HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

5. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi	: 31
Kitabın Adı	: HAK DİNİ KUR'AN DİLİ 5. Cilt, Ahkāf-Me'âric
Müellifi	: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)
Özgün Dili	: Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan	: Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Kaya İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi
Dizgi ve Son Okuma	: Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti. Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertfika No: 40421
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2023
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5568-1 (5. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

5. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

سُورَةُ الْاَحْقَافِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

AHKĀF SÛRESİ

Buna "Ahkāf Sûresi" denir. Mekkîdir. Bir iki âyetinin Medenî olduğuna dair de bir rivayet vardır ki[1] قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [46/10], فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ[2] مِنَ الرُّسُلِ [46/35] âyetleridir[3].

Âyetleri: Kûfî'de otuz beş, diğerlerinde otuz dörttür. İhtilâf حٰمٓ'dedir.

Kelimeleri: Üç yüz kırk dörttür.

Harfleri: İki bin üç yüzdür.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ âyeti dolayısıyla bu ismi almıştır ki bir mevki adıdır; bak.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿٢﴾ مَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ
وَمَا بَيْنَهُمَآ اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّىۜ وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّآ اُنْذِرُوا مُعْرِضُونَ ﴿٣﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ
مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْاَرْضِ اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمٰوَاتِۜ اِيتُونِي
بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هٰذَآ اَوْ اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤﴾ وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ
دُونِ اللّٰهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُٓ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ وَهُمْ عَنْ دُعَٓائِهِمْ غَافِلُونَ ﴿٥﴾ وَاِذَا حُشِرَ
النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ اَعْدَٓاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ ﴿٦﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ
قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْۙ هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌۜ ﴿٧﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُۜ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ

---

1 H -"ki".
2 M: "لعزم".
3 F, M ve B: "âyetidir".

فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ هُوَ اَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِۜ كَفٰى بِهٖ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْۜ
وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٨﴾ قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَٓا اَدْر۪ي مَا يُفْعَلُ ب۪ي وَلَا بِكُمْۜ
اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ وَمَٓا اَنَا۬ اِلَّا نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ ﴿٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ
وَكَفَرْتُمْ بِهٖ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي
الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ ﴿١٠﴾

[4334] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Bu kitabın ceste ceste indirilmesi Azîz, Hakîm Allah'tandır[1] (2). Biz o gökleri ve Yeri ancak hak ile ve müsemmâ [4335] bir ecel ile yarattık, küfredenler ise inzar edildikleri şeylerden alındırmıyorlar (3). De ki: "Şimdi baksanıza şu sizin Allah'ın berisinden yalvarıp durduklarınıza, gösterin bana onlar Arz'dan hangi cüz'ü yaratmışlar, yoksa onların göklerde mi bir ortaklıkları var? Haydin bana bundan evvel bir kitap yahut ilimden bir eser getirin eğer sâdıksanız" (4). Hem o kimseden daha şaşkın kim olabilir ki Allah'ı bırakır da kendisine kıyamete kadar cevap veremeyecek[2] kimselere dua eder, onlar ise onların dualarından gāfildirler (5). Nâs toplanıp haşrolunduğu vakit de onlara düşman olurlar ve ibadetlerini inkâr ederler (6). Karşılarında âyetlerimiz açık açık, parlak parlak okunurken de o küfredenler dediler ki hakka[3], kendilerine geldiği zaman: "Bu parlak bir sihir" (7). Yok, "iftira etti" mi diyorlar? De ki: "Ben onu iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaracak hiçbir şeye mâlik olamazsınız ve O sizin neye yaygara edip durduğunuzu pekâlâ bilir. Ona benimle aranızda şâhid O yeter, hem de Gafûr, Rahîm O" (8). De ki: "Ben peygamberler içinden bir türedi değilim, bana ve size ne yapılacağını da bilmiyorum, yalnız bana gönderilen vahye ittibâ' ediyorum, ben başka değil, açık bir nezîrim" (9). De ki: "Şuna vicdânınızda bir re'y edindiniz mi? Eğer bu, Allah

1 B: "Allah'ındır".
2 B: "vermeyecek".
3 B: "hakkā".

tarafından da siz ona küfrettinizse ve Benî İsrâil'den bir şâhid onun misline şehadet edip iman getirdi de siz kibretmek istedinizse? Şüphe yok ki Allah zâlimleri doğru yola çıkarmaz" (10).

{اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ} İlimden bakıyye kalmış bir eser, evvelki peygamberlerin ilimlerinden kalma me'sur bir ilim, yahut toz üstüne bir yazı.

{قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ}

"**Bid'**", "**bid'at**" âdette hiç örneği geçmemiş, yeni türemiş, türedi, yani ilk olarak peygamberlik iddia eden yahut hiçbir peygambere benzemeyerek kendi kendine Allah'ın izni olmaksızın birtakım örneksiz şeyler ibdâ' [4336] edecek bir mübdi' değilim. {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖى اِسْرَٓائٖلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ} Benî İsrâil'den bir şâhid de onun misline şehadet edip iman getirir de ❁ buradaki مِثْلِهٖ zamirinde iki vecih vardır. Biri Kur'ân'a biri de Peygamber'e râci' olmasıdır. Kur'ân'ın Tevrat gibi Allah kitabı olduğuna yahut Hazret-i Peygamber'in Mûsâ gibi bir peygamber olduğuna şehadet ederek iman eyler de. Sûre-i Bakara'da tafsîli geçtiği üzere Tevrat'ta Hazret-i Peygamber, Hazret-i Mûsâ'ya نَبِيًّا مِثْلَكَ diye Mûsâ'nın misli bir peygamber olmak üzere tavsif buyurulmuş idi.[1] Benî İsrâil'den böyle şehadet ile iman eden şâhid de cumhûrun kavline göre Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh'tır.[2] İmâm Şa'bî gibi bazıları "şâhid"den murad Hazret-i Mûsâ olduğunu söylemişlerdir[3] ki mukaddemâ haber vermiştir. İbn Cerîr ve daha sâirlerinin rivayetlerine göre Sa'd b. Ebî Vakkas radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûl-i Ekrem

---

1 Mâverdî, *A'lâmu'n-nübüvve,* Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1409, s. 149-150; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 479:

في الفصل الحادي عشر من السفر الخامس عن موسى عليه السلام: إن الرب إلهكم قال: «إني أقيم لهم نبيا مثلك من بين إخوتهم أجعل كلامي على فمه فأيما رجل لم يسمع كلماتي التي يؤديها عني ذلك الرجل باسمي فأنا أنتقم منه». ومعلوم أن أخا بني إسرائيل هم بنو إسماعيل وليس منهم من ظهر كلام الله تعالى على فمه غير محمد صلى الله عليه وسلم.

2 *Tefsîru Mücâhid,* s. 602; Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 18; Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 49; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 104-107.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 102-103:

عن الشعبيّ، قال: أناس يزعمون أن شاهدا من بني إسرائيل على مثله عبد الله بن سلام، وإنما أسلم عبد الله بن سلام بالمدينة، وقد أخبرني مسروق أن آل حم إنما نزلت بمكة، وإنما كانت محاجة رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم قومه، فقال: «أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» يعني القرآن «وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ» موسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام على الفرقان.

sallallâhu aleyhi ve sellem'i[1] yeryüzünde yürüyen bir kimse hakkında 'o ehl-i cennettir' derken işitmedim, Abdullah b. Selâm'dan başka ki وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ عَلٰى مِثْلِهٖ [46/10] de onun hakkında nâzil oldu."[2] Sûre Mekkî, Abdullah b. Selâm'ın imanı ise Medine'de vâki' olduğu cihetle bu surette bu âyet gayb haberlerinden demek olur. Lâkin bâlâda işaret olunduğu üzere bazıları sûre Mekkî olmakla beraber bu âyetin Medenî olduğunu söylemişlerdir. Hasan'dan rivayet olunur ki şöyle demiştir: "Bana şu vâsıl oldu: Abdullah b. Selâm İslâm'a girmek istediği zaman 'yâ Resûlallah' dedi, 'Yehûd bilir ki ben onların ulemâsındanım. Babam da onların ulemâsından idi, hâlbuki şimdi ben şehadet ediyorum ki sen Allah'ın hak resûlüsün ve onlar seni Tevrat'ta yazılı bulurlar. Şimdi filâna filâna ve daha Yahudîlerden adlarını saydıklarına adam gönder ve beni evinde gizle de onlara benden ve babamdan sor, çünkü onlar sana benim kendilerinin en âlimi[3] olduğumu, babamın da en [4337] âlimlerinden bulunduğunu şüphesiz söyleyeceklerdir. Ben de o vakit çıkarım, senin Resûlullah olduğunu ve onların seni yanlarındaki Tevrat'ta yazılı olarak buluyor[4] idiklerine ve hakikaten senin hidâyet ve hak din ile gönderildiğine şehadet ederim.' Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de öyle yaptı, onu evinde gizledi, Yahudîleri çağırttı, yanına girdiler. Derken Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sizin içinizde Abdullah b. Selâm nedir?' 'Kendisi de' dediler, 'bizim en âlimimiz, babası da.' 'O hâlde o Müslüman olduysa ne dersiniz?' 'Olmaz' dediler, üç kere tekrar ettiler, bunun üzerine çağırdı, o da çıktı, sonra, أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللهِ وَأَنَّهُمْ يَجِدُونَكَ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَأَنَّكَ بُعِثْتَ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقّ dedi, deyince Yahudîler 'biz senden bunu beklemezdik yâ Abdallah b. Selâm' dediler, küfrederek çıktılar. Bunun üzerine[5] Allah azze ve celle de

1 B: "sellem".

2 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 49; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 104:

عن عامر بن سعد بن وقاص، عن أبيه قال: ما سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لأحد يمشي على الأرض: إنه من أهل الجنة، إلا لعبد الله بن سلام. قال: وفيه نزلت هذه الآية: «وشهد شاهد من بني إسرائيل على مثله» الآية، قال: لا أدري، قال مالك الآية، أو في الحديث.

3 B: "a'lemi".

4 B: "buluyorlar".

5 F, M ve B -"Bunun üzerine".

bunu indirdi: قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَكَفَرْتُمْ[1] بِهٖ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ... الأية" [46/10][2]. Buna dair daha diğer rivayetler de vardır. Bununla beraber Mesrûk da demiştir ki: "Bu Abdullah b. Selâm hakkında nâzil olmadı, Mekke'de nâzil oldu. Abdullah b. Selâm ise Medine'de Müslüman oldu. Bu ancak Resûlullah'ın kavmine karşı bir ihticacdır. Tevrat Kur'an gibi, Mûsâ da Muhammed gibidir sallallâhu aleyhimâ ve sellem. Onlar Tevrat'a ve peygamberlerine iman ettiler de siz küfrettiniz demektir."[3] İbn Cerîr der ki: "Gerçi Mesrûk'un dediği Tenzîl'in zâhirine daha uygundur. Çünkü قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَكَفَرْتُمْ بِهٖ taraf-ı ilâhîden Kureyş müşriklerine karşı bir tevbih ve Peygamberi için onlar aleyhine bir ihticac siyâkındadır. Bu âyet de mâkablindeki âyetlerin nazîridir. Onlarda ne ehl-i kitâbın ne de Yehûd'un zikri geçmediği gibi mukaddemâ zikri geçenlerden kelâmın tahvîline delâlet eder bir karîne de görülmüyor. Fakat Resûlullah'ın ashâbından bir cemaatten bununla Abdullah b. Selâm kastedilmiş olduğuna dair haberler vârid olmuştur. Ve ehl-i te'vîlin ekserisi de bunun üzerine yürümüştür. Bunlar ise Kur'ân'ın [4338] mânalarını ve nüzûlünün sebebini ve ne murad olunduğunu daha iyi bilirler. Buna göre şâhid Abdullah b. Selâm, tevbih olunan muhatablar da ma'şer-i Yehûd olmuş oluyor."[4] Yalnız

---

1 H, F, M ve B: "ثم كفرتم".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 106. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 2; Ashâbu'n-Nebî, 74, Tefsîr, 2/6:
عن الحسن، قال: بلغني أنه لما أراد عبد الله بن سلام أن يسلم قال: يا رسول الله، قد علمت اليهود أني من علمائهم، وأن أبي كان من علمائهم، وإني أشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبًا عندهم في التوراة، فأرسل إلى فلان وفلان، ومن سماه من اليهود، وأخبئني في بيتك، وسلهم عني، وعن أبي، فإنهم سيحدثونك أني أعلمهم، وأن أَبي من أعلمهم، وإني سأخرج إليهم، فأشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبا عندهم في التوراة، وأنك بُعثت بالهدى ودين الحقّ، قال: ففعل رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، فخبأه في بيته وأرسل إلى اليهود، فدخلوا عليه، فقال رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم: «ما عبد الله بن سلام فيكم؟» قالوا: أعلمنا نفسا، وأعلمنا أبا. فقال رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم: «أرأيْتُمْ إنْ أسْلَمَ تُسْلِمُونَ؟» قالوا: لا يسلم، ثلاث مرار، فدعاه فخرج، ثم قال: أشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبا عندهم في التوراة، وأنك بُعِثْتَ بالهدى ودين الحقّ، فقالت اليهود: ما كنا نخشاك على هذا يا عبد الله بن سلام، قال: فخرجوا كفارا، فأنزل الله عزّ وجلّ في ذلك «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ».

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 103:
قال مسروق: والله ما نزلت في عبد الله بن سلام، ما أنزلت إلا بمكة، وما أسلم عبد الله إلا بالمدينة، ولكنها خصومة خاصم محمد صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم بها قومه، قال: فنزلت «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ» قال: فالتوراة مثل القرآن، وموسى مثل محمد صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، فآمنوا بالتوراة وبرسولهم، وكفرتم.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 107-108:
والصواب من القول في ذلك عندنا أن الذي قاله مسروق في تأويل ذلك أشبه بظاهر التنزيل، لأن قوله «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ» في سياق توبيخ الله تعالى ذكره مشركي قريش، واحتجاجا عليهم لنبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، وهذه الآية نظيرة سائر الآيات قبلها، ولم يجر لأهل الكتاب ولا لليهود قبل ذلك ذكر، فتوجه هذه الآية إلى أنها فيهم نزلت، ولا دلّ على انصراف الكلام عن قصص الذين تقدّم الخبر عنهم

Taberî'nin "mukaddemâ zikri geçenlerden kelâmın tahvîline delâlet eder bir karîne görülmüyor" demesinde nazar vardır. Zira bir kere başta وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّٓا اُنْذِرُوا مُعْرِضُونَ buyurulmakla kelâmın asıl sevki mutlak kâfirler hakkında olduğu gösterilmiş, sonra da iki قُلْ اَرَاَيْتُمْ hitâbı ile bunların iki kısmına işaret olunarak evvelkisinde müşriklere ikincisiyle de diğerlerine yahut mecmû'una hitab yapıldığı anlatılmıştır. Demek ki hem asıl siyâkın vahdeti muhafaza edilmiş hem de iki kere قُلْ اَرَاَيْتُمْ buyurulmakla bir tahvîl-i hitab karînesi de verilmiştir. Binâen'aleyh {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} ۞ evvelemirde Yehûd'a muntabık olmakla beraber mefhum itibariyle hepsinden e'amdır. Bu cümle, şartın cevâbı makamına kāimdir. Yani öyle olunca siz zulmetmiş olursunuz, hidâyete eremezsiniz. Çünkü...

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَٓا اِلَيْهِۜ وَاِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهٖ فَسَيَقُولُونَ هٰذَٓا اِفْكٌ قَدِيمٌ ﴿١١﴾ وَمِنْ قَبْلِهٖ كِتَابُ مُوسٰٓى اِمَامًا وَرَحْمَةًۜ وَهٰذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا لِيُنْذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُواۗ وَبُشْرٰى لِلْمُحْسِنِينَ ﴿١٢﴾ اِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۚ ﴿١٣﴾ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَاۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾ وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسَانًاۜ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًاۜ وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ شَهْرًاۜ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَبَلَغَ اَرْبَعِينَ سَنَةًۙ قَالَ رَبِّ اَوْزِعْنٖٓى اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى وَالِدَيَّ وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰيهُ وَاَصْلِحْ لٖى فٖى ذُرِّيَّتٖىۚ اِنّٖى تُبْتُ اِلَيْكَ وَاِنّٖى مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٥﴾ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّـَٔاتِهِمْ فٖٓى اَصْحَابِ الْجَنَّةِۜ وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذٖى كَانُوا يُوعَدُونَ ﴿١٦﴾ وَالَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَٓا اَتَعِدَانِنٖٓى اَنْ اُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلٖىۚ وَهُمَا يَسْتَغٖيثَانِ اللّٰهَ وَيْلَكَ اٰمِنْۗ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّۚ فَيَقُولُ مَا هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ

معنى، غير أن الأخبار قد وردت عن جماعة من أصحاب رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم بأن ذلك عنى به عبد الله بن سلام وعليه أكثر أهل التأويل، وهم كانوا أعلم بمعاني القرآن، والسبب الذي فيه نزل، وما أريد به. فتأويل الكلام إذ كان ذلك كذلك، وشهد عبد الله بن سلام، وهو الشاهد من بني إسرائيل على مثله، يعني على مثل القرآن، وهو التوراة، وذلك شهادته أن محمدا مكتوب في التوراة أنه نبيّ تجده اليهود مكتوبا عندهم في التوراة، كما هو مكتوب في القرآن أنه نبيّ.

﴿١٧﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فٖٓى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِۜ اِنَّهُمْ
كَانُوا خَاسِرٖينَ ﴿١٨﴾ وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُواۚ وَلِيُوَفِّيَهُمْ اَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٩﴾
وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذٖينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِۜ اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فٖى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ
بِهَاۚ فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ
تَفْسُقُونَ ﴿٢٠﴾

[4340] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de küfredenler, iman edenler hakkında dediler ki: "Eğer[1] o bir hayr olsa idi bizden evvel ona koşmazlardı." Bununla muvaffak olamayınca da şöyle diyecekler: "Bu eski bir yalan" (11). Onun önünden Mûsâ'nın kitabı var; bir imam ve rahmet, bu da tasdikleyici bir kitap, Arapça dilli, zulmedenleri inzar için ve muhsinlere müjde (12). "Rabbimiz Allah" deyip de sonra doğru gidenler, her hâlde onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır (13). Onlar ashâb-ı cennettir, işledikleri amellere mükâfâten orada ebedî kalacaklardır (14). Hem Biz o insana vâlideyni hakkında ihsan tavsiye ettik. Anası onu zahmetle taşıdı ve zahmetle vaz' etti, hamliyle süt kesimi de otuz ay. Nihâyet kemâline erdiği[2] ve kırk yaşına girdiği zaman "yâ Rab!" dedi, "beni öyle sevk et ki bana ve anama[3] babama in'âm buyurduğun nimetine şükredeyim ve râzı [4341] *olacağın sâlih bir amel işleyeyim. Zürriyetim hakkında da benim için ıslah nasib eyle, çünkü ben tevbe ile cidden Sana yüz tuttum ve ben gerçek Müslümanlardanım" (15). İşte bunlar ashâb-ı cennet içinde o mümtazlardır ki kendilerinden yaptıkları amellerin en güzelini kabulleneceğiz ve günahlarından geçeceğiz. Bu şaşmaz doğru vaad iledir ki vaad olunmakta bulunuyorlar (16). Şöylesi ise ki, anasına babasına "of size" dedi, "bana çıkarılacağımı mı vaad ediyorsunuz? Hâlbuki benden evvel nice karnlar geçmiş."*

1 H -"Eğer".
2 F: "erdi".
3 B +"ve".

İkisi de Allah'a el-emân çekerek "yazık sana, her hâlde imana gel, her hâlde Allah'ın vaadi haktır" diyorlar da o yine diyor ki: "Bu, eskilerin[1] esâtîrinden başka bir şey değildir" (17). İşte bunlar ins ü cinden önlerinde geçen ümmetler içinde üzerlerine söz hak olmuş olan kimselerdir, çünkü bunlar hep hüsrâna mahkum olmuşlardır (18). Her biri için de yaptıkları amellerden dereceler vardır, bu da hiç hakları yenmeyerek bütün amellerini kendilerine tamamen ödemek içindir (19). Ve küfredenler ateşe arz olunacağı gün şöyle denir: "Siz bütün tayyibâtınızı (lezâizinizi) dünya hayatınızda giderdiniz ve onlarla zevkyâb oldunuz, alacağınızı aldınız, artık bugün hakāret azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü yeryüzünde haksızlıkla kibir taslıyordunuz ve çünkü dinden çıkıp fâsıklık ediyordunuz" (20).

{وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا... إلخ} ❁ Bu da hem müşriklere hem Yehûd'a muhtemildir. Ekser müfessirîne göre müşriklerdir. Mü'minlerin ekserîsini Ammâr, Suheyb ve Bilâl gibi[2] fukarâ ve zu'afâdan görerek tahkir etmek ve güya bu suretle İslâm'ı düşürmek istiyorlar. Sa'lebî "Yehûd'un Abdullah b. Selâm ve ashâbı hakkında makālesi" demiştir.[3] {وَاِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهٖ} Bununla yani böyle demekle, iman edenlere ta'n etmekle muradlarına muvaffak olamayınca İslâm'ı ve Kur'ân'ı körletmek veya şehadeti ibtal eylemek maksadına eremeyince {فَسَيَقُولُونَ هٰذَٓا اِفْكٌ قَدِيمٌ} [4342] daha diyeceklerdir ki "bu bir ifk-i kadîmdir, eski uydurulmuş bir yalandır." ❁ Yani Peygamber hakkında evvelkilerden rivayet olunan tebşîrât eski bir yalandır diyecekler, yahut İslâm'ı inkâr etmek için dini kökünden inkâr edecekler. Demek ki istikbâlin kâfirleri daha azgın olacaktır. {وَمِنْ قَبْلِهٖ} Hâlbuki onun önünden ❁ yani Kur'an'dan evvel nâzil olmuş {كِتَابُ مُوسٰى} Mûsâ'nın kitabı var ❁ bununla hem "ifk-i kadîm" demelerinin nereye kadar vardığı gösterilmiş oluyor hem de cevâbı verilmiş oluyor. Zira o öyle var ki {إِمَاماً وَرَحْمَةً} bir imam ve rahmet

1 B: "evvelkilerin".

2 H: "Ammâr, Suheyb, Bilâl gibi mü'minlerin ekserîsini".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 75:

قوله تعالى: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا» من اليهود «لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ» دين محمّد «خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ» يعني عبد الله بن سلام وأصحابه، قاله أكثر المفسِّرين.

olmuş bir hâlde ۞ Allah'ın dininde senelerce rehber, muktedâ-bih edinilmiş, arkasınca gidilmiş ve o sayede Allah teâlâ'nın rahmetine, nimetine[1] erilmiş. Eğer o bir ifk, bir yalan olsa idi o feyz ü rahmet olur muydu? {وَهٰذَا} Ve işte bu da ۞ yani Kur'an da {كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا} dili Arabî olarak tasdik edici bir kitab ۞ Mûsâ'nın bir imam ve rahmet olan kitabını tasdik, onun esasındaki hakikati ispat ve teyid eyleyen Arapça dilli bir kitap ki tasdîkin hikmeti de {لِيُنْذِرَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا} zulmedenleri inzar etmek için ۞ her kim olursa olsun kendisinden herhangi bir suretle zulüm, haksızlık sâdır olanlara Allah'ın azâbını haber vererek âkıbetin vehâmetini anlatmak için {وَبُشْرٰى لِلْمُحْسِنٖينَ} güzellik yapan muhsinlere de müjde için ۞ şöyle ki {اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا} ۞ yani ilmin hulâsası olan tevhid ile amelin müntehâsı olan istikāmeti cem' edenler. حٰمٓ فُصِّلَتْ'de bu âyetin nazîrine bak; orada melâike vâsıtasıyla tebşir yapılıyordu, burada doğrudan doğru. [4343] {وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسَانًا} ۞ "**Tavsiye**" bir kimseye yapması iktizâ eden bir[2] şeyi va'z u nasihat tarzında önceden söylemektir. İman ve istikāmet en birinci şiarları olan muhsinlerin şânı beyan olunurken anaya babaya ihsan bilhassa tavsiye edilmiştir. Bu tavsiye birkaç yerde vârid olmuştur. Fakat her birinde başka bir nükte ve nokta-i nazarla sevkedilmiş olduğu için tekrar değil ayrı ayrı fâideyi müfîddirler. Nitekim burada da جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [46/14] münasebetiyle ihsan ve istikāmetin mühim bir misâli olmak üzere îrad buyurulmuştur. Ve rivayet olunduğuna göre وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذٖى[3] كَانُوا يُوعَدُونَ'a [46/16] kadar bu iki âyet Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk radıyallâhu anh hakkında nâzil olmuş[4] ve bir hayli ahkâmın da esaslarını

1 B -"nimetine".
2 H ve F -"bir".
3 F ve M: "الذين".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 20; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 52; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 115; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 245:

قوله: «ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا» يعني برًّا بهم نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه ابن أبي قحافة، وأم أبى بكر بن أبي قحافة واسمها أم الخير بنت صخر بن عمرو بن كعب بن سعد بن تيم بن مرة «حملته أمه كرها ووضعته كرها» يعني حملته في مشقة ووضعته في مشقة «وحمله» في البطن تسعة أشهر «وفصاله» من اللبن واحدا وعشرين شهرا فهذا «ثلاثون شهرا حتى إذا بلغ أشده» ثماني عشرة سنة «وبلغ أربعين سنة» فهو في القوة والشدة من ثماني عشرة سنة إلى أربعين سنة فلما بلغ أبو بكر أربعين سنة، صدق بالنبي صلى الله عليه وسلم «قال رب أوزعني» يقول ألهمني «أن أشكر نعمتك التي أنعمت علي» بالإسلام «وعلى والدي» يعنى أبا قحافة ابن عمرو بن كعب بن سعد ابن تيم بن مرة وأمه: أم الخير بنت صخر بن عمرو، ثم قال: وألهمنى «أن أعمل صالحا

ihtivâ eylemiştir. Evvelâ, ahlâkī nokta-i nazardan vâlideye üç mertebede nazar-ı dikkat celb olunmuştur. Birincisi, babanın taht-ı galebesinde olarak وَالِدَيْنِ tağlîbi içinde, ikincisi حَمَلَتْهُ, üçüncüsü وَضَعَتْهُ ve فِصَالُهُ ile vaz' u irdâ' haysiyetleridir[1]. Vâlid, yani baba ise yalnız وَالِدَيْنِ'de bir kere zikredilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte beyan olunan şu mazmun bununla[2] mütenâsibdir: Bir adam "yâ Resûlallah مَنْ أَبَرُّ ben kime çok iyilik edeyim?" demişti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "أُمَّكَ anana", "sonra kime?" dedi, yine أُمَّكَ buyurdu "sonra kime?[3]" dedi, yine أُمَّكَ buyurdu, "sonra kime?" dedi "أَبَاكَ babana" buyurdu.[4] {حَمَلَتْهُ اُمُّهُ كُرْهاً} Anası onu kürh ile yani[5] zahmet ve meşakkat ile yüklendi {وَوَضَعَتْهُ كُرْهاً} yine zahmet ve meşakkat ile hamlini vaz' etti {وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ شَهْراً} hamli ve fisâli de otuz aydır ❁ Bakara'da وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ [2/233] Lokman'da وَفِصَالُهُ فِى عَامَيْنِ [31/14] buyurulduğuna göre bu otuzun iki senesi emzirme müddeti, altı ay da haml müddeti olmuş oluyor. [4344] Demek ki hamlin ekall-i müddeti, radâ'ın da ekser-i müddeti gösterilmiştir. Zira bunlara kadının namusu, neseb ve hürmet-i nikâh cihetleriyle pek çok ahkâm-ı mühimme teferru' eder. Rivayet olunur ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'a bir kadın mürâfa'aya götürülmüştü ki altı ayda doğurmuştu, haddini emretti, Hazret-i Ali radıyallâhu anh bu âyeti ihtar ederek "had lâzım gelmez, hamlin ekall-i müddeti altı aydır" diye itiraz etti, Hazret-i Ömer de tasdik eyledi. Fahreddin Râzî bunu naklettikten sonra der ki: "Akıl ve tecribe dahi bunun böyle olduğuna delâlet ederler. Ashâb-ı tecârib diyorlar ki: Cenînin tekevvünü için mukadder bir zaman vardır, o zaman tezâ'uf edince cenîn harekete başlar. Bu mecmû'a iki misli munzam olunca cenîn anasından infisal eyler. Meselâ, cenînin hilkati otuz günde

---

ترضاه وأصلح لي في ذريتي» يقول واجعل أولادي مؤمنين فأسلموا أجمعين نظيرها في المؤمن قوله: «...ومن صلح من آبائهم...» يقول: «من آمن»، ثم قال أبو بكر: «إني تبت إليك» من الشرك «وإني من المسلمين» يعنى من المخلصين بالتوحيد.

1 B: "haysiyetiyledir".
2 F, M ve B: "ile".
3 M: "kim".
4 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 15; İbn Mâce, Edeb, 1; Ebû Dâvûd, Edeb, 128; Tirmizî, Birr, 1.
5 F, M ve B -"yani".

tamam olduğunu farzedelim, bu zaman katlanıp altmış gün oldu mu cenîn hareket eder. Bu mecmû'a iki misli olan yüz yirmi daha artınca yüz seksen eder ki altı aydır, o vakit cenîn infisal eder. Hilkati otuz beş günde tamam olduğunu farzedelim, o vakit yetmiş günde hareket eder, iki misli yüz kırk daha ilâve olununca mecmû'u iki yüz on gün eder ki yedi aydır, çocuk infisal eyler. Kırk gün farzetsek seksende hareket eder, iki yüz kırk günde infisal eyler ki sekiz aydır, kırk beş günde tamam olduğunu farzedelim, doksan günde hareket eder iki yüz yetmiş[1] günde infisal eyler ki dokuz ay eder. İşte tecribecilerin zikrettikleri zabt[2] budur. Calinus demiştir ki: 'Ben, haml zamanlarının miktarlarını çok merak ile araştırırdım, bir kadın gördüm ki yüz seksen dört günde doğurdu.' İbn Sina da kendisinin bunu müşahede etmiş olduğunu kaydeylemiştir. Demek ki hamlin ekall-i müddeti Kur'ân'ın nassına göre de, tıbbın tecribelerine göre de bir olarak altı aydır. Ama hamlin ekser-i müddeti hakkında Kur'an'da bir delâlet yoktur. Ebû Ali İbn Sina unvân-ı *Şifâ*'dan dokuzuncu makālenin altıncı faslında demiştir ki tamamıyla [4345] itimad ettiğim mevsuk bir yerden bana bâliğ oldu ki bir kadın haml senelerinin dördüncüsünden sonra bir çocuk doğurdu, dişleri bitmişti, hem de yaşadı. Aristoteles'ten de şöyle hikâye olunmuştur: Hayvanların vilâdet ve haml[3] zamanları mazbuttur, insandan başka ki gebe bir kadın bazen yedi ayda bazı sekiz ayda doğurur, sekizinci de Mısır gibi muayyen beldelerden mâ'adâsında az yaşar. Gālib olan dokuzuncu aydan sonra doğmaktır. Ehl-i tecârib şunu da ihtar ederler ki ber vech-i bâlâ tezâ'uf suretiyle beyan ettiğimiz zabt[4] tahdîdî değil takrîbîdir. Bazen[5] günlerde ziyadelik, eksiklik olabilir."[6] Sonra Râzî cenînin tamamlandığı müddeti

---

1 B: "altmış".
2 M ve B: "zâbıt".
3 B: "hamli".
4 M ve B: "zâbıt".
5 H: "Bazı".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 15:
المسألة الثانية: دلت الآية على أن أقل مدة الحمل ستة أشهر، لأنه لما كان مجموع مدة الحمل والرضاع ثلاثون شهرا، قال: «والوالدات يرضعن أولادهن حولين كاملين» (البقرة ٢/٢٣٣) فإذا أسقطت الحولين الكاملين وهي أربعة وعشرون شهرا من الثلاثين، بقي أقل مدة الحمل ستة أشهر. روي عن عمر أن امرأة رفعت إليه، وكانت قد ولدت لستة أشهر، فأمر برجمها، فقال علي: لا رجم عليها، وذكر الطريق الذي ذكرناه، وعن عثمان أنه هم بذلك، فقرأ ابن عباس

de altı kısma taksim ederek tecribî ma'lûmatına göre kaydetmiştir ki zamanımızda buna mebhas-i rüşeym denilmekte ve bir tasnîf-i mahsûsa tâbi' tutulmaktadır. Nihâyet der ki altıncısında a'zâlar birbirinden seçilir ve hissolunacak vechile tebeyyün eyler, bunun mecmû'u kırk gündür, bazı da kırk beş güne kadar teahhur eder. Ekalli de otuzdur. Şu hâlde bu tıbbî[1] tecribeler dahi sâdık masduk Nebiyy-i zîşân'ın şu hadîsinde haber verdiğine mutâbıktır: يُجْمَعُ خَلْقُ أَحَدِكُمْ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا "her birinizin hilkati anası karnında kırk günde toplanır."[2] "Tecribe sâhibleri derler ki: Kırktan sonraki sıkıt selâsı yarılıp da soğuk suya konulduğu zaman etrafı mütemeyyiz küçük bir şey zuhur eder."[3] Hâsılı hamlin ekall-i müddeti altı ay olduğu gibi radâ' müddetinin de ekseri iki senedir. "ثَلٰثُونَ شَهْرًا", حَمْلُهُ وَفِصَالُهُ mecmû'unun haberidir. Ancak İmâm-ı A'zam Ebû Hanife hazretleri bu âyette bir de şu mâna ihtimâlini nazar-ı dikkate almıştır,

---

عليه ذلك. واعلم أن العقل والتجربة يدلان أيضا على أن الأمر كذلك، قال أصحاب التجارب: إن لتكوين الجنين زمانا مقدرا، فإذا تضاعف ذلك الزمان تحرك الجنين، فإذا انضاف إلى ذلك المجموع مثلاه انفصل الجنين عن الأم، فلنفرض أنه يتم خلقه في ثلاثين يوما، فإذا تضاعف ذلك الزمان حتى صار ستين تحرك الجنين، فإذا تضاعف إلى هذا المجموع مثلاه وهو مائة وعشرون حتى صار المجموع مائة وثمانين وهو ستة أشهر، فحينئذ ينفصل الجنين، فلنفرض أنه يتم خلقه في خمسة وثلاثين يوما فيتحرك في سبعين يوما، فإذا انضاف إليه مثلاه وهو مائة وأربعون يوما صار المجموع مائة وثمانين وعشرة أيام، وهو سبعة أشهر انفصل الولد، ولنفرض أنه يتم خلقه في أربعين يوما، فيتحرك في ثمانين يوما، فينفصل عند مائتين وأربعين يوما، وهو ثمانية أشهر، ولنفرض أنه تمت الخلقة في خمسة وأربعين يوما، فيتحرك في تسعين يوما، فينفصل عند مائتين وسبعين يوما، وهو تسعة أشهر، فهذا هو الضبط الذي ذكره أصحاب التجارب. قال جالينوس: إن كنت شديد التفحص عن مقادير أزمنة الحمل، فرأيت امرأة ولدت في المائة والأربع والثمانين ليلة، وزعم أبو علي بن سينا أنه شاهد ذلك، فقد صار أقل مدة الحمل بحسب نص القرآن، وبحسب التجارب الطبية شيئا واحدا، وهو ستة أشهر، وأما أكثر مدة الحمل، فليس في القرآن ما يدل عليه، قال أبو علي بن سينا: في الفصل السادس من المقالة التاسعة من عنوان الشفاء، بلغني من حيث وثقت به كل الثقة، أن المرأة وضعت بعد الرابع من سني الحمل ولدا قد نبتت أسنانه وعاش. وحكي عن أرسطاطاليس أنه قال: أزمنة الولادة، وحبل الحيوان مضبوطة سوى الإنسان، فربما وضعت الحبلى لسبعة أشهر، وربما وضعت في الثامن، وقلما يعيش المولود في الثامن إلا في بلاد معينة مثل مصر، والغالب هو الولادة بعد التاسع. قال أهل التجارب: والذي قلناه من أنه إذا تضاعف زمان التكوين تحرك الجنين، وإذا انضم إلى المجموع مثلاه انفصل الجنين، إنما قلناه بحسب التقريب لا بحسب التحديد، فإنه ربما زاد أو نقص بحسب الأيام، لأنه لم يقم على هذا الضبط برهان، إنما هو تقريب ذكروه بحسب التجربة، والله أعلم.

1 B: "tabî'î".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 414; Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Müslim, Kader, 1.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 16:

ثم قال المدة التي فيها تتم خلقة الجنين تنقسم إلى أقسام فأولها: أن الرحم إذا اشتملت على المني ولم تقذفه إلى الخارج استدار المني على نفسه منحصرا إلى ذاته وصار كالكرة، ولما كان من شأن المني أن يفسده الحركات، لا جرم يثخن في هذا الوقت وبالحري أن خلق المني من مادة تجف بالحر إذا كان الغرض منه تكون الحيوان واستحصاف أجزائه ويصير المني زبدا في اليوم السادس وثانيها: ظهور النقط الثلاثة الدموية فيه إحداها: في الوسط وهو الموضع الذي إذا تمت خلقته كان قلبا والثاني: فوق وهو الدماغ والثالث: على اليمين وهو الكبد، ثم إن تلك النقط تتباعد ويظهر فيما بينها خيوط حمر، وذلك يحصل بعد ثلاثة أيام أخرى فيكون المجموع تسعة أيام وثالثها: أن تنفذ الدموية في الجميع فيصير علقة وذلك بعد ستة أيام أخرى حتى يصير المجموع خمسة عشر يوما ورابعها: أن يصير لحما وقد تميزت الأعضاء الثلاثة، وامتدت رطوبة النخاع، وذلك إنما يتم باثني عشر يوما فيكون المجموع سبعة وعشرين يوما وخامسها: أن ينفصل الرأس عن المنكبين والأطراف عن الضلوع والبطن يميز الحسن في بعض ويخفى في بعض وذلك يتم في تسعة أيام أخرى فيكون المجموع ستة وثلاثين يوما وسادسها: أن يتم انفصال هذه الأعضاء بعضها عن بعض ويصير بحيث يظهر ذلك الحس ظهورا بيّنا، وذلك يتم في أربعة أيام أخرى فيكون المجموع أربعين يوما وقد يتأخر إلى خمسة وأربعين يوما قال والأقل هو الثلاثون، فصارت هذه التجارب الطبية مطابقة لما أخبر عنه الصادق المصدوق في قوله صلى الله عليه وسلم: «يجمع خلق أحدكم في بطن أمه أربعين يوما» قال أصحاب التجارب إن السقط بعد الأربعين إذا شق عنه السلالة ووضع في الماء البارد ظهر شيء صغير متميز الأطراف.

hamli de fisâli de otuz aydır. Bu surette haml müddeti de otuz ay radâʿ müddeti de otuz ay olmak ve ikisinin de ekseri[1] beyan edilmiş bulunmak lâzım gelir. Hazret-i Âişe'nin rivayet eylediği bir hadîs-i şerîf hamlin ekser-i müddeti iki seneden ziyade olamayacağını ispat etmiş olmakla[2] haml hakkında mezkur ihtimal sâkıt olmak lâzım gelirse de [4346] fisâl hakkında iki sene حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ [2/233] kaydıyla mukayyed bulunduğu için nikâhın hurmetini ifade eden müddet-i radâʿ nokta-i nazarından ekserin otuz ay olması şüphesi bâkīdir. Bu ihtimâli refʿ edecek bir delil yoktur. Binâenʿaleyh, muharrim, mübîhe tercih olunmak kāʿide-i usûliyesi mûcebince otuz ay içinde emişenler hakkında ihtiyâten hürmet-i radâʿ sâbit olmak lâzım gelir. Lâkin Sûre-i Lokman'da وَفِصَالُهُ ف۪ى عَامَيْنِ [31/14] mutlak olduğu için İmâmeyn bu şüpheye iştirak etmemişlerdir. Fetvâda da bu tercih olunmuştur (fıkıhtan *Hidâye* ve etrafına bak).[3] İşte babanın ananın böyle hukūkundan dolayı onlara ihsan ile muamele etmesini o insana tavsiye ettik {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ} ta ki eşüddüne erdi ❁ kuvvet ve kemâl çağına erdi, kuvveti ve aklı sağlamlaştı. Bunu bazıları büluğ ile, bazıları da kühûlet ile tefsir etmişlerdir. Bu şuna daha akrebdir {وَبَلَغَ اَرْبَع۪ينَ سَنَةًۙ} ve kırk yaşına erişti. ❁ Denilir ki peygamberler hep kırktan sonra baʿs edilmiştir. Maʿamâfîh Hazret-i Îsâ ile Yahyâ'nın sabâvetlerinde nübüvvetleri de mevzûʿ-i bahistir. İşte tam aklını, kuvvetini toplayıp da kırkına erdiği vakit o tavsiyeyi yerine getirerek {قَالَ} dedi: ❁ Allah'tan üç murad istedi. Birincisi şöyle nimetlerine şükür niyâzı {رَبِّ اَوْزِعْن۪ى} yâ Rab! bana öyle ilham et, öyle

---

1 B: "ekserîsi".

2 Muhammed b. Hasan, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* III, 433; *Sünenü Saîd b. Mansûr,* VII, 338; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVI, 364:

وقد بلغنَا عن عائشة رضي الله عنها انها قالت: لا تحمل الْمرأة فوق سنتيْن ظلّ مغزل.

3 Mergīnânî, *el-Hidâye,* thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 217:

«ثم مدة الرضاع ثلاثون شهرا عند أبي حنيفة رحمه الله وقالا سنتان» وهو قول الشافعي رحمه الله وقال زفر رحمه الله ثلاثة أحوال لأن الحول حسن للتحول من حال إلى حال ولا بد من الزيادة على الحولين لما نبين فيقدر به ولهما قوله تعالى: «وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلاثُونَ شَهْراً» (الأحقاف ١٥/٤٦) ومدة الحمل أدناها ستة أشهر فبقي للفصال حولان وقال النبي عليه الصلاة والسلام «لا رضاع بعد حولين» وله هذه الآية ووجهه أنه تعالى ذكر شيئين وضرب لهما مدة فكانت لكل واحد منهما بكمالها كالأجل المضروب للدينين إلا انه قام المنقص في أحدهما فبقي في الثاني على ظاهره ولأنه لا بد من تغير الغذاء لينقطع الإنبات باللبن وذلك بزيادة مدة يتعود الصبي فيها غيره فقدرت بأدنى مدة الحمل لأنها مغيرة فإن غذاء الجنين يغاير غذاء الرضيع كما يغاير غذاء الفطيم والحديث محمول على مدة الإستحقاق وعليه يحمل النص المقيد بحولين في الكتاب.

şevk ver ki {اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ} nimetine şükredeyim ❁ evvelâ şükrü istemesi, şükür[1] dâima bir neş'e-i nimet ile alâkadar olduğundan evvelemirde kalbin neş'esini bulmak içindir.[2] İşte her muvaffakıyetin sırrı da bu neş'edir, o neş'e iledir ki rızâya uygun büyük sâlih[3] ameller yapılabilir. {الَّتٖٓى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى وَالِدَيَّ} Hem bana in'âm ettiğin nimetine, hem [4347] vâlideynime ❁ anama babama, yani ni'met-i din ve ni'met-i vücud. İkincisi {وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰيهُ} ve Senin râzı olacağın sâlih bir amel işleyeyim ❁ صَالِحًا'da tenvin tâzim için, yani büyük bir iş. Yahut teksir[4] için: Birçok iş, yahut vahdet-i nev'iyye ki amel-i sâlih cinsinden Allah teâlâ'nın rızâsını bilhassa câlib olacak bir nevi amel, tâ'at-ı marziyye. Üçüncüsü {وَاَصْلِحْ لٖى فٖى ذُرِّيَّتٖى} zürriyetimde de benim için ıslah nasib et ❁ yani salâhı onlara da sirâyet ettir, içlerinde sâbit kıl. {اِنّٖى تُبْتُ اِلَيْكَ} Çünkü ben tevbe ile Sana yüz tuttum ❁ Senin[5] râzı olmayacağın fiillerden veya Senin zikrinden alıkoyacak[6] şeylerden tevbe edip Sana yöneldim {وَاِنّٖى مِنَ الْمُسْلِمٖينَ} ve çünkü ben müslimîndenim ❁ kendilerini ihlâs ile Senin birliğine teslim edenlerdenim. Bu iki cümle duanın sıhhati tevbe ve islâma mütevakkıf olduğuna işarettir. İbn Abbas radıyallâhu anhümâ Hazretleri demiştir ki: "Allah teâlâ Ebû Bekir radıyallâhu anh'ın duasını kabul buyurdu da mü'minlerden dokuz kişiyi âzad eyledi ki Bilâl-i Habeşî ve Âmir b. Füheyre bunlardandır ve her ne hayr murad etti ise Allah teâlâ ona yardım etti. Zürriyeti hakkında da duasını kabul buyurdu, evlâdlarının hepsi iman ettiler, ona hem anasının babasının hem de evlâdlarının cemî'sinin islâmı müyesser oldu. Babası Ebû Kuhâfe Osman b. Amr ve anası Ümmü'l-Hayr binti Sahr b. Ömer, oğlu Abdurrahman b. Ebû Bekir ve onun oğlu Ebû Atîk hepsi Peygamber'e yetiştiler. Ve Hazret-i Ebû Bekir'in mazhariyeti derecesi sahabeden

1 B: "şükrü".
2 H +"Ve".
3 H -"sâlih".
4 H: "tenkir".
5 H: "Seni".
6 B -"fiillerden veya Senin zikrinden alıkoyacak".

hiçbirine müyesser olmadı."[1] رِضْوَانُ اللهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ اَجْمَعِينَ Ma'amâfîh ashâb-ı kirâmın hepsi böyle ihsan ve istikāmet hissi ile meşbû' idiler. Buna işâreten buyuruluyor ki: {اُوٓلٰئِكَ} İşte [4348] bunlar ❁ böyle bu güzel evsâf[2] ile muttasıf olan muhsin, şâkir insanlar {الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّـَٔاتِهِمْ فٖى اَصْحَابِ الْجَنَّةِ} o ashâb-ı cennet içinde, yani iman ve istikāmetleri hasebiyle haklarında اُوٓلٰئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [46/14] buyurulan ve kendilerine kıyamet günü havf u hüzün olmayan ehl-i cennet içinde öyle mümtaz kimselerdir ki kendilerinden amellerinin en güzelini kabulleniriz ve günahlarından geçeriz. ❁ Burada اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا tâbiri hakkında müfessirînin iki kavli vardır. Birisi "ahsen", hasen mânasınadır denilmiş, birisi de "ahsen"den murad mubâhın mâfevki olan tâattir ki mendub ve vâcibe şâmildir. Zira mubah çirkin değil, hasendir. Lâkin ona sevab ve 'ikāb terettüb etmez. Fakat zâhir olan şudur ki bunların seyyiâtlarından geçilmiş olduğu gibi alelâde hasenâtları da onlara keffâret gibi olarak cennetteki mertebeleri en güzel amellerine göre olmasıdır. Burada Mücâhid'den Taberî, Hazret-i Ebû Bekir'in Ömer'e olan vasiyetini[3] nakleder, şöyle ki: Hazret-i[4] Ebû Bekir Hazret-i Ömer'i radıyallâhu anhümâ çağırdı da ona dedi ki "ben sana bir vasiyet edeceğim onu iyi hıfzedesin. Allah'ın gecede bir hakkı vardır, onu gündüzün kabul etmez ve gündüzün bir hakkı vardır, onu da gece kabul etmez. Bizim hiçbirimiz için farzı edâ etmedikçe nâfile yoktur. Kıyamet günü mîzanları ağır gelenlerin mîzanlarının ağır gelmesi hep dünyada hakka ittibâ'ları ve onun onlara ağır gelmesi sebebiyledir. Haktan başka bir şey konmayan bir mîzânın ağır gelmesi ise hakkıdır. Kıyamet günü mîzanları hafif gelenlerin[5] mîzanlarının hafif gelmesi de dünyada bâtıla tâbi' olmalarından ve onun onlara hafif gelmesindendir. Bâtıldan başka

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 177. Krş. Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VII, 258:
قال ابن عباس: أجاب الله تعالى دعاء أبي بكر فأعتق تسعة من المؤمنين، منهم بلال وعامر بن فهيرة ولم يرد شيئا من الخير إلا أعانه الله تعالى عليه، ودعا أيضا فقال «أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي» فأجابه الله تعالى فلم يكن له ولد إلا آمنوا جميعا فاجتمع له إسلام أبويه وأولاده جميعا، وقد أدرك أبوه وولده عبد الرحمن وولده أبو عتيق النبي صلّى الله عليه وسلّم وآمنوا به ولم يكن ذلك لأحد من الصحابة رضي الله تعالى عنهم أجمعين.

2 B: "vasıf".

3 B: "vasiyyetine".

4 H -"Hazret-i".

5 F -"mîzanları hafif gelenlerin".

bir şey konmayan bir mîzânın hafif gelmesi de hakkıdır. Görmez misin, Allah teâlâ ehl-i cenneti en güzel amelleriyle zikretmiştir. Onun için bir kāil der ki: 'benim amelim bunların ameline nerede erişecek?' Onun sebebi, çünkü Allah teâlâ onların kötü [4349] amellerinden geçmiştir de onları izhar etmez ve görmez misin Allah teâlâ ehl-i nârı en kötü amelleriyle anmıştır da bir kāil der ki: 'ben amelce onlardan iyiyimdir[1].' Onun sebebi, çünkü Allah teâlâ onların en güzel amellerini kendilerine reddetmiştir. Görmez misin Allah teâlâ şiddet âyetini rızâ âyetinin yanında ve rızâ âyetini şiddet âyetinin yanında indirmiştir ki mü'min hem ümitli hem saygılı olsun da kendi eliyle tehlikeye atılmasın ve Allah'a karşı hak olmayan bir kuruntuya kapılmasın."[2]

{وَالَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَا} ❁ Bununla evvelki âyetin tamamen zıddına, yani anasına babasına ezâ edenlere intikal ile inzâra geçiliyor. Mervan bunun Abdurrahman b. Ebû Bekir hakkında nâzil olduğunu iddia etmiş ise de doğru değildir. Hikâye olunuyor ki: Mervan bir gün mescidde[3] hutbesinde "ben emîrü'l-mü'minînin, yani Muâviye'nin Yezid'i istihlâf etmesi hakkındaki re'yini güzel görüyorum, çünkü Ebû Bekir de istihlâf etti Ömer de" demişti. Bunun üzerine Abdurrahman b. Ebû Bekir "أَهِرَقْلِيَّة" yani krallık mı? Ebû Bekir radıyallâhu anh vallahi onu ne evlâdından birisi ne de ehl-i beytinden birisi hakkında yapmadı. Muâviye ise sırf oğluna rahmet ve keramet yaptı" dedi. Mervan "sen الَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَا değil misin?" dedi, Abdurrahman da "sen Resûlullah'ın lânetlediği mel'ûnun oğlu değil misin?" dedi. Hazret-i Âişe işitti, Mervan'a "sen Abdurrahman'a şöyle şöyle mi dedin? Yalan söylemişsin. Vallahi o onun

---

1 B: "iyiyim".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 116-117:

عن مجاهد، قال: دعا أبو بكر عمر رضي الله عنهما، فقال له: إني أوصيك بوصية أن تحفظها: إن لله في الليل حقا لا يقبله بالنهار، وبالنهار حقا لا يقبله بالليل، إنه ليس لأحد نافلة حتى يؤدّي الفريضة، إنه إنما ثقُلت موازين من ثقُلت موازينه يوم القيامة باتباعهم الحقّ في الدنيا، وثقُل ذلك عليهم، وحقّ لميزان لا يوضع فيه إلا الحقّ أن يثقل، وخفَّت موازين من خفَّت موازينه يوم القيامة، لاتباعهم الباطل في الدنيا، وخفته عليهم، وحقّ لميزان لا يوضع فيه إلا الباطل أن يخف. ألم تر أن الله ذكر أهل الجنة بأحسن أعمالهم، فيقول قائل: أين يبلغ عملي من عمل هؤلاء، وذلك أن الله عزّ وجلّ تجاوز عن أسوأ أعمالهم فلم يبده، ألم تر أن الله ذكر أهل النار بأسوأ أعمالهم حتى يقول قائل: أنا خير عملا من هؤلاء، وذلك بأن الله ردّ عليهم أحسن أعمالهم، ألم تر أن الله عزّ وجلّ أنزل أية الشدّة عند آية الرخاء، وآية الرخاء عند آية الشدّة، ليكون المؤمن راغبا راهبا، لئلا يُلقي بيده إلى التهلكة، ولا يتمنى على الله أمنية يتمنى على الله فيها غير الحقّ.

3 B: "mecliste".

hakkında nâzil olmadı, isteseydim kimin hakkında nâzil olduğunu söylerdim" dedi.[1] {اَتَعِدَانِنٖٓى اَنْ اُخْرَجَ} Bana çıkarılacağımı mı[2] vaad ediyorsunuz? ❁ Öldükten sonra kabirden ba'ś olunacağımı mı[3] vaad ediyorsunuz? {وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلٖى} Hâlbuki benden evvel nice karnlar geçmiş ❁ yani onlardan kim kabirden çıkmış da ben çıkacakmışım? diyor {هُمَا} o ikisi ❁ yani [4350] anası babası ise {يَسْتَغٖيثَانِ اللّٰهَ} Allah'a sığınıyorlar ❁ onun böyle inkârından, cür'etinden, küfründen el-aman çekerek "ne'ûzübillah aman yâ rabbî!" diye feryat ediyorlar {وَيْلَكَ} yazıklar olsun sana {اٰمِنْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ} inan, iman getir, her hâlde Allah'ın vaadi haktır diyorlar.

"**Veylek**", veyl sana; aslında bizim "canı çıkası, geberesi[4]" tâbirimiz gibi bir helâk duası olmakla beraber hakikaten helâk için değil, azarlayarak teşvik ve tergīb için de kullanılır ki burada da maksad odur. Onun için buna "yazıklar olsun sana" demek daha muvâfık olacaktır. {فَيَقُولُ مَا هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ} O yine onları tekzib ederek, bu sizin Allah'ın vaadi dediğiniz evvelkilerin esâtîrinden başka bir şey değildir -hiç aslı olmayarak yazılmış masallardır- der. {اُولٰٓئِكَ} İşte bunlar ❁ öbürlerinin tam zıddına olarak {الَّذٖينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فٖٓى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} cin ve insten kendilerinden evvel geçen ümmetler içinde aleyhlerine söz hak olmuş kimselerdir. ❁ "Kavl"den murad لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعٖينَ [Hûd 11/129; es-Secde 32/13] kelime-i azâbıdır. Burada فٖٓى اُمَمٍ yukarıdaki فٖٓى اَصْحَابِ الْجَنَّةِ'nin mukabilinde olarak ashâb-ı cehennemi gösteriyor ve bu âyetten cinnin dahi ins gibi ölümü olduğu anlaşılıyor. {اِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرٖينَ} Çünkü bunlar kendilerini ziyan etmiş, hüsrâna düşmüş kimselerdir {وَلِكُلٍّ} ve her biri için ❁ yani şu zikrolunan iki kısımdan, ashâb-ı cennet

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3295; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 444; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 177: أخبرني عبد الله بن الميني قال: إني لفي المسجد حين خطب مروان، فقال: إن الله أرى أمير المؤمنين في يزيد رأيا حسنا، وإن يستخلفه فقد استخلف أبو بكر وعمر. فقال عبد الرحمن بن أبي بكر: أهرقلية؟! إن أبا بكر والله ما جعلها في أحد من ولده، ولا أحد من أهل بيته، ولا جعلها معاوية في ولده إلا رحمة وكرامة لولده. فقال مروان: ألست الذي قال لوالديه: أف لكما؟ فقال عبد الرحمن: ألست ابن اللعين الذي لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم أباك. قال: وسمعتهما عائشة فقالت: يا مروان، أنت القائل لعبد الرحمن كذا وكذا؟ كذبت، ما فيه نزلت، ولكن نزلت في فلان بن فلان. ثم انتحب مروان، ثم نزل عن المنبر حتى أتى باب حجرتها فجعل يكلمها حتى انصرف.

2 H ve F -"mı".

3 H ve F -"mı".

4 B: "kahrolası".

ile hâsirînden her bir kısım için {دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا} amellerinden dereceler var ❁ işledikleri hayır veya şer amellere göre muhtelif dereceleri [4351] vardır. Ehl-i cennetin de dereceleri muhteliftir, kavil hak olanların da. Çünkü gerek mâhiyet, gerek tarz[1] itibariyle amelleri muhteliftir. Onun cezâsı olan dereceleri de ona göre muhteliftir. Bunun için buyuruluyor ki: {وَلِيُوَفِّيَهُمْ اَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} Bu da onlara hiçbir zulüm edilmeksizin amelleri kendilerine tamamen ödenmek içindir. ❁ Onun için kimininki dünyada tamamlanır, kimininki âhirette. Bu suretle kâfirler sırf dünya için çalıştıkları ve yaptıkları iyi amellerin mükâfâtını behemehâl dünyada alacakları cihetle {وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ} o küfredenler ateşe arz olunacağı gün de -ki kıyamet günü- şöyle denecektir: { اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا... إلخ} ❁ Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'tan mervîdir: "İstesem ben sizin en hoş yemekliniz, en güzel giyimliniz[2] olurdum velâkin gördüm ki Allah teâlâ bir kavme tayyibâtlarının fena haberini vermiş, اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا buyurmuştur, ben tayyibâtımı bâkī kılmak isterim" demiştir[3].[4] Yine rivayet olunur ki Şam'a geldiği vakit ona mukaddemâ misli görülmedik bir yemek yapılmış idi, buyurdu ki: "Bu bizim, fakat vefat etmiş olan fukarâ-yı müslimîn için ne var? Onlar arpa ekmeğinden doymuyorlardı." Hâlid b. Velid "onlara cennet var" dedi, deyince Ömer'in gözleri doluktu da "vallahi bizim hazzımız bu hutâmda olup da onlar gittiler ise!..." dedi ki, Allahu a'lem "cennette aramız ne kadar uzak olur" demektir.[5] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi

---

1 B: "tarzı".

2 M: "yiyimliniz".

3 H -"ben tayyibâtımı bâkī kılmak isterim' demiştir".

4 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 204; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* III, 279:

أخبرنا جرير بن حازم قال: سمعت الحسن يقول: قدم على أمير المؤمنين عمر وفد من أهل البصرة مع أبي موسى الأشعري، قال: فكنا ندخل عليه، وله كل يوم خبز يلت، وربما وافيناه ما دوم بسمن، وأحيانا بزيت، وأحيانا باللبن، وربما وافقنا القدائد اليابسة قد دقت، ثم أغلي بماء، وربما وافقنا اللحم الغريض وهو قليل، فقال لنا يوما: إني والله لقد أرى تعذيركم، وكراهيتكم طعامي، وإني والله لو شئت لكنت أطيبكم طعاما، وأرقكم عيشا، أما والله ما أجهل عن كراكر وأسنمة، وعن صلاء، وعن صلائق، وصناب –قال جرير: الصلاء الشواء، والصناب الخردل، والصلائق الخبز الرقاق– ولكني سمعت الله تعالى عير قوما بأمر فعلوه، فقال : «أذهبتم طيباتكم في حياتكم الدنيا واستمتعتم بها»...

Tefsîru Abdürrezzâk, III, 198; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 120:

قال: عمر: لو شئت أن أكون أطيبكم طعاما، وألينكم ثيابا لفعلت ولكني أستبقي طيباتي.

5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 120:

وذُكر لنا أنه لما قدم الشأم، صنع له طعام لم ير قبله مثله، قال: هذا لنا، فما لفقراء المسلمين الذين ماتوا وهم لا يشبعون من خبز الشعير؟ قال خالد بن الوليد: لهم الجنة، فاغرورقت عينا عمر، وقال: لئن كان حظنا في الحطام، وذهبوا –قال أبو جعفر فيما أرى أنا– بالجنة، لقد باينونا بونا بعيدا.

ve sellem bir gün ehl-i suffenin yanlarına girdi, elbiselerine yamalık bulamadıklarından deri ile yamıyorlardı, buyurdu ki: "Siz bugün mü daha hayırlısınız, yoksa her biriniz sabah bir hulle akşam bir hulle giyeceğiniz ve sofranızda sahnın biri gelip biri gideceği ve evi Kâbe örtülür gibi örtüleceği gün mü?" "Biz bugün daha hayırlıyız" dediler. "Evet" [4352] buyurdu, "bugün daha hayırlısınız."[1] İbn Zeyd bu[2] âyetin tefsirinde şu âyetleri okumuş:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ فِيهَا[3] وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ [Hûd 11/15]

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهٖۚ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ve [eş-Şûrâ 42/20],

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَٓاءُ لِمَنْ نُرِيدُ[4]... إلى آخِرِ الآية [el-İsrâ 17/18]

ve demiştir ki: "İşte dünya hayatlarında tayyibâtlarını giderenler bunlardır."[5]

{عَذَابَ الْهُونِ} Hûn azâbı ❁ hevân, yani zillet ve hakāret azâbı.

Bunun bir misâl ile îzâhı:

وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٓ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنّ۪ٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿٢١﴾ قَالُٓوا اَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ اٰلِهَتِنَاۚ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿٢٢﴾ قَالَ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِۘ وَاُبَلِّغُكُمْ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 120-121:
وذُكر لنا أن نبيّ الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم دخل على أهل الصفة –مكانا يجتمع فيه فقراء المسلمين–، وهم يرقّعون ثيابهم بالأدَم، ما يجدون لها رقاعا، قال: أنتم اليوم خير، أو يوم يغدو أحدكم في حلة، ويروح في أُخرى، ويغدى عليه بجفنة، ويُراح عليه بأخرى، ويستر بيته كما تستر الكعبة. قالوا: نحن يومئذ خير، قال: بل أنتم اليوم خير.

2 B -"bu".

3 B -"فيها".

4 M: "تريد".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 121:
حدثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد، في قول الله عزّ وجلّ «أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا»... إلى آخر الآية، ثم قرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لا يُبْخَسُونَ» وقرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الآخِرَةِ نزدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا» وقرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ»... إلى آخر الآية، وقال: هؤلاء الذين أذهبوا طيباتهم في حياتهم الدنيا.

مَٓا اُرْسِلْتُ بِه۪ وَلٰكِنّ۪ٓى اَرٰيكُمْ قَوْماً تَجْهَلُونَ ﴿٢٣﴾ فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضاً مُسْتَقْبِلَ اَوْدِيَتِهِمْۙ
قَالُوا هٰذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَاۜ بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِه۪ۜ ر۪يحٌ ف۪يهَا عَذَابٌ اَل۪يمٌۙ ﴿٢٤﴾ تُدَمِّرُ كُلَّ
شَيْءٍ بِاَمْرِ رَبِّهَا فَاَصْبَحُوا لَا يُرٰٓى اِلَّا مَسَاكِنُهُمْۜ كَذٰلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِم۪ينَ ﴿٢٥﴾
وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ ف۪يمَٓا اِنْ مَكَّنَّاكُمْ ف۪يهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعاً وَاَبْصَاراً وَاَفْـِٔدَةًۘ فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ
سَمْعُهُمْ وَلَٓا اَبْصَارُهُمْ وَلَٓا اَفْـِٔدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا
كَانُوا بِه۪ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٢٦﴾

[4353] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Âd'ın kardeşini an, Ahkāf'ta kavmini inzar ettiği vakti[1] ki önünden ve ardından nice nezirler de geçmiştir, "Allah'tan başka mâbud tanımayın" diye, "çünkü ben size büyük bir günün azâbından korkuyorum" (21). "Sen" dediler, "bizi mâbudlarımızdan çevirmek için mi geldin bize? Haydi getir o bize vaad edip durduğun azâbı, sâdıklardan isen!" (22) Dedi: "O ilim ancak Allah yanında, ben size gönderildiğim şeyi tebliğ ediyorum velâkin sizi öyle bir kavim görüyorum ki câhillik ediyorsunuz" (23). Derken vaktâ ki onu vâdilerine karşı gelen bir bulut hâlinde gördüler, "bu" dediler, "bir ârız (ufukta[2] beliren bir bulut), bize yağmur yağdıracak." Hayır, o sizin acele istediğiniz şey: bir rüzgâr ki onda çok acıklı bir azab var (24). Rabbinin emriyle her şeyi tedmir eder, derken öyle oluverdiler ki meskenlerinden başka bir şey görünmez oldu, işte öyle mücrim bir kavme Biz böyle cezâ veririz (25). Yemin ile söylerim: Doğrusu Biz onlara öyle şeyler vermiş idik ki size o kuvvet ve mükneti vermemişizdir, hem kendileri için kulak ve gözler, gönüller yapmış idik ki ne kulakları, ne gözleri, ne gönülleri kendilerine bir fâide vermedi, zira Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı, o istihzâ ettikleri şey de kendilerini kuşatıverdi (26).

---

1 B: "vakit".
2 B: "ufaktan".

[4354] {اَخَا عَادٍ} Âd'ın kardeşi ❁ yani اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ هُودٌ [eş-Şu'arâ 26/124] buyurulduğu üzere Âd kavminin içlerinden kendilerine peygamber olan Hûd aleyhisselâm {بِالْاَحْقَافِ} Ahkāf'ta.

"**Ahkāf**" esasen uzun ve i'vicaclı yüksekçe kum yığını demek olan "hıkf"ın cem'idir ki o eğri büğrü kum tepeleri demek olup Âd kavminin o inzar sırasında mevkileri bu nâm ile yâd olunmuştur. İbn Zeyd ve Katâde'den Yemen bilâdından "Şıhr" denilen arzda denize doğru kumluklarda sâkin olurlardı diye, İbn Abbas'tan Uman ile Mehre arasında diye rivayet edilmiş, Muhammed b. İshak da demiştir ki: "Hûd aleyhisselâm ba's olunduğu vakit Âd'ın menâzili ve cemaatleri Ahkāf, Uman mâbeyninde Hadramevt'e doğru kumluk, sonra da bütün Yemen idi, bununla beraber arzın her tarafına yayılmış ve Allah'ın verdiği fazla kuvvetleriyle ahâlisini kahretmişlerdi."[1] *Mu'cemü'l-Büldân*'da der ki: "Bu üç rivayetin üçünde de mâna birdir."[2] Ancak Dahhâk'tan Şam'da bir dağdır[3] diye bir rivayet de vârid olmuş ise de İbn Atıyye tefsirinde "sahih olan" demiş, "Âd'ın bilâdı Yemen'de idi ve اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ onların idi"[4] (وَالْفَجْرِ'e[5] [89/7] bak). Demek ki "ahkāf" kelimesi mefhum itibariyle Âd'ın kuvvetlerine rağmen mevkilerindeki çürüklüğü iş'âr eden ve inzar ile mütenâsib olan bir kelimedir. Bu cihetle {وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ}de "nüzür" inzar mânasına "nezîr"in cem'i olması da mülâhaza

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 123-124:

عن ابن عباس «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» قال: فقال: الأحقاف الذي أنذر هود قومه واد بين عمان ومهرة.

عن ابن إسحاق، قال: كانت منازل عاد وجماعتهم، حيث بعث الله إليهم هودا الأحقاف: الرمل فيما بين عُمان إلى حَضْرَمَوْتَ، فاليمن كله، وكانوا مع ذلك قد فشَوْا في الأرض كلها، قهروا أهلها بفضل قوّتهم التي آتاهم الله.

عن قتاده، قوله «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» ذُكر لنا أن عادا كانوا حيا باليمن أهل رمل مشرفين على البحر بأرض يقال لها الشِّحْر.

2 Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* I, 115:

الأَحْقَافُ: جمع حقف من الرمل. والعرب تسمّي الرمل المعوجّ حقافا وأحقافا، واحقوقف الهلال والرمل إذا اعوجّ، فهذا هو الظاهر في لغتهم، وقد تعسّف غيره. والأحقاف المذكور في الكتاب العزيز: واد بين عمان وأرض مهرة، عن ابن عباس، قال ابن إسحاق: الأحقاف رمل فيما بين عمان إلى حضرموت، وقال قتادة: الأحقاف رمال مشرفة على البحر بالشّحر من أرض اليمن، وهذه ثلاثة أقوال غير مختلفة في المعنى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 123:

عن ابن عباس: «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» قال: الأحقاف: جبل بالشام.

أخبرنا عبيد، قال: سمعت الضحاك يقول في قوله «إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» جبل يسمى الأحقاف.

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 101:

والصحيح من الأقوال: أن بلاد عاد كانت باليمن ولهم كانت إرم ذات العماد.

5 M ve B: "والفجر".

olunabilir. Lâkin masdarın cem'i hilâf-ı zâhir olacağından münzir mânasına "nezîr"in cem'i[1] olmak daha doğrudur, yani Hûd'dan daha evvel ve daha sonra inzar edici peygamberler de gelmiş geçmiş ise de şimdi sen bilhassa Hûd'un inzârını yâd et {اَنْ} şöyle ki: {لَا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ... إلخ}

[4355] {فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضاً} ❁ "**Ârız**", asl-ı mânasında bir yanı zuhur eden demek olup bundan muhtelif mânalarda kullanılmıştır. Bu cümleden olmak üzere ufukta 'arz^an^ zuhur eden buluta da "ârız" denilir ki burada bu mâna ile tefsir edilmiştir. {كَذٰلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ} İşte Biz böyle cezâlandırırız öyle mücrim kavimleri ❁ yani her vechile onun gibi değil, fakat fecaat itibariyle öyle, ummadıkları bir surette gelip her şeyi tedmir eden bir rüzgâr sür'at ve dehşetiyle saran bir helâk cezâsı. İbn Ebi'd-Dünyâ *Kitâb-ı Sehâb*'da ve Ebu'ş-Şeyh *Azamet*'te İbn Abbas'tan şöyle tahric etmişler ki onun azab olduğunu ilk tanımaları şöyle olmuştur: Çıkmış olan yüklerinin ve mevâşîlerinin birer kuş tüyü gibi gök ile yer arasında uçuşmaya başladığını görmüşler, derhâl evlerine girmişler ve kapılarını kapamışlar, derken rüzgâr gelmiş, kapılarını açmış, yedi gece sekiz gün[2] üzerlerine kum seli akıtmış, sonra da Allah teâlâ rüzgâra emretmiş üzerlerinden kumu açmış ve hepsini denize dökmüş, işte فَاَصْبَحُوا لَا يُرٰٓى اِلَّا مَسَاكِنُهُمْ budur.[3] Yine rivayet olunmuş ki içlerinde azâbı ilk gören bir kadın olmuştu, ateş alevi gibi bir rüzgâr görmüştü.[4] Hûd aleyhisselâm'a gelince, şöyle rivayet olunmuş: Rüzgârı hissettiği zaman kendinin ve mü'minlerin üzerine bir hat çizmiş, bir menba' civarına doğru çekilmişti. İbn Abbas'tan da şöyle mervîdir ki maiyyeti ile beraber

---

1 B -"hilâf-ı zâhir olacağından münzir mânasına "nezîr"in cem'i".

2 H +"savm olarak"; F +"olarak".

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 450:
وأخرج ابن أبي الدنيا في كتاب السحاب وأبو الشيخ في العظمة عن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله «فلما رأوه عارضا مستقبل أوديتهم» قال غيم فيه مطر فأول ما عرفوا أنه عذاب رأوا ما كان خارجا من رحالهم ومواشيهم يطير بين السماء والأرض مثل الريش دخلوا بيوتهم وأغلقوا أبوابهم فجاءت الريح ففتحت أبوابهم ومالت عليهم بالرمل فكانوا تحت الرمل سبع ليال وثمانية أيام حسوما لهم أنين ثم أمر الريح فكشف عنهم الرمل وطرحتهم في البحر فهو قوله «فأصبحوا لا يرى إلا مساكنهم».

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 512; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 402:
وكان أوّل من أبصر ما فيها وعرف أنها رِيح، فيما يذكرون، امرأة من عاد يقال لها «مَهْدَد».، فلما تيقنت ما فيها صاحت، ثم صَعِقت. فلما أن أفاقت قالوا: ماذا رأيت يا مهدد؟ قالت: رأيتُ ريحًا فيها كشُهُب النار، أمامها رجالٌ يقودُونها!

bir hazîreye çekilmişti, onlara rüzgârdan ancak derileri yumuşatacak ve nefislere neşe verecek kadar dokunuyor ve fakat[1] Âd'a uğrayınca yer ile gök arasında göç ettiriyor ve taşlarla beyinlerini parçalıyordu.[2] {فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَٓا اَبْصَارُهُمْ وَلَٓا اَفْـِٔدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} ❁ Bu gösteriyor ki onlar için ondan tehaffuz mümkün idi, eğer Allah teâlâ'nın onlara göstermiş olduğu âyât ve delâili inkâr etmeyip de [4356] Hûd aleyhisselâm'ın inzârı vechile iman ve itaat etselerdi helâk olmayacaklardı, lâkin dinlemeyip eğlendikleri için {وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ} o istihzâ ettikleri -"haydi getir bize" dedikleri- azab da kendilerini kuşatıverdi ❁ şu hâlde onlardan daha zayıf olan sizleri kuşatamaz mı? Görülüyor ki bunlarla bütün âfât-ı semâviye beşerin bir cürmüne ikāb olmak üzere anlatılmış oluyor, beşerin kesbi ile alâkadar olan âfâtın dehşeti ve Allah teâlâ'nın her kuvvet fevkindeki kudreti anlatılmış oluyor.

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرٰى وَصَرَّفْنَا الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢٧﴾ فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ قُرْبَانًا اٰلِهَةًۜ بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْۚ وَذٰلِكَ اِفْكُهُمْ وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٨﴾ وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَۚ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُٓوا اَنْصِتُواۚ فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا اِلٰى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ ﴿٢٩﴾ قَالُوا يَا قَوْمَنَٓا اِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا اُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدٖٓي اِلَى الْحَقِّ وَاِلٰى طَرٖيقٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٣٠﴾ يَا قَوْمَنَٓا اَجٖيبُوا دَاعِيَ اللّٰهِ وَاٰمِنُوا بِهٖ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٣١﴾ وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللّٰهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْاَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءُۜ اُو۬لٰٓئِكَ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٣٢﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذٖي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ

---

1 H -"ve fakat".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 513. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ukūbât,* thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996, s. 84:

فاعتزل هُود، فيما ذكر لي، ومن معه من المؤمنين في حظيرة، ما يصيبه ومن معه من الريح إلا ما تلين عليهِ الجلود، وتَلتذُّ الأنفس، وإنها لتمرُّ على عاد بالطَّعن بين السماء والأرض، وتدمغهم بالحجارة.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 403; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 245:

فاعتزل هود عليه السلام، ومن معه من المؤمنين في حظيرة، وما يصيبه ومن معه من الريح إلاّ ما تلين عليه الجلود، وتَلتذُّ الأنفس، وإنها لتمرُّ على عاد بالظعن فتحملهم ما بين السماء والأرض، وتدمغهم بالحجارة.

الْمَوْتٰىۜ بَلٰٓى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٣٣﴾ وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِۜ اَلَيْسَ هٰذَا
بِالْحَقِّۜ قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَاۜ قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٤﴾ فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ
اُو۬لُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْۜ كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَۙ لَمْ يَلْبَثُٓوا اِلَّا سَاعَةً
مِنْ نَهَارٍۜ بَلَاغٌۚ فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٣٥﴾

[4357] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için hakikaten etrafınızdaki memleketleri helâk etmişizdir, âyetleri tasrif de etmiştik, gerekti ki rücû' edeler (27). O vakit Allah'ın mâsivâsından yakınlık için ilâh ittihaz eyledikleri kimseler onları kurtarsalardı ya! Bilakis onlardan savuşup yittiler gittiler, ki işte onların sapıtmalarının ve uydurup durdukları iftiralarının hâsılı budur (28). Bir de şu vakti anlat ki cinlerden birtakımını Kur'an dinlemek üzere sana [4358] *sevk etmiştik, bu suretle vaktâ ki ona hazır oldular, "susun dinleyin" dediler. Sonra bitirildiği vakit de döndüler, inzar etmek üzere kavimlerine gittiler (29). "Ey kavmimiz!" dediler, "haberiniz olsun, bizler bir kitap dinledik, Mûsâ'dan sonra indirilmiş, önündekini tasdik ediyor, hakka ve bir doğru yola hidâyet eyliyor (30). Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icâbet edin ve ona iman getirin ki bazı günahlarınıza mağfiret buyursun ve sizi elîm bir azabdan korusun" (31). Ve her kim Allah'ın davetçisine icâbet eylemezse arzda âciz bırakacak değildir ve ona onun berisinden sâhip olacak velîler de yoktur, öyleler açık bir dalâl içindedirler (32). Ya görmediler de mi ki o gökleri ve yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Allah ölüleri diriltmeye muhakkak kādirdir. Evet, hiç şüphe yok ki O her şeye kādirdir (33). Ve o küfredenler ateşe arzolunacağı gün, "nasıl bu hak değil mi imiş?" diye, "evet, Rabbimiz hakkı için" diyecekler. Buyuracak: "Öyle ise haydin tadın azâbı, küfredegeldiğiniz için" (34). Binâen'aleyh ulü'l-azm peygamberlerin sabrettiği gibi sabret ve onlar hakkında ivedi etme, sanki*

onlar o vaad olundukları acıyı görecekleri gün gündüzün bir saatinden başka durmamışa döneceklerdir. Kâfi bir tebliğ, demek ki ihlâk edilecek başka değil, ancak tâatten çıkmış fâsıklar gürûhudur (35).

{وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرٰى} ❁ Misâl tarîkiyle ehl-i Mekke'ye hitabdır. Etraflarındaki helâk olan memleketler[1], Me'rib, Semûd'un Hicr'i, Sedûm, Eyke gibi {وَصَرَّفْنَا الْاٰيَاتِ} âyetleri tasrif etmiştik ❁ yani inzar âyetlerini hep onlara türlü şekillerde evirip çevirerek tekrar da eylemiştik, {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} ki rücû' edeler ❁ şirkten, isyandan vazgeçip tevhîde döneler. Zaten bu inkılâbâtın her biri diğerleri için başlı başına bir âyet bile oluyordu, gösteriyordu ki Allah'tan başka dayanılıp perestiş olunacak yoktur. [4359] {فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ} O vakit onları[2] kurtarsa idi ya! {الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ قُرْبَانًا اٰلِهَةً} O Allah'ın berisinden yakınlık için مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى [ez-Zümer 39/3], هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ [Yûnus 10/18] diye şefaat için ilâhlar diye tutundukları kimseler, o mâbud taslakları neye kurtarmadılar? {بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ} Hayır, bilakis onlardan kaybolup gittiler ❁ yani onları bırakıp dünyadan ve itikadlarından silinip gittiler {وَذٰلِكَ} ve işte bu ❁ dalâl, bu inkisâr-i hayâl {اِفْكُهُمْ} onların ifkleri, yani eser-i ifkleri, yalan ve bâtıl itikadlarının vardığı[3] neticedir {وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} ve uydurdukları iftiranın hâsıl-ı meâlidir[4].

{وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ} ❁ Bu اِذْ yukarıdaki اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ üzerine ma'tuf zannedilebilirse de değildir. وَاذْكُرْ اِذْ صَرَفْنَا Takdîrinde وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍ cümlesine ma'tuftur. Arapçada "**nefer**" kelimesi üçten ona ve ondan kırka kadar toplanmış bir cemaate ıtlak olunur.

"**Cin**", "ins" mukabili gizli mahluklar, (*Sûre-i En'âm'da* وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ [6/112] *âyetinde bu kelimenin îzâhına ve Sûre-i Cin'e bak*). Bu tezkir de mahza ibret ve inzar içindir[5]. Birkaç rivayette

1 B: "memleketlere".
2 H: "onlar".
3 B: "verdiği".
4 H: "hâsılı odur".
5 B: "için".

vârid olduğuna göre[1] bunlar Diyarbekir tarafından Nasîbîn cinlerinden imiş; Ninovalı da denilmiştir.[2]

Fahreddin Râzî der ki: "Bu vâkı'anın keyfiyetinde iki kavil vardır, evvelkisi: Sa'îd b. Cübeyr demiştir ki: Cinler istimâ' ederlerdi, vaktâ ki recm olundular, semâda olan bu hâdise her hâlde Arz'da bir şeyden dolayı hâdis olsa gerektir diye sebebini aramaya gittiler. O sırada Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke [4360] ahâlisinin kendisine icâbetlerinden me'yus olarak İslâm'a davet için Tâif'e çıkmıştı, Mekke'ye dönmek üzere bulunduğu zamana tesadüf ediyordu. Batn-ı Nahl[3] nâm vâdide kalkmış sabah namazında Kur'an okuyordu. İşte oraya Nasîbîn cinlerinin eşrafından bir bölük cin uğramıştı, çünkü İblis onları semânın rücûm ile korunmasını îcab eden sebebi öğrenmek üzere göndermişti, Kur'ân'ı işittiler ve sebebin o olduğunu anladılar.

İkinci kavil: Allah teâlâ Peygamber'e cinleri de inzar edip davet etmeye ve kendilerine Kur'an okumaya me'mur etmişti, onun için Allah teâlâ ona Kur'an dinlemek ve kavimlerini inzar eylemek üzere birtakım cin göndermişti."[4] Ebû Hayyan da *Bahr*'da der ki: "Cin kıssası iki kere olmuştu, birisi Tâif'ten avdetinde ki ashâb-ı siyerin zikrettikleri kıssa vechile onlardan ensar aramaya çıkmıştı. Vâdî-i Nahle'de namaz kılarken dinlediler, o bilmiyordu, sonra Allah teâlâ onların dinlediklerini haber verdi. Diğer bir kere de Allah teâlâ Peygamber'e cinleri inzar eyleyip onlara Kur'an okumasını emir buyurmuştu, bunun üzerine 'ben cinlere Kur'an okumaya me'mur edildim, arkamdan kim gelecek?' dedi, bunu

---

1 F, M ve B: "Bu tezkirde mahza ibret ve inzar için bir kaç rivayette vârid olduğuna göre".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 135-136:

عن ابن عباس «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ»... الآية، قال: كانوا سبعة نفر من أهل نصيبين، فجعلهم رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم رسلا إلى قومهم.

عن قتادة، قوله «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ» قال: ذكر لنا أنهم صرفُوا إليه من نِينوَى...

3 Vâdî-i Nahle, nahl deresi ki Mekke'ye bir gecelik kadar mesafededir* [Müellifin notu].

* M: "mesafedir".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 27-28:

وفي كيفية هذه الواقعة قولان الأول: قال سعيد بن جبير: كانت الجن تستمع فلما رجموا قالوا: هذا الذي حدث في السماء إنما حدث لشيء في الأرض فذهبوا يطلبون السبب، وكان قد اتفق أن النبي صلى الله عليه وسلم لما أيس من أهل مكة أن يجيبوه خرج إلى الطائف ليدعوهم إلى الإسلام، فلما انصرف إلى مكة، وكان ببطن نخل قام يقرأ القرآن في صلاة الفجر، فمر به نفر من أشراف جن نصيبين، لأن إبليس بعثهم ليعرفوا السبب الذي أوجب حراسة السماء بالرجم، فسمعوا القرآن وعرفوا أن ذلك هو السبب. والقول الثاني: أن الله تعالى أمر رسوله أن ينذر الجن ويدعوهم إلى الله تعالى ويقرأ عليهم القرآن، فصرف الله إليه نفرا من الجن ليستمعوا منه القرآن وينذروا قومهم.

üç kere söyledi[1], Abdullah b. Mes'ûd'dan başkası ses çıkarmamış, önlerine bakmışlardı. Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: 'Cin gecesi benden başka kimse hazır olmadı, gittik ta Hacun Şı'bı'na vardığımızda bana bir hat çizdi, "ben gelinceye kadar bundan çıkma" dedi, sonra Kur'an okumaya başladı. Ben şiddetli bir şamata işittim, hatta Resûlullah'a bir şey olmaktan korktum, onu birçok karaltılar kapladı, onunla benim arama hâil oldu, hatta sesini işitmez oldum. Sonra bulut parçalanır gibi parçalandılar, sonra bana "bir şey gördün mü?" dedi, "evet, beyaz esvâba bürünmüş siyah adamlar gördüm" dedim, "işte onlar Nasîbîn cinleri" buyurdu'."[2] Taberî tefsirinde der ki: [4361] "Allah teâlâ'nın وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ buyurduğu cin neferinin kaç adet olduğu hakkında ehl-i te'vil ihtilâf etmişlerdir. Bazısı yedi nefer idi dedi, ezcümle İbn Abbas'tan İkrime demiştir ki Nasîbîn ahâlisinden yedi nefer idiler, Resûlullah onları kavimlerine resul yaptı, diğer bazıları da dokuz idi dediler. Ezcümle Zirr b. Hubeyş demiştir ki: 'Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Batn-ı Nahle'de iken فَلَمَّا حَضَرُوهُ inzal buyuruldu[3], dokuz idiler, birisi Zevbe'a idi. فَلَمَّا حَضَرُوهُ kavli, yani Allah'ın Resûlüne sarf buyurduğu cin neferleri Peygamber'in huzûruna vardıklarında demektir.'"[4] Âlûsî de şunları kaydetmiştir: "İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid'den tahrîcine göre yedi idiler: üçü Harran'dan, dördü

1 B -"bunu üç kere söyledi".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 449-450:

والذي يجمع اختلاف الروايات، أن قصة الجن كانت مرتين. إحداهما: حين انصرف من الطائف، وكان خرج إليهم يستنصرهم في قصة ذكرها أصحاب السير. فروي أن الجن كانت تسترق السمع فلما بعث الرسول، حرست السماء، ورمي الجن بالشهب، قالوا: ما هذا إلا أمر حدث. وطافوا الأرض، فوافوا رسول الله صلى الله عليه وسلم بوادي نخلة، وهو قائم يصلي فاستمعوا لقراءته، وهو لا يشعر فأنبأه الله باستماعهم. والمرة الأخرى: أن الله أمره أن ينذر الجن ويقرأ عليهم فقال: «إني أمرت أن أقرأ على الجن فمن يتبعني» ، قالها ثلاثا، فأطرقوا إلا عبد الله بن مسعود، قال: لم يحضره أحد ليلة الجن غيري. فانطلقنا حتى إذا كنا في شعب الحجون، خط لي خطا وقال «لا تخرج منه حتى أعود إليك»، ثم افتتح القرآن. وسمعت لغطا شديدا حتى خفت على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وغشيته أسودة كثيرة حالت بيني وبينه حتى ما أسمع صوته، ثم تقطعوا تقطع السحاب، فقال لي: «هل رأيت شيئا؟» قلت: نعم، رجالا سودا مستثفري ثياب بيض، فقال: «أولئك جن نصيبين».

3 B: "buyurdu".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 135:

واختلف أهل التأويل في مبلغ عدد النفر الذين قال الله «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ» فقال بعضهم: كانوا سبعة نفر... عن ابن عباس «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ»... الآية، قال: كانوا سبعة نفر من أهل نصيبين، فجعلهم رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم رسلا إلى قومهم. وقال آخرون: بل كانوا تسعة. نفر... عن زرّ «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ» قال: كانوا تسعة نفر فيهم زَوْبعة. عن زِرّ بن حبيش، قال: «أنزل على النبي صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم وهو ببطن نخلة، «فَلَمَّا حَضَرُوهُ» قال: كانوا تسعة أحدهم زَوْبَعَة». وقوله «فَلَمَّا حَضَرُوهُ» يقول: فلما حضر هؤلاء النفر من الجنّ الذين صرفهم الله إلى رسوله نبيّ الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم.

Nasîbîn'den, isimleri de Hasâ, Mesâ,[1] Şasır, Masır, Elerdevanyan, Serme, el-Ahkam yahut el-Ahkab idi."[2] Taberânî *Evsat*'ta ve İbn Merdûye, cinnin Resûlullah'a iki kere gönderildiğini nakleylemişlerdir.[3] Şihâb-ı Hafâcî de Kāzî hâşiyesinde Sûre-i Cin'de zikreylemiştir ki hadisler cinnin gönderilmesi altı kere vâki' olduğuna delâlet eylemektedir.[4] Rivayetlerde gerek adet ve gerek sâir hususta görülen ihtilâf da bununla tevfik edilmiş olur. Nitekim Ebû Nuaym tahric etmiştir ki ehl-i Nasîbîn'den dokuz nefer Batn-ı Nahle'den gittiler, bunlar fülân ve fülân ve fülân ve el-Erdevanyan ve el-Ahkab kavimlerine münzir olarak vardılar, sonra da çıktılar, Resûlullah'a vefd (hey'et-i murahhasa) olarak geldiler, üç yüz idiler. Hacun'a kadar geldiler, el-Ahkab geldi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e selâm verdi ve "kavmimiz likāna nâil olmak üzere Hacun'da hazır bulunuyorlar" dedi. Resûlullah da Hacun'da[5] geceden bir saate vaad verdi.[6] İbn Ebî Hâtim de İkrime'den bu âyette onların Musul ceziresinden on iki bin olduklarını tahric eylemiştir.[7] Bu adedi *Keşşâf* da hikâye eder. Resûlullah'ın onlara okuduğu sûre اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1] idi.[8] Bununla beraber *Bahr*'da İbn Ömer ve Câbir b. Abdullah radıyallâhu anhümâ'dan nakledilmiştir ki, Aleyhissalâtü vesselâm onlara اَلرَّحْمٰنُ Sûresi okudu, فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ [er-Rahmân 55/13] [4362]

---

1 H: "Hasnâ ve Mesnâ".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 187:

وأخرج ابن أبي حاتم عن مجاهد أنهم كانوا سبعة. ثلاثة من أهل حران، وأربعة من نصيبين وكانت أسماؤهم حسى، ومسى، وشاصر، وماصر، والاردوانيان، وسرق، والأحقم، بميم آخره، وفي رواية عن كعب الأحقب بالباء.

3 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat,* I, 6; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 188:

عن ابن عباس قال: صرفت الجن إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم مرتين، وكان أشراف الجن بنصيبين.

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 254:

وقد دلت الأحاديث على أنّ وفادة الجن كانت ست مرات.

5 B: "Hacûn'a".

6 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

عن كعب الأحبار قال: لما انصرف النفر السبعة من أهل نصيبين من بطن نخلة وهم فلان وفلان وفلان والأردوانيان والأحقب جاءوا قومهم منذرين فخرجوا وافدين إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم ثلاثمائة فانتهوا إلى الحجون فجاء الأحقب فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: إن قومنا قد حضروا الحجون يلقونك، فواعده رسول الله صلى الله عليه وسلم من الليل بالحجون.

7 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3296:

عن عكرمة في قوله تعالى: «وإذ صرفنا إليك نفرا من الجن» قال: هم اثنا عشر ألفا جاءوا من جزيرة الموصل، فقال النبي صلى الله عليه وسلم لابن مسعود كاد أن يذهب، فذكر قول رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يبرح، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: لو ذهبت ما التقينا إلى يوم القيامة.

8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 312:

وكانوا اثنى عشر ألفا، والسورة التي قرأها عليهم «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ».

dedikçe[1] "hayır, Rabbimizin âyâtından hiçbir şey tekzib etmeyiz رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ" derlerdi.[2] Bir de Ebû Nuaym *Delâil*'de Resûlullah'a cinnin gelişi, nübüvvetin on birinci senesinde olduğunu tahric eylemiştir.[3] Bu kıssa hicretten üç sene evvel idi[4] denilen de bu mânadadır.

{كِتَابًا اُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى} ❁ Mûsâ'dan sonra deyip de Îsâ'yı söylememelerine iki vecih beyan etmişlerdir. Birincisi, zira Mûsâ aleyhisselâm iki ehl-i kitab beyninde müttefek[un] aleyhtir ve ona indirilen kitap Kur'an'dan evvel ecell-i kütüb idi, Îsâ aleyhisselâm da onunla amele me'mur idi. İkincisi; Atâ demiştir ki "çünkü Yehûd milleti üzere idiler."[5] Bu ifadelerin bir hayli noktaları bu gizli mahlukların zannedildiği gibi sade mücerredâttan[6] ibaret[7] olmadıklarını iş'âr etmekten hâlî kalmıyor. Onun için mütekellimîn bunlara "ecsâm-ı latîfe" tâbir etmişlerdir. {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} Önündekini, yani Tevrat'ı yahut bütün kütüb-i sâlifeyi tasdikliyor {يَهْدٖٓى اِلَى الْحَقِّ} hakka, yani usul itibariyle sahih itikada {وَاِلٰى طَرٖيقٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve doğru bir yola ❁ fürû' itibariyle de doğru Allah'ın rızâsına erdirecek amelî ahkâm-ı şer'iyeye hidâyet eyliyor. {يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} ❁ Burada ba'ziyet ifade eden مِنْ ile مِنْ ذُنُوبِكُمْ denilmesi şâyân-ı dikkattir. Denilmiş ki murad hâlis hakkullah olan günahlardır. Zira ibâdın hukūku mücerred iman ile mağfiret olunuvermez. Gerçi bir harbî kanlar döküp mallar yağma etmiş olup da sonra Müslüman olsa İslâm'ı hiç şüphesiz bütün

---

1 H: "dedi".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 450:

وقال ابن عمر، وجابر بن عبد الله: قرأ عليهم سورة الرحمن، فكان إذا قال: «فبأي آلاء ربكما تكذبان»، قالوا: لا شيء من آيات ربنا نكذب ربنا لك الحمد.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 293:

والسورة التي استمعوها، قال عكرمة: «اقرأ باسم ربك»، وقيل: سورة الرحمن.

3 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

عن إسحاق بن عبد الله بن جعفر قال: غاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بالطائف إلى أن رجع خمسا وعشرين ليلة وقدم مكة يوم الثلاثاء لثلاث وعشرين خلت من ذي القعدة وكان قد خرج لثلاث بقين من شوال وقدم عليه الجن الحجون في ربيع الأول سنة إحدى عشرة من النبوة قال الواقدي: وبقي رسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة ثلاثة أشهر حتى قدم عليه الجن.

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 254; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93:

وقصة الجن كانت قبل الهجرة بثلاث سنين.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 141; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VII, 269; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 312:

قال عطاء: كان دينهم اليهودية لذلك قالوا: «إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى».

6 B: "mücerrebâttan".

7 B -"ibaret".

geçmişlerini keser atar ise de yine o harbînin birkaç sene evvel istîman ile gelip bir şahıstan borç almış olduğunu farz etsek, bu kerre mücerred İslâm'a gelmesiyle o borcun[1] sâkıt oluvermesi lâzım gelmez. Yani aynı dâr içinde zimmî ve mu'âhidin islâmı, muayyen olan hukūk-ı [4363] ibâdı ıskāt eylemez. Bu cinler de kendi kavimleri içinde imana davet eyledikleri için yalnız bazı zünûbun mağfiretini vaad eylemişlerdir. Daha diğer vecihler[2] de söylenmiştir. {وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللّٰهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْاَرْضِ} Her kim de Allah'ın davetçisine, yani Peygamber'e ve Peygamber'in elçilerine icâbet eylemezse Arz'da âciz bırakacak değildir. ❁ Yani Allah'ı âciz bırakıp da O'nun azâbından kendini kurtarabilecek değildir. Bu âyet, tehdid ve inzârı hulâsa etmiş oluyor. Ve bununla[3] burada cinlerin sözü hitam buluyor. Nihâyet ba's ü me'âd meselesi takrir olunmak üzere buyuruluyor ki: {اَوَلَمْ يَرَوْا} Görmediler de mi ❁ bu rü'yet göz görüşünden kalb görüşü ile re'y ve istidlâldir. Yani şu görülüp duran semâvât ve Arz'ı halketmiş {وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ} ve onları halk ile yorulmamış ❁ bu kayd, Yehûd'un "altı günde halketti de yedinci gün dinlendi" demelerini reddir. Nitekim Sûre-i Kāf'ta وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [50/38] buyurulmuştur. {اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ [el-En'âm 6/122] mazmûnunca ihyâya da şâmil olduğunda şüphe yoktur. {بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى} ❁ İhyâ-yı mevtâ {بَلٰى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} Evet hiç şüphe yok ki O her şeye kadîrdir ❁ ihyânın da her türlüsüne kādirdir. Onun için İslâm her hâlde ebedî hayat bulacak, kâfirler cehenneme girecektir. {وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا... إلخ} {فَاصْبِرْ}. Böyle olunca -yani kâfirlerin âkıbeti böyle ateş olacak ve hakkı itirafa mecbur kalacak olunca yâ Muhammed-sen sabret {كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ} ulü'l-azm resullerin sabrettiği gibi ❁ çünkü sen de onlardansın.

"**Ulü'l-azm**" azim sâhipleri, "azm" bir işin icrâ ve infâzına kalbi kat'iyyetle bağlamak, yahut iradede [4364] cidd[4] ü sebat ile ta'kīb-i

---

1 B: "borcu".
2 F ve M: "vecihle".
3 F, M ve B -"bununla".
4 F, M ve B: "sabr".

murad, ictihad demektir. مِنَ الرُّسُلِ'de مِن beyâniyye ve teb'îziyye olmak muhtemildir. Beyan[1] olduğuna[2] göre "ulü'l-azm"den murad resuller olduğunu, resullerin hepsi azim sâhipleri bulunduğunu gösterir. Çünkü peygamberlerin hepsi cidd[3] u sebat, azm ü ikdam sâhibleridir. Ba'ziyye olduğuna göre de peygamberler içinden azimlerinin fevkalâdeliğiyle mümtaz bir kısım, yani sâhib-şeriat olup onun tesis ve takrîrinde çok çalışan ve onun meşakkatlerine ve hasımların düşmanlıklarına tahammül ederek sabreyleyen rusül-i kirâm ki bunların meşhurları وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَاِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا [el-Ahzâb 33/7] âyetinde isimleri sayılanlardır. Bu bâbda daha başka kaviller de vardır. Bizim fikrimizce Kur'an'da isimleri zikrolunan peygamberlerin hepsi ulü'l-azm rusüldür denilmek de doğrudur. Zira rusül Kur'an'da[4] mezkur olanlardan ibaret değildir. وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ[5] عَلَيْكَ vardır [en-Nisâ 4/164. Krş. el-Mü'min 40/78]. {وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ} Sabret de onlar, o kâfirler, bâhusus Kureyş kâfirleri hakkında azâbı acele etme. {كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} Sanki onlar vaad olundukları sonu görecekleri gün, bir günün bir saatinden fazla durmamış gibi olacaklardır. ❁ O saat gelince onun hevlinden ve âhiretin uzunluğundan dünyada durdukları senelerce ömür[6] o kadar az gelecektir. Müddet-i devr-i felek bir demdir[7] âdem bir nefes. {بَلَاغٌ} Yeter ❁ yani bu size edilen va'z u tezkir son derece beliğ, kâfi bir öğüttür, elverir. Yahut beliğ bir tebliğdir. Haberiniz olsun, duymadık demeyin. {فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ} Hâsılı helâk olacak başkası değil, ancak o fâsıklar[8] gürûhudur. ❁ Tâatten çıkmış öğüt dinlemez fâsık

---

1 B: "Beyâniyye".
2 F, M be B: "olunduğuna".
3 M ve B: "sabr".
4 B -"isimleri zikrolunan peygamberlerin hepsi ulü'l-azm rusüldür denilmek de doğrudur. Zira rusül Kur'an'da".
5 F, M ve B: "نقصص".
6 M ve B +"az".
7 F, M ve B: "gündür".
Bâkî'ye âit olan beytin orijinali şöyledir:
Âkil oldur gelmeye dünya metâ'ından gurur
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes
8 B: "kâfirler".

kavimdir. Âlûsî tefsirinde der ki: "Bu sûrenin âyetleri [4365] meyânında işbu كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ... إلخ âyetinin bir hâssıyeti bulunduğunu iş'âr eden bazı âsâr vardır. Taberânî *Duâ*'da Enes'ten Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle tahric etmiştir, buyurdu ki: "Bir hâcet diledin ve onun is'âf olunmasını arzu ettin mi şöyle de:

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْعَلِيّ الْعَظِيم، لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ، بِسْمِ اللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إلا هُوَ[1] الْحَيُّ الْحَلِيمُ سُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، «كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ» اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مُوجِبَاتِ رَحْمَتِكَ، وَعَزَائِمَ مَغْفِرَتِكَ وَالسَّلَامَةَ مِنْ كُلِّ إِثمٍ وَالْغَنِيمَةَ مِنْ كُلِّ بِرٍّ وَالْفَوْزَ بِالْجَنَّةِ وَالنَّجَاةَ مِنَ النَّارِ، اَللّٰهُمَّ لَا تَدَعْ لِي ذَنْباً إِلَّا غَفَرْتَهُ وَلَا هَمًّا إِلَّا فَرَّجْتَهُ وَلَا دَيْنًا إِلَّا قَضَيْتَهُ وَلَا حَاجَةً مِنْ حَوَائِجِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا قَضَيْتَهَا بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.[2]

---

1 H: "الله".

2 Taberânî, *ed-Duâ,* s. 318. Krş. İbn Mâce, İkāme, 189; Tirmizî, Vitr 17/479:
عن أنس بن مالك، رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: إذا طلبت حاجة فأحببت أن تنجح فقل: لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له العلي العظيم، لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له الحليم الكريم، بسم الله الذي لا إِلٰهَ إلا هو الحي الحليم، سبحان رب العرش العظيم، والحمد لله رب العالمين «كأنهم يوم يرون ما يوعدون لم يلبثوا إلا ساعة من نهار بلاغ فهل يهلك إلا القوم الفاسقون» (الأحقاف ٣٥/٤٦) «كأنهم يوم يرونها لم يلبثوا إلا عشية أو ضحاها» (النازعات ٤٦/٧٩) اللّهم إني أسألك موجبات رحمتك، وعزائم مغفرتك، والغنيمة من كل بر، والسلامة من كل ذنب، اللّهم لا تدع لنا ذنبا إلا غفرته، ولا هما إلا فرجته، ولا دينا إلا قضيته، ولا حاجة من حوائج الدنيا والآخرة إلا قضيتها برحمتك يا أرحم الراحمين.

[4366]

سُورَةُ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

MUHAMMED SÛRESİ

Sûre-i Muhammed Aleyhisselâm, nâm-ı diğeri "Sûre-i Kıtâl" Medine'de nâzil olmuştur. Ancak وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتٖى اَخْرَجَتْكَ [47/13] âyeti Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke'den çıkıp Gār'a giderken ona bir baktı da "sen Allah'ın beldelerinin Allah'a en sevgilisisin, sen Allah'ın bilâdının bana[1] en sevgilisisin, senin ahâlin beni çıkarmasalardı ben senden çıkmazdım" dedi, o vakit de Allah teâlâ bu âyeti indirdi diye Katâde'den bir rivayet vardır.[2] Bu suretle hicret seferinde[3] henüz Medine'ye vusulden evvel nâzil olanların da Mekkî sayıldığına nazaran o âyet de Mekkî addedilmek lâzım gelir.

Âyetleri: Kûfîde otuz sekiz.

Kelimeleri: Beş yüz kırktır.

Harfleri: İki bin üç yüz kırk dokuzdur.

Fâsılası: ا، م harfleridir.

Bu sûrenin başı ile evvelki sûrenin âhiri beynindeki münasebet ihtâra hâcet olmayacak kadar açıktır. Öyle ki besmele okunmadan vasledilirse ilk âyet onun doğrudan doğru bir sıfat-ı kâşifesi[4] olarak okunur.

Peygamberlerden Nûh, Hûd, Sâlih, Mûsâ, Dâvud, Süleyman aleyhimüsselâm harb ü kıtal ile emrolunmuşlardı. Evvelki sûrede فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ [el-Ahkâf 46/35] buyurulduğu gibi, burada

---

1 M ve B -"bana".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVI, 235. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 165; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 181:

قال قتادة وابن عباس: لما خرج النبي صلى الله عليه وسلم من مكة إلى الغار التفت إلى مكة وقال: «اللّهم أنت أحب البلاد إلى الله وأنت أحب البلاد إلي ولولا المشركون أهلك أخرجوني لما خرجت منك» فنزلت الآية.

3 H: "seferinden".

4 H: "bir sıfat-ı kâşife ile beyânı".

da o sabrın tatbîkātından birisi harb ü kıtalde sabr u sebat ve hasâis-i Muhammediyeden birisi de[1] bu suretle cihad olacağı anlatılmıştır. Zira dinde hakk-ı takvâ ve Allah için hakk-ı cihad ancak hak yolunda fedâ-yı canı [4367] göze alarak Allah yolunda çarpışmakla mümkin olur. Ve Allah için olmayan katllerin[2], tecavüzlerin önüne ancak Allah için kıtâle hazırlanmakla geçilebilir. Bu suretle bu sûre Bedir'den Mekke'nin fethine kadar olan istihzârâtın وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] mazmûnu ile يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِن۪ينَ عَلَى الْقِتَالِ [el-Enfâl 8/65] mısdâkı üzere bir ifadesidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿١﴾ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۙ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ وَاَصْلَحَ بَالَهُمْ ﴿٢﴾
ذٰلِكَ بِاَنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَاَنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْۜ كَذٰلِكَ
يَضْرِبُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ اَمْثَالَهُمْ ﴿٣﴾ فَاِذَا لَق۪يتُمُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِۜ حَتّٰٓى اِذَٓا
اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَۙ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَاۚۛ ذٰلِكَۜۛ وَلَوْ
يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْۙ وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍۜ وَالَّذ۪ينَ قُتِلُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ فَلَنْ
يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿٤﴾ سَيَهْد۪يهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْۚ ﴿٥﴾ وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ ﴿٦﴾ يَٓا اَيُّهَا
الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ اَقْدَامَكُمْ ﴿٧﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ
وَاَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿٨﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَرِهُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ ﴿٩﴾ اَفَلَمْ يَس۪يرُوا
فِي الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ دَمَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْۘ وَلِلْكَافِر۪ينَ اَمْثَالُهَا
﴿١٠﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَاَنَّ الْكَافِر۪ينَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ ﴿١١﴾

---

1 B -"sabr u sebat ve hasâis-i Muhammediyeden birisi de".
2 B: "kıtâllerin".

[4368] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar ki küfretmekte ve[1] Allah yolundan yüz çevirmektedirler, Allah amellerini boşa gidermektedir (1). Ve onlar ki iman etmekte ve sâlih sâlih ameller işlemekte ve Muhammed'e indirilene iman eylemektedirler -ki Rablerinden gelen hak da odur- taraflarından kabahatlerini örtmekte ve hâl ü şanlarını düzeltmektedir (2). Bunun sebebi, çünkü küfredenler kendilerini bâtıla uydurmakta, iman edenler ise Rablerinden gelen hakka uymaktadırlar, işte Allah insanlara kılıklarını böyle tanıtır (3). Onun için küfredenlerle muharebeye tutuştunuz mu hemen boyunlarını vurmaya bakın, tâ kuvvetlerini derinden kırıp tepeleyinceye kadar. O vakit de bağı sıkı basın, ondan sonra da[2] ya âzâd ya fidye, tâ harp ağırlıklarını atana kadar. Bu böyle, gerçi Allah dilese elbette onlardan öc alıverir[3] velâkin sizi yekdiğerinizle imtihan edecek; Allah yolunda katledilenlere gelince amellerini asla boşa gidermez (4). İleride onları muradlarına erdirir, rûhlarını şâd eder (5) ve kendilerini [4369] cennete koyar, onu onlar için güzel kokularla donatmaktadır (6). Ey o bütün iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O size nusret verir ve ayaklarınızı kaydırmaz (7). Küfredenler ise yıkım onlara, ne yapacaklarını şaşırtmaktadır (8). Öyle, çünkü onlar Allah'ın indirdiğini hoşlanmamışlardır, O da onların bütün amellerini heder etmektedir (9). Ya yeryüzünde bir gezmediler mi? Baksalar a kendilerinden evvelkilerin âkıbetleri ne olmuş? Allah üzerlerinden tedmir eylemiş, o kâfirlere de öylesi yaraşır (10). Öyle, çünkü Allah iman edenlerin mevlâsıdır, kâfirlere gelince onlar için mevlâ yoktur (11).

{اَلَّذِينَ كَفَرُوا} Onlar ki küfredip {وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolundan yüz çevirmekte yahut men' eylemektedirler.

"**Saddû**" yüz çevirmek, i'râz eylemek mânasına "sudûd"dan lâzım, yahut da men' eylemek, çevirmek mânasına "sadd"dan müte'addî

1 H -"ve".
2 B -"da".
3 H: "alıverirdi".

olabilir. İkisiyle de tefsir edilmiştir. *Keşşâf* hâşiyesi *Keşf*'te der ki: "Evvelki azherdir. Zira قُلْ هٰذِهٖ سَبٖيلٖٓى اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ [Yûsuf 12/108] buyurulduğu cihetle Allah yolundan sadd, Muhammed aleyhisselâm'ın getirdiği tarîk-i müstakīmden i'râzdır. İkinci âyette وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ buyurulmasına tekabül suretiyle mutabık olan da budur."[1] Hakikaten bu iki âyetin sevki kâfirlerle mü'minlerin ve bilhassa Hazret-i Muhammed'e indirilene gereği gibi iman edenlerle etmeyenlerin bir mukayesesini göstermek itibariyle bu tekabül mühimdir. Nüzûlün sebebi Mekke müşrikleri olmakla beraber mefhum âmdır[2]. Yani Mekke müşrikleri gibi küfredip de Allah yolundan, Muhammed aleyhisselâm'ın davet ettiği hak İslâm dininden yüz çevirenlerin {اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ} Allah amellerini dalâle vermektedir. ❁ Mesâîlerini, çalışmalarını, yaptıkları iyi işleri hedefine isabet ettirmeyip boşa[3] gidermektedir. Buna mukabil {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ve onlar ki iman edip sâlih [4370] sâlih işler yapmakta {وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ} ve Muhammed'e indirilene iman eylemektedirler. ❁ Yani burada imandan murad bilhassa Muhammed aleyhisselâm'a indirilen kitap ve şeriata imandır. {وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} Çünkü Rablerinden[4] gelen hak odur ❁ Allah yolunu hakkıyla beyan eden ve Allah'tan geldiğinde hiç şüphe olmayan hak kitap ancak odur. Diğerleri kısmen tahrîfe uğramış, kısmen de nesh edilmiş olmakla Kur'ân'ın tasdîkine iktiran etmeyenler hak değildir. Onun için matlub olan iman ona imandır. Bu suretle ona bihakkın iman edip de muktezâsınca sâlih amellere çalışan mü'minler {كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ} Allah kendilerinden kabahatlerini keffâretleyip[5] örtmekte {وَاَصْلَحَ بَالَهُمْ} ve yüreklerini: hâl ü şânlarını düzeltmektedir. ❁ Kâfirler boşuna çalışırken bunlar salâh ve intizam içinde günden güne terakki ederek

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 194:
قال في الكشف: والأول أظهر لأن الصد عن سبيل الله هو الإعراض عما أتى به محمد صلّى الله عليه وسلّم لقوله تعالى: «قُلْ هذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ» (يوسف ١٠٨/١٢) فيطابق قوله تعالى: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِما نُزِّلَ عَلى مُحَمَّدٍ».

2 M ve B: "eâmmdır".

3 H: "boşuna".

4 B: "Rabbinden".

5 B: "mağfiretleyip".

fikir ve kalblerini düzeltmekte ve işlerinde ileri gitmektedirler. Mekke'deki kâfirlerle[1] Medine'deki mü'minlerin hâli mukayese edilince bu bi't-tecribe sâbit olduğu gibi, bütün tarihte de imanlarında sâdık olan Müslümanların hâli böyle olmuştur. Şu hâlde her ne zaman bunun hilâfı görülmüşse Müslümanların iman ve salâhlarına halel gelmiş olmasındandır. {ذٰلِكَ} O ❁ öyle olması, yani kâfirlerin şaşkınlığı, mü'minlerin salâhı {بِاَنَّ} şu sebepledir ki {الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ} küfredenler bâtıla tâbi' olmuşlar ❁ Allah yolundan kaçınıp hevâlarına, keyiflerine uyarak boş, fâni maksatlar peşinde koşmuşlar[2] {وَاَنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ} iman edenler ise Rablerinden gelen hakka tâbi' olmuşlardır. {كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ اَمْثَالَهُمْ} [4371] işte Allah insanlara mesellerini böyle darb eder. ❁ Her kavmin âlemde mesel olacak iyi veya kötü âkıbetlerini kendilerine bu suretle yapıştırır, kılıklarını yüzlerine böyle çarpar, bâtıl peşinde koşanların meselleri[3] şaşkınlık, hakka tâbi' olanların meselleri de salâh-ı bâl ile muvaffakiyet olur. {فَاِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Öyle olunca o küfredenlere savaşla karşılaştığınız vakit[4] {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} hemen boyunlarını vurmaya bakın ❁ فَاضْرِبُوا ضَرْبَ الرِّقَابِ boyunlarının köküne vurun da vurun, öldürün de[5] öldürün {حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ} tâ onları ishan ettiğiniz vakit ❁ yani çok kırıp ordularının yarasını derinleştirdiğiniz, iyice alt ettiğiniz vakit {فَشُدُّوا الْوَثَاقَ} bağı sıkı basın ❁ kalanlarını sağlam bağlayıp esir edin {فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً} sonra da artık ya menn ya fidye[6] ❁ yani muhayyersiniz ya lutfeder salıverirsiniz, yahut can bahası bir fidye-i necât alırsınız. Terdidde aslolan infisâl-i hakīkī olacağı için bu terdîdin zâhiri esir alındıktan sonra ya menn ya fidâdan başka bir şey yapılamayacağını gösterir, o hâlde tutulan esiri katletmek veya istirkak eylemek nasıl câiz olur? Bundan dolayı Hasan-ı Basrî Hazretleri gibi bazıları esir tutulduktan sonra katlolunamayacağına[7] kāil

1 H: "kâfirlerin".
2 H: "koşmuşlardır".
3 B: "mesellerini".
4 B: "zaman".
5 M ve B -"öldürün de".
6 B: "fidâ".
7 H: "katlolunmak câiz olamayacağına".

olmuşlardır. Rivayet olunuyor ki Haccâc'a böyle birtakım esirler getirilmişti, Haccâc onlardan birini katl için İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri'ne gönderdi, İbn Ömer Hazretleri dedi ki: "Biz bununla emrolunmadık, Allah teâlâ ancak حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً buyurdu."[1] Lâkin ekseriyetle ulemâ demişlerdir ki imam muhayyerdir: 1. Müslüman olmadıkları[2] takdirde dilerse katleder. Çünkü Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Ukbe b. Ebî Muayt'ı[3] ve Tuayme b. Adî'yi ve Nadr b. Hâris'i sabren katletti. Ma'âmâfîh imamın emri olmaksızın gāzîlerden birinin esiri [4372] kendiliğinden katledivermesi câiz olmaz. Esirin şerrinden korkmak gibi bir sebeb-i mülcî olmaksızın katletmiş bulunursa imam onu ta'zîr eder. 2. İmam dilerse istirkak eyler, çünkü bunda[4] hem şerlerinin def'i[5] hem de İslâm'ın menfaati vardır. 3. Dilerse hürriyetleri mahfuz olmak üzere Müslümanlara ehl-i zimmet olarak bırakır. Nitekim Hazret-i Ömer Irak'ın sevad ahâlisini öyle bırakmıştı. Ancak Arap müşriklerinin zimmetleri de kabul edilmez, istirkakları da câiz olmaz, mürtedler gibi ya katl ya islâm teklif olunur. 4. Müfâdat, yani esirleri esirlerle mübadele[6]. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den bir rivayette tecviz edilmemiş ise de *Siyer-i Kebîr*'in rivayeti olan azher-i rivayette câizdir.[7] Ebû Yûsuf, Muhammed, Şâfiî, Mâlik[8], Ahmed kavilleri de budur. Resûlullah'ın iki müslimi iki müşrik fidâsı ile kurtardığı rivayet olunur. Hatta bir kadın ile bir hayli Müslüman esirlerini kurtardığı dahi rivayet olunmuştur.

---

1 Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 214; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 155:
عن الحسن أن الحجاج أتي بأسير؛ فقال لعبد الله بن عمر: قم فاقتله، فقال ابن عمر: ما بهذا أمرنا، يقول الله تبارك وتعالى: «حتى إذا أثخنتموهم فشدوا الوثاق فإما منا بعد وإما فداء».

2 B: "oldukları".
3 B: "Muayt".
4 B: "bundan".
5 H -"def'i".
6 H: "esirlerin esirlerle mübadelesi".
7 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*, eş-Şeriketü'ş-Şarkiyye li'l-İ'lânât, 1971, s. 1587:
قال ولا بأس بأن يفادي أسراء المسلمين بأسراء المشركين الذين في أيدي المسلمين من الرجال والنساء. وهذا قول أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى وهو أظهر الروايتين عن أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه، وعنه في رواية أخرى أنه قال: ولا تجوز مفاداة الأسير بالأسير، وجه ظاهر الرواية أن تخليص أسراء المسلمين من أيدي المشركين واجب، ولا يتوصل إلى ذلك إلا بطريق المفاداة، وليس في هذا أكبر من ترك القتل لأسراء المشركين، وذلك جائز لمنفعة المسلمين.

8 F, M ve B: "Malikî".

5. Müfâdat bi'l-mâl. Hanefiyye mezhebince meşhur olan tecviz edilmemiş, çünkü bunda düşmana para ile asker kazandırmak vardır. Ve Bedir'de bu suretle alınan fidyelerden dolayı Sûre-i Enfâl'de[1] مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِۜ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَاۗ وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَٓا اَخَذْتُمْ[2] عَذَابٌ عَظِيمٌ [8/67] âyetiyle itâb vârid olmuştur. Ma'amâfîh *Siyer-i Kebîr*'de "Müslümanlarda hâcet olunca beis yoktur" der.[3] *Dürer*'de de "fidâ bi'l-mâl harb bitmeden câiz olursa da harb tamam olduktan sonra câiz olmaz" diye mezkurdur.[4] Yani meşhûrun mahmili budur. Bu mâna حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا kaydından müstefâd olsa gerektir. 6. "Menn", yani hiçbir şey almaksızın meccânen dâr-ı harbe salıvermek mânasına menn, Ebû Hanîfe, Mâlik, Ahmed b. Hanbel mezheblerinde tecviz edilmemiştir. Fakat İmâm Şâfiî buna da cevaz[5] vermiştir. Çünkü Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem, Bedir esirlerinden birtakımına mennetmişti, ki bunlardan birisi Ebu'l-Âs b. Rebî'[6] idi, şöyle ki Mekke ahâlisi esirlerini kurtarmak için fidyelerini gönderdiklerinde Resûlullah'ın kerîmesi [4373] Zeyneb de zevci olan Ebu'l-Âs'ın fidyesini göndermişti, bunun içinde bir gerdanlık var idi ki bunu Zeyneb Ebu'l-Âs'a gelin olurken vâlidesi Hazret-i Hatice radıyallâhu anhâ takmıştı. Resûlullah bunu görünce rikkatinden çok müteessir oldu. Bunun üzerine Resûlullah ashâbına, "bakın, bunun gönderdiğini kendisine iade edip de esirini koyuvermek re'yinde bulunursanız yapın" dedi, onlar da onu[7] ma'a'l-memnûniyye yaptılar.[8]

---

1 H: "Berâe'deki"; F ve M: "«Berae»de"; B: "Bedir'de".

2 B +"فيه".

3 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr,* s. 1592:

وعند الضرورة لا بأس بالمفاداة بالمال، وعليه يحمل أيضا ما يروى أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم لما سبى الذراري والنساء من بني قريظة بعث بنصف السبي مع سعد بن زيد إلى نجد، فباعهم من المشركين بالسلاح والحيوان، وبالنصف الباقي مع سعد بن عبادة إلى الشام ليشتري بهم السلاح والكراع، وإنما فعل ذلك لحاجتهم كانت إلى السلاح يومئذ...

4 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hukkâm şerhu Gureri'l-ahkâm,* Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts., I, 286:

(قوله: وأما الفداء فقبل الفراغ من الحرب جاز بالمال) أي لقيام الحاجة فيكون محمل قول الزيلعي، وأما المفاداة بالمال فلا تجوز عند عدم الحاجة إلى المال وإن احتاجوا إليه جاز اهـ.

(قوله وبعده لا يجوز بالمال عند علمائنا) أي لعدم الحاجة فهو محمل قول المجمع إن المفاداة بالمال غير جائزة اتفاقا. اهـ

5 F, M: "cevab".

6 H, F, M ve B: "Ebi'r-Rebî'".

7 B: "bunu".

8 Burada mennin bi'l-müşâvere millet kararıyla yapılmasına da istidlâl olunabilir [Müellifin notu].

Resûlullah'ın bunu salıverirken Zeyneb'i tahliye etmesine söz aldığını da rivayet ederler. Kezâlik Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ehl-i Yemâme'nin seyyidi Sümâme b. Üsâl[1] b. Numan-ı Hanefî'ye de mennetmişti ki o[2] sonra güzel Müslüman oldu. Bir de *Bûhârî*'de sâbit olduğu üzere şöyle buyurmuştu: "Mut'im b. Adiy sağ olsa da şu kokanlar -yani Bedir esirleri- hakkında bana söylese idi, ben onları behemehâl bırakıverirdim."[3] Bu hadis de menn ü ıtlâkın cevâzını gösterir. Zira câiz olmasa Peygamber yapardım demezdi. Bunlardan başka İmâm Şâfiî bir de işbu فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً âyetiyle istidlâl eylemiştir. Gerçi bazılarının dediği gibi burada menn, fidâ olmadığı hâlde katletmemek mânasına hamledildiği surette gerek rıkkiyet ve gerek zimmî olarak hürriyet ile ibkā etmeye şâmil olacağı gibi, mutlak âzâd etmek mânasına hamlolunduğu surette de zimmî olarak kalması şıkkına da mütenâvil olur ise de bunların hiçbirisi meccânen memleketine iadesi mânasına mâni' olmaz, evleviyetle mütenâvil olur. Binâen'aleyh bu âyete karşı menni nesh edecek bir delil bulunmadıkça İmâm Şâfiî'nin dediği gibi mennin cevâzı şüphesiz olur. Süyûtî'nin *Dürr-i Mensûr*'da zikrettiğine göre İbn Abbas, Katâde ve Dahhâk ve Mücâhid'den bu âyetin bundan sonra nâzil olmuş bulunan Sûre-i Berâe âyetleriyle mensuh olduğu rivayet edilmiştir.[4] İbn Cerîr de der ki: "Ehl-i ilim işbu حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً [4374] âyetinde ihtilâf ettiler, bazıları dediler ki mensuhtur, onu فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5] ve فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ [et-Enfâl 8/57] nesh eylemiştir. İbn Cüreyc'den ve Süddî'den فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5] nesh etti diye rivayet edilmiştir. Katâde'den de[5] فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ nesh eyledi diye rivayet edilmiştir. İbn Abbas'tan da[6] فَاِذَا لَقِيتُمُ

---

1 M ve B: "Esal".

2 B -"o".

3 Buhârî, Fardu'l-Humus, 16, Megāzî, 9:

عن محمد بن جبير، عن أبيه رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال في أسارى بدر: لو كان المطعم بن عدي حيا، ثم كلمني في هؤلاء النتنى، لتركتهم له.

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 457-458.

5 F, M ve B -"de".

6 M ve B -"da".

فَإِذَا انْسَلَخَ ilâ âhiri'l-âye fidâ mensuhtur. Bu âyeti الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ –إلى– كُلَّ مَرْصَدٍ [et-Tevbe 9/5] nesh eyledi, Berâe ve insilâh-ı eşhürden sonra müşriklerden hiçbirinin ne ahdi ne hurmeti kalmadı. Dahhâk'ten de[1]: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً bu mensuhtur. فَإِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ onu nesh eyledi. Berâe'den sonra müşriklerden hiçbirinin ne ahdi ne zimmeti kalmadı. Lâkin diğer birtakımları da bu muhkemdir, mensuh değildir, esiri katl câiz olmaz, ancak menn veya fidâ câiz olur demişlerdir. Bâlâda nakledildiği üzere İbn Ömer hazretleri: "Biz katl ile emrolunmadık فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً" demiştir. Atâ, müşrikin sabren katlini mekruh görür bu âyeti okurdu: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً. Hasan demiştir ki "esirler katledilmez, ancak harbde onlarla düşman tehyîb edilir." Ömer b. Abdülaziz recülü recüle fidâ yapardı ve Hasan mal ile müfâdâtı mekruh görürdü.[2] Taberî bunları naklettikten sonra der ki: "Bence savâb olan, bu âyet mensuh değil, muhkemdir. Zira nâsih ile mensuh hâlet-i vâhidede hükümlerinin ictimâ'ı cereyan etmeyen yahut birinin diğerini nâsih olduğuna kat'î hüccet kāim olandır. Hâlbuki menn ü fidâ ve katlde Resûlullah'a ve ondan sonra ümmetin emriyle kāim[3] olanlara muhayyerlik verildiği inkâr olunmamaktadır. Gerçi bu âyette katl mezkur değil ise de diğer âyette اقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ diye katle izin verilmiştir. Resûlullah da öyle yapmış, ehl-i harbden yedinde esir bulunanı[4] bazen katletmiş, bazen fidâ, bazen de menn yapmıştır. Bu âyette bilhassa menn ü fidânın zikredilmiş olması ise yukarıdan beri geçen âyetlerde katl emr ü izinlerinin mükerrer geçmiş olmasındandır."[5] Görülüyor ki Taberî'nin

---

1 F: "Dahhâk de"; M ve B -"de".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 154-156.

3 B: "hâkim".

4 B: "olanları".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 156-157:

والصواب من القول عندنا في ذلك أن هذه الآية محكمة غير منسوخة، وذلك أن صفة الناسخ والمنسوخ ما قد بيّنّا في غير موضع في كتابنا إنه ما لم يجز اجتماع حكميهما في حال واحدة، أو ما قامت الحجة بأن أحدهما ناسخ الآخر، وغير مستنكر أن يكون جعل الخيار في المنّ والفداء والقتل إلى الرسول صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، وإلى القائمين بعده بأمر الأمة، وإن لم يكن القتل مذكورا في هذه الآية، لأنه قد أذن بقتلهم في آية أخرى، وذلك قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ»... الآية، بل ذلك كذلك، لأن رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم كذلك كان يفعل فيمن صار أسيرا في يده من أهل الحرب، فيقتل بعضا، ويفادي ببعض، ويمنّ على بعض، مثل يوم بدر قتل عقبة بن أبي مُعَيْطٍ وقد أتي به أسيرا، وقتل بني قُرَيظة، وقد نزلوا على حكم سعد، وصاروا في يده سلما، وهو على

bu beyânına göre إِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً [4375] tahyîrinin[1] ıtlâkı, katle delâlet eden diğer âyetlerle takyid edilmiş oluyor. Hâlbuki usûl-i fıkıhta mâlum olduğu üzere mutlakın takyîdi mukārin ile olursa tahsîsi[2], muahhar ile olursa bir neshi tazammun eder. Berâe âyetleri de nüzulde muahhar olduğu için bu sûret-i hall demek ki İbn Abbas'ın dediği gibi bir neshi itiraftan başka bir şey değildir. Nitekim Hanefiyyeden birçokları neshe kāil olmuşlardır. Onun için Ebussuud şöyle der: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً أَيْ إِمَّا تَمُنُّونَ مَنًّا بَعْدَ ذٰلِكَ وَإِمَّا تَفْدُونَ فِدَاءً "Mâna ise katil, istirkak, menn, fidâ beyninde tahyirdir. Ve bu tahyir inde'ş-Şâfiî sâbittir. Bizim indimizde ise mensuhtur demişlerdir ki, bu Bedir günü nâzil oldu sonra nesholundu. Hüküm ya katil ya istirkaktır. Mücâhid'den de 'bugün menn ü fidâ yoktur, ancak[3] islâm veya darb-ı unuk vardır' diye mervîdir."[4] Fakat unutulmamak[5] lâzım gelir ki Mücâhid'den mervî olan bu hüküm Arap müşriklerine mahsustur. Hanefiyyeden Allâme İbn Hümâm *Hidâye* şerhinde der ki: "Nesih sözlerine karşı şu söylenebilir: Sûre-i Berâe'deki katl emri üserânın gayrisi hakkındadır. Delîli de onlar hakkında istirkākın cevâzıdır. Bundan anlaşılır ki me'mûr^un bih olan katl esirlerin gayrı hakkındadır."[6] Maʿamâfîh bu istirkak Arap esirlerinin gayrısındadır.

Bu tafsîlâttan sonra biz şu kanaate gelmek istiyoruz ki, Sûre-i Muhammed'in en güzel ve en mühim ahkâmından[7] olan bu âyet esas itibariyle sâbittir. Bununla Sûre-i Berâe âyetleri arasında bir nesihten

---

فدائهم، والمنّ عليهم قادر، وفادى بجماعة أسارى المشركين الذين أُسروا ببدر، ومنّ على ثمامة بن أثال الحنفيّ، وهو أسير في يده، ولم يزل ذلك ثابتا من سيره في أهل الحرب من لدن أذن الله له بحربهم، إلى أن قبضه إليه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم دائما ذلك فيهم، وإنما ذكر جلّ ثناؤه في هذه الآية المنّ والفداء في الأسارى، فخصّ ذكرهما فيها، لأن الأمر بقتلهما والإذن منه بذلك قد كان تقدم في سائر آي تنزيله مكرّرا، فأعلم نبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم بما ذكر في هذه الآية من المنّ والفداء ما له فيهم مع القتل.

1 F ve M: "tahyirin"; B: "tahyîrini".
2 F, M ve B: "tahsis".
3 B -"ancak".
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 584:
«فإما منا بعد وإما فداء» أي فإمّا تمنّون بعد ذلك مَنّا أو تَفْدُون فِداءً والمعنى التخيير بين القتل والاسترقاق والْمَنّ والفداء، وهذا ثابت عند الشافعي رحمه الله تعالى وعندنا منسوخ، قالوا: نزَل ذلك يوم بدر ثم نُسخ والْحُكم إمّا القتل أو الإسترقاق. وعن مجاهد: ليس اليوم مَنٌّ ولا فِداء إنما هو الإسلام أو ضرب العنُق.
5 B: "unutmamak".
6 İbn Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* Mısır: Matbaʿatu Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, V, 476:
وقد يقال إن ذلك في حق غير الأسارى بدليل جواز الاسترقاق، فيه يعلم أن القتل المأمور حتما في حق غيرهم.
7 B +"biri".

ziyade bir[1] tefsir ve tafsil farkı bulabiliriz. Bir kere en ziyade ileri sürülen فَاِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ile buradaki اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ arasında katl emri nokta-i nazarından te'âruz değil, bir tevâfuk vardır. فَاقْتُلُوا ne ise فَاضْرِبُوا ضَرْبَ الرِّقَابِ da odur. Yine Sûre-i Enfâl'deki[2] مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ [8/67] âyeti de buradaki حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ mazmûnunu bir beyandır. Yalnız فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ [et-Enfâl 8/57] âyetinde menn ü fidâya mu'ârız düşecek bir husûsiyet[3] var gibidir. Lâkin Hasan-ı [4376] Basrî'nin "harbde düşman tehyîb olunur" dediği bu mânayı da "ishan" mazmûnu içinde mülâhaza etmek mümkindir. Bu suretle görülüyor ki burada evvelâ ishan hâsıl oluncaya kadar boyunlarını vurmak emrolunuyor. Boyun[4] vurmaktan maksad da yalnız boynu vurmak değil, şiddetli surette katl olduğu mâlumdur. "İshan"daki[5] kesret-i katl ile düşman ordusunu derinden cerîhadar etmek, ezmektir. Bu da imamın, kumandanın takdir edebileceği bir vaziyettir. Binâen'aleyh bu gayenin husûlüne kadar katl memûr[un] bihtir. Esir tutulduktan sonra da bu gayeyi tahakkuk ettirmek mânasına mülhak olarak katl me'zûn[un] fîh olmalıdır. Ondan sonradır ki فَشُدُّوا الْوَثَاقَ emri verilmiştir. Bunda sadece tutup yakalamaktan fazla bir mazmûn-ı şiddet vardır ki istirkāka da muhtemil olabilir. Ma'ahâzâ zâhiri zabt u tevkiftir. Ondan sonra da ya menn ya fidâ denilmiştir. Menn ü fidâ istirkaktan sonra meccânen veya bi-ivaz[in] ıtlak ve âzâda dahi muhtemil olmakla beraber menn dâr-ı harbe avdet ile zimmet beyninde serbest olmak üzere i'âde-i hürriyet, fidâ da mal veya üserâ-yı müslimîn ile mübadeledir. "İmmâ"[6] ile terdid istirkak bakımından mâni'atü'l-cem' olmak melhuz ise de hakîkī olmak asıldır. Biz burada şu mütalaada bulunuyoruz: Kur'ân'ın birçok yerlerinde مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ diye milk-i yemîn tâbiriyle hep işaret tarîkiyle istirkāka

1 H -"bir".
2 H, F, M ve B: "sûrei «Berâe» deki".
3 B: "haysiyet".
4 B: "Boyunlarını".
5 F, M ve B: "'İshan da".
6 B: "imam".

cevaz ve müsaade verilmiş olduğunda şüphe yok ise de, hiçbir yerinde buna teşvik eden bir emir vârid değildir. اقْتُلُوا [et-Tevbe 9/5], قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ بِاَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ [et-Tevbe 9/14] gibi emirler bulunmakla beraber, istirkak, isti'bâd için emir yoktur. Bilakis كُونُوا عِبَاداً لِى مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/79] demek nehyedilmiştir. Bundan şu netice çıkar ki Kur'an istirkak usûlünü nehyetmemiş[1] ise de tervic de etmemiştir. Onun için Müslümanlar istirkākı terketmekle âsim olmazlar. Onun için burada da tasrih etmeyip zâhiri menn ü fidâya kasr eylemiştir[2]. Biz Kur'ân'ın tertîbinin dahi tevkīfî olmasına [4377] kāil olduğumuz için bu âyetin burada dercini de hikmetten hâlî bulmuyoruz. Allâhu a'lem bunun hikmeti istikbalde istirkākın terki evlâ olacağını ihtar olsa gerektir. Yani bu âyet tam zamanımızdaki ahkâmdır.

Ba'de'l-ishân şedd-i vesâktan sonra ya menn ya fidâ {حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا} tâ harb ağırlıklarını atana kadar. ❁ Bu kayıt,[3] yakınlığı itibariyle menn ü fidânın gayesi gibi görünürse de "şedd"in veya "darb"ın yahut da mecmû'un gayesi dahi olabilir. En muvâfıkı ve akrebi kelâmın mecmû'una gaye olmaktır. Sonra buradaki الْحَرْب'in elif lâmında ahd veya cins olmak üzere iki vecih vardır. Ahd olduğu takdirde de[4] iki vecih muhtemildir. Birisi bilhassa muayyen bir ahd-i ferdî olmasıdır ki buna bazıları Bedir Harbi demişlerdir. Bu surette الَّذِينَ كَفَرُوا dahi[5] ma'hud kâfirler demek olur. Lâkin böyle sebeb-i nüzûle tahsîsi umûmî kāidemize muvâfık değildir. Diğeri de başlanmış[6] olan harb demektir ki اِذَا لَقِيتُمْ'den müstebân olan ahiddir. Yukarıda *Dürer*'den naklettiğimiz mesele bu iki mânaya göre fidânın gayesi olmasına mübtenîdir. Cins mânasına olduğu takdirde ale'l-umûm harb cinsini ifade eder. Harbin ağırlıkları âlât ve edevâtı yahut tazyik ve mükellefiyeti yahut harbe sebebiyet veren şirk ve cinâyât demek olabilir. Binâen'aleyh mânanın hâsılı şu üç suretle hulâsa

1 F, M ve B: "neshetmemiş".
2 H: "etmiştir".
3 F, M ve B -"Bu kayıt".
4 B -"de".
5 F, M ve B -"dahi".
6 B: "başlamış".

edilebilir: Ma'hud müşriklerle başladığınız mâlum Bedir Harbi bitene kadar yahut herhangi kâfirlerle başladığınız harb bitene, muhâribler silâhı bırakana kadar, yahut harb dünyadan kalkana kadar. Yani o müşriklerin şevketi sönüp de harb ihtimâli kalmayana kadar, yahut bütün insanlık âleminde İslâm'ın gayesi olan bir silm-i küllî teessüs edene kadar ki bazıları buna Îsâ'nın nüzûlüne kadar demişlerdir. Bunda harbi kaldırmak için çalışanlara bir ümit vardır. Buna göre اَلْجِهَادُ مَاضٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ hadîsinde[1] ya cihad harbden e'am bir mânaya yahut kıyamet ehas bir mânada tevil olunmak iktizâ edecektir. Diğer bir ihtimal de bu [4378] hadîsin zâhirine muvâfık olmak üzere حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا kıyamete kadar demek olabilir. Nitekim Âlûsî'nin naklettiği üzere Seleme b. Nüfeyl'den rivayet olunan bir hadiste وَلَا تَضَعُ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا حَتَّى يَخْرُجَ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ vârid olmuştur.[2] Burada şöyle bir sual hatıra gelebilir: Cenâb-ı Allah sevgili Peygamberi Muhammed aleyhisselâm'ı gönderdikten sonra artık bu muharebelere ne lüzum vardı, bir mucize ile kâfirleri kahrediverse olmaz mıydı? Buna karşı buyuruluyor ki: {وَلَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ} Eğer Allah dileyecek olsa idi, onlardan, yani o küfredip Allah yolundan sapan veya men' eden kâfirlerden öcünü, intikāmını alıverirdi, herhangi bir helâk sebebiyle helâk ediverirdi; meselâ yere geçiriverir, volkan yapar, gark eder, ölet verir ilh... {وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ} velâkin[3] bazınızı bazınızla mübtelâ kılmak, imtihan etmek için ۞ öyle harb u darb emrini veriyor. Yani mucize ile cebren yapmak için değil, şer' u kanun ile emren yapmak ve insanları birbirleriyle def' edip Allah yolunda mücahede edenleri sevâba erdirmek için bu emirleri veriyor. Fakat bu surette yalnız kâfirler vurulmuş olmuyor, mü'minlerden[4] de birçokları katlolunuyor denecek olursa buyuruluyor ki: {وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda katlolunanlara gelince {فَلَنْ يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ} Allah onların amellerini, çalışmalarını, o yoldaki fedâkârlıklarını asla boşa gidermez, hedefinden şaşırmaz {سَيَهْدِيهِمْ} onları

---

1 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 202; Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 34; Zeyla'î, *Nasbu'r-râye,* III, 377.

2 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VIII, 68.

3 H ve F -"velâkin".

4 H: "mü'minlerin".

ileride muradlarına erdirir {وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ} ve şanlarını düzeltir, rûhlarını şâd eder {وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ} ve kendilerini cennete koyar. {عَرَّفَهَا لَهُمْ} O hâlde ki onu, o cenneti onlar için "ta'rîf" ederek, yani arf ile, güzel kokularla donatarak yahut tanıtarak koyar ❁ ki [4379] bu ta'rîfin hem dünyada hem de ukbâda olan kısmı vardır. Dünyada onlara iman ile cennetin güzelliğinin zevkini duyurur, öyle bir aşk verir ki o zevk u aşk ile o yolda cihad ederler ve o aşk ile cennetteki makamlarına ererler. İbn Ebî Hâtim'in tahrîcine göre Mukātil demiştir ki: "Bize şöyle bâliğ oldu ki dünyada şahsın[1] amelinin hıfzına müvekkel olan melek cennette onun önünde gider, şahıs da onu tâ menzilinin aksâsına kadar tâkip eder, giderken melek ona Allah teâlâ'nın cennette verdiği şeylerin hepsini ona târif eyler[2], nihâyet menzilinin aksâsına varınca şahıs konağına ve zevcelerinin yanına girer, melek döner."[3] Kur'an'da bunun bir mısdâkı da {نَحْنُ اَوْلِيَٓاؤُكُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ}'dir [Fussilet 41/31]. {يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ} Ey o bütün iman edenler! Siz Allah'a yardım ederseniz ❁ Allah teâlâ kendisi ihtiyaçtan münezzeh mu'în-i nâsır[4] olduğu için burada "Allah'a yardım" tâbiri emrini tutmak, dinine ve Resûlüne yardım etmek mânasından mecazdır. Bunun asıl nüktesi şudur: Dînî fiiller cebr[5] ile değil, kulların iradeleriyle yapılması matlub olan ihtiyârî fiillerdir. Onun için abdin irâde-i cüz'iyesi ta'alluk etmeden matlub olan semere ve sevap husûle gelmez. O hususta irâde-i ilâhiye kulların niyet ve meşiyyetine[6] müterettibdir. İşte bu suretle Allah'ın emirlerini îfâ etmek için kulların irâde-i cüz'iyelerini sarf ile hizmet etmelerine "Allah'a yardım" tâbir olunmuştur ki isnadda mecaz, yahut istiaredir. Yani imandan sonra siz Allah'ın emirlerini yerine getirmek, rızâsına ermek için size şart kılmış

---

1 B: "şahsen".
2 H: "eder".
3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XX, 224; İbn Kesîr, *Tefsîr,* VII, 310; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 462:
وقال مقاتل بن حيان: بلغنا أن الملك الذي كان وكل بحفظ عمله في الدنيا يمشي بين يديه في الجنة، ويتبعه ابن آدم حتى يأتي أقصى منزل هو له، فيعرفه كل شيء أعطاه الله في الجنة، فإذا انتهى إلى أقصى منزله في الجنة دخل إلى منزله وأزواجه، وانصرف الملك عنه. ذكرهن ابن أبي حاتم، رحمه الله.
4 B: "nasîr".
5 B: "ferd".
6 B: "meşiyetlerine".

olduğu niyet ve gayretlerinizi sarfetmek suretiyle dinine hizmet ederseniz {يَنْصُرْكُمْ} Allah size yardım eder, sizi düşmanlarınıza gālib ve muzaffer kılar {وَيُثَبِّتْ اَقْدَامَكُمْ} ve ayaklarınızı sıkı bastırır ❁ harb meydanlarında, cihad mevki'lerinde ayaklarınızı kaydırmaz, sebat ve [4380] metânetle sizi pâyidâr eyler {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} küfredenlere ise {فَتَعْسًا لَهُمْ} artık yıkım onlara.

"**Ta's**" aslında ayak kayıp yüzün koyu, yahut tepesi üstü düşüp yıkılmak ve kalkınamayıp helâk olmaktır. *Kāmûs*'ta der ki: "Ta's: Helâk olmak, kaymak, düşmek, şer, bu'd, inhitat mânalarına gelir."[1] تعسًا له tâbiri kahrolası, canı çıkası veya canı çıksın gibi dua mevki'inde de mesel hâlinde kullanılır. Burada mü'minlere[2] tesbît-i akdâm vaadine mukabil kâfirlere yıkım ile va'îddir. {وَاَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ} Ve bütün amellerini, çalışmalarını şaşırtmış, boşa gidermiştir. {ذٰلِكَ} Bu ❁ yıkım ve idlâl {بِاَنَّهُمْ} şu sebepledir ki onlar {كَرِهُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Allah'ın indirdiğini hoşlanmamışlardır. ❁ Binâen'aleyh beyan olunduğu üzere iradelerini sarf ile Allah'ın dinine hizmet ve nusrette bulunmayıp zıddına gitmişlerdir {فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ} onun için Allah da onların amellerini ihbat eylemiş[3], heder etmiştir. {اَفَلَمْ يَسِيرُوا... إلخ} Münkariz olmuş akvâmın âsâr ve harabelerini mütalaa ile mâzîden ibrete davettir. Zira gerek Arabistan'da ve gerek sâir yerlerde olsun batmış milletlerin âkıbetleri yerleri ve izleri gözden geçirilirse görülür ki {دَمَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah onların üzerlerine demâr: helâk yağdırmış ❁ bütün husûsiyetlerini imhâ etmiştir {وَلِلْكَافِرِينَ اَمْثَالُهَا} o kâfirlere de onun, o âkıbetin emsâli yaraşır ❁ o helâk olan kâfirlere o âkıbet hak olduğu gibi, onlar gibi küfredip de Allah yolundan ayrılan beriki kâfirlere de yaraşan odur. O âkıbetin emsâli, yine[4] onun gibi helâk ve inkırazdır. Cem'[5], ta'addüd itibariyledir. Görülüyor ki bu اَمْثَالُهَا bilhassa nazar-ı dikkati [4381] celb için elif fâsılası ile gelmiştir ki ikincisi

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 884-885.
2 H ve F: "mü'minlerin".
3 B: "eylemiştir".
4 H ve F: "yani".
5 B: "cem'i".

حَتّٰى تَضَعَ اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا [Muhammed 47/24] olacaktır. Yukarıda geçen[1] حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا da bir fâsıla sayıldığı takdirde ise üç olmuş oluyor. Demek ki bunlar Sûre-i Kıtâl'in bilhassa kulak verilecek âyetleridir. Yine böyle {ذٰلِكَ} o ❁ kâfirlere o misilli âkıbetin hak olması {بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا} şu sebepledir ki Allah iman edenlerin mevlâsıdır. ❁ Yardımcısı, velîsidir. {وَاَنَّ الْكَافِرٖينَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ} Kâfirlerin ise mevlâları yoktur. ❁ Allah'ın azab ve ikābından kurtaracak hiçbir velîleri, nâsırları[2] yoktur. "Mevlâ" kelimesi burada velî ve nasîr mânasınadır. Mâlik mânasına da gelir. Nitekim ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ [el-En'âm 6/62] âyetinde öyledir. Binâen'aleyh iki âyet beyninde münâfat var zannedilmesin. Yani Allah mü'minin de kâfirin[3] de bütün kulların mâlikidir. Lâkin وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنٖينَ [Âl-i İmrân 3/68] mazmûnunca mü'minlerin dostu ve nasîridir, kâfirlerin değil. اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ şartiyyesine[4] ancak mü'minler sadâkat eder. Bu aslın hüküm ve neticesini beyan siyâkında buyuruluyor ki:

اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ ﴿١٢﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتٖى اَخْرَجَتْكَۚ اَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ ﴿١٣﴾ اَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهٖ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُٓوءُ عَمَلِهٖ وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ ﴿١٤﴾ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتٖى وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ فٖيهَٓا اَنْهَارٌ مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّىۜ وَلَهُمْ فٖيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْۜ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِى النَّارِ وَسُقُوا مَٓاءً حَمٖيمًا فَقَطَّعَ اَمْعَٓاءَهُمْ ﴿١٥﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَۚ حَتّٰٓى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفًاࣞ اُولٰٓئِكَ الَّذٖينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ ﴿١٦﴾ وَالَّذٖينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَاٰتٰيهُمْ تَقْوٰيهُمْ ﴿١٧﴾

1 F, M ve B -"geçen".
2 B: "nasîrleri".
3 M ve B: "kâfirlerin".
4 F, M ve B: "şerîtasına".

فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةًۚ فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَاۚ فَاَنّٰى لَهُمْ اِذَا جَٓاءَتْهُمْ ذِكْرٰيهُمْ
﴿١٨﴾ فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ
مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوٰيكُمْ ﴿١٩﴾

[4382] **Meâl-i Şerîfi**

Muhakkak ki Allah iman edip sâlih sâlih[1] *ameller işleyenleri altlarından ırmaklar akar cennetlere koyacaktır, küfredenler* [4383] *ise zevk etmeye bakar*[2] *ve hayvanlar gibi yerler içerler, hâlbuki ateş ikāmetgâhıdır*[3] *onların (12). Seni çıkaran karyenden*[4] *daha kuvvetli ne karyeler vardı ki Biz onları helâk ettik de onları kurtaran*[5] *yok (13). Ya*[6] *şimdi Rabbinden bir beyyine üzerinde*[7] *bulunan kimse hiç o kötü ameli kendine süslü gösterilmiş de hevâ ve hevesleri ardına düşmüş kimselere benzer mi? (14). Korunanlara vaad olunan cennetin temsîli: Onda ırmaklar var bir sudan ki bozulması yok, ırmaklar var bir sütten ki tadı değişmez, ırmaklar var bir şarabdan ki içenlere lezzet, ırmaklar var bir baldan ki*[8] *sâfi süzme. Hem onlara semerelerin (hâsılâtın) her türlüsünden var, hem de Rablerinden bir mağfiret var. Hiç bunlar o ateşte muhalled olan ve kaynar bir mâyi'den sulanıp da bağırsaklarını parçalamakta bulunan kimselere benzer mi? (15) Onlardan seni dinlemeye gelen de var, hatta yanından çıktıklarında kendilerine ilim verilmiş olanlara derler ki: "O demin ne söyledi?" Bunlar öyle kimselerdir ki Allah kalblerini tab' etmiştir de hep hevâları ardına düşmektedirler (16). Hidâyeti kabul edenlere gelince Allah onların muvaffakiyetlerini artırmakta ve kendilerine takvâlarını (korunmalıklarını)*[9] *vermektedir (17). Artık onlar yalnız o "saat"e, onun birdenbire kendilerine*

1 B -"sâlih".
2 M ve B: "bakarlar".
3 M ve B: "ikametgâhı".
4 B: "karyeden".
5 H: "kurtaracak".
6 M ve B -"Ya".
7 B: "üzere".
8 H ve F -"ki".
9 H, F, M ve B: "(takvâlarını) korunmalıklarını".

gelivermesine bakıyorlar, çünkü işte alâmetleri geldi. Fakat o başlarına geldiği vakit anlamaları kendilerine ne fâide verir?[1] *(18). Şimdi şunu bil ki lâ ilâhe illallah, başka tanrı yok ancak bir Allah, bil de günahına ve mü'minîn ü mü'minâta istiğfar eyle, Allah dolaştığınız yeri de bilir durduğunuz yeri de (19).*

{اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ❁ Allah teâlâ'nın velâyetinin âhirette hüküm ve semeresini beyan ve sebebini îzahtır. Yani velâyetin, nusretin sebebi zikrolunduğu üzere Muhammed'e indirilene iman ve اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ müeddâsınca amel-i sâlih olduğu gibi, imanın şerâitinde bilhassa âhirete iman kaziyyesi de vardır. {جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ❁ [4384] O nehirler biraz sonra temsil olunacak {وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ} o küfredenler ise zevklerine bakar, dünyadan birkaç gün nasip almaya çalışır ve hayvanlar gibi yerler ❁ yani hayatı sırf hayât-ı hayvâniye ve cismâniye bilir, âhiretini Mevlâsını düşünmez, sırf karnını şişirmekle meşgul olur, onun için Allah kendilerine velî olmaz {وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ} ateş de kendilerine yegâne bir ikāmetgâh olur. ❁ Onlara semânın kapıları açılmaz وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ [el-A'râf 7/40] mazmûnuna mâsadak olurlar. Ve Allah'ın azâbından kurtaracak hiçbir sâhip ve hâmî de bulamazlar. {وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِى اَخْرَجَتْكَ} Yani Mekke ki murad ehl-i karyedir. ❁ Mekke müşrikleri وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ [et-Tevbe 9/13] müeddâsınca Peygamber'i çıkarmak fikrinde bulundukları ve sû'-i kasd tertîbâtıyla Peygamber'in hicretine sebep oldukları için ihrâc onlara nisbet edilmiş ve bu suretle küfürlerinden bir safha anlatılmıştır. Vak'anın sûret-i cereyânı hakkında Sûre-i Enfâl'de geçen وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ اَوْ يَقْتُلُوكَ اَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللّٰهُ [8/30] âyetine bak. Sûrenin baş tarafında geçtiği üzere bu âyetin hicret esnasında nâzil olduğuna dair bir rivayet vardır.[2]

---

1 B: "verdi".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVI, 235. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 165; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 181:

قال قتادة وابن عباس: لما خرج النبي صلى الله عليه وسلم من مكة إلى الغار التفت إلى مكة وقال: «اللّهم أنت أحب البلاد إلى الله وأنت أحب البلاد إلي ولولا المشركون أهلك أخرجوني لما خرجت منك» فنزلت الآية.

Bununla beraber Peygamber'e bir vaad ve tesliyeti tazammun eden bu âyetten zâhir olan şudur ki bu sûrenin nüzûlü sebeplerinden başlıcası Mekke'nin fethine ihzar olmuştur. Asıl maksat karyenin kendisi değil ahâlisi olduğunu tasrih için buyuruluyor ki: {اَهْلَكْنَاهُمْ} Biz onları ihlâk ettik ❁ öyle daha kuvvetlilerini ihlâk edince berikiler evleviyette kalır. {فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ} İhlâk ettik de onları bir kurtaran bulunmadı, hâlâ da yok. ❁ Bu zamiri de [4385] ihlâk edilen karye ahâlisine gönderiyorlar ve hikâye-i hâl yapıyorlar, kendi kendilerini kurtaramadıkları gibi bir yardımcı vâsıtasıyla da kurtulmadıklarını[1] beyan, فا'da bi'l-vâsıta olanı bizzat olana atfediyorlar. Lâkin bu فا'nın neticesi olarak bu zamirin Peygamber'i çıkaran karye ahâlisine gitmesini daha selâsetli buluyoruz. Yani daha kuvvetli ve birçok karyelerin ihlâkinden anlaşılır ki seni çıkarmak isteyen o Mekke kâfirlerini de kurtaracak bir nâsır[2] yoktur. Mekke helâk edilmeyecek fakat orada küfredenler bırakılmayacaktır, Mekke fetholunacaktır. {اَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ} İki tarafın hâllerini bir mukayesedir: Beyyine üzerine olan, Peygamber ve tâbi'i olan mü'minîn, hevâlarına uyanlar da onlara zıt giden kâfirlerdir. {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} O korunan müttakīlere vaad olunan cennetin meseli ❁[3] جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ diye cennetin altından aktığı anlatılan ırmakların burada bir tefsiri vardır. "Müttakīler" tâbir buyurulmuş ve bu suretle şu anlatılmıştır ki[4] dinden asıl maksad takvâdır. İman ve amel-i sâlih de takvâ cümlesindendir. Esası[5], vâcib olan fiilleri yapıp seyyiâttan kaçınarak Allah'ın vikāyesine girip azâbından korunmaktır. Yani اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ mantûkunca: Muhammed'e indirilene iman edip sâlih sâlih ameller yaparak korunan mü'minlere vaad olunan cennetin temsîli tarîkiyle[6] acîb[7] bir hâlinin

1 B: "kurtulamadıklarını".
2 B: "nasîr".
3 F +"~~Burada~~".
4 F, M ve B -"ki".
5 H: "Esas".
6 H -"tarîkiyle".
7 H: "ücîb".

tasvîri şudur: {فِيهَٓا اَنْهَارٌ} Onda ırmaklar var: {مِنْ مَٓاءٍ} öyle bir sudan ki {غَيْرِ اٰسِنٍ} bozulması yok ❁ bayatlamaz, tadı bozulmaz, kokmaz, yiğmez öyle cereyan eder. {وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ} Yine ırmaklar var: Öyle bir sütten ki {لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ} tadı değişmez ❁ dünya sütleri gibi ekşimez, kesilmez, [4386] kokmaz, fıtratı vechile ter ü taze akar {وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ} yine[1] nehirler var: Bir şarabdan ki {لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ} içenlerine[2] lezzet ❁ dünya şarabları gibi kekreliği yok, humârı yok, günahı, gāilesi yok. {وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ} Yine nehirler var: Öyle bir baldan ki {مُصَفًّى} sâfi süzme; mumu yok posası yok. ❁ Ebussuud der ki: "Cennetin meşrûbâtını dünyada en ziyade hoşa giden meşrûbâtın nakīsalarından tecrid ve tahliye suretiyle bir temsildir."[3] İbn Abbas'tan vârid olmuştur ki: Bu nehirlerin sütü sağılmaz.[4] Saîd b. Cübeyr'den de mervîdir ki fers ü dem arasından çıkma değildir. Şarabı sıkıcıların ayağı ile çiğnenmez, balı arılardan çıkmaz.[5] {وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} Hem onlara semerâtın, meyvelerin her türlüsünden var, içecekler öyle olduğu[6] gibi yiyeceğin de envâ'ı var; fakat ihtiyaç için değil, sırf telezzüz için. Çünkü meyve telezzüz için yenilir. Bir de "semere" sermaye üzerinde[7] hâsıl olan hâsılâta ıtlak edilir. Ehl-i cennet sermayeden değil, amellerinin semeresi olan hâsılât ve vâridâttan merzuk olacaklardır. {وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ} Hem de Rablerinden bir mağfiret var. ❁ "Mağfiret" günahı örtmek demek olduğuna göre o, cennete girilmezden evvel değil midir? O hâlde cennette mağfiretin mânası nedir? Buna demişlerdir ki evvel olan mağfiret günah ile muâhaze etmemek mânasına setr-i zünûbdur. Buradaki mağfiretten murad ise

1 B -"yine".
2 H ve B: "içenlere"; F: "içlerinde".
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 591:
وفي هذا تمثيل لما يجري مجرى الأشربة في الجنة بأنواع ما يُستطاب منها ويُستلذّ في الدنيا بالتخلية عمّا ينغِّصها وينقِّصها والتحليةِ بما يوجب غَزارتها ودَوامها.
4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 464:
قال ابن عباس رضي الله عنهما: لم يحلب.
5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 464:
عن سعيد بن جبير رضي الله عنه في قوله «وأنهار من لبن لم يتغير طعمه» قال: لم يخرج من بين فرث ودم «وأنهار من خمر لذة للشاربين» قال: لم تدنسه الرجال بأرجلهم «وأنهار من عسل مصفى» قال: لم يخرج من بطون النحل.
6 F, M ve B: "aktığı".
7 B: "üzerinden".

utandırmamak için günahı hiç anmamak, hatırlatmamak mânasına setr-i zünûbdur. Yahut mağfiretten murad günahı hasenât ile setr mânasına na'îm ve rıdvandır. Artık bir düşünmeli, hiç böyle bu cennette hâlid olacak olan o[1] müttakīler {كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِى النَّارِ} o cehennem ateşinde [4387] hâlid olacak olan o[2] kimseye benzer mi? Ki cennetliklerin[3] o güzel içeceklerine mukabil {وَسُقُوا مَٓاءً حَمِيماً} bir kaynar su ile suvarılırlar {فَقَطَّعَ اَمْعَٓاءَهُمْ} da em'âlarını, yani bağırsaklarını parça parça eder.

"**Em'â**", "mi'â'"ın[4] cem'idir ki mideden sonra taâmın intikal eylediği bağırsağa denilir. {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ} Onlardan seni dinleyenler de var ❁ ki bunlar münafıklardır. Resûlullah'ın meclisine gelirler, kelâmını dinlerler, fakat iman ve itina ile dinlemedikleri için iyi bellemez, istihfaf ederlerdi. {حَتّٰٓى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ} Hatta yanından çıktıklarında {قَالُوا لِلَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفاً} kendilerine ilim verilmiş olan, Resûlullah'ın kelâmından ders alıp da ilme nâil olan ashâb-ı kirâma "o demin ne dedi?" derlerdi. ❁ Bunu İbn Mes'ûd Hazretleri'ne söylediklerine dair bir kavil vardır.[5] {اُولٰٓئِكَ} Bunlar ❁ bu söz anlamaz herifler {الَّذٖينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ} o kimselerdir ki Allah kalblerinin üzerini mühürlemiştir. {وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ} Ve hep hevâlarına tâbi' olmaktadırlar ❁ keyiflerine tâbi' ola ola[6] kendilerinden ve kendi hevâlarından başka hiçbir şeye bakmayacak vechile kalbleri mühürlenmiş olduğundan dolayıdır ki kulaklarına söz girmez {وَالَّذٖينَ اهْتَدَوْا} hâlbuki hidâyeti kabul edenlere gelince {زَادَهُمْ هُدًى وَاٰتٰيهُمْ[7] تَقْوٰيهُمْ} Allah yahut Peygamber'in söylediği kelâm onların takvâlarını artırmaktadır. ❁ Takvâ hislerini, korunmaları esbâbını

---

1 M ve B -"o".
2 M ve B -"o".
3 B: "cennettekilerin".
4 M: "miâ'nın".
5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 47; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 385; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz ez-Zirikli, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/199, XI, 226:
«ومنهم» يعني من المنافقين «من يستمع إليك» يعني إلى حديثك بالقرآن يا محمد «حتى إذا خرجوا من عندك» منهم رفاعة بن زيد، والحارث بن عمرو، وحليف بن زهرة، وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب يوم الجمعة، فعاب المنافقين وكانوا في المسجد، فكظموا عند النبي صلى الله عليه وسلم فلما خرجوا يعني المنافقين من الجمعة «قالوا للذين أوتوا العلم» وهو الهدى، يعني القرآن يعني عبد الله ابن مسعود الهذلي «ماذا قال» محمد: «آنفا» وقد سمعوا قول النبي صلى الله عليه وسلم فلم يفقهوه.
6 H: "tâbi' olarak".
7 H, F, M ve B -"هُدًى وَاٰتٰيهُمْ".

artırmaktadır. O sayede onlar lâzım gelen hazırlığı yapmakta, saat gelince Allah teâlâ'nın [4388] huzuruna takvâ ile varmaya çalışmaktadırlar. {فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ} Demek ki ötekiler sırf saati gözetiyorlar {اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً} ansızın kendilerini bastırıvermesini bekliyorlar. ۞ Fiilen başlarına kıyamet kopmadan inanmayacaklar, söz anlamayacaklar {فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَا} çünkü eşrâtı da geldi.

"**Eşrât**" "râ"nın fethiyle "şarat"ın cem'i olarak alâmetler demektir. Yani o Sâ'at'in alâmetleri geldi. Bunların başında بُعِثْتُ أَنَا وَالسَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ buyuran Âhir Zaman Peygamberi'nin bi'seti vardır. Şehadet parmağıyla orta parmağını göstererek: "Ben ba's olundum, Sâ'at işte şu ikisi gibi" buyurmuştur.[1] Şakk-ı Kamer vesâire gibi mucizeler göstermiştir.[2] Böyle alâmetler geldiği hâlde iman etmediler. Demek ki o Sâ'at'in bilfiil başlarına birdenbire gelivermesini bekliyorlar. Bu âyette de "sâ'at"i bütün dünyanın yıkılması mânasına Sâ'at-i Kübrâ'ya hamlediyorlarsa da, burada zikri geçen kâfirlerin bilhassa kendi saatleri, kendi kıyametlerinin kopması mânasını anlamak daha mâkul ve فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَا mazmûnuyla inzâra daha muvâfıktır. Bu eşrât, sûrenin ilk âyetlerinde gösterildiği üzere Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan mü'minlerin günden güne terakkīsi ve ona küfredip Allah yolundan sapan kâfirlerin Mekke'deki müşrikler cumhuriyetinin günden güne sukūtunu ve şaşkınlığını anlatan alâmetler, yani mu'cizât-ı Muhammediye olmalıdır. Onları gördükleri hâlde inanmayanlar bilfiil kendi başlarına kıyamet kopmadan inanmayacaklardır. {فَاَنّٰى لَهُمْ اِذَا جَٓاءَتْهُمْ ذِكْرٰيهُمْ} Fakat o geldiği vakit akıllanıp anlamaları kendilerinin ne işlerine yarar? ۞ Çünkü o vakit korunmaya imkân kalmaz, îmân-ı ye's makbul olmaz. Sûrenin başından buraya kadar geçen beyânâta bir netice olmak üzere buyuruluyor ki: [4389] {فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ} Öyle ise şimdi iyi

---

1 Buhârî, Tefsîr, 79, Talâk, 23; Müslim, Cum'a, 43:

حدثنا سهل بن سعد رضي الله عنه قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم قال بإصبعيه هكذا، بالوسطى والتي تلي الإبهام: بعثت أنا والساعة كهاتين.

2 Buhârî, Tefsîr, 54:

عن ابن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فرقتين: فرقة فوق الجبل، وفرقة دونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

bil ki Lâ ilâhe illallah'tır. ❁ Tapılacak, ibadet yapılacak, kulluk edilecek, mâbud tanılacak başka hiçbir mâbud yok, yalnız ulûhiyet kendisinin hakkı olan Allah vardır. Hakikatin böyle olduğunu şimdi kıyamet kopmadan evvel bil {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} bil de hem kendi günahın için mağfiret iste hem de mü'minîn ve mü'minât için {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوٰيكُمْ} ki nerede dolaşıp nerede karar kılacağınızı Allah bilir. ❁ Hâlinizin ne olduğunu dünya ve âhirette istikbâlinizin nereye varacağını yalnız Allah bilir. Onun için vâki' veya mümkin her türlü zünûba o suretle istiğfar et. Bu istiğfârın cevâbı Sûre-i Fetih'te gelecektir.

وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌۚ فَاِذَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ ف۪يهَا الْقِتَالُۙ
رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِۜ فَاَوْلٰى لَهُمْۚ
﴿٢٠﴾ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ۠ فَاِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ۠ فَلَوْ صَدَقُوا اللّٰهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۚ ﴿٢١﴾ فَهَلْ
عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُٓوا اَرْحَامَكُمْ ﴿٢٢﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَعَنَهُمُ
اللّٰهُ فَاَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰٓى اَبْصَارَهُمْ ﴿٢٣﴾ اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا ﴿٢٤﴾
اِنَّ الَّذ۪ينَ ارْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىۙ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْۜ وَاَمْلٰى لَهُمْ
﴿٢٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذ۪ينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ سَنُط۪يعُكُمْ ف۪ي بَعْضِ الْاَمْرِۚ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ
اِسْرَارَهُمْ ﴿٢٦﴾ فَكَيْفَ اِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ ﴿٢٧﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمُ
اتَّبَعُوا مَٓا اَسْخَطَ اللّٰهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ ﴿٢٨﴾

[4390] **Meâl-i Şerîfi**

İman edenler "bir sûre indirilseydi" diyorlar, derken muhkem bir sûre indirilip onda kıtal zikredilince kalblerinde bir maraz bulunanları görüyorsun[1]*, sana öyle bir bakış bakıyorlar ki*[2] *tıpkı ölümden baygınlık gelmiş kimsenin bakışı, o da onlara pek yakındır (20). Fakat bir tâat ve bir güzel söz, sonra emir kat'iyyet kesb edince Allah'a sadakat*

1 H ve F +"ki".
2 H ve F -"ki".

etselerdi elbette kendileri için daha hayırlı olurdu (21). Nasıl, döner de Arz'ı fesâda verir ve rahimlerinizi doğratabilir misiniz? (22). Öyleler o kimselerdir ki Allah onları lânetlemiş de duygularını almış ve gözlerini kör etmiştir (23). Öyle olmasa Kur'ân'ı bir tedebbür etmezler mi? Yoksa kalbler üzerinde üst üste kilitleri mi var? (24). Haberiniz olsun ki o kendilerine hak tebeyyün ettikten sonra gerisin geri irtidâda doğru gidenlere şeytan fit[1] vermiş ve kendilerini uzun uzun emellere düşürmüştür (25). Öyle, çünkü bunlar Allah'ın indirdiğini hoşlanmayanlara demişlerdir ki: "Biz, size bazı emirde itaat edeceğiz", Allah ise onların o gizli konuşmalarını bilip duruyor[2] (26). O hâlde melekler onların yüzlerine ve arkalarına vura vura canlarını alırlarken nasıl olacak bakalım (27). [4391] *Öyle, çünkü onlar Allah'ın hışmına sebep olan şeylerin ardına düştüler de onun rıdvanını istemediler, o da onların bütün amellerini heder etmiştir (28).*

{وَيَقُولُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ[3] سُورَةٌ} İman edenler diyorlar ki bir sûre indirilse idi ❁ hâllerinde günden güne salâh artmış, imanlarında sâdık hâlis mü'minler kâfirlerin dalâl ve tuğyânı karşısında takvâ hislerinin izdiyâdıyla fî sebîlillah cihâda izin verilmesini arzu ederek ol babda bir sûre indirilmesine iştiyak besliyorlar {فَاِذَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ} onun üzerine muhkem bir sûre indirilip onda kıtal zikredilince ❁ yani kıtâlin vücûbu teşâbüh ve ihtimalden ârî sağlam bir surette beyan olunan bir sûre, yahut hükmü sâbit gayr-i mensuh bir sûre, يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ buyurulan bu[4] sûre, قَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ [2/190, 244], كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ [2/216, 246] buyurulan Sûre-i Bakara, يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْاَدْبَارَ [8/15], اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا [8/45] buyurulan Sûre-i Enfâl ve nihâyet Sûre-i Berâe[5] gibi kıtal zikredilen sûrelerin hepsi bu hususta muhkemdirler. Âyât-ı

1 F: "kıymet".
2 B: "konuşmalarını duyuyor".
3 H, F, M ve B: "انزلت".
4 H: "bir".
5 B: "Bakara".

kıtâl حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا sâbittir. {رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ ف۪ى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} Görüyorsun ki o kalblerinde bir maraz bulunanları ❁ bir nifak, yahut din zayıflığı bulunanları {يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ} sana öyle bir bakış bakıyorlar ki[1] tıpkı ölümden baygınlık gelmiş kimsenin bakışı gibi ❁ yani gözünü açmaya dermanı olmayan bir muhtazar gibi baygın baygın gözlerini kaldıramıyor, yan yan bakıyorlar, öyle korkuyorlar {فَاَوْلٰى لَهُمْ} o da onlara evlâdır. ❁ Yani öyle kimselere de ölüm yaşamaktan daha evlâ daha münâsibdir. Yahut "veyl"den ism-i tafdîl olarak veylin [4392] de en dehşetlisi onlara demektir. ilh... {فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ} ❁ Burada "tevellî" iki mânaya muhtemildir: Birisi arkasını dönüp kaçmak mânasına "tevellî"den, birisi de "velâyet"ten tefe"ul olarak vâli olmak, iş başına geçmek mânasına tefsir olunmuştur. Binâen'aleyh şu iki mânanın ikisi de doğrudur. Evvelki mânaca nasıl o korkaklıkla döner harbden kaçar da {اَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ} Arz'da fesat yapar ❁ ordu bozanlık edip düşmanın istîlâsına sebebiyet verir {وَتُقَطِّعُٓوا اَرْحَامَكُمْ} ve erhâmınızı[2] doğratabilir misiniz?

"**Erhâm**" "rahim"in cem'idir. "Rahim" esasen kadının çocuk makarrı olan cihâzıdır. Karâbet menşe'i olmak hasebiyle akrabalığa da "rahim" ıtlak olunur. Bu mâna ile akrabaya "ulü'l-erhâm" denildiği gibi, "erhâm" da denilir ki burada bu mânayadır. Yani çoluğunuzu çocuğunuzu, kadınlarınızı, hısımlarınızı parçalatabilir misiniz? Çünkü Müslüman ordusunda fesat çıkarıp düşman istîlâsına sebebiyet verildiği takdirde hâsıl olacak netice budur. Öbür mânaca: Nasıl o korkaklıkla[3] iş başına geçer, kumandayı elinize alır da vatanınızı câhiliye devri gibi fesâda verir, ihtilâl içinde hısım ve akrabalarınızı yine öyle perişan edebilir misiniz? Bu âyetle kat'-ı rahimin hurmetine istidlâl olunur. Burada bunları bu suretle tevbih ederken, böyle tevbih tarîkiyle bile hitâba lâyık olmadıklarını[4] anlatmak için hitâbı tahvil ile buyuruluyor ki: {اُو۬لٰٓئِكَ} Onlar ❁ o vasıfları zikrolunan

1 H ve F -"ki".
2 B: "rahimlerinizi".
3 B -"hâsıl olacak netice budur. Öbür mânaca: Nasıl o korkaklıkla".
4 F: "olduklarını".

ve harb emri kat'iyyet ve ciddiyet kesb ettiği sıra sadakatsizlik edip de erhâmlarını doğratacak vechile vatanlarını fesâda verecek olan kalbi marazlılar {الَّذٖينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ} Allah'ın lânet ettiği; rahmeti sahasından tard eylediği kimselerdir. {فَاَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰٓى اَبْصَارَهُمْ} Onun için [4393] kulaklarını sağır ve gözlerini kör etmiştir. ❁ Hak kelâmını işitmezler, enfüs ü âfâktaki âyât-ı hakkı görmezler, bakmak istemedikleri için görmezler. {اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ} Öyle olmasa Kur'ân'ı bir tedebbür etmezler mi? {اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا} Yoksa birtakım kalbler üzerine kilitler mi vurulmuş? ❁ Bunun طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ mazmûnu üzere istifhâm-ı takrîrî olması siyâka daha münâsibdir. Burada اَقْفَالُهَا fâsılası tâ yukarıdaki لِلْكَافِرٖينَ اَمْثَالُهَا fâsılasına nâzırdır, onu ihtar eder, gaflet olunmaya. {اِنَّ الَّذٖينَ ارْتَدُّوا... إلخ}. {الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ[1]} Şeytan onlara tesvil yaptı. ❁ Büyük günahları ehemmiyetsiz göstererek şehevâta saldırttı {وَاَمْلٰى لَهُمْ} ve onları arzu ve emellere düşürdü. {ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ} Şu sebeple ki bunlar ❁ bu münafıklar {قَالُوا لِلَّذٖينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ} Allah'ın indirdiğini hoşlanmayanlara dediler ❁ Benî Kureyza ve Benî Nadîr Yahudîleri Hazret-i Peygamber'e Kur'ân'ın indirilmesini hoşlanmamışlardı. Kureyş müşrikleri de لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظٖيمٍ [ez-Zuhruf 43/31] demişlerdi, münafıklar o Yahudîlere veya müşriklere gizlice söz vererek {سَنُطٖيعُكُمْ فٖى بَعْضِ الْاَمْرِ} "biz size bazı emirde itaat edeceğiz" ❁ demişlerdi, nitekim Sûre-i Haşr'de اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِاِخْوَانِهِمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطٖيعُ فٖيكُمْ[2] اَحَدًا اَبَدًا وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ [59/11] buyurulmuştur. Ahzâb vak'asındaki ittifakları da vardı. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِسْرَارَهُمْ} Hâlbuki Allah onların o gizli konuşmalarını biliyordu. ❁ Öyle iken onu hesâba almadılar da Allah'a ve Peygamberine karşı gizli ittifâka kalkıştılar. {فَكَيْفَ اِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ}... {فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ} إلخ. de amellerini ihbat eylemiştir.

[4394] "**İhbât**" amelin sevâbını giderip hiçe indirmektir. Güzel amel, günaha keffâret olup kötü ameli örttüğü gibi kötü ameller de iyi amelleri ihbat eder. Bu suretle ihbat keffâret ve mağfiretin zıddı demek olur. Anlaşılıyor ki onların iyi amelleri de yok değildi, fakat Allah'ın

1 H, F, M ve B: "سول لهم الشيطان".
2 F ve B: "منكم".

gazabını davet eden şeyler yapıp rıdvânını kerih gördüklerinden dolayı iyi amelleri habt olunmuştur.

اَمْ حَسِبَ الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ اَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللّٰهُ اَضْغَانَهُمْ ﴿٢٩﴾ وَلَوْ نَشَٓاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ
فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسٖيمٰيهُمْۜ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فٖى لَحْنِ الْقَوْلِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ ﴿٣٠﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ
حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدٖينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرٖينَۙ وَنَبْلُوَا۬ اَخْبَارَكُمْ ﴿٣١﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا
عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ وَشَٓاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدٰىۙ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔاۜ وَسَيُحْبِطُ
اَعْمَالَهُمْ ﴿٣٢﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُٓوا اَعْمَالَكُمْ
﴿٣٣﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ ﴿٣٤﴾
فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِۗ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَۗ وَاللّٰهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتِرَكُمْ اَعْمَالَكُمْ ﴿٣٥﴾ اِنَّمَا
الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌۜ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ اُجُورَكُمْ وَلَا يَسْـَٔلْكُمْ اَمْوَالَكُمْ ﴿٣٦﴾
اِنْ يَسْـَٔلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ اَضْغَانَكُمْ ﴿٣٧﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا
فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِۚ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُۚ وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهٖۜ وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ
الْفُقَرَٓاءُۚ وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْۙ ثُمَّ لَا يَكُونُٓوا اَمْثَالَكُمْ ﴿٣٨﴾

[4395] **Meâl-i Şerîfi**

Yoksa o kalblerinde bir maraz bulunanlar, Allah kendilerinin kinlerini asla meydana çıkarmaz mı sandılar? (29) Dilesek Biz onları sana gösteriverirdik de kendilerini bütün sîmâlarıyla tanırdın ve her hâlde sen onları lakırdılarının edâsından tanırsın, Allah ise bütün yaptıklarınızı bilir (30). Celâlim hakkı için sizi imtihâna sokacağız, tâ ki içinizden mücâhidleri ve sabredenleri belli edelim ve haberlerinizi imtihan meydanlarına numûne yapalım (31). Haberiniz olsun ki o küfredip Allah yolundan men' eyleyen ve hak kendilerine tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e karşı gelenler hiçbir zaman Allah'a zerrece bir zarar edecek değiller, O onların amellerini heder edecektir (32).

Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin ve Resûl'e itaat edin[1] de amellerinizi ibtal eylemeyin (33). Haberiniz olsun ki küfredip Allah yolundan sapan, sonra da kâfir oldukları hâlde ölenleri Allah hiçbir zaman mağfiret buyurmaz (34). Onun için gevşeklik etmeyin de sizler daha üstün olacak iken sulha yalvarmayın. Allah sizinledir ve asla sizin amellerinize kıymaz (35). Dünyâ hayat bir oyun ve eğlenceden ibarettir, hâlbuki siz iman eder [4396] *de iyi korunursanız size hem ecirlerinizi verir hem de sizden bütün mallarınızı istemez (36). Eğer sizden onların hepsini ister de sizi çıplak bırakacak olursa buhl eder dayatırsınız, bütün kinlerinizi de meydana çıkarır (37). İşte siz şunlarsınız: Allah yolunda infak etmeye (iktizâ eden masrafı vermeye) davet olunuyorsunuz da yine içinizden kimisi kıskanıyor, hâlbuki kim kıskanırsa kendine[2] kıskanmış olur. Allah ganî, fukara sizsiniz (ihtiyaç sizin) ve eğer tersine giderseniz başka bir kavmi tutar yerinize getirir, sonra onlar sizin gibi olmazlar (38).*

{اَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللّٰهُ اَضْغَانَهُمْ} Allah kendilerinin kinlerini hiç meydana çıkarmaz ❁ yani Allah bilse de Peygamberine ve mü'minlere bildirmez mi zannettiler? Ne boş zan. {وَلَوْ نَشَٓاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ} Dilesek onları sana gösterirdik de. ❁ Kādî Beyzâvî gibi bazıları burada irâeyi kalbî ve ilmî gösteriş, yani târif etmek tanıtmak mânasına tefsir etmişlerse[3] de zâhir olan gözle gösteriştir, marifetin onun üzerine tertîbi daha kuvvetli görünür, şöyle ki {فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ} gösterirdik de kendilerini sîmâları ile, şahıslarını tâyin ettiren alâmet-i fârikaları ile tanırdın. {وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فٖى لَحْنِ الْقَوْلِ} Ma'amâfîh sen onları sözlerinin lahninde de tanırsın ❁ sözün lahni, söyleniş tarzı, edâsı, üslûbu yahut eğimi, kırımı; nitekim i'râbda veya tecvidde hataya da "lahn" denilir. Meselâ nusret zamanı اِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ [el-Ankebût 29/10] demeleri, biraz sıkışınca اِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ [el-Ahzâb 33/13] demeleri, yahut

---

1 B -"ve Resûl'e itaat edin".

2 H: "kendinden".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 124:

«وَلَوْ نَشاءُ لَأَرَيْناكَهُمْ» لعرفناكهم بدلائل تعرفهم بأعيانهم.

demin geçtiği üzere "o demin ne dedi?[1]" demeleri gibi sözler hep lahn-i kavil cümlesindendir. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ} Allah bütün amellerinizi bilir ❁ hepinizin niyetlerinize göre iyiye iyi, kötüye kötü cezâ-yı sezâsını verir {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ} ve celâlim hakkı için sizi imtihâna çekeceğiz ❁ [4397] cihad gibi bazı meşakkatli tekliflerle mükellef kılacağız {حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ} tâ ki[2] içinizden mücahede edip uğraşanları ve sabredip dayananları bilelim ❁ yani belli edip meydana çıkaralım {وَنَبْلُوَا اَخْبَارَكُمْ} ve haberlerinizi deneyelim ❁ yani cihad ve sabrınıza, iman ve sadakatinize, kahramanlıklarınıza müte'allik haberlerinizi numûne-i imtisal olmak için imtihan meydanlarından âlem-i şuhûda neşr ü ilan edelim. {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدٰى} ❁ Benî Kureyza, Benî Nadîr veya Bedir günü müşrikler ordusunu besleyenler gibiler {لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔا} Allah'a hiçbir şey zarar edecek değillerdir. ❁ Yani Allah'ın Peygamberine hiçbir zarar eriştiremezler {وَسَيُحْبِطُ اَعْمَالَهُمْ} de O[3] onların amellerini habt edecektir. ❁ Yani iyi amellerinin sevâbını o küfür ve sadd ü şikāk ile mahvedecek, yahut o yoldaki bütün mesâîlerini hiçe giderecektir. {يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler {اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ} Allah'a itaat edin ve Peygamber'e itaat edin {وَلَا تُبْطِلُوا اَعْمَالَكُمْ} de amellerinizi ibtal etmeyin. ❁ Yani öbürlerinin yaptığı gibi küfür, nifak, ucub, riya, menn ü ezâ ve bunlara benzer itaatsizlik ve başlanmış olan herhangi bir ameli nakz u ibtal edecek ma'kus bir fi'l ü hareket ile boşa gidermeyin, hükümsüz bırakmayın. Çünkü {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ ثُمَّ[4] مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ} ❁ yani amelleri ihbat olunduktan başka bir [4398] mağfiret ihtimâli de yoktur. Deniliyor ki bu âyet de ashâb-ı kalîb hakkında nâzil olmakla beraber küfür üzere ölenlerin hepsine e'amdır.

"**Ashâb-ı Kalîb"** Bedir'de katlolunup kuyuya atılmış olan müşriklerdir. {فَلَا تَهِنُوا} Binâen'aleyh gevşeklik etmeyin ❁ zaaf göstermeyin, yani öyle

1 H: "idi".
2 H -"ki".
3 B -"O".
4 B: "و".

küfür ile ölenlerin mağfiret[1] olunmayacağı; küfrün, itaatsizliğin amelleri habt edeceği mâlumunuz olunca artık amellerinizi ibtal etmeyin ve gevşeklik, alçaklık yapmayın {وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِ} alçaklık edip de horluk ve meskenet ile sulha yalvarmayın. {وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ} Sizler en âlî, en gālib olacak iken {وَاللّٰهُ مَعَكُمْ} ve Allah sizinle beraber iken ❁ yani size yardımcı ve nusret ve zafer vaad etmekte iken {وَلَنْ يَتِرَكُمْ اَعْمَالَكُمْ} ki her hâlde O size amellerinizi noksanına ödemez ❁ zulmetmez. Burada فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِ diye sulha yalvarmaktan nehy edilmiş olması düşman tarafından yapılmış olan herhangi bir sulh teklifinin reddini iktizâ etmez. Nitekim Sûre-i Enfâl'de[2] وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا [8/61] âyetiyle sulha yanaşan düşmanların[3] talebine karşı sulha yanaşmak emrolunmuştu. Sûre-i Fetih'te geleceği üzere Hudeybiye sulhu da Müslümanların galebesi hâlinde idi. Demek ki maksad her hâlde sulhu reddetmek değil, gevşeklik edip de zillet ile sulha tâlib olmamaktır. Bunlar ümmet-i Muhammed'in اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ vasfını muhafaza etmek şartıyla istikbalde vâsıl olacakları yüksekliği ihbar ile Peygamberine vaaddir. Bu suretle ileride mev'ud olan fütûhâta ihzar ve âhiret ecrine tergīb için buyuruluyor ki: {اِنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ} Dünyâ hayat sırf bir oyun ve eğlenceden ibarettir ❁ öyle sebatsız, ehemmiyetsizdir. İlerisi için bir kazanç ve korunma vâsıtası olmak üzere istifade [4399] edilmediği surette hiçtir[4]. {وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا} Ve eğer iman eder ve âhiret için korunursanız {يُؤْتِكُمْ اُجُورَكُمْ} iman ve takvânızın ecirlerini Allah size verir {وَلَا يَسْـَٔلْكُمْ اَمْوَالَكُمْ} bütün mallarınızı da istemez ❁ O korunmak ve cihad etmek için lâzım gelen masraflara infak etmek üzere mallarınızın hepsini de istemez. {اِنْ يَسْـَٔلْكُمُوهَا} Eğer sizden o mallarınızın hepsini ister de {فَيُحْفِكُمْ} sizi çıplak bırakacak olursa ❁ zekât veya harb teklîfi nâmına mallarınızın kökünü kazıyacak olur, bütün emvâle hükûmet nâmına[5] vaz'-ı yed etmeye kalkışırsa {تَبْخَلُوا} buhl edersiniz ❁ esirger vermezsiniz,

1 F -"mağfiret".
2 H, F ve M: "Berae'de"; B: "Bakara'da".
3 H: "düşmanınızın".
4 B: "boştur".
5 M ve B -"hükûmet nâmına".

vermemeye hakkınız olur. {وَيُخْرِجْ اَضْغَانَكُمْ} Ve[1] o vakit bütün kinlerinizi meydana çıkarır ❁ fesat ve ihtilâl çıkarmaya sebebiyet verir, lâkin Allah ve Peygamber sizden öyle bütün mallarınızı istemez. {هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ} Siz onlarsınız ki {تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda infak edesiniz diye davet olunuyorsunuz ❁ ki bu davet zekâta ve techîzât-ı harbiye i'ânesine şâmil olabilir. Allâhu a'lem Mekke'nin fethine dair ihzârâttır. {فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُ} Yine de içinizden buhl eden var {وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهٖ} fakat her kim buhl eder, kıskanırsa sırf kendi nefsinden kıskanmış olur ❁ çünkü infâkın menfaati, buhlün zararı kendine ait olur. {وَاللّٰهُ الْغَنِىُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ} Allah ganîdir, fukarâ sizsiniz ❁ ihtiyaç sizindir, bu emirler sizin ihtiyâcınız, sizin menâfi'iniz[2] içindir. {وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} Ve eğer siz i'râz ederseniz, [4400] yani o iman ve ittikā ile infaktan çekinerek bu emre sâhip olmayacak olursanız size bedel başka bir kavmi tutar, bu işin başına geçirir {ثُمَّ لَا يَكُونُٓوا اَمْثَالَكُمْ} sonra onlar sizin gibi olmazlar, iman ve ittikā ile bu işe sâhip olur, mev'ud olan ecr ü fütûhâta onlar nâil olurlar. (*Sûre-i Mâide'de* يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ [5/54] *âyetine bak*).

1 M ve B -"Ve".
2 B: "menfaatiniz".

[4401]

سُورَةُ الْفَتْحِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

FETİH SÛRESİ

Sûre-i Fetih Medenîdir. Fakat Medine'nin içinde nâzil olmuş mânasına değil, hicretten sonra nâzil olmuş mânasına Medenîdir. Çünkü hicretin altıncı senesi seferde Hudeybiye dönüşünde Mekke civarında nâzil olmuştur. Âlûsî'nin naklettiği vechile İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Buharî *Târîh*'inde ve Ebû Dâvûd ve Nesâî ve daha bir cemaat İbn Mes'ûd'dan şöyle tahric eylemişlerdir ki, "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ile beraber Hudeybiye'den dönmüştük, yani hicretin altıncı senesi ki Aleyhissalâtü vesselâm ona zilkadenin hilâlinde isneyn günü çıkmıştı. Orada on küsur -bir kavilde yirmi- gün durdu, sonra avdet buyurdu. Yürüdüğümüz sırada idi ki ona vahiy geldi, vahiy geldiği vakit de üzerine şiddet gelirdi. Derken açıldı, kendisinde maşaallah sürur vardı, o vakit bize إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا nâzil olduğunu haber verdi."[1] Ahmed ve Buhârî ve Tirmizî ve Nesâî ve İbn Mâce ve İbn Merdûye[2] de Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh'tan şöyle tahric etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ile seferde idik, ona bir şeyden üç kere sual ettim, cevap vermedi. Ben de devemi sürdüm, sonra nâsın önüne geçtim ve hakkımda Kur'an indirilmesinden korkmuştum. Çok durmamıştım bir bağıran işittim, bana bağırıyordu, korktum, zannediyordum ki hakkımda bir şey nâzil oldu. Vardım, Hazret-i Peygamber sallallâhu

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 390; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 391; Ebû Dâvûd, Salât, 11; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 238:

قال: سمعت عبد الله بن مسعود، قال: أقبلنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم من الحديبية، فذكروا أنهم نزلوا دهاسا من الأرض يعني بالدهاس الرمل قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من يكلؤنا»، قال: فقال بلال: أنا ، قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا ننام» قال: فناموا حتى طلعت الشمس فاستيقظ أناس فيهم فلان وفلان وفيهم عمر: قال: فقلنا، اهضبوا يعني تكلموا، قال: فاستيقظ النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «افعلوا كما كنتم تفعلون»، قالوا: ففعلنا، قال: «كذلك فافعلوا لمن نام أو نسي»، قال: وضلت ناقة رسول الله صلى الله عليه وسلم فطلبتها، قال: «فوجدت حبلها قد تعلق بشجرة»، فجئت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فركب فسرنا ، قال: وكان النبي صلى الله عليه وسلم إذا نزل عليه الوحي اشتد ذلك عليه وعرفنا ذلك فيه، قال: فتنحى منتبذا خلفنا ، قال: فجعل يغطي رأسه بثوبه ويشتد ذلك عليه حتى عرفنا أنه قد أنزل عليه فأتونا فأخبرونا أنه قد أنزل عليه «إنا فتحنا لك فتحا مبينا».

2 H: "Ahmed ve Buhârî ve Tirmizî ve İbn Hayyân ve İbn Merdûye".

teâlâ aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Bu gece üzerime bir sûre indirildi, bana dünya ve mâfîhâdan daha sevgili إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا. لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ"[1] Yine Ahmed ve Ebû Dâvûd ve [4402] gayrılarının Mücemmi'[2] b. Câriye el-Ensârî'den tahric ettikleri bir hadîs-i sahihte Aleyhissalâtü vesselâm'ın Hudeybiye'den hareketinden sonra nüzûlünü ve bunun Kürâ'u'l-Gamîm[3] yanında olduğunu ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın onu râhilesi üzerinde nâsa karşı okuduğunu ifade eder.[4] İbn Sa'd'ın ondan rivayetinde de bunun Dacnân'da olduğuna delâlet vardır.[5] Ve bu Bikā'î'den naklolunmuştur.[6] Dacnân, *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere Mekke kurbünde bir dağdır.[7] Bunlar gösteriyor ki nüzûlü Mekke ile Medine arasında[8] olmuştur. Böyle olanlara da Medenî denildiği meşhurdur. Zira "Medenî" hicretten sonra nâzil olandır ki gerek Medine'de olsun gerek Mekke'de, gerek seferde. "Mekkî" de Medine'ye hicretten evvel nâzil olandır.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

---

1 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 12. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 31; Müslim, Cihâd, 97; Tirmizî, Tefsîr, 48:

عن زيد بن أسلم، عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يسير في بعض أسفاره، وعمر بن الخطاب يسير معه ليلا، فسأله عمر عن شيء فلم يجبه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سأله فلم يجبه، ثم سأله فلم يجبه، فقال عمر: ثكلتك أمك، نزرت رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مرات، كل ذلك لا يجيبك، قال عمر: فحركت بعيري حتى كنت أمام الناس، وخشيت أن ينزل في قرآن، فما نشبت أن سمعت صارخا يصرخ بي، قال: فقلت: لقد خشيت أن يكون نزل في قرآن، قال: فجئت رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلمت عليه، فقال: «لقد أنزلت علي الليلة سورة لهي أحب إلي مما طلعت عليه الشمس». ثم قرأ: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا».

2 M: "Mücmi'".

3 Usfan nâm mahalle üç mil mesafede bir mevziin adıdır. Usfan Mekke'ye iki merhale mesafede bir mevzi adıdır ki Medine tarafına düşer (*Kāmûs,* III, 401, 679) [Müellifin notu].

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 420; Ebû Dâvûd, Cihâd, 153:

حدثنا مجمع بن يعقوب، قال: سمعت أبي، يقول: عن عمه عبد الرحمن بن يزيد، عن عمه مجمع ابن جارية الأنصاري –وكان أحد القراء الذين قرءوا القرآن– قال: شهدنا الحديبية، فلما انصرفنا عنها إذا الناس ينفرون الأباعر، فقال: الناس بعضهم لبعض: ما للناس؟ قالوا: أوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فخرجنا مع الناس نوجف حتى وجدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم على راحلته عند كراع الغميم، واجتمع الناس إليه فقرأ عليهم: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا» فقال رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: أي رسول الله، وفتح هو؟ قال: «إي والذي نفس محمد بيده، إنه لفتح» فقسمت خيبر على أهل الحديبية، لم يدخل معهم فيها أحدا إلا من شهد الحديبية، فقسمها رسول الله صلى الله عليه وسلم على ثمانية عشر سهما، وكان الجيش ألفا وخمس مائة، فيهم ثلاث مائة فارس، فأعطى الفارس سهمين، وأعطى الراجل سهما.

5 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 98-99:

...وأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحديبية بضعة عشر يوما ويقال عشرين يوما ثم انصرف رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما كانوا بضجنان نزل عليه: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا». فقال: جبريل عليه السلام: يهنئك يا رسول الله وهنأه المسلمون.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 238.

7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 673.

8 H +"nâzil".

Kelimeleri: Beş yüz altmıştır.

Harfleri: İki bin dört yüz otuz üçtür.

Fâsılası: Hep ا (elif) harfidir.

İki sûre arasındaki münasebet de baştan âhire vücûh ile âşikârdır: biri mukaddem, biri tâlî demektir. Zira nusret ve zafer mânasına "feth" ıslâh-ı bâl ile kıtâle müterettibdir. Orada istiğfar ile emredilmiş, burada mağfiretin vukū'u haber verilmiş; ona istibdal inzârıyla hitam verilmiş, buna fütûhât tebşîriyle ibtidâ olunmuştur.

İbn Sa'd'ın rivayet ettiği Mücemmi'[1] b. Câriye hadisinde vârid olmuştur ki Cebrâil aleyhisselâm bu sûre ile nâzil olduğu zaman "tehni'e ederiz seni yâ Resûlallah" demiş, Cibrîl tehni'e edince Müslümanlar da tehni'e etmişlerdir.[2] Bu sûrede İslâm'ın bütün edyâna galebesi de vaad olunmuştur.

[4403]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُب۪يناًۙ ﴿١﴾ لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ وَيُتِمَّ
نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطاً مُسْتَق۪يماًۙ ﴿٢﴾ وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْراً عَز۪يزاً ﴿٣﴾ هُوَ الَّـذ۪ٓي
اَنْزَلَ السَّك۪ينَةَ ف۪ي قُلُوبِ الْمُؤْمِن۪ينَ لِيَزْدَادُٓوا ا۪يمَاناً مَعَ ا۪يمَانِهِمْۜ وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَل۪يماً حَك۪يماًۙ ﴿٤﴾ لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي
مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَا وَيُكَفِّرَ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عِنْدَ اللّٰهِ فَوْزاً عَظ۪يماًۙ
﴿٥﴾ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِق۪ينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِك۪ينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّٓانّ۪ينَ بِاللّٰهِ ظَنَّ السَّوْءِۜ
عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِۚ وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَاَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَۜ وَسَٓاءَتْ مَص۪يراً ﴿٦﴾ وَلِلّٰهِ

1 M: "Mücmi'".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, II, 98-99:

...وأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحديبية بضعة عشر يوما ويقال عشرين يوما ثم انصرف رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما كانوا بضجنان نزل عليه: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا». فقال: جبريل عليه السلام: يهنئك يا رسول الله وهنأه المسلمون.

جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَز۪يزاً حَك۪يماً ﴿٧﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِداً وَمُبَشِّراً
وَنَذ۪يراًۙ ﴿٨﴾ لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُۜ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَص۪يلاً ﴿٩﴾ اِنَّ
الَّذ۪ينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَۜ يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْد۪يهِمْۚ فَمَنْ نَكَثَ فَاِنَّمَا يَنْكُثُ عَلٰى نَفْسِه۪ۚ
وَمَنْ اَوْفٰى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللّٰهَ فَسَيُؤْت۪يهِ اَجْراً عَظ۪يماً ﴿١٠﴾

[4404] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak Biz sana bir feth-i mübîn açtık (1) ki Allah senin zenbinden geçmişini ve geleceğini mağfiret buyurup üzerindeki nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru[1] bir caddeye çıkaracak (2). Ve nazîrsiz bir muzaffariyet ile seni Allah mansur ve muazzez kılacak (3). O, O'dur ki mü'minlerin kalblerine o sekîneti[2] indirdi, imanları üstüne iman artırsınlar diye. Öyle ya Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin orduları ve Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor (4). Mü'minleri ve mü'mineleri ebediyen içinde kalmak üzere altından ırmaklar akar cennetlere koymak ve kabahatlerini taraflarından keffâretleyip örtmek için ki, Allah yanında bu bir fevz-i azîm bulunuyor (5). Ve o Allah'a sû'-i zan eden[3] münafıkları ve münafıkaları ve müşrikleri ve müşrikeleri, o kötülük girdâbı başlarına dönesileri ta'zîb etmek için ki Allah onlara gazab etmiş, lânet etmiş ve kendilerine cehennemi hazırlamıştır, ona gidiş de ne fenadır (6). Allah'ındır evet, o göklerin ve yerin bütün orduları ve Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (7). Elhak Biz seni hem bir şâhid gönderdik hem bir mübeşşir hem bir nezîr (8) ki Allah'a ve Resûlüne iman edesiniz de bunu takviye ve tevkīr edip O'na sabah akşam tesbih edesiniz (9). Her hâlde sana bey'at edenler mahza Allah'a bey'at ederler, Allah'ın eli onların ellerinin[4] üstündedir. Onun için her kim cayarsa sırf kendi aleyhine cayar, her kim de Allah'a ahid verdiği şeyi îfâ ederse O da ona yarın bir ecr-i azîm verecektir (10).

---

1 B: "doğru".
2 F: "sekînetini".
3 B: "sû'-i zandan".
4 F, M ve B: "elinin".

[4405] {إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً} Elhak Biz sana bir feth-i mübîn açtık ❁ istikbâli açan, ileride vukū' bulacak birçok fetihlerin mebde'i olan bir fetih. Bazı müfessirîn bunu Mekke'nin fethini vaad diye telakkī etmişlerse de cumhur bunun Hudeybiye sulhunu ihbar olduğunu söylemişler; İbn Abbas, Enes, Şa'bî ve Zührî'den de böyle rivayet eylemişlerdir. İbn Atıyye buna وَهُوَ الصَّحِيح demiştir.[1] Mâlum ki "**feth**" aslında açmak, yani kapalılığı gidermektir. Bir memleketi fetih de *Keşşâf*'ın beyânı vechile ona harbli veya harbsiz, anveten[2] veya[3] sulhen zafer bulmaktır ki zafer bulmadıkça kapalıdır.[4] فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا اِلَى السَّلْمِ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ [Muhammed 47/35] mısdâkına muhalif gibi görünen Hudeybiye sulhunun bir fetih olması ashabdan bazılarına bile hafî kalmıştı. Cenâb-ı Allah bunun bir feth-i mübîn olduğunu beyan buyurmuştur. Evvelâ bir fetih olması: Gerçi Peygamber bunda bir harb için değil, bir umre niyetiyle hareket etmiş ve kurbanlıklar sevkeylemişti, fakat müşrikler çarpışmayı kurmuştu. Şiddetli bir kıtal olmamış, lâkin tarafeynden ok ve mancınık atışmak olmuş, وَهُوَ الَّذٖى كَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ buyurulduğu üzere Müslümanlar müşrikleri mağlub edip diyarlarına sokmuşlardı ve sulha müşrikler tâlib olmuşlardı. Sâniyen bunun bir feth-i mübîn olmasına gelince: Bu sulh ile ilk evvel Müslümanlığın âlemde bir devlet olarak mevcûdiyeti düşmanları tarafından dahi tasdik olunarak bir mukaveleye rabt edilmiş bulunuyordu. Bu suretle bu bundan sonra zuhûra başlayacak bir silsile-i fütûhâtın[5] başı ve fâtihası olmuş ve bundan sonraki İslâm fütûhâtından her biri bunun tahtında bir şubesi

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 482:

وكانت هذه البشرى بلفظ الماضي، وإن كان لم يقع، لأن إخباره تعالى بذلك لا بد من وقوعه، وكون هذا الفتح هو فتح مكة بدأ به الزمخشري. وقال الجمهور: هو فتح الحديبية وقاله السدي، والشعبي، والزهري. قال ابن عطية: وهو الصحيح. انتهى.

İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 125:

وقال جمهور الناس: والصحيح الذي تعضده قصة الحديبية أن قوله «إِنَّا فَتَحْنا لَكَ» إنما معناه: إن ما يسر الله لك في تلك الخرجة فتح مبين تستقبله، ونزلت السورة مؤنسة للمؤمنين، لأنهم كانوا استوحشوا من رد قريش لهم ومن تلك المهادنة التي هادنهم النبي عليه السلام فنزلت السورة مؤنسة لهم في صدهم عن البيت ومذهبه ما كان في قلوبهم.

2 M: "unveten".

3 F, M ve B: "ve".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 332:

والفتح الظفر بالبلد عنوة أو صلحا بحرب أو بغير حرب، لأنه منغلق ما لم يظفر به، فإذا ظفر به وحصل في اليد فقد فتح.

5 M: "fütuhatının".

mesabesinde olarak mev'ud bulunmuş oluyordu ki sûrenin başı bunu ilâhî bir lisan ile îzah etmektedir. Fi'l-vâki' yine sûrenin içinde "feth-i karîb" diye işaret olunduğu üzere bunu pek yakından Hayber fethi tâkip etmiş, sonra da Mekke fetholunmuş [4406] sonra da İslâm'ın bütün edyâna galebesi vaad buyurulmuştur. Zührî demiştir ki: "Hudeybiye fethinden büyük bir fetih olmamıştır. Bu sayede müşrikler Müslümanlarla ihtilâta girişmiş ve sözlerini işitmeye başlamış ve bu onların kalblerinde yer etmiş ve binâen'aleyh üç sene zarfında birçok halk Müslüman olarak İslâm'ın çoğalmasına sebep olmuştur."[1] Bütün bunlar Sûre-i Muhammed'in başında geçen âyetlerin feyz-i hükmüdür.

"**Mübîn**" açık, parlak, yahut ilerisini açan gösteren demektir. Cenâb-ı Allah bu fethin mübîn olmasının hikmetini şu dört vechi cem' ile beyan buyuruyor: 1. Mağfiret. 2. İtmâm-ı nimet, 3. Bir sırât-ı müstakīme hidâyet. 4. Nasr-ı azîz. Yani bunların her birini ayrıca değil mecmû'unu birden bir hikmet olmak üzere bir lâm-ı âkıbet ile şöyle buyuruyor: {لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ} Ki Allah senin zenbinden mâtekaddem ve mâteahharı[2]: geçmişi ve geleceği mağfiret buyura. ❁ Kādî Beyzâvî der ki: "Fetih küffâra cihad ile şirkin def'ine ve dinin i'lâsına ve nüfûs-ı nâkısanın tedrîcen ihtiyarlarıyla tekemmül edebilmeleri için kahran sevkine ve zu'afâyı zalemenin elinden tahlîse sa'y etmenin bir neticesi olmak itibariyle mağfiret fethe illet kılınmıştır."[3] Ki murad illet-i gāiyye, yani hikmettir. Demek olur ki buradaki feth u mağfiret Sûre-i Muhammed'deki وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] emrine imtisâlin cevâbı ve semeresi olmuştur. Âlûsî der ki: "Fetih اِنَّا فَتَحْنَا diye azamet nûnuyla isnad olunduktan sonra mağfiretin لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ diye ism-i

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 322:

يقول الزهري: فما فتح في الإسلام فتح قبله كان أعظم منه، إنما كان القتال حيث التقى الناس، فلما كانت الهدنة، ووضعت الحرب، وآمن الناس بعضهم بعضا، والتقوا فتفاوضوا في الحديث والمنازعة، فلم يكلم أحد بالإسلام يعقل شيئا إلا دخل فيه، ولقد دخل في تينك السنتين مثل من كان في الإسلام قبل ذلك أو أكثر.

2 B: "mütekaddim ve müteahhiri".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 126:

«لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ» علة للفتح من حيث إنه مسبب عن جهاد الكفار والسعي في إزاحة الشرك وإعلاء الدين وتكميل النفوس الناقصة قهراً ليصير ذلك بالتدريج اختياراً، وتخليص الضعفة عن أيدي الظلمة.

celâl ile isnad olunması şu nükteye işaret olabilir ki fethi Allah teâlâ vesâit ile icrâ buyurursa da mağfireti Zât-ı sübhânîsi doğrudan doğru kendisi yapar. Bazıları şunu tasrih etmişlerdir ki büyüklerin kendilerinden 'biz' diye mütekellim me'a'l-gayr sîgasıyla tâbir âdetleri kendilerinden sâdır olan fiillerin ekseriya tevâbi' istihdam etmek suretiyle olmasındandır. Buna nasrın وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ diye ism-i celîle isnad olunmasıyla itiraz da [4407] edilmez."[1] وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/126; el-Enfâl 8/10], وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/135] hakikatlerine işaret olunmuş demek daha açık olacaktır. Zenbin mâtekaddem ve mâteahharı, geçmişi ve geleceği hepsini ihâtadan kinayedir. Bu suretle Peygamber'e cemî'-i zünûbdan mağfiretle tahâret ve berâeti[2] tebliğ buyurulmuştur. Ancak "mâtekaddem" tâbiri zenbin vukū'unu iş'âr ederse de, "mâteahhar" tâbiri farazî[3] olduğunu ihtar eyler. Bunun için burada Peygamber'den sudûru melhuz olan zenbin ne olabileceği hakkında bahis yapılmıştır. Muhyiddîn-i Arabî gibi bazıları murad, ümmetin zenbi olduğuna kāil olmuşlardır.[4] Nitekim فَاِنْ كُنْتَ فِى شَكٍّ [Yûnus 10/94], لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ [ez-Zümer 39/65] âyetlerinde murad Peygamber'e değil, dolayısıyla ümmete hitab olduğu müttefek^un aleyhtir. Ancak bu tevil وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [Muhammed 47/19] âyetinde yaraşmaz. Bazıları da demişlerdir ki zenbin vukū'u murad olmayarak terkîbin hey'et-i mecmû'ası 'adem-i muâhazeden kinayedir. Ekser müfessirînin kavlince ise vahiy vârid olmayan husûsâttaki ictihâdâtında makāmına nisbetle hilâf-ı evlâ kabîlinden olan ihtiyarlarıdır ki عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 245:

وأقول: يمكن أن يكون في إسناد المغفرة إليه تعالى بالاسم الأعظم بعد إسناد الفتح إليه تعالى بنون العظمة إيماء إلى أن المغفرة مما يتولاها سبحانه بذاته وأن الفتح مما يتولاه جل شأنه بالوسائط، وقد صرح بعضهم بأن عادة العظماء أن يعبروا عن أنفسهم بصيغة المتكلم مع الغير لأن ما يصدر عنهم في الأكثر باستخدام توابعهم، ولا يعترض بأن النصر كالفتح وقد أسند إلى الاسم الجليل لما لا يخفى عليك.

2 F, M ve B: "berâet".

3 F, M ve B: "farz".

4 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 138:

فكذلك قيل له «لِيَغْفِرَ لَكَ الله ما تَقَدَّمَ من ذَنْبِكَ وَما تَأَخَّرَ" وهو معصوم من الذنوب فهو المخاطب بالمغفرة والمقصود من تقدم من آدم إلى زمانه وما تأخر من الأمة من زمانه إلى يوم القيامة فإن الكل أمته فإنه ما من أمة إلا وهي تحت شرع من الله وقد قررنا إن ذلك هو شرع محمد صلى الله عليه وسلم من اسمه الباطن حيث كان نبيا وآدم بين الماء والطين وهو سيد النبيين والمرسلين فإنه سيد الناس وهم من الناس وقد تقدم تقرير هذا كله فبشر الله محمدا صلى الله عليه وسلم بقوله "لِيَغْفِرَ لَكَ الله ما تَقَدَّمَ من ذَنْبِكَ وَما تَأَخَّرَ" بعموم رسالته إلى الناس كافة وكذلك قال إنا أرسلناك إلى الناس كافة...

[et-Tevbe 9/43] gibi hitâbât-ı ilâhiye ile[1] ihtar buyurulmuştur. Buna "zenb" tesmiyesi makām-ı risalete nisbetledir. Çünkü حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ'dir. Buradan bundan böyle risalet vazifesinin îfâsında evvelki mihen ü mezâhimin ağırlığı kalmayacağına da istidlâl olunabilir. Nitekim Sûre-i İnşirah'ta وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ. اَلَّذٖى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ [94/2-3][2] buyurulmuştur. Semerâtı iktitaf olunmaya başlayan vazifelerin müşkilâtı muvaffakiyet neş'eleriyle örtülmüş olur. {وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ} Ve üzerindeki nimetini tamamlaya ❁ risaletteki muvaffakiyetine bir de mülk zammolunmak gibi dînî ve dünyevî nimetler ifâza eyleye {وَيَهْدِيَكَ صِرَاطاً مُسْتَقٖيماً} ve seni bir sırât-ı müstakīme hidâyet kıla ❁ gerek risaletin îfâsında ve gerek riyasetin merasimini edâda doğrudan doğru Allah'ın rızâsına erdiren bir istikāmet yoluna çıkara ki bu yol وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهٖيداً [el-Bakara 2/143] [4408] mantûkunca bütün insanlığın numûne-i imtisâli olmak üzere umûr-i İslâm'ın ağyâr te'sîrâtından âzâde olarak mahza şer'-i hak dairesinde bi'l-istiklâl idaresi yoludur. Gerçi asl-ı istikāmet fetihten evvel de mevcud ve gidilen yol o yol ise de, fetihten sonra istiklâlin resmen[3] hâriç ve dâhilde tanınmasıyla hidâyet ve tevfik başkaca bir vuzuh ve revnak kesbetmiş ve bundan böyle سَنُرٖيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفٖٓى اَنْفُسِهِمْ [Fussilet 41/53] mısdâkınca büyüyüp inkişaf etmek nevbetine girmiştir. Onun için de buyuruluyor ki: {وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْراً عَزٖيزاً} Ve Allah seni azîz bir nasr ile, yani misli bulunmaz bî-nazîr bir[4] nusret ü zafer ile mansur ve muazzez kıla ❁ bu da لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ ile tavzih olunacaktır. İşte bu fetih böyle mübîn bir fetihtir. {هُوَ} O ❁ Allah {الَّذٖى} O Zât-ı celîl'dir[5] ki {اَنْزَلَ السَّكٖينَةَ فٖى قُلُوبِ الْمُؤْمِنٖينَ} mü'minlerin kalblerine o sekîneti indirdi.

"**Sekînet**" sükûn ve itmi'nan, sebat ve temkin mânasına masdardır ki nefisteki telaş ve halecânın[6] kesilmesiyle hâsıl olan ve "kalb oturması",

---

1 B -"ile".
2 "Ve indirmedik mi senden o bârını? Ki zâr etmişti bütün zahrını?"
3 B: "re'sen".
4 B -"ile".
5 B: "ecel'dir".
6 H: "heyecânın".

"yürek ısınması", "gönül rahatı" tâbir olunan huzur ve sükûn hâline veya onun menşe'ine isim dahi olur. Sekînetin inzâli, halk u îcâdı demektir. Şânının yüksekliğine îmâ için "inzal" tâbir buyurulmuştur. Râgıb der ki: "Allah teâlâ'nın kuluna nimetini inzâli i'tâsı demektir; ki ya o şeyin kendisini inzal ile olur Kur'ân'ın inzali gibi, yahut da esbâbını indirip ona hidâyet etmekle olur, demiri ve sâireyi indirmek gibi."[1] Ma'amâfîh burada kondurmak kalblerini sekînete menzil ve makar yapmak mânasına da olur. Hazret-i Ali'den bir rivayette de denilmiştir ki "sekînet mü'minin kalbine sâkin olup onu temin eyleyen bir melektir."[2] Sekînet hakkında *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin şu mütalaası hoştur: "Sekînetin başlangıcı, emri her vechile ihâta tarîkiyle mütalaadır. Böyle olmayınca sekînet sahih olmaz. [4409] İbrâhim aleyhisselâm رَبِّ اَرِنٖى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبٖى [el-Bakara 2/260] dedi, itmi'nânı bed'-i sekîne yaptı, çünkü ona ihyânın[3] vücûhu muhtelif gelmişti, kendisini her taraftan çekiştiriyordu. Allah teâlâ ona keyfiyeti müşahede ettirince o muhtelif vücûhtan gelen cezbelerle ıztırabdan sükûna eriverdi. İşte bu suretle matlûbun husûlü[4] yahut tahsîlinden yeis o matlab hakkında sekînetin başı olduğu gibi, korkulan şeylerde de lâyıkı vechile böyle olur. İnsan böyle imanın şartlarını tekmil edip muhkemleyince Hak'tan o mü'minin kalbine bir tecellî hâsıl olur ki o tecellîye 'zevk' tesmiye edilir. O sekîneti o sıfattaki mü'minin kalbinde O husûle getirmiştir ki o sekînet onun için iman vâki' olacak gāib emrin husûlüne bir kapı ve bir merdiven olsun da onun beraberinde evvelki emrin müeddâsına[5] vücûh ile sükûn yüz gösterip esbâba alışmış olan kimselerin esbâba sükûnu gibi bir emr-i mu'tâd hâlini alsın. Bu ise asla gaybdan olmaz; belki zevkten, yani mu'âyeneden olur. Meselâ insanın yanında

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 799:

وإنزال الله تعالى نعمه ونقمه على الخلق، إعطاؤهم إياها، وذلك إما بإنزال الشيء نفسه كإنزال القرآن، وإما بإنزال أسبابه والهداية إليه، كإنزال الحديد واللباس.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 417:

وقوله تعالى: «أنزل السكينة في قلوب المؤمنين»، فقد قيل: هو ملك يسكن قلب المؤمن ويؤمنه، كما روي أن أمير المؤمنين عليه السلام قال: «إن السكينة لتنطق على لسان عمر».

3 B: "imanın".

4 F, M ve B: "husul".

5 B: "müdde'âsına".

bir günlük nafakası bulunursa o günün vereceği ıztırâba karşı nefis bir sekînet bulur. Çünkü nafakasının milkinde husûlünü bi'l-mu'âyene görmektedir. İşte nezdinde iman bu derece[1] hükmü tahtında hâsıl olmuş ise o sekînet sâhibidir. Ve eğer insan, imanın hükmü altında ıyân kendisine[2] münâza'a ediyorsa onda sekînet hâsıl olmamıştır. Şu da bilinmeli ki kalblerin ittisaf ettiği me'ânî, bazen Allah teâlâ onların kullarından dilediği kimselerin nefislerinde husûlüne hâriçten bir alâmet de yapar, o alâmete de nefiste hâsıl olan mânanın ismi verilir ki o, onun kalbinde husûlüne alâmet olduğu bilinmek için. Nitekim Benî İsrâil'in Tabut'unda böyle bir sekîne konulmuştu ki o bir şekil bir suret idi, ihtilâflı olan tafsîline lüzum yok. O suretin bir hâlinden veya bir hareketinden nusret mânası anlayarak[3] kalbleri onu görünce sükûnet bulurdu ve[4] alâmet olan o surete de 'sekîne' denilmişti[5]. Fakat mâlum olan sekînenin mahalli ancak [4410] kalbdir. Allah teâlâ bu ümmet için sekînetin husûlüne kendilerinin hâricinden bir alâmet yapmamıştır. Onlar için onun kalblerinde husûlünden başka bir alâmet yoktur. Bu ümmetin sekîneti Benî İsrâil'de olduğu gibi hâriçten bir delile muhtaç olmaksızın bizzat kendi nefsinde kendine delildir. Sekînetin mebde'i anlaşıldıktan sonra kendisine gelelim: Sekînet şol emirdir ki nefis onunla kendisine edilen vaade veya kendisinde hâsıl olan bir matlûba sükûnet bulur. Buna 'sekîne' yahut 'sekînet' denilmesi şunun içindir ki, bu hâsıl olunca nefsin diğer cihete olan esintilerini keser atar. Nitekim bıçağa 'sikkîn' denilmesi onunla sâhibinin kesecek şeyleri kesmesinden dolayıdır. Ve bu lafız 'sükûn'dan müştaktır. Sükûn ise hareketin zıddı olan sübuttur. Çünkü hareket bir nakledir. Sekînet ise nefsin mutmain olduğu şey üzerine sübut verir ki velevse hareket olsun. İşte sekînetin hakikati budur. Ve bu ancak bir mütalaa veya müşahededen olabilir. Bu sebeple mü'minlerin üzerine iner ve inmesiyle onları bulundukları iman

1 H: "dereceye".
2 B: "iman kendine".
3 B: "ayrılarak".
4 F, M ve B -"ve".
5 B: "denilmiştir".

mertebesinden mu'âyene makamına nakleder."[1] Ve böyle ıyân ile imanlarını katlar {لِيَزْدَادُٓوا اِيمَانًا مَعَ اِيمَانِهِمْۜ} ki imanları ile beraber iman artırsınlar diye. ❁ Basit olan asl-ı imanda ziyade ve noksan olmasa bile müeyyidâtı arttıkça imanın kemâlinin de artacağında şüphe yoktur. Bir de imanın esbâb ve müte'allikātı arttıkça asl-ı tevhid olan iman[2] bir ağaç gibi fürû' ve şu'abâtını artıra artıra neşv ü nemâ bularak nihâyet matlub olan meyvelerini verir. Asl-ı imana nazaran ise ziyade ve noksan, şiddet ve za'f ile tefsir olunur, çünkü asl-ı[3] tasdik kemmiyet kabîlinden değildir. {وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve[4] göklerin ve yerin orduları hep O'nundur. ❁ Sekînetin mebde'i olan ihâtalı görgü ile bütün eşyâyı Allah teâlâ'ya teslîme işarettir. Yani gökleri [4411] ve yeri tutan yukarıda ve aşağıda mevcud olan bütün kuvvetler O'nundur. Dilediğine dilediği gibi nusret verir ve işte mü'minlerin kalbine indirdiği sekînet de O'nun cünûdundan biridir. Onunla hüccet-i[5] câhiliyenin verdiği galeyanlar def' edilerek

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 59-60:

ما بدء السكينة، الجواب مطالعة الأمر بطريق الإحاطة من كل وجه وما لم يكن ذلك فالسكينة لا تصح. قال إبراهيم عليه السلام "أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتى قالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قالَ بَلى وَلكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي" فجعل الطمأنينة بدء السكينة لما اختلفت عليه وجوه الإحياء فكانت تجاذبه من كل ناحية فلما أشهده الله الكيفية سكن عما كان يجده من القلق لتلك الجذبات التي للوجوه المختلفة قال بعضهم:

إنما أجزع مما اتقى   فإذا حل فما لي والجزع
وكذا أطمع فيما أبتغي   فإذا فات فما لي والطمع

فحصول المطلوب أو الياس من تحصيله بدء السكينة فيما يطلب وكذلك على ما يليق به يكون ما يخاف منه فاعلم ذلك. فإذا أكمل الإنسان شرائط الايمان وأحكمها حصل من الحق تجل لقلب هذا المؤمن الذي هو بهذه الصفة يسمى ذلك التجلي ذوقا هو بدء جعل السكينة في قلبه لتكون تلك السكينة له بابا أو سلما إلى حصول أمر مغيب يقع له الايمان به فيكون معه وجود السكون لما أعطاه الأمر الأول لكونه يصير أمرا معتادا مثل سكون من تعود الأسباب إلى الأسباب ولا يكون ذلك عن غيب أصلا بل عن ذوق وهو المعاينة فإن الإنسان إذا كان عنده قوت يومه سكنت نفسه لما يعطيه قلق يومه لمعاينة ما عنده بحصوله تحت ملكه فإن حصل الايمان عنده بهذه المثابة تحت حكمه فهو صاحب سكينة وإن كان الإنسان تحت حكم الايمان نازعه العيان فلم تحصل سكينة واعلم أن المعاني التي تتصف بها القلوب قد يجعل الله علامة على حصولها في نفوس من شاء من عباده أن يحصلها فيه علامات من خارج تسمى تلك العلامة باسم ذلك المعنى الذي يحصل في نفسه من الله وإنما يسميه به ليعلم أن تلك العلامة لحصول هذا المعنى نصبت مثل قوله تعالى في تابوت بنى إسرائيل إن الله قد جعل فيه سكينة وهي صورة على شكل حيوان من الحيوانات اختلف الناس في أي صورة حيوان كانت ولا فائدة لنا في ذكر ما ذكروه في صورتها فكانت تلك الصورة إذا هفت أو ظهرت منها حركة خاصة بصروا فسكن قلبهم عند رؤية تلك العلامة من تلك الصورة التي سماها سكينة وإن السكينة المعلومة إنما محلها القلوب فلم يجعل لهذه الأمة علامة خارجة عنهم على حصولها فليس لهم علامة في قلوبهم سوى حصولها فهي الدليل على نفسها ما تحتاج إلى دليل من خارج كما كان في بنى إسرائيل فبدء السكينة قد بيناه و أما السكينة فهي الأمر الذي تسكن له النفس لما وعدت به أو لما حصل في نفسه من طلب أمر ما وسميت سكينة لأنها إذا حصلت قطعت عنه وجود الهبوب إلى غير ما سكنت إليه النفس ومنه سمي السكين سكينا لكون صاحبه يقطع به ما يمكن قطعه به وهذا اللفظ مشتق من السكون وهو الثبوت وهو ضد الحركة فإن الحركة نقلة فالسكينة تعطي الثبوت على ما سكنت إليه النفس ولو سكنت إلى الحركة هذا حقيقتها ولا يكون ذلك إلا عن مطالعة أو مشاهدة فتنزل عليهم وهم مؤمنون فتنقلهم بنزولها عن رتبة ما كانوا به مؤمنين إلى مقام معاينة ذلك وهو تضاعف إيمانهم بالعيان "لِيَزْدادُوا إِيماناً مَعَ إِيمانِهِمْ» ألا ترى إلى قوله تعالى "إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعاسَ أَمَنَةً مِنْهُ" إلا أن الأمنة هي السكينة لا غيرها "وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ".

2 B -"esbâb ve müte'allikātı arttıkça asl-ı tevhid olan iman".

3 M: "asıl".

4 B +"o".

5 F, M ve B -"hüccet-i".

imanlar arttırılır, o sayede hâller, salâhlar, muvaffakiyetlerle öyle büyük fetihler kazanılır {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيماً حَكٖيماً} ve Allah bir Alîm Hakîm bulunuyor ❁ her şeyi ve bütün umûru kemâl-i ilim ile bilir ve hikmet ile takdir ve tedbir eyler. Binâen'aleyh gökteki ve yerdeki bütün o orduları da ilm ü hikmetiyle dilediği gibi gâh birbirine taslit ederek ve gâh beynlerinde sulh yaptırarak tedbir ve idare eder, şunun için ki {لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنٖينَ... اِلخ} ❁ Bu lâm'ın لِيَغْفِرَ gibi fetha veya يَنْصُرَكَ اللّٰهُ'ya yahut لِيَزْدَادُوا'ya müte'allik olması ihtimalleri de söylenmiş ise de, Zemahşerî gibi muhakkikīnin muhtârına göre عَلٖيماً حَكٖيماً'dan münfehim olan ilm ü hikmetin, makāma tatbik ve tefrî'ine müte'alliktir ki şöyle demek olur: O orduları idare eden ilm ü hikmetin fürû'âtından birisi de mü'minlerin kalblerine sekînet[1] indirip Hudeybiye sulhuna ısındırarak büyük fütûhâta ihzar etmesidir. Bunu böyle yapması da şu hikmet içindir ki mü'minlere ondaki nimetlerini tanıtsın, şükrünü edâ etsinler, sevâba müstahik olsunlar da onları cennetlerine koysun, fevz-i azîm olan en büyük murâda erdirsin.[2] Bunu hoşlanmayan münafıkları ve müşrikleri de {وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقٖينَ وَالْمُنَافِقَاتِ} buyurduğu vechile muazzeb kılsın. Münafıkların Müslümanlara zararı müşriklerden daha çok olduğu için evvelâ onların ta'zîbi söylenmiştir. {الظَّٓانّٖينَ بِاللّٰهِ ظَنَّ السَّوْءِ} Allah'a sû'-i zan edenler[3] ❁ ki Allah Peygamberine ve mü'minlere yardım etmez sanırlar. [4412] Peygamber'e[4] ve mü'minlere kötülük gözetirler, geleceği vechile لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ اِلٰٓى اَهْلٖيهِمْ اَبَداً derler, hatta kendi haklarında da iman edip hüsn-i himmet besleyip de Allah'tan hayr u rahmet istemezler. Hâsılı Allah'a karşı doğru zanda bulunmazlar {عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِ} kötülük dairesi, yani fesad girdabı yahut kasırgası başlarına dönesiler! {وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Evet göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. ❁ Bunu iki defa ihtârın hikmeti hakkında demişlerdir ki Allah teâlâ'nın hem rahmet

1 F, M ve B: "sekineti".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 334:

«وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ» يسلط بعضها على بعض كما يقتضيه علمه وحكمته، ومن قضيته أن سكن قلوب المؤمنين بصلح الحديبية ووعدهم أن يفتح لهم، وإنما قضى ذلك ليعرف المؤمنون نعمة الله فيه ويشكروها فيستحقوا الثواب، فيثيبهم ويعذب الكافرين والمنافقين لما غاظهم من ذلك وكرهوه.

3 B: "ederler".

4 B: "Peygamberlere".

orduları hem de azab orduları bulunduğuna tenbihtir. Bu ikincisinden murad cünûd-i azâbdır. Nitekim izzet vasfını ihtar ile "azîzen hakîmâ" buyurulmuştur. Evvelkisi tebşir, ikincisi inzar siyâkında olmak üzere zikrolunmuştur. Onun için her iki haysiyeti cem' ile buyuruluyor ki: {اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا} Elhak Biz seni bir şâhid olarak gönderdik ❁ Fahreddin Râzî der ki: "Burada müfessirîn وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا [el-Bakara 2/143] medlûlünce ümmetin fiillerine şâhid demişlerdir. Lâkin evlâ olan شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ [Âl-i İmrân 3/18] buyurulduğu vechile فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ [Muhammed 47/19] emri mûcebince Allah'ın birliğine şâhid demek olmasıdır."[1] {وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا} Hem bir mübeşşir hem de bir nezir ❁ o şehadeti kabul edip mûcebince amel edenlere müjdeci, kabul[2] etmeyenlere de inzarcı. Bu suretle resul gönderilmenin fâidesini beyan için de Peygamber'e ve ümmetine hitâben buyuruluyor ki: {لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُۜ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلًا} ❁ Burada birkaç vechile mâna vardır. Birisi bu dört emrin her biri irsal, şehadet, tebşir, inzardan her birine müterettib olmaktır. Şöyle ki: İrsal Allah[3] ve resûlüne imanı iktizâ eder, şehadet ta'zîri [4413] yani dinine nusret ile takviyeyi; tebşir, tevkīr ve tâzimi; inzar da azabdan korunmak için tenzih ve tesbîhi iktizâ eyler, yahut her biri bu dördü iktizâ eyler. Bunların dördü mecmû'u evvelkilerin her birine terettüb eder ki bu da ikinci mânadır. Bu iki takdirde zamirler hep Allah'a râci'dir. Diğer bir ihtimâle göre de[4] تُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ zamirleri Resûl'e, وَتُسَبِّحُوهُ zamiri Allah'a râci' olur ki bu surette وَتُوَقِّرُوهُ üzerinde vakıf vardır. Mushaflarımızda buraya vakf-ı mutlak işareti olan ط konulması bu mânaya göredir. {اِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ} Muhakkak ki o sana bey'at edenler sırf Allah'a bey'at ederler. ❁ Çünkü resûle resul olması haysiyetiyle itaat onu gönderene itaattir. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 72:
قال المفسرون: شاهدا على أمتك بما يفعلون كما قال تعالى: «ويكون الرسول عليكم شهيدا» (البقرة ١٤٣/٢) والأولى أن يقال: إن الله تعالى قال: «إنا أرسلناك شاهدا» وعليه يشهد أنه لا إِلهَ إلا الله كما قال تعالى: «شهد الله أنه لا إِلهَ إلا هو والملائكة وأولوا العلم» (آل عمران ١٨/٣) وهم الأنبياء عليهم السلام، الذين آتاهم الله علما من عنده وعلمهم ما لم يكونوا يعلمون، ولذلك قال تعالى: «فاعلم أنه لا إِلهَ إلا الله» (محمد ١٩/٤٧) أي فاشهد.

2 M ve B -"kabul".

3 F, M ve B: "Allah'a".

4 B -"zamirler hep Allah'a râci'dir. Diğer bir ihtimâle göre de".

[en-Nisâ 4/80]. Sûre-i Tevbe'de إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ[1] اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ [9/111] âyetine bak. Bunun nüzûlü biraz sonra geleceği vechile Hudeybiye'de ağacın altında yapılan Bey'at-ı Rıdvan hakkındadır. Kaçmamaya veya ölüme söz vererek bey'atlaşmış idiler. Fakat mefhum âm olmak lâzım gelir. {يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْد۪يهِمْ} Allah'ın eli onların ellerinin fevkinde ❁ yani mübâya'a bir alım satım gibi el ele vererek karşılıklı bir mukavele ve mu'âvaza[2] hâlinde ise de, hakikatte bundan istifade edecek olanlar onlardır. Çünkü Allah'ın eli onların ellerinin fevkindedir. İbn Cerîr tefsirinde der ki: "Bunda iki vecih vardır: Birisi, bey'at yaparlarken Allah eli onların ellerinin fevkinde demektir. Çünkü onlar Allah'ın peygamberine bey'at etmekle Allah'a bey'at etmiş oluyorlardı. Birisi de: Allah'ın kuvveti onların kuvvetinin fevkindedir demektir."[3] Birinci veche göre cümle, bey'atı tasvir hâlinde bir tekid olarak Peygamber Allah teâlâ'nın bir resûlü, ahkâmını icrâya me'mur bir âleti olmak itibariyle Allah'ın bir eli gibi tasvir ve tahyil olunmuştur. Çünkü Allah teâlâ[4] kendisinden bir cüz olmak mânasına cârihadan münezzehtir. İkinci mânaya göre ise cümle-i istînâfiye olarak "yed", kuvvet ve kudret [4414] veya nimet mânasına tevil olunmuştur ki ikisinin de hâsılı bu bey'attan hâsıl olan asıl fâidenin bey'at edenlere ait olacağını beyandır. Onun için buna tefrî'an buyuruluyor ki: {فَمَنْ نَكَثَ فَاِنَّمَا يَنْكُثُ عَلٰى نَفْسِه۪} Bunun üzerine her kim cayarsa sırf kendi aleyhine olarak caymış olur {وَمَنْ اَوْفٰى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللّٰهَ} her kim de Allah'a üzerine ahid verdiği şeyi îfâ ederse {فَسَيُؤْت۪يهِ اَجْراً عَظ۪يماً} o muhakkak ileride ona büyük bir ecir verecektir ❁ ki cennet ve rıdvandır. Onda gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve beşer kalbine henüz hutûr bile etmemiş şeyler vardır.[5]

---

1 H ve F "من المؤمنين".

2 B: "muvâda'a".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 210:

وفي قوله «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» وجهان من التأويل: أحدهما: يد الله فوق أيديهم عند البيعة، لأنهم كانوا يبايعون الله ببيعتهم نبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، والآخر: قوّة الله فوق قوّتهم في نصرة رسوله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، لأنهم إنما بايعوا رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم على نُصرته على العدو.

4 F, M ve B: "Allah tealânın".

5 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: «أعددت لعبادي الصالحين، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر». فاقرؤوا إن شئتم: «فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين».

سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْاَعْرَابِ شَغَلَتْنَٓا اَمْوَالُنَا وَاَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَاۚ يَقُولُونَ
بِاَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ ف۪ي قُلُوبِهِمْۜ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا اِنْ اَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا اَوْ
اَرَادَ بِكُمْ نَفْعًاۜ بَلْ كَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرًا ﴿١١﴾ بَلْ ظَنَنْتُمْ اَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ
وَالْمُؤْمِنُونَ اِلٰٓى اَهْل۪يهِمْ اَبَدًا وَزُيِّنَ ذٰلِكَ ف۪ي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِۚ وَكُنْتُمْ قَوْمًا
بُورًا ﴿١٢﴾ وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ فَاِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ سَع۪يرًا ﴿١٣﴾ وَلِلّٰهِ مُلْكُ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَح۪يمًا ﴿١٤﴾
سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ اِذَا انْطَلَقْتُمْ اِلٰى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْۚ يُر۪يدُونَ اَنْ يُبَدِّلُوا
كَلَامَ اللّٰهِۜ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذٰلِكُمْ قَالَ اللّٰهُ مِنْ قَبْلُۚ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَاۜ بَلْ كَانُوا لَا
يَفْقَهُونَ اِلَّا قَل۪يلًا ﴿١٥﴾ قُلْ لِلْمُخَلَّف۪ينَ مِنَ الْاَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُو۬ل۪ي بَأْسٍ شَد۪يدٍ
تُقَاتِلُونَهُمْ اَوْ يُسْلِمُونَۚ فَاِنْ تُط۪يعُوا يُؤْتِكُمُ اللّٰهُ اَجْرًا حَسَنًاۚ وَاِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ
قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَل۪يمًا ﴿١٦﴾ لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْاَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى
الْمَر۪يضِ حَرَجٌۜ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ وَمَنْ يَتَوَلَّ
يُعَذِّبْهُ عَذَابًا اَل۪يمًاࣖ ﴿١٧﴾

[4416] **Meâl-i Şerîfi**

Yakında diyecek sana o a'rabîlerden geri bırakılanlar ki: "Bizleri mallarımız ve ailelerimiz oyaladı, onun için bize istiğfar ediver!" Kalblerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söyleyecekler, de ki: "Şimdi hakkınızda Allah'tan kim bir şeye mâlik olabilir eğer size bir zarar irade buyurur yahut bir menfaat irade buyurursa? Doğrusu Allah ne yapıyorduğunuza habîr bulunuyor" (11). Doğrusu siz, Peygamber ve mü'minler ebeden ailelerine dönemeyecekler zannettiniz, ve bu kalblerinizde allandı pullandı, kötü zanna düştünüz[1] de düşkün bir kavim oldunuz a (12). Her kim Allah'a ve Resûlüne inanmazsa bilsin

---

1 M (ilk baskı): "düşündünüz".

ki Biz, kâfirler için bir çılgın ateş hazırlamışızdır (13). Ve Allah'ındır hep o göklerin, yerin mülkü. Kimine diler mağfiret buyurur, kimine de diler azab eyler ve Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (14). Yakında diyecek[1] ki o geri bırakılanlar, -sizler birtakım ganimetlere koştuğunuz vakit onları almak için- "bırakın bizi arkanızdan gelelim." Allah'ın kelâmını tebdil etmek isteyecekler, de ki: "Siz bizim arkamızdan asla gelmeyeceksiniz, hakkınızda bundan evvel Allah böyle buyurdu." Ona da diyecekler ki: "Hayır bizi kıskanıyorsunuz", hayır ince anlamazlar[2], anlayışları az (15). De ki o geri bırakılan a'rabîlere: "Siz ileride şiddetli harb ehli bir kavme çağırılacaksınız, onlara muharebe edersiniz, yahut Müslüman olurlar. Eğer itaat ederseniz o vakit Allah size güzel bir ecir verir ve eğer bundan evvel yaptığınız gibi aksine giderseniz sizi elîm bir azab ile ta'zîb eyler" (16). A'mâya harec yok, aksağa da harec yok, hastaya da harec yok, bununla beraber her kim Allah'a ve Resûlüne itaat eylerse onu altından ırmaklar akan cennetlere kor, ve her kim aksine giderse onu da elîm bir azab ile ta'zîb eyler (17).

{سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْاَعْرَابِ} ❁ "**A'râb**", bedevîler (*Sûre-i Tevbe'de* اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْراً وَنِفَاقاً [9/97] *bak*). Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hudeybiye senesi umre için Mekke'ye [4417] gitmek istediği sırada Kureyş'in bir taarruzu veya mümâna'atı ihtimâline karşı Cüheyne, Müzeyne, Gıfar, Eşca', Düil, Eslem kabilelerinin dahi seferber olarak beraber hareket etmesini istemiş ve maksadı harb olmadığını anlatmak için maiyyetinde kurbanlık hediyeler dahi sevk eylemiş idi. Bu zikrolunan bedevî kabileler karşıda[3] Kureyş ve Sakif ve Kinâne ve Mekke'ye mücavir "Ehâbiş" denilen kabileler gibi büyük bir düşman görerek gitmekten çekindiler. Henüz iman kalblerinde yerleşmemiş olduğu için Resûlullah ile beraber gitmeyip kaldılar, "Muhammed ve ashâbı bu seferden avdet etmez" dediler. İşte burada Cenâb-ı Allah bunların bu sözlerini ve edecekleri i'tizârı Resûlüne henüz kendilerine

---

1 B: "diyecekler".
2 F, M ve B: "anlamazdırlar".
3 M ve B: "karşısında".

vüsûlünden evvel bildirmiş ve öyle de olmuştur.[1] {سَيَقُولُ[2] الْمُخَلَّفُونَ} O geri kalanlar ❁ yani yine o zikrolunan a'râb {اِذَا انْطَلَقْتُمْ اِلٰى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا} siz ganimetler almak için gittiğiniz vakit diyecekler. ❁ Rivayet olunur ki Allah teâlâ Peygamberine Hayber gazâsını emreyleyip fethini vaad buyurmuş ve oraya giderken o a'râbîlerin şöyle diyeceklerini de haber vermiş ve öyle de olmuştur.[3] Evvel gitmediklerine pişman olarak o a'rabîler o vakit diyecekler {ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ} bırakın bizi size ittibâ' edelim ❁ ardınızca gidelim, böyle demekle {يُرِيدُونَ اَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللّٰهِ} Allah'ın kelâmını değiştirmek isteyecekler ❁ çünkü Allah teâlâ o ganimetleri bilhassa Hudeybiye'de bulunanlara vaadetmiş iken onlara iştirak etmeye kalkışarak Allah'ın vaadini tebdil etmek isteyecekler. {قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا} De ki "siz bize asla ittibâ' etmeyeceksiniz" ❁ yani biz o ganimetlere giderken asla arkamızdan gelmeyin {كَذٰلِكُمْ قَالَ اللّٰهُ مِنْ قَبْلُ} bundan evvel, -yani siz ittibâ'a [4418] hazırlanmadan evvel Hudeybiye dönüşünde- Allah hakkınızda böyle söyledi. {فَسَيَقُولُونَ} Buna karşı da diyecekler ki {بَلْ تَحْسُدُونَنَا} hayır bize hased ediyorsunuz ❁ size ganimette iştirak edeceğiz diye kıskanıyorsunuz. {بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ} Hayır, ince anlamıyorlar {اِلَّا قَلِيلًا} ancak pek az ❁ bir anlayışları var, yani[4] meselenin fıkhını, ledünniyyâtını anlayacak bir hâlde değiller, ancak dünyaya müte'allik az[5] bir anlayışları var. Ganimet denince gelmek isterler de ganimete ne ile, ne hak ile erilir, Peygamber'e karşı nasıl idâre-i kelâm edilir bilmezler, cehalet ile "hased ediyorsunuz" derler. Te'kîd-i nefy suretinde لَنْ ile ittibâ'ı nehyeden

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 243-244. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 70-71; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 130:

قوله تعالى: «سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ» قال ابن عبّاس رضي الله عنهما ومجاهد رحمه الله: يعني أعراب غِفار، ومزينة، وجهينة، وأشجع، وأسلم، والديل، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم حين أراد المسير إلى مكّة عام الحديبية معتمرًا استنفر من حول المدينة من الأعراب، وأهل البوادي ليخرجوا معه حذرًا من قريش أن يعترضوا له بحرب أو يصدُّوه عن البيت، وأحرم هو صلى الله عليه وسلم بالعمرة وساق معه الهدي ليُعلِم النّاس أنّه لا يريد حربًا، فتثاقل عنه كثير من الأعراب، وقالوا: نذهب معه إلى قوم، قد جاءوه، فقتلوا أصحابه، فنقاتلهم، فتخلّفوا عنه، واعتلُّوا بالشغل، فأنزل الله تعالى: «سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ» الذين خلّفهم الله عن صحبتك، وخِدمَتِك في وجهتك وعمرتك إذا انصرفت إليهم، فعاتبهم على التخلّف عنك «شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا». ثمّ كذّبهم في اعتذارهم واستغفارهم، وأخبر عن إسرارهم وإضمارهم، فقال: «يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا».

2 B +"لك".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 215.

4 F, M ve B -"yani".

5 B -"az".

لَنْ تَتَّبِعُونَا men'i, ebedî olmadığına ve ganimete ermek hakkı ancak Allah yolunda çarpışmakla hâsıl olacağına tenbih ile istikbaldeki vukû'âtı ihbar sadedinde buyuruluyor ki: {قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْاَعْرَابِ} De ki o geri kalan a'râbîlere {سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُو۬لٖى بَأْسٍ شَدٖيدٍ} siz ileride şiddetli be's sâhibleri, yani kuvvetli harb ehli çetin[1] bir kavme davet olunacaksınız -onlarla harb için çağırılacaksınız.- ❁ Bazıları bu kavim, Müseylime'nin kavmi olan Benî Hanîfe olduğunu rivayet etmişlerdir ki buna davet Hazret-i Ebû Bekir zamanında oldu. Bazıları da Fürs diye rivayet etmişlerdir ki Hazret-i Ömer, Medine, Cüheyne, Müzeyne a'râbını Fâris kıtâline davet etmişti. Diğer bazıları da Rum demişlerdir ki bu davet de Mûte ve Tebûk gazvelerinde Hazret-i Peygamber tarafından başlamıştır. Ebû Hayyan der ki: "Bu kaviller hasr için değil, misâl tarîkiyle söylenmiştir[2]."[3]

Evvel ve âhir tehallüf husûsunda mazereti olanlar için de buyuruluyor ki: {لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ... إلخ} A'mâya [4419] harec yoktur. ilh... Yani gitmek için tazyik yoktur; a'mâ, topal, hasta geri kalabilir, bunlar mâzurdurlar. Bununla beraber menhî de değildirler. Kendi arzularıyla gidebildikleri takdirde men' de olunmazlar. Başkalarına bâr olacak derecede olmamak şartıyla muzâ'afen me'cur bile olurlar. Nitekim İbn Ümm-i Mektûm radıyallâhu anh hazretleri a'mâ olmakla beraber Kādisiyye harblerinin bazısında bulunmuş, bayrak tutmuştu.[4] Ebû Hayyan *Bahr*'da der ki:

---

1 H ve F -"çetin".

2 B: "söylemiştir".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 490:

وأبهم تعالى في قوله: «إلى قوم أولي بأس شديد». فقال عكرمة وابن جبير وقتادة: هم هوازن ومن حارب الرسول صلى الله عليه وسلم في حنين. وقال كعب: الروم الذين خرج إليهم عام تبوك والذين بعث إليهم في غزوة مؤتة. وقال الزهري والكلبي: أهل الردة وبنو حنيفة باليمامة. وعن رافع بن خديج: إنا كنا نقرأ هذه الآية فيما مضى ولا نعلم من هم حتى دعا أبو بكر رضي الله تعالى عنه إلى قتال بني حنيفة، فعلمنا أنهم أريدوا بها. وقال ابن عباس وعطاء بن أبي رباح ومجاهد وعطاء الخراساني وابن أبي ليلى: هم الفرس. وقال الحسن: فارس والروم. وقال أبو هريرة: قوم لم يأتوا بعد. وظاهر الآية يرد هذا القول. والذي أقوله: إن هذه الأقوال تمثيلات من قائليها، لا أن المعنى بذلك ما ذكروا، بل أخبر بذلك مبهما دلالة على قوة الإسلام وانتشار دعوته وكذا وقع حسن إسلام تلك الطوائف وقاتلوا أهل الردة زمان أبي بكر وكانوا في فتوح البلاد أيام عمر وأيام غيره من الخلفاء.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 392; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* I, 364-365:

عن قتادة قال: أخبرني أنس بن مالك، قال: «رأيته يوم القادسية عليه درع ومعه راية سوداء» يعني ابن أم مكتوم.

İbn-i Sa'd, *Tabakât*, IV, 210, 212:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى قال: نزلت «لا يستوي القاعدون من المؤمنين والمجاهدون في سبيل الله» فقال عبد الله بن أم مكتوم: أي رب أنزل عذري أنزل عذري، فأنزل الله: «غير أولي الضرر» (النساء ٤/٩٥) فجعلت بينهما، وكان بعد ذلك يغزو فيقول: ادفعوا إلي اللواء، فإني أعمى لا أستطيع أن أفر، وأقيموني بين الصفين.

"Eğer Müslümanlar muhasara olunursa farz-ı cihad da vüs'u nisbetinde müteveccihtir."[1]

Mütehallifleri, mâzurları zikirden sonra hâlis mü'minlerin hâlini beyan ile buyuruluyor ki:

لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ اِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِى قُلُوبِهِمْ فَاَنْزَلَ
السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحاً قَرِيباًۙ ﴿١٨﴾ وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً
حَكِيماً ﴿١٩﴾ وَعَدَكُمُ اللّٰهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هٰذِهِ وَكَفَّ اَيْدِىَ النَّاسِ
عَنْكُمْۚ وَلِتَكُونَ اٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطاً مُسْتَقِيماًۙ ﴿٢٠﴾ وَاُخْرٰى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا
قَدْ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيراً ﴿٢١﴾ وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا
الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيّاً وَلَا نَصِيراً ﴿٢٢﴾ سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتِى قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُۚ وَلَنْ تَجِدَ
لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً ﴿٢٣﴾ وَهُوَ الَّذِى كَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ
اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيراً ﴿٢٤﴾ هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْىَ مَعْكُوفاً اَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُۜ وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَٓاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ
تَعْلَمُوهُمْ اَنْ تَطَؤُهُمْ فَتُصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍۚ لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فِى رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَٓاءُۚ لَوْ
تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَاباً اَلِيماً ﴿٢٥﴾ اِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى قُلُوبِهِمُ
الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ
التَّقْوٰى وَكَانُٓوا اَحَقَّ بِهَا وَاَهْلَهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيماً ﴿٢٦﴾

[4421] **Meâl-i Şerîfi**

Hakikaten Allah o mü'minlerden râzı oldu, ağacın altında sana bey'at ederlerken, ki kalblerindekini bildi de üzerlerine o sekîneti indirdi ve

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 491:

«ليس على الأعمى حرج»: نفي الحرج عن هؤلاء من ذوي العاهات في التخلف عن الغزو، ومع ارتفاع الحرج، فجائز لهم الغزو، وأجرهم فيه مضاعف، والأعرج أحرى بالصبر وأن لا يفر. وقد غزا ابن أم مكتوم، وكان أعمى، في بعض حروب القادسية، وكان رضي الله عنه يمسك الراية، فلو حصر المسلمون، فالغرض متوجه بحسب الوسع في الغزو.

kendilerine yakın bir[1] fethi sevab verdi (18). Birçok da ganimetler[2] ki onları alacaklar ve Allah[3] bir Azîz, Hakîm bulunuyor (19). Size Allah birçok ganimetler vaad buyurdu,[4] onları alacaksınız, şimdilik[5] bunu size peşin verdi ve sizden o nâsın ellerini çekti ki mü'minlere bir âyet olsun ve sizi doğru bir caddeye çıkarsın (20). Bir diğerini daha ki ona henüz eliniz ermedi, fakat Allah onu ihâta buyurmuştur, daha da Allah her şeye kādir bulunuyor (21). Eğer o küfredenler sizinle çarpışa idiler mutlak arkalarını döneceklerdi, sonra da ne bir velî bulabileceklerdi ne de bir nasîr (22). Allah'ın öteden beri cereyan edegelen sünneti, Allah'ın o sünnetine bir tebdil de bulamazsın (23). Ve O'dur ki onların ellerini sizden, sizin ellerinizi de onlardan çekti Mekke deresinde onlara karşı size zafer vermişken. Hem[6] Allah, her ne yaparsanız basîr bulunuyor (24). Onlar o küfredip de sizi Mescid-i Haram'dan ve durdurulmakta bulunan hediyeleri mahalline varmaktan men' eden kimselerdir, eğer kendilerini bilmediğiniz birtakım mü'min erkekler ve mü'mine kadınları bilmeyerek çiğneyip de şânınıza o yüzden şeyn gelecek olmasa idi, Allah dilediğini rahmetine koyacağı için, eğer onlar çekilebilselerdi[7] elbette içlerinden o küfredenleri elîm bir azâba dûçar ederdik (25). O küfredenler kalblerinde o hamiyeti[8]: câhiliye hamiyetini kaynattığı sıra, ki o vakit Allah, Resûlünün ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu, onlar da ona ehak ve ehil idiler; evet, Allah her şeye alîm bulunuyor (26).

{لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ اِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ} ❁ İşte yukarıda da zikri geçen bu bey'at, Hudeybiye'de yapılan ve bu âyet mûcebince Allah

---

1 F, M ve B: "bir yakın".
2 F, M ve B: "ganimetleri".
3 B -"ve Allah".
4 H ve F: "Size birçok ganimetler vaad buyurdu Allah".
5 B: "şimdi".
6 H ve F: "Ve".
7 B: "çekinebilselerdi".
8 B: "hamiyet".

teâlâ'nın rızâsıyla mübeşşer olduğundan dolayı "Bey'atü'r-Rıdvan" nâmı verilmiş olan [4422] bey'attır.[1] Kıssayı müfessirîn şöyle hulâsa etmişlerdir: Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hudeybiye'ye indiğinde Huzâ'îlerden Hıraş b. Ümeyye'yi Sa'leb nâmındaki devesine bindirip Mekkelilere gönderdi, muharebe niyetinde olmayıp mücerred Kâbe'yi ziyaret ve umre için geldiğini bildiriyordu. Bunu varıp onlara söyleyince deveyi vurdular,[2] kendisini de öldürmek için hücum ettiler, fakat Ehâbiş araya girip kurtardılar. O da gelip keyfiyeti Resûlullah'a haber verdi, bunun üzerine Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ömer'i göndermek için çağırdı, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh "yâ Resûlallah" dedi, "onlar benim kendilerine olan gayz u adâvetimi bilirler. Ben onlara emniyet edemem[3], şayet bir ezâya mâruz kalırsam Mekke içinde beni müdafaa edecek hısımlarım Adiy oğullarından kimse yoktur. Binâen'aleyh Osman b. Affan'ı gönderseniz, orada onun akraba ve ta'allukâtı çoktur, hem onu severler, iradenizi o tebliğ edebilir." Bunun üzerine Resûlullah Hazret-i Osman'ı çağırdı, Kureyş'e gönderdi, "biz onlarla muharebeye gelmedik, yalnız ziyaret ve umre için geldik, bunu onlara haber ver ve kendilerini İslâm'a davet eyle" dedi ve Mekke'de imana gelmiş birtakım erkeklere ve kadınlara varıp fethi tebşir etmesini ve Allah teâlâ'nın dinini yakında Mekke'de izhar eyleyeceğini haber vermesini dahi emreyledi. Bu suretle Hazret-i Osman Kureyş'e gitti, kendisini Ebân b. Said b. el-Âs karşıladı, hayvanından indi, onu bindirdi ve kayırdı (yani[4] himayesini taahhüd etti), böylelikle Kureyş'e vardı, me'mur olduğu haberi tebliğ etti, dediler ki: "İstersen sen Beyt'i tavaf et, lâkin hepinizin üzerimize gelip girmeniz olamaz, ona yol yok." Müşârün ileyh radıyallâhu anh "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem tavaf etmedikçe ben tavaf edemem" dedi. Bunun üzerine onu alıkoydular, göz hapsine tuttular, beriden ise Resûlullah'a ve Müslümanlara "Osman

1 H: "'Bey'atü'r-Rıdvan' nâmı verilmiştir".
2 H +"ve".
3 B: "etmem".
4 F, M ve B -"yani".

katlolunmuş" diye duyuldu. Bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm "o kavim ile çarpışmadan gitmeyiz" dedi [4423] ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın münâdîsi şöyle nidâ etti: "Haberiniz olsun ki Resûlullah'a Rûhu'l-kudüs indi de ona bey'at emretti, hemen çıkın Allah teâlâ nâmına Peygamber'e bey'at edin." Derhâl Müslümanlar fırladılar ve Resûlullah'a bey'at eylediler. Bu bey'at bir ağacın altında olmuş idi ki bir semüre ağacı idi[1]. Denilmiştir ki Resûlullah ağacın dibine oturmuştu, dallarından bir dal sırtının üzerine geliyordu. Abdullah b. Mugaffel radıyallâhu anh demiştir ki: "Ben başucunda dikiliyordum ve elimde ağaçtan bir dal vardı, koruyordum, dalı sırtından kaldırdım. Önünde ölmek ve kaçmamak üzere kendisine bey'at ettiler, Resûlullah onlara 'siz bugün ehl-i Arz'ın en hayırlısısınız' buyurdu."[2] Müslim vesâirede rivayet olunduğu üzere Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh "biz Resûlullah'a bey'ati firar etmemek üzere yaptık, ölüme bey'at etmedik" demiştir.[3] Buhârî de Seleme b. el-Ekva' radıyallâhu anh'tan[4] şöyle rivayet eylemiştir: "Ben Resûlullah'a ağacın altında bey'at ettim" demiş, "ne üzerine bey'at ettiniz?" denildiğinde de "kaçmamak üzere" demiştir.[5] Müslim, Ma'kil b. Yesâr'dan da bey'at ederlerken Resûlullah'ın yüzünden ağacın dallarını tuttuğunu rivayet eylemiştir.[6] İlk bey'at eden Ebû Sinân-ı Esedî olmuştur

---

1 Semüre ağacı bâdiye ağaçlarından meşhur bir ağaçtır ki *Kāmûs Tercemesi*'nde mugaylan cinsinden olduğunu söyler. *Kāmûs*'ta "sîn'in fethi ve mîm'in zammıyla mâlum bir ağaçtır" [Fîrûzâbâdî, *Kāmûsu'l-muhît,* s. 410] diyor*. Tercemesinde "mîm'in sükûnuyla" demesi yanlış olacak [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 408] [Müellifin notu].

* H: "der".

2 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XIV, 400; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 54; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 265:

وقيل: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسًا في أصل الشجرة وعلى ظهره غصن من أغصانها، قال عبد الله بن المغفل: وكنت قائمًا على رأسه وبيدي غصن من الشجرة أذب عنه، فرفعت الغصن عن ظهره، فبايعوه على الموت دونه وعلى أن لا يفروا، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنتم اليوم خير أهل الأرض.

3 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 707; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 315:

عن جابر بن عبد الله، قال: سئل جابر بن عبد الله كيف بايعتموه؟ قال: بايعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم على أن لا نفر، ولم نبايعه على الموت.

4 F, M ve B +"de".

5 Buhârî, Cihâd, 109:

حدثنا يزيد بن أبي عبيد عن سلمة رضي الله عنه قال: بايعت النبي صلى الله عليه وسلم ثم عدلت إلى ظل الشجرة فلما خف الناس قال: يا ابن الأكوع ألا تبايع قال: قلت: قد بايعت يا رسول الله قال: وأيضا فبايعته الثانية. فقلت له: يا أبا مسلم على أي شيء كنتم تبايعون يومئذ قال: على الموت.

6 Müslim, İmâret, 76:

عن معقل بن يسار قال: لقد رأيتني يوم الشجرة والنبي صلى الله عليه وسلم يبايع الناس وأنا رافع غصنا من أغصانها عن رأسه ونحن أربع عشرة مائة،

ki Ukkâşe b. Mihsan'ın[1] biraderi Vehb b. Mihsan'dır[2].[3] Beyhakī'nin *Delâil*'inde Şa'bî'den rivayetine göre, bu zat Hazret-i Peygamber'e "elini uzat, sana bey'at edeyim" dedi. Hazret-i Peygamber "ne üzerine bey'at edeceksin?" buyurdu, "nefsindeki ne ise onun üzerine" dedi.[4] Müslim'in rivayet eylediği Câbir hadîsinde, Hazret-i Câbir "biz Aleyhissalâtü vesselâm'a bey'at ettiğimizde yed-i saâdetlerini Ömer radıyallâhu anh tutuyordu" demiştir.[5] Fakat bu, bey'atın sonlarına doğru olduğu anlaşılıyor. Zira *Sahîh-i Buhârî*'de Nâfi'den, Ömer radıyallâhu anh [4424] Hudeybiye günü oğlu Abdullah'ı ensardan bir zâtın yanında bulunan feresini üzerinde kıtal etmek üzere getirmeye göndermişti. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ağacın yanında bey'at alıyor, Ömer bilmiyordu. Abdullah bey'atı yaptı, sonra gitti feresi getirdi, Ömer radıyallâhu anh kıtal için zırh giyiyordu. Kendisine Resûlullah'ın ağaç altında bey'atleştiğini haber verdi, hemen beraber gitti, Resûlullah'a bey'at etti diye de mervîdir.[6] Demek ki ondan sonra Hazret-i Ömer Resûlullah'ın yorulmaması için yed-i saâdetini tutmuştu. Bir de Resûl-i

---

قال: لم نبايعه على الموت ولكن بايعناه على أن لا نفر.

1 M: "Ukâşe ibni Muhsının".
2 M: "Muhsındır".
3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 603; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 225:

ويقال: أول الناس بايع سنان بن أبي سنان ابن محصن، فقال: يا رسول الله، أبايعك على ما في نفسك. فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع الناس على بيعة سنان بن أبي سنان.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 316:

قال ابن هشام: فذكر وكيع عن إسماعيل بن أبي خالد عن الشعبي: أن أول من بايع رسول الله صلى الله عليه وسلم بيعة الرضوان أبو سنان الأسدي.

4 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 251. Krş. Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Sîre,* thk. Fâruk Hamâde, Beyrut: Risâle, 1987, s. 197:

حدثنا أبو أسامة عن إسماعيل أخبرنا عامر قال: أول من بايع تحت الشجر أبو سنان بن وهب الأسدي فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: علام تبايع؟ قال: على ما في نفسك، فبايعه ثم تتابع الناس فبايعوه.

Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* IV, 137:

عن الشعبي قال: لما دعا النبي صلى الله عليه وسلم الناس إلى البيعة كان أول من انتهى إليه أبو سنان الأسدي، فقال: ابسط يدك أبايعك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: على ما تبايعني؟ فقال أبو سنان: على ما في نفسك.

5 Müslim, İmâret, 67:

عن جابر قال: كنا يوم الحديبية ألفا وأربعمائة، فبايعناه وعمر آخذ بيده تحت الشجرة، وهي سمرة، وقال: بايعناه على أن لا نفر، ولم نبايعه على الموت.

6 Buhârî, Megāzî, 33; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 260:

عن نافع قال: إن الناس يتحدثون أن ابن عمر أسلم قبل عمر، وليس كذلك، ولكن عمر يوم الحديبية أرسل عبد الله إلى فرس له عند رجل من الأنصار، يأتي به ليقاتل عليه، ورسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع عند الشجرة، وعمر لا يدري بذلك، فبايعه عبد الله ثم ذهب إلى الفرس، فجاء به إلى عمر، وعمر يستلئم للقتال، فأخبره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع تحت الشجرة، قال: فانطلق، فذهب معه حتى بايع رسول الله صلى الله عليه وسلم، فهي التي يتحدث الناس أن ابن عمر أسلم قبل عمر.

Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem sağ elini öbür eline vurup "bu da Osman'ın bey'atı" demişti.[1] Müşrikler bu bey'atı işittiler ve korktular ve Hazret-i Osman ile beraber Müslümanlardan bir cemaati de salıverdiler. Bu Bey'at-i Rıdvân'ı yapan mü'minlerin adedi en sahih rivayet bin dört yüzdür. Bin beş yüz kadar ve daha ziyade rivayetleri vardır. Denilmiştir ki birinde küçükler ve tâbi'ler sayılmamış, diğerlerinde hepsi sayılmıştır, orada mevcud olanlardan hiç bey'at etmeyen kalmamış,[2] yalnız Ced b. Kays nâmında bir münafık devesinin karnının altında gizlenmiş kalmış idi.[3] Nâfi'den rivayet olunduğu üzere altında bey'at vâki' olan o semüre ağacına bilâhare nâs gidip yanında namaz kılar olmuşlardı. Hazret-i Ömer işitti, o ağacın kesilmesini emrediverdi,[4] henüz câhiliye âdetini unutmayanların fitneye tutulup Allah'ın gayrısına ibadet etmesinden sakınmıştı. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den hadiste vârid olmuştur ki: "Bey'at-i Rıdvan'da bulunan kimse[5] nâra girmez."[6] Bu âyette de kasem ile لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ[7] buyurmuştur. Ebû Hayyan der ki: "Burada rızâ, üzerlerine izhâr-ı ni'am mânasına sıfat-ı fi'ldir, sıfat-ı zât değildir. Çünkü اِذْ يُبَايِعُونَكَ diye zaman ile takyid edilmiştir."[8] Hâsılı: Nâmına kasem olsun ki Allah o mü'minlerden râzı oldu, o ağacın altında sana bey'at ederlerken {فَعَلِمَ مَا فٖى قُلُوبِهِمْ} çünkü kalblerindekini bildi ۞ sıdk u

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 97:

وبلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم أن عثمان قد قتل، فذلك حيث دعا المسلمين إلى بيعة الرضوان فبايعهم تحت الشجرة وبايع لعثمان رضي الله عنه، فضرب بشماله على يمينه لعثمان رضي الله عنه، وقال: إنه ذهب في حاجة الله وحاجة رسوله.

2 B -"orada mevcud olanlardan hiç bey'at etmeyen kalmamış".

3 Müslim, İmâret, 69. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 591; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 100:

عن ابن جريج، أخبرني أبو الزبير: سمع جابرا يسأل: كم كانوا يوم الحديبية؟ قال: كنا أربع عشرة مائة فبايعناه، وعمر آخذ بيده تحت الشجرة وهي سمرة فبايعناه، غير جد بن قيس الأنصاري اختبأ تحت بطن بعيره.

4 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 100; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

عن نافع، قال: كان الناس يأتون الشجرة التي يقال لها شجرة الرضوان فيصلون عندها قال: فبلغ ذلك عمر بن الخطاب فأوعدهم فيها وأمر بها فقطعت.

5 H: "kimseler".

6 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

قال ابن جريج: أخبرني أبو الزبير؛ أنه سمع جابر بن عبد الله يقول: أخبرتني أم مبشر؛ أنها سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول، عند حفصة: «لا يدخل النار، إن شاء الله، من أصحاب الشجرة أحد الذين بايعوا تحتها» قالت: بلى. يا رسول الله! فانتهرها. فقالت حفصة: «وإن منكم إلا واردها» (مريم ٧١/١٩) فقال النبي صلى الله عليه وسلم «قد قال الله عز وجل: «ثم ننجي الذين اتقوا ونذر الظالمين فيها جثيا» (مريم ٧١/١٩).

7 B +"عنه".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

والرضا على هذا بمعنى إظهار النعم عليهم، فهو صفة فعل، لا صفة ذات لتقييده بالزمان.

ihlâslarını ve müşriklerin fiillerine [4425] karşı teesür ve heyecanlarını bildi {فَاَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ} de üzerlerine o sekîneti indirdi ❁ sulha yatıştırdı {وَاَثَابَهُمْ فَتْحاً قَرِيباً} ve kendilerine yakın bir fethi sevab verdi. ❁ Mekke'den dönüşte Hayber'in fethini kendilerine bir mükâfat olarak vaad buyurdu. Bir de harbsiz olarak Hecer[1] arazisi fetholunmuştu ki birçok zaman hâsılâtından istifade ettikleri güzel bir fetihtir. Hasan-ı Basrî "feth-i karîb"den murad bu olduğunu söylemiştir.[2] Diğerleri ise Hayber demişlerdir.[3] {وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا} Birçok da ganimetleri ki onları alacaklar ❁ bu ganâim-i kesîre Hayber ganimetleridir ki süvariye iki sehim, piyadeye bir sehim olarak taksim olundu. {وَعَدَكُمُ اللّٰهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا} Daha Allah sizlere birçok ganimetler vaad buyurdu ki onları alacaksınız. ❁ Bunlar da kıyamete kadar Müslümanların fütûhâtı ve alacakları ganâimdir. {فَعَجَّلَ لَكُمْ هٰذِهِ} Şimdilik bunu size peşin verdi ❁ vaad olunan birçok ganimetlerden önce Hayber ganimetini müstaʿcelen verdi {وَكَفَّ اَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ} ve sizden nâsın ellerini çekti. ❁ Hayberlilerin müttefikleri olan Esed ve Gatafan kabileleri onlara yardım etmek istediler[4] de korkup kaçtılar. Hudeybiye sulhuyla Kureyş'in de eli çekildi, Hendek vakʿasında olduğu gibi Müslümanlara saldırmak isteyen düşmanların sultaları kırılıp baʿdemâ İslâm devleti emniyet sahasına girdi. {وَلِتَكُونَ اٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ} Hem de mü'minlere bir âyet ❁ istikbalde mevʿud olan fütûhât ve ganâimin tahakkukuna bir emare ve alâmet olsun {وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطاً مُسْتَقِيماً} ve sizi doğru bir yola hidâyet buyursun ❁ muvaffak kılsın ki o [4426] yol müstakillen Allah'a ve Allah'ın fazlına itimad yoludur. {وَاُخْرٰى} Bu peşinden başka diğer bir ganimeti daha isâbe (إثابه) buyurdu ki {لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا} ona henüz gücünüz yetmedi ❁ yani daha elinize geçmedi {قَدْ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَا} lâkin Allah onu muhakkak surette ihâta ve istîlâ buyurdu ❁ yani zaferinizi takdir ve katʿiyyen vaad buyurdu, mü'minler için hıfzetmektedir. Ki bu da Hevâzin veya Fâris ganâimidir.

---

1 M: "Hecr".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 340; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 493:

وعن الحسن: فتح هجر، وهو أجلّ فتح، اتسعوا بثمرها زمانا.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 259.

4 B: "isterler".

{وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيراً} Daha da Allah her şeye kādir bulunuyor. ❁ Onu verdikten sonra daha neler neler verebilir. {وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Ve eğer o küfredenler size kıtal etmiş olsalardı ❁ yani Mekkeliler musâlaha yapmayıp size muharebe etselerdi {لَوَلَّوُا الْاَدْبَارَ} muhakkak arkalarına dönüp kaçacaklardı ❁ çünkü Allah sizin bey'atınızdan râzı olmuş ve isâbenizi (اثابه‌كزى) takdir buyurmuş idi, onun için kaçacaklardı {ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيراً} sonra da[1] ne himaye edecek bir sâhip, ne de öc alacak bir yardımcı bulamayacaklardı. {سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتِى قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ} Allah'ın öteden beri geçegelen sünneti ❁ âdeti böyle, yani O'nun peygamberlerinin galebesi, eski ümmetlerden beri cereyan edegelen bir âdetidir. {وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً} Sen de Allah'ın o sünnetine bir tebdil bulamazsın ❁ fakat bu sulh sayesinde onlardan da birçoğuna iman nasib olarak kurtulacaklardır. {بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ} Mekke deresinde size onların üzerine bir zafer verdikten sonra ellerinizi çekti. ❁ Bu zafer nasıldı? Evvelâ, Müslümanların Hudeybiye'ye kadar varıp da [4427] orada ordu kurmaları bile bir zaferdi. Çünkü Hâlid b. Velid iki yüz kadar Kureyş süvarisinin kumandanı olarak Kürâ'u'l-Gamîm'e[2] kadar gelmiş idi, ashâba yaklaşmak istedi, Resûlullah Abbâd b. Bişr'i me'mur etti, o da süvarileri ile ileri vardı, karşılarında saf bağladı, öğle vakti olmuş idi. Resûlullah salât-ı havf kıldı, Hâlid çekildi gitti, Resûlullah da yolu sağ tarafta yokuşa vurup[3] Hudeybiye'ye kadar vardı diye nakledilmiştir.[4] Sâniyen, Tirmizî ve gayrıları Hazret-i Enes'ten rivayet

---

1 H ve F -"da".

2 B: "Gamâm'e".

3 F, M ve B: "durup".

4 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 95-96. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 309-310; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 323:

استنفر رسول الله صلى الله عليه وسلم أصحابه إلى العمرة فأسرعوا وتهيأوا ودخل رسول الله صلى الله عليه وسلم بيته فاغتسل ولبس ثوبين وركب راحلته القصواء وخرج، وذلك يوم الاثنين لهلال ذي القعدة... وأحرم ولبى، وقدم عباد بن بشر أمامه طليعة في عشرين فرسا من خيل المسلمين وفيهم رجال من المهاجرين والأنصار وخرج معه من المسلمين ألف وستمئة، ويقال ألف وأربعمئة، ويقال ألف وخمسمائة وخمسة وعشرون رجلا، وأخرج معه زوجته أم سلمة رضي الله عنها، وبلغ المشركين خروجه فأجمع رأيهم على صده عن المسجد الحرام وعسكروا ببلدح وقدموا مائتي فارس إلى كراع الغميم وعليهم خالد بن الوليد ويقال عكرمة بن أبي جهل ودخل بسر بن سفيان الخزاعي مكة فسمع كلامهم وعرف رأيهم فرجع إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلقيه بغدير الأشطاط وراء عسفان فأخبره بذلك. ودنا خالد بن الوليد في خيله حتى نظر إلى أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم عباد بن بشر فتقدم في خيله فأقام بإزائه وصف أصحابه وحانت صلاة الظهر وصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بأصحابه صلاة الخوف فلما أمسى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لأصحابه: «تيامنوا في هذا العصل فإن عيون قريش بمر الظهران وبضجنان» فسار حتى دنا من الحديبية...

etmişlerdir ki: Seksen kişi sabah namazı vakti Peygamber'i katl kasdıyla Cebel-i Ten'îm tarafından Peygamber ve ashâbının üzerine inmişlerdi, yakalandılar, sonra da Peygamber onları âzâd etti.[1] Bir de bu âyetin Mekke fethi hakkında olduğuna dair İmâm-ı A'zam Ebû Hanife Hazretleri'ne nisbet edilen bir kavil vardır.[2] Öyle zafer elvermişken el çektirmenin hikmeti beyan olunmak üzere buyuruluyor ki: {هُمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Onlar o kimselerdir ki küfredip sizleri Mescid-i Haram'dan {وَالْهَدْىَ مَعْكُوفًا اَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ} ve o bekletilen kurbanlık hediyeleri mahalline, yani kurban edilmesi helâl olan mekânına, Mina mevkiine varmaktan men' ettiler. ❁ Binâen'aleyh azab ve ukūbete lâyık idiler, bu hediyeler yetmiş kadar vardı[3]. El çektiren sebebe gelince {وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَٓاءٌ مُؤْمِنَاتٌ} eğer onların arasında birtakım iman etmiş erkekler ve iman etmiş kadınlar bulunmasa idi {لَمْ تَعْلَمُوهُمْ} ki siz onları bilmiyordunuz ❁ şahıslarıyla tanımıyordunuz {اَنْ تَطَؤُهُمْ فَتُصٖيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ} eğer onları bilmeyerek çiğnemeniz, çiğneyip de o yüzden size bir mazarrat[4] gelecek olmasa idi ❁ mü'minin hatâen katlinden dolayı keffâret ve diyet gibi bir mes'ûliyet [4428] veya dindaşı öldürmek gibi ağyâr nazarında şânınıza leke getirecek veya vicdan azâbı verecek bir şemâtet yahut günah olmasa idi...

"**Me'arre**" uyuz illeti gibi rahatsız eden maddî veya mânevî dert ve meşakkat veya garâmet ve günah demektir. Burada bazıları diyet, bazıları keffâret, bazıları günah, bazıları da küffârın serzenişi veya vicdanda elem ve teessüf ile tefsir etmişlerdir. İbn Atıyye der ki: "Günah ve diyet kavilleri zayıftır, çünkü dâr-ı harbde imanı mestur olan bir mü'minin katlinde ism ve diyet yoktur."[5] Keffâret hakkında da eimmenin ihtilâfı

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 48:
عن أنس أن ثمانين هبطوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه من جبل التنعيم عند صلاة الصبح وهم يريدون أن يقتلوه، فأخذوا أخذا، فأعتقهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «وهو الذي كف أيديهم عنكم وأيديكم عنهم» الآية.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 341:
وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله على أنّ مكة فتحت عنوة لا صلحا.

3 H: "idi".

4 B: "ma'zeret".

5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 137:
و«المعرة» السوء والمكروه اللاصق، مأخوذ من العر والعرة وهي الجرب الصعب اللازم. واختلف الناس في تعيين هذه المعرة، فقال ابن زيد: هي المأثم وقال

vardır: Âlûsî şunları kaydetmiştir: “*Fusûl-i İmâdiyye*'de fıkıhta *Te'sisü'n-nezâir*'den naklen şöyle zikreder: ‘Bizim ashâbımız, yani Hanefiyye demişlerdir ki dâr-ı harb şübühât ile münderî olanların vücûbunu men‘ eder, zira bizim ahkâmımız onların dârında cereyan etmez, onların dârlarının hükmü de bizde cereyan etmez. Şâfiî'ye göre ise dâr-ı harb مَا يَنْدَرِئُ بِالشُّبُهَاتِ'in vücûbuna[1] mâni‘ olmaz. Bunun beyânı: Bir harbî dâr-ı harbde müslüman olsa da eman ile dârlarına girmiş olan bir müslimi katleylese bize göre kısas da, diyet de yoktur. Şafiî'ye göre ise kısas vardır. Kezâlik iki müslim, müste'men olarak dâr-ı harbe girseler de birisi diğerini katleylese yine hüküm böyledir: Bizce kısas yok, Şâfiîce vardır.’ Sonra Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed beyninde ihtilâflı bir mesele de zikretmiş de demiştir ki: ‘İki esirin birisi arkadaşını dâr-ı harbde katleylese Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf indinde ona keffâretten başka bir şey lâzım gelmez. Çünkü esir onların elindedir, ehl-i harbden birisi gibi olmuştur. Fakat İmam Muhammed indinde diyet vâcib olur. Zira esire kendi nefsinin hükmü vardır. Yalnızca kendi nefsindeki hükme itibar olunur.’ *Kâfî*'den de şu meseleyi nakl eder: ‘Bir kimse dâr-ı harbde müslüman olmuş da bize hicret etmemiş, bir müslim de onu amden yahut hatâen [4429] katleylemiş ve onun orada müslüman vârisleri de bulunmuş olsa, eğer amden ise bir şeyi zâmin olmaz, hatâen ise keffâreti zâmin olur, diyeti değil’”[2].[3] Zemahşerî şöyle der: “‘Onları bilmeyerek katlettiklerinde isabet edecek me‘arre nedir?’ der isen, derim

---

ابن إسحاق: هي الدية. قال القاضي أبو محمد: وهذان ضعيفان، لأنه لا إثم ولا دية في قتل مؤمن مستور الإيمان من أهل الحرب. وقال الطبري حكاه الثعلبي: هي الكفارة. وقال منذر: المعرة: أن يعيبهم الكفار ويقولوا قتلوا أهل دينهم. وقال بعض المفسرين: هي الملام والقول في ذلك، وتألم النفس منه في باقي الزمن.

1 M ve B: “vücuduna”.

2 وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِناً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ [en-Nisâ 4/92]. (Sure-i Nisâ'da فَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ [4/92] âyetine bak) [Müellifin notu].

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIII, 267:

وفي الفصول العمادية ذكر في تأسيس النظائر في الفقه قال أصحابنا: دار الحرب تمنع وجوب ما يندرىء بالشبهات لأن أحكامنا لا تجري في دارهم وحكم دارهم لا يجري في دارنا. وعند الشافعي دار الحرب لا تمنع وجوب ما يندرىء بالشبهات، بيان ذلك حربي أسلم في دار الحرب وقتل مسلما دخل دارهم بأمان لا قصاص عليه عندنا ولا دية وعند الشافعي عليه القصاص وعلى هذا لو أن مسلمين متسامنين دخلا دار الحرب وقتل أحدهما صاحبه لا قصاص عليه عندنا وعند الشافعي عليه ذلك، ثم ذكر مسألة مختلفا فيها بين أبي حنيفة وأبي يوسف ومحمد فقال: إذا قتل أحد الأسيرين صاحبه في دار الحرب لا شيء عليه عند أبي حنيفة وأبي يوسف إلا الكفارة لأنه تبع لهم فصار كواحد من أهل الحرب، وعند محمد تجب الدية لأن له حكم نفسه فاعتبر حكم نفسه على حدة انتهى. ونقل عن الكافي أن من أسلم في دار الحرب ولم يهاجر إلينا وقتله مسلم عمدا أو خطأ وله ورثة مسلمون ثم لا يضمن شيئا إن كان عمدا وإن كان خطأ ضمن الكفارة دون الدية انتهى.

ki: Diyet ve keffâretin vücûbu ve dindaşlarını fark u temyiz etmeyerek bize yaptıklarını yaptılar diye kâfirlerin kötü sözleri, bir de biraz taksir cereyan etmiş ise ism isabet eder."[1] Ancak diyetin vâcib olması dâr-ı İslâm'da veyahut وَاِنْ[2] كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ [en-Nisâ 4/92] kaydıyla mukayyed olduğu unutulmamak lâzım gelir.

Müfessirîn derler ki: Burada îcâz-ı hazif vardır: لَوْلَا'nın cevâbı kelâmın delâletiyle hazfedilmiştir ki لَمَا كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ demektir. Yani o iman edenler olmasa idi onlardan ellerinizi çekmezdi. Bununla beraber Zemahşerî der ki: لَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ ile[3] لَوْ تَزَيَّلُوا bir mânaya râci' olmak itibariyle bir tekrir gibi olup لَعَذَّبْنَا'nin cevap[4] olması da câiz olur."[5] *Keşşâf* muhaşşîsi[6] İbnü'l-Müneyyir[7] Ahmed[8] de bunu teyid ederek şöyle der: "Gerçi لَوْلَا bir vücuddan dolayı imtinâ'a delâlet etmek, لَوْ de imtinâ'dan dolayı imtinâ'a delâlet eylemek itibariyle aralarında münâfat varsa da burada لَوْ, تَزَيَّلُوا'ya dâhil olmuş, tezeyyül de 'adem-i vücûda râci' bulunmuş olduğu cihetle meâlen birleşmiş olurlar. Ceddim merhum bu ikinci vechi ihtiyar eyler ve buna 'tatriye', yani 'tazelemek' tesmiye ederdi ve ekseriya kelâm uzayıp evveli uzaklaşarak âhirin evvele reddine ihtiyaç hâsıl olduğu zaman yapılır. Bazen aynı lafz ile bazen de onun müeddâsını edâ edecek diğer bir lafız ile tazelenir. Bunun birçok emsâli geçmiştir."[9]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343:

فإن قلت: أى معرة تصيبهم إذا قتلوهم وهم لا يعلمون. قلت: يصيبهم وجوب الدية والكفارة، وسوء قالة المشركين أنهم فعلوا بأهل دينهم مثل ما فعلوا بنا من غير تمييز، والمأثم إذا جرى منهم بعض التقصير.

2 H, F, M ve B: "فان".

3 H ve F -"ile".

4 H: "cevâbı".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343:

ويجوز أن يكون «لَوْ تَزَيَّلُوا» كالتكرير لـ«لولا رجال مؤمنون»، لمرجعهما إلى معنى واحد، ويكون «لَعَذَّبْنَا» هو الجواب.

6 M (ilk baskı): "Hacşîs"; B: "hâşiyesi".

7 H: "Münir".

8 İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (ö. 683/1284), Mâlikî fakihi, edip ve müfessir. (Geniş bilgi için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", *DİA*, XXI, 156-157).

9 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XIV, 408:

وإنما كان مرجعهما هاهنا واحدًا وإن كانت «لولا» تدل على امتناع لوجود، و«لو» تدل على امتناع لامتناع، وبين هذين تناف ظاهر، لأن لولا هاهنا دخلت على وجود، و»لو» دخلت على قوله «تزيلوا» وهو راجع إلى عدم وجودهم وامتناع عدم الوجود وجود، فآلا إلى أمر واحد من هذا الوجه. وكان جدي رحمه الله يختار هذا الوجه الثاني ويسميه تطرية، وأكثر ما تكون إذا تطاول الكلام وبعد عهد أوله واحتيج إلى رد الآخر على الأول، فمرة يطرى بلفظه، ومرة بلفظ آخر يؤدى مؤداه. وقد تقدمت لها أمثال.

Bu vecih, haziften selâmet itibariyle bizim de hoşumuza gider gibi ise de çokları evvelkini tercih ediyorlar. Fi'l-vâki' şu cümlenin cevap ile irtibâtı da esbâb-ı tercihten sayılır: {لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فٖى رَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah [4430] dilediğini rahmetine idhal buyuracağı için ❁ bu cümle kelâmın gelişinden anlaşılan ve âyetin mâ-sîka-lehi olan mânaya müte'alliktir ki mantık tâbirince لَوْلَا kaziyye-i şartiyesinin mukaddime-i istisnâiyesine illettir. Bu istisnâ ya mahzuf olan cevâbın nakîzini istisnâ eyleyen bir mukaddime-i râfi'adır; mâna şöyle demek olur: لَوْلَا رِجَالٌ إلخ... لَمَا كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ لكِنْ كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ لِيُدْخِلَ اللهُ... إلخ Yani o iman eden ricâl ve nisâ ilh. bulunmasa idi ellerinizi onlardan[1] çekmezdi, lâkin ellerinizi onlardan çekti, çünkü Allah dilediğini rahmetine koyacaktır. Bu mânaya göre cevap burada mukadder olmak iktizâ eder. Bizim bir mülâhazamıza göre ise burada kelâmın asıl mâ-sîka-lehi olan mukaddime-i istisnâiyeyi tâlînin değil de mukaddemin nakîzini istisnâ eden ve[2] mânada mukaddime-i vâzı'aya râci' bir mukaddime-i râfi'a olmak üzere takdir etmek لَوْلَا'nın vaz'ına daha muvâfık olacaktır. Çünkü geçtiği üzere لَوْلَا'nın vaz'ı medhûlünün vücûdundan dolayı cevâbının imtinâ'ını ifade etmektir. Buna göre mâna şu olur: Eğer o iman edenler... mevcud olmasa idi ilh... lâkin mevcud oldular, çünkü Allah dilediğini rahmetine[3] koyacağı için onların imanlarını dilemiş idi, binâen'aleyh o yüzden size bir mazarrat[4] gelmesin diye ellerinizi onlardan çekti. Kâdî Beyzâvî'nin burada أَيْ[5] كَانَ ذٰلِكَ لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ diye tefsir etmesi[6] bu mânayı andırır. Bu mânaya göre cevap muahhar olabilirse de burada mahzuf olması daha müfîd olacaktır. Şu da bir tekrir değil, daha ziyade bir tavzihtir: {لَوْ تَزَيَّلُوا} ❁ Cem'-i müzekker zamirleri ricâl ve nisânın ictimâ'ı hâlinde ikisine de şâmil olacağından burada da mü'minîn ve mü'minât mecmû'u muraddır. Ma'amâfîh mü'minler ve kâfirler mecmû'una rücû'u ihtimâli

1 F, M ve B: "ondan".
2 M ve B: "istisnâ ederek".
3 B: "mağfiretine".
4 B: "ma'zeret".
5 H, F, M ve B: "ان".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 131.

de söylenmiştir. "**Tezeyyül**" fark u temyiz, yani ayrılıp seçilmek demektir. Yani o mü'min erkeklerle mü'mine kadınlar kâfirlerin içinden[1] ayrılıp da çekilebilseler, çiğnenmeksizin oradan ayrılıp sizden tarafa [4431] geçebilselerdi, yahut kâfirlerle mü'minler fark edilebilselerdi {لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ} onlardan -yani Mekke ahâlisi içinden- küfredenleri elbette {عَذَابًا اَلِيمًا} elîm bir azab ile ta'zîb ederdik ❁ ya katledilirlerdi ya esir. {إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ} O vakit ki o küfredenler kalblerinde o hamiyeti kaynatmıştı. ❁ Burada إِذْ'in yukarıdaki صَدُّوا'ya yahut mukadder اُذْكُرْ'e ta'alluku dahi tecviz edilmiş ise de zâhir ve karîb olan لَعَذَّبْنَا'ya müte'allik olmasıdır.

"**Hamiyyet**" namus gayretiyle kızmak, bir şeyden arlanarak[2] istinkâf etmektir. Râgıb der ki: "Kuvve-i gazabiye kabarıp çoğaldığı vakit 'hamiyyet' tâbir olunur. حَمِيْتُ عَلَى فُلَانٍ 'Filâna karşı hamiyete geldim' kızdım demek, غَضِبْتُ عَلَيْهِ ona gazab ettim öfkelendim demektir."[3] {حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ} O câhiliye hamiyeti câhiliye milletinin hamiyeti, yahut câhiliyet hamiyeti, yani câhillik hamiyeti veya câhilâne hamiyet ki yerinde olmayan mânasız hamiyet yahut hakkı kabûle mâni' olan hamiyet. Nitekim بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ yazılmasını istememişler, بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ yazılsın demişlerdi. "Resûlullah" nâmını kabul etmemişler, Kâbe'nin ziyaretini bu sene için durdurup gelecek seneye bırakmak istemişlerdi {فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ} de[4] ona karşı Allah gerek Resûlünün üzerine ve gerek mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi -sûrenin başında beyan olunduğu üzere hak itmi'nânı ile kalblerdeki heyecânı teskin edip hilm ü vakar verdi.- ❁ Rivayet olunur ki Kureyş Süheyl b. Amr-ı Kureşî'yi ve Huveytib[5] b. Abdüluzza'yı ve Mikrez[6] b. Hafs-ı Ahyef'i, gelecek sene Mekke Kureyş tarafından üç gün tahliye

---

1 M ve B: "içinde".
2 B: "arlanmak".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 259:
وعبر عن القوة الغضبية إذا ثارت وكثرت بـ«الحمية»، فقيل: حميت على فلان، أي: غضبت عليه.
4 H ve F: "ki".
5 B: "Huveyne".
6 M: "Mükriz".

edilmek üzere bu senelik[1] avdet buyurmasını Resûlullah'a arzetmek için göndermişlerdi. Resûlullah da kabul etti, aralarında bir musâlahanâme yazdılar, Resûl-i [4432] Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ali radıyallâhu anh'a "yaz بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" buyurdu, Süheyl ve arkadaşları "biz onu tanımıyoruz بِاسْمِكَ اللّٰهُمَّ yaz" dediler. Sonra "yaz: هٰذَا مَا صَالَحَ عَلَيْهِ رَسُولُ اللّٰهِ أَهْلَ مَكَّةَ bu, Resûlullah'ın ehl-i Mekke'ye yaptığı musâlaha şartlarıdır" buyurdu, buna da: "Biz senin Resûlullah olduğunu bilsek seni beytten men etmez, harbe kalkışmazdık velâkin هٰذَا مَا صَالَحَ عَلَيْهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ yaz" dediler, Aleyhissalâtü vesselâm "ben şehadet ederim ki ben Resûlullah'ım ve ben Muhammed b. Abdullah'ım, yaz arzularını" buyurdu. Müslümanlar bundan müteessir oldular, onların tekliflerini kabul etmek istemediler, herifleri tutuvermeyi kurdular. Derken Allah teâlâ üzerlerine sekînetini indirdi de hilm ü vakar ile yumuşadılar, yatıştılar."[2] İbn Cerîr'in zikrettiğine göre; Resûlullah tavaf etmek için Beyt'in tahliye edilmesi şartını teklif eylemişti, Süheyl "sıkışmışlar diye Araba söz ettirmeyiz, bu sene olmaz velâkin gelecek sene" dedi, yazıldı. Sonra Süheyl şu şartı teklif etti: "Bizden sana bir adam gelirse senin dininde dahi olsa bize iade edersin" dedi, Müslümanlar: "Sübhanallah! Müslim olarak gelen bir adam müşriklere nasıl reddolunur?" dediler, bunun müzakeresi esnâsında[3] idi, Süheyl'in oğlu Ebû Cendel kendisine vurulmuş olan bukağılarla sekerek Mekke'nin altından çıkmış, kendisini Müslümanların içine atmıştı, babası Süheyl "yâ Muhammed! İlk evvel ben bunun bize reddini taleb ederim" dedi. Resûlullah, "gel bunu benim için kurtar" buyurdu, "senin için kurtarmam" dedi; "etme yap" buyurdu

---

1 H: "sene".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 344. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî*, II, 605; Buhârî, Şurût, 15; Müslim, Cihâd, 93: روى أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم لما نزل بالحديبية بعثت قريش سهيل بن عمرو القرشي وحويطب بن عبد العزى ومكرز بن حفص بن الأخيف، على أن يعرضوا على النبي صلى الله عليه وسلم أن يرجع من عامه ذلك على أن تخلى له قريش مكة من العام القابل ثلاثة أيام، ففعل ذلك، وكتبوا بينهم كتابا، فقال عليه الصلاة والسلام لعلي رضى الله عنه: اكتب بسم الله الرحمن الرحيم، فقال سهيل وأصحابه: ما نعرف هذا، ولكن اكتب: باسمك اللّهم، ثم قال: اكتب «هذا ما صالح عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم أهل مكة» فقالوا: لو كنا نعلم أنك رسول الله ما صددناك عن البيت ولا قاتلناك، ولكن اكتب: هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله أهل مكة، فقال عليه الصلاة والسلام: اكتب ما يريدون، فأنا أشهد أني رسول الله وأنا محمد بن عبد الله، فهمّ المسلمون أن يأبوا ذلك ويشمئزوا منه، فأنزل الله على رسوله السكينة فتوقروا وحلموا.

3 F: "esnâda".

"yapmam" dedi, arkadaşı Mikrez[1] yanında idi, "biz senin için müsaade ederiz" dediler, Ebû Cendel de öteden "ey Müslümanlar! Ben size müslim olarak gelmişken müşriklere red mi olunacağım? Görmüyor musunuz ne hâldeyim!" dedi, Allah yolunda çok ta'zîb olunmuştu. Bu noktada Hazret-i Ömer dayanamamış, Hazret-i Peygamber'e gelmiş demiş idi[2] ki: "Biz hak üzere değil miyiz?" Resûlullah "evet" [4433] buyurdu, "o hâlde ne için dinimizde bu zillete söz veriyoruz?" dedi, "ben Allah'ın Resûlüyüm, O'na âsî olmam, O benim nâsırımdır[3]" buyurdu. "Ya sen bize Beyt'e varacağız, onu tavaf edeceğiz demiyor muydun?" dedi, "evet amma bu sene varacağız[4] dedim mi sana?" buyurdu, "hayır, dedi "öyle ise yine varacaksın, tavaf edeceksin" buyurdu.

Sonra Ebû Bekir'e varıp "bu hakkā Allah'ın Peygamberi değil mi?" dedi, Ebû Bekir "evet" dedi. "Biz hak üzere değil miyiz?" dedi, "hak üzereyiz" dedi. "O hâlde dinimizde bu zillete niçin söz veriyoruz?" dedi[5]. Ebû Bekir demişti ki: "Behey adam, o Allah'ın Resûlüdür, Rabbine isyan etmez. Sen vefâtına kadar onun rikâbına iyi yapış, vallahi o şüphesiz hak üzerindedir." "Ya bize Beyt'e varacağımızı ve tavaf edeceğimizi söylemiyor muydu?" dedi, "evet amma sana bu sene varacaksın dedi mi?" "Hayır" dedi, "o hâlde varacaksın ve tavaf edeceksindir" dedi. Hazret-i Ömer bunu kendisi nakletmiş ve Peygamber'e karşı islâmından beri bir kere olmak üzere yaptığı bu kusurdan dolayı da[6] bilâhare keffâret olmak üzere birçok ameller yapmıştır ki onları hadis ve siyer kitapları anlatırlar.[7]

---

1 M: "Mükriz".
2 H -"idi".
3 B: "nasîrimdir".
4 H: "varacaksın".
5 B -"dedi".
6 H -"da".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 246. Krş. Buhârî, Şurût, 1, 15; Hac, 106; Muhsar, 3; Megāzî, 35:
فقال النبيّ صلى الله عليه وسلّم: على أنْ تُخَلُّوا بيننا وبين البيت، فنطوف به، قال سُهيل: والله لا تتحدّث العرب أنّا أُخِذنا ضغطة، ولكن لك من العام المقبل، فكتب فقال سهيل، وعلى أنه لا يأتيك منا رجل إن كان على دينك إلا رددته إلينا، فقال المسلمون: سبحان الله، وكيف يُرد إلى المشركين وقد جاء مسلما؟ فبينما هم كذلك، إذا جاءَ أبو جَنْدل بن سُهيل بن عمرو يرسُف في قيوده، قد خرج من أسفل مكة حتى رمى بنفسه بين أظهر المسلمين، فقال سهيل: هذا يا محمد أوّل من أقاضيك عليه أن تردّه إلينا، فقال النبيّ صلّى الله عليه وسلم: فَأَجِزْهُ لي، فقال: ما أنا بمجيره لك، قال: بلى فافعل، قال: ما أنا بفاعل، قال صاحبه مِكْرز وسهيل إلى جنبه: قد أجزناه لك، فقال أبو جندل أي معاشر المسلمين، أَأُرَدُّ إلى المشركين وقد جئتُ مسلما؟ ألا ترون ما قد لقيت؟ كان قد عُذّب عذابا شديدا في الله. قال عمر بن الخطاب: والله ما شككت منذ أسلمت إلا يومئذ، فأتيت النبيّ صلى الله عليه وسلّم فقلت: ألسنا على الحقّ وعدوّنا على الباطل؟ قال: بلى، قلت:

Sûre-i Muhammed'de فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا اِلَى السَّلْمِ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ [47/35] buyurulmuş olmak itibariyle Müslümanların ve Hazret-i Ömer'in bu heyecanları zâhire nazaran bir vazife demektir. Bey'at-i Rıdvan da böyle bir heyecan ile yapılmıştır. Fakat Allah teâlâ bu sulhu yaptırmakla birçok mü'minîn ve mü'minâtı kurtaracak ve bunu bir feth-i mübînin mebde'i yapacaktı. Onun için o kâfirlerin hamiyyet-i câhiliyye sâikasıyla İslâm'a karşı gösterdikleri inada mukabil Allah teâlâ hem Resûlünün[1], hem mü'minlerin üzerine sekînetini indirerek bu heyecanları yatıştırdı. Görülüyor ki burada hamiyet halkın fiili gösterilmiş, sekînet Allah'a muzâf kılınmıştır. Bununla o câhilâne hamiyetin mezmum bir fi'l-i mükteseb, ona karşı o sekînetin ise ilâhî ve kudsî bir mevhibe olduğu anlatılmıştır. Bir de سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ [4434] buyurulmuş, عَلٰى رَسُولِهِ وَالْمُؤْمِنِينَ demekle iktifâ olunmamıştır. Bunda da sekînetin her birine lâyık bir surette indirilmiş olduğuna bir îmâ vardır. Bu suretle Allah teâlâ sekînetini hem Resûlünün üzerine hem de mü'minlerin üzerine indirdi {وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى} ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu, iltizam ettirdi.

"**Takvâ**" Allah'ın vikāyesine girmek, emrini tutup azâbından korunmaktır. "Kelime-i takvâ" izâfeti, ihtisas veya ednâ mülâbese veya beyâniye olabilir. Evvelkisi, sebebin müsebbebine izâfeti kabîlinden olarak, takvâ için esas-ı şart, elzem olan kelime: korunmak için zarûrî olan kelime; ikincisi[2] ehl-i takvânın kelimesi, korunanların şi'ârı olan kelime; üçüncüsü takvâ kelimesi, takvâ mâhiyeti demek olur. Birçokları

فِلِم نعطَى الدنية في ديننا إذا؟ قال: إنّي رَسُولُ اللهِ، وَلَسْتُ أَعْصِيه وَهُوَ ناصري، قلت: ألست تحدِّثنا أنا سنأتي البيت، فنطوف به؟ قال: بَلى، قال: فأخبرتك أنك تأتيه العام؟ قلت: لا قال: فإنَّكَ آتِيهِ وَمتطَوِّفٌ به، قال: ثم أتيت أبا بكر، فقلت: أليس هذا نبيّ الله حقا؟ قال: بلى، قلت: ألسنا على الحقّ وعدوّنا على الباطل؟ قال: بلى، قلت: فلِم نعطَى الدنية في ديننا إذا؟ قال أيها الرجل إنه رسول الله، وليس يعصِي ربه، فاستمسك بغرزه حتى تموت، فوالله إنه لعلى الحقّ، قلت: أوليس كان يحدثنا أنا سنأتي البيت ونطوف به؟ قال: بلى، أفأخبرك أنك تأتيه العام؟ قال: لا قال: فإنك آتيه ومتطوّف به. قال الزُّهري: قال عمر: فعملت لذلك أعمالا.
İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser fî fünûni'l-megāzî veş-şemâil ves-siyer,* Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414/1993, II, 161:

قال: فكان عمر يقول: ما زلت أصوم وأتصدق وأصلي وأعتق من الذي صنعت يومئذ، مخافة كلامي الذي تكلمت به حين رجوت أن يكون خيرا.

1 B -"hem Resûlünün".
2 F, M ve B -"ikincisi".

"kelime-i takvâ"dan murad kelime-i tevhid ve şehadet olduğunu[1] söylemişlerdir. Zira bütün takvânın başı ve esâs-ı şartı odur. Onun için Sûre-i Muhammed'de فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] buyurulmuş idi. Tirmizî ve Abdullah b. Ahmed ve Dârekutnî vesâire Übey b. Ka'b'dan merfû'an rivayet etmişlerdir ki kelime-i takvâ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه'dır.[2] İbn Merdûye dahi Ebû Hüreyre'den ve Seleme b. el-Ekva'dan öyle rivayet etmiştir.[3] Ebû Hüreyre'den bir rivayette مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ beraberdir.[4] Ahmed ve İbn Hibban ve Hâkim de Humran'dan tahric etmişlerdir ki, Osman b. Affan radıyallâhu anh: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den işittim buyuruyordu: 'Ben bir kelime bilirim ki onu kalbinden hak olarak söyleyen bir[5] kul nâra haram olur' dedi. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattab radıyallâhu anh da dedi ki: 'Ben size söyleyeyim nedir o; o kelime-i ihlâstır ki Allah teâlâ onu Muhammed'e ve ashâbına ilzam buyurdu ve o o[6] kelime-i takvâdır ki Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem amcası Ebû Tâlib'e vefâtı sırasında telkin buyurmuştu: شَهَادَةُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ."[7] [4435] Ebû Hayyan'ın nakline göre Hazret-i Ali'den ve İbn Ömer ve İbn Abbas'tan dahi rivayet olunmuştur. Hazret-i Ali'den ve İbn Ömer'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ diye, Misver b. Mahreme'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ diye, Atâ b. Ebî Rebah'tan ve Mücâhid'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ

---

1 Kelime-i tevhid لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ, Kelime-i şehadet أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ [Müellifin notu].

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 48/3265:

عن الطفيل بن أبي بن كعب، عن أبيه، عن النبي صلى الله عليه وسلم: «وألزمهم كلمة التقوى» قال: لا إلٰهَ إلا الله.

3 Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân,* IV, 135; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 271:

وكذلك يروى عن علي وابن عمر وأبي هريرة وسلمة بن الأكوع رحمهم الله قالوا: كلمة التقوى «لا إلٰهَ إلا الله».

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 252; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 87:

عن سعيد بن المسيب، أن أبا هريرة أخبره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إلٰهَ إلا الله، فمن قال لا إلٰهَ إلا الله فقد عصم مني ماله ونفسه إلا بحقه وحسابه على الله». وأنزل الله في كتابه، فذكر قوما استكبروا فقال: «إنهم كانوا إذا قيل لهم لا إلٰهَ إلا الله يستكبرون» وقال الله «إذ جعل الذين كفروا في قلوبهم الحمية حمية الجاهلية فأنزل الله سكينته على رسوله وعلى المؤمنين وألزمهم كلمة التقوى وكانوا أحق بها وأهلها» وهي لا إلٰهَ إلا الله محمد رسول الله، استكبر عنها المشركون يوم الحديبية، يوم كاتبهم رسول الله صلى الله عليه وسلم على قضية المدة.

5 M ve B -"bir".

6 M ve B -"o".

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 63; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 502:

عن حمران بن أبان أن عثمان بن عفان قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «إني لأعلم كلمة لا يقولها عبد حقا من قلبه إلا حرم على النار» فقال له عمر بن الخطاب: أنا أحدثك ما هي؟ هي كلمة الإخلاص التي ألزمها الله تبارك وتعالى محمدا صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وهي كلمة التقوى التي ألاص عليها نبي الله صلى الله عليه وسلم عمه أبا طالب عند الموت: شهادة أن لا إلٰهَ إلا الله.

عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ diye rivayet de olunmuştur.[1] Hasan-ı Basrî'den menkul olduğu üzere bazıları da sebat ve ahde vefa demişlerdir.[2] Yani akd-i sulhta sebat ile musâlahanâme ahkâmını îfâ etmeyi iltizam eylemişlerdir. Buna göre "kelime-i takvâ" akd-i sulh, ta'bîr-i âharla sulh ahidnâmesi demek olur. Çünkü bununla mü'minîn ve mü'minât korunacak, ilerisi için hazırlanacak idi. Bunu da evvelki mânada derc mümkin ise de bu mâna nazmın siyâkına daha yakındır. Nitekim şöyle buyuruluyor: {وَكَانُوا اَحَقَّ بِهَا وَاَهْلَهَا} Ve onlar, ona ehak ve onun ehli idiler.[3] ❁ O mü'minler ilm-i ilâhîde o kelimeye daha müstahik, hem de ehil idiler. Öyle bir kelime ile korunmak diğerlerinden ziyade onların hakları idi, hem de onu hıfz u iltizâma ehil müşrikler değil onlar idi, çünkü Allah onlardan râzı olmuştu. O[4] hamiyyet-i câhiliyye sâhibi müşrikler korunmaya lâyık olmadıkları gibi, onu muhafaza ve idâme etmek ehliyetini de hâiz değil idiler. Nitekim öyle oldu, mü'minler korundu ve âkıbet onların oldu. Burada بِهَا، أَهْلَهَا zamirlerini yukarıda zikri geçen Mekke'ye gönderenler de olmuştur. Yani mü'minler o Mekke'ye müşriklerden daha ehak ve ehil oldukları hâlde Allah o hikmete mebnî böyle takvâyı ilzam buyurup harb ettirmedi {وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيماً} ve Allah her şeye Alîm bulunuyor. ❁ Fi'l-vâki' bu sulh Müslümanlar için bir feth-i mübîn mebde'i olmuş

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IX, 497:

وكلمة التقوى: لا إِلٰهَ إلا الله. روي ذلك عن النبي صلى الله عليه وسلم، وبه قال علي وابن عباس وابن عمر وعمرو بن ميمون وقتادة ومجاهد وعكرمة والضحاك وسلمة بن كهيل وعبيد بن عمير وطلحة بن مصرف والربيع والسدي وابن زيد. وقال عطاء بن أبي رباح ومجاهد أيضا: هي لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد، وهو على كل شيء قدير. وقال علي بن أبي طالب وابن عمر رضي الله تعالى عنهما: لا إِلٰهَ إلا الله والله أكبر. وقال أبو هريرة وعطاء الخراساني: لا إِلٰهَ إلا الله، محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأضيفت الكلمة إلى التقوى لأنها سبب التقوى وأساسها. وقيل: هو على حذف مضاف، أي كلمة أهل التقوى. وقال المسور بن مخرمة ومروان بن الحكم: كلمة التقوى هنا هي بسم الله الرحمن الرحيم، وهي التي أباها كفار قريش، فألزمها الله المؤمنين وجعلهم أحق بها. وقيل: قولهم سمعا وطاعة.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3301; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VII, 537:

عن المسور بن مخرمة ومروان بن الحكم: «وألزمهم كلمة التقوى» قال: لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 344:

وعن الحسن رضى الله عنه: كلمة التقوى هي الوفاء بالعهد.

Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VII, 623:

وقيل «كلمة التقوى» هي الوفاء بالعهد والثباتُ عليه.

3 "Ehil", "ehak"tan eblağdır. "Hakk"a nazaran "ehak" ne ise, "ehakk"a nazaran "ehil" de öyledir derler [Müellifin notu]. Bu dipnot B nüshasında yoktur.

4 B: "ve".

ve çok geçmeden Müslümanlar öyle [4436] çoğalmıştı[1] ki bu kere Hudeybiye'ye yalnız bin beş yüz kişi ile gelebilen Müslümanlar iki sene sonra on bin kişilik müeyyed bir ordu ile Mekke'nin fethine gitmişlerdir.

لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّءْيَا بِالْحَقِّۚ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ اٰمِن۪ينَۙ مُحَلِّق۪ينَ
رُؤُ۫سَكُمْ وَمُقَصِّر۪ينَۙ لَا تَخَافُونَۜ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ فَتْحًا قَر۪يبًا ﴿٢٧﴾
هُوَ الَّذ۪ٓي اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يدًاۜ
﴿٢٨﴾ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِۜ وَالَّذ۪ينَ مَعَهُٓ اَشِدَّٓاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ تَرٰيهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا
يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًاۘ س۪يمَاهُمْ ف۪ي وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِۜ ذٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي
التَّوْرٰيةِۚۛ وَمَثَلُهُمْ فِي الْاِنْج۪يلِۚۛ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِه۪
يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغ۪يظَ بِهِمُ الْكُفَّارَۜ وَعَدَ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً
وَاَجْرًا عَظ۪يمًا ﴿٢٩﴾

[4437] **Meâl-i Şerîfi**

Şânına[2] kasem olsun ki Allah hakikaten Resûlüne o[3] rüyayı hakkıyla sâdık gösterdi. Şânına kasem olsun ki inşaallah Mescid-i Haram'a emniyetler içinde, başlarınızı kazıtarak, kırkarak, korkunuz olmayarak sûret-i kat'iyyede gireceksiniz. Fakat sizin bilmediğiniz şeyleri bildi de ondan önce yakın bir fetih yaptı (27). O O'dur ki Resûlünü hidâyet rehberi ve hak dini ile gönderdi, onu her dinin üstüne çıkarmak için; şâhid olarak da Allah yeter (28). Muhammed Resûlullah'tır, onun maiyyetindekiler ise küffâra karşı çok çetin, kendi aralarında gayet merhametlidirler. Onları görürsün cemâatle rükû', sücud ederek Allah'tan fazl u rıdvan isterler. Sîmâları secde eserinden yüzlerindedir. Bu onların Tevrat'taki meselleri; İncil'deki meselleri de bir ekin gibidir ki filizini çıkarmış, derken onu kuvvetlendirmiş, derken kalınlaşmış,

1 F, M ve B: "çoğalmıştır".
2 F: "Şânıma".
3 H -"o".

derken sâkları üzerinde bir düze istikāmet almış, zürrâ'ın hoşuna gidiyor; onlarla kâfirlere gayz vermek için. Onlardan iman edip de sâlih sâlih ameller yapanlara Allah hem bir mağfiret vaad buyurdu hem de bir ecr-i azîm (29).

{لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّءْيَا بِالْحَقِّ} Şânına kasem olsun ki Allah hakikaten Resûlüne o rüyayı bihakkın sâdık etti. ❁ Hak olarak, yahut imanında sâbit olanlarla olmayanları ayırt etmek gibi hak bir sebep ve hikmet ile doğru gösterdi, yahut doğru çıkardı, yalan çıkarmadı. Resûlullah Hudeybiye'ye çıkmazdan evvel görmüştü ki kendisi ve ashâbı emniyetler içinde başlarını kazıtmış ve kırktırmış olarak Mekke'ye girmişlerdi. Bunu ashâbına söylemiş, onlar da Peygamber'in rüyası hak olduğunu bildiklerinden sevinmişler, müjdelenmişler ve bu sene gireceklerini [4438] zannetmişlerdi. Nitekim Hazret-i Ömer'in söyledikleri geçmiştir. Hâlbuki o daha sonra olacaktı, onun için geri kalarak Medine'ye dönüldüğünde münafıklardan Abdullah b. Übey ve Abdullah b. Nüfeyl ve Rifâ'a b. el-Hâris[1] "vallahi ne kazıttık, ne kırktırdık, ne de Mescid-i Haram'ı gördük" diye dokunmak istemişler, onun üzerine bu nâzil olmuştur.[2] Demek ki bu âyet Medine'ye avdetten sonra nâzil olmuştur. Bu sebeple Peygamber'in o rüyası kasem ve tekidlerle tahkik ve kavlen ve fiilen tasdik ve teyid olunarak vahy-i sarih ile beyan ve va'd-i kat'î ile ilan[3] edilmek üzere buyuruluyor ki: {لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ} ❁ Bu hem rüyayı beyan hem de vahy-i sarih ile yeni baştan va'd ü ilandır. Lâm kasem, nûn tekiddir, وَاللّٰهِ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ... إلخ demektir. Yani siz mü'minler vallahi o Mescid-i Haram'a kat'î surette gireceksiniz inşaallah. اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ kaydında da bir kaç nükte vardır; evvelâ bu gibi vaad makamlarında tâlim içindir. İkincisi, o giriş kendi celâdetleriyle değil,

1 H ve F: "Hars".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 345. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 76; Vâhidî, *et-Tefsiru'l-basît*, XX, 322:

رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل خروجه إلى الحديبية كأنه وأصحابه قد دخلوا مكة آمنين وقد حلقوا وقصروا، فقصّ الرؤيا على أصحابه، ففرحوا واستبشروا وحسبوا أنهم داخلوها في عامهم، وقالوا: إن رؤيا رسول الله صلى الله عليه وسلم حق، فلما تأخر ذلك قال عبد الله بن أبيّ وعبد الله بن نفيل ورفاعة بن الحارث: والله ما حلقنا ولا قصرنا ولا رأينا المسجد الحرام، فنزلت.

3 B -"olunarak vahy-i sarih ile beyan ve va'd-i kat'î ile ilan".

Allah'ın dilemesiyle olduğuna tenbih içindir. Üçüncüsü, muhatablar içinde o zamana kadar vefat edecekler bulunabileceğine işaret olmak üzere cemaatin mevcud efrâdına nazaran bir ihtimâli iş'âr içindir. İnşaallah öyle gireceksiniz ki {اٰمِنِينَ} emniyetler içinde ❁ âsûde âsûde[1] {مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ} başlarınızı kazıtmış ve kırktırmış olarak -yani kiminiz kazıtmış, kiminiz kırktırmış bir hâlde- ❁ ihramdan çıkarken tıraş olmak nüsüktendir. Buradan anlaşılır ki kazıtmak vâcib değildir. Taksir, yani kırkmak, kısaltmak da câizdir. Şu kadar ki takdîminden anlaşıldığına göre kazıtmak evlâdır. Haberlerde vârid olan da öyledir. Buhârî, Müslim ve sâirede rivayet olunduğuna göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقِينَ buyurdu وَالْمُقَصِّرِينَ يَا رَسُولَ اللهِ dediler اَللّٰهُمَّ وَالْمُقَصِّرِينَ buyurdu, üç kere, yine وَالْمُقَصِّرِينَ يَا رَسُولَ اللهِ dediler, اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقِينَ buyurdu.[2] Kadınlara gelince [4439] Ebû Dâvûd ve Beyhakī *Sünen*'de[3] لَيْسَ عَلَى النِّسَاءِ حَلْقٌ "kadınlara kazıtmak yoktur."[4] {لَا تَخَافُونَ} Korkunuz olmayarak ❁ yani girerken öyle[5] emin emin girdiğiniz gibi girdikten sonra da korkmayacaksınız, emniyetli tam bir fethe nâil olacaksınız, bu muhakkak, Allah bunu hak olarak dosdoğru gösterdi {فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا} fakat sizin bilmediğiniz bir şey, bir hikmet bildi {فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ} de ondan önce ❁ o duhûlden beride {فَتْحاً قَرِيباً} yakın bir fetih yaptı. ❁ Hudeybiye sulhunu temin ile Hayber fethini yaptı ve bunu o rüyanın sıdkına bir delil ve alâmet kıldı. Hem bu feth-i mübîn, Mekke'nin fethi ile kalacak da değil {هُوَ الَّذٖى} O, O Allah'tır ki {اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ} Resûlünü hüdâ ve hak dini ile gönderdi ❁ Resûlü, şimdi geleceği üzere Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem. "**Hüdâ**" doğru yol gösteren delil هُدًى لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/185], هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ [el-Bakara 2/2] olan Kur'an.

---

1 B -"{اٰمِنِينَ} emniyetler içinde ❁ âsûde âsûde".

2 Buhârî, Hac, 126; Müslim, Hac, 320:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اللّهم اغفر للمحلقين». قالوا: وللمقصرين، قال: «اللّهم اغفر للمحلقين». قالوا: وللمقصرين، قالها ثلاثا، قال: «وللمقصرين».

3 M ve B: "sünnette".

4 Ebû Dâvûd, Menâsik, 78:

أن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ليس على النساء حلق، إنما على النساء التقصير.

5 F, M ve B -"öyle".

"**Hak**" esmâ-i hüsnâdan, "**Dîni'l-Hak**", Hakk'ın[1] dini, bütün insanlığın hukūkunu tekeffül eden Hak teâlâ'dan başkasına ibadeti kabul etmeyen dîn-i İslâm {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪} ki onu dinin hepsinin üzerine kâhir ve gālib kılmak için ❁ din cinsinin hepsinin üzerine çıkarmak, hepsine gālib ve üstün etmek için ki bu galebe iki vecihledir. Birisi, ilmen hüccet ve burhanda galebedir ki بِالْهُدٰى buna işarettir. Birisi de, amelen fi'liyyâtta galebe ve istîlâdır ki "dîni'l-Hak" tâbirinde de bunun tahakkukuna işaret vardır. İslâm ile çarpışmak isteyen dinlerin hepsi muhakkak mağlub olacaktır.[2] Bunlardan birincisi tamamen zâhir olduğunda şüphe yoktur. Dîn-i İslâm ilmî nokta-i nazardan her dine gālibdir. İkincisi ise tarihte bir dereceye kadar tahakkuk etmiş [4440] ve bir zamanlar Müslümanlar her kavme gālib olmuş ise de bunun tamamı daha ziyade istikbâlin sîne-i inkişâfındadır. Bazıları bunun Îsâ'nın nüzûlünde olacağını söylemişlerdir, Allahu a'lem (*Sûre-i Tevbe'de bu âyetin nazîrine bak*). {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يداً} Şâhid olarak da Allah yeter ❁ o indirdiği âyât ve fiilen izhar eylediği mu'cizât ile şehadet eder, {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ} ki Muhammed Allah'ın Resûlüdür. ❁ Binâen'aleyh ona olan vaadlerini fi'liyyât ile tahakkuk ettirerek isbat edecek olan da O'dur. Allah'ın bu şehadetine karşı "Muhammed Resûlullah" demek istemeyen kâfirler hakikatte kendileri zarar etmiş olurlar. {وَالَّذ۪ينَ مَعَهُ} Onunla beraber olanlar[3] da {اَشِدَّٓاءُ عَلَى الْكُفَّارِ} kâfirlere karşı çok çetin ❁ çok şiddetlidirler, onların küfürlerine karşı zaaf, yılgınlık göstermez, sert ve kuvvetli davranırlar. Onun için sulh müzakeresi esnâsında kâfirlerin sözlerine karşı galeyâna gelmişlerdi. Fakat {رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ} kendi aralarında çok rahîmdirler ❁ birbirlerine çok yumuşak, çok nâzik, merhametli hareket ederler. Onun için aralarında kelime-i hak üzerinde toplanmaları da kolay olur. {تَرٰيهُمْ رُكَّعاً سُجَّداً} Onları hep rükû', sücûd hâlinde görürsün ❁ o kadar çok namaz kılarlar, öyle itaatkâr ve âbiddirler {يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَاناً} Allah'tan hep fazl u rıdvan isterler ❁ daha ziyade sevap ve rızâsını

1 H: "Hak".
2 H +"ki".
3 H: "onlar".

talep ederlerler, öyle çalışırlar ve dâima Allah'ın rızâsına doğru terakkīyi düşünürler. {سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ} Sîmâları secde eserinden yüzlerindedir ❁ Allah için hâlisâne secde edip durdukları yüzlerinin[1] salâh ile parlayan nûrânîliğinden [4441] bellidir. Bir hadîs-i şerîfte vârid olmuştur ki مَنْ كَثُرَتْ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ "gece namazı çok olanın gündüz yüzü güzel olur."[2] Ebussuud tefsirinde der ki: "Çok secde etmekten hâsıl olan eserdir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet olunan لَا تَعْلُبُوا صُوَرَكُمْ yani 'suratlarınızı sertleştirmeyiniz, sertlikle damgalamayınız'[3] hadîs-i nebevîsi ile vârid olan nehiy alınlarını yere sürterek o sîmâları husûle getirmeye çalışanlar hakkındadır ki o sırf riya ve nifaktır. Burada kelâm ise sırf Allah için secde eden hâlis muhlis secdekâr olanların vecihlerinde hâsıl olan eserdir."[4] Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre, İbn Abbas demiştir ki: سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ "O göreceğiniz eser değil, velâkin İslâm sîmâsı, seciyyesi, tavrı, huşû'u, tevâzû'udur."[5] Bazı müfessirîn de bunu dünyadaki secdelerinden, namazlarından kıyamet günü yüzlerinde hâsıl olacak nûr diye rivayet etmişlerdir.[6] تَعْرِفُ فِى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ [el-Mutaffifîn 83/24][7], يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ [Âl-i İmrân 3/106] kabîlinden demek olur. {ذٰلِكَ} O ❁ zikrolunan vasıf

---

1 H -"yüzlerinin".

2 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 174:

حدثنا إسماعيل بن محمد الطلحي، حدثنا ثابت بن موسى أبو يزيد، عن شريك، عن الأعمش، عن أبي سفيان عن جابر، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من كثرت صلاته بالليل، حسن وجهه بالنهار.

Söz seneddeki râvîlerden Şerîk'e aittir. Ondan bu sözü nakleden Sâbit birgün Şerîk'in meclisine vardığında Şerîk bu senedi zikrediyormuş, o esnada âmâ ve âbid bir zât olan Sâbit'in geldiğini görünce bu sözü söylemiş, Sâbit de onu zikredilen senedin hadisi zannederek nakletmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* II, 305).

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 347.

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 626-627:

حال من المستكنّ في الجارّ أي: من التأثير الذي يؤثّره كثرةُ السجود. وما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم من قوله عليه الصلاة والسلام: «لا تعْلُبُوا صُوَرَكم» أي: لا تَسِمُوها، إنما هو فيما إذا اعتمد بجبهته على الأرض ليُحدث فيها تلك السِّمة، وذلك مَحض رياء ونفاق، والكلام فيما حدث في جبهة السّجّاد الذي لا يسجد إلّا خالِصًا لوجه الله عز وجل.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 264:

عن مجاهد، عن ابن عباس، في قوله «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: أما إنه ليس بالذي ترون، ولكنه سيما الإسلام وسحنته وسمته وخشوعه.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 262-264:

عن مقاتل بن حيان، قال: «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: النور يوم القيامة.

عن الحسن، في قوله «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: بياضا في وجوههم يوم القيامة.

7 "Yüzlerinde naîmin revnakını tanırsın!"

{مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ} onların Tevrat'taki meselleridir. ❁ Tevrat'ta mesel olarak zikrolunan acîb sıfatlarıdır. {وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجيلِ} İncil'deki meselleri de ❁ şudur: {كَزَرْعٍ} Bir ekin gibi ki {اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ} filizini çıkarmış ❁ yani çimi sürgününü yarmış, çatallanmış {فَاٰزَرَهُ} derken onu kuvvetlendirmiş ❁ başak çıkarmaya başlamış {فَاسْتَغْلَظَ} derken kalınlaşmış {فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ} derken sâkları üzere bir düziye dizilmiş ❁ sâklarında zaaf yok, yatık değil, dik ve düzgün, öyle güzel bir terbiye ile muntazam bir siyak üzere yetişmiş, öyle düzgün öyle dolgun, öyle feyizli [4442] {يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ} öyle ki ekincilerin hoşuna gider. ❁ Hars erbâbı ve ta'lîm ü terbiye üstadları onları gördükçe imrenir. İşte Resûlullah ve ashâbı böyle hoş, mükemmel, muntazam, güzel bir ekin gibi yetiştirilmiş bir ordudur. Burada Resûlullah'ın feyz-i ahlâkı ve ta'lîm ü terbiyesi ile ümmetine rûhen ve cismen verilen hayâtî nizam ve neş'enin bir ifadesi ve Mekke fâtihlerinin bir geçit resmi vardır. Katâde ve Dahhâk'ten rivayet olunan tefsire göre, bu tasvir ümmet-i Muhammed'in İncil'de zikrolunan meselleridir. İncil'de "bir kavim çıkacak ki ekin yetişir gibi yetişecekler, onların içinden de bir kavim çıkacak, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapacaklar" diye yazılmış olduğu da nakledilmiştir.[1] Lâkin diğer bir kısım müfessirîne göre وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجيلِ [el-Feth 48/29], مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ üzerine ma'tuf olarak yukarının kaydıdır, ذلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ demektir. كَزَرْعٍ Taraf-ı ilâhîden yeni bir temsildir. Sâhib-i *Keşşâf* şöyle der: "Bu bir meseldir ki Allah teâlâ bunu millet-i İslâm'ın başlayışı ile sûret-i terakkīsi hakkında darb buyurmuştur. Çünkü Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem yalnız olarak kıyam etti, sonra Allah teâlâ onu ekinin ilk çimi ondan doğarak etrafını saran filizlerle katlanıp kuvvetlendiği gibi maiyyeti ile takviye buyurdu."[2]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 268; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 321. Krş. Mervezî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* s. 52:

عن قتادة «ومثلهم في الإنجيل كزرع أخرج شطأه» قال: هذا مثل أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم في الإنجيل، قيل لهم: إنه سيخرج قوم ينبتون نبات الزرع، منهم قوم يأمرون بالمعروف، وينهون عن المنكر.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 348:

وهذا مثل ضربه الله لبدء أمر الإسلام وترقيه في الزيادة إلى أن قوى واستحكم، لأنّ النبي صلى الله عليه وسلم قام وحده، ثم قوّاه الله بمن آمن معه كما يقوى الطاقة الأولى من الزرع ما يحتف بها مما يتولد منها حتى يعجب الزرّاع.

Zira bunun zâhiri zer' Peygamber, şat'ı ashâbıdır. Şu hâlde yalnız ashâbının[1] değil, Peygamber'le beraber ashâbının bir temsîli olmuş olur. Bunların ne için böyle yetiştirildiğine gelince {لِيَغٖيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ} onlarla küffârı gayzlandırmak için ۞ yetiştirilmişlerdir. Yahut mâba'dine merbut olarak: Onlarla kâfirleri öfkelendirmek için. {وَعَدَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظٖيمًا} Allah onlardan iman edip sâlih ameller işleyenlere bir mağfiret ve büyük bir ecir vaad buyurmuştur. ۞ Buradaki مِنْهُمْ zamirini müfessirlerden çoğu [4443] öbür zamirler gibi وَالَّذٖينَ مَعَهُ'ya[2] göndermişler ve مِنْ beyâniyye olduğunu söylemişlerdir ki hepsinin الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ vasfıyla muttasıf olduğunu ifade etmiş olur. Bu surette مِنْ teb'îziye olamaz. Fakat İbn Cerîr işbu مِنْهُمْ zamirinin شَطْـَٔهُ mânasına râci' olduğunu beyan etmiştir. Yani o zer'in çıkarıldığı filizlerden iman edip Allah ve Resûlünü tasdik eyleyip de Allah'ın emrettiği güzel amelleri işleyen kimselere mağfiret ve ecr-i azîm vaad buyurdu demek olur ki bunlar İslâm'a dâhil olanlardır. Yukarıda وَالَّذٖينَ مَعَهُ diye sıfatları beyan olunan cemaatten sonra kıyamete kadar dîn-i Muhammedîye dâhil olacak olanların hepsi murad olunduğu için burada filiz zamiri cemi'lenmiştir.[3] Bizce bu mâna öbüründen daha güzeldir. Ma'amâfîh bu surette bu مِنْهُمْ zamirinin küffâra ircâ' edilmesi gayz ta'lîline daha muvâfık olacağı kanaatindeyiz. Yani Allah teâlâ Resûlünün maiyyetindeki ashâbı ile küffâra gayz vermek için onlardan, o kâfirler içinden imana gelip de sâlih ameller yapan kimselere mağfiret ve ecr-i azîm vaad buyurdu, şüphe yok ki kâfirleri bu suretle imana davet hamiyyet-i câhiliyelerine dokunur, kızdırır. Nitekim oğlu Ebû Cendel'in imana gelmesi babası Süheyl'i ne kadar kızdırmıştı. Bu vechile burada hem ashâba gayz edenlerin küffâr oldukları anlatılmış, hem Ebû Cendel

1 M: "eshabın".
2 H: "والذين'ye".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 270:
وقوله «منهم» يعني: من الشطء الذي أخرجه الزرع، وهم الداخلون في الإسلام بعد الزرع الذي وصف ربنا تبارك وتعالى صفته. والهاء والميم في قوله «منهم» عائد على معنى الشطء لا على لفظه، ولذلك جمع فقيل: «منهم»، ولم يقل «منه». وإنما جمع الشطء لأنه أريد به من يدخل في دين محمد صلى الله عليه وسلم إلى يوم القيامة بعد الجماعة الذين وصف الله صفتهم بقوله «والذين معه أشداء على الكفار رحماء بينهم تراهم ركعا سجدا».

ve Ebû Basîr[1] vak'aları gibi küffârı kızdıran vukū'âta işaret edilmiş olduğu gibi, istikbâlin fütûhâtı ile İslâm'a dâhil olup güzel hizmet edeceklerin mağfiret ve ecr ü mesûbâtı dahi ayrıca anlatılmış oluyor.

İşte Allah teâlâ Peygamberine evvel ve âhiri mağfiret ve nimet olan bu sûre ile böyle mübîn, böyle parlak ve şümullü bir fetih temin buyurmuştur. Bu suretle Sûre-i Feth'in âhiri bilhassa terbiye ve intizâmın ehemmiyetini iş'âr ettiği için bunun üzerine dâhilî terbiye ve ıslâhâtın istikmâli zımnında Sûre-i Hucurât başlayacaktır.

1 H, F, M ve B: "Nasîr".

[4444]

سُورَةُ الْحُجُرَاتِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِي عَشْرَةَ آيَةً

HUCURÂT SÛRESİ

Hucurât Sûresi Medenîdir. Yalnız يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى [49/13] âyetinin Mekkî olması hakkında İbn Abbas'tan bir rivayet de vardır.[1]

Âyetleri: On sekizdir.

Kelimeleri: Üç yüz kırk üçtür.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş altıdır.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

Sûre-i Feth'in âhiri Peygamber'in maiyyetindeki ashâbın ahlâk ve terbiyesiyle yetişecek mü'minlerin istikballerine müntehî olmuştu. Bu sûre de mü'minlerin salâhını artıracak olan tehziblerine[2] ta'alluk etmekte ve Allah ve Resûlüne karşı teşrîfât tâlimiyle başlamaktadır. Evvelki sûre mü'minlerle kâfirler arasında hâricî işlere ta'alluk eden irşâdâtı da ihtivâ ettiği hâlde bu sûre yalnız mü'minler arasında dâhilî nokta-i nazardan ta'lîmât ve tanzîmâtı nâtıktır. Onun için evvelkilerde küffâr ile kıtal mevzû'-ı bahs olduğu hâlde bunda buğāt ile kıtal zikredilmiştir. Hâsılı bu sûre bize sevkiyle bilhassa şunu gösteriyor ki herhangi bir fetihten sonra en evvel dikkat edilmesi lâzım gelen cihet dâhilî ıslâhâta dikkat etmek ve fetholunan yeni kavimlerin feyz-i İslâm'dan müstefîd olmaları için itaat ve terbiyelerine itina eylemek kaziyyeleridir. Onun için buyuruluyor ki:

[4445]

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 284. Krş. Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz,* I, 100-101:
سورة الحجرات مدنية كما قال الحسن وقتادة وعكرمة وغيرهم وفي مجمع البيان عن ابن عباس إلا آية وهي قوله تعالى: يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى (الحجرات ١٣/٤٩).

2 B: "tezhiblerine".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١﴾
يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَرْفَعُٓوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ
بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿٢﴾ اِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ اَصْوَاتَهُمْ
عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٣﴾ اِنَّ
الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَٓاءِ الْحُجُرَاتِ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿٤﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتّٰى
تَخْرُجَ اِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ
بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُٓوا اَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ ﴿٦﴾ وَاعْلَمُٓوا
اَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللّٰهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِى كَثِيرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ
الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِى قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ
﴿٧﴾ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَنِعْمَةً وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٨﴾ وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا
فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَاِنْ بَغَتْ اِحْدٰيهُمَا عَلَى الْاُخْرٰى فَقَاتِلُوا الَّتِى تَبْغِى حَتّٰى تَفِٓيءَ اِلٰى
اَمْرِ اللّٰهِ فَاِنْ فَٓاءَتْ فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَاَقْسِطُوا اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٩﴾ اِنَّمَا
الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٠﴾

[4446] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah[1] ve Resûlünün önüne geçmeyin ve[2] geçirmeyin[3] ve Allah'tan korkun, çünkü Allah işitir, bilir (1). Ey o bütün iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden üstün kaldırmayın ve ona birbirinize bağırır gibi iri söylemeyin. Haberiniz olmadan amelleriniz hiçe iniverir (2). Her hâlde Resûlullah'ın yanında seslerini kısanlar, onlar o kimselerdir ki Allah kalblerini takvâ için

1 F, M ve B: "Allah'ın".
2 H -"ve".
3 M ve B -"ve geçirmeyin".

imtihan etmiştir, onlara hem bir mağfiret hem de büyük bir ecir vardır (3). Hücrelerin arkasından sana ünleyenler[1], her hâlde ekserîsi aklı ermeyenlerdir (4). Eğer onlar sen kendilerine çıkıncaya kadar sabretselerdi elbette haklarında hayırlı[2] olurdu, bununla beraber Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (5). Ey o bütün iman edenler! Eğer size bir fâsık bir haberle gelirse onu tahkik edin ki cehaletle bir kavme [4447] *sataşırsınız da yaptığınıza pişman olursunuz (6). Hem biliniz ki içinizde Allah'ın Resûlü var. Eğer o birçok işlerde size itaat eder olsa hâliniz yaman olurdu velâkin Allah size imanı sevdirdi ve küfrü, füsûku, isyânı nazarınızda kerih kıldı (7). İşte onlardır ki Allah'ın fazl u nimetiyle rüşde ermişlerdir ve Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (8). Ve eğer mü'minlerden iki tâife çarpışırlarsa hemen aralarını bulun barıştırın, şayet biri diğerine karşı bağy ediyorsa o vakit bâğī olana Allah'ın emrine rücû' edinceye kadar kıtal edin. Eğer rücû' ederse yine adaletle beynlerini sulh edin ve hep insaflı olun, çünkü Allah adalet yapanları sever (9). Mü'minler ancak kardeştirler, onun için iki kardeşinizin aralarını düzeltin ve Allah'tan korkun ki rahmete şâyân olasınız (10).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Hitâbın böyle nidâ ile başlaması muhatablara gelecek sözün ehemmiyetini ve dikkat ü i'tinâ ile dinlenmesi lüzûmunu ihtardır. İman vasfıyla tavsif de neşat vermek ve imanın o söylenecek sözü muhafazaya sâik ve ihlâle[3] mâni' olduğunu bütün o vasfı hâiz olanlara ilan eylemektir. Yani ey iman şerefiyle bahtiyar olan kimseler, haberiniz olsun bütün sizlere o imanın dikkat ve itina ile dinleyip tutmayı iktizâ ettiği ehemmiyetli bir tebliğ yapılıyor, şöyle ki: {لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah ve Resûlünün önüne geçmeyin, geçirtmeyin. ❁ لَا تُقَدِّمُوا "takdîm"den nehy-i hâzırdır.

"**Takdîm**" esas itibariyle müte'addîdir. Bir şeyi diğerinin üzerine geçirmek demektir ki ekseriya ikinci mef'ûlüne عَلَى ile te'addî eder.

---

1 M: "önleyenler".
2 H: "hayır".
3 F, M ve B: "ihtilâle".

Burada ise hiç mef'ûl-i bih yok. Onun için bunda iki vecih vardır: Birisi, herhangi bir mef'ûle ta'allukundan kat'-ı nazarla lâzım menzilesinde nefs-i fiili kasdetmektir ki Allah'ın ve Resûlünün önünde takdim denilen fiili asla yapmayın; şunu veya bunu [4448] takdim diye düşünmek şöyle dursun, takdim nâmı verilebilecek hiçbir fiil yapmayın demektir. İkincisi de mef'ûlün ta'mîm için hazf edilmiş olmasıdır ki hangi mef'ul takdir edilse tercîh bilâ müreccih olmak lâzım geleceğinden hazf olunur. Hiçbir şeyi, hiçbir emri, ne kendinizi, ne başkasını asla takdim etmeyiniz demek olur. Evvelkisi nefs-i fiili nehyetmek itibariyle makāmın hakkına daha muvâfık, ikincisi ise isti'mâli daha çok ve umûmda daha sarih olmak itibariyle daha zâhir görülmüştür. Bu kelâmda iki mecaz olduğu ihtar olunur: Birisi بَيْنَ يَدَى tâbirinde mecâz-ı mürseldir. Zira bunun hakikati iki el arası demektir. Fakat örfte bundan mücâveret alâkasıyla sağ ve sol semtten iki cihetin müvâzâtı dolayısıyla mülâhaza olunan ön mânasına kullanıldığı gibi, burada Allah ve Resûlünün önüne takdim veya tekaddüm de isti'âre-i temsîliyedir ki, Allah ve Resûlünün emr ü hükmünü gözetmeden hiçbir emri kestirip atmayın demek olup Kitap ve Sünnetin ahkâmını nazar-ı itibara almaksızın acele veya istibdad ile bir işe ikdam etmekten nehiydir. Bir de قَدَّمَ fiili تَقَدَّمَ mânasına lâzım olur. Nitekim askerin pîşdârına "mukaddime" denilir ki mütekaddime, öne geçen demektir. Burada bu mânadan olarak Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin diye de tefsir edilmiştir. Bunda mef'ûl-i fîh olan بَيْنَ mef'ûl-i bih çeşnisini almak itibariyle de müte'addî neş'esi verebiliyor. Ancak bunda yalnız kendiniz geçmeyin demek olur. Diğerini geçirmemek için de bir emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker vazifesi teveccüh edebileceğini ifade etmez. Meğer ki işaret ettiğimiz vechile geçmeyin ve geçirmeyin diye tasrih edilsin. Fakat bu da evvelki ta'diye mânasından çıkabilecektir. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki burada asıl mâna Resûlullah'ın önüne geçmeyin, geçirmeyin[1] demektir. İsmullâhın zikri mücerred tâzim ve Resûlünün nezd-i ilâhîde celâlet-i kadrini ve ziyade ihtisâsını bildirmek içindir. Nitekim bundan sonraki âyetler yalnız Peygamber hakkındadır.

1 M ve B -"geçirmeyin".

[4449] Buna göre mâna şu olur: Allah'ın Resûlünün önüne geçmeyin, çünkü onun Allah'a ziyade ihtisâsı vardır. O hep Allah'ın huzûrundadır, onun önüne geçmek Allah'ın huzûrunda cüretkârlıkta bulunmaktır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır:

1. Buhârî'nin Abdullah b. Zübeyr'den bir rivayetine göre Benî Temîm'den Resûlullah'a bir heyet gelmişti. Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh "Ka'kā' b. Ma'bed'i onlara emir yap" dedi, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da "Hayır,[1] Akra' b. Hâbis'i emir yap" dedi. Ebû Bekir: "Sırf bana muhalefet etmek istedin" dedi, Ömer de: "Hayır sana muhalefet etmek istemedim" dedi, münakaşa ettiler, sesleri yükseldi, bundan dolayı يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ nâzil oldu.[2] Fakat yine Buhârî'nin ve sâirlerinin diğer[3] rivayetlerine göre bu münakaşa bundan sonraki âyetin nüzûlüne sebep olmuştur.[4]

2. Abd b. Humeyd'in ve İbn Cerîr'in ve İbn Münzir'in Hasan'dan rivayetlerine göre bazı kimseler kurban bayramı günü Resûlullah'tan evvel kurban kesmişlerdi, Aleyhissalâtü vesselâm onlara iadesini emir buyurdu, bu âyet nâzil oldu.[5] *Keşşâf*'ın nakline göre bayram namazından evvel kesmişlerdi, bu âyet nâzil oldu. Resûlullah da onlara diğer bir kurban keserek iade etmelerini emir buyurdu.[6]

---

1 F, M ve B -"Hayır".

2 Buhârî, Megāzî, 64:

عن ابن أبي ملكية: أن عبد الله بن الزبير أخبرهم: أنه قدم ركب من بني تميم على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال أبو بكر: أمر القعقاع بن معبد بن زرارة، قال عمر: بل أمر الأقرع بن حابس، قال أبو بكر: ما أردت إلا خلافي، قال عمر: ما أردت خلافك، فتماريا حتى ارتفعت أصواتهما، فنزل في ذلك: «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا» حتى انقضت.

3 M ve B -"diğer".

4 Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49:

عن ابن أبي ملكية قال: كاد الخيران أن يهلكا أبو بكر وعمر رضي الله عنهما، رفعا أصواتهما عند النبي صلى الله عليه وسلم حين قدم عليه ركب بني تميم، فأشار أحدهما بالأقرع بن حابس أخي بني مجاشع، وأشار الآخر برجل آخر، قال نافع: لا أحفظ اسمه، فقال: أبو بكر لعمر: ما أردت إلا خلافي، قال: ما أردت خلافك، فارتفعت أصواتهما في ذلك، فأنزل الله: «يا أيها الذين آمنوا لاترفعوا أصواتكم» الآية. قال ابن الزبير: فما كان عمر يسمع رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد هذه الآية حتى يستفهمه. ولم يذكر ذلك عن أبيه، يعني أبا بكر.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 286. Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 31; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IX, 70; Süyûtî, *Lübâbu'n-nukūl,* s. 178:

وأخرج عبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر عن الحسن أن أناسا ذبحوا قبل رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يوم النحر فأمرهم عليه الصلاة والسلام أن يعيدوا ذبحا فأنزل الله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» إلخ.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 350:

وعن الحسن أنّ أناسا ذبحوا يوم الأضحى قبل الصلاة فنزلت، وأمرهم رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يعيدوا ذبحا آخر.

3. İbn Cerîr'in Katâde'den rivayetine göre birtakım kimseler, şunun hakkında şöyle nâzil olsa idi şöyle şöyle olurdu diye söyleniyorlardı, bu nâzil oldu.[1]

4. Âlûsî'nin kaydettiğine göre Hasan'dan şu da mervîdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'de istikrar edince kendisine âfâktan vüfûd (sifâret heyetleri) geliyor, pek çok meseleler soruyorlar, çok söylüyorlardı, Resûlullah başlamadan meseleye[2] başlamaktan nehy olundular.[3] Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: "Resûlullah'a bir kavim [4450] geldiği vakit nasıl selâm vereceklerini öğretmek üzere Ebû Bekir onlara bir adam gönderir, ve Resûlullah'ın huzûrunda sekînet ve vakar üzere bulunmalarını emrederdi."[4] Bazıları tekaddümü husûsî misâllerle tefsir etmişlerse de âyetten zâhir olan gerek kavil gerek fiil hepsine umûmî olmasıdır. Resûlullah'ın meclisinde bir mesele cereyan ettiği vakit ondan evvel cevâba kalkışmamaları dâhil olduğu gibi, yolda giderken bir izin ve işaret veya hâcet olmaksızın önünde yürümemeleri ve sofrada ondan evvel yemeğe başlamamaları dahi dâhil olur ki buna usûlde umûm-ı mecaz, yahut beyanda kinâye tâbir olunur. Hakikati iradeye mâni' olmaz. Namazda hiçbir vechile imamın önüne geçmenin câiz olmamasındaki mâna da budur. Resûlullah'ın huzûrunda biri[5] imam edilip namaz kılınacak olsa onun izni olmaksızın sahih olmaz. Bu suretle bu âyetten her şeyde şer'e ittibâ' lüzûmuna ihticac olunur. İşte bu âyet Resûlullah'ın teşrîfâtına ta'alluk eden böyle bir asl-ı küllîdir ki, bundan sonraki âyetin mantûku dahi bunun mazmûnunda dâhildir. Bazıları bununla kıyâsın aleyhine de istidlâl etmek istemişlerse de kıyas, Allah ve

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 276:

عن قتادة «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله» ذكر لنا أن ناسا كانوا يقولون: لو أنزل في كذا لوضع كذا وكذا، قال: فكره الله عز وجل ذلك، وقدم فيه.

2 H -"meseleye".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 286:

وعن الحسن أيضا لما استقر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالمدينة أتته الوفود من الآفاق فأكثروا عليه بالمسائل فنهوا أن يبتدئوه بالمسألة حتى يكون عليه الصلاة والسلام هو المبتدئ.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 507-508:

وكان أبو بكر، إذا قدم على الرسول صلى الله عليه وسلم قوم، أرسل إليهم من يعلمهم كيف يسلمون ويأمرهم بالسكينة والوقار عند رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 B: "birisi".

Resûlünün hükmüne tekaddüm değil, ittibâʿ için mâna taharrîsidir. Evet, hiçbir vechile Allah ve Resûlünün önüne geçmek mânası bulunan hiçbir saygısızlık yapmayın {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ❁ gerek yapacağınız ve gerek çekineceğiniz her hususta, her kavl ü fiilde ve binâenʿaleyh bilhassa bu babda ileri gitmekte Allah'ın gazabından korkup emrine korunun {اِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ} çünkü Allah Semîʿdir, Alîm'dir. ❁ Binâenʿaleyh bütün söylediklerinizi işitir, yaptıklarınızı bilir, ona göre cezâ verir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Nidâ yeni geçmişken iadesi bunun da aynı itina ile dinlenmesi lüzûmuna tenbihtir. Evvelkinde [4451] nefs-i kavil ve fiilde ileri gitmek nehyolunduğu gibi bunda da kavlin keyfiyetinde, yani söyleyişte aşırı gitmek nehyolunuyor, şöyle ki: {لَا تَرْفَعُٓوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ} Seslerinizi Peygamber'in sesi fevkinde kaldırmayın ❁ yani seslerinizi Peygamber'in sesinin vardığı hadden ileri geçirmeyin {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ} ve ona söz söylerken birbirinize bağırdığınız gibi iri sesle söylemeyin ❁ akran gibi de konuşmayın. Yani evvelkisi ileri gitmeyi nehyediyor, bu cümle de müsâvâtı nehyediyor. Rivayet olunur ki bu âyet nâzil olunca Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh: "Yâ Resûlallah, vallahi ben bundan sonra Allah'a kavuşuncaya kadar sana gizli veya gizli gibi konuşurum." Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da Peygamber'e öyle yavaş konuşur olmuştu ki istifham buyurmayınca işittirmezdi.[1] {اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ} Zira amelleriniz habt olur, hiçe gider de haberiniz olmaz. ❁ Çünkü[2] Peygamber'e hürmetsizliğe ve ezâya bâʿis olabilen şeyler küfre varabilir, küfür ise aʿmâli[3] habt eder. وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ [el-Mâide 5/5]. Burada وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ kaydıyla şuurun nefyinden şu anlaşılır ki bu nehyolunan refʿ ve cehirden murad yalnız istihfaf ve saygısızlık kastıyla olanlar değildir. Çünkü o mü'minlerden sudûru melhuz olmayan sarih küfürdür. Fakat

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 507. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 92; Buhârî, İʿtisâm, 5: ولما نزلت قال أبو بكر رضي الله عنه: لا أكلمك يا رسول الله إلا السرار أو أخا السرار حتى ألقى الله. وعن عمر رضي الله عنه، أنه كان يكلم النبي صلى الله عليه وسلم كأخي السرار، لا يسمعه حتى يستفهمه.

2 H: "Zira".

3 B: "ameli".

sarih küfür olmamakla beraber dolayısıyla ona varan küfür[1] mazinnesi olan hâller de vardır. Bazı fiiller vardır ki küfür kastıyla yapılmasalar bile küfür tehlikesini hâiz olurlar, Peygamber'e ezâ bu kabîldendir. Buhârî ve Müslim Enes radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki bu âyet nâzil olunca Sâbit b. Kays radıyallâhu anh evinde oturmuş, "ben ehl-i nârdanım" diyerek kendini hapseylemişti. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Sa'd b. Muâz'a: "Yâ Ebâ Amr, Sâbit ne hâlde, [4452] rahatsız mı?" diye sual buyurdu, Sa'd "o benim komşumdur, rahatsızlığını bilmiyorum" dedi ve gitti sordu, Sâbit dedi ki: "Bu âyet indirildi, hâlbuki bilirsiniz ben sizin en yüksek seslinizim, demek ki ben ehl-i nârdanım" dedi. Sa'd bunu Peygamber'e söyledi, Resûlullah "hayır, o ehl-i cennettendir" buyurdu.[2] Diğer bir rivayette de Resûlullah haber gönderip getirtti, sual buyurdu, "yâ Resûlallah" dedi, "Allah teâlâ sana bu âyeti indirdi, benim ise sesim kuvvetli, korkarım ki amelim habt ola." Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Hayır, sen hayr ile yaşayacak ve hayr ile öleceksin."[3] Taberânî ve Hâkim'in rivayetlerine göre Resûlullah ona: "Râzı olmaz mısın hamîden yaşayasın, şehîden katlolunasın ve cennete giresin?" [4] buyurdu, o da: "Râzıyım ve artık sesimi Peygamber'in sesinden üstün kaldırmam" dedi.[5]

---

1 B -"olmamakla beraber dolayısıyla ona varan küfür".

2 Müslim, Îmân, 187. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 145:

عن أنس بن مالك أنه قال: لما نزلت هذه الآية: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» إلى آخر الآية، جلس ثابت بن قيس في بيته، وقال: أنا من أهل النار، واحتبس عن النبي صلى الله عليه وسلم، فسأل النبي صلى الله عليه وسلم سعد بن معاذ فقال: يا أبا عمرو، ما شأن ثابت؟ أشتكى؟ قال سعد: إنه لجاري، وما علمت له بشكوى، قال: فأتاه سعد، فذكر له قول رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال ثابت: أنزلت هذه الآية، ولقد علمتم أني من أرفعكم صوتا على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنا من أهل النار، فذكر ذلك سعد للنبي صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بل هو من أهل الجنة.

3 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd,* VI, 170:

قال: حدثني عطاء الخراساني، حدثتني بنت ثابت بن قيس بن شماس قالت: لما أنزل الله تبارك وتعالى: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» دخل ثابت بيته وأغلق عليه بابه وطفق يبكي ففقده رسول الله صلى الله عليه وسلم فأرسل إليه فسأله فأخبره فقال: أنا رجل شديد الصوت. أخاف أن يكون قد حبط عملي. قال: لست منهم. بل تعيش بخير، وتموت بخير.

4 B -"hamîden yaşayasın, şehîden katlolunasın ve cennete giresin?".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 68; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 260:

حدثنا أبو ثابت بن ثابت بن قيس بن شماس، حدثني أبي ثابت بن قيس بن شماس، عن أبيه قال: لما نزلت هذه الآية: «لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي»، قعد ثابت في الطريق يبكي، فمر به عاصم بن عدي، قال: ما يبكيك يا ثابت؟ قال: أنا رفيع الصوت وأتخوف أن تكون هذه الآية نزلت في، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يا بني أما ترضى أن تعيش حميدا، وتقتل شهيدا، وتدخل الجنة؟»، فقال: رضيت ببشرى الله ورسوله، لا أرفع صوتي أبدا على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فنزلت، «إن الذين يغضون أصواتهم» الآية.

Terhibden sonra imtisâle tergīb için buyuruluyor ki: {إِنَّ الَّذٖينَ يَغُضُّونَ اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ} O kimseler ki Resûlullah'ın yanında seslerini kısarlar ❁ nehye muhalefetten sakınarak ve edebe riayet ederek seslerini indirir, pesten alırlar {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى} şüphesiz onlar o kimselerdir ki Allah teâlâ onların kalblerini takvâ için imtihan etmiştir. ❁ Sûre-i Fetih'te geçtiği üzere onlara kelime-i takvâyı ilzam[1] buyurup türlü mihnetlerle tecribe sahasında takvâya alıştırmış, takvâlarını bi't-tecribe meydana çıkarmıştır. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظٖيمٌ}. {إِنَّ الَّذٖينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَٓاءِ الْحُجُرَاتِ} Şüphesiz ki sana hücrelerin gerisinden bağıranlar ❁ arkasından veya önünden çağıranlar.

"**Hücre**" etrafı çevrilerek içine girilmekten men' olunan arz kıtasıdır. "Hucurât"tan murad Resûlullah'ın hâne-i saâdetinin odalarıdır ki her biri zevcelerinden birine ait olmak üzere dokuz oda idi. Âlûsî şöyle kayd eder: "İbn [4453] Sa'd'ın Atâ-i Horasânî'den tahrîcine göre hurma dallarından ahşap idi ve kapılarının üzerinde siyah kıldan çullar vardı".[2] Buhârî *Edeb*'de ve İbn Ebi'd-Dünyâ ve Beyhakī Dâvûd b. Kays'tan şöyle tahric etmişlerdir ki: "Hucurâtı gördüm, 'cerîd-i nahl'den olup hâricinden kıl çullarla örtülmüş idi. Hücrenin kapısından beytin kapısına kadar beytin arzını altı yahut yedi zirâ' zannederim ve iç beyti[3] on zirâ' tahmin ediyorum, irtifâ'ı da yedi ile sekiz arası sanırım" demiştir.[4] Hasan-ı Basrî'den[5] tahric etmişlerdir ki, "Hazret-i Osman'ın hilâfetinde ezvâc-ı Peygamberînin evlerine girerdim, tavanlarına elimle yetişirdim."[6]

---

1 F, M ve B: "iltizam".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 167; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 291:

حدثني معاذ بن محمد الأنصاري، قال: سمعت عطاء الخراساني، في مجلس فيه عمران بن أبي أنس يقول: وهو فيما بين القبر والمنبر: أدركت حجر أزواج رسول الله من جريد النخل على أبوابها المسوح من شعر أسود...

3 H: "beytini".

4 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, Kahire: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1379, s. 160:

عن عبد الله قال: أخبرنا داود بن قيس قال: رأيت الحجرات من جريد النخل مغشيا من خارج بمسوح الشعر، وأظن عرض البيت من باب الحجرة إلى باب البيت نحوا من ست أو سبع أذرع، وأحزر البيت الداخل عشر أذرع، وأظن سمكه بين الثمان والسبع نحو ذلك، ووقفت عند باب عائشة فإذا هو مستقبل المغرب.

5 B +"de".

6 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 500, VII, 161; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 160:

أخبرنا حريث بن السائب قال: سمعت الحسن يقول: كنت أدخل بيوت أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في خلافة عثمان بن عفان فأتناول سقفها بيدي.

Abdülmelik'in oğlu Velid zamanında onun emriyle Resûlullah'ın mescidine ilhak edildi ve bundan dolayı nâs ağladı ve o gün Sa'îd b. Müseyyeb şöyle dedi: "Vallahi arzu ederdim ki alâ hâlihâ bıraksalar[1] da Medine ahâlisinden birtakım kimseler neşveyâb olsalar ve ehl-i âfâk da gelip Resûlullah'ın hayatında ne ile iktifâ buyurduğunu görseler de zühd dersi alsalardı."[2]

Ehl-i siyerin çoğu bu bağıranları Benî Temîm'den olmak üzere zikretmişlerdir, şöyle ki: Benî Temîm'den yetmiş veya seksen kişi kadar bir vefd, bir heyet gelmişti. İçlerinde Zibrikan b. Bedr, Utârid b. Hâcib b. Zürâre ve Kays b. Âsım ve Kays b. Hâris ve Amr b. Ehtem ve Akra' b. Hâbis vardı. Ebû Hayyân'ın *Bahr*'da zikrine göre bunlar gelmişler, öğle sıcağında mescide girmişlerdi, Resûlullah henüz uyuyordu. "Yâ Muhammed, bize çık!" diye bağırdılar, bunun üzerine uyandı ve çıktı, Akra' b. Hâbis "yâ Muhammed! Benim medhim zeyn, zemmim şeyndir" dedi, Resûlullah: "Veyl sana, öyle olan Allah teâlâ'dır" buyurdu. Derken nâs mescide toplandı. Bunlar "Biz[3] Benî Temîm, hatîbimizle şâirimizle sana müşâ'are ve mufâhare edeceğiz" dediler. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem: "Ben şiir ile ba's olunmadım, mufâhare ile de emrolunmadım velâkin haydin bakalım" buyurdu. Zibrikan [4454] içlerinden bir gence "haydi kavminin fezâilinden intihab et, söyle" dedi, bir genç kalktı اَلْحَمْدُ لِلهِ الَّذِي جَعَلَنَا خَيْرُ خَلْقِهِ وَآتَانَا أَمْوَالًا... إلخ bir hutbe îrâd etti. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Sâbit b. Kays b. Şemmas'a -ki hatîbi idi- "kalk, cevap ver" buyurdu. Sâbit de اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ أَحْمَدُهُ وَأَسْتَعِينُهُ وَأُومِنُ بِهِ... إلخ bir hutbe ile

1 B: "bırakılsa".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 499-500; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 291:

قال محمد بن عمر: فحدثت هذا الحديث، معاذ بن محمد الأنصاري فقال: سمعت عطاء الخراساني، في مجلس فيه عمر بن أبي أنس يقول وهو فيما بين القبر والمنبر: أدركت حجر أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم من جريد النخل على أبوابها المسوح من شعر أسود فحضرت كتاب الوليد بن عبد الملك يقرأ يأمر بإدخال حجر أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم فما رأيت أكثر باكيا من ذلك اليوم. قال عطاء: فسمعت سعيد بن المسيب يقول يومئذ: والله لوددت أنهم تركوها على حالها ينشأ ناشئ من أهل المدينة ويقدم القادم من الأفق فيرى ما اكتفى به رسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته فيكون ذلك مما يزهد الناس في التكاثر والتفاخر قال معاذ: فلما فرغ عطاء الخراساني من حديثه قال عمر بن أبي أنس: ...فأما ما ذكرت من البكاء يومئذ فلقد رأيتني في مجلس فيه نفر من أبناء أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم أبو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف وأبو أمامة بن سهل بن حنيف وخارجة بن زيد بن ثابت وإنهم ليبكون حتى أخضل لحاهم الدمع وقال يومئذ أبو أمامة: ليتها تركت فلم تهدم حتى يقصر الناس عن البناء ويروا ما رضي الله لنبيه صلى الله عليه وسلم ومفاتيح خزائن الدنيا بيده.

3 F, M ve B -"Biz".

cevap verdi. Zibrikan diğer bir gence "kalk, kavminin fazlını anlatacak birkaç beyit söyle" dedi;

نَحْنُ الْكِرَامُ فَلا حَيّ يُعَادِلُنَا   فِينَا الرُّؤُوسُ وَفِينَا يقسم الرُّبُعُ
ونُطْعِمُ النَّاس[1] عِنْدَ القَحْطِ كُلَّهُمُ   مِنَ السَّديفِ إذَا لَمْ يُؤنسِ الفَزَعُ
إذَا أَبَيْنَا فَلَا يَأْبى لَنَا أَحَدٌ   إنَّا كَذٰلِكَ عِنْدَ الْفَخْرِ نَرْتَفِعُ

dedi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hassân b. Sâbit'i çağırdı, Hassân: "Söylediğini bana tekrar et" dedi. Dinledi, şöyle cevap verdi:

إنَّ الذَّوَائِبَ مِنْ فِهْرٍ وَإِخْوَتِهِمْ   قَدْ شَرَعَوا سُنَّةً لِلنَّاسِ تُتَّبَعُ
يَرْضَى بِهِمْ[2] كُلُّ مَنْ كَانَتْ سَرِيرَتُهُ   تَقْوَى الْإِلَهِ وَكُلَّ الْخَيْرِ يَصْطَنِعُ

Daha bazı beyitlerden sonra Hassân şunları da söyledi:

نَصَرْنَا رَسُولَ اللّٰهِ وَالدِّينَ عَنْوَةً   عَلَى رَغْمِ غاب مِنْ مَعَدٍ وَحَاضِرِ
بِضَرْبٍ كَأَنْوَاعِ الْمَخَاضِ مُشَاشُهُ   وَطَعْنٍ كَأَفْوَاهِ اللِّقَاحِ الْمَصَادِرِ
وَسَلْ أُحُدًا يَوْمَ اسْتَقَلَّتْ جُمُوعُهُمُ   بِضَرْبٍ لَنَا مِثْلَ اللُّيُوثِ الْخَوَادِرِ
أَلَسْنَا نَخُوضُ الْمَوْتَ فِي حَوْمَةِ الْوَغَا   إِذَا طَابَ وِرْدُ الْمَوْتِ بَيْنَ الْعَسَاكِرِ
فَنَضْرِبُ هَامًا بِالذِّرَاعَيْنِ نَنْتَمِي   إِلَى حَسَبٍ مِنْ جِذْعِ غَسَّانَ زَاهِرِ
فَلَوْلَا حَيَاءُ اللّٰهِ قُلْنَا تَكَرُّمًا   عَلَى النَّاسِ بِالْحَقَّيْنِ هَلْ مِنْ مُنَافِرِ[3]
فَأَحْيَاؤُنَا مِنْ خَيرِ مَنْ وَطِئَ الْحَصَا   وَأَمْوَاتُنَا مِنْ خَيْرِ أَهْلِ الْمَقَابِرِ

Bunun üzerine Akra' b. Hâbis kalkmış, "vallahi[4] ben bir iş için geldim ve bir şiir söyledim onu dinleteceğim" demiş ve şunu söylemiş:

أَتَيْنَاكَ كَيْمَا يَعْرِفُ النَّاسُ فَضْلَنَا   إِذَا خَالَفُونَا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ
وَإِنَّا رُءُوسُ النَّاسِ فِي كُلِّ غَارَةٍ   تَكُونُ بِنَجْدٍ أَوْ بِأَرْضِ التَّهَائِمِ
وَإِنَّ لَنَا الْمِرْبَاعَ فِي كُلِّ مَعْشَرٍ   وَأَنْ لَيْسَ فِي أَرْضِ الْحِجَازِ كَدَارِمِ

---

1 H, F, M ve B: "النفس".
2 H, F, M ve B: "يوصى بها".
3 H: "مسافر".
4 H +"demiş".

Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hassân'a: "Kalk, cevap ver" buyurdu. Hassân radıyallâhu anh da dedi ki:

[4455]

بَنِي دَارِمٍ لَا تَفْخَرُوا إِنَّ فَخْرَكُمُ يَصِيرُ وَبَالًا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ

هَبِلْتُمْ[1] عَلَيْنَا تَفْخَرُونَ وَأَنْتُمُ لَنَا خَوَلٌ مِنْ بَيْنِ ظِئْرٍ وَخَادِمِ

Bu noktada Aleyhissalâtü vesselâm لَقَدْ كُنْتَ غَنِيًّا يَا أَخَا دَارِمٍ[2] أَنْ يُذْكَرَ مِنْكَ مَا ظَنَنْتَ، انَّ النَّاسَ قَدْ لَتِنُوهُ[3] buyurdu ve Peygamber'in bu kelâmı onlara Hassân'ın söylediklerinin hepsinden daha ziyade müessir geldi. Hassân şiirini şöyle bitirdi:

فَإِنْ كُنْتُمْ جِئْتُمْ لِحَقْنِ دِمَائِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ أَنْ تُقْسَمُوا فِي الْمَقَاسِمِ

فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ نِدًّا وَأَسْلِمُوا وَلَا تَفْخَرُوا عِنْدَ النَّبِيِّ بِدَارِمِ

وَإِلَّا وَرَبِّ الْبَيْتِ قَدْ مَالَتِ الْقَنَا عَلَى هَامِكُمْ بِالْمُرْهِفَاتِ الصَّوَارِمِ

Bunun üzerine Akra' b. Hâbis "vallahi bilmem bu ne iştir? Hatîbimiz söyledi, onların hatîbi daha güzel söyledi; şâirimiz söyledi, onların şâiri daha şâir, daha güzel söylüyor" dedi, sonra Resûlullah'ın huzûruna daha[4] yakın vardı: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّكَ رَسُولُ اللّٰه dedi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de "o hâlde bundan evvel olan sana zarar vermez" buyurdu, sonra onlara atâ ve kisâ ile iltifat buyurdu.[5] İbn Hişâm

---

1 H: "هليتم".

2 B: "يا أخا دارم غنيا".

3 "Kasem olsun ki ey Dârim'in biraderi, sen o ettiğin zannın senden anılmasından ganî idin, yani nene gerekti söylemesen daha iyi ederdin çünkü nâs onu netin ettiler -kirpi meseline çevirdiler-." مَتَى لَمْ تَقْضِ الثُّلْنَّةَ أَخَذَتْنَا اللُّتَنَّةُ derler, ثُلْنَّه hâcet, لُتَنَّه kirpi demektir. Yani her ne zaman hâceti kazâ etmezsek bizi kirpi yakalar [Müellifin notu].

4 H -"daha".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 509-510:

نزلت في وفد بني تميم الأقرع بن حابس، والزبرقان بن بدر، وعمرو بن الأهتم وغيرهم. وفدوا ودخلوا المسجد وقت الظهيرة، والرسول صلى الله عليه وسلم راقد، فجعلوا ينادونه بجملتهم: يا محمد، اخرج إلينا. فاستيقظ فخرج، فقال له الأقرع بن حابس: يا محمد، إن مدحي زين وذمي شين، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ويلك! ذلك الله تعالى». فاجتمع الناس في المسجد فقالوا: نحن بني تميم بخطيبنا وشاعرنا، نشاعرك ونفاخرك فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما بالشعر بعثت، ولا بالفخار أمرت، ولكن هاتوا». فقال الزبرقان لشاب منهم: فخر واذكر فضل قومك، فقال: الحمد لله الذي جعلنا خير خلقه، وآتانا أموالا نفعل فيها ما نشاء، فنحن من خير أهل الأرض، من أكثرهم عددا ومالا وسلاحا، فمن أنكر علينا فليأت بقول هو أحسن من قولنا، وفعل هو أحسن من فعلنا. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم، لثابت بن قيس بن شماس، وكان خطيبه: «قم فأجبه»، فقال: الحمد لله أحمده وأستعينه وأومن به وأتوكل عليه، وأشهد أن لا إِلٰهَ إلا الله، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله، دعا المهاجرين من بني عمه أحسن الناس وجوها وأعظمهم أحلاما فأجابوه، والحمد لله الذي جعلنا

Siyer'inde kıssayı daha biraz farklı nakletmiş olduğunu da Âlûsî kaydeder.[1] Bu âyetin Benî Anber hakkında nâzil olduğunu da söylemişlerdir. Lâkin Benî Anber Benî Temîm'den bir batn olmak hasebiyle evvelkine muhalif düşmez. Nitekim *Kāmûs*'ta Anber, Temîm'den bir hayyin babasıdır der.[2] {اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} Onların ekserîsi akılları ermezlerdir. ❁ Henüz dini öğrenmemiş, edeb ü erkân bilmez kaba a'râbî gürûhudur. {وَلَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتّٰى تَخْرُجَ اِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} Ve eğer sen onlara çıkıncaya kadar sabretselerdi kendileri için daha hayırlı olurdu ❁ çünkü [4456] hüsn-i

أنصار دينه ووزراء رسوله وعزا لدينه، فنحن نقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إِلٰهَ إلا الله، فمن قالها منع نفسه وماله، ومن أباها قتلناه وكان رغمة علينا هينا، أقول قولي هذا وأستغفر الله للمؤمنين والمؤمنات. وقال الزبرقان لشاب: قم فقل أبياتا تذكر فيها فضل قومك، فقال:

نحن الكرام فلا حي يعادلنا   فينا الرءوس وفينا يقسم الربع
ونطعم النفس عند القحط كلهم   من السديف إذا لم يؤنس الفزع
إذا أبينا فلا يأبى لنا أحد   إنا كذلك عند الفخر نرتفع

فأمر النبي صلى الله عليه وسلم، فدعا حسان بن ثابت، فقال له: «أعدلي قولك فأسمعه»، فأجابه:

إن الذوائب من فهر وإخوتهم   قد شرعوا سنة للناس تتبع
يوصى بها كل من كانت سريرته   تقوى الإله فكل الخير يطلع

ثم قال حسان في أبيات:

نصرنا رسول الله والدين عنوة   على رغم غاب من معد وحاضر
بضرب كأنواع المخاض مشاشه   وطعن كأفواه اللقاح المصادر
وسل أحدا يوم استقلت جموعهم   بضرب لنا مثل الليوث الخوادر
ألسنا نخوض الموت في حومة الوغا   إذا طاب ورد الموت بين العساكر
فنضرب هاما بالذراعين ننتمي   إلى حسب من جذع غسان زاهر
فلولا حياء الله قلنا تكرما   على الناس بالحقين هل من منافر
فأحياؤنا من خير من وطئ الحصا   وأمواتنا من خير أهل المقابر

قال: فقام الأقرع بن حابس فقال: إني والله لقد جئت لأمر، وقد قلت شعرا فاسمعه، وقال:

أتيناك كيما يعرف الناس فضلنا   إذا خالفونا عند ذكر المكارم
وإنا رءوس الناس في كل غارة   تكون بنجد أو بأرض التهائم
وإن لنا المرباع في كل معشر   وأن ليس في أرض الحجاز كدارم

فقال النبي صلى الله عليه وسلم لحسان: «قم فأجبه»، فقام وقال:

بني دارم لا تفخروا إن فخركم   يصير وبالا عند ذكر المكارم
هبلتم علينا تفخرون وأنتم   لنا خول من بين ظئر وخادم

فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «لقد كنت غنيا يا أخا دارم أن يذكر منك ما ظننت أن الناس قد لتنوه». فكان قوله عليه الصلاة والسلام أشد عليهم من جميع ما قاله حسان، ثم رجع حسان إلى شعره فقال:

فإن كنتم جئتم لحقن دمائكم   وأموالكم أن تقسموا في المقاسم
فلا تجعلوا لله ندا وأسلموا   ولا تفخروا عند النبي بدارم
وإلا ورب البيت قد مالت القنا   على هامكم بالمرهفات الصوارم

فقال الأقرع بن حابس: والله ما أدري ما هذا الأمر، تكلم خطيبنا، فكان خطيبهم أحسن قولا، وتكلم شاعرنا، فكان شاعرهم أشعر وأحسن قولا، ثم دنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: أشهد أن لا إِلٰهَ إلا الله وأنك رسول الله، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما يضرك ما كان قبل هذا»، ثم أعطاهم وكساهم.

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 560-567; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 293.
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 563.

edeb ile Peygamber'e tâzim etmiş olurlardı, o da senâ ve sevâba ve mes'ullerinin is'âfına elverişli olurdu. Zira denildiğine göre Benî Anber esirlerine şefaat etmek üzere gelmişlerdi, yarısı ıtlak edildi, yarısına da fidye kabul olundu. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Ma'amâfîh Allah Gafûr, Rahîm'dir ❁ tevbe ve salâh ile akıllanmaya yüz tuttukları takdirde affeder, tazyik buyurmaz.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُوا} Ey o bütün iman edenler! Bir fâsık size bir haber getirirse onu tebyin[1] ettirin ❁ birdenbire kapılmayın da beyan isteyin, tahkik edip anlayın dinleyin, fısktan kaçınmayan yalandan da[2] kaçınmaz. "Fâsık"ın mukābili "adl"dir.

Fahreddin Râzî der ki: "Bu sûrede mü'minleri mekârim-i ahlâka bir irşad vardır. O ise ya Allah ile veya Peygamber ile veya ebnâ-yı cins[3] ile olur. Bunlar da iki sınıftır, çünkü ya mü'minler yolunda gider, tâat rütbesinde dâhil veya hâriç olurlar. Hâriç olan fâsıktır. Mü'minler gidişinde dâhil olanlar da yanlarında hâzır veya gāib bulunurlar. Bu suretle ahlâk beş kısım olur: 1. Allah cânibine ta'alluk eder. 2. Peygamber cânibine ta'alluk eder. 3. Fâsıklar cânibine ta'alluk eder. 4. Mü'min-i hâzıra, 5. Mü'min-i gāibe ta'alluk eder. İşte bunlardan her birine ait olmak üzere Allah teâlâ bu sûrede beş kere يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا buyurmuştur. Allah ve Resûlüne ait olanı beyandan sonra üçüncü olarak burada da fâsıkların sözlerine itimat edilmemesi lüzûmunu beyan buyuruyor. Çünkü onlar araya fitne ilkā etmek isterler ki o fitne وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ اقْتَتَلُوا... إلخ beyan buyurulacaktır."[4] Bununla beraber fâsıkın kavlini de

---

1 F, M ve B: "tebeyyün".
2 H ve F -"da".
3 F, M ve B: "cinsi".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 97-98:
هذه السورة فيها إرشاد المؤمنين إلى مكارم الأخلاق، وهي إما مع الله تعالى أو مع الرسول صلى الله عليه وسلم أو مع غيرهم من أبناء الجنس، وهم على صنفين، لأنهم إما أن يكونوا على طريقة المؤمنين وداخلين في رتبة الطاعة أو خارجا عنها وهو الفاسق والداخل في طائفتهم السالك لطريقتهم إما أن يكون حاضرا عندهم أو غائبا عنهم فهذه خمسة أقسام أحدها: يتعلق بجانب الله وثانيها: بجانب الرسول وثالثها: بجانب الفساق ورابعها: بالمؤمن الحاضر وخامسها: بالمؤمن الغائب فذكرهم الله تعالى في هذه السورة خمس مرات «يا أيها الذين آمنوا» وأرشدهم في كل مرة إلى مكرمة مع قسم من الأقسام الخمسة فقال أولا: «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله» وذكر الرسول كان لبيان طاعة الله لأنها لا تعلم إلا بقول رسول الله، وقال ثانيا: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» لبيان وجوب احترام النبي صلى الله عليه وسلم وقال ثالثا: «يا أيها الذين آمنوا إن جاءكم فاسق بنبإ» لبيان وجوب الاحتراز عن الاعتماد على أقوالهم، فإنهم يريدون إلقاء الفتنة بينكم وبين ذلك عند تفسير قوله «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا»...

büsbütün hiçe saymayıp tahkik ve tebyîni[1] emrolunmuştur. Demek ki fâsık olmayıp da adl[2] olacak olsa yerine göre haber-i vâhid mesmû' olabilecektir. Bu âyetin nüzûlüne sebep olmak üzere [4457] şöyle rivayet ediyorlar: Resûlullah, Velîd b. Ukbe'yi Beni Mustalik'a vâli ve zekât memuru olarak göndermişti. Onunla onlar arasında bir kin varmış, yaklaştığı zaman karşısına gelen süvarileri kendisine kıtal yapacaklar zannetmiş, korkmuş, dönmüş, Resûlullah'a varıp "onlar irtidad ettiler, zekâtı men' eylediler" demişti. Resûlullah da gazaba gelmiş ve onlara gazâ etmeyi kurmuştu, bu âyet bunun üzerine nâzil oldu. Bir rivayette de Hâlid b. Velîd'i göndermiş, o tarassud etmiş, ezan okuduklarını ve teheccüd dahi kıldıklarını görmüş ve zekâtlarını da ona teslim etmişler, o suretle avdet eylemiştir[3].[4] "Fâsık" ile "nebe"'in tenkîri şüyû' içindir. Herhangi bir fâsık, herhangi bir nebe' demektir. Zira Râzî'nin ihtârı vechile nekre[5] ma'rız-ı şartta cânib-i sübûtta âm, cânib-i nefiyde hâs olur. Nitekim haberlerde cânib-i nefiyde âm, cânib-i sübutta hâstır.[6] إِذْ جَاءَكُمْ denilmeyip de harf-i şek olan اِنْ ile ifade edilmesi mü'minlerin fâsıklara aldanmayacak vechile müteyakkız olmaları lüzûmunu ihtar ve öyle uyanık olan mü'minlere herhangi bir fâsıkın cür'eti nâdir olacağını iş'âr nüktesini hâizdir. {اَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ} Çünkü bir cehalet ile hâllerini bilmeyerek ❁ bir kavmi musâb kılarsınız, vurursunuz, bir musibete, bir zarara giriftar edersiniz {فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ} de sonra yaptığınıza nâdim olursunuz ❁ çünkü haber yanlış olunca sonra berâetleri tahakkuk eder de telâfisi kābil olmayan bir gam çekilir. İman vicdanı öyle bir

---

1 F, M ve B: "tebeyyünü".
2 B: "âdil".
3 B: "eylemişti".
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 359-360. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 92; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 288; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 363-364:
بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم الوليد بن عقبة... مصدّقا إلى بنى المصطلق، وكانت بينه وبينهم إحقة، فلما شارف ديارهم ركبوا مستقبلين له، فحسبهم مقاتليه، فرجع وقال لرسول الله صلى الله عليه وسلم قد ارتدوا ومنعوا الزكاة، فغضب رسول الله صلى الله عليه وسلم وهمّ أن يغزوهم، فبلغ القوم فوردوا وقالوا: نعوذ بالله من غضبه وغضب رسوله... وقيل: بعث إليهم خالد بن الوليد فوجدهم منادين بالصلوات متهجدين، فسلموا إليه الصدقات، فرجع.
5 F, M ve B -"nekre".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 98-99:
النكرة في معرض الشرط تعم إذا كانت في جانب الثبوت، كما أنها تعم في الإخبار إذا كانت في جانب النفي، وتخص في معرض الشرط إذ كانت في جانب النفي، كما تخص في الإخبار إذا كانت في جانب الثبوت.

haksızlığa karşı mütemâdiyen sızlar. Zemahşerî der ki: "Nedem, yani pişmanlık bir nevi gamdır ki vâki' olan şeyin olmamasını temenni ederek gam yemektir. Böyle bir gam ise devamlı ve mülâzemetli olur, zira vak'a hatıra geldikçe nedâmet yapışır."[1] {وَاعْلَمُٓوا اَنَّ ف۪يكُمْ رَسُولَ اللّٰهِ} Ve biliniz ki içinizde Allah'ın Resûlü var ❁ binâen'aleyh Allah'tan [4458] korkun da yalan ve bâtıl söylemekten sakının, çünkü Allah ona doğrusunu bildirir ve bir haber işittiğiniz vakit de tebeyyün için ona sorun size beyan eder, kendi re'yinizle onu kandırmaya çalışmayın.[2] {لَوْ يُط۪يعُكُمْ ف۪ي كَث۪يرٍ مِنَ الْاَمْرِ} Emirden birçoğunda size itaat eder olsa idi {لَعَنِتُّمْ} anete düşerdiniz -sarpa sarardınız: hâliniz yaman olurdu- ❁ çok zahmetler, felâketler çeker, helâke doğru giderdiniz. Çünkü öyle metbû'un tâbi' vaziyetine düşmesi bir ihtilâl ve işlerin tersine gitmesi demek olan bir inhilaldir.

"**Anet**" meşakkat ve helâk, sıkıntı ve günah mânalarına geldiği gibi esasında kırılan bir kemiğin sarıldıktan sonra tekrar kırılması demektir. Buradan anlaşılıyor ki birtakımları o haber üzerine o kavmi vurmak fikrinde bulunmuşlardı. "Emirden birçoğunda" deniliyor, demek ki bazı umûrda itaat mahzurlu değildir. Belki gönüllerini celb ile hüsn-i siyaset olur. Bir de لَوْ mâzîye dâhil olmak lâzım gelirken يُط۪يعُكُمْ diye muzâri' sîgası getirilmiştir ki لَوْ كَانَ يُطِيعُكُمْ takdîrindedir. Bunda iki mâna vardır: Birisi, itaat eder olsa idi demek olur ki istimrârın imtinâ'ını ifade ederek itaatin aslı değil, istimrârı mahzurlu olduğunu anlatır. Buna göre müstemirren olmayıp da bazen umûr-ı kesîrede itaat dahi anete bâdî değilmiş gibi anlaşılır. Bundan dolayı diğer bazı müfessirîn maksat tâatin istimrârının imtinâ'ı değil, imtinâ'ının[3] istimrârı demek olduğunu söylemişlerdir ki buna göre mâna "birçok umûrda itaat edecek olsa idi" demek olur. Yani umûr-ı kesîrede itaat hiç vâki' olmamak lâzım gelir. Ebussuud bu iki vechi[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 360-361:
والندم: ضرب من الغم، وهو أن تغتمّ على ما وقع منك تتمنى أنه لم يقع، وهو غم يصحب الإنسان صحبة لها دوام ولزام، لأنه كلما تذكر المتندّم عليه راجعه من الندام: وهو لزام الشريب ودوام صحبته.

2 B: "çalışmayınız".

3 B: "imtinâ'ın".

4 H: "vecih beynini".

münakaşa etmiştir, arzu eden bakabilir.[1] Sonra Zemahşerî işbu لَوْ يُطِيعُكُمْ cümlesinin rabtı hakkında şöyle bir îzah yapmıştır: Bu cümle müste'nef bir kelâm olmaz, [4459] çünkü nazımda[2] bir âhenksizliğe sebep olur[3] velâkin فِيكُمْ'deki müstetir merfû' zamirden veya bâriz mecrur zamirden hâl olarak mâkabline muttasıldır, mâna şöyle demek olur: İçinizde Resûlullah öyle bir hâlette bulunuyor, yahut öyle bir hâlde bulunuyorsunuz ki onu değiştirmeniz üzerinize vâcibdir. O hâl şudur: Siz istiyorsunuz ki o size tâbi' imiş gibi hâdisâtta sizin re'yinize göre amel etsin, hâlbuki öyle yapsa hâliniz yaman olur, helâke giderdiniz.[4]

{وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ} Velâkin Allah size imanı sevdirdi ۞ sevgili kıldı, binâen'aleyh iman ettiniz. Bu gösteriyor ki iman etmek için yalnız marifet kâfi değil, bir irade fiili olabilmek için sevmek de lâzımdır. Bu haysiyetle dinin başı mahabbettir. Nitekim bir hadîs-i şerifte الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ "kişi halîlinin, yani sır dostunun dini üzeredir, onun için her biriniz iyi bakın kime dostluk ediyor, kiminle sevişiyor"[5] buyurulması bu mânadandır. Yine bundan dolayıdır ki: قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31] buyurulmuştur. Ancak ulemâ, mahabbeti tabîî ve aklî olmak üzere ikiye taksim etmişlerdir. Mahabbet-i tabîiye, tab'a mülâyemettir. Mahabbet-i akliye[6] gayede bir hayr u menfaat idrâkinden neş'et eder ki sıhhat için ilacı sevmek kabîlinden gayeye nazaran tabîî, mebde'e nazaran aklî ve mecâzî bir mahabbet demek olur. Binâen'aleyh mebâdîsi mükteseb olmak itibariyle o da mükteseb addolunur. Ve bu cihetle bu şuurlu mahabbet iman ve

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 638-639.

2 B: "namazda".

3 Râzî ve daha birtakım müfessirîn de bunu ihtiyar etmişlerdir. Ma'amâfîh Ebû Hayyân der ki "istînâf olması da ba'îd değildir." [Müellifin notu]

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 361:

الجملة المصدّرة بلو لا تكون كلاما مستأنفا، لأدائه إلى تنافر النظم، ولكن متصلا بما قبله حالا من أحد الضميرين في «فيكم» المستتر المرفوع، أو البارز المجرور. وكلاهما مذهب سديد. والمعنى: أن فيكم رسول الله على حالة يجب عليكم تغييرها. أو أنتم على حالة يجب عليكم تغييرها: وهي أنكم تحاولون منه أن يعمل في الحوادث على مقتضى ما يعنّ لكم من رأى، واستصواب فعل المطواع لغيره التابع له فيما يرتئيه، المحتذى على أمثلته، ولو فعل ذلك «لَعَنِتُّمْ» أى لوقعتم في العنت والهلاك.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 303, 334; Ebû Dâvûd, Edeb, 19; Tirmizî, Zühd, 42.

6 B -"tab'a mülâyemettir. Mahabbet-i akliye".

terbiyenin iktisâbı haysiyetinde ehemmiyeti hâiz bulunur. Nitekim Hazret-i Ömer "yâ Resûlallah, sen bana[1] iki yanım arasındaki nefsimden başka her şeyden sevgilisin" demişti, Resûlullah "ben sana nefsinden de daha sevgili olmadıkça imanın tamam olmaz" buyurdu, bunun üzerine Hazret-i [4460] Ömer hemen "vallahi sen bana iki yanım arasındaki nefsimden daha sevgilisin" dedi, Resûlullah da "şimdi yâ Ömer, imanın tamam oldu" buyurdu.[2] İşte Hazret-i Ömer'in böyle bir lahza içinde mahabbetini artırarak kasem ile ikrar verebilmesi bu kabildendir. Ma'amâfîh her iki takdirde de nefs-i mahabbet bir akıl işi değil, doğrudan doğru Allah teâlâ'nın verdiği bir histir. Allah'ın sevdirmediği şeyler düşünmekle sevilemez, ancak Allah'ın sevdirdiği şeyler bilinmek, düşünülmek sayesinde akıl ile, tecribe ile sevgi şuuruna erilebilir. İşte böyle imanın esası, bir sevgi ile alâkadar olduğu, sevgi de Allah'ın bir vergisi bulunduğu için burada buyuruluyor ki: Allah size imanı sevdirdi, yani o sayede Resûlullah'a iman ettiniz {وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ} ve onu, o imanı kalbinizde tezyin buyurdu ❁ mûcebince amel edip Peygamber'e itaat ettiniz {وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ} ve küfrü, füsûku, isyânı size kerih, iğrenç kıldı ❁ onun için onlardan sakındınız.

"**Küfr**" "iman"ın mukabili, inkâr ile Allah'ın nimetlerini örtmek.

"**Füsûk**" esasen hurûc, yani çıkmak demek olup bazen dinden çıkmak mânasına kullanılırsa da o, küfürde dâhil olduğu için burada ondan beri bir mâna murad olunmak lâzım gelir. Bu sebeple ekseriya sıdk u tâatten hurûc, yani kavli ve fiili imanın muktezâsına uymamak mânasında[3] kullanılır. Burada "küfr" imana, "füsûk" ve "isyan" da imanın[4] tezyînine mukabil demek olduğundan, "füsûk" yalancılık ile kavlen sıdk u tâatten hurûc, "isyan" da emri terk ile fiilen tâatten hurûc

1 H -"sen bana".

2 Buhârî, Eymân, 2:

حدثني أبو عقيل، زهرة بن معبد: أنه سمع جده عبد الله بن هشام قال: كنا مع النبي صلى الله عليه وسلم، وهو آخذ بيد عمر بن الخطاب، فقال له عمر: يا رسول الله، لأنت أحب إلي من كل شيء إلا من نفسي، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «لا، والذي نفسي بيده، حتى أكون أحب إليك من نفسك». فقال له عمر: فإنه الآن، والله، لأنت أحب إلي من نفسي، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «الآن يا عمر».

3 B: "mânasına da".

4 F, M ve B: "iymanının".

mânasında olmak müreccah görülmüştür. "Füsûk"u kebâire, "isyân"ı sağāire sarfetmek isteyenler de olmuştur. Şu hâlde اِنْ جَٓاءَكُمْ[1]'da fâsık, sözü iman istikāmetinde olmayan bir yalancı, yahut büyük [4461] günah işleyen bir günahkâr demek olur. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte onlar ❁ öyle imanı sevip Peygamber'e iman eden ve kalblerinde iman ziynetlenip mûcebince amel ederek sıdk ile itaat eyleyen ve küfrü,[2] füsûku, isyânı menfur görüp imanın istikāmetince sadakat ve itaatten ayrılmayan kimseler {هُمُ الرَّاشِدُونَ}dur ki ancak rüşd sâhibidirler. ❁ Hak yolunda sarsılmadan dosdoğru[3] giden zatlardır.

"**Rüşd**" hak yolunda salâbet ü metanet ve kemâl-i isabetle dosdoğru gitmektir. {فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَنِعْمَةً[4]} Allah'ın fazl u nimetinden ❁ yani o rüşd, yahut hep bu zikrolunan tahbib ve tekrih ve rüşd Allah'ın fazl u nimetinden olarak cereyan etmektedir. İşbu اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ ism-i işaretinde hitab peygambere, işaret ve zamir[5] حَبَّبَ اِلَيْكُمُ'deki muhataplaradır. Zâhire nazaran لَوْ يُطٖيعُكُمْ'deki muhataplar da bunlarda dâhil görünüyor. Yani Peygamber'in beyan ve ihtârı üzerine re'ylerinde ısrar etmeyip hepsi iman ve itaatle rüşd ü kiyâset gösterdiler, füsûk u isyandan sakındılar. Lâkin Zemahşerî bunları Peygamber'e karşı re'y dermeyan etmekten sakınan ve takvâda ciddiyetleri ile öyle bir cür'et ve cesaretten korunan ve yukarıda اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى diye tavsif olunan kısım olmak üzere îzah etmiş de şöyle demiştir: لَوْ يُطٖيعُكُمْ... إلخ delâlet eder ki mü'minlerin bazısı Velîd'in sözünü tasdik ile Benî Mustalik'i vurmak fikrini Resûlullah'a iyi göstermek istediler, bu ise hata ve onların kusurlarından idi. Diğer bazıları ise sakınıyorlardı ve takvâda ciddiyetleri öyle bir cesarete mâni' oluyordu ki onlar وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ ile istisnâ kılınanlardır. Bu, إلَى بَعْضِكُمْ demektir velâkin sıfatlarının öbürlerinden farklı olması بَعْض kelimesinin zikrinden muğnî kılmıştır. Bunlar Kur'ân'ın öyle îcazlarından ve latif

1 B +"فاسق".
2 H ve F +"ve".
3 B -"dosdoğru".
4 B: "ونعمته".
5 H: "işaret dahi".

lemehâtındandır[1] ki onları ancak havâs sezebilir. Müfessirînin bazısından bunlar أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى buyurulanlardır diye [4462] menkuldür, أُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ da bu müstesnâlardır. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. ❁ Her şeyi bilir, fazl u nimetini[2] de hikmetiyle verir.

Fâsıkın sözüne kapılmanın ve Peygamber'i dinlememenin neticelerinden biri olan anet ve fitneye[3] bir işaret olmak üzere buyuruluyor ki: {وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} Ve eğer mü'minlerden iki tâife vuruşurlarsa ❁ rivayetlerin hulâsasına göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Sa'd b. Ubâde'nin marazında ziyaretine müteveccihen giderken, Abdullah b. Übey b. Selûl'e de uğraması recâ edilmiş ve bir merkebe binerek uğramıştı. Abdullah b. Übey "merkebin kokusu bizi rahatsız etti" demiş, mecliste hazır bulunan ensardan Abdullah b. Revâha hazretleri de "vallâhi Resûlullah'ın merkebinin kokusu senden daha hoştur" demiş, bunun üzerine Abdullah b. Übey'in kavminden taraftarları kızmış, Abdullah b. Revâha Hazretleri'nin arkadaşları da kızmışlar, İbn Revâha Hazrecî, İbn Übey Evsî[4] olduklarından iki kabileden birtakım kimseler, silahsız olarak elleriyle, pabuçlarıyla, sopalarla dövüşmeye başlamışlar, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah kıraat[5] buyurmuş, bu suretle barışmışlar.[6] Fakat İbn Cerîr'in ve İbn Ebî Hâtim'in Süddî'den rivayetlerine göre; ensardan İmran nâmında bir zâtın "Ümmü Zeyd" nâmında bir zevcesi vardı, kadın hısımlarını ziyaret etmek istemiş, zevci göndermemiş ve onlardan kimse gelmemek için de hânesinin ıllıyesinde (üst katında, çardağında) haps eylemişti. Kadın

---

1 B: "lemhalarındandır".
2 F, M ve B: "ni'meti".
3 F, M ve B: "takdime".
4 İbn Übey de Hazrecî'dir.
5 B: "haraket".
6 Buhârî, Sulh, 1. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 93; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 293; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 366:
حدثنا مسدد: حدثنا معتمر قال: سمعت أبي: أن أنسا رضي الله عنه قال: قيل للنبي صلى الله عليه وسلم: لو أتيت عبد الله بن أبي، فانطلق إليه النبي صلى الله عليه وسلم وركب حمارا، فانطلق المسلمون يمشون معه، وهي أرض سبخة، فلما أتاه النبي صلى الله عليه وسلم قال: إليك عني، والله لقد آذاني نتن حمارك، فقال رجل من الأنصار منهم: والله لحمار رسول الله صلى الله عليه وسلم أطيب ريحا منك، فغضب لعبد الله رجل من قومه، فشتمه، فغضب لكل واحد منهما أصحابه، فكان بينهما ضرب بالجريد والأيدي والنعال، فبلغنا أنها نزلت: «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما».

ailesine haber göndermiş, onun üzerine kavmi gelmiş, oradan indirip götürmek istemişler, kocası da çıkmış kendi kavminden isti'âne etmiş, binâen'aleyh amcasının oğulları gelip kadın ile ailesinin aralarına girmeye çalışmışlar, onlar da müdafaa etmekle dövüşmüşler, bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah adam göndermiş barıştırmış, tarafeyn Allah'ın emrine rücû' etmişler.[1] Evvelkisi birinci âyetin [4463] mazmûnuna daha yakındır. Câlib-i dikkattir ki âyette evvelâ وَاِنْ[2] طَٓائِفَتَانِ diye tesniye ile başlanıldığı hâlde fiilde[3] اقتتلا denilmeyip cemi' sîgasıyla اقْتَتَلُوا buyurulmuştur ki bu fark tercemede gösterilemiyor. Bunun nüktesi azdan başlayan bir kıtâlin bastırılmadığı takdirde tevessü' edeceğini ihtardır. Onun için {فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا} derhâl ikisi arasını ıslah edin ❁ düzeltin, nasihat ile ve şayet arada bir şüphe varsa onu izâle ile, olmadığı takdirde Allah'ın hükmüne davet ile sulh edin, barıştırın {فَاِنْ بَغَتْ اِحْدٰيهُمَا عَلَى الْاُخْرٰى} bunun üzerine şayet birisi diğerine karşı bağy ederse.

"**Bağy**" bi-gayri hak yükselmek isteyerek ta'addî etmektir. Yani sulh teşebbüsü yapıldığı ve şüphe varsa izâle edildiği hâlde birisi sulha yanaşmayıp behemehâl haksızlıkla üste çıkmak sevdâsını beslerse {فَقَاتِلُوا الَّتٖى تَبْغٖى} o vakit o bağy eden tâifeye kıtal edin {حَتّٰى تَفٖٓيءَ اِلٰٓى اَمْرِ اللّٰهِ} tâ ki o, Allah'ın emrine rücû' edene kadar ❁ Allah'ın emri اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/59] mûcebince hükmüdür. Râzî der ki: "حَتّٰى[4] تَفٖٓيءَ işaret eder ki bu kıtal bâğī'ye had gibi terki hâlinde de ikāme olunacak bir cezâ değildir. Rücû' edinceye kadardır, def'-i sâil (دفع صائل) kabîlindendir. Onun için fi'e-i bâğiye emre rücû' edince kıtal haram olur."[5] Buyuruluyor ki: {فَاِنْ فَٓاءَتْ} Eğer rücû' ederse {فَاَصْلِحُوا

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3304. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 294:
عن السدي قال: كان رجل من الأنصار يقال له عمران تحته امرأة يقال لها أم زيد، وأنها أرادت أن تزور أهلها فحبسها زوجها، وجعلها في علية له لا يدخل عليه أحد من أهلها، وإن المرأة بعثت إلى أهلها فجاء قومها فأنزلوها لينطلقوا بها، وكان الرجل قد خرج فاستعان أهل الرجل، فجاء بنو عمه ليحولوا بين المرأة وبين أهلها فتدافعوا واجتلدوا بالنعال فنزلت فيهم هذه الآية «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا» فبعث إليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فأصلح بينهم وفاؤوا إلى أمر الله.

2 H -"وان".

3 B -"fiilde".

4 M ve B -"حتى".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVIII, 105:
...الثاني: قال: «حتى تفيء» إشارة إلى أن القتال ليس جزاء للباغي كحد الشرب الذي يقام وإن ترك الشرب، بل القتال إلى حد الفيئة، فإن فاءت

{بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ} o vakit de adalet ile aralarını sulh edin[1] ❁ barıştırın, yani mücerred mütareke ile bırakmayın da Allah'ın şer'i mûcebince haklarını gözeterek hükmedip aralarını bulun. Evvelkinde mutlak olarak فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا buyurulduğu hâlde burada بِالْعَدْلِ kaydı ile takyid edilmiştir. Çünkü mukāteleden sonra olduğu için bunda hayf tehlikesi maznundur. [4464] Onun için bir de mecmû'una nazaran şu vechile te'kid[2] olunmuştur: {وَاَقْسِطُوا} Hem -her hususta- adl ü hakkāniyet yapın ❁ her hak sâhibine haktan nasibini verin, bağyden, zulümden sakının {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ} çünkü Allah adalet yapanları sever. ❁ Ebû Hayyân'ın *Bahr*'da beyânına göre bu âyetteki فَاَصْلِحُوا، فَقَاتِلُوا... إلخ hitapları مَنْ لَهُ الْأَمْر olan velâyet sâhiplerinedir[3].[4] Bu mâna İbn Abbas'tan da rivayet edilmiştir.[5] Yani aynen vücûb, hükûmet adamlarına müteveccihtir. Zira bir kıtâle müdahale ile ıslah yapabilmek istitâ'ati sırf ferdî bir istitâ'at olarak mülâhaza edilemez, lâkin herhangi bir suretle ıslah ve kıtal şânından olanlar hakkında farz-ı kifâye olmak üzere ümmetin mecmû'una hitap olması يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا nidâsının zâhirine daha muvâfıktır. Onun için bağy tahakkuk edince ona karşı ulü'l-emre yardım cihadda olduğu gibi umûma teveccüh eden bir vecîbe olur. Nitekim Hâkim[6] ve Beyhakī'nin rivayetlerine göre Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri "ben şu fi'e-i bâğiyeye kıtal etmediğimden dolayı işbu وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا âyetinden nefsimde bulduğumu hiçbir şeyden bulmadım" demiştir.[7]

الفئة الباغية حرم قتالهم. الثالث: هذا القتال لدفع الصائل، فيندرج فيه وذلك لأنه لما كانت الفيئة من إحداهما، فإن حصلت من الأخرى لا يوجد البغي الذي لأجله حل القتال.

1 H: "o vakit de beynlerini adalet ile sulh edin"; F: "o vakit de adalet ile sulh edin".

2 B: "takyîd".

3 B: "sâhiplerinindir".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 516:

والأمر في «فأصلحوا» و»قاتلوا» هو لمن له الأمر من الملوك وولاتهم.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 292-293:

عن ابن عباس، قوله «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فإن بغت إحداهما على الأخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله» فإن الله سبحانه أمر النبي صلى الله عليه وسلم والمؤمنين إذا اقتتلت طائفتان من المؤمنين أن يدعوهم إلى حكم الله، وينصف بعضهم من بعض، فإن أجابوا حكم فيهم بكتاب الله، حتى ينصف المظلوم من الظالم، فمن أبى منهم أن يجيب فهو باغ، فحق على إمام المؤمنين أن يجاهدهم ويقاتلهم، حتى يفيئوا إلى أمر الله، ويقروا بحكم الله.

6 B: "Hakîm".

7 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 502; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VIII, 298:

عن الزهري، قال: أخبرني حمزة بن عبد الله بن عمر، أنه بينا هو جالس مع عبد الله بن عمر جاءه رجل من أهل العراق فقال: يا أبا عبد الرحمن إني والله

Buğāt hakkında kütüb-i fıkhiyede bahs-i mahsus vardır. اَقْسِطُوا emri gibi şu da bütün mü'minlere umûm ifade eder: {اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ} Bütün mü'minler sırf kardeştirler. ❁ Zira hepsi ebedî hayâta sebep olan iman esasında birleşir din kardeşidirler. {فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ} Onun için iki kardeşiniz arasını düzeltin ❁ gerek iki ferd, gerek iki mü'min cemaat bozuştuklarında hemen aralarını bulup barıştırın, dinde kardeşliğin îcâbı budur. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'a korunun ❁ yani bu ıslah ve uhuvvet takvâ cümlesindendir. Bozuşmaktan korunun, mü'minlerin kendi aralarında sulh u salâh [4465] bulunmazsa, uhuvvetleri kuvvetli olmazsa küffâra karşı mücahede edemezler, Allah'ın azâbından iyi korunamazlar. Onun için Allah'tan korkun bozuşmayın, bozuşursanız barışmaktan, barıştırmaktan kaçınmayın, her işinizde takvâ yolunu tutun {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} ki rahmete erdirilesiniz.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسٰٓى اَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَٓاءٌ مِنْ نِسَٓاءٍ
عَسٰٓى اَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّۚ وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْاَلْقَابِۜ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ
بَعْدَ الْا۪يمَانِۚ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَث۪يرًا
مِنَ الظَّنِّۘ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًاۜ اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ
اَخ۪يهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَح۪يمٌ ﴿١٢﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ
مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَٓائِلَ لِتَعَارَفُواۜ اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْۜ اِنَّ
اللّٰهَ عَل۪يمٌ خَب۪يرٌ ﴿١٣﴾ قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ
الْا۪يمَانُ ف۪ي قُلُوبِكُمْۜ وَاِنْ تُط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ اَعْمَالِكُمْ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ
رَح۪يمٌ ﴿١٤﴾ اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ

لقد خرجت أن أتسمت بسمتك، وأقتدي بك في أمر فرقة الناس، وأعتزل الشر ما استطعت، وأن أقرأ آية من كتاب الله محكمة، قد أخذت بقلبي، فأخبرني عنها، أرأيت قول الله عز وجل: «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فإن بغت إحداهما على الأخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله فإن فاءت فأصلحوا بينهما بالعدل وأقسطوا إن الله يحب المقسطين» أخبرني عن هذه الآية. فقال عبد الله بن عمر: «ما لك ولذلك انصرف عني». فقام الرجل فانطلق حتى إذا توارينا سواده أقبل إلينا عبد الله بن عمر فقال: ما وجدت في نفسي في شيء من أمر هذه الآية إلا ما وجدت في نفسي أني لم أقاتل هذه الفئة الباغية كما أمرني الله تعالى.

وَاَنْفُسِهِمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿١٥﴾ قُلْ اَتُعَلِّمُونَ اللّٰهَ بِدٖينِكُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا
فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَیْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١٦﴾ يَمُنُّونَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُوا قُلْ لَا
تَمُنُّوا عَلَىَّ اِسْلَامَكُمْ بَلِ اللّٰهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاٖيمَانِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿١٧﴾ اِنَّ
اللّٰهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٨﴾

[4466] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Alay etmesin bir kavim bir kavim ile,[1] belki kendilerinden daha hayırlı olurlar; ne de birtakım kadınlar diğer kadınlarla,[2] belki onlardan daha hayırlı olurlar. Hem kendilerinizi ayıplamayın ve kötü lakaplarla atışmayın, imandan sonra fâsıklık ne kötü isimdir. Her kim de tevbe etmezse artık onlar kendilerine zulmedenlerdir (11). Ey o bütün iman edenler! Zannın birçoğundan çekinin, çünkü [4467] *zannın bazısı vebaldir. Tecessüs de etmeyin, bazınız bazınızı gıybet de etmesin; hiç arzu eder mi ki biriniz kardeşinin ölü hâlinde etini yesin? Demek tiksindiniz! O hâlde Allah'a korunun, çünkü Allah Tevvâb'dır, Rahîm'dir (12). Ey o bütün insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık, hem de sizi şa'b şa'b, kabile kabile yaptık ki tanışasınız. Haberiniz olsun ki Allah yanında ekreminiz en takvâlınızdır, her hâlde Allah Alîm'dir, Habîr'dir (13). A'râbîler "iman ettik" dediler, de ki: "Siz henüz iman etmediniz, velâkin henüz iman kalblerinizin içine girmemiş olduğu hâlde 'islâma girdik' deyin ve eğer Allah'a ve Resûlüne itaat ederseniz size amellerinizden hiçbir şey eksiklemez[3], çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir" (14). Mü'minler ancak o kimselerdir ki Allah'a ve Resûlüne iman ettikten sonra şüpheye düşmeyip Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla mücahede etmektedirler; işte onlardır ki sâdıklardır (15). De ki: "Siz Allah'a dindarlığınızı mı öğretiyorsunuz,*

---

1 H ve F: "Bir kavim bir kavim ile alay etmesin".
2 H ve F: "birtakım kadınlar da diğer kadınlarla".
3 B: "eksilmez".

hâlbuki Allah göklerdekini ve yerdekini bilir ve Allah her şeye alîmdir" (16). İslâm'a girdiklerini senin başına kakıyorlar, de ki "İslâmınızı benim başıma kakmayın, belki sizi imana hidâyet buyurduğundan dolayı Allah sizin başınıza kakar, eğer sâdıksanız" (17). [1]Göklerin, yerin gaybını Allah bilir ve Allah görür[2] her ne yaparsanız (18).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ} ❁ Mü'minler arasında ıslah ve ittikā emrolunduktan sonra o uhuvvet ve salâhı haleldâr edebilecek câhilliklerden sakındırmak ve mü'minler arasında ıslah[3] ve ittikā hissini en yüksek bir samimiyet ile tatbik ettirerek mütekābil hürmet telkin eylemek ve bu suretle İslâm'ın daha birçok kavimlere yayılıp inkişaf edeceğine işaret ile o geniş uhuvveti tarsin edecek tehzîbe yükseltmek üzere bu iki âyet ümmete ta'lîm-i edeb ile huzur ve gıyabda ahlâkī bir irşaddır. Nüzûlü hakkında birkaç sebep zikrolunmuştur. Dahhâk'ten rivayet olunduğuna göre Benî Temîm'den bir kavim; Bilâl-i Habeşî, Habbâb, Ammâr, Suheyb, Ebû Zer, Sâlim mevlâ [4468] Huzeyfe gibi zevât ile istihzâ etmişlerdi.[4] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: Zeyneb binti Huzeyme el-Hilâliyye'yi kısalığından dolayı eğlenmişti.[5] Kezâlik Hazret-i Âişe ile Hazret-i Hafsa, Ümmü Seleme Hazretleri'ni kısa diye konuşmuşlardı.[6] İbn Abbas'tan: Hazret-i Safiyye binti Huyey Resûlullah'a gelmiş, "kadınlar bana 'ey Yahudî kızı Yahudî!' diye söz atıyorlar" demiş, Resûlullah da: "'Babam Hârûn, amcam

---

1 H +"Çünkü".

2 B: "Gafûr".

3 F, M ve B: "salâh".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 375. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3304:

وقال الضحاك: نزلت في وفد تميم –الذين ذكرناهم في صدر السورة– استهزؤوا بفقراء أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، مثل عمار وخباب وبلال وصهيب وسلمان وسالم مولى أبي حذيفة رضي الله عنهم، لما رأوا من رثاثة حالهم، فأنزل الله عز وجل في الذين آمنوا منهم: «يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ».

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 517; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:

وعن عائشة، أنها كانت تسخر من زينب بنت خزيمة الهلالية، وكانت قصيرة.

6 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 409. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 327; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:

نزلت في امرأتين من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم سخرتا من أم سلمة وذلك أنها ربطت حقويها بسبنية –وهي ثوب أبيض– وسدلت طرفها خلفها فكانت تجره، فقالت عائشة لحفصة: انظري إلى ما تجر خلفها كأنه لسان كلب! فهذا كان سخريتها.

وقال أنس: نزلت في نساء النبي صلى الله عليه وسلم، عيرن أم سلمة بالقصر.

Mûsâ, zevcim de Muhammed' niye demedin?" buyurmuştu.[1] Şu da rivayet olunmuştur ki: Sâbit b. Kays, kulağında biraz ağırlık vardı, Resûlullah'ın meclisine geldiği vakit işitsin diye yer açarlardı. Bir gün gelmiş, "açılın" diye diye Resûlullah'ın yanına kadar varmıştı. Bir zâta "çekil" dedi, o aldırmadı; "bu kim?" dedi, o zât da "ben filânım" dedi, o "hayır, sen filân kadının oğlusun" diye câhiliyede ta'yîb olunduğu bir vâlide söyledi. Adamcağız mahcup oldu, bu âyet nâzil olunca Sâbit "bundan sonra kimseye karşı haseb ile de iftihar etmem" dedi.[2] Bir de Ebû Cehil'in oğlu İkrime Müslüman olmuştu, bazı kimseler ona "bu, bu[3] ümmetin Firavununun oğlu" demişlerdi; gücüne gelmiş[4], Resûlullah'a şikayet eylemişti,[5] işte bu âyet bu sebeplerle[6] nâzil oldu. Kurtubî demiştir ki: "'Suhriyet' istihkar ve istihânet ve gülünecek vechile ayıp ve noksana tenbihtir. Bazı[7] fiilini veya kavlini hikâye ve[8] işaret veya îmâ ile yahut lakırdısına veya işine veya herhangi bir kusuruna veya suratına gülmek ile de olur."[9] Diğer bir târife göre bir şahsı huzûrunda gülünecek vechile

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 376. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 127; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 135; Tirmizî, Menâkıb, 63/3892; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 517:

وروى عكرمة عن ابن عباس رضي الله عنهما، أنَّ صفية بنت حيي بن أخطب رضي الله عنها، أتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: إنَّ النساء يعيرنني، ويقلن: يا يهودية بنت يهوديَّين، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هلا قلت: إنَّ أبي هارون وإنَّ عمي موسى وإنَّ زوجي محمد» فأنزل الله عز وجل هذِه الآية.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 305. Krş. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 72; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 374:

روي أن الآية نزلت في ثابت بن قيس وكان به وقر فكانوا يوسعون له في مجلس رسول الله صلّى الله عليه وسلّم ليسمع فأتى يوما وهو يقول: «تفسحوا» حتى انتهى إلى رسول الله عليه الصلاة والسلام فقال لرجل: «تنح» فلم يفعل فقال: من هذا؟ فقال الرجل: أنا فلان فقال: بل أنت ابن فلانة يريد أما كان يعير بها في الجاهلية فخجل الرجل فنزلت. فقال ثابت: لا أفخر على أحد في الحسب بعدها أبدا.

3 B -"bu".

4 B: "gitmiş".

5 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye,* Câmi'atü'ş-Şârika, 1429/2008, XI, 7003; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 149; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303-304:

ويروى أن هذه الآية نزلت في عكرمة بن أبي جهل بن هشام قدم المدينة مسلماً فكان يمر بالمؤمنين فيقولون: هذا ابن فرعون هذه الأمة، فشكا ذلك إلى النبي صلى الله عليه وسلم فنهاهم أن يقولوا ذلك، ونزلت الآية عامة فيه وفي غيره.

6 F, M ve B: "sebeble".

7 H: "Bazen".

8 B: "veya".

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303. Krş. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 131:

وقال القرطبي: السخرية الاستحقار والاستهانة والتنبيه على العيوب والنقائص بوجه يضحك منه وقد تكون بالمحاكاة بالفعل والقول أو الاشارة أو الإيماء أو الضحك على كلام المسخور منه إذا تخبط فيه أو غلط أو على صنعته أو قبح صورته.

Bu tarif Gazzâlî'ye âittir. Âlûsî Bakara sûresinin tefsirinde (I, 160) bu sözü Gazzâlî'ye izafe etmekle birlikte burada sehven Kurtubî'ye atfetmiştir. Kurtubî'de ise bu tarifin zikrine rastlayamadık.

kavlen veya fiilen tahkir etmektir.[1] *Kāmûs*'un tâbirince eğlenmektir.[2] Râzî burada murad olan mânaya göre bunu şöyle târif etmiştir: Mü'min kardeşine tâzim ve iclâl gözü ile bakmayıp derecesinden iskāt ederek iltifat eylememektir ki ihvânınızı hakir görmeyin, küçültmeyin demektir.[3] "Kavim" tâbiri aslında "kāim"in cem'i veya tesmiye bi'l-masdar kabîlinden olarak iş gören ve kendilerini müdafaaya kıyam edebilecek, yani dirişebilir erkek cemaatine denir, kavm-i [4469] Nûh ve kavm-i Fir'avn tâbirlerinde olduğu gibi. Kadınlara şümûlü, dolayısıyla ve bi't-teba'dır. Burada erkek ve kadına[4] ayrı ayrı ihtar olunmak üzere "kavim" ve "nisâ" diye tasrih olunmuştur. "Kavim" ve "nisâ"nın tenkîri nehiyde şüyû' ve ta'mîm ifade etmek içindir. Müfredin istiğrâkı daha şümullü olduğu hâlde "kavmün ve lâ nisâün[5]" diye cem'-i münekker getirilmesinde[6] de nükteler vardır. Bu evvelâ İslâm'ın sade fertlere değil, birçok kavimlere şüyû' ve intişar edeceğini bir ihtardır. Sâniyen suhriyet işinin muhatarası büyük olup ona tek başına bir erkek veya kadının ikdam etmeyeceğine işarettir. Sâlisen, alay eden veya maskaralık yapan kişinin yanında ekseriya gülüp eğlenecek ve o suretle ona arkadaş olacak kimselerin eksik olmayacağını ve bu yüzden vâhidin cemaate münkalib olarak işin büyüyebileceğini de iş'âr eyler. Hâsılı hiçbir mü'min kavim hiçbir mü'min kavim ile eğlenmesin, alay etmesin {عَسٰٓى اَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ} belki onlar kendilerinden daha hayırlı olurlar. ❁ Bu cümle, nehyin illetidir. Bundan dolayı فَعَسَى أَنْ يَكُونُوا gibi bir edat[7] ile vasl olunmak zâhir görünürken bir sual ve cevap tarzında takrir olunmak için istînâf hâlinde îrad olunmuştur. Yani bu nehyin sebebi sorulmak istenilirse her mü'min şöyle itikad etmelidir: Olabilir ki

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:

وقال بعض: هو ذكر الشخص بما يكره على وجه مضحك بحضرته، واختير أنه احتقاره قولا أو فعلا بحضرته على الوجه المذكور.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 384.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 108:

فالسخرية هي أن لا ينظر الإنسان إلى أخيه بعين الإجلال ولا يلتفت إليه ويسقطه عن درجته، وحينئذ لا يذكر ما فيه من المعايب، وهذا كما قال بعض الناس تراهم إذا ذكر عندهم عدوهم يقولون هو دون أن يذكر، وأقل من أن يلتفت إليه، فقال لا تحقروا إخوانكم ولا تستصغروهم.

4 H: "kadın".

5 M ve B: "velânisün".

6 B: "getirilmemesinde".

7 B: "âdet".

eğlenilen, Allah yanında o eğlenenden daha hayırlı olsun, çünkü insanlar yalnız zâhir-i ahvâle muttali' olabilirler, iç yüzünde gizli cihetleri bilmezler, Allah yanında tartı tutacak olan ise vicdanların ihlâsı, kalblerin takvâsıdır. İnsanın ilmi ise onun Allah yanındaki tartısını tartmaya, iki kalbin uhrevî tecelliyâtını[1] ölçmeye kâfi değildir. Onun için kimse zâhir-i hâle bakıp da gözünün kestiğini horlamaya, eğlenmeye cür'et etmesin, eğer Allah indinde muvakkar, muhterem olan bir şahsı tahkir etmiş bulunursa nefsine ne büyük zulmetmiş olur. Kezâlik {وَلَا نِسَٓاءٌ مِنْ نِسَٓاءٍ عَسٰى... إلخ} [4470] {وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ} ve kendilerinize[2] lemz etmeyin ❁ ayıp sürmeyin.

"**Lemz**" dil[3] ile ta'n etmek, ayıplamak, zemm ü kadh etmek. Burada iki mâna vardır ki ikisi de sahihtir; birisi mü'minler hepsi bir nefis gibi olduklarından bir mü'mini ayıplayan kendi nefsini ayıplamış gibi olur. Birisi de ayıplanacak şey yapan kendi nefsini ayıplamış olur. Evvelkine göre mâna: Mü'minleri ayıplamayın, zemm ü kadh etmeyin ki kendi nefsinizi ayıplamış olursunuz. İkinciye göre mâna: Bir mü'min ile eğlenmek[4] gibi ayıplanacak, kendinize leke olacak şeyler yapmayın ki kendinizi ayıplamış, lekelemiş olmayasınız[5] demektir. Birinci mâna uhuvvet nokta-i nazarından daha samimi, ikinci mâna izzet-i nefs haysiyetinden daha nezihtir.

{وَلَا تَنَابَزُوا بِالْاَلْقَابِ} Lakaplarla da atışmayın ❁ yani birbirinize zemmi andıran kötü lakab takarak da çağırışmayın[6].

"**Lakab**" medhi veya zemmi iş'âr eden isim veya sıfattır[7]. Zemmi iş'âr eden lakablar çirkin lakablardır.

"**Nebz**" örfte kötü lakab takmak mânasına olduğu için burada nehyolunan elkāb kötü lakablardır. Yoksa muhatabın hâliyle mütenâsib

---

1 F, M ve B: "temâyülâtını".
2 B: "kendinize".
3 F: "din".
4 F, M ve B: "Bir mü'mini eğlenmek".
5 B: "olursunuz".
6 B: "çağırmayın".
7 F, M ve B: "vasıftır".

olarak medh ü ihtirâmı ifade eden güzel lakablarla yâd etmek menhî değildir. *Keşşâf*'ta der ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى أَخِيهِ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِأَحَبِّ أَسْمَائِهِ 'mü'minin mü'min kardeşi üzerindeki hakkından birisi de onu en sevdiği ismiyle çağırmasıdır.'[1] Onun için künye koymak sünnetten ve âdâb-ı haseneden olmuştur. Hazret-i Ömer radıyallâhu anh 'künyeleri işâ'a edin, çünkü münebbihtir' demiştir. Fi'l-hakīka Hazret-i Ebû Bekir 'Atîk' ve 'Sıddîk', Hazret-i Ömer 'Fâruk', Hazret-i Hamza 'Esedullah', Hâlid b. Velîd 'Seyfullah' lakablarıyla telkib olunmuşlardır. Ve meşâhîrin [4471] çoğu hep lakablarıyla yâd olunmuşlardır. Hem böyle güzel lakablar gerek Arabın ve gerek sâir ümmetlerin hemen hemen hepsinde cereyan edegelmiştir."[2] Fakat mü'mini gücendirmesi ve ayıplaması melhuz olan lakablarla çağırmak, çağırışmak[3] mü'minler arasında yapılmamalıdır. {بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِيمَانِ} İmandan sonra fâsıklık ne fena isim! ❁ Yani imandan sonra bu menhiyyâtı, o suhriyeti, o[4] lemzi veya nebzi yapanlar fısk yapmış ve mûcebince kendilerine fâsıklığı revâ görmüş olurlar. Hâlbuki imandan sonra fâsıklık veya fısk ile anılmak ne fena bir yâd, ne çirkin bir addır. Binâen'aleyh bir mü'min bunu ne kendine ne de ihvânına revâ görmemelidir. {وَمَنْ لَمْ يَتُبْ} Ve her kim -bu[5] nehyolunan şeyleri yapar da- tevbe etmezse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} işte onlar zâlimlerdir. ❁ Tâat yerine isyânı koyarak zulmetmiş, hem imandan sonra fısk adını takınarak ve kendini azâba mâruz kılıp nefsine yazık eylemiş kimselerdir.

---

1 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 285:

حدثني جدي حنظلة بن حذيم قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يعجبه أن يدعى الرجل بأحب أسمائه إليه، وأحب كناه.

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IX, 141; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 485. Bu söz Hz. Ömer'e de izafe edilmektedir. Bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 119; İbn Vehb, *el-Câmi',* s. 325; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk,* s. 100:

عن شيبة الحجبي عن عمه عثمان بن طلحة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ثلاث يُصَفِّينَ لك ود أخيك: تسلم عليه إذا لقيته، وتوسع له في المجلس، وتدعوه بأحب أسمائه إليه.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 369-370:

روي عن النبي صلى الله عليه وسلم: «من حق المؤمن على أخيه أن يسميه بأحب أسمائه إليه» ولهذا كانت التكنية من السنة والأدب الحسن. قال عمر رضى الله عنه: «أشيعوا الكنى فإنها منبهة». ولقد لقب أبو بكر بـ»العتيق» و»الصدّيق»، وعمر بـ»الفاروق»، وحمزة بـ»أسد الله»، وخالد بـ»سيف الله». وقلّ من المشاهير في الجاهلية والإسلام من ليس له لقب، ولم تزل هذه الألقاب الحسنة في الأمم كلها من العرب والعجم تجرى في مخاطباتهم ومكاتباتهم من غير نكير.

3 B -"çağrışmak".

4 F, M ve B: "veya".

5 F, M ve B: "şu".

Nîsâbûrî *Garâibu'l-Kur'ân*'da der ki: "Zira nehyolunan[1] şeyde ısrar küfürdür, menhîyi me'mur gibi saymadır."[2]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! {اِجْتَنِبُوا كَثٖيراً مِنَ الظَّنِّ} Zannın birçoğundan ictinab edin ❁ uzak bulunun, beslemekten, yahut onunla amel etmekten sakının {اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ} çünkü zannın bazısı ağır günahtır.

"**İsm**" sonunda üzerine ukūbet terettüb eden günahtır. Çünkü zan, ihtimal üzere bir hüküm olduğundan bir kısmı hakka hiç isabet etmez, etmeyince de gayrın hakkı ta'alluk eden hususta o suretle aleyhine hüküm bühtan ve iftira ve binâen'aleyh bir vebal olur. Bâhusus zannın [4472] menşe'i mücerred umûr-ı nefsiye olduğu zaman hata daha büyük olur. Zannın bazısı ism ü vebal olunca da böyle bir vebal ve zarara düşmemek için ihtiyat etmek ve hangi nevi zandan olduğunu teemmül edebilmek üzere onun birçoğundan sakınmak lâzım gelir. Nehyolunan çirkinliklerden birçoğu da böyle zunûndan neş'et eder. Gerçi zannın hepsi ism ve günah değildir. Allah'a ve mü'minlere hüsn-i zan gibi vâcib olan zan da vardır. Nitekim Sûre-i Nûr'da لَوْلَٓا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْراً [24/12] buyurulmuş ve hadîs-i kudsîde أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي "Ben kulumun Bana[3] zannı yanındayımdır"[4] diye vârid olmuştur. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللهِ "her biriniz Allah'a hüsn-i zan ederek ölsün"[5] ve buyurmuştur ki: حُسْنُ الظَّنِّ مِنَ الْإِيمَانِ "hüsn-i zan imandandır.[6] Ameliyyâtta kat'[7] bulunmayan husûsâtta zannî delil ile amelin vâcib olduğu mevâki' de vardır. Sonra maîşete müte'allik husûsâtta olduğu gibi mubah olan zanlar da vardır. Lâkin zannın bir kısmı da haramdır. Yakīn vâcib olan ilahiyyâtta

1 H: "menhî olan".

2 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 166:

«ومن لم يتب» عما نهي عنه «فأولئك هم الظالمون» لأن الإصرار على المنهي كفر إذ جعل المنهي كالمأمور فوضع الشيء في غير موضعه.

3 B -"Bana".

4 Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Zikr, 2.

5 Müslim, Cennet, 82.

6 Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1123; Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân,* VI, 166:

الظن على أربعة أوجه: مأمور به ومحظور ومندوب إليه، ومباح. أما المأمور به: فحسن الظن بالله، وهو قوله عليه السلام: إن حسن الظن من الإيمان.

7 B: "kat'î".

ve nübüvvâtta zan haram olduğu gibi Allah'a ve ehl-i salâha sû-i zan da haramdır. Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur: إِنَّ اللهَ حَرَّمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَعِرْضَهُ وَأَنْ يُظَنَّ بِهِ ظَنُّ السُّوءِ "Allah teâlâ müslimden kanını ve ırzını ve kendisine sû-i zan edilmesini haram kılmıştır."[1] İşte bu âyet de bu siyakta vârid olmuştur. Ve hepsinin değil, bazı zannın ism olduğu tasrih buyurulmuştur. Burada ma'rife olarak كَثِيرَ الظَّنِّ denilmeyip de nekre ile mübhem olarak كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ buyurulmasının[2] nüktesinde[3] de *Keşşâf* gibi ehl-i me'ânî olan müfessirîn diyorlar ki: Bunun nekre gelmesi ba'ziyet mânasını ifade etmek ve zanların içinde tebyin ve tâyin olunmaksızın[4] ale'l-ıtlâk ictinâbı vâcib olanlar bulunduğunu iş'âr eylemek içindir ki herkes hak ve bâtılı açık emâresiyle seçmeden ve iyi nazar ve teemmül etmeden zanna cür'et etmesin, Allah'tan korksun. Eğer ma'rife getirilse idi zandan ictinâb emri [4473] az bir zanna[5] değil, çok olan zanna menût imiş ve ictinâbı lâzım gelen zan çoklukla muttasıf olan zan olup az olan zanna ruhsat var imiş gibi telakkī olunabilirdi. İctinâbı vâcib olan zannı diğerlerinden[6] ayıracak olan mümeyyize gelince: Zâhirde bir sebebi ve sahih emâresi bulunmayan zan haramdır, ictinab lâzımdır. Binâen'aleyh mestur bir adama hüsn-i zan vâcib olmasa bile sû'-i zan da câiz olmaz. Lâkin fısk u fücur ile tanınan kimselere sû'-i zan haram olmaz.[7] Bununla beraber {وَلَا تَجَسَّسُوا} tecessüs de etmeyin ۞ yani mü'minlerin eksikliklerini bulacağız, açık delil ve emareler elde ederek zan veya yakīn husûle

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 372. İbn Mâce (Fiten, 2) rivayeti şu şekilde nakleder:
حدثنا عبد الله بن عمر، قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يطوف بالكعبة، ويقول: ما أطيبك وأطيب ريحك، ما أعظمك وأعظم حرمتك! والذي نفس محمد بيده، لحرمة المؤمن أعظم عند الله حرمة منك، ماله ودمه، وأن نظن به إلا خيرا.

2 H -"buyurulmasının".

3 B: "nüktesi".

4 F, M ve B: "olmaksızın".

5 B: "zamana".

6 F, M ve B: "diğerinden".

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 371-372:
والمأمور باجتنابه هو بعض الظن، وذلك البعض موصوف بالكثرة: ألا ترى إلى قوله «إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ»؟ فإن قلت: بَيِّنْ الفصل بيْن «كَثِيراً» حيث جاء نكرة وبيْنَه لو جاء معرفة. قلت: مجيئه نكرة يفيد معنى البعضية، وإنّ في الظنون ما يجب أن يجتنب من غير تبيين لذلك ولا تعيين، لئلا يجترئ أحد على ظنّ إلا بعد نظر وتأمّل، وتمييز بين حقه وباطله بأمارة بينة، مع استشعار للتقوى والحذر، ولو عرف لكان الأمر باجتناب الظنّ منوطا بما يكثر منه دون ما يقل، ووجب أن يكون كل ظنّ متصف بالكثرة مجتنبا، وما اتصف منه بالقلة مرخصا في تظننه. والذي يميز الظنون التي يجب اجتنابها عما سواها: أنّ كل ما لم تعرف له أمارة صحيحة وسبب ظاهر: كان حراما واجب الاجتناب، وذلك إذا كان المظنون به ممن شوهد منه الستر والصلاح، وأونست منه الأمانة في الظاهر، فظنّ الفساد والخيانة به محرّم، بخلاف من اشتهره الناس بتعاطى الريب والمجاهرة بالخبائث.

getireceğiz diye casus gibi inceden inceye yoklayıp araştırmayın da zâhir olanı tutun, Allah'ın örttüğünü örtün.

"**Tecessüs**", "cess"ten tefe"uldür. "Cess" aslında hastalığı sağlığı anlamak için nabız yoklamaktır ki el ile yoklamak ve haber araştırmak mânalarına gelir. "Tecessüs" de bundan tekellüftür ki dikkat ve gayretle araştırmak demektir. Nitekim "casus" da bu maddedendir. Bir hadîs-i şerifte şöyle vârid olmuştur: لَا تَتَّبِعُوا عَوْرَاتِ الْمُسْلِمِينَ فَإِنَّ مَنْ تَتَبَّعَ عَوْرَاتِ الْمُسْلِمِينَ تَتَبَّعَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ وَمَنْ تَتَبَّعَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ يَفْضَحْهُ وَلَوْ فِي جَوْفِ بَيْتِهِ "müslimînin eksikliklerini, ayıplarını tetebbu' etmeyin. Zira her kim müslimînin ayıplarını tetebbu' ederse Allah teâlâ da onun ayıbını tâkip eder, nihâyet evinin içinde bile onu rezîl ü rüsva eyler".[1] Rivayet olunuyor ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh Medine'de geceleyin karakol gezerdi. Bir gece bir evde tegannî eden bir adamın sesini işitti, duvardan aştı içeri girdi, baktı ki yanında bir kadın bir de şarap var, "ey Allah'ın düşmanı" dedi, "sen masiyet yapacaksın da Allah seni muhakkak[2] setredecek mi sandın?" Adam, "sen de acele etme yâ emîre'l-mü'minîn!" dedi, "ben bir masiyet yaptım ise, sen üç hususta Allah'a masiyet yaptın. Allah teâlâ[3] وَلَا تَجَسَّسُوا buyurdu, sen tecessüs ettin, Allah teâlâ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا [el-Bakara 2/189] buyurdu, sen duvardan aştın, Allah [4474] celle şânuhû لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَا [en-Nûr 24/27] buyurdu, sen benim üzerime izinsiz girdin." Bunun üzerine Hazret-i Ömer, "nasıl, şimdi affedersem sizde bir hayır var mı?" -Yani sen de beni affeder[4], tevbe eyler misin?- dedi, o da "evet" dedi, bu suretle bıraktı çıktı.[5] {وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضاً} Ve bazınız bazınızı gıybet de etmesin.

---

1 Tirmizî, Birr, 85:

عن ابن عمر قال: صعد رسول الله صلى الله عليه وسلم المنبر فنادى بصوت رفيع فقال: يا معشر من أسلم بلسانه ولم يفض الإيمان إلى قلبه، لا تؤذوا المسلمين ولا تعيروهم ولا تتبعوا عوراتهم؛ فإنه من تتبع عورة أخيه المسلم تتبع الله عورته، ومن تتبع الله عورته يفضحه ولو في جوف رحله.

2 B: "muhakkak seni".

3 H: "sübhânehû".

4 F, M ve B: "afveyler".

5 Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk,* Kâhire: Dâru'l-Âfâk, 1419, s. 152:

عن ثور الكندي، أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان يعس بالمدينة من الليل، فسمع صوت رجل في بيت يتغنى، فتسور عليه، فوجد عنده امرأة، وعنده خمرا، فقال: يا عدو الله، أظننت أن الله يسترك وأنت على معصيته؟ فقال: وأنت يا أمير المؤمنين، لا تعجل علي، إن أكن عصيت الله واحدة، فقد عصيت الله في ثلاث، قال تعالى: «ولا تجسسوا» (الحجرات ١٢/٤٩) وقد تجسست، وقال الله عز وجل: «وليس البر بأن تأتوا البيوت من ظهورها» (البقرة ١٨٩/٢)، وقد تسورت علي، ودخلت علي من ظهر البيت بغير إذن، وقال الله عز وجل: «لا تدخلوا بيوتا غير بيوتكم حتى تستأنسوا وتسلموا على أهلها» (النور ٢٧/٢٤)، فقد دخلت بغير سلام. قال عمر رضي الله عنه: فهل عندك من خير إن عفوت عنك؟ قال: نعم، والله يا أمير المؤمنين، لئن عفوت عني لا أعود لمثلها أبدا، قال: فعفا عنه، وخرج وتركه.

"**Gıybet**", bir kimsenin gıyâbında hoşlanmayacağı bir şey söylemektir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Bilir misiniz gıybet nedir?" "Allah ve Resûlü a'lem[1]" dediler. "Kardeşini hoşlanmayacağı bir şey ile anmandır" buyurdu. "Ya söylediğim kardeşimde varsa?" denildi, "eğer söylediğin onda varsa gıybet etmiş olursun, ve eğer söylediğin onda yoksa o vakit de[2] ona bühtan etmiş olursun" buyurdu ki bunu Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve sâire[3] zikretmiştir.[4] Demek ki bundan evvelki âyette yüzüne karşı ayıplamak nehyedildiği gibi burada da gıybet nehyedilmiştir. Birgivî *Tarîkat-ı Muhammediye*'de bu hadisi naklettikten sonra der ki[5]: "Gıybet, dîn ü dünya ayıplarının zikrine şâmil olur. Lâkin bizim ulemâmıza göre muhatabın tanınması ve sebb tarîkiyle olması da şarttır. *Kādîhân Fetâvâsı*'nda 'bir adam kardeşinin mesâvîsini ihtimam suretiyle zikrederse o gıybet olmaz. Gıybet ancak gazab suretiyle sebb kasdederek zikrolunmaktır' diye mezkurdur. Binâen'aleyh münkeri tağyir için veya istiftâ için veya şerrinden tahzir için yahut topal demek gibi târif için olursa gıybet olmaz. Kezâlik fıskı, zulmü açıklar bir kimse olur da onun fıskını, zulmünü anarsa yine gıybet olmaz. Lâkin başka bir ayıbını zikrederse gıybet olur. İbn Şeyh, Enes radıyallâhu anh'tan: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki مَنْ أَلْقَى جِلْبَابَ الْحَيَاءِ فَلَا غِيْبَةَ لَهُ 'her kim hayâ örtüsünü atarsa artık onun gıybeti yoktur.'[6] İbn Ebi'd-Dünyâ, Behz[7] b. Hakîm'den, o babasından, o dedesinden: Hazret-i [4475] Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: أَتَرْعَوْنَ عَنْ ذِكْرِ الْفَاجِرِ؟ مَتَى يَعْرِفُهُ النَّاسُ؟ اذْكُرُوهُ[8] بِمَا فِيهِ يَحْذَرْهُ النَّاسُ 'fâciri nâs tanırken anmaktan korkacak mısınız? Onu onda olan ile

1 B: "a'lemdir".
2 F, M ve B -"de".
3 B +"de".
4 Müslim, Birr, 70:
عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أتدرون ما الغيبة؟» قالوا: الله ورسوله أعلم قال: «ذكرك أخاك بما يكره». قيل: أفرأيت إن كان في أخي ما أقول؟ قال: إن كان فيه ما تقول فقد اغتبته، وإن لم يكن فيه فقد بهته.
5 H -"der ki".
6 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk,* s. 42.
7 H ve F: "Behz".
8 B: "اذ ذكروه".

anın ki nâs sakınsın'[1].[2] Gazzâlî sebbi şart etmemiş ve ihtimâma iltifat eylememiş olduğu için daha çok daraltmıştır. Sonra gıybet üç nevidir. Evvelkisi gıybet edip de 'ben gıybet etmiyorum, onda olanı söylüyorum' demektir. Bu fakih Ebu'l-Leys'in *Tenbîh*'de dediği gibi kat'î haramı helâl saymak olduğu için küfürdür.[3] İkincisi gıybet edip gıybeti muğtâba bâliğ olmaktır; bu masiyettir, helâlleşmedikçe tevbe de tamam olmaz, çünkü ezâ eylemiş kul hakkı ta'alluk etmiştir. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Taberânî'nin Câbir'den tahric eyledikleri şu hadîsin mahmili de budur: 'Gıybet zinadan eşeddir' buyurulmuş, 'nasıl olur?' denilmiş, Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuş ki: 'Recül zina eder[4] sonra tevbe eder Allah mağfiret buyurur. Gıybet eden ise sâhibi mağfiret etmedikçe mağfiret olunmaz.'[5] Üçüncüsü, sahibine bâliğ olmaz. Bu hem kendisine ve hem gıybet ettiği kimseye istiğfar ederek tevbe eylemekle[6] affolunabilir. Bazıları mutlaka istihlâle muhtaçtır demişler, bazıları da mutlaka tevbe ve istiğfar kâfidir demişlerdir."[7]

{اَيُحِبُّ[8] اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا} Hiçbiriniz kardeşinin ölü olarak etini yemesini sever mi? ❁ Gıybetin tab'an ve aklen ve şer'an şenâ'atini ve çirkinliğini tasvirdir. Gıybet edilen kimse gāib olup söylenen söze şuuru bulunmamak ve o lahzada müdafaa edecek vaziyette olmamak hasebiyle, bir ölü hem de kardeş olan bir ölü ve o vaziyette onun kötülüğünü

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Zemmü'l-gıybeti ve'n-nemîmeti,* s. 27.

2 Şerhler bu iki hadîsin zayıf olduğunu söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "اذْكُرُوا الْفَاجِرَ بِمَا فِيهِ يَحْذَرْهُ النَّاسُ hadîsi zayıftır. Ahmed münker demiş, Beyhakī لَيْسَ بِشَيْءٍ demiştir. Sahih olsa bile fücûrunu ilan eden fâcir hakkındadır" [XIII, 309] [Müellifin notu].

3 Ebu'l-Leys, *Tenbîhü'l-gāfilîn,* s. 167-168:

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «اذكروا الفاجر بما فيه لكي يحذره الناس» قال رضي الله تعالى عنه: الغيبة على أربعة أوجه: في وجه هي كفر، وفي وجه هي نفاق، وفي وجه هي معصية، والرابع مباح وهو مأجور، فأما الوجه الذي هو كفر فهو أن يغتاب المسلم، فيقال له لا تغتب فيقول ليس هذا غيبة وأنا صادق في ذلك. فقد استحل ما حرم الله تعالى، ومن استحل ما حرم الله تعالى صار كافرا نعوذ بالله.

4 Zina cebren olmayıp gayrın menkûhası da değil ise (şerh) [Müellifin notu].

5 İbn Ebî Hâtim, *el-'İlel,* V, 121-122:

عن جابر بن عبد الله، عن النبي أنه قال: إياكم والغيبة؛ فإن الغيبة أشد من الزنى، وإن الرجل قد يزني فيتوب الله عليه، وإن صاحب الغيبة لا يغفر له حتى يغفر له صاحبه.

6 B: "etmekle".

7 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* thk. Muhammed Rahmetullah en-Nedvî, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1432/2011, s. 362-365.

8 B: "ايحسب".

söyleyerek gıybet ile haysiyetine saldırmak bir ölünün etlerini parçalayıp yemek ve bâhusus [4476] o saldıranın zu'munca da fena ve binâen'aleyh kurtlu bir cîfe hâlinde bulunan o etleri hırs u iştihâ ile seve seve yemek kabîlinden bir canavarlık olmak üzere tasvir buyuruluyor ki ifadedeki müte'addid mübalağalar da dikkatten kaçmayacak[1] kadar bârizdir: Bir taraftan takrîre, bir taraftan da inkâra muhtemil olan istifham, son derece iğrenç bir şeye mahabbet ile alâka, fiili istiğrak ile ehade isnad, hem sade insan eti ile değil, kardeş eti yemekle, hem de sağ değil, ölü, cîfe hâlinde yemekle temsil olunuyor, ve insanın namus ve haysiyeti eti ve kanı gibi ve belki daha mühim olduğuna işaret buyuruluyor. Demek ki gıybet böyle sefil bir canavarlık, gıybet eden öyle alçak bir canavar mesabesindedir. Ve işte gıybetin târifinde ulemâ-yı Hanefiyyenin gösterdikleri gazab ve sebb tarîkiyle olması kaydı da bu temsîlin mazmûnundan müstefâd[2] olmaktadır. Çünkü etini yemek hissi düşmanlık ve gazab şi'ârıdır. Sâhib-i *Keşşâf* gibi Ebussuud ve daha bazıları istifhâmı takrîrî gibi göstermiş görünüyorlar.[3] Buna göre mâna şu olur: Biriniz kardeşinin ölü olarak etini yemeyi sevecek öyle mi? Lâkin biz Fahr-i Râzî'nin dediği gibi[4] inkârî olmasında ısrar etmek istiyoruz. Onun için şu mânayı gösteriyoruz: Hiçbiriniz kardeşinin ölü olarak etini yemeyi sever mi? Elbette sevmez değil mi? {فَكَرِهْتُمُوهُ} Demek ki ondan: O eti yemekten tiksindiniz ❁ çünkü fıtrat bundan tiksinmeyi iktizâ eder. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} öyle ise yapmayın ve Allah'a korunun. ❁ Burada vâv-ı atıf, bir ma'tûf-ı aleyhin hazfine delâlet eder, فَلَا تَفْعَلُوهُ وَاتَّقُوا اللّٰه demektir. Yani madem ki onu yemekten

1 B: "kaçırılmayacak".
2 F, M ve B: "müstebân".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 373:

وفيه مبالغات شتى: منها الاستفهام الذي معناه التقرير...

Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 644:

تمثيل وتصوير لِما يصدر عن المغتاب مِن حيث صدورُه عنه، ومِن حيث تعلّقُه بصاحبه على أفحَش وجه وأشنَعِه طبعًا وعقلًا وشرعًا مع مبالَغاتٍ مِن فنون شتَّى؛ الاستفهامُ التقريري...

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 111:

الفاء في قوله تعالى: «فكرهتموه» تقتضي وجود تعلق، فما ذلك؟ نقول فيه وجوه، أحدها: أن يكون ذلك تقدير جواب كلام، كأنه تعالى لما قال: «أيحب» قيل في جوابه ذلك وثانيها: أن يكون الاستفهام في قوله «أيحب» للإنكار كأنه قال: «لا يحب أحدكم أن يأكل لحم أخيه ميتا فكرهتموه»، إذا ولا يحتاج إلى إضمار.

tiksindiniz o hâlde gıybet[1] etmeyin de Allah'ın ictinab emrettiğinden sakınarak ve yaptıklarınıza nedâmetle tevbe ederek vikāyesine girin korunun {اِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَح۪يمٌ} çünkü Allah Rahîm bir[2] Tevvâb'dır ۝ tevbeyi kabulde ve rahmetini[3] ifâzada çok belîğdir.

[4477] "**Tevvâb**" ism-i şerîfi tevbesi pek çok mânasına mübalağalı ism-i fâil olup delâlet eylediği mübalağada üç vecih vardır: 1. Kendisine tevbe ve rücû' eden kulları çok demektir. 2. Öyle çok tevbe kabul eder ki tevbe ile her günahı affedebilir[4]. Hiçbir günahkârın tevbe ile affolunamayacak bir günahı farz olunamaz. Çünkü en büyük günah şirktir. Tevbe ve iman ile Allah onu da affeder; لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِه۪ [en-Nisâ 4/48, 116] tevbe etmeyenler hakkındadır. 3. Tevbeyi kabulde çok belîğdir. Öyle ki tevbe eden bir günahkârı hiç günah yapmamış gibi afv u rahmetiyle bahtiyar eder. Böyle tevbeyi kabul rahmeti eseri olduğu gibi gıybetten, kötü zandan, kötü ahlâktan nehyi de rahmeti eseridir. Rivayet olunur ki Selmân-ı Fârisî sahâbeden iki zâta hizmet eder, yemeklerini yapardı. Bir gün işinden uyuyakalmıştı, bunun üzerine bir katık istemek için onu Peygamber'e gönderdiler, Peygamber'in yemeğine de Üsâme bakıyordu, "benim[5] yanımda bir şey yok" dedi, Selman da gidip haber verdi. O iki zat aralarında Selman hakkında "[6]onu taşkın bir kuyuya göndersek suyu çekilir" demişlerdi, sonra bu iki zat Resûlullah'ın huzuruna vardıklarında Resûlullah[7] "niye ben sizin ağızlarınızda et yeşilliği görüyorum?" buyurdu, "et yemedik" dediler, "her hâlde siz gıybet etmişsiniz" buyurdu ki bu âyet nâzil olmuştu.[8]

---

1 F, M ve B: "gıybeti".
2 M ve B: "ve".
3 M: "rahmetin".
4 B: "tevbe edebilir".
5 F, M ve B -"benim".
6 F, M ve B +"biz".
7 B -"Resûlullah".
8 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 645. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 328; Begavî, *Me'âli-mü't-Tenzîl,* VII, 344; İbn Kesîr, *Tefsîr,* VII, 383:
رُوي أنَّ رجلين من الصحابة رضي الله عنهم بعثَا سلمانَ إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم يبغِي لهما إدَامًا، وكانَ أسامةُ على طعامِه عليهِ السلامُ فقالَ: «ما عندى شيءٌ»، فاخبرهما سلمانُ، فقالَا: «لو بعثنا سليمان إلى بئرِ سُمَيْحَةَ لَغارَ ماؤُها»، فلمَّا راحا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لهما: «مَا لي أَرَى خُضرةَ اللحم في أفواهِكُمَا»، فقالَا: «ما تناوَلْنا لحمًا»، فقال عليه السلامُ: «إنّكُما قدِ اغتَبتما» فنزلت.

Bu suretle mü'minlerin uhuvveti ve mekârim-i ahlâk ile tehzibleri takrir olunduktan sonra hitap bütün insanlara ta'mîm olunarak buyuruluyor ki:

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar {اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى} haberiniz olsun ki biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ✽ Âdem ile Havvâ'dan yahut her birinizi bir ana ile bir babadan yarattık, yani bu cihetle hepiniz müsâvîsiniz, birbirinize karşı övünmeye veya şu kavim bu kavim diye tahkir etmeye hak yoktur. Bu haysiyetle bir insanlık uhuvveti vardır ki o bile öyle suhriyete ve birbirinin [4478] etini yercesine gıybete mâni' olmak lâzım gelir. {وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَٓائِلَ} Ve sizi şa'blar ve kabileler yaptık ki {لِتَعَارَفُوا} tanışasınız ✽ yani soylarınız, atalarınızla tefâhur için değil birbirinizi soyu sopu ile tanıyarak ona göre yardımlaşasınız.

"Şu'ûb" "şa'b"ın cem'i, "**kabâil**" "kabîle"nin cem'idir. Araplar, cemiyet taksîmâtını insan bedeninin hilkatini esas ittihaz ederek yapmışlardır. Şöyle ki: İnsanın kafatasını teşkil eden baş kemiklerinden her birine "kabîle" ve mecmû'una "kabâil" denir ve bu baş kemiklerinin birbirine kavuşup bitiştiği eke de "şa'b" ıtlak edilir. Bir babanın sulbünden müteşa''ib olan kesretli bir cemaate bundan me'huz olarak "kabîle" denildiği gibi, müte'addid kabileleri câmi' olan ve hey'et-i mecmû'ası bir asla mensup bulunan büyük cemiyete de "re's" ve "şa'b" tesmiye olunur. Bu suretle bir asla mensup olan cemiyetlerin hepsinin başı ve büyüğü olan cemiyet "şa'b"dır ki kabileleri ihtivâ eyler. Kabile "amâre"leri ihtivâ eyler ki sadır, yani göğüs mesâbesindedir. "Amâre" batınları ihtivâ eyler ki Türkçemizde "göbek" tâbirine benzer. Batın fahzları ihtivâ eder, fahz da fasîleleri ihtivâ eyler, mecmû'u altı tabaka eder. Bazıları fasîleden sonra yedinci olarak da[1] aşîreti saymışlardır. Meselâ: Huzeyme bir şa'b, Kinâne bir kabile, Kureyş bir amâre, Kusay bir batn, Hâşim bir fahz, Abbas bir fasîledir. Ma'amâfîh bazı müfessirîn burada "kabâil" Arap batınlarına, "şu'ûb" da Acem, yani Arabın gayrı akvâm batınlarına işaret olduğunu

1 F, M ve B -"da".

söylemişlerdir. Hâsılı bir erkekle bir dişiden yaratılıp da böyle[1] şu'ûb ve kabâile ayrılış darılıp darılıp dağılmak ve dövüşmek, söğüşmek için değil, tanışıp yardımlaşarak sevişmek ve güzel ahlâkları tatbik ederek daha büyük, daha güzel cemiyetler husûle getirip korunmak içindir. {اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ} Zira muhakkak ki Allah [4479] indinde en itibarlınız en takvâlınızdır. ❁ Nefislerin kemâlâtının ve şahısların merâtib ve derecâtının bütün medârı takvâdır. Şu, bu zâtın nesebinden veya fülân kavmin soyundan olmak değildir. فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ فَلَٓا اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ'dur [el-Mü'minûn 23/101]. Allah yanında yüksek derecelere nâil olmak isteyenler takvâya sarılmalıdırlar.

"**Etkā**" "takvâ"dan ism-i tafdîldir. Yukarılarda da geçtiği üzere "takvâ" lügatta "vikāye"dendir. "Vikāye" fart-ı sıyânet, yani gayet iyi korunup sakınmaktır. Aslı "vakyâ"dır[2]. Vâv'ı "tüklân" ve "tücah" gibi tâ'ya, yâ'sı da "bakvâ" gibi vâv'a kalbedilmiştir ki nefsi korkulacak şeylerden vikāyeye koyup korumak, ta'bîr-i âharla sipere girip korunmak demektir. Lügatta hakikati budur. Sonra bazen korkuya takvâ ve takvâya korku tâbir olunur. Şeriatta iki mânada kullanılır: Birisi geniş olan âm mânasıdır ki sonunda âhirette muzır olandan sakınıp korunmak demektir. Bunun ziyadeyi ve noksanı kabul eden geniş bir sahası[3] vardır ki en aşağısı cehennemde muhalled kılan şirkten sakınmaktır. En yükseği de sırrını Hak'tan işgal edebilecek her husustan temiz tutarak tenezzüh ve[4] bütün mevcûdiyetiyle Hakk'a tebettüldür, bütün mânasıyla Allah'ın vikāyesine duhûldür ki اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ [Âl-i İmrân 3/102] kavlinde murad olan hakîkī takvâ budur. Bir de şer'de müte'âref olan hâs mânası vardır ki mutlak olarak takvâ denildiği ve karîne bulunmadığı zaman murad bu olur: Nefsi ukūbete müstahik kılacak gerek fiil ve gerek terk herhangi bir günahtan korumaktır. اَلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَ [en-Necm 53/32][5] mûcebince bunda kebâirden ictinab bi'l-ittifak

1 F, M ve B -"böyle".
2 B: "'vikâye'dir".
3 B: "mânası".
4 M ve B -"tenezzüh ve".
5 "Onlar ki günahın büyüklerinden; vebalden, fuhşiyâttan kaçınırlar, ancak ufak tefek kusur başka…"

lâzımdır. Sağāirden ictinab hakkında söz edilmiştir. Tirmizî ve sâirenin rivayet ettiği bir hadîs-i şerifte: لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ أَنْ يَكُونَ مِنْ الْمُتَّقِينَ حَتَّى يَدَعَ مَا لَا بَأْسَ بِهِ حَذَرًا عَمَّا بِهِ بَأْسٌ "kul be's olan şeyden sakınmak için lâ-be'se bih olanı terk etmedikçe müttakīlerden olmaz"[1] buyurulmuş olması hasebiyle haram şüphesi bulunan helâllerden, yani kerâhet-i tahrîmiye ile mekruh olanlardan dahi ictinab lâzımdır.

[4480] Râgıb der ki: "Şer'in te'ârüfünde 'takvâ' nefsi ismden hıfzetmektir, bu ise haramı terk ile olur, bu da mubâhâtı terk ile tamam olur. Çünkü rivayet olunan الْحَلَالُ بيِّنٌ وَالْحَرَامُ بيِّنٌ وَبيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ hadîsi[2] mûcebince korunun kenarında otlayan, içine düşebilir."[3] Buhârî, Müslim ve sâirede tahric olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Helâl belli, haram da bellidir, yani şer'an beyan olunmuştur. Fakat bu ikisi arasında ikisine de benzeyebilen şüpheli şeyler vardır ki nâsın çoğu onları bilmez, binâen'aleyh şübühâttan korunan kimse dinini ve ırzını temiz tutmuş olur. Şübühâta düşen ise harama da düşer, nitekim koru kenarında güden çobanın koruya düşmesi pek melhuzdur. Haberiniz olsun ki her melikin bir korusu vardır, Allah'ın korusu da mehârimidir. Haberiniz olsun ki cesedde bir et parçası vardır, o iyi olursa cesedin hepsi iyi olur. O bozuk olursa cesedin hepsi bozuk olur. Biliniz ki o kalbdir."[4] Birgivî bu hadîsi naklettikten sonra der ki: "Lügavî mâna şer'de mümkin olduğu kadar mer'îdir. Fart-ı sıyânet mânası ise sağāir ve şübühâttan dahi korunmayı iktizâ eder. Lâkin bu zamanda[5] şübühâtın hepsinden ihtiraz mümkin değildir. Onun için harama karîb

---

1 İbn Mâce, Zühd, 24; Tirmizî, Kıyamet, 16:
قال النبي صلى الله عليه وسلم: لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع ما لا بأس به حذرا لما به البأس.

2 Buhârî, Büyû', 2.

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 881:
وصار التقوى في تعارف الشرع حفظ النفس عما يؤثم، وذلك بترك المحظور، ويتم ذلك بترك بعض المباحات لما روي: الحلال بين والحرام بين ومن رتع حول الحمى فحقيق أن يقع فيه.

4 Buhârî, Îmân, 37; Büyû', 2:
سمعت النعمان بن بشير يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: الحلال بين، والحرام بين، وبينهما مشبهات لا يعلمها كثير من الناس، فمن اتقى المشبها استبرأ لدينه وعرضه، ومن وقع في الشبهات، كراع يرعى حول الحمى أوشك أن يواقعه، ألا وإن لكل ملك حمى، ألا وإن حمى الله في أرضه محارمه، ألا وإن في الجسد مضغة، إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسدت فسد الجسد كله، ألا وهي القلب.

5 B -"şübühâttan dahi korunmayı iktizâ eder. Lâkin bu zamanda".

olan şüphelerden mâ'adâsı hâriç olur. Çünkü tâat bi'kaderi't-tâkadır. O hâlde takvânın tahakkukunda her bir haramdan bir de kerâhet-i tahrîmiye ile mekruh olanlardan ictinab lüzûmu ta'ayyün eder."[1] Bu îzahta takvânın yukarılarda zikredilmiş olan üç mertebesine de işaret edilmiş oldu, bunlar gösteriyor ki takvâlı olabilmek için korunulması lâzım gelen günahları, tehlikeleri bilmek lâzım gelecek, ilim olmadan takvâ olamayacaktır. Bu ise اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُاۜ [Fâtır 35/28] mazmûnuna işaret olur. Bu cihetle takvâ lâzımı olan havf ü haşyet ile tefsir edilecek olursa en takvâlı demek Allah'tan en çok korkan mânasını da ifade eder. Bu suretle bu âyet, yani bu âyette işbu اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ düstûru bu sûrenin bir gayesi [4481] olarak mülâhaza olunmak iktizâ edecektir. Başta وَاتَّقُوا اللّٰهَ ve اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى buyurulması da bunu anlatır. Bir hadîs-i şerifte buyurulmuştur ki: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ أَكْرَمَ النَّاسِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ "Her kimi nâsın en mükerremi olmak mesrur ederse Allah'a takvâlı olsun"[2], diğer bir hadîs-i şerifte de Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur: "Ey nâs! İnsanlar iki adamdan ibarettir: Biri mü'min, takī, Allah yanında kerîm; biri de fâcir, şakī, Allah yanında hakir."[3] İbn Abbas'tan da şöyle mervîdir: "Dünyanın keremi[4] zenginlik, âhiretin keremi[5] takvâdır."[6] {اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ خَب۪يرٌ} Şüphe yok ki Allah Alîm'dir, Habîr'dir ✽ sizi ve her yaptığınızı bilir ve ahvâlinizin iç yüzünden de haberdardır. Hanginiz etkā olduğunu O bilir. هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى [en-Necm 53/32].

---

1 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* s. 152:
المعنى اللغوي مرعي في الشرعيّ ما أمكن وفرط الصيانة يقتضي الاجتناب عن الصغائر والشبهات أيضا لكن الاحتراز عن جميع الشبهات لا يمكن في هذا الزمان على ما سيجيء إن شاء الله تعالى فخرج ما عدا الشبهة القريبة من الحرام، لأن الطاعة بقدر الطاقة فتعين لزوم اجتناب كل حرام ومكروه تحريما في تحقق التقوى، هذا ما عندي والعلم عند الله.

2 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 239.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 375:
يا أيها الناس، إنما الناس رجلان: مؤمن تقى كريم على الله، وفاجر شقى هين على الله.
Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49/3270; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VII, 127:
عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خطب الناس يوم فتح مكة فقال: يا أيها الناس، إن الله قد أذهب عنكم عبية الجاهلية وتعاظمها بآبائها، فالناس رجلان: رجل بر تقي كريم على الله، وفاجر شقي هين على الله، والناس بنو آدم، وخلق الله آدم من تراب، قال الله: «يا أيها الناس إنا خلقناكم من ذكر وأنثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا إن أكرمكم عند الله أتقاكم إن الله عليم خبير.

4 B: "kerameti".

5 B: "kerameti".

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 403:
وقال ابن عباس رضي الله عنهما: كرم الدنيا الغنى، وكرم الآخرة التقوى.

Şimdi Müslüman olup da henüz imanın bu yüksek zevkine erecek kadar terbiye almamış olanlara bu tehzîbi vermek ve hakka ihtimam ile tâlim ve terbiye sadedinde lemz ü gıybet hükmü cârî olmayacağını anlatmak üzere buyuruluyor ki: {قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا} O a'râbîler اٰمَنَّا dediler. ❁ Medine civarında Benî Esed b. Huzeyme kabilesi ganimet hevesiyle Müslümanlığa girmişlerdi, rivayet olunduğuna göre bir kıtlık senesi Medine'ye gelmişler ve iki kelime-i şehadeti izhar eylemişlerdi. Peygamber'e karşı "biz benû fülân, benû fülân gibi sana kıtal yapmadık, eskāl ve ıyal ile geldik" diyorlar, sadaka gözetiyorlardı ve yaptıklarını Peygamber'e mennetmek istiyorlardı, bu nâzil oldu.[1] {قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا} De ki: Siz iman etmediniz. ❁ Çünkü iman yalnız dil ile ikrardan ibaret değil, yürekten sevgi ile vüsuk ve itmi'nâna mukārin tasdik olmak lâzımdır. Bu ise anlatılacağı vechile henüz hâsıl olmadı, yoksa Müslüman olduk diye Peygamber'i minnettar etmeye kalkışılmazdı[2]. {وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاٖيمَانُ فٖى قُلُوبِكُمْ} Velâkin [4482] henüz iman kalblerinize girmemiş olduğu hâlde islâma geldik deyin ❁ yani Müslümanlığa ikrar verdik, silme girdik deyin, böyle derseniz yalan söylememiş olursunuz. Çünkü harbin zıddı olan silme duhûl ve inkıyâd mânasına islâm muharebeyi terkedip de zâhirde ikrar vermekle hâsıl olabilir. Hâlbuki kalbde sağlam tasdik olmadan iman ettik demek yalan olur. Burada sözün gelişi اٰمَنَّا demeyin velâkin اَسْلَمْنَا deyin, yahut "siz iman etmediniz velâkin islâma girdiniz" denilmekti. Lâkin birincisi imanı söylemekten sarih nehiy şeklinde olacağı, ikincisi de şer'an itibarının şartı olan iman maksud olduğu hâlde islâmlarına cezm ifade edeceği için bunlardan ihtiraz olmak üzere nazmın üslûbu bu nâzik şekle ifrağ edilmiştir. Fahreddin Râzî burada "mü'min ile müslim Ehl-i Sünnete göre birdir. [3]Nasıl olup da burada bu fark anlaşılabiliyor?" diye sorarak buna şöyle bir cevap

---

1 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 73; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 329; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 408:

فهذه نزلت فى أعاريب بني أسد قدموا عَلَى النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عليه المدينة بعيالاتهم طمعًا فِي الصدقة، فجعلوا يروحون ويغدون ويقولون: أعطنا فإنا أتيناك بالعيال والأثقال، وجاءتك العرب عَلَى ظهور رواحلها، فأنزل اللَّه جل وعز «يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا».

2 B: "kalkışmazlardı".

3 F +"Bu".

verir: "Âm ile hâssın farkı vardır. İman ancak kalb ile hâsıl olur. Bazen onunla[1] beraber lisan ile de olur. İslâm ise e'amdır, lâkin hâs suretinde âm ile hâs müttehid[2] bulunur."[3] Râgıb da *Müfredât*'ında şöyle der: "İslâm, şer'de iki kısımdır. Birisi imanın dûnundadır ki bu, lisan ile itiraftır. Bununla dem sıyânet olunur. Beraberinde itikad gerek olsun gerek olmasın قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا âyetinde bu mâna kast olunmuştur. Birisi de imanın fevkindedir ki bunda lisânen itiraf ile beraber hem kalben itikad hem vefa hem de Allah teâlâ'ya bütün kazâ ve kaderinde teslimiyet vardır. Nitekim İbrâhim aleyhisselâm hakkında اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ [el-Bakara 2/131] buyurulması böyledir. Kezâlik اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] kavli ve تَوَفَّنِى مُسْلِمًا [Yûsuf 12/101] kavli de[4] bu mânayadır. Beni rızâna teslim olan kullarından kıl demektir. Şeytan'ın kaydından sâlim kıl mânasına olmak da câizdir."[5] İmâm-ı A'zam'a mensub *Fıkh-ı Ekber*'de de şöyle mezkurdur: "İman, ikrar ve tasdiktir, İslâm Allah teâlâ'nın emirlerine teslim ve inkıyaddır. Binâen'aleyh [4483] iman ile islâm arasında lügat tarîkinden fark vardır. Velâkin hükm-i şer'de islâmsız iman, imansız islâm olmaz. Bu ikisi zahr[6] ile batn[7], yüz ile astar gibidir. Din de iman ve islâm ve şeriatın hepsine birden vâki' olan isimdir."[8] Demek olur ki

---

1 B: "bununla".

2 B: "müte'addit".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 116:
المؤمن والمسلم واحد عند أهل السنة، فكيف يفهم ذلك مع هذا؟ نقول بين العام والخاص فرق، فالإيمان لا يحصل إلا بالقلب وقد يحصل باللسان، والإسلام أعم، لكن العام في صورة الخاص متحد مع الخاص ولا يكون أمرا آخر غيره.

4 F, M ve B -"de".

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 423:
والإسلام في الشرع على ضربين: أحدهما: دون الإيمان، وهو الاعتراف باللسان، وبه يحقن الدم، حصل معه الاعتقاد أو لم يحصل، وإياه قصد بقوله: «قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا ولكن قولوا أسلمنا» (الحجرات ١٤/٤٩) والثاني: فوق الإيمان، وهو أن يكون مع الإعتراف اعتقاد بالقلب، ووفاء بالفعل، واستسلام لله في جميع ما قضى وقدر، كما ذكر عن إبراهيم عليه السلام في قوله: «إذ قال له ربه أسلم قال أسلمت لرب العالمين» (البقرة ١٣١/٢)، وقوله تعالى: «إن الدين عند الله الإسلام» (آل عمران ١٩/٣) وقوله: «توفني مسلما» (يوسف ١٠١/١٢)، أي: اجعلني ممن استسلم لرضاك، ويجوز أن يكون معناه: اجعلني سالما عن أسر الشيطان حيث قال: «لأغوينهم أجمعين إلا عبادك منهم المخلصين» (الحجر ٤٠/١٥)، وقوله: «إن تسمع إلا من يؤمن بآياتنا فهم مسلمون» (النمل ٨١/٢٧)، أي: منقادون للحق مذعنون له.

6 B: "zâhir".

7 B: "bâtın".

8 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 74-75 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
وَالْإِيمَان هُوَ الْإِقْرَار والتصديق... والإسلام هو التَّسْلِيم والإنقياد لأوامر الله تعالى فمن طريق اللُّغَة فرق بَين الإِيمان والإسلام ولكن لا يكون إِيمان بلا اسلام ولا يُوجد إسلام بلا إِيمان وهما كالظهر مع البطن. والدّين اسْم وَاقع على الإِيمان والإسلام والشرائع كلها.

yukarılarda إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] âyetinde ve daha bazı yerlerde geçtiği üzere "islâm" kelimesi lügatta madde-i asliyesi olan silm ü selâmet ve hemzesinin duhûl ve ta'diye ve diğer mânalarına nazaran silm ü müsâlemete girmek veya koymak, selâmete çıkarmak, sâlim olmak veya sâlim kılmak, ihlâs ve teslimiyet ve inkıyad gibi birkaç mânaya gelebildiği cihetle "islâm" ile "iman"ın mefhumlarında lügat nokta-i nazarından muhtelif farklar bulunduğundan şer' daha ziyade bunların ikisinin birlikte ictimâ' ve tahakkuku haysiyetlerine itibar etmiş olmakla beraber lügavî mefhumları da az çok nazardan ıskāt etmemiş bulunmasına mebnî isti'mâl-i şer'îde üç mâna hâsıl olmuştur.

Birincisi: Biri diğerinin şartı olmak, biri zâhir, biri bâtın nokta-i nazarından asıl bulunmak gibi bir mefhum farkıyla beraber tahakkukta müsâvî, itibarda mütelâzim olmalarıdır. Meselâ[1] imanda islâmın hem bâtında ihlâs mefhûmu hem zâhirde teslim mefhûmu şart olduğu gibi, islâmda da iman bir medlûl olmak üzere şarttır. Bundan dolayıdır ki Sûre-i Nisâ'da وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا [4/94] "size selâm veya silm veren kimseye mü'min değilsin demeyin" buyurulmuş ve bu sebeple mü'min ve müslim hakikatte bir addedilmiştir. Buna ma'nâ-yı mârufuyla islâm demek muvâfık olur.

İkincisi: İslâm imandan e'am ve onun bir mukaddimesi olmak üzere imanın dûnunda bir ikrar ve iman, islâmın bir gayesi olmak üzere fevkinde bir medlûl ifade etmesidir ki bu âyet bu mâna üzere vârid olmuş ve Râzî yalnız bu farkı kayd eylemiştir.[2] Bunu hakîkī ve hâlis Müslümanlık mukabilinde resmî Müslümanlık diye de ifade [4484] edebiliriz. Bu henüz Müslümanlık değil, Müslümanlığa bir giriştir. Burada ihtar olunuşu da bilhassa bu nükte içindir. Ve onun için وَلٰكِنْ أَسْلَمْتُمْ diye tasdik buyurulmamış, قُولُٓوا اَسْلَمْنَا diye lügavî nokta-i nazardan ihtar yapılmıştır, bir de "sâdikūn"a tekabül ettirilmiştir.

---

1 H -"Meselâ".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 116.

Üçüncüsü: İmandan ehas ve onun bir kemâli, bir gayesi olmak üzere fevkinde olan islâmdır ki بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] buyurulduğu üzere ihsan mertebesini dahi mutazammın bulunan ve اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] hakikatinin müfâdı olan ve اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ hitâbıyla da burada işaret ve tergīb[1] buyurulan mânadır. Bu mânaya sevk olunmak üzere buyuruluyor ki: {وَاِنْ تُط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Ve eğer Allah'a ve Resûlüne itaat ederseniz ❁ yani zâhiren şehadet ile ikrar verildiği gibi kalben de ihlâs ile imana terakkī edip mü'min-i kâmil ve müslim-i sâdık olmak üzere mûcebince amel ederek Allah ve Resûlünün emirlerini seve seve icrâ ederseniz {لَا يَلِتْكُمْ مِنْ اَعْمَالِكُمْ شَيْـًٔا} Allah size amellerinizden hiçbirini eksik olarak ödemez ❁ değerinden eksik ecir ile karşılamaz {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ} çünkü Allah Gafûr'dur ❁ itaat edenlerin kusurunu mağfiret eyler {رَح۪يمٌ} Rahîm'dir ❁ rahmetinden fazlıyla ecir verir. "Mü'min nasıl olur?" denilirse: {اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} Mü'minler ancak {الَّذ۪ينَ} o kimselerdir ki {اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah ve Resûlüne iman etmişlerdir ❁ yani dilleriyle ikrar verdikleri gibi kalbleriyle de sağlam inanmışlardır. {ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا} Sonra da işkillenmemiş, şüpheye düşmemişlerdir. ❁ Demek ki iman etmek için ibtidâ kalbden şüpheyi atmak şart olduğu gibi ileride bekāsı için de şüpheden âzâde olmak şarttır. Onlar sonradan da şüpheye [4485] düşmemişlerdir. {وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ} Mallarıyla canlarıyla Allah yolunda mücahede etmekte, yani Allah'a itaat yolunda her türlü zahmet ve meşakkate göğüs germektedirler. ❁ Emvâl ve enfüs ile mücahede mâlî ve bedenî her türlü ibâdâta şâmildir. {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} Ve işte onlar sâdıklardır. ❁ İman iddiasında sâdık, verdikleri ikrâra kalbleriyle ve fiilleriyle sadakat etmiş hâlis Müslümanlardır. {قُلْ اَتُعَلِّمُونَ اللّٰهَ بِد۪ينِكُمْ} De ki: Allah'a dininizi öğretiyor musunuz? ❁ Yani Allah'a diyanetinizi, dindarlığınızı[2] haber verip bildirmek mi istiyorsunuz ki "biz iman ettik" diyorsunuz? Hâlbuki {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ}dir. ❁ Bu âyet o a'râbîleri tevbihtir. {يَمُنُّونَ عَلَيْكَ

1 B: "tebliğ".
2 B -"dindarlığınızı".

{اَنْ اَسْلَمُوا} Müslüman olduklarını sana karşı mennediyorlar ۞ sana bir minnet sayıyorlar, başına kakıyorlar, seni minnettar etmek istiyorlar.[1]

"**Minnet**" o nimettir ki onu veren verdiği kimseden hiçbir sevap istemez, yalnız onun ihtiyâcını kesmek ister ki bu ebedî şükre değer büyük bir nimet olur. Veren hiçbir karşılık beklemediği ve hiçbir şey yapmamış gibi kesip attığı için alan kimse ebeden minnettar kalır. Öyle nimet cana minnet kesilir. İşte fiilen böyle bir nimet ile minnettar etmeye "menn" denildiği gibi[2] onu hesâba alıp söylemeye, yani başa kakmaya da "mennetmek", "minnet saymak" denilir. İkisi de kesmek mânasına "menn"den me'huzdur. İn'âm fiili ihtiyâcı keser, söylemek de nimeti keser ve şükrün kesilmesini iktizâ eyler. Lâkin Râgıb, bu menn ü minnetin evzândan olan batman mânasına "menn"den me'huz olduğuna kāil olarak der ki: "'Minnet' ni'met-i [4486] sakīle demektir. Ve bu iki vechile söylenir: Birisi fiil ile olur. 'Fülân fülâna mennetti' denir ki nimet ile ağırlaştırdı, yani çok nimet verdi demektir. لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ [Âl-i İmrân 3/164], فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ [en-Nisâ 4/94], وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلٰى مُوسٰى [es-Sâffât 37/114], يَمُنُّ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ [İbrâhîm 14/11], نُرٖيدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذٖينَ [el-Kasas 28/5] hep bu mânayadır. Hakikatte bu ancak Allah teâlâ'dan olur. İkincisi de söz ile olur, o ağırlık laf ile verilir ki insanlar arasında bu çirkin sayılır.[3] Meğer ki küfrân-ı ni'met hâlinde ola, ve çirkin olduğu için اَلْمِنَّةُ تَهْدِمُ الصَّنِيعَةَ 'minnet iyiliği yıkar' denilmiştir. Küfran hâlinde söylenmesi iyi düşeceğinden dolayı da إِذَا كُفِرَتِ النِّعْمَةُ حَسُنَتُ الْمِنَّةُ 'nimet nankörlükle karşılanınca minnet güzelleşir[4]' denilmiştir. يَمُنُّونَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُواۜ قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ kavl-i ilâhîsinde onlardan olan minnet kavil ile, Allah'tan onlara olan minnet de fiil iledir ki onlara hidâyetidir."[5] "Râgıb'ın bu son

---

1 B -"başına kakıyorlar, seni minnettar etmek istiyorlar".

2 فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ [Muhammed 47/4] bu mânadandır [Müellifin notu].

3 لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى [el-Bakara 2/264] bu mânadandır. Biz buna "başa kakmak" tâbir ederiz [Müellifin notu].

4 B: "güzeldir".

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 777-778:

والمنة: النعمة الثقيلة، ويقال ذلك على وجهين: أحدهما: أن يكون ذلك بالفعل، فيقال: مَنَّ فلان على فلان: إذا أثقله بالنعمة، وعلى ذلك قوله: «لقد من الله على المؤمنين» (آل عمران ٣/١٦٤)، «كذلك كنتم من قبل فمن الله عليكم» (النساء ٤/٩٤)، «ولقد مننا على موسى وهارون» (الصافات

sözü cây-i nazardır. Burada Allah teâlâ'nın onlara menni hidâyet nimetine karşı küfran hâlinde hasen olan kavlen ihtar mânasında olmalıdır. Zira fiil ile minnet ve hidâyette inzar mânası yoktur. Hâlbuki bu menn-i ilâhî nehiyden sonra bir inzar siyâkındadır[1]. {قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ} De ki: İslâmınızı bana minnet saymayın; benim başıma kakmayın {بَلِ اللّٰهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ} belki Allah size menneder. ❁ Yani menn sizin hakkınız değil, bilakis Allah'ın hakkıdır. Siz Müslüman olduk diye başa kakarsanız doğrusu Allah size minnetin ağırlığını yükletir, nimetini başınıza kakar. {اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاِيمَانِ} Çünkü sizi imana hidâyet buyurmuştur {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdık iseniz ❁ yani اٰمَنَّا demekte doğru iseniz dediğiniz gibi hakikaten mü'min, sâdık Müslüman iseniz, iman çok büyük bir nimet, buna hidâyet Allah'tan bir minnet[2] olduğu için siz[3] buna şükretmeyip [4487] de onu Peygamber'in başına kakarsanız Allah teâlâ bu hidâyete karşı küfrânınızdan dolayı sizin başınıza kakar, hitâb-ı itâbının ağırlığı altında ezer, nimetini keser. {اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Haberiniz olsun ki Allah göklerin ve yerin gaybını bilir ❁ binâen'aleyh sizin içiniz dışınız O'nun mâlumudur. İslâmınızda sâdık olup olmadığınızı, kalblerinizde iman ve sadakat bulunup bulunmadığını, niyetlerinizden neler geçirdiğinizi ve[4] geçireceğinizi tamamen bildiği gibi âlemde, göklerde ve yerde neler olacağını ve sizlerin nelerle karşılaşacağınızı da bilir. {وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Ve Allah bütün amellerinize basîrdir ❁ her ne yaparsanız hepsini görür, hiçbirini kaçırmaz. Binâen'aleyh siz de içinizi dışınızı düzelterek ona göre korunup ona göre çalışınız.

١١٤/٣٧)، «يمن على من يشاء» (إبراهيم ١١/١٤)، «ونريد أن نمن على الذين استضعفوا» (القصص ٥/٢٨)، وذلك على الحقيقة لا يكون إلا لله تعالى. والثاني: أن يكون ذلك بالقول، وذلك مستقبح فيما بين الناس إلا عند كفران النعمة، ولقبح ذلك قيل: المنة تهدم الصنيعة، ولحسن ذكرها عند الكفران قيل: إذا كفرت النعمة حسنت المنة. وقوله: «يمنون عليك أن أسلموا قل لا تمنوا علي إسلامكم» (الحجرات ١٧/٤٩) فالمنة منهم بالقول، ومنة الله عليهم بالفعل، وهو هدايته إياهم كما ذكر.

1 H: "siyâkında".
2 B: "nimet".
3 H -"siz".
4 H -"ve".

[4488]

سورة ق مكية وهي خمس وأربعون آية

KĀF SÛRESİ

Kāf Sûresi Mekkî'dir. Buna "Bâsikāt Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Kırk beştir.

Kelimeleri: Üç yüz yetmiş beş.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş yedi.

Fâsılası: «صر جد ظب» د، ب، ظ، ج، ص، ر harfleridir.[5]

Sûre-i Hucurât'ın âhiri وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ile nihâyet bulmuştu, bu ise bir istikbal, bir âhiret ihtar ediyordu ki işte Kāf o istikbâlin mes'ûliyetini ihtar etmek üzere o hudûda açılan bir kapıdır. Fetihten sonra dâire-i İslâm'a yeni girenlerin اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ [el-Hucurât 49/13] mazmûnu üzere tehzib ve terbiyelerini istikmal zımnında dâhilî ıslâhât ile yeniden cihâda ihzar eden Medenî Hucurat Sûresi'nden bu suretle yine[2] Mekkî olan Sûre-i Kāf'a geçilmesi İslâm'ın cihâna yayılmak için peyderpey inkişâfâtındaki bir inkılab devresine daha işarettir. Müslim ve gayrısında Câbir b. Semüre radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu sûreyi çok kere sabah namazında okurdu.[3] İbn Mâce ve gayrısında, Kutbe b. Mâlik'den rivayet olunduğuna göre de Aleyhissalâtü vesselâm bunu sabah namazının ilk rekatında kıraat buyururdu.[4] Ahmed ve Müslim ve Ebû Dâvûd ve

---

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 437; Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân,* VI, 171:

السورة مكية بالاتفاق. وآياتها خمس وأربعون. وكلماتها ثلاثمائة وخمس وسبعون. وحروفها ألف وأربعمائة وأربع وسبعون. مجموع فواصل آياتها (صر جد ظب) سميت بـ«قاف» لافتتاحها بها.

مكية، حروفها ألف وأربعمائة وسبعة وسبعون، كلماتها ثلاثمائة وخمس وسبعون، آياتها خمس وأربعون.

2 F, M ve B: "yeni".

3 Müslim, Salât, 168-169:

عن جابر بن سمرة قال: إن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ في الفجر بـ«قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجٖيدِ» وكان صلاته بعد تخفيفا.

4 Tirmizî, Salât, 112/306. Krş. İbn Mâce, İkāme, 5:

عن زياد بن علاقة، عن عمه قطبة بن مالك قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ في الفجر «والنخل باسقات» (قٓ ١٠/٥٠) في الركعة الأولى.

İbn Mâce ve Tirmizî ve Nesâî Ebû Vâkıd Leysî'den rivayet etmişlerdir ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem bayramda Kāf ile اِقْتَرَبَتِ okurdu.[1] Ebû Dâvûd ve Beyhakī ve İbn Mâce ve İbn Ebî Şeybe, Ümmü Hişam binti Hârise'den [4489] de şöyle rivayet eylemişlerdir, demiştir ki: "Ben قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجٖيدِ'i başkasından değil, sırf Resûlullah'ın fem-i saâdetinden ahzeylemişimdir. Her cuma minberde nâsa hutbe îrad ettiği vakit okurdu."[2] İbn Merdûye hadîsinde de Ebü'l-Alâ radıyallâhu anh'tan merfû'an «تَعَلَّمُوا «قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجٖيدِ "Kāf ve'l-Kur'âni'l-Mecîd'i öğreniniz" diye vârid olmuştur.[3] Bütün bunlar gösteriyor ki bu sûre en büyük sûrelerdendir. Tıvâl-i mufassal denilen sûreler de buradan başlar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجٖيدِۚ ﴿١﴾ بَلْ عَجِبُٓوا اَنْ جَٓاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا شَيْءٌ
عَجٖيبٌ ﴿٢﴾ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَاباًۚ ذٰلِكَ رَجْعٌ بَعٖيدٌ ﴿٣﴾ قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ
مِنْهُمْۚ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفٖيظٌ ﴿٤﴾ بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ فَهُمْ فٖٓي اَمْرٍ مَرٖيجٍ ﴿٥﴾
اَفَلَمْ يَنْظُرُٓوا اِلَى السَّمَٓاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ ﴿٦﴾ وَالْاَرْضَ
مَدَدْنَاهَا وَاَلْقَيْنَا فٖيهَا رَوَاسِيَ وَاَنْبَتْنَا فٖيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهٖيجٍۙ ﴿٧﴾ تَبْصِرَةً وَذِكْرٰى لِكُلِّ
عَبْدٍ مُنٖيبٍ ﴿٨﴾ وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً مُبَارَكاً فَاَنْبَتْنَا بِهٖ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصٖيدِۙ ﴿٩﴾
وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضٖيدٌۙ ﴿١٠﴾ رِزْقاً لِلْعِبَادِۙ وَاَحْيَيْنَا بِهٖ بَلْدَةً مَيْتاًۜ كَذٰلِكَ الْخُرُوجُ
﴿١١﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَاَصْحَابُ الرَّسِّ وَثَمُودُۙ ﴿١٢﴾ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ وَاِخْوَانُ لُوطٍۙ

---

1 Müslim, Salâtü'l-Iydeyn, 14; İbn Mâce, İkāme, 157:

عن عبيد الله بن عبد الله أن عمر بن الخطاب سأل أبا واقد الليثي: ما كان يقرأ به رسول الله صلى الله عليه وسلم في الأضحى والفطر؟ فقال: كان يقرأ فيهما بـ«قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيد» و«اقتربت الساعة وانشق القمر».

2 Müslim, Cum'a, 51; Ebû Dâvûd, Salât, 228/1102:

عن بنت لحارثة بن النعمان، قالت: ما حفظت قٓ، إلا من في رسول الله صلى الله عليه وسلم، يخطب بها كل جمعة، قالت: وكان تنورنا وتنور رسول الله صلى الله عليه وسلم واحدا.

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 122; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 588; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 321:

عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ...تعلموا «عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ» وتعلمون «قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيد».

﴿١٣﴾ وَاَصْحَابُ الْاَيْكَةِ وَقَوْمُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ ﴿١٤﴾ اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ بَلْ هُمْ فِى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ﴿١٥﴾

[4490] **Meâl-i Şerîfi**

Kāf ve Kur'ân-ı Mecîd hakkı için (1). Doğrusu şaştılar da kendilerine içlerinden korkutucu bir peygamber geldiğine dediler ki kâfirler: "Bu acîb bir şey (2). Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit ha? Bu ba'îd bir ircâ'" (3). Fakat[1] Arz onlardan neyi eksiltir Bize mâlumdur ve nezdimizde hıfzedici bir kitap vardır (4). Doğrusu hak kendilerine geldiği zaman tekzib ettiler de şimdi karma karışık bir ıztırab içindeler (5). Artık üstlerindeki semâya bir baksalar a, Biz onu nasıl binâ etmişiz ve ziynetlemişiz, hiçbir gediği yok (6). Arz'a da bir imtidad vermişiz ve ağır baskılar oturtmuşuz ve her çeşitten çiftler bitirmişiz ki temâşâsına doyulmaz (7). Gözler gönüller açar, yaratanın kudretini ihtar eder, dersler verir birer nişâne-i basîret ve numûne-i ibret olmak üzere, hakka yüz tutan her kul için (8). Bir de semâdan mübarek bir su indirip de onunla bağlar bahçeler bitirmekteyiz ve biçilecek dâneler (9). Ve semâya ser çeken hurma ağaçları ki sıvama dizilmiş bir tal'ı vardır (10) kullara rızık için, ve onunla ölü bir beldeye hayat vermekteyiz, işte o hurûc da böyledir (11). Tekzib etti onlardan evvel Nûh'un kavmi ve Ashâb-ı Ress ve Semûd (12). Ve Âd ve Firavun ve ihvân-ı Lût (13) ve Ashâb-ı Eyke ve Tübba'ın kavmi, her biri gönderilen peygamberleri [4491] *tekzib etti de hak oldu va'îd (14). Ya artık birinci yaratış ile yoruluverdik mi? Doğrusu onlar, yeni[2] bir yaratılıştan iltibastalar (15).*

{ق} ❁ Bu sûre ile Sâd Sûresi'nin başlayışında ziyade bir benzeyiş vardır. Evvelâ, ikisi de birer harf ve Kur'ân'a kasem ve بل ile başlıyor, kâfirlerin taaccübüne taarruz ediyor. Onun evvelinde وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ [Sâd 38/1] âhirinde اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ [Sâd 38/87], bunun evvelinde وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيدِ

1 F +"Biz".
2 H -"yeni".

ve[1] âhirinde فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَع۪يدِ [Kāf 50/45] buyuruluyor. Onda imanın şartlarından ilk esas olan tevhîde, bunda ba's ü haşre inayet buyuruluyor.

قٓ Yazılışta harf, okunuşta "kāf" isim tarzındadır. Zahir olan harfin ismi, bundan da bu sûrenin ismidir. Bu münasebetle Kaf Dağı'ndan da bahsedilmiş, remzen veya sarâhaten emr-i hâzır olması ihtimâli de söylenmiştir. Doğrusu diğerleri gibi bu da müteşâbihâttandır. Tevilini Allah bilir. Fahreddin Râzî burada evvelâ şu ihtarâtta bulunmuştur: "Yukarılarda anlatmış idik[2] ki böyle sûrelerin evvelindeki harfler, okunacak Kur'ân'ı iyi dinletmek için sâmi'in dikkatini uyandırmak üzere tenbîhâttır. Yine anlatmış idik[3] ki ibadetin kalb ile olanı, lisan ile olanı, bedenin zâhirdeki cevârihi ile olanı vardır. Câriha ile olanlar içinde mânasına akıl eren de var, mânası akıl ile bilinemeyip sırf taabbüdî olan da vardır. Nitekim hacda remy ve sa'y vesâire gibi ameller böyledir. Kalbî ibadetler[4] içinde de[5] ilm-i tevhid ve imkân-ı haşr ve Allah'ın sıfâtı ve peygamberlerin doğruluğu gibi hem aklın delil ile bildiği kısım vardır hem de kıldan ince kılıçtan keskin sırat ve amelleri tartacak mîzan gibi sem'[6] olmadıkça cezm ü tasdik mümkin olmayan kısım vardır. Şu hâlde ibâdet-i lisâniye olan zikirlerde de böyle olmak gerektir. Bunların da Kur'ân'ın ekserîsi gibi hem mânasına akıl eren kısmı vardır, hem de bu teheccî harfleri gibi [4492] mânasını aklın kavrayamayacağı veya anlamadığı kısım vardır. Çünkü onu telaffuzdan maksad sırf emre inkıyaddır. Yoksa kelâmda mu'tad olduğu üzere bir hüküm veya hoş bir kıssa, yahut رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا gibi güzel bir maksad ifadesi değildir. Belki mücerred söylemek sadece taabbüd olur. Bunu şu cihet de teyid eder: Bu harflere yemin edilmiş bulunuyor, muksem^un bih mevkiindedirler, hâlbuki Allah teâlâ'nın tîn ve zeytuna kasemi onlara şeref vermek olduğu

1 F, M ve B -"ve".
2 B: "anlatılmış idi".
3 B: "anlatılmış idi".
4 M (ilk baskı) ve B: "âdetler"; M (ikinci baskı): "akıydeler".
5 F, M ve B -"de".
6 M ve B: "şeri'".

gibi, marifetin delîli ve târifin âleti olan şerefli kelâmın aslı olan harflere kasemi de onların ayrıca bir şerefi hâiz olduklarını evleviyetle ifade eder. Şimdi bu noktada şunları mülâhaza etmek gerektir:

1. Allah teâlâ'dan kasem ya وَالنَّجْمِ، وَالْعَصْرِ gibi bir şeye ve صٓ، قٓ، نٓ gibi bir harfe vâki' olmuştur, yahut وَالسَّمَٓاءِ وَالطَّارِقِ [et-Târık 86/1],[1] وَالضُّحٰىۙ وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى [ed-Duhâ 93/1-2][2] gibi iki şeye ve طٰهٰ، طٰسٓ، يٰسٓ، حٰمٓ gibi iki harfe, yahut وَالصَّٓافَّاتِ... فَالزَّاجِرَاتِ... فَالتَّالِيَاتِ [es-Saffât 37/1-3] gibi üç şeye ve الٓمٓ، طٰسٓمٓ، الٓرٰ gibi üç harfe, yahut وَالذَّارِيَاتِ'da, وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ'da, وَالتّٖينِ'de olduğu gibi dört şeye ve الٓمٓصٓ، الٓمٓرٰ gibi dört harfe, yahut وَالطُّورِ'da, وَالْمُرْسَلَاتِ'da, وَالنَّازِعَاتِ'da, وَالْفَجْرِ'de olduğu gibi beş şeye ve كٓهٰيٰعٓصٓ ve حٰمٓ عٓسٓقٓ gibi beş harfe olmuştur. Beş şeyden ziyadeye kasem yalnız bir sûrede vardır ki o da وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا'dır. Beş harften ziyadeye hiç kasem yapılmamıştır. Zira hurûf-ı asliyesi beşten ziyade kelime istiskal edilmiştir. Mâna için terkîbinde sakīl görülüp kabul edilmeyince mânasına ilim ihâta olunamadığı veya mânası olmadığı zaman daha şiddetle istiskal edilmek lâzım gelir.

2. Ma'hud şeylere kasemde kasem harfi olan vâv zikredilmiş وَالطُّورِ، وَالنَّجْمِ، وَالشَّمْسِ denilmiş, lâkin harflere kasemde kasem harfi zikredilmemiştir. Meselâ وق، وحٰم denilmemiştir. Zira kasem harflerin kendilerine olunca harfi harfe âlet makāmında îrad müsâvâtı ihlâl ederdi.

3. Allah teâlâ, تِين، طُور gibi eşyâya kasem etmiş, onların asılları olan cevher-i ferdlere, basit maddelerine [4493] kasem etmemiştir. Fakat harflere terkibsiz olarak kasem etmiştir. Zira eşyânın terkîbinde maddesi en güzel bir hâlde bulunur. Lâkin harfler terkib olununca yemin lafızlarına değil, semâ ve Arz gibi mânalarına ait olmuş olur. Mânasız terkîbe nazaran ise müfred eşref olur. Onun için hurûfun yalnız müfredâtına kasem edilmiştir.

4. Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere harflere kasem yalnız[3] yirmi sekiz sûrededir. Adetleri harflerin adedince olan eşyâya kasem ise -ki وَالشَّمْسِ'den

1 "Kasem olsun o semâya ve târık'a."
2 "O duhâya ve dindiği zaman o geceye kasem olsun ki."
3 F, M ve B -"yalnız".

gayrısındadır- on dört sûrededir. Çünkü hurûfun gayrı şeylere kasem sûrelerin evvelinde de vardır, esnâsında da vardır. Meselâ: وَالْقَمَرِ، وَالَّيْلِ اِذْ[1] اَدْبَرَ gibi. Harflere olan kasem ise ancak sûrelerin evvellerindedir ve orada güzel olmuştur. Zira mefhum arasında gayr-i mefhum güzel olmazdı, onun için sûre evvellerinde eşyâya kasem hurûfa kasemin yarısı kadardır.

5. Harflere kasem, Kur'ân'ın iki nısfının ikisinde de hatta yedi kısmında da vardır[2]. Eşyâ-yı ma'dûdeye kasem ise yalnız nısf-ı ahîrde, hatta وَالصَّافَّاتِ'dan mâ'adâsı kısm-ı ahîrdedir. Zira ekseriya harflere kasemden sonra "Kur'an" veya "kitab" veya "tenzil" zikredilmiş, يٰسٓ وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ، الٓمٓ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ، الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ buyurulmuştur. İşte Kur'ân'ın hepsi harflerle edâ olunan bir mucize olduğundan onlar her kısımda bulunmuş, ma'dud eşyâya kasem ise böyle değildir."[3]

---

1 M: "اذا".

2 فمي بشوق. [Müellifin notu].

Bu harfler sahabenin Kur'ân'ı yedi hizbe ayırıp bir haftada hatim etmelerini simgeler. **F** harfi Fâtiha'dan Nisâ'nın sonuna kadar birinci hizbi, **M** Mâide'den Tevbe'nin sonun kadar ikinci hizbi, **Y** Yûnus'tan Nahl'in sonuna, **B** Benî İsrâil (İsrâ)'dan Furkān'ın sonuna, **Ş** Şu'arâ'dan Yâ-sîn'in sonuna, **V** Ve's-Sâffât'tan Hucurât'ın sonuna, **K** Kāf'tan Nâs'ın sonuna kadar yedinci hizbi remzeder.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 120-121:

وقد ذكرنا أن الحروف تنبيهات قدمت على القرآن، ليبقى السامع مقبلا على استماع ما يرد عليه، فلا يفوته شيء من الكلام الرائق والمعنى الفائق. وذكرنا أيضا أن العبادة منها قلبية، ومنها لسانية، ومنها جارحية ظاهرة، ووجد في الجارحية ما عقل معناه، ووجد منها ما لم يعقل معناه كأعمال الحج من الرمي والسعي وغيرهما، ووجد في القلبية ما عقل بدليل كعلم التوحيد وإمكان الحشر وصفات الله تعالى وصدق الرسل، ووجد فيها ما يبعدها عن كونها معقولة المعنى أمور لا يمكن التصديق، والجزم بما لولا السمع كالصراط الممدود الأحد من السيف الأرق من الشعر والميزان الذي يوزن به الأعمال، فكذلك كان ينبغي أن تكون الأذكار التي هي العبادة اللسانية منها ما يعقل معناه كجميع القرآن إلا قليلا منه، ومنها ما لا يعقل ولا يفهم كحرف التهجي لكون التلفظ به محض الانقياد للأمر، لا لما يكون في الكلام من طيب الحكاية والقصد إلى غرض كقولنا «ربنا اغفر لنا وارحمنا» بل يكون النطق به تعبدا محضا، ويؤيد هذا وجه آخر، وهو أن هذا الحروف مقسم بها، وذلك لأن الله تعالى لما أقسم بالتين والزيتون كان تشريفا لهما، فإذا أقسم بالحروف التي هي أصل الكلام الشريف الذي هو دليل المعرفة، وآلة التعريف كان أولى، وإذا عرفت هذا فنقول على هذا فيه مباحث:

الأول: القسم من الله وقع بأمر واحد، كما في قوله تعالى: «والعصر» وقوله تعالى: «والنجم» وبحرف واحد، كما في قوله تعالى: «ص» و«ن» ووقع بأمرين، كما في قوله تعالى: «والضحى والليل إذا سجى» وفي قوله تعالى: «والسماء والطارق» وبحرفين كما في قوله تعالى: «طه» و«طس» و«يس» و«حم» وبثلاثة أمور كما في قوله تعالى: «والصافات... فالزاجرات... فالتاليات» وبثلاثة أحرف كما في «الم» وفي «طسم» و«الر» وبأربعة أمور كما في «والذاريات» وفي «والسماء ذات البروج» وفي «والتين» وبأربعة أحرف كما في «المص» و«المر» وبخمسة أمور كما في «والطور» وفي «والمرسلات» وفي «والنازعات» وفي «والفجر» وبخمسة أحرف كما في «كهيعص» و«حم عسق» ولم يقسم بأكثر من خمسة أشياء إلا في سورة واحدة وهي «والشمس وضحاها» ولم يقسم بأكثر من خمسة أصول، لأنه يجمع كلمة الاستثقال، ولما استثقل حين ركب لمعنى، كان استثقالها حين ركب من غير إحاطة العلم بالمعنى أو لا لمعنى كان أشد.

البحث الثاني: عند القسم بالأشياء المعهودة، ذكر حرف القسم وهي الواو، فقال: «والطور»، «والنجم»، «والشمس» وعند القسم بالحروف لم يذكر حرف القسم، فلم يقل «وق» «وحم» لأن القسم لما كان بنفس الحروف كان الحروف مقسما به، فلم يورده في موضع كونه آلة القسم تسوية بين الحروف.

البحث الثالث: أقسم الله بالأشياء: كالتين والطور، ولم يقسم بأصولها، وهي الجواهر الفردة والماء والتراب. وأقسم بالحروف من غير تركيب، لأن الأشياء عنده يركبها على أحسن حالها، وأما الحروف إن ركبت بمعنى، يقع الحلف بمعناه لا باللفظ، كقولنا «والسماء والأرض» وإن ركبت لا بمعنى، كان المفرد أشرف، فأقسم بمفردات الحروف.

البحث الرابع: أقسم بالحروف في أول ثمانية وعشرين سورة، وبالأشياء التي عددها عدد الحروف، وهي غير «والشمس» في أربع عشرة سورة، لأن القسم

Bundan sonra Râzî "Kāf"a mahsus mebâhisten olmak üzere şunu da ilâve eder: "Kāf Arz'ı muhit olan bir dağdır ki semânın etrafı onun üzerindedir denilmiş, bu kavil, vücûh ile zayıftır:

1. Kıraat vakf üzeredir, hâlbuki cebelin[1] ismi olsa idi yemin edilmiş olmakla vasılda vakıf câiz olmazdı.

2. وَالطُّورِ gibi kasem harfi ile söylenmek lâzım gelirdi. Çünkü harf-i kasemin hazfolunduğu mevâki'de[2] [4494] muksem^{un} bih اللهِ لَأَفْعَلَنَّ gibi kaseme müstahik olarak hazfe karîne olur, زَيْدٍ لَأَفْعَلَنَّ denmez.

3. Öyle olsa قاف yazılırdı. بِكَافٍ عَبْدَهُ [ez-Zümer 39/36], عَيْنٌ جَارِيَةٌ [el-Ğâşiye 88/12][3] kabîlinden olurdu. Hâlbuki bütün mushaflarda ق harfi[4] yazılmıştır.

4. Bunda zâhir olan harf olmaktır. Gerçi onun İbn Abbas'tan menkul olduğu da söylenmiştir, lâkin İbn Abbas'tan menkul olan Kāf'ın bir dağ ismi olmasıdır. Ama burada bu Kāf ile murad o dağ olduğu sâbit değildir."[5]

بالأمور غير الحروف وقع في أوائل السور وفي أثنائها، كقوله تعالى: «كلا والقمر والليل إذ أدبر» (المدثر ٣٢/٧٤-٣٣) وقوله تعالى: «والليل وما وسق» (الإنشقاق ١٧/٨٤) وقوله «والليل إذا عسعس» (التكوير ١٧/٨١) والقسم بالحروف لم يوجد ولم يحسن إلا في أوائل السور، لأن ذكر ما لا يفهم معناه في أثناء الكلام المنظوم المفهوم يخل بالفهم، ولما كان القسم بالأشياء له موضعان والقسم بالحروف له موضع واحد جعل القسم بالأشياء في أوائل السور على نصف القسم بالحروف في أوائلها.

البحث الخامس: القسم بالحروف وقع في النصفين جميعا بل في كل سبع وبالأشياء المعدودة لم يوجد إلا في النصف الأخير بل لم يوجد إلا في السبع الأخير غير «والصافات»، وذلك لأنا بينا أن القسم بالحروف لم ينفك عن ذكر القرآن أو الكتاب أو التنزيل بعده إلا نادرا فقال تعالى: «يس والقرآن الحكيم» (يس ٣٦/١-٢) «حم تنزيل الكتاب» (غافر ٤٠/١-٢)، «الم ذلك الكتاب» (البقرة ٢/١-٢) ولما كان جميع القرآن معجزة مؤداة بالحروف وجد ذلك عاما في جميع المواضع ولا كذلك القسم بالأشياء المعدودة.

1 F, M ve B: "cebel".

2 B: "mevki'de".

3 "…cârî bir menba."

4 F, M ve B: "harf".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 121:

ولنذكر ما يختص بقاف قيل إنه اسم جبل محيط بالأرض عليه أطراف السماء وهو ضعيف لوجوه: أحدها: أن القراءة الكثيرة الوقف، ولو كان اسم جبل لما جاز الوقف في الإدراج، لأن من قال ذلك قال بأن الله تعالى أقسم به وثانيها: أنه لو كان كذلك لذكر بحرف القسم كما في قوله تعالى: «والطور» وذلك لأن حرف القسم يحذف حيث يكون المقسم به مستحقا لأن يقسم به، كقولنا «الله لأفعلن كذا»، واستحقاقه لهذا غني عن الدلالة عليه باللفظ ولا يحسن أن يقال «زيد لأفعلن» ثالثها: هو أنه لو كان كما ذكر لكان يكتب قاف مع الألف والفاء كما يكتب «عين جارية» (الغاشية ١٢/٨٨) ويكتب «أليس الله بكاف عبده» (الزمر ٣٦/٣٩) وفي جميع المصاحف يكتب حرف ق، رابعها: هو أن الظاهر أن الأمر فيه كالأمر في ص، ن، حم وهي حروف لا كلمات وكذلك في ق فإن قيل هو منقول عن ابن عباس، نقول المنقول عنه أن قاف اسم جبل، وأما أن المراد في هذا الموضع به ذلك فلا.

Demek ki Râzî esas itibariyle Kaf dağı diye söylenegelen rivayeti inkâr etmiyor, burada onunla tefsiri zayıf buluyor. Âlûsî de rivayetleri kaydettikten sonra şöyle diyor: "Karâfî[1], Kaf Dağı'nın vücûdu olmadığına zâhib olmuş ve buna burhan getirerek delîli olmayan şeye itikad câiz olamayacağını söylemiştir[2]. İbn Hacer Heytemî de vârid olan rivayetleri ileri sürerek ona bazı itirazda bulunmuştur." Âlûsî bunları hikâye ettikten sonra "ben de" diyor, "Karâfî'nin[3] dediği gibi his şehadetiyle bu dağın vücûdu olmadığına zâhib oluyorum. Çünkü bu Arz'ın berrini, bahrini medâr-ı seretâna kadar kaç kereler kat' ettiler, öyle bir şey müşahede etmediler. Gerçi o haberleri râvîlerinden[4] bir cemaat sahih tahric edercesine iltizam ile rivayet eylemişler ise de onların sıhhatine ta'n etmek hissi tekzib etmekten ehvendir. Bu, bulamamaktan dolayı vücûdu nefyetmek kabîlinden de değildir. Zelzele işinin de öyle bir dağa tevakkufu yoktur, çünkü zelzeleler Arz'ın salâbetiyle beraber çıkmak isteyen buharların tazyîkindendir. Ve biraz insaf damarı olanlar nazarında bunu inkâr etmek mükâberedir."[5] Biz de bu münasebetle şunu söyleyelim ki daha hakîm olan Râzî bu hususta daha insaflı hareket etmiştir. Bizce insaf rivayetleri tekzib etmekte değil, bir mahmil-i sahih bulmaktadır. Gerçi bu hususta Peygamber'e kadar ref' edilen bir hadis yoktur. Fakat bir kısım ulemânın kanaatlerini gösteren şâyi' bir telakkī vardır. İbn Cerîr'in ve İbn Münzir'in [4495] rivayetlerine göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah teâlâ bu Arz'ın arkasından onu muhît bir deniz, onun arkasından bir cebel yaratmıştır ona Kaf denilir. Semâ-yı dünya onun

---

1 B: "غرافي".
2 F, M ve B: "söylemiş".
3 B: "غرافينك".
4 H: "râvîleri".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 322:
وذهب القرافي إلى أن جبل قاف لا وجود له وبرهن عليه بما برهن ثم قال: ولا يجوز اعتقاد ما لا دليل عليه. وتعقبه ابن حجر الهيتمي فقال: «يرد ذلك ما جاء عن ابن عباس من طرق خرجها الحفاظ وجماعة منهم ممن التزموا تخريج الصحيح، وقول الصحابي ذلك ونحوه مما لا مجال للرأي فيه حكمه حكم المرفوع إلى النبي صلّى الله عليه وسلّم ان وراء أرضنا بحرا محيطا ثم جبلا يقال له قاف إلى آخر ما تقدم، ثم قال: وكما يندفع بذلك قوله: لا وجود له يندفع قوله: ولا يجوز اعتقاد إلخ لأنه إن أراد بالدليل مطلق الامارة فهذه عليه أدلة أو الامارة القطعية فهذا مما يكفي فيه الظن كما هو جلي انتهى، والذي أذهب إليه ما ذهب إليه القرافي من أنه لا وجود لهذا الجبل بشهادة الحس فقد قطعوا هذه الأرض برها وبحرها على مدار السرطان مرات فلم يشاهدوا ذلك، والطعن في صحة هذه الأخبار وإن كان جماعة من رواتها ممن التزم تخريج الصحيح أهون من تكذيب الحس، وليس ذلك من باب نفي الوجود لعدم الوجدان كما لا يخفى على ذوي العرفان، وأمر الزلزلة لا يتوقف على ذلك الجبل بل هي من الأبخرة وطلبها الخروج مع صلابة الأرض وإنكار ذلك مكابرة عند من له أدنى عرق من الإنصاف والله تعالى أعلم.

üzerine sarkmaktadır."[1] Demek ki Kaf Arz'ı kaplamış olan bahr-ı muhîti muhîttir. Bu ifadeye göre Kaf Dağı denilen şey küre-i nesîm olmuş olur. Zira biz biliyoruz ki Arz'ı etrafından kaplayan bir bahr-ı muhît vardır, bahr-ı muhîti de küre-i nesîm kaplamıştır. Ve semâ-yı dünyanın[2] etekleri bu küre-i nesîm üzerindedir. Bizim "gök" tâbir ettiğimiz zümrüd gibi göklük burada müncelîdir. İbn Münzir'in, Ebu'ş-Şeyh'in, Hâkim'in, İbn Merdûye'nin Abdullah b. Büreyde'den rivayetlerinde "Kaf, dünyayı muhît zümrüdden bir dağdır ki semânın etekleri onun üzerindedir"[3] diye zümrüd ile ifade edilmesi de teşbîh-i belîğ kabîlinden olmak üzere bu rengi teyid eyler. Buna "dağ" tâbir olunması da şekl-i kürevîsi ile fevka'l-ufuk irtifâ' ve azameti haysiyetinden yahut bir menba' ve mahzen olması nokta-i nazarından olmak gerektir. Bununla beraber İbn Ebi'd-Dünyâ'nın ve Ebu'ş-Şeyh'in tahriclerinde Kaf yalnız Arz'ı değil, âlemi muhît olmak üzere de nakledilmiş ve damarları Arz'ın içine kadar indiği ve zelzeleler onun damarlarının hareketinden husûle geldiği de söylenmiştir.[4] Bu noktaya gelince "Kaf" kelimesi bize eski Yunânîlerde dahi mâruf olan ve her şeyin menba'ı olmak üzere maddenin bir halîta-i kül mâhiyetinde mülâhaza edilen ilk hâlini ifade eyleyen "chaos=kao"[5] kelimesini hatırlatmıştır. Kaf dağı rivayetleri Hazret-i Peygamber'e istinad ettirilmemiş bulunduğu için bunu eski zamanlarda pek şâyi' olmuş bir nazariye kabîlinden telakkī etmekte hiçbir mahzur yoktur. Lâkin bunu tefsir için esas ittihaz etmek muvâfık olmaz. ق harfini müteşâbih olarak kudretullâha bir remiz telakkī etmek Kaf Dağı denilen imkân âlemiyle tefsir etmekten daha münâsib olur.

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3307; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 394:

عن ابن عباس قال: خلق الله من وراء هذه الأرض بحرا محيطا بها ثم خلق من وراء ذلك جبلا يقال له ق، السماء الدنيا مترفرفة عليه...

2 H: "Ve o dünyanın".

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 504:

عن عبد الله بن بريدة في قول الله عز وجل: «ق والقرآن المجيد» قال: جبل من زمرد محيط بالدنيا عليه كنفا السماء.

4 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ukūbât,* thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996, s. 32:

عن ابن عباس قال: خلق الله عز وجل جبلا يقال له قاف، محيط بالعالم، وعروقه إلى الصخرة التي عليها الأرض، فإذا أراد الله عز وجل أن يزلزل قرية أمر ذلك الجبل يحرك العرق الذي يلي تلك القرية، فيتزلزلها ويحركها، فمن ثم يحرك القرية دون القرية.

5 B: "Kaos = Kao".

[4496] {وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيدِ} Ve Kur'ân-ı Mecîd hakkı için.

"**Mecîd**", mecd sahibi, mecd geniş kerem ile alâkadar büyük şeref ve şandır. Şu hâlde "Kur'ân-ı Mecîd" şerefi[1] kitapların hepsinden büyük olan yahut mânasını bilip amel edeni şereflendiren şanlı Kur'an demek olur. "Vav" kasem yahut kaseme atıf içindir. Kāf ile şanlı Kur'ân'a kasem edilmiştir. Kasemin cevâbı mâba'di karînesiyle mahzuftur, yani sen münzirsin inzar için geldin {بَلْ عَجِبُوٓا اَنْ جَٓاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ} fakat onlar kendilerine kendilerinden bir münzir geldiğine taaccüb ettiler. ❁ Yani Kur'ân'ın şeref ve şânı olmadığından değil, fakat insanlara yine insanlardan bir münzir, korku haberi vererek korkutan bir peygamber geldiğine şaştıklarından dolayı küfür ve inkâra gittiler. Hâlbuki insanlara kendi hâriçlerinden gelen bir münzir, gayr-i tabî'î ve şâyân-ı taaccüb görülse bile yine kendilerinden bir münzir gelmesi görülmedik bir şey değil idi. Fakat onun gelişine ve inzar edişine şaştılar {فَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ} da kâfirler dediler ki: "Bu acîb bir[2] şey." ❁ Bunda iki vecih vardır. Birisi taaccüblerini tefsir ve taaccüb noktasını tafsil ile küfürlerini tasrihtir. Bu surette فا tefsir, هذا Peygamber'in inzârına işarettir. İkincisi Peygamber'in bi'setine taaccübden sonra âhirette ba'se taaccüblerini beyandır. Bu surette فا atıf هذا mübhem olarak şu söze işaret olur: {ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا} Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit ha! ❁ Yani bizi o vakit ba's ü haşr ile mi korkutuyor? {ذٰلِكَ} bu ❁ öldükten sonra diriltmek {رَجْعٌ بَعِيدٌ} ba'îd bir ircâ' ❁ akıldan veya âdetten uzak olan bir iade, bir döndürüş yahut bir cevaptır. Şimdi bunun Allah'ın [4497] kudretinden uzak olmadığını isbat ile buyuruluyor ki: {قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ مِنْهُمْ} Doğrusu Biz Arz'ın onlardan ne eksilteceğini bilmişizdir. ❁ Yani onun uzak zannedilmesi bir insanın hakikati ve eczâsının tafsîlâtı tamamıyla bilinemediği için cehaletten neş'et eder. Yoksa hayat ilmi bilinse de bir insanın hususiyetini teşkil eden bütün esrâr münkeşif olsa bir kimseyi öldürüp yeniden diriltmek ba'îd sayılmazdı. Hâlbuki Allah

1 H: "şerefin".
2 H ve F -"bir".

teâlâ onu bilmiş ve yaratmıştır. Ölüp çürüyüp de toprak olan akvâmın veya eşhâsın hüviyet ve ayniyetlerini teşkil eden erkân ve şerâitten kalan nedir, eksilen nedir? Rûh mudur, beden midir? Bedenin maddesi ve eczâsı mıdır, yoksa mütemâsil eczâ arasında hayâtı ve ayniyeti ifade eden bir nisbet-i muayyene ve mahsûsası mıdır? Allah hepsini bilir, Arz'da çürüyüp yok olduğu zannedilen teşekküllerin, nisbetlerin, kuvvetlerin, hususiyetlerin en hurdesine varıncaya kadar hepsi olduğu gibi Allah teâlâ'nın ilminde mâlum ve mahfuzdur. {وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ} Ve nezdimizde mahfuz, değişmez, bozulmaz bir kitap vardır, hepsi onda mazbuttur. ❁ Cüz'î ve küllî hiçbir şeyi kaçırmaz, hatta onların amellerini de bütün tafsîlâtıyla hıfzetmektedir. İlmullah bir de[1] böyle Levh-i Mahfûz'da yazı ile müekked olarak mütecellîdir. Bunu tehavvül ve tehaffuz kanununun bir ifadesi olarak da mülâhaza edebiliriz. Bu tamamıyla bilinmiş olunca herhangi bir insanı ifnâ ettikten sonra onu teşkil eden ve ondan intişar ve tehavvül etmiş olan hususiyetlerin mâlumiyet ve mahfûziyeti hasebiyle onu yeniden iade etmek hiç de ba'îd olmaz. Onun için gerek bir kavmi, gerek bir şahsı öldükten sonra ba's ü haşr etmek Allah'a göre ba'îd bir ircâ' olmadığı bu mülâhaza ile mâlum olur. {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ} Fakat onlar hakkı kendilerine geldiği anda [4498] tekzib ettiler ❁ kendilerini yaratmış olan Allah'ın ilmini ve gönderdiği kitabını ve peygamberini gelir gelmez tekzib ettiler {فَهُمْ فٖى اَمْرٍ مَرٖيجٍ} de şimdi onlar pek muztarib bir hâl içinde çalkanıyorlar. ❁ Gâh sâhir, gâh kâhin, gâh şâir diyerek; gâh taaccüb gâh inkâr ile ıztırab içinde istikbalden, âhiret hayâtından me'yus bir hâlde kıvranıyorlar. Buna karşı Allah teâlâ'nın ilmini ve ihyâya kudretini isbat ile ıztırâbı def' siyâkında buyuruluyor ki:

{اَفَلَمْ يَنْظُرُٓوا اِلَى السَّمَٓاءِ فَوْقَهُمْ} Ya üstlerindeki semâya bakmadılar da mı ki? ❁ Burada "semâ" ufkumuzun üstünde görebildiğimiz ecrâm ve eb'âdı ile bir sûret-i mahsûsada nazarımıza irtisam eden ve semâ-yı dünya denilen yüksek binâdır ki biri hissî biri aklî olmak üzere iki haysiyeti vardır. Evvelemirde bunun hissî haysiyetiyle gözlerimize olan sûret-i tecellîsine

1 B -"bütün tafsîlâtıyla hıfzetmektedir. İlmullah bir de".

nazar-ı dikkat celbolunmuştur. İkinci derecede efkâr ve istidlâlât ile aklen istinbat mümkin olabilen hey'et-i semânın derinliklerine dalınmadan sâde hissî olan bu şekl-i mürtesimin keyfiyetine nazar edildiği zaman bile onu binâ eden sâni'in ilm ü kudretindeki azamet derhâl gözlere gönüllere kendini gösterir. Buradaki "fâ" mahzûfuna atıftır. Görmediler de o kâfirler üstlerindeki o semâya bakmadılar, baksalar a {كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا} Biz onu nasıl binâ etmişiz ve ziynetlemişiz. {وَمَا[1] لَهَا مِنْ فُرُوجٍ} Hiçbir yarığı çatlağı yok. Yani kapısı geçidi yok değil, aybı kusuru yok. {وَالْاَرْضَ مَدَدْنَاهَا} Arz'ı da uzatmışız ❁ o binânın döşeği gibi sermişiz, bakıldığı zaman semâ kürevî olarak görünürken sâha-i rü'yet dâhilinde Arz da[2] onun altında ufka doğru bir imtidâd-ı mahsus ile uzanmış görünür ve böyle görünmesi onun da bir küre olduğunu akl ü istidlâl ile [4499] anlamaya mâni' değildir (*Sûre-i Ra'd'da* وَهُوَ الَّذٖى مَدَّ الْاَرْضَ [13/3] *bak*). Âlûsî der ki: "Bu imtidad, Arz'ın tam yahut kutublar cihetinden nâkıs bir küre olmasına münâfî olmaz."[3] {وَاَلْقَيْنَا فٖيهَا رَوَاسِيَ} Ve ona ağır baskılar, oturaklı dağlar serpmişiz {وَاَنْبَتْنَا فٖيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهٖيجٍ} ve onda gözler gönüller açan her güzel çiftten bitirmişiz.

"**Behîc**" behcetli, gözlere gönüllere neş'e ve sürur veren sevimli, güzel,

"**Zevc**" çift. "**İnbât**" nebâtâtta zâhir ise de "zevc-i behîc" insana kadar hayvânâtın da her hoş sınıfına şâmil olmak zâhirdir. {تَبْصِرَةً وَذِكْرٰى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنٖيبٍ} Her abd-i münîb için tebsıra ve tezkir kılmak üzere ❁ yani bütün bunları böyle yapış ve bitiriş Rabbine gönül verecek, Hakk'a yüz tutup düşünecek her kulun gözüne göstermek ve fikrini açmak için âyet ve muhtıra kılmak hikmetiyledir.

"**Tebsıra**" hem göze basar kuvveti hem de kalbe basîret kuvveti vermek mânasına olabilirse de, ikincisi ذِكْرٰى ile ifade edilmiş olmak hasebiyle burada basarî mânada[4] olmak daha muvâfık görünür. Bunun birisi hissî

---

1 H, F, M ve B: "ما".
2 H -"da".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 326:
«وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاها» بسطناها وهو لا ينافي كريتها التامة أو الناقصة من جهة القطبين لمكان العظم.
4 B: "mânasında".

birisi[1] aklî haysiyeti ifade eder: biri ihsas, biri ihtardır. Bunların her biri birer yeni hayat neş'esiyle Allah teâlâ'nın ilmine ve ba's ü ihyâ kudretine delâlet ederler. İhsas, hâl olan dünyâ hayâtı yaşatırken ihtar ve tezkir mâzî ve istikbal şuuruyla âhireti duyurur.

"**Münîb**"[2] kaydı da bilfiil müstefid olanları göstermek ve inâbeye tergīb etmek içindir. {وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا} Ve semâdan bir mübarek su indirmekteyiz ❁ ki hayr u bereketi, menfaati pek çok. Bununla o güzel çiftlerin nasıl bitirildikleri gösterilerek makāma tatbik ve ihyâ tarzına bir misâl verilmiş oluyor. Kur'an da bu mübarek [4500] suya şebîhtir. {فَأَنْبَتْنَا بِهِ} İndirip de onunla, o su sebebiyle bitirmekteyiz: {جَنَّاتٍ} Birçok cennetler, yani[3] meyveli ağaçları hâvî bağlar, bahçeler {وَحَبَّ الْحَصِيدِ} ve biçilen ekin dâneleri {وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ} ve çıvgın veya dolgun hurma ağaçları.

"**Bâsık**" uzun düzgün veya yüklü {لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ} ki istifli bir tal'ı vardır. ❁ Yani birbiri üstüne dizilmiş çok yahut içinde meyvesi çok, çünkü tal', hurmanın ilk çıkan tomurcuğudur ki meyvesi içinde istiflidir. {رِزْقًا لِلْعِبَادِ} Kullara rızık olmak için ❁ yetiştirmekteyiz {وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا} ve[4] bir beldeyi ölmüş iken onunla -o su ile- diriltmekteyiz. ❁ Neşv ü nemâdan kesilmiş kuru toprağa hayat vermekteyiz. {كَذٰلِكَ الْخُرُوجُ} İşte hurûc böyledir. ❁ Yani ölü bir beldenin bir su indirmekle dirilmesi gibidir. Allah'ın indireceği feyizle sizin de dirilip çıkmanız, Allah'ın kudretinden o nasıl uzak değilse bu da uzak değildir. Burada "hurûc" tâbir olunması mânalıdır. Ebussuud'un beyânına göre yerden nebâtâtın çıkarılmasına "ihyâ" ve ölülerin dirilmesine "hurûc" tâbir olunması ehemmiyetsiz gibi görülen inbâtın şânını büyütmek ve istib'âd edilen ba's işini[5] (bir fi'l-i tabî'î gibi) kolay göstermek ve bu suretle nebâtı ihrac ve emvâtı ihyâ arasında mümaseleti tahkik ile mukayeseyi tavzih ve fehimlere takrib içindir. Her

1 B -"hissî birisi".
2 B: "Mübîn".
3 F, M ve B -"yani".
4 F, M ve B -"ve".
5 B: "için".

hâlde biz bununla ölmüş bir kavimden feyz-i Hak ile İslâm'ın zuhur ve yeni bir hayat ile ağyara karşı hurûc ve galebesi mânasına da bir işaret anlarız[1]. {كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ} Bununla Peygamber'e tesliye ve[2] kâfirlere inzar [4501] misâlleri veriliyor. {وَاَصْحَابُ الرَّسِّ} ❁ Buna dair Sûre-i Furkan'da söz geçti, bak. {وَاِخْوَانُ لُوطٍ} Ve Lût'un hemşehrileri ❁ Lût aleyhisselâm'ın kavmi ki kendisine sıhriyetleri bulunmak hasebiyle "ihvan" denildiği söylenmiştir. Bu tâbir gerek neseb ve gerek sıhriyet ile yakınlığın kurtaramayacağını anlatır. {وَقَوْمُ تُبَّعٍ} Tübba'ın kavmi ❁ kendisi değil, kavmi ki Himyerîlerdir; Sûre-i Duhân'a bak. {كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ} Her birisi resulleri tekzib etti ❁ yeni hayâta davet için Allah tarafından gönderilen peygamberlerin irşadlarına inanmadılar, ba's ü haşr için hazırlanmadılar {فَحَقَّ وَعِيدِ} da va'îdim hak oldu ❁ yani hep helâk ve munkariz oldular.

"**Va'îd**", "va'd" gibi masdardır, mef'ûl mânasına da olur. "Va'd" maddesi hayr u şerde, acıda ve tatlıda kullanılır. Fakat "va'îd" ve "î'âd", acı ve korkunç olanlarda isti'mâl olunur, tehdid ve inzar ifade eyler. Burada وَعِيدِ, وَعِيدِى demektir. Kesre ile iktifâ olunarak mütekellim "ya"sı hazfolunmuştur. {اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ} Şu hâlde ilk halka acz mi göstermişiz? ❁ Yani gerek sâirlerini gerek kendilerini ilk yaratışla, birinci kere vücûda getirmekle kudretimizi göstermiş değil miyiz ki ikinci bir yaratışı istib'âd ediyorlar da رَجْعٌ بَعِيدٌ diyorlar? Yahut kendilerinden evvel yarattığımız halka, o evvelki insanlara karşı yarattıktan sonra va'îdimizi, tehdîdimizi yerine getirmeye gücümüz yetmemiş de âciz mi kalmışız ki korkmadan tekzib ve istib'âd ediyorlar? Yahut ilk yaratışla kudretimiz tükenmiş de ilerisini yaratmaktan acze mi düşmüşüz?[3] {بَلْ} Hayır ❁ öyle olmadığını bilirler {هُمْ} onlar [4502] {فِى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ} yeni bir halktan iltibastadırlar.

"**Lebs**" esasen karıştırıp şüpheye düşürmek demektir. Burada iki mâna vardır: Birisi umumiyetle müfessirînin[4] beyânı vechile şöyle demektir:

---

1 B: "alırız".
2 H -"ve".
3 Bu üçüncü mâna gelecek olan وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [Kāf 50/38] mazmûnuna mutabıktır [Müellifin notu].
4 B: "müfessirlerin".

Onlar halk-ı evveli ve Bizim kudretimizi itiraf etmekle beraber yeni bir halk ile ölülerin dirilebileceğinde şüphe ediyorlar. Bir kere yapılanın bir kere daha yapılabileceği hakkındaki kıyası, tabîî kanunu bırakıyorlar da kudrete karşı şüpheye düşerek tenakuzda bulunuyorlar. Bu mâna ilzâmî bir mâna olur. İkincisi Sûre-i En'âm'da وَهُوَ الَّذٰى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ [6/60] âyetinde geçtiği üzere bir kavmin hayâtı gibi bir şahsın hayâtı da eczâsının lahzadan lahzaya yenilenmesi suretiyle bir iltibas içinde cereyan ettiğini ve binâen'aleyh "halk-ı evvel" denilen bu halkta bekā-yı şahsînin bile vahdet-i nev'iye gibi peyderpey halkolunan birbirine benzer eczâ arasındaki bir iltibas ve müşabehet içinde tecellî eden bir nisbet vahdetinden aynı nisbetle tevâlî eden bir halk-ı cedîd istimrârından ibaret olduğunu beyandır. Şeyh Muhyiddîn Arabî buradan bütün eşyânın, a'râz gibi cevâhirin[1] de anbean halk-ı cedîd ile müteceddid olduğunu istinbâta kadar gitmiş,[2] Fransız feylesofu meşhur Descartes[3] da bu suretle bir halk-ı cedîd nazariyesine zâhib olmuştur. Bu âyette[4] هُمْ zamirine nazaran halk-ı cedîdin böyle bütün eşyâya ta'mîmi zâhir olmasa bile her hâlde insanlar gibi zîhayat cisimlere nemâları itibariyle intibâkı münakaşa götürmeyecek kadar vâzıhtır denilebilir[5]. Bu surette bir şahsın hüviyeti için gerek idâme gerek iadede rükün olarak mülâhaza edilmesi lâzım gelen esas bir nehrin suyu gibi değişip duran maddî eczâsının aynen kendilerinde ve kemmiyetlerinde değil, aralarındaki nizâm-ı nisbet ile ifade ettikleri temasül vahdetiyle rûhânî tesâdukta gözetmek lâzım gelir. Onun için bir şahsın teşahhusu hacmin büyüklüğü ve küçüklüğü ile alâkadar [4503] görünmeyerek[6] gerek

1 B: "cevherine".
2 İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 155-156. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 200:
فكان آصف ابن برخيا أتم في العمل من الجن؛ فكان عين قول آصف بن برخيا عين الفعل في الزمن الواحد. فرأى في ذلك الزمان بعينه سليمانُ عليه السلام عرشَ بلقيس مستقرًا عنده لئلا يتخيل أنه أدركه وهو في مكانه من غير انتقال، ولم يكن عندنا بإتحاد الزمان إنتقال، وإنما كان إعدام وإيجاد من حيث لا يشعر أحد بذلك إلا من عرَّفه وهو قوله تعالى «بل هم في لبس من خلق جديد». ولا يمضي عليهم وقت لا يرون فيه ما هم راءون له. وإذا كان هذا كما ذكرناه، فكان زمان عدمه –أعني عدم العرش– من مكانه عين وجوده عند سليمان، من تجديد الخلق مع الأنفاس. ولا علم لأحد بهذا القدر، بل الإنسان لا يشعر به من نفسه أنه في كل نَفَس لا يكون ثم يكون...
3 M: "de Cart".
4 B: "sûretle".
5 H ve F: "denebilir".
6 B: "görülmeyerek".

bir zerre, bir hüceyre ve gerek büyük bir cisim ve cirim hâlinde dahi hüviyetini muhafaza edebiliyor da, yetmiş yaşındaki Zeyd, beşikteki bebek, rahm-i mâderdeki cenin, sulb-i pederde nutfe olan aynı şahıs diye mülâhaza olunur[1]. Kuyruk kemiğinin ucundan ba'si gösteren mâruf "acbü'z-zeneb" hadîsi[2] de bunu ifade etmiştir. Zaten insanların böyle halk-ı cedîd ile yaşayabilmeleridir ki onların ihtiyaçlarının sırrını teşkil eder, öyle olmasa idi insanın yarın için hiçbir endişesi ve hiçbir emeli olmazdı. Ma'amâfîh bu mâna yalnız insana ve zîhayâta mahsus değildir. Âlemde her şey كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] mantûkunca helâk ve fenâ içinde her lahza tegayyüre mâruz ve her tegayyürde yeni bir halk ile ihtilât ve iltibas içindedir. وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً مُبَارَكًا[3] فَاَنْبَتْنَا بِهٖ... إلخ buyurulması da bu mâna ile alâkadardır. Âlûsî'nin bu mânayı ba'îd görmesi garib görünür.[4] Bütün âlem böyle halk-ı cedîd içinde âhirete doğru giderken onu Allah'ın kudretinden istib'âd ederek inkâr ve tekzib[5] etmek o istikbâlin saadetini yaşamamaya azmeden bir dalâl-i ba'îdden başka bir şey değildir.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُۚ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ﴿١٦﴾
اِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ ﴿١٧﴾ مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ
رَقِيبٌ عَتِيدٌ ﴿١٨﴾ وَجَٓاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّۜ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ ﴿١٩﴾ وَنُفِخَ

---

1 M ve B: "olunuyor".

2 Buhârî, Tefsîr, 78:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما بين النفختين أربعون». قال: أربعون يوما؟ قال: أبيت، قال: أربعون شهرا؟ قال: أبيت، قال: أربعون سنة؟ قال: أبيت. قال: «ثم ينزل الله من السماء ماء، فينبتون كما ينبت البقل، ليس من الإنسان شيء إلا يبلى، إلا عظما واحدا وهو عجب الذنب، ومنه يركب الخلق يوم القيامة».

Müslim, Fiten, 142, 143:

عن أبي هريرة : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كل ابن آدم يأكله التراب، إلا عجب الذنب، منه خلق وفيه يركب.

عن همام بن منبه قال: هذا ما حدثنا أبو هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فذكر أحاديث، منها: وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن في الإنسان عظما لا تأكله الأرض أبدا، فيه يركب يوم القيامة». قالوا: أي عظم هو يا رسول الله؟ قال: «عجب الذنب».

3 H, F, M ve B -"مباركا".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 328:

وأورد الشيخ الأكبر قدس سره هذه الآية في معرض الاستدلال على تجدد الجواهر كالتجدد الذي يقوله الأشعري في الإعراض، فكل منهما عند الشيخ لا يبقى زمانين، ويفهم من كلامه قدس سره أن ذلك مبني على القول بالوحدة وأنه سبحانه كل يوم هو في شأن، ولعمري أن الآية بمعزل عما يقول.

5 B -"ederek inkâr ve tekzib".

فِى الصُّورِۜ ذٰلِكَ يَوْمُ الْوَع۪يدِ ﴿٢٠﴾ وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَه۪يدٌ ﴿٢١﴾ لَقَدْ كُنْتَ
ف۪ى غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَٓاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَد۪يدٌ ﴿٢٢﴾ وَقَالَ قَر۪ينُهُ هٰذَا مَا
لَدَيَّ عَت۪يدٌۜ ﴿٢٣﴾ اَلْقِيَا ف۪ى جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَن۪يدٍۙ ﴿٢٤﴾ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُر۪يبٍۙ ﴿٢٥﴾
اَلَّذ۪ى جَعَلَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَاَلْقِيَاهُ فِى الْعَذَابِ الشَّد۪يدِ ﴿٢٦﴾ قَالَ قَر۪ينُهُ رَبَّنَا مَٓا اَطْغَيْتُهُ
وَلٰكِنْ كَانَ ف۪ى ضَلَالٍ بَع۪يدٍ ﴿٢٧﴾ قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ اِلَيْكُمْ بِالْوَع۪يدِ ﴿٢٨﴾
مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَٓا اَنَا۬ بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِ ﴿٢٩﴾

[4504] **Meâl-i Şerîfi**

Hem şânıma kasem ederim ki hakikat insanı Biz yarattık ve biliriz nefsi onu ne ile vesveselendirir ve Biz ona "habl-i verîd"den daha yakınızdır (16). İki zabıt me'mûru zabıt tutarlarken: biri sağdan oturmuş biri soldan (17). Her ne söz atarsa mutlak yanında hazır bir gözcü vardır (18). Ve ölüm sekerâtı hak ile geldikte, "işte" diye, "o senin kaçıp durduğun" (19). Ve Sûr üfürüldükte: ki işte o va'îd günüdür (20). Ve her nefis gelmiştir: beraberinde bir sevk me'mûru ve bir şâhid vardır (21). "Celâlim hakkı için" (denir) "sen bundan bir gaflette idin: şimdi senden perdeni açtık, artık bugün gözün keskindir" (22). Ve karîni demiştir: "İşte bu yanımdaki hazır" (23). (Buyurulur:) "Atın atın cehenneme her nankör anûd (24), hayra engel, haşarı işkilci kâfiri (25) ki Allah'ın yanında başka ilâh tutmuştur, haydin ikiniz bir atın onu o şiddetli azab içine" (26). Arkadaşı der: "Ya Rabbenâ, onu ben azdırmadım velâkin kendisi uzak bir dalâl içinde idi" (27). Buyurur ki: "Huzûrumda çekişmeyin, Ben size önceden [4505] *va'îd göndermiş iken (28). Benim indimde söz değiştirilmez ve Ben kullara zulümkâr değilim" (29).*

{وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ} ❁ Bu ihtar hem halk-ı evveli takrir hem de mâba'dine temhiddir, hem ilmin isbâtına halktan bir istidlâl[1] hem de

1 H -"halktan bir istidlâl".

akrebiyetten bahsolunurken hâlık ile mahlûku karıştırmamak için bir tenzih delîlini telkindir. {وَنَعْلَمُ} Ve biliriz {مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ} nefsi ona ne vesvese verir, yahut ne ile vesvese verir. ❁ "Nefsin vesvesesi" tâbiri, içinden kendine söylediği, gönlünden geçirdiği gizli duygular, vehimler, hâtıralar, kuruntular, kararlar gibi bütün bâtınî şuur şuûnâtına şâmildir. Söyleneceği vechile zabta me'mur hafaza meleklerinin bile henüz vâkıf olmadığı derecede gizli olarak insanın gönlüne gelen hâtırat ve şuûnât-ı nefsiyenin hepsini de Allah bilir. Çünkü hâlıkıdır. {وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ} Ve Biz ona (yani insana) verîd damarından daha yakınızdır. ❁ Öyle yakından bilir, öyle yakından yetişir, icrâ-yı te'sîr ederiz. Hâlık ile mahlûku arasındaki nisbet, mahluk ile nefsi arasındaki nisbetten daha mukaddemdir. Çünkü mahlûkun kıyâmı lizâtihi değil, hâlıkının kudretiyledir (*Sûre-i Bakara'da* وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى فَاِنّٖى قَرٖيبٌ [2/186] *bak*). Teşrihte iki nevi damar sayarlar. Bedenin etrafından kalbe vürud eden, yani siyah kanı etrafından kalbe götüren damarlara "verîd", cem'inde "evride"; kalbden etrafa giden kırmızı kanı bedene dağıtan damarlara da "şerâyîn" denilir. Şiryanların kökü kalbin sol butaynından çıkan ebherdir. Boyunda gırtlağın yanlarından geçen ve "vedecân" tâbir olunan şah damarları bundan şahlanır. Kalbde verîdlerin munsab olduğu büyük damara da "vetîn" (verîd-i ecvef) denilir. Verîd-i ecvef[1] (yani vetîn) ensiceye temasında [4506] müvellidü'l-humûzasını gāib eylemiş olan siyah kanı kalbin üzeyn-i eymenine îsâl eder[2], butayn-ı eyser ile üzeyn-i eymen arasında teessüs etmiş olan bu cümle-i vi'âiyedeki deverân-ı deme "deverân-ı kebîr" nâmı verilir. Siyah kan üzeyn-i eymenden butayn-ı eymene ve butayn-ı eymenden şiryân-ı ri'evîye geçer. Şiryân-ı ri'evîye giren kan, ri'ede ev'iye-i şa'riye içerisinde hava ile temasa gelince kırmızı kana tehavvül ederek evride-i ri'eviye ile sol üzeyne, ba'dehu sol butayna dökülür. Butayn-ı eymeni üzeyn-i eysere birleştiren cümle-i vi'âiyedeki deveran dahi "deverân-ı sağîr" nâmını alır. Deverân-ı kebîrde şiryanlarda kırmızı, verîdlerde siyah kan vardır. Deverân-ı sağîrde ise şiryanlarda

1 H ve F: "ecvefler".
2 H ve F: "ederler".

siyah ve verîdlerde kırmızı kan vardır.[1] Binâen'aleyh kırmızı kana "şiryan kanı" ve siyah kana "verîd kanı" demek her vakit doğru olmaz. Deverân-ı kebîr için sahih olan bu târif deverân-ı sağīr için yanlıştır. Demek ki verîdlere "siyah kan damarları" denmesi küllî değil, ekseriyet itibariyledir. *Keşşâf*'ta der ki: "El-verîdân boynun önünde iki safhasını kavramış iki damardır ki vetîne muttasıl olup baştan ona doğru vürud ederler"[2].[3] İbn Esîr de *Nihâye*'de "verîd, boynun yüzündeki damardır ki gazab hâlinde şişer, bunlar iki verîddirler" der.[4] Buna nazaran verîd, bizim teşrih kitaplarında verîd-i vidâcî denilen boyun damarında mâruf imiş gibi görünürse de bu ihtisas "el-verîdân" diye tesniye suretinde olmak gerektir. Nitekim Râgıb şöyle ifade etmiştir: "Verîd, kebide ve kalbe muttasıl olur bir damardır ki kanın mecrâları ondadır."[5]

Nizamüddîn Nîsâbûrî de *Garâibü'l-Kur'ân* nâm tefsirinde "verîd, şerâyînin gayrı olarak demi hâmil damardır. Verîdân ise boynun önünde iki safhasını kavramış iki damardır ki baştan müteşa"ib ve vetîne muttasıl olurlar" diye târif eylemiştir.[6]

[4507] "**Habl**", mâlum ki ip ve bağ demektir. Damar mânasına[7] da gelir. Burada ekseriyet bu mâna ile "verîd ipi" servi ağacı gibi âmmın hâssa izâfetiyle beyânı kabîlinden verîd damarı demektir diye tefsir etmişlerdir. "Habl" âtık, yani boyun dibi mânasına da geldiğinden Zemahşerî bu mâna ile lâmî izâfeti de tecviz eylemiştir. Ki bu mâna ile "habl-i verîd"

---

1 B -"Deverân-ı sağīrde ise şiryanlarda siyah ve verîdlerde kırmızı kan vardır".

2 Buna göre verîd fa'îl bi-ma'nâ fâ'il olarak vârid demek olup kalbe doğru vürûdu münasebetiyle bu adı almış oluyor, kanın ona vürûdu mülâhazasıyla mevrud mânasına olduğunu söyleyenler de* olmuştur [Müellifin notu].

* H -"de".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 384:

والوريدان: عرقان مكتنفان لصفحتى العنق في مقدمهما متصلان بالوتين، يردان من الرأس إليه.

4 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* V, 173:

وفي حديث المغيرة «منتفخة الوريد» هو العرق الذي في صفحة العنق ينتفخ عند الغضب، وهما وريدان، يصفها بسوء الخلق وكثرة الغضب.

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat,* s. 865:

والوَرِيدُ: عرقٌ يتّصل بالكبد والقلب، وفيه مجاري الدّم والرّوح.

6 Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân,* VI, 175:

والوريد: العرق الحامل للدم سوى الشرايين، سمي وريدا لأن الروح أو الدم يرده. والوريدان عرقان يكتنفان لصفحتي العنق في مقدمها يتشعبان من الرأس يتصلان بالوتين.

7 B: "mânasında".

boyun veya bedenden mecaz da olabilir. Sonra لجين الماء kabîlinden izâfet-i teşbîhiyye ile "verîd ipi", boyuna dolanmış ipe benzeyen verîd mefhûmunu da ifade eyleyebilir. Verîd müfred olmak itibariyle cinse hamlolunmak lâzım geleceği cihetle "habl-i verîd", bütün verîd şebekesi veya onların bağlandığı vetîn diye de mülâhaza olunabilir. Ma'amâfîh bu mânalar "verîd damarı" demekle de kasdolunabilir. Râgıb, "habl-i verîd"den murad rûh olduğuna kāil olmuştur[1].[2] Kırmızı kanı hâmil olan şiryanlar daha evvel mülâhaza edilmek lâzım gelirse de şiryanlarda cereyan kalbden etrafa doğru dağılıp uzaklaştığı, verîdde ise etraftan ve baştan kalbe doğru toplanıp geldiği cihetle yakınlık için temsilde verîd zikredilmiştir. Bu suretle habl-i verîd pek yakınlıkta mesel olmuştur. Nitekim şâir وَالْمَوْتُ أَدْنَى لَهُ مِنَ الْوَرِيدِ "ölüm ona verîdden daha yakındır" demiş. Şu hâlde mâna: Kalbine kan akıtan en yakın damarından, yahut canından daha yakın demek olur. Sonra verîdin siyah kan damarı olması ve kullanılmış, ölmüş hüceyreleri hâmil olan bir siyah kanın kalbe vürûdu bir tasfiye ile yeni bir halka alâkadar bulunması haysiyetiyle gerek üst tarafındaki halk-ı cedîd ve gerek ber vech-i âti zikrolunacak âhiret ahvâline intikal[3] nokta-i nazarından dikkate şâyân bir nüktesi de vardır.

İbn Cerîr Taberî der ki: "Ehl-i Arabiyye وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ kavlinin mânasında ihtilâf ettiler. Bazıları bunun mânası dediler, نَحْنُ أَمْلَكُ بِهِ وَأَقْرَبُ إِلَيْهِ فِي الْمَقْدِرَةِ عَلَيْهِ yani üzerinde infâz-ı kudret ve icrâ-yı te'sîrde daha yakın, kendisine daha [4508] ziyade mâlik ve mutasarrıfız demektir. Bazıları da nefsindeki vesveseyi bilmekte daha yakın demektir dediler."[4] Yani kurb-i Zât mânası anlayan olmadı, ancak kelâmın sevkine nazaran bazıları te'sîr-i kudret, bazıları da ilim itibariyle yakınlık

---

1 Lâkin rûhtan murâdı "rûh-ı hayvânî" deniler rûh olduğu anlaşılıyor [Müellifin notu].

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat,* s. 865:

قال تعالى: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» أي: من روحه.

3 B -"ve gerek ber vech-i âti zikrolunacak âhiret ahvâline intikal".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 342:

وقد اختلف أهل العربية في معنى قوله «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» فقال بعضهم: معناه: نحن أملك به وأقرب إليه في المقدرة عليه. وقال آخرون: بل معنى ذلك «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» بالعلم بما تُوَسْوِس به نفسه.

mânasını tercih ettiler. Fahr-ı Râzî bunu şöyle ifade etmiştir: "Allah teâlâ'nın ilminin kemâlini beyandır. Allah ilmi ile ona damarındaki kandan daha yakındır, zira damara hâil vardır. O, ona hafî kalabilir. Lâkin Allah teâlâ'nın ilmine hâil mümkin değildir. Buna şu mâna da söylenebilir: Kendisinde kudretimizin teferrüdü itibariyle Biz ona habl-i verîdden daha yakınızdır. Emrimiz onda damarlarındaki kanın cereyânı gibi cereyan eder."[1] Sâhib-i *Keşşâf* da şöyle der: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ mecazdır. Murad ona ilminin yakınlığı ve ondan ve ahvâlinden mâlumuna, sanki zâtı karîb imiş gibi en gizli şeylerinden hiçbirisi hafî kalmayacak bir ta'alluk ile ta'alluk eder olmasıdır. Nitekim 'Allah her yerdedir' denilir, hâlbuki Allah mekânlardan ecell ve münezzehtir."[2] Bundan anlaşılan mecaz denilmesinin sebebi, lügatta yakınlık ve uzaklık mekân ve mesafe itibariyle cismâniyyâtta hakikat olduğu ve Zât-ı ilâhîde mekânî yakınlık tasavvur olunamayacağı içindir. Kādî Beyzâvî ile Ebussuud da bunu bir nükte ilâvesiyle hulâsa etmişler de şöyle[3] demişlerdir: أَيْ نَحْنُ أَعْلَمُ بِحَالِهِ مِمَّنْ كَانَ اَقْرَبَ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، تَجَوَّزَ بِقُرْبِ الذَّاتِ لِقُرْبِ الْعِلْمِ لِأَنَّهُ مُوجِبُهُ "Yani Biz onun hâlini ona habl-i verîdden daha yakın olandan daha iyi biliriz demektir. Kurb-i zat ile kurb-i ilme mecaz yapılmıştır. Çünkü o onun mûcibidir."[4] Görülüyor ki bu ifadede مِمَّنْ كَانَ اَقْرَبَ اِلَيْهِ diye bir mufaddal[un] aleyh takdir olunmuştur. Çünkü "akreb" a'lem mânasına mecaz olunca "habl-i verîd" ilim itibariyle mufaddal[un] aleyh olamaz, şu hâlde o مَنْ كَانَ kim? O ya kendisinden kinayedir, bu surette "habl-i verîd"den murad kendi şahsı olup mâna onu kendisinden daha iyi biliriz demek olur[5]. Yahut zikrolunacak meleklerdir ki bu surette o hafaza [4509] meleklerinin de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 134:
وقوله «ونحن أقرب إليه من حبل الوريد» بيان لكمال علمه، والوريد العرق الذي هو مجرى الدم يجري فيه ويصل إلى كل جزء من أجزاء البدن والله أقرب من ذلك بعلمه، لأن العرق تحجبه أجزاء اللحم ويخفى عنه، وعلم الله تعالى لا يحجب عنه شيء، ويحتمل أن يقال «ونحن أقرب إليه من حبل الوريد» بتفرد قدرتنا فيه يجري فيه أمرنا كما يجري الدم في عروقه.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 383:
«ونحن أقرب إليه» مجاز، والمراد: قرب علمه منه، وأنه يتعلق بمعلومه منه ومن أحواله تعلقا لا يخفى عليه شيء من خفياته، فكأن ذاته قريبة منه، كما يقال: الله في كل مكان، وقد جل عن الأمكنة.

3 F, M ve B -"şöyle".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 140-141; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 15:
«وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» أي ونحن أعلم بحاله ممن كان أقرب إليه مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، تجوز بقرب الذات لقرب العلم لأنه موجبه.

5 B -"demek olur".

ona habl-i verîdden daha yakın olduklarına ve fakat Allah'ın onlardan daha yakın bulunduğuna tenbih edilmiş oluyor ki bu mâna nazmın mâba'dine irtibâtından çıkarılır. Âlûsî burada "ehl-i vahdetin kelâmı hâl sâhibi olmayanlar için zor anlaşılır şeylerdendir" demiştir.[1] Ma'amâfîh biz Şeyh Muhyiddîn-i Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'sinin Esmâ-i Hüsnâ bâbında "Akreb" ism-i şerîfinde şu sözlerini nakledelim:

حَضْرَةُ الْأَقْرَب أَعْلَى الْحَضَرَاتِ وَهِيَ بِالذَّاتِ لِأَهْلِ الْعَثَرَاتِ

فَهِيَ قرب فيه بعد لِلَّذِي قيل فيه أنه ذُو عَثَرَاتِ[2]

"Bu hazretin sâhibine 'abdü'l-akreb' ve 'abdü'l-karîb' denilir. Çünkü O azze ve celle bize habl-i verîdden akrebdir فَاِنّٖى قَرٖيبٌ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ [el-Bakara 2/186] buyurmuş, اِنَّهُ سَمٖيعٌ قَرٖيبٌ [Sebe' 34/50] buyurmuştur. Aleyhissalâtü vesselâm'ın haber verdiği gibi Arş'tan dünya semâya nüzûlüyle karîbdir, akrebdir,[3] çünkü nerede olsak bizimle beraberdir, onun için Karîb, Akreb isimleriyle müsemmâdır. O bize bizden daha yakındır. Çünkü habl-i verîd bizdendir ve habl vasıldır, O ise evsaldir. Çünkü vasl ancak O'nunladır; işitmemiz, görmemiz, kıyâmımız, ku'ûdumuz, meşiyyetimiz, hükmümüz O'nunladır. Bu ahkâm ise habl-i verîdde yoktur. Demek ki O bize habl-i verîdden daha yakındır. Zira bizden habl-i verîdin gayesi diğer damarların hâli gibi hükm-i hayâtın mecrâsı ve kanların[4] yolu olmasından ibarettir. Sonra Allah teâlâ bizde de kendisine kurbu teşrî' buyurdu. Çünkü biz O'nun sureti üzere mahlukları olduğumuz cihetle bizi emsâl menzilesine koydu, hâlbuki iki misil zıddırlar. Zıd ise muzâd olduğu şeye sıfât-ı zâtiyye-i nefsiyede iştirâkinden dolayı gayet yakın olmakla beraber aynı zamanda gayet de uzaktır. Kulda böyle tasrîf-i ilâhî ile Allah'tan uzaklık tahakkuk etmekle

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 328:

وكلام أهل الوحدة مما يشق فهمه على غير ذوي الأحوال.

2 Ehl-i aserât: ehl-i keşf ü vukūf; zû aserât: sâhib-i zünûb [Müellifin notu].

3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 168-172:

عن الأغر أبي مسلم يرويه عن أبي سعيد وأبي هريرة قالا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله يمهل حتى إذا ذهب ثلث الليل الأول نزل إلى السماء الدنيا، فيقول: هل من مستغفر؟ هل من تائب؟ هل من سائل؟ هل من من داع؟ حتى ينفجر الفجر.

4 B -"hâli gibi hükm-i hayâtın mecrâsı ve kanların".

Allah teâlâ kendisine yakınlık yollarını meşrû kıldı ki, bu bu‘d ile beraber yapılması meşrû kılınan fiilleri [4510] yapmakla O onun sem‘i, basarı ve cemî‘-i kuvâsı olana kadar bu suretle kul züll ü iftikārından dolayı O'na zıddır. Ve onun için meşrû kılınan şeylerde züll ü iftikārı sebebiyle fiilin[1] O'na izâfeti sahih olmuştur da kendisine nisbet olunan fiil ile O'na tekarruba yol bulmuş ve binâen‘aleyh Hak teâlâ'nın كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ[2] diye onun bütün hüviyetiyle cemî‘-i kuvâsı olduğunu haber verdiği kurb ile yaklaşmıştır. Bundan da akreb olunca artık olmaz (abd kâin olmaz) çünkü سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَلِسَانَهُ... إلخ[3] buyururken zamiri abde ircâ‘ ile abdin aynını tesbit etmiş ve o, hüve hüve olmadığını isbat eylemiştir. Çünkü o ancak kuvâsıyle hüve hüvedir. Kuvâsı onun zâtî haddindendir. O olmayış وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى [el-Enfâl 8/17] buyurduğu gibidir ki o vakit suret ve mâna ikisi de Allah'ındır, hepsine mâlik olmuş, küllün[4] aynı olmuştur. Artık kevnde başka yok ancak O, esmâ-i hüsnâsının[5] menâzilinde kendisinden müte‘âlî münezzeh sübhan vardır. Çünkü orada O'ndan başka kendisinden tesbih ve tenzih edeceğin yoktur. Allah teâlâ kurbetleri hep bu hazretten teşrî‘ buyurdu, şer‘in vücûduna sebep de dava olduğundan şeriat müddeîye ve gayr-i müddeîye âm oldu. Her biri[6] kıyamet günü niyetine göre haşrolunur ve millet ve mezhebiyle seçilir."[7]

---

1 B: "fi‘len".

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

3 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 195:

وقال صلى الله عليه وسلم حكاية عن الله تعالى: إذا أحببت عبدي كنت سمعه وبصره ولسانه فبي يسمع وبي يبصر وبي ينطق وبي يعقل.

İbn Ebî Hâtim, *el-İlel,* Sa‘d b. Abdullah el-Hamîd vd., Matâbiu'l-Humeydî, 1427/2006, V, 146; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, X, 81:

وسألت أبي عن حديث رواه هشام –يعني: ابن عمار– عن صدقة بن خالد؛ قال: حدثنا عثمان بن أبي العاتكة، عن علي بن يزيد، عن القاسم، عن أبي أمامة، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان يقول: إن الله عز وجل يقول: من أهان لي وليا فقد بارزني بالعداوة، ابن آدم! لن تدرك ما عندي إلا بأداء ما افترضت عليك، ولا يزال عبدي المؤمن يتحبب إلي بالنوافل حتى أحبه، ومن أحببته، كنت سمعه الذي يسمع به، ولسانه الذي ينطق به، وبصره الذي يبصر به، فإن دعاني أجبته، وإن سألني أعطيته، وإن استنصرني نصرته، وأحب عبادة عبدي إلي: النصيحة؟ قال أبي: هذا حديث منكر جدا.

4 B: "kulun".

5 B: "hüsnânın".

6 F, M ve B -"Her biri".

7 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* IV, 272-273:

Görülüyor ki Şeyh beytinde bizzat kurba kāil olmuş ve kurb-i fiili anlatmış, sonunu da abdin fenâsıyla vahdete bağlamıştır. Âlûsî'nin dediği gibi bazı noktaları hâl ehlinin gayrına ağırdır. Semâ-yı dünyaya nüzulden kurb-i mekânı[1] değil, kurb-i emri anlamak iktizâ eder. Hadiste nüzul var ise de Arş'tan kaydı yoktur, sonundan da vahdet çıkarmalı, ittihad çıkarmamalıdır. Zira âyet öyle bir vesveseye ve tevehhüme gidilmemek, hâlık ve mahlûkun hakkı gözetilmek için evvelemirde وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ kasemiyle insanın mahlûkiyetini te'kîden tansis buyurmuştur. Vahdet-i vücud meselesinde de vâzıh ve şâibesiz bir akide olmak üzere *Keşşâf* hâşiyesinde İbn Müneyyir'in[2] de beyan [4511] ettiği vechile şunu söyleyelim ki bizim itikadımızca لَا مَوْجُودَ إِلَّا اللّٰهُ وَصِفَاتُهُ وَأَفْعَالُهُ'dur. Yani Allah'ın zât ü sıfât ve ef'âlinden başka mevcud yoktur. Şu kadar ki Allah teâlâ ef'âlinin bazısını bazısına mahal yapmış, o mahalle fâil, hâlle O'nun fiili tesmiye olunmuştur. Bu suretle bütün âlem Allah'ın fiili, yani halkı olduğu gibi insanlar ve insanlara cebren ve ihtiyâren nisbet olunan fiiller de وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Saffât 37/96] mısdâkınca Allah'ın halkıdır. İşte bir mü'min için zarûrî olan tevhid budur. Sıfât zâtın[3] aynı değildir, lâ-hüve velâ gayruhu'dur. Fiil de fâilin aynı olamaz. Hâlık ile mahluk hüve hüve müttehid olamaz. Allah'ın olmayan hiçbir şey yoktur, hepsi Allah'ındır, lâkin Allah'ın olmak, Allah olmak değildir. Şu da unutulmamak lâzım gelir ki makām-ı kurb ne kadar yakın olursa

---

يدعى صاحبها «عبد الأقرب» و«عبد القريب» فإنه عز وجل أقرب إلينا من حَبْلِ الْوَرِيدِ وقال تعالى «فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ» وقال «إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ» فهو القريب بنزوله من العرش إلى السماء الدنيا كما أخبر صلى الله عليه وسلم وهو أقرب فإنه معنا أينما كنا فهو المسمى بـ«القريب الأقرب» فهو أقرب إلينا منا لأن حبل الوريد منا والحبل الوصل فهو أوصل فإنه ما كان الوصل إلا به فبه نسمع ونبصر ونقوم ونقعد ونشاء ونحكم وهذه الأحكام ليست لحبل الوريد فهو أقرب إلينا من حَبْلِ الْوَرِيدِ فإن غاية حبل الوريد منا الذي جاء له ما للعروق من الحكم في أنها مجرى الحياة وسكك الدماء ثم إنه تعالى شرع القرب فينا لكوننا مخلوقين على صورته فأنزلنا منزلة الأمثال والمثلان ضدان والضد في غاية البعد ممن يضاده مع كونه في غاية القرب للاشتراك في الصفات الذاتية النفسية فلما تحقق العبد بالتعريف الإلهي هذا البعد عن الله شرع له تعالى طرق القربة إليه إلى أن كان مع هذا البعد سمعه وبصره وجميع قواه بفعله ما شرع له أن يفعل فهو لذله وافتقاره ضد وهو بالصورة لكونه مثلا ضد فصح بالذلة والإفتقار إضافة الفعل إليه فيما شرع له فتقرب إليه بما نسب إليه من الفعل فقرب القرب الذي أخبر الحق أنه جميع قواه وأعضائه بهويته وأقرب من هذا فلا يكون فإنه أثبت عين العبد بإعادة الضمير عليه من قوله «سمعه وبصره ولسانه ويده ورجله» وأثبت أنه ما هو هو فإنه ليس هو هو إلا بقواه فإنها من حده الذاتي كما قال «وَما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلكِنَّ اللهَ رَمى» فالصورة والمعنى معا له تعالى فملك الكل إذ كان عين الكل فما في الكون إلا هو سبحانه وتعالى عنه في منازل أسمائه الحسنى لأنه ما ثم عمن تسبحه و تنزهه إلا عنه... ولما شرع الله القرب ما شرعها إلا من هذه الحضرة وسبب وجود الشرع الدعوى فعمت الشريعة المدعي وغير المدعي وكل واحد يحشر يوم القيامة على نيته ويختص بنحلته وملته.

1 M: "mekânî".
2 M: "İbn Münîrin".
3 F, M ve B: "Zâtının".

olsun bir farkı muktezîdir. İttisal ve ittihad kurb değildir. Onun için makām-ı kurbda meselâ bir resûlün fiili ve kuvveti mürsiline nisbet olunduğu zaman resul, mürsilin aynı olmasını îcab etmez. Belki resûlün aynı sâbit olduğu hâlde kendisi de fiili de mürsilin olur. Aynda değil, hükümde ittihad bulunur. Gerek kurb-i ferâizle ve gerek kurb-i nevâfille tekarrub etmiş olan abdin de aynı sâbit olmakla beraber mazhar-ı vilâyet olarak bütün kuvâsından ilâhî kudret tecellî eder, lâkin ondan onun Allah olması lâzım gelmez. Sonra mekânî yakınlık mutlaka arada bir faslı istilzam eder, aradaki fâsılanın büyüklüğüne küçüklüğüne göre mülâhaza olunur bir nisbettir, bu cihetle o hakikatte bir bu'ddür. Ve Allah teâlâ mekândan münezzeh olduğu için O'nda mekânî kurb mülâhaza olunamaz. Çünkü O'nda mekânî yakınlık farzetmek, mekânın bir kısmını O'nun ihâtasından hâriç ve mekânı O'ndan büyük ve geniş farzetmektir. Hâlbuki O Aliyy ü Azîm her şeyi muhît, her mekândan yüksek عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى'dır [Tâhâ 20/5]. Bundan dolayı burada kurb-i mekânî tevehhüm olunmamak için kurb-i zât ile değil kurb-i sıfat [4512] ile tefsir olunmuştur. Çünkü mücerred nefs-i nâtıkası ile değil, bedeni ile dahi mülâhaza olunan insanın zâtı bir cism-i mütemekkin olduğundan dolayı ona kurb-i zatî ile akrebiyet mülâhazası bir kurb-i mekânî îham edebilir. Ancak bunun muktezâsı mekânî olmayan zât-ı ilâhîden kurb-i zatîyi nefyetmek değil, kurb-i mekânîyi nefyetmek suretiyle bir mecaz yapılmaktır. Lâkin bu suretle de mecaz mânası zarûrî olunca müfessirîn, umum için en sâlim olan mânayı ihtiyar eylemişlerdir. Rahmân-ı Rahîm'de olduğu gibi sıfât ve esmâ-yı ilâhiyede matlub gāyâtı olduğuna göre akreb vasfı kurb-i zat ile tefsir edilse bile tebşir veya inzâr makāmında kurb-i zattan gayesi ve âsâr-ı müterettibesi matlub olmuş olur. Onun için وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4][1] mantûkunca her yerde hâzır ve nâzır diye anlaşılagelen ma'iyyet-i ilâhiye ilim[2] ile tefsir olunduğu gibi buradaki akrebiyet de naklettiğimiz vechile ilim veya kudret yakınlığıyla tefsir olunmuştur. Bakılırsa bunun cem'inde münâfat

1 "…ve her nerede olsanız sizinle beraberdir…"
2 B -"ilim".

olmamalı, hem ilmi hem kudreti ile akrebiyet murad olunabilmeli idi, acaba niçin terdid ile söyleniyor? Buna dair bir sarahat görmedim, fakat şu iki sebep gösterilebilir: Birincisi[1] kurb-ı zattan mecaz olmak hasebiyle iki mecazın, iki lâzımın bir arada cem‘i tecviz edilememek ve ikisini câmi‘ bir mefhum da murad olunamamaktır. Lâkin isti‘âre-i temsîliye veya kinâiye suretinde biz bunu mümkin zannediyoruz. İkincisi, siyak ve sibakda خَلَقْنَا، نَعْلَمُ، اِذْ يَتَلَقَّى، وَجَائَتْ، وَنُفِخَ gibi karînelerin bazısı yalnız ilmi bazısı da kudreti iktizâ ve ifade etmesidir ki ihtilâfın sebebi de budur. Biz bunların cem‘ine taraftarız. Gerçi ilim evsa‘dır, fakat kudreti müstelzim değildir. Kudret ise ilmi müstelzimdir. Kudret ile kurb murad edildiği takdirde kurb-i ilmî[2] dahi ifade edilmiş bulunacaktır. Hâlbuki ilim ile kurb murad edildiği surette bunun bir tebşir veya tehdid ifade etmesi kudreti mülâhazaya mütevakkıf olacaktır. وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ ile en yakından ilim ifade edildikten [4513] sonra bir de وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ buyurulması dahi bu nükte ile alâkadar olmak gerektir. Onun için biz bundan yalnız ilmen kurb değil, lutf u inâyete kahr u gazaba da darb-ı mesel olabilen bir kurb anlıyoruz ki bu lâekal kurb-i kudrettir. Nitekim Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "Kurb ve bu‘d mütekābildirler. Kurb zamanda, mekânda, nisbette, huzve (yani hazda,[3] kadr ü haysiyet) de, riayette, kudrette kullanılır. Mekânda وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ [el-Bakara 2/35; el-A‘râf 7/19], لَا تَقْرَبُوا[4] مَالَ الْيَت۪يمِ [el-İsrâ 17/34], لَا تَقْرَبُوا الزِّنٰى [el-İsrâ 17/32], لَا يَقْرَبُوا[5] الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ [et-Tevbe 9/28] gibi, zamanda اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ [el-Enbiya 21/1], وَاِنْ اَدْر۪ٓي اَقَر۪يبٌ اَمْ بَع۪يدٌ [el-Enbiya 21/109] gibi, nisbette وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُو۬لُوا الْقُرْبٰى [en-Nisâ 4/8], الْوَالِدَانِ[6] وَالْاَقْرَبُونَ [en-Nisâ 4/7, 33], وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى [el-Mâide 5/106, el-En‘âm 6/152, el-Fâtır 3/18], وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبٰى [en-Nisâ 4/36], يَت۪يماً ذَا مَقْرَبَةٍ [el-Beled 90/15] gibi, huzvede yani hazz u haysiyette وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ[7] الْمُقَرَّبُونَ [en-Nisâ 4/172],

1 H: "Birisi".
2 F, M ve B: "ilim".
3 M: "haz ve".
4 F, M ve B: "تقربا".
5 H, F, M ve B: "تقربوا".
6 H, F, M ve B: "والوالدان".
7 H, F, M ve B: "والملئكة".

وَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [Âli-İmran 3/45], يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ [el-Mutaffifîn 83/28][1], وَاِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [el-Vâkı'a 56/88][2], فَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [el-A'râf 7/114], وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا [el-Meryem 19/52] gibi ve huzveye yani hazza kurbet denilir قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/99], اَلَٓا اِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ [et-Tevbe 9/99], تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفٰى [Sebe 34/37] gibi, riayette, yani gözetmekte اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ [el-A'râf 7/56], فَاِنّٖى قَرٖيبٌ [el-Bakara 2/186] gibi, kudrette وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرٖيدِ gibi.[3]

{اِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ} İki mütelakkī telakkī ederlerken ۞ bu اِذْ'de akreb ilim mânasında, yalnız kudret mânasında ise نَعْلَمُ ile tenâzu' üzere âmil olmak yaraşır. Yani her insanın söylediğini telakkī ile zabta me'mur iki melek vardır, ifadesini zabteder dururlar. İşte onlar {عَنِ الْيَمٖينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعٖيدٌ} sağdan ve soldan oturmuş zabıt tutarlarken, öyle ki {مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ} her ne söz atarsa ۞ yani gerek hayra ve gerek şerre dair ağzından ne çıkarırsa {اِلَّا لَدَيْهِ رَقٖيبٌ عَتٖيدٌ} her hâl yanında bir rakīb; ne yaptığını ne söylediğini gözeten bir murâkıb hâzır ۞ hiçbir dediğini kaçırmadan kaydederlerken Allah ona her yakından daha yakındır. O sırada insanın nefsinde onların[4] dahi vâkıf olamayacakları gizlilikleri bilir, dilediği tesiri yapabilir. [4514] Şu hâlde o meleklerin zabt u hıfzı O'nun ihtiyâcından değil kulların istikbâli için hikmete mebnîdir. *Keşşâf*'ta der ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle mervîdir: 'İki meleğin oturduğu yer ön dişlerinin üzeri, dilin onların kalemleri, tükürüğün de mürekkebleri, sen ise mâlâyaninde akıp gidiyorsun, ne Allah'tan utanıyorsun, ne

1 "…mukarrebûn onunla içerler."
2 "Amma o mukarrebînden ise."
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 663-664:
الْقُرْبُ والبعد يتقابلان. يقال: قَرُبْتُ منه أَقْرُبُ، وقَرَّبْتُهُ أُقَرِّبُهُ قُرْباً وقُرْبَاناً، ويستعمل ذلك في المكان وفي الزمان وفي النّسبة وفي الحظوة والرّعاية والقدرة. فمن الأوّل نحو: «وَلا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ»، «وَلا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ»، «وَلا تَقْرَبُوا الزِّنى»، «فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ بَعْدَ عامِهِمْ هذا». وقوله: «وَلا تَقْرَبُوهُنَّ» كناية عن الجماع كقوله: «فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ»، وقوله: «فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ». وفي الزّمان نحو: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ»، وقوله: «وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ». وفي النّسبة نحو: «وَإِذا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبى»، وقال: «الْوالِدانِ وَالْأَقْرَبُونَ»، وقال: «وَلَوْ كانَ ذا قُرْبى»، «وَلِذِي الْقُرْبى»، «وَالْجارِ ذِي الْقُرْبى»، «يَتِيماً ذا مَقْرَبَةٍ». وفي الحظوة: «لَا الْمَلائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ»، وقال في عيسى: «وَجِيهاً فِي الدُّنْيا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ»، «فَأَمَّا إِنْ كانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «قالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «وَقَرَّبْناهُ نَجِيًّا». ويقال للحظوة: الْقُرْبَةُ، كقوله: «قُرُباتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَواتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّها قُرْبَةٌ لَهُمْ»، «تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنا زُلْفى». وفي الرّعاية نحو: «إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ»، وقوله: «فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ». وفي القدرة نحو: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ».
4 B: "olanların".

onlardan.'"[1] Bu âyetin zâhirinden anlaşıldığına göre bu melekler ağızdan çıkan her sözü yazarlar, bunun delâletinden ef'âli de yazdıkları anlaşılır. Mâkabline nazaran sevkinden de nefisteki vesveseler gibi bazı şeylerin Allah'a mâlum olmakla beraber onlardan gizli kaldığı anlaşılmıştı. İmâm Mâlik "her şey yazılır, hattâ hastalıktaki enîni bile" demiştir. Lâkin bundan anlaşılan hârice çıkan her şey demektir. Akāid kitaplarından *Cevhere* ve şerhi Lakkānî'de Âlûsî'nin nakline göre şöyle denilmiştir[2]: "İtikadı vâcib olan şeylerden biri de şudur: Allah teâlâ'nın öyle melaikesi vardır ki kulların fiillerini gerek hayır gerek şer gerekse onların gayrı olsun, gerek kavil olsun gerek amel gerek itikad, gerek hemm olsun gerek azim gerek takrir hepsini yazarlar[3], Allah teâlâ onları onun için ihtiyar buyurmuştur. Gerek kasden ve ta'ammüden işlesinler gerek zühûlen ve nisyânen yapsınlar, gerek sıhhatlerinde sâdır olsun gerek marazlarında, şuûnlarından hiçbir şeyi ihmal etmezler, nakl ü rivayet ulemâsı böyle rivayet eylemiştir."[4] Demek ki hemm, azim, karar mertebelerine gelmeyen vesveseler yazılmaz, bu cihetle مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ hemm ve kasd mertebesine gelmeyen ehâdîs-i nefs, kararı olmayan mücerred hâtıralar olmuş olur. Kelâm-ı nefsînin hiç yazılmadığını iş'âr eden âsâr da vardır. Nitekim Beyhakī *Şu'ab*'da Huzeyfe b. el-Yemân radıyallâhu anh'tan şöyle tahric etmiştir: "Kelâmın yedi kilidi vardır, onlardan çıktığı zaman yazılır, çıkmazsa yazılmaz. Kalb, küçük dil, dil, iki çene, iki dudak."[5] Bu مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ kavlinin zâhirine muvâfıktır. İmam Mâlik'in kelâmı

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 384. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *es-Samt,* s. 267, no: 579; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 455-456:

وعن النبي صلى الله عليه وسلم: إن مقعد ملكيك على ثنيتيك، ولسانك قلمهما، وريقك مدادهما، وأنت تجرى فيما لا يعنيك لا تستحي من الله تعالى ولا منهما.

2 H: "demiştir".

3 H: "yazar".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 330:

وفي شرح الجوهرة للقاني: مما يجب اعتقاده أن لله تعالى ملائكة يكتبون أفعال العباد من خير أو شر أو غيرهما قولا كانت أو عملا أو اعتقادا، همًّا كانت أو عزما أو تقريرا، اختارهم سبحانه لذلك فهم لا يهملون من شأنهم شيئا فعلوه قصدا وتعمدا أو ذهولا ونسيانا صدر منهم في الصحة أو في المرض كما رواه علماء النقل والرواية انتهى.

5 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VII, 66:

عن أبي بكر السلامي، رفعه إلى حذيفة بن اليمان قال: إن للكلام سبعة أغلاق إذا خرج منها كتب، وإذا لم يخرج لم يكتب: القلب، واللهاة، واللسان، والحنكين، والشفتين.

da bunu [4515] andırır, bazıları mubâhâtın yazılmadığına, ancak sevab veya ikābı bulunanların yani mes'ûliyeti olanların yazıldığına kāil olmuşlardır. Biz zâhire çıkan her fi'l ü kavlin yazıldığına, bâtında kalanlardan yazılmayanlar bulunduğuna, ma'amâfîh hafızaya geçenlerin yazılmış demek olduğuna kāiliz. Sonra burada âyetin üslûb-i ifadesine dikkat edilirse bu zabt u murakabe altında insan, gıyâbında terceme-i hâli yazılan bir şahıs vaziyetinde değil, ya müstantık huzûrunda ifadesi zabtolunan ve gönlünden heyecanlar ve vesveseler geçen bir müttehem, yahut ihtizar hâlinde başı beklenen bir marîz gibi tasvir buyurulmuş ve öyle bir lahzada gerek havf ve gerek recâ nokta-i nazarından Allah teâlâ'nın ilmi ve akrebiyeti anlatılmıştır. Bu nükte iledir ki buradan mevt ve âhirete geçilerek buyuruluyor ki: {وَجَٓاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ} Ve ölüm sekerâtı hak ile geldiğinde ❁ dahi Allah habl-i verîdden daha yakındır. وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ [el-Vâkı'a 56/85] Mevtin sekresi, sekerâtı aklı gideren şiddetidir; ölümün hak ile gelmesi Allah'ın emriyle كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ [Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57] hakikatini getirmesidir. {ذٰلِكَ} O işte ❁ ey insan {مَا كُنْتَ... إلخ}. {وَنُفِخَ فِى الصُّورِ} ❁ ikinci nefha {ذٰلِكَ[1] يَوْمُ الْوَعِيدِ} ❁ yani va'îdin incaz edileceği, cezâ verileceği gün {وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَهِيدٌ} ve her nefis beraberinde bir sâik, bir şehîd[2] ile gelmiştir. ❁ İki nevi melek birisi o nefsi mahşere sevke me'mur, birisi de ameline şâhid, herkesin ameline göre şehadet ve sevkin keyfiyeti muhtelif olmakla beraber hepsi böyle iki me'mur maiyyetinde sevk olunur. Şâhidin murakabe eden hafaza melâikesinden olması tebâdür eder. Bazıları seyyiâtı yazan sâik, hasenâtı yazan şâhid demişler, daha başka da [4516] söylenmiştir. Tafsîlini Allah bilir. {لَقَدْ كُنْتَ فِى غَفْلَةٍ} ❁ Bu cümle ya istinâfiye[3] veya mukadder kavlin mekūlüdür. Hepsine bu hitâbın yapılması herkeste âhiretten az çok bir gaflet bulunması, ليس الخبر كالعيان olması hikmetine mebnîdir. {وَقَالَ قَرِينُهُ} Ve karîni demiştir ❁ yani yanındaki sâik Hak teâlâ'nın huzûruna ihzar edip böyle demiştir

1 H, F, M ve B: "وذلك".
2 B: "şâhid".
3 B: "istifhâmiye".

{هٰذَا مَا لَدَىَّ عَت۪يدٌ} bu benim yanımdaki hâzır ❁ Allah teâlâ tarafından da o sâik ve şehide veya cehennem zebânilerinden ikisine yahut te'kîden emir suretiyle birine şöyle hitab buyuruluyor: {اَلْقِيَا ف۪ي جَهَنَّمَ... إلخ}. {قَالَ قَر۪ينُهُ} ❁ Bu karîn, dünyada o kâfire musallat olup âhirette beraber sevkolunan Şeytan olduğu şu sözünden bellidir: {رَبَّنَا مَٓا اَطْغَيْتُهُ... إلخ} Demek oluyor ki "yâ Rab[1], beni bu azıttı" diye i'tizar ve şikayet etmek istemiş, o da bu yolda cevab vermiştir. {وَلٰكِنْ كَانَ ف۪ي ضَلَالٍ بَع۪يدٍ} ❁ Yani kendisi haktan uzağa sapmış bulunuyordu da ben ona öyle yanaştım مَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّٓا اَنْ دَعَوْتُكُمْ [İbrâhim 14/22] der. {قَالَ} Allah teâlâ buyurur ki: {لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ} Benim huzurumda çekişmeyin {وَقَدْ قَدَّمْتُ اِلَيْكُمْ بِالْوَع۪يدِ} vaktiyle Ben size va'îd göndermiş iken ❁ mukaddemâ dünyada çalışma çağında kitaplarla ve peygamberlerle inzar etmiş, tuğyan edenlere böyle şiddetli azab edileceğini haber vererek tenbihler, tehdidler yapmış iken dinlemediğiniz hâlde şimdi, hesab ve cezâ mevkiinde boşuna çekişmeyin. Bâhusus şunu anlamış iken {مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ} [4517] Benim nezdimde söz değiştirilmez ❁ vaad değiştirilmediği gibi va'îd de değiştirilmez. Bazı günahkârlardan af meselesi ise tebdil değil va'îdleri tahsis eden af delillerinin tatbîkidir. {وَمَٓا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِ} ❁ Kavl-i celîli de küllî bir surette hakkı tahkik siyâkında vârid olmuştur ki bu şerâit altında va'îdin tatbîki kendi istihkaklarının neticesi olduğunu tefhimdir.

Şimdi bu[2] va'd ü va'îdi itmam için buyuruluyor ki:

يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَز۪يدٍ ﴿٣٠﴾ وَاُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّق۪ينَ غَيْرَ بَع۪يدٍ ﴿٣١﴾ هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ اَوَّابٍ حَف۪يظٍۚ ﴿٣٢﴾ مَنْ خَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ ﴿٣٣﴾ اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍۜ ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ ﴿٣٤﴾ لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ ف۪يهَا وَلَدَيْنَا مَز۪يدٌ ﴿٣٥﴾

1 H: "Rabbi".
2 H ve F: "o".

Meâl-i Şerîfi

O gün ki cehenneme "doldun mu?" diyeceğiz, o, "daha ziyade var mı?" diyecek (30). Cennet de müttakīlere uzak olmayarak yaklaştırılmış bulunacak (31) "işte bu" diye, "o sizin vaad olunduğunuz: Her bir tevbekâr, vazifesine riayetkâr olan (32), gaybda Rahmân'a haşyet duyan ve inâbeli bir kalb ile gelen kimselere (33). Girin ona bir selâm ile, bu işte o hulûd günü" (34). Orada onlara ne dilerlerse var, Bizim nezdimizde ise ziyade var (35).

[4518] {يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ...إلخ} ❁ Bu يَوْمَ mukadder اُذْكُرْ veya أَنْذِرْ ile mansubdur. Yahut sonunda "o gün ne dehşettir" gibi bir takdir vardır deniliyor. مَّا اَنَا'deki nefy-i zulüm ma'nâ-yı fiili hepsinden yakındır. Bu sual ve cevap لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ [es-Secde 32/13] va'îdinin[1] tatbîkini ve cehennemin dehşetini ve hızını tasvirdir. İstifham takrîrîdir. Yani cehennem[2] o genişliğiyle beraber لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ [es-Secde 32/13] kavli mûcebince fevc fevc atılan cin ve insden doldurulacak, fakat hızı kesilmeyecek, mücrimlere gayz u şiddetinden daha ziyadeye ihtiras gösterecektir. Çokları bu sual ve cevâbı bu vechile bir tasvîre hamletmişlerdir. Bazıları da hakikat demişlerdir ki Âlûsî "zâhir olan da budur, hakikat mümkin iken âhiret işleri dünyaya kıyas edilmemelidir" der.[3] Buhârî ve Müslim ve daha diğerleri Enes radıyallâhu anh'tan şu mealde bir hadis rivayet ederler: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ يُلْقَى فِيهَا وَتَقُولُ: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ حَتَّى يَضَعَ رَبُّ الْعِزَّةِ فِيهَا قَدَمَهُ، فَيَنْزَوِي بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَتَقُولُ: قَطْ قَطْ بِعِزَّتِكَ وَكَرَمِكَ، وَلَا يَزَالُ فِي الْجَنَّةِ فَضْلٌ حَتَّى يُنْشِئَ اللهُ لَهَا خَلْقًا[4] فَيُسْكِنَهُمْ فَضْلَ[5] الْجَنَّةِ "Cehennem, dâima içine atılır durur ve atıldıkça هَلْ مِنْ مَزِيدٍ der, tâ Rabb-i izzet ona kademini koyuncaya kadar. O vakit bazısı bazısına büzülür de 'yetişir yetişir, izzetin ve keremin hakkı için' der. Cennette de dâima bir

---

1 M: "va'dînin".

2 H: "cehennemin".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 337; IX, 431-432:

والظاهر إبقاء السؤال والجواب على حقيقتهما، وكذا في نظير ذلك من اشتكاء النار والإذن لها بنفسين وتحاج النار والجنة، ونحن متعبدون باعتقاد الظاهر ما لم لا يمنع مانع ولا مانع هاهنا، فإن القدرة صالحة والعقل مجوز والظواهر قاضية بوقوع ما جوزه العقل، وأمور الآخرة لا ينبغي أن تقاس على أمور الدنيا.

4 B +"اخر".

5 H, F, M ve B: "في فضول".

fazlalık bulunur, tâ Allah teâlâ onun için bir halk inşâ edip de onları cennetin fazlalarında iskân edinceye kadar."[1] Yine Buhârî ve Müslim ve daha diğerleri Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan rivayet ederler, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu: تَحَاجَّتِ الْجَنَّةُ وَالنَّارُ فَقَالَتِ النَّارُ: أُوثِرْتُ بِالْمُتَكَبِّرِينَ وَالْمُتَجَبِّرِينَ، وَقَالَتِ الْجَنَّةُ: مَا لِي لَا يَدْخُلُنِي إِلَّا ضُعَفَاءُ النَّاسِ وَسَقَطُهُمْ، قَالَ اللّٰهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لِلْجَنَّةِ: أَنْتِ رَحْمَتِي أَرْحَمُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ مِنْ عِبَادِي، وَقَالَ لِلنَّارِ: إِنَّمَا أَنْتِ عَذَابِي أُعَذِّبُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ مِنْ عِبَادِي، وَلِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا مِلْؤُهَا، فَأَمَّا النَّارُ: فَلَا تَمْتَلِئُ حَتَّى يَضَعَ رِجْلَهُ فَتَقُولُ: قَطْ قَطْ، فَهُنَالِكَ تَمْتَلِئُ وَيُزْوَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، وَلَا يَظْلِمُ اللّٰهُ مِنْ خَلْقِهِ أَحَدًا، وَأَمَّا الْجَنَّةُ: فَإِنَّ اللّٰهَ تعالى يُنْشِئُ لَهَا خَلْقًا yani cennet ve nâr münakaşa ettiler: Nâr 'ben mütekebbirler ve mütecebbirlerle tercih olundum' dedi, cennet de 'neye bana nâsın ancak zu'afâsı ve [4519] sakatları giriyor?' dedi, Allah teâlâ da cennete şöyle buyurdu: 'Sen Benim rahmetimsin, Ben seninle kullarımdan dilediğime rahmet ederim.' Nâra da şöyle buyurdu: 'Sen sırf benim azâbımsın, Ben seninle kullarımdan dilediğime azab ederim. Her birinize de dolusu var.' Ama nâr dolmaz, ta O ayağını koyuncaya kadar ki o vakit 'yetişir yetişir!' der, o vakit dolar, bazısı bazısına büzülür ve Allah halkına hiç[2] zulmetmez. Cennete gelince onun için de Allah teâlâ yeni bir halk inşâ eder."[3] "Ayak" cehenneme en son atılacak kullar, yahut ayağını koymak, çiğnemek gibi gazab eseri olan bir tazyik ile şiddetini kırmaktan kinâyedir. {مَزِيدٍ} ۞ Mimli masdar veya مَبِيع gibi ism-i mef'ul olabilir. {غَيْرَ بَعِيدٍ} Uzak olmayarak veya uzak olmayan bir takrib ile ۞ أُزْلِفَتِ'den sonra bu kayıt yalnız te'kîde hamledilmiş ise de, yukarıda geçtiği üzere رَجْعٌ بَعِيدٌ diyenlerin sözlerini sarâhaten red içindir. Yani kâfirlerin zannettikleri gibi Allah'ın kudretinden ba'îd olmayarak müttakīlere yaklaştırılmış bulunacaktır. {هٰذَا مَا تُوعَدُونَ} ۞ Zâhiri bu şimdi söyleniyor: İşte bu ki siz[4] vaad olunuyorsunuz. Lâkin müfessirlerin çoğu قَوْل takdîri ile âhirette söyleneceği hikâye diyorlar ki, "işte bu o ki siz vaad olunuyordunuz diye" mânasında olmuş oluyor. Bunun karînesi aşağıda

1 Müslim, Cennet, 38. Krş. Buhârî, Tefsîr, 50.
2 H ve F: "ebeden".
3 Buhârî, Tefsîr, 50; Müslim, Cennet, 36.
4 H ve F -"siz".

وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ'dir. {لِكُلِّ اَوَّابٍ} ۞ لِلْمُتَّق۪ينَ'den bedel, aradaki söz mu'teriza olmuş oluyor وَعْدًا كَائِنًا لِكُلِّ أَوَّابٍ mânasıyla تُوعَدُونَ'ye rabtı da muvâfık olur.

"**Evvâb**" Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere Allah'a rücû'u çok olan ve çok tevbekâr olan mânalarına gelir. {حَف۪يظٍ} ۞ Vazifesini bilip korunan وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/112] olan ki bu da şöyle bir bedel ile beyan olunuyor: {مَنْ خَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ} yani [4520] Rahmân'a gaybında haşyet duymuş ۞ henüz huzûruna gelmeden, âhiret olmadan, perdeler açılmadan Rahmân'a iman edip rahmetinin zevki, azâbının dehşeti ile saygısını duymuş {وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ} ve münîb bir kalb ile yani her şeyden geçip yalnız o Rahmân'ın rahmetine sığınan bir kalb ile huzûruna gelmiş bulunan kimselere ۞ mev'ud olup yaklaştırılmıştır. {اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ} Haydin selâm ve selâmet ile girin ona ۞ denecek. {ذٰلِكَ} İşte o ۞ giriş günü {يَوْمُ الْخُلُودِ} hulûd günüdür. ۞ Yani ebedî kalmanın mukadder olduğu gündür ki Kur'an'da خَالِد۪ينَ ف۪يهَا diye zikrolunup duran hulûd o günden itibaren başlayacaktır. Artık onun nihâyeti yoktur. {لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ ف۪يهَا} Onlara orada ne dilerlerse vardır ۞ envâ'-ı metâlibden her ne isterlerse var {وَلَدَيْنَا مَز۪يدٌ} indimizde de ziyadesi var ۞ onların hatırlarına gelmeyen, dilekleri dâhiline girmeyen öyle şeyler ki ne gözler görmüştür, ne kulaklar işitmiştir, ne de bir beşerin gönlüne doğmuştur. Burada iki mâna vardır: birisi Allah teâlâ cennettekilere istediklerinden ziyade hatırlarına gelmez nimetler verecek, henüz yaratılmamış şeyler de yaratacak demektir. Birisi de, ehl-i cennet Allah'ın ziyafetine gidecekler, huzûrunda ziyade ile ikram olunacaklar demek olur.

Bu tebliğden sonra bir de şu ihtar ile buyuruluyor ki:

وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ اَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِۜ هَلْ مِنْ مَح۪يصٍ ﴿٣٦﴾ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَه۪يدٌ ﴿٣٧﴾ وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا ف۪ي سِتَّةِ اَيَّامٍۗ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ ﴿٣٨﴾

[4521] **Meâl-i Şerîfi**

Hem önlerinde nice karn helâk ettik, onlar tutumca onlardan daha çetin idiler, beldelerde delik aradılar: Var mı bir kaçamak? (36). Şüphesiz ki bu söylenende kalbi olan yahut şuhûd hâlinde kulak tutan kimse için uyandıracak bir ihtar vardır (37). Şânım hakkı için Biz o gökleri ve yeri ve aralarındakileri altı günde halkettik, Bize bir yorgunluk da dokunmadı (38).

{فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ} Yani kuvvetli olduklarından Arz'ı delik deşik etmişler, ölümden kurtulmaya çare aramışlardı. {هَلْ مِنْ مَحِيصٍ} Allah'tan veya ölümden kaçacak bir yer var mı? {اِنَّ فِي ذٰلِكَ} Şüphesiz bunda ❁ yani bu sûrede söylenen sözde {لَذِكْرٰى} elbette bir ibret dersi, bir mev'iza[1] ve tezkir vardır {لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ} kalbi olan yani duyacak vicdânı olan kimse için {اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ} yahut şâhid olarak kulak veren ❁ yani kendinden gāfil olmayarak şuuruna sâhip, zihni hazır, şuhûd hâlinde, duya duya dinleyen kimseler için. {فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ} ❁ Sûre-i A'râf'a ve Fussilet'e bak. {وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ} Ve Bize bir yorgunluk dokunmadı, bir fütur gelmedi ❁ yani Yahudîlerin dediği gibi Allah yedinci [4522] gün dinlenmeye ihtiyaç duymuş değildir. Hâlâ yaratıyor, hâlâ yaratıyor,[2] yeniden de yaratır, topraktan da yaratır.

فَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ ﴿٣٩﴾ وَمِنَ
الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَاَدْبَارَ السُّجُودِ ﴿٤٠﴾ وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ ﴿٤١﴾ يَوْمَ
يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ ﴿٤٢﴾ اِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَاِلَيْنَا الْمَصِيرُ
﴿٤٣﴾ يَوْمَ تَشَقَّقُ الْاَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعاً ذٰلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ ﴿٤٤﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا
يَقُولُونَ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ ﴿٤٥﴾

1 F, M ve B: "va'z".
2 B -"hâlâ yaratıyor".

Meâl-i Şerîfi

O hâlde onların laflarına karşı sabret de Rabbine hamd ile tesbih eyle Güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel (39). Geceden de tesbih et O'na hem de secde arkalarında[1] (40). Ve dinle o münâdînin bağıracağı günü yakın bir yerden (41). Hakk'a çağıran o sayhayı işitecekleri gün, işte o, hurûc günüdür (42). Şüphesiz ki Biz Biziz, hem diriltiriz, hem öldürürüz ve dönüş Bizedir (43). O gün ki Arz onlardan ayrılır sür'atle koşarlar, o bir haşrdır ki ancak Bize kolaydır (44). Biz pekâlâ biliyoruz ki ne diyorlar, ma'amâfîh sen onlara karşı bir cebbar değilsin, şimdi sen Benim va'îdimden[2] korkacaklara bu Kur'an ile öğüt ver (45).

[4528] {وَاَدْبَارَ السُّجُودِ} Ve[3] secdelerin arkalarında, yani namazlardan sonra ❁ tesbih her namazın arkasında yapılır.[4] Nâfile namaz mânasına tesbih ise sabah ve ikindi namazlarından sonra mekruhtur. اَدْبَارَ السُّجُودِ Akşam namazının[5] son sünnetine işaret olduğunu söyleyenler de çoktur.

{يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ} O münâdînin nidâ edeceği gün ❁ o münâdî İsrâfil veya Cebrâil aleyhimesselâm'dır. "Ey çürümüş kemikler, kopmuş mafsallar, didiklenmiş etler, dağılmış saçlar; Allah teâlâ size fasl-ı kazâ için toplanmanızı emrediyor!" diye bağıracak {مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ} yakın bir mekândan ❁ yani ses herkese ale's-seviyye işitilecek[6] vechile ki iadedeki bu sayhayı ibdâdaki كُنْ emrine benzetmişlerdir. Taberî'nin naklettiği üzere bazı rivayetlerde bu yakın mekânın Beyt-i Makdis sahrası (صخرة)[7] olduğu rivayet edilmiştir[8] ki bu Sûre-i Rûm'daki فِى اَدْنَى الْاَرْضِ

---

1 H ve F: "Geceden de tesbih et O'na, secde arkalarında da".
2 M ve B: "veîdlerinden".
3 H ve F -"Ve".
4 H -"tesbih her namazın arkasında yapılır".
5 B: "namazlarının".
6 H: "işitecek".
7 B: "sahrâsı".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 382:
يقول تعالى ذكره لنبيه محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم: واستمع يا محمد صيحة يوم القيامة، يوم ينادي بها منادينا من موضع قريب. وذُكر أنه ينادي بها من صخرة بيت المقدس. ذكر من قال ذلك: حدثني عليّ بن سهل، قال: ثنا الوليد بن مسلم، عن سعيد بن بشر، عن قتادة، عن كعب، قال: «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال مَلك قائم على صخرة بيت المقدس ينادي: أيتها العظام البالية والأوصال المتقطعة، إن الله يأمركن أن تجتمعن لفصل القضاء.
حدثنا بشر قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد عن قتادة «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: كنا نحدّث أنه ينادي من بيت المقدس من الصخرة، وهي أوسط الأرض. وحُدّثنا أن كعبا قال: هي أقرب الأرض إلى السماء بثمانية عشر ميلا. حدثنا ابن عبد الأعلى، قال: ثنا ابن ثور، عن معمر، عن

[30/3] gibi olmuş olur[1]. İslâm'ın istikbâline ta'alluk eden bu rivayetin bizce ehemmiyet-i mahsûsası vardır. {يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ} Hakk'a çağıran o sayhayı işitecekleri gün {ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ} işte o, hurûc günüdür. ❁ Kabirlerden çıkış günü. Beyzâvî der ki: "Yevm-i hurûc, yevm-i kıyâmetin isimlerindendir, bayrama da denilir."[2] {يَوْمَ تَشَقَّقُ الْاَرْضُ عَنْهُمْ} Arz'ın onlardan çatlayıp ayrılacağı gün ❁ bu يَوْمَ evvelkilerden bedel veya مَصِير'e müte'allik, yahut سِرَاعًا'e müte'alliktir. Yevm, yevm diye günlerin ta'addüdü tehvil için olmakla beraber vukū'âtın ta'addüdüne de işaret olmalıdır. Arz'ın şakk olup ayrılması nükteli birkaç mânaya muhtemildir. {سِرَاعًا} ❁ Ya عَنْهُمْ'den hâldir. Üzerinde toplanmış hızla giderlerken altlarından Arz'ın çatlayıp [4524] kendilerinden ayrılması ve sukūt etmeleri demek olur. Yahut يَوْمَ'nin müte'allakı olarak يَخْرُجُونَ سِرَاعًا veya يُسْرِعُونَ سِرَاعًا demektir ki bu surette Arz'ın üzerlerinden çatlayıp içinden dışarı fırlamaları demek olur. Birisinde Arz üzerinden tazyik ile, birisinde de altından tazyik ile çatlamış oluyor[3]. İkisinde de يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ [İbrâhim 14/48] mantûku tahakkuk etmiş bulunuyor. {ذٰلِكَ حَشْرٌ} Bu toplanış müthiş bir haşrdır ❁ öyle ki {عَلَيْنَا يَسِيرٌ} ancak Bize kolaydır. ❁ Başkalarının yapabileceği bir şey değildir. Onun için {فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ} şimdi sen Benim va'îdimden korkacak kimselere bu Kur'an ile va'z u nasihat et ❁ de o gün için korunsunlar, kalb-i münîb ile gelmeye, selâm ile dâr-ı hulde girmeye çalışsınlar.[4]

قتادة «يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: بلغني أنه ينادي من الصخرة التي في بيت المقدس.

حدثني محمد بن سعد، قال: ثني أبي، قال: ثني عمي، قال: ثني أبي، عن أبيه، عن ابن عباس، قوله «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: هي الصيحة.

حدثني عليّ بن سهل، قال: ثنا الوليد بن مسلم، قال: ثني بعض أصحابنا، عن الأغرّ، عن مسلم بن حيان، عن ابن بُريدة، عن أبيه بُريدة، قال: مَلك قائم على صخرة بيت المقدس، واضع أصبعيه في أذُنيه ينادي، قال: قلتُ: بماذا ينادي؟ قال: يقول: «يا أيها الناس، هلموا إلى الحساب»، قال: فيقبلون كما قال الله «كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ».

1 M ve B: "oluyor".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 144:

«ذلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ» من القبور، وهو من أسماء يوم القيامة وقد يقال للعيد.

3 H: "olur".

4 H +"Yirmi altıncı cüz'ün hitâmı".

[4525]

سُورَةُ الذَّارِيَاتِ مَكِّيَّةٌ وَسِتُّونَ اٰيَةً [1]

ZÂRİYÂT SÛRESİ

Ve'z-Zâriyât Sûresi Mekkiyedir.

Âyetleri: Altmıştır.

Kelimeleri: Üç yüz yetmiştir.

Harfleri Bin iki yüz seksen altıdır.

Fâsılası: ن، م، ف، ك، ع، ق، ا harfleridir.

Bu sûre de "Kāf"taki ihtârın bir müeyyidesi, nihâyetteki va'îdin bir tafsîlidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

وَالذَّارِيَاتِ ذَرْواًۙ ﴿١﴾ فَالْحَامِلَاتِ وِقْراًۙ ﴿٢﴾ فَالْجَارِيَاتِ يُسْراًۙ ﴿٣﴾ فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْراًۙ
﴿٤﴾ اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌۙ ﴿٥﴾ وَاِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌۜ ﴿٦﴾ وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْحُبُكِۙ ﴿٧﴾
اِنَّكُمْ لَفٖى قَوْلٍ مُخْتَلِفٍۙ ﴿٨﴾ يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ اُفِكَۜ ﴿٩﴾ قُتِلَ الْخَرَّاصُونَۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذٖينَ هُمْ
فٖى غَمْرَةٍ سَاهُونَۙ ﴿١١﴾ يَسْـَٔلُونَ اَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِۜ ﴿١٢﴾ يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ ﴿١٣﴾
ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْۜ هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَسْتَعْجِلُونَ ﴿١٤﴾ اِنَّ الْمُتَّقٖينَ فٖى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍۙ
﴿١٥﴾ اٰخِذٖينَ مَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنٖينَۜ ﴿١٦﴾ كَانُوا قَلٖيلاً مِنَ الَّيْلِ
مَا يَهْجَعُونَ ﴿١٧﴾ وَبِالْاَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿١٨﴾ وَفٖٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ
﴿١٩﴾ وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ لِلْمُوقِنٖينَۙ ﴿٢٠﴾ وَفٖٓى اَنْفُسِكُمْۜ اَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴿٢١﴾ وَفِى السَّمَٓاءِ
رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴿٢٢﴾ فَوَرَبِّ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَٓا اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ ﴿٢٣﴾

1 B: "سبعون".

[4526] **Meâl-i Şerîfi**

O tozdurup savuranlara (1) derken bir ağırlık taşıyanlara (2) derken bir kolaylıkla akanlara (3) derken bir emir taksim edenlere kasem olsun (4) ki muhakkak o size vaad olunan her hâlde doğrudur (5). Ve muhakkak ki cezâ şüphesiz vâki'dir (6). O[1] düzgün hâreli semâya kasem ederim (7) ki siz pek muhtelif bir kavil içinde bulunuyorsunuz (8). Ondan çevrilen çevrilir (9). O kahrolası yalancılar (10) o sarhoşluk içinde yaptığını bilmezler (11) soruyorlar: "Ne zaman o cezâ günü? (yevm-i dîn)" (12). Ateş üzerinde kıvranacakları gün (13). Tadın diye fitnenizi: Bu, işte o sizin acele istediğiniz (14). Şüphesiz ki müttakīler cennetlerde pınar başlarındadır (15). Alarak Rablerinin kendilerine verdiğini, çünkü onlar bundan evvel güzellik yapmayı âdet edinmişlerdi (16). Geceden pek az uyuyorlardı (17). Ve seher vakitleri hep istiğfar ederlerdi (18). Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı (19). Arz'da da âyetler var îkān ehli için (20) nefislerinizde de, hâlâ[2] görmeyecek misiniz? (21) Semâda da rızkınız ve o vaad olunduğunuz (22). İşte o göğün ve yerin Rabbine kasem ederim ki o şüphesiz haktır sizin nâtık olmanız gibi (23).

[4527] {وَالذَّارِيَاتِ ذَرْوًا} ❁ "**Zerv**" tozutup götürmek, savurmak, kırıp ufalamak.

"**Zâriyât**" kırıp ufalayan, yahut savuran yahut toz duman edip götüren kuvvetler demektir. Meselâ toprağı vesâireyi tozdurup savuran rüzgârlar, volkanları püskürten, mahlûkātı kırıp dağıtan ve yayıp neşreden melekler; ve barut, dinamit gibi sonradan keşfedilmiş ve edilecek şiddetli infilak, tahrib, tahrik edici bütün sebepler bu mefhumda dâhildir. Beyzâvî, أَوِ الْأَسْبَاب الَّتِي تَذْرِي الْخَلَائِق demekle[3] bu umûmu göstermiştir. Ekser müfessirînin "riyâh" ile iktifâ etmesi Hazret-i Ali'den vârid olan rivayete[4] mebnîdir ki mefhum ile değil,

1 B: "Ve".
2 H: "hâl".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 146.
4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 234:

bir misâl ile tefsir olmak gerektir. Yoksa mefhum itibariyle zürriyet neşreden velûd kadınlar diye de mâna verilmiştir. {فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا} Sonra bir ağırlık yüklenenlere ❁ yağmur yüklenen bulutlar, bulutları taşıyan rüzgârlar veya gebe kadınlar veya bütün bunların sebepleri ki bunlar evvelkilerin aynı da gayrı da olabilir. Evvelâ tozdurur sonra da yüklenir taşır, yahut tozdurup savuran başka, taşıyıp götüren başka olur, bir ordunun ağırlıkları ve ganâimi gibi. {فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا} Sonra da kolaylıkla akanlara[1] ❁ gemiler ve emsâli trenler, otomobiller gibi. {فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا} Sonra da bir emir taksim edenlere kasem olsun. ❁ Yani bütün bunları idare etmek; tozdurulan, taşınan götürülen şeyleri varacakları yerlere yetiştirmek için Allah teâlâ'nın emrini taksim ve tevzî' eden melâikeye; Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil, Azrâil gibi emir meleklerine kasem olsun. Bunlara kasem, cezânın vukū'unda bilhassa hizmetlerini ihtardır. Yani bu zikrolunan kuvvetlerin ehemmiyetlerini iş'âr ile kat'iyyen ihtar olunur ki {اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ} size vaad olunan muhakkak doğrudur. [4528] ❁ Kāf'ta geçtiği üzere size yapılmakta bulunan vaadler va'îdler, o yeni[2] yaratılış, ba's ü hurûc, duhûl ü hulûd hep doğrudur. {وَاِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ} Ve her hâlde din, vâki'dir ❁ din, yani cezâ ve mes'ûliyet vardır. Amellerin cezâsı: iyiliğe çalışanlara iyilikle mükâfat, kötülüğe çalışanlara kötülükle mücâzat behemehâl olacak, herkes ettiğini bulacaktır. {وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ} Zâti'l-hubük semâya kasem ederim ❁ "zâti'l-hubük" vasfı bedî' bir tâbirdir. Bunun mânasında hayli söz söylenmiştir.

"**Hubük**" "habîke"nin de, "hibâk"ın[3] da cem'i olabilir. "Tarîka" "turuk", "misâl" "müsül" gibi.

"**Habîke**" dikkat ve itina ile sağlam sanatlı dokunmuş yol yol hâreli güzel kumaşa denilir.

عن أبي الطفيل، قال شهدت عليا وهو يخطب ويقول: سلوني فوالله لا تسألوني عن شيء يكون إلى يوم القيامة إلا حدثتكم به وسلوني عن كتاب الله، فوالله ما من آية إلا وأنا أعلم بليل نزلت أم بنهار وأم في سهل، أم في جبل، فقام إليه ابن الكواء، وأنا بينه وبين علي وهو خلفي فقال: ما «والذاريات ذروا فالحاملات وقرا فالجاريات يسرا فالمقسمات أمرا»، فقال له علي: ويلك سل تفقها ولا تسأل تعنتا، «والذاريات ذروا» الرياح، «فالحاملات وقرا» السحاب، «فالجاريات يسرا» السفن، «فالمقسمات أمرا» فقال: هم الملائكة...

1 H ve F: "akanlar".
2 H: "iki".
3 H ve F: "ihbâk'ın".

"**Hibâk**" da rüzgâr lâtif estiği zaman denizde veya kumda husûle gelen yol yol kırıntılara denir. Saçların çok kıvırcıklığından husûle gelen dalgalanmalara dahi (*ondulation*)[1] "hubük" denilir. Maddenin aslı olan "habk" sıkı bağlayıp muhkem kılmak ve kumaşı sıkı sağlam ve üzerinde sanat eseri zâhir olacak vechile güzel bir zemin üzere dokumak mânasına gelir ki esası safâkat, yani kumaşı sağlam ve güzel dokumak diye hulâsa edilmiştir. Çokları hâreli, yollu yollu mânasıyla zâtü't-tarâik diye tefsir etmişlerdir. Bundan da bazıları yıldızların mahrekleri mânasına mahsüs yolları, bazıları da ulûm u ma'ârife götüren ve Sâni'in vahdet ve kudretine ve ilm ü hikmetine delâlet eyleyen mâkul yolları[2] anlamışlar, bazıları da samanyolları, kehkeşan dahi tâbir olunan mecerreleri söylemişlerdir. Fakat İbn Abbas, Katâde, İkrime, Mücâhid ve Rebî''den rivayet olunduğuna göre de ذَاتُ الْخَلْقِ الْمُسْتَوِي الْجَيِّدِ güzel düzgün hilkatlı,[3] Mücâhid'den diğer bir rivayette de مَتِينُ الْبُنْيَانِ diye tefsir olunmuştur.[4] Hâsıl-ı mânayı anlatan bu ifadeden biz şunu anlıyoruz ki: Semâ [4529] yıldızları ve türlü türlü medâr ve mahrekleri ile pek sıkı ve gayet sanatlı bir surette dokunmuş, güzel nakışları hâvî, düzgün ve sağlam hârâ bir kumaşa teşbih edilmiş ve buna kasem ile onun hey'et-i umûmiyesinde tevhîde delâlet eden ve Sani'inin vahdet ve kudretini gösteren güzel ve metîn âhenk ihtar olunarak sözleri muhtelif olanlara bir zecir yapılmış, ihtilâfların tevhîde ircâ'ı lüzûmu anlatılmıştır. "Habk" maddesi hem yolları hem de sağlam ve güzel bir dokuma mânasını mutazammın olmak itibariyle bunda kesretleri birleştiren yüksek bir cemiyetin manzarasına da işaret vardır. Bunun yedinci semâ olduğunu söyleyenler olmuş ise de cins-i semâ olması daha zâhirdir. Şu hâlde hâsıl-ı mâna: O sağlam ve düzgün dokunmuş hârâ kumaşlı güzel ve yüksek semâya

---

1 M ve B: "(öndülasyon)".

2 B -"yolları".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 549. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 397; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 512:

ذات الحبك: أي ذات الخلق المستوي الجيد، قاله ابن عباس وعكرمة وقتادة والربيع.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 397; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 342; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 513:

عن مجاهد، قوله «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ» قال: المتقن البنيان.

dikkat nazarınızı celbederek söylerim ki {اِنَّكُمْ لَفٖى قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ} siz cidden muhtelif bir kavilde bulunuyorsunuz. ❁ Sözleriniz birbirini tutmuyor, bir kelime altında toplanmıyorsunuz: Gökleri ve yeri yaratan Allah dersiniz, sonra da tutar başkalarına taparsınız, muhtelif mâbudlara taptığınız için mezhebleriniz, maksadlarınız bir gayede toplanmıyor, hakta birleşmediğiniz için Peygamber'e gâh sâhir, gâh kâhin, gâh şâir, gâh mecnun gibi birbirini tutmaz sözler söylüyorsunuz. Bir taraftan din: cezâ vâki' olduğuna inanmıyor, hakkın hilafına kāil oluyorsunuz, bir taraftan da ileride bize şefaat ederler diye putlara tapıyorsunuz. {يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ اُفِكَ} Ondan çevrilen çevrilir. ❁ O muhtelif kavilden dönmesi mukadder olan döner, doğruya iman eder. İman etmeyenlere gelince قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ... إلخ yahut hak yolundan saptırılmış, sapıklık da tabiatı[1] olmuş bulunan me'fuklar, o sâdık ve vâki' olan va'd u va'îde, âhiret ve cezâya iman etmekten saptırılır, muhtelif kavle sürüklenirler. {قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ} O kahrolası harrâslar ❁ yani mücerred kendi [4530] zann u tahminlerine göre atan, fikir nâmına kendi hevâlarını ileri süren yalancılar {اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى غَمْرَةٍ} ki onlar bir gamre içinde ❁ yani müstevlî bir sel gibi kendilerini her noktadan sarıp bürümüş olan bir batak, bir sarhoşluk veya bir cehalet içinde {سَاهُونَ} şuursuzdurlar. ❁ Allah'ın emrinden gāfiller, başlarına gelecek felaketin farkında değiller: {يَسْـَٔلُونَ اَيَّانَ يَوْمُ الدّٖينِ} "O din günü, yani vâki' olacağı haber verilen o cezânın günü ne vakit?" diye soruyorlar. ❁ İnanmadıkları için eğlenmek istiyorlar. İşte cevâbı: {يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ} Onların ateş üzerinde kıvrandırılacakları gün.

"**Fitne**"nin asıl mânası: Altın ve gümüş herhangi bir cevheri iyisini kötüsünden ayırmak için ateşe arzetmektir. Bundan mihnete sokmak, sınamak yani imtihan etmek, azdırmak, çok beğenip meftun olmak gibi lâzımı olan diğer birtakım mânalarda da kullanılır. Nitekim {ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ} tadın fitnenizi ❁ azab yahut azâb u mihnete sebep olan küfür ve fesad mânasınadır. {هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَسْتَعْجِلُونَ} ❁ Yani böyle denecek {اِنَّ الْمُتَّقٖينَ فٖى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ} ❁ Yani künh ü mikdârını tâyin ve takdir

1 B: "âdeti".

edemeyeceğiniz cennetler ve menba'larda {اٰخِذٖينَ مَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْ} Rablerinin kendilerine verdiğini alarak ❁ yani hüsn-i kabul ile telakkī edip râzı ve hoşnut olarak[1] {اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنٖينَ} çünkü onlar ondan evvel, yani dünyada muhsinlerdiler. ❁ Güzel ameller yapar ve güzel yaparlardı, onun için ecr ü mükâfâta müstahik olmuşlardı, onu şâd ü handan alırlar[2]. Bu [4531] cümle "îtâ"nın sebebini gösterirken takvânın da yalnız menfî bir mâhiyette olmayıp aynı zamanda güzel işler yapmak mânasında müsbet bir mefhum ifade ettiğini anlatır. Onun için bu da şöyle beyan olunuyor: {كَانُوا قَلٖيلاً مِنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ} Geceden pek az uyurlardı ❁ قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَلٖيلاً [el-Müzzemmil 73/2][3] müeddâsıyla amel ederler, Allah şevki, âhiret endişesiyle gözlerine uyku girmez, ibadet eder[4], vazife yaparlardı.

"**Hucû'**"[5] az uyku ve bilhassa gece uykusu. ما mezîd veya mevsul veya masdariyedir. Nâfiye olmak üzere şöyle de mâna verilmiştir: Bazı gece biraz bile uyumazlar, hepsini ihyâ ederlerdi. Bir rivayette de az idiler geceden uyumazlardı diye iki cümle olarak mâna verilmişse de zâhir olan evvelkidir. {وَبِالْاَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} Ve seher vakitleri onlar istiğfar ederlerdi ❁ yani geceleri öyle ibadet etmekle beraber sanki günah ile vakit geçirmiş gibi seher vakitleri de yatmaz, kusurlarına mağfiret dilerlerdi. هُمْ zamiri ile ifadede kasr vardır. Yani dua ve istiğfârın en güzel vakti olan o seher vakitleri öyle icâbet[6] ve kabûle şâyân istiğfârı onlar, o muhsinler yaparlar. {وَفٖي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ} Mallarında da sâil ve mahrum için bir hak vardı.

"**Sâil**" isteyen, dilenen; "**mahrûm**" ta'affüfünden dolayı zengin zannedildiği için sadakadan dahi mahrum bulunan muhtaç. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir: "Miskin bir yemek iki yemek ve bir lokma iki lokma ve bir hurma iki hurma kendisini savacak

---

1 B -"yani hüsn-i kabul ile telakkī edip râzı ve hoşnut olarak".
2 H ve F: "alırlardı".
3 "Kalk gece, meğer biraz".
4 B: "ederler".
5 B: "hec'".
6 B: "ibadet".

olan değil" buyurmuş. "O halde miskin kimdir?" demişler. "Odur ki bulamaz ve bilinip kendisine sadaka da verilemez" buyurmuş.[1] İbn Abbas'tan bir rivayette: "Kazanamayan[2] bedbaht" denilmiş. Bazıları da, rızık esbâbı kendisine [4532] yaklaşmış olduğu hâlde uzaklaşmış, mahrum kalmış olan düşkün[3] diye tefsir etmişler ise de evvelkisi daha şümullüdür. "Hak" tâbiri zâhiren bunun vâcib olmasına delâlet eder. Onun için Kādî Münzir b. Sa'îd bunun farz olan zekât olduğuna kāil olmuştur. Lâkin bu sûrenin Mekkî ve zekâtın Medine'de farz kılınmış olması hasebiyle çokları bunu tetavvu'a hamletmişler[4] ve zekâttan ayrı olarak kendilerinin taahhüd ettikleri vâfir bir nasib diye tefsir eylemişlerdir.[5] İslâm cemaatinin yükselmesinde çok büyük ehemmiyeti olan bu noktanın bilhassa câlib-i dikkat olduğunu ihtâra hâcet yoktur. {وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ لِلْمُوقِنٖينَ. وَفٖى اَنْفُسِكُمْ} Arz'da da âyetler vardır yakīn edinecekler için, nefislerinizde de ❁ nice deliller vardır ki cezânın ve mes'ûliyetin vâki' ve dinin hak olduğunu gösterirler. Yeryüzünde dolaşan ve Arz'ı tedkik edenler iyi çalışanlarla çalışmayanların, korunanlarla korunmayanların,[6] musaddıklarla mükezziblerin âkıbetlerindeki farkı gösterecek çok âyetler bulurlar. Vicdanlara müracaat edildiği surette de îkān şânından olan herkes hilkatinin etvârından Allah'ın kudretini ve her günkü hayâtında bile vazife ve mes'ûliyetinin varlığını anlar. {وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ} Semâda da rızkınız ❁ yağmur, harâret vesâire gibi esbâbı {وَمَا تُوعَدُونَ} ve vaad olunduğunuz şeyler var ❁ yahut mukadder. Bunun zâhiri yukarıki gibi va'd ü va'îde şâmildir. Fakat ekseriyetle sevab ile tefsir etmişler ve cennet yedinci semânın üstünde, Arş'ın

1 Müslim, Zekât, 101. Krş. Buhârî, Zekât, 52:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ليس المسكين بهذا الطواف الذي يطوف على الناس فترده اللقمة واللقمتان والتمرة والتمرتان، قالوا: فما المسكين يا رسول الله قال: الذي لا يجد غنى يغنيه، ولا يفطن له فيتصدق عليه، ولا يسأل الناس شيئا.

2 H ve F: "Kazanamayana".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 10. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 414:

وفسره ابن عباس بالمحارف الذي يطلب الدنيا وتدبر عنه ولا يسأل الناس، وقيل: هو الذي يبعد منه ممكنات الرزق بعد قربها منه فيناله الحرمان.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 552; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 10:

وقال القاضي منذر بن سعيد: هذا الحق هو الزكاة المفروضة، وضعف بأن السورة مكية، وفرض الزكاة بالمدينة.

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 33:

«وفى أموالهم حق» أي نصيب وافر يستوجبونه على أنفسهم تقرّبًا إلى الله تعالى وإشفاقًا على الناس.

6 B: "korkanlarla korkmayanların".

tahtında olduğunu nakl eylemişlerdir. {فَوَرَبِّ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} İşte o semâ ve Arz'ın Rabbine kasem olsun {اِنَّهُ} ki o ❁ size edilen vaad {لَحَقٌّ} her hâlde haktır {مِثْلَ مَٓا اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ} tıpkı sizin nâtık olmanız, [4533] söylemeniz gibi. ❁ Yani sizin nâtıkıyetiniz nasıl muhakkak bir emr-i vâki' ise mes'ûliyetiniz, vaad olunan cezâ ve mükâfâtınız da öylece vâki' olacaktır.

Arz ve enfüsteki bu âyetleri bazı misâller ile tavzih ve nübüvveti takrir için buyuruluyor ki:

هَلْ اَتٰيكَ حَد۪يثُ ضَيْفِ اِبْرٰه۪يمَ الْمُكْرَم۪ينَۢ ﴿٢٤﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًاۜ قَالَ
سَلَامٌۚ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ﴿٢٥﴾ فَرَاغَ اِلٰٓى اَهْلِه۪ فَجَٓاءَ بِعِجْلٍ سَم۪ينٍۙ ﴿٢٦﴾ فَقَرَّبَهُٓ اِلَيْهِمْ قَالَ اَلَا
تَأْكُلُونَۘ ﴿٢٧﴾ فَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خ۪يفَةًۜ قَالُوا لَا تَخَفْۜ وَبَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَل۪يمٍ ﴿٢٨﴾ فَاَقْبَلَتِ
امْرَاَتُهُ ف۪ي صَرَّةٍ فَصَكَّتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَق۪يمٌ ﴿٢٩﴾ قَالُوا كَذٰلِكِۙ قَالَ رَبُّكِۜ اِنَّهُ هُوَ
الْحَك۪يمُ الْعَل۪يمُ ﴿٣٠﴾ قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٣١﴾ قَالُٓوا اِنَّٓا اُرْسِلْنَٓا اِلٰى
قَوْمٍ مُجْرِم۪ينَۙ ﴿٣٢﴾ لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ ط۪ينٍۙ ﴿٣٣﴾ مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِف۪ينَ
﴿٣٤﴾ فَاَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ ف۪يهَا مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَۚ ﴿٣٥﴾ فَمَا وَجَدْنَا ف۪يهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ
الْمُسْلِم۪ينَۚ ﴿٣٦﴾ وَتَرَكْنَا ف۪يهَٓا اٰيَةً لِلَّذ۪ينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْاَل۪يمَۜ ﴿٣٧﴾ وَف۪ي مُوسٰٓى اِذْ
اَرْسَلْنَاهُ اِلٰى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُب۪ينٍ ﴿٣٨﴾ فَتَوَلّٰى بِرُكْنِه۪ وَقَالَ سَاحِرٌ اَوْ مَجْنُونٌ ﴿٣٩﴾
فَاَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَهُوَ مُل۪يمٌۜ ﴿٤٠﴾ وَف۪ي عَادٍ اِذْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرّ۪يحَ
الْعَق۪يمَۚ ﴿٤١﴾ مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ اَتَتْ عَلَيْهِ اِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّم۪يمِۜ ﴿٤٢﴾ وَف۪ي ثَمُودَ اِذْ ق۪يلَ
لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتّٰى ح۪ينٍ ﴿٤٣﴾ فَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ ﴿٤٤﴾
فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِر۪ينَۙ ﴿٤٥﴾ وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا
فَاسِق۪ينَ ﴿٤٦﴾

[4534] **Meâl-i Şerîfi**

Geldi mi sana İbrâhim'in ikram edilen misafirlerinin kıssası? (24). O vakit ki üzerine girdiler[1] de "selâmen" dediler. "Selâm, görülmedik bir kavim" dedi (25). Hemen bir bahane ile ehline gitti, bir semiz dana getirdi de (26) onu yakınlarına koydu, "yemeğe buyurmaz mısınız?" dedi (27). O vakit onlardan içine bir korku düştü, "korkma" dediler ve kendisine alîm bir oğlan tebşir ettiler (28). Bunun üzerine hatunu bir çığlık içinde döndü de elini yüzüne çarptı ve "akīm bir kocakarı!" dedi (29). Dediler: "Öyle, Rabbin buyurdu, şüphesiz Alîm O, Hakîm O" (30). İbrâhim "o hâlde asıl me'mûriyetiniz nedir ey mürselûn?" dedi (31). "Biz" dediler, "mücrim bir kavme gönderildik (32). Üzerlerine çamurdan [4635] *taşlar salmak için (33). Rabbinin nezdinde damgalanmışlar müsrifler için" (34). Bi'n-netice orada bulunan mü'minleri çıkardık (35). Fakat bir hâneden başka orada müslüman da bulmadık (36). Ve öyle elîm azabdan korkacaklar için orada bir âyet bıraktık (37). Bir de Mûsâ'da ki onu bir sultân-ı mübîn ile Firavun'a gönderdik de (38) o bütün kuvvetiyle tersine gitti: "sâhir veya mecnun" dedi (39). Onun üzerine Biz de tuttuk kendisini ve ordularını deryâya fırlatıverdik, nâmertlik ederken o leîm (40). Bir de Âd'da, ki üzerlerine o köklerini kesen rîh-i akīm'i salıvermiştik (41). Uğradığı bir şeyi bırakmıyor, mutlak onu çürütüp kül gibi ediyordu (42). Bir de Semûd'da, ki onlara "bir zamana kadar istifade edin" denilmişti de (43) Rablerinin emrinden azgınlık ettiler, bu yüzden o sâ'ika kendilerini yakalayıverdi, bakınıp duruyorlardı[2] (44). O vakit bir kalkınmaya da güç yetiremediler, bir yardım da görmediler (45). Daha evvel de Nûh kavmini, çünkü hep onlar yoldan çıkmış fâsık birer kavim idiler (46).*

{هَلْ اَتٰيكَ} ۞ Bu tâbir, kıssanın fehâmetine ve vahiy ile bildirildiğine[3] tenbihtir {حَدِيثُ}

1 B: "geldiler".
2 B -"bakınıp duruyorlardı".
3 M: "bildirdiğine".

"**Hadîs**" insana gerek yakazada ve gerek menâmda vahiy veya işitme suretiyle gelen söze denilir. Biz bu gibi yerlerde "kıssa" diyoruz.

{ضَيْفِ} "**Dayf**" aslında "izâfet" ve "ziyâfet"in menşe'i olan meyil mânasına masdar olmakla müfred ve cem'e ıtlak olunur. Eski Türkçe'de buna "konuk" derlerdi, biz "misafir" diyoruz. Fakat biz bunu Arapça'da mâruf olan yolcu mânasıyla değil, Arabların "dayf" dediği mâna ile Türkçe bir kelime gibi kullanıyoruz. Burada cemi'dir. Çünkü {الْمُكْرَمِينَ} sıfatıyla tavsif olunmuşlardır. Bunlar Sûre-i Enbiyâ'da عِبَادٌ مُكْرَمُونَ [21/26] buyurulduğu üzere Allah indinde ikrâma [٤٥٣٦] mazhar bulunan melâike-i kirâmdır. Hazret-i İbrâhim de bunlara zevcesi Sâre ile kendisi bizzat hizmet etmek ve ziyafet vermek suretiyle ikram eylemiştir. Bir rivayette on iki melâike, bir rivayette de üç melek, Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil denilmiştir. {سَلَاماً} Selâmen ❁ نُسَلِّمُ سَلَامًا عَلَيْكَ terkîbinden muhaffeftir. "Sana selâm verir, selâmet dileriz[1]" demek gibidir. {سَلَامٌ} Selâm ❁ "Aleyküm selâm" demektir. Merfû'da sübut mânası olmak itibariyle daha kuvvetli bir selâm ile cevap vermiştir. {قَوْمٌ مُنْكَرُونَ} Münker, yani görülmedik, tanınmadık, acayip bir cemaat dedi. ❁ İslâm'ın alâmeti olan ve o zaman mâruf olmayan selâm verişleri ve hâl ü tavırları tuhafına gitmiş, bu suretle mütenekkiren geldiklerini de sezer gibi olmuştur. {فَرَاغَ اِلٰى اَهْلِهِ} Derhâl bir tedbir ile ehline sivişti ❁ yani misafirlere sezdirmeksizin evvelemirde yemek tedariki için ailesine koştu, demek ki misafire ikrâmın âdâbından birincisi budur. Gitti ne yaptı ise yaptı {فَجَٓاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ} çok geçmeden semiz bir buzağı getirdi. ❁ Sûre-i Hûd'da حَنِيذٍ [11/69] yani kebap edilmiş olduğu geçmiş idi. Burada da semizliği anlatılıyor. Demişler ki umumiyetle malı sığır idi, onun için en güzel ikram olmak üzere semiz danayı intihab etti. {فَقَرَّبَهُٓ اِلَيْهِمْ} Hemen onu yakınlarına koydu {قَالَ اَلَا تَأْكُلُونَ} "yemez misiniz?" dedi. ❁ Bunun "yemeğe buyurun" mânasına bir arz veya "ne için yemiyorsunuz?" mânasına bir istifsar olması da söylenmiştir. {فَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً} Bunun üzerine onlardan içine bir korku düştü ❁ فَلَمَّا رَآ اَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ اِلَيْهِ نَكِرَهُمْ [Hûd 11/70] yemeğe

1 H ve F: "deriz".

el uzatmadıklarını görünce işkillendi, zira yemeğini yememek az çok husûmet ve infi'âle delâlet eden bir mânadan hâlî kalmaz. İbn [4537] Abbas'tan mervî olduğuna göre melâike olduklarını sezdi, azab için gelmiş olmaları ihtimâli hatırına gelerek korktu[1] {قَالُوا لَا تَخَفْ وَبَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلٖيمٍ} "korkma" dediler ve ona alîm bir oğul tebşir ettiler. ۞ Sûre-i Hûd'da musarrah olduğu üzere bu oğul İshak'tır. Sâffât'ta فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلٖيمٍ [37/101] ise İsmâil idi. "Alîm", yani bulûğundan sonra çok âlim olacak bir oğul, ki nübüvvet ile de tefsir edilmiştir. Bu vasıf ile müjde hem hayâtını hem de kemâlini beyan ile tebşirdir. {فَاَقْبَلَتِ امْرَاَتُهُ} Bunun üzerine hatunu yüzünü döndü. ۞ Müfessirler diyorlar ki zevcesi Sâre bir köşede bakıyordu, o tebşîri işitince utandı, evine gitmek için yüzünü döndü.

{فٖى صَرَّةٍ} "**Sarre**" "sarîr"den sayha mânasınadır. Yani "â…" diye içini çekerek bir çığlık kopardı da {فَصَكَّتْ وَجْهَهَا} elini yüzüne çarptı {وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقٖيمٌ} ve "akīm bir acûze!" dedi. ۞ Yani ihtiyarlamış, bununla beraber gençliğinde bile doğurmamış kısır bir kocakarı çocuk mu doğurur? Buna karşı {قَالُوا كَذٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ} dediler ki: "Öyle, Rabbin buyurdu." ۞ Yani biz o söylediğimizi kendimizden söylemiyoruz, yalnız Rabbinin kelâmını haber veriyoruz. {اِنَّهُ هُوَ الْحَكٖيمُ الْعَلٖيمُ} Şüphesiz ki O öyle Hakîm, öyle Alîm'dir. ۞ Hikmetiyle dilediğini yapar ve nasıl yapacağını bilir. Binâen'aleyh O'nun dediği muhakkak olur. Bu suretle İbrâhim aleyhisselâm onların Allah tarafından gönderilmiş melâike olduklarını anladığı gibi, me'mur oldukları vazifenin bu tebşirden ibaret olmadığını da sezerek {قَالَ} dedi {فَمَا خَطْبُكُمْ} "şu hâlde hatbınız nedir?"

[4588] "**Hatb**" emr-i mühim, yani bu müjdeden sonra asıl gönderilmenize sebep olan iş nedir {اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ} ey mürseller ۞ Allah tarafından gönderilmiş şanlı elçiler! {اِلٰى قَوْمٍ مُجْرِمٖينَ} ۞ Yani Lût kavmi {لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ} üzerlerine salmak için ۞ memleketlerinin altını üstüne çevirdikten sonra üzerlerine yağdırmak için {حِجَارَةً مِنْ طٖينٍ} çamurdan

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIV, 547:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: وقع في نفسه أنَّهم ملائكة وأنهم إنما أرسلوا بالعذاب.

taşlar ۞ çamurdan tehaccür etmiş siccîl {مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ} Rabbinin indinde damgalanmış, nişanlanmış, hangisinin kime ve nasıl isabet edeceği takdir olunmuş, belli edilmiş {لِلْمُسْرِفِينَ} o müsrifler için ۞ cürümde, fısk u fücurda haddini aşmış, ifrâta sapmış azgınlar için alâmetleriyle tertib edilmiş, hazırlanmış, mendud. {فَاَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} ۞ "Fâ" fasîhadır. Mahzuf cümleleri telhis eder. Yani diğer sûrelerde beyan olunduğu üzere o kavmin karyesine vardıklarında, orada mü'minlerden kim varsa çıkardık {فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} fakat orada bir evden başka müslüman bulmadık ۞ yani bir evden başka mü'min yok idi, onun için bir ev halkından başka selâmete çıkan bulunmadı ki o ev Hazret-i Lût'un evi idi. Karısından başka bütün ailesi mü'min oldukları için beraberinde selâmete çıkmış, kurtulmuşlardı. Demek Hazret-i Lût'un teblîgātına daha başka iman eden bulunsa idi onlar da kurtulacaklardı. Burada "müslimîn", "mü'minîn" mürâdifi gibi kullanılmış olmakla beraber selâmet bulanlar mefhûmunu da ifade etmektedir. {وَتَرَكْنَا فِيهَٓا اٰيَةً} Ve orada bir âyet bıraktık ۞ yani o karyelerin battığı yerde bir alâmet [4539] kalmıştır ki Arz'daki âyetlerden biridir. İbn Cerîr[1]: "Birçok istifli büyük taşlar" demiş,[2] bazıları da bir kokar su demiştir.[3] Ma'amâfîh Ankebut Sûresi'nde وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَٓا اٰيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [29/35] âyetinde geçtiği üzere "âyet"ten murad âyet-i kelâmiye olması da[4] melhuzdur ki vak'anın kütüb-i münzelede zikriyle dillerde destan olan bir ibret âyeti bırakılması demek olur. Bu surette mâna: "Onlar hakkında bir âyet de bıraktık" demek olacağından bu mânaya göre {وَفِي مُوسٰى} kavlinin hiçbir hazifsiz buraya atfı sahih olur. Evvelki mânada ise وَجَعَلْنَا فِي مُوسَى diye âmil takdîriyle تَرَكْنَا فِيهَا üzerine atfolunur. Yahut وَفِي مُوسَى آيَة takdîrindedir. Bu takdirde وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ üzerine de

1 Nakledilen görüşün sahibi olan İbn Cüreyc'in isminin "İbn Cerîr" şeklinde okunduğu anlaşılıyor. Zira İbn Cerîr'in tefsirinde böyle bir görüş zikredilmiyor.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 552-553; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 403; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 16:

قوله عز وجل: «وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً» قال ابن جريج: الحجارة المنضودة.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 403:

وقيل: ماء أسود منتن.

4 B: "daha".

atfı tecviz edenler olmuştur. {بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ} Kuvvetli açık burhan ile, yani mucizelerle {فَتَوَلّٰى بِرُكْنِه} gönderdik de Firavun rüknüyle, yani bütün kuvvetiyle, yahut kavminden dayanmış olduğu kuvvetine güvenerek i'râz etti, Allah'ın âyetlerine iman etmedi. {وَهُوَ مُلِيمٌ} Levm ettirecek, kınanacak fiiller yaparken, yani küfür ve tuğyan ile cinayetler yapıp dururken ❁ müfessirînin gösterdiği bu mâna garkına[1] önünden mukārin olan hâlini beyan olur. Bir de مُلِيمٌ nefsini levmederek demek olabilir ki gark olurken لَٓا اِلٰهَ اِلَّا الَّذٖٓى اٰمَنَتْ بِهٖ بَنُٓوا اِسْرَٓائٖلَ [Yûnus 10/90] diyerek gösterdiği pişmanlığı ifade eder. {الرِّيحَ الْعَقِيمَ} Akīm bir rüzgâr ❁ hiç hayr u menfaati olmayan, telkīh yapmaz bir rüzgâr;[2] ma'âmâfîh "akīm" müte'addî dahi olabildiği cihetle burada ta'kīm edici, mühlik mânasına olmak daha münâsib olacaktır. Nitekim şöyle tefsir olunuyor: {مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ اَتَتْ عَلَيْهِ اِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمٖيمِ} ❁ رَمٖيمِ Çürümüş, kül [4540] gibi tozup dağılıveren. {اِذْ قٖيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتّٰى حٖينٍ} ❁ Bunu Sûre-i Hûd'da geçen تَمَتَّعُوا فٖى دَارِكُمْ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ [11/65] ile tefsir edenler olmuş ise de o, عقر'dan[3] sonra, bu ise "fâ"nın delâletine göre "utüv"den mukaddem olmak hasebiyle daha evvelden verilmiş bir fırsat olmak lâzım geleceği söylenmiştir. Yani Sâlih aleyhisselâm'ın bi'setiyle[4] verilen fırsattan istifade etmediler de {فَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ} Rablerinin emrinden imtinâ' ile azgınlık ettiler {فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ} onun için kendilerini yıldırım çarpıverdi. ❁ Yani azab yakalayıverdi. Diğer sûrelerde "sayha", burada "sâ'ika" denilmiştir ki murad aynı musibettir. {وَهُمْ يَنْظُرُونَ} Bakıp duruyorlardı ❁ üç gün denilmiş olduğu ve alâmetleri görülmeye başladığı için azâbı gözetmeye başlamışlardı. Azâba intizar ise azabdan daha acı olduğu da unutulmamalıdır. Yahut azâba çarpılmış, henüz can çekiştirirken birbirlerinin bütün felâket ve fecaatini görüp duruyorlardı {فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِرٖينَ} bakıyorlardı da ne kendi kendilerine kalkmaya güçleri yetiyordu ne de

1 B: "garkın".
2 Kur'an'da müfred sîgasıyla رِيح muzır ve münzir, cemi' sîgasıyla رِيَاح ise nâfi' ve mübeşşir olmak üzere zikrolunmuştur [Müellifin notu].
3 H ve F: "عقي'den".
4 F, M ve B: "ba'siyle".

bir yardım bulabiliyorlardı. ❁ Bu ifadeler herhangi bir suretle batmakta olan bir kavmin bütün fecaatiyle manzarasını göstermektedir.

{وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ} Bunlardan evvel Nûh kavmini de ❁ helâk etmiştik وَاَهْلَكْنَا قَوْمَ نُوحٍ takdîrindedir. Yahut اَخَذَتْهُمُ'deki هُم üzerine ma'tuf olarak o mealdedir. {اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِق۪ينَ} Çünkü o helâk edilenler hep fâsık birer kavim idiler ❁ onun için helâk edildiler. Bu suretle bunlar Arz'da cezânın vukū'una delâlet eden birer [4541] misâlidirler. Bunu ihbar ve beyandan sonra yükselmeye davet için buyuruluyor ki:

وَالسَّمَٓاءَ بَنَيْنَاهَا بِاَيْدٍ وَاِنَّا لَمُوسِعُونَ ﴿٤٧﴾ وَالْاَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ ﴿٤٨﴾
وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٤٩﴾ فَفِرُّٓوا اِلَى اللّٰهِۜ اِنّ۪ي لَكُمْ مِنْهُ نَذ۪يرٌ
مُب۪ينٌۚ ﴿٥٠﴾ وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَۜ اِنّ۪ي لَكُمْ مِنْهُ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌۚ ﴿٥١﴾ كَذٰلِكَ مَٓا
اَتَى الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ اَوْ مَجْنُونٌۚ ﴿٥٢﴾ اَتَوَاصَوْا بِه۪ۚ بَلْ هُمْ قَوْمٌ
طَاغُونَۚ ﴿٥٣﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَٓا اَنْتَ بِمَلُومٍ ﴿٥٤﴾ وَذَكِّرْ فَاِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِن۪ينَ
﴿٥٥﴾ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴿٥٦﴾ مَٓا اُر۪يدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَٓا اُر۪يدُ اَنْ
يُطْعِمُونِ ﴿٥٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَت۪ينُ ﴿٥٨﴾ فَاِنَّ لِلَّذ۪ينَ ظَلَمُوا ذَنُوبًا مِثْلَ
ذَنُوبِ اَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونِ ﴿٥٩﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذ۪ي يُوعَدُونَ ﴿٦٠﴾

[4542] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de semâya bakın, Biz onu kuvvetle binâ ettik ve şüphe yok ki Biz çok vüs'a[1] mâlikiz (47). Arz'ı da döşedik, bakınız Biz ne güzel döşeriz (48). Hem her şeyden iki çift yarattık ki düşünesiniz (49). O hâlde hemen Allah'a kaçın, haberiniz olsun ki ben size O'ndan bir açık[2] nezîrim (50). Ve Allah'la beraber başka bir tanrı uydurmayın, haberiniz olsun ki ben size ondan bir açık nezîrim (51). Böyle, bunlardan evvelkiler bir resul gelince behemehâl ya sâhir dediler ya mecnun (52). Hep buna

1 B: "vâsi'".
2 B: "açık bir".

vasiyetleştiler mi? Hayır, hep onlar azgın kavimler (53). Onun için onlardan[1] yüz çevir, artık sen levm olunacak değilsin (54). Onunla beraber va'z u nasihata devam et, çünkü vaaz mü'minlere fayda verir (55). Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım (56). Ben onlardan bir rızık istemiyorum, bana yemek yedirmelerini de istemiyorum (57). Şüphe yok ki Allah, Rezzâk, kuvvet sahibi Metîn O (58). Onun için muhakkak ki o zulmedenlere arkadaşlarının payı gibi dolgun bir pay vardır, şimdi onu acele etmesinler (59). Artık o vaad olundukları günlerinden vay o küfredenlere!... (60).

{وَالسَّمَٓاءَ بَنَيْنَاهَا بِاَيْدٍ} ❁ إِضْمَار عَلَى شَرِيطَةِ التَّفْسِير'dir: yani semânın âmili olan fiil gizlenmiş de zamirine ta'alluk ettirilerek بَنَيْنَاهَا diye tefsir edilmiştir. Eserden müessire istidlâli ifade eden bu üslupta lafız mânanın mazmûnuna terkîbi ile de intibak etmiştir.

"**Eyd**" "yed"in cem'i olabilirse de burada دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِ'de [Sâd 38/17] olduğu gibi te'yîdin aslı olan kuvvet mânasına olması zâhirdir. Bu beyan فَفِرُّوا ile وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ mazmûnuna limmî bir temhiddir. Nitekim sonunda اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَتِينُ ile teyid olunacaktır. {وَاِنَّا لَمُوسِعُونَ} Ve hiç şüphesiz Biz çok vüs'a mâlikiz. ❁ Bunda iki mâna vardır: Birisi kudret genişliğini ifade eder, kudret ve [4543] kuvvetimiz öyle geniştir ki semâyı binâ ile tükenmedikten başka onu daha çok genişletebilir. Bu mâna hem وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [Kāf 50/38] hem de وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] mazmunlarını andırır. Birisi de, zenginliği, nimet ve in'âmda genişliği ifade eder, Biz darlıkları genişletiriz. Yalvaran muztarlara icâbet eder, sıkıntıları açar, ihtiyaçları def' eyler, fakirleri zenginleştirir mün'imiz demek olur. {وَالْاَرْضَ فَرَشْنَاهَا} Arz, onu da döşedik -türlü nimetlerle donattık, döşek gibi altınıza serdik- ❁ ki üzerinde bir zamana kadar karar edip hayattan nasib alasınız. {فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ} Daha da[2] ne güzel döşeriz ❁ türlü nimetlerle döşenmiş olduğu gibi ileride daha güzelini döşeyecek, daha güzel nimetler verecek

1 B: "bunlardan".
2 H -"da".

vüs' u kudret de mevcuddur. {وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ} Her şeyden de iki çift halkettik ❁ İbn Zeyd gibi bazı zatlar[1] bunu her cins hayvandan erkek ve dişi nevilerine hamletmişlerdir[2] ki اَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ [Kāf 50/7] mûcebince nebâtâtı da buna idhal edebiliriz. Mücâhid hareket ve sükûn, leyl ü nehar, semâ ve Arz, siyah ve beyaz, sıhhat ve maraz, lezzet ve elem, sevab ve ikāb ale'l-umûm ezdâd ve mütekābilâta işaret olduğunu söylemiştir.[3] Diğer bazıları da eşyânın nevilere tenevvü'üyle tefsir etmişlerdir ki en azı iki nevi olur. Bu tenevvü', zaman zaman muhtelif mekūlelerle ve tasniflerle tezekkür edilmek istenilmiştir. Beyzâvî yalnız bu mânayı göstererek مِنَ الْأَجْنَاسِ نَوْعَيْنِ diye tefsir etmiştir.[4] Bu mâna evvelkilerini de tazammun edebilmek itibariyle şümullüdür. Ancak bunda "külli şey"den murad sade cins olmuş oluyor. Lafzın zâhiri ise her ferde istiğraktır. Onun için biz bundan, her şeyin âfâkī ve enfüsî yahut hâricî ve zihnî olmak üzere iki haysiyetini ifade eden ve hâriç ile nefs beyninde müzdevic bir intibak ile tecellî eyleyen idrak meselesine de bir işaret anlıyoruz. Fi'l-vâki' her şey bize nefis [4544] hâricindeki suretini hikâye eden bir intibâ' ile tecellî eder ve hakikat bu iki suretin yekdiğerine mutabakatıyla bilinir ki bunun birine "asîlî", birine "zıllî" dahi tâbir olunur. Herhangi bir şeyden hâsıl olan her şuur hâdisesinde bu ikilik lâbüddür. Bu ikilik içinde birleştirilmeden hiçbir şey tasdik olunamaz. Ve tefekkür ü tezekkür yapılamaz {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} buyurulması da bunu teyid eyler. Yalnız şundan gaflet edilmemek lâzım gelir ki buradaki كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا karînesiyle ancak mahlûkâta şâmil olabilir. وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ'deki "şey" gibidir. Bu "şey"de

---

1 H: "zevât".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 440:

قال ابن زيد، في قوله «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» قال: ذكرًا وأنثى، ذاك الزوجان، وقرأ «وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ» قال: امرأته.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 560:

وقال ابن زيد وغيره: من كل شيء: أي من الحيوان، خلقنا زوجين: ذكرا وأنثى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 439; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 560:

واختلف في معنى «خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» فقال بعضهم: عنى به: ومن كلّ شيء خلقنا نوعين مختلفين كالشقاء والسعادة والهدى والضلالة، ونحو ذلك. ذكر من قال ذلك: حدثني يعقوب بن إبراهيم، قال: ثنا ابن علية، قال: ثنا ابن جريج، قال: قال مجاهد، في قوله «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» قال: الكفر والإيمان، والشقاوة والسعادة، والهدى والضلالة، والليل والنهار، والسماء والأرض، والإنس والجنّ.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 150:

«وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ» من الأجناس «خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» نوعين.

Allah teâlâ dâhil değildir. Çünkü O لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ'dir [eş-Şûrâ 42/11]. Mahluk olmadığı gibi mahluk olan şey ile müzâveceden münezzehtir. O Ehad'dır, Samed'dir, وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ'dır, وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَلَا وَلَدٌ'dir[1]. O'nun kendi zâtına ilmi ilm-i husûlî kabîlinden değil, bizzat olan ilm-i huzûrî ile olduğu için sûret-i zihniyeye (ide)[2] muhtaç olmayan ve binâen'aleyh zâtına bir zevciyet iktizâ etmeyen bir ilm-i kadîmdir. Allah'a da "şey" denilir diye *Fütûhât-ı Mekkiye*'de Muhyiddîn-i Arabî'nin buradaki كُلِّ شَىْءٍ'de O'nu dahi idhal eder yollu mütalaada bulunması doğru değildir. خَالِقُ كُلِّ شَىْءٍ'in [el-En'âm 6/102] شَىْءٍ'inde Allah dâhil olmadığı gibi, burada da değildir. Hâsılı zevciyetten murad yalnız hâriçteki tenevvü' ve tekabül değil, hem hâriç hem ezhândaki suretlerle âfâk ve enfüsteki tenevvü' ve tekabüle şâmildir. Allah teâlâ kuvvet ve vüs'ünü göstermek üzere semâyı binâ etmiş ve Arz'ı döşemiş ve her şeyden çift çift halk eylemiştir ki düşünesiniz[3], çiftler arasındaki münâsebâtı düşünesiniz de yaratanın kuvvet ve kudretini, sun'unun hikmetini,[4] ukūbetinin şiddetini, nimetinin vüs'atini, bugünün yarınını, dünyanın âhiretini, âhiretin ikāb ve sevâbını anlayasınız diye. {فَفِرُّٓوا اِلَى اللّٰهِ} O hâlde düşünün de hep Allah'a kaçın ❁ O'nun ikābından, o elîm azabdan korunmak, cennât ve uyûn ile mübeşşer olan [4545] müttakīler içine girmek için[5] îmân ü tevhid ve ihsân u ubûdiyet ile O'nun vikāyesine girin. {اِنّ۪ي لَكُمْ مِنْهُ} Haberiniz olsun ki ben sizin için O'nun tarafından {نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ} mübîn bir nezîrim. ❁ Şirk ü isyan edenlere hazırlanmış azâbı haber vermeye me'mur bir peygamber, hem de peygamberliği açık âyât ve mu'cizât ile belli, yahut anlatılması lâzım gelen şeyleri güzel anlatır bir peygamberim. Yani böyle de, yâ Muhammed! {وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ} Ve Allah ile beraber diğer bir ilâh yapmayın. ❁ Bu nehiy, ilk evvel kaçılması lâzım gelen en büyük günahı ayrıca ihtardır. {كَذٰلِكَ} Bu böyledir, yani

1 Bk. el-En'âm 6/101; el-Cin 72/3.
2 F, M ve B: "(iydeye)".
3 B: "düşünseniz".
4 B -"yaratanın kuvvet ve kudretini, sun'unun hikmetini".
5 B -"içine girmek için".

{مَٓا اَتَى الَّذٖينَ... اِلخ} ❁ bu âyet Resûlullah'a bir tesliyedir. {اَتَوَاصَوْا بِهٖ} Ona vasiyetleştiler mi? ❁ Yani sâhir veya[1] mecnun demeyi evvelkilerle şimdikiler hep birbirlerine tavsiye mi ettiler? Nerde edecekler, çoklarının birbirlerinden haberleri bile yok. {بَلْ هُمْ} Hayır, onlar ❁ peygamberlere[2] öyle sâhir veya mecnun diyenler hep {قَوْمٌ طَاغُونَ} tuğyan etmiş azgınlar gürûhudur. ❁ Hakk'a karşı tuğyan etmekte, tâğīlik sıfatında müttefik oldukları için onun muktezâsı olan sözleri de birbirlerine benziyor. {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} Onun için sen şimdi onlardan yüz çevir ❁ zikrolunduğu üzere فَفِرُّوا... وَلَا تَجْعَلُوا diye daveti tekrar edip tebliğ vazifeni yaptığın hâlde onlar inat ile tuğyanda ısrar ettiklerinden dolayı artık[3] onlarla mücadele ve münakaşadan sarf-ı nazar et, kendilerinden yüz çevir. {فَمَٓا اَنْتَ بِمَلُومٍ} O surette levm olunacak, kınanacak sen değilsin, sende kusur olmaz. [4546] {وَذَكِّرْ} Onunla beraber tezkîre devam et ❁ yani vazife ve mes'ûliyeti ihtar ile va'z u nasihata devam eyle {فَاِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنٖينَ} çünkü tezkir mü'minlere menfaat verir ❁ va'z u nasihat ile vazife ve mes'ûliyeti ihtârın mü'minlere fâidesi olur. İman etmiş olanların unutmamasına, gaflete düşmemesine, imanlarının kuvvetlenmesine, neş'elerinin artmasına, bilmediklerinin öğrenilmesine, hatta iman şânından olanların imana gelmesine sebep olur. Tezkir edilmesi lâzım gelen vazifenin esası ne olduğuna gelince {وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ} Ben cinn ü insi ancak Bana ibadet ve kulluk etsinler diye yarattım. ❁ İşte tezkir edilmesi lâzım gelen vazife budur. Cin ve ins cinsinin hilkatlerinin hikmeti Allah'ı tanıyıp O'na ibadet ve ubûdiyet etmektir. Mâ'adâya masruf olan ömürler, emeller izâ'a edilmiş olur, onun için azâba müstahik olur. Bazıları لِيَعْبُدُونِ, لِيَعْرِفُونَ diye bir tefsir nakletmişlerdir.[4] Bunun mânası da "Beni mâbud tanısınlar" demektir. Bu ise "Benim emirlerimi tutarak

1 F, M ve B: "ve".
2 H: "peygamberler".
3 B -"onlar inat ile tuğyanda ısrar ettiklerinden dolayı artık".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 133;

فوعظ كفار مكة بوعيد القرآن فقال: «وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون» يعني إلا ليوحدون، وقالوا: إلا ليعرفون.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIV, 566; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IX, 562:

وقال مجاهد: إلَّا ليعرفوني.

Bana kulluk ve ibadet etsinler" demeye râci' olur. İbadet ve ubûdiyet ef'âl-i ihtiyâriyeden olarak matlub oldukları için bazılarından vâki' olmaması cins için gāye-i kemâl olmasına münâfî olmaz, murâd-ı ilâhînin tehallüf etmiş olması da lâzım gelmez. Zira bu gibi mevâki'de fukahânın اَلْحِكْمَةُ تُرَاعَى فِي الْجِنْسِ لَا فِي الْأَفْرَادِ dedikleri gibi hikmet, efrâdın her biri itibariyle değil, cins itibariyle mülâhaza olunur. Hâsılı bunun mânası "ibadet ile mükellef olmak üzere yarattık" demektir. Yoksa "hepsinin ibâd-ı sâlihînden olmasını takdir eyledik" demek değildir. Böyle ibadet ve ubûdiyetin fâidesi Allah'a ait olmayıp yine kulların menfaatleri için olduğuna tenbih için de buyuruluyor ki: {مَٓا اُرٖيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَٓا اُرٖيدُ اَنْ يُطْعِمُونِ} [4547][1] Ben onlardan bir rızık istemem, Bana yemek yedirmelerini de istemem. ❁ Yani diğer efendilerin kullarından, uşaklarından bekledikleri gibi efendilerin menfaatine kulluk değil {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ} zira Allah kendisidir O Rezzâk, kuvvet sâhibi {الْمَتٖينُ} Metîn, yani kuvveti şiddetli. ❁ Onun için O'na kulluk O'nun kuvvetinden istifade ile kullarına nâfi' olmak ve o sayede vaad buyurduğu yüksek sevâba ermek içindir. Onun için Allah'a kaçın ve Allah'a kulluk edin {فَاِنَّ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا} zira o zulmedenlere[2] ❁ Peygamber'e inanmayıp Allah'a ubûdiyetten kaçan ve şirk ü tuğyan ile kendilerini ebedî azâba sürükleyerek nefislerine yazık etmiş olan Mekke müşrikleri gibilere {ذَنُوبًا مِثْلَ ذَنُوبِ اَصْحَابِهِمْ} arkadaşlarının hisseleri gibi dolgun bir hisse var.

"**Zenûb**" sakaların su taksim ettikleri dolgun büyük[3] kufadır ki, burada azabdan nasib mânasına istiare olunmuştur. {فَلَا يَسْتَعْجِلُونِ} Şimdi onu Benden acele istemesinler ❁ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ [Yûnus 10/48] deyip durmasınlar {فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذٖى يُوعَدُونَ} çünkü kendilerine vaad olunan o günlerinden dolayı vay[4] o küfredenlere ❁ zira sûrenin başında geçtiği üzere اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ. وَاِنَّ الدّٖينَ لَوَاقِعٌ'dir. Bu mâna şimdi bir de وَالطُّورِ ile teyid olunacaktır.

1 F, M ve B +"Ve".
2 H: "zulmedenler".
3 F, M ve B +"bir".
4 H: "veyl".

[4548]

سُورَةُ الطُّورِ مَكِّيَّةٌ وَتِسْعٌ وَاَرْبَعُونَ اٰيَةً

TÛR SÛRESİ

Tûr Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Kırk dokuzdur.

Kelimeleri: Üç yüz on ikidir.

Harfleri: Bin beş yüzdür.[1]

Fâsılası: م، ن، ا، ع، ر harfleridir.

Celâl-i Süyûtî demiştir ki: "Bunun Ve'z-Zâriyât'tan sonra konmasının vechi, ikisinin de matla' ve makta'da teşâbühleridir."[2] İlk nazarda görülür ki Ve't-Tûr'un başı Ve'z-Zâriyât'ın başına benzedikten[3] başka onun makta'ı olan فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا tehvîlini tevsî'an tahkik ve takrirdir. Bundan başka iki sûre mazmun itibariyle de birbirlerine pek yakındırlar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالطُّورِۙ ﴿١﴾ وَكِتَابٍ مَسْطُورٍۙ ﴿٢﴾ فٖى رَقٍّ مَنْشُورٍۙ ﴿٣﴾ وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِۙ ﴿٤﴾ وَالسَّقْفِ
الْمَرْفُوعِۙ ﴿٥﴾ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِۙ ﴿٦﴾ اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌۙ ﴿٧﴾ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍۙ ﴿٨﴾
يَوْمَ تَمُورُ السَّمَٓاءُ مَوْرًاۙ ﴿٩﴾ وَتَسٖيرُ الْجِبَالُ سَيْرًاۜ ﴿١٠﴾ فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبٖينَۙ ﴿١١﴾
اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى خَوْضٍ يَلْعَبُونَۢ ﴿١٢﴾ يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّاۜ ﴿١٣﴾ هٰذِهِ النَّارُ الَّتٖى
كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿١٤﴾ اَفَسِحْرٌ هٰذَٓا اَمْ اَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ ﴿١٥﴾ اِصْلَوْهَا فَاصْبِرُٓوا اَوْ

---

1 H -"Harfleri: Bin beş yüzdür".

2 Süyûtî, *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fazîle, ts., s. 133; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 27:
أقول: وجه وضعها بعد الذاريات: تشابههما في المطلع والمقطع؛ فإن في مطلع كل منهما صفة حال المتقين بقوله: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ» الآيات (الذاريات ١٥/٥١؛ الطور ١٧/٥٢)، وفي مقطع كل منهما صفة حال الكفار، بقوله في تلك: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا» (الذرايات ٦٠/٥١)، وفي هذه: «فَالَّذِينَ كَفَرُوا» (الطور ٤٢/٥٢).

3 B: "benzetildikten".

لَا تَصْبِرُواۚ سَوَٓاءٌ عَلَيْكُمْۜ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾ اِنَّ الْمُتَّقِينَ فٖى جَنَّاتٍ
وَنَعٖيمٍۙ ﴿١٧﴾ فَاكِهٖينَ بِمَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْۚ وَوَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحٖيمِ ﴿١٨﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا
هَنٖيٓـًٔا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَۙ ﴿١٩﴾ مُتَّكِـٖٔينَ عَلٰى سُرُرٍ مَصْفُوفَةٍۚ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عٖينٍ ﴿٢٠﴾
وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاٖيمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَٓا اَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ
شَىْءٍۜ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ ﴿٢١﴾ وَاَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ ﴿٢٢﴾
يَتَنَازَعُونَ فٖيهَا كَأْسًا لَا لَغْوٌ فٖيهَا وَلَا تَأْثٖيمٌ ﴿٢٣﴾ وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَاَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ
مَكْنُونٌ ﴿٢٤﴾ وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿٢٥﴾ قَالُٓوا اِنَّا كُنَّا قَبْلُ فٖٓى اَهْلِنَا
مُشْفِقٖينَ ﴿٢٦﴾ فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَوَقٰينَا عَذَابَ السَّمُومِ ﴿٢٧﴾ اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُۜ
اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحٖيمُ ﴿٢٨﴾

[4550] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o[1] Tûr'a (1) yazılmış bir kitâba (2) ve yayılmış bir varakta[2] (3)[3] ve Beyt-i Ma'mûr'a (4) ve sakf-ı merfû'a[4] (5) ve bahr-ı mescûra ki (6) Rabbinin azâbı olacak muhakkak (7). Yoktur onu hiçbir def' edecek (8). O gün ki semâ bir çalkanış çalkanır (9) dağlar da bir yürüyüş yürür (10). Vay artık o gün o yalan diyenlere (11). Ki onlar daldıkları bir batakta oynayıp duruyorlar (12). O gün ki cehenneme bir kakılış kakılacaklar (13). "İşte" diye, "bu sizin o yalan deyip durduğunuz ateş" (14). Bu da mı sihir? Yoksa siz görmüyor musunuz? (15). Yaslanın ona bakalım, ister sabredin, ister etmeyin, artık hepsi bir, hep yaptıklarınızın cezâsını çekeceksiniz (16). Fakat korunan müttakīler cennetler, nimetler içinde (17) Rablerinin kendilerine verdiği ile zevkyâb olmaktadırlar, Rableri korumuştur da onları o cahîm[5] azâbından (18).

---

1 H -"o".
2 H: "rakkta"; F: "merakta".
3 M ve B: "ve yayılmış bir verakta (2) yazılmış bir kitaba (3)";
F: "ve yayılmış bir merakta (2) yazılmış bir kitâba (3)".
4 F -"ve sakf-ı merfû'a".
5 B: "cehennem".

Yiyin için, âfiyetler olsun çalıştığınız için (19). Dayanarak, sıra sıra dizilmiş a'lâ koltuklara, eş etmişizdir de kendilerine güzel iri gözlü hurileri (20). Ve iman edenleri ki zürriyetleri de iman ile arkalarından gelmiş, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir, bununla beraber kendilerine amellerinden hiçbir şey eksiltmemişizdir, herkes kazancına bağlıdır (21). Bir de onlara bir meyve ve içlerinin çekeceği bir et yetiştirmekteyizdir (22). Orada bir peymâne çekiştirirler ki ne bir saçmalama vardır onda ne de[1] bir günaha sokma (23). Pırıl pırıl[2] da üzerlerine döner kendilerine mahsus hizmetçiler, sanki sedeflerinde saklı inciler (24). Ve bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır (25). Demektedirler: "Evet, biz bundan evvel ilimizde korkular içinde idik (26). Bakınız Allah bize lutfetti ve bizleri o semûm azâbından korudu (27). Evet, biz bundan evvel O'na dua ediyor, korumasını istiyorduk, hakikat[3] O öyle keremkâr, öyle Rahîm" (28).

{وَالطُّورِ} Kasem olsun o Tûr'a ❁ Hazret-i Mûsâ'nın [4551] Allah kelâmını işittiği dağ, Tûr-i Sînâ. Beyzâvî der ki: "Tûr, Süryânîde dağ demektir. Yahut evc-i îcaddan hadıyd-ı[4] mevâdda veya âlem-i gaybdan âlem-i şehadete tayeran edendir."[5] {وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ. فٖى رَقٍّ مَنْشُورٍ} Ve bir rakk-ı menşûrda mestur kitaba.

"**Rakk**" kâğıt hâline getirilmiş yazı yazılan ince deri demektir. O münasebetle "varak" gibi, yazı yazılan her şeye de ıtlak olunabilir.

"**Menşûr**" neşredilmiş, dürülü, kapalı değil, açılmış, yayılmış, satır, yazılı harfleri nizâma koymak.

"**Mestûr**" muntazamen yazılmış demektir. Tûr'dan sonra bu kitâb-ı mestûrun Tevrat olması tebâdür ederse de; وَالْكِتَابِ الْمَسْطُورِ değil, nekre olarak وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ buyurulması, bunun henüz tanınmadık başka bir

1 M, F ve B -"de".
2 M: "Bırıl bırıl".
3 B: "hakikaten".
4 B: "hatar".
5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 152:
«وَالطُّورِ» الجبل بالسريانية أو ما طار من أوج الإيجاد إلى حضيض المواد، أو من عالم الغيب إلى عالم الشهادة.

kitap olduğunu andırır ki وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا [el-İsrâ 17/13] buyurulmuş olan defter-i a'mâl olması en müreccah mânadır. Levh-i Mahfuz veya yeni bir kitap olmak itibariyle Kur'an olması da melhuzdur. {وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ} ve Beyt-i Ma'mûr'a.

"**Beyt-i Ma'mûr**" bir rivayete göre yedinci semâda bir beyttir ki, her gün onu yetmiş bin melâike ziyaret eder, kıyamete kadar bir daha avdet etmezler, ona "Durâh (ضراح)" dahi denilir.[1] Hasan-ı Basrî'den bir rivayette de murad Kâbe'dir. Allah teâlâ onu her sene altı yüz bin kişi ile ma'mur kılar. Eğer insanlar ondan eksik olursa melâike ile doldurur denilmiştir.[2] Mâlum ki bir yerin ma'mur olması demek meskun olması ve geleni gideni çok olup güzel bakılması mânasından mecazdır. Kâbe'nin ma'mûriyeti de وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّآئِفِينَ وَالْقَآئِمِينَ[3] [el-Hac 22/26. Krş. el-Bakara 2/125] mısdâkınca etrafındakilerin ve huccâcın kesret ve ziyaretiyledir. Beyzâvî der ki: "Yahut Beyt-i Ma'mûr'dan murad mü'minin kalbidir ki ma'mûriyeti marifet ve ihlâs iledir."[4] {وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ} [4552] ve sakf-ı merfû'a ❁ o yüksek tavana, yani semâya, bir rivayette de cennetin sakfı olan Arş {وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ} ve mescur denize ❁ "**mescûr**" 1. Alevlendirilmiş, kızdırılmış demektir ki وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ [et-Tekvîr 81/6][5] buyurulduğu üzere kıyamet koparken denizler ateş olup kaynatılacak, onunla cehennem kızıştırılacaktır. 2. Dolgun, taşkın demek olup bahr-ı muhît mânasını ifade eder. 3. Muhtelit, karışkan, suyu birbirine veya tatlısı

1 *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi' li'bn Vehb*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, thk. Miklos Muranyi, 2003, II, 81; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, V, 249; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 456:

عن خالد بن عرعرة أن عليا سئل عن «البيت المعمور»، قال: هو بيت في السماء السادسة يقال له الضراح يدخله كل يوم سبعون ألفا من الملائكة، ثم لا يعودون في آخر الأبد.

عن وهب بن عبد الله، أن أبا الطفيل، أخبره أنه سمع ابن الكواء، سأل عليا، عن البيت المعمور ما هو؟ فقال علي: ذلك الضراح في سبع سموات في العرش، يدخله كل يوم سبعون ألف ملك، لا يعودون إليه إلى يوم القيامة.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXV, 14:

عن الحسن في قوله عز وجل: «وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» قال: هو الكعبة البيت الحرام الذي هو معمورٌ من الناس يعمره الله تعالى كل سنة بِستمائة ألف، فإن عجز الناس عن ذلك أتمه الله سبحانه وتقدَّس بالملائكة وهو أول بيت وضعه الله تعالى للعبادة في الأرض.

3 H, F, M ve B: "والعاكفين".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 152:

«وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» يعني الكعبة وعمارتها بالحجاج والمجاورين، أو الضراح وهو في السماء الرابعة وعمرانه كثرة غاشيته من الملائكة، أو قلب المؤمن وعمارته بالمعرفة والإخلاص.

5 "Ve denizler ateşlendiği vakit."

acısına karışan demek de olabilir. 4. Ezdâddan olarak boş mânasına geldiği de söylenmiştir ki bu da kıyamet alâmetlerinden demek olur. Tûr karînesiyle bu "bahr-ı mescûr" Firavun'un battığı denize işaret olmak da pek melhuzdur. Başta vâv kasem, sonrakiler ona atıf içindir. {اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ} ❁ Kasemin cevâbıdır. {يَوْمَ} ❁ وَاقِعٌ'in zarfıdır, yani o gün vâki' olacak ki {تَمُورُ السَّمَٓاءُ مَوْراً} semâ bir çalkanış çalkanacak ❁ kıyamet ıztırâbını bir tasvirdir. {وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْراً} Dağlar da bir yürüyüş yürüyecek ❁ yerinden oynayıp hebâen mensûrâ olacak. {فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ} Artık veyl o gün ❁ o çalkanış olduğu gün {لِلْمُكَذِّب۪ينَ} o yalan diyenlere {اَلَّذ۪ينَ هُمْ ف۪ى خَوْضٍ يَلْعَبُونَ} ki daldıkları bir batakta oynarlar ❁ iman edip de o gün için hazırlanacak, korunacak yerde birtakım yalan dolana dalmış uğraşır dururlar. {يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا} Cehennem ateşine bir kakılış kakılacakları gün ❁ bu "yevm" evvelki "yevm"den bedel veya mukadder kavl[1] ile mansub olarak "veyl"i îzahtır. {هٰذِهِ النَّارُ} [4553] Yani o gün böyle diyerek kakılacaklar. {اَفَسِحْرٌ هٰذَا} Bu da bir[2] sihir mi? ❁ fâ-i mukaddere ma'tuftur. Yani siz bu ateşi haber veren vahye bir sihir, bir aldatma diyordunuz, şimdi onun böyle fiilen tahakkuku da sihir mi? ilh... Böyle denecek.[3]

{اِنَّ الْمُتَّق۪ينَ ف۪ى جَنَّاتٍ وَنَع۪يمٍ} ❁ Kur'an'da dâima mu'tad olduğu üzere kâfirlerin hâlini beyan yanında müttakī mü'minlerin hâlleri de beyan olunuyor. Demek oluyor ki Allah'ın azâbını dâfi' bulunmamakla beraber vâkī vardır, Allah'ın vikāyesiyle ondan korunulur. Onun için Allah'tan korkup Peygamber'i tasdik edip de Allah'a kulluk ederek, Allah'ın emri vechile çalışan korunan müttakīler, Allah'ın vikāyesiyle o gün cennât ü na'îm içinde zevkyâb olacaklardır. {وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} ❁ Bunda iki vecih vardır. Birisi حُورٍ عِينٍ'e ma'tuf mahallen mecrur olmasıdır ki mü'minlerin mü'minlerle arkadaşlığını ifade eder. Bunu عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا kabîlinden olarak وقرناهم بالذين آمنوا meâlinde anlamak daha iyi olur.

---

1 H ve F: "kavli".

2 F, M ve B -"bir".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 153:

«أَفَسِحْرٌ هذا» أي كنتم تقولون للوحي «هذا سحر» أفهذا المصداق أيضاً سحر.

Bu surette {وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ}, زَوَّجْنَا'ya ma'tuf olur. Birisi de وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا mübtedâ, "وَاتَّبَعَتْهُمْ" اٰمَنُوا'ya ma'tuf, {اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ} de mübtedânın haberi olmasıdır ki birçokları bu vechi tercih etmek istemişlerdir. Buna göre mâna şu olur: Hem o kimseler ki iman etmişler, zürriyetleri de bir iman ile onların ardınca gitmişlerdir, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir. Yani zürriyetleri amelde atalarından dûn olmakla beraber iman ile onlara ittibâ' sayesinde cennette onların derecelerine çıkarılarak yanlarında bulundurulur ki zevk u sürurları tam[1] olsun. {وَمَٓا اَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} Bununla beraber kendilerine amellerinden hiçbir [4554] şey eksiltmemişizdir. ❁ Zürriyetlerini kendilerine ilhaktan dolayı amellerinin sevablarından bir şey eksik verilmiş de değildir. {كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ} Herkes kazancına bağlıdır ❁ rehin gibi bağlıdır. Kazanç kazanma, yani çalışma veya çalışılan amel sanki bir borç ve insan o borca Allah yanında bir rehin gibidir, kurtuluşu ona bağlıdır[2]. Eğer güzel kazanç tutar, güzel çalışırsa borcunu öder, çünkü Allah sâlih ameli kabul buyurur. Yok eğer çalışmaz veya kötü amele çalışırsa halâs olamaz, kendisini kurtaramaz. Zira tayyib, temiz ve güzel olmayan şeyler Allah teâlâ'ya yükselemez اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ'dur [Fâtır 35/10]. Bundan dolayıdır ki ileride كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهٖينَةٌ. اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمٖينِ [el-Müddessir 74/38-39][3] istisnâsı[4] gelecektir. Yani ashâb-ı yemînden mâ'adâsı nefislerini o bağlantıdan kurtaramazlar. Onun için mükezzibîn tekziblerine bağlı kalarak cehennemde kıvranırlarken müttakîler Allah'ın vikāyesiyle kurtulup cennetlerde nimetler içinde zevk edeceklerdir. Ve Allah teâlâ'nın ayrıca fazl u lutfuna da mazhar olarak zürriyetlerinin i'tilâsına da sebep olacaklardır. Bu cümlenin burada sevki zürriyetler nokta-i nazarından da mühimdir. Yani zürriyetlerin kurtuluşu ve sâbikūn olan atalarının derecelerine yükselişleri de kendilerinin hiç kesbi olmaksızın mücerred babalarının kazançlarıyla değildir. Kendilerinin iman ile onlara ittibâ'

---

1 B: "tamam".
2 H -"kurtuluşu ona bağlıdır".
3 "Her nefis kazancına bağlıdır, ancak ashâb-ı yemîn."
4 F, M ve B -"istisnâsı".

etmeleri ve onların ardınca[1] gitmeleri sebebiyledir. Ataları kesbleriyle sebep oldukları için evlâdlarını cennette kendilerine ilhak olunmuş görmekle mes'ud olacaklar, evlâdları da iman ile onlara ittibâ' ettikleri için kendilerini kurtardıktan başka Allah teâlâ'nın fazl u kereminden onların derecesinde mütena"im olacaklardır. Demek ki zâdegân kendi kesbleri olmaksızın mücerred babalarının, dedelerinin kesbleriyle kendilerini kurtaramazlar. Ancak iman ile çalıştıkları takdirde atalarının feyzinden de müstefid olarak daha kolaylıkla yükselirler. İşte mü'minlerin evlâdlarını atalarına ittibâ' ile [4555] yükselmeye sevkederken, neseb şerefine güvenerek atâlete düşmemeleri için كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ buraya tezyil edilmiştir. Binâen'aleyh bu âyette, وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] kasrını nâsih bir mâna bulunduğunu zannetmek doğru değildir. Bilakis لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى, كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21] mısdâkındadır. {وَاَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ} Hem onlara bir fâkihe ve bir et ile imdad etmekteyizdir ki içlerinin çekeceklerinden ❁ yani esaslı nimetlerden ziyade olarak mahza zevk ve telezzüz için vakit vakit türlü nimetler yetiştirmekteyizdir. Burada âhiret saadetinin dünyada[2] keyif ve zevkine mübtelâ işret düşkünlerini imrendirecek, iştihâlarını gıcıklayacak bir neş'e ile tasvîri vardır ki hulâsası humardan, günahtan âzâde saf ve temiz bir garâm neşvesi duyurur. {يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا} Orada, yani cennette bir ke's çekiştirirler ki…

"**Ke's**" dolgun kadeh demektir. Mecâzen içindeki içkiye de denilir. Kadeh çekiştirmek de neş'e ile te'âtîden mecazdır. Bir ke's ki {لَا لَغْوٌ فِيهَا} onda lağv yok ❁ yani onu içerken boş, saçma sapan söz söylemek yoktur {وَلَا تَأْثِيمٌ} günaha sokmak da yoktur ❁ dünya işretleri gibi değil. Şâir şu mazmûnu ne güzel söylemiştir:[3]

Hûn-ı ciğerle memlû' câm-ı zer olmadansa
Bî inkisâr-ı hâtır işkeste sâgar[4] olsun

---

1 F, M ve B +"yollarından".
2 F, M ve B: "dünya".
3 Nâilî-yi Kadîm olsa gerektir [Müellifin notu].
4 B: "hâtır".

{وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ} Ve üzerlerine dolanır ❁ Sûre-i Vâkı'a'da geleceği üzere ellerinde sâgarlar, sürahilerle hizmete âmâde ve emre müheyyâ olarak etraflarında pırıl pırıl döner dolaşır {غِلْمَانٌ لَهُمْ} kendilerinin has milkleri olan uşaklar, cennet sâkîleri genç hizmetçiler {كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ} sanki saklı iri [4556] inciler ❁ sedeflerinde gizli hiç kirlenmemiş, el değmemiş, öyle beyaz, öyle sâfî, öyle temiz, parıl parıl.

"**Lü'lü'**", parıldayan büyük inci demektir. {وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ} Ve bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır. ❁ Hem o zevk ve neş'e esnâsında birbirlerine yüzyüze yönelmiş ahvâl ve ef'âlinden soruyor, hasbihâl ediyorlardır. {قَالُوا} Soranlar demektedirler ❁ ki[1] yine her biri demektir {اِنَّا كُنَّا قَبْلُ فٖٓي اَهْلِنَا مُشْفِقٖينَ} Evet, doğrusu biz evvel ehlimiz içinde; ilimizde veya obamızda veya hânemizde ailemiz içinde yüreklerimiz titrer, korkar idik ❁ âkıbetten endişe eder, bir isyâna düşmekten veya bir azâba mâruz olmaktan korkar idik. {فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا} Şimdi Allah bize mennetti: lutf u tevfîkiyle bu nimetleri in'âm buyurdu {وَوَقٰينَا عَذَابَ السَّمُومِ} ve bizi o semûm azâbından korudu.

"**Semûm**", yukarılarda[2] geçtiği üzere mesâmmâta işleyen, zehirli, sıcak, "sâm" dahi denilen mâruf rüzgârdır. Burada zikri geçen cehennem ateşi veya dünyadaki o korkunç hayat ona teşbih edilmiştir. "Semûm" cehennemin isimlerinden biridir diye bir rivayet de vardır.[3] {اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ} Evet, biz bundan evvel O'na, yani Allah'a dua ediyor رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [el-Bakara 2/201] diye korunmamızı diliyorduk. {اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ} Hakikat O[4], öyle Berr, yani vaadinde sâdık, muhsin, keremkâr {الرَّحٖيمُ} öyle Rahîm ❁ kendisine dua ve ibadet eden mü'minlere âkıbette merhameti çok, rahmetine nihâyet yok.

[4557]

---

1 M ve B -"ki".
2 F, M ve B +"da".
3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXV, 40-41. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VI, 438:
قال الحسن: السموم اسم من أسماء النار وطبقة من طبقات جهنم.
4 H ve F -"O".

فَذَكِّرْ فَمَٓا اَنْتَ بِنِعْمَتِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلَا مَجْنُونٍۜ ﴿٢٩﴾ اَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِه۪
رَيْبَ الْمَنُونِ ﴿٣٠﴾ قُلْ تَرَبَّصُوا فَاِنّ۪ي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّص۪ينَۜ ﴿٣١﴾ اَمْ تَأْمُرُهُمْ اَحْلَامُهُمْ
بِهٰذَٓا اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَۚ ﴿٣٢﴾ اَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُۚ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَۚ ﴿٣٣﴾ فَلْيَأْتُوا بِحَد۪يثٍ
مِثْلِه۪ٓ اِنْ كَانُوا صَادِق۪ينَۜ ﴿٣٤﴾ اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَۜ ﴿٣٥﴾ اَمْ خَلَقُوا
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ بَلْ لَا يُوقِنُونَۜ ﴿٣٦﴾ اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَٓائِنُ رَبِّكَ اَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَۜ
﴿٣٧﴾ اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ ف۪يهِۚ فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُب۪ينٍۜ ﴿٣٨﴾ اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ
وَلَكُمُ الْبَنُونَۜ ﴿٣٩﴾ اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَۜ ﴿٤٠﴾ اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ
يَكْتُبُونَۜ ﴿٤١﴾ اَمْ يُر۪يدُونَ كَيْدًاۜ فَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَك۪يدُونَۜ ﴿٤٢﴾ اَمْ لَهُمْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِۜ
سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٤٣﴾ وَاِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَٓاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ
﴿٤٤﴾ فَذَرْهُمْ حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذ۪ي ف۪يهِ يُصْعَقُونَۙ ﴿٤٥﴾ يَوْمَ لَا يُغْن۪ي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا
وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَۜ ﴿٤٦﴾ وَاِنَّ لِلَّذ۪ينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذٰلِكَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
﴿٤٧﴾ وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ ح۪ينَ تَقُومُۙ ﴿٤٨﴾ وَمِنَ الَّيْلِ
فَسَبِّحْهُ وَاِدْبَارَ النُّجُومِ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

O hâlde va'z u tezkîre devam et, çünkü sen, Rabbinin nimeti hakkı için, ne kâhinsin ne de mecnun (29). Yoksa "bir şâir, biz ona 'raybe'l-menûn'u gözetiyoruz" mu diyorlar? (30). De ki: "Gözetin, çünkü ben de sizinle gözetenlerdenim" (31). Yoksa onlara bunu (bu[1] tenakuzu) akılları mı emrediyor? Yoksa azgın bir kavim midirler? (32). Yoksa "onu (o Kur'ân'ı) kendisi uydurmakta" mı diyorlar? Hayır, kendileri inanmazlar (33). Haydi onun gibi bir söz getirsinler, doğru iseler (34). Yoksa kendileri lâ-şey'den mi yaratıldılar? Yoksa yaratan onlar

1 H: "o".

mıdırlar? (35). Yoksa gökleri ve yeri mi yarattılar? Hayır, îkān ehli değiller (36). Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? Yoksa onlar mı istîlâ etmişler? (37). Yoksa onlara mahsus bir merdiven var da ondan dinliyorlar mı? Öyle ise dinleyicileri beyan edecek bir burhan getirsin (38). Yoksa kızlar O'na, oğullar size öyle mi? (39). Yoksa kendilerinden bir ücret[1] istiyorsun da cereme vermekten ezilmekteler mi? (40). Yoksa gayb onların yanında da onlar mı yazıyorlar? (41). Yoksa bir tuzak mı kurmak istiyorlar? Fakat o küfredenler kendileri o tuzağa düşeceklerdir. (42). Yoksa onların Allah'tan başka bir ilâhları mı var? [4559] *Sübhânallah onların şirkinden[2] (43). Hem[3] onlar semâdan bir kıt'ayı düşerken görseler, terâküm etmiş bir bulut diyecekler (44). O hâlde bırak onları tâ o çarpılacakları[4] günlerine kadar (45). O gün ki hiçbir tedbirlerinin kendilerine zerrece fâidesi olmayacaktır ve hiçbir suretle kurtarılmayacaklardır[5] (46). O zulmedenlere ondan beride de[6] bir azab vardır, velâkin pek çokları bilmezler (47). Hem Rabbinin hükmüne sabret, çünkü sen bizim nezâretimiz altındasın. Kalktığın sırada Rabbine hamd ile tesbih eyle (48). Geceden de[7] tesbih et O'na, hem de nücûmun idbârı sıra (49).*

{بِنِعْمَتِ رَبِّكَ} ❁ Bâ mülâbese yahut kasem içindir. Rabbinin nimetiyle, yahut Rabbinin nimeti hakkı için[8].

{بِكَاهِنٍ} "**Kâhin**" bir nevi zan ile gayb haberi[9] verene denir. Geçmişe müte'allik olursa "kâhin", istikbâle müte'allik olursa "arrâf" denildiği de söylenir. Kehanette meşhur olan cinden istimdaddır.

{رَيْبَ الْمَنُونِ} Dehrin işkili.

---

1 H: "ecir".
2 B: "şerrinden".
3 H ve F: "Ve".
4 B: "çırpınacakları".
5 H: "kurtulamayacaklardır".
6 B -"de".
7 F ve M'de 48. âyetin numarası sehven buraya konulmuştur.
8 H +"rabbindir".
9 B: "haberleri".

"**Menûn**" kesmek[1] mânasına مَنّ'den me'huz olarak ömürleri vesâireyi kesmesi mülâhazasıyla dehr ve zamana, bir de ölüme ıtlak edilir ki pek keskin, kıyak denilmiş gibidir.

"**Reyb**" de ıztırab vermek mânasından olarak رَيْبَ الْمَنُونِ dehrin ıztırab veren musibeti veya ölüm felâketi demek olur. Rivayet olunur[2] ki Kureyş Dârü'n-Nedve'de toplanmış ve Aleyhissalâtü vesselâm hakkında re'yler çoğalmış, nihâyet Abdüddâr oğulları "ona reybü'l-menûnu gözetin, çünkü o bir şâirdir; Züheyr'in, Nâbiga'nın, A'şâ'nın helâk olduğu gibi o da helâk olur" demişler, bunun üzerine dağılmışlar.[3] {تَرَبَّصُوا} ❁ Tehekküm ve tehdiddir. {فَاِنّ۪ى مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّص۪ينَ} Çünkü ben de sizinle beraber [4560] gözetenlerdenim ❁ yani siz benim helâkimi gözetiyorsanız ben de sizin helâkinizi gözetiyorum. {اَمْ تَأْمُرُهُمْ اَحْلَامُهُمْ} Yoksa onlara akılları mı emrediyor {بِهٰذَٓا} bunu? ❁ Sözlerindeki bu[4] tenakuzu, çünkü kâhin keskin akıllı, zeki olur, mecnûnun ise akl ü fikri muhtel bulunur. O hâlde nasıl olur da kâhin dediklerine mecnun, mecnun dediklerine kâhin diyebilirler? Demek ki akıllılık iddia eden o kimseler ne dediklerini bilmeyecek, nasıl tenakuza düştüklerini fark etmeyecek derecede akılsızlıklarını göstermişlerdir. Onun için buyuruluyor ki: {اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ} Yoksa onlar akıllı değil, azgın, hakkı kabul etmemekte haddini aşkın, kendi ihtirâsâtına uymayınca akl ü insaf dairesinden hâriç, yalan uydurmaya alışkın bir güruh mudurlar? {اَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ} Yoksa onu, o Kur'ân'ı kendiliğinden söylemiş, uydurmuş mu diyorlar?

"**Tekavvül**" kendisinde olmayanı söylemeye çalışmaktır ki yalan onun lâzımı olmak hasebiyle yalan söylemek mânasına da gelir. Yani vahiyle değil, kendiliğinden söylüyor da Allah'a isnad ediyor mu diyorlar? {بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ} Hayır, kendileri inanmazlar ❁ yani bu söylediklerini kendileri

---

1 B: "kasem".

2 F, M ve B: "olunuyor".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 574. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 479:

روي أن قريشا اجتمعت في دار الندوة وكثرت آراؤهم فيه صلى الله عليه وسلم حتى قال قائل منهم وهم بنو عبد الدار، قاله الضحاك: «تربصوا به ريب المنون، فإنه شاعر سيهلك كما هلك زهير والنابغة والأعشى» فافترقوا على هذه المقالة، فنزلت الآية في ذلك.

4 H -"bu".

bile inanmayarak söylerler, yahut imansızlıklarından öyle[1] söylerler. Zira bilirler ki Muhammed yalan söylemez, binâen'aleyh kendi sözünü Allah'a iftira etmez. Ve yine bilirler ki bu söz uydurma bir söze benzemez. Fakat mücerred küfr ü inadlarından dolayı öyle derler. {فَلْيَأْتُوا بِحَد۪يثٍ مِثْلِه۪} Haydi onun misli bir söz getirsinler ❁ hem mâna hem nazım cihetinden Kur'ân'ın hâiz olduğu mümtaz vasıfları hâiz onun gibi bedî' bir söz uydursunlar, getirsinler bakalım. {اِنْ كَانُوا صَادِق۪ينَ} Eğer sâdık iseler ❁ yani [4561] kendi uydurup söylemiş demelerinde doğru iseler, kendilerinin de öyle bir sözü uydurup getirebilmeleri iktizâ eder. Çünkü o beşer uydurması bir kelâm olsa idi onların beşeriyette müşareketten başka nutuk, hitabet ve şiir ile iştigalleri, nazm ü nesir kelâm üslublarında mümâreseleri, tarih ve vekāyi'e vukufları, okuyup yazmaları ve tahsilleri ve kâhinleri bulunduğundan dolayı onu tanzîre kudretleri bulunmak lâzım gelirdi. Şu hâlde niçin onu Allah'ın gönderdiğine inanmıyorlar da imansızlık ediyorlar? Kendilerine cezâlarını verecek yok mu sanıyorlar? {اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ} Yoksa lâ-şeyden mi yaratılmışlar? ❁ Yani kendilerinin evvel yoğiken sonradan yaratılmış oldukları mâlum, şu hâlde akılları varsa hiç düşünmüyorlar mı? Kendilerini yaratan bir hâlık yok mu? Hiçbir şeysiz, bir yaratan olmayarak yahut yaratan ma'dum olarak mı yaratıldılar, yahut yaratanı hiçbir şey yerine tutmuyorlar mı ki onun kudretini hesâba almıyorlar, cezâsından korkmuyorlar da imansızlık ediyorlar. Burada bütün aklî ilimlerin esası olan bir kanuna işaret olunuyor ki şu suretlerle[2] ifade olunur: Yoktan bir şey olmaz, yokluk varlığa illet olamaz. Mevcûdun illeti ma'dum olamaz. Hiçbir hâdis muhdissiz olamaz. Yok, ne kendini ne de başkasını vücûda getiremez ilh... Lâkin bunu yanlış anlamamalı. Evvel yok olan bir şey sonra yaratılamaz gibi bir mâna çıkarmamalıdır. Çünkü her yaratılan yok iken yaratılır, var olanı yaratmak mümkin olmaz[3], çünkü hâsılı tahsil olur. Ancak yok olanı vücûda getirecek illet-i fâ'ile bir yokluktan ibaret, lâ-şey

1 B: "böyle".
2 B: "sûretle".
3 M ve B: "olamaz".

olamaz. Yoku var edecek olan hâlık muhakkak bir varlık olmak zarûrîdir. Ulûm-i tabî'iye nâmı verilen ilimlerde dahi esas olan bu kanun, eşyânın kendi tabiatlarıyla kendiliklerinden vücûda gelivermiş olması gibi bir tabiat fikrini de ibtal eder. Bazıları da bundan her hâdisin bir madde ile mesbuk olması [4562] lâzım geleceğini zannetmiştir. Fakat madde bir şeyin vücûdu için kâfi bir illet olmadığı gibi mutlak vücud için zarûrî de değildir. Vâcib olan ancak illet-i fâ'iledir. Bir hâlık mevcud olmayınca hiçbir şey yaratılamaz. İşte böyle aklın en esaslı kanunu hâlıkın vücud ve kudretini tanımak iken o kâfirler kendilerini yaratanı hiçe sayarak öyle imansızlıklar ediyorlar. {اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ} Yoksa hâlık onlar mıdırlar? ❁ kendilerini ve eşyâyı onlar yaratmışlar da onun için mi kibrediyorlar, Allah'tan korkmuyorlar, Peygamber'e dil uzatıyorlar? {اَمْ خَلَقُوا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Yoksa o gökleri ve yeri mi yarattılar? {بَلْ} Hayır[1] hiçbirisi olmadığı belli, fakat {لَا يُوقِنُونَ} yakīn edinmezler ❁ "gökleri ve yeri yaratan Allah'tır" derler[2] de yine[3] reyb içinde dolaşırlar, onun mantıkī netâyicini tatbik edecek şüphesiz bir kanaat ile hareket etmezler; emr ü nehiy tanımaz, Allah'ın âyâtına inanıp Peygamberini tasdik edip yakīne ermek istemezler de reybe'l-menûnu gözetir dururlar. {اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَٓائِنُ رَبِّكَ} Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? ❁ Yani seni yetiştirip rahmet ve nimetiyle risalet vererek gönderen Rabbinin rahmeti hazineleri onların yanında, hazine kâhyası onlar da onun nimetlerini onlar mı tevzî' ediyorlar ki o nübüvvet ve risaleti sana vermek istemiyorlar? {اَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ} Yoksa onlar ona musallat, müstevlî zorbalar mıdırlar? ❁ Allah'a galebe etmişler, hazinelerini zabteylemişler de onun vergilerini verdirmek istemiyorlar, yahut Allah'ın verdiğini cebren almak mı istiyorlar? {اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ} Yoksa onların bir merdivenleri var, orada dinliyorlar mı? ❁ Yani Allah'ın Mele'-i A'lâ'ya [4563] emirlerini, vahiylerini[4] ve bütün kelâmını o merdivenden dinliyorlar da kimin kimden evvel öleceğini ve Kur'ân'ın

1 F, M ve B -"Hayır".
2 H: "demezler".
3 H: "ter (?)".
4 B -"vahiylerini".

Allah tarafından vahyedilmeyip uydurularak isnad olunduğunu o suretle mi biliyorlar? {فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ} Öyle ise dinleyenleri beyan edici kuvvetli bir burhan getirsin ❁ dinlediğini isbat etsin. Nasıl ki Peygamber Kur'ân'ı getirerek فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ [et-Tûr 52/34] tehaddîye davet ederek apaçık burhânı olan mucizesini gösterdiği gibi[1], o da öyle bir burhan getirsin. {اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ} Yoksa kızlar O'nun, oğlanlar sizin öyle mi? ❁ Yani aklınızın bozukluğuna ve ilâhiyâta dair duygunuzun neden ibaret olduğuna delâlet etmek üzere bu babda getireceğiniz en açık burhan bu olacak değil mi? Ve'n-Necmi'de geleceği üzere bu ne hayıflı, ne haksız taksim? "Melekler Allah'ın kızlarıdır" diyorlar, onlar nâmına birtakım putlar yapıp Lât, Uzzâ, Menât gibi müennes isimler vererek tapıyorlar, sonra "biz bunları Allah'a şerîk koşmuyoruz, Allah'ın kızları oldukları için Allah yanında bize şefaat etsinler diye tapıyoruz" diyorlardı. Kendilerine gelince kız evlâdına kızıyor, oğlan istiyorlardı. {اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا} Yoksa sen onlardan bir ecir mi istiyorsun? ❁ Va'z u tezkirden ve risalet vazifesinin îfâsından dolayı bir ücret mi istiyorsun {فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ} da onlar garâmet ağırlığından ezilmekteler mi?

"**Mağrem**", "gurm", "garâmet" mutlak borca dahi denilirse de Râgıb'ın beyânına göre aslında hiçbir suçu olmayarak bir insana malında lâzım gelen zarar demek olduğundan gerek kefâlet gibi sarih veya tenâsur gibi zımnî bir taahhüd ve iltizam ve gerek cebrî bir iltizam ile verilen herhangi bir zarar ve ziyâna dahi denilir ki [4564] lisânımızda[2] "ziyan vermek" veya "cereme vermek"[3] dahi tâbir olunur. Yani mütegallib hükûmetlerin tazyikleri altında ağır vergiler ile ezilmekte bulunan halk gibi ezilmekteler mi, ki sana reybe'l-menûnu gözetiyorlar? {اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ} Yoksa gayb onların yanında da onlar yazıyorlar mı? ❁ Kimin evvel öleceğini Levh-i Mahfûz'dan yazıyorlar da halka onu mu haber veriyorlar? {اَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا} Yoksa bir keyd yapmak, bir tuzak kurmak mı

---

1 B: "halde".
2 B: "lâzımında".
3 "Cereme", aslı "cerîme": Bir cürüm sebebiyle alınan vergi veya cezâ-yı nakdî demek olup sonradan bi-gayr-i hakk^{ın} alınanda şâyi' olmuştur [Müellifin notu].

istiyorlar? ❁ Yani sana ve mü'minlere bir sû'-i kasd tertib etmek mi istiyorlar yâ Muhammed! Dârü'n-Nedve'de tertib etmek istedikleri sû'-i kasdı ihbardır. {فَالَّذٖينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكٖيدُونَ} Fakat o küfredenler kendileri aldanacak, o tuzak kendi başlarına geçecektir. ❁ Nitekim Resûlullah sâlimen hicret etti ve Ebû Cehiller Bedir'de kendileri yakalandılar. Bu suretle bu âyet daha önceden gaybı haber vermiştir. Gaybı onların değil, Allah'ın bilip Peygamberine haber verdiğini anlatmıştır. Denilmiştir ki sû'-i kasdı tertib edenlerin Bedir'de katlleri bi'setin on beşinci senesinde olmuştur. Burada da اَمْ kelimesinin on beş defa zikredilmesiyle buna işaret olunmuştur. Şihâb'ın dediği gibi bu kabîl gizli işaretler mu'cizât-ı Kur'âniyeden istib'âd edilmez.[1] {اَمْ لَهُمْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ} Yoksa onların Allah'tan gayrı bir ilâhları mı var ❁ da onları kurtaracak mı? O taptıkları putlar onları Allah'ın azâbından kurtaracak mı zannediyorlar? {سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ} Allah onların koştukları şirklerden münezzehtir. Hakikatte O'ndan başka ilâh yoktur ve O'nun azâbı وَاقِعٌ. مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ'dir. {وَاِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَٓاءِ سَاقِطًا} Bununla beraber onlar öyle [4565] kâfirdirler[2] ki semâdan bir kıt'anın düşmekte olduğunu görseler ❁ فَاَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِنَ السَّمَٓاءِ [eş-Şu'arâ 26/187] diye istedikleri azâbın başlarına inmekte olduğunu görseler bile yine inanmazlar da {يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ} "toplanmış bir bulut" derler ❁ fiilen başlarına inmedikçe inanmazlar. Zira اِنَّ الَّذٖينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ. وَلَوْ جَٓاءَتْهُمْ كُلُّ اٰيَةٍ حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلٖيمَ'dir [Yûnus 10/96-97]. {فَذَرْهُمْ} Onun için şimdi bırak onları, o keyd yapmak isteyenleri {حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ} tâ o günlerine çatacakları deme kadar {الَّذٖى فٖيهِ يُصْعَقُونَ} ki o gün çarpılacaklar ❁ helâk olacaklar. {يَوْمَ لَا يُغْنٖى عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا} O gün ki hiç o keyd ü tedbirlerinin kendilerine zerrece fâidesi olmayacak {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} ve hiçbir taraftan kurtarılmayacaklar[3]. ❁ İşte Peygamber'e sû'-i kasd tertib etmek isteyen Ebû Cehil ve akrânı Bedir

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 107:
وقصة بدر في السنة الخامسة عشر من النبوّة قيل ولذا وقعت كلمة أم مكرّرة هنا خمس عشرة مرّة للإشارة لما ذكر ومثله لا يستبعد من المعجزات القرآنية وإن كان الإنتقال لمثله خفياً ومناسبته أخفى.

2 H: "kâfirlerdir".

3 B: "kurtulamayacaklar".

günü böyle olmuşlardı. {وَاِنَّ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا} Ve o zulmedenlere {عَذَابًا دُونَ ذٰلِكَ} onun önünde de bir azab vardır. ❁ Burada iki ihtimal vardır. Birisi, o günden beride, yani dünyada bir azab daha var demektir. Nitekim Mekkeliler yedi sene kıtlık çekmişlerdi.[1] Bundan başka o günden ötede, yani ölümlerinden sonra kabirde ve âhirette bir azab daha var demek de olabilir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin onların pek çokları bilmezler ❁ âkıbetin böyle olacağını da, onun için küfrederler. {وَاصْبِرْ[2] لِحُكْمِ رَبِّكَ} O hâlde Rabbinin hükmüne sabret ❁ onları o günlerine kadar bıraktırıp da seni zahmetlere göğüs germeye me'mur eden Rabbinin hükmüne sabret, telâş etme {فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا} çünkü sen Bizim [4566] görüp gözetmemizle hıfzımız, nezâretlerimiz[3] altında mahfuzsun, emin ol. {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} Ve Rabbine hamdile tesbih et سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ diye hamdederek tesbih[4] et {حٖينَ تَقُومُ} kalkacağın sıra ❁ yani herhangi bir meclisten kalkarken. Ebû Dâvûd, Nesâî vesâirede Ebû Berze el-Eslemî[5] radıyallâhu anh'tan rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir meclisten kalkacağı zaman سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ أَشْهَدُ اَنْ لَا إِلٰهَ اِلَّا أَنْتَ أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ اِلَيْكَ derdi. Sual olundu, "mecliste olana keffârettir" buyurdu.[6] Bazıları da namaza durulduğu vakit سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا إِلٰهَ غَيْرُكَ okunması hakkında olduğunu rivayet etmişlerdir[7].[8] Bazıları da yataktan kalktığın vakit namaza durana kadar demek[9] olduğunu söylemişlerdir[10]

---

1 Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 1037:

«عذاباً دون ذلك» قبل موتهم وهو الجوع والقحط سبع سنين.

2 H, F, M ve B: "فاصبر".
3 B: "nezâretimiz".
4 H: "tenzih".
5 B: "el-Ensârî".
6 Ebû Dâvûd, Edeb, 32; Tirmizi, Deavât, 39:

عن أبي برزة الأسلمي قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول بأخرة إذا أراد أن يقوم من المجلس: «سبحانك اَللّٰهُمَّ وبحمدك، أشهد أن لا إِلٰهَ إلا أنت، أستغفرك وأتوب إليك» فقال رجل: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم، إنك لتقول قولا ما كنت تقوله فيما مضى، فقال: «كفارة لما يكون في المجلس».

7 H: "eylemişlerdir".
8 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 210; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 489:

عن الضحاك، في قوله: «وسبح بحمد ربك حين تقوم» قال: حين تقوم إلى الصلاة تقول هؤلاء الكلمات: سبحانك اَللّٰهُمَّ وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدك ولا إلٰهَ غيرك.

9 H -"demek".
10 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 488-489:

عن أبي الأحوص، في قوله: «وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ» قال من كل منامة، يقول حين يريد أن يقوم: سبحانَك وبحمدك.

ki buna göre "kıyam edeceğin sıra" demek daha mânalı olacaktır. {وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ} Geceden de O'nu[1] tesbih et ❁ yani gecenin bazı cüz'ünde de tesbih ile ibadet et[2] {وَاِدْبَارَ النُّجُومِ} hem de yıldızların idbârında -batmaya yaklaştığı sıra ki gecenin âhirinde sabah vakti.- ❁ "Geceden tesbih" akşam ve yatsı namazlarına, "idbâre'n-nücum" da sabah namazına işaret olduğu söylenmiştir.[3] Hazret-i Ömer, Hazret-i Ali ve Ebû Hüreyre ve Hasan radıyallâhu anhüm'den de "'geceden tesbih' nevâfil, 'idbâre'n-nücum' da fecrin iki rekâtı, yani sabah namazının sünneti" olduğu nakledilmiştir.[4] Bu suretle "ve't-Tûr" Sûresi, sabâhın gelmekte olduğunu iş'âr eden idbârü'n-nücum ile hitam buldu, şimdi bu makta'ı وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى matla'ının tâkibi de bakınız ne güzel olmuştur:

---

1 H -"O'nu".

2 B -"yani gecenin bazı cüz'ünde de tesbih ile ibadet et".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 415. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 150; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 490:

«ومن الليل»: صلاة العشاءين، و«إدبار النجوم»: صلاة الفجر.

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 194; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 577:

«وَمِنَ اللَّيْلِ» المغرب والعشاء. «وَإِدْبَارَ النُّجُومِ» الصبح. ومن قال هي النوافل جعل «إدبارهم النُّجُومِ»: ركعتي الفجر، وعلى هذا القول جماعة كثيرة، منهم عمر وعلي بن أبي طالب وأبو هريرة والحسن رضي الله عنهم.

سُورَةُ النَّجْمِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَسِتُّونَ آيَةً

NECM SÛRESİ

Ve'n-Necmi Sûresi, "Necm Sûresi" de denilir, Mekkîdir.

Âyetleri: Altmış ikidir.

Kelimeleri: Üç yüz almıştır.

Harfleri: Bin dört yüz beştir.

Fâsılası: و، ن، ة، ا، ى harfleridir.[1]

Buhârî'nin İbn Abbas'tan, İbn Merdûye'nin[2] İbn Mes'ûd'dan tahriclerine göre bu sûre Peygamber'in kıraatini ilan ettiği ilk sûredir. Harem-i Şerîf'te kıraat buyurdu, müşrikler dinliyordu.[3] Yine Buhârî ve Müslim ve Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin İbn Mes'ûd'dan rivayetlerinde de secde nâzil olan ilk sûre ve'n-Necmi'dir. Resûlullah secde etti, nâs da hep secde ettiler; ancak bir adam, bir avuç toprak aldı onun üzerine secde etti, sonra ben onun kâfiren katlolunduğunu gördüm, o Ümeyye b. Halef idi demiştir.[4] Ebû Hayyân da *Bahr*'da "Resûlullah ile beraber mü'minler ve müşrikler hep secde ettiler, Ebû Leheb'in gayrı, çünkü o bir avuç toprağı alnına kaldırdı bu yeter dedi" diye kaydetmiştir.[5]

---

1 H -"Fâsılası: و، ن، ة، ا، ى harfleridir";

F -"و، ن، ة، ا، ى harfleridir".

2 B: "Merdûye'den".

3 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: سجد النبي صلى الله عليه وسلم بالنجم، وسجد معه المسلمون والمشركون، والجن والإنس.

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 639; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 44:

وأخرج ابن مردويه عن ابن مسعود قال: أول سورة أعلن بها النبي صلى الله عليه وسلم يقرؤها «والنجم».

4 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن عبد الله رضي الله عنه قال: أول سورة أنزلت فيها سجدة «والنجم»، قال: فسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وسجد من خلفه إلا رجلا، رأيته أخذ كفا من تراب فسجد عليه، فرأيته بعد ذلك قتل كافرا، وهو أمية بن خلف.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:

وهي أول سورة أعلن رسول الله صلى الله عليه وسلم بها في الحرم، والمشركون يستمعون، فيها سجد، وسجد معه المؤمنون والمشركون والجن والإنس غير أبي لهب، فإنه رفع حفنة من تراب إلى جبهته وقال: يكفي هذا.

Âlûsî ikisinin de öyle yapmış olması muhtemildir diye cem'e işaret eylemiştir.[1]

Sebeb-i nüzûlü[2]: Yine Ebû Hayyân'ın beyânına göre; müşriklerin "Muhammed aleyhissalâtü vesselâm, Kur'ân'ı kendi uyduruyor" demiş olmalarıdır.[3] Bu sebeple de Sûre-i Tûr'un âhirine münasebeti zâhirdir. Orada "kâhin, mecnun, şâir, kendi tekavvül ediyor" dedikleri tasrih olunmuş idi. Allah teâlâ onları red için kasem ile hakikati beyan ederek buyuruyor ki:

[4568]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰىۙ ﴿١﴾ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰىۚ ﴿٢﴾ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۜ ﴿٣﴾ اِنْ هُوَ
اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰىۙ ﴿٤﴾ عَلَّمَهُ شَد۪يدُ الْقُوٰىۙ ﴿٥﴾ ذُومِرَّةٍۜ فَاسْتَوٰىۙ ﴿٦﴾ وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰىۜ
﴿٧﴾ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰىۙ ﴿٨﴾ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰىۚ ﴿٩﴾ فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِه۪ مَٓا اَوْحٰىۜ
﴿١٠﴾ مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَاٰى ﴿١١﴾ اَفَتُمَارُونَهُ عَلٰى مَا يَرٰى ﴿١٢﴾ وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰىۙ
﴿١٣﴾ عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى ﴿١٤﴾ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰىۜ ﴿١٥﴾ اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰىۙ
﴿١٦﴾ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى ﴿١٧﴾ لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى ﴿١٨﴾

Meâl-i Şerîfi

O necme kasem ederim indiği dem ki (1) şaşırmadı[4] sâhibiniz, azıtmadı da (2). Ve hevâdan söylemiyor (3). O sade bir vahiydir ancak[5] vahyolunur (4). Tâlim etti ona kuvveleri[6] şiddetli (5) bir kuvvet

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 44:

فيحتمل أنه وأمية فعلا كذلك.

2 H: "nüzûl".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:

وسبب نزولها قول المشركين: أن محمدا صلى الله عليه وسلم يختلق القرآن.

4 H ve F +"da".

5 B -"ancak".

6 B: "kuvvetli".

sâhibi, hemen duruklandı (6). Ve o en yüksek ufukta idi (7). Sonra yaklaştı da tedellî etti (8). قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى *oldu da (9) verdi kuluna verdiği vahyi (10). Gözün gördüğünü kalb tekzib etmedi (11). Şimdi siz ona o görüşüne karşı* [4569] *mücadele mi ediyorsunuz? (12). Kasem olsun ki o onu bir daha da inişinde gördü (13). Sidre-i Müntehâ'nın yanında (14). Ki Cennetü'l-Me'vâ onun yanında*[1] *(15). O dem ki o Sidre'yi bürüyen bürüyordu (16). Göz ne şaştı, ne aştı (17). Vallahi gördü, Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü (18).*

{وَالنَّجْمِ} En-Necme kasem ❁ Lâm ahid de cins de olabilir.

"**Necm**" birkaç mânaya gelir, burada her birine ihtimal verilmiştir. 1. Evvelâ mâlum olduğu üzere yıldız demektir. 2. Şecer mukabili olarak sâkı olmayan ot, çemen mânasına gelir وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ [er-Rahmân 55/6] gibi. 3. Vakit vakit, ceste ceste taksit suretiyle verilen şeyin her kısmına da denir. Kur'an da yirmi üç senede ceste ceste nâzil olduğundan müneccemen nâzil oldu denilir ve her defasında nâzil olan miktarına bir necm ıtlak edilir. 4. Sonra lâm-ı ahd ayrılmamak şartıyla النَّجْمُ bilhassa Süreyya'ya yani Ülker yıldızına isim olmuştur ki esmâ-i gālibe kabîlindendir. Ülker, semâda üzüm salkımı gibi görünür. Kamer'in menâzilinden üçüncü sayılır. Araplar mesel olarak إذَا طَلَعَ النَّجْمُ عِشَاءً اِبْتَغَى الرَّاعِي كِسَاءً "Ülker akşam doğarsa çoban örtü ister" derler. Çünkü o zaman Güneş onun mukabilinde olarak Akreb'in evvelinde bulunduğundan gurûbu ile tulû' eder, bir hadiste de إذَا طَلَعَ النَّجْمُ صَبَاحًا اِرْتَفَعَتِ الْعَاهَةُ[2] vârid olmuştur ki "Ülker sabahleyin doğarsa âfet kalkar"[3] demektir.

---

1 B -"Ki Cennetü'l-Me'vâ onun yanında".

2 B: "العاعه".

3 Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* s. 205:

عن أبي هريرة رضي الله عنه، قال: إذا طلع النجم رفعت العاهة عن أهل كل بلد.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 341:

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا طلع النجم ذا صباح، رفعت العاهة.

Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* IV, 103:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا طلع النجم صباحا رفعت العاهة». وفي رواية: «ما طلع النجم صباحا قط وبقوم عاهة إلا رفعت أو جفت». رواه كله أحمد، والبزار، والطبراني في الصغير، ولفظه: «إذا ارتفع النجم رفعت العاهة عن كل بلد». وروى الأول في الأوسط بنحوه، وفيه عسل بن سفيان؛ وثقه ابن حبان وقال: يخطئ ويخالف. وضعفه جماعة، وبقية رجاله رجال الصحيح.

Bu suretle Süreyya yıldızın en göze çarpanı ve menâzilin en meşhuru olmak hasebiyle burada müfessirlerin bazıları bununla tefsir etmişlerdir. Bir de bu sûrede رَبُّ الشِّعْرٰى geleceği cihetle bazıları da burada lâm-ı ahd ile "en-Necm" Şi'râ yıldızı olduğunu söylemişlerdir. Bu ikisinde "hüviyy" (هُوِيّ) tulû' mânasına olur. Birçokları da lâm-ı cins ile mutlak yıldız mânasına haml eylemişlerdir. Sonra kimisi hakikat kimisi de mecaz mânası [4570] gözetmişlerdir. Nitekim Ca'fer-i Sâdık Hazretleri "murad Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'dir" demiş,[1] buna göre "hüviyy" (هُوِيّ)[2] Mi'râc'dan inmesi yahut lâmekâna urûcu demek olur. Fakat Ebû Hayyân'ın nakline göre İbn Abbas, Mücâhid, Ferrâ ve Kâdî Münzir b. Sa'îd burada "en-Necm"den murad Kur'ân'ın nüzul eden miktarı demek olduğunu söylemişlerdir.[3] Nîsâbûrî der ki: "Bu surette وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ. اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ [Yâsîn 36/2-3] gibi olur."[4] Biz de bu mânayı tercih etmek istiyoruz. Bunun için mealde "necm"i "yıldız" diye tercüme etmeyip bu ihtimallere muntabık olabilmek üzere şöyle diyoruz: O necme kasem ederim {اِذَا هَوٰى} indiği dem ki ۞ هَوَى – يَهْوِي ikinci babdan masdarı[5] هُوِيًّا وهَوِيًّا هَوَيَانًا'dir ki şahinin inişi gibi sür'atle süzülüp inmek ve düşmek veya[6] yukarı fırlamak mânalarına gelir. Yıldızların tulû'u da gurûbu da bir heveyân, yani ufka bir fırlayış veya ufuktan bir iniş yahut düşüş demektir. Ecrâm-ı semâviye كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [Yâsîn 36/40] olduklarından hepsi sukūt kanununa tâbi'dirler. *Gravitation* kanunu bir heveyân kanunudur. Bu madde dördüncü babdan olarak هَوِيَ – يَهْوَى diye kullanıldığı zaman da masdarı هَوًى gelir ki nefsin şehvetine meyli, arzusuna düşkünlüğü, sevdâsı mânasına gelir.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 72; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 83; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 45:

وقال جعفر بن محمد بن علي بن الحسين رضي الله عنهم: «وَالنَّجْمِ» يعني: محمدًا صلى الله عليه وسلم «إِذَا هَوَى» إذا نزل من السماء ليلة المعراج.

2 F, M ve B: "هوى'den murad".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:

وأقسم تعالى بالنجم، فقال ابن عباس ومجاهد والفراء والقاضي منذر بن سعيد: هو الجملة من القرآن إذا نزلت، وقد نزل منجما في عشرين سنة.

4 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 198:

ورابعها: النجم أحد نجوم القرآن وقد نزل منجما في عشرين سنة فيكون كقوله «والقرآن الحكيم. إنك لمن المرسلين. على صراط مستقيم» (يس ٣٦/٢-٤).

5 B: "masdar".

6 H -"veya".

Burada "en-Necm" yıldız mânasına olduğuna göre heveyânı gurûba da tulû'a da muhtemildir. Yolcular[1] yıldızların tulû' veya gurûb lahzalarıyla istidlâl ederek yol bulurlar. Umum yıldızların gurûbu ise sabah vakti demektir. Şu hâlde cins murad olunursa kasem, sabah vaktine yapılmış demek olur. Çemen mânasında ise "heveyân" otların yükselip yere yattığı zamandır ki baharın kuvvetli çağıdır. Kur'ân'ın necmi olduğuna göre ise "hüviy" onun nüzûlü demektir. Bu surette Kur'ân'ın bir inişte inen her kısmının indiği lahzaya, yani vahiy vâkı'asının[2] tecellî eylemekte bulunduğu saatte[3] tecellî eden âyât-ı ilâhiyeye yemin edilerek şu cevap tahkik[4] ve tekid ile [4571] isbat ve tebliğ olunuyor: {مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى} Sapıtmadı[5] da sâhibiniz azıtmadı da.

"**Dalâl**" "hüdâ"nın zıddı, yolunu[6] kaybetmek veya hiç yol bulamayıp şaşkın kalmak,

"**Gayy**" da "rüşd"ün zıddı ki aklın istikāmetini veya yolun doğrusunu kaybetmektir.

"Sâhib"den murad, Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Hitab da ona "Kur'ân'ı kendi uyduruyor" diyen Kureyş ve eşbâhınadır. Bunlara karşı "sâhibiniz" tâbiri mânalıdır. Zira sâhib dâima sohbette bulunan arkadaş ve sahâbet edip koruyan hâmî mânalarını ifade ettiği için şu meâli ifade eder: Şimdiye kadar sohbetinde bulunarak pek iyi tanıdığınız, aklına istikāmetine kāil olduğunuz, bundan sonra da sizi sahâbet edip hak yolunu göstermek isteyen arkadaşınız ne yolunu şaşırdı ne de aklını: ne aldanır ne de aldatır. Ne sâhirdir ne kâhindir ne de mecnun. {وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى} Hevâdan da söylemiyor ❁ onun nutku bâhusus Kur'ân'ı nâtık olması kendisinin re'y ü arzusundan, gönlünün meyl ü sevdâsından neş'et etmez. Öyle sırf nefsî bir söyleyiş değildir. Binâen'aleyh o bir şâir olmadığı gibi keyif ve arzusuna göre hüküm

1 B: "Yolcuların".
2 B: "vak'asının".
3 B: "sûrette".
4 B: "tahakkuk".
5 B: "saptırmadı".
6 F, M ve B: "yol".

sürmek isteyen ehl-i hevâdan da değildir. {اِنْ هُوَ} O ❁ yani Kur'an veya onun nutku {اِلَّا وَحْيٌ} ancak bir vahiydir, başka türlü söylenemez[1], yalnız {يُوحٰى} vahyolunur ❁ Allah teâlâ tarafından kendisine vahiy ve tebliğ olunmak suretiyle bilinip söylenebilir. İlmî hakikatler, bâhusus istikbâlin karanlıklarını keşfederek verilecek hükümler, söylenecek haberler Hak tarafından bir ihbar ve ihtibâra mütevakkıftır.

Peygamber'in hiç ictihad ile âmil olmadığına kāil olan [4572] ulemâ, bu âyet ile istidlâl etmişlerdir. Fakat عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ [et-Tevbe 9/43] gibi âyetler Peygamber'de de ictihâdın vukū'unu, ancak isabet olmazsa o hâlde bırakılmayıp vahiyle tashih edildiğini iş'âr eder. Bu âyet de esas itibariyle Kur'an hakkında olmak gerektir. Hadislerine de şâmil olmak üzere mutlak nutkuna hamledildiği takdirde de müntehâsı itibariyle mülâhaza edilmek iktizâ edecektir. وَحْيٌ يُوحٰى'da "vahy"in muzâri' sîgasıyla tekid olunarak tahkik ve tavsîfinde buna da bir işaret yok değildir. Sonra bu vahyin en kuvvetli ilim olduğunu beyan için de buyuruluyor ki: {عَلَّمَهُ} Tâlim etti ona ❁ "tâlim" fiili iki mef'ûle ta'addî eder. Bundan burada ya birinci veya ikinci mef'ûlün mahzuf olduğunu anlarız. عَلَّمَهُ'daki zamir Peygamber'e ircâ' edilirse Kur'ân'a râci' olan ikincisi mahzuf demektir. Bu zamir Kur'ân'a ircâ' edildiği, yani "tâlim etti onu" diye mâna verildiği surette de Peygamber'e râci' olan birincisi hazfedilmiş demek olur. Ma'amâfîh ikisinde de[2] mâna birdir. Yani sâhibinize o vahyolunan Kur'ân'ı öğretti, belletti {شَدِيدُ الْقُوٰى} kuvveleri şiddetli {ذُومِرَّةٍ} bir kuvvet sâhibi ❁ اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ [er-Rahmân 55/1-2] buyurulduğu vechile Kur'ân'ı tâlim eden Allah teâlâ olduğunda şüphe yok ise de قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْر۪يلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/97] ve قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102], نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَم۪ينُ [eş-Şu'arâ 26/193] âyetlerinde beyan olunduğu üzere Allah'ın izniyle Kur'ân'ı kalb-i Muhammedî'ye indiren اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِه۪ مَا يَشَٓاءُ [eş-Şûrâ 42/51] mısdâkınca vahyi getiren resul, Rûhu'l-kudüs Cibrîl-i

1 B: "söylemez".
2 H -"de".

Emîn olduğu da muhakkak bulunduğundan burada iki veche muhtemil görünür.

İbn Abbas'tan vârid olan bir rivayete göre Allah teâlâ denilmiş ise de Hazret-i Âişe'den vârid olan rivayette Cebrâil diye tefsir olunmuş ve evsâf ve elfâzın zâhiri de buna münâsib bulunmuş olduğundan çokları Cebrâil demişlerdir.[1] Nitekim Beyzâvî مَلَكٌ شَدِيدٌ قُوَاهُ وَهُوَ جَبْرَائِيلُ فَإِنَّهُ الْوَاسِطَةُ فِي إِبْدَاءِ الْخَوَارِقِ yani "kuvveleri[2] şiddetli bir melek ki [4573] Cebrâil'dir. Zira o, hârikalar izhârında vâsıtadır" demiştir. Sonra da öbür kavle قيل ile işaret eylemiştir.[3] Taberî, "şedîdü'l-kuvâ, şedîdü'l-esbâb demektir" diyor.[4] Nîsâbûrî de "yani ilmî ve amelî kuvveleri hepsi şedîd" diye ifade etmiş ve demiştir ki: "Müte'allimin fazileti anlaşılmak için muallim medholunmuştur. عَلَّمَهُ جَبْرَائِيلُ denilmiş olsa idi bunun zâhirinden müte'allimin fazileti açık anlaşılmazdı. Bir de bunda يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ [en-Nahl 16/103] diyenlerin sözünü red vardır. Çünkü وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً [en-Nisâ 4/28], وَمَٓا اُو۪تيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَل۪يلاً'dir" [el-İsrâ 17/85].[5]

"**Mirre**"[6] "murûr"un binâ-i nev'i, öd, akıl, kuvvet, kat, sağlamlık gibi birkaç mânaya gelebileceğine göre "zû mirre" müessir ve nâfiz, ödlü, yani ödeğin zıddı olarak kavî rûhlu, akıllı, kuvvetli, sağlam vücudlu mefhumlarını ifade edebilirse de müfessirîn başlıca üç mâna göstermişlerdir:

1. Kuvvetli 2. Sağlam yapılı, güzel manzaralı 3. *Keşşâf*, Beyzâvî ve Ebussuud'un ifadelerine göre akıl ve re'yinde hasâfet ve metânet sâhibi. Bunlardan birincisi, yani kuvvetli mânası اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَت۪ينُ

---

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 417, 461; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 358; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 107; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 196; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 10.

2 B: "kuvveti".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 498:

وعُنِي بقوله «شَدِيدُ الْقُوَى» شديد الأسباب.

5 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 200:

«شديد القوى» وهو جبرائيل عليه السلام أي قواه العلمية والعملية كلها شديدة، مدح المعلم ليلزم منه فضيلة المتعلم. ولو قال «علمه جبرائيل عليه السلام» لم يفهم منه فضل المتعلم ظاهرا. وفيه رد على من زعم أنه يعلمه بشر، لأن الإنسان خلق ضعيفا «وما أوتي من العلم إلا قليلا».

6 B: "Zû mirre".

[ez-Zâriyât 51/58] mûcebince Allah teâlâ'nın sıfatı olabilirse de ikinci ve üçüncü mânalar Cebrâil'e yakışır. {فَاسْتَوٰى} Hemen istivâ ediverdi ❁ Râgıb der ki: "'İstivâ' kelimesi iki türlü kullanılır. Birisinde iki veya daha ziyade fâile isnad olunur; meselâ 'isteva Zeyd^ün ve Amr^un' denilir, müsâvî oldular demektir. 'Müsâvat' da kemmiyette veya keyfiyette mu'âdele, yani denkleşmedir. لَا يَسْتَوُنَ عِنْدَ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/19] bu mânadandır. İkincisi de[1] şeyin zâtındaki itidale -düzgünlük, denklik, doğruluk, yükseklik gibi nisbet-i mahsûsaya- söylenir, ذُومِرَّةٍ فَاسْتَوٰى [en-Necm 53/6], فَاِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ [el-Mü'minûn 23/28], لِتَسْتَوُا عَلٰى ظُهُورِهٖ [ez-Zuhruf 43/13], فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ [el-Feth 48/29] ve اِسْتَوَى فُلَانٌ عَلَى عَمَالَتِهِ، وَاسْتَوَى أَمْرُ فُلَانٍ gibi. عَلَى ile ta'diyesinde de istîlâ mânasını iktizâ eder."[2] Ma'amâfîh buradaki فَاسْتَوٰى'da müfessirînin birkaç vechi vardır. Evvelâ bunun zamirinde iki vecih muhtemildir. Birisi tâlim eden Cebrâil'e, birisi de [4574] tâlim olunan sâhibe râci' olmasıdır. Cibrîl'e râci' olduğuna göre fâ, tefsîriye olarak عَلَّمَهُ'ya atfolunup مَٓا اَوْحٰى kavline kadar tâlimin keyfiyetini bir nevi beyandır. Bunda "istivâ" Cibrîl'in düpedüz kendi suretiyle ufuk-ı a'lâda doğrudan doğru zuhûru mânasına olarak اِسْتَقَامَ عَلَى صُورَتِهِ الْحَقِيقِيَّه diye anlatılmıştır. Denilmiş ki enbiyâdan hiçbiri Cebrâil'i hakîkī suretiyle görmemişti ancak Muhammed aleyhissalâtü vesselâm biri Arz'da biri semâda iki kere gördü.[3] Bu îzâha göre mâna şu oluyor: Cebrâil ona şöyle tâlim etti: Bazen olduğu gibi, beşer suretinde temessül ederek değil, Allah'ın yarattığı gibi[4] hakîkī suret ve hilkati ile düpedüz doğrudan

---

1 B -"bir".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 439:

واسْتَوَى يقال على وجهين: أحدهما: يسند إليه فاعلان فصاعدا، نحو: اسْتَوَى زيد وعمرو في كذا، أي: تَسَاوَيَا، وقال: «لا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ» (التوبة ١٩/٩) والثاني: أن يقال لاعتدال الشيء في ذاته، نحو: «ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوى» (النجم ٦/٥٣)، وقال: «فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ» (المؤمنون ٢٨/٢٣)، «لِتَسْتَوُوا عَلى ظُهُورِهِ» (الزخرف ١٣/٤٣)، «فَاسْتَوى عَلى سُوقِهِ» (الفتح ٢٩/٤٨)، واستوى فلان على عمالته، واستوى أمر فلان، ومتى عدّي بـ«على» اقتضى معنى الاستيلاء...

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 59. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 200; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 47:

«فاستوى» عطفٌ على «علّمه» بطريق التفسير فإنّه إلى قوله تعالى «ما أوحى» بيان لكيفيّة التعليم، أي: فاستقام على صورته التي خلقه الله تعالى عليها دون الصورة التي كان يتمثّل بها كلّما هبط بالوحي، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أحبَّ أن يراه في صورته التي جُبل عليها، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بحِراء فطلع له جبريلُ عليهما السلام مِن المشرق فسدّ الأرض من المغرب وملأ الأفق، فخرَّ رسول الله عليه السلام فنزل جبريلُ في صورة الآدميّين فضمّه إلى نفسه وجعل يمسح الغبار عن وجهه. قيل ما رآه أحد مِن الأنبياء في صورته غير النبي عليهم السلام فإنّه رآه فيها مرّتين مرّةً في الأرض ومرّةً في السماء.

4 B: "beşer suretinde temessül ederek değil, Allah'ın yarattığı gibi".

doğru ufuk-ı a'lâda durup göründü. Bunu "dosdoğru semâda göründü" diye de ifade edebiliriz. Bazıları "tâlim etti de semâda durdu" demişler,[1] bazıları da "verilen emir üzerine kuvvetiyle istîlâ etti" demişlerdir.[2] İstivâ eden Peygamber olduğuna göre ise -ki biz bu mâna üzerine yürümek istiyoruz- fâ mücerred ta'kīb veya sebebiye olarak şöyle demek olur: O kuvvetleri şiddetli kuvvet sâhibi tâlim etti de sâhibiniz hemen istivâ etti. Yani ilm ü nübüvvette yükselip istikāmetini aldı {وَهُوَ} ve o ✿ istivâ ettiği sıra {بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى} en yüksek ufukta olarak istivâ etti.

"**Ufuk**" esas mânasında mutlaka kıyı ve kenar demektir. Bilhassa semânın kenarlarından kıyısına ve eteğine denir. Rüzgârların estiği cihetlere de ıtlak edilir. Hey'etçilerin ufuk-ı hissî, ufuk-ı zâhirî veya mer'î veya şu'âî, ufuk-ı hakīkī diye mülâhaza ettikleri üç daire ıstılâhî olmakla beraber ikinci mânadan hâriç değildir. Çünkü hâsılı râsıdın kāmetine amûden bulunduğu noktadan veya gözünden veya merkez-i Arz'dan geçtiği düşünülen Arz müstevîsinin semâ ile fasl-ı müşterekine "ufuk" denilmiş oluyor ki Arz bakımından gökkubbenin tam kıyısı demektir. Şu hâlde ufuk bir bakıma Arz'ın, bir bakıma da semânın kıyısı olacağından en yüksek kıyısı [4575] demek olan "ufuk-ı a'lâ", ufuk-ı semâ ve ufuk-ı şarkī denilmiştir.

Fahreddin[3] Râzî der ki: "Meşhuru bu هُوَ zamiri Cibrîl'indir. 'Cibrîl, Allah'ın halkettiği gibi ufuk-ı şarkīde istivâ eyledi, azametinden bütün maşrıkı kapladı' diye mâna verilmiştir. Hâlbuki zahir olan murad Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem olmasıdır. Mânası mekânda âlî bir makamda istivâ ise de maksad hakikaten mekânda bulunmak değil, kadrinin, rütbe ve menzilesinin yüksekliğidir."[4]

{ثُمَّ دَنَا} Sonra yaklaştı {فَتَدَلّٰى} tedellî etti de ✿ "tedellî" kelimesinde üç iştikak vardır. Birisi "delâl"den aslı "tedellül" olarak dilber, naz suretinde

---

1 H -"Bazıları 'tâlim etti de semâda durdu' demişler".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 59:

وقيل: استوى بقوّته على ما جُعل له مِن الأمر.

3 H: "Fahr-ı".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 238:

«وهو بالأفق الأعلى» والمشهور أن هو ضمير جبريل وتقديره استوى كما خلقه الله تعالى بالأفق الشرقي، فسد المشرق لعظمته، والظاهر أن المراد محمد صلى الله عليه وسلم معناه استوى بمكان وهو بالمكان العالي رتبة ومنزلة في رفعة القدر لا حقيقة في الحصول في المكان.

cilve ve inbisat göstermektir. Burada bu mânadan bahsetmişlerse de Allah teâlâ'ya isnad edildiği takdirde habîb ile mahbub beyninde mahabbet tecelliyâtından güzel bir istiare olabilir. İkincisi: yâî olarak "delâ"dan yaklaşmak ve tevazu eylemek mânasına gelir ki burada bazıları bu mânayı vermişlerdir. Bu surette دَنَا'nın bir tefsiri gibi olarak "yaklaştı indi" veya "indi yaklaştı" meâlinde olur. Üçüncüsü vâvî olarak "delv"den müştak olmasıdır. "Delv" ismi kofa demek olduğu gibi "delv" masdarı da kofayı sarkıtmak veya çekmek mânalarına geldiği için onun tefe"ulü olan "tedellî" de herhangi bir şeyin yukarıdan aşağı sarkması veya aşağıdan yukarı çekilmesi mânalarına gelebilir. Onun için çokları Cibrîl'in fiili olmak üzere sarkmak mânasıyla tefsir etmişlerdir. Yani Cibrîl ufuk-ı a'lâda istivâdan sonra yaklaştı, birdenbire Peygamber'e doğru sarktı. Bu takdir, Cebel-i Hirâ'da اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][1] tâlimiyle vahyin başlangıcındaki gelişini anlatmış oluyorsa da henüz Peygamber'in terakkīsine, Mi'râcına müte'allik bir mazmun ifade etmiş olmuyor. Bu dünüv ve tedellîyi Allah'ın fiili olarak mülâhaza edenler tedellîyi bir de cezb mânası ile [4576] tefsir etmişlerdir. Nitekim Beyzâvî bunu naklederken وَتَدَلِّيهِ جَذْبُهُ بِشَرَاشِرِهِ إِلَى جَنَابِ الْقُدْسِ "yani Allah teâlâ'nın tedellîsi Peygamber'i bütün külliyeti ile Cenâb-ı Kuds'e cezbetmesi demektir" diye göstermiştir[2].[3] Fakat biz bunu cezb değil cezbin eseri ve istivâ gibi Peygamber'in vasfı olmak üzere aynı mânadan incizab ile bir terakki anlıyoruz ki yukarıdan aşağıya sarkmak değil, aşağıdan yukarıya çekilip çıkmak mânasıdır ve bununla tamamen Mi'râca işaret buyurulmuştur. Yani Peygamber, Cibrîl'in tâlimi üzerine ufuk-ı a'lâda istivâ ile de kalmadı, o istivâdan sonra kurb-i Hakk'a, Cenâb-ı Kuds'e doğru yaklaştı. Allahu a'lem لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ[4] mazmûnu zâhir

---

1 "Oku ismiyle O Rabbinin!"
2 B: "gösterilmişdir".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 158.
4 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:
عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

oldu da birdenbire bir incizab ile ufuk-ı a‘lânın mâverasına fırladı. {فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى} Derken قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى oldu ❁ iki yay kadar veya daha yakın.

“**Kavs**” mâlum ki yay demektir.

“**Kāb**” da yayın kabzasıyla kiriş[1] mahalli olan iki köşe aralığına denir ki bir yayda iki kāb bulunur. Bu mâna ile bazıları burada kalb tarîkiyle bir kavsın iki kābı قَابَي قَوْس demek olabileceğini söylemişlerdir. Yayın kabzasıyla kirişi arasına da “kāb” denilebildiği söylenmiştir. Mızrak (*rumh*), değnek (*sevt*), arşın (*zirâ‘, kol*), boy, kulaç (*bâ‘*), adım (*hatve*), karış (*şibr*), serre (*fitr*), parmak (*isbi‘*) tûl ölçüsü olarak kullanılmış olduğu gibi, kavs da öyle bir tûl mikyâsı olarak kullanılmıştır. Hicaz lügatında “kavs” zirâ‘ mânasına geldiği ve İbn Abbas'tan burada bu mânaya olduğu da söylenmiştir. Buna göre قَابَ قَوْسَيْنِ iki arşın kadar demek gibi olmuş oluyor. Lâkin burada daha güzel bir mâna nakledilmiştir. Şöyle ki Araplar câhiliyede bir ittifak için antlaşacakları zaman iki yay çıkarır, birini diğerinin üzerine koyarak ikisinin kābını birleştirir, sonra ikisini beraber çekip onlarla bir ok atarlar. Bu onların her birinin rızâsı [4477] diğerinin rızâsı, gazabı diğerinin gazabı olup hilâfı mümkin olmayacak vechile ahitleştiklerine işaret olurdu. Bu mânada “kāb” mikdar mânasına değil, iki kavsin[2] birlik manzarasını gösteren kabza ile kiriş[3] arası demek oluyor. Görülüyor ki bu mâna hem öbüründen daha ziyade bir yakınlık tasvir ediyor, hem de mânevî bir kurbe işaret eyliyor.[4] اَوْ اَدْنٰى'daki اَوْ [5]“hatta daha yakın” mânasına bir terakki ifade eder. Böyle muhatabların bakımından terdid suretinde anlatılması da ifadenin temsîlî olduğunu ihtar içindir. Bunun için müfessirîn derler ki kemâl-i kurbü tasvir eden bu ifade meleke-i ittisâli temsil ve bu‘d-i mülebbisi nefyile Peygamber'in vahyi istimâ‘ını tahkiktir. {فَاَوْحٰى اِلٰى عَبْدِه۪ مَٓا اَوْحٰى} Bu suretle Allah kuluna

1 M: “giriş”.
2 H -“iki kavsin”.
3 M: “giriş”.
4 H +“Ve”.
5 H +“hem”.

verdiği vahyi verdi ۞ burada عَبْدِهٖ'deki zamirin Allah'a râci' olduğunda ihtilâf yoktur. "Şedîdü'l-kuvâ"dan murad Allah teâlâ olduğuna göre bu zâhirdir. Diğer vecihlerde de ifadenin cereyânından ismullah mâlum olarak mezkur hükmündedir. Şu hâlde burada başlıca iki mâna mümkindir. Birisi: İşte Cebrâil böyle yaklaştı da Allah'ın kulu Muhammed aleyhisselâm'a gönderdiği her vahyi getirdi, vahyetti onu öyle tâlim etti: ibtidâ bütün suretiyle görünerek onun vahy-i ilâhî olduğunu öğretti de peyderpey tebliğ eyledi. Birisi de: İşte Allah'ın has kulu olan sâhibiniz Muhammed aleyhisselâm o istivâdan sonra Rabbine öyle yaklaştı, her vâsıta mürtefi' oldu da Allah o kuluna doğrudan doğru verdiği vahyi verdi. Yani Mi'râc'da her ne vahy eyledi ise Cibrîl'in dahi tavassutu olmaksızın vahy eyledi. Biz bu mânaya taraftarız. Evvelki mânaya göre Mi'râc kaziyyesi yalnız وَلَقَدْ رَاٰهُ kavline bırakılmış oluyor.

Mi'râc'da bilâ-vâsıta vahyolunan مَٓا اَوْحٰى ne idi? Bunun birisi namaz olduğu mâruftur, bir de şu rivayet edilmiştir: Peygamberlerden hiçbiri senden evvel cennete girmeyecek, ümmetlerden hiçbiri de senin ümmetinden [4578] evvel cennete girmeyecek.[1] Sûre-i Bakara'nın âhiri اٰمَنَ الرَّسُولُ'nün de Mi'râc'da nüzûlüne dair rivayet[2] geçmişti.[3] *Sahîh-i Müslim*'de "Resûlullah'a üç şey verildi. Beş vakit namaz verildi, Sûre-i Bakara'nın havâtimi verildi, ümmetinden hiçbir şey şerîk koşmayanlara mukhimât, yani büyük günahlar mağfiret olundu" diye mervîdir.[4] Ma'âmâfîh o bezm-i hâstaki vahyin tafsîlâtı ne olduğunu ancak Allah ile Peygamberi bilir. Nitekim Nizameddin Nîsâbûrî tefsirinde der ki:

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 240; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 201:
وفي الذي وجوه أولها: الذي أوحى الصلاة. ثانيها: أن أحدا من الأنبياء لا يدخل الجنة قبلك وأمة من الأمم لا تدخل الجنة قبل أمتك.

2 H ve F: "bir söz".

3 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 189; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* III, 425; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 755:
«آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ» روي عن الحسن وعن مجاهد: أن هذه الآية نزلت في قصة المعراج، وهكذا روي في بعض الروايات عن عبد الله بن عباس. وقال بعضهم: جميع القرآن نزل به جبريل على محمد صلى الله عليه وسلم إلا هذه الآية، فإن النبيّ صلّى الله عليه وسلم سمعها ليلة المعراج.

4 Müslim, Îmân, 279:
عن عبد الله قال: لما أسري برسول الله صلى الله عليه وسلم انتهي به إلى سدرة المنتهى، وهي في السماء السادسة إليها ينتهي ما يعرج به من الأرض فيقبض منها، وإليها ينتهي ما يهبط به من فوقها فيقبض منها، قال: «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: فراش من ذهب. قال: فأعطي رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاثا: أعطي الصلوات الخمس، وأعطي خواتيم سورة البقرة، وغفر لمن لم يشرك بالله من أمته شيئا المقحمات.

"Zâhir olan[1], birtakım esrâr ve hakāik ve ma'âriftir ki onları Allah ile Resûlünden[2] başkası bilmez."[3]

{مَا كَذَبَ الْفُؤٰادُ مَا رَاٰى} Gördüğünü gönül tekzib etmedi ❁ burada رَاٰى zamiri "abd"e de "fuâd"a da gidebilir. مَا زَاغَ الْبَصَرُ buyurulmasına göre bu rü'yetin basarî olması iktizâ eder. Gözünün gördüğünü kalbi tekzib etmedi demek olur. Yani gerek bütün o kuvvelerinin, kuvvetinin şiddetiyle Cibrîl'i ve gerek Mi'râc'daki o tecelliyâtı görmesi bir hayâl değil, kalb ve vicdânının[4] yalan çıkarmayıp şehadet ederek tasdik eylediği hakikattir. Onun için Cibrîl her geldikçe herhangi surette olursa olsun tanıdı. {اَفَتُمَارُونَهُ عَلٰى مَا يَرٰى} Şimdi siz ona, o görüşüne karşı mücadele mi ediyorsunuz? ❁ Muzâri' sîgasıyla يَرٰى buyurulması rü'yetin istimrârına delâlet eder. Nitekim bunu sarâhatle takrir için de şöyle buyuruluyor: {وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى} Kasem olsun ki o, onu bir de diğer inişte gördü. ❁ Bir de o gördüğü Şedîdü'l-kuvâ Zû-mirre'yi, yani hakîkī sureti ve bütün kuvâsı ve kuvveti ile kendini tâlim eden Cibrîl'i bir de Mi'râc'dan inerken gördü. Burada Cibrîl'in mertebesi Resûlullah'ın mertebesinden geri kaldığına işaret olunmuştur. Müfessirînin çoğu diyorlar ki: نَزْلَةً masdar binâ-i merre olduğundan dolayı مرة mânasında [4579] zarfiyet üzere mansubdur. "Diğer bir kere de bir inişte gördü" demek olur. Hûfî[5] ve İbn Atıyye gibi bazıları da hâl mevkiinde masdar olduğunu söylemişlerdir[6] ki "inerken" demek olur. اُخْرٰى evvelkine göre نَزْلَةً'in sıfatı, "diğer bir iniş", ikinciye göre de مَرَّةً أُخْرَى "diğer bir kere" yahut رَاٰى'nin mef'ûl-i mutlakı olarak رُؤْيَةً أُخْرَى "diğer bir görüş" demektir. Bu

---

1 H: "olacak".
2 B: "peygamberinden".
3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân*, VI, 201:

والظاهر أنها أسرار وحقائق ومعارف لا يعلمها إلا الله ورسوله.

4 F, M ve B: "vicdanın".
5 M ve B: "Sofi".
6 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 199:

و«نَزْلَةً» معناه: مرة، ونصبه على المصدر في موضع الحال.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XIV, 50:

وقال الحوفي وابن عطية: إن «نزلة» منصوب على المصدرية للحال المقدرة أي نازلا نزلة.

inişin Mi'râc gecesi olduğunda ittifak vardır. Ancak[1] kimin inişi olduğu hakkında söz de[2] vardır. Bazıları Allah teâlâ'nın nüzûlü demişlerdir. Râzî der ki: "Allah teâlâ hakkında hareket ve nüzul tasavvuru bâtıldır. Manevî kurb ile nüzul ise rahmet ve fazl ile abdine yaklaşır da abd onu görmez. Onun için Mûsâ رَبِّ اَرِنِى [el-A'râf 7/143] dedi ki, 'azamet ve celâl hicablarından bazısını izâle et, kuluna rahmet ve ifdal ile yaklaş da seni göreyim' demektir."[3] Birçokları Cibrîl'in hakīkī sureti ile nüzûlü demişlerdir.[4] Lâkin Cibrîl Sidre-i Müntehâ'dan öte geçemediğine göre burada عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى kaydı Cibrîl'in nüzûlü hâline münâsib olmaz. Zira Cibrîl bir iniş hâlinde Sidre-i Müntehâ'nın yanında görülmek için oraya daha yüksekten inmiş olmak iktizâ eder. Bunun için biz bunu[5] قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى olan Peygamber'in Mi'râc'dan inişi mânasına anlıyoruz. Râzî ve Nîsâbûrî'nin kaydettikleri vechile Mi'râc haberlerinde vârid olduğuna göre Mi'râc gecesi Cibrîl لَوْ دَنَوْتُ أُنْمُلَةً[6] لَاحْتَرَقْتُ "bir parmak ucu daha yaklaşsam muhakkak yanardım" dediği makamda Peygamber'den geri kalıp Peygamber geçti, sonra ona avdet eyledi ki bu iniştir.[7] Bir de Resûlullah namaz emrinde birkaç kereler inip çıkmış idi[8], نَزْلَةً اُخْرٰى tâbiri bu itibar ile son inişi ifade etmiş olacağından daha mânalı olmuş oluyor. Biz bu mânada karar kılmak istiyoruz. Bunun hâsılı şu oluyor:

---

1 B: "Fakat".

2 H ve F -"de".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 243:

وعلى هذا فالنزلة تحتمل وجهين أحدهما: أنها لله، وعلى هذا فوجهان أحدهما: قول من يجوز على الله تعالى الحركة والانتقال وهو باطل وثانيهما: النزول بالقرب المعنوي لا الحسي فإن الله تعالى قد يقرب بالرحمة والفضل من عبده ولا يراه العبد، ولهذا قال موسى عليه السلام «رب أرني» (البقرة ٢/٢٦٠) أي أزل بعض حجب العظمة والجلال، وادن من العبد بالرحمة والإفضال لأراك.

4 B -"Birçokları Cibrîl'in hakīkī sureti ile nüzûlü demişlerdir".

5 M ve B: "bu".

6 B: "نملة".

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 243; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 202. Krş. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât,* I, 121:

ورد في بعض أخبار ليلة المعراج، جاوز جبريل عليه السلام، وقال له جبريل عليه السلام لو دنوت أنملة لاحترقت، ثم عاد إليه فذلك نزلة.

8 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Müslim, Îmân, 263:

...ثم فرضت علي خمسون صلاة فأقبلت حتى جئت موسى فقال: ما صنعت قلت: فرضت علي خمسون صلاة قال: «أنا أعلم بالناس منك عالجت بني إسرائيل أشد المعالجة وإن أمتك لا تطيق فارجع إلى ربك فسله» فرجعت فسألته فجعلها أربعين ثم مثله ثم ثلاثين ثم مثله فجعل عشرين ثم مثله فجعل عشرا فأتيت موسى فقال مثله فجعلها خمسا فأتيت موسى فقال: «ما صنعت» قلت: «جعلها خمسا» فقال مثله قلت: «سلمت بخير» فنودي: إني قد أمضيت فريضتي وخففت عن عبادي وأجزي الحسنة عشرا.

Resûlullah Cibrîl'i necm-i Kur'ân'ın her nüzûlünde temessül ettiği suret ile görüyordu, hakīkī sureti ile de bir kere Mi'râc'dan evvel gördü, o vakit Cibrîl Resûlullah'a inmiş idi, bir kere de Mi'râc'dan inerken gördü. Bunda Resûlullah Cibrîl'e doğru iniyordu, [4580] Cibrîl onu istikbal ediyordu. {عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى} Sidre-i Müntehâ'nın yanında.

"**Sidre-i Müntehâ**", Müntehâ Sidresi, terkîb-i izâfîdir.

"**Müntehâ**" ism-i mekân ve masdar-ı mîmî olabileceğine göre nihâyet sidresi[1] veya son haddin sidresi mefhûmunu ifade eder bir isim olmuştur. "Sidre", yukarılarda da geçtiği üzere bir ağaçtır. *Kāmûs* tercemesinde: "Sidr[2], sîn'in kesri ve dâl'in sükûnuyla şecer-i nebk ismidir ki 'Arabistan kirazı' tâbir olunur. Trabzon hurması ol nevidendir. Müfredi 'sidre'dir, cem'i 'siderât' ve 'sidirât' ve 'sider' ve 'südür' gelir. Ve şecer-i mezbur iki gûne olur biri büstânîdir ki yemişi hoş olup yaprağıyla da gaslolunur. Birisi berrîdir ki yemişi kekre olur. Ve ikisinin de gölgesi begāyet koyu ve latif ve hafif olur."[3] Bu maddede bir hayret mânası da vardır. "Seder" ve "sederât" göz kamaşmak ve hayran olmak demektir. "Sidre",[4] bundan binâ-i nevi' olduğu zaman da bir nevi tehayyür ifade eder. Müfessirîn "Sidre-i Müntehâ"yı her iki mânaya işaret ederek tefsir etmişlerdir:

1. Meşhûru;[5] Sidre-i Müntehâ, Arş'ın sağından yedinci semâda -bir hadiste de altıncı semâda- bir nebk ağacıdır ki müttakīlere mev'ud olan cennetteki nehirler (Sûre-i Muhammed) onun altından kaynar. Hazret-i Peygamber'den bunun vasfında "nebkı kulâl-i[6] Hecer ve yaprakları âzân-ı fiyele gibi bir şecere ki râkib gölgesinde yetmiş sene gitse kat' edemez, bir yaprağı ümmetin hepsini örter", "bir şecere ki râkib gölgesinde[7] yüz sene gider kat' edemez ve bir yaprağı bütün ümmeti bürür" gibi

1 F: "sidre".
2 H: "Sidre".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 385.
4 F, M ve B -"Sidre".
5 F, M ve B -"Meşhûru".
6 M: "kilâli".
7 H -"yetmiş sene gitse kat' edemez, bir yaprağı ümmetin hepsini örter", "bir şecere ki râkib gölgesinde".

haberler nakledilmiştir.[1] Bunda bütün âlem-i halkın ecrâm ve eb'âdı ile müntehâ-yı teşekkülâtı, âlem-i emir hudûduna dikilmiş bir ağaç, bir şecere-i kevn olarak gösterilmiş gibi görünür. İbn[2] Mes'ûd radıyallâhu anh'tan da: سِدْرَةُ الْمُنْتَهَى مِنْ صُبْرِ[3] الْجَنَّةِ عَلَيْهَا فُضُولُ السُّنْدُسِ وَالْإِسْتَبْرَقِ [4581] "Sidre-i Müntehâ cennetin uçlarındandır üzerinde sündüs ve istebrakın etekleri vardır"[4] diye rivayet edilmiş olmakla *Keşşâf*ta كَأَنَّهَا فِي مُنْتَهَى الْجَنَّةِ وَآخِرِهَا denilmiştir.[5] İbn Abbas ve Ka'b'dan nakledildiğine göre Sidre-i Müntehâ Arş'ın tahtında bir sidredir ki gerek melek ve gerek nebî ve gerek sâir mahlûkāttan her âlimin ilmi nihâyet ona müntehî olur. Ondan ötesi gaybdır, Allah'tan başkası bilmez.[6] Yahut Dahhâk'tan rivayet olunduğu[7] üzere emr-i ilâhîden her şey ona müntehî olur. Ondan ileri geçmez.[8] Hep bu kaviller, "müntehâ" denilmesinin vechini beyan gibidir.

2. Fahr-i Râzî'nin birinciden sonra kaydettiği bir kavle göre de; "sidre" "râkib"den "rikbe" gibi binâ-i merre olarak Sidre-i Müntehâ hayret-i kusvâ demektir. Yani akılların hayrette kaldığı, daha fevkinde

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 516-518. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 104, 110; *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 250:

عن أبي هريرة أو غيره –شكّ أبو جعفر الرازيّ– قال: لما أُسريَ بالنبيّ صلى الله عليه وسلم انتهى إلى السدرة، فقيل له هذه السدرة ينتهي إليها كلّ أحد خلا من أمتك على سنتك، فإذا هي شجرة يخرج من أصلها أنهار من ماء غير آسن، وأنهار من لبن لم يتغير طعمه، وأنهار من خمر لذّة للشاربين، وأنهار من عسل مصفى، وهي شجرة يسير الراكب في ظلها سبعين عاما لا يقطعها، والورقة منها تغطي الأمة كلها.

عن أسماء بنت أبي بكر، قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذكر سدرة المنتهى، فقال: «يَسيرُ في ظلّ الفَنَن منها مئة راكب، أو قال: يَسْتَظلُّ فِي الفَنَنِ منها مئة راكب»، شكّ يحيى «فيها فَراش الذّهب، كانَّ ثمرها القِلالُ».

عن الربيع، عن سدرة المنتهى، قال: السدرة: شجرة يسير الراكب في ظلها مئة عام لا يقطعها، وإن ورقة منها غَشَّت الأمَّةَ كلها.

عن قتادة، في قوله «عند سدرة المنتهى»: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: رفعت لي سدرة منتهاها في السماء السابعة، نبقها مثل قلال هجر، وورقها مثل آذان الفيلة، يخرج من ساقها نهران ظاهران، ونهران باطنان، قال: قلت لجبريل: ما هذان النهران... قال: أما النهران الباطنان، ففي الجنة، وأما النهران الظاهران: فالنيل والفرات».

2 B -"İbn".

3 H: "حبر".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 517:

عن ابن مسعود «سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى» قال: من صُبْر الجنة عليها أو عليه فضول السندس والإستبرق، أو جعل عليها فضول.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 421.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 513-514. Krş. İbn Mübârek, *ez-Zühd ve rekāik,* s. 434; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 53/3276:

عن شمر، قال: جاء ابن عباس إلى كعب الأحبار، فقال له: حدثني عن قول الله «عند سدرة المنتهى عندها جنة المأوى» فقال كعب: إنها سدرة في أصل العرش، إليها ينتهي علم كل عالم، ملك مقرب، أو نبي مرسل، ما خلفها غيب، لا يعلمه إلا الله.

7 H: "edildiği".

8 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 57; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 514:

عن الأجلح، قال: قلت للضحاك: لم سميت سدرة المنتهى؟ قال: لأنه ينتهي إليها كل شيء من أمر الله.

hayret tasavvur edilmeyecek vechile son derecede[1] hayrette kaldığı makamda Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hayrette kalmadı, şaşmadı, kaybetmedi, gördüğünü gördü.[2] Maʻamâfîh yine Râzî der ki "sahih olan evvelki vecihtir."[3]

3. Ebussuud'un kaydettiği bir mânaya göre, وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42] buyurulduğu üzere "müntehâ" Allah teâlâ, Sidretü'l-Müntehâ da milkin mâlikine izâfeti ile Allah'ın sidresi demek dahi olabilir.[4]

{عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰى} Cennetü'l-Me'vâ onun yanında ❁ yani sidrenin yanında. Cennetü'l-Me'vâ müttakīlerin veya şühedâ ervâhının varacakları cennet. {اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى} O dem ki Sidre'yi bürüyen bürüyordu ❁ o demde gördü. Miʻrâc hadislerinde İbn Cerîr'in tahric ettiği rivayetlerde Hazret-i Enes radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah buyurdu: 'Melek beni Miʻrâc'a çıkardı, sonra Sidre'ye müntehî oldum, onun Sidre olduğunu tanıyordum[5], yaprağını ve meyvesini tanıyordum. Derken onu Allah'ın emrinden bürüyen bürüyüverince öyle tehavvül etti ki hüsnünden [4582] kimsenin tavsif edemeyeceği bir hâle geldi, onu vasfedemem."[6] İbn Cerîr'de İbn Zeyd'den: "Yâ Resûlallah, Sidre'yi gaşyeden ne gördün?" denildi, buyurdu ki: فَرَاشٌ مِنْ ذَهَبٍ yani "altından bir

1 H: "derece".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 244:
وقيل سدرة المنتهى هي الحيرة القصوى من السدرة، والسدرة كالركبة من الراكب عند ما يحار العقل حيرة لا حيرة فوقها، ما حار النبي صلى الله عليه وسلم وما غاب ورأى ما رأى.
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 245:
المسألة الثانية: قد ذكرت أن في بعض الوجوه سدرة المنتهى هي الحيرة القصوى، وقوله يغشى السدرة على ذلك الوجه ينادي بالبطلان، فهل يمكن تصحيحه؟ نقول يمكن أن يقال المراد من الغشيان غشيان حالة على حالة، أي ورد على حالة الحيرة حالة الرؤية واليقين، ورأى محمد صلى الله عليه وسلم عند ما حار العقل ما رآه وقت ما طرأ على تلك الحالة ما طرأ من فضل الله تعالى ورحمته، والأول هو الصحيح، فإن النقل الذي ذكرنا من أن السدرة نبقها كقلال هجر يدل على أنها شجرة.
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 61:
أو إضافة الْمُلك إلى المالك على حذف الجارّ والمجرور، أي: سدرة المنتهى إليه وهو الله عزّ وجلّ، قال تعالى: «إلى ربك المنتهى» (النجم ٥٣/٤٢).
5 M: "tanıyorum".
6 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXII, 516:
عن أنس، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «عرج بي الملك، قال: ثم انتهيت إلى السدرة وأنا أعرف أنها سدرة، أعرف ورقها وثمرها، قال: فلما غشيها من أمر الله ما غشيها تحولت حتى ما يستطيع أحد أن يصفها». عن أنس عن رسول الله صلى الله عليه وسلم مثله، إلا أنه قال: «حتى ما أستطيع أن أصفها».

pervane gaşyediyordu gördüm ve gördüm ki her yaprağında bir melek kāim Allah'a tesbih eyliyordu."[1] İbn Abbas'tan: اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى "onu Allah gaşy etti de Muhammed Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü."[2] Bu gaşy sıfat-ı fi'l olmak gerektir. Rebî''den: "Sidre'yi Rabbin nûru gaşy etti ve melâike gaşy etti."[3] Ebu'l-Âliye'den: "Onu Hallâk'ın nûru gaşy etti ve melâike gaşy etti[4] öyle ki ağaca uçuşan kuşlar gibi."[5] Mücâhid'den: "Muhammed, Sidre'yi gördü ve Muhammed kalbi ile Rabbini gördü."[6] {مَا زَاغَ الْبَصَرُ} Göz şaşmadı ❁ onu gören Resûlullah'ın gözü kaymadı, şaşıp da sağa sola bir eğri bakmadı {وَمَا طَغٰى} ve aşmadı ❁ görmek haddini tecavüz edip de yanlış bir görüş de görmedi. Akılların şaşacağı, gözlerin kamaşacağı hayretengiz şeyler görmekle beraber ne şaştı ne de aştı, kemâl-i dikkat ve sıhhat ile tesbit edip müşahede etti. Evvelkisi edebini, ikincisi kuvvetini beyandır. Râzî der ki: "Mûsâ aleyhisselâm'a olduğu gibi olmadı, zira onda cebel düpedüz olmuş, Mûsâ sa'ka ile yıkılmış ve binâen'aleyh nazarı kesmiş bayılmış idi. Lâkin Sidre cebelden kuvvetli idi, cebel dekk oldu Sidre sebat etti, şecere kımıldamadı. وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا [el-A'râf 7/143] oldu fakat Muhammed sarsılmadı."[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 519:
قال ابن زيد، في قوله «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: قيل له: يا رسول الله، أي شيء رأيت يغشى تلك السدرة؟ قال: رأيتها يغشاها فراش من ذهب، ورأيت على كل ورقة من ورقها ملكا قائما يسبح الله.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:
عن ابن عباس، قوله: «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: غشيها الله، فرأى محمد من آيات ربه الكبرى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:
عن الربيع «إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى» قال: غشيها نور الربّ، وغشيتها الملائكة من حُبّ الله مثل الغربان حين يقعن على الشجر.

4 F, M ve B -"ve melâike gaşy etti".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:
عن أبي العالية الرياحي، عن أبي هريرة أو غيره «شكّ أبو جعفر» قال: لما أُسري بالنبيّ صلى الله عليه وسلم انتهى إلى السدرة، قال: فغشيها نور الخَلاقِ، وغشيتها الملائكة أمثال الغربان حين يقعن على الشجر...

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:
عن مجاهد، في قوله «إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى» قال: كان أغصان السدرة لؤلؤًا وياقوتا أو زبرجدا، فرآها محمد، ورأى محمد بقلبه ربه.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 245:
ما الذي غشى السدرة؟ نقول فيه وجوه... الثالث: أنوار الله تعالى، وهو ظاهر، لأن النبي صلى الله عليه وسلم لما وصل إليها تجلى ربه لها، كما تجلى للجبل، وظهرت الأنوار، لكن السدرة كانت أقوى من الجبل وأثبت، فجعل الجبل دكا، ولم تتحرك الشجرة، وخر موسى صعقا، ولم يتزلزل محمد... إن قلنا الغاشي للسدرة هو الجراد والفراش، فمعناه لم يتلفت إليه ولم يشتغل به، ولم يقطع نظره عن المقصود، وعلى هذا فغشيان الجراد والفراش يكون ابتلاء، وامتحانا لمحمد صلى الله عليه وسلم. وإن قلنا أنوار الله، ففيه وجهان أحدهما: لم يلتفت يمنة ويسرة، واشتغل بمطالعتها وثانيهما: «ما زاغ البصر» بصعقة بخلاف موسى عليه السلام، فإنه قطع النظر وغشي عليه.

{لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى} Vallahi gördü, Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü[1] ❁ Lâm, kasemin cevabı, قَدْ tahkik ile takviyesi,[2] اٰيَاتِ acâibât demektir. "الْكُبْرٰى"da iki vecih vardır. Birincisi gösterildiği vecihle رَاٰى'nin mef'ûlü olarak الْاٰيَةَ الْكُبْرٰى sebkindedir. İkincisi, اٰيَات'ın sıfatı olup "vallahi Rabbinin en büyük âyâtından bir şey gördü" demek olur. Üçüncü bir mânada مِنْ zâid olarak "vallahi Rabbinin en büyük âyetlerini gördü" demek olabilir. Hâsılı [4583] Mi'râc'da Rabbinin rubûbiyeti âyâtından, mülk ü melekûtu acâibâtından kelâmın ifadesi hudûduna sığmayacak ve ancak müşahede ile erilebilecek en büyük âyetini veya en büyük âyetlerini gördü demek oluyor. Şu hâlde bu âyetin ne olduğunu îzâha kalkışmak haddimiz olmaz. Görülüyor ki "Rabbini gördü" denilmemiş, "Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü" denilmiştir. Bundan rü'yet-i Zât'ı anlamaya zâhiren hak görünmez. Gerçi yukarıdaki مَا رَاٰى bu âyetten ibaret değildir denilebildiğine ve قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى kurb-i Zât'a işaret olduğuna göre rü'yet-i Zât ve onun rü'yet-i basariye mi yoksa mücerred rü'yet-i kalbiye mi olduğu hakkında bahse de bir mecâl görülebilirse de, âyâtın en büyüğünü gösteren bu âyet bütün yukarıki beyânâtın zübdesi demek olduğundan[3] yukarıki مَا رَاٰى başka olduğu takdirde de[4] bundan daha büyük olamamak iktizâ edecektir.

Buhârî'de Mesrûk tarîkiyle Hazret-i Âişe'den şöyle tahric olunmuştur; Mesrûk demiştir ki: "Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'ya dedim: 'Vâlide Hazretleri! Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü mü?' Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Söylediğinden tüylerim diken diken oldu. Nerdesin şu üçten ki her kim onları sana söylerse yalan söylemiştir. Her kim Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü derse yalan söylemiştir.' Sonra okudu: لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُۘ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ [el-En'âm 6/103] 'Ve her kim sana yarın ne olacağını bilirim derse yalan söylemiştir.' Sonra okudu: وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا [Lokman 31/34]

1 M -"gördü".
2 H -"Lâm, kasemin cevabı, قَدْ tahkik ile takviyesi".
3 B -"bütün yukarıki beyânâtın zübdesi demek olduğundan".
4 H -"de".

'Ve her kim sana o ketmetti derse yalan söylemiştir' sonra okudu يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ [el-Mâide 5/67] 'velâkin o Cibrîl aleyhisselâm'ı iki kere suretinde gördü.'"[1] Yine Buhârî'de Abdullah b. Mes'ûd'dan: "Cebrâil'i gördü, altı yüz cenâhı vardı",[2] yine Abdullah'tan: لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى demiştir ki: "Cennetten yeşil bir refref gördü, ufku seddetmişti."[3] Demek ki görülen âyât Cibrîl'den ibaret değildir. Bundan başka Müslim'de şunlar da rivayet edilmiştir: 1. Atâ [4584] tarîkiyle İbn Abbas'tan: O'nu kalbi ile gördü.[4] 2. Ebu'l-Âliye tarîkiyle İbn Abbas'tan, مَا كَذَبَ الْفُؤٰادُ مَا رَاٰى... وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى "onu fuâdı ile iki kere gördü" demiştir[5] ki Rabbini gördü diye tefsir etmişlerdir. Buna mukabil Buhârî'dekinden başka bir de daha mufassal olmak üzere Mesrûk'tan şöyle rivayet etmiştir. 3. Mesrûk demiştir ki: "Hazret-i Âişe'nin yanında idim, dedi: 'Yâ Ebâ Âişe: Üç, her kim onlardan birini söylerse Allah'a karşı büyük iftira etmiş olur.' 'Nedir onlar?' dedim; 'her kim' dedi, 'Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü diye zu'mederse Allah'a karşı büyük iftira etmiş olur.' Ben dayanıyordum, oturdum da 'yâ Ümme'l-mü'minîn' dedim, 'bana müsaade buyur, acele etme, Allah azze ve celle وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ [et-Tekvîr 81/23][6], وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى buyurmadı mı?' Bunun üzerine 'ben' dedi, 'bu ümmetin Resûlullah'tan onu ilk evvel soranıyım, buyurdu ki 'o Cibrîl'dir. Onu yaratılmış olduğu suret üzere bu iki kereden başka görmedim; semâdan

---

1 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن مسروق قال: قلت لعائشة رضي الله عنها: يا أمتاه، هل رأى محمد صلى الله عليه وسلم ربه؟ فقالت: لقد قف شعري مما قلت، أين أنت من ثلاث، من حدثكهن فقد كذب: من حدثك أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى ربه فقد كذب، ثم قرأت: «لا تدركه الأبصار وهو يدرك الأبصار وهو اللطيف الخبير»، «وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب»، ومن حدثك أنه يعلم ما في غد فقد كذب، ثم قرأت: «وما تدري نفس ماذا تكسب غدا»، ومن حدثك أنه كتم فقد كذب، ثم قرأت: «يا أيها الرسول بلغ ما أنزل إليك من ربك» الآية، ولكنه رأى جبريل عليه السلام في صورته مرتين.

2 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن الشيباني قال: سألت زرا عن قوله تعالى: «فكان قاب قوسين أو أدنى. فأوحى إلى عبده ما أوحى» قال: أخبرنا عبد الله أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى جبريل له ستمائة جناح.

3 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن عبد الله رضي الله عنه: «لقد رأى من آيات ربه الكبرى» قال: رأى رفرفا أخضر قد سد الأفق.

4 Müslim, Îmân, 284:

عن عطاء، عن ابن عباس؛ قال: رآه بقلبه.

5 Müslim, Îmân, 285:

عن أبي العالية، عن ابن عباس؛ قال: «ما كذب الفؤاد ما رأى»، «ولقد رآه نزلة أخرى» قال: رآه بفؤاده مرتين.

6 "Vallâhi gördü onu açık ufukta."

inerken gördüm, hilkatinin büyüklüğü semâ ile Arz arasını örtmüş idi' dedikten sonra müşarün ileyhâ 'hem işitmedin mi' dedi, 'Allah teâlâ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُۘ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ [el-En'âm 6/103] buyuruyor ve işitmedin mi Allah teâlâ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِه۪ مَا يَشَآءُۜ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَك۪يمٌ [eş-Şûrâ 42/51] buyuruyor. İlâ âhiri'l-hadîs."[1] Bu rivayette hadis, Hazret-i Âişe'nin kendi ictihâdı olmak ihtimâliyle mevkuf kalmıyor, Hazret-i Peygamber'e müsned de olmuş oluyor. Bunun için Müslim buna "etem ve atvel" demiştir.[2] 4. Abdullah b. Şakīk Ebû Zer'den; dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne 'Rabbini gördün mü?' diye sordum, نُورٌ أَنَّى أَرَاهُ 'bir nûr, O'nu nasıl görürüm?' yahut 'nereden görürüm?'[3] buyurdu."[4] 5. Bir de Abdullah b. Şakīk demiştir ki: "Ebû Zerr'e: 'Resûlullah'ı göreydim, sorardım' dedim, 'neyi sorardın?' dedi, 'Rabbini gördün mü diye sorardım' dedim. Ebû Zer dedi ki: 'Ben sordum da buyurdu ki رَأَيْتُ نُورًا bir nûr gördüm.'"[5]

[4585] Kādî İyâz, *Şifâ-i Şerîf*'te der ki: "Bir cemaat Hazret-i Âişe'nin kavlincedir. İbn Mes'ûd'dan ve Ebû Hüreyre'den meşhur olan da budur. Bu vechile muhaddisîn ve fukahâ ve mütekellimînden bir cemaat dünyada[6] rü'yetin imtinâ'ına ve inkârına kāil oldular. İbn Abbas'tan meşhur olan ise Peygamber'in Rabbini gözleriyle görmüş olmasıdır. Hatta

1 Müslim, Îmân, 287:

عن داود، عن الشعبي، عن مسروق؛ قال: كنت متكئا عند عائشة. فقالت: يا أبا عائشة! ثلاث من تكلم بواحدة منهن فقد أعظم على الله الفرية. قلت: ما هن؟ قالت: من زعم أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى ربه فقد أعظم على الله الفرية. قال وكنت متكئا فجلست. فقلت: يا أم المؤمنين! أنظريني ولا تعجليني. ألم يقل الله عز وجل: «ولقد رآه بالأفق المبين»، «ولقد رآه نزلة أخرى» فقالت: أنا أول هذه الأمة سأل عن ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال: «إنما هو جبريل. لم أره على صورته التي خلق عليها غير هاتين المرتين. رأيته منهبطا من السماء. سادا عظم خلقه ما بين السماء إلى الأرض» فقالت: أو لم تسمع أن الله يقول: «وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب أو يرسل رسولا فيوحي بإذنه ما يشاء إنه علي حكيم»...

2 Müslim, Îmân, 289:

وحديث داود أتم وأطول.

3 B -"'bir nûr, O'nu nasıl görürüm?' yahut 'nereden görürüm?'".

4 Müslim, Îmân, 291:

عن عبد الله بن شقيق، عن أبي ذر؛ قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل رأيت ربك؟ قال: نور أنى أراه.

5 Müslim, Îmân, 292:

عن عبد الله بن شقيق قال: قلت لأبي ذر: لو رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم لسألته، فقال: عن أي شيء كنت تسأله؟ قال: كنت أسأله هل رأيت ربك؟ قال أبو ذر: قد سألت، فقال: رأيت نورا.

6 Zira âhiretteki rü'yette ehl-i sünnetin ihtilâfı yoktur [Müellifin notu].

rivayetlerinin bazı tarafında -Hâkim, Nesâî, Taberânî rivayetlerinde- Allah teâlâ Mûsâ'ya kelâm[1], İbrâhim'e hullet, Muhammed'e rü'yet ile ihtisas buyurdu" demiştir. Eş'arî ve ashâbından bir cemaat de Peygamber'in Allah teâlâ'yı basarı ile ve baş gözüyle gördüğüne kāildir. Bazı meşâyih de göz ile rü'yette tevakkuf eylemiş, bu babda vâzıh bir delil yoksa da câiz olduğunu söylemiştir.[2] Kādî İyâz der ki: "Evet, hiç şüphesiz hak olan budur. Allah teâlâ'nın dünyada görülmesi aklen câizdir, akılda onu muhal kılacak bir şey yoktur[3]. Şer'de de istihâlesine, imtinâ'ına kat'î bir delil yoktur. لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ Gözler ihâta edemez veya her göz göremez demek gibi te'vîlâta müsâid bulunduğu için imtinâ'da hüccet değildir. لَنْ تَرٰينِى [el-A'râf 7/143] de umum üzere değildir. Ma'amâfîh Peygamberimiz'in gözle rü'yeti hakkında da kat'î nas yoktur. Çünkü bu babda en ziyade itimad edilen وَالنَّجْمِ'nin iki âyetidir. Bunlarda ise ihtilâf me'sûr ve ihtimal mümkindir. Peygamber'den tevâtür yok, İbn Abbas'ın kavli de kendi itikadıdır ve Peygamber'e isnad etmemiştir."[4] *Şifâ* şerhinde Aliyyü'l-Kārî, "Gazzâlî *İhyâ*'sında sahih olan Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc gecesi Allah teâlâ'yı görmedi demiş velâkin Nevevî *Fetâvâ*'da rü'yeti tashih[5] etmiş ve onu muhakkıkīnden

---

1 B: "kelîm".

2 Kādî İyâz, *eş-Şifâ*, I, 195-198:

وقال جماعة بقول عائشة رضي الله عنها وهو المشهور عن ابن مسعود ومثله عن أبي هريرة أنه قال إنما رأى جبريل واختلف عنه. وقال بإنكار هذا وامتناع رؤيته في الدنيا جماعة من المحدثين والفقهاء والمتكلمين وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه رآه بعينه... روي ذلك عنه من طرق وقال إن الله تعالى اختص موسى بالكلام وإبراهيم بالخلة ومحمدا بالرؤية وحجته قوله تعالى «ما كذب الفؤاد ما رأى أفتمارونه على ما يرى ولقد رآه نزلة أخرى» قال الماوردي: قيل إن الله تعالى قسم كلامه ورؤيته بين موسى ومحمد صلى الله عليهما وسلم فرآه محمد مرتين وكلمه موسى مرتين... وقال أبو الحسن علي بن إسماعيل الأشعري رضي الله عنه وجماعة من أصحابه أنه رأى الله تعالى ببصره وعينَيْ رأسه وقال كل آية أوتيها نبي من الأنبياء عليهم السلام فقد أوتي مثلها نبينا صلى الله عليه وسلم وخص من بينهم بتفضيل الرؤية ووقف بعض مشايخنا في هذا وقال ليس عليه دليل واضح ولكنه جائز أن يكون.

3 H: "yok".

4 Kādî İyâz, *eş-Şifâ*, I, 198-201:

قال القاضي أبو الفضل وفقه الله: والحق الذي لا امتراء فيه أن رؤيته تعالى في الدنيا جائزة عقلا وليس في العقل ما يحيلها... وليس في الشرع دليل قاطع على استحالتها ولا امتناعها إذ كل موجود فرؤيته جائزة غير مستحيلة ولا حجة لمن استدل على منعها بقوله تعالى «لا تدركه الأبصار» لاختلاف التأويلات في الآية وإذ ليس يقتضي قول من قال في الدنيا الاستحالة وقد استدل بعضهم بهذه الآية نفسها على جواز الرؤية وعدم استحالتها على الجملة وقد قيل لا تدركه أبصار الكفار وقيل «لا تدركه الأبصار» لا تحيط به وهو قول ابن عباس وقد قيل لا تدركه الأبصار وإنما يدركه المبصرون وكل هذه التأويلات لا تقتضي منع الرؤية ولا استحالتها وكذلك لا حجة لهم بقوله تعالى «لن تراني» وقوله «تبت إليك» لما قدمناه ولأنها ليس على العموم... وأما وجوبه لنبينا صلى الله عليه وسلم والقول بأنه رآه بعينه فليس فيه قاطع أيضا ولا نص إذ المعول فيه على آيتي النجم والتنازع فيهما مأثور والاحتمال لهما ممكن ولا أثر قاطع متواتر عن النبي صلى الله عليه وسلم بذلك وحديث ابن عباس خبر عن اعتقاده لم يسنده إلى النبي صلى الله عليه وسلم...

5 B: "tahsîs".

nakleylemiştir" diye kaydeder.[1] Fahreddin Râzî tefsirinde; cihetsiz mukabelesiz rü'yetullâhın cevâzından bahsettiğinden ve ehl-i sünnete göre rü'yetin kudret-i abd ile değil Allah'ın iradesiyle olduğunu ve Allah teâlâ'nın diler gözde dilerse gönülde idrak [4586] halkedebileceğini ve sahabe beyninde meselenin muhtelef^ün fîh olup vukū'da ihtilâf, cevazda ittifâka delâlet eylediğini söyledikten başka, bilhassa der ki: " لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى kavlinde şuna delil vardır ki; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc gecesi Allah'ın âyâtını görmüş, Allah'ı görmemiştir. Ma'amâfîh bunda hilâf da vardır. Bunun vechi: Allah teâlâ Mi'râc kıssasını rü'yet-i âyât ile hatmetmiş[2], سُبْحَانَ الَّذٖى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ'de de لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا [el-İsrâ 17/1] buyurmuştur. Eğer Rabbini görmüş olsa idi mümkin olanın[3] en büyüğü olurdu, o takdirde âyet rü'yet olur ve en büyük şey rü'yetten ibaret bulunurdu."[4] Yani bizzat Allah'ı rü'yet olsa idi Mi'râc'ın en büyük gayesi o rü'yet olacağından sonunda لَقَدْ رَأَى رَبَّهُ veya لِنُرِيَنَا diye onun söylenmesi iktizâ ederdi.

Râzî'nin bu son ifadesi bize diğer bir mâna ihtar etti. Rü'yet en büyük âyet olunca burada "kübrâ"yı rü'yet ile tefsir edebilmemiz lâzım gelecektir ki bunu iki vecih ile mülâhaza mümkindir. Birisi: Rabbinin âyâtından, yani acâib-i mu'cizâtından en büyüğü olan rü'yet mucizesini gördü, âhirette ümmetinin göreceği gibi beni gördü demek olabilir. Bir de en büyük âyet olan rü'yetin hakikatini gördü demek olabilir. Çünkü لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ [el-En'âm 6/103] âyetinde de geçtiği üzere basarların künhünü ve binâen'aleyh rü'yet denilen fiilin hakikatini ancak[5] Allah bilir. O hâlde rü'yetin hakikatini görmek

---

1 Aliyyü'l-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ*, I, 423:
وقال الغزالي في الإحياء: والصحيح أن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم ما رأى الله تعالى ليلة المعراج لكن النووي صحح الرؤية في الفتاوى ونقله عن المحققين والله سبحانه وتعالى أعلم.

2 B: "hatmetmemiş".

3 H: "olabilenin".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVIII, 246:
فيه دليل على أن النبي صلى الله عليه وسلم رأى ليلة المعراج آيات الله ولم ير الله، وفيه خلاف ووجهه: هو أن الله تعالى ختم قصة المعراج هاهنا برؤية الآيات، وقال: «سبحان الذي أسرى بعبده ليلا» إلى أن قال: «لنريه من آياتنا» (الإسراء ١٧/١) ولو كان رأى ربه لكان ذلك أعظم ما يمكن، فكانت الآية الرؤية، وكان أكبر شيء هو الرؤية.

5 F, M ve B -"ancak".

كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ[1] hadîsi, وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ [el-Enfâl 8/17] mazmûnu üzere Allah teâlâ'nın Resûlullah'ta tecellî eden en büyük âyât ve delâil-i kurbundan olmuş olur. Bu mânaca "âyet-i kübrâ" Hakīkat-i Muhammediye demektir. İsrâ'da[2] اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ [17/1] kasrında bu mânaya bir tenbih olsa gerektir. Aliyyü'l-Kārî bu mesele hakkında güzel bir tevfik yaparak der ki: "Allahu a'lem bu müşkil meselede delillerin beynini cem' etmek mümkin olur, şöyle ki: Rü'yeti isbâta delâlet ederek vârid olan ancak tecellî-i sıfât itibariyledir. Rü'yeti nefye işaret ederek vârid olan da [4587] tecellî-i zâta mahmuldür. Çünkü zât-ı şeyin tecellîsi ancak hakikatinden keşf ile olur, bu ise Allah teâlâ'nın zâtı hakkında ihâta ve hıyâtası itibariyle muhaldir. Nitekim لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ buyurulması ve لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا [Tâhâ 20/110] buyurulması buna delâlet eyler. فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا kavlinde Rabbin zikriyle 'ca'l' tâbir olunmasında buna bir telvih, kezâlik وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [el-Kıyâmet 75/22-23][3] kavlinde bir telmih ve Peygamber'in سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ هٰذَا الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ لَا تُضَامُّونَ فِي رُؤْيَتِهِ 'Bedir gecesi Kamer'i birbirinizi[4] sıkışmayarak gördüğünüz gibi göreceksiniz'[5] kavlinde de bir tasrih vardır.[6] Velhâsıl dünyada marifetten yakīnen bilinen ukbâda ona ayn-ı yakīn olur. Bununla beraber hakīkat-i zâtiyeden kâşif olan[7] tecelliyât-ı sıfâtiyenin de makāmât-ı ebediye ve hâlât-ı sermediyede nihâyeti yoktur. Seyr ilallahta müntehî olan sâlik cennette yine seyr fillah ile ebeden sâir olur. وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى buyurulmuştur. Ma'amâfîh O'nun evveliyetine bidâyet olmadığı gibi âhiriyetine nihâyet de yoktur."[8]

---

1 Bk. Buhârî, Rikāk, 38.
2 F, M ve B -"İsrâ'da".
3 "Nice yüzler o gün ışılar, parlar Rabbine nâzır!"
4 B: "birbirinizle".
5 Tirmizî, Cennet, 17.
6 Yani rü'yet tasrih edilmiş fakat Rab ismiyle min haysü'r-rubûbiye* tasrih edilmiştir. Yoksa Allah ismiyle min haysü'z-zât değil [Müellifin notu].
* H: "min haysü'l-ebediyye".
7 H -"olan".
8 Aliyyü'l-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ*, I, 436:
أقول والله سبحانه وتعالى أعلم أنه يمكن الجمع بين الأدلة في هذه المسألة المشكلة بأن ما ورد مما يدل على إثبات الرؤية إنما هو باعتبار تجلي الصفات
وما جاء مما يشير إلى نفي الرؤية فهو محمول على تجلي الذات إذ التجلي للشيء إنما يكون بالكشف عن حقيقته وهو محال في حق ذاته تعالى باعتبار احاطته

Nazm-ı celîlin zâhirinin muktezâsını beyanda da iki nokta-i nazar üzere söz söylenmiştir. Sâhib-i *Keşf*[1] şöyle cezmeder: "Nazmın zâhiri ekserin dedikleri gibi dünüvv ve tedellînin Peygamber ile Cibrîl arasında olup mer'înin[2] Cibrîl aleyhisselâm olmasıdır. Hazret-i Peygamber'in Hazret-i Âişe'ye cevâbı haberi sahih olunca ona kāil olmaktan kimse vâreste olamaz."[3] Allâme-i Tîbî de demiştir ki "nazmın muktezâsı şudur: Kelâmın cereyânı وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى'ya kadar[4] vahiy emri ve melekten telakkīsi ve hasımların şüphelerinin ref'i hakkında, ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى'dan مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى kavline kadar da Cenâb-ı Akdes'e urûc hakkındadır. Her sâhib-i lüb olana hafî değildir ki فَاَوْحٰى makāmı 'Cibrîl Allah'ın kuluna vahyetti' mânasına hamilden ibâ eder. [4588] Zira erbâb-ı kulûbun zevki ondan iki sır söyleşen beynindeki yakınlık mânasını tadar ki ona bisât-ı vehim zîk, nitâk-ı fehim nâ-mutîktır."[5]

Bu tafsîlâttan sonra bizim de Hazret-i Âişe hadîsinin Peygamber'e merfû' olan noktasını i'mâl ile beraber nazmın cereyânından anladığımızın hulâsası bu minval üzeredir. Evvelâ Resûlullah'ın Cibrîl vâsıtasıyla اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][6] mısdâkınca tâlimi, sonra istivâ ile ufuk-i a'lâya yükselişi, sonra da ufukun fevkinde Mi'râc ile makām-ı

وحياكته كما يدل عليه قوله تعالى «لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ» وقوله سبحانه وتعالى «وَلا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْماً» ومما يؤيده أنه قال تعالى «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا» ففي ذكر الرب والجعل تلويح لما قررناه وكذا في قوله تعالى «وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلى رَبِّها ناظِرَةٌ» تلميح لما حررنا وكذا في قوله صلى الله تعالى عليه وسلم: «سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر لا تضامون في رؤيته» تصريح بما قررنا والحاصل أن ما علم يقينا من معرفته في الدنيا يصير عين اليقين بها في العقبى مع أن التجليات الصفاتية الكاشفة عن الحقيقة الذاتية لا نهاية لها في المقامات الأبدية والحالات السرمدية فالسالك المنتهي في السير إلى الله تعالى يكون في الجنة أيضا سائرا في الله كما قال تعالى «وَأَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنْتَهى» مع أنه لا نهاية لآخريته كما أنه لا بداية لأوليته.

1 M: "Keşşaf".

2 H: "müdlînin (مدلينك)".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 54. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 83:

واختلف فيما يقتضيه ظاهر النظم الجليل فجزم صاحب الكشف بأنه ما عليه الأكثرون من أن الدنو والتدلي مقسم ما بين النبي وجبريل صلاة الله تعالى وسلامه عليهما أي وأن المرئي هو جبريل عليه السلام، وإذا صح خبر جوابه عليه الصلاة والسلام لعائشة رضي الله تعالى عنها لم يكن لأحد محيص عن القول به.

4 F, M ve B +"kelâm".

5 Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 86; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 54:

وأما اقتضاء النظم فإن مجرى الكلام إلى قوله: «وهُوَ بِالأُفُقِ الأَعْلَى»، من أمر الوحي، وتلقيه من الملك، ودفع شبه الخصوم، ومن قوله: «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى» إلى قوله: «مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الكُبْرَى» على أمر العروج إلى الجناب الأقدس، والضمير في: «أَوْحَى» لله تعالى، و«عَبْدِهِ» من إقامة المظهر موضع المضمر، لتصحيح نسبة القرب، وتحقيق معنى: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا» (الإسراء ١٧/١). ولا يخفى على كل ذي لب إباء مقام «مَا أَوْحَى» الحمل على أن جبريل أوحى إلى عبد الله ما أوحى، إذ لا يذوق منه أرباب القلوب إلا معنى المناغاة بين المتسارين، وما ينطوي عنده بساط الوهم، ولا يطيقه نطاق الفهم كله.

6 "Oku ismiyle O Rabbinin!"

Cibrîl'i geçişi ve Cibrîl'i[1] görüşü عَلٰى مَا يَرٰى işaretinden anlaşıldığı üzere müstemir olmakla beraber biri Mi'râc'a çıkmazdan evvel fevkinde, biri de Mi'râc'dan[2] inerken dûnunda olmak üzere hakīkī suretinde iki nevi görüşü olduğu ve nihâyet Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördüğü[3] anlatılmıştır ki, bu siyâka göre bu "kübrâ"nın Cibrîl'den ibaret olmayıp daha büyük olması iktizâ eder. Nitekim Râzî de "zâhir olan, bu âyât Cibrîl'in gayrı olmaktır" der.[4] Âlûsî de şöyle demiştir: "Bazı haberlerde Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu gördüğünü Cibrîl ve Refref diye tâyin vârid olmuş ise de gerek olan hasra haml eylememektir[5]. Aleyhissalâtü vesselâm Mi'râc gecesi lâ-tuhsâ âyât-ı kübrâ görmüştür."[6] *Sahîh-i Müslim*'de İbn Abbas ile[7] Ebû Habbete'l-Ensarî radıyallâhu anhümâ'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki: ثُمَّ عُرِجَ بِي حَتَّى ظَهَرْتُ لِمُسْتَوًى أَسْمَعُ فِيهِ صَرِيفَ الْأَقْلَامِ "Sonra urûc ettirildim, tâ bir müstevâya çıktım ki orada kalemlerin cızırtısını işitiyordum."[8] Yani "bir makāma, bir seviyeye erdirildim ki kâinatın mukadderâtının cereyânına muttali' oluyordum." Biz bu hadîsi[9] فَاسْتَوٰى وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى âyetinin mazmûnu ile alâkadar görüyoruz. Burada اَلْكُبْرٰى [en-Necm 53/18] الْآيَة الْكُبْرٰى takdîrinde olarak en büyük âyet demek olduğuna, kelâmın cereyânı da makām-ı Muhammedînin beyânı hakkında bulunduğuna binâen bu en büyük âyetin hakīkat-i Muhammediye olduğuna kāil [4589] olmak istiyoruz. Çünkü murad her hangisi olursa olsun âyâtın en büyüğü veya

1 B -"geçişi ve Cibrîl'i".
2 F: "Mi'râc'a".
3 B -"gördüğü".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 246:
قال بعض المفسرين «لقد رأى من آيات ربه الكبرى» وهي أنه رأى جبريل عليه السلام في صورته، فهل هو على ما قاله؟ نقول الظاهر أن هذه الآيات غير تلك، وذلك لأن جبريل عليه السلام وإن كان عظيما، لكن ورد في الأخبار أن لله ملائكة أعظم منه.
5 H: "edilmemektir".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 52:
وجاء في بعض الأخبار تعيين ما رأى عليه الصلاة والسلام، أخرج البخاري وابن جرير وابن المنذر وجماعة عن ابن مسعود أنه قال في الآية: رأى رفرفا أخضر من الجنة قد سد الأفق. وعن ابن زيد: رأى جبريل عليه السلام في الصورة التي هو بها، والذي ينبغي أن لا يحمل ذلك على الحصر كما لا يخفى فقد رأى عليه الصلاة والسلام آيات كبرى ليلة المعراج لا تحصى ولا تكاد تستقصى.
7 F, M ve B -"ile".
8 Müslim, Îmân, 263.
9 H ve F: "hadis ile".

âyâttan en büyüğü onda tecellî etmiş bulunduğunda şüphe yoktur.[1] Burada şu noktanın da ihtârını mühim görürüz: *Müslim-i Şerîf*'te de

1 Dehlevî *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*'nın âhirinde, siyer-i Nebî bahsinde Mi'râc'a dair şunları söylemiştir: "Mescid-i Aksâ'ya, sonra Sidre-i Müntehâ'ya ve ilâ mâşâallah isrâ buyuruldu, bunun hepsi yakazada cesedine idi velâkin misâl ile şehadet beyninde berzah ve ikisinin ahkâmını câmi' bir mevtında idi. Onun için cesed üzerinde rûh ahkâmı zâhir olmuş, rûh ve me'ânî-i rûhiye, ecsâd hâlinde temessül eylemişti. Ondan dolayı bu vak'alardan her biri için bir tâbir zâhir olmuştur. Sadrın şakkı ve iman doldurulması: Bunun hakikati envâr-ı melekiyenin galebesi ve leheb-i tabiatın intifâsı ve Hazîre-i Kuds'ten vâki' olan ifâzaya hudû'u demektir. Burak'a binmesi: Bunun hakikati nefs-i nutkiyenin kemâl-i hayvânî olan neseme üzerine istivâsıdır ki nefs-i nâtıkası ahkâmı behîmiyet hevâsı üzerine musallat olarak gālib olduğu gibi, Burak'a binerek yükseldi. Mescid-i Aksâ'ya isrâsı: Allah şe'âirinin mahall-i zuhûru ve Mele'-i A'lâ'nın müte'allak-ı himemi ve enbiyânın matmah-ı enzârı ve sanki melekût-ı ilâhîye bir pencere gibi olması hasebiyledir. Enbiyâ ile mülâkātı ve mufâharesi: Bunun hakikati de onlarla Hazîre-i Kuds'e irtibatları haysiyetinden ictimâ'ı ve onların arasında kendine mahsus olan vücûh-i kemâlin zuhûrudur. Semâdan semâya semâvâta çıkması: Bunun hakikati ise mertebe mertebe müstevâ-yı Rahmân'a insilâh ve ona müvekkel olan melâikenin ve onlara iltihak eden efâzıl-ı beşerin hâllerine ve Allah teâlâ'nın onlarda vahy eylemiş olduğu tedbîre ve o mele'de husûle gelen münakaşaya vukuf ve marifetidir. Mûsâ'nın ağlaması hasedden değil velâkin umûm-ı daveti kaybetmiş olmasının ve yolunda bulunup da tahsil edememiş olduğu bir kemâlin bekāsının misâlidir. Sidre-i Müntehâ'ya gelince: O şecere-i kevndir. Kâinâtın bir tedbir altında bazısının bazısına terettübü ile gāziye ve nâmiye vesâirede ictimâ' eden bir ağaç gibi ictimâ' etmesidir. Hayvan misâlinde temessül etmedi, zira efrâdında* küllî siyasete şebîh tedbîr-i cümlî-i icmâlîye en ziyade benzeyen şey hayvan değil, ağaçtır. Çünkü hayvanda kuvâ-yı tafsîliye vardır ve onda irade senen-i tabiatten daha sarihtir. Onun dibinden çıkan nehirler ise şehadette olduğu gibi melekûtta feyezân eden rahmet ve hayat ve inmâ'dır. Onun için burada âlem-i şehadette de Nil ve Fırat gibi bazı umûr-i nâfi'a ta'ayyün etmiştir. Onu gaşy eden envâr da tedelliyât-ı ilâhiye ve tedbîrât-ı Rahmâniyedir ki şehadette isti'dâdâta göre yaldıramaktadır**. Beyt-i Ma'mûr'a gelince, onun hakikati de beşerin secdelerinin, tazarru'âtının teveccüh eylediği tecellî-yi ilâhîdir ki yanlarındaki Kâbe ve Beyt-i Makdis tarzında bir beyt olarak temessül etmiştir. Sonra bir kap süt ve bir kap şarap getirildi de sütü ihtiyar etti. Cibrîl bunun üzerine dedi ki 'fıtrata hidâyet olundun, şarabı alsandı ümmetin azacaktı'; demek ki Aleyhissalâtü vesselâm ümmetinin câmi'i ve menşe'-i zuhûru olmuştur." [Müellifin notu]

* H: "efrâdına".

** M: "yaldıramaktır".

Dehlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa,* thk. Seyyid Sâbık, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1426/2005, II, 320-321:

وأسرى به إلى الْمسجد الأقصى، ثمَّ إلى سدرة الْمنتهى، وإلى ما شاء الله، وكل ذلك لجسده صلى الله عليه وسلم في اليقظة ولكن ذلك في موطن هو برزخ بين الْمثال والشهادة جامع لأحكامهما فَظهر على الجسد أحكام الرّوح وتمثل الرّوح والمعاني الروحية أجسادا، ولذلك بَان لكل وَاقعَة من تلك الوقائع تعبير، وقد ظهر لحزقيل وموسى وغيرهما عليهما السلام نحو من تلك الوقائع وكذلك لأولياء الْأمة ليَكُون علو درجاتهم عِنْد الله كحالهم فِي الرُّؤْيَا والله أعلم. أما شقّ الصدر وملؤه إِيمَانًا فحقيقته غَلَبَة أنوار الملكية وانطفاء لَهب الطبيعة وخضوعها لما يفِيض عليها من حظيرة القدس. وأما ركوبه على البراق فحقيقته استواء نَفسه النطقية على نسمته التي هي الكمال الحيواني فاستوى راكبا على البراق كما غلبت أحكام نَفسه النطقية على البهيمية وتسلطت عليها. وأما إسراؤه إلى الْمسجد الأقصى فلأنه محل ظهور شعائر الله ومتعلق همم الْملأ الأعلى ومطمح أنظار الأنبياء عليهم السلا فكأنه كوَّة إِلَى الملكوت. وَأما ملاقاته مع الأنبياء صلوات الله عليهم ومفاخرته مَعَهم فحقيقتها اجْتِمَاعهم من حَيْثُ ارتباطهم بحظيرة الْقُدس وَظُهُور مَا اخْتصَّ بِهِ من بَينهم من وُجُوه الْكَمَال. وَأما رقِيه إِلَى السَّمَاوَات سَمَاء بعد سَمَاء فحقيقته الانسلاخ إلى مستوى الرحمن منزلة بعد منزلة ومعرفة حال الْملائكة الموكلة بهَا وَمن لحق بهم من أفاضل الْبشر والتدبير الذي أوحاه الله فيها والاختصام الذي يحصل فِي ملئها. وأما بكاء موسى فليس بحسد ولكنه مثال لفقده عموم الدعوة وبقاء كمال لم يحصله مما هو في وجهه. وأما سدرة الْمنتهى فشجرة الكون وترتب بعضها على بعض وانجماعها في تدبير واحد كانجماع الشجرة في الغاذية والنامية ونحوهما ولم تتمثل حيوانا لأن التدبير الجملي الإجمالي الشبيه للسياسة الكلِّي أفراده، وإنما أشبه الأشياء به الشجرة دون الحيوان فإن الحيوان فيه قوى تفصيلية والإرادة فِيهِ أصرح من سنَن الطبيعة. وَأما الْأَنْهَار فِي أَصْلهَا فرحمة فائضة فِي الملكوت حَذْو الشهادَة وحياة وإنماء، فَلذَلِك تعين هُنَالك بعض الْأُمُور النافعة فِي الشهادَة كالنيل والفرات. وَأما الْأَنْوَار الَّتِي غشيتها فتدليات إلهية وتدبيرات رحمانية تلعلعت فِي الشَّهَادَة حَيْثُمَا استعدت لَهَا. وَأما الْبَيْت الْمَعْمُور فحقيقته التجلي الإلهي الَّذِي يتوَجَّه إليه سجدَات الْبشر وتضرعاتها يتَمَثَّل بيْتا على حَذْو مَا عِنْدهم من الْكَعْبَة وَبيت الْمُقَدّس. ثمَّ أُتِي بِإِنَاء من لبن. وإناء من خمر فَاخْتَارَ اللَّبن، فَقَالَ جِبْرَائِيل: «هديت للفطرة وَلَو أخذت الْخمر لغوت أمتك» فَكَانَ هو صلى الله عليه وسلم جَامع أمته ومنشأ ظُهُورهمْ.

rivayet olunduğu üzere ehâdîs-i şerîfede vârid olmuştur ki Resûlullah önünden gördüğü gibi arkasından da görüyordu,[1] demek ki onun görüşü cihet ve mukabele ile meşrut olmayan başka bir görüştü.

[4590] İşte sâhibiniz böyle, şimdi:

اَفَرَاَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزّٰىۙ ﴿١٩﴾ وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى ﴿٢٠﴾ اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى
﴿٢١﴾ تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضٖيزٰى ﴿٢٢﴾ اِنْ هِيَ اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ مَٓا اَنْزَلَ
اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُۚ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰىۜ
﴿٢٣﴾ اَمْ لِلْاِنْسَانِ مَا تَمَنّٰىۘ ﴿٢٤﴾ فَلِلّٰهِ الْاٰخِرَةُ وَالْاُولٰى۟ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Siz de gördünüz değil mi Lât u Uzzâ'yı? (19).Üçüncü olarak da Menât-ı uhrâyı? (20) Size erkek O'na dişi, öyle mi? (21). Bu öyle ise çok hayflı bir taksim (22). Onlar hiçbir şey değil, sırf sizin ve babalarınızın taktığınız kuru isimler. Allah onlara öyle[2] bir saltanat indirmedi, yalnız zanna ve nefislerin sevdâsına tâbi' oluyorlar, hâlbuki Rablerinden kendilerine doğru yolu gösteren geldi (23). Yoksa var mı insana her kurduğu hülyâ? (24) Fakat Allah'ındır âhiret ve ûlâ (25).

{اَفَرَاَيْتُمُ} ❁ Risaleti takrir ve Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudreti âyâtının büyüklüğüyle tevhîde tenbihten sonra, müşriklere mâbudlarının hakāreti, akidelerinin sekāmeti gösteriliyor. Hitab Kureyş'edir. Yani sırf vahy-i ilâhî olan [4591] bu kelâmı dinledikten ve sâhibinizin gördüğünü duyduktan sonra şimdi siz de söyleyin; gördünüz a {اللَّاتَ وَالْعُزّٰى} o Lât u Uzzâ'yı {وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى} hem üçüncü giriği Menât'ı. ❁ Lât, Uzzâ, Menât onların taptıkları putlardan idi, onun için Abdullât, Abdüluzzâ, Abdi Menât diye isimler korlar, "bismillâti ve'l-uzzâ" diye yeminler ederlerdi. Ebû Ubeyde gibi bazıları bunların taştan putlar olup Kâbe'nin

---

1 Buhârî, Salât, 40; Müslim, Salât, 112:

عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: هل ترون قبلتي ههنا، فوالله ما يخفى علي خشوعكم ولا ركوعكم، وإني لأراكم من وراء ظهري.

2 H ve F -"öyle".

içinde bulunduklarını söylemişler ise de başka yerde ayrı ayrı husûsî hâneleri bulunduğu da nakledilmektedir. Kâbe içinde Hübel gibi daha diğer putlar bulunduğu cihetle bunlar etrafta husûsî hâneleri bulunan putlar olmak gerektir. Lât için Taif'te, Uzzâ için Nahle'de, Menât için Kudeyd'de birer beyt-i mahsus varmış. *Mu'cemü'l-büldan*'da[1]: "Lât Taif'te, Sakif beyaz murabba'[2] bir taş üzerine beytini binâ etmiş ve ona sedene tâyin eylemiş idi. Kureyş ve bütün Arab ona tâzim ederlerdi, sedenesi Sakif'ten idi, bugünkü Tâif Mescidi'nin sol minaresinin bulunduğu mevzide idi. Sakif İslâm'a girdiğinde Resûlullah Ebû Süfyan b. Harb ile Muğîre b. Şu'be'yi göndermiş, onu yıktırtmış idi.[3] Uzzâ, Nahle'de bir ağaç yanında bir vesen idi, Gatafan ona ta'abbüd ederdi. Sedenesi Benî Sayreme b. Murre'den idi. Uzzâ'yı Zâlim b. Es'ad ittihaz eylemiş idi, Nahle-i Şâmiye vâdisinden Hurâd (حراض) nâm mevkide idi ki Mekke'den Irak'a doğru Mus'ad'ın sağından Gumeyr'in[4] izâsında Zât-ı ırk'ın üstünde Bustan'a dokuz mil mesafede idi. Onun üzerine Bess denilen bir beyt binâ etmiş idi ve onun içinde bir ses işitirlerdi, Arab ve Kureyş ona tâzim ederlerdi ve Kureyş indinde esnâmın en büyüğü idi; onu ziyaret eder,[5] hediye ve kurban verirlerdi. Kureyş onun nâmına[6] Hurâd vâdisinden Sükam nâmında bir koru korumuş, onu Kâbe'nin haremine benzetmek istemişlerdi. Benî Şeyban b. Câbir b. Murre'den olan sedenesi Beni'l-Hâris b. [4592] Abdilmuttalib b. Hâşim'in hulefâsından idi. Onlardan sedenesinin en sonu da Dübeyye b. Harmî es-Selemî[7] idi. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem

---

1 B: "*Mecme'u'l-büldân*'da".
2 F, M ve B -"murabba'".
3 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* V, 4:
اللات... فاتخذتها ثقيف طاغوتا وبنت لها بيتا وجعلت لها سدنة وعظمته وطافت به، وقيل: كانت صخرة بيضاء مربعة بنت عليها ثقيف بنية وأمرهم النبي صلى الله عليه وسلم بهدمها عند إسلام ثقيف، فهي اليوم تحت مسجد الطائف، وكان أبو سفيان بن حرب أحد من وكل إليه فهدمه، وقال ابن حبيب: وكانت اللات لثقيف بالطائف على صخرة وكانوا يسيرون إلى ذلك البيت ويضاهئون به الكعبة وله حجبة وكسوة وكانوا يحرّمون واديه فبعث رسول الله صلّى الله عليه وسلّم أبا سفيان بن حرب والمغيرة بن شعبة فهدماه، وكان سدنته آل أبي العاص بن أبي يسار ابن مالك من ثقيف...
4 H ve F: "Umeyr'in"; M ve B: "Amirin".
5 H +"ve".
6 F, M ve B -"nâmına".
7 M: "harmesselemî".

Mekke'yi fethettiği zaman Hâlid b. Velid'i gönderip buyurmuştu ki: 'Batn-ı Nahle'ye git, üç semüre ağacı bulacaksın. Birinciyi kes.' Vardı, kesti, dönüp geldiğinde 'bir şey gördün mü?' buyurdu, 'hayır' dedi. 'Öyle ise git ikinciyi de kes' buyurdu, kesip geldiğinde 'bir şey gördün mü?' buyurdu, 'hayır' dedi. 'O hâlde üçüncüyü de kes' buyurdu. Bu kere varır, bir de bakar ki vazgeçirmek isteyen çıplak bir şeytan karı[1] saçlarını dağıtmış, ellerini ensesine atmış dişlerini gösteriyordu, arkasında da sâdini bulunan Dübeyye b. Harmî es-Selemî eş-Şeybânî[2] Hâlid'e bakıp şöyle diyordu:

فَيَا عُزُّ شُدِّي شِدَّةً لَا تَكْذِبِي   عَلَى خَالِدٍ أَلْقِى الْخِمَارَ وَشَمِّرِي
فَإِنَّكَ إلَّا تَقْتُلِي الْيَوْمَ خَالِدًا   تَبُوئِي بِذُلٍّ عَاجِلٍ وَتَنَصَّرِي[3]

Hâlid de:

يَا عُزُّ كُفْرَانَكِ لَا سُبْحَانَكِ   إنِّي رَأَيْتُ اللَّهَ قَدْ أَهَانَكِ[4]

dedi, sonra kılıçla vurdu. Başını biçti öldürdü, sonra ağacı kesti, Dübeyye'yi de öldürdü[5] ba'dehu Resûlullah'a geldi haber verdi. 'Uzzâ o idi, artık bundan sonra Arab'a Uzzâ yok' buyurdu."[6] Menât'a gelince

---

1 F, M ve B +"çıkar".
2 M: "harmesselemiyyışşeybanî".
3 "Yâ Uzzâ! Haydi yalan çıkarma, şiddetli bir saldırış saldır Hâlid'in üzerine, örtüyü bırak ve çemren. Çünkü sen bugün Hâlid'i katletmezsen pîşin bir zilletle dönecek ve Nasrânîleştirileceksin" [Müellifin notu].
4 "Yâ Uzzâ, küfran sana, sana tenzih yok! Gördüm ki* Allah seni zelil kıldı" [Müellifin notu].
* F, M ve B -"ki".
5 Diğer rivayetlerde* tasrih olunduğu üzere üzerindeki beyti de yıktı [Müellifin notu].
* F, M ve B +"de".
6 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* IV, 116-118. Krş. Kelbî, *Kitâbu's-sanem,* thk. Ahmed Zekî Bâşâ, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2000, s. 25-26:
اللّات: صنم كان لثقيف، والعزّى: سمرة كانت لغطفان يعبدونها وكانوا بنوا عليها بيتا وأقاموا لها سدنة، فبعث النبي، صلّى الله عليه وسلّم، خالد بن الوليد إليها فهدم البيت وأحرق السّمرة، والعزّى تأنيث الأعزّ مثل الكبرى تأنيث الأكبر، والأعزّ بمعنى العزيز والعزى بمعنى العزيزة، وقال ابن حبيب: العزى شجرة كانت بنخلة عندها وثن تعبده غطفان وسدنتها من بني صرمة بن مرّة، قال أبو منذر بعد ذكر مناة واللّات: ثم اتخذوا العزّى وهي أحدث من اللات ومناة، وذلك أني سمعت العرب سمّت بها عبد العزّى... وكان الذي اتخذ العزّى ظالم بن أسعد، وكانت بواد من نخلة الشامية يقال له حراض بازاء الغمير عن يمين المصعد إلى العراق من مكة، وذلك فوق ذات عرق إلى البستان بتسعة أميال، فبني عليها بسّا، يريد بيتا، وكانوا يسمعون فيه الصوت، وكانت العرب وقريش تسمّي بها عبد العزّى، وكانت أعظم الأصنام عند قريش، وكانوا يزورونها ويهدون لها ويتقرّبون عندها بالذبائح... وكانت قريش قد حمت لها شعبا من وادي حراض يقال له سقام يضاهئون به حرم الكعبة... وكانت سدنة العزّى بني شيبان بن جابر بن مرّة بن عبس بن رفاعة بن الحارث بن عتبة بن سليم بن منصور، وكانوا حلفاء بني الحارث بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف، وكان آخر من سدنها منهم دبيّة بن حرمي السلمي... فلم تزل العزى كذلك حتى بعث الله نبيّه، صلّى الله عليه وسلّم، فعابها وغيرها من الأصنام ونهاهم عن عبادتها ونزل القرآن فيها فاشتدّ ذلك على قريش... قال أبو المنذر: حدّثني أبي عن أبي صالح عن ابن عباس،

yine *Mu'cemü'l-büldan*'da: "Menât, Medine ile Mekke arasında Müşellel nâhiyesinde Kudeyd nâm mevkide deniz sâhilinde dikilmiş taştan bir sanemin ismidir. Diğer putların hepsinden evvel bu dikilmiş, ilk diken Amr b. Luhayy-ı Huzâî imiş, ibtidâ Şam tarafından getirmiş, Kâbe'nin etrafına dikmiş.[1] Hüzeyl ve Huzâ'a'nın putu imiş, Kureyş vesâir Arab da ona tâzim ederler ve kurbanlar, [4593] hediyeler takdim eylerlermiş. Sonra Kudeyd'de dikilmiş, Evs ve Hazrec onu ziyaret etmedikçe haclarını tamam saymazlarmış. Nihâyet hicretin sekizinci fetih senesi Resûlullah Medine'den dört veya beş gün gittikten sonra Hazret-i Ali b. Ebî Tâlib'i gönderdi, o gitti onu hedmetti, nesi varsa aldı getirdi, aldığı şeyler meyânında Mihzem ve Resub nâmında iki de kılıç vardı. Resûlullah onları Hazret-i Ali'ye verdi, bunlardan birisi Zülfikar'dır denilir. Bunun sedenesi Ezd'den Gatârîf idi."[2]

رضي الله عنه، قال: كانت العزى شيطانة تأتي ثلاث سمرات ببطن نخلة، فلما افتتح النبي، صلّى الله عليه وسلّم، مكة بعث خالد بن الوليد فقال له: ائت بطن نخلة فإنك تجد ثلاث سمرات فاعضد الأولى، فأتاها فعضدها، فلما عاد إليه قال: هل رأيت شيئا؟ قال: لا، قال: فاعضد الثانية، فأتاها فعضدها، فلما عاد إليه قال: هل رأيت شيئا؟ قال: لا، قال: فاعضد الثالثة، فأتاها فإذا هو بخنّاسة نافشة شعرها واضعة يديها على عاتقها تصرف بأنيابها وخلفها دبيّة ابن حرمي السلمي ثم الشيباني وكان سادنها، فلما نظر إلى خالد قال:

يا عزّ شدّي شدّة لا تكذبي   على خالد ألقي الخمار وشمّري

فإنك إلا تقتلي اليوم خالدا   فبوئي بذلّ عاجل وتنصّري

فقال خالد:

يا عزّ كفرانك لا سبحانك   إني رأيت الله قد أهانك

ثم ضربها ففلّق رأسها فإذا هي حممة ثم عضد الشجر وقتل دبيّة السادن... ثم أتى النبيّ، صلّى الله عليه وسلّم، فأخبره قال: تلك العزى ولا عزّى بعدها للعرب، أما إنها لن تعبد بعد اليوم!

1 Râzî'de "Safâ sanemi" demiştir ki Safâ tepesine dikilmiş demektir [Müellifin notu].
Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 247:

وأما مناة فهي فعلة صنم الصفا، وهي صخرة كانت لهذيل وخزاعة.

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* V, 204-205:

مَنَاةُ: وهذا اسم صنم في جهة البحر مما يلي قديدا بالمشلّل على سبعة أميال من المدينة وكانت الأزد وغسان يهلّلون له ويحجون إليه، وكان أول من نصبه عمرو بن لحيّ الخزاعي وقال ابن الكلبي: كانت مناة صخرة لهذيل بقديد، وكأن التأنيث إنما جاء من كونه صخرة، وإليه أضيف زيد مناة وعبد مناة، وقال أبو المنذر هشام بن محمد: كان عمرو بن لحيّ واسم لحيّ ربيعة بن حارثة بن عمرو بن عامر الأزدي وهو أبو خزاعة وهو الذي قاتل جرهم حتى أخرجهم عن حرم مكة واستولى على مكة وأجلى جرهم عنها وتولى حجابة البيت بعدهم، ثم إنه مرض مرضا شديدا فقيل له إن بالبلقاء من أرض الشام حمّة إن أتيتها برأت، فأتاها فاستحمّ بها فبرأ، ووجد أهلها يعبدون الأصنام فقال: ما هذه؟ فقالوا: نستسقي بها المطر ونستنصر بها على العدوّ، فسألهم أن يعطوه منها ففعلوا فقدم بها مكة ونصبها حول الكعبة، فلما صنع عمرو بن لحيّ ذلك دانت العرب للأصنام وعبدوها واتخذوها فكان أقدمها كلها مناة وقد كانت العرب تسمّي عبد مناة، وكان منصوبا على ساحل البحر من ناحية المشلل بقديد بين المدينة ومكة وما قارب ذلك من المواضع يعظمونه ويذبحون له ويهدون له، وكان أولاد معدّ على بقية من دين إسماعيل، وكانت ربيعة ومضر على بقية من دينه ولم يكن أحد أشدّ إعظاما له من الأوس والخزرج، قال أبو المنذر: وحدث رجل من قريش عن أبي عبيدة عبد الله بن أبي عبيدة بن عمّار بن ياسر وكان أعلم الناس بالأوس والخزرج قال: كانت الأوس والخزرج ومن يأخذ مأخذهم من عرب أهل يثرب وغيرها فكانوا يحجون ويقفون مع الناس المواقف كلها ولا يحلقون رؤوسهم فإذا نفروا وأتوا مناة وحلقوا رؤوسهم عنده وأقاموا عنده لا يرون لحجهم تماما إلا بذلك... ومناة هذه التي ذكرها الله تعالى في قوله عز وجل: «ومناة الثالثة الأخرى»، وكانت لهذيل وخزاعة، وكانت قريش وجميع العرب تعظمها فلم تزل على ذلك حتى خرج رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم من المدينة في سنة ثمان للهجرة وهو عام الفتح، فلما سار من المدينة أربع ليال أو خمس ليال بعث علي ابن أبي طالب

Sonra bütün bu isimler müennestirler. Taberî der ki: "el-Lât, Allah lafzındandır. Tâ-i te'nîs ilhak edilmiştir. Müzekkere Amr müennese Amre, erkeğe Abbas dişiye Abbâse denildiği gibi, müşrikler putlarına Allah'ın isimlerinden isim vererek Allah isminden el-Lât ve el-Azîz isminden el-Uzzâ demişlerdir."[1] Râzî de[2] der ki: "el-Lât اللَّوَه'in te'nîsidir. Aslı اللَّاهَةُ denilmekti lâkin te'nîste üzerine ha ile vakfolunup اللَّاهَه olur[3]. İki 'ha'nın birisi hazf olunarak kelime iki harf-i aslî ile bir tâ-i te'nîs üzerine kalmış olduğundan tâ-i te'nîsi asl-ı kelimeden gibi yapılmış, 'zâ-mâl'in[4] müennesinde 'zât-i mâl' denildiği gibi olmuştur.[5] Lât'ın daha diğer iştikākından da bahsedilmiştir. Etrafında toplanılmak ve dolaşılmak mânasıyla لَوَى aslı لَوْيَه olduğu da söylenmiştir. Aşere'den Ya'kūb'un Ruveys rivayetinde 'tâ'nın şeddesiyle اللَّاتّ okunduğuna göre لَتَّ'den müştak olduğu da söylenmiştir. لَتَّ döğüp ezmek ve bulayıp karmak mânalarınadır. Denilmiştir ki vaktiyle bir adam yağ ile sevık karıp halka yedirir ve yiyenler semirir idi, sonra o mâbud ittihaz edilip sureti üzere bir put yapılarak Lât tesmiye edildi." Râzî 'buna göre Lât erkek olmuş oluyor' demiş[6] ise de, 'suret' teviliyle yine müennes olmalıdır. Zira âyetin siyâkına göre hep müennestirler. Uzzâ da belli ki 'e'azz'in müennesi olarak azîze demek gibidir. Menât, kader veya ölüm veya

---

إليها فهدمها وأخذ ما كان لها وأقبل به إلى رسول الله، وكان من جملة ما أخذه سيفان كان الحارث بن أبي شمر الغساني أهداهما لها أحدهما يسمّى مخذما والآخر رسوبا... فوهبهما النبي صلّى الله عليه وسلّم لعلي رضي الله عنه فأحدهما يقال له «ذو الفقار» سيف الإمام علي، ويقال إن عليّا وجد هذين السيفين في الفلس وهو صنم طيء حيث بعثه رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، فهدمه، وقد جرى ذكر ذلك في الفلس على وجهه، وقال ابن حبيب: كانت الأنصار وأزد شنوءة وغيرهم من الأزد يعبدون مناة وكان بسيف البحر سدنته الغطاريف من الأزد.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 522:

يقول تعالى ذكره: أفرأيتم أيها المشركون اللات، وهي من الله ألحقت فيه التاء فأنثت، كما قيل عمرو للذكر وللأنثى عمرة، وكما قيل للذكر عباس، ثم قيل للأنثى عباسة، فكذلك سمى المشركون أوثانهم بأسماء الله تعالى ذكره وتقدّست أسماؤه، فقالوا من الله اللات، ومن العزيز العُزّى.

2 H -"de".

3 H -"اللاهه olur".

4 H: "zâ-mân'ın".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 248:

فاللات تأنيث اللوة وكان أصله أن يقال اللاهة لكن في التأنيث يوقف عليها فتصير اللاهة فأسقط إحدى الهاءين وبقيت الكلمة على حرفين أصليين وتاء التأنيث فجعلناها كالأصلية كما فعلنا بذات مال وذا مال.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 247. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 422; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 159; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 55:

قال الزمخشري: هي فعلة من لوى يلوي، وذلك لأنهم كانوا يلوون عليها، وعلى ما قال فأصله لوية أسكنت الياء وحذفت لإلتقاء الساكنين فبقيت لوة قلبت الواو ألفا لفتح ما قبلها فصارت لات، وقرئ اللات بالتشديد من لت، قيل إنه مأخوذ من رجل كان يلت بالسمن الطعام ويطعم الناس فعبد واتخذ على صورته وثن وسموه باللات، وعلى هذا فاللات ذكر.

ümid[1] mânasına "mena"dan, yahut İbn Kesir kıraatinde مَنَاءَةَ okunduğu vechile نَوْءِ'den me'huz olarak yanında kurbanların kanı dökülmesi veya zu'mlarınca [4594] yağmur ümid edilmesi gibi bir mülâhaza ile tesmiye edilmiştir.[2]

Burada Menât'tan sonra الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى diye tavsif tehekküm ve tahkir içindir. Evvelâ bunda "o iki kere gördü ise siz üç gördünüz değil mi?" zemîninde bir tehekküm vardır. Sâniyen الْاُخْرٰى vasfıyla putların geriliğini ifade eden bir tahkir vardır. Çünkü, اُخْرٰى isti'mâlde diğer mânasına şâyi' olmuş ise de aslında teahhurdan tafdil olmak itibariyle yerine göre en geri mânasına bir tevriye dahi[3] ifade edebilir. O en geri olunca öbürlerinin de geriliği anlaşılmış olur. Bir de Menât, daha evvel dikilmiş en büyük putları iken Lât ve Uzzâ'dan sonra üçüncü mertebe putlar meyânına düşürülmüş olmasına da işaret anlaşılır. Bu suretle buyuruluyor ki: Bu beyandan sonra siz de o taptığınız muhtelif putları ve geriliklerini gördünüz değil mi? Şimdi haber verin bakalım {اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى} size erkek O'na dişi öyle mi? ❁ Erkek isimleri kendiniz alıp dişi isimleri mâbuda veriyorsunuz öyle mi? Arapça'da isimler ya müzekker ya müennes olur. Fakat müşrikler putlarına hep dişi isimleri vermişlerdi, bâhusus Allah nâmına dikildiği iddia olunan mezkur putlar müennes isimli idiler. Bundan başka bir de müşrikler fikirlerince "putlar ilâhî kuvvetlerin ve melâikenin suretleridir, melâike Allah'ın kızlarıdır, biz onların suretlerini yapıp dişi isimleri vererek onlara perestiş etmekle kendilerini Allah indinde şefaatçi ittihaz eder, şefaatlerini umarız" هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ [Yûnus 10/18], مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى [ez-Zümer 39/3] diyorlardı. *Mu'cemü'l-büldan*'da Yâkūt-ı Hamevî Uzzâ'yı anlatırken şu fıkrayı da nakleder: Kureyş Kâbe'yi tavaf ederken: وَاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى فَإِنَّهُنَّ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى yani

1 F: "Allah"; M ve B: "ilâh".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 55. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 159:

قيل: وزنها فعلة، وسميت بذلك لأن دماء النسائك كانت تمنى عندها أي تراق، وقرأ ابن كثير على ما في البحر «مناءة» بالمد والهمزة... ووزنها مفعلة فالألف منقلبة عن واو كما في مقالة، والهمزة أصل وهي مشتقة من النوء كأنهم كانوا يستمطرون عندها الأنواء تبركا بها.

3 B -"ifade eden bir tahkir vardır. Çünkü, اُخْرٰى isti'mâlde diğer mânasına şâyi' olmuş ise de aslında teahhurdan tafdil olmak itibariyle yerine göre en geri mânasına bir tevriye dahi".

'Lât ve Uzzâ ve Menât-ı sâlise-i uhrâ hürmetine, çünkü onlar o ulu ak kuğulardır ve her hâlde onların şefaatleri umulur' diyorlardı ve 'onlar Allah'ın kızlarıdır, O'na şefaat ederler' [4595] diyorlardı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ba'ṡ[1] buyurulunca ona اَفَرَاَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزّٰىۙ وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى اَلَـكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضٖيزٰى اِنْ هِيَ اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ inzal buyuruldu.[2] Bu nakilden garânîk lakırdısının menşe'i de anlaşılmış oluyor. "Garânîk", müfredi "gurnûk", "gurneyk" kuğu kuşu denilen beyaz bir su kuşudur ki kazdan büyük uzun boyunlu güzel endamlı bir kuştur. "Sîmten" tâbir olunan beyaz, güzel, dolgun bedenli taze dilbere de ıtlak olunur. Nesîm-i dilküşâ estikçe deprenip oynayan yumuşak saçlara da "garânika" ve "garânikiyye" denilir. İşte müşrikler beyaz taşlardan yapılan putlarını böyle şâirâne bir teşbih ile yüksekte uçan garânîka benzeterek Allah'ın kızları diye şefaatlerini umduklarından dolayı itikadlarının sehâfet ve butlânı gösterilmek üzere evvelâ tevbih suretinde buyuruluyor ki: Erkek size, dişi O'na öyle mi? {تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضٖيزٰى} Bu o hâlde pek zâlimâne hayflı[3] bir taksim. ❁ "**Dayz**" ve "**davz**" eksiklik etmek, bir kimseye hakkını eksik vermek, cevr ü cefâ etmek demektir. "**Dîzâ**" da eksik, haksız, hayflı yani zâlimâne demek olur. *Kāmûs* mütercimi Âsım Efendi bu kelimede bilhassa şu ihtârı yaparak der ki: "Şihâb, *Dürretü'l-gavvâs* şerhinde şöyle beyan eylemiştir: Dîzâ kelimesi fu'lâ vezninde sıfattır. Nâkısa mânasınadır. Aslı fâ'nın[4] zammı ile iken yâ'ya mücâveret sebebiyle dâd'ın zammesi kesreye tebdil olunmuştur. Çünkü ecvef-i yâî olan ضٖير'den me'huzdur. Eğer ضوز'den ola idi ضوزى denir idi. Kaldı ki kelâm-ı Arabda sıfat olarak 'fâ'nın kesriyle fi'lâ vezninde kelime yoktur.

1 H -"ba's".

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* IV, 116:

وكانت قريش تطوف بالكعبة وتقول: واللّات والعزّى ومناة الثالثة الأخرى فاهنّ الغرانيق العلى وإن شفاعتهنّ لترتجى، وكانوا يقولون بنات الله، عز وجل، وهنّ يشفعن إليه، فلما بعث رسوله، صلّى الله عليه وسلّم، أنزل عليه: «أفرأيتم اللّات والعزّى ومناة الثالثة الأخرى، ألكم الذكر وله الأنثى تلك إذا قسمة ضيزى، إن هي إلا أسماء سميتموها أنتم وآباؤكم ما أنزل الله بها من سلطان».

3 B -"hayflı".

4 H: "hâ'nın (خانك)".

Bu vezin Şi'râ ve zikrâ gibi isimlerin binâsındandır. Hâşiye-i Sa'diye'nin[1] beyânına göre ise o kavil, Sîbeveyh'in kavlidir. Sâirleri sıfatlardan da[2] 'fâ'nın kesriyle fi'lâ vezninin vürûdunu nakil ve hıykā ve kiysâ ile temsil eylediler مِشْيَةٌ حِيْكَى denilir. أَيْ يَحِيكُ فِيهَا Yani salınır tebahtur eder. Ve رَجُلٌ كِيصَى denilir أَيْ يَأْكُلُ وَحْدَهُ وَينْزِلُ وَحْدَهُ yani yalnız yer ve yalnız konar göçer."[3] Ebû Hayyân "zikrâ" gibi masdar ile [4596] vasıf kabîlinden olmasına da cevaz vermiştir.[4] Sîbeveyh'in kavlince Uzzâ ve uhrâ gibi ef'al-i tafdîlin müennes vezni olmakla en zâlimâne demek olur. Çünkü Allah'a veled isnâdı haddizâtında azîm zulüm olan haksızlık olduktan başka müşrikler kendilerinin kızları olmasını eksiklik addederek arzu etmedikleri halde dişileri O'na tahsis etmekle kendi vicdanlarına karşı tâzim eylemek istedikleri mâbudu tahkir eylemiş oluyorlar. Bu tevbihten sonra hakikatin beyânı için de buyuruluyor ki: {اِنْ هِيَ} Onlar ❁ o kancık isimler ve vasıflarla yâd olunan putlar hiçbir şey değil, kendilerinde gözetilen mânaları: ulûhiyet, izzet, Allah'a nisbet, şefaat gibi mefhumları tahakkuk ettirecek hiçbir haysiyeti hâiz değil {اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ} sâde kuru isimlerden ibarettirler. ❁ Vâki'de mânası olmayan boş isimlerdir. İsm-i işaretler zât me'a'l-vasfa[5], zamirler yalnız zâta delâlet eder diye mâruf olan bir kāide vardır. Bu sebeple burada bu müennes هِيَ zamiri merci'i itibariyle bize bir nükte ifade etmektedir. Çünkü اَفَرَاَيْتُمُ hitâbıyla o putlar ma'hud olan bütün vaziyet ve sıfatlarıyla istihzar ettirildikten bir de تِلْكَ işaretiyle isnad olunan vasıflarının münasebetsizliği gösterildikten sonra, اِنْ هِيَ denilince birdenbire bu zamir bir ism-i işaret mevkiinde görünerek o putları ibtal olunan sıfatları ile gösterir gibi olduktan sonra zamir olmak itibariyle dönüp onları o sıfatlardan tecrid ederek ihtar ve öyle kuru isimlerden başka bir şey olmadıklarını ifham eylemektedir. Bu tafsilden maksadımız, bu âyetin siyâkı garânîk uydurmasının da bilhassa

---

1 B: "Sa'deddîn'in".
2 H -"da".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 818.
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 18:

ويجوز أن تكون مصدرا على وزن فعلى، كذكرى، ووصف به.

5 F: "me'a'l-vasf".

ibtâlini müş'ir olduğunu anlatmaktır. Zira bu da onların o putlara isnad ettikleri evsâftan olduğu için burada şu mazmun da hâsıl olmuş oluyor: O sizin her hâlde şefaatleri umulur garânîk-i ulâ dediğiniz o putlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettirler.

[4597] Sırası gelmiş iken şunu da söyleyelim: Sûre-i Hac'da وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ[1] مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّٓا اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فٖٓى اُمْنِيَّتِهٖۚ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيَاتِهٖ [22/52] âyetinin tefsirinde Taberî ve Zemahşerî gibi bazı müfessirler kendilerine yakışmayan bir قِيل söylemişler; güya Ve'n-Necmi Sûresi nâzil olup da Resûlullah Harem-i Şerîf'te okuduğu ve nihâyetinde mü'minlerle beraber müşrikler de secde ettikleri zaman وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى'dan sonra تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى kelimeleri de bir yanlışlıkla işitilmiş, sonra Şeytan ilkāsı olan bu kelimeleri Allah teâlâ neshedip âyâtını ihkâm eylemiştir. Bu suretle şeytanların her türlü taarruzlarına karşı vahy-i ilâhînin kuvvet ve mahfûziyetini anlatmak istemişlerdir. Ebû Hayyân rahmetullahi aleyh der ki: "Bu kıssa, sîret-i nebeviye câmi'i İmam Muhammed b. İshak'tan sual edildiğinde zenâdıkanın vaz'ından olduğunu söylemiş ve bunun hakkında bir kitap tasnif eylemiştir. İmam Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyn-i Beyhâkī dahi demiştir ki: 'Bu kıssa nakil cihetinden sâbit değildir. Râvîleri mat'ûndur. Sıhâhta ve hadis tasniflerinde öyle söylediklerinden bir şey zikredilmemiştir. Binâen'aleyh tarhı vâcibdir. Onun için ben kitabımı ondan tenzih eyledim.'"[2]

Bu muharrir-i âciz de derim ki: Yukarıda da işaret ettiğimiz vechile müşrikler Kâbe'yi tavaf ederlerken وَاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى فَإِنَّهُنَّ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى demek âdetleri olduğunu Yâkūt-i Hamevî *Mu'cemü'l-büldan*'da nakletmiştir. Demek ki garânîk teşbîhi Peygamber'den evvel söylenegelmiş bir sözdür. Muhtelif şekillerde söylenmiş olması da buna

1 H, F, M ve B -"من قبلك".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 526:

وهي قصة سئل عنها الإمام محمد بن إسحاق جامع السيرة النبوية، فقال: هذا من وضع الزنادقة، وصنف في ذلك كتابا. وقال الإمام الحافظ أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي: هذه القصة غير ثابتة من جهة النقل، وقال ما معناه: إن رواتها مطعون عليهم وليس في الصحاح ولا في التصانيف الحديثة شيء مما ذكروه فوجب اطراحه ولذلك نزهت كتابي عن ذكره فيه.

delâlet eder. O hâlde bu söz esas itibariyle müşriklere bir ilkā-i şeytânîdir. Ancak mesele bunun Peygamber'den sâdır olup olmamasındadır. وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰىۙ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰىۚ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۜ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى diye okunup dururken Peygamber'in vahiy teblîğātında şeytânî bir ilkānın bulunamayacağında da asla şüphe yoktur. Şu kadar ki Kur'ân'ın birçok yerlerinde kâfirlerin, müşriklerin, [4598] şeytanların sözleri de hikâye edilmiş olduğu gibi bunu da Peygamber'in hikâye tarîkiyle söylemiş olması mümkin olabilirdi ve eğer söylenmiş olsa idi yakışan tam burada yani تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضٖيزٰى'den sonra اِنْ هِيَ'den evvel söylenmek lâzım gelirdi. Zira denildiği gibi وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْجَى اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضٖيزٰى tarzında söylenmiş olsa idi tevbîhi ile âheng-i kelâm muhtel olurdu. Hâlbuki bu tevbihten sonra تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْجَى إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ denildiği takdirde لَتُرْجَى fiili hikâye-i hâl olarak "o ulu kuğular ki bir de onların her hâlde şefaatleri umuluyor, onlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettir" denilmiş olurdu. Bu mâna ise bir ilkā-i şeytânî değil, müşriklerin ilkā-i şeytânî olan sözlerini ibtal eden muntazam bir kelâm ve matlub bir mâna olacağından neshe hâcet olmazdı. Çünkü aşağıda وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمٰوَاتِ لَا تُغْنٖي شَفَاعَتُهُمْ âyetinde bilhassa bu şefaat mazmûnuna ilişileceği cihetle bu mâna lafzen tasrih edilmediği hâlde bile fehvâ-yı kelâmdan tamamıyla matlub ve murad olduğunda tereddüde mahal yoktur. Demek ki burada Sûre-i Enbiyâ âyetinin[1] mazmûnu üzere bir nesh geçmemiş olduğuna mahall-i kelâm kendisi şâhiddir. وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى diyen "Ve'n-Necmi" sûresini okurken lisân-ı Muhammedîden hevâ ile bir söz sudûruna ihtimal olmadığı gibi putların hakāret ve hiçliğini ilan eden âyetlerin arasında onların lehinde bir kelime geçmiş olmasının da tehekküm ve istihzâdan başka hiçbir mâna ve mazmûnu olamaz. Zira buyuruluyor ki onlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettir. ۞ {سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ} Onlara o isimleri siz ve babalarınız taktınız ifade ettikleri mefhumlardan hiçbiri bulunmaksızın o putlara o isimleri

1 Kastedilen âyet-i kerîme, biraz yukarıda geçen Hac sûresinin 52. âyeti olmalıdır.

siz ve babalarınız yalan olarak verdiniz. {مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ} Allah onlara öyle bir saltanat indirmedi ❁ öyle bir tesmiyeye hak verdirecek hiçbir burhan, [4599] hiçbir ma'nâ-yı müessir indirmedi. Onun için onlar hakikatte müsemmâları olmayan kuru isimlerdir. O hâlde nasıl ve ne sebeple o isimleri verip de onlara perestiş ettiklerine gelince, bunu beyan sırasında onların hitâba kābil olmadıklarına tenbih için hitabdan gıyâba geçilerek buyuruluyor ki: {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُ} Başka değil, sırf zanna ve nefislerinin hevâlarına tâbi' oluyorlar. ❁ İtikad ve amellerinde hak ve hayrı aramıyorlar. Dini mücerred nefsin hevâ ve hevesiyle hissiyâtından ibaret imiş gibi farzederek nefs-i emmârelerinin meylettiği boş, mânasız, hayâlât ile kuru temenniyât peşinde gidiyorlar. {وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰى} Hâlbuki Rablerinden onlara doğru yolu gösteren hidâyetçi de geldi, yani zann u hevâ ile murâda erilemeyeceğini anlatan ve murâda doğru ermek için tâkip edilmesi lâzım gelen hak ve yakīn yolunu gösteren Peygamber ve Kur'an Allah tarafından gelmiş iken yine hevâlarına ve zanlarına uyuyorlar da putlardan şefaat umuyorlar. {اَمْ لِلْاِنْسَانِ مَا تَمَنّٰى} Yoksa insana var mı her kuruntusu ❁ her temenni ettiği, kendi gönlünce arzu edip kurduğu her ümniyyesi, her ideali tahakkuk eder de oluverir mi? Putlar şefaat ederler diye temenni etmekle nefislerin arzusu yerine geliverir mi? Yahut herkes peygamberlik arzu etmekle peygamber[1] oluverir mi?[2] Hayır olmaz, insanın her temennisi vukū'a gelivermez, Allah'ın iradesine bağlıdır {فَلِلّٰهِ الْاٰخِرَةُ وَالْاُولٰى} zira âhiret ve ûlâ, sonu ve önü Allah'ındır. ❁ İlk vücûda geliş insanın kendi elinde olmayıp sırf Allah'ın hükm ü iradesine tâbi' olduğu gibi sonu, âhireti de Allah'ın hükm ü kanunu dairesinde cereyan eder. Binâen'aleyh insan âhiretini kurtarmak, sonunda murâda erebilmek için sırf [4600] kendi temenniyât ve hissiyâtıyla değil, Allah'ın hükm ü iradesine delâlet etmek üzere[3] vaz' u inzâl buyurduğu delâil ve ahkâma göre hareket etmek lâzım

1 H -"peygamber".
2 B -"Yahut herkes peygamberlik arzu etmekle peygamber oluverir mi?".
3 H +"sırf kendi temenniyât ve hissiyâtıyla değil, Allah'ın hükm ü iradesine delâlet etmek üzere".

gelir. Demek ki mücerred nefsin arzu ve temennisinden ibaret kuru[1] bir ümniyyecilik kuruntuculuk, yani sade idealizm kâfi değildir. (Reel) hak bir esâsa istinad ederek yürümek lâzımdır. Çünkü önünde ve sonunda mülk ve hüküm insan[2] nefsinin değil, Allah'ındır.

وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ لَا تُغْنِى شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا اِلَّا مِنْ بَعْدِ اَنْ يَأْذَنَ اللّٰهُ لِمَنْ يَشَٓاءُ
وَيَرْضٰى ﴿٢٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلٰٓئِكَةَ تَسْمِيَةَ الْاُنْثٰى ﴿٢٧﴾ وَمَا
لَهُمْ بِه۪ مِنْ عِلْمٍۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّۚ وَاِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْن۪ى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔاۚ ﴿٢٨﴾ فَاَعْرِضْ
عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۜ ﴿٢٩﴾ ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِۜ اِنَّ رَبَّكَ
هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَب۪يلِه۪ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدٰى ﴿٣٠﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى
الْاَرْضِۙ لِيَجْزِىَ الَّذ۪ينَ اَسَٓاؤُ۫ا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِىَ الَّذ۪ينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰىۚ ﴿٣١﴾ اَلَّذ۪ينَ
يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَۜ اِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِۜ هُوَ اَعْلَمُ بِكُمْ اِذْ
اَنْشَاَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ ف۪ى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْۚ فَلَا تُزَكُّٓوا اَنْفُسَكُمْۜ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ
اتَّقٰى ﴿٣٢﴾

[4601] **Meâl-i Şerîfi**

Göklerde nice melâike vardır da Allah[3] dileyip râzı olduğuna izin vermezden evvel şefaatleri hiçbir şeye yaramaz (26). Evet, âhirete imanı olmayanlar melâikeye dişi adı takıp duruyorlar (27). Maʿamâfîh ona dair bir bilgileri olduğundan değil sırf zanna tâbiʿ oluyorlar[4], hâlbuki zan haktan hiçbir şeyi muğnî olmaz (28). O hâlde bakma sen o Bizim zikrimizden yüz çevirip de dünyâ hayattan ötesini istemeyen kimselere (29). İşte odur onların ilimden erebildikleri gaye, şüphesiz ki Rabbin, O'dur en bilen yolundan sapanı, hem de O'dur en bilen

1 F, M ve B -"kuru".
2 H: "insanın".
3 H -"Allah".
4 B: "ittibâʿ ediyorlar".

hidâyeti tutanı (30). Hem bütün göklerdeki ve yerdeki hep Allah'ındır, âkıbet kötülük yapanları yaptıklarıyla cezâlandıracak, güzellik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandıracak (31). Onlar ki günahın büyüklerinden: vebalden, fuhşiyyâttan kaçınırlar, ancak ufak tefek kusur başka; şüphesiz ki Rabbin geniş mağfiretlidir, hem O[1] sizin her hâlinize[2] a'lemdir. Sizi Arz'dan inşâ ettiği sıra ve sizler analarınızın karınlarında ceninler iken, şimdi nefislerinizi tezkiyeye kalkışmayın, O'dur en bilen müttakī olanı (32).

{وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ} Müşrikler putları melâike suretleri ve melâikeyi Allah'ın kızları farzederek onların suretlerini yapıp takmakla melekî kuvvetlere tekarrub hâsıl olacağı ve bu vesîle ile şefaatlerine erilebileceği [4602] zannında bulunduklarından dolayı bu iki âyette bilhassa bu zanlarının butlânı gösterilmek üzere evvel ve son Allah'ın olduğu takrir olunuyor. Yani ne kadar çok melek vardır göklerde de {لَا تُغْنِى شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا} şefaatleri hiçbir şeye yaramaz ❁ izinsiz şefaat etmek hadleri değildir a, ettikleri farzedilse yine fâide vermez {اِلَّا مِنْ بَعْدِ اَنْ يَأْذَنَ اللّٰهُ} meğer ki Allah izin verdikten sonra ola ❁ o da herkes için değil {لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَرْضٰى} kime diler ve râzı olursa onun için ❁ bu hem şefaat edeceklere hem de şefaat olunacaklara kayd olabilir. Demek ki önünde sonunda rızâsı aranacak olan mâbud melekler değil, Allah'tır. Meleklerin şefaati böyle olunca putlardan ne şefaat umulur? {اِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} Evet, muhakkak ki âhirete imanı olmayanlar ❁ günahın ve Allah'a karşı yalan ve iftiranın âhiretteki cezâ ve mes'ûliyetinden hakīkī bir[3] iman ile korkmadıkları için {لَيُسَمُّونَ الْمَلٰٓئِكَةَ تَسْمِيَةَ الْاُنْثٰى} melâikeye dişi adı verip duruyorlar ❁ "Allah'ın kızları" diyorlar. Onun için nefislerinin hevâsına uyacak vechile kız suretinde putlarını yapıp duruyorlar. {وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ} Ma'âmâfîh ona dair bir[4] ilimleri yok ❁ melâikenin ne olduğunu ve ne dediklerini bildiklerinden değil {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} sırf zanna tâbi' oluyorlar buralarda "zan" tevehhüm mânasınadır. Yani dişi tasavvur ve

1 F, M ve B -"O".
2 M ve B: "hallerinize".
3 F, M ve B -"bir".
4 F, M ve B -"bir".

tasvir olunursa daha câzibeli olacağını zannediyorlar. {وَاِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنٖى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔاۚ} Hâlbuki zan haktan hiçbir şeyi muğnî olmaz. ❁ Hiçbir vechile hakkın yerini tutmaz. Zan sırf nefsî bir hâdisedir, hak ise vâki'deki hakikattir. Onun için yakīn ile iman lâzım [4603] olan i'tikādî mesâilde zan kâfi olmaz. {فَاَعْرِضْ} Onun için sen i'râz et: sarf-ı nazar eyle {عَنْ مَنْ} öyle kimselerden ki {تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا} Bizim zikrimizden, yani hakkı ihtar ve tebliğ[1] ederek nasihat eden Kur'ân-ı azîmü'ş-şan'dan yüz çevirmiş ❁ dinlemiyor, aldırmıyor {وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا} dünyâ hayattan başka bir şey istememekte ❁ Nadr b. Hâris, Velîd b. Muğire gibi. {ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} O onların ilimden erebildikleri gaye ❁ varabildikleri son had, yani bildikleri o kadar, bütün ilimlerinin nihâyet murâdı dünyâ hayat zevkidir. يَعْلَمُونَ ظَاهِراً مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ [er-Rûm 30/7] {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبٖيلِهٖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدٰى} Her hâlde yolundan sapanı, dalâlette ısrar edeni en ziyade bilen Rabbindir. ❁ Hidâyeti kabul edip doğru yolu tutanı en ziyade bilen de O'dur. Bu cümle i'râz emrini ta'lîldir, هُوَ اَعْلَمُ kavlinin tekrârı da her iki mâlum arasındaki tebâyünü ilandır. "İlim"den murad da ikāb ve sevâbını tertib ve tatbik edecek vechile ilimdir. Onun için kudret gösterilmek üzere şöyle buyuruluyor: {وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Hem Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki ❁ halkan da O'nun, milken de O'nundur. {لِيَجْزِىَ} Bu lâm'ın müte'allakında birkaç ihtimal söylenmiştir, لِلّٰهِ'nin medlûlü olan halk veya milke veya "a'lemu"ya veya i'râz emrine ta'alluk edebilir. Kādî Beyzâvî der ki: "Mâkablinin medlûlüne illettir, yani âlemi şunun için halk ve tesviye etti yahut dâl ve mühtedîyi şunun için ayırıp hâllerini hıfz eyledi ki…"[2] Evvelki mukadder خلقه'ya, ikincisi[3] هُوَ اَعْلَمُ'ya müte'allik demektir. Ebû Hayyân milk mânasının medlûlüne أَيْ يُضِلُّ وَيَهْدِي لِيَجْزِيَ. وَقِيلَ: بِقَوْلِهِ: بِمَنْ ضَلَّ، وَبِمَنِ اهْتَدى [4604] demiştir.[4] Râzi اَعْرِضْ'a müte'allik olması muhtemil, اَعْلَمُ'ya müte'allik olması akreb demiştir.[5] Ebussuud da bunu tercih

1 F, M ve B -"ve tebliğ".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 160:

وهو علة لما دل عليه ما قبله أي خلق العالم وسواه للجزاء، أو ميز الضال عن المهتدي وحفظ أحوالهم لذلك.

3 H: "ikinci".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 20.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 268.

eylemiştir.[1] Bir de demişlerdir ki ef'âl-i ilâhiyede bu gibi lâm'lar hikmet ve âkıbet içindir, şu hâlde mâna şöyle demek olur: Bu semâvât ve Arz mülk ve saltanatının veya dalâl ile hidâyetin, hakk ile bâtılın bilinmesi veya dünyâ hayattan başka bir şey istemeyip Allah'ın zikrinden yüz çevirmiş kimselerden i'râz olunması şu hikmet ve âkıbet içindir ki Allah {الَّذِينَ اَسَٓاؤُا بِمَا عَمِلُوا} kötü iş yapanları yaptıklarıyla cezâlandıracak ❁ kötü amellerine mukabil misli olan kötü cezâ verecek {وَيَجْزِىَ الَّذِينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰى} güzel iş yapanları da daha güzeliyle karşılayacak ❁ hüsnâ, yani en güzel[2] mükâfat olan cennet ile yahut amellerinin daha güzeli olan ez'âf-ı muzâ'afa ecr ile mükâfatlandıracaktır. İhsan vasfının tahakkuku için kebâirden ictinab şart olduğu da şu vasıf ile beyan olunuyor: {اَلَّذِينَ} O muhsinler ki {يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ} günahın kebâirinden ❁ yukarılarda da geçtiği üzere ikābı büyük olan, yahut hakkında bi-husûsihi va'îd bulunan günahlar kebâirdir. {وَالْفَوَاحِشَ} ve fevâhişten -yani kebâir meyânında bilhassa çirkinliği açık olan fuhşiyyâttan- kaçınırlar. {اِلَّا اللَّمَمَ} "Lemem" başka, yani az ve küçük olan kusurlar müstesnâ. Çünkü kebâirden ictinab edilince meselâ bir nazar, bir gamze, bir bûse gibi sağāir ma'füv olur. {اِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ} Şüphesiz ki Rabbin geniş mağfiretlidir. ❁ kebâirden ictinab edilince sağāiri mağfiret buyurduğu gibi tevbe edilince kebâiri de mağfiret buyurur, dilerse tevbesiz de mağfiret buyurur, ancak tevbe edilmedikçe [4605] şirke mağfiret etmez. {وَهُوَ اَعْلَمُ بِكُمْ} Hem O size a'lemdir. Sizin her hâlinizi bilir, hükmünü de ona göre verir. {اِذْ اَنْشَاَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ} Sizi Arz'dan inşâ ettiğinde ❁ Arz'da ilk insan cinsinin, insan huceyresinin yaratılışı zımnında veya insan gıdasının topraktan yaratıldığı sırada {وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ فٖى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ} ve siz analarınızın karınlarında cenin bulunduğunuz vakitte ❁ yani sizin kendinizi bilmediğiniz zamanlarda bile nasıl olduğunuzu ve ne hâlde bulunduğunuzu ve bütün istikbalde ne hâller kesbedeceğinizi, hâsılı bütün eksiğinizle varlığınızı hep bilir. {فَلَا تُزَكُّٓوا اَنْفُسَكُمْ} O hâlde

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 69:

وقوله تعالى «لِيَجْزِىَ... إلخ» متعلّق بما دلَّ عليهِ «أعلمُ... إلخ» وما بينهما اعتراضٌ مقرّر لِما قبله.

2 H: "hatta en güzel".

nefislerinizi tezkiye etmeyin ❁ kendilerinizi[1] hiç günahsız, kusursuz, tertemiz addederek övmeyin, farkında olmadığınız birçok kusurlarınız bulunabilir. {هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى} Tamamıyla korunup müttakī olanı en ziyade O bilir. ❁ Çünkü bütün hâlinize vâkıf olan O'dur. Ehl-i ihsan ile ehl-i isâe âhirette huzûr-ı Hak'ta seçileceklerdir.

اَفَرَاَيْتَ الَّذٖى تَوَلّٰىۙ ﴿٣٣﴾ وَاَعْطٰى قَلٖيلاً وَاَكْدٰى ﴿٣٤﴾ اَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرٰى
﴿٣٥﴾ اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فٖى صُحُفِ مُوسٰىۙ ﴿٣٦﴾ وَاِبْرٰهٖيمَ الَّذٖى وَفّٰىۙ ﴿٣٧﴾ اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ
وِزْرَ اُخْرٰىۙ ﴿٣٨﴾ وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰىۙ ﴿٣٩﴾ وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰىۖ ﴿٤٠﴾ ثُمَّ
يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰىۙ ﴿٤١﴾ وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰىۙ ﴿٤٢﴾ وَاَنَّهُ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰىۙ ﴿٤٣﴾
وَاَنَّهُ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَاۙ ﴿٤٤﴾ وَاَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۙ ﴿٤٥﴾ مِنْ نُطْفَةٍ اِذَا
تُمْنٰىۖ ﴿٤٦﴾ وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰىۙ ﴿٤٧﴾ وَاَنَّهُ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰىۙ ﴿٤٨﴾ وَاَنَّهُ هُوَ رَبُّ
الشِّعْرٰىۙ ﴿٤٩﴾ وَاَنَّهُٓ اَهْلَكَ عَادًاِ الْاُولٰىۙ ﴿٥٠﴾ وَثَمُودَا۬ فَمَٓا اَبْقٰىۙ ﴿٥١﴾ وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ
قَبْلُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰىۜ ﴿٥٢﴾ وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰىۙ ﴿٥٣﴾ فَغَشّٰيهَا مَا غَشّٰىۚ ﴿٥٤﴾
فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى ﴿٥٥﴾ هٰذَا نَذٖيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُولٰى ﴿٥٦﴾ اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُۚ ﴿٥٧﴾
لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ ﴿٥٨﴾ اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدٖيثِ تَعْجَبُونَۙ ﴿٥٩﴾ وَتَضْحَكُونَ وَلَا
تَبْكُونَۙ ﴿٦٠﴾ وَاَنْتُمْ سَامِدُونَ ﴿٦١﴾ فَاسْجُدُوا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوا ﴿٦٢﴾

[4607] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi gördün a o çevrileni (33). Ve biraz verip de dayatıvereni (34). Gayb ilmi yanında da artık görüyor[2] mu? (35). Yoksa haber mi[3] verilmedi[4] Mûsâ'nın suhufundaki ile[5] (36). Ve çok vefakâr olan İbrâhim'inkindeki ile[6] (37). Ki doğrusu bir vizir çeken başkasının vizrini çekecek değil[7] (38).

1 M ve B: "kendinizi".
2 B: "güveniyor".
3 B -"mi".
4 H: "Yoksa haber verilmedi mi".
5 M ve B -"ile".
6 M ve B -"ile".
7 H: "değildir".

Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendinin değil (39). Ve elbette sa'yi yarın görülecek (40). Sonra ona en değerli mükâfat verilecek (41). Ve elbette nihâyet Rabbine gidilecek[1] (42). Hakikat O'dur güldüren ağlatan (43). Hakikat O'dur öldüren, dirilten (44). Hakikat O'dur erkeği dişiyi iki eş yaratan (45) bir nutfeden, ekildiği zaman (46). Şüphesiz O'na aittir neş'et-i uhrâ da (47). Hakikat zengin eden, sermaye veren O (48). Ve hakikat Şi'râ'nın rabbi O (49). Ve fi'l-vâki' O helâk etti evvelki Âd'ı (50) ve Semûd'u da hiç bırakmadı (51). Daha evvel de Nûh'un kavmini, çünkü bunlar pek zâlim, pek azgındılar (52). Mü'tefike'yi de Hâviye'ye attı (53) sardırttı da onlara o sardırdığını (54). Şimdi Rabbinin hangi eltâfına şekkedersin?[2] (55). Bu işte o evvelki inzarlardan bir inzar (56). Yaklaştı yaklaşıcı (57). Yoktur ona Allah'tan başka açıcı (58). Şimdi siz bu kelâma mı taaccüb ediyorsunuz (59) ve gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz?[3] (60) Siz mi kafa tutuyorsunuz hey gāfiller? (61). Haydi secdeye kapanın ve[4] Allah'a[5] kulluk edin (62).

{اَفَرَاَيْتَ الَّذٖى تَوَلّٰى} Şimdi gördün a o yüz çevireni, hakta sebat edemeyip de döneni ❁ Mücâhid'den ve İbn Zeyd'den rivayet olunduğu üzere Velîd b. Muğīre Resûlullah'ın meclisine gelir[6], kıraatini ve vaazını dinler, İslâm'a yaklaşırdı. Resûlullah da onun hakkında ümid beslemişti. Sonra müşriklerden birisi ona itab edip "atalarının milletini terk mi ediyorsun? Dinine dön, onda sebat et, âhiret hakkında her neden korkuyorsan ben onu senden üzerime alırım, yüklenirim, lâkin bana şöyle şöyle mal vermen şartıyla" demişti. Velîd de ona muvâfakat edip İslâm'a [4608] olan himmetinden dönmüş ve şart edilen malın birazını verip kalanına dayatıvermiş idi. Bu âyet buna işaret etmektedir.[7] {وَاَكْدٰى} Dayattı, vermedi.

1 B: "gidecek".
2 B: "şekkedersiniz".
3 F: "anlamıyorsunuz".
4 H ve F: "da".
5 F, M ve B -"Allah'a".
6 F: "gelse".
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 22. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 541; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 145-146:

قال مجاهد وابن زيد ومقاتل: نزلت في الوليد بن المغيرة، كان قد سمع قراءة رسول الله صلى الله عليه وسلم، وجلس إليه ووعظه، فقرب من الإسلام،

"**Küdye**" kazılmaz katı yer ve yalçın kaya, "**ikdâ**" da küdyeye varmak mânasınadır ki: حَفَرَ الْأَرْضَ وَأَكْدَى derler; yeri kazdı da küdyeye, yani kazılmayacak sert kayaya dayandı demektir, bundan buhul ve men' mânasına da kullanılmıştır. {اَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرٰى} Ya, gayb ilmi onun[1] yanında da artık görüyor mu? ❁ Şimdiden âhireti görüyor da günahını başkasının yükleniverec eğini biliyor mu? {اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ} Yoksa haber verilmedi mi {بِمَا فٖى صُحُفِ مُوسٰى} Mûsâ'nın suhufundaki ile ❁ yani Tevrat ile[2] {وَاِبْرٰهٖيمَ} ve İbrâhim'inki ile ❁ İbrâhim'e inzal edilmiş olan suhuftaki {الَّذٖى وَفّٰى} o İbrâhim ki çok vefâ etmişti ❁ وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ [el-Bakara 2/124] mantûkunca me'mur ve mübtelâ olduğu kelimâtı tamamıyla îfâ etmişti. Her hususta ahdine çok vefâkâr idi. Ebû Hayyân *Bahr*'da şöyle der: "Mûsâ ile İbrâhim, bu iki peygamberin tahsîsi için denilmiştir ki: Nûh ile İbrâhim[3] arasında, bir adamı, babası ve oğlu ve amcası ve dayısı ile, bir kocayı karısı ile, köleyi efendisi ile muâhaze ederlerdi, onlara ilk muhalefet eden İbrâhim oldu. İbrâhim'in şeriatından Mûsâ'nın şeriatına kadar da adamı gayrın cürmüyle muâhaze etmezlerdi.[4] Ma'amâfîh asıl murad hükm-i uhrevîyi beyandır. Mûsâ ile İbrâhim'in suhufundaki şudur: {اَنْ} ki doğrusu bu اَنْ muhaffefedir, zamîr-i şan mahzuf olup اَنَّهُ demektir. Yani hakikat bu {لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى} [4609] vizir çeken bir nefis diğerin vizrini çekmez, ancak kendi günahını çeker.

"**Vizr**"[5] günah ve ağır yük mânasına gelir ki burada günah ve günahın cezâsını çekmek mânasınadır. Yani âhirette cezâ çekecek hiç[6] kimse,

---

وطمع فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم. ثم إنه عاتبه رجل من المشركين، فقال له: أتترك ملة آبائك؟ ارجع إلى دينك واثبت عليه، وأنا أتحمل لك بكل شيء تخافه في الآخرة، لكن على أن تعطيني كذا وكذا من المال. فوافقه الوليد على ذلك، ورجع عن ما هم به من الإسلام، وضل ضلالا بعيدا، وأعطى بعض ذلك المال لذلك الرجل، ثم أمسك عنه وشح.

1 M ve B -"onun".
2 B -"yani Tevrat ile".
3 H: "babası".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 23:
وخص هذين النبيين عليهما أفضل الصلاة والسلام. قيل: لأنه ما بين نوح وإبراهيم كانوا يأخذون الرجل بأبيه وابنه وعمه وخاله، والزوج بامرأته، والعبد بسيده. فأول من خالفهم إبراهيم، ومن شريعة إبراهيم إلى شريعة موسى صلى الله عليه وسلم عليهما، كانوا لا يأخذون الرجل بجريمة غيره.
5 F, M ve B +"bir".
6 M ve B -"hiç".

başkasının[1] günahının cezâsını çekecek değil, herkes kendi cürmünün cezâsını çekecektir. Meşhur tâbirimizce her koyun kendi bacağından asılır. Bunun taʿbîr-i fıkhîsi "ukūbâtta niyâbet câri olmaz" kāʿide-i külliyesidir. Şu hâlde birisi başkasının günahını boynuna almakla onu kurtaramaz, belki kendi taahhüdünün cezâsını çeker وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ [el-Ankebût 29/13] olur; مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ "her kim kötü bir âdet çıkarırsa onun vizri ve kıyamete kadar onunla amel edenin vizri onun boynunadır"[2] hadîsi de[3] böyledir. Şu da o suhuftakilerdendir: {وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى} Doğrusu insanın saʿyinden başkası kendisinin değil ❁ insanınki ancak saʿyidir. Yani bir insan başkasının cürmü ile muâhaze olunmayacağı gibi kendi saʿyinden başkasıyla sevablanmak da kendinin has hakkı değildir. Olursa başkasının atıyyesi, teberruʿu olur. لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ [el-Bakara 2/286]. Bu ilk bakışta insana saʿyinden başkası[4] yok demek zannolunabilirse de insana gerek dünyada olsun gerek âhirette saʿy ü kesbinden başka vehbî olarak verilen nice rahmet ve atâyâ-yı ilâhiye bulunduğunda da şüphe yoktur. Sonra teʿâvünün me'mûr^un bih ve dünya ve âhirette müfîd olduğu da şerʿan mâlumdur. Ebussuud der ki: "Enbiyânın şefaati, melâikenin istiğfârı, dirilerin ölüler için duası, sadakası gibi insanın kendi amelinden olmamakla beraber nâfiʿ olduğu mâlum bulunan nâkābil-i ihsâ birçok umûra gelince bütün bunlarda menfaatin menâtı kendi ameli olan iman ve salâh olduğu ve iman olmayınca hiçbirisinin menfaati olamayacağı için bunlarda da nâfiʿ [4610] olan kendi saʿy ü ameli olmak üzere gösterilmiş demektir."[5] Ebû Hayyân nakleder: Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/261] ile bu âyetten Hüseyin b.

---

1 F -"başkasının"; M ve B: "hiç kimsenin".
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* III, 501. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 361; Müslim, İlim, 15; İbn Mâce, Mukaddime, 14.
3 H ve F -"de".
4 F, M ve B: "başka".
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 73:

وأمّا شفاعة الأنبياء عليهم السلام واستغفارُ الملائكة عليهم السلام ودعاءُ الأحياء للأموات وصدقتُهم عنهم وغيرُ ذلك ممّا لا يكاد يحصى مِن الأمور النافعة للإنسان، مع أنّها ليست من عمله قطعًا، فحيث كان مناطُ منفعة كلّ منها عملُه الذي هو الإيمان والصلاح ولم يكن لشيء منها نفعٌ ما بدونه جُعل النافع نفسَ عملِه وإن كان بانضمام عَمِل غيره إليه.

Fazl'a sormuştu, Hüseyin ona "adl ile ancak mâ-se'â, fazl ile ise Allah'ın dilediği kadar vardır" diye cevap verdi, bunun üzerine Abdullah Hüseyin'in başını öptü.[1] Bunun mensuh olduğuna dair İbn Abbas'tan söylenen söz sahih değildir. (*Sûre-i Tûr'a bak* كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [52/21]) Cumhur indinde bu muhkemdir, İbn Atıyye bunu şöyle tahkik eder: "Bence bu âyette tahrir şöyledir: Mânanın mihveri لِلْاِنْسَانِ'daki lâmdır. İnsanın لِي كَذَا şu benimdir demeye hakkı olan şeyi tahkik ettiğin zaman onu ancak sa'yinden ibaret bulursun, ondan başka bir şefaat veya sâlih bir peder veya sâlih bir evlâd riayeti ile veya hasenâtı katlamak veya mahz-ı fazl ü merhamet kasdıyla olanlar hep[2] merhamettir. Onların hiçbiri insanın kendinin değildir. Ona hakikaten benim demeye salâhiyeti yoktur, ancak hakikate ilhak ile mecaz olarak söylenebilir."[3] Bunun hâsılı lâm'ın ihtisas veya istihkak mânasına olması, kasrın da ona müteveccih bulunmasıdır. Türkçemizde bu mânayı andıran bir mesel vardır, "elden gelen öğün olmaz o da vaktinde gelmez" derler. "Mâ-se'â"daki مَا masdariyyedir, sa'y demektir, sa'y ettiği mânasına mevsûle olması ihtimâli de melhuz ise de o umûmiyetle sâdık olmaz. Zira her sa'y ettiği insanın olmaz, insanın olan ancak sa'yidir {وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى} Ve hakikat sa'yi yarın görülecektir ❁ kıyamet günü defterinde görülecek ve mîzânına konulacaktır. Yani sa'yi boşa gitmez, fakat onun semeresini peşin ve fi'l-hâl görmeye kalkışmamalıdır. O ileride görülecektir. {ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰى} Sonra ona en dolgun karşılık verilecektir. ❁ Bu suretle insanın istikbâli sa'yinin mâhasali olacak demektir. Fakat "bu âlemde birçok güzel sa'ylerin boşa gittiği [4611] görülüp dururken bu değerli karşılığı kim temin edecek?" denirse {وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى} bu da bir hakikat ki intihâ Rabbinedir ❁ nihâyet

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 24. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 206:
وسأل والي خراسان عبد الله بن طاهر الحسين بن الفضل عن هذه الآية مع قوله: «والله يضاعف لمن يشاء»، فقال: ليس له بالعدل إلا ما سعى، وله بالفضل ما شاء الله، فقبّل عبد الله رأس الحسين.

2 H +"bir".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 206-207:
والتحرير عندي في هذه الآية أن ملاك المعنى هو في اللام من قوله: «لِلْإِنْسانِ» فإذا حققت الشيء الذي هو حق الإنسان يقول فيه «لي كذا» لم يجده إلا سعيه، وما بعد من رحمة ثم شفاعة أو رعاية أب صالح أو ابن صالح أو تضعيف حسنات أو تغمد بفضل ورحمة دون هذا كله فليس هو للإنسان ولا يسعه أن يقول «لي كذا» إلا على تجوز وإلحاق بما هو له حقيقة.

Rabbine gidilecektir. Bütün halk sonunda dönüp O'na varır, O'nun huzûruna haşr u ihzar olunur, işte o vakit o tam cezâ da hakka'l-yakīn olur. Evvel[1] O'dur Âhir O. {وَاَنَّهُ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰى} Ve hakikat güldüren ve ağlatan O'dur ❁ hayâtın tecelliyâtından iki mütekābil hâlet ki biri neş'e nişânesi biri elem, biri muhtıra-i sevab biri muhtıra-i ikābdır[2]. Biri cenneti andırır biri cehennemi, biri cilve-i cemâl biri cilve-i celâldir. {وَاَنَّهُ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَا} Ve hakikat öldüren ve dirilten de O'dur ❁ başkası değil. {وَاَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى} Ve hakikat erkek ve dişi iki eşi yaratan da O'dur. ❁ Gerek insanlardan ve gerek hayvanlardan erkek ve dişi bütün çiftleri O halketmektedir. {مِنْ نُطْفَةٍ} Bir nutfeden {اِذَا تُمْنٰى} döküldüğü zaman ❁ yani rahime atıldığı zaman. Demek ki tabiata dilediği tenevvü'ü verip dilediği mütekābilâtı yaratıyor ve bunları O'ndan başkası yapamaz. {وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى} Ve hakikat bu ki diğer neş'et de O'nun uhdesindedir. ❁ Ölümden sonraki âhiret neş'etini de O taahhüd eylemiştir; O yapacak[3], iyiliklerin ve kötülüklerin cezâ ve mükâfâtını O verecektir. Binâen'aleyh O'nu inkârda mâna yoktur. Bütün bu çift hilkatler bu dünyanın bir âhireti bulunduğuna delâlet edip durmaktadır. {وَاَنَّهُ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰى} Ve hakikat O'dur iğnâ ve iknâ eden ❁ fakiri zengin edip sermayelendiren, fakir olan bir kulunu ihtiyaçtan kurtarıp sermayedâr eden, yahut hoşnut eyleyen ki وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰى [ed-Duhâ 93/8][4] buyurulması da bu [4612] cümledendir. {وَاَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰى} Ve hakikat bu ki O'dur Şi'râ'nın Rabbi.

"**Şi'râ**" esasen "zikrâ" vezninde şuur mânasına masdar olup semânın kadr-i evvel kevâkibinden en parlak iki yıldıza isim olmuştur. Kadr-i evvel kevkeblerinden Şi'râ nâmıyla iki yıldız vardır; birine "Şi'râ-yı Yemânî" veya "Abûr", birine de "Şi'râ-yı Şâmî" veya "Gumeysâ" denilir. Şi'râ-yı Yemânî burcların en güzeli olan Cevzâ'da "el-Cebbâr" denilen sûretin[5] arkasında tâbi'i addedilerek "Kelbü'l-Cebbâr" dahi denilen

1 F: "Ûlâ".
2 M ve B: "ikāb".
3 H: "yapacaktır".
4 "Ve seni bir yoksul iken zengin etmedi mi?"
5 Hey'etçiler "burc" kelimesini mıntakatü'l-bürûcdaki on ikiye tahsis etmiş olduklarından diğerlerine "sûret" tâbir etmişlerdir. Onun için *Kāmûs* mütercimi der ki: "el-Cebbâr Cevzâ burcunda bir sûretin

Kelb-i Ekber'de, Şi'râ-yı Şâmî de Kelb-i Asgar'dadır. Şi'râ-yı Yemânî semânın en parlak yıldızıdır, burada الشِّعْرٰى bununla tefsir olunmuştur. Zira mutlak olarak الشِّعْرٰى denilince ma'hud ve mütebâdir olan odur. Çünkü en parlak olmakla mâlum olan o olduğu gibi câhiliyede ona ta'abbüd de edilmiştir. Süddî demiştir ki: "Himyer ve Huzâ'a ona taparlardı."[1] Âlûsî'nin kaydettiği vechile diğerleri de demiştir ki onu ilk evvel mâbud edinen Ebû Kebşe olmuştu. Huzâ'a'dan veya reisleri olup ismi Vahz b. Gālib idi. Onun için müşrikler Hazret-i Peygamber'e "İbn Ebî Kebşe" diyorlar, putlara ibadet hususunda kavmine muhalefet etmiş olmak itibariyle ona benzetiyorlardı. Bazıları onu Peygamber'in anası[2] tarafından dedelerinin birisi olduğunu ve kişinin her sıfatı atalarının birinden geldiğine kāil olup "filân damar filana çekmiş" dediklerini söylemiştir. Peygamber'in anası tarafından dedesi Vehb b. Abdimenâf'ın künyesi olduğu[3] söylenmiş, murdi'ası Halîme-i Sa'diyye'nin zevcinin künyesi olduğu da söylenmiştir. Hâsılı Araplarda Şi'râ'ya tâzim ve âlemde onun tesirine itikad edenler bulunduğu ve [4613] tulû'u zamanında mugayyebâta dair sözler söyledikleri cihetle burada bilhassa Şi'râ'ya izâfetle "Rabbü'ş-Şi'râ" buyurularak Şi'râ'nın rab değil, merbub olduğu gösterilip o itikadları ibtal edilmiş, Şi'râ'ya değil Şi'râ'nın Rabbine ibadet edilmesi lüzûmu anlatılmıştır.[4] Bunun üzerine inzar ifade etmek üzere buyuruluyor ki: {وَاَنَّـهُٓ اَهْلَكَ عَادًاِۨ الْاُو۫لٰى} Ve hakikat O

---

ismidir. Ayak üzere ve elinde bir çomak kaldırmış bir kimseye hışım ile darbeder hey'etindedir. Ve iki paçası arasında bir tavşan sureti vardır" [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 200] [Müellifin notu].

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 405; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 119; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 26:

فقال السدي: كانت تعبده حمير وخزاعة.

2 H, F, M ve B: "atası".

3 M ve B +"da".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقال غيره: أول من عبدها أبو كبشة رجل من خزاعة، أو هو سيدهم واسمه وخز بن غالب وكان المشركون يقولون للنبي صلى الله تعالى عليه وسلم: ابن أبي كبشه شبهوه به لمخالفته قومه في عبادة الأصنام، وذكر بعضهم أنه أحد أجداده عليه الصلاة والسلام من قبل أمه وأنهم كانوا يزعمون أن كل صفة في المرء تسري إليه من أحد أصوله فيقولون نزع إليه عرق كذا، وعرق الخال نزاع، وقيل: هو كنية وهب بن عبد مناف جده صلى الله تعالى عليه وسلم من قبل أمه، وقولهم له عليه الصلاة والسلام ذلك على ما يقتضيه ظاهر القاموس لأنه صلى الله تعالى عليه وسلم في الشبه الخلقي دون المخالفة، وقيل: كنية زوج حليمة السعدية مرضعته عليه الصلاة والسلام، وقيل: كنية عم ولدها ولكونها عبدت من دونه عز وجل خصت بالذكر ليكون ذلك تجهيلا لهم بجعل المربوب ربا، ولمزيد الاعتناء بذلك جيء بالجملة على ما نطق به النظم الجليل. ومن العرب من كان يعظمها ويعتقد تأثيرها في العالم ويزعمون أنها تقطع السماء عرضا وسائر النجوم تقطعها طولا ويتكلمون على المغيبات عند طلوعها ففي قوله تعالى: «وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرى» إشارة إلى نفي تأثيرها.

ihlâk etti Âd-i Ûlâ'yı ۞ yani[1] eski Âd kavmini ki Nûh kavminden sonra helâk edilen kavm-i Hûd'dur. Bu mânaca buna "ûlâ" denilmesi sonraki akvâma nazaran olup öteden beri gelen kıdemli Âd demek olur. Bazıları "Âd-i Ûlâ" birinci Âd demek olup "Âd-i Uhrâ" mukabili olduğunu söylemişlerdir ki zâhir olan da budur. Âd-i Uhrâ hakkında ihtilâf edilmiştir. Zemahşerî Âd-i Ûlâ kavm-i Hûd, Âd-i Uhrâ İrem demiştir.[2] Lâkin İrem de helâk edilmiş olduğundan burada "ûlâ" tahsîsinin fâidesi zâhir olmaz. Müberred "Âd-i Uhrâ Semûd'dur" demiş,[3] Taberî "Âd-i Uhrâ Mekke'de Amâlika ile beraber olan Benû Lukaym b. Hüzâl'dir" demiş.[4] Amâlika'ya "Cebbârîn" denildiği cihetle "Âd-i Uhrâ cebbarlar idi" denilen kavil de buna yakındır. Bazıları da "Âd-i Ûlâ, Âd b. İrem b. Avf b. Sâm b. Nûh evladıdır. Âd-i Uhrâ da Âd-i Ûlâ evlâdındandır" demişler[5] ki bu bize hepsinden akreb geliyor. Zira Âd içinden Hazret-i Hûd'a iman etmiş olanların kurtarıldıkları Sûre-i Hûd'da geçmiş idi. Şu hâlde Âd-i Ûlâ Hazret-i Hûd'a iman etmeyip eski hâllerinde inad ile helâk olanlar, Âd-i Uhrâ da iman ile neş'et-i uhrâ iktisab etmiş olanlar[6] demek olur ve bu mâna Semûd'da ve diğerlerinde de vardır. O suretle {وَثَمُودَا۬} Semûd'u da helâk etti de {فَمَٓا اَبْقٰى} hiç bırakmadı ۞ yani ne Âd'den ne Semûd'dan iman etmeyenlerin hiçbirini bırakmadı, yahut hiçbirine bırakmadı, yani[7] günahlarını cezâsız yanlarına bırakmadı. {وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ} daha evvel de Nûh [4614] kavmini helâk etmişti.

---

1 H -"yani".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 429:

عاد الأولى: قوم هود، وعاد الأخرى: إرم.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقال المبرد: عاد الأخرى هي ثمود.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 552:

وإنما قيل لعاد بن إرم: عاد الأولى، لأن بني لُقَيم بن هزال بن هزل بن عَبِيل بن ضِدّ بن عاد الأكبر، كانوا أيام أرسل الله على عاد الأكبر عذابه سكانا بمكة مع إخوانهم من العمالقة، ولد عمليق بن لاوذ بن سام بن نوح، ولم يكونوا مع قومهم من عاد بأرضهم، فلم يصبهم من العذاب ما أصاب قومهم، وهم عاد الآخرة، ثم هلكوا بعد.

5 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 26; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقيل: عاد الأولى هو عاد بن إرم بن عوص بن سام بن نوح، وعاد الثانية من ولد عاد الاولى.

6 B -"Âd-i Uhrâ da iman ile neş'et-i uhrâ iktisab etmiş olanlar".

7 M ve B -"yahut hiçbirine bırakmadı, yani".

{اِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰى} Çünkü[1] onlar daha zâlim ve daha azgın idiler. Nûh kavmi öbürlerinden daha zâlim idiler, Hazret-i Nûh'a pek çok ezâ ediyorlardı. Yahut diğer bir mâna ile Âd, Semûd ve daha evvel kavm-i Nûh, hep o helâk edilenler Kureyş'ten daha zâlim ve daha azgın idiler. {وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰى} Mü'tefike'yi de hâviyeye[2] attı ❁ hevâya kaldırıp hâviyeye, yerin altına geçirdi. "Mü'tefike" Lût kavminin altı üstüne gelen şehirleri, Sedum vesâire diye tefsir olunmuştur ki "münkalibe" üstü altına gelmiş demektir. فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا [el-Hicr 15/74]. Ebû Hayyân der ki: "Herhangi bir inkılab ile mesâkîn ve emâkini alt üst olan her memleket murad olunmak ihtimâli de bulunduğu söylenmiştir."[3] {فَغَشّٰيهَا مَا غَشّٰى} Attı da ona ne sardırdı ise sardırdı ❁ bu ifade onlara inen azabı tehvil içindir. Bunlardan kesb-i beşerin hiç alâkası olmayacak mücerred âfât-ı semâviyeyi anlamamalı, insanların kesb ve zünûblarına terettüb eden felâketleri anlamalıdır. Nitekim şöyle buyuruluyor:

{فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى} Şimdi Rabbinin hangi nimetlerinde şek edersin? ❁ Ey insan! Bu hitâbın bilhassa Peygamber'e olması melhuz ise de hitab şânından olan mutlak insana hitab olması daha muvâfıktır.

"**Âlâ'**" ni'am[4] mânasına cemi'dir. Müfredi "ilyün", "elyün", "elen", "ilen" ve "elvün"dür. Burada nikmet dahi zikredilmiş olduğu hâlde zikrolunanların hepsine nimet ıtlak edilmesi, nikmetlerin ihtârı dahi ehl-i iman ve erbâb-ı ukūl için ibret alınarak istifade edilecek va'z u nasihat olmak itibariyle bir nimet demek olduğunu anlatır. Bununla beraber istifhâmın sevkinde ve fâ ile mâkablindeki helâk tezkirlerine tertîbinde şek ile nankörlük edenlere karşı mühim bir inzar [4615] mânası da[5] vardır. Onun için buyuruluyor ki: {هٰذَا} Bu ❁ beyan اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فٖى صُحُفِ مُوسٰى وَاِبْرٰهٖيمَ'den beri haber verilenler {نَذٖيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُوٰلٰى} evvelki

1 H ve F -"Çünkü".
2 H ve F: "havadan".
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 28:

قيل: ويحتمل أن يراد بالمؤتفكة: كل ما انقلبت مساكنه ودبرت أماكنه.

4 B: "na'îm".
5 H ve F -"da".

inzarlardan bir inzardır ❁ evvelki peygamberlerin inzarları cümlesinden veya onlar kabîlinden bir inzardır. Bu mânaca "nezîr" inzar mânasına masdardır, münzir mânasına sıfat olursa هٰذَا Peygamber'i göstermiş olur. Yani bu Kur'ân'ı getiren Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem o Mûsâ ve İbrâhim gibi evvelki peygamberler cümlesinden bir peygamberdir. Verdiği haberler muhakkak olacaktır. هٰذَا Kur'ân'a işaret olmak melhuz olduğu gibi bilhassa şu habere işaret olmak da muhtemildir: {اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ} Âzife yaklaştı.

"**Âzife**" yaklaşan, yaklaşacak olan, yaklaşmakta bulunan demek olup kıyametin isimlerindendir. Yani اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ [el-Kamer 54/1] diye yaklaşmak vasfıyla muttasıf bulunan vakt ü sâ'at günden güne yaklaşmakta {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ} ona Allah'tan başka keşf edecek bir kudret yoktur. ❁ Yani onun ıztırâbâtını, hâilelerini Allah'tan başka açacak, def' veya ref' edecek hiçbir kuvvet ve kudret yoktur. Yahut onun ne zaman ve nasıl olacağını Allah'tan başka keşfederek bilecek kimse yoktur. {اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ} Şimdi siz bu kelâmdan mı taaccüb ediyorsunuz ❁ yani bunları anlatan Kur'ân'a mı taaccüb ediyorsunuz? İnanılmayacak gibi acîb görüyorsunuz {وَتَضْحَكُونَ} ve gülüyorsunuz ❁ eğlence yerine tutuyorsunuz {وَلَا تَبْكُونَ} de ağlamıyorsunuz ❁ inzarlarının dehşetinden ve hâlinizin vehâmetinden dolayı ağlamıyorsunuz? {وَاَنْتُمْ سَامِدُونَ}

[4616] "**Sümûd**" kafa tutmak, kibirlenip somurtmak ve sersem olmak, oynayıp eğlenmek, çalıp oynamak ve tegannî eylemek mânalarına gelir. Buna göre burada[1] muhtelif mânalar ifade eder. Yani ağlamıyorsunuz da çalıp oynuyor musunuz veya eğleniyor musunuz? Veya hayran hayran sersem sersem duruyor musunuz? Veyahut siz mi kafa tutuyorsunuz ey gâfiller! {فَاسْجُدُوا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوا} haydi[2] şimdi Allah'a secdeye kapanın ve ibadet edin ❁ hakikaten ibadet ve kulluk edin. Boş temennîlerle vakit geçirmeyin.

1 F, M ve B +"da".
2 F, M ve B: "Haydin".

Burada ekser ehl-i ilim indinde secde vardır. Bâlâda İbn Mes'ûd'dan nakledildiği üzere Resûlullah'ın secde ettiği Buhârî ve Müslim vesâir sıhâhta vârid olmuştur.[1] Bir de İbn Merdûye ve *Sünen*'de Beyhakī İbn Ömer'den şöyle tahric etmişlerdir: İbn Ömer radıyallâhu anhümâ demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize namaz kıldırdı, en-Necm okudu, bizimle secde etti ve secdeyi uzattı"[2], kezâlik Hazret-i Ömer de secde etmiştir.[3] Âlûsî'nin kaydı vechile Sa'îd b. Mansûr, Sebre'den şöyle[4] tahric eylemiştir, dedi ki: "Ömer b. Hattab bize sabah namazını kıldırdı, birinci rekâtta Sûre-i Yûsuf'u okudu, sonra ikincide Ve'n-Necmi sûresini okudu, hemen secde etti, sonra kalktı إِذَا زُلْزِلَتِ okudu sonra rükû etti."[5]

Burada Sûre-i Necm bitti, bunu Sûre-i Kamer tâkip ediyor.

---

1 Buhârî, Sücûdü'l-Kur'ân, 4, 5; Müslim, Mesâcid, 105:

عن عبد الله رضي الله عنه: أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ سورة النجم فسجد بها، فما بقي أحد من القوم إلا سجد، فأخذ رجل من القوم كفا من حصى، أو تراب، فرفعه إلى وجهه، وقال: يكفيني هذا، فلقد رأيته بعد قتل كافرا.

2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* III, 259:

عن ابن عمر قال: صلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقرأ النجم، فسجد بنا فأطال السجود، وكثر الناس، فصلى بعضهم على ظهر بعض.

3 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* II, 88, 457; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 71:

عن أبي هريرة، أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قرأ لهم «والنجم إذا هوى» فسجد فيها، ثم قام فقرأ سورة أخرى.

4 H ve F -"şöyle".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 668; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 71. Krş. Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr,* I, 181:

وأخرج سعيد بن منصور عن سبرة قال: صلى بنا عمر بن الخطاب الفجر فقرأ في الركعة الأولى سورة يوسف ثم قرأ في الثانية النجم فسجد ثم قام فقرأ إذا زلزلت ثم ركع.

[4617]

سُورَةُ الْقَمَرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَخَمْسُونَ اٰيَةً

KAMER SÛRESİ

Bu Kamer Sûresi ki اِقْتَرَبَتْ dahi denilir, Mekkîdir. Hicretten evvel Mekke'de iken Peygamber'den Mekkeliler mucize istediler, inşikāk-ı Kamer mucizesi gösterildi. Kâfirler "bu bir müstemir sihir" dediler, bunun üzerine nâzil oldu.[1]

Âyetleri: Elli beştir.[2]

Kelimeleri: Üç yüz kırk ikidir.

Harfleri: Bin dört yüz on üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.[3]

Bu sûrenin Ve'n-Necmi'ye münasebeti necm ile Kamer'in münasebeti kadar açıktır. O هٰذَا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُولٰى. اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ [53/56-57] diyerek hitâm buluyor; bu اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ diyerek başlıyor. O evvelki inzarları tafsil ediyor; bu cihetle "En'âm"dan sonra "A'râf"a, "Furkān"dan sonra "Şu'arâ"ya, Yâsîn'den sonra "Sâffât"a benziyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ ﴿١﴾ وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ ﴿٢﴾
وَكَذَّبُوا وَاتَّبَعُوا اَهْوَٓاءَهُمْ وَكُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ ﴿٣﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا فِيهِ
مُزْدَجَرٌ ﴿٤﴾ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ ﴿٥﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 565. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 177:
وكان ذلك فيما ذُكر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو بمكة، قبل هجرته إلى المدينة، وذلك أن كفار أهل مكة سألوه آية، فآراهم صلى الله عليه وسلم انشقاق القمر، آية حجة على صدق قوله، وحقيقة نبوّته، فلما أراهم أعرضوا وكذبوا، وقالوا: هذا سحر مستمرّ، سحرنا محمد، فقال الله جلّ ثناؤه «وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ».

2 H -"Âyetleri: Elli beştir".

3 H ve F -"Fâsılası: ر harfidir".

نُكُرٍ ﴿٦﴾ خُشَّعًا اَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ ﴿٧﴾ مُهْطِعِينَ
اِلَى الدَّاعِ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هٰذَا يَوْمٌ عَسِرٌ ﴿٨﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا
وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ ﴿٩﴾ فَدَعَا رَبَّهُ اَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ ﴿١٠﴾ فَفَتَحْنَا اَبْوَابَ
السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ ﴿١١﴾ وَفَجَّرْنَا الْاَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلٰى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ
﴿١٢﴾ وَحَمَلْنَاهُ عَلٰى ذَاتِ اَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ ﴿١٣﴾ تَجْرِي بِاَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ
﴿١٤﴾ وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا اٰيَةً فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿١٥﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿١٦﴾ وَلَقَدْ
يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿١٧﴾ كَذَّبَتْ عَادٌ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿١٨﴾
اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ ﴿١٩﴾ تَنْزِعُ النَّاسَ كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ
نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ ﴿٢٠﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿٢١﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ
مُدَّكِرٍ ﴿٢٢﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُوا اَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ اِنَّا اِذًا لَفِي
ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ ءَاُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ
غَدًا مَنِ الْكَذَّابُ الْاَشِرُ ﴿٢٦﴾ اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ ﴿٢٧﴾
وَنَبِّئْهُمْ اَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ ﴿٢٨﴾ فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطٰى
فَعَقَرَ ﴿٢٩﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿٣٠﴾ اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا
كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿٣٢﴾ كَذَّبَتْ قَوْمُ
لُوطٍ بِالنُّذُرِ ﴿٣٣﴾ اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا اِلَّا اٰلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ ﴿٣٤﴾ نِعْمَةً
مِنْ عِنْدِنَا كَذٰلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ ﴿٣٦﴾
وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَا اَعْيُنَهُمْ فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿٣٧﴾ وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً
عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّ ﴿٣٨﴾ فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذُرِ ﴿٣٩﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ
مُدَّكِرٍ ﴿٤٠﴾

[4620] **Meâl-i Şerîfi**

Yaklaştı Sâ'at, yarıldı Kamer (1). Hâlâ bir âyet görseler yüz çevirip de[1] derler: "Müstemir bir sihir" (2). "Yalan" dediler, hevâlarına uydular, hâlbuki her emir müstekır (3). Celâlim hakkı için onlara kıssalardan öyleleri de geldi ki onlarda zecredecek haberler var (4). Bir hikmet-i bâliğa, fakat inzarlar fâide vermiyor (5). Sen de onlardan yüz çevir, o gün ki çağırıcı görülmedik müdhiş bir şeye çağırır (6). Gözleri düşkün düşkün kabirlerden çıkarlar, sanki çıvgın çekirgeler gibi (7) çağırana koşarak, derler[2] ki kâfirler: "Bu pek zorlu bir gündür" (8). Onlardan evvel Nûh kavmi tekzib etti, "yalancı" dediler o kulumuza, "mecnun" dediler, çok incittiler (9). O da nihâyet Rabbine dua etti; "ben" dedi, "mağlûbum, hemen nusretini ver" (10). Bunun üzerine göğün kapılarını açtık dökülen bir su ile şakır şakır (11). Yeri de fışkırttık kaynaklar hâlinde, derken su birleşti bir emir üzerine ki olmuştu öyle mukadder (12). Onu ise taşıdık elvahlı ve kenetli bir hamûle üzerinde ki akar (13) nezâretimizle giderdi o nankörlük edilen zâta bir mükâfat olarak (14). Celâlim hakkı için bıraktık da onu bir âyet olarak, fakat düşünen mi var (15) ki nasılmış[3] azâbım ve inzarlarım? (16). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (17). Tekzib etti de Âd, nasıl oldu azâbım ve inzarlarım? (18) Çünkü salıverdik üzerlerine müstemir, nühûsetli bir günde bir soğuk rüzgâr ki sarsar (19) insanları kökünden devrilen hurma kütükleri gibi yolar (20). Bak, nasılmış azâbım ve inzarlarım? (21). Şânım nâmına [4621] *Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (22). Semûd o inzarları tekzib ettiler (23). Şöyle dediler: "İçimizden bir beşere mi tâbi' olacağız? Şüphesiz biz o vakit şaşkınlık içinde kalır ateşlere yanarız (24). O zikir aramızdan ona mı bırakılıyor? Belki o bir şımarık yalancıdır" (25). İleride bilecekler o şımarık yalancı kimdir. (26). İşte Biz onlara bir fitne olmak üzere o nâkayı (o dişi deveyi) salıyoruz. Onun için gözet onları ve sabırlı ol (27). Hem haber ver onlara ki su aralarında nevbetle*

---

1 F, M ve B -"de".
2 F, M ve B: "der".
3 F, M ve B: "nasıl".

taksim ve her su alış huzur iledir (28). Bunun üzerine sâhiplerine bağırdılar, o da silâha sarıldı da ayaklarını çırptı[1] *(29). Fakat bak, nasıl oldu azâbım ve inzarlarım? (30). Çünkü Biz*[2] *üzerlerine tek bir sayha salıverdik, ağılcı çırpısı gibi kırılıp dökülekaldılar (31). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (32). Lût'un*[3] *kavmi o inzarlara yalan dediler (33). Biz gönderdik üzerlerine taşlar yağdıran, yalnız Lût'un ailesini necâta çıkardık bir seher (34). Tarafımızdan bir nimet olarak, işte şükredeni böyle karşılarız (35). Celâlim hakkı için satvetimizin şiddetini kendilerine ihtar da etmiş idi, fakat o ihtarları cidâl ile karşıladılar (36). Ve onun müsafirlerinden kâm almaya kalkıştılar,*[4] *Biz de gözlerini siliverdik de "tadın bakalım" dedik "azâbımı ve inzarlarımı" (37). Ve celâlim hakkı için bastırıverdi kendilerini bir sabah bir azâb-ı müstekır (38). Tadın bakalım azâbımı ve inzarlarımı (39). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (40).*[5]

---

1 B: "çarptı".

2 H ve F -"Biz".

3 H: "Lût".

4 B -"Ve onun müsafirlerinden kâm almaya kalkıştılar".

5 Bütün nüshalarda 40 âyetin meali topluca verilmiş ve nüsha farklılıkları da ilgili yerlerde belirtilmiş olmakla birlikte, 23. âyetin tefsirine başlarken H ve F nüshalarında 23-40. âyetlerin mealleri tekrar verilmiş olup, mezkur âyetlere ait bu ikinci meallerde, topluca verilen ilk meallere nazaran epeyce farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple H ve F nüshalarında tekrar edilen bu ikinci grup meali burada olduğu gibi aktarıyoruz:

"Semûd o inzarları tekzib ettiler (23). 'Â' dediler, 'içimizden bir beşere, bir kişiye mi tâbi' olacağız? Biz asıl o vakit dalâl içinde kalmış, ateşlere düşmüş oluruz (24). O zikir aramızdan ona mı bırakılıyor? Hayır, o bir şımarık yalancı' (25). Yarın bilecekler kimmiş o şımarık yalancı. (26). Çünkü Biz onlara fitne için o nâkayı salacağız. Artık gözet onları ve sabırlı ol (27). Hem onlara suyun aralarında nevbetle taksim olunacağını ve her içimin huzur ile olacağını haber ver (28). Bunun üzerine sâhiplerine bağırıştılar, o da aldı alacağını vurdu yıktı (29). Fakat nasıl oldu azâbım, inzarlarım? (30). Çünkü Biz üzerlerine bir sayha salıverdik, ağılcı çırpısı gibi kırılıp dökülekaldılar (31). Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen? (32). Lût kavmi o inzarları tekzib ettiler (33). Biz üzerlerine bir çakıl yağdıran salıverdik, yalnız Lût'un* âli müstesnâ, onları kurtardık bir seher (34). Tarafımızdan bir nimet olarak, işte şükredeni böyle karşılarız (35). Celâlim hakkı için tutuşumuzun şiddetini kendilerine ihtar da etmişti, fakat onlar o inzarları cidâl ile karşıladılar (36). Ve alimallah ona müsafirlerinden mutâlebede bulundular, Biz de gözlerini sildik de 'haydin' dedik 'tadın azâbımı, inzarlarımı' (37). Celâlim hakkı için bastırıvermişti onları bir sabah bir azâb-ı müstekır (38). Haydin tadın bakalım azâbımı, inzarlarımı (39). Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen? (40).

* H: "Lût'u".

{اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} Sâ'at yaklaştı ❁ mü'minlere sevâbın, kâfirlere ikābın mev'ud olduğu kıyamet vakti günden güne yaklaşmaktadır. Hazırlanmak lâzım gelir. {وَانْشَقَّ الْقَمَرُ} Ve Ay yarıldı ❁ Peygamber'in en parlak mu'cizâtından olan inşikāk-ı Kamer mucizesi vâki' oldu. Ashâb,[1] tâbi'în ve müteahhirînden mâlum olan müfessirlerin umûmu bunun şakk-ı Kamer[2] mucizesini[3] haber verdiğinde müttefiktir. Haber meşhurdur, sahâbeden bir hayli zevât rivayet etmişlerdir. [4622] Ezcümle Hazret-i Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Huzeyfe, Enes, Cübeyr b. Mut'im, İbn Ömer ve sâire. Gerçi İbn Abbas ve Enes gibi bazıları vak'ada bizzat şâhid olmamışlardır. İbn Abbas henüz doğmamıştı, Enes de Medine'de dört beş yaşlarında bulunuyordu. Fakat âyetin tefsirinde vak'ayı sahih olarak rivayet eylemişlerdir. İbn Mes'ûd, Cübeyr b. Mut'im ise bizzat şâhid olarak rivayet edenlerdendir.

Buhârî'de İbn Mes'ûd'dan 1. "Resûlullah'ın devrinde Kamer iki fırkaya inşikak etti; bir fırka dağın fevkinde, bir fırka da dûnunda[4], Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[5] 2. "Kamer inşikak etti, biz Peygamber'le beraber idik, iki fırka oldu, bize 'şâhid olun, şâhid olun!' buyurdu.[6] İbn Abbas'tan: "Peygamber'in zamanında Kamer inşikak etti."[7]

Enes'ten, "Mekke ahâlisi kendilerine bir âyet gösterilmesini istediler, Peygamber de Kamer'in inşikākını gösterdi"[8], "Kamer iki fırkaya ayrıldı."[9]

---

1 H +"ve".
2 F -"şakk-ı Kamer".
3 M ve B: "bunun bu mucizeyi".
4 F, M ve B: "ardında".
5 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن ابن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فرقتين: فرقة فوق الجبل، وفرقة دونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.
6 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن عبد الله قال: انشق القمر ونحن مع النبي صلى الله عليه وسلم، فصار فرقتين، فقال لنا: «اشهدوا اشهدوا».
7 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: انشق القمر في زمان النبي صلى الله عليه وسلم.
8 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن أنس رضي الله عنه قال: سأل أهل مكة أن يريهم آية، فأراهم انشقاق القمر.
9 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن أنس قال: انشق القمر فرقتين.

Müslim, İbn Mes'ûd'dan: 1. "Resûlullah'ın ahdinde Kamer iki şıkka inşikak etti, Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[1] 2. "Biz Resûlullah ile Minâ'da bulunduğumuz sırada idi, Kamer iki filkaya infilâk etti. Bir filka dağın arkasında idi, bir filka da berisinde. Resûlullah bize "şâhid olun!' buyurdu."[2] 3. "Resûlullah'ın ahdinde Kamer iki filkaya münşak oldu, bir filkayı dağ setr etti, bir filka da dağın üstünde idi, Resûlullah اَللّٰهُمَّ اشْهَدْ dedi."[3] İbn Ebî Adiyy[4] hadisinde اِشْهَدُوا اِشْهَدُوا dedi.[5]

Enes'ten: "Ehl-i Mekke Resûlullah'tan bir âyet göstermesini istediler, o da 'merreteyn' olarak Kamer'in inşikākını gösterdi", diğer rivayette 'firkateyn'.[6] - İbn Abbas'tan Buhârî gibi. Tirmizî, İbn Mes'ûd'dan: "Biz Resûlullah ile beraber Minâ'da idik Kamer iki filkaya inşikak etti, bir filka dağın ötesinde bir filka da berisinde[7]. Resûlullah bize 'şâhid olun!' dedi, yani اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ."[8] Enes'ten: "Ehl-i Mekke Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den bir âyet istediler, binâen'aleyh Mekke'de[9] Kamer iki kere [4623] 'merreteyn' inşikak etti. Bunun üzerine اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ nâzil oldu.[10]

---

1 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 43:

عن عبد الله قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم بشقتين. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

2 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 44:

عن عبد الله بن مسعود. قال: بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بمنى، إذا انفلق القمر فلقتين. فكانت فلقة وراء الجبل، وفلقة دونه. فقال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

3 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 45:

عن عبد الله بن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فلقتين. فستر الجبل فلقة. وكانت فلقة فوق الجبل. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اَللّٰهُمَّ اشهد.

4 H -"Adiyy".

5 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 45:

غير أن في حديث ابن أبي عدي: فقال: اشهدوا، اشهدوا.

6 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 46-47:

عن أنس أن أهل مكة سألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يريهم آية فأراهم انشقاق القمر مرتين.

عن أنس قال: انشق القمر فرقتين.

7 M: "birisinde".

8 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن ابن مسعود قال: بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بمنى فانشق القمر فلقتين؛ فلقة من وراء الجبل، وفلقة دونه، فقال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اشهدوا» –يعني– «اقتربت الساعة وانشق القمر».

9 Burada "Mekke'de" tâbiri Medine'ye hicretten evvel Peygamber Mekke'de* iken demektir. Binâen'aleyh Minâ'da olmasına mâni' değildir [Müellifin notu].

* B: "Medine'de".

10 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

İbn Ömer'den: "Resûlullah'ın ahdinde Kamer yarıldı, Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[1] Cübeyr b. Mut'im'den: "Peygamber'in ahdinde Kamer inşikak etti, hatta iki fırka oldu, şu dağın üzerinde ve şu dağın üzerinde. Bunun üzerine 'Muhammed, bizi büyüledi' dediler, bazıları da 'eğer bizi büyüledi ise herkesi de büyüleyemez ya' dediler."[2]

Şifâ-i Şerîf'te Ebû Huzeyfe el-Erhabî rivayetiyle Hazret-i Ali'den: "Kamer inşikak etti, biz Resûlullah ile beraber idik."[3]

Yine *Şifâ*'da ve *Müsned*-i Ahmed'de Esved rivayetiyle İbn Mes'ûd'dan: "Hatta cebeli, Kamer'in iki fürcesi arasında gördüm."[4] Mesrûk rivayetiyle İbn Mes'ûd'dan: "Kureyş kâfirleri 'Ebî[5] Kebşe'nin oğlu size büyü yaptı' dediler, içlerinden birisi 'eğer Muhammed Kamer'e büyü yaptı ise büyüsü[6] bütün ehl-i Arz'ı tutacak değil a[7]. Diğer beldelerden[8] gelenlere sorun bakalım görmüşler mi?' dedi. Gelenler oldu, sordular, öyle gördüklerini söylediler."[9] Semerkandî'nin nakline göre Ebû Cehil "bu bir sihirdir, ehl-i âfâka haber salın gören olmuş mu bakalım" dedi, ehl-i âfâk da onu münşak olarak gördüklerini haber verdiler, yine de هَذَا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ dediler.[10]

عن أنس، قال: سأل أهل مكة النبي صلى الله عليه وسلم آية، فانشق القمر بمكة مرتين، فنزلت «اقتربت الساعة وانشق القمر» –إلى قوله– «سحر مستمر» يقول: ذاهب.

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن ابن عمر، قال: انفلق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن محمد بن جبير بن مطعم، عن أبيه، قال: انشق القمر على عهد النبي صلى الله عليه وسلم حتى صار فرقتين؛ على هذا الجبل، وعلى هذا الجبل، فقالوا: «سحرنا محمد»، فقال بعضهم: لئن كان سحرنا فما يستطيع أن يسحر الناس كلهم.

3 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 282:

فقال علي من رواية أبي حذيفة الأرحبي: انشق القمر ونحن مع النبي صلى الله عليه وسلم.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 413; Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 281:

عن الأسود، عن عبد الله، قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، حتى رأيت الجبل من بين فرجتي القمر.

5 B: "İbn".

6 H: "büyü".

7 H -"a".

8 F, M ve B: "beldeden".

9 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 281-282. Krş. Ebû Nuaym, *Delâil,* s. 281:

ورواه عنه مسروق أنه كان بمكة وزاد فقال كفار قريش: «سحركم ابن أبي كبشة» فقال رجل منهم: «إن محمدا إن كان سحر القمر فإنه لا يبلغ من سحره أن يسحر الأرض كلها فاسألوا من يأتيكم من بلد آخر هل رأوا هذا» فأتوا فسألوهم فأخبروهم أنهم رأوا مثل ذلك.

10 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 369; Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 282:

وقال الضحاك: لما رأى أهل مكة انشقاق القمر وقال أبو جهل: «هذا سحر مستمر فابعثوا إلى أهل الآفاق، حتى ينظروا إذا رأوا القمر منشقاً أم لا»، فأخبر أهل الآفاق أنهم رأوه منشقاً، قالوا: «هذا سحر مستمر» يعني: استمر سحره في الآفاق.

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve Ebû Nu'aym *Delâil*'de Huzeyfe'den: Huzeyfe Medâin'de[1] bir hutbesinde demiştir ki: "Uyanın, Allah teâlâ اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ buyuruyor. Evet Sâ'at cidden yaklaştı ve Peygamberimizin zamanında Kamer hakikaten münşak oldu. Uyanın dünya firak ilan etmektedir, haberiniz olsun ki bugün meydan yarın koşu."[2]

Hâsılı bu bâbda hadis hayli çoktur, bütün bunlar âyetin tefsiri hakkında vârid olmuş rivayetlerdir. Bilhassa İbn Mes'ûd'un ve İbn Abbas'ın tâbirleri vechile inşikāk-ı Kamer mucizesi mâzîdir. Nitekim İbn Mes'ûd'un [4624] diğer bir ifadesinde beş şey geçmiştir: Duhan, lizam, batşe, Kamer, rum.[3] Hazret-i Enes'in rivayetinde bir "merreteyn" tâbiri vardır. Âlûsî'nin nakline göre Abd b. Humeyd, Hâkim ve İbn Merdûye ve Beyhakī İbn Mes'ûd'dan dahi رَأَيْتُ الْقَمَرَ مُنْشَقًّا شِقَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ بِمَكَّةَ قَبْلَ مَخْرَجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "Peygamber çıkmazdan evvel Mekke'de iken Kamer'i iki kere iki şakka münşak olarak gördüm" diye rivayet edilmiştir.[4] Bunun için Hâfız Ebu'l-Fazl Irâkī *Nazmü's-Sîre*'de[5] inşikākın iki kere vukū'u mücma'un aleyh olduğuna kāil olarak "bi'l-icmâ' iki kere münşak oldu" demiştir.[6] Hâfız İbn Hacer de bunun hakkında demiştir ki: "Peygamber'in zamanında inşikākın ta'addüdüne cezmeden ulemâ-yı hadisten kimse bilmiyorum. 'Bi'l-icmâ'' kaydı 'merreteyn'e

---

1 M (ilk baskı) ve B: "Medyende".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 567-568:

عن أبي عبد الرحمن السُلَميّ، قال: نزلنا المدائن، فكنا منها على فرسخ، فجاءت الجمعة، فحضر أبي، وحضرت معه، فخطبنا حُذيفة، فقال: ألا إن الله يقول «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» ألا وإن الساعة قد اقتربت، ألا وإن القمر قد انشقّ، ألا وإن الدنيا قد آذنت بفراق، ألا وإن اليوم الْمِضمار، وغدا السباق، فقلت لأبي: أتستبق الناس غدا؟ فقال: يا بنيّ إنك لجاهل، إنما هو السباق بالأعمال، ثم جاءت الجمعة الأخرى، فحضرنا، فخطب حُذيفة، فقال: ألا إن الله تبارك وتعالى يقول «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» ألا وإن الساعة قد أقتربت، ألا وإن القمر قد انشقّ، ألا وإن الدنيا قد آذنت بفراق، ألا وإن اليوم الْمضمار وغدا السباق، ألا وإن الغاية النار، والسابق من سَبق إلى الجنة.

3 Buhârî, Tefsîr, 25:

قال عبد الله: خمس قد مضين: الدخان، والقمر، والروم، والبطشة، واللزام، «فسوف يكون لزاما».

4 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 512; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 265; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74.

5 M ve B: "Nazmüssiyerde".

6 Irâkī, *Elfiyetü's-Sîrati'n-Nebeviyye* (*Nazmu'd-düreri's-seniyyeti'z-zekiyye*), Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1426, s. 59:

وإذ بغت منه قريش أن يري — آيا، أراهم انشقاق القمر
فصار فرقتين: فرقة علت — وفرقة للطود منه نزلت
وذاك مرتين بالإجماع — والنص والتواتر السماعي

değil, 'inşikāk'a müte'allik olmalıdır. 'Merreteyn' diyenin murâdı da 'firkateyn' demek olsa gerektir"[1].[2] Aliyyü'l-Kārî der ki: "İbn İmâm-ı Cevziyye *İğāsetü'l-lehfân*[3] kitabında '«merrât»tan[4] bazı kere ef'âl, bazı kere a'yân murad olunur, ekseriya ef'âlde kullanılmakla beraber انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ مَرَّتَيْنِ hadîsinde olduğu gibi a'yânda dahi kullanılır ki bu hadiste şıkkayn ve filkateyn demektir. Bunu bilmeyenler inşikākı iki zamanda iki defa olmuş zanneylemişler, hâlbuki bir kere olmuştur' diye zikretmiş[5] olduğunu şeyhim Irâkī'ye söyledim, cevap vermedi" demiştir.[6] Lâkin Âlûsî İbn Mes'ûd rivayetinde şıkkateyn merreteyn denilmiş olması hasebiyle bunun firkateyn mânasına olması yaraşmayacağını ve binâen'aleyh İbn Mes'ûd'un kelâmında "merreteyn" rü'yetin kaydı olmak muvâfık olacağını, yani iki inşikak olmayıp iki kere bakıp şüphesiz olarak gördüğünü söylemiştir.[7] Bizim ise bunlardan vâsıl olduğumuz netice şudur: İnşikāk-ı Kamer vak'ası iki değil birdir. Ancak bu inşikak esnasında Ay şimşek çakar gibi sür'atle iki [4625] kere ayrılıp kapanmıştır. Ve iki ayrılış esnasında da dağ, yani Cebel-i Hirâ veya Cebel-i Ebî Kubeys aradan görünmüştür.

---

1 "Firkateyn", "filkateyn" iki kıt'a mânasınadır. *Sahîhayn*'da "şıkkayn" iki şak, iki nısıf, Cübeyr b. Mut'im hadisinde "isneteyn", yani ikiye ayrıldı; Ebû Nuaym'ın *Delâil*'deki [s. 280] rivayetinde فَصَارَ قَمَرَيْنِ "iki kamer oldu" tâbiri vardır. (*Şifâ* şerhi Aliyyü'l-Kārî [I, 589]) [Müellifin notu].

2 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VII, 183:

ولا أعرف من جزم من علماء الحديث بتعدد الانشقاق في زمنه صلى الله عليه وسلم ولم يتعرض لذلك أحد من شراح الصحيحين... وقد قال العماد بن كثير في الرواية التي فيها «مرتين» نظر ولعل قائلها أراد «فرقتين». قلت وهذا الذي لايتجه غيره جمعا بين الروايات ثم راجعت نظم شيخنا فوجدته يحتمل التأويل المذكور ولفظه «فصار فرقتين فرقة علت وفرقة للطود منه نزلت وذاك مرتين بالإجماع والنص والتواتر السماع» فجمع بين قوله «فرقتين» وبين قوله «مرتين» فيمكن أن يتعلق قوله بالإجماع بأصل الانشقاق لا بالتعدد مع أن في نقل الإجماع في نفس الإنشقاق نظرا.

3 F -"*İğâsetü'l-lehfân*"; M ve B: "bir".

4 M ve B: "merreteynden".

5 B: "zikredilmiş".

6 Ali el-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, I, 591:

قال الحلبي هذه المسألة فتشت عنها كثيرا حتى وجدتها في كلام أبي عبد الله ابن إمام الجوزية ذكرها في كتابه إغاثة اللهفان فذكر كلاما وفيه أن المرات يراد بها الأفعال تارة والأعيان تارة وأكثر ما تستعمل في الأفعال وأما الأعيان فكقوله في الحديث «انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى الله تعالى عليه وسلم مرتين» أي شقين وفلقتين ولما خفي هذا على من لم يحط به علما زعم أن الانشقاق وقع مرة بعد مرة في زمانين وهذا مما يعلم أهل الحديث ومن له خبرة بأحوال الرسول وسيرته أنه غلط وأنه لم يقع الانشقاق إلا مرة واحدة انتهى وقال شيخي العراقي في سيرته التي نظمها أنه انشق مرتين بالإجماع وإن ذلك متواتر وقد راجعته بكتاب وذكرت له فيه كلام ابن القيم فلم يرد جوابه على أقول ولعله أعرض عن الجواب اكتفاء بما بين في الكتاب أن إرادة الفلقتين بالمرتين هو الصواب.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74-75:

ولا يخفى أن هذا التأويل مع بعده لا يتسنى في خبر ابن مسعود المذكور آنفا لمكان شقتين وهي بمعنى فرقتين ومرتين معا، والذي عندي في تأويل ذلك أن مرتين في كلام ابن مسعود قيد للرؤية وتعددها لا يقتضي تعدد الإنشقاق بأن يكون رآه منشقا فصرف نظره عنه ثم أعاده فرآه كذلك لم يتغير ففيه إشارة إلى أنه رؤية لا شبهة فيها وقد فعل نحو ذلك الكفرة.

Âyet وَانْشَقَّ الْقَمَرُ diye tasrih ettiği[1], haber[2] de böyle meşhur olduğu hâlde bir iki müfessirin buna mecaz bir mâna verdiği de söylenmiştir. Ebussuud'un nakline göre Osman b. Atâ babasından, سَيَنْشَقُّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ "kıyamet günü münşak olacak" demiş,[3] Nesefî gibi bazı tefsirlerde bu, Hasan-ı Basrî'ye de atfolunmuştur.[4] Gerçi mâzînin mecâzen muzârî mânasına geldiği ve tahakkukuna tenbih için istikbâlin mâzî ile[5] ifade edildiği mevkiler Kur'an'da hayli çoktur. Lâkin burada böyle bir te'vilin mânasız olacağı gösterilmiştir. Çünkü önündeki وَاِنْ يَرَوْا âyeti bunu reddeyler. Fahreddin Râzî der ki: "Müfessirînin hepsi murad 'Kamer münşak oldu, onda inşikak vukū'a geldi' demek olduğunu söylemişler, haberler de inşikākın hudûsuna delâlet etmekte bulunmuştur. Sahîh'te haber meşhurdur.[6] Sahâbeden bir cemaat rivayet eylemiş ve demişlerdir ki Resûlullah'tan bir mucize olarak inşikak âyeti ayniyle istendi, o da Rabbine dua etti, binâen'aleyh şakk eyledi ve geçti. Bazı müfessirînin 'murad سَيَنْشَقُّ demektir, inşikak edecektir' demesi ba'îddir ve hiç mânası yoktur. Çünkü onu teslim etmeyip men' eyleyen felsefeci mâzîde de men' eder müstakbelde de; tecviz eden için ise tevile hâcet yoktur. Kamer'in yarılması haddizâtında mümkinâttandır, haber-i sâdık ile vukū'u haber verilince inanmamaya sebep yoktur. Mütevâtir olan Kur'an onu isbat için en kuvvetli delil iken başkaca tevâtür aramaya da hâcet yoktur. Hâriçteki müverrihlerin ve müneccimlerin farkına varamamasından veya bir husuf gibi telakkī etmesinden dolayı zabt u kayd etmemiş olmaları vak'ayı inkâra hak veremeyeceği gibi, 'semâvî ecrâmın hark u iltiyâmı mümkin değildir' diyenlerin lakırdılarının da ehemmiyeti

---

1 H +"gibi".

2 H: "haberler".

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 79:

وعن عثمانَ بن عطاء عن أبيه أنّ معناه سينشقّ يومَ القيامة.

4 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 409; Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1161; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 126; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 33:

الثالث: أنه انشقاق القمر على حقيقة انشقاقه. وفيه على هذا التأويل قولان: أحدهما: أنه ينشق بعد مجيء الساعة وهي النفخة الثانية ، قاله الحسن ، قال: لأنه لو انشق ما بقي أحد إلا رأه لأنها آية والناس في الآيات سواء.

5 F, M ve B: "gibi".

6 B -"Sahîh'te haber meşhurdur".

yoktur, butlânı sâbittir."[1] Ebû Hayyân der ki: انْشَقَّ الْقَمَرُ kavlinin mânası kıyamette münşak olacaktır zu'munda bulunanın [4626] sözü hilâfına ümmetin icmâ'ı vardır ve onu وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ âyeti reddeder. Çünkü bu kelâm ancak istenen âyetin zuhûrundan sonra münâsib olur. Huzeyfe Medâin'deki[2] hutbesinde 'âgâh olunuz ki Sâ'at yaklaştı ve Peygamberimizin zamanında Kamer hakikaten münşak oldu' demişken, Hasan'ın 'Sâ'at geldiği vakit nefha-i sâniyeden sonra Kamer münşak olacak' demesine iltifat olunamayacağı gibi; "Kamer'in inşikākı, Ay doğduğu esnada zulmetin yarılmasından ibarettir, mâna ظَهَرَ الْأَمْرُ demektir, çünkü Arap vâzıh olan şeyde Kamer'i mesel darbeder, nitekim zulmetin infilâkından dolayı sabaha 'felâk' tesmiye olunur ve infilâka 'inşikak' tâbir edilir' diyenin sözüne de iltifat olunmaz. Bunlar bozuk kavillerdir. Eğer müfessirîn zikretmemiş olsalardı ben[3] hiç kāle almazdım."[4] Fi'l-hakīka imandan ziyade inkâra heveskâr olanları memnun edecek gibi görünen bu son tevil büsbütün fâsid bir safsatadır. Zira her lisanda olduğu gibi Arabda da Ay ile aydınlığın mesel olmuş bir münasebeti bulunduğu gizli bir şey değil ve bir şey üzerine Ay doğmak

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 288:

والمفسرون بأسرهم على أن المراد أن القمر انشق، وحصل فيه الانشقاق، ودلت الأخبار على حديث الانشقاق، وفي الصحيح خبر مشهور رواه جمع من الصحابة، وقالوا: سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم آية الإنشقاق بعينها معجزة، فسأل ربه فشقه ومضى، وقال بعض المفسرين المراد سينشق، وهو بعيد ولا معنى له، لأن من منع ذلك وهو الفلسفي يمنعه في الماضي والمستقبل، ومن يجوزه لا حاجة إلى التأويل، وإنما ذهب إليه ذلك الذاهب، لأن الإنشقاق أمر هائل، فلو وقع لعم وجه الأرض فكان ينبغي أن يبلغ حد التواتر، نقول: النبي صلى الله عليه وسلم لما كان يتحدى بالقرآن، وكانوا يقولون: إنا نأتي بأفصح ما يكون من الكلام، وعجزوا عنه، فكان القرآن معجزة باقية إلى قيام القيامة لا يتمسك بمعجزة أخرى فلم ينقله العلماء بحيث يبلغ حد التواتر. وأما المؤرخون فتركوه، لأن التواريخ في أكثر الأمر يستعملها المنجم، وهو لما وقع الأمر قالوا: بأنه مثل خسوف القمر، وظهور شيء في الجو على شكل نصف القمر في موضع آخر فتركوا حكايته في تواريخهم، والقرآن أدل دليل وأقوى مثبت له، وإمكانه لا يشك فيه، وقد أخبر عنه الصادق فيجب اعتقاد وقوعه، وحديث امتناع الخرق والالتئام حديث اللئام، وقد ثبت جواز الخرق والتخريب على السموات، وذكرناه مرارا فلا نعيده.

2 B: "Medine'deki".

3 F, M ve B: "yine".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 33:

والأمة مجمعة على خلاف من زعم أن قوله: وانشق القمر معناه: أنه ينشق يوم القيامة، ويرده من الآية قوله: «وإن يروا آية يعرضوا ويقولوا سحر مستمر». فلا يناسب هذا الكلام أن يأتي إلا بعد ظهور ما سألوه معينا من انشقاق القمر. وقيل: سألوا آية في الجملة، فأراهم هذه الآية السماوية، وهي من أعظم الآيات، وذلك التأثير في العالم العلوي. وقرأ حذيفة: وقد انشق القمر، أي اقتربت، وتقدم من آيات اقترابها انشقاق القمر، كما تقول: أقبل الأمير وقد جاء المبشر بقدومه. وخطب حذيفة بالمدائن، ثم قال: إلا أن الساعة قد اقتربت، وإن القمر قد انشق على عهد نبيكم، ولا التفات إلى قول الحسن أن المعنى: إذ جاءت الساعة انشق القمر بعد النفخة الثانية، ولا إلى قول من قال: إن انشقاقه عبارة عن انشقاق الظلمة عند طلوعه في أثنائها، فالمعنى: ظهر الأمر، فإن العرب تضرب بالقمر مثلا فيما وضح، كما يسمى الصبح فلقا عند انفلاق الظلمة عنه، وقد يعبر عن الانفلاق بالانشقاق. قال النابغة:

فلما أدبروا ولهم دوي   دعانا عند شق الصبح داعي

وهذه أقوال فاسدة، ولولا أن المفسرين ذكروها، لأضربت عن ذكرها صفحا.

vuzuh ve zuhurdan mecaz ve kinaye olabilirse de, Ay'ın yarılmasına karanlığın yarılması mülâhazasıyla Ay'ın doğması mânası vermek, sonra da bundan vuzuh ve zuhur mânasına intikal ederek ortalığın aydınlandığı ve binâen'aleyh kıyametin yaklaştığı mânasını anlamak pek aykırı bir düşünce olur. Evet, sabahleyin zulmetin yarılmasına "fecr" ve "felak" ve "infilak" denilir, çünkü sabah demek o zulmetin yarılışı ve açılışı demektir. Fakat ondan dolayı Güneş'in doğmasına "inşikāk-ı Şems" denilemeyeceği gibi, Ay'ın doğmasına da "inşikāk-ı Kamer" denilemez. Mecazda semâ' şart değildir diye birisinin böyle bir mecaz düşünebileceği farzedilirse her hâlde Kur'ân'ı böyle aykırı mânalardan tenzih etmek lâzım gelir. İhtâra hacet yoktur ki kıyametin yaklaşmasına yaraşan mâna ayın doğması ile[1] ortalığın aydınlanması değil, ayın yarılması [4627] ve ecrâm-ı semâviyenin dahi yıkılabileceğinin anlaşılmasıdır. Ve bu haysiyetledir ki inşikāk-ı Kamer mucizesi Sâ'at'in zamanda yakınlığından ziyade akla yakınlığını göstermiştir. Bu münasebetle şunu da söyleyelim: Hasan-ı Basrî ile Atâ'ya atfedilen mânada bir sû'-i tefehhüm olmuştur. Onlar, Kamer'in kıyamette inşikak edeceğini söylemekle, geçmiş olan inşikāk-ı Kamer vak'asını inkâr edivermiş gibi farzedilmiştir. Hâlbuki hakikat öyle değildir. Onlar âyette sarih ve haberde meşhur olan mâzîdeki inşikākı inkâr etmiş değil, âyetin diğer bir delâletini tavzih ve tefsir eylemişler, vâki' olan inşikāk-ı Kamer mucizesinden ileride Kamer'in büsbütün yarılıp kıyametin kopacağı mânasını anlamak lüzûmunu ihtar etmişlerdir. Zira "Sâ'at yaklaştı ve Kamer yarıldı" denilince şüphe yok ki Kamer'in yarılması kıyamet alâmetlerinden olduğu anlaşılıyor. Fakat Peygamber'in zamanında yarılmış olmakla olduğu gibi kalacak mıdır? Yoksa bu yarılışından ileride saati geldiği zaman وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ [el-Kıyâme 75/9] mantûkunca hepsinde sırr-ı fenânın zuhûra geleceğini anlatmak için mi bu âyet sevk olunmuştur? İşte Hasan ve Atâ سَيَنْشَقُّ فِي الْقِيَامَةِ demekle bu sevki göstermişlerdir. Bu mâna zannedildiği gibi اِنْشَقَّ mâzîsinin muzârî mânasına hamli tarzında bir mecaz ile tevil değil,

1 H -"ile".

mâzî olan inşikākın müstakbeldeki inşikāka bir delâleti ve aynı zamanda اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ cümlesinin bir mazmûnudur. Bu şöyle demek oluyor: Kamer'in inşikākı bir emr-i vâki'dir, mâzîde vâki' olan bu inşikak, Kamer'in ve onun gibi semâvî ecrâmın dahi yarılıp parçalanabileceğini ve bu suretle âlemdeki her şey hakkında Peygamber'in haber verdiği kıyametin akla yakın olduğunu göstermiştir. Binâen'aleyh müşriklere o saatin hulûlü ile Peygamber'in zaferi de uzak değil, yaklaşmaktadır. İşte bizim anladığımıza göre سَيَنْشَقُّ denilmesinin mânası budur. Bu da bütün müfessirlerin anladığı mânanın müfâdından başka bir şey değildir. Yoksa Hasan ile Atâ [4628] inşikāk-ı Kamer mucizesinin vukū'undan haberdar olmamış veya rivayetleri reddetmiş veya âyetin siyâkından gaflet ederek mâzî mânasını nefy eylemiş demek için hiçbir delil yoktur. Ancak istikbaldeki inşikākı tasrîhen söylemişlerdir.

Felsefe bakımından meselenin münakaşası ilm-i kelâm meselesidir. Fahreddin Râzî demişti ki "felsefeci mâzîyi de istikbâli de men' eder."[1] Esas itibariyle mu'cizâtı tasavvur edemeyenlere karşı ilk yapılacak iş Kur'ân'ın birçok yerlerinde yapıldığı vechile hilkatteki acâibâta nazar-ı dikkati celbetmektir. Bunun için evvelâ burada İbn Sînâ'nın bazı[2] sözlerini hikâye edelim:

İbn Sînâ *İşârât*'ının nihâyetinde "Esrâr-ı Âyât"[3] nâmıyla mu'cizât ve kerâmât gibi havârık ve garâibden bahseden Nemat-ı Âşir'de nefs-i insânînin fevkalâdelikle alâkadar olan bazı husûsiyyâtına, hey'et ve kuvâsına, irfânına ve Hakk'a nisbetine dair işaretlerden[4] sonra şu tenbihleri yapar da der ki: "Belki sana ârifînden âdeti kalbediyor gibi gelen birtakım haberler vâsıl olur sen de hemen tekzîbe kalkışırsın; meselâ denilir ki bir ârif[5] nâs için istiskā etti de yağmur yağdı, yahut

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 288:

وقال بعض المفسرين: المراد سينشق، وهو بعيد ولا معنى له، لأن من منع ذلك وهو الفلسفي يمنعه في الماضي والمستقبل.

2 H -"bazı".

3 B: "Esrârıyât".

4 F, M ve B: "işaretlerinden".

5 "Dünyanın metâ' ve tayyibâtından i'râz edene 'zâhid' ismi tahsis olunur. Kıyam ve sıyâm ve sâir ibadet fiillerine devam edene 'âbid' ismi tahsis olunur. Sırrında nûr-i Hakk'ın işrâkını devam ettirmek üzere

istişfâ etti de şifâ buldular, yahut aleyhlerine dua etti de zelzeleye tutulup yere geçtiler, yahut diğer bir suretle helâk oldular[1]; yahut lehlerine dua etti de üzerlerinden vebayı, öleti, seli, tûfânı bertaraf etti. Yahut bazısına yırtıcı hayvanlar boyun eğdi, yahut bazısından kuş kaçmadı ve daha bunlar gibi sarîhan mümteni' tarîkinde tutulmayacak şeyler işittiğin zaman birdenbire inkâra kalkışma da tevakkuf et, acele eyleme. Çünkü tabiatın esrârında bu gibilerin de esbâbı vardır. Belki ben sana bazılarını da hikâye ederim. [4629] Tabiat âleminde umûr-ı gaybiye[2] üç mebde'den münba'is olur. Birisi zikredilen hey'et-i nefsiye, ikincisi unsurî cisimlerin havâssı ki mıknatısın kendine has olan kuvvet ile demiri cezbi gibi; üçüncüsü semâvî kuvvetler ki onlarla ecsâm-ı arziyenin vaziyetlerine göre emzice-i mahsûsaları beyninde yahut onlarla nüfûs-ı arziyenin ahvâl-i felekiyeye göre fi'lî veya infi'âlî kuvâ-yı mahsûsaları[3] beyninde bir münasebet birtakım âsâr-ı garîbenin hudûsunu istitbâ' eder. Sihir evvelki kısım kabîlindendir. Belki mucizeler ve kerametler ve neyrencât ikinci kısım kabîlinden, tılsımlar üçüncü kısım kabîlindendir. Sakın ukalâlığın ve avamdan[4] farkın münkirlikle her şeyden sıyrılıp çıkmak olmasın; o bir boş beyinlilik, hafiflik ve aczdir. Sâbit olan bir şeyi anlayamadığından dolayı tekzib etmendeki[5] hımbıllık, delîli olmayan bir şeyi tasdik edivermendeki hımbıllıktan aşağı değildir. Kulağına eriştirilen haberin garâbeti seni iz'âc etse bile onun muhal olduğuna burhânın olmadıkça tevakkuf ipine sarıl. Savâb olan, o gibileri kāim burhânın bulunmadıkça imkân buk'asına salmaktır. İyi bil ki tabiatta nice acâib

---

fikriyle kuds-i ceberûta gidene de 'ârif' ismi tahsis olunur. Bunlar yekdiğeriyle terekküb de eyler*." (*İşârât*-ı İbn Sînâ) [Müellifin notu].

* H: "eder".

İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* trc. Muhittin Mâcit - Ali Durusoy - Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013, s. 182:

الْمُعرِض عن متاع الدنيا وطيّباتها يُخَصّ باسم الزاهد والمواظب على فعل العبادات من القيام والصيام ونحوهما يخص باسم العابد والمنصرف بفكره إلى قدس الجبروت مستديمًا لشروق نور الحق في سره يخص باسم العارف وقد يتركب بعض هذه مع بعض.

1 M ve B: "edildiler".

2 *İşârât*'ta "garîbe" diye geçmektedir.

3 F, M ve B: "nüfûs-ı arziyenin vaziyetlerine göre emzice-i mahsûsaları".

4 B: "evhamdan".

5 M: "ekmekteki".

ve kuvâ-yı âliye-i fa‘‘âle ile kuvâ-yı sâfile-i münfa‘ilenin ictimâ‘âtında nice garâib vardır. Birader! Sana hak kaymağından yayık döğdüm ve latif kelimeler içinde hikmet lokmalarıyla ziyafet çektim. Sen o gibi[1] câhillerden, mübtezellerden, görgüsü ve mümaresesi yok, safâsı koku arkasında dolaşmak olan kimselerden yahut şu feylesofluk taslayanların mülhidlerinden ve sinek gibi bulaşık mızmızlarından sakın!"[2]

Böyle dua ile zelzele olabilmesini ve koleranın kalkabilmesini bile tabiat esrârında mümteni‘ görmeyen İbn Sînâ teessüf olunur ki ilm-i tabîî nâmına nazariyesinde yanlış bir fikre zâhib olmuş, semâ ve ecrâm-ı semâviyeyi tab‘ında hareket-i müstakīme mebde'i bir meyil bulunmayan ve lemsi kābil olmayan sırf ibdâ‘î ve gayr-i unsurî cism-i basît hâlinde vaz‘ ederek mülâhaza etmiş ve [4630] "tab‘ında hareket-i müstakīme mebde'i bulunmayan bir cismin ise hark u iltiyam şânından olamayacağını" îzah eyleyerek bu kübrâ ile o mevzû‘adan şu neticeyi almış: "Cirmi muhît ve muhaddid-i cihât olan ve kendisinde yalnız meyl-i müstedîr mebde'i bulunan cism-i semâ kābil-i hark değildir, yırtılmayı kabul etmez" demiş, bunu böyle müberhen gibi göstermiştir. Ve bu suretle onun kevn ü fesâdı kābil olmadığını, tekevvünî[3] değil ibdâ‘î bir cevher olduğunu da söylemiş, sonra kevâkibin,[4] hâmilleri olan eflâkin gayrı ecrâm olduklarını, bununla beraber anâsırdan tekevvün etmeyen cevher-i

---

1 H ve F: "Sen onu".

2 İbn Sînâ, *el-İşârât,* s. 387:

ولعلك قد يبلغك عن العارفين أخبار تكاد تأتي بقلب العادة فتبادر إلى التكذيب. وذلك مثل ما يقال إن عارفاً استسقى للناس فسُقوا، أو استشفى لهم فشفوا، أو دعا عليهم فخسف بهم وزلزلوا أو هلكوا بوجه آخر، أو دعا لهم فصرف عنهم الوباء والموتان، أو السيل والطوفان، أو خشع لبعضهم سبُع، أو لم ينفر عنه طير، ومثل ذلك مما لا يأخذ في طريق الممتنع الصريح فتوقَّف ولا تعجل، فإن لأمثال هذه أسباباً في أسرار الطبيعة، ربما يتأتى لي أن أقتص بعضها عليك...

اَنّ الأمور الغريبة تنبعث في عالَمِ الطبيعة مِن مَبَادٍ ثلثة احدها الهيئة النفسانية الْمذكورة وثانيها خواصُّ الأجسام العنصرية مِثل جذْبِ الْمِغْنَاطِيسِ للحديد بِقُوّة تَخُصُّهُ وثالثها قُوَى سماويَّة بيْنها وبين أمزجة أجسام أَرْضِيَّة مخصوصة بِهَيْئات وَضْعِيَّة أو بينها وبين قُوَى نفوس أرضيَّة مخصوصة بأحوال مَلَكِيَّة فِعْلِيَّة أو انفعالية مناسبة تَسْتَتْبِعُ حدوث آثار غريبة. والسِّحْرُ من قبيل القسم الأول بل الْمعجزات والكرامات والنِّيرنجات من قبيل القسم الثاني والطلسمات من قبيل القسم الثالث.

ايّاك أن تكون تَكَيُّسُك وتبرّؤُك عن العَامَّةِ هو أن تنبريء مُنْكِراً لكلّ شيء فذلك طيْش وعَجْز وليس الْخُرْقُ في تكذيبك ما لم تَسْتَبِن بَعْدُ جَلِيَّتَه دون الْخُرْقِ في تصديقك بما لم يَقُمْ بين يديك بينته بل عليك الاعتصام بحبل التوقُّف وإن أزعجك استنكار ما يوعاه سمعك ما لم يتبرهن استحالته لك والصواب لك أن تسرح أمثال ذلك إلى بقعة الإمكان ما لم يذدك عنها قائم البرهان واعلم أن في الطبيعة عجائب وللقُوى العالية الفعالة والقُوَى السافلة الْمُنفعلَة اجتماعات على غرائب.

أيها الأخ إني مخضتُ لك في هذه الإشارات عن زُبْدة الحق وألقمتُكَ قفيّ الحكمِ في لطائف الكلم فَصُنْهُ عن الْمُبتذَلِين والجاهلين ومن لم يرزق الفطنة الوقادة والدربة والعادة وكان صغاه مع الغاغة أو كان من مُلْحِدة هؤلاء الْمتفلسفة ومن همجهم.

3 F, M ve B: "tekvînî".

4 H +"bir".

mübda' cinsinden bulunduklarını ve çünkü zikri geçen mevzû'aya mebnî gayr-i mütekevvin olan ecsâma, mütekevvin olan ecsâmın yabancı bir şey gibi tehallül edemeyeceğini ve binâen'aleyh Şems ü Kamer ve bütün kevâkibin de basît olmaları lüzûmunu müsbet gibi göstermiş ve kābil-i levn, mübsar olmakla beraber melmus olmadıklarını da ilâve eylemiştir.[1] Hâsılı semâ ve eflâk sanki bu'd-i mücerred gibi koparılması mülâhaza edilemeyecek sade bir imtidad suretinde şeffaf ve basît bir cirm-i muhît, kevâkib de bir ziyâ gibi görünen ve fakat dokunulması ve bölünmesi kābil olmayan gayr-i unsurî ecrâm-ı basîta-i ibdâ'iye telakkī edilerek ya heyûlalarının başkalığından yahut heyûla tabiatı umûmiyetle kābil-i infisal olduğu hâlde sûret-i cismiyelerinin tabiatından nâşî semâ ve ecrâm-ı semâviyenin hark u iltiyâmı tab'an mümteni' olduğu felsefece ilm-i tabiîde müberhen gibi addolunmakla zamanlarının fenni nâmına bu felsefe ardında gidenler Kamer'in tab'ına nazaran şakkını imkânsız zanneylemişlerdir.

Lâkin hakikatte bu, burhan ile isbat edilmiş değil, söylediğimiz gibi tab'ında hareket-i müstakīmeye mebde' olabilecek bir meyil bulunmadığını teslim eden bir mevzû'aya istinad ettirilmiştir ki bu mevzû'anın kevâkibe ta'mîminde eski Batlamyus hey'eti [4631] nazariyelerinin tesiri olmuştur. Haydi bu'd-i mücerred gibi hiç vezn ü sıkleti olmadığından dolayı harekete asla meyli olmayan basît vâhid-i muttasıl sade bir imtidad (*étendue*)[2] suretinde bir cisim tasavvur olunsun, fakat herhangi bir cisimde hareket-i müstedîre mebde'i olan meyl kabul edildikten sonra, onda hareket-i müstakīme mebde'i olan meylin imtinâ'ını iddia eden bir mevzû'a bize bir tenakuz gibi gelir. Çünkü müstakīm veya müstedîr olmak hareket mefhûmunun zâtîsi değil, arazîsidir. Birinin câiz olabildiği bir yerde diğeri de câiz olabilir. Mâni' de muktezî gibi başkaca mülâhaza edilmek lâzım gelir.

---

1 Bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (es-Semâu ve'l-Âlem), trc. Harun Kuşlu - Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 28-33.

2 H -"(*étendue*)"; M: "Etendu".

Burada mütekellimînin münakaşalarını tafsil edecek değiliz, ancak şunu da söyleyelim ki bu feylesofların kevâkibi hâmilleri olan feleklerle beraber hareket ettirebilmek için ecsâm-ı gayr-i unsuriyeden saymaları da doğru değildir. Onlar da Arz gibi ecsâm-ı unsuriyeden mürekkeb ve binâen'aleyh kevn ü fesâdı kābildirler. Zamanımızın fennî ve felsefî telakkīleri de böyledir. Hatta bugün kabul edilmekte bulunan nazariyyâta göre Arz Şems'ten ayrılmış olduğu gibi Kamer de Arz'dan ayrılmıştır. Buna göre de انْشَقَّ الْقَمَرُ mâzîde olmuş bir vâkı'a[1] olarak sâdıktır. Felsefeci isterse âyete bu mânayı verebilir. Fakat bu mânayı verirken gerek şakk-ı Kamer mucizesini ve gerek kıyamet zuhûruyla ileride Kamer'in yarılabileceğini gayr-i mümkin saymaya hakkı olmadığını da itiraf etmek lâzım gelir.

Bugünkü fen Kamer'i bir cism-i esîrî farzetmediği gibi yarılabilmek kābiliyetini de inkâr etmez. Ancak yarılması için tatbîki lâzım gelen kuvvet[2] veya kudreti tâyin edebilmek bir mesele teşkil eder. Yoksa gerek dâhilinden bir infilâk ve gerek hâricinden bir cereyan, bir mevce, bir müsâdeme farzıyla parçalanması tasavvur olunabileceği gibi bir nevi elastikiyet veya tazyik farzıyla açılıp kapanmasını tasavvur etmek de mümkindir. Burada [4632] mevzû'-i bahis olan müessir ise Allah teâlâ'nın kudret ve iradesidir. مَا كَانَ لِرَسُولٍ اَنْ يَأْتِيَ بِاٰيَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ'dır [er-Ra'd 13/38; el-Mü'min 40/78]. Sûre-i Necm'de "şedîdü'l-kuvâ"nın tâlimiyle istivâdan sonra kābe kavseyni ev ednâ tedellîsinde rü'yet-i âyât ile tecellî eden kurb-i ilmî ve şuhûdî, Sûre-i Kamer'de kurb-i irâdî ile tecellî etmiş ve Resûlullah'ın talebi üzerine şakk-ı Kamer'e irâde-i ilâhiyenin ta'alluku zâhir oluvermiştir.

Şeyh Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât*'ının üç yüz otuzuncu bâbında Hazret-i Muhammediyeden menzil-i Kamer'i marifet hakkında berzahî bir ifade ile şöyle der: "Allah seni tarafından rûh ile te'yid buyursun, bil ki: Kamer, 'hilâl' denilen ile 'bedir' denilen arasında nûrun ziyade ve noksânı

---

1 B: "vak'a".

2 F, M ve B: "kuvveti".

hâlinde bir berzahî makamdır. Görülünce ay diye sesler yükseldiği için 'hilal' denilmiştir. Görenin gözünde nûrun zâtına umûmu hâlinde de 'bedir' denilir. Kamer için bu iki hüküm mâbeyninden başka bir menzil kalmamıştır. Ancak[1] onunla gözler arasına hâil olan şu'â-i Şems tahtında gözlerin idrâkinden istitârındaki[2] bedriyetine 'mihâk' denilir. O vakit o Güneş'e gelen yüzünden tıpkı bize doğru olduğu zamanki gibi[3] bedir hâlindedir. Güneş'in zâhir olmadığı yüzünden de mihâktır. Bu iki makāmın arasında da bir yüzünden nûr zâhir olduğu kadar[4] diğer yüzünden eksilir ve bir yüzünden eksildiği kadar da diğer yüzünden nûr ile zâhir olur. Bu ise kavs-i felekînin i'vicâcındandır. Demek ki o hem dâimâ bedir hem dâimâ mahmuk olur durur. Bu da Allah teâlâ'nın ârif billah olanlara bildirmeyi irade buyurduğu bir sır içindir. Onlara bilfiil bu meseli darb buyurmuştur ki bundan ibret alarak onun mâ-nusıbe lehine intikal etsinler. Yani suret üzere vücûdu ve zâhir olduğu merâtibin tefsîrine göre ahvâlinin tegayyürü hasebiyle ondan insân-ı kâmili tanımak ve marifetullâha ermek gayesine geçsinler. Allah teâlâ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ [Yâsîn 36/39] buyurdu, ne bedir ne de hilâl tesmiye etmedi; çünkü bu iki hâlde onun bir, [4633] ikiden başka menzili yoktur. 'Menâzil' tâbiri ancak Kamer hakkında sâdık olur. Tedânî ve tedellî dereceleri Kamer'indir. Hazret-i gayba duhûlde ve hazret-i şehadete hurûcda ziyade ve noksânı almak onundur. Sonra Allah teâlâ onu insân-ı kâmilin sûret-i ilâhiye ile zuhûru için inşikak ile tavsif etti[5] ve onun zuhûru o suretin şakkı oldu, onun için o suretin[6] zuhûru, Kamer'in iki filka üzere inşikākının zuhûru gibi iki emir üzerinedir. Sahâbîden haberde vârid oldu ki Resûlullah'ın ahdi üzerine Kamer inşikak etti. Arabdan bir tâife onun sıdkına kendileri için bir âyet olmasını istemişlerdi, onun üzerine

1 H -"Ancak".
2 B: "istidârındaki".
3 F, M ve B -"gibi".
4 F, M ve B +"da".
5 Çünkü Kamer'in inşikākı Peygamber'in Allah tarafından risaletinin sıdk ile zuhûru için bir delil, bir âyettir [Müellifin notu].
6 H -"o suretin".

inşikak etti de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hâzır bulunanlara 'şâhid olun' dedi. Allah teâlâ da اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ buyurdu. Fakat sual vâki' olan inşikākı mı murad etti? Kestirilemiyor,[1] ma'amâfîh âyetten zâhir olan odur. Çünkü inşikākı şu kavil ile tâkip buyurmuştur: وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ Fi'l-vâki' onu gördükleri vakit onlar öyle dediler. Ve onun için Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hâzır bulunanlara 'şâhid olun' dedi, çünkü onların vukū'unu istedikleri vukū'a geldi. Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır, o vâki' nefsü'l-emrde mi yoksa nâzırın nazarında mı? Bu lâzım olmaz. Çünkü o ihtimal ancak onun nefsü'l-emrde gözlere zâhir olan gibi olduğunu haber verdiği zaman muhbirin kavliyle mürtefi' olacaktır. Hâlbuki muhbirin kavli mahall-i nizâ' o (yani sihir diyenlerin nokta-i nazarları bu, zâhirî bir gösterişten ilerisine inanmıyorlar) ve istedikleri vâki' olduğu zaman kendilerinden zuhûra gelen itirazın kendilerinden zuhûra gelmemesini suallerinde şart da koşmamışlardı. Binâen'aleyh Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e sual vâki' olandan ziyadesi de lâzım gelmez (yani [4634] mucizeyi gösterdikten sonra ilcâî bir surette inandırmak Peygamber'in vazifesi değildir. Hatta suallerinde şart etselerdi yine lâzım gelmezdi, çünkü ilcâî âyet hikmet-i bi'sete münâfîdir, yoksa bazı rivayetlerde vârid olduğu vechile Kamer şakkedildiği surette iman edeceklerini vaad etmekle itiraz etmemeyi taahhüt de etmişlerdi. Fakat hislerine, görüşlerine inanmadılar, âfâktan habere havale ettiler). Sonra âfâktan insanlar geldi, o gece Kamer'in inşikākını haber veriyorlardı, onun için de Allah teâlâ سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ dediklerini hikâye buyurdu, sonra da Allah كُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ buyurdu, o emir olduğu gibi oldu. Hâsılı, Kamer berzahiyyu'l-mertebe olmasa idi ne ihlâl ve ibdârı ne de mahk u isrârı kabul etmezdi. Demek ki sihr-i müstemir dahi كُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ hükmünde dâhildir. İşte bu, Hakk'a bir şikāk ve ayn-ı[2] ilimde bir cehildir. ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ [en-Necm 53/30] buyurulandır ki bir ilim olarak

---

1 ينشق denildiğine işaret eyliyor [Müellifin notu].
2 M: "aynî".

tesbit eylemiştir."[1] Şeyhin bu sözlerinden bazıları, yanlış bir fikre zâhib olmuş, inşikāk-ı Kamer mucizesi hakkında "Kamer'in nefsü'l-emrde yarılmış olması lâzım olmayıp bakanların gözlerine öyle gösterilmiş olması kâfi olduğunu söylemiş" zannetmişlerdir. Hâlbuki böyle demek Şeyh'i sihir diyenlerin sözlerine iştirak etmiş farzetmektir.[2] Bu ise Şeyh'in ka'bına yakışmaz. Zamanımızda basılan en güzel eserlerden *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* nâm kitabında Bay İsmail Fennî[3] mu'cizâta dair yazdığı şâyân-ı istifade ma'lûmât sırasında Şeyh'in bu sözlerine temas ederek şöyle bir mütalaada bulunmuştur:

"Şeyh-i Ekber, inşikāk-ı Kamer'in nâzırın nazarında vukū'u ihtimâlinin[4] mürtefi' olmadığını beyan ediyor. Şu hâlde ona göre bu mucizenin yalnız enzâr-ı nâsta vukū' bulmuş olması da muhtemildir. Vâkı'â buna karşı 'o hâlde müşriklerin ona sihir demekte haklı olmaları lâzım gelir' denilerek itiraz edilebilirse de bu itirâza cevap vermek mümkindir. Denilebilir ki inşikāk-ı Kamer'in yalnız enzâr-ı [4635] nâsda vukū'u onun bir mu'cize-i hakīkiye olmasına mâni' değildir.

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 3, 110-111:
اعلم أيدك الله أن القمر مقام برزخي بين مسمى الهلال ومسمى البدر في حال زيادة النور ونقصه فسمي هلالا لارتفاع الأصوات عند رؤيته في الطرفين ويسمى بدرا في حال عموم النور لذاته في عين الرائي وما بقي للقمر منزل سوى ما بين هذين الحكمين غير أن بدريته في استتاره عن إدراك الأبصار تحت شعاع الشمس الحائل بين الأبصار وبينه يسمى محقا وهو من الوجه الذي يلي الشمس بدر كما هو في حال كونه عندنا بدرا هو من الوجه الذي لا يظهر فيه الشمس محق وما بين هذين المقامين على قدر ما يظهر فيه من النور ينقص من الوجه الآخر وعلى قدر ما يستتر به من أحد الوجهين يظهر بالنور من الوجه الآخر وذلك لتعويج القوس الفلكي فلا يزال بدرا دائما ومحقا دائما وذلك لسر أراد الله إعلامه للعارفين بالله فضرب لهم هذا المثل بالفعل ليعتبروا فيه بالعبور إلى ما نصب له من معرفة الإنسان الكامل ومعرفة الله لوجوده على الصورة وتغير أحواله فيها لتغير المراتب التي يظهر فيها قال تعالى: «وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ» ولم يسمه بدرا ولا هلالا فإنه في هاتين الحالتين ما له سوى منزلة واحدة بل اثنتين فلا يصدق قوله «مَنَازِلَ» إلا في القمر فللقمر درج التداني والتدلي وله الأخذ بالزيادة والنقص في الدخول إلى حضرة الغيب والخروج إلى حضرة الشهادة ثم إن الله تعالى نعته بالانشقاق لظهور الإنسان الكامل بالصورة الإلهية فكان شقا لها فظهورها في أمرين ظهور انشقاق القمر على فلقتين ورد في الخبر عن الصاحب أن القمر انشق على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم عند سؤال طائفة من العرب أن يكون لهم آية على صدقه فانشق فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم للحاضرين: «اشهدوا» وقال تعالى: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» فلا يدري هل أراد الانشقاق الذي وقع فيه السؤال وهو الظاهر من الآية فإنه أعقب الانشقاق بقوله «وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» وكذا وقع القول منهم لما رأوا ذلك ولهذا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم للحاضرين «اشهدوا» لوقوع ما سألوا وقوعه وما لهم إلا ما ظهر وهل هو ذلك الواقع في نفس الأمر أو في نظر الناظر هذا لا يلزم فإنه لا يرتفع الإحتمال إلا بقول المخبر إذا أخبر أنه في نفس الأمر كما ظهر في العين وقول المخبر هو محل النزاع وما اشترطوا في سؤالهم أن لا يظهر منهم ما ظهر منهم من الاعتراض عند وقوع ما سألوا وقوعه فلم يلزم النبي صلى الله عليه وسلم أكثر مما وقع فيه من السؤال ثم جاء الناس من الآفاق يخبرون بانشقاق القمر في تلك الليلة ولهذا قال الله تعالى عنهم إنهم قالوا فيه «سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» فقال الله: «كُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ» كان ذلك الأمر ما كان فالقمر لولا ما هو برزخي المرتبة ما قبل الإهلال والإبدار والمحق والسرار فالسحر المستمر داخل تحت حكم كل ذي أمر مستقر فهذا انشقاق بالحق وجهل في عين العلم وهو قوله «ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ من الْعِلْمِ» فأثبته عِلما.

2 H -"Hâlbuki böyle demek Şeyh'i sihir diyenlerin sözlerine iştirak etmiş farzetmektir".

3 H: "İsmail Fennî Bey"; F: "İsmail Fennî Bay".

4 H ve F: "ihtimâli"; M: "ıhtımali".

Çünkü buna müşâbih bir sihrin vukū'u ne görülmüş ne de işitilmiştir. Sâhirlerin bazı hayâlât gösterdikleri mervî ise de bu hayâlâtı öyle ecrâm-ı semâviyeye kadar teşmil eden ve bilfiil mevcut Kamer'i bulunduğu hâlin gayride gösteren bir sâhir[1], kimse işitmemiştir."[2]

Böyle bir cevap hiç de doğru olmaz. İtiraf etmek lâzım gelir ki gerek kavilde olsun gerek fiilde, olmamış bir şeyi olmuş gibi göstermek büyük bir hüner de addedilse vâkı'a mutabık olmayan bir yalan, bir aldatış mâhiyetinden çıkmış olmaz. Makām-ı nübüvvetin kuvve-i kudsiyesi öyle şâibelerden tenzih edilmek iktizâ eder. Sihir diyenlerin murâdı da onun vâki'de olmayıp sade gözlere bir gösterişten ibaret olduğunu iddia etmekten başka bir şey değildir.[3] Şeyh'in anlattığı da budur. O, kelâmının bütün cereyânında inşikāk-ı Kamer'i bir vak'a olarak anlatmıştır. "Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır.[4] O vâki', nefsü'l-emrde mi yoksa nâzırın nazarında mı bu ihtimal ancak muhbirin kavliyle mürtefi' olacaktır. Muhbirin kavli ise mahall-i nizâ'dır" sözünden murâdı da sihir diyenlerin nokta-i nazarlarındaki berzahiyeti anlatmaktır. Zamirler onlara râci' ve ihtimal onların kendi hislerindeki şüpheleri, haberde nizâ' eden onlardır. ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ [en-Necm 53/30] de onlar hakkındadır. Onun için Şeyh o sözler arkasından şu ihtârı yapar: "Yine bil ki nazar ve itibar, esrâr ve envârdan zâhir olan ulûmdandır. Nûr da basar ve ibsâr içindir. Onun için Allah teâlâ bu makāmı zikrettiğinde فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][5] buyurdu. Yani basarın nûruyla idrak ettiği mubsarât ve ahkâmından

1 H: "sâhiri".

2 İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (1928), s. 335.

3 *Asr-ı Saadet Tarihi*'nin dördüncü cildinde Bay Ömer Rızâ'nın* "bazı mütekellimîn, ezcümle Şah* Veliyyullah Kamer'in iki parçaya ayrılmadığını ancak öyle görüldüğünü söylerler. İmam Gazzâlî bu fikri kabule mütemâyildir. Çünkü Enes'in hadisinde şu sözler söyleniyor: Mekke ahâlisi Peygamber'in kendilerine bir âyet göstermesini istediler o da onlara Kamer'i iki parça gösterdi" (Ömer Rızâ, *İslâm Tarihi: Asr-ı Saadet,* 1928, IV, 1609-1610) demesi de büyük bir galat ve yanlış bir azivdir. Evet gösterdi, fakat yalan değil اِنْشَقَّ الْقَمَرُ. [Müellifin notu].

* B: "Şeyh".

* H ve F: "Ömer Rızâ Bey'in".

4 B -"Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır".

5 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!"

size verdiğini basiret [4636] gözleriyle idrak edeceğiniz şuhûd veya fikre geçiniz ki şuhûd-i etemm ve akvâdır. Fikir o mertebe-i ulyâdan aşağı olan şuhûd-i ednâdır. İkisi de zâhir olandan müstetir ve bâtın olana geçer, bunlar اٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ [Yûnus 10/6] olduğu gibi hem de اٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ'dur [Yûnus 10/24]. Müttakīyi Allah tâlim eder, onun için O'nun ilmine şek ve şüphe girmez. Mütefekkir ise mahlûkunun kuvvetine bakar, onun için gâh isabet eder gâh hata eder. İsabet ettiği takdirde de yollar muhtelif olduğu için o isabeti ifade eden kuvvet ile kendisine şüphe girmesi de kābil olur. Hâsılı müttakī basiret sahibidir. Mütefekkir basar ile basiret arasındadır. Basar ile kalmaz, hâlis basîrete de[1] varamaz."[2] Mûmâ ileyh Fennî Bay da kelâmının sonunda hiss-i takvâsıyla basiretine sahip olarak şu sağlam hakikatleri ihtar eder: "Muhyiddîn-i Arabî kuddise sirruh hem ekâbir-i ulemâ ve meşâyihten hem de müfessirînden olduğundan kendisinin şakk-ı Kamer mucizesinin nazarlarda vukūʻunu muhtemil addetmesinde erbâb-ı şükûk tarz-ı tefekkürlerine muvâfık bir sûret-i îzâhiye bulabilirler. Lâkin hamdolsun biz onlardan değiliz. Cenâb-ı Allah'ın her şeye kādir olduğuna ve kavânîn-i tabîiye O'nun كُنْ emrinin muktezâsından başka bir şey olmadığına ve Kur'ân-ı Azîm'in mahz-ı hakikat idiğine imanımız vardır. Madem ki Kur'an'da 'Kamer inşikak etti' buyurulmuştur ve cumhûr-ı ulemâ ve müfessirîn-i kirâm bu inşikākın yevm-i kıyamette vukū' bulacağı hakkında Osman b. Atâ'nın pederinden ettiği rivayeti sâlifü'z-zikr ashâb-ı kirâmın rivayetleriyle ve bundan başka وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ kavl-i celîlinin delâlet-i sarîhasıyla reddederek inşikāk-ı Kamer'in ahd-i nebevîde mucize olarak vukūʻunu bi'l-icmâʻ kabul eylemişlerdir, biz artık bunun nefsü'l-emrde vukūʻunu kabul ve tasdik husûsunda asla tereddüt etmeyiz ve

---

1 H: "hâlis basîret ile de".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* 3, 111:

واعلم أن النظر والاعتبار من العلوم التي تظهر من الأسرار والأنوار فالنور للبصر والأبصار فقال الله لما ذكر هذا المقام «فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ» أي جوزوا مما أعطاكم البصر بنوره مما أدركه من المبصرات وأحكامها إلى ما تدركونه بعين بصائركم شهودا وهو الأتم الأقوى أو عن فكرة وهو الشهود الأدنى عن المرتبة العليا وكلاهما عابر عما ظهر إلى ما استسر وبطن فهي «آيات لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» كما هي «آيات لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ» فالمتقي يتولى الله تعليمه فلا يدخل علمه شك ولا شبهة والمتفكر ناظر إلى قوة مخلوقة فيصيب ويخطئ وإذا أصاب يقبل دخول الشبهة عليه بالقوة التي أفادته الإصابة لاختلاف الطرق فالمتقي صاحب بصيرة والمتفكر بين البصر والبصيرة لم يبق مع البصر ولا يخلص للبصيرة.

bunun keyfiyetini ancak Allah teâlâ ve Resûlü bilir deriz. (…) Böyle bir hâdisenin her yerde[1] görülmesi lâzım geleceği yolunda îrâd edilmek istenilen [4637] itiraz dahi bizce mûcib-i iştibah ve tereddüt olamaz. Zira Kamer'in inşikākını etrafta bulunanlar dahi görmüşler ve gördüklerine şehadet etmişlerdir. Gerçi ufukların tehâlüfü, Kamer'in sehâb ile mestur olması, gece vakti ekser-i nâsın meskenleri dâhilinde bulunmaları ve herkesin semâyı tarassudla meşgul olmaması gibi esbâbdan dolayı bunu bi't-tab' bütün âlem göremezse de elbette sâir mahallerde dahi görenler olmuştur. Lâkin o devr-i cehalette hükümfermâ olan cehalete mebnî bu hâdisenin sâhir ve cin ve şeytanların ef'âline atfedilerek gayr-i mazbut kalmış olması muhtemildir. Mu'cizâtı kavânîn-i tabîîye ile telife çalışmak bunları hârikalıktan çıkarıp umûr-ı âdiye sırasına sokmaya kalkışmak demektir. Hâlbuki akıl bu gibi umûr-ı fevka't-tabî'anın mâhiyetlerini idrakten âcizdir. Ve onu dâire-i salâhiyetinin hâricinde kullanmak pek vahim hatalara sebebiyet verir."[2] *Şerh-i Mevâkıf*'ta Seyyid Şerîf, inşikāk-ı Kamer mucizesinin mütevâtir olduğunu söylemiştir.[3] İbn Hâcib'in *Muhtasar*'ı[4] şerhinde Sübkî de bunu ihtiyar ederek der ki: "Doğrusu inşikāk-ı Kamer mütevâtirdir. Kur'an'da mansustur. *Sahîhayn*'de ve sâirede turuk-ı şettâdan mervîdir. Öyle ki tevâtüründe şüphe edilmeyecek haysiyettedir."[5] Tevâtürü, Kur'an'da انْشَقَّ الْقَمَرُ sarih olmak haysiyetiyledir. Hadisler bunun tefsirine müte'allik olmak[6] itibariyle hey'et-i mecmû'asına nazaran tevâtür-i ma'nevî denebilecek[7] kadar meşhurdur. Bununla beraber icmâli[8] Kur'an'da mansus ise de tefsir

1 B: "halde".
2 İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli,* s. 336-337.
3 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* VIII, 280-281:
[الكلام في سائر المعجزات] أي ما سوى القرآن وهي أنواع الأول: إنشقاق القمر على ما دل عليه قوله تعالى: «اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ»، وهذا متواتر قد رواه جمع كثير من الصحابة كإبن مسعود وغيره…
4 F, M ve B: "*Muhtasar*".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74:
وهو الذي اختاره العلامة ابن السبكي قال في شرحه لمختصر ابن الحاجب: الصحيح عندي أن انشقاق القمر متواتر منصوص عليه في القرآن مروي في الصحيحين وغيرهما من طرق شتى بحيث لا يمترى في تواتره انتهى باختصار.
6 B -"haysiyetiyledir. Hadisler bunun tefsirine müte'allik olmak".
7 M: "denilebilecek".
8 F, M ve B: "icmâl".

nokta-i nazarından tevâtüründe söz edilmiş bulunduğu için müevvili ve tafsîlinin münkiri ikfâr olunmaz. Çünkü dinden çıkarmak pek büyük bir iş olduğu için ihtiyat edilmek lâzım gelir.

Evet Sâ'at yaklaştı ve[1] Ay yarıldı da {وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا} hâlâ bir âyet görseler i'râz ediyorlar. ❁ Olacak olmadan akıllanmıyorlar, âkıbeti düşünmüyorlar,[2] ibret almak istemiyorlar da her gördükleri âyetten yüz çeviriyorlar [4638] {وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ} ve müstemir bir sihir diyorlar. ❁ Bu tekabülden anlaşıldığı üzere burada "âyet" alâmet-i acîbe yani hârika ve mucize mânasınadır. Bununla beraber şu da bir kāidedir ki siyâk-ı şartta nekre, siyâk-ı nefiyde gibi âm olur. Binâen'aleyh herhangi bir âyet mânasına her türlü âyete şâmildir. Yani hiçbir âyeti, hiçbir delîli, hiçbir mucizeyi nazar-ı itibara almıyorlar da "müstemir bir sihir" deyip geçiyorlar. Bu "müstemir" kelimesine de birkaç mâna verilmiştir. Birisi mâruf olduğu üzere yeniden yeniye muttariden cârî ve mütevâlî demektir. Birisi de geçici, yani gelip geçici demektir ki Buhârî'de bu mâna menkuldür.[3] Bu iki mâna da "mürûr"dan müştaktır. Bir de kuvvet mânasına "mirre"den müştak olarak muhkem demek olduğu Ebu'l-Âliye ve Dahhâk'tan nakledilmiştir.[4] Bu mâna birincinin lâzımı olarak da mülâhaza olunabilir. Sihir tâbirine yakışan gelip geçici mânasına olmaktır. Âyât ve mu'cizâtın tevâlî ve te'âkubuna yakışan da kuvvetli ve mütemâdî mânasıdır. Binâen'aleyh hepsinin birer vechi vardır. Yukarıda geçtiği üzere Kamer'in inşikâkını gördükleri vakit "Ebû Kebşe'nin oğlunun sihrini[5], bakalım etraftan gelecek yolculara soralım" dediler, gelenler de gördüklerini söyleyince "sihr-i müstemir" dediler[6] diye rivayet olunduğuna göre kuvvetli ve ıttıradlı mânası kasdedilmiş olmak

1 H -"ve".
2 B -"âkıbeti düşünmüyorlar".
3 Buhârî, Tefsîr, 54:

قال مجاهد: «مستمر»: ذاهب.

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXV, 203:

«وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» وقال أبو العالية والضحاك: محكم شديد قوي، وهو من المرة وهي القوة.

5 F, M ve B: "sihri".
6 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, III, 369; Kādî İyâz, *eş-Şifâ*, I, 282.

iktizâ eder. Hâlbuki sihir, her ne de olsa bâtıl olacağından böyle demeleri şaşkınlıkla bir nevi tenakuza düşmüş olduklarını iş'âr eyler. {وَكَذَّبُوا} Ve tekzib ettiler ❁ Peygamber'i ve getirdiği haberleri ve gösterdiği âyetleri ve mucizeleri yalana nisbet edip inkâr eylediler. Fakat bir şey bildiklerinden, bir delîle istinad ettiklerinden değil de {وَاتَّبَعُوا اَهْوَٓاءَهُمْ} hevâlarına uydular ❁ keyiflerine, sırf nefislerinin meyillerine tâbi' olarak tekzib [4639] ettiler. Vâki'de hakkın muktezâsını hesâba almadılar. {وَكُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ} Hâlbuki her emir müstakır ❁ yani Peygamber'in işi zannettikleri gibi gelip geçici bir şey değildir. Her işi Allah teâlâ'nın ilm ü takdîrinde kararını almış, ona doğru gitmektedir. Hepsinin varıp karar kılacağı bir gaye ve âkıbet vardır ki hakikati o zaman tebeyyün eder. Peygamber'in işinin hakikat ve ulviyeti ve onların hevâlarının mâhiyeti ve şeâmeti ind-i ilâhîde mukarrer olduğu gibi saati gelince belli olacaktır. {وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا} Celâlim hakkı için onlara mühim haberlerden öylesi de geldi ki ❁ yani geçen ümmetlerin ahvâline veya âhirete müte'allik haberlerden Kur'an'da öyle mühim haberler de geldi ki {فِيهِ مُزْدَجَرٌ} onda zecredecek, vazgeçirecek tehdit, sakındıracak öğüt, yahut sakınılması lâzım gelen acı âkıbetler var.

"Müzdecer" masdar-ı mîmî de ism-i mekân da olabilir. {حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ} Bir hikmet-i bâliğa.

"**Hikmet-i Bâliğa**" ihkâmın ve gayeye isabetin en yüksek derecesine ermiş hikmet demek olup "mâ"dan veya "müzdecer"den bedel, yahut mahzuf bir mübtedânın haberidir. Yani bir hikmet-i bâliğa olan zecirler ve haberlerle Kur'an geldi. Yahut[1] bunların hepsi, cereyân-ı hâlin böyle olması bir hikmet-i bâliğadır. {فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ} Demek ki o inzarlar fâide vermiyor. {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} o hâlde sen de onlardan -o hevâları peşinde giden münkirlerden- yüz çevir ❁ boş yere mücadele ile uğraşma da yaklaşmakta olan Sâ'at'e bak. {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} O gün ki davetçi davet edecek ❁ bu [4640] gün yaklaşmakta olduğu zikrolunan Sâ'at'i bir beyandır. Bu "yevm" mukadder zikre müte'allik olabilirse de aşağıdaki يَخْرُجُونَ'a

1 H ve F -"Yahut".

müte'allik olması daha muvâfıktır. Kıyamet günü onlardan yüz çevir, şefaat etme mânasına تَوَلَّ'ye[1] ta'allukunu tecviz edenler dahi olmuş ise de secâvendde bu ihtimâli kesmek için عَنْهُمْ üzerine vakf-ı lâzım işareti mim konmuştur. Kavl-i meşhur "davetçi" İsrâfîl'dir. Diğer bir melek olduğu da söylenmiştir. Ebussuud buradaki davet كُنْ فَيَكُونُ'deki emir kabîlinden olmak da câiz olur diyor.[2] Bu surette çağıran Allah teâlâ olmuş olur. Yani o çağırıcı {اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ} münker, yani misli görülmedik müdhiş bir şeye ❁ hesâba veya haşre[3] veya haşr için neşre çağıracağı gün {خُشَّعًا اَبْصَارُهُمْ} gözleri huşû' içinde ❁ hâilenin dehşetinden gözler korku ve saygı ile düşkün bir hâlde {يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ} kabirlerden çıkacaklar {كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ} sanki cerâd-ı münteşir gibi ❁ çıvgın çekirgeler gibi intişar ile {مُهْطِعِينَ اِلَى الدَّاعِ} o çağıran davetçiye yelerek fırlayacaklar. {يَقُولُ الْكَافِرُونَ} Diyecek ki o kâfirler {هٰذَا يَوْمٌ عَسِرٌ} "bu çok zorlu bir gün." ❁ Bundan mü'minler için öyle olmayacağı anlaşılır.

{كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ[4]} Onlardan evvel Nûh'un kavmi tekzib etti ❁ yani o tekzib denilen fiili yâ Muhammed senin kavminden evvel Nûh kavmi yaptı, Allah'ın peygamber gönderdiğine inanmadı {فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا} öyle ki o kulumuza yalan isnad ettiler {وَقَالُوا مَجْنُونٌ} ve mecnun dediler {وَازْدُجِرَ} hem de zecredildi ❁ tebliğden men' edilmek için [4641] çok azarlandı, incitildi, eziyet olundu. لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ [eş-Şu'arâ 26/116] diye vazgeçmezse recm ü idam ile tehdit olunuyordu {فَدَعَا رَبَّهُ} o da Rabbine dua etti, {اَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ} şöyle ki: "Ben mağlûbum, artık öcünü al." {فَفَتَحْنَا اَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ} Biz de dökülen bir su ile semânın kapılarını açtık. ❁ Cumhûrun beyânına göre su ile semânın kapılarını açmak tâbiri bir isti'âre-i temsîliyedir, bulutlardan suyun kesretle boşanışı, kuvvetli sel ile semânın kapıları açılıp gökkubbenin yarılması manzarasına teşbih olunmuştur. {وَفَجَّرْنَا الْاَرْضَ عُيُونًا} Arz'ı da kaynaklar

1 M ve B: "فول'ye".
2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 81:
والداعي إسرافيلُ عليه السلام، ويجوز أن يكون الدعاء فيه كالأمر في قوله تعالى «كن فيكون» (البقرة ٢/١١٧) وإسقاطُ «الياء» للاكتفاء بالكسر تخفيفًا.
3 F, M ve B: "haşir".
4 F: "موسى".

hâlinde coşturduk {فَالْتَقَى الْمَٓاءُ} derken su birleşti ❁ اَلْمَاآنِ[1] mâân = "iki su" denilmeyip müfred olarak الْمَٓاءُ buyurulması esas itibariyle ikisinin bir su olduğuna işaret olsa gerektir. Müfessirîn bu[2] ifrâdın vechinde diyorlar ki: İki suyun iltikāsı mücâveret tarîkiyle değil, ihtilât ve ittihad suretiyle olduğunu tahkik içindir. {عَلٰٓى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ} Ezelde takdir olunmuş bir emre binâen ki indirilen suyun çıkarılan kadar olması kanunudur. Yahut ezelde kader kılınmış bir emir üzerine ki bu da Nûh kavminin tûfân ile helâki işidir. {وَحَمَلْنَاهُ} Onu ise yükledik {عَلٰى ذَاتِ اَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ} elvâhlı ve düsürlü bir şeye bindirdik. ❁ "Elvâh" "levh"in cem'idir. "**Levh**" her neden olursa olsun tahta gibi yassı şeye denir. "**Düsür**" "disâr"ın cem'idir; "disâr", eğser, yahut geminin tahtalarını yekdiğerine bağladıkları râbıta, kenet, perçin veya halat. "Zât-i elvâh ve düsür"den murad gemidir. Bir nevi târif için sıfat isim makamına ikāme olunmuştur. Yani birtakım elvâhın birbirlerine sûret-i mahsûsada kenetlenmesiyle yapılmış olan gemiye [4642] bindirdik. {تَجْرٖى بِاَعْيُنِنَا} O elvâhlı şey Bizim nezâretimiz altında akıyordu. ❁ وَهِىَ تَجْرٖى بِهِمْ فٖى مَوْجٍ كَالْجِبَالِ [Hûd 11/42] mûcebince dağlar gibi dalgaların içinde Allah'ın görüp gözetmesiyle doğrudan doğru muhafazası tahtında akıp gidiyordu. {جَزَٓاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ} O küfredilmiş, kadri bilinmeyip nankörlükle karşılanmış olan zâta, yani Nûh'a mükâfat için ❁ ki onu tekzib edenler gark olurken o böyle hıfz-ı ilâhîde mahfuz bulunuyordu. {وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَٓا اٰيَةً} Şânım hakkı için onu, yani gemiyi bir âyet olarak bıraktık da ❁ burada Hazret-i Nûh'un gemisinin enkāzı Cûdî Dağı'nda kaldı, hatta bu ümmetin evâili onu gördü diye Katâde'den rivayet vardır.[3] Lâkin murad aynen o geminin kalmış olması değil, mutlaka gemi cinsinin onu hatırlatacak bir muhtıra olduğunu söylemek olması daha ziyade melhuzdur. Çünkü bunda ibret ve tezekkür sahası daha geniş, daha umûmî ve binâen'aleyh şu itâbın fâidesi daha bariz olur: {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} Fakat hani düşünen? ❁ "**Müddekir**", aslı "zikr"den

---

1 H ve F: "ماآن".

2 F, M ve B -"bu".

3 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 260; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 582:

عن قتادة في قوله تعالى: «ولقد تركناها آية» قال: أبقى الله سفينة نوح على الجودي حتى أدركها أوائل هذه الأمة.

ifti'âl bâbından "müztekir"dir. "Müzdecer"de olduğu gibi tâ, dâl'e kalb olunmuş, sonra da zâl dâl'de idgam edilmiştir. Mütezekkir gibi düşünen demektir. Her gemiyi gören veya duyan düşünmek lâzım gelirken düşünen mi var {فَـكَيْفَ كَانَ عَذَابٖي وَنُذُرِ} ki nasılmış azâbım ve inzarlarım? ❁ Bu istifham, tehvil ve ta'cîb ile tedhiş içindir. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık, kolaylaştırdık, yahut kolaylıkla ihsan eyledik {لِلذِّكْرِ} düşünülmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ❁ İşbu وَلَقَدْ يَسَّرْنَا âyeti [4643] bu sûrenin bir tercî' âyetidir ki her kıssanın akabinde وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا فٖيهِ مُزْدَجَرٌ mazmûnunu hatırlatmak için tekrar edilmiş ve bu suretle her birinin müstakil olarak o izdicar ve iddikârı, yani düşünüp ibret almayı îcab ettiği anlatılmıştır.

{كَذَّبَتْ عَادٌ} Âd tekzib etti ❁ kıssanın istiklâline tenbih için atıf yapılmamıştır[1]. {فَـكَيْفَ كَانَ عَذَابٖي وَنُذُرِ} Tekzib etti de azâbım ve inzarlarım nasıl oldu? ❁ Bu istifham evvelki gibi tehvil için değil, söylenecek söze dikkat ve ısgāyı[2] celb içindir. {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رٖيحاً صَرْصَراً} Çünkü Biz onların üzerine bir sarsar rüzgârı gönderdik ❁ "**Sarsar**" soğuk veya gürültülü bir fırtına {فٖي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ} müstemir[3] bir uğursuzluk[4] gününde ❁ ki nuhûset ve şeâmeti onların helâkleriyle hitam bulmadı[5] da kıyamete kadar berzahta da mu'azzeb kaldılar. Bazı nücûmcuların zannettiği gibi o nuhûset o günün[6] zâtîsi değil, herkes ve her şey için uğursuz değil, onlar hakkında öyle oldu. {تَنْزِعُ النَّاسَ} O insanları yoluyordu ❁ çekip koparıp alıyordu {كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} sanki dibinden kopmuş hurma kütükleri imişler. ❁ Âd, iri bedenli bir kavim oldukları için başları kopup kopup devrildikçe bu teşbîhe mâsadak oluyorlardı. {فَـكَيْفَ كَانَ عَذَابٖي وَنُذُرِ} O hâlde nasılmış azâbım ve inzarlarım? ❁ Bu istifham da tehvil ve ta'cîb içindir. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık {لِلذِّكْرِ} düşünmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen?

1 H: "eylememiştir".
2 B: "saygı".
3 F, M ve B -"müstemir".
4 M ve B: "uğursuz".
5 B: "buldu".
6 F, M ve B -"o günün".

[4644] {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ} Semûd nezirleri tekzib etti. ❁ Burada "nüzür" inzar ve vaaz mânasına "nezîr"in cem'i olabileceği gibi "münzir", yani peygamberler mânasına da olabilir. Fahr-i Râzî burada şöyle bir mütalaada bulunup demiştir ki: "Allah teâlâ bu sûrede beş kıssa zikretmiş ve mütevassıt kıssanın zikrini etemm-i vech üzere yapmıştır. Çünkü Sâlih aleyhisselâm'ın hâli Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin hâline daha çok benziyor, çünkü onun getirdiği mucize sâir peygamberlerin getirdikleri mucizelerden daha acîbdir. Gerçi Îsâ aleyhisselâm ölüyü diriltmiştir lâkin ölü, hayâta mahal idi, demek o Allah'ın izniyle hayâtı kābil olan bir mahalde isbat etmişti. Mûsâ aleyhisselâm'ın da asâsı ejderha oldu, demek Allah teâlâ bir haşebede hayat isbat eyledi. Lâkin haşeb nebattır. Nebatta da hayvanınkine müşâbih bir nemâ kuvveti vardır.[1] Bu öbüründen daha acîbdir. Sâlih aleyhisselâm'ın yedinde zâhir olan ise taştan deve çıkmasıdır. Hâlbuki taş cemaddır, hayâta da mahal değildir, nemâya da mahal değildir. Demek ki bu daha acîbdir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ise hepsinden daha acîbini getirdi ki semâvî bir cirimde tasarruftur. Müşrik diyordu ki: 'semâya kimse eremez. Onun şakk u harkına imkân yoktur. Arziyyât, maddeleri müşterek ecsâm olup her biri diğerinin suretini kabul edebilirse de semâvât onu kabul etmez' diyorlardı. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in getirdiği mucize Sâlih aleyhisselâm'ın en acîb olan mucizesinden de daha acîb ve daha beliğ ve etem[2] olmuştur."[3]

---

1 B -"Nebatta da hayvanınkine müşâbih bir nemâ kuvveti vardır".
2 F, M ve B: "dâim".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 309:
واعلم أن الله تعالى ذكر في هذه السورة خمس قصص، وجعل القصة المتوسطة مذكورة على أتم وجه لأن حال صالح كان أكثر مشابهة بحال محمد صلى الله عليه وسلم، لأنه أتى بأمر عجيب أرضي كان أعجب مما جاء به الأنبياء، لأن عيسى عليه السلام أحيا الميت لكن الميت كان محلا للحياة فأثبت بإذن الله الحياة في محل كان قابلا لها، وموسى عليه السلام انقلبت عصاه ثعبانا فأثبت الله له في الخشبة الحياة لكن الخشبة نبات كان له قوة في النماء يشبه الحيوان في النمو فهو أعجب، وصالح عليه السلام كان الظاهر في يده خروج الناقة من الحجر والحجر جماد لا محل للحياة ولا محل للنمو فيه والنبي صلى الله عليه وسلم أتى بأعجب من الكل وهو التصرف في جرم السماء الذي يقول المشرك لا وصول لأحد إلى السماء ولا إمكان لشقه وخرقه، وأما الأرضيات فقالوا: إنها أجسام مشتركة المواد يقبل كل واحد منها صورة الأخرى، والسموات لا تقبل ذلك فلما أتى بما عرفوا فيه أنه لا يقدر على مثله آدمي كان أتم وأبلغ من معجزة صالح عليه السلام التي هي أتم معجزة من معجزات من كان من الأنبياء غير محمد صلى الله عليه وسلم.

{فَقَالُٓوا اَبَشَراً مِنَّا وَاحِداً} Tekzib ettiler de dediler ki: "Â! Bizden bir beşere, bir kişiye mi {نَتَّبِعُهُ} tâbi' olacağız?" ❁ Evvelâ, اَبَشَراً demekle bir[1] beşere tâbi' olmayı kabul etmek istemiyorlar, melek istiyorlar gibi görünüyor, sonra مِنَّا [4645] "bizden" demekle kendilerinden ve kendi içlerinden olan bir beşere tâbi' olmak istemediklerini anlatmış oluyorlar. Bunun mefhûm-ı muhâlifi kendi içlerinden olmayıp da hâriçlerinden bir beşer olsa tâbi' olabileceklerini iş'âr eder ki bu hâl, umûmiyetle istiklâle lâyık olmayan kavimlerin hâlet-i rûhiyelerini gösterir, kendi aralarında kıskançlık ile geçimsizlik ederler de bir yabancının başlarına geçmesini memnûniyetle telakkī ederek esarete doğru giderler. Daha sonra da وَاحِداً diyorlar ki kendi içlerinden bir ferde ittibâ'ı kabul etmiyorlar, fakat bir cemiyet olsa tâbi' olabileceklerini ifade etmiş bulunuyorlar. Onun için olmalı ki içlerinde وَكَانَ فِى الْمَدٖينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ [en-Neml 27/48] mantûku vâki' olmuştu. Hâlbuki hakikatte bir cemiyetin teşekkül edebilmesi de vâhidin riyâseti tahtında vahdet kanununa tâbi'dir. Lâkin onlar kendilerinden bir beşere teba'iyeti istemiyorlar da diyorlar ki: {اِنَّٓا اِذاً لَفٖى ضَلَالٍ وَسُعُرٍ} "Her hâlde biz o vakit muhakkak bir şaşkınlık ve çılgınlık içinde kalmış oluruz, yahut o surette yolumuzu gāib etmiş ve ateşler içine düşmüş bulunuruz."[2] ❁ Sâlih aleyhisselâm onlara Allah'ın emrini dinlemedikleri takdirde dalâl içinde kalıp ateşlere yanacaklarını söylediği için onlar da böyle reddediyorlar. Yani "asıl sana uyarsak şaşkınlık etmiş ve ateşlere düşmüş oluruz" diyorlar. {ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا} O zikir, yani vahiy ve kitap aramızdan[3] ona mı bırakılıyor? ❁ Biz de onun gibi bir ferd, bir beşer değil miyiz? Yahut içimizde ondan daha lâyıkı yok mu? {بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ} Hayır, o bir kezzâb-ı eşir ❁ mağrur, şımarık, şımarıklıkla üstümüze çıkmak isteyen bir yalancı; işte bu derece yalan isnâdıyla tekzib ettiler. {سَيَعْلَمُونَ غَداً} Yarın, yani, azâbı [4646] görecekleri gün bilecekler {مَنِ الْكَذَّابُ الْاَشِرُ} kimmiş o kezzâb-ı eşir ❁ hakka inanmayan şımarık yalancı. {اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ} Çünkü[4] Biz

1 H -"bir".
2 Yani burada "sü'ur" ateş ve cinnet mânalarına tefsir olunmuştur [Müellifin notu].
3 H: "aramızda".
4 H -"Çünkü".

onlara fitne için nâkayı salacağız ❁ "**Nâka**" dişi deve demektir. Sûre-i Şu'arâ'da geçtiği üzere مَٓا اَنْتَ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۚ فَأْتِ بِاٰيَةٍ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ [eş-Şu'arâ 26/154] diye Sâlih aleyhisselâm'dan âyet, yani nübüvvetine alâmet olacak mucize[1] istemeleri üzerine birkaç sûrede geçtiği vechile "işte size bir nâka, bir âyet olmak üzere Allah nâkası" هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فٖٓي اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ [el-A'râf 7/73] denilmişti. Bu nâkanın nereden ve nasıl çıktığı Kur'an'da musarrah değildir. Ancak نَاقَةُ اللّٰهِ tâbir olunmuştur. Lâkin haberlerde bir hadbe'den (هَضْبه), yani yalçın kayadan ibaret bir tepeden çıkarılmış olduğu şâyi'dir.[2] Burada bunun çıkarılması değil de irsâli, yani "bırakın Allah'ın arzında otlasın" diye salınması bir fitne olduğu beyan buyuruluyor. Bunu çokları imtihan mânasına tefsir etmişler ise de meşhur mânasına hamlini tecviz edenler dahi olmuştur. Râzî der ki: "Burada fitne mef'ûl[ün][3] lehtir, buna göre 'irsâl'den maksud fitne olmuş oluyor, lâkin asıl maksud Peygamber'i tasdik olmak lâzım gelir. Çünkü bihakkın[4] Sâlih aleyhisselâm'ın mucizesidir. Şu hâlde bunun tefsirinde tahkik nedir? Deriz ki bunda iki vecih vardır. Birisi: Mucize bir fitnedir. Çünkü onunla müsâb olacak kimsenin hâli mu'azzeb olacak kimsenin hâlinden seçilir. Zira Allah teâlâ mucize ile mahza Peygamber'in sıdkını anlatmış olması hasebiyle küfredenleri ta'zîb eyler, bu cihetle mucize Peygamber'i bir tasdik olması haysiyetiyle bir ibtilâdır. Zira tasdikten sonra musaddık ile mükezzib seçilecektir. İkincisi bundan daha incedir. Şöyle ki: Nâkanın kayadan çıkarılması bir mucize, salınması ve aralarında dolaşması ve suyun taksim olunması da bir ibtilâdır. Onun için اِنَّا مُخْرِجُ النَّاقَةِ فِتْنَةً buyurulmamış, اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً [4647] buyurulmuştur.[5] Bir de bunda şöyle bir gizli işaret vardır ki

---

1 H: "nübüvvetine mucize olacak alâmet".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* II, 82; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 525:

عن أبي الطفيل قال: قالت ثمود يا صالح ائتنا بآية إن كنت من الصادقين، فقال لهم صالح: اخرجوا إلى هضبة من الأرض، فخرجوا فإذا هي تمخض كما تمخض الحامل، ثم إنها انفرجت فخرج من وسطها الناقة، فقال لهم صالح: «هذه ناقة الله لكم آية فذروها تأكل في أرض الله ولا تمسوها بسوء فيأخذكم عذاب أليم» (الأعراف ٧٣/٧) لها شرب ولكم شرب يوم معلوم...

3 F: "mağlûl[ün]".

4 H -"bihakkın".

5 "**Fitne**"nin asıl mânası bir madenin hâlisini karışığından ayırmak için ateşe tutmaktır. Onun için mebde'i mihnet ve ibtilâ, müntehâsı imtihan ve ihtibar ve temyiz mânasına râci' olur. Ve yerine göre bu mânalardan birinde kullanılır [Müellifin notu].

Allah teâlâ dilediğine hidâyet buyurur ve hidâyetin yolları vardır. Bazısı insanın kesb ile medhali olacak bir surette olur, meselâ delil olacak bir şey halkeder ve onda insanın nazar ve tefekkürü o suretle vâki‘ olur ki indinde hak tereccuh eyler de ona tâbi‘ olur. Bazen de onu ibtidâdan[1] ona ilcâ eder ve tâ küçüklüğünden onu hatadan sıyânet eyler. İşte peygamberler eliyle mucize izhârı kesb ile ihtidâsını dilediğine hidâyet kabîlindendir. Peygamberlerin kendilerine olan hidâyet ise kesb ile değil belki kendilerinde gayr-i kesbî birtakım ilimler halkı iledir. Bu suretle اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ onlara işarettir ve onun için لَهُمْ buyurulmuştur ki mânası ‘onlar için[2] fitne olabilecek vechile’ demektir."[3] {فَارْتَقِبْهُمْ} Onun için gözet onları ❁ bak o yüzden nasıl bir mihnet ve azâba düşecekler {وَاصْطَبِرْ} ve sabırlı ol, sana eziyet ederlerse azâbı acele etme {وَنَبِّئْهُمْ اَنَّ الْمَٓاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ} ve onlara haber ver ki su, aralarında taksimdir. ❁ Yani nâka ile onlar arasında لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ [eş-Şu‘arâ 26/155] mısdâkınca nevbet ile taksimlidir. Bir gün nâka içer bir gün de onlar su alır ve hayvanlarını sularlar. Yahut nâkanın gününden mâ‘adâsında onlar arasında taksimlidir.[4] {كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ} Her şirb, huzur iledir. ❁ Fıkıhta "şirb" "şefe"den e‘am, yani hem içmek hem kullanmak ve sulamak hususlarına şâmildir. Her şirb, gerek nâkanın şirbi ve gerek halkın şirbi, yahut gerek su içimi, gerek süt içimi demektir. Deniliyor ki halk kendi su nevbetlerinde su alıyorlar, devenin nevbetinde de [4648] sütünü sağıp içiyorlardı. Demek ki bu nâkanın bir taraftan külfet bir

---

1 B: "ibtidâen".

2 H -"لَهُمْ buyurulmuştur ki mânası ‘onlar için".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 309-310:
«فتنة» مفعول له فتكون الفتنة هي المقصودة من الإرسال لكن المقصود منه تصديق النبي صلى الله عليه وسلم، وهو صالح عليه السلام لأنه معجزة فما التحقيق في تفسيره؟ نقول: فيه وجهان أحدهما: أن المعجزة فتنة لأن بها يتميز حال من يثاب ممن يعذب، لأن الله تعالى بالمعجزة لا يعذب الكفار إلا إذا كان ينبئهم بصدقه من حيث نبوته فالمعجزة ابتلاء لأنها تصديق وبعد التصديق يتميز المصدق عن المكذب وثانيهما: وهو أدق أن إخراج الناقة من الصخرة كان معجزة وإرسالها إليهم ودورانها فيما بينهم وقسمة الماء كان فتنة ولهذا قال: «إنا مرسلوا الناقة فتنة» ولم يقل: إنا مخرجو الناقة فتنة، والتحقيق في الفتنة والابتلاء والامتحان قد تقدم مرارا وإليه إشارة خفية وهي أن الله تعالى يهدي من يشاء وللهداية طرق، منها ما يكون على وجه يكون للإنسان مدخل فيه بالكسب، مثاله يخلق شيئا دالا ويقع تفكر الإنسان فيه ونظره إليه على وجه يترجح عنده الحق فيتبعه وتارة يلجئه إليه ابتداء ويصونه عن الخطأ من صغره فإظهار المعجز على يد الرسول أمر يهدي به من يشاء اهتداء مع الكسب وهداية الأنبياء من غير كسب منهم بل يخلق فيهم علوما غير كسبية فقوله: «إنا مرسلوا الناقة فتنة» إشارة إليهم، ولهذا قال «لهم»، ومعناه: على وجه يصلح لأن يكون فتنة.

4 H -"Bir gün nâka içer bir gün de onlar su alır ve hayvanlarını sularlar. Yahut nâkanın gününden mâ‘adâsında onlar arasında taksimlidir".

taraftan nimet olan acîb hususiyetleri vardı. Bir kere su nevbeti bütün halkın su nevbetine mu'âdil bir günü işgal ediyor. Bu suretle onları tazyik eden bir ibtilâ oluyor. Buna mukabil onlara birçok süt veriyor. Bu cihetle de hâllerine vüs'at veren bir nimet oluyor. İki hâlin ikisinde de bir değil, birçok develerin yerini tutan büyük bir mahluk olmuş oluyor. Buna "nâkatullah" denilmesine ve Allah'ın arzında bırakılıp salma yayılmasına nazaran alâ hükmi milkillah muameleye tâbi' olan vakıf veya beytü'l-mâl emvâli gibi idare olunmuş bir cins sağmal mala benziyor. Nitekim bir de köşeği[1] olduğu naklediliyor. Allah için hakkı gözetilerek bakıldığı takdirde kendileri için pek büyük bir nimet olacak olan bu Allah devesi iktizâ ettiği külfet ve meûnet ve nizâm-ı kısmet gibi ahkâm-ı maslahat ile haklarında bir nevi tazyik ifade eden bir fitne ve ibtilâ olmakla bu kuyûd ve mükellefiyete dayanamadılar. {فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ} Derken sâhiplerine bağırıştılar. ❁ Şehirlerindeki dokuz çetenin, "tis'a-i raht"ın başı olan ve Semûd'un kızılı (Ahmer-i[2] Semûd) denilen Kudâr b. Sâlif'e feryat ettiler {فَتَعَاطٰى} o da aldı alacağını ❁ kalktı silahını veya arkadaşını veya cinayeti mukabilinde alacağını aldı {فَعَقَرَ} da akr etti.

"**Akr**" bir hayvanı ayağından biçerek devirip yıkmaktır. Bu suretle deveyi vurdu öldürdü. Deniliyor ki Sâlih aleyhisselâm "bari köşeğine yetişin" dedi, o, dağa kaçmıştı, koştular bozulayarak anasının geldiği kayaya girdi yetişemediler. {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابٖي وَنُذُرِ} Fakat arkasından azâbım ve inzarlarım nasıl oldu? ❁ Nasıl acı bir surette tahakkuk etti? Sâlih aleyhisselâm فَقَالَ تَمَتَّعُوا فٖي دَارِكُمْ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ ذٰلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ [Hûd 11/65] onun üzerine "üç gün yurdunuzda yaşayın, işte o, [4649] yalan çıkmayacak bir vaad" diye tebliğ etti. Rivayet olunduğu üzere "yarın yüzleriniz sararacak, yarından sonra kızaracak, üçüncü gün kararacak, sonra da sabahleyin başınıza azab gelecek" dedi, derken bu alâmetleri görmeye başladıklarında Sâlih aleyhisselâm'ı da tutup öldürmek istediler, o bi-emrillah maiyyetindeki mü'minlerle Filistin'e çekilip

1 M: "küşeği".
2 F, M ve B: "Uhaymir-i".

kurtuldular. Dördüncü günü ki bir pazar günü idi, öbürleri[1] azâba kanaat[2] getirerek gözleri baka baka titreye titreye bir lahzada helâk oldular فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ [ez-Zâriyât 51/44]. {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً} Zira Biz onların üzerlerine bir sayha salıverdik ❁ evlerinin önünde titreşerek bakışıp dururlarken yıldırım çatlar gibi semâdan bir sayha koptu, yerden de bir recfe {فَكَانُوا كَهَشٖيمِ الْمُحْتَظِرِ} derhal ağılcı çırpısının kırıntıları gibi kırılakaldılar. ❁ Çoban ağılının etrafına harîm olmak için çekilen çalı çırpının döğülüp çiğnenerek çürümüş olan kırıntıları gibi yahut çobanın ağılında yaktığı çalı çırpının yanık kırıntıları gibi kırılakaldılar. Bu teşbîhin mazmûnunda da düşünülecek mânalar vardır. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ} Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ❁ Düşünüp de bu mazmunlardan ibret alacak ve ona göre hareket edecek olan? {كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ} ❁ Bu kıssanın da muhtelif yerlerde zikri geçti, mücerred tekrar suretiyle değil, her birinde husûsî bir noktasına işaret olunarak geçti. {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ} Onun için Biz üzerlerine salıverdik[3] {حَاصِبًا} çakıl, taş yağdıran [4650] melek yahut rüzgâr ❁ üzerlerine siccilden istif edilmiş taşlar yağdırıyordu. {اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍ} Ancak Lût'un iman eden mensupları müstesnâ ❁ ki[4] karısı hâriç olmak üzere ailesinden birkaç kişi idi. {نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ} Onları bir seher vakti, yani sabaha yakın kurtardık. Selâmete çıkardık. {كَذٰلِكَ نَجْزٖى مَنْ شَكَرَ} İşte Biz, iman ve itaatle nimetimize şükreden kimseleri böyle karşılarız, böyle mükâfatlandırırız. {وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا} Hâlbuki celâlim hakkı için Lût ötekileri, yani kavmini inzar etmiş, tutuşumuzun dehşetini kendilerine haber de vermiş idi. {فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ} Fakat onlar o inzarları şekk ü cidâl ile karşıladılar.[5] {وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهٖ} Kasem ile söylerim ki o

---

1 F, M ve B: "o yerleri".
2 F, M ve B -"kanaat".
3 H -"{اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ} Onun için Biz üzerlerine salıverdik".
4 B -"ki".
5 H -"üzerlerine siccilden istif edilmiş taşlar yağdırıyordu. {اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍ} Ancak Lût'un iman eden mensupları müstesnâ ❁ ki karısı hâriç olmak üzere ailesinden birkaç kişi idi. {نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ} Onları bir seher vakti, yani sabaha yakın kurtardık. Selâmete çıkardık. {كَذٰلِكَ نَجْزٖى مَنْ شَكَرَ} İşte Biz, iman ve itaatle nimetimize şükreden kimseleri böyle karşılarız, böyle mükâfatlandırırız. {وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا} Hâlbuki celâlim hakkı için Lût ötekileri, yani kavmini inzar etmiş, tutuşumuzun dehşetini kendilerine haber de vermiş idi. {فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ} Fakat onlar o inzarları şekk ü cidâl ile karşıladılar".

gelen müsafirlerinden dolayı mutâlebede bulundular ۞ müsafirlerinden murad almak, fücur etmek için gidip geldiler. Tazyik etmek istediler ki müsafirleri Hazret-i İbrâhim'in müsafirleri olan resuller idi. {فَطَمَسْنَٓا اَعْيُنَهُمْ} Onun üzerine Biz de gözlerini siliverdik ۞ yani yüzlerinde eseri bile kalmayacak vechile silme kör ettik, eve girdikleri hâlde hiçbir şey göremez oldular, nereden çıkacaklarını bile bilemediler de Hazret-i Lût tuttu çıkardı. {فَذُوقُوا عَذَابٖى وَنُذُرِ} Bu suretle "haydin azâbımı, inzarlarımı tadın!" dedik. {وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً} Celâlim hakkı için sabahleyin erkenden de onları bastırıverdi[1] {عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّ} müstakır, yani üzerlerinde [4651] karârını bulmuş def' olunmaz, yahut onları karargâhları olan cehenneme götürene kadar devam eden bir azab. {فَذُوقُوا عَذَابٖى وَنُذُرِ} Haydi şimdi azâbımı ve inzarlarımı tadın bakalım ۞ yani böyle denerek bastırdı, yahut bu ifade onların istihkaklarını beyan için temsîlî bir hitaptır. Bunlar zevklerine düşkün oldukları için[2] cezâlarında da فَذُوقُوا ile tehekküm yapılmıştır. Bunlar gibi inzarları tekzib eden muâsır kâfirler hakkında da buyuruluyor ki: {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen?

Beşinci kıssa:

وَلَقَدْ جَٓاءَ اٰلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُۚ ﴿٤١﴾ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا كُلِّهَا فَاَخَذْنَاهُمْ اَخْذَ عَزٖيزٍ مُقْتَدِرٍ ﴿٤٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Şânım hakkı için âl-i Firavun'a da geldi inzar edici peygamberler (41). Âyetlerimizin hepsini tekzib ettiler, Biz de onları öyle bir tutuşla alıverdik ki muktedir bir azîze öyle yaraşır (42).

Bu kıssalardan hisseye gelince:

اَكُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ اُو۬لٰٓئِكُمْ اَمْ لَكُمْ بَرَٓاءَةٌ فِى الزُّبُرِۚ ﴿٤٣﴾ اَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمٖيعٌ مُنْتَصِرٌ ﴿٤٤﴾ سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ ﴿٤٥﴾ بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ ﴿٤٦﴾

1 M ve B: "bastırdı".
2 H -"temsîlî bir hitaptır. Bunlar zevklerine düşkün oldukları için".

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِى ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٤٧﴾ يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ
سَقَرَ ﴿٤٨﴾ اِنَّا كُلَّ شَىْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ﴿٤٩﴾ وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ ﴿٥٠﴾
وَلَقَدْ اَهْلَكْنَٓا اَشْيَاعَكُمْ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿٥١﴾ وَكُلُّ شَىْءٍ فَعَلُوهُ فِى الزُّبُرِ ﴿٥٢﴾ وَكُلُّ صَغِيرٍ
وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ ﴿٥٣﴾ اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ ﴿٥٤﴾ فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ
مُقْتَدِرٍ ﴿٥٥﴾

[4652] **Meâl-i Şerîfi**

Sizin kâfirleriniz onlardan hayırlı mı? Yoksa sizin için kitaplarda bir berâet mi var? (43). Yoksa "biz yardımlaşır bir cemiyetiz" mi diyorlar? (44). Her hâlde o cemiyet bozulacak ve arkalarını dönüp gidecekler (45). Daha doğrusu onların asıl mev'idi Sâ'at'tir ve o Sâ'at daha acı,[1] daha belâ ve bedterdir (46). Muhakkak ki mücrimler şaşkınlık ve çılgınlıklar içindedirler (47). O gün ki yüzleri üstü ateşte sürüklenecekler, "tadın ne imiş" diye mess-i sakar (48). Haberiniz olsun ki Biz her şeyi bir kaderle yaratmışızdır (49). Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibi[2] (50). [4653] *Celâlim hakkı için emsâlinizi hep helâk da ettik, fakat hani düşünen? (51). Bunula beraber işledikleri her şey defterlerdedir (52). Ve küçük büyük hepsi satıra geçmiştir (53). Şüphesiz müttakīler cennetlerde nûr içinde (54) sadâkat meclisinde, kudretine nihâyet olmayan bir şehinşâhın huzûr-ı kibriyâsında (55).*

{اَكُفَّارُكُمْ} Sizin kâfirleriniz ❁ hitap ehl-i Mekke'ye, dolayısıyla Arab'a, dolayısıyla karn-ı ahîr insanlarınadır. Ey bu zaman insanları! Sizin gavurlarınız {خَيْرٌ مِنْ اُو۬لٰٓئِكُمْ} onlardan hayırlı mı? ❁ Yani kavm-i Nûh'tan Firavun'a kadar helâkleri zikrolunan kâfirlerden daha mı kuvvetli yahut Allah'ın azâbından kurtulmak için daha mı yararlıklı? {اَمْ لَكُمْ بَرَٓاءَةٌ فِى الزُّبُرِ} Yoksa sizin için kitaplarda bir berâet mi var? ❁ Yani âhir

1 F, M ve B +"ve".
2 M ve B: "gibidir".

zaman insanları ne kadar küfr ü isyan ederlerse etsinler indallah cezâ ve mes'ûliyetleri yoktur diye berâetinize dair kütüb-i semâviyede bir sarâhat mi var? {أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَم۪يعٌ مُنْتَصِرٌ} Yoksa "biz yardımlaşır muntazam bir cemiyetiz, öcümüzü alır kendimizi kurtarırız" mı diyorlar? ❁ Bu, kurûn-ı ahîre insanlarında cemiyet ve medeniyet vâsıtalarının çoğalacağına ve onunla iftihar olunacağına delâlet eder. Lâkin {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ} o cemiyet muhakkak bozulacak ve arkalarını dönecekler. ❁ İbn Ebî Hâtim, ve *Evsat*'ta Taberânî ve İbn Merdûye Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet etmişlerdir, dedi ki[1]: "سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ kavlini Allah teâlâ Peygamberine Bedir gününden evvel Mekke'de iken indirdi ve Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh şöyle dedi: 'Yâ Resûlallah, hangi cemiyet bozulacak?' dedim, vaktâ ki Bedir günü oldu ve Kureyş bozuldu, Resûlullah'a baktım [4654] arkalarından kılıcı çekmiş, سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ diyordu.'"[2] Bu suretle bu âyetin Bedir günü için bir mucize olduğu anlaşıldı. {بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ} Daha doğrusu Sâ'at onların asıl mev'idleri[3] ❁ yani o hezîmet onların tam ukūbetleri değil bir mukaddimedir. Asıl mî'âdları azablarının vaad olunduğu zaman Sâ'attir. {وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى} O saat ise daha büyük dâhiye ❁ "**Dâhiye**" kurtulmak çaresi olmayan belâ ve musibet {وَاَمَرُّ} ve daha acı, daha bedterdir[4]. {اِنَّ الْمُجْرِم۪ينَ} Şüphe yok ki mücrimler ❁ gerek evvelkiler gerek sonrakiler {ف۪ي ضَلَالٍ} dalâl içinde ❁ yanlış yolda helâke giden şaşkınlık {وَسُعُرٍ} ve çılgın ateşler içinde ❁ yahut çılgınlıklar, delilikler içindedirler. {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ} O yüzleri üstü cehennem ateşi içinde sürüklenecekleri gün ❁ denecek {ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ} "tadın bakalım mess-i sekarı" ❁ bir ismi de "sekar" olan cehennemin dokunuşu, okşayışı ne imiş, nasılmış?

---

1 B -"ki".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 261; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 602; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3321; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IV, 145:

عن عكرمة أن عمر قال: لما نزلت «سيهزم الجمع» جعلت أقول: أي جمع يهزم؟ فلما كان يوم بدر ورأيت النبي صلى الله عليه وسلم يثب في الدرع وهو يقول «سيهزم الجمع ويولون الدبر».

3 B: "mev'ididir".

4 M ve B: "bedter".

"**Sekar**" سَقْر, صَقْر gibi güneş çalmak denilen yakıştır ki[1] rengi değiştiriverir. "Sekar" bu mânadan me'huz olarak cehenneme alem yapılmıştır ki alemiyet ve te'nîs ile gayr-i munsariftir. Ucme diyenler de olmuştur. Sûre-i Müddessir'de مَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُۜ لَا تُبْق۪ي وَلَا تَذَرُۚ لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِۚ عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ [74/27-30][2] diye târif olunmuştur. {اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ} Çünkü Biz her şeyi bir kader ile halketmişizdir. ❁ Her şeyin vukū'undan evvel ezelde ilm-i ilâhîde mukadder olan bir kaderi, yani bir[3] haysiyyet-i ilmiyesi vardır ki kazâsının cereyânı, fiilen yaratılışı o kadere göre vâki' olur. Onu başkası istediği gibi îcab ve tâyin (determine)[4] edemez. Onun [4655] için mücrim, kendi keyif ve iradesine göre cürmün mâhiyet ve mukadderâtını değiştiremez. Kaderde âkıbeti bedbahtlık, mes'ûliyet, mahkûmiyet ile cehenneme götürmek olan cürm ü me'âsî sevab ve saadet vesilesi yapılamaz. Onun için mücrimler mücrim oldukları haysiyetten dalâl ve nîran içindedirler.

"**Kader**" abdin irâde-i cüz'iyesine münâfî de[5] değildir. Çünkü ihtiyârî fiillerin vukū'u için irâde-i cüz'iye dahi kader cümlesindendir. O halk ve fiilin nasıl olduğuna, yani kaderin kazâ ile icrâsına gelince {وَمَٓا اَمْرُنَٓا} Bizim emrimiz de -yani işimiz yahut herhangi bir şeyi halk için buyurultumuz da- başka değil {اِلَّا وَاحِدَةٌ} ancak birdir ❁ bir kelimeden veya bir lemhadan ibarettir {كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ} basarla bir lemha gibi ❁ gözle serî' bir bakış lahzası, yani bir şuur ânı gibi ki[6] اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔاً اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsîn 36/82] buyurulduğu üzere bir "kün" emrinden ibarettir. Hakikatte illet-i tâmme bu kün emridir. İllet vâki' olunca ma'lul de hemen olur. Onun için o cemiyetler nasıl bozulacak, o Sâ'at nasıl olacak, mücrimler o mukadderâta nasıl sürüklenecek diye tereddüde mahal de yoktur; "ol!" deyince hepsi olur. {وَلَقَدْ اَهْلَكْنَٓا اَشْيَاعَكُمْ}

---

1 H -"ki".
2 "Bilir misin hem ne sekar. Ne bakıyye kor ne bırakır. Beşere susamış bir susuz. Üzerinde on dokuz."
3 F, M ve B -"bir".
4 M: "(determire)".
5 H -"de".
6 B -"ki".

Hem emsâlinizi hep helâk etmişizdir ❁ düşünseniz siz de gitmek üzere bulunduğunuzu anlarsınız {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ❁ Denebilir ki dünyadan kötüler de gidiyor, iyiler de, fânîliği ve helâki düşünmekten ne çıkar? Bu gibi mukadder sualleri halletmek üzere buyuruluyor ki: {وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ} Onunla beraber işledikleri her şey defterlerde yazılı ❁ yani kendileri helâk olup gitmekle beraber iyi ve kötü bütün fiilleri kitaplarına, amel defterlerine yazılıdır [4656] {وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ} hem küçük büyük hepsi satıra geçmiştir ❁ demek ki insanın helâkten sonra da bir istikbâli vardır. Ve onun[1] orada hakikati dünyada yaptığı fiillerin hâsılasıdır. Hak teâlânın indinde mîzâna konacak ancak odur. Ona göre haşrolunacaktır. Helâkinden[2] sonra hakikatin böyle olacağını düşünen bir kimse ise elbette defterini küfr ü cürm ile kirletmek istemez. Zira {إِنَّ الْمُتَّقِينَ} şüphesiz ki müttakīler ❁ küfr ü isyandan korunanlar {فِي جَنَّاتٍ} cennetlerde {وَنَهَرٍ} ve nûr cereyânı içindedir. ❁ Burada "neher", "nehr" gibi ırmak mânasına olmak mütebâdir görünürse de "nehâr" maddesinden nûr ve aydınlık mânasına olmak daha latiftir. {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ} Mak'ad-i sıdkta ❁ sıdk makadı, sıdk meclisi, sadâkat sandalyesi. Yani sâdıklara mahsus olan ve yalan çıkması, zevâl bulması ihtimâli olmayan sâbit bir makam ve mevkide {عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ} gayet iktidarlı, yani kudretine nihâyet olmayan bir melîkin, pek büyük mülk sâhibi bir şehinşâhın huzûr-ı kibriyâsında ❁ ki Rahmân teâlâ'dır. "Melîk", "Muktedir" isimlerinde tenvin, azamet içindir. Demişlerdir ki Hak sübhânehû burada indiyet ve kurbü[3] ibham ve "Melîk" ü "Muktedir"i tenkir ile îrad buyurmakla mülk ve kudretinin künhünü fehimlerin ihâta edemeyeceğine ve O'nun huzûr-ı izzetine yakınlık مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ[4] kabîlinden târif ve beyâna sığmayacak gayet büyük bir saadet

---

1 B: "bunu".
2 B: "Helâkten".
3 H +"ifade eden".
4 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: «أعددت لعبادي الصالحين، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر». فاقرؤوا إن شئتم: «فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين».

ve keramet olduğuna işaret buyurmuştur. Âlûsî der ki: "Bazı eserlerde vârid olduğuna göre duanın müstecâb olmasında[1] bu iki ism-i celîlin bir şânı vardır."[2] İbn Ebî Şeybe Sa'îd b. Müseyyeb'den tahric etmiştir, demiş ki: "Mescide girdim, sabah oldu zannediyordum, meğerse uzun bir gece varmış, benden başka kimse de yoktu, uyumuşum. Arkamdan bir [4657] hareket işittim, korktum, 'ey kalbi korku dolan! Korkma da اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ مَلِيكٌ مُقْتَدِرٌ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ يَكُونُ[3] Allah'ım, sen şüphesiz bir Melîk-i Muktedir'sin, de, sonra da gönlüne ne doğarsa iste' dedi. Ondan sonra Allah teâlâ'dan ne istedimse müstecâb kıldı."[4]

اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ مَلِيكٌ مُقْتَدِرٌ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ يَكُونُ، فَوَفِّقْ[5] لِي فِيمَا أَنَا بِصَدَدِهِ وَأَسْعِدْنِي فِي الدَّارَيْنِ وَأَعِذْنِي مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ وَنَجِّنَا مِمَّا نَخَافُ يَا خَفِيَّ الْأَلْطَافِ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

---

1 B: "olmasından".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 95:

ولهذين الإسمين الجليلين شأن في استجابة الدعاء على ما في بعض الآثار.

3 H ve F: "تكون".

4 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 40:

عن خالد بن سعيد بن المسيب، قال سعيد: دخلت المسجد وأنا أرى أني قد أصبحت، وإذا علي ليل طويل، فإذا ليس فيه أحد غيري، فقمت فسمعت حركة خلفي ففزعت، فقال: أيها الممتلئ قلبه فرقا، لا تفرق، ولا تفزع، وقل: «اَللّٰهُمَّ إنك مليك مقتدر ما تشاء من أمر يكون»، ثم سل ما بدا لك، قال سعيد: فما سألت الله شيئا إلا استجاب لي.

5 B: "فوق".

[4658]

سورة الرحمن مكية وهي ثمان وسبعون آية

RAHMÂN SÛRESİ

Er-Rahmân Sûresi Mekkîdir. Beyhakī'nin Hazret-i Ali kerremallahu vecheh ve radıyallâhu anh'tan merfû'an tahric eylediği bir hadiste buna "Arûsü'l-Kur'ân"[1] nâmı dahi verilmiştir.[2]

Âyetleri: Kûfî ve Şâmî'de yetmiş sekiz, Hicâzî'de yetmiş yedi, Basrî'de yetmiş altıdır. اَلرَّحْمٰنُ, evvelki[3] خَلَقَ الْاِنْسَانَ، لِلْاَنَامِ، الْمُجْرِمُونَ، شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ muhtelef[ün] fîh noktalardır.

Kelimeleri: Üç yüz elli bir.

Harfleri: Bin üç yüz otuz altı.

Fasılası: ن، ر، م (نرم) harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Ebû Hayyân'ın *Bahr*'ında[4] Mukātil'den nakline göre, وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ [el-Furkân 25/60] nâzil olduğu zaman; "biz Rahmân'ı tanımıyoruz, وَمَا الرَّحْمٰنُ [el-Furkân 25/60] Rahmân ne?" demişlerdi, اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ nâzil oldu.[5] Bir de اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ [en-Nahl 16/103] dedikleri zaman Allah teâlâ onları tekzib ederek اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ buyurdu denilmiştir.[6]

Evvelki sûre عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ [el-Kamer 54/55] diye hitam bulmuştu. Bu sûre onu bir beyan gibi اَلرَّحْمٰنُ diye başlıyor ve sıfat-ı rahmetten neş'et

---

1 B: "Arşu'l-Kur'ân".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 285; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 117:

عن علي رضي الله عنه قال: سمعت النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم يقول: إنَّ لكل شيء عروسًا، وعروس القرآن سورة الرَّحْمَن.

3 B -"evvelki".

4 B: "*Bahr*'da".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 54. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 195; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 378:

وسبب نزولها فيما قال مقاتل: أنه لما نزل «وإذا قيل لهم اسجدوا للرحمن» الآية، قالوا: ما نعرف الرحمن، فنزلت: «الرحمن، علم القرآن».

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 288; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 54:

وقيل: نزلت جوابًا لأهل مكة حين قالوا: «إنما يعلمه بشر».

eden âlâ-i ilâhiyeyi taʿdâd ediyor. Orada بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ [el-Kamer 54/46] buyurulmuş, sonra da mücrimlerin sekardaki hâlleri, müttakīlerin de cennât ü neherdeki hâlleri icmâl edilmiş idi, burada o icmâl o tertib üzere tafsil olunacak; Sâʿat'in acılığı, sonra يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ diye mücrimlerin hâli, sonra da وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪ جَنَّتَانِ diye [4659] "takvâ"nın tefsiriyle beraber cennetin ve ehl-i cennetin evsâfı beyan olunacaktır.

Evvelki sûrede geçmiş ümmetlerden peygamberleri tekzib edenlerin başlarına inen türlü azabları sayarken her birinin arkasından وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ [el-Kamer 54/22] âyetiyle vaʿz u tezkir için bir tercîʿ yapılmıştı. Bu sûrede de bütün insanlara dînî, dünyevî, enfüsî, âfâkī türlü nimetler tezkir olunarak her birinin arkasından vecîbe-i şükrün ihlâline karşı فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ tevbîhi ile öyle latif tercîʿler yapılmıştır ki, "âlâ"nın meddi gibi letâfetine doyulmaz. *İtkān*'da tekrarı birkaç kısma taksim etmiştir. "Bunlardan birisi" demiş, "müteʿallakının taʿaddüdünden dolayı tekerrür edendir ki ikinci, birincinin taʿalluk ettiğinden başkasına müteʿallik olur." Sonra bu kısma "terdîd" tesmiye olunduğunu söylemiş, فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ kavlini bu kabîlden saymıştır. Çünkü bu, otuz bir yerde tekerrür ettiği hâlde her biri mâkabline müteʿallik bir hususiyetle mümtazdır.[1] Biz bu kabîl tekrarlara edebî ıstılahâtımızda "tercîʿ" nâmını vermişizdir.

Zemahşerî der ki: "Allah azze ve alâ âlâsını, niʿam-ı vâlâsını taʿdâd buyurdu, envâʿ-i âlâ ve esnâf-ı naʿmâsından da ilk evvel ayağı en ileride olanı takdim buyurdu ki o, din nimetidir. Din nimetleri içinden de evvelâ mertebesi en yüksek olanı takdim buyurdu ki o da Kur'ân'ı inʿâmı, tenzil ve tâlimidir. Çünkü Kur'an vahy-i ilâhînin rütbece en büyüğü, menzilece en yükseği, dinin ebvâbında tesiri itibariyle en güzelidir. O bütün kütüb-i semâviyenin evci, mısdâkı, miʿyârıdır. İnsanı yaratışının

---

1 Süyûtî, *el-İtkān,* III, 226:

ومنه ما كان لتعدد المتعلق بأن يكون المكرر ثانيا متعلقا بغير ما تعلق به الأول وهذا القسم يسمى بالترديد... وجعل منه قوله: «فبأي آلاء ربكما تكذبان» فإنها وإن تكررت نيفا وثلاثين مرة فكل واحدة تتعلق بما قبلها.

zikrini onun[1] zikrinden sonraya bıraktı ve onu ona velyettirdi ki onu yaratışı mahza din ve ilim dolayısıyla olduğu bilinmek için. Çünkü maksad ilmen mukaddemdir. Sonra da insanın insanlığını temeyyüz[2] ettiren ve zamîrindekini güzel bir surette izhar ve tebliğ demek olan beyan, yani ilm ü tâlimin en büyük esbâbından biri olan lisan nimetini zikretti."[3] Şöyle ki:

[4660]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلرَّحْمٰنُۙ ﴿١﴾ عَلَّمَ الْقُرْاٰنَۜ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَۙ ﴿٣﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٤﴾ اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ
بِحُسْبَانٍۙ ﴿٥﴾ وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ ﴿٦﴾ وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْم۪يزَانَۙ ﴿٧﴾ اَلَّا
تَطْغَوْا فِي الْم۪يزَانِ ﴿٨﴾ وَاَق۪يمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْم۪يزَانَ ﴿٩﴾ وَالْاَرْضَ
وَضَعَهَا لِلْاَنَامِۙ ﴿١٠﴾ ف۪يهَا فَاكِهَةٌۖ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْاَكْمَامِ ﴿١١﴾ وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُۚ
﴿١٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٣﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِۙ ﴿١٤﴾ وَخَلَقَ
الْجَٓانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍۚ ﴿١٥﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٦﴾ رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ
الْمَغْرِبَيْنِۚ ﴿١٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٨﴾ مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِۙ ﴿١٩﴾ بَيْنَهُمَا
بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِۚ ﴿٢٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٢١﴾ يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُۚ
﴿٢٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٢٣﴾ وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَاٰتُ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِۚ ﴿٢٤﴾
فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ۟ ﴿٢٥﴾

1 B: "onu".
2 H -"temeyyüz".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 443:
عدّد الله عز وعلا آلاءه، فأراد أن يقدّم أوّل شيء ما هو أسبق قدما من ضروب آلائه وأصناف نعمائه، وهي نعمة الدين، فقدّم من نعمة الدين ما هو في أعلى مراتبها وأقصى مراقيها وهو إنعامه بالقرآن وتنزيله وتعليمه، لأنه أعظم وحى الله رتبة وأعلاه منزلة وأحسنه في أبواب الدين أثرا وهو سنام الكتب السماوية ومصداقها والعيار عليها، وأخر ذكر خلق الإنسان عن ذكره، ثم أتبعه إياه ليعلم أنه إنما خلقه للدين، وليحيط علما بوحيه وكتبه وما خلق الإنسان من أجله، وكأن الغرض في إنشائه كان مقدّما عليه وسابقا له، ثم ذكر ما تميز به من سائر الحيوان من البيان، وهو المنطق الفصيح المعرب عما في الضمير.

[4661] **Meâl-i Şerîfi**

Rahmân (1) öğretti Kur'ân'ı (2). Yarattı insanı (3). Belletti ona o güzel beyânı (4). Güneş ve Ay hesablı (5). Çemen, ağaç secdedân (6). Bak şu güzel semâya verdi ona irtifâʿ vazʿ eyleyip mîzânı (7) ki taşmayın mîzânda (8) ve doğru tutun adaletle tartıyı da aksatmayın mîzânı (9). Arz'a da bir tevâzuʿ verdi berâ-yı enâm (10). Onda bir meyve, ve ekmâmıyla duran nahl-i benâm (11). Ve o[1] çimli dâneler ve o[2] hoşbû reyhân (12). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (13). Fağfur gibi bir salsâlden insanı yarattı (14). Bir mâric ateşten de o cânnı yarattı (15). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (16). Hem iki maşrıkın Rabbi hem iki mağribin Rabbi (17). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (18). Salmış iki deryâyı demâdem çatışırlar (19). Beyinlerinde bir berzah bağy eylemez onlar[3] bir ân (20). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (21). Çıkar onlardan inci ile mercan (22). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (23). Hem onun denizde akıp giden o münşeâtı alem-nişân[4] (24). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (25).

{اَلرَّحْمٰنُ} Rahmân, ol rahmân ❁ Fatiha'da besmelenin tefsirinde bu ism-i şerîf hakkında îzâhât geçti, yani rahmet ve inʿâmı nâmütenâhî kaynaşıp duran ve ondan dolayı bir ismi de Rahmân olan Allah teâlâ. اَلرَّحْمٰنُ, İʿrabca zâhir olan mübtedâ, mâbaʿdi haber görünür. Lâkin müstakil bir âyet olduğuna nazaran[5] mukadder bir mübtedânın haberi olarak şöyle bir cümle teşkil eder: Allah Rahmân'dır, yahut هُوَ اَلرَّحْمٰنُ, O Muktedir Melîk Rahmân'dır. Rahmetiyle O Rahmân, {عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ} tâlim etti Kur'ân'ı. ❁ "İlm"den, [4662] öğretmek mânasına "taʿlîm" iki mefʿûle taʿaddî edeceği[6] cihetle bu mânaca burada birinci mefʿul hazfedilmiş ve bu suretle maksad şuna veya buna taʿlîmi değil, nefs-i

1 B -"o".
2 B -"o".
3 M ve B: "bagyeylemezler".
4 B: "âlem-nişân".
5 B: "göre".
6 B: "ettiği".

ta'lîmi ifade olduğu anlatılmıştır; gerek Cibrîl'e, gerek Peygamber'e, gerek ümmete olan tâlim kısımlarından hepsine muhtemil olur. Bazıları da demişler ki burada عَلَّمَ alâmettendir; "Kur'ân'ı alâmet kıldı", yani ibret alacak olanlara bir âyet, yahut nübüvvete bir alâmet ve mucize kıldı demektir. Bu surette diğer bir mef'ûlün hazfini gözetmeye hâcet kalmaz ve evvelki sûrenin başındaki انْشَقَّ الْقَمَرُ [el-Kamer 54/1] âyeti[1] ile de mütenâsib olur. O sûre bâb-ı heybetten bir mucize ile[2], bu sûre de bâb-ı rahmetten bir mucize ile başlamış bulunur. Şu hâlde tercemede "öğretti" denilmeyip de "tâlim etti" denilirse bu iki veche de işaret mahfuz kalmış olur. Ma'amâfîh Âlûsî der ki: "Kāil bin münasebet de gösterse yine bunun ilim tâliminden olduğu bilinmek gerektir. Kur'ân'ı tâlimin mânasına gelince Kur'ân'a ilim ifade etmektir. Fakat yalnız elfâzına değil, onunla beraber me'ânîsine dahi şâyân-ı ehemmiyet bir surette ilim ifade eylemektir ki bu mütefâvittir. Bazen işârât ve rumûzundan hâdisât-ı kevniyeye vukuf derecesine kadar çıkar. İbn Cerîr'in ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Mes'ûd'dan tahriclerine göre Kur'an'da her şeye dair ilim indirilmiş ve her şey beyan edilmiş ise de bizim ilmimiz onun hepsine yetişemez.[3] İbn Abbas da demiştir ki: 'Devemin bir ipi kaybolsa her hâlde Kitabullah'ta bulurdum.'[4] Mürsî demiş[5] ki: 'Kur'an evvelîn ve âhirînin ulûmunu câmi'dir. Öyle ki onun hakikatini ancak mütekellim olan Allah teâlâ bilir. Sonra da وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7] mısdâkınca Allah teâlâ'nın kendine tahsis buyurduğu müstesnâ olmak üzere Resûlullah, sonra sâdât-ı sahâbe sonra da onlara vâris olan tâbi'ûn ilh...'[6]

1 H -"âyeti".
2 B -"ile".
3 Süyûtî, *el-İklîl fî istinbâti't-Tenzîl,* thk. Seyfüddin Abdülkādir el-Kâtib, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981, s. 12:
وقال ابن مسعود أيضاً: أنزل في القرآن كل علم وبين لنا فيه كل شيء ولكن علمنا يقصر عما بين لنا في القرآن، أخرجه ابن جرير وابن أبي حاتم.
Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IX, 44:
عن ابن مسعود: ان الله عز وجل أنزل في الكتاب تبيانا لكل شئ ولكن علمنا يقصر عما بين لنا ثم قرأ «وانزلنا عليك الكتاب تبيانا لكل شئ».
4 Süyûtî, *el-İklîl,* s. 13:
وابن عباس حتى قال: لو ضاع لي عقال بعير لوجدته في كتاب الله.
5 B: "demiştir".
6 Süyûtî, *el-İklîl,* s. 13:
وقال المرسي: جمع القرآن علوم الأولين والآخرين بحيث لم يحط بها علماً حقيقةً إلا المتكلم به، ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم، خلا ما استأثر به سبحانه، ثم ورث عنه معظم ذلك سادات الصحابة وأعلامهم مثل الخلفاء الأربعة، ومثل ابن مسعود وابن عباس.

Bazıları 'ta'lîm'i; tasavvur-ı me'ânî için nefsi tenbih diye târif etmişlerdir."[1]

[4663] Sâ'at'in yaklaşmasına karşı rahmet-i ilâhiyeden zuhur eden en büyük ve en mühim nimetin ta'lîm-i Kur'an nimeti olduğu bu suretle anlatıldıktan sonra kime ve nasıl tâlim olunduğunu beyan için de buyuruluyor ki: O Rahmân {خَلَقَ الْاِنْسَانَ} yarattı insanı. ❁ Bazıları burada "insan"dan murad Âdem, bazıları da Kur'an karînesiyle Muhammed aleyhisselâm demişler ise de hepsine şâmil olmak üzere cins-i insan[2] olması daha zâhirdir. Ma'amâfîh Kur'ân'ın tâlimine mahal olan insân-ı kâmil murad olunması da melhuzdur. Yani Kur'ân'ı tâlim etmek üzere insanı yarattı. {عَلَّمَهُ الْبَيَانَ} Belletti ona o beyânı ❁ Yani kendini ve vicdan ve zamîrindeki duygu ve idrâkât ve irâdâtını[3] hâricindekilere açık ve güzel ifade ile anlatmak, ifâde-i meram etmek ve anlamak demek olan nutuk ve lisan nimetini ki ilim ve ta'lîm-i Kur'an nimeti de bununla husûle gelir. Hazret-i Âdem yaradıldıktan sonra ta'lîm-i esmâ sayesinde melâikenin bilemediklerini bildi, eremediklerine erdi. Enbiyânın nübüvvete mazhar olması, taraf-ı ilâhîden teblîğāt yapabilmeleri, kitaplar getirmeleri, ümmetlerin onlardan istifade edebilmeleri[4] hep beyan ilmi, dil nimeti sayesinde olduğu gibi Kur'ân'a ve Kur'ân'ın tefsir ve tercemesi nimetine nâiliyetimiz ve ondan derece-i istifademiz dahi o nimetten hissemiz nisbetindedir. Ebussuud der ki: "Beyânı ta'lîmden murad, insanı mücerred kendi beyânına temkinden ibaret değil[5], onunla başkasının beyânını anlamaktan e'amdır. Çünkü Kur'ân'ı tâlim ancak onun üzerine deveran eder. Bu cümleler, ahbâr-ı müterâdifedirler,

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 98:

وقد أبعد القائل ولو أبدى ألف مناسبة، فالذي ينبغي أن يعلم أنه من التعليم، والمراد بتعليم القرآن قيل: إفادة العلم به لا بمعنى إفادة العلم بألفاظه فقط بل بمعنى إفادة ذلك والعلم بمعانيه على وجه يعتد به وهو متفاوت وقد يصل إلى العلم بالحوادث الكونية من إشاراته ورموزه إلى غير ذلك... وأخرج ابن جرير وابن أبي حاتم عن ابن مسعود أنزل في هذا القرآن علم كل شيء وبين لنا فيه كل شيء ولكن علمنا يقصر عما بين لنا في القرآن، وقال ابن عباس: لو ضاع لي عقال بعير لوجدته في كتاب الله تعالى: وقال المرسي: جمع القرآن علوم الأولين والآخرين بحيث لم يحط بها علما حقيقة إلا المتكلم به، ثم رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم خلا ما استأثر به سبحانه، ثم ورث عنه معظم ذلك سادات الصحابة وأعلامهم كالخلفاء الأربعة، ثم ورث عنهم التابعون لهم بإحسان...

وفسر بعضهم التعليم بتنبيه النفس لتصور المعاني.

2 H: "insânî".

3 M ve B: "varidatını".

4 B -"taraf-ı ilâhîden teblîğāt yapabilmeleri, kitaplar getirmeleri, ümmetlerin onlardan istifade edebilmeleri".

5 F, M ve B: "değildir".

sonrakilerin atıfsız îrâdı da ta'dâd üslûbunda vârid oldukları içindir."[1] Müsned-i ileyhin takdîmi de kasr ifade eyler. Bundan sonra hayât-ı beşerin en ziyade alâkadar olduğu nimetler latif bir surette beyan ile secde ve şükre davet için buyuruluyor ki: {اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ} Güneş ve Ay [4664] hesab iledir. ❁ Hesab ile cereyan ederler. Binâen'aleyh insanlar hesabı iyi bellemeli[2] ve bir hesab gününün geleceğini bilip ona göre hesaba hazır olmalıdır.

"**Hüsbân**" "hâ"nın zammıyla hesab mânasına ve "hesab"ın cem'i hesablar mânasına gelir. Bir de değirmen taşının mihverine "hüsbânü'r-rehâ" denilir. {وَالنَّجْمُ} Ve necim ❁ yani Arz'dan zuhur edip de sâkı olmayan nebat, çimen {وَالشَّجَرُ} ve şecer ❁ sâkı olan nebat, ağaç {يَسْجُدَانِ} secde ederler ❁ Allah teâlâ'nın iradelerine tab'an inkıyad ederler, kanunları karşısında elastikiyetle istediği vaziyeti alırlar. O hâlde insanlar da tav'an Allah'ın emirlerine inkıyad ederek nimetlerine şükür için secdeyi bilmelidirler. {وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا} Hem semâya bak ona irtifâ' verdi ❁ bu terkîbe nahivde إِضْمَارٌ عَلَى شَرِيطَةِ التَّفْسِيرِ tâbir edilir. Bir mef'ûlün fiilini evvelâ hazfedip sonra zamiriyle meşgul olarak tefsir eylemektir. Şu hâlde kelâm, وَرَفَعَ السَّمَاءَ رَفَعَهَا takdîrindedir. Bunun fâidesi evvelemirde mef'ûle nazar-ı dikkati celbetmek, sonra da fiilin ma'lûmiyetini beyan ile sûret-i mahsûsada ihtar eylemektir. "Semâ"dan murad, bütün ecrâmıyla üzerimizde yükselen muhît-i âlemdir. Onun ref'i, yani irtifâ' verilip yükseltilmesi de yüksek olarak ibdâ' ve inşâ olunmasıdır. Yükseklikten murad da zâhir olan hissî ve sûrî irtifâ'dır. Umûm-i mecâz tarîkiyle hissî ve mânevî yüksekliğe şâmil bir mâna murad olunmak da câiz olabilir. Belli ki semânın böyle rif'ati onu yükselten Rahmân'ın sun' u rahmetinin yüksekliğini ve binâen'aleyh kendisinin daha âlî, yani cihât ve mekânın fevkinde bir ululukla yüksek olduğunu gösterir. Evet, O Rahmân öyle ulu, öyle yüksek ve öyle secde ve tâzime müstahiktir ki gerek maddî ve

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 93-94:
وليس المراد بتعليمه مجرّدَ تمكين الإنسان مِن بيان نفسه، بل منه ومِن فَهْم بيانِ غيره أيضًا، إذ هو الذي يدور عليه تعليم القرآن. والجملُ الثلاث أخبارٌ مترادفة لـ«الرحمن» وإخلاءُ الأخيرتين عن العاطف لورودها على منهاج التعديد.

2 B: "bilmeli".

gerek mânevî haysiyetiyle yüksekliği [4665] meşhud olup duran o güzel semâya o yüksekliği O[1] verdi. {وَوَضَعَ الْمِيزَانَ} Ve mîzânı vaz' eyledi. ۞ Yani o yükseklikleri durabilmesi için aşağı ve yukarı muhtelif ve müte'addid sıkletler, mevcûdiyetler, hukuklar arasında her şeyin hakkına göre duruşu vaziyeti demek olan muvazene kanununu, adalet kanununu[2] vaz' eyledi ki bu kanun olmasa idi semâvât ve Arz'ın kıyâm u intizâmı olmazdı. Nitekim bir hadîs-i şerîfte بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ buyurulmuştur.[3]

"**Mîzân**" "mîsâk" gibi hem vezin mânasına masdar, hem de vezin âleti terazi mânasına ism-i âlet olabilir. "Vezn" eşyânın yekdiğerine nisbetle mikdârı veya mikdârının tanınmasıdır ki asıl sıklette mâruftur. Ve bir mukayese ve mu'âdele ile yapılır. Ve bu mukayesenin yapıldığı âlete de "mîzân" denilir. Bu suretle "vezn" dâima bir mu'âdele, yani bir denkleşme nisbetini ifade ettiğinden adalete ve adaletin mi'yârı olan şeriata da[4] "mîzân" tâbir olunagelmiştir. Onun için burada "mîzân" eşyânın gerek sıklet itibariyle ve gerek sâir suretle mikdarlarının tanınmasına mi'yâr olarak herhangi bir âlet mânasına hamledilebildiği gibi, daha şümullü olmak üzere adalet mânasına hamledilmiş, şeriat ile de tefsir edildiği olmuştur. Burada "mîzân" kelimesi üç kere zikredilmiş ve sâhib-*Keşşâf* bunun tavsiyeyi teşdid ve takviye için bir tekrar olduğunu söylemiş[5] ise de ma'rifeten zikir ve ma'rifeten iâdede sâni evvelin aynı olmak kāidesi küllî olmadığı ve biri biri ardınca tevâlî eden üç fâsılanın aynı mânada bir tekrardan ibaret olması pek muvâfık olamayacağı cihetle biz bunlardan herbirinin ayrı[6] bir mânaya işaret ettiğine kāni' bulunuyoruz. Evvelâ وَوَضَعَ الْمِيزَانَ'da "mîzân"dan[7] ref'-i semâ münasebetiyle en[8] zâhir

---

1 B -"O".
2 H -"adalet kanununu".
3 *Tefsîru'r-Râğıb el-İsfahânî,* I, 132; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XII, 25:
...ولذلك قال عليه السلام: بالعدل قامت السماوات والأرض.
4 H -"da".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 444:
وكرّر لفظ «الميزان» تشديدا للتوصية به، وتقوية للأمر باستعماله والحث عليه.
6 M +"ayrı".
7 F, M ve B: "mîzân".
8 F, M ve B -"en".

olan mâna bütün eşya arasındaki muvâzene-i umûmiye kanunudur ki "pesanteur"[1] yahut "gravitation" denilen câzibe-i umûmiye veya sıklet kanunu bunun en zâhir tecellîsidir. Mâlumumuz olan terazi ve kantar ve[2] çeki [4666] gibi tartı mikyâsı olan bütün mîzanların esası da budur. Eskiler bunun yalnız Arz'da cârî olduğunu zannediyorlar idiyse de ulvî ve süflî bütün ecsâm ve ecrâmda cârî bir kānûn-ı umûmî olduğu ve ilm-i hey'et bakımından ehemmiyet-i mahsûsası bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber muvâzene-i umûmiye kanunu yalnız mihânikî ve fizikî olan câzibe kanununa hasredilmeyip kimyevî ve rûhî münasebetlere dahi şâmil olmak üzere "adalet kanunu" nâmıyla daha şümullü olarak tefsir edildiği takdirde faydası daha geniş olacağı derkârdır. Her şeyi eşyâ arasında lâyık ve müsta'id olduğu mevki ve mertebeye koymak demektir. Kādî Beyzâvî bunu her müsta'idde müstehakkını, her sâhib-i hakka hakkını vermek suretiyle umûr-ı âlemin intizam ve istikāmeti diye târif etmiştir. Gerek tekvînî ve gerek teşrî'î adl ü muvazeneden e'am olmuş olur. Şu hâlde ikinci "mîzân" masdar yahut şeriat, üçüncüsü de âhiretteki mîzân-ı a'mâl olmak gerektir, ma'amâfîh diğer itibar da mümkindir.

Evet, mîzânı vaz' eyledi {اَنْ} ki {لَا تَطْغَوْا فِى الْمِيزَانِ} mîzanda taşmayasınız ❁ şeriat ve kanuna tecavüz edip de haddinizi aşmayasınız[3], mîzansız iş yapmayasınız[4], yahut maddî mânevî tartıda taşkınlık etmeyesiniz de Allah teâlâ'nın emirlerine, hükümlerine itaat ve hukūka riayet edesiniz. {وَاَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ} hem vezni, kavil ve fiil her hususta tartmak işini adaletle doğru tutun ❁ yani hem eksik tartı kullanmayın hem de tartarken insaf ve adaletle dosdoğru tartın. Kendiniz için tartarken bir tarafa, diğeri için tartarken diğer tarafa ağdırmayın da hepsinde de terazinin dilini doğru tutun {وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ} ve mîzânı aksatmayın, eksiltmeyin, teraziyi sû'-i isti'mâl ile ahirette mîzânınıza yazık etmeyin diye mîzânı vaz' etti ve semâya irtifâ' verdi. O Rahmân

1 M: "pesenteur".
2 F, M ve B -"ve".
3 B: "aşmayınız".
4 B: "yapmayınız".

[4667] {وَالْاَرْضَ وَضَعَهَا} Arz'ı da alta koydu ❁ tevâzu'lu kıldı, aşağıya serdi {لِلْاَنَامِ} enâm için ❁ "**Enâm**" *Kāmûs*'ta halk, yahut cin ve ins yahut yeryüzündeki mahlûkāt demektir.[1] Arz'ın bu suretle aşağıya vaz'ı, üzerindeki mahlûkātın menfaati hesâbınadır. Şöyle ki {فِيهَا فَاكِهَةٌ} onda birçok fâkihe vardır ❁ enâmın bâhusus insanların intifâ' edebilmesi için birçok fâkiheler vardır. {وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْاَكْمَامِ} Ve ekmâmı olan mâlum hurma ağacı vardır. ❁ "**Ekmâm**" kâfın kesriyle "kimm"in cem'idir ki meyvenin çiçeğinin üzerindeki kabcık, tomurcuk demektir. Yahut kâfın fethiyle "kemm" örtmek demek olduğu cihetle elyafı, dalları, kabcıkları gibi örten şeyleri demektir ki birisinde istikbal için feyiz ve menâfi'ine birisinde de korunuşuna[2] işaret edilmiş demek olur. {وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ} Ve o çimli dâneler ❁ buğday, arpa gibi hububat ki taze çim yapraklar içinde yetişir ve o yapraklar kuruduğu zaman saman olur ve bu suretle hem kendilerinden intifâ' olunur hem de yapraklarından istifade edilir. {وَالرَّيْحَانُ} Hem de reyhan ❁ ki şâmmeyi temizler, a'sâb ve rûha neş'e ve neşat verir. "**Reyhân**" güzel râyihalı veya revhâniyetli demek olup bizim de "reyhan" dediğimiz nebat gibi koklanan güzel kokulu otların hepsine ıtlak olunur. Bununla beraber İbn Abbas'tan burada rızık mânasına olduğu da nakledilmiştir.[3] Nitekim a'râbînin birine "nereye?" demişler; أَطْلُبُ مِنْ رَيْحَانِ اللهِ "Allah'ın reyhanından taleb ediyorum" demiş ki Allah'ın rızkından demek istemiş.[4] Rızkın rahat bahşetmesi veyahut ekmek kokusunun bâhusus acıkmış olanlar için her kokudan güzel olması vech-i münasebet olmak gerektir. Bu surette murad sâhib-*Keşşâf*'ın dediği gibi [4668] habbin asfına mukabil lübbü demek olur.[5] Hamza,

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 180.

2 M: "kurutuşuna".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 20. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8, Tefsîr, 55:

عن ابن عباس قال: كلّ ريحان في القرآن فهو رزق.

4 Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999, III, 786-787; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 369-370:

والريحان: الرزق وقال مجاهد في قوله تعالى: «ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ» الريحان والرزق، وهو الحب، وحكي عن بعض الأعراب: اطلب من ريحان الله، أي: من رزقه.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 444:

و«الْعَصْف» ورق الزرع، وقيل التبن و«الرَّيْحان» الرزق وهو اللب.

Kisâî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde nûn'un cerriyle وَالرَّيْحَانِ okunması bu mânayı müeyyiddir. İbn Âmir kıraatinde[1] nasb ile وَالْحَبَّ ذَا الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانَ okunması ise ihtisas üzere fiilin hazfine binâendir. وَخَلَقَ الْحَبَّ... إلخ takdir edenler olmuşsa da وَأَخُصُّ الْحَبَّ takdîri bizim zevkimizce daha mülâyimdir ki şöyle demek olur: Hele o çimli dâneler ve o hoşbû reyhan[2] {فَبِأَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} imdi Rabbinizin nimetlerinin hangisini tekzib edersiniz? ۞ "Fâ" önünü evveline terettüb ettirmek içindir. "Âlâ'", Sûre-i Necm'de geçtiği üzere ni'am ve eltâf demek olup müfredi "ilyün", "ilen", "elen" veya "elvün"dür. Nimeti tekzib, inkâr ile nankörlük etmektir. Nimetin nimet olmasını inkâr veya mün'ime[3] nisbetini inkâr veya her ikisini inkâr hususlarına şâmil olur. Meselâ Kur'an tâliminin hem bir nimet olduğunu hem de Allah'a nisbeti bulunduğunu[4] inkâr ederler. Hilkatin, lisânın[5], Arz u semânın, adl[6] ü mîzânın nimet olduğunu inkâr edenler bile bulunabiliyor. Meyvelerin, yiyeceklerin, kokacakların nimet olduğunu inkâr etmeseler de münhasıran Allah'a nisbetini sarâhaten veya delâleten inkâr edenler de çoktur. Hitab, aşağıda tasrih olunacağı üzere ins ü cin sekaleynedir ki enâmda dâhildirler. Rubûbiyet unvânını tasrîh[7] de tevbihte kuvvet ifade etmek içindir. Yani ey o enâmın gizli ve âşikâr iki kısmını teşkil eden ins ü cin! Şimdi siz bunları dinledikten sonra Rabbiniz Rahmân teâlâ'nın şu dinleyip gördüğünüz türlü nimetlerinden hangi birine yalan deyip de[8] nankörlük edersiniz! Hiç böyle bir veliyy-i nimete nankörlük edilir mi? İbn Ömer'den ve Câbir'den radıyallâhu

---

1 F, M ve B -"nûn'un cerriyle وَالرَّيْحَانِ okunması bu mânayı müeyyiddir. İbn Âmir kıraatinde".

2 "Reyhân", aslında "revh"ten "reyvihân" olup vâv, kāide mûcebince "yâ"ya kalb edilip teşdid ile "reyyihân" oldukdan sonra, "meyyit" ve "meyt"te olduğu gibi tahfif için ikinci* "yâ" hazfedilmiştir. Bazıları da aslı "revhân"** demiştir [Müellifin notu].

* B -"ikinci".

** B: "reyhân".

3 B: "mü'mine".

4 F: "hem bir nimet olduğunu hem de olduğunu"; M ve B: "hem bir nimet olduğunu hem de Allahın bir nimeti olduğunu".

5 B: "insanın".

6 H: "adalet".

7 M ve B: "Rübubiyyet unvanının tasrihi".

8 H -"de".

anhüm rivayet olunmuştur ki, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ashâbına er-Rahmân Sûresi'ni okudu, sükût ettiler. Buyurdu ki "neye ben cinnîlerden sizinkinden daha güzel [4669] cevap işitiyorum? Leyle-i cinde bunu ben cinnîlere okudum, فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ kavl-i ilâhîsine her geldiğimde لَا بِشَيْءٍ مِنْ نِعْمَتِكَ رَبَّنَا نُكَذِّبُ فَلَكَ الْحَمْدُ 'hayır, nimetlerinden hiçbir şeyi tekzib etmeyiz yâ Rabbenâ hamd sana' dediler."[1] Bunun için[2] bu sûre-i celile okunurken dinleyenlerin[3] فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ dendikçe öyle söylemeleri mendub denilmiştir. İns ü cinden her birinin bilhassa kendi yaratılışlarına müte'allik nimetin şükrü vecibesini îfâ etmemelerine karşı tevbîhe mukaddime yapılmak için her birinin hilkatlerinin mebde' ve menşe'ini[4] beyan ile buyuruluyor ki:

{خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ} Fağfur gibi bir salsâlden insanı yarattı. ❁ مِنْ ibtidâ içindir. "**Salsâl**" tıngır tıngır ses veren kuru çamur, "**fehhâr**" iyi pişkin saksı, çini kâse fağfur demektir[5]. Yani fağfur gibi çin çin ses verecek kadar kurumuş, hayattan o derece uzak kuru topraktan ki insanın ilk menşe'i olan arz harâret-i Şems karşısında bu derece hayattan uzak iken Allah teâlâ ondan tavırdan tavra bir sülâle ıstıfâ ederek insanı yarattı (*Bakara, Âl-i İmrân, Hicr, Mü'minûn sûrelerine bak*). {وَخَلَقَ الْجَٓانَّ} cânnı da yarattı. ❁ "**Cânn**" nûnun teşdîdiyle cin demektir. "Mâlih" ile "milh" gibi ikisi de vasıftır. Veya cin "milh" gibi ism-i cins, "cânn" "mâlih" gibi ism-i sıfattır. Yahut burada insandan murad Âdem olduğuna göre cândan murad da cinnin babası demektir. Bazıları bunu[6] Mücâhid'den "cinnin babasıdır, İblis değil" diye nakl eylemiştir[7].[8] Bizim kanaatimizce mebde'

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 305. Krş. Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 55; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 515; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 187:

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما قال: قرأ علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة الرَّحْمَن حتَّى ختمها، ثم قال: ما لي أراكم سكوتًا؟ لَلْجنُّ كانوا أحسن منكم ردًّا، ما قرأتُ عليهم هذِه الآية من مرة «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» إلَّا قالوا: ولا بشيء مِن نِعمتك ربَّنا نكذب فلك الحمد.

2 B: "üzerine".

3 M ve B: "dinliyenlerinizin".

4 M: "münşeini".

5 F, M ve B -"çini kâse fağfur demektir".

6 H ve F: "buna".

7 H ve F: "edilmiştir".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 59; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 104:

وقال مجاهد: هو أبو الجن، وليس بإبليس.

itibariyle bütün insan cinsi salsâlden yaratılmış olduğundan "insan"dan murad yalnız Âdem değil cins olduğu gibi "cânn"dan[1] murad da cin cinsidir. Aşağıda da اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّ diye ikisi de cins olarak zikrolunacaktır, Sûre-i Hicr'de وَالْجَٓانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ [el-Hicr 15/27] buyurulduğuna göre demek olur ki insanı yaratmadan evvel "cânn" yahut "cin" denilen gizli mahlukları yaratmıştık {مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ} ateşten bir [4670] mâricden ❁ birinci "min" ibtidâiye, ikinci "min" beyâniye olarak bir mâric ateşten demek olur. Burada "mâric" iki mâna ile tefsir olunmuştur. Bazıları asıl mefhûmu ıztırab mânasına "merec"den olarak ateşten ibaret bir çalkanan, yani hâlis ateş, dumansız sâfi alev demişler, bazıları da "merec"in asıl mânası ihtilât olmak itibariyle muhtelit dumanlı bir ateş demişlerdir. Sûre-i Hicr'de geçen "nâri's-semûm" tâbirine muhtelit mânası daha muvâfık gibi görünür. Şu kadar ki muhtelit, sade duman karışık demek gibi ibtidâî bir mânaya olmayıp semûm mefhûmuna da mutabık olmak üzere her şeye nüfuz ve ihtilât eden diye ateşin hakikatini ifade etmiş olsa gerektir. Bundan başka "mâric" müte'addî "merc"den olmak üzere halt edici, yani karıştırıcı demek de olabilir ki bu da ateşin, yani harâretin eşyâ üzerindeki kimyevî bir hâssasını ifade etmiş olur. Hâsılı demek oluyor ki insan yaratılmazdan evvel Güneş'te veya Arz'ın bidâyetinde olduğu gibi çalkanıp[2] duran muztarib ve müteheyyic bir hâlde bulunan hâlis bir ateş veya elektrik hâlinde olduğu gibi her şeye karışabilen nâfiz bir ateş veyahut eşyâyı birbirine karıştırmak ihtilât ettirmek hâssasını hâiz bir ateşten biz insanların gözlerine ber mu'tâd görünmeyen gizli birtakım hayat kuvvetleri, hayâtî unsurlar yaratılmıştır ki bunlara "cânn" tesmiye olunur. {فَبِاَيِّ} İlh... {رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ} Hem iki maşrıkın rabbi hem iki mağribin rabbi ❁ dir O yaratan Rahmân. Yani yalnız insan ve cânnın mebde'inden hâlıkı olmakla kalmayıp bütün cihât-ı vücûdun ve hatta vücûdî ve ademî nimetlerin hepsinin[3] mâliki ve bütün merâtib-i

1 B: "cinden".
2 M ve B: "çalkalanıp".
3 H -"hepsinin".

tekemmülün rabbi[1] ve sâhibidir. "İki maşrık ve iki mağrib" tâbirinde de birkaç vecih vardır. Birincisi اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ'den anlaşılacağı[2] üzere Şems ve Kamer'in maşrıkları ve mağribleri. İkincisi yaz ve kış, günlerin uzayıp kısalmasına göre olan [4671] maşrık ve mağrib. Bu surette gerçi her gün için ayrı bir maşrık ve mağrib varsa da müntehâlarını zikr ile aralarındakilere de şümûlü kastedilmiş demek olur. Nitekim "bütün şark u garb onun" denildiği zaman bütün mâbeynleriyle her taraf demek olur. Üçüncüsü, nevi kasdıyla gerek Şems'in ve gerek sâirlerinin maşrıkı demek olabilir ki bütün ecrâmın maşrık ve mağribine işaret edilmiş olur. Dördüncüsü Arz kürevî olmak itibariyle her nısfına nazaran bir maşrık ve mağribe işaret edilmiş olur ki bunda maşrık denilen bir nokta aynı zamanda mağrib ve mağrib denilen nokta da aynı zamanda maşrık dahi olmuş olur. Beşincisi Şems ü Kamer gibi envâr-ı zâhire ile akl u şuur gibi envâr-ı bâtınenin doğuş ve batış noktalarına işaret olabilir ki bunu bir itibar ile üçüncü vecihte idhal de mümkindir. Ve herhangisi olursa olsun asıl ma'nâ-yı murad vücûdî ve ademî bütün nimetlerin mâlik ve müdebbiri olduğunu beyandır. Görülüyor ki bu âyetler hem nimeti hem kudreti ihtar ediyorlar. Nimeti ihtar şükrü îcab, kudreti ihtar da küfrâna karşı tevbîhi takviye içindir. Evet {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ} ilh... } {مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ} İki denizi mercetti ❁ burada "merc" müte'addîdir. مَرَجَ الدَّابَّه mânasındandır ki salıverdi demektir. Bu da esas itibariyle karıştırmak mânasına müteferri' ise de ayrıca bir isti'mâldir. Bu iki deniz hakkında misâl olmak üzere muhtelif vecihler söylemişlerdir. Evvelâ: Sûre-i Furkān'da geçen وَهُوَ الَّذٖى مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌۚ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا [25/53] âyetine mutabık olmak üzere biri tatlı diğeri acı iki deryâ denilmiş, meselâ Şap Denizi'nde Nil, Basra körfezinde Dicle munsabbında olduğu gibi satıhlarının telâkīsi ile beraber birdenbire yekdiğeriyle imtizac etmeksizin bir hayli mesafe hâssıyetleri temâdî eden büyük sularla temsil edilmiştir. Bunlarda iltikā, bilfiil temas mânasına

---

1 H: "mürebbî".
2 B: "anlaşıldığı".

olmuş[1] oluyor. İltikā temas edecek vechile yakınlık ve [4672] mücaveret hâline de hamlolunabilir. Ve bu surette acı denizin altında veya yakınında ahz-ı mevki eden su hazinelerine de muntabık olabilir. İkincisi ikisi de acı deniz olmak üzere bir zamanlar[2] Bahr-ı Fâris denilmiş olan Bahr-ı Muhît-i Hindî ile Bahr-ı Rûm denilmiş olan Akdeniz ile temsil edilmiştir ki aralarındaki berzah Arabistan şibh-i cezîresi veya telâkī etmek üzere bulundukları Süveyş berzahıdır. Buna göre يَلْتَقِيَانِ telâkī edeceklerdir mânasına da telâkkī edilebilir ve bu suretle Süveyş Kanalı'nın[3] ileride açılacağını göstermiştir[4]. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ âyeti de bu ikinci mânaya akrebdir. Zira tatlı sudan inci ve mercan çıkması biraz tevile mütevakkıftır. Üçüncüsü bahr-ı semâ, bahr-ı Arz denilmiştir ki denizlerle bulutlar veya daha geniş bir mâna murad olunabilir. Dördüncüsü, Arz'ı etrafından muhît olan dış denizle Arz'ın kıtaları arasındaki iç deniz ki bu iki deniz telâkī ederler, Arz aralarında bir berzah hâlinde kalır, taşıp da onu istîlâ etmezler. Beşincisi "maşrıkayn ve mağribeyn"de dahi geçtiği üzere acı tatlı, iç dış, semâvî ve arzî ve hatta hakikat ve mecaz her iki nev'iyle deniz demek de olabilir ki en umûmî mânasıdır. Bu surette işârî mâna olarak âlem-i cismânî ile âlem-i rûhânîye dahi şâmil olabilir ki aralarındaki berzah da hayâl ve zılâl âlemi olmuş olur. {يَلْتَقِيَانِ} İltikā ederler. ❁ Bu cümle ya istînâfiye veya hâliyedir, yani kavuşurlar yahut karşılaşırlar. Veyahut öyle bir hâlde salmıştır ki kavuşacaklar veya kavuşuyorlardır. Fakat {بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ} aralarında bir berzah vardır. ❁ "**Berzah**" asıl mânasında iki şey arasında bulunan hâciz, hadd-i fâsıl demektir. Coğrafya ıstılâhında mâlum olduğu üzere iki deniz arasında bulunan karaya denir.[5] Burada ya bu mânaya yahut kudretten herhangi bir had mânasınadır. [4673] Aralarında bir berzah bulunduğundan dolayı o iki deniz {لَا يَبْغِيَانِ} bağy etmezler. ❁ O berzahı, o haddi aşıp da diğerinin mevkiini işgal edecek, husûsiyetini ifnâ eyleyecek bir zulüm ve

1 M ve B -"olmuş".
2 B -"İkincisi ikisi de acı deniz olmak üzere bir zamanlar".
3 F, M ve B -"Kanalı'nın".
4 B: "göstermiş".
5 Dünya ile âhiret arasında kabir âlemine de "âlem-i berzah" tâbir olunur [Müellifin notu].

tecavüz yapmazlar, yapmaya meydan bulmazlar.[1] {اللُّؤْلُؤُ} İnci, bâhusus iri inci {وَالْمَرْجَانُ} ve mercan ❁ lisânımızda da kırmızısı mâruf olan mercan. Mâlum ki inci ile mercan, ziynet ve ticaret nimetlerindendir. {وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَاٰتُ فِى الْبَحْرِ} Hem O'nundur o denizde inşâ olunmuş akıp gidenler. ❁ "Cevârî" akıcı mânasına "câriye"nin cem'idir ki gemiler demektir.

"**Münşeât**" iki mâna ile tefsir olunmuştur. Birincisi mâlum olduğu üzere inşâ olunmuşlar demektir ki, gemi[2] inşâsının ehemmiyetini ve Allah'ın bir nimeti olduğunu ve insanlar tarafından inşâ edilmiş olması وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Sâffât 37/96] mısdâkınca Allah'ın olmalarına mâni' olmadığını anlatır. İkincisi yelkenleri açılmış mânasına da tefsir edilmiştir. Çünkü "inşâ" ref' etmek, yukarı kaldırmak mânasına da geldiği cihetle "münşeât" merfû'ât demek olur ki gemiler hakkında bu vasıf yelken açmış veya bayrak açmış demek olabilir. Şu teşbihde buna da bir îmâ vardır: {كَالْاَعْلَامِ} Alemler gibi, yani dağlar gibi. ❁ Burada "alem" dağ mânasına olmakla beraber bayrak ve alâmet mânasını da îmâ edebilir. Evet, inşâ olunup da denizde akıp giden ve o inciler, mercanlar[3] gibi nice menâfi'i taşıyan o dağlar gibi gemiler de Allah'ın nimetlerindendir. Ma'amâfîh "cevâri'l-münşeât" vasfı, semâ deryâsında yüzüp duran bütün ecrâm-ı ulviyenin Allah teâlâ'nın kudreti alâiminden olarak denizde akar gemiler gibi akıp gitmekte bulunduklarını dahi ifadeye müsâiddir. Bu suretle gelecek âyete bir girizgâh da olmuş olur. Şöyle ki:

[4674]

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍۚ ﴿٢٦﴾ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِۚ ﴿٢٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا
تُكَذِّبَانِ ﴿٢٨﴾ يَسْـَٔلُهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍۚ ﴿٢٩﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ
رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٠﴾ سَنَفْرُغُ لَكُمْ اَيُّهَ الثَّقَلَانِۚ ﴿٣١﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٢﴾
يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ فَانْفُذُواۜ

1 B -"yapmaya meydan bulmazlar".
2 F, M ve B -"gemi".
3 M ve B: "inci ve mercan".

لَا تَنْفُذُونَ اِلَّا بِسُلْطَانٍۚ ﴿٣٣﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٤﴾ يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ
نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِۚ ﴿٣٥﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٦﴾ فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ
فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِۚ ﴿٣٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٨﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذَنْبِهٖٓ
اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّۚ ﴿٣٩﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٠﴾ يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسٖيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ
بِالنَّوَاصٖي وَالْاَقْدَامِۚ ﴿٤١﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٢﴾ هٰذِهٖ جَهَنَّمُ الَّتٖي يُكَذِّبُ بِهَا
الْمُجْرِمُونَۢ ﴿٤٣﴾ يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمٖيمٍ اٰنٍۚ ﴿٤٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٥﴾

[4675] **Meâl-i Şerîfi**

Üzerindeki herkes fâni كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ *(26). Bâkī O Rabbinin yüzü O Zü'l-celâli ve'l-ikrâm (27). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (28). O'ndan dilenir göklerde hem yerde olan* كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ *(29). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (30). Yarın size kalacağız ey sekalân! (31). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (32). Ey cinn ü insin ma'şeri! Gücünüz yeterse geçin gidin aktâr-ı Arz u semâdan, geçemezsiniz olmazsa ferman (33). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (34). Salınır üstünüze ateşten bir yalın, bir zehir duman, kurtulamazsınız deseniz de el-aman (35). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (36). Gök bir yarılıp oluverdi mi bir gül, yağ gibi eriyen, kızaran yanan (37). Şimdi[1] Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (38). O gün sorulmaz[2] cürmünden artık ne bir insan ne de bir[3] cânn (39). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (40). Tanınır da mücrimler sîmâlarından, tutulur perçemleriyle ayaklarından (41). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (42). İşte bu, mücrimlerin yalan dedikleri cehennem (43). Olacaklar bununla bir kızgın hamîmin arasında pûyan (44). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (45).*

---

1 B -"şimdi".
2 F +"~~artık~~".
3 H -"bir".

{كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ} ❁ Bu عَلَيْهَا zamiri cevârî dolayısıyla yahut doğrudan doğru yukarıdaki "Arz"a râci'dir. Yani o Arz üzerinde bulunan her kim olursa olsun hepsi fânîdir. Gerek o gemilerdekiler, gerek diğerleri hepsi de su üzerindeki o münşeât-ı câriye gibi akıp akıp fenâya [4676] gidecekler, öleceklerdir[1]. Ey muhâtab! {وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ} Rabbinin yüzü ise bâkī kalır {ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ} O celâl ve ikram sâhibi. ❁ وَجْهُ رَبِّكَ'de "vech" كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ'de [el-Kasas 28/88] olduğu gibi Zât-ı Rab mânasına olduğu anlaşılıyor. Çünkü "Zü'l-celâli ve'l-ikrâm" sıfatı "zû" diye merfu olarak "vech"e sıfat yapılmıştır. Eğer öyle olmasa idi sûrenin nihâyetinde geleceği vechile "Zi'l-celâli ve'l-ikrâm" diye cer ile "Rabb"a sıfat yapılmak iktizâ ederdi. Bununla beraber başka mânalar da verilmiştir. Ezcümle Kādî Beyzâvî "Zât" ile tefsir ettikten sonra şöyle demiştir: "Mevcûdâtın cihetlerini istikrâ ve vecihlerini tefahhus etmiş olsan hepsini haddizâtında fâni bulursun, ancak Vechullah, yani Allah yüzü müstesnâ ki أَيِ الْوَجْهَ الَّذِي يَلِي جِهَتَهُ O'nun cihetine yönelen yüz, yahut cihetine onun sâhip olduğu yüz demektir."[2] Hâşiyesinde Şihâb bunu şöyle îzah etmiştir: "Bu diğer bir tefsirdir. Bunda 'vech'[3] Zât'tan mecaz câriha mânasına değil, belki kasd ve teveccüh olunacak cihet mânasınadır. Üstadımız Makdisî kaddesallahu rûhahu dedi ki: 'Haddizâtında adem olanda asıl, kendi zatı itibariyle olduğu hâl üzere kalması, adem olmasıdır. Ancak Hakk'ın sâhip olduğu cihet yani fazlıyla tevellî buyurup ind-i sübhânîsinden o şeye ifâza[4] buyurduğu cihet müstesnâdır.' Şu hâlde mâna şudur: Hakk'ın mâsivâsı mümkinât fânîdir. Yani haddizâtında kābil-i fenâdır. Hakk'ın ona nazarı ve hil'at-i vücûdu ifazası olmasa idi onun için vücud şerefi hâsıl olmazdı, olduğu hâl üzere mefkud kalırdı."[5] Demek ki Hakk'ın

---

1 B -"öleceklerdir".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 172:
«وَيَبْقى وَجْهُ رَبِّكَ» ذاته ولو استقريت جهات الموجودات وتفحصت وجوهها وجدتها بأسرها فانية في حد ذاتها إلا وجه الله أي الوجه الذي يلي جهته.

3 H: "'Vecih' bunda".

4 B: "ifzâ".

5 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 133:
(ولو استقريت جهات الموجودات إلخ) هذا تفسير آخر على أنّ الوجه ليس بمعنى الجارحة مجازا عن الذات بل بمعنى الجهة التي تقصد ويتوجه إليها فإنه موضوع لهذا لغة أيضا لا بمعنى القصد والمراد المقصود كما توهم. قال أسناذنا المقدسيّ قدس الله روحه: ما هو في حد ذاته عدم فالأصل بقاؤه على ما هو عليه

ona nazarından sonra o mümkin, haddizâtında ve kendine nazar ile kendisi için sâbit olan fenâ üzere kalmamıştır. Şu hâlde bazı tefsirlerde olduğu gibi "vech" ile amel-i sâlih murad olunmak da mümkin olur. يَلِي جِهَتَهُ kavlinin mânası da şudur: Onunla Allah'a tekarrub olunur ve teveccüh olunmasını bize emr ettiği[1] cihet [4677] kasdedilir. O hayyiz-i ademde iken abd, onu emre imtisâlen işleyince Allah ona mükâfâtını verinceye kadar onu onun için ibkā eder. Diyebilirsin ki: O kabul ile gayr-i kābil-i fenâ oldu, çünkü cezâ onun makāmına kāim olmuştur, o ise[2] bâkīdir. Meşâyıhımızdan bazısı da şöyle dedi: O adem-i fenâ ile mevsuf olan vech, Allah teâlâ'nın mevcûdâta kayyûmiyetidir. Ve o Hak teâlâ'nın Zâtında gayr-i kābil-i fenâ bir sıfatıdır. Biz ona Allah teâlâ'nın haber verdiği vechile iman ederiz. Selef mezhebince giderek vech, yed gibi sıfatları isbat eder ve keyfiyeti, yahut tevili ile iştigal etmeyiz dediğimiz takdirde de bu sıfat, haddizâtında gayr-i kābil-i fenâdır diye tavsif sahihtir. Bazı ârifler demişlerdir ki muhakkikler Allah teâlâ'nın gayrısına şehadetten ibâ ettiler. Çünkü O, onları şuhûd-ı kayyûmiyyet ve ihâta-i deymûmiyet ile tahakkuk ettirdi. İbn Atâ demiştir ki kevn, hep zulmettir. Onu ancak Hak teâlâ'nın onda zuhûru nurlandırmaktadır. Binâen'aleyh her kim kevni görür de onda veya onun indinde veya ondan evvel veya ondan sonra O'na şehadet etmezse o envârdan mahrum kalmış, kendisinden marifet güneşleri, sehâb-ı âsâr ile ihticab etmiştir.[3] Hâsılı, Allah yüzü eşyânın veya insanların Allah'a bakan yüzü, yani kendi zatlarına nazaran değil de Allah teâlâ'nın rubûbiyetinden, feyz-i tecellîsinden istifadeleri haysiyetiyle O'na nisbet ve izâfetleri, ilimdeki a'yân-ı sâbiteleri ile mukadderât-ı âtiyeleri manzarası gibi bir mâna ile de

---

بحسب الذات إلا الجهة التي يليها الحق أي يتولاها بفضله ويفيضها عليه من عنده. فالمعنى: ما سوى الحق من الممكنات فإن أي قابل للفناء في حد ذاته لولا نظر الحق إليه وإفاضة خلع الوجود عليه لما حصل له تشريف الوجود، ولبقي على ما كان عليه وهو مفقود.

1 F, M ve B: "emr eylediği".

2 H: "da".

3 Atâullah İskenderî, *el-Hikemü'l-Atâiyye,* thk. Nizâr Hammâdî, Tunus: Dâru'l-İmâm İbn Arafe, ts., s. 40, no: 14:

الكون كلّه ظلمة وإنّما أناره ظهور الحقّ فيه. فمن رأى الكون ولم يشهده فيه أو عنده أو قبله أو بعده فقد أعوزه وجود الأنوار وحجبت عنه شموس المعارف بحسب الآثار.

mülâhaza olunabilir ise de burada “vech”in “Zü’l-celâli ve’l-ikrâm” sıfatıyla[1] vasıflanması bütün bu mülâhazaların hepsine mâni‘dir. Bununla ancak Allah teâlâ’nın Zât-ı kibriyâsı vasıflanabilir. O hâlde “وَجْهُ رَبِّكَ” “Zâtü Rabbik” demek olunca, وَيَبْقٰى رَبُّكَ denilmekle iktifâ olunmayıp da Zât’tan “vech” ile tâbir olunmasının nüktesi ne olabilir?” diye bir sual hatıra gelir. Bunun nüktesi Zât’ın yalnız bâtında ve mücerred zat olarak değil, sıfât[2] ve rubûbiyetinin zuhur ve tecellîsi itibariyle dahi [4678] bekāsına tenbih olmak gerektir. Bunu kayyûmiyet sıfatıyla ifade edenler de bu nükteyi anlatmak istemişlerdir. Bilhassa şu iki sıfat ile tavsif de bunu teyid eyler. Yani Rabbinin[3] bâkī kalacak olan vechi şu iki sıfatla muttasıftır. ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ ki hem celâl sâhibi hem ikrâm. Karşısında hiçbir şey kendi kendine tutunamayacak, azamet ve celâli ile her şeyi kahr u ifnâ edebilecek derecede büyüklük ve istiğnâ-yı mutlak sâhibi, hem de ma‘dum ve fânîlere vücud vererek kerem ü inayetine mazhar edecek fazl-ı tâm sâhibidir. Bu celâl ve ikrâm, gelecek âyetlerle tavzih ve tafsil olunacaktır. Râgıb der ki: “İşbu Zü’l-celâli ve’l-ikrâm sıfatı Allah teâlâ’ya mahsus olan ve O’nun gayrısında kullanılmayan sıfatlardandır.”[4] Ve binâen‘aleyh Allah teâlâ’nın ehass-ı evsâfındandır. Tirmizî’nin Enes’ten, İmam Ahmed’in Rebî‘a b. Âmir’den merfû‘an rivayet ettikleri şu hadîs-i şerîf de buna şehadet eder: أَلِظُّوا بِ«يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» ‘‘‘Yâ ze’l-celâli ve’l-ikrâm’a devam ve sebat edin, dualarınızda çok söyleyin” demektir.[5] Yine Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî Enes’ten rivayet etmişlerdir ki müşârün ileyh Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’nin maiyyetinde bulunuyordu, bir adam da namaz kılıyordu. Sonra dua etti de şöyle dedi: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِأَنَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ الْمَنَّانُ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ يَا حَيّ يَا قَيُّوم Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ashâbına buyurdu ki: “Biliyor musunuz ne ile

---

1 H: “sıfatları ile”.
2 M: “sıfat”.
3 H ve F: “Rabbin”.
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 198:
الجَلَالَة: عظم القدر، والجلال بغير الهاء: التناهي في ذلك، وخصّ بوصف الله تعالى، فقيل: «ذُو الْجَلالِ وَالْإِكْرامِ»، ولم يستعمل في غيره.
5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 177; Tirmizî, Deavât, 91/3524.

dua etti?" "Allah ve Resulü a'lem" dediler, buyurdu ki: "Nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı ecell'e kasem ederim ki Allah'a en büyük ismiyle dua etti, o İsm-i A'zam ki onunla çağırıldığı vakit icâbet buyurur ve onunla istenildiği vakit verir."[1] {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına yalan dersiniz?[2] ❁ Yani siz kendiniz hep fâni olduğunuz hâlde sizin fenânızdan sonra bile ikrâmı bâkī olan Rabbinizin hangi nimetlerine [4679] nankörlük edersiniz?[3] Bu surette "fâ" evvelki âyetin mazmûnuna terettüb ediyor. Çünkü fenâ bekānın, ebedî hayâtın, sermedî nimet ile sevâbın bir kapısı olmuş oluyor. Tîbî[4] demiştir ki: "Âyet-i sâbıkadan murad mânasının melzûmudur. Zira o, bir cezâ ve mükâfat vaktinin geleceğinden kinayedir. Onun için bilhassa celâl ve ikram zikredilmiştir. Zira bunlar ikāb ve sevâba delâlet ederler. İkābı ihtardan murad da[5] üzerine ikāb terettüb edecek fiillerden kulları tahzir etmektir. Bu gibi tahzirler ise ayrıca bir nimettir. İşte فَبِاَيِّ hitâbı bu nimetlere tergīb içindir."[6] Bunu şöyle de anlayabiliriz: Allah'ın celâlinde de nimet, ikrâmında da nimet vardır. Yahut şöyle diyebiliriz: Allah'ın celâlinden nasıl korkmaz, ikrâmına nasıl tâlib olmaz da nimetlerine küfran edersiniz? O celâl ve ikrâmı tafsil siyâkında cümle-i istînâfiye veya hâliye ile buyuruluyor ki: {يَسْـَٔلُهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde olan herkes[7] O'ndan dilenir ❁ gerek hudûs ve gerek bekāları ve

---

1 Nesâî, Sehv, 58. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 356; Tirmizî, Deavât, 99:
عن أنس بن مالك قال: كنت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسا يعني: ورجل قائم يصلي، فلما ركع وسجد وتشهد دعا فقال في دعائه: اللّهم إني أسألك بأن لك الحمد، لا إلهَ إلا أنت المنان، بديع السماوات والأرض، يا ذا الجلال والإكرام، يا حي يا قيوم، إني أسألك. فقال النبي صلى الله عليه وسلم لأصحابه: تدرون بما دعا؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: والذي نفسي بيده لقد دعا الله باسمه العظيم الذي إذا دعي به أجاب وإذا سئل به أعطى.

2 H: "dersiniz yalan".

3 M: "ederseniz".

4 M: "Taybî".

5 H -"da".

6 Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 162:
فأي نعمة في بقاء الحق بعد إفناء الخلق، وأجاب بأن المراد من الآية ملزوم معناها، لأنها كناية عن مجيء وقت الجزاء، وهو من أجل النعم، كما سبق في قوله تعالى: «ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ» (المؤمنون ١٥/٢٣) ولذلك خص الوصفين بالذكر يعني: الجلال والإكرام، لأنهما يدلان على الإثابة والعقاب.
Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 109:
وقال الطيبي: المراد من الآية السابقة ملزوم معناها لأنها كناية عن مجيء وقت الجزاء وهو من أجل النعم، ولذلك خص الجلال والإكرام بالذكر لأنهما يدلان على الإثابة والعقاب، المراد منها تخويف العباد وتحذيرهم من ارتكاب ما يترتب عليه العقاب، والتحذير من مثل ذلك نعمة، فلذا رتب عليها بالفاء قوله تعالى: «فبأي آلاء... إلخ»، وليس بذاك.

7 H: "her şey".

gerek sâir hâlleri itibariyle zatlarında muhtaç oldukları her dileği O'ndan isterler. Gerek hâlen ve gerek kālen olsun dâima O'ndan ister dururlar. Çünkü kendi kendilerine ve hakīkat-i imkâniyelerine nazaran vücûda asla istihkakları yoktur. Her an O'ndan dilenirler. {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍ} O her gün bir şe'ndedir. ❁ Ya celâle[1] veya ikrâma[2] müte'allik bir emirde, bir iştedir ki onların dileklerini vermek de o cümledendir. Zira Hak celle ve alâ hikem-i bâliğaya mübtenî[3] meşiyyeti muktezâsınca her lahza nicelerini ifnâ ve nicelerini inşâ ve nicelerini iğnâ eder, birtakım ahvâli giderir birtakım ahvâli getirir. İbn Mâce ve İbn Hibbân ve daha birtakımları Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyette şöyle buyurmuştur: "Günahlara mağfiret buyurmak ve sıkıntıları[4] açmak ve birtakımlarını [4680] yükseltip birtakımlarını alçaltmak da O'nun şânındandır."[5] Bezzâr'ın rivayetinde "dualara icâbet buyurmak" ziyâdesi de vardır.[6] İşbu كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍ iki mâna ile tefsir edilmiştir. Birisi "yevm" mutlak vakit mânasına olarak her saat her lahza mânasına tefsir edilmiştir. Bir de İbn Uyeyne'den ve Hasan-ı Basrî'den nakledildiği üzere Allah teâlâ'ya göre dehr iki günden ibarettir. Birisi dünya birisi âhirettir. Her birine göre de Allah'ın bir şe'ni vardır. Dünyadaki şe'ni emr ü nehiy, âhiretteki şe'ni de hesâb ü cezâdır. Nitekim âhiretteki şe'ni beyan için buyuruluyor ki: {سَنَفْرُغُ لَكُمْ} Yarın size kalacağız. ❁ "**Ferâğ**" lügatta boşalmak demek olduğundan önce bir meşguliyet ister[7], bir şey için boşalmak da sonradan bir meşguliyet iktizâ eyler. Hâlbuki Allah teâlâ'yı[8]

1 H: "celâl".
2 B: "cemâle".
3 H: "mebnî".
4 H: "sıkıntılarını".
5 İbn Mâce, Mukaddime, 13; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 39-40; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 110:
عن أبي الدرداء عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله تعالى: «كل يوم هو في شأن»، قال: مِن شأنه أن يغفر ذنبا، ويفرج كربا، ويرفع قوما، ويخفض آخرين.
6 *Müsnedü'l-Bezzâr,* X, 73:
عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «كل يوم هو في شأن» قال: مِن شأنه أن يغفر ذنبا أو يكشف كربا أو يجيب داعيا ويرفع قوما ويضع آخرين. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فرغ الله إلى كل عبد من أجله ورزقه ومضجعه وأثره.
7 F, M ve B: "işi".
8 H: "teâlâ".

hiçbir iş diğerinden[1] alıkoyamayacağı[2] için burada münhasıran âhiret şuûnu olan hesab ve cezâyı ifade için bu suretle bir istiare veya kinaye yapılmıştır. Yani bugünkü dünya şuûnu geçecek, bu dünya hayat ve nimetleri fenâya gidecek, bu mühletler, müsamahalar tükenecek, yarın Allah'a rücû' ile mücerred mes'ûliyet, hesab ve cezâ için huzûra geleceksiniz de sırf sizin işinize bakılacak[3], sizin mes'ûliyetiniz şuûnu tatbik olunacaktır. {اَيُّهَ الثَّقَلَانِ} Ey sekalân ❁ "**sekalân**" yahut "sekaleyn", iki sekal, bundan sonraki âyette tasrih olunacağı üzere ins ü cinnin bir unvânıdır. "Sekal" yük ve ağırlık demektir. Vech-i tesmiyede deniliyor ki: Arz bir yüklü hayvana ve ins ü cin ona yükletilmiş iki ağır denge benzetilerek bu isim verilmiştir. Buna göre Arz üzerinde ins ü cinden mâ'adâ mahlûkāt ilâve kabîlinden demek olur ki iki denk arasına konulan fazlaya veya takılan takıntıya "ilâve" denilir. İns ü cin Arz'da gizli ve açık kuvâ-yı hayâtiye olmak itibariyle onun esaslı ağırlığı gibi mülâhaza edilmiş demek olur. Bir de Arz üzerinde ağırlıkları veya re'ylerinin rezâneti ve kadr ü şanlarının [4681] ehemmiyet ve azameti hasebiyle o nâmı aldıkları söylenmiştir. Bundan başka teklif ile kendilerine ağırlık verilmiş olduğundan denilmiş, günah ile ağırlıklarından dolayı da denilmiştir. Bir hadîs-i şerifte إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمُ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللهِ وَعِتْرَتِي "ben sizin içinizde iki ağırlık bıraktım, biri Kitâbullah biri de itretim"[4] buyurulmuş ve bunda "sekaleyn" tâbiri Kitâbullah gibi kadr ü şânı büyük olan mânevî ağırlıklar hakkında kullanılmış bulunduğuna göre bu ıtlak üçüncü veche münâsib de olur. Yani ins ü cinne maddî haysiyetlerinden ziyade mânevî haysiyetleri itibariyle "sekalân" ıtlak edilmiş olması şâyân-ı tercih görünür. {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ Yani yarın böyle hesâbı gelip çatacak iken gerek bugün içinde bulunduğunuz hayat nimetlerine ve gerek yarının cezâ ve mükâfâtına nasıl küfran edersiniz?

---

1 F, M ve B: "diğer işten".
2 H: "alıkoymayacağı".
3 B: "bakacak".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 17, 26, 59. Krş. Tirmizî, Menâkıb, 31:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إني أوشك أن أدعى فأجيب، وإني تارك فيكم الثقلين: كتاب الله عز وجل وعترتي، كتاب الله حبل ممدود من السماء إلى الأرض، وعترتي: أهل بيتي، وإن اللطيف الخبير أخبرني أنهما لن يفترقا حتى يردا علي الحوض، فانظروا بم تخلفوني فيهما.

Yahut bu ihtar ve ihbar ile küfrandan tahzir dahi o nimetlerden birisi iken nasıl olur da bugün nankörlük edip yarının o yüksek nimetlerinden mahrum kalır ve kendinizi büyük tehlikelere sürüklersiniz? Bu suretle bir cezâ gününün geleceği anlatıldıktan sonra Allah teâlâ'nın hükm ü saltanatından çıkıp kaçmanın imkân ve ihtimâli bulunmadığı[1] ve binâen'aleyh fenâya gitmekle hesab ve cezâdan kurtuluşa çare bulunamayacağını anlatmak için buyuruluyor ki: {يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} Ey cinn ü ins ma'şeri! ❁ Bununla "sekalân" tefsir edilmiş de oluyor. Yani ey cinn ü ins cemaati {اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} o semâvât ve Arz'ın aktârından, göklerin ve yerin hudûd u eb'âdından çıkıp gitmeye gücünüz yeterse, yani Allah teâlâ'nın mülkünden, hükm ü saltanatı altından kaçabilirseniz {فَانْفُذُوا} haydin çıkın[2] gidin ❁ mümkinse [4682] kendinizi kurtarın. Bu emir ta'cîz emridir. {لَا تَنْفُذُونَ} Fakat çıkamazsınız[3] {اِلَّا بِسُلْطَانٍ} bir sultan olmadıkça ❁ yani bütün o göklerin ve yerin kuvvetlerini mağlub edecek başkaca bir kuvvet ve saltanat olmadıkça çıkamazsınız, yani öyle bir kuvvetiniz de yoktur. Cinn ü ins "sekalân" ıtlak edilecek kadar kadr ü şânı hâiz olmakla beraber bütün şu Arz ve semâ kuvvetlerinin üstüne çıkacak derecede bir kuvvet ve saltanatı hâiz de değildirler. Onun için çıkamazsınız. Daha doğrusu Allah teâlâ tarafından bahşedilecek bir kuvvet veya bir ferman olmadıkça çıkamazsınız, firar edemezsiniz. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} Şu hâlde Rabbinizin hangi nimetlerini tekzib ve inkâr edersiniz? ❁ Yani her nereden bakılsa O'nun hükm ü saltanatı hudûdundan çıkmak imkânı olmadığı hâlde O'na karşı nasıl küfr ü küfranda bulunmaya cür'et edersiniz? "Fakat çıkmaya kalkışıldığı takdirde ne olur?" denilirse {يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ} salınır üstünüze ateşten bir yalın ❁ bir alev {وَنُحَاسٌ} ve bir bakır ❁ yani erimiş bakır, yahut bakır gibi bir kızıl duman, yahut bir zehirli duman ki yalını yakar, dumanı boğar {فَلَا تَنْتَصِرَانِ} da[4] her ne yapsanız kurtulamazsınız ❁ müdafaa edemez, kaçıp gidemezsiniz,

---

1 B: "bulunmadığını".
2 H ve B: "kaçın".
3 B: "kaçamazsınız".
4 H -"da".

yakalanır yakılırsınız. *Bahr*'da der ki: "Bu ifadeden maksad cinn ü insi ta'cîzdir. Yani kaçamayacaklarını takrirdir."[1] Lâkin şâyân-ı dikkattir ki bu tarz-ı tehdid zamanımız toplarının, tayyare bombalarının ateşlerini andırır şekilde bir tasvir telkin etmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin bu âyette Dahhâk'ten tahrîcine göre, bu dünyada da olacak, mağrib tarafından bir ateş çıkacak, nâsı haşredecek, hatta [4683] maymunları haşredecek, hınzırlar da onların yattıkları yerde yatacak, uyudukları yerde uyuyacaklar.[2] {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ Buralarda bu hitâbın terettübü için tehdid bir lütuf ki mutî' ile âsîyi tefrik ve kâfirlerden intikam da bir nimettir deniliyor. Ma'amâfîh bunları kavil takdiriyle bir cümle-i hâliye suretinde rabt da mümkindir. Yani böyle denerek ateş salınır. {فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ} Sonra da semâ bir[3] yarıldı mı ❁ yani kıyamet kopmaya başlayıp gök dürülmek üzere çatladığı {فَكَانَتْ وَرْدَةً} çatlayıp da bir gül olduğu ❁ kıpkırmızı bir gül gibi âteşîn bir hâlde kızardığı {كَالدِّهَانِ} yağ gibi eridiği zaman… ❁ اِذَا şartiye, cevâbı mahzuftur. Yani şimdi tafsîlini[4] anlayamayacağınız, beyâna sığmaz ne[5] dehşetler, ne[6] inkılablar olacaktır. Böyle iken şimdi {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ zira o hâileli dehşetli inkılab günlerini haber vererek halâsa irşad ve terbiye için ihtar dahi eltâf-ı ilâhiyedendir. Yahut o günler o tekziblerin cezâsını vermek için böyle hitâb-ı ikāb ile tevbih ederek gelecektir. {فَيَوْمَئِذٍ} İşte o gün ❁ gök yarılıp o olacaklar olduğu gün {لَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذَنْبِهٓ اِنْسٌ وَلَا جَآنٌّ} ne ins ne de cânn günahından[7] sorulmaz ❁ yani mücrim olup olmadığı anlaşılmak için şuradan buradan sorularak tahkik olunmaya muhtaç olunmaz. Günahlı ile günahsız karıştırılmaz, hepsi tesbit edilmiştir. Şimdi beyan olunacağı vechile mücrimler sîmâlarıyla tanınırlar. Demek hesab ve mes'ûliyet yok

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 65:

والمعنى: يعجز الجن والإنس، أي أنتما بحال من يرسل عليه هذا فلا يقدر على الامتناع مما يرسل عليه.

2 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 471:

عن الضحاك، قوله «يرسل عليكما شواظ من نار» قال: نار تخرج من قبل المغرب تحشر الناس حتى إنها لتحشر القردة والخنازير، تبيت حيث باتوا وتقيل حيث قالوا.

3 H -"bir".
4 B: "tefsîrini".
5 H -"ne".
6 H -"ne".
7 B: "günahlarından".

değil, lâkin o gün mücrimin şahsı tanınmak için sual olunmaz. {يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِس۪يمٰيهُمْ} Mücrimler sîmâlarıyla [4684] tanınırlar da {فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاص۪ي وَالْاَقْدَامِ} perçemleriyle ayaklarından tutulur ❁ daha Türkçesi yaka paça yakalanırlar. {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} "Ya Rabbinizin hangi nimetlerine yalan derdiniz?"[1] diyerek yakalanırlar. ❁ Yahut mücrimlerin bu suretle yakalanması mücrim olmayanlar için bir nimet olur. {هٰذِه۪ جَهَنَّمُ} İşte bu cehennem ki {يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ} mücrimler onu tekzib ediyor, yalan diyorlardı. {يَطُوفُونَ} Döner dolaşır onlar {بَيْنَهَا} onun beyniyle ❁ o cehennem ateşi ile {وَبَيْنَ حَم۪يمٍ اٰنٍ} kızgın bir hamîm beyninde. ❁ "**Hamîm**" sıcak su, "**Ânî**" son derece kızgın. {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} diye ❁ cürümlerinin, küfür ve küfranlarının cezâsı çektirilir.

Zü'l-celâli ve'l-ikrâm'ın celâl tecelliyâtı bu suretle beyan olunduktan sonra ikram tecelliyâtını beyan için de buyuruluyor ki:

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪ جَنَّتَانِۚ ﴿٤٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۙ ﴿٤٧﴾ ذَوَاتَٓا اَفْنَانٍۚ ﴿٤٨﴾
فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٩﴾ ف۪يهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِۚ ﴿٥٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ
﴿٥١﴾ ف۪يهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِۚ ﴿٥٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٣﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ
عَلٰى فُرُشٍ بَطَٓائِنُهَا مِنْ اِسْتَبْرَقٍۜ وَجَنَا الْجَنَّتَيْنِ دَانٍۚ ﴿٥٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ
﴿٥٥﴾ ف۪يهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِۙ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَٓانٌّۚ ﴿٥٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا
تُكَذِّبَانِۚ ﴿٥٧﴾ كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُۚ ﴿٥٨﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٩﴾ هَلْ
جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُۚ ﴿٦٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٦١﴾ وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِۚ
﴿٦٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۙ ﴿٦٣﴾ مُدْهَٓامَّتَانِۚ ﴿٦٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ
﴿٦٥﴾ ف۪يهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِۚ ﴿٦٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٦٧﴾ ف۪يهِمَا فَاكِهَةٌ
وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌۚ ﴿٦٨﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٦٩﴾ ف۪يهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌۚ ﴿٧٠﴾ فَبِاَيِّ
اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٧١﴾ حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِۚ ﴿٧٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ

1 B: "dersiniz".

﴿٧٣﴾ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّۚ ﴿٧٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٧٥﴾ مُتَّكِـِٔينَ
عَلٰى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍۚ ﴿٧٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٧٧﴾ تَبَارَكَ اسْمُ
رَبِّكَ ذِى الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ ﴿٧٨﴾

[4686] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbinin makāmından[1] korkan kimseye iki cennet râygân (46). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (47). Var her birinde envâ'-i bostan, envâ'-ı ağsân (48). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (49). Onlarda iki kaynak olur revân (50). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (51). Onlarda her meyveden çifte çifte hân (خوان)[2] (52). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (53). Dayanmışlar öyle mefrûşâta kim astarları istebraktan.[3] Her iki cennetin derimi de yakından[4] (54). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (55). O cennetlerde öyle kāsıratü't-tarf dilberler ki dokunmamıştır onlara onlardan evvel ins ü cânn (56). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (57). Sanırsın onları yâkūt u mercân (58). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (59). İhsânın cezâsı elbette ihsân (60).[5] Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (61). Ötelerinden de diğer cennetân (62). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (63). Yağız yeşil ne dilsitân (64). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (65). Bunlar da püsküren çifte şadırvan[6] (66). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (67). Bunlarda bir meyve, bir başka hurma, bir başka rummân (68). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (69). İçlerinde dilber, hayırlı hûbân (70). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (71). Cibinliklerde mestur, mahsus hûriyân (72). Şimdi Rabbinizin

---

1 M (ilk baskı) ve B: "makāmında".
2 B: "هان".
3 H, F, M (ilk baskı) ve B +"Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan?".
4 H: "yakınlarından".
5 F -"Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (59). İhsânın cezâsı elbette ihsân (60)".
6 M: "şadravan".

hangi eltâfına dersiniz yalan? (73). Dokunmamıştır onlara onlardan evvel ins ü cânn (74). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (75). Kurulmuşlar yeşil refref ve güzel abkarîler üzere şâdân (76). Şimdi [4687] *Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (77). Yüce, çok yüce nâmı Rabbinin*[1]*; O'nun o celâl, O'nun o ikrâm (78).*

{وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ} Rabbinin makāmından korkan kimse için ise[2] ❁ Burada "makām" kelimesi masdar-ı mîmî ve ism-i mekân olabilir. Masdar olduğuna göre ya fâiline veya müte'allakına muzâftır. Fâiline muzâf olduğuna göre Rabbinin makāmı Rabbü'l-âlemîn olan Allah teâlâ'nın kıyâmı ve her şey üzerindeki kayyûmiyeti ve binâen'aleyh insanlar üzerinde murâkıb ve nigehbân, yani bütün ahvâline gözcü ve muhâfız oluşu demek olur ki اَفَمَنْ هُوَ قَٓائِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ [er-Ra'd 13/33] kavlindeki "kıyam" gibidir. Müte'allakına muzâf olduğuna göre insanların yevm-i kıyamette hesab için Hak teâlâ'nın huzûruna duruşu demek olur. İsm-i mekân olduğu surette de bu mâna ile Rabbinin huzûruna duracağı mevki demek olur. Yahut "makām" kelimesi kinaye suretiyle mukham olup Rabbinden korkan mânasına kinaye olması da tecviz edilmiştir. Korkudan murad yalnız yürek halecânı değil, küfr ü küfrandan sakınıp iman ve şükran ile itaat için saygı ve tâzim mânasına lâzımıdır. Hâsılı rubûbiyet ile kāim ve kayyum Zü'l-celâli ve'l-ikrâm olan Rabbinin celâlinden korkan, yahut kıyamet günü O'nun huzûr-ı celâline dikileceği makāmını sayıp da korkan[3] her kimse için de[4] {جَنَّتَانِ} iki cennet vardır ❁ ki biri cismânî cennet, biri rûhânî cennet; yahut biri Adn cenneti biri na'îm cenneti; yahut biri dâr-ı İslâm, biri dârü's-selâm olmak da muhtemildir. Daha diğer bazı vecihler de söylenmiş ise de uhrevî ahvâl görülmeden tafsîli bilinemeyeceği için daha ziyade îzâhına kalkışılmak doğru olmaz. İbn Ebî Hâtim'in ve Ebü'ş-Şeyh'in Atâ'dan rivayetlerinde Ebû Bekir Sıddîk radıyallâhu anh bir gün düşünmüş,

---

1 F: "Yüce, çok yüce Rabbin"; M ve B: "Yüce, çok yüce Rabbinin adı".
2 H ve F -"ise".
3 H -"yahut kıyamet günü O'nun huzûr-ı celâline dikileceği makāmını sayıp da korkan".
4 H -"de".

kıyamet, mîzân, cennet ve nâr, melâikenin [4688] safları, semâvâtın tayyı, dağların serpilip dağılışı, Güneş'in dürülüşü, yıldızların dağılışı hakkında fikir yürütmüş de "arzu ederdim ki ben şu yeşilliklerden bir yeşillik olaydım, hayvanlar gelip beni yiyeydiler ve ben yaratılmamış olaydım" demişti. Bunun üzerine işbu وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ nâzil oldu.[1] Beyhakī *Şu'ab-ı Îmân*'da Hasan'dan rivayet eder ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh zamanında bir genç mescide ve ibadete devam ederdi, derken bir kız ona âşık[2] olmuştu. Bir tenhâda kız yanına geldi, söyledi konuştu, derken gönlü çekti, bunun üzerine genç bir şehka ile hıçkırdı ve bayıldı. Bir amcası vardı, geldi yüklenip evine götürdü, sonra ayıldığı vakit "yâ ammî!" dedi, "Ömer'e git benden kendisine selâm söyle ve sor ona ki: Rabbinin makāmından[3] korkan kimseye ne var?" Bunun üzerine amcası gitti Ömer'e haber verdi, arkasından delikanlı bir şehka ile daha hıçkırıp vefat etti. Hazret-i Ömer radıyallâhu anh[4] vâkıf olunca dedi ki: لَكَ جَنَّتَان، لَكَ جَنَّتَان "sana iki cennet var, sana iki cennet."[5]

{ذَوَاتَٓا اَفْنَانٍ} İkisi de efnân sâhipleri. ❁ "Zevâtâ", "zâtâ" gibi "zât"ın tesniyesidir. Zira sâhibe mânasına "zât"ın aslı "zevât" olup müfred ile cem'ini[6] fark için vav hazfedilmiştir. "**Efnân**" "fen" yahut "fenen"in cem'idir. "Fen" nevi demektir. Nitekim ilmin nevine de örfte "fen" ıtlak edilir. "Fenen" de ince ve yumuşak dal, gusn ve nihal mânasınadır. Yani her birinde türlü türlü bostanlar yahut birçok dallar, şu'beler var[7], ikisi

---

1 Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame,* thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs Mübârekfûrî, Riyâd: Dâru'l-Âsıme, 1408, I, 307; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 706; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 116:

عن عثمان بن عطاء عن أبيه أن أبا بكر رضي الله عنه ذكر ذات يوم وفكر في يوم القيامة والموازين والجنة حيث أزلفت وفي النار حين أبرزت وصفوف الملائكة وطي السماوات والأرض ونسف الجبال وتكوير الشمس وانتثار الكواكب فقال: وددت أني كنت خضرا من هذه الخضراء تأتي علي بهيمة فتأكلني وأني لم أخلق، فنزلت هذه الآية «ولمن خاف مقام ربه جنتان».

2 F +"ona âşık"; M ve B +"o da ona âşık".

3 F: "makāmının".

4 H -"radıyallâhu anh".

5 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* II, 198:

عن الحسن قال: كان شاب على عهد عمر بن الخطاب رضي الله عنه يلازم المسجد والعبادة، فعشقَتْه جارية فأتتْه في خلوة فكلّمته فحدَّث نفسه بذلك فشهقَ شهقة فغُشي عليه، فجاء عمٌّ له فحمله إلى بيته، فلما أفاقَ قال: يا عمّ انطلق إلى عمر فاَقرِئه منّي السلام وقل له: ما جزاءُ من خاف مقام ربّه؟ فانطلق عمّه فأخبر عمر، وقد شهق الفتى شهقة أخرى فمات منها. فوقف عليه عمر فقال: لك جنتان، لك جنّتان.

6 H ve F: "cem'i".

7 M ve B: "vardır".

de çeşitli. {فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ} Onlarda iki kaynak akar ❁ birine "tesnîm" denilir, birine "selsebîl." {مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ} Her yemişten çifte çifte ❁ meselâ yaşı da var kurusu da, yahut ikizli, yahut biri dünyada mâruf biri de gayr-i ma'rûf olmak üzere iki sınıf. {مُتَّكِـِٔينَ} Dayanmış[1] oldukları hâlde ❁ لِمَنْ خَافَ'deki [4689] "men"den hâldir. {فُرُشٍ} Fürüş ❁ mefrûşât, yaygı, sergi[2], döşeme takımları ki {بَطَٓائِنُهَا} bitâneleri, astarları {مِنْ اِسْتَبْرَقٍ} istebraktan ❁ kalın ipek kumaştan. Artık yüzlerinin güzelliğini Allah bilir. {وَجَنَا الْجَنَّتَيْنِ} Hem iki cennetin derimi ❁ meyvelerin toplanışı da {دَانٍ} yakından ❁ her vaziyette zahmetsizce alınıverecek derecede yakın. {فِيهِنَّ} O cennetlerde ❁ burada "hümâ" denilmeyip "hünne" diye cemi' zamiri gönderilmesi her iki cennetin çeşitleriyle birçok cenneti ihtivâ etmiş olduğuna yahut her kişiye ikişer cennetten birçok ta'addüdü bulunduğuna tenbihtir. {قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ} Nazarı kısan nâzeninler ❁ İşbu "kāsırâtü't-tarf" tâbiri birkaç mâna ile tefsîri kābil bir medih sıfatıdır. Birincisi, nazarlarını yalnız zevclerine kasreden, başkalarına atf-ı nazar eylemeyen sevgili, sadakatli, vefâlı dilberler demek olur. İkincisi, bakanın nazarını kendisine cezb ü kasr eden, bir gören gözü başkasına bakmak istemeyecek derecede kendisine bağlayan güzel dilberler. Nitekim Mütenebbî şöyle demiştir:

وَخَصْرٌ تَثْبُتُ الْأَبْصَارُ فِيهِ   كَأَنَّ عَلَيْهِ مِنْ حَدَقٍ نِطَاقَا[3]

Üçüncüsü, gamzeleri kendi önlerine kırılmış, şuraya buraya bakmaz, edeb ve hayâlı[4], vakar ve nezâhetle mümtaz demek de olabilir. Nitekim İmri'ü'l-Kays şöyle demiştir:

مِنَ الْقَاصِرَاتِ الطَّرْفِ لَوْ دَبَّ مُحْوِلٌ   مِنَ الذَّرِّ فَوْقَ الْأَنْفِ مِنْهَا لَأَثَّرَا[5]

[4690] Çokları birinci mânayı göstermişlerdir. Bazı haberlerde Peygamber'den de zevclerinden başkasına bakmazlar diye vârid olduğu

1 B: "döşenmiş".
2 M ve B -"sergi".
3 Bir bel ki ona gözler dikilir, sanki üzerinde göz bebeklerinden bir kuşak teşekkül eder [Müelifin notu].
4 F, M ve B: "hayâ".
5 O kāsırât-ı tarftan ki bir karıncanın nazarı burnunun üstünde dolaşsa müteessir eder [Müelifin notu].

nakil dahi edilmiştir.[1] Âlûsî der ki: "Bazı âsârda şöyle de vârid olmuştur: Her biri zevcine şöyle der: 'Rabbimin[2] izzeti hakkı için ben cennette senden güzelini görmüyorum, beni sana eş yapan seni de bana eş yapan Allah'a hamdolsun.'"[3]

{لَمْ يَطْمِثْهُنَّ} ❁ "**Tams**" esasen kanamaktır, onun için hayız kanına "tams" denilir. Sonra bikr ile olan cimâ'a ıtlak edilmiştir. Sonra mutlak cimâ'a ta'mîm olunduğu da söylenmiştir. Binâen'aleyh şöyle demek olur: Onları kimse kanatmamıştır, yahut onlara kimse dokunmamıştır. Hep bâkirdirler. {هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ} İhsânın cezâsı ancak ihsandır. ❁ Yani güzelliğin karşılığı güzellik, güzel iş yapanın karşılığı güzel sevabdır. Bundan anlaşılır ki yukarıda "havf"tan murad ihsan ile ameldir. İhsan da أَنْ تَعْبُدَ الله كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ[4] hadîs-i şerîfinde îzah olunduğu üzere Allah'ı görüyormuşsun gibi O'na[5] ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmezsen[6] O seni görüyordur. Hakîm Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-Usûl*'de, Begavî'nin tefsirde, Deylemî'nin *Müsned-i Firdevs*'te İbn Neccâr'ın *Tarih*'inde Hazret-i Enes'ten rivayetlerinde Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem işbu هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ âyetini okumuş da "biliyor musunuz rabbiniz ne buyuruyor?"[7] "Allah ve Resûlü a'lem" demişler, buyurmuş ki: يَقُولُ هَلْ جَزَاءُ مَنْ أَنْعَمْتُ عَلَيْهِ بِالتَّوْحِيدِ إِلَّا الْجَنَّةُ "Benim kendisine tevhîdi in'âm eylediğim kimsenin cezâsı ancak cennettir buyuruyor."[8] Tevhid, ilmî ve amelîden e'am olarak mülâhaza edilince

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 710; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 118:

وأخرج ابن مردويه عن جعفر بن محمد عن أبيه عن جده عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله «قاصرات الطرف» قال: لا ينظرن إلا إلى أزواجهن.

2 M ve B: "rabbın".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 63; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 118:

قال ابن زيد، في قوله: «قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ» قال: لا ينظرن إلا إلى أزواجهنّ، تقول: وعزّة ربي وجلاله وجماله، إن أرى في الجنة شيئا أحسن منك، فالحمد لله الذي جعلك زوجي، وجعلني زوجَك.

4 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

5 H -"O'na".

6 H: "görmesen".

7 H: "buyurulmuş".

8 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 366. Krş. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 266; Deylemî, *el-Firdevs,* IV, 337:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» ثم قال: هل تدرون ما قال ربكم عز وجل؟، قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: هل جزاءُ من أنعمتُ عليه بالتوحيد إلَّا الجنة.

bu da ihsan hadîsinin bir[1] mazmûnu olmuş olur. Maʻamâfîh âyette iki ihsânı mefhûmen birleştirmek için daha umûmî olarak tefsir edilmesi zâhirdir. {وَمِنْ دُونِهِمَا} [4691] Onların dûnundan da ❁ berilerinden yahut ötelerinden {جَنَّتَانِ} diğer iki cennet var. ❁ İbn Zeyd'den mervî olduğuna göre evvelkiler sâbikîn-i[2] mukarrebîn için, bunlar ashâb-ı yemîn içindir.[3] Hasan'dan mervî olduğuna göre evvelkiler sâbıkīn, sonrakiler tâbiʻîn içindir.[4] Bunlara göre ikinciler kadr ü mertebece evvelkilerden aşağı وَمِنْ دُونِهِمَا'nın mânası da bu olmuş oluyor. Çünkü[5] evvelkiler ذَوَاتَا اَفْنَانٍ olmakla daha cemʻiyyetli, daha mütekâmil vasıf ile vasıflanmıştır. هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ da en yüksek olan mertebe-i ihsânı göstermiş bulunuyor. Maʻamâfîh bazıları sonrakilerin evsâfı daha memduh olduğuna kāil olmuşlardır. Buna göre وَمِنْ دُونِهِمَا onların daha ilerisinde demek olur.[6] {مُدْهَٓامَّتَانِ} Yemyeşil ❁ "**Müdhâmmetân**" "müdhâmme"nin tesniyesidir. "Müdhâmme", "ihmîrâr" bâbından اِدْهَامَّ، يَدْهَامُّ، إِدْهِيمَامًا[7]'den ism-i fâil müennestir. Aslı "dühme"den gelir ki gece karaltısı veya[8] yağız at rengi demektir. Nitekim yağız ata "edhem" denilir, yağıza yakın tam koyu yeşile de ıtlak edilir ki burada bu mânada olduğu beyan olunuyor. İbn Abbas, Mücâhid, İbn Cübeyr, İkrime, Atâ, İbn Ebî Rebâh ve daha sâirleri "hadrâvân" diye tefsir etmişlerdir.[9] Hatta Taberânî ve İbn Merdûye'nin tahriclerine göre Ebû Eyyûb radıyallâhu anh demiştir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e مُدْهَٓامَّتَانِ kavl-i

---

1 F, M ve B -"bir".

2 F, M ve B -"sâbikîn-i".

3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIII, 58:

قال ابن زيد، في قوله: «وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ» قال: جنتا السابقين، فقرأ «ذَوَاتَا أَفْنَانٍ»، فقرأ حتى بلغ «كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ»، ثم رجع إلى أصحاب اليمين فقال: «وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ»، فذكر فضلهما وما فيهما.

4 Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 371; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 235; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 70. Krş. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz,* thk. Huseyn b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002, IV, 333:

وقال الحسن: الأوليان للسابقين، والأخريان للتابعين.

5 F, M ve B -"Çünkü".

6 B -"Buna göre وَمِنْ دُونِهِمَا onların daha ilerisinde demek olur".

7 B: "ادهيمام".

8 F, M ve B: "ve".

9 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 41; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIII, 70-71; Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XIV, 120:

عن ابن عباس: «مدهامتان» قال: خضراوان.

ilâhîsinden sordum, Aleyhissalâtü vesselâm 'hadrâvân' buyurdu."[1] Demek ki murad yeşilliklerinin kuvvetini beyandır. Lisânımızda "yemyeşil" yahut "gömgök" tâbir ederiz. {فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ} Onlarda püsküren çifte pınarlar ۞ yahut fevvâreler, şadırvanlar. "**Nadh**" (نَضْح) suyun feverânı, püskürmesidir. Nokta ile nadh نَضْخ ise daha kuvvetlisidir ki burada noktalıdır. Böyle püsküren şadırvanlar daha sanatlı ve cereyandan fazla güzelliği hâiz bulunduğundan dolayı bazıları bunları عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ'dan daha memduh ve daha [4692] mütekâmil saymışlardır. {فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ} ۞ Bunlarda tenvin, emsâli görülmedik derecede tenkir ile tefhıymlerine işarettir. "Fâkihe"den sonra bilhassa "nahl" ile "rummân"ın zikri de Sûre-i En'âm'da geçtiği üzere bunların yemişlikten başka ta'âm ve devâ itibariyle de bir husûsiyetleri olmasındandır. Hele çekirdeksiz nar bilhassa zikre şâyandır. {فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ} İçlerinde hayırlı güzeller, yani ahlâkları da güzel hilkatleri de güzel[2], hem yararlıklı hem yaraşıklı hûbân {حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِى الْخِيَامِ} haymeler içinde maksur hûriler ۞ yani şurada burada dolaşan takımdan değil, evlerinin işiyle meşgul muhaddere, beyaz tenli, kara gözlü mümtaz dilberler. "**Hûr**" "ahver"in veya "havrâ"nın cem'idir ki gözünün beyazı şiddetle beyaz, karası da şiddetle kara olan âhu[3] gözlüye denilir. Âlûsî der ki: "İbn Münzir ve gayrilerinin İbn Abbas'tan tahrîcine ve Ümmü Seleme radıyallâhu anhâ Hazretleri'nin Resûlullah'tan rivayetine göre 'hûr', 'bıyz'[4] diye tefsir edilmiştir."[5] Ümmü Seleme hadîsinin sıhhati sâbit olursa Resûlullah'ın tefsirinden udûl olunmamak lâzım gelir. "**Hayme**" lisânımızda çadır diye meşhurdur. *Kāmûs* tercemesinde "'hayme', buyût-i a'râbdan

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 715; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 120. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 180:

وأخرج الطبراني وابن مردويه عن أبي أيوب قال: سألت النبي صلى الله عليه وسلم عن قوله «مدهامتان» قال: خضراوان.

2 F, M ve B -"yani ahlâkları da güzel hilkatleri de güzel".

3 B -"âhu".

4 B: "beyaz".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 122. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIII, 367; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 440:

وقوله تعالى: «حور» بدل من «خيرات» وهو جمع حوراء وكذا جمع أحور، والمراد «بيض» كما أخرجه ابن المنذر وغيره عن ابن عباس ورونه أم سلمة أيضا عن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم.

müstedîr olan beyte denir ki 'çadır' tâbir olunur. Bazıları dedi ki üç yahut dört amûd üzere tertib olunup üzerini 'sümam' dedikleri otlukla örttükleri beyttir ki harâret-i havâdan anda müstezıl olurlar. Yahut mutlaka ağaç dallarından tertib ettikleri beyte denir ki Türkîde bunlara 'salaş' tâbir olunur. Hulâsası a'râb tâifesi kıldan müdevver kubbe tarzında ittihaz ederler ve bazen müstatîl olur. Deriden dahi düzerler. Lisânımızda[1] bunlara 'çadır' tâbir olunur ve[2] ağaçtan çattıklarına Türkmen lisânında 'alacık' tâbir olunur. Sazlıktan yaptıklarına 'hüğ' tâbir olunur. Hâlâ müte'âref olan çadırlar muhdestir. Otak, şemsiye, kubbe ve aylak çadırları gibi günâgûnu ihdas olunmuştur."[3] [4693] Fakat burada cennet haymeleri inciden olmak üzere nakledilmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve daha sâirlerinin Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hazretleri'nden rivayet ettikleri üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir: "Hayme mücevvef bir incidir (*dürretün mücevvefe*), semâda tûlu altmış mildir. Her zâviyesinde mü'minin bir ehli vardır. Diğerleri onları görmezler, mü'min bunları dolaşır."[4] Birtakımlarının da Ebu'd-Derdâ Hazretleri'nden rivayete göre hayme bir lü'lüe, büyük bir incidir. Dürden yetmiş kapısı vardır.[5] Şüphe yok ki bunlar cennet meskenlerinin safâsını tasvir için birer temsildir. Râzî der ki: "حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِى الْخِيَامِ kavli hûrilerin azametlerine işarettir. Çünkü onlar hacr ü habs suretiyle kasrolunmuş değiller, kendileri için husûsî çadırlar kurulduğuna ve üzerlerine örtüler salındığına işaret olunmuştur. Ahşaptan ev[6] gibi hayme adamın yatak odasıdır. Hatta Arab kıldan olan beyte 'hayme' tesmiye eder. Çünkü ikāmet için hazırlanmıştır. Bu tesbit olunduktan sonra şunu da söyleyelim ki

---

1 F, M ve B -"Lisânımızda".
2 H -"ve".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 274-275.
4 Tirmizî, Sıfatü'l-Cenne, 3. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 24-25:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن في الجنة لخيمة من درة مجوفة عرضها ستون ميلا، في كل زاوية منها أهل، لا يرون الآخرين يطوف عليهم المؤمن.

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 719; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 122. Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 72; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 509:

عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: الخيمة لؤلؤة واحدة لها سبعون بابا من در.

6 M ve B: "oda".

işbu مَقْصُورَاتٌ فِى الْخِيَامِ kavli, gayet latif bir mânaya işaret eder. Şöyle ki: Cennette mü'min bir şey için harekete muhtaç olmaz, eşyâ ona hareket eder. Binâen'aleyh[1] hareket etmeden ona yiyecek içecek gelir. Arzu ettikleri şeylerle üzerlerine dolaşırlar[2]. Hûriler evlerde bulunurlar, murad ettikleri vakit mü'minlere intikalleri sırasında haymelerle götürülürler. Mü'minlerin köşkleri vardır, hûriler o haymelerden o köşklere inerler."[3] Râzî'nin gösterdiği bu mânadaki letâfeti ifade edebilmek için mealdeki[4] "hayme"yi "cibinlik" ile terceme etmek zevkimizce daha muvâfık olacaktır.[5]

{مُتَّكِـِٔينَ} Dayanmışlar ❁ ihtisas üzere [4694] mansubdur. Yahut fahvâ-yı kelâm ile قَبْلَهُمْ zamirinden hâl olarak "tams edenler dayanmış oldukları hâlde" demektir[6]. Şâyân-ı dikkattir ki evvelkilerde مُتَّكِـِٔينَ عَلٰى فُرُشٍ بَطَٓائِنُهَا مِنْ اِسْتَبْرَقٍ hâli فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ diye nisvânın zikrinden evvel söylenmişti, burada ise لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّ'dan sonra söyleniyor. Bunun hikmetinde Râzî der ki: "Ehl-i cennet için yorulmak ve çabalamak yoktur, onlar dâima mütena"imdirler. Lâkin dünyada insanlar kısım kısımdır, kimisi ehli ile müstefîz bir surette ictimâ' eder. Hâcetini tatmin[7] ettikten sonra da yıkanmak veya kesbi[8] ile iştigal etmek için gider. Kimi de kesb için koşar çalışır. İstihsalden sonra ehline döner. Fakat ilk önce istirahat edip yorgunluğunu dinlendirmek ister.

1 B +"o".
2 F, M ve B: "dolaşır".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 380:
«حور مقصورات في الخيام»... إشارة إلى عظمتهن فإنهن ما قصرن حجرا عليهن، وإنما ذلك إشارة إلى ضرب الخيام لهن وإدلاء الستر عليهن، والخيمة مبيت الرجل كالبيت من الخشب، حتى أن العرب تسمي البيت من الشعر خيمة لأنه معد للإقامة، إذا ثبت هذا فنقول: قوله: «مقصورات في الخيام» إشارة إلى معنى في غاية اللطف، وهو أن المؤمن في الجنة لا يحتاج إلى التحرك لشيء وإنما الأشياء تتحرك إليه فالمأكول والمشروب يصل إليه من غير حركة منه، ويطاف عليهم بما يشتهونه فالحور يكن في بيوت، وعند الانتقال إلى المؤمنين في وقت إرادتهم تسير بهن للارتحال إلى المؤمنين خيام وللمؤمنين قصور تنزل الحور من الخيام إلى القصور.
4 F, M ve B: "mealde".
5 Râzî'nin beyânı, çocukluğumda memleketim Elmalı'da ibtidâî mektebinde bulunduğum sıradaki bir hatırayı uyandırdı. Taze gelinler "cibinlik" yahut "ciyindirik" tâbir olunan dört direkli müzeyyen çadır gibi bir örtü altında süslenmiş bir ata bindirilerek mektep çocuklarının ilâhîleri ve "âmîn" sesleri içinde kız evinden oğlan evine götürülür, muhteşem bir mevkib yapılırdı [Müellifin notu].
6 H ve F -"demektir".
7 B: "itmâm".
8 M: "kisbi".

İşte Allah teâlâ ehl-i cennetin gerek ictimâ'dan evvel ve gerek ictimâ'dan sonra dâima sükûn ve istirahat üzere olup her iki hâlde de yorgunluktan âzâde bulunduklarını beyan için birinde 'ittikâ'yı takdim, birinde de tehir buyurmuştur."[1]

{عَلٰى رَفْرَفٍ خُضْرٍ} Yeşil refref ❁ "**Refref**" ism-i cins yahut "refrefe"nin ism-i cem'i olmak itibariyle "ahdar"ın veya "hadrâ"nın cem'i olan "hudr" ile sıfatlanmıştır. Aslı "raf" gibi yükseklik ifade eden "ref"ten müştaktır. Bu münasebetle muhtelif ıtlâkātı vardır. Perde ve döşeme yapılan yeşil kumaşa, ince ve nâzik ipek kumaşlara ve döşeklerin, tahtların, karyolaların, yaygıların, perdelerin sarkan eteklerine ve yere gelen saçaklarına ve salkım söğüt gibi dalları aşağı sarkan taze ve[2] latif ve nâzik ağaca ve çadırların eteklerine ve mergizar ve çemenzâra ve *Kāmûs Tercemesi*'nde tafsil olunduğu üzere daha bazı şeylere ıtlak olunur.[3] Âlûsî şunları kaydetmiştir: "Hazret-i Ali, İbn Abbas ve Dahhâk'ten: Fuzûl-i mehâbis, yani yatakların üzerine serilen çarşaf. Cevherî: Mehâbis yapılan yeşil[4] kumaş.[5] Hasan'dan bisâtlar, yani minder, yaygı ve döşemeler. Âsım-ı Cahderî'den: Yastık gibi dayanılan vesâid. Cübbâî'den: Yüksek döşekler. Diğer bazılarından: Tahtlardan sarkan pahalı örtüler. [4695] Râgıb'ın beyânına göre: Bahçelere benzeyen bir nevi mensûcât. İbn Cerîr ve diğer bir cemaatin Sa'îd b. Cübeyr'den rivayetine göre: 'Refref' cennet bahçeleri ki Abd b. Humeyd İbn Abbas'tan da böyle rivayet etmiştir."[6]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 381:

ما الحكمة في تأخير ذكر اتكائهم عن ذكر نسائهم في هذا الموضع مع أنه تعالى قدم ذكر اتكائهم على ذكر نسائهم في الجنتين المتقدمتين حيث قال: «متكئين على فرش» (الرحمن ٥٥/٥٤) ثم قال: «قاصرات الطرف» (الرحمن ٥٥/٥٦) وقال هاهنا: «فيهن خيرات حسان» (الرحمن ٥٥/٧٠) ثم قال: متكئين؟ والجواب عنه من وجهين أحدهما: أن أهل الجنة ليس عليهم تعب وحركة فهم منعمون دائما لكن الناس في الدنيا على أقسام منهم من يجتمع مع أهله اجتماع مستفيض وعند قضاء وطره يستعمل الاغتسال والانتشار في الأرض للكسب، ومنهم من يكون مترددا في طلب الكسب وعند تحصيله يرجع إلى أهله ويريح قلبه من التعب قبل قضاء الوطر فيكون التعب لازما قبل قضاء الوطر أو بعده، فالله تعالى قال في بيان أهل الجنة: متكئين قبل الاجتماع بأهلهم وبعد الاجتماع كذلك، ليعلم أنهم دائم على السكون فلا تعب لهم لا قبل الاجتماع ولا بعد الاجتماع.

2 F, M ve B -"taze ve".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 597.

4 F, M ve B: "ince".

5 Cevherî, *Sıhâh,* IV, 1366:

والرفرف: ثياب خضر تتخذ منها المحابس.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 123:

{وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ} Ve güzel abkarîler ve canfesler üzerinde. ❁ "**Abkarî**" esasen "Abkar"a mensub demektir. Ebussuud ve sâir tefsirlerin beyânına göre "Abkar", Arabın zu'munca bir cin beldesinin ismidir ki Arablar acîb gördükleri her şeyi ona nisbetle tavsif ederek "abkarî" derler.[1] *Mu'cemü'l-Büldân*'da şu tafsil mezkurdur: "'Abkar', dolu, yani buluttan inen donmuş sudur ve demişlerdir ki cinnin sâkin olduğu bir arzdır. Meselde كَأَنَّهُمْ جِنُّ عَبْقَرَ 'sanki abkar cinni gibi' denilir. Merrâr-ı Adevî şöyle demiştir:

اَعَرَفْتَ الدَّارَ أَمْ أَنْكَرْتَهَا   بَيْنَ تِبْرَاكٍ فَشَسَّى عَبُقُرْ[2]

A'şâ da şöyle demiş:

كُهُولاً وَشُبَّانًا كَجِنَّةِ عَبْقَرٍ

İmriü'l-kays:

كَأَنَّ صَلِيلَ الْمَرْوِ حِينَ تُشِذُّهُ[3]   صَلِيلُ زُيُوفٍ يُنْتَقَدْنَ بِعَبْقَرَا

Küseyyir:

جَزَتكَ الْجَوَازِي عَنْ صَدِيقكَ نَظرَةً   وَأَدْنَاكَ رَبِّي في الرَّفِيقِ الْمقرَّبِ
مَتى تَأْتِهِمْ يَوْمًا مِنَ الدَهْرِ كُلِّهِ   تَجِدهُمْ إِلَى فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ تَرَتّب
كَأَنَّهُمْ مِنْ وَحْشِ جِنٍّ صَرِيمَة   بِعَبْقَر لَمَّا وُجّهَتْ لَم تَغيَّبِ

Îzâhında demişlerdir ki: Abkar arz-ı Yemen'dendir. Bu delâlet eder ki o meskun bir mevzi ve sarrafları olmakla meşhur bir beldedir.[4] Sarrafları olunca diğer insanları [4696] da olmak gerektir. Galiba bu harab olmuş kadim bir belde imiş, nakışlı kumaşlar buna nisbet olunurmuş, sonra tanınamaz olunca onu cinne nisbet eylemişlerdir; Allahu a'lem.

وفسره في الآية علي كرم الله تعالى وجهه وابن عباس والضحاك بفضول المحابس وهي ما يطرح على ظهر الفراش للنوم عليه، وقال الجوهري: الرفرف ثياب خضر تتخذ منها المحابس واشتقاقه من رف إذا ارتفع، وقال الحسن –فيما أخرجه ابن المنذر وغيره عنه– هي البسط. وأخرج عن عاصم الجحدري أنها الوسائد، وروي ذلك عن الحسن أيضا وابن كيسان وقال الجبائي: الفرش المرتفعة، وقيل: ما تدلى من الأسرة من غالي الثياب، وقال الراغب: ضرب من الثياب مشبهة بالرياض، وأخرج ابن جرير وجماعة عن سعيد بن جبير أنه قال: الرفرف رياض الجنة، وأخرج عن عبد بن حميد نحوه عن ابن عباس.

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 110:

العبقري منسوب إلى عَبْقَر، تزعم العرب أنّه اسم بلد الجنّ، فينسبون إليه كلّ شيء عجيب.

2 Vezn için "bâ"yı meftuh okumak lâzım gelince binâ tehavvül ettiğinden dolayı misâlsiz lafız olmamak için kāf da mazmum okunmuştur [Müellifin notu].

3 H, F, M ve B: "تطيره".

4 Bu mâna İmriü'l-kays'ın beytinde 'abkarda sayılan züyuf paraların tıngırtısı gibi' tâbirinden* anlaşılıyor [Müellifin notu].

* M ve B +"de".

Nessâbûn demişlerdir ki: Enmar b. Erraş b. Amr b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtan, Hind bint-i Mâlik b. Gâfık b. Şâhid b. Akk'i tezevvüc etmişti, ondan "Eftel" denilen Haş'am'ı doğurdu. Sonra Hind'in vefatı üzerine Büceyle bint-i Sa'b b. Sa'di'l-Aşîre'yi tezevvüc etti, o da Sa'd'ı doğurdu, ona "Abkar" lakabı verildi, Büceyle[1] onu ceddi Sa'dü'l-Aşîre'nin ismiyle tesmiye etmişti. "Abkar" lakabıyla da telkīb edildi. Zira Cezîre'de bir mevzide "Abkar" denilen bir cebel üzerinde doğmuştu ki orada veşiy, yani alaca kumaş yapılırdı. Bir de Abkar Yemâme nevâhîsinde dahi bir mevzidir. "Abkar"ı cin arzına nisbet edenler Züheyr'in şu kavliyle istidlâl etmişlerdir:

بِخَيلٍ عَلَيْهَا جِنَّةٌ عَبْقَرِيَّةٌ　　　　جَدِيرُونَ يَوْمًا أَنْ يَنَالُوا فَيَسْتَعْلَوْا

Bazıları da demiştir ki: "Abkarî"nin aslı, vasfına hırs ile rağbet olunan her şeye sıfattır. Bunun da esası, çünkü Abkar'da döşeme vesâire nakışları yapılırdı. Onun için her iyi şey Abkar'a nisbet edildi. Ferrâ "'Abkarî' tanâfis-i sihân, yani kalın canfeslerdir, müfredi 'abkariyye'dir" dedi. Mücâhid: "'Abkarî' dîbac, yani ipek kumaş" dedi. Katâde "zerâbî, yani halı kilim" dedi, Sa'îd b. Cübeyr de "zerâbînin antikasıdır" dedi. Bunlar onu bir isim yaptılar, bir mevzie nisbet etmediler. Allahu a'lem."[2] Şimdi

---

1 B: "Böylece".

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* IV, 79-80:

عَبْقَرٌ: بفتح أوله، وسكون ثانيه، وفتح القاف أيضا، وراء، وهو البرد، بالتحريك، للماء الجامد الذي ينزل من السحاب، قالوا: وهي أرض كان يسكنها الجن، يقال في المثل: كأنهم جن عبقر، وقال المرّار العدوي:

أعرفت الدار أم أنكرتها　　　بين تبراك فشسّي عبقرّ

الشسّ: المكان الغليظ، قال: كأنه توهم تثقيل الراء وذلك أنه احتاج إلى تحريك الباء لإقامة الوزن فلو ترك القاف على حالها لتحوّل البناء إلى لفظ لم يجيء مثله وهو عبقرّ لم يجيء على بنائه ممدود ولا مثقّل... وقد قال الأعشى:

كهولا وشبّانا كجنّة عبقر

وقال امرؤ القيس:

كأنّ صليل المرو حين تطيره　　　صليل زيوف ينتقدن بعبقرا

وقال كثيّر:

جزتك الجوازي عن صديقك نظرة　　　وأدناك ربي في الرفيق المقرّب

متى تأتهم يوما من الدهر كله　　　تجدهم إلى فضل على الناس ترتب

كأنهم من وحش جن صريمة　　　بعبقر لما وجّهت لم تغيّب

قالوا في فسره: عبقر من أرض اليمن فهذا كما تراه يدل على أنه موضع مسكون وبلد مشهور به صيارف وإذا كان فيه صيارف كان أحرى أن يكون فيه غير ذلك من الناس، ولعلّ هذا بلد كان قديما وخرب، كان ينسب إليه الوشي فلما لم يعرفوه نسبوه إلى الجنّ، والله أعلم، وقال النسّابون: تزوّج أنمار بن أراش

bütün bu tafsîlâttan sonra "müdhâmmetân" karînesiyle şöyle hulâsa edebiliriz ki "refref" o yağız yeşil cennetlerin çemenzârı, "abkarî"ler de ehl-i cennetin şimdiki hâlde sırrını [4697] îzah mümkin olmayan güzel kisveleri olmak gerektir. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ۞ Görülüyor ki bununla bu âyet otuz birinci defa tercî' edilmiş bulunuyor. Bunlardan sekizi acâib-i hilkatı ta'dâd ve mebde' ü me'âdı zikir akibinde, yedisi ehvâl-i[1] nâra müte'allik ihtârât akibinde ki cehennem kapılarının adedine müsâvîdir. Sekizi ilk iki cennetin evsâfı akibinde ki bunlarda cennet kapılarının adedine müsâvîdir.[2] Bu suretle şuna işaret olunmuş gibidir ki ilk sekize itikad edip de mûcebince amel eden kimse her iki cennete müstahik olur[3] ve cehennemden vikāye edilir. Bu vechile bu mübarek sûrede zikredilen ve cinn ü ins enâma feyezan eyleyen âlâ-i rahmâniyeyi takrir ve nâm-ı sübhânîsini takdis için hâtime olarak buyuruluyor ki: {تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ} ۞ "Tebâreke" kelimesi hakkında Sûre-i Furkān'da geçen tafsilâta bak. Burada {ذِى الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ} vasfına enseb olan "tebâreke", te'âlî ve yücelik mânasına olmaktır. Bazıları bu sûre-i kerîmede âlâ ü ni'amın ta'dâdı siyâkına enseb olan hayr u bereketin çokluğu mânası olacağını söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "'Tebareke' fiilinin bu mânaca ism-i ilâhîye isnâdı da ba'îd değildir. Çünkü O'nun hürmetine rahmet istenir iğāse olunur, nusret istenir i'âne olunur."[4] "İsm"i, esmâ-i hüsnâsından her birine sâdıktır. Bununla beraber bilhassa sûrenin başında geçen "er-Rahmân" ism-i şerîfi ilk evvel mülâhaza edilmek lâzım gelir. Şüphe yok

---

بن عمرو بن الغوث بن نبت بن مالك بن زيد ابن كهلان بن سبإ بن يشجب بن يعرب بن قحطان هند بنت مالك بن غافق بن الشاهد بن علّ فولدت له أفتل وهو خثعم ثم توفيت فتزوّج بجيلة بنت صعب بن سعد العشيرة فولدت له سعدا ولقّب بعبقر فسمّته باسم جده وهو سعد العشيرة، ولقّب بعبقر لأنه ولد على جبل يقال له عبقر في موضع بالجزيرة كان يصنع به الوشي، قال: وعبقر أيضا موضع بنواحي اليمامة، واستدلّ من نسب عبقر إلى أرض الجن بقول زهير:

بخيل عليها جنّة عبقريّة　　جديرون يوما أن ينالوا فيستعلوا

وقال بعضهم: أصل العبقريّ صفة لكل ما يولع في وصفه، وأصله أن عبقرا كان يوشى فيه البسط وغيرها فنسب كل شيء جيد إلى عبقر، وقال الفرّاء: العبقريّ الطنافس الثّخان، واحدتها عبقرية، وقال مجاهد: العبقريّ الديباج، وقال قتادة: هي الزّرابيّ، وقال سعيد بن جبير: هي عتاق الزّرابيّ، فهؤلاء جعلوها اسما لهذا ولم ينسبوها إلى موضع، والله أعلم.

1 M: "ahvali".
2 B -"Sekizi ilk iki cennetin evsâfı akibinde ki bunlarda cennet kapılarının adedine müsâvîdir".
3 F, M ve B -"olur".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 126:

وزعم بعضهم أن الأنسب بما قصد من هذه السورة الكريمة هو تعدد الآلاء والنعم تفسير تبارك بكثرت خيراته ثم إنه لا بعد في إسناده بهذا المعنى لاسمه تعالى إذ به يستمطر فيغاث ويستنصر فيعان.

ki isminin yüksekliğini ilan[1] da daha evvel Zâtının yüksekliğini iş'âr eder. Onun için "Zi'l-celâli ve'l-ikrâm" vasfı doğrudan doğru Zâtına cereyan ettirilmiştir. Ancak İbn Âmir kıraatinde ism-i sıfat olarak "Zû" okunur. Bunun için bazıları ismin ثُمَّ اِسْمُ السَّلاَمِ عَلَيْكُمَا gibi mukham olduğuna, bazıları da müsemmâ mânasına olduğuna zâhib olmuşlardır. İşte "er-Rahmân" ismiyle başlayan bu Arûs-ı Kur'an böyle celâl ü ikram ile itmam edilmiş bulunuyor ki, bu celâl ve ikrâmın tecelliyâtından biri olmak üzere Sûre-i Vâkı'a başlayacaktır.

1 F, M ve B: "ı'la".

[4699]

سُورَةُ الْوَاقِعَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَتِسْعُونَ اٰيَةً

VÂKI'A SÛRESİ

Vâkı'a Sûresi Mekkiyedir.

Âyetleri: Hicâzî ve Şâmî'de doksan dokuz, Basrî'de doksan yedi, Kûfî'de doksan altıdır.

Kelimeleri: Bin iki yüz yetmiş sekizdir.

Harfleri: Yedi bin elli üçtür.

Fâsılası: لا بد منه harfleridir.

Bu sûrenin Sûre-i Rahmân'a kuvvetli bir ittisâli vardır. Evvelâ, âhirindeki celâl ve ikrâmın diğer bir tafsîli demektir. Sâniyen, başlangıcının oradaki فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ mazmûnuna bir terettübü vardır: Vâkı'a'nın vukū'undan sonra tekzib ihtimâli kalmayacağı ve îmân-ı ye's zarûrî olacağı cihetle fırsat elde iken tekzibden vazgeçilmeyi[1] ihtar ile iman ve şükre bir teşvîki ifade eder. Sâlisen, orada mücrimîne azab ve mü'minlere na'îm anlatılırken mükelleflerin kâfir ve mü'mine, mü'minlerin de her iki cennet mukayesesinden anlaşılacağı üzere fazilette mütefâvit iki sınıfa inkısâmı anlaşılmıştı. Burada da ibtidâ o üç sınıf telhis olunarak başlanmıştır. Râbi'an, orada فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ buyurulmuş[2], yalnız semânın inşikākıyla iktifâ kılınmıştı. Burada da اِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ buyurulduktan sonra Arz'ın recci zikredilmiş, bu suretle iki sûre mütelâzim olarak müttehid bir sûre gibi olmuş ve bunda evvelkinin tertîbi aksolunarak onun âhirindeki bunun evvelinde, evvelindeki de âhirinde zikrolunmuştur.

---

1 B +"orada".

2 H: "buyurulmuştu".

[4700] İşbu Vâkı‘a Sûresi’nin fezâiline dair bazı âsâr vârid olmuştur. Ebû Ubeyd *Fezâil*’inde[1] ve İbnü’d-Dureys[2] ve Hâris b. Ebû Üsâme, ve Ebû Ya‘lâ, ve İbn Merdûye, ve *Şu‘ab*’da Beyhakī İbn Mes‘ûd radıyallâhu anh’tan rivayet etmişlerdir; demiştir ki: “Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’ni işittim, buyuruyordu: مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْوَاقِعَةِ كُلَّ لَيْلَةٍ لَمْ تُصِبْهُ فَاقَةٌ أَبَدًا ‘‘Kim Vâkı‘a Sûresi’ni her gece okursa ona ebedâ fâka isabet etmez.”[3] İbn Asâkir de İbn Abbas’tan merfû‘an böyle rivayet eylemiştir.[4] Yine İbn Merdûye Hazret-i Enes radıyallâhu anh’tan tahric eylemiştir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: “Vâkı‘a Sûresi gınâ sûresidir, onu evlâdlarınıza belletiniz.”[5] Deylemî de ondan şöyle rivayet etmiştir: “Kadınlarınıza Vâkı‘a Sûresini öğretiniz, çünkü gınâ sûresidir.”[6]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ﴿١﴾ لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ ﴿٢﴾ خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ ﴿٣﴾ إِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ
رَجًّا ﴿٤﴾ وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا ﴿٥﴾ فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا ﴿٦﴾ وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً ﴿٧﴾
فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ ﴿٨﴾ وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ
﴿٩﴾ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ ﴿١٠﴾ اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ ﴿١١﴾ فِي جَنَّاتِ النَّع۪يمِ ﴿١٢﴾ ثُلَّةٌ
مِنَ الْاَوَّل۪ينَ ﴿١٣﴾ وَقَل۪يلٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَ ﴿١٤﴾ عَلٰى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ ﴿١٥﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ عَلَيْهَا
مُتَقَابِل۪ينَ ﴿١٦﴾ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ﴿١٧﴾ بِاَكْوَابٍ وَاَبَار۪يقَ وَكَاْسٍ مِنْ مَع۪ينٍ
﴿١٨﴾ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ ﴿١٩﴾ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ ﴿٢٠﴾ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا

---

1 F, M ve B: “Fezâilde”.

2 M: “İbn Darîs”.

3 Ebû Ubeyd, *Fezâilü’l-Kur’ân,* s. 257; İbnü’d-Dureys, *Fezâilü’l-Kur’ân,* s. 103; *Müsnedü’l-Hâris,* II, 729; Beyhakī, *Şu‘abu’l-îmân,* IV, 119.

4 İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXXVI, 444:

عن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ كل ليلة «إذا وقعت الواقعة» لم يصبه فقر أبدا ومن قرأ كل ليلة «لا أقسم بيوم القيامة» لقي الله يوم القيامة ووجهه كالقمر ليلة البدر.

5 Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 3; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 128:

وأخرج ابن مردويه عن أنس عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: سورة الواقعة سورة الغنى فاقرأوها وعلموها أولادكم.

6 Deylemî, *el-Firdevs,* III, 10; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 128:

أنس بن مَالك: علّموا نساءكم سورة الواقعة فإنّها سورة الغنى.

يَشْتَهُونَۜ ﴿٢١﴾ وَحُورٌ عِينٌۙ ﴿٢٢﴾ كَاَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِۚ ﴿٢٣﴾ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
﴿٢٤﴾ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًاۙ ﴿٢٥﴾ اِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا ﴿٢٦﴾ وَاَصْحَابُ
الْيَمِينِ مَٓا اَصْحَابُ الْيَمِينِۜ ﴿٢٧﴾ فِى سِدْرٍ مَخْضُودٍۙ ﴿٢٨﴾ وَطَلْحٍ مَنْضُودٍۙ ﴿٢٩﴾ وَظِلٍّ
مَمْدُودٍۙ ﴿٣٠﴾ وَمَٓاءٍ مَسْكُوبٍۙ ﴿٣١﴾ وَفَاكِهَةٍ كَث۪يرَةٍۙ ﴿٣٢﴾ لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍۙ ﴿٣٣﴾
وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍۜ ﴿٣٤﴾ اِنَّٓا اَنْشَأْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءًۙ ﴿٣٥﴾ فَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَارًاۙ ﴿٣٦﴾ عُرُبًا اَتْرَابًاۙ
﴿٣٧﴾ لِاَصْحَابِ الْيَمِينِۜ ﴿٣٨﴾

[4701] **Meâl-i Şerîfi**

Koptu mu o vâkı'a bir (1) olmaz vak'asına yalan diyen dil (2). İndirir bindirir (3). Yer bir sarsılış sarsıldığı (4) dağlar bir serpiliş serpildiği (5) hepsi dağılıp ber-hevâ bir hebâ olduğu (6) siz de üç sınıf olduğunuz zaman (7) ki sağda "ashâb-ı meymene" ne "ashâb-ı meymene!" (8). Solda "ashâb-ı meş'eme"; ne "ashâb-ı meş'eme!" (9). İlerde sâbikūn, işte o sâbikūn (10). Onlar na'îm cennetlerinde mukarrebûn (11-12). Bir [4702] *çok evvelînden (13) biraz da âhirînden (14). Murassa' tahtlar üstünde (15) karşı karşıya*[1] *kurulmuşlar. (16). Pırlanır etraflarında muhalled evlâdlar (17). Küpler ve ibriklerle ma'înden bir piyâle (18). Ne başları ağrıtılır ondan, ne de erer zevâle (19). Meyve beğendiklerinden (20) kuş eti istediklerinden (21). Hûr-i în. (22). Saklı inci timsâlleri gibi (23). İşledikleri amellere*[2] *mükâfat için (24). Ne bir boş lâf işitirler orada ne de bir te'sîm (25). Ancak bir kelâm: Selâmen selâm (26). Ashâb-ı yemîn ise ne ashâb-ı yemîn (27). Dal bastı kirazlar (28) sıvama muzlar içinde (29). Memdûd bir saye (30) çağlayan bir su (31) birçok meyve (32). Ne eksilir, ne men' edilir (33). Yüksek döşekler (34). Biz etmişizdir de onları yeniden inşâ (35) kılmışızdır bir yaşıt ebkâr-ı şeydâ (36-37) ashâb-ı yemîn için (38).*

---

1 H: "karşı".
2 B +"bir".

{إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ} O vâkı‘a vukua gelince, yani kıyamet kopunca ❁ "**Vâkı‘a**" esasen vukū‘a gelen, vukū‘u muhakkak olan hâdise demektir. Lâm-ı ahd ile "el-Vâkı‘a" da kıyametin bir ismidir. İstikbâlde vukū‘u muhakkak olmak itibariyle bu isim verilmiştir. اِذَا şart mânasını mutazammın zarfiyedir. Çokları cevâbın tehvil için mahzuf olup hâsıl-ı mâna "kıyamet kopunca neler neler olacaktır!" demek olduğunu söylemişler ise de, zâhir olan cevap şudur: {لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ} Vak‘asına yalan diyen nefis yoktur. Yahut onun vak‘asına yalan yoktur.[1] ❁ "**Vukū‘**" düşmek demek olduğu gibi, esasen "vak‘a" da masdar binâ-i merre olarak şiddetle bir düşüş demektir. Sonra başa çarpan büyük iş mânasında şâyi‘ olmuştur. Bazen bilhassa harbe ıtlak olunur. Onun için burada kıyametin kopuşuna "vak‘a" tâbir olunmuştur. Hâsılı kıyamet kopmadan evvel onu tekzib ve inkâr edenler bulunursa da onun vukū‘u tahakkuk edip bir kere olacak oldu mu artık onu kimse inkâr edemez, çarnâçar tasdîke mecbur olur. Ta‘bîr-i âharla onun başa çarpışı yalan olmaz. Te'sîrinden[2], [4703] inkılâbından kurtuluşa imkân kalmaz. {خَافِضَةٌ} İndirdiğini indirir {رَافِعَةٌ} bindirdiğini bindirir. ❁ Birtakımlarını düşürür alçaltır, diğer birtakımlarını kaldırır yükseltir; çünkü devletler yıkan fitneler, ihtilâller, inkılâblar gibi büyük vak‘alar azizleri zelil, zelilleri aziz ederek nicelerini aşağı düşürür, nicelerini de yükseklere kaldırır. "Hafd"ın takdîmi tehvil için yahut bu gibi vâkı‘ada yıkım yapıya mukaddem olduğu içindir. {إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا} اِذَا وَقَعَت'tan bedel olarak onu bir nevi tasvirdir, yahut tenâzu‘ üzere خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ'ya müte‘alliktir. "**Recc**" zelzele, şiddetle hareket ve sarsıntı demektir ki, bizim "dünya yerinden oynadı" tâbirimize benzer. Yani bütün üzerlerindeki yıkılacak vechile Arz dehşetle sarsılıp sarsılıp dünya yerinden oynadığı {وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا} dağlar da toz duman olup bir serpiliş serpildiği وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا [en-Nebe' 78/20][3] mazmûnu tahakkuk edip {فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا} hepsi hava üzerinde uçuşan zerrât

1 F, M ve B -"Yahut onun vak‘asına yalan yoktur".
2 F, M ve B: "Te'siri (Te'sîr-i)".
3 "Ve dağlar yürütülmüş olmuştur serâb."

hâline geldiği {وَكُنْتُمْ اَزْوَاجاً ثَلٰثَةً} siz de üç çift, yani üç sınıf olduğunuz zaman. ❁ Hitab tağlib suretiyle ümmet-i hâzıra ve ümem-i sâlife mecmû'u bütün insanlara olabilirse de bazı müfessirînin ihtiyârı vechile ümmet-i hâzıraya olmak bizce daha müreccahtır. O üç sınıf fâ-i tafsîliye ile şöyle beyan buyuruluyor: {فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} Ki ashâb-ı meymene ❁ "**Meymene**" yemin yeri, yani sağ kol, sağ taraf yahut meymenet, yümn ü bereket mânalarına gelir. Sağ taraf, mecâlis ve mehâfilde tâzim ve ihtiram mevkii olduğuna göre ashâb-ı meymene ihtiram mevkiinde bulunan yüksek haysiyet sâhipleri [4704] demek olur. Aynı zamanda bu gibi kimseler hayra yarar kendilerinden istifade olunur nâfi' zatlar olmak hasebiyle meymenetli de olurlar. Nitekim kelimenin iki mânasına da işaret için şöyle nazar-ı dikkat celb olunuyor: {مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} Amma ne ashâb-ı meymene ❁ yani öyle çok meymenet sâhibi zatlar ki yümn ü bereketleri her vechile gıbta ve hayrete şâyân. Fikrimizce bu vasıf hitâbın ümmet-i hâzıraya olduğuna bir tenbih gibidir. Yani ümem-i sâlifede misli bulunmayan ashâb-ı meymene. Bunlara mukabil {وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} ve ashâb-ı meş'eme ❁ "**Meş'eme**" de şu'm yeri, yani sol kol, yahut "yümn"ün zıddı olan şeâmet ve uğursuzluk mânalarına gelir. "Ashâb-ı meş'eme" de solak tarafta alçak mevkide bulunan değersizler[1], yahut kendilerine ve yakınlarına şeâmeti dokunan uğursuzlar demek olur. İki mânaya işâreten de şu vasıf tekrar olunuyor: {مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} Amma ne ashâb-ı meş'eme ne uğursuz kimseler! ❁ Biraz sonra gelecek olan tafsilde ashâb-ı meymeneye "ashâb-ı yemîn" denildiği gibi, ashâb-ı meş'emeye de "ashâb-ı şimâl" dahi ıtlak olunacaktır, ki vechi orada îzah olunur. Bunların hepsinin önünde olmak üzere {وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ} sâbikūn da sâbikūndur ❁ sebkedip ileri geçmişlerdir. Bunlar Hakk'a kullukta iman ve tâatte hayır yarışlarında en öne geçenlerdir. Enbiyâ ve[2] mürselîn, Sâhib-i Yâsîn, Âl-i Fir'avn'ın mü'mini, muhâcirîn ve ensardan "sâbikūn-ı evvelûn" unvânını hâiz ashâb-ı kirâm gibi. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ Mübtedâ

1 M ve B: "değersiz".
2 F, M ve B -"ve".

ve haberdir. Yani "sâbikūn" unvânını hâiz olanlar hakikaten sâbikūn vasfını hâiz olan ve üç sınıfın en[1] ilerisinde, menzil-i maksûda hepsinden evvel varan zevâttır. {اُو۬لٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ} İşte onlar mukarrebûndur ❁ [4705] Allah teâlâ indinde yakınlığa, en yüksek mertebe ve makāma erdirilmiş zatlardır. {ف۪ي جَنَّاتِ النَّع۪يمِ} Na‘îm cennetlerinde mukarrebdirler ❁ rûhânî ve cismânî nimetlerle lezzet-i dâime ve sâfiye içinde mütena"imdirler. {ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّل۪ينَ} Evvelînden birçok {وَقَل۪يلٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَ} âhirînden de[2] biraz ❁ hitab ümmet-i hâzıraya olduğuna göre böyle olması zâhirdir. Sâbikūnun çoğu evvelînden olmak yaraşır. Nitekim sâbikūn-ı evvelûn ashâbdandır. Hitab ümem-i sâlifeye de şâmil olduğuna göre ise evvelînden sâbikūnun çokluğu bütün enbiyâ ve mürselîne şâmil olması hasebiyledir. "**Sülle**" cemaat, çok bir cemaat. Bunların na‘îmlerini tasvir ile ezhâna takrib için buyuruluyor ki: {عَلٰى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ} Murassa‘ tahtlar üzerinde. ❁ "**Sürür**" "serîr"in cem‘i, "serîr" taht ve sandalye ve köşk demektir. "Mevdûne" altın ve inci ve yakut, elmas gibi mücevherât çakmalı veya işlemeli, yani murassa‘, yahut birbirlerine yakın dizilmiş müretteb muntazam demektir. {وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ} Dâima vildân şeklinde taze kalan genç hizmetçiler, garsonlar; yahut "hılede" denilen bir nevi küpe ile küpeli uşaklar. {اَكْوَابٍ} Küpler ❁ sapı ve emziği olmayan sürahi, desti ve küp gibi kaplar {اَبَار۪يقَ} ibrikler ❁ emziği ve sapı olan kaplar {كَأْسٍ} dolgun kadeh {مَع۪ينٍ} menba‘ından[3], pınarından akan içki {لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا} ondan tasdî‘ olunmazlar ❁ başlarına sudâ‘ verilmez, başları ağrıtılmaz. Yahut cemiyetleri perişan edilmez, lezzetleri kesilmez {وَلَا يُنْزِفُونَ} nezf de [4706] yapmazlar ❁ akıllarını gidermezler. Sarhoş olmazlar, yahut içtikleri tükenip bitirilmez[4], zevâle ermez.

{لَا يَسْمَعُونَ ف۪يهَا لَغْوًا} Orada o na‘îm cennetlerinde hiç lağv işitmezler ❁ boş, mânasız laf veya çirkin lakırdı duymazlar. {وَلَا تَأْث۪يمًا} Te'sîm de işitmezler. ❁ "**Te'sîm**" isme, günaha nisbet etmektir. Yani kendilerine

---

1 F, M ve B -"en".
2 H ve F -"de".
3 H: "ma‘înden".
4 H: "içtiklerini tüketip bitirmezler".

günah işlediniz denilmez. {إِلَّا قِيلًا} Ancak bir kelâm işitirler ❁ ki o da {سَلَامًا سَلَامًا} "selâmen selâm"dır ❁ kemâl-i selâmetle selâmlanır dururlar. {وَاَصْحَابُ الْيَمِينِ} Ashâb-ı yemîn ise {مَٓا اَصْحَابُ الْيَمِينِ} ne ashâb-ı yemîndir! ❁ işbu "ashâbü'l-yemîn" cümlesi اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ üzerine ma'tuftur. Yukarıda "ashâbü'l-meymene", burada "ashâbü'l-yemîn" tâbir olunması tefennün için olmak gerektir. Bunlara "ashâb-ı yemîn" denilmesi defter-i a'mâlleri olan kitapları kıyamet günü فَاَمَّا[1] مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ [el-İnşikāk 84/7][2] mantûkunca sağlarından verilmesi hasebiyle olduğu dahi söylenmiştir. "Ashâb-ı yemîn" yemîninde sâdık, ahdinde[3] vefâkâr, işine sâhip bahtiyarlar demek de olabilir ki mukabili hânislik, yeminsizliktir. Bir de "ashâb-ı yemîn" sâbikūna[4] Allah için yemin[5] ile[6] merbut sâdık vefâkârlar olabilir. {فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ} "**Sidr-i mahdûd**" ❁ yukarılarda da geçtiği üzere "Arabistan kirazı" tâbir olunan meşhur nabk ağacının ismidir. "Mahdûd" (مَخْضُودٍ) iki mâna ile tefsir edilmiştir. Birisi silinmiş, tesviye edilmiş, düzgün demektir. Arabistan sidri dikenli bir ağaç olduğu için, bununla cennet sidrinin dikensiz olduğu anlatılmıştır. Hâkim ve Beyhakī Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah'ın ashâbı derlerdi ki 'Allah teâlâ bizi a'râbîlerle ve onların mes'eleleriyle müstefid buyuruyor.' Bir gün bir a'râbî [4707] geldi, 'yâ Resûlallah, Allah teâlâ Kur'an'da bir şecere-i mûziye zikrediyor, hâlbuki ben cennette sâhibine ezâ verecek bir ağaç bulunacağını zannetmezdim' dedi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem 'nedir o?' buyurdu, a'râbî 'sidr, çünkü onun dikeni vardır' dedi. Resûlullah buyurdu ki: 'Allah teâlâ فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ buyurmuyor mu? Allah onun dikenini silmiştir de her dikenin yerine bir meyve yapmıştır ve onun meyvelerinden her biri yetmiş iki taam rengiyle açar, bir rengi

1 H, F, M ve B: "واما".
2 "O vakit kitabı sağ eline verilen."
3 F, M ve B: "ahdine".
4 M ve B: "sabikan".
5 M ve B: "yemînine".
6 F -"ile".

diğerine benzemez’.”[1] İkincisi, Abd b. Humeyd’in İbn Abbas, Katâde, İkrime ve Dahhâk’ten tahriclerine göre meyvesinin çokluğundan dalları basıp bükülmüş mânasına tefsir edilmiştir[2] ki, biz bunu “dal bastı” tâbirimize yakın görerek mealde[3] “dal bastı kiraz” diye ifade etmeyi öbür mânadaki dikensizlik mefhûmuna da mutabık olacağı kanaatiyle zevkimize muvâfık bulduk.

{وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ} Ve talh-ı mendûd ❁ meyvesi aşağıdan yukarı istifli, sıvama muz, bazıları muz değil, dünya muzuna benzer ki[4] meyvesi baldan tatlı bir ağaçtır demişlerdir. Daha başka türlü söyleyenler de olmuştur. {وَظِلٍّ مَمْدُودٍ} Uzanmış bir gölge ❁ tekallus ve tefâvütü yok, fecr ile Güneş’in tulû‘u arasındaki sabah gölgesi gibi latif {وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ} ve çağlayan bir su ❁ yüksekten dökülen akarsu. Denilmiştir ki kufasız, dolapsız istedikleri yerde akan bir su. Yukarıda sâbikīnin hâli dünyada şehirlilerin, medenî halkın imrenecekleri, en yüksek saydıkları ezvâk ve lezâize göre tasvir olunarak yeni edebiyatçıların “sembolizm” dedikleri remzî tarzda ifade ve temsil edilmiş olduğu gibi, ashâb-ı yemînin hâli de bedevîleri imrendirecek latif yaylalar menâzırını[5] andıran remizlerle ifade olunarak ikisi arasındaki fark medenîlerle bedevîlerin farkı [4708] gibi olduğuna bir nevi işaret yapılmıştır denebilir. Mücâhid’den menkuldur ki Vecc, gölgelikleri, talhı ve sidri ile Müslümanların hoşlarına gitmişti, Allah teâlâ وَاَصْحَابُ الْيَمِينِ مَٓا اَصْحَابُ الْيَمِينِۜ فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ... إلخ inzal buyurdu.[6] Dahhâk’ten rivayette de Müslümanlar Vecc’e baktılar, imrendiler, “nolurdu bunun

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 518; Beyhakī, *el-Ba‘s ve’n-nüşûr,* s 187:

عن أبي أمامة رضي الله عنه قال: كان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يقولون: إن الله ينفعنا بالأعراب ومسائلهم أقبل أعرابي يوما فقال: يا رسول الله، لقد ذكر الله في القرآن شجرة مؤذية وما كنت أرى أن في الجنة شجرة تؤذي صاحبها. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: وما هي؟ قال: السدر، فإن لها شوكا. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «في سدر مخضود» يخضد الله شوكه فيجعل مكان كل شوكة ثمرة، فإنها تنبت ثمرا تفتق الثمرة معها عن اثنين وسبعين لونا ما منها لون يشبه الآخر.

2 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 139. Krş. Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIII, 111; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XXV, 449:

وأخرج عبد بن حميد عن ابن عباس وقتادة وعكرمة والضحاك أنه الموقر حملا على أنه في خضد الغصن إذا ثناه وهو رطب فمخضود مثنى الأغصان كني به عن كثير الحمل.

3 B -“‘dal bastı’ tâbirimize yakın görerek mealde”.

4 F, M ve B -“ki”.

5 B: “manzarasını”.

6 *Tefsîru Mücâhid,* s. 642; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIII, 113; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 12; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 140:

عن مجاهد: «وطلح منضود» الموز المتراكم، وذلك أنهم كانوا يعجبون بـ«وَجّ» وظلاله من طلحه وسدره.

gibi bizim de olsaydı" dediler, bu âyet nâzil oldu.[1] {وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ} Ve çok meyve ❁ her türlüsünden bol bol {لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ} ne maktû' ne de memnû' ❁ yani dünya meyveleri gibi değil, hiçbir zaman kesilmez, tükenmez, almak isteyenlerden men' de edilmez, yasak da yok. {وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ} Ve yüksek döşekler ❁ Ebû Ubeyde demiştir ki: "Burada 'firâş'tan murad kadındır[2], yükseklik de mânevî yükseklik, yani rif'at-i kadrdir"[3] zira şöyle buyuruluyor: {إِنَّٓا اَنْشَاْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً} Biz onlara inşâ suretiyle yeni bir neş'et vermişizdir. ❁ İbn Cerîr, Tirmizî ve daha diğerlerinin Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan rivayetlerinde Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyette buyurmuştur ki: إِنَّ الْمُنْشَآتِ اللَّاتِي كُنَّ فِي الدُّنْيَا عَجَائِزَ عُمْشًا رُمْصًا "Bu inşâ olunan kadınlar dünyada kocamış, buruşmuş kadınlardır."[4] Taberânî ve İbn Ebî Hâtim ve daha birtakımlarının rivayetleri üzere Seleme b. Yezîd-i[5] Cu'fî radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah'ı إِنَّٓا اَنْشَاْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً âyetinde işittim, şöyle diyordu: 'Gerek seyyib gerek bikr, dünyadaki kızlar ve kadınlar."[6] Tirmizî'nin *Şemâil*'de rivayet ettiği üzere Resûlullah'a bir kocakarı geldi. "Ya Resûlallah, Allah'a dua et beni cennete koysun" dedi, Resûlullah "ya Ümme fülân, cennete hiç kocakarı girmez" buyurdu[7]. Kadın ağlayarak döndü, Resûlullah buyurdu ki: "Haber verin ona, kocakarı olarak girmez, çünkü Allah teâlâ şöyle buyuruyor: إِنَّٓا اَنْشَاْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً."[8] {فَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَارًا} İnşâ edip de

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 449-450; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 422; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 140:

وقال أبو العالية والضحاك: فنظر المسلمون إلى وَجّ –وهو واد بالطائف مخصب– فأعجبهم سدره، فقالوا: يا ليت لنا مثل هذه، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

2 F, M ve B: "kadınlardır".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 244; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 82; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 141. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 250:

وقال أبو عبيدة وغيره: أراد بالفرش النساء. و«مَرْفُوعَةٍ» معناه: في الأقدار والمنازل.

4 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 56; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 119:

عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله: «إنا أنشأناهن إنشاء» قال: إن من المنشآت اللائي كن في الدنيا عجائز عمشا رمصا.

5 H, F, M ve B: "Mirsad".

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VII, 40. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 642; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 119; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 141:

عن سلمة بن يزيد عن النبي صلى الله عليه وسلم في قول الله عز وجل: «إنا أنشأناهن إنشاء» يعني: الثيب وأبكارا اللاتي كن في الدنيا.

7 Bu fıkra Resûlullah'ın latifelerinden olmak üzere meşhurdur [Müellifin notu].

8 Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye,* thk. Muhammed Avvâme, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1422/2001, s. 401-403:

عن الحسن قال: أتت عجوز إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله، أدع الله أن يدخلني الجنة. فقال: يا أم فلان! انّ الجنة لا تدخلها عجوز.
قال: فولّت تبكي، فقال: أخبروها أنها لا تدخلها وهي عجوز، إن الله تعالى يقول: إِنَّا أَنْشَأْناهُنَّ إِنْشاءً. فَجَعَلْناهُنَّ أَبْكاراً. عُرُباً أَتْراباً.

[4709] onları hep bikr kızlar kılmışızdır. Öyle ki {عُرُبًا} hep nâzeninler ❁ “**Urub**” “arûb”un cem‘idir, üç mâna ile tefsir edilmiştir: 1. Kocalarına âşık-ı şeydâ, yani zevclerini çok seven sevgili kadınlar. 2. Cilveli işvekâr. 3. Güzel söz söyleyen. Şüphe yok ki işve ve hüsn-i beyan da sevişmenin en latif esbâbından ve nâzeninlik şi‘ârındandır. {اَتْرَابًا} Hep bir yaşıt ❁ yani yaşları da müsâvî, hep birbirine denk. Tirmizî’nin Hazret-i Mu‘âz’dan rivayet eylediği bir hadiste şöyle vârid olmuştur: “Ehl-i cennet cennete tüysüz, emred, gözleri sürmeli otuz, otuz üç yaşlarında[1] olarak girerler.”[2] {لِاَصْحَابِ الْيَمٖينِ} Ashâb-ı yemîn için ❁ inşâ edilmişlerdir.

ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلٖينَ ﴿٣٩﴾ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرٖينَ ﴿٤٠﴾ وَاَصْحَابُ الشِّمَالِ مَٓا اَصْحَابُ الشِّمَالِ
﴿٤١﴾ فٖي سَمُومٍ وَحَمٖيمٍ ﴿٤٢﴾ وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ ﴿٤٣﴾ لَا بَارِدٍ وَلَا كَرٖيمٍ ﴿٤٤﴾ اِنَّهُمْ
كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُتْرَفٖينَ ﴿٤٥﴾ وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظٖيمِ ﴿٤٦﴾ وَكَانُوا يَقُولُونَ
اَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ ﴿٤٧﴾ اَوَاٰبَٓاؤُ۬نَا الْاَوَّلُونَ ﴿٤٨﴾ قُلْ اِنَّ
الْاَوَّلٖينَ وَالْاٰخِرٖينَ ﴿٤٩﴾ لَمَجْمُوعُونَ اِلٰى مٖيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ ﴿٥٠﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ
الْمُكَذِّبُونَ ﴿٥١﴾ لَاٰكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ ﴿٥٢﴾ فَمَالِؤُ۫نَ مِنْهَا الْبُطُونَ ﴿٥٣﴾ فَشَارِبُونَ
عَلَيْهِ مِنَ الْحَمٖيمِ ﴿٥٤﴾ فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهٖيمِ ﴿٥٥﴾ هٰذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدّٖينِ ﴿٥٦﴾ نَحْنُ
خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ ﴿٥٧﴾

[4710] **Meâl-i Şerîfi**

Birçok evvelînden (39) ve birçok âhirînden (40). Ashâb-ı şimâl ise ne ashâb-ı şimâl! (41). Bir semûm ve hamîm (42) ve zifirden bir zıll-i mağmûm içinde (43). Ne serin ne de kerîm (44). Çünkü onlar bundan evvel mütrefîn: Keyiflerine düşkün şımarık müsrifîn idiler (45) ve

---

1 F, M ve B: “yaşında”.

2 Tirmizî, Sıfatü’l-Cenne, 12:

عن معاذ بن جبل، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يدخل أهل الجنة الجنة جردا، مردا، مكحلين، أبناء ثلاثين أو ثلاث وثلاثين سنة.

büyük cinayete[1] ısrar ediyorlardı (46). Ve diyorlardı ki: "Â![2] Öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz vakit mi? Cidden biz mi mutlak ba's olunacakmışız? (47) Ya evvelki atalarımız da mı?" (48). De ki: "Muhakkak bütün evvelîn ve âhirîn (49) lâbüd cem' olunacaklar mîkātına mâlum bir günün"[3] (50). Sonra siz, ey sapkın münkirler! (51). Lâbüd yersiniz de bir ağaçtan, zakkumdan (52). Doldurursunuz da karınlarınızı ondan (53). İçersiniz de üstüne o hamîmden (54). İçersiniz hüyam illetine tutulmuş kanmak bilmez develer gibi (55). İşte bu onların konuklukları o din günü (cezâ günü) (56). Biz yarattık sizi, hâlâ tasdik etmeyecek misiniz? (57).

{ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّل۪ينَۙ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَ} Birçok evvelînden ve birçok âhirînden ❁ yani ashâb-ı yemîn sâbikūn gibi değil çoktur. Evvelînden de birçok, âhirînden de birçoktur. Evvelîn ve âhirîn ya bütün ümmetlerin mütekaddimîn ve müteahhirîni, yahut bu ümmetin mütekaddimîn ve müteahhirînidir. İmam Ahmed b. Hanbel ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye'nin Ebû Hüreyre [4711] radıyallâhu anh'tan rivayetlerine göre ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّل۪ينَۙ وَقَل۪يلٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَ nâzil olunca ashâb-ı Resûlullah'ın gücüne gelmişti, bunun üzerine, ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّل۪ينَۙ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَ nâzil oldu. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Ben herhâlde ümid ederim siz ehl-i cennetin sülüsü olursunuz. Belki siz ehl-i cennetin nısfı, yahut ehl-i cennetin şatrısınızdır, ikinci nısfı da onlarla paylaşırsınız."[4] Demek ki ehl-i cennet içinde ümmet-i Muhammed az olacak diye merak etmişlerdi, bununla o endişe bertaraf edilmiş oldu. Şu hâlde ümmet-i Muhammed'in evvelîninden sâbikūn, müteahhirîninden çok olduğu gibi ümem-i sâlifenin sâbikūnu da ümmet-i Muhammed'inkinden çoktur. Çünkü ümem-i sâlife içinde enbiyâ çoktur.

---

1 B: "cinayette".
2 F, M ve B -"Â!".
3 B -"lâbüd cem' olunacaklar mîkātına mâlum bir günün".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 391; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3330:
عن أبي هريرة، قال: لما نزلت «ثلة من الأولين وقليل من الآخرين» (الواقعة ١٤/٥٦)، شق ذلك على المسلمين، فنزلت «ثلة من الأولين وثلة من الآخرين» (الواقعة ٣٩/٥٦) فقال: أنتم ثلث أهل الجنة، بل أنتم نصف أهل الجنة، وتقاسمونهم النصف الباقي.

Bununla beraber ümmet-i Muhammed[1] sâbikūnunun tâbi‘îni ümem-i sâlife sâbikūnunun tâbi‘îninden çok olacaktır. Çünkü ehl-i cennetin yarısından ziyadesini teşkil edeceklerdir. Bu, ihtimal ki nüfûs-i beşerin gittikçe tezâyüd etmesi kaziyyesi ile de alâkadardır. Şâyân-ı dikkattir ki sâbikūnda جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ buyurulduğu hâlde ashâb-ı yemînde bu söylenmemiştir. Bundan ashâb-ı yemînin saadeti sâbikūna tâbi‘iyetleri sebebiyle mahz-ı fazl olduğuna bir işaret anlaşılabilir. Nitekim "zıll-i memdûd" tâbirinde de buna bir[2] îmâ vardır. Bu mazmun Sûre-i Tûr'da geçen وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاٖيمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [52/15] mazmûnuna şebîhtir. Buna nazaran demek olur ki "sâbikūn" sâbık bi'l-hayrât olan enbiyâ ve eimme-i müctehidîn, "ashâb-ı yemîn" de onların sıdk ile tâbi‘înidir. Üç sınıfın üçüncüsü bulunan ve ashâb-ı yemînin zıddı olarak sâbikūnun solunda ahz-ı mevki edip kitapları sol taraflarından verilecek olan şeâmet sâhipleri ashâb-ı şimâle gelince, buyuruluyor ki: {وَاَصْحَابُ الشِّمَالِ} Ve[3] ashâb-ı şimâl ise {مَٓا اَصْحَابُ الشِّمَالِ} ne ashâb-ı şimâl! ❁ Ne solak, ne uğursuz, ne bedbahttırlar! {فٖى سَمُومٍ} Bir semûm ❁ mesammâta nüfuz eden bir harâret [4712] {وَحَمٖيمٍ} ve bir hamîm ❁ bir kızgın su. Cehennem suyu {وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ} ve zifirden bir zıll ❁ kömür veya kurum gibi kararıp duran sisli, boğucu bir gölge içinde. "**Yahmûm**" kömür gibi simsiyah olan şey, zifir ve kara duman mânalarına gelir. Buna "zulmet" denilmeyip de "gölge" denilmesi tehekküm içindir. İbn Abbas'tan bir rivayette de cehennem ahâlisini her taraflarından kaplayıp ihâta eden perdenin ismidir.[4] {لَا بَارِدٍ} Serin de değil {وَلَا كَرٖيمٍ} kerîm de değil ❁ yani hiçbir hayır ve menfaati ve hiçbir hoşluğu olmayan bir gölge. Bunların içine düşmelerinin sebebi ise {اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُتْرَفٖينَ} çünkü onlar bundan evvel, bu azâbın vukū‘undan evvel mütrefîn idiler ❁ imhal edilerek şımartılmış, keyiflerine düşkün, mübâlâtsız kimseler idiler. {وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظٖيمِ} O hins-ı azîme ısrar ediyorlardı ❁ "**Hins**"

---

1 B -"çoktur. Çünkü ümem-i sâlife içinde enbiyâ çoktur. Bununla beraber ümmet-i Muhammed".
2 H -"bir".
3 M ve B -"Ve".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 85; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 143:

وقال ابن عباس أيضا: هو سرادق النار المحيط بأهلها، يرتفع من كل ناحية حتى يظلهم.

esasen günah mânasınadır. Yemîninde durmayıp bozmaya da "hins" denilir. Müfessirlerin çoğu burada "hins-i azîm"i büyük günah yani şirk[1] diye tefsir etmişlerdir. Çünkü اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ [Lokmân 31/13] buyurulduğu üzere şirk, zulm-i azîm ve ekber-i kebâirdir. Bazıları yemîn-i gamûs, yani yalan yere yemin demişlerdir. Takiyyüddîn Sübkî وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْۙ لَا يَبْعَثُ اللّٰهُ مَنْ يَمُوت [en-Nahl 16/38] buyurulduğu üzere kuvvetli kuvvetli yemin ederek ba'si[2] inkâr etmeleri demiştir.[3] Bu mâna "hins"in meşhur mânasına muvâfık olur ise de bu surette {وَكَانُوا يَقُولُونَ... إلخ} onu tefsirden ibaret olmuş olacağı cihetle evvelki mâna tercih olunmuştur. Ancak şirki "hins-i azîm" tâbiriyle ifadenin bir nüktesini de aramak lâzım gelir. Bu nükte ise Sûre-i Berâe'de فَقَاتِلُوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِۙ اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ [9/12] buyurulduğu vechile bunların yemin tanımaz, yeminlerinde durmaz yalancılar [4713] olduklarını da iş'âr etmek olsa gerektir. Nitekim bunlara اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ diye hitab edilmesi de bunu teyid eyler ve bu mâna iledir ki bunlar ashâb-ı yemînin tam zıddı oldukları tevazzuh eder. {لَمَجْمُوعُونَ اِلٰى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ} ❁ O mâlum gün kıyamet günüdür. "**Mîkāt**" bir şeyin vaktini tâyin eden haddir. Kıyamet de dünyanın vaktini tahdid ettiği için "mîkāt" tâbir olunmuştur. İzafet beyâniyedir; mîkāt olan gün demektir. {مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ} ❁ Zakkum ağacı hakkında Ve's-Sâffât Sûresi'ne bak. {الْهِيمِ} "**Hîm**" "ehyem"in veya "heymâ"nın cem'idir. Hüyam illetine uğramış deve demektir. "Hüyam", deveye ârız olan istiskāya benzer bir susuzluk illetidir ki içer içer kanmaz. Onlar da zakkumu yer, hamîmi içer içer kanmazlar. {هٰذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ} Bu işte onların o din günü, yani cezâ günü konukluklarıdır. ❁ "**Nüzül**" konukluk, misafir gelince kahve veya kahvaltı gibi ilk sunulan mâhazardır. İlk konuklukları böyle olunca artık ilerisi ne kadar elîm olacağı düşünülsün.

---

1 F, M ve B -"yani şirk".

2 H: "yani".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 144. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 143:

وقال التاج السبكي في طبقاته: سألت الشيخ، -يعني والده تقي الدين- ما الحنث العظيم؟ فقال: هو القَسم على إنكار البعث المشار إليه بقوله تعالى:
وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ (النحل ١٦/٣٨).

Bu beyandan sonra münkirlere telvîn-i hitab ile ilzam ve tebkit için buyuruluyor ki: {نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ} Biz halkettik sizi {فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ} hâlâ tasdik etmeyecek misiniz?

Bunu daha ziyade tavzih için de şöyle buyuruluyor:

اَفَرَاَيْتُمْ مَا تُمْنُونَۜ ﴿٥٨﴾ ءَاَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُٓ اَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ ﴿٥٩﴾ نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ
الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقٖينَۙ ﴿٦٠﴾ عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ وَنُنْشِئَكُمْ فٖى مَا لَا تَعْلَمُونَ
﴿٦١﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْاَةَ الْاُو۫لٰى فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٦٢﴾ اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَۜ ﴿٦٣﴾
ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُٓ اَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ ﴿٦٤﴾ لَوْ نَشَٓاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ ﴿٦٥﴾
اِنَّا لَمُغْرَمُونَۙ ﴿٦٦﴾ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ ﴿٦٧﴾ اَفَرَاَيْتُمُ الْمَٓاءَ الَّذٖى تَشْرَبُونَۜ ﴿٦٨﴾ ءَاَنْتُمْ
اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ ﴿٦٩﴾ لَوْ نَشَٓاءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ
﴿٧٠﴾ اَفَرَاَيْتُمُ النَّارَ الَّتٖى تُورُونَۜ ﴿٧١﴾ ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَٓا اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِؤُ۫نَ ﴿٧٢﴾
نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُقْوٖينَۚ ﴿٧٣﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظٖيمِ ﴿٧٤﴾

[4714] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi gördünüz mü o döktüğünüz meniyi? (58) Siz mi yaratıyorsunuz onu, yoksa Biz miyiz[1] yaratan? (59) Biz takdir ettik aranızda o ölümü ve Bizim önümüze geçilmez (60). Kılıklarınızı değiştirmek ve sizi bilemeyeceğiniz bir neş'ette inşâ etmek üzereyiz (61). Her hâlde ilk neş'eti biliyorsunuz, o hâlde düşünsenize[2] (62). Şimdi gördünüz mü o ektiğiniz tohumu? (63) Siz mi bitiriyorsunuz onları[3], yoksa Biz miyiz bitiren? (64) Dilesek[4] onları elbet bir [4715] *çöpe çeviriverirdik[5] de şöyle geveler durURdunuz: (65) "Her hâlde biz çok ziyandayız (66), daha doğrusu büsbütün mahrûmuz!" (67). Şimdi gördünüz mü o*

1 H: "mi".
2 B -"Her hâlde ilk neş'eti biliyorsunuz, o hâlde düşünsenize".
3 M ve B: "onu".
4 F, M ve B -"Dilesek".
5 M ve B: "çeviriverdik".

içtiğiniz suyu? (68) Siz mi indiriyorsunuz onu buluttan, yoksa Biz miyiz indiren? (69) Dilersek[1] onu acı bir çorak ediverirdik, o hâlde şükretseniz a! (70). Bir de gördünüz mü o çaktığınız ateşi (71) Siz mi inşâ ettiniz onun ağacını, yoksa Biz miyiz inşâ eden? (72). Biz onu hem bir muhtıra kıldık hem de bir istifade: Alandaki muhtaçlar için (73). O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle (74).

{مَا تُمْنُونَ} İmnâ ettiğiniz, yani rahimlere döktüğünüz nutfeyi. {ءَاَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ} Siz mi yaratıyorsunuz onu? ❁ Siz mi takdir ve tasvir edip insan biçimine koyuyorsunuz {اَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ} yoksa Biz miyiz hâlık ❁ hiç yokken biçimine koyup yaratan. {نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ} Aranızda ölümü Biz takdir ettik ❁ hikem-i bâliğayı tazammun eden irademizin muktezâsına göre her birinize bir vakit tâyin ederek aranızda ölümü kat'iyyen takdir ve taksim eyledik[2]. {وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ} Ve biz önüne geçilenlerden değiliz ❁ kimse Bize üstün gelemez, irademizi alıkoyamaz. Her dilediğimizi istediğimiz gibi yaparız, kādiriz. {عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ} ❁ Müfessirler bu âyette gerek عَلٰى'nin ta'alluku ve gerek "emsâl"in mânası itibariyle birkaç vecih beyan etmişlerdir. عَلٰى,[3] وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ mazmûnundaki kudrete veya mahzûfa veya قَدَّرْنَا'ya müte'allik olabilir. اَمْثَالَكُمْ de mîm'in kesriyle "misl"in cem'i olabileceği gibi, iki fetha ile "mesel"in cem'i de olabilir. Kesr ile "misl"in cem'i ve قَدَّرْنَا'ya müte'allik olduğuna[4] [4716] göre mâna: Aranızda ölümü takdir ettik ki, neslinizi kesmek üzere değil, sizi emsâl ve eşbâhınıza tebdil etmek üzere. وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ'nin mazmûnu olan قَادِرِين'e müte'allik olduğuna göre: Aranızda ölümü takdir ettiğimiz gibi sizi giderip yerinize emsâlinizi getirmek suretiyle tebdîle de kādiriz. Bu surette اِنْ يَشَاْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ [Fâtır 35/16] gibi olur. Lâkin burada fethateyn ile "mesel"in cem'i olması daha ziyade şâyân-ı tercihtir.

---

1 M ve B: "Dilesek".
2 H: "ettik".
3 F, M ve B -"عَلٰى".
4 B: "olacağına".

"**Mesel**" sıfat ve şekil mânalarıyla maddî ve mânevî temsîli[1] ifade eden huy ve kılık demek olduğundan mâna şu olur: Gerek efkâr ve ahlâkça ve gerek şekl ü suretçe bulunduğunuz ve bildiğiniz kılıklarınızı değiştirmeye {وَنُنْشِئَكُمْ فٖى مَا لَا تَعْلَمُونَ} ve sizi şimdi bilemeyeceğiniz bir neş'ette inşâ etmeye kādiriz. Kimse bunun önüne geçemez. ❁ Bu mâna hem dünyevî inkılâbâtı hem uhrevî neş'et olan ba‘si ifade eder. Ve binâen‘aleyh hem va‘îdi ve hem vaadi tazammun eyler. Hasan-ı Basrî Hazretleri va‘îd cihetini mülâhaza ederek "sizi maymunlara, hınzırlara çeviririz" tarzında bir tehdid olmak üzere ifade etmiştir[2] ki Sûre-i Nisâ'da geçen يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَٓا اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِ [4/47] âyetinin mazmûnuna benzer. Kelâmın evvel ve âhiri ba‘s ve cezâ ve neş'et-i uhrâ ile alâkadar olduğundan tebdil fıkrası dünyevî inkılâbâta[3], inşâ fıkrası da ondan sonra mütehakkık[4] olan uhrevî ba‘se tenbih olarak anlaşılmak en muvâfık mâna olur. {وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْاَةَ الْاُو۫لٰى} Her hâlde ilk neş'eti bildiniz ❁ insanın bu dünyâ hayatta toprak, sonra nutfe, aleka,[5] mudğa; tavırdan tavra tekâmül ettirilerek nasıl yaratıldığı gerek müşahede ve tecribeden ve gerek Kur'ân'ın beyânâtından mâlumunuz bulunuyor. {فَلَوْلَا[6] تَذَكَّرُونَ} O hâlde düşünseniz a ❁ düşünseniz de bildiğiniz bu tarz-ı tehavvül ve tekâmül ile sizi [4717] peyderpey yaratıp bulunduğunuz neş'ete getiren ve aranızda ölümü takdir de etmiş bulunan hâlıkınız Allah teâlâ'nın sizi değiştirip şimdi tafsîlâtını bilemeyeceğiniz diğer bir neş'ette ba‘s etmeye kādir olduğunu anlasanız a.

Hayât-ı beşerin levâzımından birisi rızk, rızıkta da esas maddî veya mânevî hars olduğu için hilkati ihtardan sonra rızkı ihtar için harstan

---

1 F, M ve B: "temessülü".

2 Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXV, 499:

وقال الحسن: «وَنُنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ» أي: نبدل صفاتكم ونجعلكم قردة وخنازير كما فعلنا بمن كان قبلكم .

3 F, M ve B: "inkılâba".

4 M ve B: "muhakkak".

5 F, M ve B: "topraktan sonra nutfeden aleka".

6 H, F, M ve B: "افلا".

bed' ile buyuruluyor ki: {اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ} Şimdi gördünüz mü ektiğiniz[1] tohumu? {ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ} Siz mi bitiriyorsunuz onu ❁ siz mi tutturup büyütüp gayesine eren mezrû'ât hâline getiriyorsunuz? {اَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ} Yoksa Biz miyiz bitiren? ❁ Kurtubî der ki: "Ekini eken ekinci eûzü besmele'den sonra bu âyeti okuyup şöyle demek müstehab olur:[2] 'Ekini[3] bitiren, yetiştiren Allah teâlâ'dır. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَارْزُقْنَا ثَمَرَهُ وَجَنِّبْنَا ضَرَرَهُ وَاجْعَلْنَا لِأَنْعُمِكَ مِنَ الشَّاكِرِينَ[4] Denilmiş ki bu dua ekinin âfâtını def' ile intâcında mücerrebdir."[5] {حُطَامًا} "**Hutâm**" kuru şeylerin kırıntısına denir; çörçöp, ot çöpü, saman çöpü[6], kabuk kırıntıları gibi. {فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ} Tefekküh eder dururdunuz. ❁ "**Tefekküh**" esasen türlü yemiş yemek demek olup mecaz olarak taaccüb etmek ve pişman olmak mânalarına da gelir. Burada murad şaşkınlıkla şu lakırdıları yemiş yer gibi tekrar tekrar söyler, çiğner, geveler dururdunuz demektir. Yani şöyle der dururdunuz: {اِنَّا لَمُغْرَمُونَ} Biz her hâlde çok ziyandayız ❁ ektiğimiz tohumlar zâyi' oldu, yaptığımız masraflar boşa gitti, yahut borçlandık. Yahut "garâm" helâk mânasına olduğuna göre; inanın helâk olduk, mahv [4718] olduk {بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} daha doğrusu biz mahrûmuz ❁ yani ektiğimiz mahv ve ziyan olduğu gibi yiyecek rızıktan da mahrûmuz. Yahut bundan böyle hiç kazanç ihtimâli kalmamış, her şeyden mahrum, sefâlete mahkûmuz. Bu sözler bir cümlesini birisi, bir cümlesini diğer birisi söylemek suretiyle muhavere tarzında tekrar tekrar söylenir durur. Bu suretle[7] ye'se kapılarak teşekkür edecek hiçbir nimet kalmamış gibi mızırdanılır[8]

---

1 F -"ektiğiniz".

2 B -"Ekini eken ekinci eûzü besmele'den sonra bu âyeti okuyup şöyle demek müstehab olur:".

3 H ve F: "Ekin".

4 Allahım! Muhammed'e salavat indir ve bizi bu ekinin semeresinden merzuk buyur ve zararından uzak tut, hem de bizi nimetlerine şükredenlerden kıl [Müellifin notu].

5 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 218. Krş. Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân,* thk. Hilmî Muhammed Fûde, Dâru'l-Fikr, 1399/1979, I, 333:

والمستحب لكل من يلقي البذر في الأرض أن يقرأ بعد الاستعاذة «أفرأيتم ما تحرثون» الآية، ثم يقول: بل الله الزارع والمنبت والمبلغ، اَللّٰهُمَّ صلي على محمد، وارزقنا ثمره، وجنبنا ضرره، واجعلنا لأنعمك من الشاكرين، ولآلائك من الذاكرين، وبارك لنا فيه يا رب العالمين. ويقال: إن هذا القول أمان لذلك الزرع من جميع الآفات: الدود والجراد وغير ذلك، سمعناه من ثقة وجرب فوجد كذلك.

6 B -"saman çöpü".

7 B -"muhavere tarzında tekrar tekrar söylenir durur. Bu suretle".

8 H ve F: "hırlanılır".

durulur. Düşünülmez ki bunu söylerken içilecek bir su olsun bulunur ve Allah’ın bundan daha büyük felâketleri olabileceği hatırlara[1] getirilmez, onun için bunun arkasından bir de buyuruluyor ki: {اَفَرَاَيْتُمُ الْمَٓاءَ الَّذ۪ى تَشْرَبُونَ} ilh… {مِنَ الْمُزْنِ} buluttan ❁ asıl “**Müzn**” bulut yahut ak bulut demektir ki ondan yağmur yağmak nâdir olur. Bir de denilmiş ki suyu daha tatlıdır. {لَوْ نَشَٓاءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا} Dilersek onu bir ücâc, yani tuzlu bir acı su yapardık ki içilmek ihtimâli olmazdı. Ekilen tohumların bazen çürüdüğü vâki‘de mâlum, yağmurun acı yağması ise mümkin olduğu[2], yahut me’kûlât meşrûbâttan daha mühim olduğu için evvelkinde lâm ile لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا bunda lâmsız جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا buyurulmuştur. Gerek evvelkinde, gerek bunda لَوْ نَشَٓاءُ ile başlayan iki cümle-i şartiye Allah teâlâ’nın harsı ve suyu muhill-i intifâ‘ âfât ve ahvâlden sâlim kılması[3] da inbat ve inzal nimetlerinden ayrıca şükredilmesi lâzım gelen diğer birer nimet olduğunu beyan için sevk olunmuş birer cümle-i istînâfiyedirler. {فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ} O hâlde şükretseniz a ❁ Bütün bu nimetlerden her birine şükretseniz de biri eksik oluverince hemen “mahrûmuz” diye ye’s ile, veya “biz ekip biçiyoruz” diye gurur ile küfrâna düşmeseniz a. {اَفَرَاَيْتُمُ النَّارَ الَّت۪ى تُورُونَ} Sonra gördünüz mü o çaktığınız ateşi [4719] ❁ yani birbirine sürtüp çakmak suretiyle çıkardığınız ateşi ki delk ü temas ile çıkan bir elektrik ateşi demektir. Sûre-i Yâsîn’de geçen اَلَّذ۪ى[4] جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَارًا [36/71] âyetine bak. {ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَا} Siz mi inşa ettiniz onun ağacını ❁ ki mâruf merh u afâr’dır. Ma‘amâfîh[5] her ağaçta ve elektrik istihsâl edilen her şeyde ve çakmak taşında dahi bu mâna vardır. Nitekim فِي كُلِّ شَجَرٍ نَارٌ وَاسْتَمْجَدَ الْمَرْخُ وَالْعَفَارُ denilmiştir[6] ki her ağaçta ateş vardır, fakat[7] merh u afâr şan almıştır. {اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِؤُنَ} Yoksa Biz miyiz inşâ eden? ❁ O ağacı diğerlerinden ziyade bir husûsiyetle ibdâ‘ ve

1 B: “hatıra”.
2 B +“kadar”.
3 M ve B: “kılınması”.
4 H ve F: “هو الذي”.
5 M ve B: “maahaza”.
6 Câhız, *el-Hayevân,* IV, 491.
7 H +“fakat”.

halk eyleyen? Şüphe yok ki Allah teâlâ cisimlerde o elektrik hâssasını[1] ibdâʿ ve inşâ etmemiş olsa idi hiçbir vechile elektrik istihsâli kābil olmaz, ne bedevînin çakmağı çakar ne de bugünkü medenîlerin elektrik fenerleri yanar idi. {نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً} Biz onu hem bir muhtıra kıldık ❁ maîşet sebepleri kendisine rabt olunup hayat mücadelesine numûne ve cehennem ateşinin azâbını[2] andırıp düşündürecek bir muhtıra {وَمَتَاعًا} hem de bir metâʿ, bir temettuʿ, bir intifâʿ ve kazanç vâsıtası {لِلْمُقْوِينَ} alanda bulunanlar için ❁ ikvâ edenler[3], yani sahraya konup göçenler için ki[4] ondan en ziyade onlar istifade ederler. Çünkü çakmak çakarak ateş yakmak ihtiyâcı medenîlerden ziyade bedevîlerde olur. Ve o ağacı en ziyade onlar getirip satarlar. Diğer bir mâna ile: İhtiyâcı çok olan fakirler için. Zira başka[5] bir kâr ü kesb bulamayan fakirler hiç olmazsa odun toplayıp getirerek taʿayyüş ederler. {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ} O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle ❁ yani bu nimetleri ihsan edip duran Rabbin çok büyük ve şirk ü noksandan münezzehtir. Onun için O'na [4720] سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ diye nâm-ı azametini tenzih ederek tesbih eyle yahut namaz kıl.

فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ ﴿٧٥﴾ وَاِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ ﴿٧٦﴾ اِنَّهُ لَقُرْاٰنٌ كَرِيمٌ ﴿٧٧﴾
فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ ﴿٧٨﴾ لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ ﴿٧٩﴾ تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٨٠﴾
اَفَبِهٰذَا الْحَدِيثِ اَنْتُمْ مُدْهِنُونَ ﴿٨١﴾ وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَوْلَٓا اِذَا
بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ ﴿٨٣﴾ وَاَنْتُمْ حِينَئِذٍ تَنْظُرُونَ ﴿٨٤﴾ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَا
تُبْصِرُونَ ﴿٨٥﴾ فَلَوْلَٓا اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ ﴿٨٦﴾ تَرْجِعُونَهَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٨٧﴾
فَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿٨٨﴾ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ ﴿٨٩﴾ وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ
مِنْ اَصْحَابِ الْيَمِينِ ﴿٩٠﴾ فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَمِينِ ﴿٩١﴾ وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ

---

1 F, M ve B: "Şüphe yok ki Allah teâlâ cisimleri o elektrikıyyet hâssası ile".
2 F, M ve B: "Cehennem azâbının ateşini".
3 H ve F: "kavâ'".
4 F, M ve B -"ki".
5 H: "hiç".

الْمُكَذِّبِينَ الضَّٓالِّينَۙ ﴿٩٢﴾ فَنُزُلٌ مِنْ حَم۪يمٍۙ ﴿٩٣﴾ وَتَصْلِيَةُ جَح۪يمٍ ﴿٩٤﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَق۪ينِۚ ﴿٩٥﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظ۪يمِ ﴿٩٦﴾

[4721] **Meâl-i Şerîfi**

Artık yok, o nücûmun mevkilerine kasem ederim (75). Ve fi’l-hakīka o bilseniz çok büyük bir kasemdir (76) ki hakikaten[1] o bir Kur’ân-ı Kerîm’dir (77). Öyle bir kitapta ki mahfuz tutulur (78) ona tertemiz temizlenmiş olanlardan başkası el süremez (79). Rabbü’l-âlemîn’den indirilmedir (80). Şimdi bu kelâma siz yağ mı süreceksiniz? (81) Ve rızkınızı tekzîbiniz[2] mi kılacaksınız? (82) O hâlde haydiseniz a can hulkūma geldiği vakit (83) ki siz o vakit bakar durursunuz (84). Biz ise ona sizden yakınızdır velâkin görmezsiniz (85). Evet, haydiseniz a dine boyun eğmeyecek, (86) cezâ çekmeyecekseniz, onu geri çevirseniz a, davanızda doğru iseniz (87). Amma o mukarrebînden ise artık (88) bir revh u reyhân ve bir cennet-i na‘îm (89). Ve amma ashâb-ı yemînden ise (90) artık selâm sana ashâb-ı yemînden (91). Ve amma o[3] tekzib eden (92) sapkınlardan ise her hâlde konukluğu hamîm (93) ve yaslanacağı cahîmdir (94). İşte budur hakikat hakku’l-yakīn (95). Haydi tesbih et Rabbine azîm ismiyle (96).

{فَلَٓا اُقْسِمُ} ❁ “fâ” kelâmın mâba‘dini mâkabline tertib içindir. Bu tertîbin vechini Râzî şu suretle ifade etmiştir: “Allah teâlâ hidâyet ve dîn-i hak ile Resûlünü gönderdiğinde ona gereken her şeyi vermiş ve gerekmeyen her şeyden onu tathir buyurmuştur. Ve binâen‘aleyh ona hikmet, yani kat‘î burhanlarla onların vücûh-i isti‘mâlini ve mev‘iza-i hasene, yani kalbleri inceltip fikirleri tenvir edecek müfîd nutuklar ve en güzel yollarla mücadele usullerini[4] bahşetmiş ve herkesi herhangi bir suretle mu‘ârazasından âciz bırakmış, bununla beraber kâfirler

1 H -“hakikaten”.
2 H: “tekzib”.
3 H -“o”.
4 H: “usulleri”.

imana gelmemişlerdi. Bütün bunlar kendisine okunup da iman etmeyen kimsenin ise nihâyet diyeceği şu olur: Bu beyan, müdde'înin haklı olmasından değil, zihninin kuvvetinden ve edillenin terkîbine iktidârından[1]; ve sözünün zuhûruyla değil, cidâlinin kuvvetiyle galebe edeceğini bilmesindendir.

[4722] Nitekim birçokları mübahasede âciz kalınca derler ki 'hak benim yedimde olduğunu sen bilirsin ama beni zayıf görüyorsun insaf etmiyorsun'; vaziyet bu noktaya gelince de öyle bir hasma söylenecek sözde yemîn ile teminat vermekten başka çare kalmaz. Onun için Allah teâlâ inzal buyurduğu âyât ve delâilini bir de türlü kasemlerle teyid buyurmuştur. Ve bundan dolayı ilk nâzil olan sûrelerde ve bâhusus sub'-ı ahîrde kasem çoktur."[2] Bu kasem suretlerinden birisi de لَٓا اُقْسِمُ'dur. Bunda kasem fiili tasrih olunmakla beraber evvelemirde bir de لَا ile[3] nefy vardır. Bu لَا hakkında müfessirîn başlıca üç vecih beyan etmişlerdir. Birçokları kelâmın âhengini tezyin için ziyade kılınan ve nefy mânası maksud olmayan lâ-i zâide olduğuna kāil olmuşlardır. Bazıları da lâm-ı tekid ve aslı لَأُقْسِمُ olup vakıf hâlinde olduğu gibi fethası işbâ' edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazıları da "lâ vallâhi" denildiği gibi aslı üzere nâfiye olduğunu söylemişlerdir ki bizce zâhir olan da budur. Binâen'aleyh mâna şu olur: Yok[4], iş öyle zannettikleri gibi değil, yemin ederim, yahut artık başka söze lüzum yok kasem ederim {بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ} o nücûmun mevkilerine ki ❁ "nücûm" yıldızlar demek olduğuna göre mevkileri gurûb ettikleri veya tulû' ettikleri mahaller, yani mağribleri

1 H: "iktidârı".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 425:
المسألة الأولى: في الترتيب ووجهه هو أن الله تعالى لما أرسل رسوله بالهدى ودين الحق آتاه كل ما ينبغي له وطهره عن كل مالا ينبغي له فآتاه الحكمة وهي البراهين القاطعة واستعمالها على وجوهها، والموعظة الحسنة وهي الأمور المفيدة المرققة للقلوب المنورة للصدور، والمجادلة التي هي على أحسن الطرق فأتى بها وعجز الكل عن معارضته بشيء ولم يؤمنوا والذي يتلى عليه، كل ذلك ولا يؤمن لا يبقى له غير أنه يقول: هذا البيان ليس لظهور المدعى بل لقوة ذهن المدعي وقوته على تركيب الأدلة وهو يعلم أنه يغلب بقوة جداله لا بظهور مقاله وربما يقول أحد المناظرين للآخر عند انقطاعه أنت تعلم أن الحق بيدي لكن تستضعفني ولا تنصفني وحينئذ لا يبقى للخصم جواب غير القسم بالأيمان التي لا مخارج عنها أنه غير مكابر وأنه منصف، وذلك لأنه لو أتى بدليل آخر لكان له أن يقول: وهذا الدليل أيضا غلبتني فيه بقوتك وقدرتك، فكذلك النبي صلى الله عليه وسلم لما آتاه الله جل وعز ما ينبغي قالوا: إنه يريد التفضل علينا وهو يجادلنا فيما يعلم خلافه، فلم يبق له إلا أن يقسم فأنزل الله تعالى عليه أنواعا من القسم بعد الدلائل، ولهذا كثرت الأيمان في أوائل التنزيل وفي السبع الأخير خاصة.
3 H: "لَا ile bir de".
4 B -"Yok".

ve maşrıkları yahut semâdaki mevzileri, burçları ve menzilleri, yahut şihâbların sukūt ettikleri mevkiler, yahut kıyamet günü döküldükleri sıra düşecekleri mevkiler olmak üzere dört beş veche veya hepsine muhtemildir. Ma‘amâfîh burada da “nücûm” Kur’ân’ın necimleri yani her tenzilde indirilen kısımları mânasına olmak daha muvâfıktır. Bu mâna tevriye suretiyle olsun her hâlde murad olacağından “nücûm” yıldızlar diye terceme edilmemek lâzım gelir. Bu mânaca o nücûmun mevkileri ise melâikenin, Peygamber’in, hâfızların kalbleri, yahut [4723] yazıldıkları sahifeler veya mânaları veya nüzûlüne sebep olan vâkı‘ât ve ahkâmdır. Şu hâlde “mevâki‘-i nücûm” ıtlak olunanların hepsine şumûlü en muvâfık mâna olur. {وَاِنَّهُ لَقَسَمٌ} ❁ Bir cümle-i mu‘terizadır. {لَوْ تَعْلَمُونَ} ❁ Mu‘teriza içinde mu‘terizadır. {اِنَّهُ لَقُرْاٰنٌ} ❁ Kasemin cevabıdır. {كَرِيمٌ} Kerîm ❁ yani çok faydalı, feyizli, çünkü me‘âş ve me‘âda müte‘allik birçok mühim ilimlerin esaslarını muhtevîdir. Diğer bir mâna ile: Gayet güzel, hoş, tekrim ve ihtirâma lâyık; diğer bir mâna ile de: Allah teâlâ indinde mükerrem {فٖى كِتَابٍ مَكْنُونٍ} meknun bir kitapta ❁ “**Meknûn**” saklı, yani temiz tutulmak, kirletilmemek, zâyi‘ edilmemek için saklanır, mahfazalar içinde mahfuz tutulur. Mushaflar öyle mahfuz tutulmalıdır. Öyle ki {لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ} mutahhar olanlardan başkası ona el sürmez[1]. ❁ Bu nefiy, nehiy mânasındadır. Yani taharetsiz kirli eller ona dokunmasın, ancak maddî ve mânevî pislikten: hubs ü hadesten tahâretle temizlenmiş imanlı, abdestli kimseler temas etsin. Bu âyet sebebiyledir ki fıkıhta cünüb iken Kur’an okunamayacağı ve abdesti olmayanın mushafa messedemeyeceği beyan olunmuştur. Çünkü {تَنْزٖيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ} Rabbü’l-âlemîn tarafından indirilmiş bir tenzildir o. {اَفَبِهٰذَا الْحَدٖيثِ اَنْتُمْ مُدْهِنُونَ} Şimdi siz bu kelâma mı yağ süreceksiniz ❁ hürmetsizlik edip inkâr veya tahâretsizlikle onu kirletmeye mi kalkışacaksınız? {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} Ve rızkınızı sırf tekzib etmenizden ibaret mi kılacaksınız? ❁ Yani o kitaptan nasîbinizi [4724] onu tekzib etmek, bu suretle o nimete karşı nankörlük eylemekten ibaret mi yapacaksınız? Çünkü ondan istifade

1 F, M ve B: “süremez”.

edecek yerde ona hürmetsizlik etmek, onu kirletmeye çalışmak ondan alınacak nasîbi küfr ü inkârdan ibaret kılmaktır. Bunun üzerine de tekzib ve inkârda ısrâra karşı âkıbeti göstererek buyuruluyor ki: {فَلَوْلَٓا اِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ} O hâlde haydiseniz a can hulkūma geldiği vakit ❁ "fâ" tekzib üzerine tertîb-i[1] kelâm için, لَوْلَا da aczlerini göstermek üzere tahdıyd[2] içindir, cevâbı ikinci لَوْلَا'den sonra gelecek olan تَرْجِعُونَهَا'dır. بَلَغَتِ fiilinin tahtındaki هِيَ zamiri nefse, yani rûha râci olduğu kelâmın cereyânından mâlumdur. "**Hulkūm**" boğaz demektir. Lisânımızda da "can hulkūma geldiği vakit" denilir ki, rûh çıkmak üzere bulunduğu son ihtizar vakti demektir. {وَاَنْتُمْ} ❁ "Vav" i'tirâziyedir. Yani onun etrafında hazır bulunan alâkadarlar, sizler {حٖينَئِذٍ} o sıra ❁ içinizden birinin canı hulkūma geldiği o demde {تَنْظُرُونَ} bakar durursunuz ❁ onun sekerâtını görür, kurtaracak[3] hiçbir şey yapamaz, acz içinde kara kara bakarsınız. {وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ} Biz ise ona, o can çekiştiren arkadaşınıza sizden daha yakınızdır. ❁ Gerek ilim gerek kudret gerek tasarruf cihetiyle her hususta yakınız[4]. Siz onun ahvâlinden yalnız zâhirde gördüğünüz âsârını tanıyabilirsiniz. Onun künhüne, keyfiyyâtına, bâtındaki husûsiyyâtına vâkıf olamaz ve onlardan hiçbirini def' edemezsiniz, Biz ise hepsini bilir ve dilediğimizi yaparız {وَلٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ} [4725] velâkin siz görmezsiniz ❁ o yakınlığı idrak etmezsiniz. {فَلَوْلَا} O vakit haydiseniz a ❁ bu لَوْلَا evvelkini tekiddir. {اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدٖينٖينَ} Eğer siz hak dinin hükmüne tâbi' olmayacak, tekzîbinizin cezâsını çekmeyecekseniz {تَرْجِعُونَهَا} o hulkūma gelen canı geri çevirseniz a ❁ bu cümle لَوْلَا'ların cevâbı olmakla beraber اِنْ كُنْتُمْ şartiyesinin cezâsı makāmına da kāimdir. Onu çevirseniz a bakalım {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ} eğer sâdıksanız. ❁ Allah'ın dinine tâbi' olmamak, vahdâniyetle rubûbiyetini tanımamak davasında doğru iseniz! Fakat ihtimali mi var? İşte siz Allah teâlâ'nın hükm ü kudreti altında öyle âciz öyle mahkumsunuz.

1 B: "tekzîb-i".
2 H ve F: "tahkīki"; B: "tehdid".
3 B: "kurtulacak".
4 F, M ve B: "yakın".

Şimdi hâtime olarak o müteveffânın ölümden sonraki hâlini beyan için de buyuruluyor ki: {فَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّب۪ينَ} Amma[1] o canı geri dönmeyip vefat eden kimse o mukarrebînden ise sûrenin başında zikri geçen üç sınıftan en ileride bulunan sâbikūndan ise ki en yüksek vasıfları olan "mukarrebîn" ile zikredilmişlerdir. {فَرَوْحٌ} Artık ona bir revh ❁ "**Revh**" rahat, rahmet, ferah, hayât-ı dâime mânalarına gelir. {وَرَيْحَانٌ} Ve bir reyhan ❁ güzel bir rızık {وَجَنَّتُ نَع۪يمٍ} ve bir na‘îm cenneti ❁ hiç kederi olmayan bir nimet ve saadet cenneti. {وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَم۪ينِ} Amma ashâb-ı yemînden ise ❁ aynen bâlâdaki unvan ile zikredilmişlerdir. {فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَم۪ينِ} Artık sana ashâb-ı yemînden selâm ❁ ashâbı yemînin [4726] birbirlerine selâmını taraf-ı ilâhîden ihbardır. {وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّب۪ينَ الضَّٓالّ۪ينَ} Ve amma o tekzib eden dâllînden, o sapkın münkirlerden ise ❁ ki bunlar ashâb-ı şimâldir ki ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ [el-Vâkı‘a 56/51] diye tavsif ve zemmedilmişlerdi[2]. "Dâllin" vasfı sıfat-ı kâşifeleridir. {اِنَّ هٰذَا} Hakikaten işte bu ❁ bu Kur'an, bâhusus bu[3] sûrede zikrolunan haber ve nihâyet üç sınıftan her birine ait ecr ü cezâ {لَهُوَ حَقُّ الْيَق۪ينِ} hiç şüphesiz hakku'l-yakīndir o. ❁ Yalnız ilmü'l-yakīn ve aynü'l-yakīn değil, hakku'l-yakīndir. Onlar bunun içinde mütehakkık olarak kalacaklardır. "Hak" ve "yakīn" ikisi de aynı mânayı ifade ettikleri hâlde "hakk"ın "yakīn"e izâfeti hakkında hayli söz söylenmiştir. En muvâfıkı İbn Atıyye'nin beyânı ve Râzî'nin tercîhi[4] vechile "'hakku'l-hak' ve 'savâbu's-savâb' demek gibi bir nevi tekiddir ki yakīnin son derecesi, daha fevkinde bir vusul bulunmayan en yüksek mertebesi demek olur."[5]

---

1 F, M ve B -"Amma".
2 B: "zikredilmişlerdi".
3 F, M ve B -"bu".
4 F -"tercîhi"; M ve B: "dediği".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 254-255:

«لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ» وإضافة الحق إلى الْيَقِينِ عبارة فيها مبالغة، لأنهما بمعنى واحد، فذهب بعض الناس إلى أنه من باب «دار الآخرة» و«مسجد الجامع»، وذهبت فرقة من الحذاق إلى أنه كما تقول في أمر تؤكده: هذا يقين اليقين أو صواب الصواب، بمعنى أنه نهاية الصواب، وهذا أحسن ما قيل فيه، وذلك لأن دار الآخرة وما أشبهها يحتمل أن تقدر شيئا أضفت الدار إليه وصفته بالآخرة ثم حذفت وأقمت الصفة مقامه، كأنك قلت: دار الرجعة أو النشأة أو الخلقة، وهنا لا يتجه هذا، وإنما هي عبارة مبالغة وتأكيد معناه أن هذا الخبر هو نفس اليقين وحقيقته.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 440:

ثالثها: وهو أقرب منها ما ذكره ابن عطية أن ذلك نوع تأكيد يقال: هذا من حق الحق، وصواب الصواب، أي غايته ونهايته التي لا وصول فوقه.

Fi'l-vâki' yukarılarda da geçtiği ve Seyyid'in *Ta'rîfât*'ında da târif olunduğu üzere yakīn üç mertebe olarak mülâhaza olunur: İlmü'l-yakīn, aynü'l-yakīn, hakku'l-yakīndir. Hakku'l-yakīn ilm ü ıyân haddini[1] geçip bilfiil içinde tahakkuk ile yaşanan hakikattir[2].[3] Demişlerdir ki "hakku'l-yakīn" abdin Hak'ta fânî olması ve O'nunla yalnız ilmen değil, hem ilmen hem şuhûden hem hâlen bekāsıdır. Meselâ her âkilin ölümü bilmesi ilm-i yakīndir, melâikeyi mu'âyenesi aynü'l-yakīndir, ölümü tatması hakku'l-yakīndir. {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ} O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle ۞ bu sûrenin de tercî' âyeti budur. Allah teâlâ hakkı beyan buyurduktan sonra kâfirlerin imtinâ'ı üzerine Resûlüne buyuruyor ki: Kâfirler imtinâ' etseler de sen onları bırak[4], gerek tasdik etsinler, gerek tekzib etsinler [4727] sen[5] hemen Rabbine tesbih et, hem de azîm ismiyle tesbih et. Bu suretle bu âyetin üst tarafına bir tertîbi bulunduğu gibi, mâna itibariyle gelecek sûrenin başına da bir irtibâtı vardır ki şu mânayı ifade eder: Bütün göklerde ve yerdeki mevcûdât Allah'ı tesbih eder, sen onlara nazaran bir şirzime-i kalîle demek olan kâfirlere bakma da bütün kâinat ile beraber Rabbine tesbih ve O'nun nâm-ı azameti, ism-i a'zamı ile tenzih[6] eyle.

1 M ve B: "ilm ü ıyandan".
2 F, M ve B: "hakikat demektir".
3 Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 90, 156, 160, 259:
حق اليقين: عبارة عن فناء العبد في الحق، والبقاء به علمًا وشهودًا، وحالًا لا علمًا فقط، فعلم كل عاقل الموت علم اليقين، فإذا عاين الملائكة فهو عين اليقين، فإذا أذاق الموت فهو حق اليقين، وقيل: علم اليقين: ظاهر الشريعة، وعين اليقين: الإخلاص فيها، وحق اليقين: المشاهدة فيها.
4 H ve F: "bırakma".
5 F, M ve B -"sen".
6 B: "tesbih".

[4729]

سورة الحديد مدنية وهي تسع وعشرون آية

HADÎD SÛRESİ

Sûre-i Hadîd denilen bu sûrenin Medenî olduğunu söyleyenler olmuş ise de cumhûrun beyanına göre doğrusu Mekkîdir. Maʿamâfîh İbn Atıyye'nin tasrih ettiği vechile içinde Medenî olan âyetler bulunduğunda da ihtilâf yoktur.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

Kelimeleri: Beş yüz kırk dörttür.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş dörttür.

Fâsılası: من بز رد harfleridir.

Bu sûre, evvelki sûrenin âhirini bir tafsil ile başlar, şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ
يُحْيٖي وَيُمِيتُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢﴾ هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ
شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٣﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِۜ
يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ وَمَا يَعْرُجُ فٖيهَاۜ وَهُوَ مَعَكُمْ
اَيْنَ مَا كُنْتُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٤﴾ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ
الْاُمُورُ ﴿٥﴾ يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۜ وَهُوَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٦﴾

[4729] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah'ı göklerde ve yerdeki; O öyle Azîz, öyle Hakîm'dir (1). Göklerin ve yerin mülkü O'nun, hem diriltir hem öldürür,[1] hem O

1 B -"hem diriltir hem öldürür".

her şeye kadîrdir (2). O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın, hem O her şeye Alîm'dir (3). O O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş üzerine istivâ buyurdu. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve ona yükseleni hepsini bilir ve her nerede olsanız sizinle beraberdir; hem Allah her ne yaparsanız görür (4). Bütün göklerin ve yerin mülkü O'nundur ve bütün işler Allah'a ircâ' olunur (5). Geceyi gündüze sokar, gündüzü geceye sokar ve bütün sînelerin künhünü bilir (6).

{سَبَّحَ لِلّٰهِ} Allah'ı yahut Allah için tesbih etmekte. ❁ "**Tesbih**" Allah teâlâ'yı Cenâb-ı akdesine lâyık olmayan şâibelerden gerek i'tikāden,[1] gerek kavlen ve gerek kalben tenzih etmek ve uzak tutmaktır. "Takdis" de böyledir. Bunlar esasen uzak gitmek ve uzaklaştırmak mânasından me'huzdur. سَبَحَ فِي الْمَاءِ derler; "suda uzağa gitti" demektir. قَدَسَ فِي الْأَرْضِ da Arz'da uzağa[2] gitti mânasına gelir (*Sûre-i Bakara'da* قَالُوا سُبْحَانَكَ [2/32] *âyetiyle Sûre-i İsrâ'nın başına bak*). [4730] لِلّٰهِ'de lâm ya شَكَرْتُ لَهُ وَنَصَحْتُ لَهُ gibi tekid için ziyade kılınmış sıladır veya Allah için mânasına ta'lîldir. {مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde ne varsa hepsi ❁ مَا esas itibariyle ukalânın gayriye mahsus ise de, مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ tâbiri bunlarda gerek cüz'iyet ve gerek istikrar suretiyle bulunanların hepsine şâmil olur. Binâen'aleyh gerek melâike ve mü'minîn gibi lisân-ı kāl ile ve gerek sâirleri gibi lisân-ı hâl ile söyleyenlerin hepsi dâhil olmak üzere mecaz bir mâna murad olunmuştur. Çünkü mevcûdât efrâdından her ferd imkân ve hudûsu ve arzettiği nizâm-ı san'at ile Sâni' teâlâ'nın noksandan münezzeh ve kemâl-i azamet ile muttasıf olan vücûd-i sübhânîsine delâlet etmektedir (*Sûre-i İsrâ'da* وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ [17/44] *âyetine bak*). {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Tesbîhin vechine işaretir. {لَهُ[3] مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Yani bütün âlemde her vechile tasarruf-ı küllî, îcad ve i'dâm vesâir bilinen ve bilinmeyen tasarrufât O'nun[4]. {يُحْيِي وَيُمِيتُ} ❁ Mülk ahkâmının bazısını tafsil {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} hepsini bütün şerâitiyle fezlekedir. {هُوَ} O'dur

1 H +"ve".
2 H: "uzak".
3 H ve F -"له".
4 H ve F -"O'nun".

{الْاَوَّلُ} Evvel ❁ her şeyden ilkin, bidâyeti yok mevcûdâtın[1] hepsinden akdem, çünkü hepsinin mebde'i ve mübdi'idir. {وَالْاٰخِرُ} Ve Âhir ❁ hepsinin fenâsından sonra bâkī كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍۚ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/27] mantuklarınca hepsi helâk ve fenaya gider, gidebilir, ancak O kalır. Bütün mevcûdât-ı mümkine illetlerinden kat'-ı nazar edilince haddizâtında hâlik ve fânîdir. Sonra bütün umur O'na ircâ' olunur. Binâen'aleyh O hepsinden evvel olduğu gibi hepsinin gayesi, müntehâ ve merci'idir de[2]. {وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ} Hem [4731] de Zâhir ü Bâtın ❁ Zâhir, varlığı her şeyden âşikârdır, çünkü her şey O'nun vücûduna delildir. Hiçbir şey yoktur ki vücudda zuhur ederken daha evvel O'nun vücûdunu isbat etmiş olmasın. Ma'amâfîh her zâhiri O zannetmemelidir, çünkü O Zâhir olmakla beraber Bâtın'dır da, havâs ile his, hayâl ile tahayyül olunamayacağı gibi, hakikati akılların idrak ve ihâtasına sığmaktan münezzehtir. Binâen'aleyh ne yalnız zâhir ne de yalnız bâtın diye hükmetmemeli, hükmü atıftan sonra yaparak "Zâhir ü Bâtın" demelidir; "Evvel ve Âhir" de böyledir. Ebussuud'un da ihtârı vechile وَالظَّاهِرُ'deki "vav" bu iki vasıf mecmû'unu evvelki iki vasıf mecmû'una atfeder.[3] Şu hâlde buna nazaran hüküm kable'r-rabt olabilirse de "ve'l-âhir" ile "ve'l-bâtın"da hüküm ba'de'r-rabttır. Ma'amâfîh hepsinde hüküm, rabttan sonra olmak daha evlâdır. Çünkü "hüve" zamiri Allah ism-i celâline râci'dir. Allah ismi ise bütün esmâ ve sıfâtın mertebe-i cem'idir. Hâlbuki birçokları bundan gaflet ederek vahdet-i vücud nâmına hatalara düşmektedirler. {وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ} Ve O her şeye alîmdir. Binâen'aleyh kendini de bilir. Bâtın isminden kendine nazaran da bâtın olduğu zannedilmemelidir. Burada bu tezyil bu şüpheyi def' içindir. {هُوَ الَّذٖى خَلَقَ... إلخ} ❁ Bu da mülk ahkâmından[4]

1 F, M ve B -"mevcûdâtın".
2 F, M ve B: "müntehayı vücuddur da".
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 136:
و«الواو» الأولى والأخيرة للجمع بين الوصفين المكتنفين بهما، والوسطى للجمع بين المجموعين فهو متّصف باستمرار الوجود في جميع الأوقات والظهور والخفاء.
4 H: "izâfîdir".

bazısını beyandır. {فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} ❁ (*A'râf ve Fussilet Sûrelerine bak*). {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} Sonra Arş üzerine istivâ buyurdu ❁ yani halkedip bırakıvermedi, emri tedbir edip duruyor (*istivâ meselesi hakkında Sûre-i A'râf'ta tafsîlât geçti, bak*). {يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ} Yere gireni de bilir ❁ tohumlar gibi {وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا} ondan çıkanı da ❁ ekinler gibi {وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ} gökten ineni de ❁ yağmurlar gibi [4732] {وَمَا يَعْرُجُ فٖيهَا} ona çıkanı da ❁ buharlar gibi {وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ} ve her nerede olsanız O sizinle beraberdir. ❁ İlmi ve kudreti yanınızdan ayrılmaz {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} ve Allah her ne yaparsanız basîrdir. ❁ Görür, ona göre cezâsını verir. {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} ❁ Bu bir kere ibtidâda zikrolunduğu gibi bir kere de i'âdede zikrolunarak tekid olunuyor. Çünkü ikisinin de mukaddimesi gibidir. Bir de istihlâftan bahsedileceği için bu ihtârın tekidinde başkaca bir fâide-i mühimme de vardır. {وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ} Ve bütün işler Allah'a ircâ' olunur ❁ çünkü Evvel ve Âhir O'dur. Binâen'aleyh gerek mâl ü milkinizde ve gerek sâir husûsâttaki tasarrufâtınız[1] dahi[2] evvel ve âhiri O'na ircâ' olunmak[3] ve hepsi O'na ubûdiyet nâmına icrâ' edilmek iktizâ eder. {يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ} ❁ Yani zamanın acı tatlı bütün inkılâbat ve tehavvülâtı O'nun taht-ı hükmündedir. Gamları sürûra, sürurları gama tebdil eder. Zulmet içinde nûr, nûr içinde zulmet yaratır. {وَهُوَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Hem O bütün sînelerin künhünü bilir. ❁ En gizli fikirleri, niyetleri, elemleri, kederleri ve her türlü tehassüsâtı bilir.

Onun için:

اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَاَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفٖينَ فٖيهِۜ فَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَاَنْفَقُوا لَهُمْ اَجْرٌ كَبٖيرٌ ﴿٧﴾ وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِۚ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ اَخَذَ مٖيثَاقَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿٨﴾ هُوَ الَّذٖى يُنَزِّلُ عَلٰى عَبْدِهٖٓ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُمْ

---

1 F: "tasarrufâtınızın".
2 F -"dahi".
3 H -"Binâen'aleyh gerek mâl ü milkinizde ve gerek sâir husûsâttaki tasarrufâtınız dahi evvel ve âhiri O'na ircâ' olunmak".

مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَاِنَّ اللّٰهَ بِكُمْ لَرَؤُ۫فٌ رَح۪يمٌ ﴿٩﴾ وَمَا لَكُمْ اَلَّا تُنْفِقُوا ف۪ي سَب۪يلِ
اللّٰهِ وَلِلّٰهِ م۪يرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ لَا يَسْتَو۪ي مِنْكُمْ مَنْ اَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَۜ
اُو۬لٰٓئِكَ اَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذ۪ينَ اَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُواۜ وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰىۜ وَاللّٰهُ بِمَا
تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿١٠﴾

[4733] **Meâl-i Şerîfi**

İman edin Allah'a ve Resûlüne de sizi istihlâf buyurduğu şeylerden infak eyleyin ki iman edip de infak eyleyenleriniz için azîm bir ecir vardır (7). Hem neye iman etmeyesiniz Allah'a ki Peygamber sizi Rabbinize iman edesiniz diye davet edip duruyor, hâl bu ise mîsâkınızı da aldı, gerçek mü'min olacaksanız.[1] (8) O O'dur ki sizi karanlıklardan nûra çıkarsın diye kuluna parlak parlak âyetler indiriyor. Muhakkak ki Allah size çok re'fetli bir Rahîm'dir (9). Hem Allah yolunda neye infak etmeyesiniz ki göklerin yerin mîrâsı zaten Allah'ın (hepsi O'na kalacaktır). Fetihten evvel infak[2] edip çarpışanlarınız diğerlerine müsâvî olmaz, onlar sonradan infak edip çarpışanlardan derece itibariyle daha büyüktür. Bununla [4734] beraber hepsine de Allah hüsnâyı vaad buyurdu. Allah her ne yaparsanız da habîrdir (10).

{اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Sıfâtı ber vech-i bâlâ zikrolunan Allah'a iman etmekle beraber Resûlüne de iman edin ❁ çünkü O'nun teblîğâtını, emirlerini nehiylerini o getirecek, o beyan edecektir. İman edin de {وَاَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَف۪ينَ ف۪يهِ} hakkında sizi istihlâf eylediği şeylerden infak eyleyin[3] ❁ yani hakikatte mülk O'nun olduğu gibi milk de O'nundur. Siz O'nun olduğunuz gibi sizin milk diye sâhip olduğunuz şeyler de O'nundur. Ancak size salâhiyet verip onlarda tasarruf etmek için sizi halife kılmıştır. Ondan dolayı bir vekil ve nâib gibi izin verdiği

---

1 H ve F: "Hem neye iman etmeyesiniz Allah'a, Peygamber sizi Rabbinize iman edesiniz diye davet edip dururken, hem mîsâkınızı da almış iken, gerçek mü'min olacaksanız".

2 B -"infak".

3 H ve F: "edin".

husûsâtta tasarruf edebilirsiniz. O hâlde iman ediniz de sizi öyle istihlâf ettiği mâl ü menâlde kendinizi asîl değil, O'nun nâibi bilerek O'nun yolunda ve beyan ettiği husûsâtta sarf u infak ediniz.

وَمَا الْمَالُ والأَهْلُونَ إلّا وَدَائِعُ وَلَا بُدَّ يَوْمًا أنْ تُرَدَّ الوَدَائِعُ[1]

Bazıları bu infaktan murad zekâttır demişlerse de evlâ olan vâcib ve tetavvu'a şâmil olmaktır. Âlûsî'nin kaydettiği vechile[2] bu âyetler Dahhâk'ten rivayet edildiği üzere Tebük vak'asında nâzil olmuştur.[3] Binâen'aleyh bu sûrenin Medenî olan âyetlerindendir. {وَقَدْ اَخَذَ مِيثَاقَكُمْ} Hâlbuki mîsâkınızı[4] da aldı ۞ اَخَذَ zamiri Allah'a da[5] Resûlüne de râci' olabilir. Allah'a râci' olduğuna göre "mîsak"tan murad fıtrat mîsâkı olan قَالُوا بَلٰى mîsâkıdır ki nasb-ı edille ve temkîn-i nazar ile de tevil edilmiştir. Resûlullah'a râci' olduğuna göre de ona edilen[6] bey'at olmak gerektir. Zira Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Resûlullah'a [4735] neşât u keselde sem' ü tâat ve usr ü yüsürde nafaka ve emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ve levm-i lâimden korkmayarak Allah teâlâ hakkında söz söylemek üzere[7] bey'at etmişlerdi.[8] {مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ} ۞ "Fetih"ten murad Mekke yahut Sûre-i Feth'in nâzil olduğu Hudeybiye'dir. Bu fıkradan da bu âyetin Medenî olduğu anlaşılır. Vâhidî'nin rivayetine göre bu âyet Ebû Bekir Sıddık radıyallâhu anh

---

1 Mal ve evlâd ü iyâl birer vedî'adan başka birşey değildir*. Bir gün olup da vedî'aların geri verilmesi ise lâ-büddür [Müellifin notu]. Bk. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* nşr. Hamdu Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 56.

* M: "değildirler".

2 F, M ve B -"Âlûsî'nin kaydettiği vechile".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 169:

والآية على ما روي عن الضحاك نزلت في تبوك فلا تغفل.

4 F, M ve B: "mîsaklarınızı".

5 F, M ve B: "ve".

6 F, M ve B: "olan".

7 F, M ve B: "üzerine".

8 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 325; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 170:

فقال: عبادة لأبي هريرة: يا أبا هريرة إنك لم تكن معنا إذ بايعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم إنا بايعناه على السمع والطاعة في النشاط والكسل، وعلى النفقة في اليسر والعسر، وعلى الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وعلى أن نقول في الله تبارك وتعالى ولا نخاف لومة لائم فيه، وعلى أن ننصر النبي صلى الله عليه وسلم إذا قدم علينا يثرب فنمنعه مما نمنع منه أنفسنا وأزواجنا وأبناءنا، ولنا الجنة فهذه بيعة رسول الله صلى الله عليه وسلم التي بايعنا عليها فمن نكث فإنما ينكث على نفسه، ومن أوفى بما بايع عليه رسول الله صلي الله عليه وسلم وفى الله بما بايع عليه نبيه صلى الله عليه وسلم.

hakkında nâzil olmuştur.[1] Bununla beraber sebebin husûsu hükmün umûmuna mâni' olmayacağından Feth-i Mekke'den veya Hudeybiye'den evvel infak ve mukātele yapan muhâcirîn ve ensardan sâbikūnun hepsine şâmildir. Onun için cemi' sîgasıyla {أُولٰٓئِكَ اَعْظَمُ} buyurulmuştur. Ahmed b. Hanbel'in Hazret-i Enes'ten tahric ettiği vechile Hâlid b. Velid ile Abdurrahman b. Avf Hazretleri arasında bir lakırdı olmuştu. Hâlid, Abdurrahman'a "siz bizi sebketmiş olduğunuz günlerle üzerimize uzanmak istiyorsunuz" demişti, bu söz Hazret-i Peygamber'e vâsıl oldu, bunun üzerine buyurdu ki: "Ashâbımı benim için bırakın, nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki sizler[2] dağlar kadar altın infak etseniz onların amellerine yetişemezsiniz."[3] Bu hadis أُولٰٓئِكَ ile işaret olunanların Hudeybiye'den evvel infak edenler olduğunu teyid eyler. Zira Hâlid b. Velid'in islâmı Hudeybiye'den sonra Feth-i Mekke'den evvel idi. Şu hâlde "fetih"ten murad Hudeybiye demek olur. Ma'amâfîh Zemahşerî gibi birçokları Feth-i Mekke demişlerdir.[4]

{الْحُسْنٰى} "Hüsnâ" defe'ât ile geçtiği üzere en güzel mükâfat, yani cennet demektir.

مَنْ ذَا الَّذٖى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُٓ اَجْرٌ كَرٖيمٌ ﴿١١﴾ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنٖينَ
وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ بُشْرٰيكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا
الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُۚ ﴿١٢﴾ يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ
لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قٖيلَ ارْجِعُوا وَرَٓاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًاۜ فَضُرِبَ

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 425:

قوله تعالى: «لا يستوي منكم من أنفق من قبل الفتح وقاتل...» الآية. روى محمد بن فضيل، عن الكلبي: أن هذه الآية نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه.

2 F, M ve B: "siz".

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 266. Krş. Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 5; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 222:

عن أنس، قال: كان بين خالد بن الوليد وبين عبد الرحمن بن عوف كلام، فقال خالد لعبد الرحمن: تستطيلون علينا بأيام سبقتمونا بها، فبلغنا أن ذلك ذكر للنبي صلى الله عليه وسلم، فقال: دعوا لي أصحابي، فوالذي نفسي بيده، لو أنفقتم مثل أحد –أو مثل الجبال– ذهبا، ما بلغتم أعمالهم.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 474:

«لا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ» قبل فتح مكة قبل عز الإسلام وقوّة أهله ودخول الناس في دين الله أفواجا وقلة الحاجة إلى القتال والنفقة فيه، ومن أنفق من بعد الفتح فحذف لوضوح الدلالة.

بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌۜ بَاطِنُهُ فٖيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُۜ ﴿١٣﴾ يُنَادُونَهُمْ اَلَمْ
نَكُنْ مَعَكُمْۜ قَالُوا بَلٰى وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ
حَتّٰى جَٓاءَ اَمْرُ اللّٰهِ وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ ﴿١٤﴾ فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلَا مِنَ الَّذٖينَ
كَفَرُواۜ مَأْوٰيكُمُ النَّارُۜ هِيَ مَوْلٰيكُمْۜ وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ ﴿١٥﴾ اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَنْ تَخْشَعَ
قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّۙ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ
عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْۜ وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿١٦﴾ اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ
مَوْتِهَاۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٧﴾ اِنَّ الْمُصَّدِّقٖينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَاَقْرَضُوا
اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ اَجْرٌ كَرٖيمٌ ﴿١٨﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖٓ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ
الصِّدّٖيقُونَۗ وَالشُّهَدَٓاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْۜ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ
اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ ﴿١٩﴾

[4737] **Meâl-i Şerîfi**

Hani kim o Allah'a bir karz-ı hasen takdim edecek kimse ki Allah onu ona katlayıversin, hem onun için çok hoş bir ecir de var (11). O gün ki göreceksin o mü'minleri ve mü'mineleri, önlerinde ve sağlarında nûrları koşuyor, (12) "müjde bugün size" diye,[1] "o cennetler ki altlarından ırmaklar akıyor, içlerinde muhalled kalacaksınız, işte fevz-i azîm odur" (13). O gün ki o münafıklar ve münafıkalar o iman edenlere şöyle diyecek: "Bize bakınız nûrunuzdan iktibas edelim." Denilecek ki: "Dönün gerinize de bir nûr araştırın", derken aralarına bir sur çekilmiştir, bir kapısı vardır; içi rahmet onda, dışı ise o cihetten azab. Onlara şöyle bağırışırlar: "Bizler sizinle beraber değil miydik?" "Evet", derler, "velâkin sizler kendilerinize fitne yaptınız,[2] gözettiniz,[3]

1 M ve B: "müjde size diye bu gün".
2 H ve F +"ve".
3 H ve F +"ve"; B -"gözettiniz".

işkillendiniz ve[1] o kuruntular sizi aldattı, [4738] *tâ Allah'ın emri gelinceye kadar; hem[2] Allah'a mağrurlandırdı sizi[3] o aldatıcı mağrur" (14). Artık bugün ne sizden ne de o küfredenlerden fidye kabul edilmez, sığınacağınız yer ateştir, lâyıkınız odur, ona gidiş de ne fenadır! (15). Ya[4] o iman edenlere çağı gelmedi mi ki kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına huşû' ile coşsun ve bundan evvel kendilerine kitap verilmiş sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalbleri katılaşmış ve ekserîsi fıska dalmış[5] bulunanlar gibi olmasınlar (16). İyi biliniz ki Allah Arz'ı ölümünden sonra diriltir, işte size âyetleri beyan ettik gerek ki aklınız ersin (17). Şüphesiz sadaka veren erkekler ve dişiler ve Allah'a öyle karz-ı hasen takdim edenler, verdikleri kendileri hesabına kat kat katlanır. Bir de onlara pek hoş bir ecir vardır (18). Hem Allah'a ve Resûlüne iman edenler, hep onlar aynı sıddîkler ve şehidlerdir, Rablerinin indinde onlara onların ecirleri ve nûrları vardır. Âyetlerimizi tekzib edenlere gelince işte onlar hep ashâb-ı cahîmdir (19).*

{مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً... إلخ} ❁ Bu âyetin bir nazîri Sûre-i Bakara'da geçmişti, bak. "**Karz**" yani ödünç, ibtidâen âriyet intihâen bey'-i sarf olan bir muameledir. "Karz-ı hasen" güzel ödünç demek ise de burada malın en iyisini seçip Allah rızâsı için ihlâs ile efdal cihâta sarfetmektir. Demişlerdir ki karz-ı hasen on sıfatı câmi' olandır. Birincisi helâlden olmalı, çünkü Allah teâlâ temizdir temiz olmayanı kabul etmez. İkincisi kişinin mâlik olduğu malın en iyisinden olmalı, üçüncüsü kişi sıhhatte olup yaşamak ümidini besler ve fakirlikten korkar muktesid olmalı, dördüncüsü en muhtaç ve evlâ olana vermeli, beşincisi ketmetmeli söylememeli, altıncısı arkasından başa kakmamalı, ezâ etmemeli, yedincisi maksadı sırf Allah rızâsı olmalı, sekizincisi verdiği çok olsa da az ve ehemmiyetsiz görmeli, dokuzuncusu en sevdiği

1 M ve B -"ve".
2 M ve B +"sizi".
3 F, M ve B -"sizi".
4 M: "Ye".
5 B: düşmüş".

malından olmalı, onuncusu fakire îsâlinde evine [4739] götürüvermek gibi onu en ziyade memnun edecek şekli intihab etmeli. Burada "Allah'a karz-ı hasen" tâbiri mecazdır. Malının en iyisini ve efdal-i cihâtı intihab ederek fî-sebîlillah ihlâs ile Allah teâlâ'nın kat kat ecr ü ivazını taahhüd buyurması itibariyle bir karz-ı hasene teşbih olunarak fiilde bir isti'âre-i teba'iye veya hey'ette bir isti'âre-i temsîliye yapılmıştır. {يَوْمَ تَرَى} Göreceğin günü ۞ لَهُٓ اَجْرٌ zarfına veya فَيُضَاعِفَهُ'ya yahut mahzuf اذكر fiiline müte'alliktir. Yani kıyamet günü {يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ} ۞ İbn Ebî Şeybe ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye tahric etmişlerdir, İbn Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: "Amellerine göre nûr verilir, sırâtı geçerler. Kiminin nûru dağ gibi, kiminin nûru ağaç gibi, en aşağısı nûru başparmağında olandır ki bir yanar bir söner."[1] *Bahr*'da der ki: "Zâhir olan bu nûr iki kısımdır: Birisi önlerindedir gidecekleri yeri tenvir eder, birisi de sağlarındadır. Cumhur demişlerdir ki nûrun aslı yeminlerinde olandır, önlerindeki ondan yayılan ziyâdır. Bir de denilmiş ki بَا, عَنْ mânasına olup "yemînlerinden" demektir ki her taraflarından mânasınadır. Bundan "eymân" ile tâbir olunması şerefinden dolayıdır[2].[3]

Zemahşerî de şöyle der: "بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ denilmesi; çünkü su'adânın sahâif-i a'mâli bu iki cihetten verilir. Nitekim eşkıyânınkiler sollarından ve arkalarından verilir."[4] İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye Abdurrahman b. Cübeyr b. Nadîr'den tahric eylemişlerdir, Ebû Zer ve Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anhümâ derlerdi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: 'Ben kıyamet günü secdeye

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 107; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 179; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3336; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 520:

عن عبد الله، في قوله: «يسعى نورهم بين أيديهم» قال: يؤتون نورهم على قدر أعمالهم، منهم من نوره مثل الجبل ومنهم من نوره مثل النخلة وأدناهم نورا من نوره على إبهامه يطفأ مرة ويتقد أخرى.

2 Yani şerefinden dolayı sağ taraf diğerlerine tağlib olunmuştur [Müellifin notu].

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 105; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 174:

فيظهر أنهما نوران: نور ساع بين أيديهم، ونور بأيمانهم فذلك يضيء الجهة التي يؤمونها، وهذا يضيء ما حواليهم من الجهات. وقال الجمهور: النور أصله بأيمانهم، والذي بين أيديهم هو الضوء المنبسط من ذلك النور. وقيل: الباء بمعنى عن، أي عن أيمانهم، والمعنى: في جميع جهاتهم. وعبر عن ذلك بالأيمان تشريفا لها.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 475:

وإنما قال «بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» لأنّ السعداء يؤتون صحائف أعمالهم من هاتين الجهتين، كما أن الأشقياء يؤتونها من شمائلهم ومن وراء ظهورهم.

izin verileceklerin[1] birincisiyim, izin verilip başını kaldıracakların da birincisiyim. Başımı kaldırıp önüme, arkama, sağıma, soluma nazar ederim [4740] bakınca bütün ümmetlerin arasında ümmetimi tanırım.' 'Yâ Resûlallah, Nûh aleyhisselâm'dan ümmetine kadar bunca ümmetler arasında nasıl tanırsın?'[2] denildi, buyurdu ki: 'غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ أَثَرِ الْوُضُوءِ Abdest eserinden alınları, elleri ve ayakları parıldar ve bu başkalarında yoktur ve kitapları sağlarından verilir onunla tanırım, yüzlerinde sücud[3] eserinden alâmetleri vardır onunla tanırım, önlerinde[4] ve sağlarından ve sollarından koşan nûrlarıyla tanırım.'"[5] İbn Ebî Hâtim, Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şöyle tahric eylemiştir: "Kıyamet günü bir zulmet salınır, ne mü'min, ne kâfir hiçbiri avucunu görmez, ta Allah teâlâ mü'minlere amelleri kadar nûr gönderinceye kadar..."[6] İbn Cerîr ve Beyhakī *Ba's*'de İbn Abbas'tan tahric eylemişlerdir ki: "Nâs zulmet içinde iken Allah teâlâ bir nûr gönderir, mü'minler o nûru görünce o cihete yönelirler, o nûr onlara Allah tarafından cennete delil olur."[7] Bundan sonraki âyetin mazmûnundan bizim anladığımıza göre bu nûrun önlerinde ve sağlarında koşması solda ve arkada bulunan münafıklar ve kâfirler istifade etmemek içindir. Binâen'aleyh أَيْمَانِهِمْ'de "her taraf" mânasına tağlib doğru olmamalıdır[8]. ❁ {يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ}

---

1 M (ilk baskı): "vereceklerin".

2 F, M ve B: "Yâ Resûlallah, Nûh aleyhisselâm'dan ümmetine kadar bütün ümmetleri nasıl tanırsın?".

3 B: "secde".

4 B -"alâmetleri vardır onunla tanırım, önlerinde".

5 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 112; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 199; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3336; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 520:
عن عبد الرحمن بن جبير، سمع أبا ذر وأبا الدرداء قالا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنا أول من يؤذن له في السجود يوم القيامة، وأول من يؤذن له برفع رأسه، فأنظر بين يدي وأعرف أمتي من بين الأمم، وأنظر عن شمالي فأعرف أمتي من بين الأمم، وأنظر من خلفي فأعرف أمتي من بين الأمم، فقال رجل: يا رسول الله، كيف تعرف أمتك من بين الأمم، ما بين نوح إلى أمتك، قال: غر محجلون من آثار الوضوء ولا يكون من الأمم أحد غيرهم، وأعرفهم أنهم يؤتون كتبهم بأيمانهم وأعرفهم بسيماهم في وجوههم من أثر السجود وأعرفهم بنورهم يسعى بين أيديهم وبأيمانهم.

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3337; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 17; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 53:
عن أبي أمامة قال: تبعث ظلمة يوم القيامة فما من مؤمن ولا كافر يرى كفه، حتى يبعث الله بالنور إلى المؤمنين بقدر أعمالهم، فيتبعهم المنافقون فيقولون: «انظرونا نقتبس من نوركم».

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 182; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 320:
عن ابن عباس، قوله: «يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ»... إلى قوله: «وَبِئْسَ الْمَصِيرُ» قال ابن عباس: بينما الناس في ظلمة، إذ بعث الله نورا، فلما رأى المؤمنون النور توجهوا نحوه، وكان النور دليلا من الله إلى الجنة...

8 H ve F: "değildir".

يَوْمَ تَرَى'dan bedeldir. İbn Atıyye demiştir ki: ذٰلِكَ هُوَ[1] الْفَوْزُ الْعَظِيمُ kavline de zarf olabilir. Yani münafıkların şöyle şöyle çığırıştıkları gün mü'minler o büyük murâda erecekler demektir. Münafıklar Medine'de olduğuna nazaran bu âyetler de Medenî olmak gerektir. {انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ} Bize bakınız, nûrunuzdan iktibas edelim ❁ yani mü'minler nûrları önlerinde ve sağlarında koşarak o büyük murâda ererlerken münafıklar yetişemeyip karanlıkta kalacaklar da mü'minlere arkalarından diyecekler ki "bizden tarafa bir bakın da nûrunuzdan biz de ışık alalım, istifade edelim." Zira onlardan tarafa baktıkları zaman [4741] önlerinde bulunan nûr o tarafa geleceğinden ondan istifade edecekler. Yahut "bizi gözetin, bekleyin de biz de size iltihak edelim ve bu suretle nûrunuzdan ışık alalım." {قِيلَ} Denecek ki ❁ mü'minler veya melekler tarafından denecek {ارْجِعُوا وَرَٓاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً} "dönün arkanıza da bir nûr almaya çalışın" ❁ bir nûr bulmak vâsıtası arayın. Evvelâ bu "dönün[2]" emri, "defolun" gibi bir azar, bir tarddır; "siz dünyada dönekliği sever, irtidâda vâsıta arardınız, haydin dönün kābilse veya dönmekte fâide varsa dönün arkanıza da bir nûr arayın, şimdi burada size bakacak yok." Arkaları, nûr taksim olunan mevkif yahut nûrun sebebi olan imanın tahsil olunduğu dünyadır. {فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ} Derken aralarına bir sur çekilmiştir. ❁ "**Sur**" bir şehrin etrafına dâiren-mâ-dâr çekilen hisara denilir. Burada mutlak hâciz mânası verilmiştir. İbn Zeyd ve Mücâhid buna A'râf demiştir.[3] Diğerleri ise A'râf'tan başka olduğunu söylemişlerdir. Bazıları mümâna'at ve haylûlet mânası vermişler, yani "münafıklar, mü'minleri talebden men' olunacaklar" demişlerdir. Sâirleri de cennet ile cehennem arasında bir sed demişlerdir. Öyle bir sur ki {لَهُ بَابٌ} onun[4] bir kapısı var ❁ Çok değil bir kapı, Allahu a'lem bu iman kapısı olmalıdır. Ondan ancak mü'min[5]

---

1 H, F, M ve B -"هو".
2 M: "dönüm".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 182-183; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 106:

عن مجاهد في قوله: «بِسُورٍ لَهُ بَابٌ» قال: كالحجاب في الأعراف.

قال ابن زيد في قوله: «فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ» قال: هذا السور الذي قال الله «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ».

4 B: "bunun".
5 F: "mü'minler".

olanlar girebilecektir. {بَاطِنُهُ} Bâtını ۞ yani o kapının yahut surun içi {فِيهِ الرَّحْمَةُ} rahmet onda ۞ künhü târif ve tasvire sığmayacak bütün sevab ve nimet onun içinde {وَظَاهِرُهُ} dışı ise {مِنْ قِبَلِهِ} o yüzden ۞ yani o kapı veya sur cihetinden {العذاب} azabdır. ۞ Dışındakilere azab o cihetten gelir. [4742] {يُنَادُونَهُمْ اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} Münafıklar, mü'minlere "biz sizinle beraber değil miydik?" diye bağırışırlar ۞ dünyada zâhiren "âmennâ" deyip mü'min göründüklerini söylemek isterler. Buna karşı mü'minler {قَالُوا} diyecekler {بَلٰى [1] وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ} "evet,[2] velâkin sizler kendilerinizi fitneye soktunuz" ۞ yani münafıklık ile mihnete düşürdünüz, ateşe doğru gittiniz, helâk ettiniz. {وَتَرَبَّصْتُمْ} Ve gözettiniz ۞ mü'minlere musibet gelmesini beklediniz. Bunun da sebebi {وَارْتَبْتُمْ} ve şüphe ettiniz işkillendiniz ۞ inanamadınız, hakikaten mü'minlerle beraber olmadınız {وَ} ve ۞ bunun sebebi {غَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ} ümniyyeleriniz sizi aldattı ۞ boş temenniyât ve hülyâlarla kuruntularınıza mağrur oldunuz, münafıklıkla o boş kuruntulara ereceğinizi, İslâm'ın muvaffak olamayacağını zannetiniz {حَتّٰى جَٓاءَ اَمْرُ اللّٰهِ} tâ Allah'ın emri, yani ölüm gelinceye kadar mağrurlandınız {وَ} ve ۞ bunun da sebebi {غَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ} o aldatıcı mağrur, yani Şeytan sizi Allah'a güvendirdi ۞ "adam sen de, günahın zararı yoktur Allah Gafûr Rahîm'dir affeder" diye keyifleriniz arkasından koşturdu. {فَالْيَوْمَ} İlh. ۞ fâ sebebiyedir, yani o sebeple bugün {لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ} sizden hiçbir fidye kabul edilmez ۞ kendinizi kurtarmak için her ne kadar fidye-i necât verecek olsanız kabul edilmez {وَلَا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} ne de küfredenlerden ۞ sade sizin gibi bâtınen değil, [4743] zâhiren ve bâtınen küfredenlerden de fidye kabul edilmez. {مَأْوٰيكُمُ النَّارُ} Me'vânız, sığınacağınız yer ateş, yani cehennemdir. {هِيَ مَوْلٰيكُمْ} İşinizi görecek hâmîniz yahut lâyıkınız, evlâ olan cezânız odur. {وَبِئْسَ الْمَصِيرُ} o da ne fena masîrdir. ۞ Ne fena gidilecek yerdir. Yahut ona gidiş de ne fenadır.

{اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا} ۞ Bu âyetin de mazmûnu Medenî olduğunu andırır, ma'amâfîh Mekkî olduğuna dair de muhtelif iki rivayet vardır.

---

1 H ve F -"بَلَى".
2 H ve F -"evet".

İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden mervîdir: "İslâmımızdan henüz dört sene geçmişti ki bu âyet ile itâb olunduk" demiş;[1] İbn Abbas radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nden de şöyle mervîdir: "Cenâb-ı Allah mü'minlerin kalblerinde bir betâet görerek Kur'ân'ın nüzûlünden on üçüncü sene başında itâb buyurdu."[2] Şu hâlde bu iki rivayet müte'ârız demek olacağından birini tercih edemeyeceğiz. Bir de mü'minler Mekke'de sıkıntı içinde idiler,[3] Medine'ye hicret ettiklerinde rızk u nimete erince eski hâllerine nazaran uyuşukluk gösterenler oldu, bu âyet de bunun üzerine nâzil oldu denilmiştir.[4] Lâkin bu da âyetin mazmûnuna pek mutâbık görünmüyor. Çünkü âyet, nihâyetinde فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ demekle bu mânaya temas ediyor gibi ise de asıl siyâkında bir tenezzül vukū'una değil, "henüz vakti gelmedi mi?" diye matlub olan bir tekâmülün husûlüne teşvik ve tergībi ifade etmektedir. Gerçi bunda bir itâb vardır. Fakat bu itâb, sebeb-i nüzûl olan ashâb-ı kirâma[5] dînî neş'ede bir tedennî itâbı değil, imanda kemâl âsârını ibraz ile İslâmın faaliyete geçmesi için terakki aşk u heyecânını uyandırmak, istikbalde de o neş'enin sönmemesi için şart olan rûhî bir kanuna tenbih etmek suretiyle tehyic ifade eden bir teşvik itâbıdır. Bu suretle buyuruluyor ki: O iman edenlere çağı, yani vakt ü [4744] zamanı gelmedi mi {اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ} ki kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' etsin ❁ saygı ile boyun eğip itaat eylesin. "Allah'ın zikri" nâm-ı ilâhînin

---

1 Müslim, Tefsîr, 24:

عن عون بن عبد الله عن أبيه أن ابن مسعود قال: ما كان بين إسلامنا وبين أن عاتبنا الله بهذه الآية: «أ لم يأن للذين آمنوا أن تخشع قلوبهم لذكر الله» إلا أربع سنين .

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 59; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 477; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VIII, 37. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3338:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: إنَّ الله تعالى استبطأ قلوب المؤمنين فعاتبهم على رأس ثلاث عشرة سنة من نزول القرآن، فقال: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا».

3 F, M ve B +"ki".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 477:

قيل: كانوا مجدبين بمكة، فلما هاجروا أصابوا الرزق والنعمة ففتروا عما كانوا عليه، فنزلت.

Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 292. Krş. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir,* s. 54; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 64:

روى الثوري عن الأعمش قال: لما قدموا المدينة أصابوا من لين العيش ورفاهيته ففتروا عن بعض ما كانوا عليه فعوتبوا ونزلت في ذلك «أَلَمْ يَأْنِ» الآية.

ونحو هذا قال القرظي، قال: كانوا مجدبين بمكة فلما هاجروا أصابوا الريف ففتروا عما كانوا عليه.

5 F, M ve B +"nazaran".

anılması, yahut Kur'an'dır[1]; "inen hak" da vukū'âta göre Kur'an ile taraf-ı ilâhîden nâzil olan ahkâmdır. İman evvelâ marifet ve mahabbet gibi iki hâlet-i rûhiyeyi tazammun eder. Sonra da Hak teâlâ tarafından vârid olan emir ve nehye[2] göre sâlih amellere müsâra'atı ve mekârim-i ahlâk ile tahalluku iktizâ eyler. Yeni imana gelen kalblerde ilk tehassüslerin vicdanlara çarpışı kuvvetli ve binâen'aleyh mahabbet neş'esi şiddetli olsa da gerek marifet ve gerek muktezâ-yı imanın tatbîkātı itibariyle kemâline ermiş bir kalb gibi yüksek melekâta ve fi'l ü infi'âlde, amelî suhûlet[3] ve itidale sâhip olamaz. Nitekim tûl-i emed ve murûr-ı zaman ile hissiyyât kocayarak neş'esini zâyi' eder. Şevke fütur, kalbe kasvet gelir ve bu rûhî kanundan dolayı ferdler gibi cemiyetler de dînî neş'elerinde hadâset ve tufûliyet, şebâb ve rüşd, kemâl ve kühûlet, herem ü şeyhûhet gibi tavırdan tavra muhtelif devirler yaşar. Ve bu suretle kocayan cemiyetler ancak neş'enin yenilenmesi tarîkiyle ba's ba'de'l-mevt gibi yeniden hayat kesbederek mevcûdiyetini idâme ve yine o suretle tekâmülünü istihsâl edebilir. Tevhîd-i Hak ile İslâm, âleme bir likāullah neş'esi getirmiş idi ki ona tenâhî tasavvur olunmaz ve onun hiçbir neş'e ile mübadelesi tecviz edilmez. İstikbâlin âgûş-ı imkânında gizlenen hiçbir devlet, hiçbir neş'e-i nimet onun ihâtası hâricine çıkamaz. Rıdvân-ı ekber bütün neş'elerin, saadetlerin gayesidir. Sâbikūn o neş'enin aşkıyla iman ve islâma sarılıyorlardı; müşriklerin kızgın taşlarla işkenceleri altında hiç fütur getirmeyerek "ehad ehad" diye zikrullah ile imanının şetâretini ilan eden Bilâl-i Habeşî radıyallâhu anh gibi ashâb-ı kirâm hep o neş'enin şevkiyle [4745] zevkyâb oluyorlardı. Sonra da bu neş'e günden güne feyz u terakkīye müsta'id[4] olarak اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى [el-Mâide 5/3] gününe doğru bir tekâmül tâkip ediyordu. Şüphesiz ki ashâb-ı kirâm imanlarının ilk deminden itibaren kalbleri huşû' ile çarpan ecille-i enâmdırlar. Bununla beraber efrâdın tekâmül merâtibinde seyir

1 H ve F: "Kur'an'dan".
2 F, M ve B: "nehyine".
3 H: "suhûlete".
4 B: "müsâ'id".

ve kābiliyetleri ve her mertebede derece-i huşû'ları mütefâvit olduğu gibi, ilk zamanlarda cemiyet itibariyle tezâhürâtında henüz o neş'e-i[1] inkişâfını bulmamış, kuvvet ve şebâb çağına gelmemiş idi. İşte bu âyet bu rûh kanunlarıyla islâm ma'şerinin, iman hasâilinde ve amelî melekâtta zikrullâha ve ahkâm-ı Hakk'a tam bir huşû' ve inkıyad melekesi edinerek faaliyet çağına geçmeleri zamanının hulûl ettiğini ihtar eylemektedir. Çünkü Sûre-i Enfâl'de geçen اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذٖينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اٖيمَانًا [8/2] buyurulduğu üzere asıl mü'minler o kimselerdir ki Allah teâlâ'nın nâm-ı celâli[2] anılınca kalbleri çarpar ve âyâtı okundukça imanları artar. Binâen'aleyh iman edenler böyle olsun {وَلَا يَكُونُوا كَالَّذٖينَ} ve şöyleler gibi olmasınlar ki {اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ} önceden kendilerine kitap, yani Tevrat ve İncil verildi {فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ} sonra üzerlerine tûl-i emed vâki' oldu ❁ zaman uzadı, peygamberleriyle aralarında murûr-ı zaman oldu; yahut gaye uzadı, mev'ud olan maksad ve ecel[3] geçirkedi; yahut ecel uzadı, ömürleri uzayıp ölümü unutarak tûl-i emele düştüler {فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ} de kalbleri katılaştı ❁ Allah nâmına zikr ü nasihat tesir etmez, Hakk'a boyun eğmez, hak neş'esi duymaz oldular. فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً [el-Bakara 2/74] {وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} Hem içlerinden çokları fâsıktırlar. ❁ Dinlerinin hudûdundan çıkmış, kitaplarındakini [4746] terketmişlerdir. فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖ [el-Mâide 5/14] Onun için siz onlar gibi olmayın, katı kalbli de olmayın, fâsık da olmayın da Allah teâlâ'nın zikrine, Kur'ân'ındaki va'z u tezkîrine ve indirdiği ahkâm-ı Hakk'a itaat ve inkıyâdı meleke edinecek vechile yumuşak ve ince kalbli olun. فَقَسَتْ'deki "fâ"da zâhir olan sebebiyettir. Demek ki tûl-i emed, yani zamanın uzaması kalb katılığına bir sebep gösterilmiştir. Zira murûr-ı zaman ile duyguların şiddeti söner, kalbler kasvet peydâ eder. O hâlde hatırlara burada şöyle bir sual gelir: Murûr-ı zaman kasvet-i kalbe sebep olunca üzerlerine zaman uzayanların ondan ihtirâzı nasıl mümkin olur? Ve bu surette "onlar gibi olmasınlar" demenin umum nokta-i

1 B: "neş'enin".
2 B: "celîli".
3 F, M ve B: "emel".

nazarından fâidesi ne olur? Bunun cevâbı: Usûlde mâlum olduğu üzere böyle murûr-ı zaman gibi kulların iradesine tâbi' olmayan husûsâtta teklif, onun alâkadar olduğu ihtiyârî esbâbı istihsâle ta'alluk eder. Bunda da murûr-ı zamanın hükmünü kat' edebilecek esbâbın taharrîsiyle ictihâda sevk var demektir. Bir de âyette asıl matlub huşû'dur. Huşû' ise irade ve ihtiyar ile alâkadar olan bir fiildir. Sonra esbâb-ı tabî'iye karşısında da ye'se düşülmemek için şöyle buyuruluyor: {اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} Biliniz ki Allah teâlâ[1] Arz'ı ölümünden sonra diriltir ۞ şüphe yok ki onu dirilten Allah, zamanın uzamasıyla katılaşmış olan kalbleri de yeni bir intibah, bir neş'e-i hayat ile diriltir. {قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ} İşte size âyetleri beyan ettik. {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} Gerek ki akleder, anlarsınız ۞ da onlara huşû' ile sarılır, zamanın uzamasıyla dahi kasvete düşmemek için kemâl-i iman ile çalışır, Kur'ân'ın feyziyle âleme yeni yeni hayatlar neşredersiniz.[2] Bunu yapabilmek için de fî-sebîlillah infak ve tasadduk

1 H ve F -"teâlâ".

2 Müellif, *Metâlib ve Mezâhib*'in Dibace'sinde Hadîd Sûresi'nin 16 ve 17. âyet-i kerîmelerini bir nevi tefsir etmektedir. İstifadeyi artırmak ve mukayese imkânı vermek amacıyla bu uzun pasajı buraya dercediyoruz:

"Din bir ta'abbüd ve inkıyaddır. Fakat cihet-i ilmiyeti hâiz bir ta'abbüddür.

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/18-19]

Din, mutedil ve munsif ehl-i ilmin şehadet edebileceği bir inkıyad, bir ta'abbüddür; çünki Hakk'a ta'abbüddür. Akliyyet-i mahza mâni'-i ta'abbüd, hissiyet-i mahza mâni'-i ta'akkuldür. Ta'akkul hakkiyete, ta'abbüd hayriyete, din ise câmi'ü'l-hak ve'l-hayr olan ulûhiyete nazırdır.

Avrupa'nın terakkiyât-ı ahîresi İslâm'a temâsından sonra aldığı vicdânın tesiriyle aklı, Nasrâniyet'in ta'abbüd-i mahzı karşısında sönmekten kurtarıp ayrıca faaliyetine kıymet verebilmesi ve Nasrâniyet'i dâire-i hassasiyetinde tevkīfe çalışmasıyla başlamıştır. Binâen'aleyh bugünki Avrupa medeniyeti böyle zihniyet ve hassasiyeti mütebâyin çatlak bir medeniyettir. İlim ile his arasındaki bu çatlaklık Avrupa'yı kemâl-i insaniyetten mahrum bırakan ve bir gün gelip bünyân-ı hâzırını yıkacak olan en büyük rahnesidir. Avrupa'ya imrenirken bu rahneden titremek lâzım gelir.

Ehl-i İslâm'ın inhitât-ı vâki'i ise hassâsiyet-i dîniyenin tenâkusu ve aşk u şevkin intıfâsı ve akāidin bir hâlet-i cümûdiye iktisab etmesi yüzündendir. Akāid-i İslâm'ın akliyeti lehü'l-hamd her zaman sâbit ve emîn olup âlemde Müslümanlar kadar mu'tekid hiçbir millet bulunmadığı da mücerreb ve meşhud iken bu mebâdî-i i'tikādiyenin namzed bulunduğu inkişâfât-ı ilmiye ve ameliyeden mahrum kalması dinin hassasiyetine gereği gibi atf-ı nazar edilememesinden ve akideye aşkı da zammettirecek bir neşve-i vicdâniye ile tâkip olunamamasından neş'et etmiştir. Felsefe-i İslâmiyenin bütün felsefede sâbit esaslarla tenâzu'u bulunmadığı ve bu itibar ile bizde nizâ'-ı ilim ve din bahsi olmamak lâzım geldiği hâlde, biz niçin fünûnun cebhe-i tehâcümünde kalmış gibi görünüyoruz? Bence bunun sebebi dinimizin hissiyeti tâkip olunamamasından, akāidimizle fünûn-ı müsbete arasındaki münâsebât-ı mütezâyide inkişaf ettirilemediği gibi edebiyat ve sanâyi'-i rûhiyemize, vicdân-ı ictimâ'îmizin neşve-i hayâtiyesine revnak verecek bir hassasiyet bahşedilememesinden münba'istir. Bir cihetten akliyeti tamamen mahfuz olan

kelâmımızda, felsefe-i hâzıra gibi fünûn-i hâzıranın herbirini tâyin eden mebâdî-i husûsiye arasındaki münâsebâtı tesbit ve tensik etmek ve bu suretle evvelâ ulûmumuza bir âheng-i ictimaî vermek, diğer cihetten hukūk-ı beşerin kudsiyetini umde ittihaz eden ve müteneffizînin bâzîçe-i tegallübâtı olmamasına i'tinâ eyleyen şer'iyyâtımızın ciddiyetini muhafaza ile beraber inkişâfâtına bezl-i cehd etmek ve aynı zamanda edebiyat ve ictimâiyâtımıza bir neşve-i hayat verecek bir hassasiyet-i dîniye tâkip eylemek; işte bence terakkīmizin esrarı bu üç noktada mündericdir. Biz her ne zaman bir feyz gördükse hassâsiyet-i dîniyenin câzibe-i neşvedârında gördük ve fakat bunu idâme edecek hiçbir tezahürde bulunmadık. Hassâsiyet-i İslâmiye; hubb-i hak, hüsn-i ihtiyar, zevk-i bekā diye tasnif olunabilir ve bu tasnif mahabbet ve mehâfetullah ile icmâl ve münye-i kusvâ, mefkûre-i ulyâ, rızâullaha ircâ' olunur.

باد وقبله در ره توحید نتوان رفت راست

یا رضای دوست باید یا هوای خویشتن

[*İki kıble ile tevhîd yolunda doğru gidilmez*

Ya dostun rızâsı gerek, ya nefsin hevâsı]

اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ. اِعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

âyetlerine bir atf-ı nazar edelim:

'Daha vakti gelmedi mi ki ehl-i imanın kalbleri zikrullah ve hakāik-i münzele karşısında titresin de diğer ehl-i kitab gibi olmasınlar. Onlara tûl-i emed, yani murûr-ı zaman vâki' olmuş da kalblerini kasvet bürümüş ve ekserîsi fâsık olmuştur. Biliniz ki Allah ölen toprağı diriltir, artık erbâb-ı ukûlden iseniz, düşünüp anlamak şânınızdan ise size her türlü âyât ve edilleyi beyan ettik' meâlini ifade eden şu âyetlerden birincisinde hassâsiyet-i dîniyenin mühim bir noktasına işaret edilmiş, ikincisi de bu nokta-i hassâsiyeti yine aklın kuvve-i muvâzenesine ta'lîk etmiştir. Muhatab olan zevât ehl-i imandan oldukları hâlde hassasiyetten mücerred imanın gāye-i dîniyeye kâfî gelmediğini ve buna bir şuhûd-i hassasiyet munzam olup 'Allah' dedikçe gönüllerin başka bir aşk ve huzû' ile çarpması ve hakāik-i ilâhiyeye pek büyük bir i'tisâm ile sarılması lâzım geldiğini ve bu hassasiyetin murûr-ı zaman ile söndüğünü ve ehl-i kitabın bundan dolayı kalbleri katılaşmış ve ekserisi dûçar-ı fısk bulunduğunu ifade eden bu âyet, ilmü'n-nefsin hassasiyet kanunlarından gayet mühim bir kanunu, bir sünnet-i ilâhiyeyi mutazammındır.

Mâlum olduğu üzre her his bir tehavvül ile ve o tehavvülün şiddet ve nâgehânîliği ile mütenâsibdir. Susamış bir adamın ilk yudum suda bulduğu lezzet son yudumunda yoktur. Büyük bir ikbal veya muzafferiyetin ilk neş'esi gittikçe tenâkus eder, nihayet duyulmaz olur. Aynı nimet veya nıkmet içinde bulunan insanlar, her zaman sürur ve kederde müsâvî değildirler, çünki o nimet veya nıkmetin şerâit-i mütekaddimesi meselâ, tezâyüd veya tenâkus suretiyle vâki' olması gibi tehavvülâtın o sürur ve kederde alâkası vardır. Yoktan bin lira kazanmış adam ile, on bin lira servetinin dokuz binini gāib etmek suretiyle bin liraya mâlik bulunan adamlardan birinin hissi sürur, birinin hissi de keder olur. Binâen'aleyh ıttırâdın ve murûr-ı zamanın hassasiyet üzerinde büyük tesirleri vardır.

Eğer akıl ve fikir noksan ise tehavvül-i hâricî ile vâki' olan o elem ve lezzet pek çabuk söner, geçer. Ve eğer tehavvül bir sebeb-i dâime, bir illet-i akliyeye müstenid ise o illetin tezkir ve tezekkürü âlâm ü lezâizi tecdid eder. Bunun içindir ki 'lezâiz-i akliye ebedî, lezâiz-i hissiye fânîdir' derler. Yoksa lezâiz-i akliye mâhiyet itibariyle lezâiz-i hissiyeden başka bir şey değildir. Çünki her lezzet bir histir. İnsan bir tezekkür sayesindedir ki hâlini mâzî ve istikbâli ile ta'dîl eder. Bugünki büyük bir sürûra yarınki muhtemel bir kederin veya bugünki büyük bir kedere yarınki bir ümidin te'âruzu aks-i te'sîr yapar. Tedbîr-i hayat bir te'âruz ve tercîhin idaresi demektir. Akliyetten, hasîsa-i tezekkürden mahrum olan rûhlar, hassasiyetin ilel ve esbâbı ile değil, yalnız netâic-i hâliyesiyle alâkadar kalacağından murûr-ı zaman ahkâmına çabuk mâruz olurlar ve cüz'î felâketlerde derhal ıztırâba düşerler.

İnsanlık bekāyı büyük bir zevk bilmekle beraber teceddüdden lezzetyâb olur. Fakat sevilen yenilik memâtın yeniliği değil, hayâtın yeniliğidir. Lebîd:

لِكُلِّ جَدِيدٍ لَذَّةٌ غَيْرَ أَنَّنِى

وَجَدْتُ جَدِيدَ الْمَوْتِ غَيْرُ لَذِيذٍ

beytiyle 'her yeninin bir tadı var, fakat ben mevtin yenisini tatsız buldum' diye büyük ve basit bir ha-

kikat söylemiştir. İnsanda meyl-i teceddüd, bir taraftan rûhun temâyülâtındaki nâmütenâhîlikten, bir taraftan da hayat-ı hâdisin teceddüd-i şu'ûn zımnında bekâpezîr olmasından münba'istir. Bekā içinde teceddüd, teceddüd içinde bekā; işte nefsin aradığı budur. Vicdân-ı nefsînin asıl zevki bundadır ve bunun içindir ki bekāya nâzır olan akıl ile teceddüde nâzır olan hissin cihet-i vahdetine merbuttur. Yoksa ale'l-ıtlâk hubb-i teceddüdün bir mânası yoktur. Bütün ihtisâsât tehavvül ve teceddüde merbut, elemler de bir ihtisastır. Hâlbuki elem getiren teceddüd sevilmez. Her elem muhbir-i mevt gibi göründüğü için elem, her lezzet müeyyid-i hayat gibi göründüğü için lezzettir. Nüfûs-i kâmileye bunlar oldukları gibi görünürler, onlar bazı lezâizi âlâm, bazı âlâmı lezâiz tâkip edeceğini bilirler. Bazı âlâmı kabul, bazı lezâizi reddederler. Âlâm ve lezâizi haysiyet-i hissiyeleriyle değil, haysiyet-i akliyeleriyle muhakeme ederler. Hissiyattan ma'kûlât, ma'kûlâttan ihtisas çıkarırlar. Çünkü bunlar akıl ve hissin nokta-i telâkīsinde bulunan bir vicdân-ı nefsîye mâliktirler. Nefs-i emmâre değil, nefs-i mutmainne erbâbıdırlar. Tecârib-i cüz'iye ile aldanmaz, tecârib arasında cihet-i temâsül ve istikrâyı gözetirler. Aynı zamanda ta'lîl-i aklîye mahkum kalmayıp yarınki tecribenin bir cihet-i tehavvülü hâiz olabileceğini de bilirler ve burada akliyet ve hissiyetlerini Cenâb-ı Müsebbibü'l-esbâb'a rabtederek bir hiss-i ta'abbüdle nâmütenâhî sahasına atılırlar. Sırf hissî vicdan ile yürüyenler, tecârib-i cüz'iyeye merbut olup âlâm ve lezâizin mebâdî ve netâicinden gāfil bulundukları gibi, sırf vicdân-ı aklî ile yürüyenler de tecârib-i cüz'iyenin zevk-i şuhûdundan gāfil ve mebâdî-i akliyede meknuz olan tecelliyât-ı hissiyeden mahrum olurlar. Çünkü akl-ı mücerred bir zihniyet-i mahza demektir. Zihin ise bizzat bir vicdân-ı şuhûdî değil, vicdânın bir mâzî kıymetini hâizdir. O zihniyetin hâl ve istikbâl ile münâsebetidir ki asıl zevk-i vicdânı teşkil eder. Meselâ akıl bir kere Allah'a götürür, fakat o akla mu'ârız olmayan vicdan hissidir ki şu'ûn-i rûzmerre ile o visâlin zevkini tazeler durur. Hissiyatı kapanmış olan akl-ı mahzın kârı sönük bir intibâ'-ı mâzînin zıll-i hayâlinde durup kalmaktır. İlk neşve-i idrâki veren mebde'-i intibâ' ne kadar murûr-ı zamana uğrarsa o neşve o nisbette söner, yerine kasvet gelir.

Ahd-i nübüvvet uzaklaştıkça, heyecân-ı şebâb geçtikçe kalbleri bir cümûd kaplar, tezkîr-i muttarid hassasiyeti tehyic edemez olur. Vâkı'ât-ı hayat muttarid giderse itiyad, revnak-ı hissîyi izâle eder. Tehavvülât-ı cedîde vâki' olursa bu tehavvülâtın kanunlarına ve mebâdî-i vicdâniyesine tefrî'an mütâlâası kesb-i su'ûbet eyler. Rûhlar bu vukū'ât-ı cedîdeyi mebâdî-i asliyeleriyle telif edemedikçe buhran ve ıztırâb-ı vicdanî hâsıl olur. Hâlbuki teşehhî veya ıztırab içinde re'y yoktur. Bu suretle Hak'tan tebâ'üde düşülmüş ve bekā mübhemiyet kesb etmiş bulunur. Bu kasvet ve buhran tâkat-fersâ bir hâle gelince gönüllerde gelişigüzel bir meyl-i teceddüd uyanır. Arzettiğim vechile her teceddüd hayat olmayacağı ve teceddüdün kıymeti mutazammın bulunduğu cihet-i temâsül ile bekāyı teyid edebilmesinde ve tehavvül ve tehaffuzun derece-i azametinde bulunacağı için cihet-i temâsülden mahrum ve tegāyür-i mutlaka müntehî olan teceddüdler artık teceddüd değil, bekāyı yıkan bir tebeddüldür. Bir aslın seyr-i inkişâfını tâkip etmeyen, bir vâkı'a-i ibtidâiyenin etrafında bir silsile-i tekâmül ahz eylemeyen teceddüdler mevt-i küllîdirler. Buna lisân-ı şeriatta 'bid'at-ı seyyie' ıtlak olunur. Hep şiir olmak isterseniz darabât-ı hakikat karşısında nazm u âhengi gāib edersiniz; hep akıl ve mantık olmak isterseniz henüz ihâtanızdan hâriç bulunan tecelliyât-ı hayat karşısında bedbin olursunuz. Hep akl-ı fâ'il olmak ve her şeyi fikr-i ta'lîl ile halletmek isterseniz yarınki tecelliyât-ı Hak karşısında kör bir mutaassıb olursunuz. İlhâm-ı Hak'tan, feyz-i tecribeden mahrum kalırsınız. Hep akl-ı kābil olmak isterseniz, her yeni tesir altında bir kisve-i rûhiyeye giren bir hevâî olursunuz. Akl-ı fâil, yani fikir ve istintac mütenâhî; akl-ı kābil, yani ihtibar, tecribe ve istikrâ gayr-i mütenâhîdir. Fakat o mütenâhîler, Hayy u Kayyûm olan Zât-ı Hakk'ın ehadiyetine istinad sayesinde sûretpezîr-i vücûd olabilir. Bütün mevcûdiyetinizle Hakk'a bağlı değilseniz vâridât-ı akliye ve hissiyeniz şirk içinde yüzer, akl-ı fâilin mütenâhî olan fâide-i istintâcından bile mahrum düşersiniz. Hakk'a bağlı iseniz hem vâridatınız tezâyüd eder ve hem vahdet-i rûhiyenizi ibtal etmeyecek bir tarz-ı muntazamda devam eder. Bu sayededir ki yalnız bekā-yı nev'înizi değil, bekā-yı şahsînizi bile temin etmek saadetine mazhar olursunuz. Cenâb-ı Hak âlem dediğimiz şu teceddüdât-ı gayr-i mütenâhiyenin nizâm-ı vahdetini halk ve idare eden kudret-i bâliğadır. O kudret-i bâliğa-i vahîdeye istinad eden bir dinin tenâhîsi yoktur, böyle bir din bir safha-i tekâmülde tevakkuf edip kalacak bir vâkı'a-i ibtidâiye değil, her tekâmülü ihtivâ eden bir hasîsa-i rahmâniye ve rabbâniyedir. İşte اِعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا... إلخ âyeti: 'Ey mü'minler! Biliniz ki Cenâb-ı Allah'a yalnız aklen değil, aklen ve hissen merbut olan insanlar için murûr-ı zaman korkusu yoktur. Onlar eskidikçe yenilenmek imkânını bilmeli, peyderpey eşvâk-ı cedîde içinde ile'l-ebed pâyidar olmalıdırlar. Bu din mahdud bir safha-i tekâmülde

tevakkuf için nâzil olmuş bir din-i hâs değil, nâmütenâhî tekâmülü idare için inzal olunmuş mebâdî-i hakkayı mutazammın bir din-i âmmdır' gibi bir meal ifade ve îmâ etmektedir.

Kitab'dan aldığımız bu mâna ve mebde' bir hadîs-i şerifte tarîkıyla îzâh olunmuştur. Peygamberimiz buyuruyor ki:

اِنَّ اللّٰهَ يَبْعَثُ لِهٰذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا

'Cenâb-ı Allah bilâ-şübhe her yüz sene başında yani her asırda bu ümmete dinini tecdîd ediverecek adam veya adamlar gönderecektir' [Ebû Dâvûd, Melâhim, 1] diye bir vaadi ifade eden bu hadîs-i şerif ber vech-i âtî nıkātı mutazammındır:

1) Bi'l-ibare ba'S-i müceddidi vaad ediyor.

2) Bi'l-işâre lüzûm-i tecdîde tenbih ve bunu asır ile tevkīt ediyor.

3) Bi'l-îmâ ümmeti her asır başında teceddüde imâle ve kesb ve kabûlüne teşvik eyliyor.

4) 'Hâzihi'l-ümmeti' ibaresi, teceddüdde ümmetin hâziyyeti mahfuz kalacağında ve teceddüdün tebeddül değil, bu hâziyyet ve hüviyeti teyid ve idâme etmesi lüzûmunda nastır.

5) Müceddidin teşahhusuna işaret vardır.

İşte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu suretle bize tūl-i emed, murûr-ı zaman netâicinden ictinab ve istihlâsın tarîkini ve cihet-i kesbiyetini irâ'e buyurmuştur. Demek oluyor ki her asır başında dinimizin teceddüdüne intizar bir hakkımız ve bu teceddüdü yapacak müceddide nâiliyet için çalışmak bir vazifemizdir. Biz vazifemizi idrak edersek Cenâb-ı Allah da vaadini infaz edecektir. Bu suretle murûr-ı zaman kasvetinden kurtulmaya çalışacağız ve nûr-i nübüvvet uzaklaştıkça biz ona yaklaşacak ve bu sayede hassasiyetimizi muhafaza ederek neşveden neşveye koşacağız.

Şimdi mebâdî-i ilmiye ve akliyesi sabit ve mahfuz olan dinimize bu teceddüd nasıl gelebilir? Fikr-i bid'ate karşı muhâcim olan dîn-i mübîn bu teceddüdü nasıl temin edebilecek? Şunu iyi derhâtır etmek lâzım gelir ki evvel ve âhir söylediğim vechile teceddüd, tebeddül ve tahrif değildir. İslâm'da en büyük düstur, düstûr-i vahdet olduğu için bütün mebâdî-i sâire bu düstûr-i vahdetin cihet-i inkişâfı nokta-i nazarından âmil olacak ve bütün teceddüdâtta bu nokta-i nazar mahfuz tutularak hâziyyet-i ümmet muhafaza edilecektir. Bu suretle her asırda vâki' olan fikrî ve maddî hâdisât bir tecribe nokta-i nazarıyla tedkik edilip mebâdînin suver-i tatbîkiyesine ircâ'-i nazar olunacak ve bu suretle bir taraftan tecrübî ve istikrâî, diğer taraftan aklî ve istintâcî muzâ'af bir seyr ile cihet-i telâkī bulunacak ve bu suretle hayât-ı ümmete şu'ûrî veya lâ-şu'ûrî olarak giren şu'ûnât-ı cedîdenin neseb-i sahîha-i dîniye ve şer'iyesi tenkih ve tesbit olunacak ve avârız-ı mühlike olan bid'atlarla, esbâb-ı hayâtiyeden olan inkişâfât-ı cedîde bi't-tefrîk birisi tayy ve birisi takrir edilecek ve nihâyet ukūl ile hissiyyât tevhid olunarak vicdanlara yeni ihtiyaçları tatmin eden yeni bir neşve-i şetâret ve emniyet verilmek hususuna itinâ kılınacaktır. Mebâdî-i mansûsa mahfuz tutulacak ve fakat tefrî'ât ve tatbîkât nokta-i nazarından yenilikler husûle gelecek, daha doğrusu bizimseyeceğimiz yeniliklerle bizimsemeyeceğimiz yeniliklerin hudûdu ayrılmak gibi bir inkişâf-ı vicdânî elde edilecek ve bu tarîk ile nefs-i ictimâ'î fetret ve şikāktan kurtulacaktır. Müceddidin yapacağı şey vahdeti kırmak, şikākı artırmak, usûlü inkâr, fürû'u tecrid, istikāmetten inhiraf, teşehhiyât-ı mücerredeye tebe'iyet suretiyle vicdân-ı ümmeti ecnebî vicdanlara temsil etmek ve hâziyyet-i ümmeti ref' edecek bid'iyyâta yol açmak olmayacaktır. Teceddüd bize nefret değil mahabbet zerk edecek, herâs değil emniyet getirecektir. Her asrın tarihini güzelce zabtetmek ve o tarihte, esbâb ve ilel-i şer'iyenin kıymet-i ameliyeleri ve netâic-i ictimâ'iyelerini tedkik ve bu suretle asr-ı sâbıkın bir fezlekesini yapıp asr-ı âtînin ihtiyâcâtını tâyin eylemek; işte verese-i enbiyâ olacak ulemâ-i dinin vazifeleri budur. Bu ihtiyâcât bazen nazarî, bazen amelî kıymetleri hâiz olur. İhtiyâcât-ı nazariye ilmî, ihtiyâcât-ı ameliye amelî şahsiyetler ister ki müceddidler işte bu şahsiyetlerden zuhur edecek ve bu şahsiyetler ümmetin hâziyyetinden yetişmek lâzım gelecektir.

Kelâm ve hikmetin bi'l-cümle ulûm ve fünûn ve kâffe-i akliyyât ile, fıkhın teşrî'iyyât ve ictimâ'iyyât ile, hadis ve tefsirin ahlâk ve edebiyat ve bütün cihât-ı dîniye ve insâniye ile olan alâkaları takviye ve tenmiye olunur; bir cihetten hak ve bâtılın, bir cihetten de hüsn ü kubhun mi'yârları tavzih ve ta'mîm kılınır ve hâlden me'yus olan gönüller istikbal için bir aşk-ı câvidânî bahşedecek münyeler, mefkûrelerle işbâ' kılınır. İlim ve akıl, şu'ûn-i cedîde içinde vicdân-ı ictima'înin bekā-yı vahdetini taht-ı damâna

en [4747] birinci sebeplerden birini teşkil ettiğine şu suretle işaret buyuruluyor {اِنَّ الْمُصَّدِّق۪ينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ} ilh...

{وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪[1]} Hem Allah'a ve resullerine[2] iman edenler ki imanlarının keyfiyeti Sûre-i Bakara'nın hâtimesinde beyan olunmuştu. {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصِّدّ۪يقُونَ وَالشُّهَدَٓاءُ} Onlar hep sıddîklar[3] ve şehidlerdir. ❁ "**Sıddîklar**" Allah'ı ve Resûlünü tasdik ve tasdîkine sadakatte en ileri gidenler; "**şehidler**" Allah yolunda can veren mücâhidler ki cennetlik olduklarına şehadet edilmiş meşhudlar; yahut hakikatte ölmüş olmayıp hayatta bulunduklarına şehadet edilmiş olmakla henüz hazır demek olan[4] şâhidlerdir. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} Rablerinin indinde ❁ Allah yanında, yani hakīkī mü'minler[5] Allah'ın hükm ü ilminde sıddîklar ve şehidler hükmünde ve tıpkı onlar gibidirler. Çünkü Allah'a ve Resûlüne hakikaten iman etmiş olanlar onlar gibi Allah'ın ve peygamberlerinin bütün haberlerini tasdik ve imanına sadakat eder ve Allah için onların fiillerine sıdk ile şehadet ve mu'âvenet eylerler. Onun için {لَهُمْ} onlara ❁ öyle sıdk u şehadet ile iman edenlere {اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ} onların, yani sıddîkların ve

---

alarak zarûriyyât-ı diniye ve ictimâiyeyi takviye eder, hayat da nefs-i ictimâ'înin bu vahdet içinde aşk ve heyecânını gıcıklar. Tenâfür gider, yerine tecâzüb gelir. Ervâh ve kulûb Livâi'l-Hamd-i Ahmedî altında toplanır, zıll-i Arşu'r-Raḥmân'da öpüşüp koklaşacak bir hayât-ı câvidânî iktisab eyler. Artık أَشْهَدُ أَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ kelime-i şehadeti ağızdan çıkıp havaya münkalib olmaz, bütün mânasıyla gönüllerde ve cemî' a'zâ-yı mükellefede kemâl-i şuhûd ile rakseder. Gulgule-i tekbir en heyecanlı marş olur. Dîdâr-ı ebed görünür, zevk-i fenâ hiçleşir. Bu dîdâr muvacehesinde insaniyet aşktan aşka, feyzden feyze koşarak asr-ı tâlîde daha yüksek bir kemâl için hazırlanır.

لِلَّذ۪ينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌۜ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ

[Yûnus 10/26] sırrı hüveydâ olur.

Peygamber-i zîşân Efendimiz Hazretleri bizi bu suretle tūl-i emedin fütur ve kasvetinden kurtaracak bir va'd-i ilâhîyi tebşir etmiş ve fi'l-hakīka zaman zaman bu va'd-i ilâhî tahakkuk ederek beyza-i İslâm'ı ırktan ırka, memleketten memlekete götürmüştür. Bin tarihlerinden beridir ki biz feyzimizi bu düsturda aramadık ve onun için zāmin-i bekā bir teceddüdden mahrum kaldık. Heves ettiğimiz teceddüdler, hep teceddüd-i mevt gibi acı bir tebeddül oldu. Yıktı, yapmadı. Bugün âlem-i İslâm büyük bir sukūtun ve aynı zamanda büyük mesâibden mütevellid azîm bir intibahın halecânıyla müteheyyicdir. Bu intibah içinde Cenâb-ı Hak'tan o neşve-i mev'ûdeyi isteyelim ve isterken ilmiyle dini mütebâyin, aklı ile hissi mütehâlif, nâmülâyim ve çatlak medeniyetleri değil, insanlığa kemâl-i vahdetiyle yapışacak ve vicdân-ı millîmizi kökünden kavrayacak olan bir medeniyet-i mes'ûdeyi münye ve mefkure ittihâz edelim." (*Metâlib ve Mezâhib*, s. 29-36 (1926); s. 42-49 (2019))

1 B: "ورسوله".
2 F, M ve B: "Resulüne".
3 B: "sâdıklar".
4 M (ilk baskı): "alan".
5 B +"yani".

şehidlerin ecirleri ve nûrları vardır. ۞ Onlar da onlara mev'ud olan ecr ü nûra nâil olurlar. Müfessirlerin[1] beyânına göre şu fark ile ki bunlarınki onlarınki[2] gibi katlanmaz[3]. Bu suretle seçilirler. Aralarında mâhiyet farkı bulunmaz, lâkin keyfiyet ve derece farkı bulunur. Bazı müfessirler de bu âyeti başka türlü rabt etmişler ve demişlerdir ki: اُولٰٓئِكَ'nin haberi هُمُ الصِّدّٖيقُونَ'da tamam olmuştur, burada vakfetmelidir. وَالشُّهَدَٓاءُ, صِدّٖيقُونَ'a ma'tuf değil, mübtedâdır. Haberi[4] لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ'dur. Ve bu üç zamirin üçü de "şühedâ"ya râci'dir. Buna göre mâna [4748] şu olur: "Allah'a ve Resûlüne iman edenler, onlar hep sıddîklardır. Rablerinin indinde şehidler ise onların kendilerine mahsus ecirleri ve nûrları vardır." Bu surette şühedâdan murad فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهٖيدٍ [en-Nisâ 4/41] âyetinde olduğu gibi peygamberler olmak da melhuzdur. {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ} Âyetlerimize yalan deyip küfredenler ise onlar hep ashâb-ı cahîmdir. ۞ Cehennemde muhalleddirler. Kādî Beyzâvî der ki: "Bundan nârda hulûdun kâfirlere mahsus olduğu anlaşılır. Zira terkib ihtisâsa delâlet ettiği gibi sohbet de örfen mülâzemete delâlet eyler."[5]

Mü'min ve kâfir iki kısmın âhiretteki hâllerini bu suretle beyandan sonra dünyanın, yani âhiret saadetini istihsâl için sarf olunmayan fâni hayâtın ehemmiyetsizliğini tasvir ile âhiret kazancına teşvik için buyuruluyor ki:

اِعْلَمُٓوا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزٖينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِۜ كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهٖيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًاۜ وَفِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ شَدٖيدٌۙ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿٢٠﴾ سَابِقُٓوا

1 M (ilk baskı): "Müfsirlerin".
2 B: "bunlardaki onlardaki".
3 M: "katlanamaz".
4 B: "Hâlbuki".
5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 188:
«وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنا أُولَئِكَ أَصْحابُ الْجَحِيمِ» فيه دليل على أن الخلود في النار مخصوص بالكفار من حيث أن التركيب يشعر بالاختصاص والصحبة تدل على الملازمة عرفا.

اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۙ اُعِدَّتْ لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ
وَرُسُلِه۪ۜ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْت۪يهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ ﴿٢١﴾ مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ
فِي الْاَرْضِ وَلَا ف۪ٓي اَنْفُسِكُمْ اِلَّا ف۪ي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَاۜ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرٌۚ
﴿٢٢﴾ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍۙ
﴿٢٣﴾ اَلَّذ۪ينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِۜ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَم۪يدُ
﴿٢٤﴾ لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْم۪يزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ
بِالْقِسْطِۚ وَاَنْزَلْنَا الْحَد۪يدَ ف۪يهِ بَأْسٌ شَد۪يدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ
بِالْغَيْبِۜ اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَز۪يزٌ۟ ﴿٢٥﴾

[4750] **Meâl-i Şerîfi**

Biliniz ki dünyâ hayat bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir tefâhur ve mâl ü evlâdda bir çokluk yarışından ibarettir. Bir yağmur temsîli gibi ki otu rençberleri imrendirmiştir, sonra heyecâna gelir, bir de görürsün[1] sararmıştır, sonra da bir çörçöp olur[2]. Âhirette ise şiddetli bir azab bir de Allah'tan bir mağfiret ve bir[3] rıdvan vardır. Dünyâ hayat bir aldanış metâ'ından başka bir şey değildir (20). Siz Rabbinizden bir mağfirete ve eni yerin[4] göğün eni gibi bir cennete yarışın ki Allah'a ve resullerine[5] iman edenler için hazırlanmıştır. O Allah'ın fazlıdır, onu dilediği kimselere verir ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (21). Ne Arz'da, ne de nefislerinizde bir musibet başa gelmez ki Biz onu fiile çıkarmazdan evvel bir kitapta yazılmış olmasın, şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır (22). Şunun için ki kaybettiğinize gam yemeyesiniz ve size verdiğine de güvenmeyesiniz. Allah çok övünen kurulanın topunu sevmez (23). Onlar ki hem bahillik ederler hem de halka

---

1 B +"ki".
2 M ve B: "sonra da olur bir çörçöp".
3 F, M ve B -"bir".
4 F, M ve B: "yerle".
5 H, F ve B: "Resûlüne".

bahillik emrederler. Her kim de ardını dönerse haberi olsun ki Allah, Ganî Hamîd O (24). Celâlim hakkı için Biz resullerimizi beyyinelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirdik ki insanlar adaletle tutunsunlar. Bir de demiri indirdik, onda hem çetin bir sertlik hem de insanlar için birçok menfaatlar vardır ve çünkü Allah kendisine ve resullerine gıyâbda[1] yardım edenleri belli edecek, şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir (25).

{اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Dünyâ hayat ❁ yani âhiret kazancı için sarfedilmeyen, âlem-i bekā nimetlerinin iktisâbına vâsıta kılınmayan fâni hayat sırf çocukları aldatan ve yorgunluktan başka semeresi olmayan şu hâllerden ibarettir: {لَعِبٌ} Bir oyun ❁ heves edilir, uğraşılır, boğuşulur. [4751] Yense de yenilse de netice itibariyle hiçe müncer olur. {وَلَهْوٌ} Ve eğlence ❁ insanı fâideli olan işinden, gücünden, vazifesinden alıkoyan ve vaktini öldürmekten başka bir işe yaramayan lehviyyât {وَزِينَةٌ} ve süs ❁ zâtî bir şeref bahşetmeyen ve kadınlar, çocuklar gibi gāfilleri aldatan giyimler kuşanımlar, ciciler biciler kabîlinden mücerred bir nümâyiş {وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ} ve aranızda bir tefâhur ❁ "ben senden üstünüm, ben fülan oğluyum" gibi bir övünüş, bir kurum. "**Tefâhur**" iftihar yarışı etmektir. "Fahr u iftihar" ise kişinin kendinden hâriç olan şeylere güvenip övünmesidir. {وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ} Ve emvâl ü evlâdda bir çokluk yarışı, bir gurur. ❁ İşte sırf dünya için yaşayanlara hayat bunlardan ibarettir. Onların bütün mesâîleri bunlar içindir[2]. {كَمَثَلِ غَيْثٍ} Bir yağmur meseli gibi ki {اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ} otu küffârı imrendirmiştir. ❁ Burada "küffâr" şer'an mâruf olan mânasıyla kâfirler demek dahi[3] olabilir ise de İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden mervî olduğu üzere çiftçi rençberler mânasına olması daha müreccahtır.[4] Çünkü "küfr" asıl lügat mânasında örtmek demek olduğu ve çiftçiler tohumu toprağa atıp

---

1 F, M ve B: "gıyabında".
2 F, M ve B -"Onların bütün mesâîleri bunlar içindir".
3 B: "dahi demek".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 464:

قال ابن مسعود: المراد من الكفار الزراع.

örttükleri cihetle onlara da bu vasıf ıtlak edilir. Otların bitmesi de hayvânât dolayısıyla en evvel onları hoşlandırır. Ancak bu tâbirin ihtiyar buyurulması mâlum olan mânaya[1] tevriyeden de hâlî olmaz, âhirete inanmayan kâfirlerin hoşlandığı da hayvânî bir hayat olduğuna işaret için bu tâbir kullanılmış demektir. {ثُمَّ يَهِيجُ} Sonra heyecâna gelir ❁ coşar, gürelir, yahut kurumaya yüz tutar, körelir {فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا} bir de [4752] bakarsın onu sararmış görürsün {ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا} sonra[2] bir hutâm, bir çöp olur. ❁ İşte dünyâ hayâtın temsîli budur. {وَفِى الْاٰخِرَةِ} Âhirette ise {عَذَابٌ شَدِيدٌ} şiddetli bir azab var. ❁ Bu[3] dünyâ hayâta inhimâkin neticesi olan elîm bir acıdır[4]. Onun için burada evvela azab haber veriliyor {وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ} bir de Allah'tan bir mağfiret ❁ bütün günahları örten, zahmetleri unutturan, künhü tasvîre sığmayan bir[5] mağfiret {وَرِضْوَانٌ} ve bir rıdvan var ❁ ki her şeyden büyük, her zevkten üstün, Allah'ın rızâsına ermek رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ [el-Beyyine 98/8] mısdâkınca hem marzî hem râzı olmak, o ebedî hoşnutluk, bütün saadetlerin a'zamı, bütün safâların ekmelidir. Bu ise dünyâ hayâtı gaye edinmeyip âhiret için çalışan mü'minlere[6] mev'uddur. Görülüyor ki şedîd bir azâba mukabil iki şey zikrolunuyor: mağfiret ve rıdvan; bunda rahmetin galebesine bir tenbih vardır. Hâsılı {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ} dünyâ hayat metâ'-ı gurûrdan başka bir şey değildir. ❁ Bir metâ'dır fakat bir aldanma metâ'ıdır. Hoş gibi görünür lâkin neş'esi humar ile, zevki elem ü hicran, azâb-ı nîrân ile neticelenir. Ancak Sa'îd b. Cübeyr Hazretleri'nden mervî olduğu[7] üzere metâ'-ı gurûr olması, âhiret talebinden alıkoyması cihetiyledir. Ama Allah teâlâ'nın rıdvânına ve âhiret metâlibine vesile edinilmesi haysiyetiyle ne güzel metâ', ne güzel vesiledir.[8] O hâlde insan olanlar

1 F, M ve B -"mânaya".
2 M: "sona".
3 F, M ve B -"Bu".
4 F, M ve B: "acı".
5 M ve B -"bir".
6 B: "kimselere".
7 B -"olduğu".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 464:
قال سعيد بن جبير: الدنيا متاع الغرور إذا ألهتك عن طلب الآخرة، فأما إذا دعتك إلى طلب رضوان الله وطلب الآخرة فنعم الوسيلة.

dünyâ hayatın geçici zevklerine kendilerini kaptırmayıp sonundaki o firak ile bir taraftan o şedîd azâbı bir taraftan da o mağfiret ve rıdvânı düşünmeli de yalnız azab korkusuyla değil o mağfiret ve rıdvâna lâyık bir neş'e, bir aşk u mahabbet ile âhiret için çalışmalı, o büyük murâda [4753] ermelidir. Onun için buyuruluyor ki: {سَابِقُٓوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} ilh. ❁ Âl-i İmrân'da geçen وَسَارِعُٓوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ [3/133] âyetine bak. "**Müsâra'at**" ve "**müsâbaka**" sür'at yarışı, geçmek yarışı, mefhûmen farklı olmakla beraber mütelâzimdirler. سَابِقُوا Müsâbaka edin, yani sizden evvelki ümmetlerin sâbikūnunu geçmek ve onlardan daha ileri olarak Rabbinizin mağfiretine ve tavsif olunan cennet ü rıdvâna ermek için lâzım gelen esbâbı hazırlamak hususunda koşu meydanlarında yarışan yarışçılar gibi yarışın, güzel hayırlı amellerde mücahede edin {اُعِدَّتْ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ[1]} ki o cennet Allah'a ve resullerine[2] iman edenler için hazırlanmıştır. ❁ O hâlde müsâbakanın aslını bu imanda müsâbaka teşkil eder. Bu imanda müsâbaka ise Allah ve Resûlünün teblîğâtını tasdik ve icrâda mümkin olan mesâînin en yükseğini sarf eylemek, yani yukarıda geçtiği üzere Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' ile itaatte yarış etmek suretiyle olacaktır. {ذٰلِكَ} O i'dâd, yani vaad olunan o geniş cenneti hazırlayış[3] {فَضْلُ اللّٰهِ} Allah'ın fazlıdır. ❁ Üzerine vâcib olduğu için değil, mahza fazl u keremiyle ihsan ettiği bir atıyyesi, bir bahşişidir. {يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} O fazlını dilediği kimselere verir. ❁ Onun için onu öyle iman edenlere tahsis buyurmuştur. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ} Ve Allah çok büyük fazl sâhibidir. ❁ Onun için O'na öyle büyük ve geniş bir fazl çok görülmez, sizler hemen iman[4] edip ona ermek için yarışarak çalışın da muvaffakiyeti yine O'nun fazlından ümid edin, fakat "dünyâ hayatın peşin olan eğlencelerini

---

İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 35 (mülhak); İbn Ebi'd-Dünyâ, *ez-Zühd,* s. 174:

عن سعيد بن جبير قال: الغرة من الله أن يصر العبد في معصية الله، ويتمنى على الله في ذلك، والغرة في الدنيا أن يغتر بها وأن تشغله عن الآخرة أن يمهد لها ويعمل لها كقول العبد إذا أفضى إلى الآخرة: «يا ليتني قدمت لحياتي»، وأما متاع الغرور فهو ما يلهيك عن طلب الآخرة، فهو متاع الغرور، وما لم يلهك فليس بمتاع الغرور، ولكنه متاع بلاغ إلى ما هو خير منها.

1 H, F, M ve B: "ورسوله".
2 H, F, M ve B: "Resulüne".
3 H: "hazırlamak".
4 B -"iman".

bırakıp da böyle âhirette mev'ud olan bir [4754] mağfiret ve cennet için yarışa kalkışmakta gerek memleket ve gerek nüfus itibariyle birtakım dünyevî zararlar, sıkıntılar, musibetler başa gelmek ihtimâli varken öyle bir müsâbakaya nasıl girişilebilir?" denirse buyuruluyor ki: {مَٓا اَصَابَ مِنْ مُصٖيبَةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فٖى كِتَابٍ} Ne Arz'da ne de nefislerinizde hiçbir musibet isabet etmez ki her hâlde bir kitapta yazılı olmasın. ❁ "**Musîbet**" hedefine isabet eden mermi gibi insana şiddetle[1] dokunan hâdise ve felâkettir. Arz'da musibet, Arz'da[2] herhangi bir zarar ve harâbîye sebep olan âfetler, ziyanlardır. Kuraklık, kıtlık hâsılat veya hayvânâta ârız olan âfetler[3], ev veya şehir yıkımı, arazi zayâ'ı, zelzele vesâir her türlü zararlara şâmil olur. Nefislerdeki musibet de ölüm, hastalık, yara, bere, kırık, hapis, işkence, açlık, susuzluk, züğürtlük gibi canlara ta'alluk eden acılardır. Tatlı muvaffakiyetler Allah'ın fazlı olduğu gibi bütün musibetler de Allah'ın ilm-i ezelîsinde veya Levh-i Mahfuz'da yazılmış bir takdîridir. Öyle ki {مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَا} o Arz, veya o nefisler veya o musibet; yaratmamızdan, vücûda getirmemizden evvel yazmışızdır.[4] ❁ "O nasıl mümkin olur?" denilmesin {اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌ} zira o Allah'a göre kolaydır. ❁ Çünkü Allah teâlâ madde ve müddetten müstağnîdir. O hâlde mukadder olan musibetten ise kaçınmakla kurtulunmaz. O yazılmış ise yalnız müsâbakaya girişenlere değil, kaçanlara veya oturup zevk ve rahatına bakanlara dahi gelir çatar. Bu hususta böyle itikad etmeli ve o yolda hareket eylemelidir. Mesâibe karşı böyle kadere itikadın kalbe kuvvet ve metanet vermek, gerek acı ve gerek tatlı hâdisât karşısında sarsılmamak için büyük fâideleri[5] vardır. Bu şöyle beyan buyuruluyor: {لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ} O yazı şu hikmet içindir [4755] ki kaybettiğiniz dünya nimetlerine gam yemeyesiniz, yerinmeyesiniz ❁ "Allah'ın takdîri böyle imiş" diye mütesellî olup metanetinizi muhafaza edesiniz {وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ} ve size verdiği ile de güvenmeyesiniz ❁ mağrurlanmayıp

1 H: "şiddetli".
2 B -"musibet, Arz'da".
3 B -"ziyanlardır. Kuraklık, kıtlık hâsılat veya hayvânâta ârız olan âfetler".
4 H ve F: "yaratılmadan, vücûda getirilmeden evvel yazılmıştır".
5 F, M ve B: "sarsılmamak faidesi".

هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبّ۪يۗ لِيَبْلُوَن۪ٓي ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ [en-Neml 27/36] diye sonunu düşünesiniz. Zira hepsinin mukadder yazılı olduğuna imanı olan ve kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' duygusunu besleyen kimseler Allah teâlâ'nın vukû'ât ile tebeyyün eden acı tatlı kazâ ve kaderi tecelliyâtı karşısında hasbe'l-beşeriye müteessir veya mütehassis olsa da kendini şaşırmaz, ne gamın ıztırâbına ne de sevincin gurur ve heyecânına kaptırmaz. Hepsinin Hak'tan indiğini ve nice gizli hikmetleri bulunduğunu bilerek her iki hâlde de gönlünü Allah'ın mağfiret ve rıdvânı neş'esine bağlayıp huşû' ve rızâ hisleriyle vazifesine bakar. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ} Hem Allah çok iftihar eden kurumlunun, yani çok övünen, mağrurlanan kibirlilerin, kendini beğenmişlerin hiçbirini sevmez. ❁ Bu tezyil ferahın mahzûrunu ve mezmum olan nev'ini beyandır. Demek ki mezmum olan ferah kibir ve gurur getiren fazla güveniştir. Zira "fehûr" mübalağa sîgasıdır. Çok iftihar edici demektir. "Muhtâl" de "ihtiyâl"den ism-i fâil olup, kendinde görünen bir fazilet tahayyül ederek kurumlanan mütekebbir demektir ki, "kendini beğenmiş" tâbir ederiz. Aslında "huyelâ"dan müştaktır. {اَلَّذ۪ينَ} ❁ مُخْتَالٍ'den bedel yahut هُمُ الَّذ۪ينَ mânasına mahzuf mübtedânın haberidir, sıfat olamaz. Çünkü مُخْتَالٍ nekre, bu ma'rifedir. Yani şöylelerini ki yahut onlar öyle kimselerdir ki {يَبْخَلُونَ} bahillik ederler ❁ Sadaka ve i'âne vermekten, Allah yolunda infak eylemekten mallarını kıskanır, esirgerler, hasislik ederler {وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ} [4756] nâsa da bahillik emrederler. ❁ Bu emir iki vechile olur. Ya nasihat ediyormuş gibi doğrudan doğruya ağızlarıyla söylerler; iktisattan, idareden bahsederek sıkılığa, hasisliğe teşvik ederler, yahut hâlleriyle herkese nekeslik numûnesi olurlar. {وَمَنْ يَتَوَلَّ} Her kim de ardını dönerse ❁ Allah yolunda infaktan yüz çevirirse {فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ[1] الْغَنِيُّ الْحَم۪يدُ} haberi[2] olsun ki Allah, Ganî Hamîd ancak O'dur. Hiç ihtiyâcı olmayan, zâtında mahmud ve memduh olan, zengin ancak O'dur. Onların yüz çevirmeleriyle O'nun hiçbir şeyi

---

1 B –"هو".
2 B: "haberiniz".

eksilmez, zarar onların kendilerine ait olur. İhtiyaç kendilerinindir. Burada Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer kıraatlerinde فَاِنَّ اللّٰهَ الْغَنِىُّ الْحَمٖيدُ هُوَ'siz okunur. Mâna değişmez.

Bunun üzerine hamdi iktizâ eden eltâf-ı ilâhiyeden bazılarını ihtar ve yüz çevirenleri inzar siyâkında buyuruluyor ki: {لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ} Celâlim hakkı için beyyinelerle, yani açık ve kat'î burhanlar ve mucizelerle resullerimizi gönderdik {وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمٖيزَانَ} ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirdik. ❁ "Kitâb"dan murad cinstir. Yazının bildirilmesi de zımnındadır. "Mîzân" da mâlum terazi demektir ki âlemdeki muvâzenet kanununun bir alâmet ve mi'yârı olarak eşyânın muvâzenetini tâyin için kullanılır. Bunun indirilmesi ise cânib-i[1] Hak'tan beşerin ilmine indirilmesi, ilham ile bildirilmesi, i'mal ve isti'mâlinin öğretilip emrolunmasıdır, ki bu da muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî ile alâkadardır[2]. Böyle kitap ve mîzan da indirildi {لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ} ki nâs insaf ve adaletle doğrulsun. ❁ Âdî terazi tartabildiği şeylerde bir adalet, bir denkleştirme mi'yârı olmakla beraber hukūkī muvâzenelerin hepsini ölçmek için kâfi değildir. Fakat adalet mefhûmunun en mahsüs bir misâl veya vâsıtasını [4757] gösterdiği için "mîzân" kelimesi mutlak adalet remzi olarak da kullanılır. Burada da "mîzân" hukūkī, ictimâ'î, siyasî muvâzeneyi tâyin eden mi'yâr-ı adalet mânasına olmak münâsibdir. Muvâzeneyi bozan, adaleti ihlâl edenlere gelince: {وَاَنْزَلْنَا الْحَدٖيدَ} Bir de demiri indirdik ❁ yani mebzûlen yaratıp mevcûdiyetini bildirdik, kullanılmasını öğrettik. {فٖيهِ بَأْسٌ شَدٖيدٌ} Onda şiddetli bir be's ❁ kuvvetli bir darbe, çetin bir azab var. Çelik silahlar, harb aletleri ondan yapılır {وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ} ve insanlar için birçok menfaatler vardır. ❁ İğneden ipliğe hiçbir sanat yoktur ki onda demirin hizmet ve menfaati olmasın. Demir bütün sanâyi'in, medeniyetin[3] hem belkemiği hem eli ve tırnağı gibidir. Mezarlar da onunla kazılır, şehirler de onunla yapılır, yiyecek de onunla, giyecek de onunladır. Fahreddin Râzî'nin

---

1 B: "cenâb-ı".
2 B -"ki bu da muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî ile alâkadardır".
3 M ve B -"medeniyetin".

dediği gibi demirin insanlığa menfaati[1] altından çok fazladır. Denilebilir ki altın bulunmaz olsa dünya maslahatlarında büyük bir eksiklik olmaz. Lâkin demir bulunmasa hemen hemen bütün mesâlih-i dünya muhtel olur. Zamanımızda makinecilikle demir sanâyi'inin vâsıl olduğu derece ise hemen hemen her şeyi istîlâ etmiştir. Hem be's-i şedîdi artırmış, hem menâfi'i çoğaltmıştır. Öyle ki devletler küçük bir kâğıt parçasını altın yerine ikāme ederek altının kıymetini değilse de tedavülünü hayli tevkif etmiş ve hatta altın mikyâsının kaldırılmasını bile lakırdı sahasına atmış[2] oldukları hâlde, demirin bir iğnesini eksiltmek şöyle dursun, demir ihtiyâcının günden güne şiddetini artırdığını görmekten başka bir şey yapamamaktadırlar. Şüphe yok ki beşeriyetin böyle her taraftan demir çemberleriyle kuşatılması ve derelerin tepelerin demir makinelerden savrulan dinamit ateşleriyle dekken dekkâ edilmesi nice kalblere kasvet vermekte ve kitap ve mîzan düşünmeyip yumuşak döşeklerde [4758] rahata meftun olan veya engin cehalet ve atâlet derelerinde çalıp oynamak isteyen nice milletleri وَلَهُمْ مَقَامِعُ مِنْ حَدِيدٍ [el-Hac 22/21] mazmûnunca demir kıskaçlar içinde cehennemî bir tazyik ile ezmekte, bu ise demirdeki şiddetli be'sin tezâhürâtından bulunmaktadır. Fakat bu şiddetli be'si, bu kuvvetli tazyîki kırarak yüksek bir hürriyet havası teneffüs etmek için cevv-i semâya doğru uçuran tayyareler de demirdeki lâ-yuhsâ menâfi'in şevâhidi cümlesinden olduğunda şüphe yoktur. Hâsılı demirin insanlar için menâfi'i pek çok ve insanların demire ihtiyâcı altına[3] ihtiyaçlarından çok fazla olduğundan dolayı Allah teâlâ demiri altından çok ve kolay bulunur bir surette yaratmış ve altından önce keşfini müyesser de kılmıştır. Altını ise ihtiyâcın kılleti hasebiyle[4] az ve nâdirü'l-vücûd yaratmış ve zor bulunacak ve kirlenmez bir kıymet mîzânı yapılacak vechile ağırlık ve izzetiyle Arz'ın derinliklerine atmıştır. Allah teâlâ'nın cûd u hikmeti ve kullarına rahmet ve inayeti âsârından

1 M ve B: "hizmeti".
2 B -"ve hatta altın mikyâsının kaldırılmasını bile lakırdı sahasına atmış".
3 F, M ve B: "altın".
4 B: "nisbetiyle".

biri de ihtiyaç çok olan şeyleri tabiatta daha çok ve kolay bulunur bir hâlde yaratmış olmasıdır. Nitekim hukemâ derler ki hayatta en çok ihtiyaç havayadır. Çünkü bir lahza ri'elere vusûlü munkatı' olsa insan derhâl ölür. Allah teâlâ da onu en çok ve en kolay bulunur ve kolaycacık teneffüs edilir bir surette yaratmış, öyle ki insan hiçbir tekellüfe muhtaç olmaksızın onu tabîî olarak teneffüs eder. Suya ihtiyaç havadan az olduğu için onu bulmak biraz daha güç, yiyeceğe ihtiyaç sudan az olduğu için onu bulmak daha güç, kezâlik yiyeceklerin envâ'ı da ihtiyâcın mertebesine göre mütefâvittir. Bulunması[1] zor olana ihtiyaç daha az olur. Mücevherâta ihtiyaç daha az olduğu için onlar da cidden az ve çok zorlukla bulunur ve onun için kıymetli olurlar. Bütün bunlardan şunu anlarız ki tab'an bir şeye ihtiyaç ne kadar çoksa o da hilkatte o nisbette çok bulunur. O hâlde Allah'ın rahmetine ihtiyâcımız [4759] hepsinden daha çok olduğu için Allah teâlâ'nın bize rahmetini her şeyin en kolay bulunan bir fazlı kılacağını da ümid ve niyaz ederiz.

سُبْحَانَ مَنْ خَصَّ الْعَزِيزَ بِعِزِّهِ   وَالنَّاسُ مُسْتَغْنُونَ عَنْ أَجْنَاسِهِ
وَأَذَلَّ أَنْفَاسَ الْهَوَاءِ وَكُلُّ ذِي   نَفْسٍ فَمُحْتَاجٌ إِلَى أَنْفَاسِهِ[2]

Bu âyetin nazîri اَللّٰهُ الَّذٖٓى اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ[3] وَالْمٖيزَانَ [eş-Şûrâ 42/17] ve وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمٖيزَانَ [er-Rahmân 55/7] âyetleridir. Burada kitap ve

---

1 B -"en".

2 Tenzih o sübhâna ki azîzi izzine tahsis buyurmuş, nâs da ecnâsından gınâya ermiştir. Havanın nefesleri-ni mebzul kılmış, her nefes sâhibi ise onun enfâsına muhtaçtır [Müellifin notu].

Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 471-472:

وعند هذا يظهر أن أكثر مصالح العالم لا تتم إلا بالحديد، ويظهر أيضا أن الذهب لا يقوم مقام الحديد في شيء من هذه المصالح فلو لم يوجد الذهب في الدنيا ما كان يختل شيء من مصالح الدنيا، ولو لم يوجد الحديد لاختل جميع مصالح الدنيا، ثم إن الحديد لما كانت الحاجة إليه شديدة، جعله سهل الوجدان، كثير الوجود، والذهب لما قلت الحاجة إليه جعله عزيز الوجود، وعند هذا يظهر أثر وجود الله تعالى ورحمته على عبيده، فإن كل ما كانت حاجتهم إليه أكثر، جعل وجدانه أسهل، ولهذا قال بعض الحكماء إن أعظم الأمور حاجة إليه هو الهواء، فإنه لو انقطع وصوله إلى القلب لحظة لمات الإنسان في الحال، فلا جرم جعله الله أسهل الأشياء وجدانا، وهيأ أسباب التنفس وآلاته، حتى إن الإنسان يتنفس دائما بمقتضى طبعه من غير حاجة فيه إلى تكلف عمل، وبعد الهواء الماء، إلا أنه لما كانت الحاجة إلى الماء أقل من الحاجة إلى الهواء جعل تحصيل الماء أشق قليلا من تحصيل الهواء، وبعد الماء الطعام، ولما كانت الحاجة إلى الطعام أقل من الحاجة إلى الماء، جعل تحصيل الطعام أشق من تحصيل الماء، ثم تتفاوت الأطعمة في درجات الحاجة والعزة فكل ما كانت الحاجة إليه أشد، كان وجدانه أسهل، وكل ما كان وجدانه أعسر كانت الحاجة إليه أقل، والجواهر لما كانت الحاجة إليها قليلة جدا، لا جرم كانت عزيزة جدا، فعلمنا أن كل شيء كانت الحاجة إليه أكثر كان وجدانه أسهل، ولما كانت الحاجة إلى رحمة الله تعالى أشد من الحاجة إلى كل شيء فنرجو من فضله أن يجعلها أسهل الأشياء وجدانا، قال الشاعر:

سبحان من خص العزيز بعزه   والناس مستغنون عن أجناسه
وأذل أنفاس الهواء وكل ذي   نفس فمحتاج إلى أنفاسه.

3 F, M ve B -"بالحق".

mîzan ile demirin münasebetlerine dair Fahreddin Râzî tefsirindeki şu güzel vecihleri okumadan geçmeyelim:

"1. Teklîfin medârı iki emirdir: Birisi lâyık olanı yapmak, ikincisi de lâyık olmayanı terketmektir. Evvelkisi maksûd bi'z-zâttır. Zira maksûd bi'z-zât terk olsaydı hiç kimse yaratılmamak lâzım gelirdi. Çünkü terk ezelden hâsıl idi. Lâyık olan fiil ise ya nefse müte'allik olur ki o ulûm ve ma'âriftir, yahut bedene müte'allik olur ki o da âlât ve cevârih ile amellerdir. İşte enfüsî fiillerden lâyık olanı yapmaya tevessül olunacak şey kitaptır. Hak bâtıldan, delil şüpheden onunla temyiz olunur. Bedenî fiillerden lâyık olanı yapmaya tevessül olunacak şey de mîzandır. Çünkü amellerde en ağır teklifler halk ile muameleye râci' olanlardır. Mîzan da adlin zulümden, fazlanın eksikten temyîzine medar olandır. Demirdeki kuvvet ve şiddet de halkı lâyık olmayan fiillerden zorla men' vâsıtasıdır. Hâsılı kitap kuvve-i nazariyeye, mîzan kuvve-i ameliyeye, demir lâyık olmayanın def'ine işarettir. Bu üçten en şereflisi rûhânî maslahatlara riayet, sonra cismânî maslahatlara riayet, sonra da lâyık olmayanlardan zecr olmak hasebiyle âyette bu tertîbe riayet olunmuştur.

2. Muamele ya Hâlık iledir, bunun yolu kitaptır; [4760] yahut halk iledir, bu da ya ahbab ile ya a'dâ ile olur. Ahbab ile muamele müsâvât ile, o da mîzan iledir. A'dâ ile muamele de kılıç ve demir iledir.

3. İnsanlar üç kısımdır. Birincisi sâbikūndur. Onlar halka kitabın muktezâsına göre muamele ederler, insaf ederler. Kendi haklarında ise semâhatli davranır, intisâfa müracaat etmezler, şüphe mevkilerinden[1] sakınırlar. İkincisi muktesitlerdir. Bunlar hem başkasının hakkına insaf ederler, hem kendi hakkını ister intisaf ederler. Bunlar için ise mîzan lâzımdır. Üçüncüsü haksızlar, zâlimlerdir. Bunlar kendi haklarında insaf isterler, fakat başkalarının hakkında insaf etmezler. Kendi canlarının yandığını istemez, başkalarının ise canını yakarlar. Bunlara karşı da kuvvet, demir lâzımdır.

---

1 H: "mevkiinden".

4. İnsan ya hakikat makāmındadır ki[1] nefs-i mutmainne ve mukarrebîn makamıdır. Bu makamda sükûnu ancak Allah'a olur ve ancak kitâbullah ile amel eder. Nitekim اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Râ'd 13/28] buyurulmuştur. Yahut tarikat makāmındadır, bu da nefs-i levvâme makāmı, ashâb-ı yemîn makāmıdır. Bu makamda ifrat ve tefritten sakınıp doğru yolda gidebilmek için ahlâkı tanımakta bir mîzan lâzımdır. Yahut şeriat makāmındadır ki bu da nefs-i emmâre makamıdır. Bunda ise nefsi terbiye için riyâzât-ı şâkka ve mücahede demiri lâzımdır.

5. İnsan ya mükâşefe sâhibi vâsılîndendir. Onun enîsi ancak kitap ve zikrullahtır. Yahut taleb ve istidlâl sâhibidir. Onun için de bir delil ve hüccet mîzânı lâzımdır. Yahut da inad ve mükâbere sâhibidir. Onun da demirle arzdan def'i lâzımdır.

6. Din ya usûl veya fürû'dur. Diğer bir tâbir ile ya ma'ârif veya a'mâl ve ahlâktır. Usûl kitaptan alınır. Fürû'a gelince maksud insanların maslahatları ve adaletle doğruluklarıdır. Bu ise mîzan ile olur. Zira mîzan [4761] adalet remzidir. Bu iki tarîki terkedenlerin de te'dîbi için demir lâzımdır.

7. Kitap, Allah teâlâ'nın kitâbında zikreylediği adl ü insâfı muktezî ahkâma işarettir. Mîzan da nâsı o adl ü insâfa ibtinâ eden ahkâma doğru sevke işarettir ki bu hükûmetlerin işidir. Demir de temerrüd edenleri kuvvet ve kılıç ile sevkin lüzûmuna işarettir. Bundan anlaşılır ki kitaba sâhip olan ulemânın mertebesi, kılıca sâhip olan ümerânın mertebesinden yüksektir. Daha çok münasebet vecihleri bulunabilirse de bu zikrolunanlar tenbih için kâfi gelebilir."[2]

---

1 F, M ve B +"bu".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 470:

في وجه المناسبة بين الكتاب والميزان والحديد وجوه. أحدها: وهو الذي أقوله أن مدار التكليف على أمرين: أحدهما: فعل ما ينبغي فعله والثاني: ترك ما ينبغي تركه، والأول هو المقصود بالذات، لأن المقصود بالذات لو كان هو الترك لوجب أن لا يخلق أحد، لأن الترك كان حاصلا في الأزل، وأما فعل ما ينبغي فعله، فإما أن يكون متعلقا بالنفس، وهو المعارف، أو بالبدن وهو أعمال الجوارح، فالكتاب هو الذي يتوسل به إلى فعل ما ينبغي من الأفعال النفسانية، لأن يتميز الحق من الباطل، والحجة من الشبهة، والميزان هو الذي يتوسل به إلى فعل ما ينبغي من الأفعال البدنية، فإن معظم التكاليف الشاقة في الأعمال هو ما يرجع إلى معاملة الخلق، والميزان هو الذي يتميز به العدل عن الظلم والزائد عن الناقض، وأما الحديد ففيه بأس شديد، وهو زاجر للخلق عما لا ينبغي، والحاصل أن الكتاب إشارة إلى القوة النظرية، والميزان إلى القوة العملية، والحديد إلى دفع مالا ينبغي، ولما كان أشرف الأقسام رعاية المصالح الروحانية، ثم رعاية المصالح الجسمانية، ثم الزجر عما لا ينبغي، روعي هذا الترتيب في هذه الآية وثانيها: المعاملة إما مع الخالق وطريقها الكتاب أو مع الخلق وهم: إما الأحباب والمعاملة

İşte Allah teâlâ böyle kitap ve mîzan ve bir de insanlara hem be'si[1] hem de birçok menâfi'i olan demiri indirdi ki nâs okumayı ve adalet ölçülerini bellesin, adl ü hakka niyetle tutunsun, belini doğrultsun, mu'âmelât ve harekâtında demirin be'sinden sakınsın ve onun kullanılmasını da öğrenip gerek siyaset ve gerek sanâyi' ve ticaret nokta-i nazarından menâfi'inden istifade etsin {وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ} hem de şunun için ki Allah kendisine ve gönderdiği peygamberlerine ani'l-gıyâb, yani bilfiil Hakk'ın huzûruna varmadan evvel yahut gösteriş için değil hulûs-i[2] kalb ile yardım eden mücâhidleri ilm-i ezelîsinde olduğu gibi fiilen de temayüz ettirip belli etsin de ecirlerini versin. ❁ "Allah'a yardım", dine[3] yardım ve irâde-i cüz'iyeyi sarftır (*Sûre-i Muhammed'de geçen* اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [47/7] *âyetine bak*). {اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَز۪يزٌ} Şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir. ❁ Kuvveti pek çok, izzetine nihâyet yoktur. Her şeye gālib, her dilediğini yapmaya kādir, mağlub edilmesine imkân tasavvur olunmaz, hârikalar yaratır bir sâhib-izzettir. Bu tezyîlin fâidesi hem hakkı tahkik hem de yardım teklîfinden hatırlara gelmesi melhuz olan bir [4762] eksiklik tevehhümünü def' ile vâki' olan nusret ve mücahede tekliflerinin fâidesi insanların kendilerine ait olduğunu ihtar ve aynı zamanda muhalefetten tahzir için beliğ bir inzardır.

معهم بالسوية وهي بالميزان، أو مع الأعداء والمعاملة معهم بالسيف والحديد وثالثها: الأقوام ثلاثة: إما السابقون وهم يعاملون الخلق بمقتضى الكتاب، فينصفون ولا ينتصفون، ويحترزون عن مواقع الشبهات، وإما مقتصدون وهم الذين ينصفون وينتصفون، فلا بد لهم من الميزان، وإما ظالمون وهم الذين ينتصفون ولا ينصفون ولا بد لهم من الحديد والزجر ورابعها: الإنسان، إما أن يكون في مقام الحقيقة وهو مقام النفس المطمئنة ومقام المقربين، فههنا لا يسكن إلا إلى الله، ولا يعمل إلا بكتاب الله، كما قال: «ألا بذكر الله تطمئن القلوب» (الرعد ١٣/٢٨) وإما أن يكون في مقام الطريقة وهو مقام النفس اللوامة، ومقام أصحاب اليمين، فلا بد له من الميزان في معرفة الأخلاق حتى يحترز عن طرفي الإفراط والتفريط، ويبقى على الصراط المستقيم وإما أن يكون في مقام الشريعة وهو مقام النفس الأمارة، وهاهنا لا بد له من هاهنا لا بد له من حديد المجاهدة والرياضيات الشاقة وخامسها: الإنسان إما أن يكون صاحب المكاشفة والوصول فلا أنس له إلا بالكتاب، أو صاحب الطلب والاستدلال فلا بد له من ميزان الدليل والحجة أو صاحب العناد واللجاج، فلا بد وأن ينفى من الأرض بالحديد وسادسها: أن الدين هو إما الأصول وإما الفروع، وبعبارة أخرى: إما المعارف وإما الأعمال، فالأصول من الكتاب، وأما الفروع: فالمقصود الأفعال التي فيها عدلهم ومصلحتهم وذلك بالميزان فإنه إشارة إلى رعاية العدل، والحديد لتأديب من ترك ذينك الطريقين وسابعها: الكتاب إشارة إلى ما ذكر الله في كتابه من الأحكام المقتضية للعدل والإنصاف، والميزان إشارة إلى حمل الناس على تلك الأحكام المبنية على العدل والإنصاف وهو شأن الملوك، والحديد إشارة إلى أنهم لو تمردوا لوجب أن يحملوا عليهما بالسيف، وهذا يدل على أن مرتبة العلماء وهم أرباب الكتاب مقدمة على مرتبة الملوك الذين هم أرباب السيف، ووجوه المناسبات كثيرة، وفيما ذكرناه تنبيه على الباقي.

1 F, M ve B: "beis".
2 H: "huzûr-ı".
3 M ve B: "Allaha yardımın ma'nası dinine"; F: "Allah'a yardımın dinine".

Şimdi o peygamberleri bir nevi tafsil ve nübüvvet ve kitaptan sonra bir de kuvvet isti'mâlinin sebebini beyan ile hâtimeye temhid olarak buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً وَاِبْرٰهٖيمَ وَجَعَلْنَا فٖى ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍۚ وَكَثٖيرٌ
مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاٰتَيْنَاهُ
الْاِنْجٖيلَ وَجَعَلْنَا فٖى قُلُوبِ الَّذٖينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةًۜ وَرَهْبَانِيَّةًۨ ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا
عَلَيْهِمْ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَاۚ فَاٰتَيْنَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْۚ
وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٢٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ
مِنْ رَحْمَتِهٖ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً تَمْشُونَ بِهٖ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌۙ ﴿٢٨﴾ لِئَلَّا يَعْلَمَ
اَهْلُ الْكِتَابِ اَلَّا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ وَاَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ
وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٢٩﴾

[4763] **Meâl-i Şerîfi**

Hem celâlim hakkı için Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik, zürriyetlerinde de nübüvvet ve kitabı atâ kıldık. Öyle iken içlerinden[1] *bazısı hidâyeti kabul etmiş, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır (26). Sonra onların izleri üzerinde resullerimizle tâkip ettik, bir de Meryem'in oğlu Îsâ ile tâkip ettik ve ona İncil'i verdik ve ona tâbi' olanların kalblerinde bir rikkat, bir merhamet yarattık. Bir de rehbâniyet ki onu onlar ibtidâ'*[2] *ettiler, Biz onu üzerlerine yazmamıştık*[3]*. Ancak Allah rızâsını aramak için yaptılar, sonra da ona hakkıyla riayet etmediler. Biz de içlerinden iman etmiş olanlara ecirlerini verdik, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır (27). Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve Resûlüne iman edin ki sizlere rahmetinden iki nasib versin ve size bir nûr bahşeylesin ki onunla yürüyesiniz, hem de size mağfiret*

1 H: "içinden".
2 F, M ve B: "ibda'".
3 H: "yazmıştık".

buyursun. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (28). Çünkü ehl-i kitab bilmeyecek mi ki Allah'ın fazlından bir şeye güç yetiremezler ve hakikat fazl Allah'ın yedindedir, onu dilediğine verir ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (29).

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا وَاِبْرٰهِيمَ} ❁ لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ kavlini bir nevi tafsildir. Vâv istînâfiye, lâm kasem muvattı'esi, قَدْ tahkik içindir. وَبِجَلَالِي قَدْ أَرْسَلْنَا demek gibidir. Bu kuvvetli tekidler "vâv"ın delâlet ettiği mukadder[1] suâlin cevabı ve Resûl-i Ekrem'in kitaptan mâ'adâ bir de kuvvet ve seyf ile mücahedeye me'mur olarak irsâli sebebinin[2] îzâhı olan bu beyânı takviye ve ehemmiyetini iş'âr [4764] içindir. Mukadder sual, kelâmın gelişinden anlaşıldığına göre şöyledir: Açık mucizelerle resuller gönderildikten ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirildikten sonra insanların adaletle doğrulmaları için bunlar kâfi olmalı değil miydi? O hâlde bir de demirin şiddetli be'si ile menâfi'inin istihsâli için mücahede emri ve onunla inzar edici yeni bir resul irsâlinin hikmeti nedir? İşte hem bu gibi hâtıralara cevap hem de sûrenin âhirini evveline uygun bir hâtime ile bağlamaya temhid olmak üzere buyuruluyor ki: Nâm-ı celâlime yemin ile söylerim, hakikaten Biz Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik {وَجَعَلْنَا فِى ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ} zürriyetlerinde de nübüvvet ve kitabı atâ kıldık ❁ yani kendilerine risalet verdikten başka zürriyetleri içinde de peygamberler yaptık ve onlara kitaplar vahy eyledik. İbn Abbas'tan burada "kitap" kalem ile yazı mânasına olduğuna dair bir rivayet vardır.[3] Buna göre demek olur ki daha evvel vahyolunan kitaplar yalnız ezberlerde tutulabilenlerden ibaret iken sonradan yazının îcâdıyla yazılmaya da başlanmıştır. Nitekim Tevrat yazının îcâdından sonra nâzil olan kitaplardandır. {فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ} Öyle iken içlerinden hidâyeti kabul eden, doğru yolu tutan var {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} onunla beraber çokları fâsıktırlar. ❁ Doğru yola yanaşmamış yahut doğru yoldan çıkmış, fıskı âdet edinmişlerdir. Demek ki yalnız kitap

1 M ve B +"bir".
2 F, M ve B: "esbâbının".
3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVI, 97:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: الكتاب الخط بالقلم.

ekserî[1] insanların insaf ve hakkāniyetle tutunmaları için kâfi değildir. Bunun hâlâ da böyle olduğunu isbat için de buyuruluyor ki: {ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا} Sonra onların izleri üzerinde resullerimizle tâkip ettik. ❁ "**Takfiye**" aslı ense demek olan "kafâ" kelimesinden me'huz olup [4765] bir kimseyi diğerinin ensesinden ve ardı sıra yollamak, ona kafadar etmek demektir. Yani bir zaman fâsıladan sonra o evvel gönderilen resullerin[2], peygamberlerin izlerince arkalarından kafadarları olmak üzere ardı ardına birçok peygamberler gönderdik ki Mûsâ'dan sonraki Benî İsrâil peygamberleri hep bunlar içinde dâhildirler. {وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ} Bir de Îsâ ibn Meryem ile tâkip ettik. ❁ Yani o ardı ardına irsal nihâyet Îsâ aleyhisselâm'a kadar geldi, bir de onunla tekid olundu {وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ} ve ona İncil'i verdik. ❁ Âlûsî der ki: "Ona verilen İncil elyevm Nasârâ'nın ellerinde bulunan ve onun vilâdeti[3] kıssasıyla salbi kıssa-i müfterâsını hâvî olan İnciller değildir."[4]

Bugün Hıristiyanların ellerinde resmî olarak Matta İncili, Markos[5] İncili, Luka İncili, Yuhanna İncili nâmıyla dört İncil vardır ki isimlerinden ve mündericâtlarından da anlaşıldığı üzere hepsi sonradan yazılmıştır. Bunlar Hazret-i Îsâ'nın bir terceme-i hâli olarak yazılmış muhtelif eserlerdir. Tarihlerin beyânına göre Konstantin zamanında ilk teşekkül eden sinodda daha birçok İnciller içinden seçilmiştir. Nitekim Arapçaya terceme edilmiş olan "Barnaba İncili" nâmındaki gayr-i resmî İncil ile öbürlerinin arasında çok büyük fark vardır. Dört İncil'de Hazret-i Îsâ'nın mev'izaları olmak üzere yazılmış olan vaazlar[6] içinde hakīkī İncil âyetlerinin mazmûnu olması melhuz bulunan güzel kelâmlar da yok değil ise de[7], birçoklarının tahrîfe uğramış olduğu birbirleriyle

1 F, M ve B: "emri".
2 B -"resullerin".
3 M ve B: "miylâdı".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 189:

«وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ» بأن أوحينا إليه وليس هو الذي بين أيدي النصارى اليوم أعني المشتمل على قصة ولادته وقصة صلبه المفتراة.

5 M: "Merkuş".
6 B: "yazılar".
7 B: "çok ise de".

mukayesesinden anlaşılacak kadar bârizdir. En bârizi de tevhid rûhunu değiştirmiş, teslîse tebdil eylemiş olan noktalardır. Ma'amâfîh imana tergīb ile ahlâkī ve edebî incelikleri ihtivâ eden noktaları da vardır. {وَجَعَلْنَا فِى قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً} Ve ona, yani Îsâ'ya ittibâ' edenlerin kalblerinde bir [4766] şefkat ve merhamet yarattık ❁ aralarında sevişecek ve birbirlerine acıyıp yardımlaşacak bir kalb inceliğine muvaffak kıldık. Sûre-i Fetih'te Resûlullah'ın ashâbı hakkında رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ [48/29] buyurulduğu gibi merhametli idiler مَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِ [el-Feth 48/29]. Bundan başka {وَرَهْبَانِيَّةً} bir de rehbâniyeti ❁ "**Rehbâniyyet**" büyük bir korku hissiyle halktan[1] çekilip dünya lezâizini terkederek zühd ü riyâzat ile ibadette mübalağa etmektir ki esasen rehbâna mahsus fiil ve hâlet demektir. "Rehbân" da çok korkmak mânasına "rehbet"ten "râhib"in mübalağası olup çok korkan demektir. Bir de "râhib"in cem'i "râ"nın zammıyla "ruhbân" geldiğinden cem'e nisbet edilerek zam ile "ruhbâniyet" dahi denildiğini Ebussuud kaydeder.[2] "Ruhbanlık" râhibler hasleti demek olur. {ابْتَدَعُوهَا} Ki onu onlar ibtidâ' ettiler ❁ bid'at olarak ilkin kendileri ihdas ve iltizam etmek istediler. Yani {مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ} Biz onu üzerlerine yazmamıştık ❁ re'sen farz kılmamış, onunla mükellef tutmamıştık {اِلَّا ابْتِغَٓاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ} ancak Allah'ın rızâsını aramak için iltizam ettiler. ❁ Çünkü Ashâb-ı Kehf kıssasında geçtiği üzere Hazret-i Îsâ'nın ref'inden sonra mü'minler cebâbire tarafından tazyîke uğramış, kaç defalar katliamlara mâruz kalarak kırılmışlar, pek az kalmışlardı. Onun için fitneye düşmekten korkarak dinlerini muhafaza etmek ve kendilerini ihlâs ile ibadete vermek üzere rehbâniyeti ihtiyar edip dağ başlarına, gizli yerlere çekildiler. Taberî'nin[3] Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh'tan tahric ettiğine göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Bizden evvelkiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar,

---

1 F, M ve B -"halktan".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 153:

ورهبانيةً مبتدَعة من عندهم، أى: وفّقناهم للتراحم بينهم ولابتداع الرهبانيّة واستحداثها، وهي المبالغة في العبادة بالرياضة والانقطاع عن الناس، ومعناها الفِعْلة المنسوبة إلى «الرَّهبان» وهو الخائف «فَعْلان» مِن رَهِب كـ«خشيان» مِن «خشي» وقُرئ بضمّ «الراء»، كأنّها نسبة إلى «الرُّهبان» وهو جمع «راهب» كـ«رَاكب» و«رُكبان».

3 B: "Taberânî'nin".

içlerinden üçü necat buldu, sâirleri helâk oldu. Üç fırkadan birisi[1] mülûk ile karşılaştı, Allah'ın dini ve Îsâ ibn Meryem salevâtullahi aleyh'in dini üzerine onlarla çarpıştılar. Mülûk onları katlettiler, bir fırkanın [4767] da mülûk ile çarpışmaya tâkatleri yoktu, onların kavimleri arasında ikāmet edip Allah'ın dinine ve Îsâ ibn Meryem salevatullahi aleyh'in dinine davet ediyorlardı[2]. Mülûk bunları da katlettiler ve bıçkılarla biçtiler. Diğer bir fırkanın ise ne mülûk ile çarpışmaya ne de onların[3] kavimleri arasında ikāmete tâkatleri yoktu, bunlar da çöllere ve dağlara çekilerek oralarda terehhüb ettiler."[4] Hazret-i Yahyâ ile Hazret-i Îsâ'nın tecerrüd hayatlarında buna az çok bir numûne yok değil ise de o kendilerine farz kılınmış[5] değil idi. Ancak gayr-i meşrû bir hâl karışmamak şartıyla Allah rızâsı için nezr ü iltizam olunduğu takdirde îfâsı vücub kesbedecek ihtiyârî bir nâfile idi. Onlar Allah'ın rıdvânını aramak için onu ihtiyar ve iltizam ettiler {فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَـتِهَا} sonra da ona hakkıyla riayet etmediler ❁ riayet edenler bulundu ise de hepsi etmediler. Çokları اِنَّ كَثِيراً مِنَ الْاَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/34] mazmûnuna mâsadak oldular. O re'fet ve rahmet[6] ile tevhîdi bırakıp ruhbanlık bahanesiyle hazine toplamaya ve teslîse sapmaya ve ahlâksızlık yapmaya kalkıştılar. {فَاٰتَيْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْ} Biz de içlerinden iman edenlere ecirlerini verdik {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} çokları ise fâsıktırlar ❁ hakkıyla riayet şöyle dursun, iman hudûdundan çıkıp fısk içinde pûyân olarak nâsın adalet ve insaf ile kıyâmına mâni' olmaktadırlar. İşte hâl bu merkezde iken Allah teâlâ İbrâhim zürriyetinden Resûlü Muhammed Mustafâ'yı yeni bir kitap ve

---

1 H: "biri".
2 H: "eyliyorlardı".
3 H: "ne mülûk ile çarpışmaya da onları".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 204-205. Krş. Nesâî, Kadâ, 12:
عن عبد الله بن مسعود، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اختلف من كان قبلنا على إحدى وسبعين فرقة، نجا منهم ثلاث وهلك سائرهم: فرقة من الثلاث وازت الملوك وقاتلتهم على دين الله ودين عيسى ابن مريم صلوات الله عليهم، فقتلتهم الملوك؛ وفرقة لم تكن لهم طاقة بموازاة الملوك، فأقاموا بين ظهراني قومهم يدعونهم إلى دين الله ودين عيسى ابن مريم صلوات الله عليه، فقتلتهم الملوك، ونشرتهم بالمناشير؛ وفرقة لم تكن لهم طاقة بموازاة الملوك ولا بالمقام بين ظهراني قومهم يدعونهم إلى دين الله ودين عيسى صلوات الله عليه، فلحقوا بالبراري والجبال فترهبوا فيها...
5 B -"değil ise de o kendilerine farz kılınmış".
6 F, M ve B: "O rahmet ve re'fet".

şeriat ve seyf ü kuvvet ile mücahedeye me'mur ederek irsal buyurdu. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Yani geçen resullere iman edip de ahidlerine riayet eyleyen ve ecre nâil olmuş bulunan mü'minler! Şimdi {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan [4768] korkun ❁ o fâsıkların mevki'ine düşmekten sakının da {وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ} Resûlüne iman edin ❁ yani son gönderdiği Resûlü Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem'e dahi iman edin {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهٖ} ki size rahmetinden iki nasib versin. ❁ Birisi evvelki resullere[1] imanın ecri, birisi de bu Resûlüne imanın ecri olan iki nasib. İbn Cerîr'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî radıyallâhu anh'tan tahric eylediği bir hadiste Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki[2]: ثَلاثَةٌ يُؤْتَوْنَ أجْرَهُمْ مَرَّتَيْن: رَجُل آمَنَ بِالْكِتَابِ الْأَوَّلِ وَالْكِتَابِ الْآخِرِ، وَرَجُلٌ كَانَتْ لَهُ أَمَةٌ فَأَدَّبَها وَأَحْسَنَ تَأدِيبَهَا ثُمَّ أَعْتَقَهَا فتَزَوَّجَها، وَعَبْدٌ مَمْلُوكٌ أَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ، وَنَصَحَ لِسَيِّدِهِ yani "üç kişi iki kere ecre nâil olurlar: Evvelki kitaba ve sonraki kitaba iman eden adam, ve bir cariyesi olup da onu güzel edeb ile terbiye sonra da onu âzâd edip de tezevvüc eden adam, bir de Rabbine güzel ibadet eden ve efendisine hayırhâh olan abd-i memluk."[3] {وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً} Ve size bir nûr bahşeylesin {تَمْشُونَ بِهٖ} ki onunla ileri doğru yürüyesiniz ❁ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ[4] يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ âyetinde beyan olunan nûr {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} ve size mağfiret buyursun ❁ geçmişte olan günahlarınızı rahmetiyle örtsün {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} ve Allah, Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ Yani fâsık olanlar dahi iman ettikleri takdirde onları da affeder, mağfiret ve rahmetiyle me'cur eyler. Onun için rahmeten li'l-âlemîn olan resûlünü fazlıyla ba's ü irsal buyurmuştur. {لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ} Ehl-i kitab bilmeyeceği için mi? ❁ Vâhidî demiştir ki: "Bu âyet müşkildir. Bunun mâkabline keyfiyyet-i ittisâli hakkında müfessirînin vâzıh bir kelâmı yoktur."[5] Müfessirînin ekserîsi buradaki لَا, لَٓا اُقْسِمُ'de olduğu gibi mezîd olup hâsıl-ı mâna

---

1 H: "sûrelere".
2 H -"ki".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 211. Krş. Buhârî, Cihâd, 143.
4 H ve F -"وَالْمُؤْمِنَاتِ".
5 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 321; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 475:
وهذه آية مشكلة وليس للمفسرين ولا لأهل المعاني فيها بيان ينتهى إليه ويلفق به بين هذه الآية والتي قبلها، وأقوالهم مختلفة متدافعة، وأقربها إلى الفهم وأحسنها قول قتادة.

müsbet olarak يَعْلَمَ demek olduğunu [4679] söylemişler ve mâkabline irtibâtı için de birkaç ihtimal beyan etmişlerdir. Fahr-i Râzî bunu kavl-i meşhur olarak şöyle hulâsa eder: Ehl-i kitab vahy ü risaletin ve kitâb u şer'in kendilerine mahsus olduğu iddiasında bulundukları cihetle Allah teâlâ onların Muhammed aleyhisselâm'a iman etmelerini emir ve buna büyük ecirler vaad buyurduktan sonra akabinde de bu âyeti getirmiştir ki maksad, nübüvvet faziletinin kendilerine mahsus olması itikādını kalblerinden izâle[1] etmek olup mâna şudur: "Bu hitab[2] ve beyan,[3] bu va'd ü va'îd, ehl-i kitâbın şunu bilmeleri içindir ki…" Ebû Müslim İsfahânî gibi bazıları da لَا'yı nefy mânasında tutmakla beraber, لَا يَقْدِرُونَ zamirini Peygamber ve ashâbına göndererek kelâmın fahvâsından yine müsbet mâna çıkarmak istemişler ve o[4] mânayı şöyle takdir etmişlerdir: "Bu ihtârı ve bu va'd ü va'îdi şunun için yaptık ki ehl-i kitab, Peygamber ve ashâbı[5] Allah'ın fazlından bir şeye kādir olamazlar, yani o iki ecr ü nûra, o mağfirete sebep olamazlar diye itikad etmesinler, bilakis kādir olacaklarını bilsinler. Zira şüphe yok ki kādir olamazlar diye bilmezlerse kādir olurlar diye bilmeleri lâzım gelir.[6] Râzî bu mânayı tercih etmiştir. Fakat biz, burada لا'nın zâid olmasını münâsib görmediğimiz gibi, ehl-i kitâba râci' olması zâhir olan لا يَقْدِرُونَ zamirinin Peygamber ve ashâbına

---

1 H: "âzâd".
2 B: "kitab".
3 F, M ve B +"ve".
4 B -"o".
5 H: "ashâbını".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 475-476:
واعلم أن أكثر المفسرين على أن «لا» هاهنا صلة زائدة، والتقدير: ليعلم أهل الكتاب، وقال أبو مسلم الأصفهاني وجمع آخرون: هذه الكلمة ليس بزائدة، ونحن نفسر الآية على القولين بعون الله تعالى وتوفيقه. أما القول المشهور: وهو أن هذه اللفظة زائدة، فاعلم أنه لا بد هاهنا من تقديم مقدمة وهي: أن أهل الكتاب وهم بنو إسرائيل كانوا يقولون: الوحي والرسالة فينا، والكتاب والشرع ليس إلا لنا، والله تعالى خصنا بهذه الفضيلة العظيمة من بين جميع العالمين، إذا عرفت هذا فنقول: إنه تعالى لما أمر أهل الكتاب بالإيمان بمحمد عليه الصلاة والسلام وعدهم بالأجر العظيم على ذلك الإيمان أتبعه بهذه الآية، والغرض منها أن يزيل عن قلبهم اعتقادهم بأن النبوة مختصة بهم وغير حاصلة إلا في قومهم، فقال: إنما بالغنا في هذا البيان وأطنبنا في الوعد والوعيد ليعلم أهل الكتاب أنهم لا يقدرون على تخصيص فضل الله بقوم معينين ولا يمكنهم حصر الرسالة والنبوة في قوم مخصوصين وأن الفضل بيد الله يؤتيه من يشاء ولا اعتراض عليه في ذلك أصلا. أما القول الثاني: وهو أن لفظة «لا» غير زائدة، فاعلم أن الضمير في قوله: «ألا يقدرون» عائد إلى الرسول وأصحابه، والتقدير: لئلا يعلم أهل الكتاب أن النبي والمؤمنين لا يقدرون على شيء من فضل الله وأنهم إذا لم يعلموا أنهم لا يقدرون عليه فقد علموا أنهم يقدرون عليه، ثم قال: «وأن الفضل بيد الله» أي وليعلموا أن الفضل بيد الله، فيصير التقدير: إنا فعلنا كذا وكذا لئلا يعتقد أهل الكتاب أنهم يقدرون على حصر فضل الله وإحسانه في أقوام معينين وليعتقدوا أن الفضل بيد الله. واعلم أن هذا القول ليس فيه إلا أنا أضمرنا فيه زيادة، فقلنا في قوله: وأن الفضل بيد الله تقدير وليعتقدوا أن الفضل بيد الله وأما القول الأول: فقد افتقرنا فيه إلى حذف شيء موجود، ومن المعلوم أن الإضمار أولى من الحذف، لأن الكلام إذا افتقر إلى الإضمار لم يوهم ظاهره باطلا أصلا، أما إذا افتقر إلى الحذف كان ظاهره موهما للباطل، فعلمنا أن هذا القول أولى والله أعلم.

ircâ'ını da muvâfık bulmuyoruz. Bizim kanaatimize göre bu âyet, اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ emrine muhalefet ettikleri takdirde ehl-i kitâba bir va'îd mâhiyetinde olup kelâm, istifhâm-ı inkârî mânasında ve "lâm" mukadder لَا يُؤْمِنُونَ'ye müte'allik olarak لِأَنْ لَا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَا يُؤْمِنُونَ takdîrindedir. Ve şöyle demek olur: Ehl-i kitab şunu bilmeyecekleri için mi iman etmeyecekler? Hayır, bilmeleri lâzım gelir {اَلَّا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} ki onlar Allah'ın fazlından olan[1] bir şeye karşı güç yetiremezler ❁ Allah'ın bir fazlı olan [4770] nübüvvet ve risaleti zorla alamazlar. Allah'ın fazlıyla risalet verdiği Resûlüne güç yetiremezler ve ona iman etmedikçe ona mev'ud olan fazla ecre nâil olamazlar {وَ} ve ❁ yine bilmeleri lâzım gelir ki {اَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ} fazl, Allah'ın yedindedir {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} onu dilediğine verir ❁ onun için Resûlüne risalet vermiş ve ona iman edenleri fazla ecr ü nûr ile mümtaz kılmıştır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ} Ve Allah çok büyük fazl sâhibidir. ❁ Ehl-i kitab bu hakikatleri bilmezler mi, bilmeyecekleri için mi Resûlüne iman etmeyecekler? Hayır, iman etmezlerse bunları bilmediklerinden değil, mücerred hased, taassub ve inad ile fısklarından dolayı iman etmezler. Onun için iman edenleri ondan sakındırmak için اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ diye hitab buyurulmuştur. İbn Cerîr'in Katâde'den tahric ettiğine göre يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ âyeti nâzil olduğunda ehl-i kitab Müslümanlara hased ettiler, onun üzerine de Allah teâlâ لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَلَّا يَقْدِرُونَ âyetini inzâl buyurdu.[2] Bir de demiştir ki: "Bize şöyle zikrolundu: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki 'bizim meselimizle bizden evvelki iki ehl-i[3] kitâbın meseli tıpkı şu temsil gibidir: Bir adam geceye kadar bir kırata çalışmak üzere birtakım ecîrler tutmuş, derken nısf-ı nehar olunca çalışmaktan usanmışlar vazgeçmişler, o da hesablarını görmüş, yarım kırat ücretlerini vermiş. Sonra yine geceye kadar çalışmak üzere bir kırata birtakım ecîrler daha tutmuş, onlar da ikindiye kadar çalışmışlar, sonra çalışmaktan

---

1 F, M ve B -"olan".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 214:

عن قتادة، قوله: «ياأيها الذين آمنوا اتقوا الله وآمنوا برسوله...» الآية، قال: لما نزلت هذه الآية حسد أهل الكتاب المسلمين عليها فأنزل الله عز وجل «لئلا يعلم أهل الكتاب ألا يقدرون...» الآية.

3 B -"ehl-i".

usanmış bırakmışlar, onların da hesâbını görmüş, o kadar ücretlerini vermiş.[1] Sonra da bakıyye kalan işe[2] geceye kadar çalışmak üzere iki kırata diğer birtakım ecîrler tutmuş, denilmiş[3] ki[4]: «Neye bunların ameli [4771] daha azken ücretleri daha çok?» O da demiş ki «mal benim istediğime veririm.» İşte umarım ki biz iki kırat ashâbından olalım.'"[5]

Burada Sûre-i Hadîd hitam buldu; اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلَى التَّمَامِ 23 Cumâdelâhire 1355 [10 Eylül 1936]. Bunu Mücâdele Sûresi tâkip edecektir.

رَبِّ يَسِّرْ وَلَا تُعَسِّرْ رَبِّ تَمِّمْ بِالْخَيْرِ.[6]

---

1 H -"Sonra yine geceye kadar çalışmak üzere bir kırata birtakım ecîrler daha tutmuş, onlar da ikindiye kadar çalışmışlar, sonra çalışmaktan usanmış bırakmışlar, onların da hesâbını görmüş, o kadar ücretlerini vermiş".

2 H: "amele".

3 F: "demiş".

4 H -"ki".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 214. Krş. Buhârî, İcâre, 8-9:

قال: ذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: إنما مثلنا ومثل أهل الكتابين قبلنا كمثل رجل استأجر أجراء يعملون إلى الليل على قيراط، فلما انتصف النهار سئموا عمله وملوا فحاسبهم فأعطاهم على قدر ذلك، ثم استأجر أجراء إلى الليل على قيراطين يعملون له بقية عمله، فقيل له ما شأن هؤلاء أقلهم عملا وأكثرهم أجرا؟ قال: مالي أعطي من شئت، فأرجو أن نكون نحن أصحاب القيراطين.

6 H ve F +"Yirmi yedinci cüz'ün hitâmı".

[4772]

سُورَةُ الْمُجَادَلَةِ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

MÜCÂDELE SÛRESİ

Mücâdele Sûresi, "dâl" üstün de esre de okunabilir, ikincisi daha mâruftur. Buna قَدْ سَمِعَ Sûresi dahi denilir. Hazret-i Übey radıyallâhu anh'ın mushafında "Sûre-i Zıhâr" denilmiş olduğunu da Âlûsî zikreder.[1] Bu sûre-i celîle Medenîdir. Atâ'dan Aşr-ı evvel Medenî bâkīsi Mekkî diye de bir rivayet vardır.[2] Kādî Beyzâvî bunun aksini, yani aşr-ı evvel Mekkî bâkīsi Medenî[3] denildiğini kaydetmiştir.[4]

Âyetleri Mekkî ve Medenî ta'dâdında yirmi bir, sâirlerinde yirmi ikidir. İhtilâf فِى الْاَذَلِّينَ'dedir.

Kelimeleri: Dört yüz doksan üçtür.

Harfleri: Bin dokuz yüz doksan ikidir.

Fâsılası ر، م، د، ذ، ز harfleridir.

Dâl'ın kesriyle "el-Mücâdile", ism-i fâil müfred müennes olup اَلَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا buyurulduğu üzere mücadele eden kadın demektir. Dâl'ın fethiyle "mücâdele" ise bunun masdarıdır. Ma'amâfîh gerek bu kadının mücadelesine ve gerekse sûrenin diğer âyetlerinde kâfirler ve münafıklarla olan mücadele mazmunlarına dahi muntabık olur. "**Mücâdele**" esasen çekişmek, yani iki tarafın kendi davasını isbat için tekrar tekrar sual ve cevap ile karşılaşması, şiddetle münakaşa ve muhasama etmesi demektir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 197. Krş. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd,* V, 298; Süyûtî, *el-Mu'terakü'l-akrân,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988, III, 199:

وسميت في مصحف أبيّ رضي الله تعالى عنه الظهار.

2 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 487; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 120:

مدنية في قول الجميع إلا رواية عن عطاء أن العشر الأول منها مدني وباقيها مكي.

3 H: "aşr-ı evvel Medenî bâkīsi Mekkî".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 192:

مدنية وقيل العشر الأول مكي والباقي مدني.

Hadîd Sûresi'nden sonra Mücâdele Sûresi'nin başlaması ne kadar mânalı olduğunu da beyâna hâcet yoktur. [4773] Hadîd Sûresi وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ diye hitam bulmuştu, bu sûre de evvelemirde Allah teâlâ'nın bir kadın hakkında tecellî eden fazlının beyânıyla başlayacak, sonra da Allah ve Resûlü ile yarışa kalkışan kâfirlere ve münafıklara hadlerini bildirecek ve nihâyet mü'minlere va'd-i rıdvan ile hitam bulacaktır. Bu suretle işbu Mücâdele Sûresi'nin evvelemirde kadın ve aile hukukunun tanzîmine dair ahkâm ile başlaması hem dinden maksud olan adaletin icrâsı için ilk evvel en zayıfların şikâyetlerini dinleyip insaf ve merhamet[1] dairesinde haklarının mümkin olduğu kadar ihkākı lüzûmuna, hem de düşmanlarla çarpışmazdan evvel dâhilî umûrun tanzîmi vücûbuna bir tenbih gibidir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّت۪ي تُجَادِلُكَ ف۪ي زَوْجِهَا وَتَشْتَك۪ٓي اِلَى اللّٰهِۗ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ
سَم۪يعٌ بَص۪يرٌ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَٓائِهِمْ مَا هُنَّ اُمَّهَاتِهِمْۜ اِنْ اُمَّهَاتُهُمْ اِلَّا الّٰٓـ۪ٔي
وَلَدْنَهُمْۜ وَاِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًاۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ ﴿٢﴾ وَالَّذ۪ينَ يُظَاهِرُونَ
مِنْ نِسَٓائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْر۪يرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَٓاسَّاۜ ذٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِه۪ۜ وَاللّٰهُ
بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿٣﴾ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَٓاسَّاۚ فَمَنْ
لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتّ۪ينَ مِسْك۪ينًاۜ ذٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَلِلْكَافِر۪ينَ
عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٤﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَقَدْ
اَنْزَلْنَٓا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۜ وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ مُه۪ينٌۚ ﴿٥﴾ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعًا فَيُنَبِّئُهُمْ
بِمَا عَمِلُواۜ اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌ ﴿٦﴾

[4774] **Meâl-i Şerîfi**

Evet işitti Allah, işitti o kadının dediğini ki kocası hakkında sana mücadele ediyor ve Allah'a şikayet eyliyordu, Allah da muhaverenizi

1 F, M ve B: "rahmet".

dinliyordu, çünkü Allah işitir görür (1). İçinizden zıhâr ile kadınlarından ayrılmaya kalkışan kimseler bilmelidirler ki o kadınlar onların anaları değildir, anaları ancak onları doğurmuş olanlardır. Bununla beraber onlar her hâlde çirkin ve asılsız bir lakırdı söylüyorlardır. Ma'amâfîh Allah'ın affı, mağfireti çok olduğunda da şüphe yoktur (2). Ve öyle kadınlarından zıhâr ile ayrılmaya kalkıp da sonra dediklerini geri alacak olanlar onun için ikisi temas etmezden evvel bir kul âzâd etmek lâzımdır. Bunu duydunuz a, işte siz bununla öğütlenirsiniz, hem[1] Allah her ne yaparsanız haberdardır (3). Ona gücü yetmeyen de ikisi temas etmezden evvel sırasıyla iki ay oruç tutsun, ona da güç yetiremeyen altmış yoksul doyursun. Bunlar Allah'a[2] ve Resûlüne iman edesiniz diyedir ve bunlar Allah'ın çizdiği hududdur, kâfirler için ise elîm bir azab vardır (4). Muhakkak ki Allah ve Resûlüne had yarışına kalkanlar çarpıldılar, tıpkı onlardan evvelkilerin [4775] çarpıldıkları gibi. Hâlbuki açık açık âyetler de indirmiştik, kâfirlere hem de hakāretli bir azab var (5). O gün ki Allah onları hep ba's edecek de bütün yaptıklarını kendilerine haber verecek. Allah onu bir bir saymış[3] onlarsa onu unutmuşlardır, Allah her şeye şâhiddir (6).

{قَدْ سَمِعَ} ❁ قَدْ tahkik ve tevakku'[4], yani vukū'a intizar mânalarına geldiğinden meal şu olur: Evet Allah işitti, hakikaten beklendiği gibi işitti, dinleyip îcâbını icrâ etti {قَوْلَ الَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا وَتَشْتَكِى اِلَى اللّٰهِ} o kadının sözünü ki zevci hakkında sana mücadele ediyor ve Allah'a şikâyet eyliyordu ❁ gam ve kederini döküyor, çaresini istiyordu. Rivayetlerin hâsılına göre bu âyetlerin inmesine sebep olan bu kadın ensardan Evs b. Sâmit'in zevcesi Havle binti Sa'lebe idi. Vak'a şöyle olmuştu: Zevci bulunan Evs b. Sâmit -ki Ubâde b. Sâmit'in biraderi idi- ihtiyarlamış, titizlenmişti. Bir gün kadın kendisinden bir şey istemiş, o da öfkelenip أَنْتِ عَلَيَّ كَظَهْرِ أُمِّي "sen bana anamın sırtı gibisin" deyivermişti ki buna

1 F -"hem"; M ve B: "ve".
2 F, M ve B: "Allah".
3 B: "yazmış".
4 F, M ve B: "tevki'".

"zıhâr" tâbir olunur. Câhiliye örfünde bir adam karısına bu sözü söylediği zaman o kadın ona haram olurdu, bir daha alamazdı. Bu hâdise İslâm'da ilk vâki' olan bir zıhâr olmuştu, derken çok geçmeden söylediğine pişman olup kadını kendine çağırmış, kadın imtinâ' etmiş, "canım elinde olan Rabbime kasem ederim ki sen o lakırdıyı söyledikten sonra Allah ve Resûlü hükmünü verinceye kadar sen benim yanıma gelemezsin, git Resûlullah'a danış" demişti. Zevc "ben utanırım, Resûlullah'a bunu soramam" cevâbında bulunmakla kadın "ben gider sorarım" deyip Resûlullah'ın hâne-i saâdetinde huzûruna vardı. "Yâ Resûlallah! Evs beni tezevvüc ettiğinde bir[1] genç idim, mergub idim. Vaktâ ki yaşım ilerledi, birçok evlâdlarım[2] oldu, [4776] şimdi beni anası gibi kıldı, kimsesiz bırakıverdi. Eğer bana bir ruhsat bulur da beni yine onunla geçindirirsen beyan buyur yâ Resûlallah!" diye arz-ı hâl etti. Resûlullah "ben şimdiye kadar bu babda bir şey ile emrolunmadım, re'yim haram olmuşsun" buyurdu. Kadın "vallahi talak zikretmedi" dedi. Resûlullah "haram olmuşsun" buyurdu. "Kurbanın olayım nazar buyur yâ Nebiyyallah!" dedi, bu yolda Resûlullah'a[3] mirâren mücadele etti, sonra da Allah'a arz-ı şikayet ederek "Allah'ım! Yalnızlığımın şiddetinden ve bana zor gelecek olan ayrılmamın acısından Sana şikayet ederim. Küçük çocuklarım var, onları ona bıraksam zâyi' olacaklar, kendime alsam aç kalacaklar" diye ağlıyor, başını göğe kaldırıyor, "Allah'ım sana şikâyet ederim, Allah'ım Peygamberinin lisânına bir vahiy indir!" diyordu. Oradan ayrılmamıştı, nihâyet hakkında Kur'an nâzil oldu, vahyin şiddeti açıldıktan sonra Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "Yâ Havle müjde!" buyurdu; قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتٖى تُجَادِلُكَ فٖى زَوْجِهَا... إلى ...وَلِلْكَافِرٖينَ عَذَابٌ اَلٖيمٌ okudu. Bunun üzerine kadının zevcini çağırttı, "o yaptığın yemin ile murâdın ne idi?" buyurdu, "onun keffâreti var mı?" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm "bir rakabe âzâd etmeye gücün yeter mi?" diye sordu, "Lâ vallahi yâ Resûlallah, ona gücüm yetmez, malımın hepsi gider, rakabe pahalıdır, benimse malım

---

1 F, M ve B: "ben".
2 M ve B: "evlâdları".
3 M ve B +"kirâren".

azdır" dedi. "Ona gücün yetmezse iki ay sırasıyla oruç tutabilir misin?" buyurdu, "Lâ vallahi ben günde üç kere yemezsem gözümün feri kaçar" dedi. "O hâlde altmış miskin doyurabilir misin?" buyurdu, "Lâ vallahi meğer ki bana i'âne buyurasınız" dedi. Resûlullah da "ben sana onbeş sâ' ile yardım ederim ve bereketine dua eylerim" buyurdu, bu suretle aralarını düzeltti.[1] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan[2] rivayet olunur ki şöyle dermiş: "تَبَارَكَ الَّذِي وَسِعَ سَمْعُهُ الْأَصْوَاتِ كُلِّهَا = Ne büyüktür o işitmesi seslerin hepsini ihâta buyuran Allah tebâreke ve teâlâ ki kadın, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne hâlini [4777] arzederken öyle yavaş fısıltı ile söylüyordu ki yanlarında ben söylediklerinin bazısını işitiyordum, bazısını işitmiyordum. Resûlullah'a zevcinden şikayet ediyor, 'yâ Resûlallah, gençliğimi yedi, karnım ona saçıldı نثرت له بطني yani ona evlâdlar doğurdum, nihâyet sinnim ilerleyip çocuktan kesildiğim zaman bana zıhâr yaptı, Allah'ım sana şikâyet ediyorum!' diyordu. Yerinden ayrılmadan nihâyet Cibrîl aleyhisselâm şu âyetlerle nâzil oldu: قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا وَتَشْتَكِى اِلَى اللّٰهِ."[3] Ve[4] yine rivayet olunur ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh bu kadın yanına geldiği zaman ona ikram ederdi ve "Allah teâlâ onu dinledi" derdi. İbn Ebî Hâtim ve *Esmâ*

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 222-223. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 257-259; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 410; Ebû Dâvûd, Talâk, 17; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 120-123:
عن ابن عباس، قوله: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله...» إلى قوله: «فإطعام ستين مسكينا»، وذلك أن خولة بنت الصامت امرأة من الأنصار ظاهر منها زوجها، فقال: أنت علي مثل ظهر أمي، فأتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: إن زوجي كان تزوجني، وأنا أحب، حتى إذا كبرت ودخلت في السن، قال: أنت علي مثل ظهر أمي، فتركني إلى غير أحد، فإن كنت تجد لي رخصة يا رسول الله تنعشني وإياه بها فحدثني بها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أمرت في شأنك بشيء حتى الآن، ولكن ارجعي إلى بيتك، فإن أومر بشيء لا أغممه عليك إن شاء الله، فرجعت إلى بيتها، وأنزل الله على رسوله صلى الله عليه وسلم في الكتاب رخصتها ورخصة زوجها «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها...» إلى قوله: «وللكافرين عذاب أليم»، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى زوجها؛ فلما أتاه، قال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أردت إلى يمينك التي أقسمت عليها؟ فقال: وهل لها كفارة؟ فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل تستطيع أن تعتق رقبه؟ قال: إذا يذهب مالي كله، الرقبة غالية وأنا قليل المال، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: فهل تستطيع أن تصوم شهرين متتابعين؟ قال: لا والله، لولا أني آكل في اليوم ثلاث مرات لكل بصري، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل تستطيع أن تطعم ستين مسكينا؟ قال: لا والله، إلا أن تعينني على ذلك بعون وصلاة، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إني معينك بخمسة عشر صاعا، وأنا داع لك بالبركة، فأصلح ذلك بينهما.

2 M: "anhten".

3 İbn Mâce, Talâk, 25; Mukaddime, 13. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 46; Buhârî, Tevhîd, 9; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 226:
قالت عائشة: تبارك الذي وسع سمعه كل شيء، إني لأسمع كلام خولة بنت ثعلبة، ويخفى علي بعضه، وهي تشتكي زوجها إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهي تقول: يا رسول الله، أكل شبابي، ونثرت له بطني، حتى إذا كبرت سني، وانقطع ولدي ظاهر مني، اللّهم إني أشكو إليك. فما برحت حتى نزل جبريل بهؤلاء الآيات: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله».

4 H -"Ve".

ve Sıfât'ta Beyhakī rivayet etmişlerdir: Hazret-i Ömer radıyallâhu anh nâs ile beraber giderken bu kadın onun durmasını istedi, Hazret-i Ömer de durdu ve ona yaklaştı ve elini onun omuzlarına[1] koyup onu itina ile dinledi, o da hâcetini bitirdi, çekildi gitti. Birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Şu kocakarının karşısında Kureyş'in ricâlini beklettin" dedi, "yuf sana! Kim o biliyor musun?" buyurdu, "hayır" dedi, "bu o kadındır ki Allah teâlâ yedi semânın fevkinden onun şikâyetini dinledi, bu Havle binti Sa'lebe'dir.[2] Vallahi geceye kadar gitmese idi o hâcetini bitirmeden ben ayrılmazdım" buyurdu.[3] Buhârî'nin *Târih*'inde rivayetine göre müşarün ileyhâ kadın Hazret-i Ömer'e "dur yâ Ömer!" dedi, o da durdu, kadın ona iri söz söyledi. Birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Ben bugün gibisini görmedim" dedi, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da şöyle dedi: "Ben[4] nasıl dinlemem ki onu Allah teâlâ dinledi de hakkında قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ âyetlerini[5] indirdi."[6] Sebeb-i nüzûlüne dair olan bu rivayetlerden şu da anlaşılıyor ki örf ü âdet neshedilmedikçe muteber olur. Zıhâr hakkında henüz bir hüküm nâzil olmamış bulunduğu için Resûlullah örf ü teâmül mûcebince kadına "haram olmuşsun" buyurmuştur. Bu gibi delillerden dolayıdır ki "âdet muhakkemdir"[7] kaziyyesi fıkıhta bir kâ'ide-i külliye ittihaz olunmuştur. Yukarıda [4778] da[8] geçtiği üzere zıhâr İslâm'dan evvel Arapların örfünde kat'î bir hurmet ifade ediyordu ve bunun

---

1 M ve B: "omuzuna".

2 B -"bu o kadındır ki Allah teâlâ yedi semânın fevkinden onun şikâyetini dinledi, bu Havle binti Sa'lebe'dir".

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3342; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1413/1993, II, 322:

عن ابن زيد قال: لقى عمر ابن الخطاب امرأة يقال لها خولة وهو يسير مع الناس، فاستوقفته، فوقف لها ودنا منها وأصغى إليها رأسه ووضع يديه على منكبيها حتى قضت حاجتها وانصرفت، فقال له رجل: يا أمير المؤمنين، حبست رجال قريش على هذه العجوز، قال: ويحك وتدري من هذه؟ قال: لا. قال: هذه امرأة سمع الله شكواها من فوق سبع سموات، هذه خولة بنت ثعلبة والله لو لم تنصرف عني إلى الليل ما انصرفت حتى تقضي حاجتها.

4 F, M ve B -"Ben".

5 B: "âyetini".

6 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* VII, 245:

عن ثمامة بن حزن قال: بينما عمر بن الخطاب يسير على حمار، لقيته امرأة فقالت: قف يا عمر، فوقف، فأغلظت له القول، فقال رجل: يا أمير المؤمنين، ما رأيت كاليوم شدة امرأة على رجل ولا استماع رجل لامرأة، قال: ويحك، ما يمنعني أن أستمع إليها وهي التي استمع الله لها، انزل فيها ما أنزل: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها» فما أحقني بأن استمع لمن استمع الله منها.

7 "Âdet muhakkemdir.

Yani hükm-i şer'îyi isbat için örf ü âdet hakem kılınır, gerek âm olsun ve gerek hâs olsun." (Mecelle 36. md).

8 B -"da".

hilline bir çare yoktu. Kur'an zıhâr olmak üzere söylenen sözün İslâm'a yakışmaz bir münker ve zûr, yani çirkin bir yalan olduğunu beyan etmiş, evvelemirde ondan ihtiraz olunması lâzım geldiğini ve maʻamâfîh söylendiği takdirde de hiç hükümsüz kalmayıp yine hurmet hükmünü ifade edeceğini ve ancak münker olarak söylenen o sözü bir keffâret ile telâfi ederek geri alıp o hurmeti kaldırmak lâzım geleceğini beyan ile mezkur örfü kısmen ibkā ve kısmen nesh ile taʻdîl etmiş ve bu suretle çirkin âdetlerin ıslâhı lüzûmunu göstermiştir. Şöyle ki:

{اَلَّذٖينَ[1] يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ[2] مِنْ نِسَٓائِهِمْ} Kadınlarından zıhâr yapan kimseler -yani zıhâr tâbir olunan sözle kadınlarından uzaklaşan kimseler- ❁ sırt ve arka demek olan "zahr" kelimesinden me'huz olan "**zıhâr**" veya "**muzâhere**"; bir kimsenin zevcesine "sen bana anamın zahrı yani arkası gibisin" demesi veya onun bir uzvunu kendine mahrem olan kadınlardan birinin karın, bel, kasık gibi nazar haram olan bir uzvuna benzetmesidir ki helâli haram kılan çirkin bir sözdür[3]. Evvelemirde bunun söylenmesi câiz olmayan bir münker, bir cinayet olduğu anlatılmak üzere şöyle buyuruluyor: Câhiliyede o sözü söylemeyi âdet etmiş olanlar bilmelidirler ki {مَا هُنَّ اُمَّهَاتِهِمْ} o zıhâr yaptıkları kadınlar onların anaları değildirler. {اِنْ اُمَّهَاتُهُمْ اِلَّا الّٰٓـٔـي وَلَدْنَهُمْ} Onların anaları ancak onları doğurmuş olan vâlideleridir ❁ ki وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰتٖٓي اَرْضَعْنَكُمْ [en-Nisâ 4/23] mantûkuyla emzirenler ve اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنٖينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْ [el-Ahzâb 33/6] [4779] mantûkuyla Peygamber'in zevceleri dahi analar hükmündedir. {وَاِنَّهُمْ} Ve haberleri olsun ki onlar ❁ o zıhâr sözünü söyleyenler {لَيَقُولُونَ مُنْكَراً مِنَ الْقَوْلِ وَزُوراً} her hâlde münker, yani gayr-i meşrû, çirkin bir lakırdı ve bir yalan[4] söylüyorlardır ❁ yalandır, çünkü kadınları anaları değildir. Hem gayra muzır bir yalandır, bir tezvirdir, kadının gönlünü kırar ve hukūkunu haleldâr eder. Bununla beraber çirkin

---

1 M ve B: "والذين".
2 H, F, M ve B -"منكم".
3 Bu mânaca "zıhâr" ve "muzâhere" bir iftirak mânasını tazammun ettiğinden, zahîr olmak mânasına "muzâheret"ten tefrik için مِنْ ile sılalanır, onun için يُظَاهِرُونَ نِسَائهمْ denilmeyip يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ buyurulmuştur [Müellifin notu].
4 B -" ve bir yalan".

bir sözdür, çünkü anasının veya mahreminin nâmahrem bir uzvunu ağzına almaktır. Bunlarla beraber Allah'ın helâl kıldığını haram kılmak gibi bir küstahlıkla hukūkullâha tecavüzdür. O hâlde ağza alınmaması lâzım gelen bir cinayet, bir günahtır. Fakat söylenince de hükümsüz kalamaz. İhbârı yalan olmakla beraber iktizâsıyla bir hurmet inşâsından hâlî de olamaz, öyle ki erkeğin ağzından çıkan bu çirkinlik kadının hayız zamanındaki ezâya benzer bir hurmet ifade eder. {وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ} Ma'amâfîh şu da muhakkak ki Allah affi çok bir Gafûr'dur. ❁ Onun için o çirkinliği öyle günahkârlara tevbe ve rücû' ile o sözü geri almak ve bir keffâret ile o çirkinliği örtüp temizlenerek[1] afv u mağfiretine ermek çaresini de teşrî' ve şu suretle tâlim buyurmuştur: {وَالَّذٖينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ} Kadınlarından zıhâra kalkışıp da {ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا} sonra dediklerini telâfi için dönecek olanlar[2] ❁ yani söylediklerini geri alıp evvelki gibi zevcesiyle geçinmek, zevciyet muamelesi yapmak isteyenler ki [4780] bunu istemelidirler. Fakat kendilerini kirletmiş olan o çirkinliği telâfi edip temizleyebilmek için mücerred niyet etmek veya sözü geri almak kâfi gelmeyip ona keffâret olacak güzel bir amel yapmak da lâzımdır. {فَتَحْرٖيرُ رَقَبَةٍ} Onun için, yani zıhârdan dönmek için çare bir rakabe âzâd etmektir. ❁ "**Rakabe**" esâsen boyun kökü demek ise de mecâzen zâtta ve ale'l-husûs hür olmayan zâtta şâyi'dir. Yani büyük veya küçük, erkek veya dişi bir kul âzâd edip hürriyete kavuşturmak keffâret olarak vâcibdir. Demek ki indallah o çirkin sözü söylemek kadının haysiyet ve mevcûdiyetini öldürmek mânasını tazammun etmek itibariyle bir insanı hatâen öldürmek cinayeti kadar büyük bir günahtır, ancak ona benzer bir keffâretle örtülebilir. İmam Şâfiî buradaki[3] ıtlâkı katl keffâretindeki "mü'mine" kaydına hamlederek bunun da mü'min[4] olmasını şart kılmış ise de Hanefiyye, hâdise muhtelif[5] olduğu zaman mutlakın mukayyede

---

1 M ve B: "temizleterek".
2 Buradaki "avdet"in mânasında birkaç vecih söylenmiş ise de muhtâr olan mâna عَادَ الْغَيْثُ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ darb-ı meselinde olduğu gibi bozduğunu ıslah ve telâfi için düzeltmek üzere dönmek demektir [Müellifin notu].
3 H: "burada".
4 F: "mümkin".
5 B: "hadîse muhâlif".

hamli câiz olmayıp ıtlâkı üzere cereyan etmesi lâzım geleceğini ve binâen'aleyh burada mü'min şart olmayıp velev gayr-i mü'min mutlak bir rakabe âzâdı kâfi olduğunu beyan etmişlerdir. Kör veya elleri yahut ayakları kesik yahut bir taraftan bir eliyle bir ayağı kesik yahut ellerinin baş parmakları kesik olan kâfi olmadığını da söylemişlerdir. Hem bu[1] âzâdı {مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَآسَّا} temaslarından evvel ❁ yapmak lâzımdır. Bu kayıt, zıhârın hurmet ifade ettiğini de dâl bi'l-işâre suretiyle anlatmış oluyor. Yani zıhâr zevcin zevcesine el sürmesine mâni' bir günah olduğu için onu geri almak isteyen zevc temizlenmesi için keffâret olan bu âzâdı zevcesiyle zevciyet muamelesi yapmazdan evvel yapmak vâcibdir. Ondan evvel temas ederlerse harâmı irtikâb etmiş, günaha girmiş olurlar. Gerçi nikâh bâkī olduğu için bu bir zina olmazsa da hayız hâlinde [4781] yaklaşmak gibi haram ve çirkinlik üstüne çirkinlik olur. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani böyle temastan evvel bir rakabe âzâdı ile keffâret hükmünü duydunuz a, işte bu hüküm {تُوعَظُونَ بِهٖ} siz bununla öğütlenirsiniz ❁ vaaz olunur, nasihat alırsınız. Zıhâr denilen şeyin Allah indinde ne büyük bir cinayet olduğunu anlar, ibret alırsınız. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} Hem Allah her ne yaparsanız haberdardır. ❁ Gerek zıhâr gibi çirkin ve gerek bir kula hürriyet kazandırmak gibi güzel amellerden gizli açık her ne yaparsanız bilir. Binâen'aleyh yaptığımızı gizleriz de haberi olmaz zannetmeyiniz. {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} Her kim de güç yetiremezse ❁ bir kul âzâd etmek vücd[2] ü kudretini hâiz olmaz; gerek malca kendisine kifâyet edecek mikdardan fazla iktidârı bulunmaz ve gerek hür olmayan memlük bir kul bulamazsa {فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَآسَّا} yine[3] ikisi temas etmezden evvel birbiri ardınca iki ay oruç tutsun ❁ onun da keffâreti budur. {فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ} Buna da güç yetiremeyen ❁ yine ikisi temas etmezden evvel {فَاِطْعَامُ سِتّ۪ينَ مِسْك۪ينًا} altmış miskin doyursun ❁ sadaka-i fıtırda olduğu gibi hadislerde beyan olunduğuna göre her miskin için ekalli buğdaydan yarım sâ', arpadan veya hurmadan olursa bir sâ' takdir

1 H -"bu".
2 B: "vücûd".
3 F, M ve B: "her".

olunmuştur.[1] Her birinin unları da kendisi gibidir. Tafsîlâtı için fıkıh kitaplarına müracaat oluna. Bu da onun keffâretidir. İşte Cenâb-ı Allah kudretlerin derecesine göre böyle üç derece keffâret ile zıhâr münkerinin telâfisini afv u mağfiretiyle teşrî‘ buyurmuştur. {ذٰلِكَ} Bu ۞ beyan [4782] olunan îcab {لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah'a ve Resûlüne iman edesiniz diyedir. ۞ Zıhâr gibi câhiliye âdeti olan münkerâtı bıraksanız da Allah ve Resûlünün teşrî‘ ve tebliğ buyurduğu güzel ahkâma iman ve mûcebince amel edesiniz diyedir. Çünkü bunda hem aile hayatı nokta-i nazarından kolaylık hem de ahlâkī bir temizlik ve güzellik vardır. {وَتِلْكَ} Ve bunlar ۞ bu beyan olunan hükümler, zıhârın münker olması, rücû‘un meşrûiyeti ve temastan evvel istitâ‘atin derecesine göre üç mertebe keffâretten birinin vücûbu {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tâyin buyurduğu hududdur. ۞ Bunları tecavüz etmek câiz olmaz. Binâen‘aleyh haddinizi bilin, bu hududda durun. Bunun için fukahâ demişlerdir ki kadın zıhâr yapan kocasını keffâret ve rücû‘a cebreder ve keffâret yapılmayınca kendisini teslim etmez. Hâkim de kadının zararını def‘ için zevci habs ü ta‘zîr ile keffârete cebr eyler. "Keffâretimi yaptım" derse yalancılıkla meşhur olmadıkça tasdik olunur. {وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ اَل۪يمٌ} Bunları tanımayıp tecavüz eden kâfirlere de elîm bir azab vardır.

{اِنَّ الَّذ۪ينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Bu âyet işbu Mücâdele Sûresi'nin asıl "mâsîka-leh"ini teşkil eden hedefi demektir. Onun için bu mazmun evvel ve âhirinde tekrar olunacaktır. Yani muhakkak ki Allah ve Resûlüne

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 410. Bk. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl,* V, 22; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 71; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 118:

عن خولة بنت ثعلبة قالت: في –والله– وفي أوس بن صامت أنزل الله عز وجل صدر سورة المجادلة قالت: كنت عنده وكان شيخا كبيرا قد ساء خلقه وضجر، قالت: فدخل علي يوما فراجعته بشيء فغضب فقال: أنت علي كظهر أمي، قالت: ثم خرج فجلس في نادي قومه ساعة ثم دخل علي فإذا هو يريدني على نفسي، قالت: فقلت: كلا والذي نفس خويلة بيده لا تخلص إلي وقد قلت ما قلت حتى يحكم الله ورسوله فينا بحكمه، قالت: فواثبني وامتنعت منه فغلبته بما تغلب به المرأة الشيخ الضعيف، فألقيته عني، قالت: ثم خرجت إلى بعض جاراتي فاستعرت منها ثيابها ثم خرجت حتى جئت رسول الله صلى الله عليه وسلم فجلست بين يديه فذكرت له ما لقيت منه فجعلت أشكو إليه صلى الله عليه وسلم ما ألقى من سوء خلقه، قالت: فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «يا خويلة، ابن عمك شيخ كبير فاتقي الله فيه»، قالت: فوالله ما برحت حتى نزل في القرآن فتغشى رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كان يتغشاه ثم سري عنه فقال لي: «يا خويلة، قد أنزل الله فيك وفي صاحبك»، ثم قرأ علي: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله والله يسمع تحاوركما إن الله سميع بصير» إلى قوله: «وللكافرين عذاب أليم» فقال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مريه فليعتق رقبة»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله ما عنده ما يعتق، قال: «فليصم شهرين متتابعين»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله إنه شيخ كبير ما به من صيام، قال: «فليطعم ستين مسكينا، وسقا من تمر»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله ما ذاك عنده، قالت: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «فإنا سنعينه بعرق من تمر»، قالت: فقلت: وأنا يا رسول الله سأعينه بعرق آخر، قال: «قد أصبت وأحسنت فاذهبي فتصدقي عنه ثم استوصي بابن عمك خيرا»، قالت: ففعلت، قال: عبد الله قال: أبي قال سعد: العرق الصن.

hudud yarışına kalkanlar ❁ Kādî Beyzâvî'nin kısaca beyânına göre Allah ve Resûlünün hudûdunu tanımayıp onlara adâvet eden veya onların tâyin buyurduğu hudûdun gayrı ahkâm vaz' veya ihtiyar etmeye kalkışan kimseler.[1] Âlûsî tefsirinde bu münasebetle erbâb-ı hall ü akd tarafından kanun vaz' ve salâhiyetinin hudûdu hakkında bazı tafsîlâtta bulunmuştur, müracaat oluna.[2] Hâsılı Allah ve Resûlü [4783] ile rekabete kalkışan kimseler {كُبِتُوا} itildiler, yahut çarpıldılar, yahut tepelendiler ❁ ukalâlık taslarken yüzleri üstü kakıldılar {كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} onlardan evvelkilerin itildikleri, çarpıldıkları gibi {وَقَدْ اَنْزَلْنَا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} hâlbuki Biz açık açık âyetler de indirmiştik ❁ Peygamber'in sıdkına delâlet ediyor, doğru yolu gösteriyor, Allah ve Resûlüne karşı gelmenin fenalığını anlatıyordu. Bundan başka {وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ} kâfirlere bir de mühîn, hakāretli bir azab var ❁ fakat o dünyada değil, âhirette. {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا} O gün ki Allah onların hepsini birlikte toplayıp ba's edecek de {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا} yaptıklarını kendilerine haber verecek ❁ şâhidler huzurunda tezlil ve[3] tahkir eyleyecek. {اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ} Onlar onu unutmuşlarsa da Allah onu bir bir saymış, defterlerine geçirmiştir. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} Ve Allah her şeye şâhiddir. ❁ Hiçbir şey O'nun ilminden kaçmaz.

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ
رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ اَيْنَ
مَا كَانُواۚ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٧﴾ اَلَمْ تَرَ اِلَى
الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوٰى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ
الرَّسُولِ وَاِذَا جَٓاؤُكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُۙ وَيَقُولُونَ فٖٓي اَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا
نَقُولُۜ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُۚ يَصْلَوْنَهَاۚ فَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 193:

«إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» يعادونهما فإن كلاً من المتعادين في حد غير حد الآخر أو يضعون أو يختارون حدوداً غير حدودهما.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 214-216.

3 F, M ve B -"ve".

تَتَنَاجَوْا بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوٰىؕ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖٓى
اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩﴾ اِنَّمَا النَّجْوٰى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَلَيْسَ بِضَٓارِّهِمْ شَيْـًٔا
اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِؕ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قٖيلَ لَكُمْ
تَفَسَّحُوا فِى الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْۚ وَاِذَا قٖيلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذٖينَ
اٰمَنُوا مِنْكُمْۙ وَالَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍؕ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ
اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةًؕ ذٰلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَاَطْهَرُؕ فَاِنْ
لَمْ تَجِدُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٢﴾ ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَاتٍؕ
فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَطٖيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُؕ وَاللّٰهُ
خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٣﴾

[4785] **Meâl-i Şerîfi**

Görmez misin Allah göklerdekini ve yerdekini hep bilir. Herhangi bir üçün bir fısıltısı oluyor mu mutlak O dörtleyicileri, gerek bir[1] beşin mutlak O altılayıcıları, gerek daha az gerek daha çok her nerede olsalar[2] mutlak O beraberlerindedir. Sonra bütün yaptıklarını kıyamet günü kendilerine haber verir[3], haberiniz olsun ki Allah her şeyi tamamıyla bilir (7). Bakmaz mısın şunlara, gizli konuşmadan nehyedildiler de sonra dönüp nehyolundukları şeyi yapıyorlar. Günah, udvân ve Peygamber'e isyan fısıldaşıyorlar, yanına geldiklerinde de seni Allah'ın sağlıklamadığı bir suretle sağlıklıyorlar. Kendi içlerinde de "Allah bizi söylediklerimizle ta'zîb etse ya!" diyorlar, Cehennem onlara yeter, ona yaslanacaklar, artık o ne fena âkıbettir (8). Ey o bütün iman edenler! Sizler fısıldaştığınız vakit günah, udvân ve Peygamber'e isyan fısıldaşmayın, iyilik ve takvâ fısıldaşın ve Allah'tan korkun ki O'na haşrolunacaksınız (9). O gizli konuşmalar (o fiskos) sırf Şeytandandır,

1 F, M ve B -"bir".
2 H: "olsanız".
3 H: "ver".

iman etmiş olanları kederlendirmek için, hâlbuki onlara bir şey zarar ettirecek değildir, meğer ki Allah'ın izniyle ola. Mü'minler de onun için hep Allah'a dayansınlar (10). Ey o bütün iman edenler! Sizlere "meclislerde genişleyin" denildiği vakit genişleyiverin, Allah da size genişlik versin. "Kalkın" denildiği[1] zaman da [4786] *kalkıverin ki Allah iman edenlerinizi yükseltsin, ilim verilenleri ise derecât ile, ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (11). Ey o bütün iman edenler! Peygamber'e gizli mâruzatta bulunmak istediğiniz zaman fısıltınızdan önce bir sadaka takdim ediniz, bu sizin için hem bir hayır hem daha ziyade bir temizliktir. Fakat gücünüz yetmezse şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (12). Ya!.. Fısıltınızdan önce sadakalar takdim etmekten korktunuz mu? Madem ki yapmadınız Allah da size tevbe lutfetti, artık namaza devam edin ve zekâtı verin ve Allah'a ve Resûlüne itaat edin ki Allah[2] Habîr'dir her ne yaparsanız (13).*

{اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} ❁ Allah teâlâ'nın her şeye şâhid olduğuna istişhaddır. اَلَمْ تَرَ'da rü'yet, şuhûd-i âyâttan müstenbat ilim mânasınadır. Yani görüp temâşâ ettiğin[3] göklerin ve yerin melekûtundan, tedbir ve idaresinden, onlarda gerek temekkün ve gerek cüz'iyyet suretiyle olsun her ne varsa Allah'ın hepsini biliyor olduğuna sen kalbinle şehadet etmez misin ey muhatab! {مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ} Herhangi bir üçün necvâsı olmaz ki mutlak O onların dörtleyicileri olmasın[4], yani her hâlde onların beraberlerinde bulunur, onları dörtler. ❁ "**Necvâ**" Sûre-i Enbiyâ'da da[5] geçtiği üzere sır söyleşmek, gizli konuşma; Türkçesi *Kāmûs* mütercimінin ifadesi vechile "fisildi", daha açıkcası "fısıltı" demektir. Yüksek tepe mânasına "necve"den, yahut kurtuluş mânasına "necât"tan me'huzdur.[6] Sır konuşmak isteyenler, herkesin çıkamayacağı yüksek yerlere çekilmek yahut etrafın işitmesinden kurtulmak istemeleri

---

1 B: "dinlediği".
2 B -"Allah".
3 F, M ve B: "ettiğiniz".
4 F, M ve B: "mutlak onların dörtleyicileri o olmasın".
5 F, M ve B -"da".
6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, IV, 1192.

mülâhazasıyla tesmiye edilmiş olduğunu söyleyenler vardır (Âlûsî).[1] Arapça'da üçten ona kadar "râbi'", "hâmis"[2] gibi "fâ'il" veznindeki sayı isimleri iki vecih [4787] ile isti'mâl olunur. Birisinde üçüncü, dördüncü, beşinci ilh... mânasına "a'dâd-ı rütbiye" dediğimiz ism-i aded olur, bu surette mensub olduğu adedin biri veya sonuncusu demek olup kendi mertebesinden adede muzâf olur. Meselâ "sâlisü selâse", râbi'u erba'a", üçün biri yahut üçüncü mertebede bulunanı, dördün biri veya dördüncü mertebede bulunanı mânasını ifade eder. Diğerinde ise ism-i fâil olup müştak olduğu adedden bir eksiğine muzâf olur. Meselâ "sâlis" üçleyen, "râbi'" dörtleyen, "hâmis"[3] beşleyen, "sâdis" altılayan ilh... demek olup "sâlisü isneyn", "râbi'u selâse", "hâmisü erba'a", "sâdisü[4] hamse" diye kullanılır. Burada "râbi'" üçe muzâf olduğu için ikinci mânadadır; yani dörtleyen veya dörtleyici demektir. "Sâdis" de bunun gibidir. {وَلَا خَمْسَةٍ} Ne de bir beşin ❁ necvâsı olmaz ki {اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ} mutlak o altılayıcıları olmasın {وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ} ve gerek ondan daha azın[5] ❁ yani zikrolunan üç veya beşten az ki iki veya dört; çünkü ikiden aşağı müşavere, müzakere, konuşma olmaz. {وَلَٓا اَكْثَرَ} Gerekse daha çoğun ❁ ki altı veya daha ziyadenin necvâsı olmaz ki {اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ} mutlak o beraberlerinde olmasın ❁ yani hepsinin beraberindedir. {اَيْنَ مَا كَانُوا} Her nerede olurlarsa[6] olsunlar ❁ beraberlerindedir. Görülüyor ki burada evvelâ üçten başlanmış, sonra beşe geçilmiş, ikisinde de tek adedler tasrih edilmiş, sonra da daha az veya daha çoğu icmâl olunmuştur. Bunun bir hayli nükteleri vardır. Evvelâ sebeb-i nüzûlüne işarettir. Zira rivayet olunuyor ki Rabîa b. Amr ile biraderi Habîb b. Amr, bir de Safvan b. Ümeyye üçü bir gün tenhâca konuşuyorlarmış, birisi "Allah bizim söylediklerimizi bilir mi dersin?" demiş, biri de "bazısını bilir bazısını bilmez" [4788] demiş, üçüncüsü de "bazısını bilirse hepsini bilir" demiş, bu âyetin nüzûlüne

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 217:

ونَجْوى فاعل وهي مصدر بمعنى التناجي وهو المسارّة مأخوذة من النجوة وهي ما ارتفع من الأرض لأن المتسارين يخلوان وحدهما بنجوة من الأرض.

2 M: "hamsi".

3 M: "hamsi".

4 H -"'erba'a', 'sâdisü'".

5 H: "gerek ne ondan daha azın".

6 B: "olsun".

sebep bunlar olmuştur.[1] Sâniyen sûrenin başında geçen mücâdile kadın Peygamber'le konuşurken yanlarında Hazret-i Âişe de bulunduğu için üç kişi bulunuyorlardı. Sâlisen gizli konuşmak ekseriya müşavere için olur. Müşavere iki kişi beyninde de olabilirse de ihtilâf edildiği takdirde bir tarafın ziyade ile tercih olunabilmesi için müzakerenin üç, beş, yedi, dokuz gibi tek adedle yapılması evlâ olacağına işarettir. Hazret-i Ömer'in vefâtı sırasında şûrâyı altı kişi yapması aşere-i mübeşşereden olan o altı zâtın müte'ayyin olmasından dolayıdır. Nitekim "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem sizden razı olarak irtihal buyurdu" demiştir. Bununla beraber mahdûmu Abdullah'ın hilâfette[2] hissesi olmamak üzere îcâbında tercîhe medar olmak üzere beraberlerinde huzûrunu şart ederek yine tek adede riayet eylemiştir.[3] Râbi'an, böyle gizli konuşacak encümenlerin, komitelerin[4] ekseriya üç, nihâyet beş kişiden ibaret olması âdetine işarettir. Ma'amâfîh daha aşağı, daha yukarı gizli cemiyetler de olabileceğinden وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ ile hepsi dercedilmiştir. {ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Sonra bütün bunların yaptıkları amelleri kıyamet günü kendilerine haber verecek ❁ amelleriyle onları terzil ve ta'zîb eyleyecek {اِنَّ اللّٰهَ[5] بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} öyle ya, Allah her şeye Alîm.

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوٰى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ} ❁ Burada rü'yet اِلَى ile sılalanmış olduğu için "bakmak" mânasınadır. Bu âyet de Yahudîlerle münafıklar hakkında nâzil olmuştur (*Sûre-i Bakara'da* وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطٖينِهِمْ [2/14] *bak.*)[6] {وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ} Hem de günah ve

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVI, 138. Krş. Buhârî, Tefsîr, 41; Müslim, Münâfıkīn, 5:
قال ابن عباس رضي الله عنهما: نزلت في عتبة بن ربيعة وصفوان بن أُميَّة وحبيب بن عمرو الثقفي كانوا يتحدثون يومًا فقال أحدهم: أترون أنَّ الله يسمع ما نقول، فقال الثاني: يعلم بعضًا ولا يعلم بعضًا، يعني: يعلم الجهر دون السر، فقال الثالث: إن كان يعلم بعضًا فهو يعلمه كله فنزلت.

2 F, M ve B: "hilâfetten".

3 Buhârî, Ashâbü'n-Nebî, 8; Müslim, Salât, 78:
عن عمرو بن ميمون قال: رأيت عمر بن الخطاب رضي الله عنه قبل أن يصاب بأيام المدينة... وجاءت أم المؤمنين حفصة والنساء تسير معها، فلما رأيناها قمنا فولجت عليه فبكت عنده ساعة، واستأذن الرجال فولجت داخلا لهم فسمعنا بكاءها من الداخل فقالوا: أوص يا أمير المؤمنين استخلف، قال: ما أجد أحدًا أَحَقَّ بهذا الأَمْرِ مِنْ هؤلاء النَّفَر أو الرهط الذين تُوُفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صلى اللَّه عليه وسلم وهو عنهم راض، فسمى عليا وعثمان والزبير وطلحة وسعدا وعبد الرحمن وقال: يشهدكم عبد الله بن عمر وليس له من الأمر شيء –كهيئة التعزية له– فإن أصابت الإمرة سعدا فهو ذاك وإلا فليستعن به أيكم ما أمر، فإني لم أعزله عن عجز ولا خيانة...

4 M: "komitaların".

5 H, F, M ve B: "والله".

6 F +"~~Gizli cemiyetler yapıyor, gizli gizli konuşuyorlardı~~".

vebal ve mü'minlere adâvet ve tecavüz ve Peygamber'e isyan [4789] fısıldaşıyorlar. ۞ Gizli cemiyetler yapıyor, gizli gizli konuşuyorlardı. {وَاِذَا جَٓاؤُ۫كَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُۙ} ۞ "**Tahiyye**" "Allah ömürler versin, sabahınız hayır olsun" gibi sağlık, esenliktir ki biz Müslümanların tahiyyesi selâmdır. تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا[1] سَلَامٌ [Yûnus 10/10; İbrâhim 14/23] Peygamber'e verilecek selâm da اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، اَلصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ gibi selâmlardır. Allah teâlâ da Peygamberini وَسَلَامٌ عَلٰى عِبَادِهِ الَّذٖينَ اصْطَفٰى [en-Neml 27/59], وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلٖينَ [es-Sâffât 37/181], يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيمًا [el-Ahzâb 33/56] gibi salât ü selâm ile tahiyyelemiştir. Buhârî, Müslim ve sâirede Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğuna göre Yahudîlerden birtakım kimseler Resûlullah'ın huzûruna geldiler, "اَلسَّامُ عَلَيْكَ يَا أَبَا الْقَاسِمِ" dediler, Aleyhissalâtü vesselâm da "وَعَلَيْكُمْ[2]" diye cevap verdi. Hazret-i Âişe demiştir ki: "Ben عَلَيْكُمُ السَّامُ وَلَعَنَكُمُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْكُمْ bir rivayette de عَلَيْكُمْ السَّامُ وَالذَّامُ وَاللَّعْنَةُ demiştim, Aleyhissalâtü vesselâm 'yâ Âişe, Allah teâlâ fâhiş söyleyeni sevmez' buyurdu. 'İşitmiyor musun اَلسَّامُ diyorlar' dedim, 'sen de işitmedin mi, ben وَعَلَيْكُمْ dedim' buyurdu."[3] İbn Esîr der ki: "سَام'da meşhur olan hemzesizdir, bununla ölüm murad ediyorlardı. Bazı rivayette hemzelidir. Onun mânası da 'dininizden bıkasınız' demek oluyordu."[4] Ahmed b. Hanbel ve *Şu'ab-ı Îmân*'da Beyhakī dahi Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Yahudîler Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne سَام عَلَيْكَ diyorlar ve bununla şetim kasdediyorlardı, sonra nefislerinde لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ diyorlardı, onun üzerine bu âyet nâzil oldu: وَاِذَا جَٓاؤُ۫كَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ.[5]

---

1 H ve F -"فيها".

2 F, M ve B: "عليكم".

3 Buhârî, Edeb, 38; Müslim, Selâm, 11. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 229:
عن عائشة رضي الله عنها: أن يهود أتوا النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: السام عليكم، فقالت عائشة: عليكم، ولعنكم الله وغضب الله عليكم. قال: «مهلا يا عائشة، عليك بالرفق، وإياك والعنف والفحش». قالت: أو لم تسمع ما قالوا؟ قال: «أو لم تسمعي ما قلت؟ رددت عليهم، فيستجاب لي فيهم، ولا يستجاب لهم في».

4 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 328:
وفي حديث عائشة رضي الله عنها إن اليهود دخلوا على النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: السأم عليكم، فقالت عائشة: «عليكم السأم والذأم واللعنة»، هكذا جاء في رواية مهموزا من السأم، ومعناه أنكم تسأمون دينكم. والمشهور فيه ترك الهمز ويعنون به الموت.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 170, 221; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, XI, 366:
عن عبد الله بن عمرو أن اليهود كانوا يقولون لرسول الله صلى الله عليه وسلم: سام عليك، ثم يقولون في أنفسهم: «لولا يعذبنا الله بما نقول» فنزلت هذه الآية «وإذا جاءوك حيوك بما لم يحيك به الله» إلى آخر الآية (المجادلة ٥٨/٨).

{وَيَقُولُونَ فٖى اَنْفُسِهِمْ} Ve nefislerinde, yani kendi kendilerine aralarında veya gönüllerinde diyorlardı ki {لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ} "Allah söylediğimizle bize azab etse ya!.." ❁ Yani o Allah'ın resûlü ise ona tahiyye nâmına söylediğimiz söz sebebiyle Allah bize bir azab veriverse ya! [4790] diye dünyada azab istiyorlar {حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ} onlara cehennem yeter ❁ dünyada da azab verilmez değil, lâkin âhirette cehennem azâbı her azabdan beter, hepsinin yerine yeter. {يَصْلَوْنَهَا} Onlar ona yaslanacaklar ❁ içine atılacaklar {فَبِئْسَ الْمَصٖيرُ} artık o ne fena masîrdir. ❁ O cehennem ne fena me'âd, ne kötü âkıbettir. Dönüp varılacak yerlerin en fenası, düşülecek inkılâb yerlerinin en kötüsüdür. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ... إلخ} ❁ Mü'minler gizli konuşmalardan, fısıldaşmaktan mutlak surette nehyedilmiyor. Ancak günah, şuna buna te'addî ve tecavüz ve Peygamber'e isyan mâhiyetinde şeyler konuşmaktan nehyediliyor. Ve gizli müzakereler yaptıkları zaman da hayr u hasenâta ve Allah'ın azâbından korunmak yollarına dair konuşmakla emrolunuyorlar. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd'da İbn Mes'ûd radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Üç kişi bulunduğunuz vakit nâsa karışıncaya kadar ikiniz diğerini bırakıp da fısıldaşmayın, çünkü o onu mahzun eder."[1] Ulemâ demişlerdir ki iki kişi bir diğerinin yanında onun bilmediği bir lügat ile konuşmak da onu mahzun ettiği takdirde bunun gibidir.[2]

Gizli konuşmak hakkındaki bu tâlimattan sonra açık meclislerdeki âdâba müte'allik olmak üzere de[3] buyuruluyor ki: {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قٖيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِى الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْ} Ey o bütün iman edenler! Sizlere meclislerde, oturduğunuz yerlerde "genişleyin" denildiğinde genişleyiverin ❁ yani açılın, "gelene yer verin" denildiği zaman yer açın,

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 375, 425; Buhârî, İsti'zân, 47; Müslim, Selâm, 36-38:

عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا كنتم ثلاثة فلا يتناجى اثنان دون صاحبهما فإن ذلك يحزنه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 222:

ومثل التناجي في ذلك أن يتكلم اثنان بحضور ثالث بلغة لا يفهمها الثالث إن كان يحزنه ذلك.

3 F, M ve B -"de".

ortalığı daraltmayın. İbn Ebî Hâtim'in Mukātil b. Hayyân'dan[1] tahrîcine göre Âlûsi bu âyetin sebeb-i nüzûlünü [4791] şöyle nakl eylemiştir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem muhâcirîn ve ensar içinden Ehl-i Bedr'e ikram ederdi. Bir gün[2] Ehl-i Bedir'den birtakım zevât geldi ki Sâbit b. Kays b. Şemmas da onlardandı, meclis ise daha evvel gelenler ile dolmuştu. Resûlullah'ın muvâcehesinde[3] durdular, اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبرَكَاتُهُ dediler, Resûlullah da وَعَلَيْكُمُ السَلَامُ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبرَكَاتُهُ diye selâmlarını karşıladı. Sonra meclistekilere selâm verdiler, onlar da selâm ile karşıladılar. Bunun üzerine ayakta dikildiler, bir yer açılmasına muntazır oldular, kimse yer açmadı. Onların ayakta kalmaları Resûlullah'ı müteessir etti, etrafındakilerden bazılarına "kalk yâ fülân, yâ fülân" diye birkaç kişiyi kaldırdı, onların da hoşlarına gitmediği yüzlerinden belli oldu.[4] Münafıklar bunu lakırdıya vesile edindiler; "yakınına oturanı kaldırıp da sonra geleni oturtması adalet değil" dediler, işte bu âyet bu sebeple nâzil oldu.[5] Hasan ve Yezid b. Ebî Habîb gibi bazıları ise "sahabe harb saflarında kıtal mevkilerinde kıskançlık eder sıkı dururlar, şehid olmak rağbetiyle bazısı bazısına yer açmazdı, bu âyet bu sebeple nâzil oldu" demişlerdir.[6] Gerçi[7] mânanın buna da şümûlü yok değil ise de ekseriyet Peygamber'in meclisindeki izdiham dolayısıyla nâzil olduğunu söylemişlerdir. Hâsılı her hangisi olursa olsun

---

1 M: "Hibbandan".

2 F, M ve B -"Bir gün".

3 H: "muvâcehesine".

4 Zira Resûlullah'ın yakınında* bulunmayı her şeye tercih ederlerdi [Müellifin notu].

* H: "yakında".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3343-3344. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 262; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 572; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 145-146; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 221:

عن مقاتل بن حيان قال: أنزلت هذه الآية يوم جمعة وجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم يومئذ في الصفة وفي المكان ضيق وكان يكرم أهل بدر من المهاجرين والأنصار فجاء ناس من أهل بدر وقد سبقوا إلى المجلس فقاموا حيال رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته، فرد النبي صلى الله عليه وسلم عليهم ثم سلموا على القوم بعد ذلك فردوا عليهم. فقاموا على أرجلهم ينتظرون أن يوسع لهم. فعرف النبي صلى الله عليه وسلم ما يحملهم على القيام فلم يفسح لهم فشق ذلك عليه فقال لمن حوله من المهاجرين والأنصار من غير أهل بدر: قم يا فلان وأنت يا فلان، فلم يزل يقيمهم بعدة النفر الذين هم قيام من أهل بدر فشق ذلك على من أقيم من مجلسه فنزلت هذه الآية.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 149; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 350; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 221:

وقال الحسن ويزيد بن أبي حبيب: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا قاتل المشركين تشاح أصحابه على الصف الأوَّل فلا يوسع بعضهم لبعض رغبةً في الجهاد والشهادة فنزلت.

7 F, M ve B -"Gerçi".

bulunduğunuz meclislerde darlık yapmayın, etrafınızdakilere sıkıntı vermeyin, genişleyin, açılın denildiği zaman ne suretle olursa olsun yer açın, genişletin {يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْۚ} ki Allah size genişlik versin. {وَاِذَا ق۪يلَ انْشُزُوا} Kalkın yahut yukarı geçin ❁ denildiğinde de {فَانْشُزُوا} hemen kalkıverin {يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْۙ} ki Allah içinizden iman edenleri, yani hakikaten imanlı olan ve bu emirlere de temiz [4792] yürekle iman eden mü'minleri yükseltsin ❁ iman ile emre imtisâllerinin mükâfâtı olarak dünyada muvaffakiyet, güzel nam, âhirette cennet köşklerinde makam ile rif'at versin {وَالَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍۜ} nefisleri ilme verilmiş olan zâtları da derecât ile yükseltsin ❁ bilhassa ilim ile meşgul ve mûcebince âmil olan ulemâyı da derecelerle daha yüksek makamlara geçirsin. Bu âyet ilmin fazileti ve ulemânın rif'ati hakkındaki sarih delillerdendir. Bu babda birçok ehâdîs-i şerîfe de vardır. Ezcümle: İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri'nin *Müsned*'inde İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet eylediği şu hadîs-i şerîf bu babda ne kadar mühimdir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki يَجْمَعُ اللّٰهُ الْعُلَمَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقُولُ إِنِّي لَمْ أَجْعَلْ حِكْمَتِي فِي قُلُوبِكُمْ إِلَّا وَأَنَا أُرِيدُ بِكُمُ الْخَيْرَ اِذْهَبُوا إِلَى الْجَنَّةِ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ عَلَى مَا كَانَ مِنْكُمْ Yani "Allah teâlâ kıyamet günü ulemâyı cem' edip de buyuracak ki: 'Ben size sırf hayır murad ettiğim cihetle hikmetimi kalblerinize koydum, haydin cennete gidin, çünkü sizden vâki' olan kusurlarınıza[1] mağfiret buyurdum.'"[2] Tirmizî, Ebû Dâvûd, Dârimî şu hadîsi merfû'an Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet etmişlerdir: فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ "Âlimin âbid üzerine fazlı, Kamer'in bedir gecesi sair kevâkib üzerine fazlı gibidir."[3] Yine Tirmizî Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan; Resûlullah buyurdu ki: فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلَى أَدْنَاكُمْ إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ وَمَلَائِكَتَهُ وَأَهْلَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ حَتَّى النَّمْلَةَ فِي جُحْرِهَا وَحَتَّى الْحُوتَ لَيُصَلُّونَ عَلَى مُعَلِّمِ النَّاسِ الْخَيْرَ "Âlimin âbid üzerine fazlı benim ednânıza fazlım gibidir. Muhakkak ki Allah

1 M ve B +"karşı size".
2 *Müsnedü Ebû Hanîfe* (Haskefî), no: 6; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* C. 43, s. 7; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 223.
3 Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19.

teâlâ azze ve celle ve melâikesi ve semâvât ve Arz ahâlisi, hatta yuvasında karınca ve hatta balıklar insanlara hayır öğretene salavat getirirler."[1] Dârimî Hazret-i Hasan'dan; Resûlullah şöyle[2] buyurmuştur: مَنْ جَاءَهُ الْمَوْتُ وَهُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْإِسْلَامَ فَبَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّبِيِّينَ دَرَجَةٌ "Her kim İslâm'ı ihyâ için ilim talep ederken ölüm [4793] kendisine gelirse onunla peygamberler arasında tek bir derece vardır."[3] Şu hadisler de pek mühimdir; Deylemî *Firdevs*'te Ümmühânî radıyallâhu anhâ'dan: Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: اَلْعِلْمُ مِيرَاثِي وَمِيرَاثُ الْأَنْبِيَاءِ قَبْلِي "İlim benim mirasım ve benden evvelki peygamberlerin mirasıdır"[4] İbn Adî Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: اَلْعُلَمَاءُ مَصَابِيحُ الْأَرْضِ وَخُلَفَاءُ الْأَنْبِيَاءِ وَوَرَثَتِي وَوَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ "Ulemâ Arz'ın ışıkları ve enbiyânın halifeleri ve benim vârislerim ve enbiyanın vârisleridirler."[5] İbnü'n-Neccâr Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ يُحِبُّهُمْ أَهْلُ السَّمَاءِ وَيَسْتَغْفِرُ لَهُمُ الْحِيتَانُ فِي الْبَحْرِ إِذَا مَاتُوا إِلَى[6] يَوْمِ الْقِيَامَةِ "Ulemâ veresetü'l-enbiyâdır, ehl-i semâ onlara mahabbet eder ve öldükleri vakit[7] denizdeki balıklar kıyamete kadar onlara istiğfar ederler[8]."[9] Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân, Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan: مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ فِيهِ عِلْمًا سَلَكَ اللهُ بِهِ طَرِيقًا مِنْ طُرُقِ الْجَنَّةِ، وإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًى بِمَا يَصْنَعُ، وَإِنَّ الْعَالِمَ يَسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ فِي السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ حَتَّى الْحِيْتَانُ فِي جَوْفِ الْمَاءِ؛ وَإِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَإِنَّمَا وَرِثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَهُ فَقَدْ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ "Her kim bir yola sülûk eder onda ilim taleb eylerse Allah teâlâ onu cennet yollarından bir yola sülûk ettirir ve melekler tâlib-i ilme kanatlarını gererler, sanatını hoşlandıkları için. Ve ulemâ veresetü'l-enbiyâdır ve

---

1 Tirmizî, İlim, 19.
2 H -"şöyle".
3 Dârimî, Mukaddime, 32; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 223:

عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من جاءه الموت وهو يطلب العلم ليحيي به الإسلام، فبينه وبين النبيين درجة واحدة في الجنة.

4 Ebû Nuaym, *Müsnedü Ebû Hanîfe,* thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415, s. 57; İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* thk. Ebû Bekir Ahmed Câlû, Dubai: Dâru'l-Birr, 1439/2018, V, 800:

عن أم هانئ قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العلم ميراثي وميراث الأنبياء قبلي، فمن كان يرثني فهو في الجنة.

5 Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn,* thk. Azîzullah el-Utâridî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987, II, 129; İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* V, 820; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 367.
6 B -" إِلَى ".
7 F, M ve B -"Gerçi".
8 H: " öldükleri vakit onlara denizdeki balıklar kıyamete kadar istiğfar ederler".
9 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* IV, 41. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* I, 46; Deylemî, *el-Firdevs,* III, 75.

enbiyâ[1] ne dinar ne dirhem miras bırakmadılar ancak ilim miras bıraktılar. Şu hâlde onu alan çok bir nasib almış olur."[2] İbnü'n-Neccâr Enes radıyallâhu anh'tan: اَلْعُلَمَاءُ قَادَةٌ وَالْمُتَّقُونَ سَادَةٌ وَمُجَالَسَتِهِمْ زِيَادَةٌ "Ulemâ kumandanlar, müttakīler efendiler ve onlarla oturmak[3] kârdır".[4] Hatîb, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan: وُزِنَ حِبرُ الْعُلَمَاءِ بِدَمِ الشُّهَدَاءِ فَرَجَحَ عَلَيْهِ "Ulemâ mürekkebi şühedânın kanıyla tartıldı da ondan ağır geldi."[5] Taberânî *Evsat*'ta Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ وَتَعَلَّمُوا لِلْعِلْمِ السَّكِينَةَ وَالْوَقَارَ وَتَوَاضَعُوا لِمَنْ تَعَلَّمُونَ مِنْهُ "İlmi öğrenin ve ilim için sekînet ve vakar da öğrenin ve kendisinden ilim öğreneceğiniz kimseye tevâzu edin"[6] Deylemî *Firdevs*'te Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: عَالِمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ خَيرٌ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ "Kendisiyle intifâ' olunan âlim bin âbidden hayırlıdır."[7] İbn Adî, Hatîb, İbn Asâkir, [4794] Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا مَا شِئْتُمْ أَنْ تَعْلَمُوا فَلَنْ يَنْفَعَكُم الْعِلْمُ حَتَّى تَعْمَلُوا بِمَا تَعْلَمُونَ "Öğrenmek istediğinizi öğrenin fakat bildiğinizle amel etmedikçe ilmin size hiç menfeati olmaz."[8] Ebü'l-Hasen b. Ahzem-i Medînî, *Emâlî*'sinde Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا الْعِلْمُ مَا شِئْتُمْ فَوَاللهِ لَا تُؤْجَرُوا بِجَمْعِ الْعِلْمِ حَتَّى تَعْمَلُوا "İlimden istediğinizi öğrenin fakat amel etmedikçe ilim toplamakla me'cur olmazsınız vallahi."[9] Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim Hazret-i Muaviye'den, yine Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî İbn Abbas'tan ve İbn Mâce Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anhüm مَنْ يُرِدِ اللهُ بِهِ خَيرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ "Her kime Allah hayır

---

1 F -"ve enbiyâ".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 196; Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 550:

عن قيس بن كثير، قال: قدم رجل من المدينة إلى أبي الدرداء وهو بدمشق فقال: ما أقدمك أي أخي؟ قال: حديث بلغني أنك تحدث به عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: أما قدمت لتجارة؟ قال: لا. قال: أما قدمت لحاجة؟ قال: لا. قال: ما قدمت إلا في طلب هذا الحديث؟ قال: نعم، قال: فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من سلك طريقا يطلب فيه علما سلك الله به طريقا إلى الجنة، وإن الملائكة لتضع أجنحتها رضا لطالب العلم، وإنه ليستغفر للعالم من في السماوات والأرض حتى الحيتان في الماء، وفضل العالم على العابد كفضل القمر على سائر الكواكب، إن العلماء هم ورثة الأنبياء، [وإن الأنبياءَ] لم يورثوا دينارا ولا درهما وإنما ورثوا العلم، فمن أخذ به أخذ بحظ وافر.

3 B: "oturan".

4 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 367. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 133.

5 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* II, 190; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* X, 141:

عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: وزن حبر العلماء بدم الشهداء فرجح عليهم.

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VI, 200. Krş. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd,* s. 538; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 99:

7 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 41.

8 Bk. İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ',* II, 189; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* I, 236; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* X, 94; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 52, s. 342.

9 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XI, 307. Krş. Dârimî, Mukaddime, 27; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* I, 236.

murad ederse onu dinde fakih eder."[1] Taberânî İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْفِقْهُ وَأَفْضَلُ الدِّينِ الْوَرَعُ "İbadetin efdali fıkıhtır, dinin efdali vera'dır."[2] Hatîb, Câbir'den radıyallâhu anh: أَكْرِمُوا الْعُلَمَاءَ فَإِنَّهُم وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ فَمَنْ أَكْرَمَهُم فَقَدْ أَكْرَمَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ "Ulemâya ikram ediniz. Çünkü onlar enbiyânın vârisleridirler.[3] Onun için her kim onlara ikram ederse Allah ve Resûlüne ikram etmiş olur."[4] Râfiî Behz b. Hakîm'den, o[5] babasından, dedesinden: مَنِ اسْتَقْبَلَ الْعُلَمَاءَ فَقَد اسْتَقْبَلَنِي وَمَنْ زَارَ الْعُلَمَاءَ فَقَدْ زَارَنِي وَمَنْ جَالَسَ الْعُلَمَاءَ فَقَد جَالَسَنِي وَمَنْ جَالَسَنِي فَكَأَنَّمَا جَالَسَ رَبِّي "Ulemâyı istikbal eden beni istikbal etmiş olur, ulemâyı ziyaret eden beni ziyaret etmiş olur, ulemâ meclisinde bulunan benim meclisimde bulunmuş olur, benim meclisimde bulunan da sanki Rabbimin meclisinde bulunmuş gibi olur."[6] Deylemî İbn Mes'ûd'dan ve Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anhümâ: تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ قَبْلَ أَنْ يُرْفَعَ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي مَتَى يَفْتَقِرُ إِلَى مَا عِنْدَهُ "İlim ref' olunmazdan evvel ilmi öğrenin çünkü her biriniz yanındakine ne zaman muhtaç olacağını bilmez."[7] Ahmed, Dârimî, Taberânî ve Ebu'ş-Şeyh tefsirinde ve İbn Merdûye Ebû Ümâme'den radıyallâh anh: يَا أَيُّها اَلنَّاسُ خُذُوا مِن الْعِلْمِ قَبْلَ أَنْ يُقْبَضَ الْعِلْمُ وَقَبْلَ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ»، قِيلَ: «يَا رَسُولُ اللَّهِ كَيْفَ يُرْفَعُ الْعِلْمُ وَهذَا الْقُرْآنُ بيْنَ أَظْهُرِنا[8]» فَقَالَ: «أَيْ ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ وَهَذِهِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى بيْنَ أَظْهُرِهِم الْمَصَاحِف لَمْ يُصْبِحُوا يَتَعَلَّقُونَ بِالْحَرْفِ مِمَّا جَاءَتْ بِهِ أَنْبِيَاءُهُمْ أَلَا وَإِنَّ ذَهَابَ الْعِلْمِ أَن يَذْهَبَ حَمَلَتُهُ[9]» ثَلَاثَ مَرَّاتٍ "Ey nâs! İlim kabz [4795] olunmazdan[10] evvel, ilim ref' olunmazdan evvel ilimden nasib alın." Denildi ki: "Yâ Resûlallah! Kur'an bizim aramızda iken ilim nasıl ref' olunur?" Buyurdu ki: "Hay seni anan yitirsin, işte Yehûd ve Nesârâ, aralarında kitaplar var, fakat peygamberlerinin getirdiğinden bir harfe tutunmaz olmuşlardır. Haberiniz olsun ki ilmin gitmesi hamelesinin gitmesidir, ilmin gitmesi

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 306, Buhârî, İlim, 13; Müslim, Zekât, 98; İbn Mâce, Mukaddime, 17.
2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IX, 107.
3 B: "vârisleridir".
4 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* V, 204.
5 H -"o".
6 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 604.
7 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn,* Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986, s. 47; Beyhakī, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen,* thk. Muhammed Avvâme, Kahire: Dâru'l-Yüsr, 1437/2017, II, 694; Deylemî, *el-Firdevs*, II, 41.
8 H, F, M ve B: "ظهرنا".
9 H, F, M ve B: "جملته".
10 H: "olunmadan".

hamelesinin gitmesidir, ilmin gitmesi hamelesinin[1] gitmesidir."[2] Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Mâce, İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ حَتَّى إِذَا لَمْ يُبْقِ عَالِمًا اِتَّخَذَ النَّاسُ رُؤُوسًا جُهَّالًا فَسُئِلُوا فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا "Allah teâlâ ilmi kullardan nez' ederek soymak suretiyle kabzetmez, velâkin ulemâyı kabz ile ilmi kabzeder. Hiçbir âlim bırakmayınca da nâs birtakım câhil başlar edinirler. Onlara sorulur, onlar da ilimsiz fetvâ verirler; hem doğru yoldan saparlar hem de saptırırlar."[3] Ebû Nuaym ve Deylemî Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ رُؤَسَاءَ جُهَّالًا يُفْتُونَ النَّاسَ فَيَضِلُّونَ وَيُضِلُّونَ "Âhir zamanda bir kavim çıkar, câhiller başlara geçerek nâsa fetvâ verirler, hem dâll hem mudill olurlar."[4] İbn Neccâr Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: يُؤْتَى بِعُلَمَاءِ[5] السُّوءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُقْذَفُونَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَيَدُورُ أَحَدُهُمْ في جَهَنَّمَ[6] كَمَا يَدُورُ الْحِمَارُ بِالرَّحَا فَيُقَالُ لَهُ: يَا وَيْلَكَ بِكَ اِهْتَدَيْنَا فَمَا[7] بَالُكَ؟ قَالَ: إِنِّي كُنْتُ أُخَالِفُ مَا كُنْتُ أَنْهَاكُمْ "Kötü âlimler kıyamet günü getirilir[8], cehennem ateşine atılır, her biri cehennemde[9] değirmen döndüren merkep gibi döner dolaşır, ona 'vay sana, biz seninle yolumuzu düzeltmiştik bu hâlin ne?' denilir, der ki: 'Ben sizi nehyettiğim şeyleri tutmaz, hilâfını yapardım.'"[10] Deylemî *Firdevs*'te İbn Abbâs'tan

1 "Hamelesinin" kelimeleri bütün nüshalarda "cümlesinin" şeklindedir. Hadis kaynaklarında bu kelimenin karşılığı olarak genellikle حَمَلَتُهُ bazı rivayetlerde de أَهْلُهُ geçmektedir.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 266; Dârimî, Mukaddime, 26; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 215:

عن أبي أمامة الباهلي قال: لما كان في حجة الوداع قام رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يومئذ مردف الفضل بن عباس على جمل آدم فقال: يا أيها الناس خذوا من العلم قبل أن يقبض العلم، وقبل أن يرفع العلم وقد كان أنزل الله عز وجل «يا أيها الذين آمنوا لا تسألوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم، وإن تسألوا عنها حين ينزل القرآن تبد لكم عفا الله عنها، والله غفور حليم» (المائدة ١٠١/٥). قال: فكنا قد كرهنا كثيرا من مسألته، واتقينا ذاك حتي أنزل الله على نبيه صلى الله عليه وسلم قال: فأتينا أعرابيا فرشوناه برداء قال: فاعتم به حتى رأيت حاشية البرد خارجة من حاجبه الأيمن. قال: ثم قلنا له: سل النبي صلى الله عليه وسلم قال: فقال له: يا نبي الله، كيف يرفع العلم منا وبين أظهرنا المصاحف وقد تعلمنا ما فيها وعلمنا نساءنا وذرارينا وخدمنا؟ قال: فرفع النبي صلى الله عليه وسلم رأسه وقد علت وجهه حمرة من الغضب قال: فقال: أي ثكلتك أمك وهذه اليهود والنصارى بين أظهرهم المصاحف لم يصبحوا يتعلقون بحرف مما جاءتهم به أنبياؤهم، ألا وإن من ذهاب العلم أن يذهب حملته (ثلاث مرار).

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 162, 190; Buhârî, İlim, 34; Müslim, İlim, 13; İbn Mâce, Mukaddime, 8.

4 Hatîb, el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih,* thk. Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, Dâru İbni'l-Cevzî, 1421, II, 321; Deylemî, *el-Firdevs*, V, 513.

5 H: "العلماء".

6 M ve B +"بِقَصَبَةٍ".

7 H ve F: "في".

8 B -"getirilir".

9 M +"bir casaba ile"; B +"bir gasaba ile".

10 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl*, X, 207-208. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 10; Müslim, Zühd, 51.

radıyallâhu anhümâ: آفَةُ الدِّينِ ثَلَاثَةٌ فَقِيهٌ فَاجِرٌ وَإِمَامٌ جَائِرٌ وَمُجْتَهِدٌ جَاهِلٌ "Dinin âfeti üçtür: Fakīh-i fâcir, imâm-ı câir, müctehid-i câhil."[1] Askerî Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: اَلْفُقَهَاءُ أُمَنَاءُ الرُّسُلِ مَا لَمْ يُدَاخِلُوا الدُّنْيَا وَيَتَّبِعُوا السُّلْطَانَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ فَاحْذَرُوهُمْ "Fukahâ peygamberlerin emînleridir, dünyaya dalmadıkları ve saltanat uyuntusu olmadıkları müddetçe. Fakat onu yaptılar mı o zaman onlardan hazer edin."[2] Ahmed b. Hanbel Hazret-i Ömer'den [4796] radıyallâhu anh: إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي كُلُّ مُنَافِقٍ عَلِيمِ اللِّسَانِ "Ümmetimin aleyhine korktuğumun en korkuncu her bir dili bilgiç münafıktır."[3] Yine Ahmed b. Hanbel ve Ebû Nuaym *Hilye*'de Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'tan: أَخْوَفُ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الْأَئِمَّةُ الْمُضِلُّونَ "Ümmetimin aleyhine korktuğumun en korkuncu idlâl edici imamlardır."[4] Taberânî İbn Mes'ûd'dan radıyallâhu anh: "Herhangi bir adam kendisine Allah teâlâ bir ilim vermiş de onu ketmetmiş ise kıyamet günü Allah da[5] ona ateşten bir gem vurur.[6] İbn Asâkir Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعْهُ اللّٰهُ بِعِلْمِهِ "Kıyamet günü nâsın en şiddetli[7] azab çekeceği o âlimdir ki Allah[8] ona ilmiyle menfaat vermemiştir."[9] Tirmizî İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ لِغَيْرِ اللَّهِ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ "Her kim ilmi Allah'ın gayrı için öğrenirse ateşten oturacağı yere hazırlansın."[10] Ebu'ş-Şeyh, Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh'tan اَلْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْعَمَلِ وَمَلَاكُ الدِّينِ الْوَرَعُ وَالْعَالِمُ

---

1 İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* I, 452; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl*, X, 183; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* I, 18.

2 İbn Ebî Hâtim, *el-İlel ve's-süâlâti'l-hadîsiyye,* thk. Sa'd b. Abdülhamîd vd., Matâbi'u'l-Humeydî, 1427/2006, V, 186; Semerkandî, *Tenbîhü'l-gâfilîn,* s. 433, 524; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 194:

عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العلماء أمناء الرسل على عباد الله ما لم يخالطوا السلطان ويدخلوا في الدنيا. فإذا خالطوا السلطان ودخلوا في الدنيا فقد خانوا الرسل فاحذروهم واجتنبوهم. فقال أبي: هذا حديث منكر يشبه أن يكون في الإسناد رجل لم يسم وأسقط ذلك الرجل.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 22, 44.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 441; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 46:

عن أبي الدرداء قال: عهد إلينا رسول الله صلى الله عليه وسلم: أن أخوف ما أخاف عليكم الأئمة المضلون.

5 H -"da".

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 128:

عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيما رجل آتاه الله علما فكتمه ألجمه الله يوم القيامة بلجام من نار.

7 F, M ve B: "ziyade".

8 M ve B -"Allah".

9 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ',* III, 474; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, III, 274; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 56, s. 307.

10 Tirmizî, İlim, 6:

عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من تعلم علما لغير الله أو أراد به غير الله فليتبوأ مقعده من النار.

مَنْ يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ[1] وَإِنْ كَانَ قَلِيلاً "İlim amelden hayırlıdır, dinin kıvâmı ise vera' ve takvâdır,[2] âlim az da olsa ilmiyle amel edendir."[3] İbn Lâl[4] *Mekârim-i Ahlâk*'ta Hazret-i Ali'den radıyallâhu anh: أَلَا أُنَبِّئُكُمْ الْفَقِيهَ كُلَّ الْفَقِيهِ، مَنْ لَا يُقَنِّطِ النَّاسَ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ وَلَا يُؤَيِّسْهُمْ[5] مِنْ رَوْحِ اللَّهِ وَلَا يُؤَمِّنْهُمْ مَكْرَ اللَّهِ وَلَا يَدَعُ الْقُرْآنَ رَغْبَةً إِلَى مَا سِوَاهُ أَلَا لَا خَيْرَ فِي عِبَادَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَفَقُّهٌ وَلَا فِي عِلْمٍ لَيْسَ فِيهِ تَدَبُّرٌ "Size tam fakihi haber vereyim mi? Allah'ın rahmetinden nâsın ümidini kesmeyen ve Allah'ın revhinden onları ye'se düşürmeyen ve Allah'ın mekrinden onları emin kılmayan ve mâsivâya rağbet için Kur'ân'ı bırakmıyan kimsedir. Haberiniz olsun ki ne tefakkuh olmayan bir ibadette ne de tedebbür bulunmayan bir ilimde hayır yoktur."[6] Hatîb *el-Müttefik ve'l-Müfterik*'te[7] Şeddâd b. Evs'ten radıyallâhu anh: لَا يَفْقَهُ الْعَبْدُ كُلَّ الْفِقْهِ حَتَّى يَمْقُتَ النَّاسَ فِي ذَاتِ اللهِ وَحَتَّى لَا يَكُونَ أَحَدٌ أَمْقَتَ مِنْ نَفْسِهِ "Abd Allah'ın zâtı hakkında halka ve herkesten ziyade kendi nefsine buğz etmedikçe tam bir fekāhetle fakih olmaz."[8]

Velhâsıl ilmin, ulemânın gerek fazileti ve gerek âfâtı hakkında hadis kitaplarında pek çok hadisler vardır. Nitekim *Kenzu'l-Ummâl* de yüzlercesini nakleder.[9] Bütün bunlardan anlaşılan hulâsa ise ilmin amelden başkaca haddizâtında bir fazl u meziyeti bulunmakla beraber [4797] indallah derecât ile yüksekliğe şâyan olan ulemâ, nefislerini ilme verip ilmiyle amel eden ulemâdır. Onun için ulemâ ilmiyle amel etmeli, mü'minler de ulemâya hürmet ve ikram eylemelidirler. Ulemâ ilmin şerefini mevzû'unun şerefi, gayesinin şerefi, mesâilinin kuvveti

---

1 H ve F: "بالعلم".
2 M ve B +"ve".
3 İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* V, 799; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 362.
4 Ebû Bekir İbn Lâl (ö. 398/1008).
5 H, F, M ve B: "يوئسهم".
6 Bk. Dârimî, Mukaddime, 29; Ebû Dâvud, *ez-Zühd,* thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim vd., Hilvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993, s. 115; Makrîzî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl li'l-Mervezî,* s. 148:
عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: إن الفقيه حق الفقيه من لم يقنط الناس من رحمة الله ولم يرخص لهم في معاصي الله ولم يؤمنهم من عذاب الله ولم يدع القرآن رغبة عنه إلى غيره، إنه لا خير في عبادة لا علم فيها ولا علم لا فهم فيه ولا قراءة لا تدبر فيها.
7 M: "Elmüttefak Velmüfterakte".
8 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik,* thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, Dımeşk: Dâru'l-Kādirî, 1417/1997, II, 1053.
9 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* X, 130-314.

ile mütenâsib olmak üzere üç nokta-i nazardan derecâta ayırmışlardır. Ahnef b. Kays demiştir ki "ilim ile takviye edilmeyen izzet, nihâyet bir zillete münkalib olur."[1]

{وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} Ve Allah bütün amellerinize Habîr'dir. ❁ Ona göre mükâfat veya mücâzat edecektir. Bu tezyil, ilimden matlub amel olduğunu ihtar ve ilme hürmet etmeyenleri inzardır.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ} ❁ Bu âyet de bilhassa Resûlullah'ın meclisinde zât-ı risâletine husûsî olarak fısıldamak suretiyle bir şey arzetmek isteyenlerin âdâbı hakkında nâzil olmuştur. İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet olunduğuna göre birtakımları Resûlullah'ın meclisinde kendilerini göstermek için lüzumlu lüzumsuz fısıltı ile zât-ı risâletpenâhîlerine bir şeyler arzetmeye kalkıyor ve bu gittikçe çoğalıyordu, Aleyhissalâtü vesselâm lutf u semâhati hasebiyle hiçbirini reddetmiyordu, bu sebeple bu âyet nâzil oldu.[2] Katâde'den rivayet olunduğuna göre de zenginler Peygamber'in huzuruna geliyorlar, bu suretle sık sık münâcâtta bulunarak mecliste fukarâya galebe ediyorlardı. Aleyhissalâtü vesselâm bunların çok oturmalarından ve çok fısıldaşmaya kalkmalarından sıkılıyordu, bu âyet nâzil oldu.[3] Buyuruluyor ki: Ey bütün iman edenler! Peygamber'e bir şey fısıldamak istediğiniz vakit {فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةً} fısıltınızdan önce bir sadaka [4798] takdim ediniz ❁ ki mikdârı ne olursa olsun {ذٰلِكَ} bu ❁ suretle bir sadaka takdîmi {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için hayırdır. ❁ Muhtaç olanları sevindirecek ve size sevab

1 Müberred, *el-Fâdıl,* Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1421, s. 1; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 493:
من ذلك ما يروى أنّ الأحنف بن قيس رأى الناس بالبصرة يقصدون الحسن البصريّ فى أمورهم، ويسألونه عن أحوال دينهم، فقال: كادت العلماء أن يكونوا أربابا، وكلّ عزّ لم يوطّد بعلم فإلى ذلّ يصير.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 279; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 128-129. Krş. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 258; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 249:
روي عن ابن عباس وقتادة في سببها أن قوما من شباب المؤمنين وأغفالهم كثرت مناجاتهم للنبي صلى الله عليه وسلم في غير حاجة إلا لتظهر منزلتهم وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم سمحا لا يرد أحدا فنزلت هذه الآية مشددة عليهم أمر المناجاة.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 263; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 154; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 224-225:
وذلك أن الأغنياء كانوا يكثرون مناجاة النبي صلى الله عليه وسلم ويغلبون الفقراء على مجالس النبي صلى الله عليه وسلم، وكان النبي صلى الله عليه وسلم يكره طول مجالستهم وكثرة نجواهم، فلما أمرهم بالصدقة عند المناجاة انتهوا عند ذلك، وقدرت الفقراء على كلام النبي صلى الله عليه وسلم ومجالسته.

kazandıracak bir hayırdır. {وَاَطْهَرُ} Hem de daha ziyade bir temizliktir. ۞ Peygamber'e münâcatta bulunmak hususunda niyetlerin samimiyetine ve malınızda fukarânın gözü kalmamasına ve ahlâkın tasfiyesiyle hayr u hasenâtı âdet edinmeye sebep olur. {فَاِنْ لَمْ تَجِدُوا} Şayet bulamazsanız ۞ sadaka takdîmine gücünüz yetmezse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} o hâlde de Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir. ۞ Öyle sadaka takdim edemeyecek olan fukarânın da fısıltı ile mâruzatta bulunmasına ruhsat verir. Burada "Gafûr" isminin zikri قَدِّمُوا emrinin vücub için olduğuna bir tenbih demektir. Şundan da gaflet edilmemek lâzımdır ki Resûlullah kendi nâmına hediye kabul eder idiyse de sadaka kabul etmezdi, hatta Âl-i Resûl'e bile sadaka ve zekât almak haramdır. Onun için burada takdîmi emrolunan sadakadan murad lüzûmuna göre fukarâya sarfedilmek üzere takdim olunacak sadakadır. Nitekim Sûre-i Nisâ'da لَا خَيْرَ فِى كَثِيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِۜ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْراً عَظِيماً [4/14] buyurulmuştu. Bununla beraber burada emrolunan sadakanın takdîmi vücûbu, çok geçmeden bundan sonra gelecek olan âyet ile nesh edilmiştir.

Hâkim ve İbn Münzir ve Abd b. Humeyd ve daha başkaları şöyle rivayet etmişlerdir: Hazret-i Ali radıyallâhu anh ve kerremallahu vecheh demiştir ki: "Kitâbullahta bir âyet vardır, onunla benden evvel kimse amel etmedi, benden sonra da kimse amel etmeyecektir: Necvâ âyeti: يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ... إلخ [4799] Yanımda bir dinar vardı onu on dirheme sattım, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne her ne zaman münâcâtta bulundumsa necvâmın önünde bir dirhem takdim ettim, sonra da o âyet nesholundu, kimse onunla amel etmedi, {ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَاتٍ} ءَاَشْفَقْتُمْ âyeti nâzil oldu."[1]

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 524. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 373; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 248:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى قال: قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: إن في كتاب الله لآية ما عمل بها أحد ولا يعمل بها أحد بعدي، آية النجوى «يا أيها الذين آمنوا إذا ناجيتم الرسول فقدموا بين يدي نجواكم صدقة» الآية. قال: كان عندي دينار فبعته بعشرة دراهم فناجيت النبي صلى الله عليه وسلم، فكنت كلما ناجيت النبي صلى الله عليه وسلم قدمت بين يدي نجواي درهما، ثم نسخت فلم يعمل بها أحد فنزلت «أأشفقتم أن تقدموا بين يدي نجواكم صدقات» الآية.

Fısıltınızın önünde sadakalar takdim etmekten korktunuz ha? ❁ Demek ki ondan sonra bir iki sadaka takdim eden olmuş ise de çok olmamış, fısıltı hevesinin arkası kesilmiş idi, yani sadaka takdim etmekle fukarâlığa düşeriz diye korktunuz, necvânızın önünde çok sadakalar takdim edemediniz de münâcattan vazgeçtiniz değil mi? {فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا} Madem ki yapmadınız ❁ yapabileceğiniz hâlde yapmadınız. {وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ} Allah da size tevbe ile nazar buyurdu ❁ kusurunuzu affedip yine sadaka takdim etmeksizin Peygamber'e münâcatta bulunmanıza müsaade etti. Bunun şükrânesi olmak üzere {فَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} o hâlde namaza devam edin {وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve zekâtı verin {وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah'a ve Resûlüne itaat eyleyin ❁ gerek meclislerin âdâbı ve gerek diğer ahkâm gibi sâir emirlerde itaatsizlik yapmayın da îcâbını icrâ ve infaz eyleyin {وَاللّٰهُ خَبِيرٌ} ki Allah Habîr'dir ❁ haberdârdır, bir lahza ilminden kaçırmaz {بِمَا تَعْمَلُونَ} her ne yapıyorsanız ❁ gerek zâhirde gerek bâtında, gerek tâat, gerek masiyet, gerek fiil gerek terk hepsini bilir. Ona göre karşılığını verir.

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْۜ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْۙ وَيَحْلِفُونَ عَلَى
الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤﴾ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدٖيدًاۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٥﴾
اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ مُهٖينٌ ﴿١٦﴾ لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ
اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۜ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿١٧﴾
يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمٖيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ عَلٰى شَيْءٍۜ اَلَٓا اِنَّهُمْ
هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٨﴾ اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَاَنْسٰيهُمْ ذِكْرَ اللّٰهِۜ اُو۬لٰٓئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِۜ
اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٩﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُٓ اُو۬لٰٓئِكَ
فِي الْاَذَلّٖينَ ﴿٢٠﴾ كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا۬ وَرُسُلٖيۜ اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَزٖيزٌ ﴿٢١﴾ لَا تَجِدُ قَوْمًا
يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ يُوَٓادُّونَ مَنْ حَٓادَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ اَوْ اَبْنَٓاءَهُمْ
اَوْ اِخْوَانَهُمْ اَوْ عَشٖيرَتَهُمْۜ اُو۬لٰٓئِكَ كَتَبَ فٖي قُلُوبِهِمُ الْاٖيمَانَ وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُۜ وَيُدْخِلُهُمْ

جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ اُو۬لٰٓئِكَ حِزْبُ اللّٰهِۜ اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٢٢﴾

[4801] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şunlara ki Allah'ın gazab etmiş olduğu bir kavme yardaklık etmekteler[1]. Onlar ne sizdendirler ne onlardan ve bilip dururken yalan yere yemin ederler (14). Allah onlar için şiddetli bir azab hazırladı, hakikat onlar ne fena işler yapıyorlar (15). Yeminlerini bir siper edindiler de Allah yolundan men' ettiler, onun için onlara hakāretli bir azab var (16). İhtimâli yok onları ne malları ne evlâdları hiçbir suretle Allah'tan kurtaramaz, onlar ashâb-ı nârdır, hep onun içinde kalacaklardır (17). O gün ki Allah onları toplayarak ba's edecek de size yemin ettikleri gibi O'na da yemin edecekler ve sanacaklar ki bir şey yapıyorlar; işte onlar hep o yalancılardır (18). Şeytan üzerlerine istîlâ etmiştir de kendilerine Allah düşüncesini unutturmuştur, onlar Şeytan hizbi, (Şeytan taraftarı)dırlar. Uyanık ol ki Şeytan'ın hizbi muhakkak[2] hep hüsrâna düşenlerdir (19). Allah'a[3] ve Resûlüne hudud yarışına kalkanlar her hâlde onlar en alçaklar içindedirler (20). Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim Ben ve resullerim, şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir (21). Allah'a ve âhiret gününe iman eden[4] hiçbir kavmi Allah'a[5] ve Resûlüne hudud yarışına kalkışan kimselerle sevişir bulamazsın; babaları veya oğulları veya kardeşleri veya hısımları, hemşehrileri olsalar bile. İşte Allah öyle kimseleri sevmeyen bir kavmin kalblerine imanı yazmış[6] ve kendilerini tarafından bir rûh ile teyid buyurmuştur ve onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacak, içlerinde [4802]

---

1 M ve B: "etmektedirler".
2 F, M ve B -"muhakkak".
3 F, M ve B: "Allah".
4 F, M ve B: "eder".
5 M ve B: "Allah".
6 H: "yazmıştır".

ebediyen kalacaklardır, öyle ki Allah onlardan hoşnut, onlar da[1] Allah'tan hoşnut. İşte onlar Allah hizbidir, uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felâha erenlerdir (22).

{اَلَمْ تَرَ} Bakmaz mısın ❁ taaccüb ve istihkar ile dikkat nazarını[2] celb için Peygamber'e veya hitab şânından olan her kişiye hitabdır. Yani ne çirkin hâlleri var bak {اِلَى الَّذ۪ينَ} şunlara ❁ şu münafıklara ki[3] {تَوَلَّوْا قَوْماً غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah'ın gazab etmiş olduğu bir kavme yardaklık etmektedirler. ❁ Münafıklar Yahudîlere yardaklık ediyor, mü'minlerin esrârını onlara nakl eyliyorlardı. {مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ} Onlar ne sizdendirler ne de onlardan ❁ arada müzebzeb, bir buraya bir oraya çalkanır münafıklardır {وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} ve bile bile yalan yere yemin ederler. ❁ Rivayet olunuyor ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem bir gün hücrelerinden birinde oturuyor, yanında da Müslümanlardan birkaç zat bulunuyordu. "Şimdi yanınıza şeytan gözlü birisi gelecek" buyurdu, derken gök gözlü birisi çıkageldi[4], Resûlullah ona: "Sen ve arkadaşların bana neye şetmediyorsunuz?" buyurdu. Öyle bir şey yapmadığına yemin etti, "bırak beni de gideyim arkadaşlarımı da getireyim" dedi, gitti, çağırdı geldi, onlar da yemin ettiler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[5] İmam Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve *Delâil*'de Beyhakī ve İbn Merdûye ve Hâkim, İbn Abbas'tan böyle isim tasrih etmeyerek rivayet etmişler ve nihâyetinde يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعاً فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ âyetinin ve mâba'dinin nâzil olduğunu söylemişlerdir.[6] Süddî ve Mukātil'den [4803] naklolunan rivayette ise

1 F, M ve B -"da".
2 M ve B: "nazarlarını".
3 F, M ve B -"ki".
4 M ve B: "çıktı geldi".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 226. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 253:
روي أنه كان رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم جالسا في ظل حجرة من حجره وعنده نفر من المسلمين، فقال: «إنكم سيأتيكم إنسان ينظر إليكم بعيني شيطان فإذا جاءكم فلا تكلموه» فلم يلبثوا أن طلع عليهم رجل أزرق فقال عليه الصلاة والسلام حين رآه: «علام تشتمني أنت وأصحابك» فقال: ذرني آتك بهم، فانطلق فدعاهم فحلفوا فنزلت.
6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 350; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 524:
عن ابن عباس، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسا في ظل حجرته –قال يحيي: قد كاد يقلص عنه– فقال لأصحابه: «يجيئكم رجل ينظر إليكم بعين شيطان، فإذا رأيتموه فلا تكلموه» فجاء رجل أزرق، فلما رآه النبي صلى الله عليه وسلم دعاه فقال: «علام تشتمني أنت وأصحابك؟» قال: كما أنت حتى آتيك بهم، قال: فذهب، فجاء بهم، فجعلوا يحلفون بالله ما قالوا وما فعلوا، وأنزل الله عز وجل: «يوم يبعثهم الله جميعا فيحلفون له كما يحلفون لكم» إلى آخر الآية (المجادلة ١٨/٥٨).

isim tasrih olunarak o gelen adamın gök gözlü, esmer, kısa boylu hafif sakallı Abdullah b. Nebtel nâmında birisi olduğu ve vech-i meşruh üzere arkadaşlarıyla beraber yemin ettikleri ve onun üzerine bu âyetin indirildiği nakledilmiştir.[1] Bunların cem'inde münâfat olmadığından buradan sûrenin nihâyetine kadar bu sebeple nâzil olmuş bulunduğu söylenebilir. Âlûsî'nin zabtettiği üzere İbn Nebtel -ki[2] "nûn"un fethi "bâ"nın sükûnu, sonra tâ-i müsennâtı fevkiyye ve lâm ile- İbn Hâris[3] b. Kays el-Ensârî-i Evsî'dir. İbn Kelbî ve Belâzürî[4] bunu münafıklar meyânında zikretmişler, Ebû Ubeyde de sahabeden saymıştır. İbn Hacer de bunun tevbe ettiğine muttali' olduğunu söylemiştir. *Kāmûs* sâhibinin "Abdullah b. Nebîl keemîr mine'l-münâfikīn" dediği de bu veya başka birisi olmak muhtemildir.[5] {اُو۬لٰٓئِكَ} Onlar, yani yukarıdan beri evsâfı zikrolunan ve Şeytan'ın[6] istîlâsı altında kalıp da Allah düşüncesini unutanlar hep {حِزْبُ الشَّيْطَانِ} Şeytan hizbi ❁ Şeytan taraftarı, Şeytan partisidir. {اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ} Uyanık ol ki Şeytan'ın hizbi muhakkak hep hüsrâna düşenlerdir. ❁ Çünkü ebedî nimeti zâyi' edip kendilerini azâba mâruz kılarak nefislerine ziyan etmişlerdir.

{اِنَّ الَّذِينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Şüphe yok ki Allah'a[7] ve Resûlüne yarışa kalkan haddini bilmezler {اُو۬لٰٓئِكَ} öyleler ❁ bütün o gördükleriniz, hâllerini dinledikleriniz {فِى الْاَذَلّ۪ينَ} hep en alçaklar içindedirler, evvelîn ve âhirîn içinde halkın en aşağılık, en zillete lâyık alçaklarından ma'duddurlar. ❁ Çünkü iki muhâsım taraftan birinin zillet ve sefaletinin derekesi,

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 160; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 304; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 129:

قال السُّدي ومقاتل: نزلت في عبد الله بن نبتل المنافِق كان يُجالس رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم في حجرة من حجره، إذ قال: «يدخل عليكم الآن رجل قلبه قلب جبار وينظر بعيني شيطان»، ودخل عبد الله بن نبتل، وكان أزرق أسمر قصيرًا خفيف اللحية، فقال له النَّبيّ صلى الله عليه وسلم: «علامَ تشتمني أنت وأصحابك؟» فحلف بالله ما فعل، فقال له النَّبيّ صلى الله عليه وسلم: «فعلت» فانطلق فجاء بأصحابه فحلفوا بالله ما شتموه، فأنزل الله عز وجل هذِه الآية.

2 H -"ki".

3 H ve F: "Hars".

4 M: "Belâzirî".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 227:

وعبد الله هذا هو الرجل المبهم في الخبر الأول، وهو ابن نبتل –بفتح النون وسكون الباء الموحدة وبعدها تاء مثناة من فوق ولام– ابن الحارث بن قيس الأنصاري الأوسي، ذكره ابن الكلبي والبلاذري في المنافقين، وذكره أبو عبيدة في الصحابة فيحتمل كما قال ابن حجر: إنه اطلع على أنه تاب، وأما قوله في القاموس: عبد الله بن نبيل– كأمير– من المنافقين فيحتمل أنه هو هذا، واختلف في ضبط اسم أبيه ويحتمل أنه غيره.

6 M ve B +"da".

7 F, M ve B: "Allah".

husumet ettiği tarafın izzet ve kuvvetinin [4804] derecesi ile ma'kûsen mütenâsibdir. {كَتَبَ اللّٰهُ} Allah yazdı ❁ ezelde hükmünü verip silinmesi, bozulması kābil olmayan bir yazı ile Levh-i Mahfuz'da tesbit eyledi. Katâde'den mervî olduğu üzere bu tâbir kasem makamına cârîdir;[1] yazdı ki: {لَاَغْلِبَنَّ} Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim {اَنَا وَرُسُل۪ى} Ben ve resullerim ❁ onun için peygamberler katlolunsalar bile davalarında gerek hüccet ve gerek seyf itibariyle gālib ve muzaffer olurlar. {اِنَّ اللّٰهَ قَوِىٌّ عَز۪يزٌ} Çünkü Allah kuvvet ve izzetine nihâyet olmayan ve şerîk ü nazîri bulunmayan çok kuvvetli bir Azîz'dir. Kuvveti ile resullerini mansur eder, murâdına karşı asla mağlub edilmez. {لَا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a[2] ve âhiret gününe iman eder[3] hiçbir kavmi {يُوَٓادُّونَ مَنْ حَٓادَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne had yarışına kalkışan kimselerle sevişir bir hâlde bulamazsın ❁ öyle kimselerle sevişmek Allah'a ve âhirete imanın muktezâsıyla taban tabana zıddır. Zira onlara o hâlde ve[4] o haysiyetle meveddet küfre mahabbettir. Çünkü Allah ve Resulüne muhâdde küfrün en şenî'idir. Küfre mahabbet ise iman ile ictimâ' etmez. Âyetin zâhirine bu mâna daha münâsibdir. Ma'amâfîh müfessirînin[5] birçoğu kelâmî bir nükteye mebnî bunu şu mâna ile tefsir etmişlerdir: "Sevmemeleri gerektir, sevmemelidirler." ❁ {وَلَوْ كَانُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ اَوْ اَبْنَٓاءَهُمْ اَوْ اِخْوَانَهُمْ اَوْ عَش۪يرَتَهُمْ} Sûre-i Mümtehine'de لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذ۪ينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدّ۪ينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ [60/8][6] âyetiyle اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذ۪ينَ قَاتَلُوكُمْ فِى الدّ۪ينِ [60/9][7] âyeti mazmunlarını da burada mülâhaza etmelidir. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte onlar ❁ o Allah ve Resûlüne yarışa kalkışan kimseleri sevmeyen mü'minler [4805] yok mu {كَتَبَ ف۪ى قُلُوبِهِمُ الْا۪يمَانَ} Allah onların kalblerine imanı yazmıştır. ❁ Yalnız lisanlarında değil, kalblerinde tesbit eylemiş yerleştirmiştir.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 228:

«كَتَبَ اللَّهُ» استئناف وارد لتعليل كونهم في الأذلين أي أثبت في اللوح المحفوظ أو قضى وحكم، وعن قتادة قال: وأيا ما كان فهو جار مجرى القسم.

2 M: "Allah".

3 M ve B: "eden".

4 F, M ve B -"ve".

5 B: "müfessirlerin".

6 "Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez…"

7 "Allah sizi ancak size din hakkında kıtal yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanıza muzâheret eden kimselerden, onlara dostluk etmenizden nehyediyor…"

Bundan anlaşılır ki asıl iman kalb işidir. {وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ} Ve kendilerini tarafından bir rûh ile teyid buyurmuştur. ۞ Kalblerine hayat veren ilâhî bir irfan nûruyla kuvvetlendirmiştir. Onun için Allah'ı unutmazlar, âhiret yolunu görür, sevileceği sevilmeyeceği tanırlar, Allah'a[1] ve Resûlüne itaat ederler, Allah yolunda her fedakârlığı yaparlar. {وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} Hem Allah onları altından ırmaklar akar cennetlere[2] koyacaktır. {خَالِدٖينَ فٖيهَا} O suretle ki içlerinde ebediyen kalmak üzere {رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ} öyle ki Allah onlardan hoşnut, onlar da Allah'tan hoşnut ۞ hem marzıyye hem râziye olarak Allah'ın rıdvânına ermişler. {اُولٰٓئِكَ حِزْبُ اللّٰهِ} İşte bu evsâfını duyduğun mü'minler Allah'ın hizbidirler. ۞ Allah askeri ve Allah dininin yardımcıları, Allah yolunda mücahede eden mücâhidlerdir. {اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felah bulanlardır. ۞ Dünya ve âhiret hayır ve murada erenler ancak onlardır. اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْهُمْ

İşte Mücâdele Sûresi'nin de hâtimesi budur. Bunu ber vech-i âtî Haşr Sûresi'nin tesbih ve tenzih ile başlayarak tâkip etmesi de ne kadar güzel ve ne kadar yerinde olduğunu da îzâha hâcet yoktur.

اَللّٰهُمَّ احْشُرْنَا فِي زُمْرَةِ الصَّالِحِينَ

5 Receb 1355[3] [22 Eylül 1936]

---

1 M ve B: "Allah".
2 M (ilk baskı): "cennetle".
3 M ve B -"5 Receb 1355".

[4806]

سُورَةُ الْحَشْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ أَرْبَعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

HAŞR SÛRESİ

Bu Haşr Sûresi'dir, Medenîdir.

Âyetleri: Yirmi dörttür.

Kelimeleri: Dört yüz kırk beştir.

Harfleri: Bin beş yüz otuzdur.

Fâsılası: من رب harfleridir. ب İki "el-ikāb"dadır.

Bikāî bu sûreye Benî Nadîr Sûresi denildiğini de nakl eylemiştir.[1] Buhârî ve daha bazıları rivayet etmişlerdir, Sa'îd b. Cübeyr demiş ki: "İbn Abbas'a سُورَةُ الْحَشْرِ dedim; 'سُورَةُ بَنِي النَّضِيرِ de', dedi."[2] İbn Hacer bunun vechini şöyle izah etmiştir: "Buradaki 'haşr' kıyamet günündeki haşr zannedilmemek için böyle[3] demiş olmalıdır. Çünkü murad Benî Nadîr'in çıkarılmasıdır."[4] *Kāmûs* sâhibi Fîrûzâbâdî'nin *Besâir*'de beyânına göre "'haşr', esasında bir cemaati makarr u me'vâlarından nefîr suretiyle iz'âc ve ihraç eylemeye mevzû'dur. Sonra cemaat mülâbesesiyle cem' etmek mânasında isti'mâl olunmuştur."[5] Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "'Haşr', cemaati makarlarından, yani durdukları yerlerinden çıkarıp iz'âc ederek harbe ve emsâline zorlamaktır. Nesâî'nin rivayetinde[6] لَا يُحْشَرْنَ vardır[7] ki

---

1 Bikā'î, *Nazmü'd-dürer,* XIX, 402:

...فلذا سميت الحشر وبني النضير لأنه سبحانه وتعالى حشرهم بقدرته من المدينة الشريفة إلى خيبر والشام والحيرة...

2 Buhârî, Megāzî, 11:

عن سعيد بن جبير قال: قلت لابن عباس: «سورة الحشر»، قال: «قل سورة النضير».

3 B: "öyle".

4 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VII, 332-333:

الحديث الثاني حديث بن عباس في تسمية سورة الحشر سورة النضير لأنها نزلت فيهم، قال الداودي: كأن بن عباس كره تسميتها سورة الحشر لئلا يظن أن المراد بالحشر يوم القيامة أو لكونه مجملا فكره النسبة إلى غير معلوم.

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* II, 468:

بصيرة فى الحشر: وهو إِخراج الجماعة عن مَقَرّهم وإزعاجُهم عنه إِلى الحرب وغيرها... وأَصل الحشر الجمع، حشرت الناس أَحشُرهم وأَحشِرهم أَى جمعتهم، ومنه يوم الحشر.

6 İbarede geçen النِّسَاء (kadınlar) kelimesinin muhtemelen yanlış istinsah edilmesi veya okunması sebebiyle "Nesâî" şeklinde kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nesâî ve diğer kütüb-i sitte eserlerinde bulunmayan ilgili ibare, kadınlarla alâkalı bazı rivayetlere atıf yapmaktadır.

7 İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs,* s. I, 391:

'kadınlar gazâya çıkarılmazlar' demektir. Gerek insanlar hakkında ve gerek gayrılarında söylenir, حَشَرَتِ السَّنَةُ مَالَ بَنِي فُلَانٍ denilir ki 'kaht fülân oğullarının mallarını ellerinden giderdi' demektir. Ve 'haşr' tâbiri ancak cemaat hakkında [4807] söylenir, nitekim Allah teâlâ وَابْعَثْ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ [eş-Şu'arâ 26/36], وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً [Sâd 38/19], وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ [et-Tekvîr 81/5][1], وَحُشِرَ لِسُلَيْمٰنَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ [en-Neml 27/17] ve لِاَوَّلِ الْحَشْرِۜ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا [el-Haşr 59/2] buyurmuştur. Kıyametin vasfında da وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ اَعْدَٓاءً [el-Ahkâf 46/6], وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ[2] جَمِيعًا [Sebe 34/40], وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًا [el-Kehf 18/47] buyurmuştur. Ve kıyamet gününe 'yevmü'l-ba's' ve 'yevmü'n-neşr' denildiği gibi 'yevmü'l-haşr' dahi denilir."[3] Bu sûredeki "haşr" ise kıyamet günü olacak olan[4] haşr değil, onun küçük[5] numûnesi olmak üzere هُوَ الَّـذٖى اَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ âyetinde zikrolunan evvel-i haşr, yani ilk haşrdır ki Benî Nadîr Yahudîlerinin çıkarılıp sürülmesidir. İşbu evvel-i haşrin mânası hakkında müfessirlerin beyânâtını İmam Fahreddin Râzî tefsirinde şöyle hulâsa etmiştir: "Evvelâ 'haşr' bir cemaati bir mekândan diğer[6] mekâna çıkarmak demektir. Buna 'evvel-i haşr' denilmesinin sebebini beyanda ise birkaç vecih vardır. Birincisi, İbn Abbas'ın ve ekser müfessirînin kavlidir; çünkü bu haşr, ehl-i kitabın ilk haşridir, yani bunda ehl-i kitab Cezîretü'l-Arab'dan ilk defa olarak çıkarılmak suretiyle haşrolunmuşlardır. Bundan evvel burada böyle bir zillete düşmemişlerdi, izzet ve kuvvetleri vardı. İkincisi, Allah

---

وقال أبو محمد في حديث النبي صلى الله عليه وسلم: إنه قال في حجة الوداع «النساء لا يعشرن ولا يحشرن» حدثنيه أبي قال حدثنيه يزيد بن عمرو بن البراء ثنا بن الحارث ثنا هشام بن عبد الله ثنا بسام بن عبد الرحمن قال: سمعت أنسا يذكر ذلك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

1 "Ve vuhuş toplandığı vakit."

2 H, F, M ve B: "فيحشرهم".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 237:

الحَشْرُ: إخراج الجماعة عن مقرّهم وإزعاجهم عنه إلى الحرب ونحوها. وروي: «النّساء لا يُحْشَرن» أي: لا يخرجن إلى الغزو، ويقال ذلك في الإنسان وفي غيره، يقال: حَشَرَتِ السنة مال بني فلان، أي: أزالته عنهم، ولا يقال الحشر إلا في الجماعة، قال الله تعالى: «وَابْعَثْ فِي الْمَدائِنِ حاشِرِينَ»، وقال تعالى: «وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً»، وقال عزّ وجلّ: «وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ»، وقال: «لِأَوَّلِ الْحَشْرِ ما ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجوا»، «وَحُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ»، وقال في صفة القيامة: «وَإِذا حُشِرَ النَّاسُ كانُوا لَهُمْ أَعْداءً»، «سَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعاً»، «وَحَشَرْناهُمْ فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً»، وسمي يوم القيامة يوم الحشر كما سمّي يوم البعث والنشر، ورجل حَشْرُ الأذنين، أي: في أذنيه انتشار وحدّة.

4 B +"son".

5 B +"bir".

6 M ve B +"bir".

teâlâ bunların Medine'den çıkarılmalarını bir haşr kılmış ve bunu ilk haşr yapmıştır. Sonraki de kıyamet haşrı olacaktır. Sâ'at gelince nâs Şam tarafına haşrolunacaklar, orada kıyamet mahşeri olacaktır.[1] Üçüncüsü: Bu ilk haşrleri sonraki de Hazret-i Ömer'in onları Hayber'den Şam'a sürmesidir. Dördüncüsü, 'evvel-i haşr' demek ilk harbde ihraçları demektir. Çünkü Resûlullah'ın ehl-i kitâba yaptığı ilk harbdir. Beşincisi: Katâde demiştir ki bu birinci haşrdir. İkinci haşr, bir ateş nâsı maşrıktan mağribe haşredecek, yattıkları yerde beraberlerinde yatacak, uyudukları yerde beraberlerinde uyuyacak, ve demişlerdir ki bu ateş gece görünecek gündüz görünmeyecektir."[2]

Hâsılı bu haşr, ehl-i kitabdan Benî Nadîr Yahudîlerinin çıkarılıp sürülmesi vak'asıdır. Ve bu sûrenin nüzûlüne [4808] sebep budur. Vak'anın hulâsası şöyle rivayet olunmaktadır: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'ye kudûmünde Benî Nadîr ile leh ve aleyhinde bulunmamaları esası üzerine bir musâlaha ve mu'âhede akdetmişti. Bedir muzafferiyeti olunca "bu zat, Tevrat'taki nusret ile meb'us peygamberdir, bunun bayrağı döndürülmez[3]" dediler, Uhud bozgunluğu olunca da şüpheye düştüler ve ahidlerini bozdular,[4] Resûlullah'a bir sûikasdda bulundular ve reisleri Ka'b b. Eşref kırk süvari ile Mekke'ye gitti, Ebû Süfyan ile yeminleşerek bir ittifak yaptı. Cebrâil bunu Resûlullah'a vahiyle haber verdi. Resûlullah da Ka'b'ın süt biraderi Muhammed b. Mesleme'ye emretti, o da gitti Ka'b'ı güveyi girdiği bir gece katl eyledi. Sonra da Resûlullah bir alay piyade ile gitti, köylerini muhasara etti, "Medine'den çıkın gidin" dedi. O sırada Ka'b

---

1 H -"Sâ'at gelince nâs Şam tarafına haşrolunacaklar, orada kıyamet mahşeri olacaktır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 501-502:

السؤال الثاني: ما معنى أول الحشر؟ الجواب: أن الحشر هو إخراج الجمع من مكان إلى مكان، وأما أنه لم سمي هذا الحشر بأول الحشر فبيانه من وجوه: أحدها: وهو قول ابن عباس والأكثرين أن هذا أول حشر أهل الكتاب، أي أول مرة حشروا وأخرجوا من جزيرة العرب لم يصبهم هذا الذل قبل ذلك، لأنهم كانوا أهل منعة وعز. وثانيها: أنه تعالى جعل إخراجهم من المدينة حشرا، وجعله أول الحشر من حيث يحشر الناس للساعة إلى ناحية الشام، ثم تدركهم الساعة هناك. وثالثها: أن هذا أول حشرهم، وأما آخر حشرهم فهو إجلاء عمر إياهم من خيبر إلى الشام. ورابعها: معناه أخرجهم من ديارهم لأول ما يحشرهم لقتالهم، لأنه أول قتال قاتلهم رسول الله. وخامسها: قال قتادة: هذا أول الحشر، والحشر الثاني نار تحشر الناس من المشرق إلى المغرب، تبيت معهم حيث باتوا، وتقيل معهم حيث قالوا، وذكروا أن تلك النار ترى بالليل ولا ترى بالنهار.

3 H: "döndürülür".

4 B +"ve".

için matem tutuyorlardı; "bizi on[1] gün bırak da felâketimize ağlayalım" diye on gün mühlet istediler, müsaade edildi. Bu müddet zarfında harb için hazırlığa koyuldular. Abdullah b. Übey gibi münafıklar da beriden gizlice haber göndererek "çıkmayın, çarpışın, çarpışırsanız biz de sizinle beraber size yardım ederiz, çıkarılırsanız beraber çıkarız" diye teşvik ettiler. Yine bu müddet zarfında iki mükâleme teklifinde bulunmak suretiyle Resûlullah'a iki defa sûikasd tertib ettiler, içlerinden bir kadın Müslüman olmuş biraderiyle Resûlullah'a onlardan evvel gizlice haber yetiştirdi, Resûlullah da muhasarayı teşdid buyurdu. Nihâyet kalblerine korku düştü ve münafıkların yardımından da ümidi kestiler. Musâlaha talebinde bulundular, Aleyhissalâtu vesselâm çıkıp gitmeleri şartından başkasını kabul buyurmadı. Sonunda her üç ev bir deveye silahtan başka yükletebildiklerini[2] yükletip götürmek üzere çıkıp gitmeye sulh oldular. Çokları Şam'a, Eriha'ya, Ezri'ât'a[3], bazıları Hîre'ye, birkaç hâne de Hayber'e iclâ olundular. Bıraktıkları mallarını ve silahlarını Resûlullah kabz eyledi. Abdullah b. Übey [4809] onlara "benim maiyyetimde kavmimden vesâireden iki bin kişi var, onlarla size imdad ederim, Kureyza ve müttefikleriniz Gatafan da imdad edecekler" diye haber gönderirken[4] ne o, ne[5] Kureyza ne de müttefikleri Gatafan hiçbiri yardımda bulunmadılar, çekiliverdiler. İşte bunun üzerine سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ... إلخ... وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ nâzil olmuş,[6] sonra da ale'l-umûm harb ganimetlerinin sûret-i taksîmi hakkındaki ahkâma müte'allik âyetler inzal buyurulmuştur. Şöyle ki:

---

1 B: "o".
2 F, M ve B: "yükletebildikleri metâ'ı".
3 M ve B: "Ezreata".
4 B: "gönderirlerken".
5 M (ilk baskı) ve B -"ne".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 498; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 232-233. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 363-383; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 190-195:

صالح بنو النضير رسول الله صلى الله عليه وسلم على أن لا يكونوا عليه ولا له، فلما ظهر يوم بدر قالوا: هو النبي الذي نعته في التوراة لا ترد له راية، فلما هزم المسلمون يوم أحد ارتابوا ونكثوا، فخرج كعب بن الأشرف في أربعين راكبا إلى مكة فحالفوا عليه قريشا عند الكعبة فأمر عليه السلام محمد بن مسلمة الأنصارى فقتل كعبا غيلة وكان أخاه من الرضاعة، ثم صبحهم بالكتائب وهو على حمار مخطوم بليف فقال لهم: اخرجوا من المدينة، فقالوا: الموت أحب إلينا من ذاك، فتنادوا بالحرب. وقيل: استمهلوا رسول الله عشرة أيام ليتجهزوا للخروج، فدس عبد الله بن أبي المنافق وأصحابه إليهم: لا تخرجوا من الحصن فإن قاتلوكم فنحن معكم لا نخذلكم، ولئن خرجتم لنخرجنّ معكم، فدربوا على الأزقة وحصنوها فحاصرهم إحدى وعشرين ليلة، فلما قذف الله الرعب في قلوبهم وأيسوا من نصر المنافقين طلبوا الصلح، فأبى عليهم إلا الجلاء، على أن يحمل كل ثلاثة أبيات على بعير ما شاءوا من متاعهم فجلوا إلى الشام إلى أريحا وأذرعات، إلا أهل بيتين منهم: آل أبي الحقيق وآل حيي بن أخطب، فإنهم لحقوا بخيبر ولحقت طائفة بالحيرة.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿١﴾ هُوَ الَّذٖٓى اَخْرَجَ
الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِۜ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ
مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللّٰهِ فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فٖى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ
يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِاَيْدٖيهِمْ وَاَيْدِى الْمُؤْمِنٖينَ فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ ﴿٢﴾ وَلَوْلَٓا اَنْ كَتَبَ
اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَٓاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِى الدُّنْيَاۜ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ ﴿٣﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا
اللّٰهَ وَرَسُولَهُۚ وَمَنْ يُشَٓاقِّ اللّٰهَ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿٤﴾ مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لٖينَةٍ اَوْ تَرَكْتُمُوهَا
قَٓائِمَةً عَلٰٓى اُصُولِهَا فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيُخْزِىَ الْفَاسِقٖينَ ﴿٥﴾ وَمَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖ مِنْهُمْ
فَمَٓا اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى
كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٦﴾ مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى
وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَابْنِ السَّبٖيلِۙ كَىْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْۜ وَمَٓا اٰتٰيكُمُ
الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُواۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِۘ ﴿٧﴾ لِلْفُقَرَٓاءِ
الْمُهَاجِرٖينَ الَّذٖينَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ
اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَۚ ﴿٨﴾ وَالَّذٖينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاٖيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ
هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فٖى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّٓا اُو۫تُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ
خَصَاصَةٌۜ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَۚ ﴿٩﴾ وَالَّذٖينَ جَٓاؤُ۫ مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ
رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذٖينَ سَبَقُونَا بِالْاٖيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فٖى قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا
رَبَّنَٓا اِنَّكَ رَؤُ۫فٌ رَحٖيمٌ ﴿١٠﴾

[4811] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah için göklerdeki ve yerdeki, hem de Azîz Hakîm O (1). O ki ehl-i kitabdan[1] küfredenleri ilk haşr için diyarlarından çıkardı. Siz çıkacaklarını zannetmediniz, onlar da zannettiler ki kendilerini Allah'tan koruyacak mâni'alarıdır kaleleri, istihkâmları; fakat Allah onları hesab etmedikleri cihetten bastırdı ve kalblerinin içine korku düşürdü, öyle ki evlerini bir taraftan kendi elleri bir taraftan da mü'minlerin elleriyle harap ediyorlardı. Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar! (2) Ve eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı lâbüd dünyada kendilerine azab edecekti, âhirette ise onlara ateş azâbı var (3). Çünkü onlar Allah ve Resûlü ile karşılaşmaya kalkıştılar, her kim de Allah ile karşılaşmaya kalkışırsa şüphe yok Allah شَدِيدُ الْعِقَابِ*'dır (4). Herhangi bir hurma ağacı kestiniz veya kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah'ın izniyle ve o fâsıkları perişan edeceği içindir (5). Allah'ın Resûlüne onlardan tahvil buyurduğu fey'e gelince, siz ona ne at debrettiniz ne rikâb, velâkin Allah resullerini* [4812] *dilediği kimselere musallat kılar ve Allah her şeye kadîrdir[2] (6). Allah'ın Resûlüne kurâ ahâlisinden tahvil buyurduğu fey'i de Allah için ve Resûlü için ve karâbet sâhibi ve yetimler ve miskinler ve yolda kalmış kimseler içindir, ki sade içinizden zenginler arasında dolaşır bir devlet olmaya. Bir de Peygamber size her ne emir verirse tutun, nehyettiğinden de sakının ve Allah'tan korkun, çünkü Allah* شَدِيدُ الْعِقَابِ*'dır (7). O fukarâ muhacirler için ki yurtlarından ve mallarından çıkarıldılar, Allah'tan bir fazl ve rıdvan ararlar ve Allah'a ve Resûlüne hizmet ederler, tâ onlardır işte sâdık olanlar (8). Ve şunlar ki onlardan önce yurdu hazırlayıp imana sâhip oldular, kendilerine hicret edenlere mahabbet beslerler ve onlara verilenden nefislerinde bir kaygı duymazlar[3], kendilerinde ihtiyaç bile olsa îsâr ile nefislerine tercih ederler. Her kim de nefsinin hırsından*

---

1 F, M ve B +"o".
2 B: "kādirdir".
3 B: "bulmazlar".

korunursa[1] işte onlardır o felâh bulanlar (9). Ve şunlar ki arkalarından gelmişlerdir, şöyle derler: "Yâ Rabbenâ! Bizlere ve önden iman ile bizi geçmiş olan kardeşlerimize mağfiret buyur ve gönüllerimizde iman etmiş olanlara karşı kin tutturma, yâ Rabbenâ şüphe yok ki Sen Raûfsun, Rahîmsin" (10).

{سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Bütün göklerde ve yerdeki şeyler Allah'ı tesbih ile tenzih etti[2] ve etmektedir. ❁ O'nun şânı her türlü lekeden uzak olduğunu ve kirli şeylerin O'na yaklaşamayacağını isbat eylemektedir. Onun için her şey O'nun hukūku uğrunda çarpışır, hepsi O'nun hizbi, O'nun ordusudur. Bu sûrenin bu başlangıçla başlaması hem evvelki sûrenin âhirine bir hüsn-i tenâsüb hem de zikrolunacak haşr ü iclâ vak'asında bir haksızlık şâibesi tevehhüm olunmamak ve onun bir temizlik işi olduğuna tenbih edilmek üzere bir berâ'at-i istihlâldir. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve Azîz O'dur, Hakîm O ❁ Azîz'dir ve hiçbir suretle mağlub edilmek ihtimâli olmayan tam mânasıyla Azîz ancak O'dur, bütün izzet O'nundur. O [4813] dilediğine izzet verir, dilediğini tezlil eder, يُعِزُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيُذِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ'dir. Onun için âlemde her izzet kırılabilir, ancak O'nun izzeti sahasına tecavüz edilmez, O'na karşı gelmek isteyenler âkıbet mağlub ve makhur olurlar. Onunla beraber Hakîm'dir, yaptığını hikmetle yapar, bazen mü'minlere sıkıntı çektirip kâfirlere bir zaman için meydan verirse onda da bir hikmeti vardır. Nihâyet O'nun hikmet ve izzeti tecellî eder. {هُوَ الَّذٖى} O Azîz ve Hakîm olan Allah'tır ki izzet ve hikmeti âsârından bir numûne ve ibret olmak üzere {اَخْرَجَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} ehl-i kitabdan o küfredenleri ❁ Allah'ın Resûlünü inkâr ve Allah nâmına verdikleri ahd ü mîsâkı küfr ü küfran ile nakzedip ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ [el-Haşr 59/4. Krş. el-Enfâl 8/13] âyeti ile beyan olunacağı üzere Allah'a[3] ve Resûlüne karşı uğraşmaya kalkışan kâfirleri {مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ} ilk haşrda, yahut ilk haşr için diyarlarından çıkardı. ❁ Bu küfredenler, yukarıda rivayet olunduğu üzere Yahudîlerden ma'hud Benî Nadîr kabilesi idi ki Hayber Yahudîlerinden

---

1 B: "Her kim de nefsini hüsrandan korursa".
2 H: "ettiği".
3 F, M ve B: "Allah".

Benî Kureyza gibi bir büyük kabile idi. Bu iki kabileye "kâhinân" denir ve Kâhin b. Hârûn neslinden oldukları söylenirdi. Ve deniliyor ki Hâtemü'l-Enbiyâ'nın hurûcuna intizar için Benî İsrâil'den bir cemaat içinde gelmiş Medine'ye yakın konmuşlardı. Kondukları yer umrandan hâlî bir beriyye iken orada muhkem binâlar yapmışlar, sığınmışlardı. Âyette kendilerine izâfetle مِنْ دِيَارِهِمْ ve حُصُونُهُمْ buyurulmasında da buna işaret vardır. Bekledikleri Resul gelmiş iken küfr ü küfranda ileri gittikleri için Allah'ın izzet ve hikmeti onları ilk haşr olmak üzere yurtlarından çıkardı. Bu, bir küçük kıyamet numûnesi oldu. Bundan anlaşılır ki bir de sonraki haşr vardır, o da وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ ile ihtar olunacağı üzere büyük [4814] kıyametle âhirette olacaktır. Arada daha ne gibi haşrlar olur? Onu da Allah bilir. لِاَوَّلِ الْحَشْرِ'de lâm ekser müfessirînin kavlince كَتَبْتُهُ لِعَشْرٍ خَلَوْنَ gibi tevkīt içindir, "ilk haşrda" demek gibi olur. Buna göre ilk haşr, ilk harb mânasına olmak yakışır. Lâkin bazılarının dediği gibi ihrâcın gayesini göstermek üzere lâm-ı ecliyye olması daha zâhir görünüyor. Bu ihrâcın sırf Allah tarafından olduğu tavzih olunmak üzere buyuruluyor ki: {مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا} Siz çıkacaklarını zannetmediniz ❁ demek ki size ve sizin zannınıza kalsaydı çıkmayacaklardı[1], o hâlde siz çıkarmadınız {وَظَنُّوا} onlar da zannettiler {اَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللّٰهِ} ki kendilerini Allah'tan koruyacak mâni'alarıdır sığındıkları[2] hısnları: kaleleri, istihkâmları ❁ yani Allah tarafından gelecek azabdan kendilerini korumak için yalnız o sığındıkları kaleler, istihkâmlar kâfi gelir, sade kale ve istihkâm yapmakla müdafaa maksadı hâsıl olur zannediyorlar ve sırf onlara güveniyorlardı. Daha evvel kalblerde iman bulunmak lâzım geldiğini ve Allah'ın izzetine karşı gelinmek kābil olmadığını düşünmüyorlardı. Onun için onların zannına da kalsa idi çıkarılmaları mutasavver değildi. {فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا} Fakat Allah onlara hesab etmedikleri cihetten geldi ❁ Yani Allah'ın emri onları hiç hatır ve hayâllerine getirmedikleri cihetten bastırdı, kalblerinden vurdu. Reisleri Ka'b b. Eşref'i kendi konağı içinde güveyi girdiği gece bağteten katlettirivermekle zaten zayıf olan kuvve-i ma'neviyelerini, emniyet ve

1 M ve B: "çıkamıyacaklardı".
2 B: "sığınakları".

itmi'nanlarını[1] perişan etti {وَقَذَفَ فٖى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} ve yüreklerinin içine müthiş korku [4815] düşürdü ❁ öyle ki {يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِاَيْدٖيهِمْ وَاَيْدِى الْمُؤْمِنٖينَ} evlerini[2] kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle harab ediyorlardı. ❁ Ebû Amr kıraatinde "tahrîb"den "râ"nın teşdîdiyle يُخَرِّبُونَ okunur.[3] İçeriden sokak başlarını kapamak ve Müslümanlara sağlam birşey bırakmamak ve çıkıp giderlerken alabildiklerini götürebilmek için kendi elleriyle evlerinin dört duvarını yıkıyor, kapısını penceresini söküyor, kereste ve eşyalarını târumar ediyorlar, dışarıdan da mü'minler onların kapamak, ihkâm etmek istedikleri yerleri açmak için hücum eyliyorlardı. Diğer bir mâna ile; bir taraftan kendilerinin irtikâb ettikleri küfr ü cinayetleri, bir taraftan da mü'minlerin iman ve gayretle hücumları arasında telâşlar içinde kendi evlerinin vîran olmasına sebebiyet veriyorlardı. {فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُولِى الْاَبْصَارِ} Ey görecek gözü, anlayacak basireti olanlar bu vak'ayı, iki tarafın bu hâllerini düşünün, kendi ahvâlinizle mukayese edin de ibret alın. Küfrün, gadrin, kalb bozukluğunun, Allah'a karşı gelip de yalnız esbâba güvenmenin âkıbetindeki fecaati ve iman ile mücahedenin şerefini ve Allah'ın izzet ve hikmetini göz önüne getirin ve bundan kendi ahvâlinize intikal ederek ibret dersi alın da yalnız esbâb ve âlâtın kuvvetine güvenmeyin, vazifenizi hulûs-i kalb ile Allah için yapıp, bütün tevekkül ve itimadınızı tam bir iman ile ancak ve ancak Allah'a bağlayın. Azîz O'dur, Hakîm O.

"**İ'tibâr**" ibret almak, taaccüb ederek müttе'iz olmaktır. "**İbret**", *Besâir*'de ve *Müfredât*'ta mezkur olduğu üzere müşahede edileni marifetten henüz müşahede edilmeyeni marifete vesile tutulan hâlete denir. Bunun aslı olan [4816] "abr" maddesi bir hâlden bir hâle geçmek mânasına mevzû'dur. "Ubûr", gerek yüzerek gerek[4] gemi veya hayvan ve[5] gerek köprü gibi her ne suretle olursa olsun suyu ve dereyi geçmektir.

1 B: "itimatlarını".

2 B: "öylelerini".

3 "İhrâb" ve "tahrîb" ikisi de harab etmek demek ise de "tahrîb" teksir ifade ettiği için daha kuvvetlidir. Bazıları bunları şöyle fark etmişlerdir: "İhrâb" bir şeyi mu'attal etmek veya harab olarak bırakmaktır. "Tahrîb" ise hedm etmek yıkmaktır (Kādî Beyzâvî, [*Envâru't-Tenzîl*,V, 198: وقيل: الإخراب التعطيل أو ترك الشيء خراباً والتخريب الهدم]) [Müellifin notu].

4 F, M ve B -"gerek".

5 H -"ve".

Bu münasebetle gözyaşına da ayn'ın fethiyle "abre" denilir. "İbare" söyleyenden dinleyene geçen söz; "ta'bîr" rüyanın zâhirinden bâtınına geçmektir. Sâir mânalar da hep bu intikal mânasından müteferri'dir. Binâen'aleyh "ibret almak" diye hulasa ettiğimiz "i'tibâr", meşhud olan bir mâluma dikkat edip ondan bir mechûlü bilmeye intikal eylemek demek olur[1].[2] Bu da usûl-i fıkıhta "kıyas" denilen istinbat usûlünün tâ[3] kendisidir. Onun için fukaha işbu فَاعْتَبِرُوا emrinden kıyâsın hücciyyetine istidlâl eylemişlerdir ki[4] usûl-i fıkıh kitaplarında tafsil ve münakaşa olunur. İmam Fahreddin Râzî der ki: "Biz *Mahsûl* nâm kitabımızda bu âyet ile kıyâsın hücciyetine temessük etmişizdir. Onu burada tafsil etmeyeceğiz, ancak şunları anlatmamız lâzımdır: 'İ'tibâr' bir şeyden bir şeye ubûr ve mücâvezet mânasından me'huzdur. Onun için gözyaşına 'abre' denilir, çünkü gözden yanağa intikal eyler. Geçide 'ma'ber', vâsıtasına 'mi'ber' denilir,[5] çünkü mücâvezet onunla tahsil olunur. İlm-i mahsûsa 'ta'bîr' denilir, çünkü onun sâhibi mütehayyelden ma'kūle intikal eder. Elfâza 'ibârât' denilir. Çünkü mânayı[6] söyleyenin lisânından dinleyenin[7] aklına naklederler. اَلسَّعِيدُ مَنِ اعْتَبَرَ بِغَيْرِهِ 'Bahtiyar gayrısıyla ibret alandır'[8] denilir. Çünkü onun aklı o gayrın hâlinden kendi hâline intikal eyler. Ve işte bundan dolayı müfessirler demişlerdir ki: İ'tibâr, eşyânın hakikatlerine ve delâletleri cihetlerine öyle nazar etmektir ki o nazarla onların cinsinden diğer bir şeye marifet hâsıl ola.

---

1 Şu hâlde "mu'teber" kendisinden ibret alınır, ehemmiyetli, istifade edilir, şâyân-ı dikkat şey demektir. Nefis ve fâhir ve kıymetli mânasına bundan mecazdır, "İtibarlı şey", "itibarlı adam" dediğimiz de bu kabîldendir [Müellifin notu].

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 543; Fîrûzâbâdî, *Besâir,* IV, 14-15:

أصل العَبْرِ: تجاوزٌ من حال إلى حال، فأمّا العُبُورُ فيختصّ بتجاوز الماء إمّا بسباحة أو في سفينة أو على بعير أو قنطرة، ومنه: عَبَرَ النّهَرَ: لجانبه حيث يَعْبُرُ إليه أو منه، واشتقّ منه: عَبَرَ العينُ للدّمع، والعَبْرَةُ كالدّمعة، وقيل: عَابِرُ سبيلٍ. قال تعالى: «إِلَّا عابِرِي سَبِيلٍ» (النساء ٤/٤٣)، وناقةٌ عُبْرُ أسفارٍ، وعَبَرَ القومُ: إذا ماتوا، كأنّهم عَبَرُوا قنطرةَ الدّنيا، وأما العِبَارَةُ فهي مختصّة بالكلام العَابِرِ الهواءِ من لسان المتكلّم إلى سمع السّامع، وَالاعْتِبَارُ والعِبْرَةُ: بالحالة التي يتوصّل بها من معرفة المشاهد إلى ما ليس بمشاهد. قال تعالى: «إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبْرَةً» (آل عمران ٣/١٣)، «فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ» (الحشر ٥٩/٢)، وَالتَّعْبِيرُ: مختصّ بِتَعْبِيرِ الرّؤيا، وهو العَابِرُ من ظاهرها إلى باطنها، نحو: «إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيا تَعْبُرُونَ» (يوسف ١٢/٤٣)، وهو أخصّ من التّأويل، فإنّ التّأويل يقال فيه وفي غيره. والشِّعْرَى العَبُورُ، سمّيت بذلك لكونها عَابِرَةً، والعَبْرِيُّ: ما ينبت على عَبْرِ النّهرِ، وشطّ مُعْبَرٌ: تُرِكَ عليه العَبْرِيُّ.

3 H -"tâ".

4 F, M ve B -"ki".

5 H ve F: "'ma'ber'e 'mi'ber' denilir".

6 F, M ve B: "me'ânîyi".

7 B -"lisânından dinleyenin".

8 Bk. Müslim, Kader, 3:

عن أبي الزبير المكي أن عامر بن واثلة حدثه أنه سمع عبد الله بن مسعود يقول: الشقي من شقي في بطن أمه والسعيد من وعظ بغيره.

Burada Allah teâlâ'nın itibar ile emrettiği vechin beyânına gelince bunda birkaç ihtimal vardır. Birincisi; onlar hısınlarına, kuvvet ve şevketlerine güvenmişlerdi, Allah [4817] teâlâ da onların şevket ve kuvvetlerini mahv u izâle etti, sonra da فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ buyurdu ki bunun hâsılı 'Allah'tan başka bir şeye itimad etmeyin' demek olur. Onun için zâhid zühdüne itimad etmemeli, çünkü onun zühdü Bel'am'ın zühdünden daha çok olmaz. Âlim de ilmine itimad etmemeli; İbn Râvendî'ye bak, kesret-i mümaresesine rağmen nasıl oldu? Doğrusu kimsenin hiçbir şeyde Allah'ın fazl u rahmetinden başkasına itimadı doğru değildir. İkincisi: Murad, insana gadrin, küfrün, nübüvvete ta'nın âkıbetini tanıtmaktır. Çünkü o Yahudîler gadr ve küfürlerinin şeâmetiyle belâ ve celâya düştüler; mü'minler bundan ibret alır, me'âsîden sakınırlar. Buna karşı şöyle bir itiraz edilebilir: Bu itibar sahih olabilmek için 'onlar gadr ve küfr ettiler de ta'zîb olundular ve bu azâba sebep ancak onların gadr u küfürleri oldu' diyebilmemiz lâzım gelir. Hâlbuki böyle denilmek tarden ve aksen fâsiddir. Ittırâdı yoktur; çünkü birçok şahıs gadr u küfr etmiştir de dünyada ta'zîb olunmamıştır. İn'ikâsı da yoktur, çünkü Peygamber ve ashâbı dahi birtakım mihnetlere mâruz olmuşlardır. Hâlbuki bu mihnetler onların din ve amellerinde bir kötülüğe delâlet etmez. Bu suretle bu illet tarden ve aksen fâsid olunca o itibar ve kıyas bâtıl[1] olmuş olmaz mı? Bir de asılda sâbit olan hüküm onların evlerini kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle harab eder olmalarıdır. Bunu gadr u küfr ile ta'lîl edecek olur isek her gadr ve küfr edenin evini kendi eli ve mü'minlerin eliyle tahrib etmesi lâzım gelir. Bunun böyle olmadığı mâlum olunca da bu itibarın sahih olmadığı anlaşılmaz mı? Bu itirazların[2] cevâbı: Asılda sâbit olan hükmün üç mertebesi vardır. Birisi evlerinin kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle tahrîbi, ikincisi ondan e'am olarak dünyada azab, üçüncüsü ondan da e'am olarak mutlak azabdır. Gadr u küfr edenlere azab ise mutlak azab olması haysiyetiyle münâsib olur. Onun tahrib

---

1 F, M ve B: "fâsid".

2 F, M ve B -"Bu itirazların".

[4818] veya dünyada katl veya âhirette olması hususları ise adîmü'l-eserdir, yani illette müessir olan husus değildir. Şu hâlde kıyâsın hâsılı şuna râci' olur: Gadr, küfr ve tekzib edenler mutlak azab olunurlar. Bu azab dünyada mı, âhirette mi, ikisinde mi? Bu cihetlerin bilhassa tâyini itibarda matlub değildir. Gadr ve küfr mutlak azâba lâyık ve münâsibdirler. Bu suretle biliriz ki gadr u küfr azâba sebeptir. Onlar husûle geldi mi mutlak azab husûle gelir, gerek dünyada gerek âhirette. İşte kıyas ve itibar bu suretle takrir olunduğu takdirde itiraz sâkıt olup kıyas vech-i sahih üzere tamam olur."[1]

Nitekim bu mâna ve sebep şu âyetlerle ayrıca ihtar olunarak buyuruluyor ki: {وَلَوْلَٓا اَنْ كَتَبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَٓاءَ}Ve eğer Allah onların üzerlerine o celâyı yazmamış olsaydı ❁ "**Celâ**", "iclâ" gibi müte'addî de lâzım da olur. Aslında keşf-i zâhir yani apaçık açmak, açılmak, açıklık, açığa çıkarmak veya çıkarılmak demek olan "celv"den "celâ", bir kimsenin veya cemaatin yerinden yurdundan herhangi bir sebeple[2] tedirgin edilerek uzaklaşması veya uzaklaştırılması demektir ki yurdu açık kalmış, kendisi açığa çıkarılmış olur. Biz sırasına göre "nefy", "iclâ", "teb'îd", "tehcir", "sürgün", "açılma", "açığa çıkarılma", "tezikme", "teziktirme" tâbirlerini kullanırız. İşte Allah teâlâ o kâfirlerin öyle yurtlarından tezikmelerini

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 503-504:
قوله تعالى: «فاعتبروا يا أولي الأبصار». المسألة الأولى: اعلم أنا قد تمسكنا بهذه الآية في كتاب «المحصول من أصول الفقه» على أن القياس حجة فلا نذكره هاهنا، إلا أنه لا بد هاهنا من بيان الوجه الذي أمر الله فيه بالاعتبار، وفيه احتمالات، أحدها: أنهم اعتمدوا على حصونهم وعلى قوتهم وشوكتهم فأباد الله شوكتهم وأزال قوتهم ثم قال: فاعتبروا يا أولي الأبصار ولا تعتمدوا على شيء غير الله فليس للزاهد أن يتعمد على زهده فإن زهده لا يكون أكثر من زهد بلعام وليس للعالم أن يعتمد على علمه، انظر إلى ابن الراوندي مع كثرة ممارسته كيف صار، بل لا اعتماد لأحد في شيء إلا على فضل الله ورحمته. وثانيها: قال القاضي: المراد أن يعرف الإنسان عاقبة الغدر والكفر والطعن في النبوة فإن أولئك اليهود وقعوا بشؤم الغدر والكفر في البلاء والجلاء، والمؤمنين أيضا يعتبرون به فيعدلون عن المعاصي.

فإن قيل: هذا الاعتبار إنما يصلح لو قلنا: إنهم غدروا وكفروا فعذبوا، وكان السبب في ذلك العذاب هو الكفر والغدر، إلا أن هذا القول فاسد طردا وعكسا أما الطرد فلأنه رب شخص غدر وكفر وما عذب في الدنيا وأما العكس فلأن أمثال هذه المحن بل أشد منها وقعت للرسول عليه السلام ولأصحابه، ولم يدل ذلك على سوء أديانهم وأفعالهم، وإذا فسدت هذه العلة فقد بطل هذا الاعتبار، وأيضا فالحكم الثابت في الأصل هو أنهم يخربون بيوتهم بأيديهم وأيدي المؤمنين وإذا عللنا ذلك بالكفر والغدر يلزم في كل من غدر وكفر أن يخرب بيته بيده وبأيدي المسلمين، ومعلوم أن هذا لا يصلح، فعلمنا أن هذا الاعتبار غير صحيح. والجواب: أن الحكم الثابت في الأصل له ثلاث مراتب أولها: كونه تخريبا للبيت بأيديهم وأيدي المؤمنين. وثانيها: وهو أعم من الأول، كونه عذابا في الدنيا. وثالثها: وهو أعم من الثاني، كونه مطلق العذاب، والغدر والكفر إنما يناسبان العذاب من حيث هو عذاب، فأما خصوص كونه تخريبا أو قتلا في الدنيا أو في الآخرة فذاك عديم الأثر، فيرجع حاصل القياس إلى أن الذين غدروا وكفروا وكذبوا عذبوا من غير اعتبار أن ذلك العذاب كان في الدنيا أو في الآخرة، والغدر والكفر يناسبان العذاب، فعلمنا أن الكفر والغدر هما السببان في العذاب، فأينما حصلا حصل العذاب من غير بيان أن ذلك العذاب في الدنيا أو في الآخرة، ومتى قررنا القياس والإعتبار على هذا الوجه زالت المطاعن والنقوض وتم القياس على الوجه الصحيح.

2 H: "ve hangi bir sebeple".

takdir etmiş, üzerlerine yazmış olmasaydı {لَعَذَّبَهُمْ فِى الدُّنْيَا} her hâlde kendilerini dünyada ta'zîb ederdi ۞ katl, esaret gibi daha acı bir azab ile mübtelâ ve muazzeb kılardı ki ona nisbetle bu sürgün felâketi bir azab değil bir lütuf ve müsaade sayılır. Nitekim sonra bununla ibret almayan Benî Kureyza'nın eli silah tutanları idam edildiler. Onlar haddizâtında böyle bir azâba müstahik idiler, fakat Allah teâlâ onlara dünyada bu sürgünü takdir buyurmuş olduğu için nefislerine bir [4819] azab yapmadı {وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ} ma'amâfîh onlar için âhirette ateş azâbı var ۞ yani cehennem azâbı var. Dünya azâbından kurtulsalar bile âhiret azâbından kurtulmazlar, öyle azâba müstahiktirler. {ذٰلِكَ} Bu ۞ azâba istihkakları {بِاَنَّهُمْ} şu sebepledir ki onlar[1] {شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne karşı şikāk yapmaya, cephe alıp karşılaşmaya kalkıştılar {وَمَنْ يُشَٓاقِّ اللّٰهَ} her kim de Allah'a karşı şikāk yapmaya kalkışırsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} şüphe yok ki Allah şedîdü'l-ikābdır. ۞ Pek şiddetli ikāb yapar, dünyada yapmazsa âhirette yapar, dünyadaki ikāb geçse de âhiretteki geçmez.

Mü'minlerin harb esnasında yaptıkları tahrîbâta gelince: Rivayet olunuyor ki Resûlullah Benî Nadîr'in Büveyre nâm mevkideki hurmalıklarının kesilmesini ve yakılmasını emretmişti; kâfirler "Yâ Muhammed!" dediler, "sen bizi arzda fesaddan nehyediyorsun, şimdi bu hurma ağaçlarını kesmek ve yakmak ne oluyor?" Bu Müslümanların bazılarının da içini gıcıkladı, kimisi değerlilerini kesiyor, kimisi de iyilerini kıyamayıp değersizlerini kesiyordu, şu âyet bunun hakkında nâzil oldu:[2] {مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ} Herhangi bir lîne kestinizse ۞ "**Lîne**" birçoklarının kavlince mutlaka hurma ağacı demektir. Aslı "levin"den müştak "livne" olup "yâ"sı "dîme" gibi "vav"dan

1 F, M ve B -"onlar".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVI, 192. Krş. Buhârî, Tefsîr, 59/2; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 59/3303: وذلك أنَّ نبي الله صَلَّى الله عليه وسلم لما نزل ببني النضير وتحصنوا في حصونهم، أمر بقطع نخيلهم وإحراقها ففزعوا عند ذلك. وقالوا: يا محمَّد زعمت أنك تريد الصلاح! أفَمِنَ الصلاح قطع النخيل وعقْرُ الشجر؟ وهل وجدت فيما أنزل عليكَ بإباحة الفساد في الأرض، فشقَّ ذلك على النَّبيّ صلى الله عليه وسلم ووجد المسلمون في أنفسهم من قولهم وخشوا أن يكون ذلك فسادًا فاختلفوا في ذلك فقال بعضهم: لا تقطعوا فإنَّه مما أفاء الله علينا، وقال بعضهم: اقطعوا فنغيظهم بذلك، فأنزل الله عز وجل بتصديق مَن نهى عن القطع، وتحليل من قطع من الإثم بهذِه الآية. فأخبر أن قطعه وتركه بإذن الله تعالى.

münkalibdir. Cem'inde "lûn" ve "elvân" denilir. İbn Abbas Hazretleri ve daha birtakımları acve, yani balçık hurma denilen kısmından mâ'adâ hurma envâ'ına denildiğini söylemişlerdir.[1] Ebû Ubeyde acve ile Bernî[2] bulunmayan çeşit elvân [4820] hurmalar demiştir.[3] Sevrî, اَلْكَرِيمَةُ مِنَ النَّخْلِ "hurma ağacının en değerlisi" demiş,[4] Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nden acve,[5] Asma'î'den[6] de dekal diye nakledilmiştir.[7] Bazıları da yâî olup yumuşaklık mânasına "lîn"den müştak olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü cem'inde "liyen" ve "liyân" dahi gelmiştir. Yumuşaklık mânası dolayısıyla ağaç dalları diye tefsir edenler de olmuştur. Buna nazaran "lîne" mutlak yaş ağaç mânasına ta'mîm olunmak da mümkindir. Çünkü hurma ağacı demek olduğuna göre de hükmün delâleten umûmu vardır. Hâsılı harb esnasında herhangi bir yaş[8] ağaç kestinizse {اَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَٓائِمَةً عَلٰٓى اُصُولِهَا} yahut kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa {فَبِاِذْنِ اللّٰهِ} hepsi Allah'ın izniyledir. {وَلِيُخْزِىَ الْفَاسِقٖينَ} Bu izin de o fâsıkları perişan etmek içindir ❁ fesad için değildir. {وَمَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖ مِنْهُمْ} Allah'ın Resûlüne onlardan ifâe buyurduğu mala gelince ❁ "**İfâe**" fey' kılmak, yani fey' olmak üzere vermek[9], havâle etmek demektir.[10] "**Fey'**" de lügatta rücû', yani dönmek, çevrilmek ve dönen gölge mânalarına masdar ve isim olur. Râgıb der ki: "'Fey" ve 'fîe' hâlet-i mahmûdeye rücû'dur. حَتّٰى تَفٖٓيءَ اِلٰى

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 269:

عن قتادة، في قوله: «ما قطعتم من لينة»، واللينة: ما خلا العجوة من النخل... عن الزهري: ألوان النخل كلها إلا العجوة... عن ابن عباس قال: النخلة دون العجوة.

2 "'Bernî', 'şarkī' vezninde mâruf bir cins hurmanın ismidir ki envâ'ının bihteridir. Fârisî 'berinîk' mu'arrebidir. İyi ve a'lâ meyve demektir." (*Kāmûs Tercemesi*, [IV, 557]) [Müellifin notu].

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 285:

وقال أيضا أبو عبيدة: اللين: ألوان النخل المختلطة التي ليس فيها عجوة ولا برني.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 270; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 285:

قال: ثنا سفيان في «ما قطعتم من لينة» قال: من كرام نخلهم.

5 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 210; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 9; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 139:

الرابع أنه العجوة خاصة؛ قاله جعفر بن محمد.

6 B: "esmer eden".

7 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 210; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 9; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 140:

السابع: أنها الدقل؛ قاله الأصمعي.

8 F, M ve B: "herhangi yaş bir".

9 M: "verme".

10 H -"vermek, havâle etmek demektir".

اَمْرِ اللّٰهِ [el-Hucurât 49/9], فَاءَ الظِّلُّ tâbiri bundandır. Gölgeye de ancak döndüğü zaman 'fey" denilir, hakkında meşakkat lâhik olmayan ganimete de 'fey" denilmiştir. Şer'an da 'fey", küffârın emvâlinden Müslümanlara dönen ganimet ve harâc gibi vâridât demektir. Ebû Hafs Ömer Nesefî *Tılbetü't-Talebe* nâm eserinde "fey'" ile "ganimet"i şöyle târif etmiştir: "'Fey", küffârın emvâlinden ganimet ve harâc kabîlinden Müslümanlara râci' olandır. 'Ganimet', Müslümanların kâfirlerden aldıkları maldır."[1] Bunun zâhiri "fey'"in "ganimet"ten e'am olmasıdır. Âlûsî'nin zikrettiği vechile bazı Şâfiî kitaplarında "fey'" ile "ganimet"i şöyle fark etmişlerdir: "'Fey", kıtal ve îcâf-ı hayl ü rikâb olmaksızın küffârdan husûle gelen maldır. 'Cizye' ticaret öşrü [4821] yani gümrük ve kıtal olmaksızın sulh oldukları veya iki ordu karşılaşmaksızın korkudan bırakıp açıldıkları ve riddet üzere ölen veya katledilen mürtedin ve vârissiz[2] ölen zimmî veya mu'âhid veya müste'menin bıraktığı mallar gibi; ki[3] kıtalden veya karşılaştıktan sonra olan ganimettir. 'Ganimet', harbî ve aslî olan küffârdan kıtal ile husûle gelendir, iki ordunun tekabülü ve bizim tarafımızdan îcâf da kıtal hükmündedir. Bizim ashâbımızdan, yani Hanefiyyeden de farkı tasrih edenler vardır. Demişlerdir ki 'ganimet', harb kāim iken küffârdan kahr u galebe ile alınandır. Hükmü Sûre-i Enfâl'de geçen وَاعْلَمُوٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ[4] فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ [el-Enfâl 8/41] âyeti mûcebince tahmistir. 'Fey" ise harb bittikten ve dâr, dâr-ı İslâm olduktan sonra onlardan alınandır. Hükmü, tahmis olmaksızın hepsi müslimînin maslahatlarına sarfolunmaktır."[5] Bu fark, *Hidâye* ve şerhlerinde de

---

1 Ömer en-Nesefî, *Tılbetü't-talebe,* İstanbul: el-Matba'atü'l-Âmire, 1311, s. 80:

الفيء: ما يرجع إلى المسلمين من الغنيمة من أموال الكفار.

والخراج والغنيمة: ما يأخذه المسلمون من أموال الكفار وقد غَنِمَ غُنْمًا من حدّ عَلِمَ بضم غين المصدر والغنيمة والمغنم اسمان للمال المأخوذ من أموالهم يقال استغنم المسلمون وأغنمهم الله تعالى وغنّمهم بالتشديد.

2 H ve F: "dârsız".

3 H ve F -"ki".

4 H ve F -"مِنْ شَيْءٍ".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 240:

والذي يفهم من كتب بعض الشافعية أن ما تضمنته حكم الفيء لا الغنيمة ولا الأعم، وفرقوا بينهما قالوا: الفيء ما حصل من الكفار بلا قتال وإيجاف خيل وركاب كجزية وعشر تجارة، وما صولحوا عليه من غير نحو قتال وما جلوا عنه خوفا قبل تقابل الجيشين أما بعده فغنيمة، وما لمرتد قتل أو مات على ردته، وذمي أو معاهد أو مستأمن مات بلا وارث مستغرق، والغنيمة ما حصل من كفار أصليين حربيين بقتال، وفي حكمه تقابل الجيشين أو إيجاف منا لا من ذميين فإنه لهم ولا يخمس وحكمها مشهور.

mezkurdur.[1] Demek olur ki "fey'" tâbiri "ganimet"ten e'am olmakla beraber ona mukabil olarak da ıstılah olmuştur. Şu halde "ifâe" mutlaka fey' denilen bir ircâ' ve tahvil yapmaktır. Ganimet ahkâmı Sûre-i Enfâl'de قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ[2] [8/1] ve وَاعْلَمُوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [8/41] âyetleriyle icmâlen ve tafsîlen beyan olunduğu gibi, burada da daha geniş olan fey' ahkâmı ondan farklı olmak üzere husûsî ve umûmî birer suretle beyan olunacaktır. Evvelâ, مِنْهُمْ'den murad iclâ olunan kâfirlerdir ki Benî Nadîr'dir. Onlardan Resûlullah'a ifâe de bırakmış oldukları menkul ve gayr-i menkul malların fey' olmak üzere Resûlullah'ın kabzına ve hükm ü tasarrufuna geçirilmesi demektir. Resûlullah evvelce onların sâhibi olmadığı hâlde bunun iade[3] ve ircâ' mânasını tazammun eden "ifâe" tâbiriyle ifade edilmesi, emvâlin hakîkī sâhibi Allah teâlâ olmak itibariyle o malların Allah'a karşı şikāka kalkışan o kâfirler yedinde bulunuşu sanki gāsıb yedinde bulunuşu gibi haksız olduğunu ve binâen'aleyh onların Allah tarafından [4822] kabz u tesellümüne en salâhiyetdar olan merci de Allah'ın Resûlü olmak lâzım geleceği ve onun için ona teslim, evvelki sâhibine iade mâhiyetinde bulunduğu nüktelerini iş'âr eyler. Ve işte böyle muhârib kâfirlerin mü'minlere ganimet olarak geçen mallarında da hep böyle bir iade mânası vardır. Çünkü Allah teâlâ insanları وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] buyurulduğu üzere kendisine ibadet ve kulluk etmek için yaratmış, malları da tâat ve kulluğa tevessül edilmek için halk buyurmuş olduğu cihetle onlara lâyık olanlar âsîler değil, mutî' olan kullardır. Bu nükteye mebnî husûlünde fazla meşakkat çekilmeyen ganimete ve harâc ve cizye gibi vâridâta şer'an "fey'" ıtlak olunmuştur. Râgıb'ın bazılarından nakline göre buna "fey'" denilmesi, gölge mânasına olan "fey'"e teşbih ile dünyanın en şerefli a'râzı

وصرح غير واحد من أصحابنا بالفرق أيضا نقلا عن المغرب وغيره فقالوا: الغنيمة ما نيل من الكفار عنوة والحرب قائمة وحكمها أن تخمس، وباقيها للغانمين خاصة. والفيء ما نيل منهم بعد وضع الحرب أوزارها وصيرورة الدار دار إسلام، وحكمه أن يكون لكافة المسلمين ولا يخمس أي يصرف جميعه لمصالحهم.

1 Bk. Mergīnânî, *el-Hidaye,* thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., II, 387; Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye,* Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, V, 486; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr,* thk. Abdülmün'im Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 331.

2 H: "وللرسول".

3 B: "ifade".

olan malın geçici bir gölge gibi olduğuna tenbih içindir. Nitekim şâir:

أَرَى الْمَالَ أَفْيَاءَ[1] الظِّلَالِ عَشِيَّةً[2]

demiş ve

إِنَّ الدُّنْيَا كَظِلٍّ زَائِلٍ[3]

demiştir.[4] Benî Nadîr emvâli husûlünde fazla meşakkat çekilmeyen ganimet kabîlinden bir fey' olarak kalmıştı, ashâb bunu Bedir'de olduğu gibi Sûre-i Enfâl âyeti ahkâmı mûcebince tahmis olunarak[5] mütebâkīsi taksim olunacak sanmışlardı. Bu âyetle bunun bilhassa Resûlullah'a ait bir fey' olduğu beyan olunarak buyuruluyor ki: Allah'ın o celâ ile perişan ettiği o kâfirlerden fey' olarak Resûlüne iade[6] buyurduğu mala gelince {فَمَٓا اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ} siz ona ne at oynattınız ne rikâb. ❁ "**Îcâf**" depretmek, yürek oynaması gibi hareket ettirip muztarip kılmak ve atı yahut deveyi "vecîf" denilen hızlı yürüyüşle yürütmek, akın etmek[7] mânalarına geldiğinden müfessirînin [4823] bazısı hareket ettirip yormak, bazısı da vecîf denilen serî' yürüyüşle yürütmek diye tefsir etmişlerdir. *Kāmûs* mütercimi "'vecîf', at ve devenin bir gûnâ yürüyüşüne denir. Murad silke silke yürümesidir ki 'linke kalkmak' tâbir olunur, menzil beygiri gibi" der.[8] Merkeb gibi binilir demek olan "rikâb" da deve hakkında şâyi'dir[9]. Hatta "râkib" [10] tâbiri bile devede gālibdir, ata binene "fâris" denilir. Nitekim biz de "süvari" dediğimiz zaman ata bineni anlarız. Benî Nadîr'in karyeleri Medine'ye iki mil mesafede olduğundan oraya sadece piyade olarak gidilmiş, yalnız Resûlullah lif yularlı bir merkebe binmişti ve fazla bir kıtal de cereyan etmemişti. {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ} Velâkin Allah

1 M ve B: "اضياء".
2 Malı öğleden sonra dönen gölgeler görüyorum [Müellifin notu].
3 Dünya geçici bir gölgeden ibarettir [Müellifin notu].
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 650:

قال بعضهم: سمّي ذلك بِ«الْفَيْءِ» الذي هو الظلّ تنبيها أنّ أشرف أعراض الدّنيا يجري مجرى ظلّ زائل، قال الشاعر:
أرى المال أفْيَاءَ الظّلال عشيّة

وكما قال:

إنّما الدّنيا كظلّ زائل.

5 B: "olarak".
6 B: "ifade".
7 H ve F -"akın etmek".
8 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, III, 755.
9 "Rikâb" üzengi mânasına da gelir [Müellifin notu].
10 B: "rikâb".

resullerini[1] dilediği kimselerin üzerine musallat kılar ۞ gönüllerine korku düşürür, hükmünü yürütür {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} ve Allah her şeye kādirdir ۞ dilediğini yapar. Bazen zâhirî vesâitle ve âlât ile yapar, bazen de mücerred izzetiyle hiç umulmayacak muvaffakiyetler bahşeder. Ki Benî Nadîr'in basit bir muhasara ile korkarak çıkıp gitmek üzere sulh olmaları da böyle olmuştu, onun için malları da taraf-ı ilâhîden bu âyet mûcebince bilhassa Resûlullah'a ait olmak üzere tahsis buyurulmuştur. Sonra Fedek arazisi de böyle Resûlullah'ın hâssası olmuştu. Onun için bazıları bu âyeti Fedek[2] hakkında nâzil oldu sanmışlar ve "çünkü Benî Nadîr muhasara olundu ve mukātele edildi, Fedek'te ise bunlar olmadı" demiştir.[3] Lâkin bu kavil, sahih haberlere muhaliftir. Benî Nadîr'de olan kıtal de ehemmiyetsizdir. Buhârî,[4] Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî vesâire şöyle rivayet etmişlerdir; Hazret-i Ömer radıyallâhu anh demiştir ki: "Benî Nadîr emvâli, Allah teâlâ'nın Resûlüne ifâe buyurduğu ve Müslümanların ne hayl ne rikâb îcaf etmediği [4824] fey'den idi ve Resûlullah'ın hâssası idi. Ondan ehlinin bir senelik nafakasına sarfeder, mütebâkīsini de silah ve hayvânât ile Allah yolunda hazırlanmak için kılardı."[5] Dahhâk da demiştir ki: "Hâssaten Resûlullah'ın idi, muhâcirîne îsâr buyurdu da onlara taksim etti. Ensara ondan birşey vermedi, ancak Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe[6] ve Sehl b. Huneyf ve Hâris b. Sımme üç zâta verdi, çünkü ihtiyaçları vardı."[7] Sa'd b. Mu'âz'a da İbn Ebi'l-Hukayk'ın[8] bir kılıcını vermişti ki aralarında o kılıcın şöhreti vardı.

---

1 B: "resûlünü".

2 B -"hâssası olmuştu. Onun için bazıları bu âyeti Fedek".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 506:

ذكر المفسرون هاهنا وجهين الأول: أن هذا الآية ما نزلت في قرى بني النضير لأنهم أوجفوا عليهم بالخيل والركاب وحاصرهم رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون بل هو في فدك وذلك لأن أهل فدك انجلوا عنه فصارت تلك القرى والأموال في يد الرسول عليه السلام من غير حرب فكان عليه الصلاة والسلام يأخذ من غلة فدك نفقته ونفقة من يعوله، ويجعل الباقي في السلاح والكراع.

4 B -"Benî Nadîr'de olan kıtal de ehemmiyetsizdir. Buhârî".

5 Buhârî, Cihâd, 80; Tefsîr, 59; Müslim, Cihâd, 48:

عن عمر رضي الله عنه قال: كانت أموال بني النضير مما أفاء الله على رسوله صلى الله عليه وسلم، مما لم يوجف المسلمون عليه بخيل ولا ركاب، فكانت لرسول الله صلى الله عليه وسلم خاصة، وكان ينفق على أهله نفقة سنته ثم يجعل ما بقي في السلاح والكراع، عدة في سبيل الله.

6 M: "Semmâk İbni Hurşe".

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 238. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk*, III, 298; Ebû Dâvûd, Harâc, 19/2971; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 274; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 202:

وقال الضحاك: كانت له صلّى الله عليه وسلم خاصة فآثر بها المهاجرين وقسمها عليهم ولم يعط الأنصار منها شيئا إلا أبا دجانة سماك بن خرشة وسهل بن حنيف والحارث بن الصمة أعطاهم لفقرهم.

8 M: "Hakikın".

"Bilhassa onlardan dönen fey'in hükmü böyle, sâirlerinden olan fey' nasıl olacak?" denilirse {مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى} Allah'ın Resûlüne kurâ ahâlisinden ifâe buyurduğu fey' ❁ bazıları bu fey'i hâl-i harbde alınan ve hükmü Sûre-i Enfâl'de beyan olunan ganimetten mâ'adâ gibi telakkī etmişlerse[1] de, İmam Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ında tafsîlen rivayet ettiği üzere Hazret-i Ömer harben feth olunan Irak arazi ve ahâlisi hakkında ganâimini taksim talep eden Zübeyr, Bilâl ve Selman-ı Fârisî vesâire gibi zevâta karşı şûrâ-yı ashâbda bu âyetlerle istidlâl ederek gelecek mü'minler de dâhil olmak üzere umum Müslümanların menâfi'i nâmına ahâlinin hür ve arazinin yedlerinde arâzî-i harâciye olarak ibkā edilmesi hususuna ikna etmiş olması bunun gerek ganimet ve gerek harâc ve cizye gibi küffârdan alınan ale'l-umûm hâsılâta şâmil olduğunu gösterir.[2] Yani fethedilen küffâr karyeleri ahâlisinden Resûlullah'a ircâ' olunan gerek ganimet ve gerek harâc ve vergi gibi ale'l-umûm vâridât {فَلِلّٰهِ} da Allah için {وَلِلرَّسُولِ} ve Peygamber için {وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَابْنِ السَّبٖيلِ} ve ona karâbet sâhibi [4825] olanlar ve öksüzler ve yoksullar ve yolda kalmış kimseler içindir. ❁ Bunun zâhiri altı sehim olmasıdır. Onun için bazıları demiş ki fey' altı sehim yapılır. Allah sehmi, Kâbe'nin vesâir mescidlerin umrânına sarf olunur. Bazılarına göre ise İbn Abbas'tan ve Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'den rivayet edildiği üzere Allah'ın zikri mücerred tâzim ve teyemmün içindir. Allah ve Resûlünün sehmi bir olmak üzere beş sehim yapılır.[3] Diğer bazıları da ganimet gibi humsu beş sehim yapılır, çünkü Aleyhissalâtu vesselâm humsu böyle taksim ederdi, kalan dört humsu da münâsib gördüğü vechile sarf eylerdi demiştir ki[4] Şâfiî'nin kavl-i cedîdidir. Bunun doğrudan doğru وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَابْنِ السَّبٖيلِ

---

1 B: "etmişler".

2 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 34-39.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 240. Krş. Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 79; *Muhtasaru'l-Kudurî,* thk. Kâmil Muhammed Uveyda, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, s. 235; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 507:

ويقسم هذا الخمس خمسة أسهم: لمن ذكر الله عز وجل وسهمه سبحانه وسهم رسوله واحد، وذكره تعالى –كما روي عن ابن عباس والحسن بن محمد بن الحنفية– افتتاح كلام للتيمن والتبرك فإن لله ما في السماوات وما في الأرض، وفيه تعظيم لشأن الرسول عليه الصلاة والسلام.

4 F, M ve B -"ki".

[el-Enfâl 8/41] âyetine benzediği göze çarpar. Fakat orada humus tasrih olunduğu hâlde burada tasrih olunmamış, hüküm külle nisbet edilmiştir. Binâen'aleyh ganimetin humsu alınıp beş sehim üzerine sarf olunursa da her fey'in de humsu alınmak lâzım gelmez. Onun için Hanefiyye, ganimetten mâ'adâ olan fey'lerin tahmîsi îcab etmeyerek bu ve bundan sonraki âyetlerin gösterdiği vechile ehemmi mühimme takdim edilerek umum müslimînin mesâlihine sarf olunmasına kāil olmuşlardır ki burada zikrolunanlar en mühimini teşkil eder. Resûlullah'ın sehmi hayatında bi'l-icmâ' kendisine ait olup ondan kendinin ve iyâlinin nafakasına sarf ve bazı zevcelerinin bir senelik meûnetini iddihar eder, bâkīsini de müslimînin mesâlihine sarf eylerdi. Vefatından sonra ise Hanefiyyece ayrıca ifrâzı lüzûmu sâkıt olmuştur. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn bu suretle amel etmişlerdir. Ve onlar ise Allah'ın dininde ümenâsıdır. Ve çünkü müştak bir sıfat olan "resul" vasfı üzerine hüküm, mebde'i olan risaletin illiyetini iktizâ eder, ondan sonra ise resul yoktur. İmâm Şâfiî'den bir kavle göre ondan sonra imama sarfolunur. Çünkü Resûlullah'ın teblîğâtına ücret tevehhümünden daha uzak olmak için onun [4826] istihkākı risaleti ile değil, imameti ile ta'lîl olunmak gerektir. Şâfiiyyenin ekserîsine göre ise[1] Resûlullah'ın vefatından sonra hums-i humus sehmi mesâlih-i müslimîne sarf olunur ki sedd-i süğūr, kuzât-ı bilâd, ulûm-i[2] şer'iyye ve âlâtı ile meşgul olan ulemâ ve talebe[3] ve eimme ve müezzinîn ve Müslümanların umûmî menfaatlerine müte'allik işleriyle meşgul olup da kesbine çalışamayan sâir kimseler ve bunlara mülhak olarak kesbden âciz bulunanlar bu cümledendir. Malın genişliğine ve darlığına göre i'tâ imamın re'yine müfevvazdır. Ehem, mühimme takdim olunur. Hepsinin ehemmi sedd-i süğūrdur. Sahih bir hadîs-i şerîfte: مَا لِي مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ إِلَّا الْخُمُسُ وَالْخُمُسُ مَرْدُودٌ عَلَيْكُمْ "Allah'ın size ifâe buyurduğu fey'den bana ancak humus vardır, o humus da yine size

1 F, M ve B -"ise".
2 B: "ulemâ-i".
3 M ve B: "taleb".

reddolunur (yani sizin mesâlihinize sarf olunur)"[1] buyurulması da bunun mesâlih-i müslimîne sarfını gösterir. Şu kadar ki bu mâna sehm-i Resûlün hayatta olduğu gibi ayrıca ifraz olunarak sarfına sâdık olabileceği gibi,[2] Hanefiyyenin dediği vechile diğer sehimlere zammolunarak onlarla beraber sarfı suretinde de sâdıktır. İkincisi, zi'l-kurbâ sehmi. Bundan murad Resûlullah'a yakınlığı bulunan Benî Hâşim ile Benî Muttalib'dir. Zira Resûlullah bunlara sehim vermiş, bunların li-ebeveyn biraderleri Abd-i Şems oğullarına ve zürriyetinden Osman'a ve li-eb biraderleri Nevfel'e vermemiştir. Ebû Dâvûd ve daha başkaları, senediyle Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Cübeyr b. Mut'im radıyallâhu anh bana haber verdi de dedi ki: 'Hayber günü olduğu vakit Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem zevi'l-kurbâ sehmini Benî Hâşim ve Benî Muttalib'e koydu, Benî Nevfel ile Benî Abd-i Şems'i bıraktı. Bunun üzerine ben ve Osman b. Affan radıyallâhu anh gittik, Resûlullah'a vardık, «yâ Resûlallah!» dedik[3], «şunlar Benî Hâşim, Allah teâlâ'nın seni[4] onların içinde koyduğu mevziden dolayı biz onların fazlını inkâr etmeyiz. Fakat ihvânımız Benî [4827] Muttalib'in fazlı nedir ki onlara verdin de bizi terkettin, hâlbuki karâbetimiz birdir?»[5] Cevâben Aleyhissalâtu vesselâm «ben ve Benû Muttalib câhiliyede de İslâm'da da ayrılmayız; biz ve onlar şey'-i vâhidiz» buyurdu ve parmaklarını birbiri arasına geçirdi.'"[6]

---

1 *Muvatta'*, Cihâd, 22; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 412:

عن عمرو بن شعيب، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم حين صدر من حنين، وهو يريد الجعرانة، سأله الناس، حتى دنت به ناقته من شجرة، فتشبكت بردائه حتى نزعته عن ظهره. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ردوا علي ردائي. أتخافون أن لا أقسم بينكم ما أفاء الله عليكم؟ والذي نفسي بيده لو أفاء الله عليكم مثل سمر تهامة نعما لقسمته بينكم. ثم لا تجدوني بخيلا، ولا جبانا، ولا كذابا»، فلما نزل رسول الله صلى الله عليه وسلم قام في الناس، فقال: «أدوا الخياط والمخيط، فإن الغلول عار، ونار، وشنار على أهله يوم القيامة»، قال: ثم تناول من الأرض وبرة من بعير، أو شيئا، ثم قال: والذي نفسي بيده، ما لي مما أفاء الله عليكم ولا مثل هذه، إلا الخمس والخمس مردود عليكم.

2 H +"diğer".

3 H -"dedik".

4 H -"seni".

5 Çünkü Hazret-i Peygamber Muhammed b. Abdullah* b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menâf'tır. Abdi Menâf'ın dört oğlu vardı. Birisi Hâşim ki Peygamber onun zürriyetindendir. Öbürleri de Muttalib, Nevfel, Abdi Şems'tir. Onun için Benî Muttalib, Benî Nevfel, Benî Abdi Şems üçünün de Peygamber'e karâbeti birdir. Hazret-i Cübeyr, İbn Mut'im b. Adî b. Nevfel'dir. Hazret-i Osman, İbn Affan b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdi Şems'tir [Müellifin notu].

* H ve B -"b. Abdullah".

6 Ebû Dâvûd, Harâc, 20. Krş. Buhârî, Hums, 17; Megāzî, 36:

عن سعيد بن المسيب أخبرني جبير بن مطعم، قال: فلما كان يوم خيبر وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم سهم ذي القربى في بني هاشم وبني المطلب

Bu cevap ile Resûlullah bu babda yakınlıktan murad yalnız[1] karâbet yakınlığı değil, nusret yakınlığı olduğuna ve câhiliyede onların kendisine muvâfakat ve muâneset ile nusretlerine işaret buyurmuştur. Çünkü o vakit nusret-i kıtal olamazdı. Binâen'aleyh "biz ve onlar bir şeyiz" buyurulması siyer kitaplarında meşhur olduğu vechile Kureyş Benî Hâşim'e ne alışveriş ne de münâkaha yapmamak üzere boykotla hicran ilan ettikleri vakit onların Peygamber'le beraber şı'ba dâhil olduklarına işaret oluyordu. Bu sebepledir ki kıtâle kādir olmayan zürriyetleri dahi istihkakta dâhildirler. İşte Resûlullah'a[2] karâbetten murad, kendilerinden bu nusret-i sâbıka tahakkuk etmiş olan karâbet olduğu ve Hâşim oğullarıyla Muttalib oğullarının bir kalb ile hareket eden bir vücud gibi câhiliyede ve İslâm'da kendisiyle beraber olup böyle bir karâbete sâhip bulunduklarını[3] beyan buyurmuş, bunun için âyette de cemi' sîgasıyla "zevi'l-kurbâ" denilmeyip müfred olarak "zi'l-kurbâ" buyurulmuştur. İmam Şâfiî ve İmam Ahmed b. Hanbel demişlerdir ki: "Benî Hâşim ve Benî Muttalib'den olan "zevi'l-kurbâ"ya humsun humsu verilir. Fakirleri ve zenginleri müsâvi olur. Aralarında لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ [en-Nisâ 4/11, 176] taksim olunur." Müzenî ile Sevrî de "bunda erkek ve dişi müsâvi olur, uzağa da yakına da verilir" demişlerdir. Âyetin ıtlâkının zâhiri de budur. İmam Mâlik'e göre ise imamın re'yine müfevvazdır. Dilerse [4828] aralarında taksim eder, dilerse bazısına verir bazısına vermez, dilerse daha mühim olduğu takdirde diğerlerine verir de onlara vermez. Bizim eimme-i Hanefiyyenin muhtârına gelince: *Hidâye* ve etrafında tafsil olunduğu üzere "zü'l-kurbâ", hadis ile Benî Hâşim ve Benî Muttalib'e mahsustur. Şu kadar ki onlara müstakil bir sehim vâcib değildir. Ancak fakirlerine, yetimlerine, ibn-i sebîllerine verilir ve bu sınıflardan olanlar diğerlerine takdim olunurlar. Çünkü Resûlullah onlara zikrolunduğu üzere nusret-i sâbıka

---

وترك بني نوفل وبني عبد شمس فانطلقت أنا وعثمان بن عفان حتى أتينا النبي صلى الله عليه وسلم فقلنا: يا رسول الله، هؤلاء بنو هاشم، لا ننكر فضلهم للموضع الذي وضعك الله به منهم، فما بال إخواننا بني المطلب أعطيتهم وتركتنا وقرابتنا واحدة؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنا وبنو المطلب لا نفترق في جاهلية ولا إسلام وإنما نحن وهم شيء واحد وشبك بين أصابعه.

1 H -"yalnız".
2 M (ilk baskı): "Resûlullah".
3 H: "olduklarını".

ile vermiş ve buyurmuştur ki: “يَا مَعْشَرَ بَنِي هَاشِمٍ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى كَرِهَ لَكُمْ غُسَالَةَ النَّاسِ وَأَوْسَاخَهُمْ وَعَوَّضَكُمْ مِنْهَا بِخُمْسِ الْخُمُسِ Ey ma‘şer-i Benî Hâşim! Allah teâlâ sizler için nâsın yıkantılarını ve kirlerini, yani zekât ve sadakalarını iğrenç gördü ve onun yerine size hums-i humsu verdi.”[1] Bu hadis, bir sehme delâlet etmekle beraber “sadakāt” karînesiyle i‘tânın illeti fakr olduğunu iş‘âr eder. Onun için Resûlullah zamanında nusret ile verilmişse de vefatından sonra sâkıt olup fakr ile[2] verilmiştir. Hulefâ-i Râşidînin dördü de onlara ayrıca bir sehim çıkarmadılar, humsu ancak bir sehim yetimlere, bir sehim miskinlere, bir sehim de ibn-i sebîle olmak üzere üç sehme taksim ettiler. Hazret-i Ali'nin hulefâ-i selâseye bazı mesâilde muhalefeti olmakla beraber o da hilâfetinde bu hususta muhalefet etmedi. Onun için İmam Şâfiî'nin dediği gibi “sehme kāil olurdu” diye edilen rivayet sahih olsa bile hilâfetinde onların re'yine rücû‘ ettiğine haml olunmak lâzım gelir. “Bunların istihkākı böyle karâbetten başka fakr illetiyle mu‘allel[3] olunca âyette ayrıca zikredilmelerinin fâidesi nedir?” denilirse, bunun fâidesi onların fakir olanlarına sadaka helâl olmadığı cihetle o kabilden buna da istihkakları olamayacağı gibi bir tevehhümü def‘ etmektir. Ma‘amâfîh ahbâr tetebbu‘ edilince bu babda bir hayli ihtilâfât görülüyor, bu cümleden olmak üzere hulefânın onlara fakīr ü ganî seçmeyerek verdiklerine delâlet eden [4829] haberler de yok değildir. Ehl-i Beyt'in muhtârı da budur. İbn Hümam *Fethü'l-kadîr*'de der ki: “Ebû Dâvûd'da Sa'îd b. Müseyyeb'den şöyle mervîdir: Cübeyr b. Mut‘im radıyallâhu anh bize tahdis etti ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ne Benî Abdi Şemse ne de Benî Nevfel'e humustan bir şey taksim etmedi, nitekim Benî Hâşim'e ve Benî Muttalib'e taksim ediyordu. Ebû Bekir de humsu Resûlullah'ın taksîmi gibi taksim etti, şu kadar ki Peygamber'in verdiği gibi Resûlullah'ın akrabasına vermiyordu, Ömer ise veriyordu, ondan sonrakiler de veriyordu.”[4] Bu rivayette Ömer'in

---

1 Merginânî, *el-Hidâye,* II, 390. Krş. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Kesb,* s. 97; Serahsî, *el-Mebsût,* X, 13.

2 M ve B: “fukaraya”.

3 B: “ma‘lûl”.

4 Ebû Dâvûd, Harâc, 20:

verdiğinde zâhiren fakr kaydı görülmüyor. Bir de Ebû Dâvûd'un Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan şöyle bir rivayeti vardır: "Hazret-i Ali'yi işittim, diyordu ki: "Ben ve Abbas ve Fâtıma ve Zeyd b. Hârise Hazret-i Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) huzûrunda toplandık, ben «yâ Resûlallah, re'y buyurursan beni şu humustan hakkımıza me'mur etsen de senin hayatında onu taksim etsem ki sonra kimse bana münâzaʻa etmesin, re'y buyurursan bunu yap» dedim, yaptı. Ben de onu Resûlullah'ın hayatında, sonra da Ebû Bekir'in velâyetinde taksim ettim. Nihâyet Ömer'in senelerinden son sene ona birçok mal geldi, bizim hakkımızı ayırdı, sonra onu bana gönderdi, ben de «bu sene bizim gınâmız var, müslimînin ise hâceti[1] var; onu onlara sarf eyle» dedim, o da öyle yaptı. Ömer'den sonra da kimse beni ona çağırmadı. Ömer'in yanından çıktıktan sonra Abbas'a rastgeldim[2], «yâ Ali, bu sabah sen bizi bir şeyden mahrum ettin ki artık bize reddolunmaz» dedi, dâhi bir adam idi.'[3] Bunda da iʻtânın fakr ile takyîdi yoktur. Nasıl olur ki Abbas verilenlerden idi ve fakr ile muttasıf olmamıştı.[4] Bununla beraber Hâfız Münzirî [4830] bunun zayıf olduğunu söylemiş ve demiştir ki: 'Cübeyr b. Mutʻim hadîsinde Ebû Bekir zevi'l-kurbâya taksim etmemiştir, Ali hadîsinde ise taksim etmiş. Cübeyr hadîsi sahihtir, Ali hadîsi sahih değildir.'"[5] İbn Hümam bunları naklettikten sonra da şöyle der: "Hulefâ-i

---

قال جبير: ولم يقسم لبني عبد شمس ولا لبني نوفل من ذلك الخمس كما قسم لبني هاشم وبني المطلب. قال: وكان أبو بكر يقسم الخمس نحو قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، غير أنه لم يكن يعطي قربى رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يعطيهم. قال: وكان عمر بن الخطاب يعطيهم منه، وعثمان بعده.

1 B: "ihtiyacı".

2 B: "rastladım".

3 Ebû Dâvûd, Harâc, 20:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى سمعت عليا يقول: اجتمعت أنا والعباس وفاطمة وزيد بن حارثة عند النبي صلى الله عليه وسلم فقلت: يا رسول الله، إن رأيت أن توليني حقنا من هذا الخمس في كتاب الله فأقسمه حياتك كي لا ينازعني أحد بعدك فافعل، قال: ففعل ذلك، قال: فقسمته حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم ولانيه أبو بكر حتى كانت آخر سنة من سنى عمر فإنه أتاه مال كثير فعزل حقنا ثم أرسل إلي فقلت: بنا عنه العام غنى وبالمسلمين إليه حاجة فاردده عليهم فرده عليهم ثم لم يدعني إليه أحد بعد عمر فلقيت العباس بعدما خرجت من عند عمر فقال: يا علي، حرمتنا الغداة شيئا لا يرد علينا أبدا، وكان رجلا داهيا.

4 Maʻamâfîh Hazret-i Ali'nin "bizim gınâmız var, müslimînin hâceti var" demesi istihkākın fakr u hâcet ile olduğunu işʻârdan hâlî değildir. Böyle olmasa idi Hazret-i Ali kendi hakkından vazgeçebilse de diğerlerinin nâmına o haktan vazgeçmemek lâzım gelirdi [Müellifin notu].

5 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 506:

فهذا ليس فيه تقييد الإعطاء بفقر المعطى منهم وكيف والعباس كان ممن يعطي ولم يتصف بالفقر مع أن الحافظ المنذري ضعف هذا فقال: وفي حديث جبير بن مطعم أن أبا بكر لم يقسم لذوي القربى، وفي حديث علي أنه قسم لهم، وحديث جبير صحيح وحديث علي لا يصح، انتهى.

Râşidîn'in zevi'l-kurbâya vermedikleri itikadına göre itimâdı vâcib olan şudur ki âyette ذِى الْقُرْبٰى masrifi beyandır, mezhebde olduğu gibi istihkak değildir. Yoksa Aleyhissalâtü vesselâm'dan sonra hulefânın onları men' etmeleri câiz olmazdı, çünkü karâbet sâhipleri câhiliyedeki nusret-i müvâzire ile takyid olunmuşlarsa da onlar Aleyhissalâtü vesselâm'dan sonra duruyorlardı, binâen'aleyh verilmek vâcib olurdu. Mâdem ki vermemişlerdir, demek olur ki murad onların mahall-i sarf olduklarını beyandır. Yani zikrolunanlardan her biri bir masriftir, hatta bunlardan meselâ yalnız ebnâ-i sebîle veya yalnız yetimlere verilmek gibi bir sınıfa iktisar câizdir.[1] *Tuhfe*'de 'bu üç bizim indimizde humsun mesârifidir, alâ-sebîli'l-istihkāk değildir, hatta sadakāttа[2] olduğu gibi bunlardan yalnız bir sınıfa sarfedilse câizdir' diye mezkurdur."[3] Bu kavil, İmam Mâlik kavline yakındır. "Fakat İmam Ebû Yusuf (rahmetullahi aleyh) Kelbî'den, Ebû Sâlih'ten, İbn Abbas'tan (radıyallâhu anhümâ) rivayet etmiştir ki humus Hazret-i Peygamber'in ahdinde beş sehim üzerine taksim olunurdu: Allah ve Resûlü için bir sehim, zi'l-kurbâ için bir sehim, yetimler için bir sehim, mesâkîn için bir sehim, ibn-i sebîl için bir sehim. Sonra Ebû Bekir ve Ömer ve Osman ve Ali (radıyallâhu anhüm) üç sehim üzerine taksim ettiler: Bir sehim yetâmâ için, bir sehim mesâkîn için, bir sehim de ibn-i sebîl için. Kelbî ehl-i hadis indinde taz'îf edilmiş ise de bu rivayetin sıhhatini gösteren diğer[4] rivayet[5] vardır: Tahâvî, Muhammed b. Huzeyme'den, Yusuf b. Adî'den, Abdullah b. Mübarek'ten, Muhammed b. [4831] İshak'tan şöyle rivayet eylemiştir; Muhammed b. İshak dedi ki: 'Ebû Ca'fer'e, Yani Muhammed b. Ali'ye[6] sordum: «Ne

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 506:
والذي يجب أن يعول عليه على إعتقاده أن الراشدين لم يعطوا ذوي القربى بيان مصرف لا استحقاق على ما هو المذهب وإلا لم يجز لهم منعهم بعده عليه الصلاة والسلام، وذلك أن ذوي القربى وإن قيدت بالنصرة الموازرة في الجاهلية فإنهم بقوا بعده عليه الصلاة والسلام فكان يجب أن يعطوهم، فلما لم يعطوهم كان المراد بيان أنهم مصارف: أي أن كلا من المذكورين مصرف حتى جاز الإقتصار على صنف واحد.

2 Yani zekâtta [Müellifin notu].

3 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 503:
وفي التحفة: هذه الثلاثة مصارف الخمس عندنا لا على سبيل الاستحقاق حتى لو صرف إلى صنف واحد منهم جاز كما في الصدقات.

4 F, M ve B: "iki".

5 F, M ve B +"de".

6 Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nin pederi Muhammed Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib [Müellifin notu].

dersin» dedim, «Hazret-i Ali radıyallâhu anh nâsın işi başına geçip Irak'ta icrâ-yı velâyet ettiği sıra zevi'l-kurbâ sehminde ne yaptı?» Dedi ki: «Vallahi onda[1] Ebû Bekir ve Ömer yoluna sülûk etti.» «O hâlde» dedim, «siz nasıl oluyor da o söylediğinizi söylüyorsunuz?» «Ha, vallahi» dedi, «onun ehli ancak onun re'yinden sudûr ediyorlardı.» «Öyle ise» dedim, «onu ondan ne men' etti?» Dedi ki: «Vallahi Ebû Bekir ve Ömer'in sîretine muhalefetle aleyhine söylenilmeyi[2] mekruh gördü.»'"[3] Demek ki Hazret-i Ali dahi dâhil olduğu hâlde Hulefâ-i Râşidîn'in zevi'l-kurbâya ayrıca bir sehim vermediklerinde ihtilâf edilmemiş, ehl-i beyt dahi bunu itiraf eylemiştir. Ashabdan bu hususta başka bir muhalefet eden de rivayet edilmediği için sehmin 'adem-i vücûbu icmâ'î bir mâhiyet almıştır. Şüphe edilmemek lâzım gelir ki Hazret-i Ali evvelki re'yinin savab olduğunda musır olsa idi hilâfetinde onun hilâfını[4] yapması câiz olamazdı, bu lâekal hâlin îcâbına göre o sehmin sukūtunu kabul etmek ve binâen'aleyh diğer hulefânın re'yine rücû' eylemektir. Bununla İmam Şâfiî'nin müşârün ileyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali'den rivayet ederek istidlâl eylediği şu habere cevap da verilmiş oluyor; demiştir ki: "Hazret-i Ali'nin humusta re'yi ehl-i beytinin re'yi idi, lâkin Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet etmeyi mekruh gördü ve demiştir ki 'ehl-i beytin dûnunda icmâ da olmaz.'"[5] Çünkü bunda evvelâ[6] hulefâ-i erba'anın sehim vermedikleri rivayeti hem ehl-i beytten Muhammed Bâkır, hem İmam Şâfiî Hazretleri'nce dahi müsellem ve musaddaktır. O hâlde bu noktada

---

1 M ve B: "o da".

2 H: "söylenmeyi".

3 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 504:

فروى أبو يوسف عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس رضي الله عنهما «أن الخمس كان يقسم على عهده عليه الصلاة والسلام على خمسة أسهم: لله والرسول سهم، ولذي القربى سهم، ولليتامى سهم، وللمساكين سهم، ولابن السبيل سهم. ثم قسم أبو بكر وعمر وعثمان وعلي رضي الله تعالى عنهم على ثلاثة أسهم: سهم لليتامى، وسهم للمساكين، وسهم لابن السبيل». وروى الطحاوي عن محمد بن خزيمة عن يوسف بن عدي عن عبد الله بن المبارك عن محمد بن إسحاق قال: سألت أبا جعفر: يعني محمد بن علي فقلت: أرأيت علي بن أبي طالب رضي الله عنه حيث ولي العراق وما ولي من أمر الناس كيف صنع في سهم ذوي القربى؟ قال: سلك به والله سبيل أبي بكر وعمر، فقلت: وكيف وأنتم تقولون ما تقولون؟ قال: أما والله ما كان أهله يصدرون إلا عن رأيه، قلت: فما منعه؟ قال: كره والله أن يدعى عليه بخلاف سيرة أبي بكر وعمر، انتهى.

4 H: "hilâfet".

5 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 504:

وبهذا يندفع ما استدل به الشافعي عن أبي جعفر محمد بن علي قال: كان رأي علي في الخمس رأي أهل بيته ولكن كره أن يخالف أبا بكر وعمر. قال: ولا إجماع بدون أهل البيت.

6 F, M ve B -"evvelâ".

münakaşaya mahal yoktur. Sâniyen Hazret-i Ali'nin Hazret-i Ebû Bekir ve Hazret-i Ömer'e muhalefeti mekruh gördüğü ve onun için bu meselede kendi [4832] re'yini tatbik etmeyip onların sîretine sülûk ettiği de müsellem ve musaddaktır. Şu hâlde onlara muhalefeti mekruh görmek de onun son re'yi demek olur. Binâen'aleyh onun re'yinden ayrılmadıklarını söyleyen ehl-i beytinin dahi onun mekruh gördüğünü mekruh görmeleri ve evvelki re'yinden rücû'unu kabul etmeleri ve Hazret-i Ali'yi kendi vicdan ve itikadınca haklı bildiği müstahikleri haklarından men' edip bir korku ile takiyye perdesine bürünmüş bir mükreh mevkiinde farzetmekten çekinmeleri iktizâ eder. Sâlisen ehl-i beytin dûnunda icmâ olmayacağı sözü esasen doğru olmakla beraber müşârün ileyh Muhammed b. Ali Hazretleri Tahâvî rivayetinde geçtiği vechile ehl-i beytin ancak Hazret-i Ali'nin re'yinden sudûr ettiklerini söylemiş, Hazret-i Ali'nin de muhalefeti mekruh görüp Ebû Bekir ve Ömer'in sîretlerine sülûk ettiğini beyan eylemiş olduğundan asıl ve metbû' olan Hazret-i Ali'nin muhalefetten çekinmesiyle icmâ fiilen tamam olup tâbi' olan fürû'un ayrıca hükmü olmamak ve binâen'aleyh buna ehl-i beytin dûnunda bir icmâ denmemek lâzım gelirdi ki bütün bunlar ayrıca bir sehmin 'adem-i vücûbu hakkında Hanefiyye eimmesinin kavlini teyid eyler. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki hulefâ-i erba'anın zevi'l-kurbâya ayrı bir sehim vermediklerini söylemek, onların istihkaklarını büsbütün nefy eylemek demek değildir. Ancak bu istihkak için fakr u hâcet gözetilerek nusret-i sâbıkası olan karâbet ehli takdim olunmuştur. لِذِى الْقُرْبٰى'da lâm istihkakta zâhirdir. "Yetâmâ" ve "mesâkîn" ve "ibn-i sebîl"in "lâm"sız olarak bunlara atfı da hepsinin de istihkak sebebi bir olduğuna karîne demektir. Bu sebebin fakr olduğu da كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ ta'lîli ile ayrıca ihtar olunmuştur. Şu hâlde bunların dördünü de[1] bir istihkāka tâbi' tutarak dört veya üç veya bir kalem olmak üzere taksim câiz olmak ve hâlin iktizâsına ve malın müsaadesine göre sûret-i sarfı [4833] imamın re'yine tefviz olunmak

---

1 F, M ve B +"bu sebeple".

nazmın üslûbuna en muvâfık olan mâna olur. Ancak Hulefâ-i Râşidîn üç kalem üzere taksim etmiş olduklarından mezheb-i Hanefîde bu ihtiyar olunmuş, İbn Hümâm'ın naklettiği üzere *Tuhfe*'de bir kalemin cevâzı da gösterilmiştir. Yalnız *Tuhfe*'nin لَا عَلَى سَبِيلِ الْإِسْتِحْقَاقِ demesi cümlesinden istihkākı nefy mânasına anlaşılmamalıdır. Zira lâm mecmû'unda bir istihkākın sübûtuna delâlet etmekten hâlî değildir.

"Yetâmâ"dan da murad fukarâsıdır. "**Yetîm**" babası olmayan çocuktur, İslâm'ı ve fakrı şarttır. Zira "yetîm" tâbiri hâceti müş'ir[1] olduğu gibi كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ ta'lîli[2] de bu şartlara delâlet eyler[3]. Babası olmamak babanın vefatıyla da, nesebin nefyi ile veya zinadan doğmakla da olabilir. Onun için nesebi menfî olan da, veled-i zina da[4] "yetîm" tâbirinde dâhildirler. "Lakīt" ise babası olmadığı tahakkuk edemeyeceğinden "mesâkîn"de dâhil olmak gerektir. "**Miskîn**", hiçbir şeye mâlik olmayan bîçâre yoksula denir. Yoksulluktan durgun bir hâle gelmiş demektir[5]. Bir kavle göre de kifayet mikdârı malı olmayana denir. *Kāmûs*'ta fakr maddesinde "fakīr" ile "miskîn"in farkına dair bir tafsil vardır ki *Okyanus*'ta mütercim şöyle der: "Ehl-i Arabiyye 'fakīr' ile 'miskîn' beynini fark ederler, bazıları dediler: Fakīr şol kimsedir ki sedd-i ramak edecek kūt ü gıda bulur ola, miskîn ise[6] asla bir nesnesi olmaya; ve inde'l-ba'z fakīr muhtâca[7], miskîn de zelîl ve hakīre denir. İmam Şâfiî aleyhi'r-rahme demiştir ki: 'Fukarâ kötürüm ve muk'ad olup asla hırfet ve sanatları olmayanlara, kezâlik hırfet ehli olup da hırfeti havâic-i zarûriyesini idare eylemez olanlara denir. Mesâkîn de şol kimselere denir ki hırfetleri varsa da iyâlinin nafakasına muğnî olmamakla sual eder olalar.' Yahut fakīr, kifayet mikdârı maîşeti olana ve miskîn asla nesnesi olmayana denir. [4834] İnde'l-ba'z da bilâkis miskîn, hâli fakīrden ahsen

1 H ve F: "müşted".
2 M ve B: "tâbiri".
3 F, M ve B: "eder".
4 H: "menfî olanlar zina da".
5 Bu münasebetle zelil ve zayıf olana da "miskin" tâbir olunur [Müellifin notu].
6 H -"ise".
7 F, M ve B: "muhtac".

olana denir. Bir kavle göre de ikisi beraberdir ki züğürt ve gedâ olana denir. Bir de 'fakīr' omurga kemikleri kırılmış olana denir. Şârih'in beyânına göre asıl fakr bu mânaya mevzû'dur."[1] Hanefiyyece meşhur olan evvelki mânadır. Yani "fakīr" nisâba mâlik olmayan, "miskîn" ise hiçbir şeyi olmayıp fakīrden daha düşkün olandır.

"**İbn-i sebîl**" yolda kalmış yolcu demektir ki memleketinde mal ve milki olsa bile yolda herhangi bir sebeple ihtiyâca düşmüş kalmış bulunur. Bu âcizin fikrince lakīt olan çocuklar da bu mânada dâhil olmak gerektir. Bu sınıflara sehimleri doğrudan doğru kendilerine veya velîlerine verilmek yahut kābil olduğu surette onunla bir vâridât menba'ı temin olunarak gallesi verilmek hususlarından haklarında enfa' olanı yapılmak üzere sûret-i sarf da imamın re'yine muhavvel olmalıdır.

Fey'den bunlara, yani zü'l-kurbâ, yetâmâ, mesâkîn ve ibn-i sebîle[2] hisse verilmesinin sebep ve hikmeti ise şöyle beyan buyurulmuştur: {كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ} Tâ ki o fey' yahut mal sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya. ۞ "Dâl"ın zammıyla "dûlet" yahut feth ile "devlet" servet, baht, câh, gālibiyet gibi insanlar arasında gâh şuna, gâh buna devreder, sevindirici nimet ve hâlete denilir.[3] Kisâî ve Basra huzzâkı demişlerdir ki: Feth ile "devlet" zamm ile "mülk"te, zamm ile "dûle" kesr ile "milk"tedir. Yahut zamm ile malda, feth ile nusret ve câhdadır. Müberred gibi bazıları da demişlerdir ki: Zamm ile [4835] tedavül eden şeyin ismi, feth ile tedavül mânasına masdardır. Râgıb gibi bazıları da ikisinin bir mânaya geldiklerini söylemişlerdir.[4] Aşere kıraatlerinin hepsinde dâl'ın zammıyla okunmuştur. Şu kadar ki çoğu dâl'ın zammıyla beraber tâ'yı mansub okuyup يَكُونَ'ye haber yapmışlar,

1 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 609.
2 F, M ve B +"böyle".
3 Lisânımızda da "bir devlete kondu" denir ki bahtına büyük bir nimet nasib oldu demektir. Cemiyetlerin en yüksek ve en müstakil hâli olan siyasî mânasıyla "devlet" tâbiri de gālibiyet mânasıyla deveran eden ve bir ferde muhtas kalmayan bir hâlet olması hasebiyledir. Nitekim Frenkçe "état"* kelimesinin esas mânası da hâlet demektir [Müellifin notu].

* H, F, M ve B: "Etâ".
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 322:

الدَّوْلَة والدُّولَة واحدة.

Hişam ile Ebû Ca'fer ise dâl'ı mazmum tâ'yı merfû' okuyarak[1] isim yapmışlardır.[2] Evvelkinde gösterildiği üzere يَكُونَ fi'l-i nâkıs, ikincide fi'l-i tâm olup "sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya" meâlinde olur. Evvelkinde يَكُون'ün tahtında müstetir ismi ما'ya[3] râci' هُوَ olduğu için bu cümle doğrudan doğru mâlî ve iktisâdî bir düstur olup siyâsî rejimi dolayısıyla ifade eder. İkincisinde ise يَكُون'de zamir olmadığından doğrudan doğru siyâsî bir düstur olup mâlî ve iktisâdî usûlü dolayısıyla göstermiş olur. Evvelkine göre mâna: Allah'ın Resûlüne ehl-i kurâdan ifâe buyurduğu bu ganimet ve fey'i, yalnız içinizden gânimîn gibi iş başında bulunanlar arasında paylaşılıp da mal münhasıran zenginler arasında tedavül eden bir servet olmamak ve binâen'aleyh İslâm devleti câhiliyede olduğu gibi yalnız zenginlere istinad eden bir devlet olmayıp fukarâyı da doğrudan doğru alâkadar eden bir devlet olmak için onlara da zikrolunduğu üzere sınıflarına göre Allah için birer hisse veriniz.

İkinciye göre mâna: Sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmamak ve binâen'aleyh mal yalnız zenginler arasında dönen bir servet hâlinde kalmamak için fey'i münhasıran ganimeti alan ve iş başında bulunanlar arasında paylaşmayın da zikrolunduğu üzere fukarâ ve muhtâcîn sınıflarına da Allah için birer hisse veriniz.

Lâkin yalnız zenginler arasında bir devlet olmasın derken herkes[4] canı istediği gibi her işe karışıp da ihtilâle de sebebiyet verilmemek için buyuruluyor ki: [4836] {وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ} Onunla beraber Peygamber size her ne verdiyse onu ahzedin ❁ yani fey'den her ne nasib verdiyse alın ve her ne emir verdiyse tutun {وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا} ve nehyettiğinden

1 H: "olarak".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 243. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 279:

وقال الكسائي وحذاق البصرة: «الدَّولة» بالفتح في الْمُلك بالضم، و«الدُّولة» بالضم في الْمِلك بالكسر، أو بالضم في المال وبالفتح في النصرة. قيل: وفي الجاه وقيل: هي بالضم ما يتداول كالغرفة اسم ما يغترف وبالفتح مصدر بمعنى التداول، والراغب وعيسى بن عمر وكثير أنهما بمعنى واحد، وجمهور القراء قرؤوا بضم الدال والنصب، وبالياء التحتية في «يكون» على أن اسم يَكُونَ الضمير، ودُولَةً الخبر أي كي لا يكون الفيء جدّا بَيْنَ الأغنياء منكم أي بينهم خاصة يتكاثرون به، أو كي لا يَكُونَ دُولَةً وغلبة جاهلية بينكم فإن الرؤساء منهم كانوا يستأثرون بالغنيمة ويقولون من عزيز، وقيل: المعنى كي لا يكون شيئا يتداوله الأغنياء بينهم ويتعاورونه فلا يصيب أحدا من الفقراء. وقرأ عبد الله «تكون» بالتاء الفوقية على أن الضمير على ما باعتبار المعنى إذ المراد بها الأموال، وقرأ أبو جعفر وهشام كذلك ورفع «دولة» بضم الدال على أن «كان» تامة، و«دولة» فاعل أي كي لا يقع دولة، وقرأ علي والسلمي كذلك أيضا.

3 H ve F: "hâle".

4 F, M ve B: "herkesi".

vazgeçin ۞ "almayın" dediğini almayın, "yapmayın" dediğini yapmayın {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ۞ da Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine karşı gelmekten ve birbirinizin hakkını yemekten, devlete hıyânet eylemekten sakının, fey'i maddî ve mânevî, dünyevî, uhrevî korunmak için takvâ ile sarfedip israftan ve Allah'ın azâbına düşmekten korunun {اِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ} çünkü Allah şedîdü'l-ikābdır. ۞ İkāb edince çok şiddetli ikāb eder. Nitekim nankör Benî Nadîr kâfirlerinin haşr u celâsında bunun ibret alınacak bir numûnesi geçmiştir.

Bu âyette bu emirler gösteriyor ki fey'in hepsi Allah teâlâ tarafından Resûlüne muhavveldir. Zenginlere mahsus bir devlet olmamak için zikrolunduğu üzere fukarâya hisse verilerek onu taksim etmek dahi وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ mûcebince ona müfevvazdır. Ulü'l-emre itaat de onun getirdiği emirlerden olduğu için burada dâhil olmak lâzım gelir. Zira bu emir, fey' hakkında nâzil olmakla beraber müfessirînin tasrih ettikleri gibi mazmûnu her emre şâmildir. Şu rivayetler de bunu teyid eyler: Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve daha başkaları tahric etmişlerdir; İbn Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: لَعَنَ اللّٰهُ الْوَاشِمَاتِ وَالْمُتوَشِّمَاتِ وَالْمُتنَمِّصَاتِ وَالْمُتفَلِّجَاتِ لِلْحُسْنِ الْمُغَيِّرَاتِ لِخَلْقِ اللّٰهِ "Allah şu kadınlara lânet etmiştir: Veşm yapanlar, yaptıranlar[1], yüzünün tüylerini yolanlar, seyrek dişli güzel görünmek [4837] için dişlerinin arasını yontan sırıtkanlar, Allah'ın yarattığını değiştirenler." Bu söz Benî Esed'den Ümmü Ya'kūb nâmında bir kadının kulağına erişti ki Kur'an okur anlardı, İbn Mes'ûd Hazretleri'ne gitti, "işittim ki sen şöyle şöyle demişsin" dedi. Müşârün ileyh "ben Peygamber'in lânet ettiği kimselere neye lânet etmeyeceğim? O Allah'ın kitabında var" diye cevap verdi, kadın "ben mushafın iki kabı arasında ne varsa okudum, onu bulmadım" dedi, müşârün ileyh de dedi ki: "Eğer okudunsa bulmuşsundur, Allah teâlâ'nın وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا buyurduğunu okumadın mı?"

1 "Veşm" yüze veya kola veya bedenin herhangi bir tarafına iğne batırıp boya sürerek tesbit edilen nakşa denir ki *Kāmûs* mütercimi "dögün" denildiğini söyler [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 515] [Müellifin notu].

Kadın "evet" dedi, müşârün ileyh de "işte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem onlardan nehyetti" cevâbını verdi.[1]

İmam Şâfiî Hazretleri'nden de mervîdir ki: "Bana istediğinizi sorun, Allah'ın kitabından ve Peygamberinin sünnetinden size haber vereyim" demişti, bunun üzerine Abdullah b. Muhammed b. Hârûn: "İhramdaki bir adamın zünbûru öldürmesi hakkında ne dersin?" dedi, İmam Şâfiî de cevâbında "Allah teâlâ وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا buyurdu ve bize Süfyan b. Uyeyne Abdulmelik b. Umeyr'den, o Rib'î b. Hirâş'tan, o Huzeyfe b. el-Yeman radıyallâhu anh'tan tahdis eyledi ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اقْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ 'benden sonrakilere Ebû Bekir'e Ömer'e iktidâ edin'[2] buyurdu. Ve yine Süfyan b. Uyeyne Mis'ar b. Keddâm'dan, o Kays b. Müslim'den, o Târık b. Şihâb'dan, o Ömer b. Hattab radıyallâhu anh'tan bize tahdis eyledi ki, Hazret-i Ömer zünbûru öldürmeyi emretti"[3] dedi.[4] Yani Hazret-i Ömer'in emrine iktidâyı Peygamber emretti, Peygamber'in emrini tutmayı da Allah teâlâ kitabında emretti, o hâlde Hazret-i Ömer'in emrini tutmak Allah'ın emri iktizâsındandır. Bu istidlâl [4838] "âmirin emri, o âmirin âmirinin âmirinin emridir" suretinde matvî bir mukaddime-i ecnebiye ile yapılmış bir kıyâs-ı müsâvât değildir. Doğrudan doğru kübrâ olan وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا nassından[5] mefsûlü'n-netâyic tarîkiyle bir istintacdır. Allah ve Resûlünün emirlerine muhalif olmayan ulü'l-emre itaat kaziyyesi de

---

1 Buhârî, Tefsîr, 59; Müslim, Libâs, 120:
عن علقمة، عن عبد الله قال: «لعن الله الواشمات والمتوشمات، والمتنمصات والمتفلجات للحسن، المغيرات خلق الله». فبلغ ذلك امرأة من بني أسد يقال لها أم يعقوب، فجاءت فقالت: إنه بلغني أنك لعنت كيت وكيت، فقال: وما لي لا ألعن من لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ومن هو في كتاب الله، فقالت: لقد قرأت ما بين اللوحين، فما وجدت فيه ما تقول، قال: لئن كنت قرأتيه لقد وجدتيه، أما قرأت: «وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا». قالت: بلى، قال: فإنه قد نهى عنه، قالت: فإني أرى أهلك يفعلونه، قال: فاذهبي فانظري، فذهبت فنظرت، فلم تر من حاجتها شيئا، فقال: لو كانت كذلك ما جامعتنا.

2 Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe,* I, 186.

3 "Zünbûr" eşek arısı ve sarıca arı denilen arılardır, bal arısı değil, ona "nahl" denilir* [Müellifin notu].

* M ve B: "bal arısına نحل denir".

4 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* V, 347:
ثنا عبيد الله بن محمد بن هارون الفريابي، قال: سمعت الشافعي محمد بن إدريس بمكة يقول: سلوني ما شئتم أجبكم من كتاب الله عز وجل ومن سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فقلت له: أصلحك الله ما تقول في المحرم يقتل زنبورا؟، قال: نعم، بسم الله الرحمن الرحيم، قال الله تعالى «ما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا». حدثنا سفيان بن عيينة عن عبد الملك بن عمير عن ربعي عن حذيفة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اقتدوا باللذين من بعدي أبي بكر وعمر». وحدثنا سفيان بن عيينة عن مسعر عن قيس بن مسلم عن طارق بن شهاب عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: أنه أمر المحرم بقتل الزنبور.

5 H: "nassında".

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْكُمْۚ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فٖى شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ [en-Nisâ 4/59] âyeti mûcebince mansustur[1]. Bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah أَرْبَعٌ إِلَى الْوُلَاةِ: اَلْفَيْءُ وَالصَّدَقَاتُ وَالْحُدُودُ وَالْجُمُعَاتُ "dört şey velâyet sâhiplerine aittir: Fey', sadakalar, hudûd, cumalar" buyurmuş olduğunu *Keşşâf* tefsirinde Sûre-i Cum'a'da nakletmiştir.[2] Fıkh-ı Hanefîden *Hidâye*'de ve etrafında şöyle tafsil olunmuştur: "İmam bir beldeyi anveten, yani kahren feth ettiği zaman muhayyerdir, dilerse onu Resûlullah'ın Hayber'de[3] yaptığı gibi beyne'l-müslimîn taksim eder, taksim olunan araziye öşür vaz' eyler, çünkü ibtidâen müslime[4] tavziftir; ve dilerse Hazret-i Ömer'in Irak sevâdında yaptığı ve ashâbın da muvâfakat ettiği vechile ahâlisini hür olarak arazi ve mallarında ibkā edip üzerlerine cizye, yani şahsî vergi ve arazilerine harâc vaz' eyler."[5] Ki bu cizye ve harâc da bu âyette mevzû'-i bahis olan fey'dendir[6]. İnde'l-Hanefiyye bu tahmis olunmayarak hepsi başta memleketin korunması olmak üzere mürtezikanın maaşı, yani devletçe muvazzaf asker, âmilîn, hükkâm ve ilmiye ve eimme ve müezzinînin iâşesi ve sâir umûr-ı nâfi'a ve hayriye gibi mesâlih-i müslimîne sarfolunur. Bunlardan anlaşılır ki yalnız ganimetten mâ'adâ olan cizye ve harâc gibi fey'in değil وَاعْلَمُوٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ [el-Enfâl 8/41] âyeti mûcebince tahmîsi vâcib olan ganimetin humusundan mâ'adâ mütebâkīsinin dahi taksîmi hususlarında كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ düstûru esas olmak üzere Resûlullah'ın ve ona tebe'an imâmü'l-müslimînin bir hakk-ı hıyârı vardır. Ancak imamın bu ihtiyârı keyfî olmayıp müslimînin hâcetlerini ve devletin istikbâlini takdir [4839] yolunda ciddi bir ictihad kaydı ile meşrut olduğunu dahi fukahâ beyan eylemişlerdir.

---

1 B: "mensuhtur".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 534.

3 H: "Hayber'e".

4 B: "müslimîne".

5 Merginânî, *el-Hidâye,* II, 384:
«وإذا فتح الإمام بلدة عنوة» أي قهرا «فهو بالخيار إن شاء قسمه بين المسلمين» كما فعل رسول الله عليه الصلاة والسلام بخيبر «وإن شاء أقر أهله عليه ووضع عليهم الجزية وعلى أراضيهم الخراج» كذلك فعل عمر رضي الله عنه بسواد العراق.

6 F, M ve B: "feyidir".

Bu noktaları tenvir zımmında masrifleri biraz daha tafsil ile buyuruluyor ki: {لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ} O fukarâ muhacirler için ❁ Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Bu yukarıki لِذِى الْقُرْبٰى ve ma'tuflarından bedeldir. Mâna, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hakkında dahi sâdık olmakla beraber لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ'den bedel yapmaya mâni' olan şudur: Allah teâlâ وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ kavliyle Resûlünü fukarâdan çıkarmıştır. Resûlullah 'fakīr' tâbiriyle yâd olunmaktan yüksek tutulur.[1] Zi'l-kurbâda fakrı şart koşmayanlar ise bunu 'yetâmâ ve mesâkîn ve ibn-i sebîl'den bedel veya beyan yapmışlardır. İbn Müneyyir[2] yalnız 'mesâkîn'den bedel yapmak istemiş, İbn Atıyye de demiştir ki لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ [el-Haşr 59/8], الْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [el-Haşr 59/7] kavlini beyandır. Lâm-ı cerrin[3] tekrar olunması mâtekaddem onunla mecrur olduğu için bunun onlardan bedel olduğu tebeyyün etmek[4] içindir."[5] Lâkin lâm'ın tekrarı *Keşşâf*'ın kavlinde daha zâhirdir. Bunun için Şâfiî olan sâhib-*Keşf*, *Keşşâf*'ın dediği gibi لِذِى الْقُرْبٰى ve ma'tuflarından bedel olmasını ihtiyar etmiş ve ancak "لِلْفُقَرَٓاءِ bir kayıt değil, belki[6] muhâcirînin hâlindeki vâki'i beyan ve ziyade ihtisaslarını isbattır. لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِلْمُهَاجِرِينَ denilmiş gibidir"[7] diye bir tevil yapmıştır. İbn Cerîr tefsirinde bunun كَيْ لَا يَكُونَ مَا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلَى رَسُولِهِ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَلكِنْ يَكُونُ لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ... إلخ meâlinde olduğunu söylemiştir[8] ki كَيْ لَا يَكُونَ kavlinin medlûlüne ta'allukunu ifade eder. Âlûsî de Buhârî vesâirede rivayet olunduğu üzere Hazret-i Ömer'in beyânâtına ve bu âyetlerle istidlâline nazaran bunun bedel olmayıp mütebâkī mesârifi beyan siyâkında bir istînaf [4840] olmasını tercih

1 Ve'd-Duhâ Sûresi'ndeki وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰى âyetini de hatırlamak lâzım gelir [Müellifin notu].
2 M: "Münîr".
3 H: "lâcerem".
4 B -"için bunun onlardan bedel olduğu tebeyyün etmek".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 286-287:

وقوله تعالى: «لِلْفُقَرَاءِ الْمُهاجِرِينَ» بيان لقوله: «وَالْمَساكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» فكرر لام الجر لما كانت الأولى مجرورة باللام ليبين أن البدل إنما هو منها.

6 M ve B -"belki".
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 244:

وفي الكشف أن «لِلْفُقَرَاءِ» ليس للقيد بل بيانا للواقع من حال المهاجرين وإثباتا لمزيد اختصاصهم كأنه قيل: لله وللرسول وللمهاجرين.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 280.

eylemiş ve "buna taarruz eden[1] kimse görmedim" demiştir.[2] Bize de bunun وَاتَّقُوا اللّٰهَ emrine, ta'alluku daha yakın görünüyor ki فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لِأَجْلِ الْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ... إلخ demek olur. Bu surette geçen fey' âyetlerinin ikisine nazaran da bunların masrif[3] oldukları ehemmiyetle iş'âr edilmiş bulunur. Nitekim evvelki âyet mûcebince Resûlullah'ın hâssası olan Benî Nadîr emvâlinden[4] muhâcirîne taksim ettiğine ve ensardan yalnız[5] üç kişiye verdiğine dair rivayet[6] de geçmişti. وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا kavlindeki "îtâ" ve "nehy"in her iki fey'den e'am olduğu da anlatılmıştır.[7] Bu fukarâ muhacirler şu sıfatlarla da tavsif olunmuşlardır: {الَّذٖينَ} Onlar ki {اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ} yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır. ❁ Müşriklerin tazyîki üzerine din uğrunda evlerini, barklarını, mallarını milklerini bırakıp çıkmışlar ve fakir değiller iken fakra mâruz olmuşlardır. Hâlleri, gayeleri şudur: {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا} Allah'tan bir fazl ve rıdvan isterler ❁ "**Fazl**" dünyada rızık, âhirette cennet sevâbı; "**Rıdvân**" وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُ [et-Tevbe 9/72] buyurulduğu üzere hepsinden büyük olan rızâullah {وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah ve Resûlüne nusret, yani dinine hizmetle yardım ederler. {اُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} İşte onlar, yani böyle bu güzel vasıflarla muttasıf olanlardır ki sâdıklardır. ❁ Kavillerini fiilleri ile isbat eden, sıdk u sadakatte rusûhu olan özü sözü doğru vefâkâr kimselerdir. İmanlarını,[8] Allah'a ve Resûlüne sadakatlerini fiilen mücahedeleriyle isbat etmişlerdir. İbn Cerîr Katâde'den şöyle rivayet eder: "Bu muhacirler diyarlarını ve mallarını,

---

1 H -"eden".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 249:

والجملة استئناف بياني، وذلك أنهم كانوا يعلمون أن الخمس يصرف لمن تضمنه قوله تعالى: «فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبى وَالْيَتامى وَالْمَساكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» فلما ذكر ذلك انقدح في أذهانهم أن المذكورين مصرف الخمس ولم يعلموا مصرف الأخماس الأربعة الباقية فكأنهم قالوا: فلمن تكون الأخماس الأربعة الباقية أو فلمن يكون الباقي؟ فقيل: تكون الأخماس الاربعة الباقية أو يكون الباقي «لِلْفُقَراءِ الْمُهاجِرِينَ» إلى آخره ولم أر من تعرض لذلك فتأمل، والله تعالى الهادي إلى أحسن المسالك.

3 B: "masârif".

4 H +"bir".

5 H -"yalnız".

6 Bk. *Tefsîru Abdürrezzâk*, III, 298; Ebû Dâvûd, Harâc, 19/2971; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 274; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 202; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 238.

7 F +"~~Müşriklerin tazyîki üzerine din uğrunda evlerini, barklarını, mallarını milklerini bırakıp çıkmışlar ve fakir değiller iken fakra mâruz olmuşlardır~~".

8 B -"rusûhu olan özü sözü doğru vefâkâr kimselerdir. İmanlarını".

ehillerini ve aşiretlerini terkedip Allah ve Resûlünü [4841] sevdikleri için çıktılar, şiddetli sıkıntılar içinde bulunmakla beraber İslâm'ı ihtiyar ettiler. Hatta bize anlatılmıştır ki adam vardı, açlıktan belini tutmak için karnına taş bağlardı, yine adam vardı kış günü örtüsüzlükten çukurda yatardı."[1] İşte bunlar, içinde bulundukları dünya lezzetlerini feda edip din aşkı ile, Allah'ın fazl u rıdvânına iman neş'esiyle böyle şiddetlere, sıkıntılara tahammül ve Allah'a ve Resûlüne nusret yolunda mal ve canlarıyla mücahede ederek imanlarındaki sadakati fiilen göstermiş zatlardır. Onun için ikābı şedîd olan Allah'tan korkmalı, bunların haklarını gözetmeli de fey'i zenginler arasında paylaştırmayıp Peygamber'in emrini tutmalı, bu sâdık fakirlere hisse vermelidir.

{وَالَّذِينَ} Ve şunlar ki ❁ bunlardan murad ensardır. Bunun rabtında üç vecih söylenmiştir. Birincisi "muhâcirîn" üzerine ma'tuf olmasıdır ki en râcih olan da budur. Bu surette bunların da muhâcirîn gibi fey'de[2] hakları olduğu anlatılmış olur. İkincisi أُولٰٓئِكَ'ye[3] ma'tuf olmasıdır. Bu surette onlara sadakatte iştirakleri tasrih edilmiş, fey'e iştirak hakları delâleten anlatılmış olur. Üçüncüsü ma'tuf olmayıp vav istînâfiye, الَّذِينَ mübtedâ, يُحِبُّونَ haber olmaktır. Bu surette evsâf ve ahlâk-ı memdûhaları ayrıca bir itina ile müstakillen anlatılmış ve fey'e istihkakları tasrih olunmamakla beraber bu evsâf dolayısıyla delâleten yine ifade edilmiş olur. Çünkü üç takdirde de îsâr ile medih, esas itibariyle bir istihkak veya salâhiyetin sübûtunu ifade eder. Yoksa bir hak ve salâhiyet bulunmayan yerde kendi hakkından ferâgatle âharı tercih demek olan îsârın bir mânası olmaz.

Bunların evsâfında buyuruluyor ki: {تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Onlardan evvel yurdu hazırlayıp imana sâhip [4842] oldular ❁ تبوء وتبوئه; تهيئه وتهيؤ gibi hazırlamak ve hazırlanmak mânalarına geldiği gibi bir de تبوء bir

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 281:

عن قتادة، قوله: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم...» إلى قوله: «أولئك هم الصادقون» قال: هؤلاء المهاجرون تركوا الديار والأموال والأهلين والعشائر، خرجوا حبا لله ولرسوله واختاروا الإسلام على ما فيه من الشدة، حتى لقد ذكر لنا أن الرجل كان يعصب الحجر على بطنه ليقيم به صلبه من الجوع وكان الرجل يتخذ الحفيرة في الشتاء ما له دثار غيرها.

2 F, M ve B: "feyiden".

3 F, M ve B: "واولئك'ye".

mekâna, bir konağa konmak, tezevvüc etmek ve bir yeri meb'e[1] ittihaz eylemek mânalarına da gelir. "Meb'e" dahi konacak menzil, konak, yurt demek olduğu gibi rahimde yavru yatağına da denir. Burada bundan istiare olması da beliğ bir mâna olur. "**Dâr**" esasen etrafına hudud çevrilen ve her türlü süknâ levâzımını ihtivâ eden büyük konak veya yurt ve vatan demektir. Burada "ed-dâr"dan murad da iman karînesiyle dâr-ı İslâm'dır. Bunların muhacirlerden evvel tutunup hazırladığı ilk dâr-ı İslâm, ehl-i İslâm'ın ilk barındığı ve İslâm medeniyetinin ilk inkişâfa başladığı Medîne-i Münevvere olduğundan müfessirîn bunu Medine diye tefsir etmişlerdir. İlk önce Ensâr-ı kirâmın Medîne-i Münevvere'yi İslâm ve imana hazırlamaları üzerinedir ki Resûlullah ve sâir muhâcirîn oraya hicret edip birleştiler ve bu sebeple ona "Dârü'l-hicre", "Arzullah", "Medîne", "Taybe", "Tayyibe" namları dahi verildi. Sûre-i Ahzâb'da geçtiği üzere[2] eskiden ona veya bulunduğu mevkie "Yesrib" denilirdi. "Medîne" kelimesi de medeniyet yeri, büyük şehir ve memleket demek olduğu mâlumdur. وَالْاِيمَانَ "dâr"a ma'tuftur. İbn Atıyye'nin dediği gibi mef'ûl-i ma'ah olması da güzel bir vecihtir.[3] Bu surette bazılarının dediği gibi عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا kabîlinden olmak üzere وَاَخْلَصُوا الْإِيْمَانَ gibi bir fiil takdîrine hâcet kalmaz. Muhâcirîn içinde ensardan evvel iman etmiş olanlar bulunduğunda şüphe yok ise de iman ile Medine'yi ihzar etmek itibariyle ensar mukaddem olduğu cihetle مِنْ قَبْلِهِمْ buyurulmuştur. Ma'âmâfîh burada مِنْ قَبْلِهِمْ onların hicretlerinden evvel demek olabileceği gibi; "îmân", "emn" ü "emân"dan if'âl olmak da melhuzdur. Bu suretle ensar, muhâcirînin hicretinden evvel Akabe Bey'atı'yla vatanları olan Medine'yi dâr-ı İslâm yapmak üzere te'mîn edip imana sâhip oldular. [4843] {يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ} Kendilerine hicret edene mahabbet ederler ❁ başta Peygamber olmak üzere hicret eden o sâdıkları gerek zengin[4] gerek

---

1 H: "mebîe".

2 F -"üzere"; M ve B: "gibi".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 287:

«الَّذِينَ تَبَوَّؤُا» هم الأنصار، والضمير في «قَبْلِهِمْ» للمهاجرين، و«الدار» هي المدينة، والمعنى: تبوءوا الدار مع الإيمان معا، وبهذا الاقتران يصح معنى قوله: «مِنْ قَبْلِهِمْ» فتأمله، «وَالْإِيمانَ» لا يتبوأ لأنه ليس مكانا ولكن هذا من بليغ الكلام ويتخرج على وجوه كلها جميل حسن.

4 F, M ve B +"ve".

fakir severler, bu vechile sadakatlerini ibraz ederler {وَلَا يَجِدُونَ فٖى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّٓا اُو۫تُوا} ve onlara verilenden göğüslerinde bir hâcet duymazlar ۞ yani muhacirlere gerek fey' ve gerek sâireden verilen[1] herhangi bir şeyden dolayı gönüllerinde "bu bize gerekti, buna bizim[2] ihtiyâcımız vardı" gibi içlerine batacak bir kaygı, bir teessür duymazlar. {وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ} Kendilerinde bir açıklık, yani bir ihtiyaç olsa bile nefislerine[3] îsâr ederler. ۞ Burada "îsâr"ın mef'ûlü hazfedilmiştir. Binâen'aleyh muhâcirîn yahut da e'am olmak muhtemildir. Yani muhâcirînin yahut ale'l-ıtlâk mü'min kardeşlerinin ihtiyâcını kendilerininkinden daha mü'ser[4], daha üstün tutarak onları nefislerine takdim ve tercih ederler ki ahlâkın, tokgözlülüğün en yükseğidir. Nitekim Resûlullah Benî Nadîr emvâlinden muhâcirîne taksim etmiş ve ensardan ihtiyâcı bulunan üç kişiden mâ'adâsına vermemiş ve buyurmuş idi ki: "Dilerseniz emvâlinizden veya[5] diyârınızdan muhâcirîne pay verirsiniz, bu ganimette de onlara iştirak edersiniz ve dilerseniz diyârınız, emvâliniz sizin olur bu ganimetten pay almazsınız." Bunun üzerine ensar "hem mallarımızdan ve diyârımızdan onlara taksim ederiz hem de ganimeti onlara îsâr eyleriz[6], onda kendilerine müşareket de etmeyiz" dediler.[7] Müfessirînin bir kısmı sebeb-i nüzûlün bu olduğunu söylemişlerdir. Bundan başka Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve daha bazıları Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet etmişlerdir: Resûlullah'a bir adam geldi, "yâ Resûlallah أَصَابَنِي الْجَهْدُ zarûret beni musâb kıldı. Yani açlıktan dermansız kaldım" dedi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem haremlerine haber gönderdi, onların yanlarında hiçbir [4844] şey bulunmadı, Bunun üzerine Aleyhissalâtü

1 F, M ve B -"verilen".
2 F, M ve B: "bizim buna".
3 H ve F -"nefislerine".
4 M: "müessir".
5 F, M ve B: "ve".
6 H: "ederiz".
7 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 229-230; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 505:
وقال ابن عباس رضي الله عنهما: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم بني النضير للأنصار: «إن شئتم قسمتم للمهاجرين من أموالكم ودياركم وشاركتموهم في هذِه الغنيمة، وإن شئتم كانت لكم دياركم وأموالكم ولم يقسم لكم شيء من الغنيمة»، فقالت الأنصار: بل نقسم لإخواننا من ديارنا وأموالنا ونؤثرهم بالغنيمة ولم نشاركهم فيها فأنزل الله تعالى: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» الآية.

vesselâm: "Bu adamı bu gece misafir edecek bir adam yok mu ki Allah ona rahmet[1] buyursun" dedi. Derhâl ensardan bir zat -ki rivayetin birinde Ebû Talha denilmiştir- kalktı, "ben yâ Resûlallah" diye cevap verdi, hemen o adamı alıp evine götürdü, zevcesine de "Resûlullah'ın misafirine ikram et" diye tenbih etti. Kadın "vallahi benim nezdimde sabiyyenin azığından başka bir şey yok" dedi. "O hâlde" dedi, "kız çocuğu akşam yemeği istediği vakit onu uyut, kandili de söndürüver, Resûlullah'ın misafiri için biz bu geceyi aç geçiştiriverelim" dedi ve öyle yaptı. Sonra o misafir sabahleyin Resûlullah'a vardı, "bu gece Allah fülân ve fülandan acîb hoşnut oldu" dedi, Allah teâlâ da haklarında bunu indirdi: وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.[2]

Hâkim ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī dahi İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir: Resûlullah'ın ashabından bir zâta bir koyun başı hediye edildi, o da "kardeşim fülân ve iyâli buna bizden daha muhtaçtır" dedi, ona gönderdi. O diğer birine, o da diğer birine bu suretle tam yedi ev dolaştı, nihâyet yine evvelkine döndü geldi, bunun üzerine وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ nâzil oldu.[3] Bunlar yalnız sebeb-i nüzul hakkındaki rivayetlerdir. Yoksa ensârın ve ashâbın böyle nice îsâr misâlleri vardır. Hatta ensardan iki zevcesi bulunanlar zevcesi olmayan muhacirlerin evlenmesi için zevcelerinden birini terk bile etmişlerdi.[4] Yermük vak'asında şehidler içinde

---

1 B: "mağfiret".

2 Buhârî, Tefsîr, 59/6:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: أتى رجل رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، أصابني الجهد، فأرسل إلى نسائه فلم يجد عندهن شيئا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ألا رجل يضيفه هذه الليلة، يرحمه الله». فقام رجل من الأنصار فقال: أنا يا رسول الله، فذهب إلى أهله فقال لامرأته: ضيف رسول الله صلى الله عليه وسلم، لا تدخريه شيئا، قالت: والله ما عندي إلا قوت الصبية، قال: فإذا أراد الصبية العشاء فنوميهم وتعالي فأطفئي السراج ونطوي بطوننا الليلة، ففعلت، ثم غدا الرجل على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «لقد عجب الله عز وجل -أو- ضحك من فلان وفلانة». فأنزل الله عز وجل: «ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة».

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 526. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 217; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 227:

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: أهدي لرجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم رأس شاة، فقال: إن أخي فلانا وعياله أحوج إلى هذا منا، قال: فبعث إليه فلم يزل يبعث إليه واحدا إلى آخر حتى تداولها سبعة أبيات حتى رجعت إلى الأول فنزلت «ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة» إلى آخر الآية.

4 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 33; Tirmizî, Birr, 22:

حدثني إبراهيم بن سعد عن أبيه عن جده قال: لما قدموا المدينة آخى رسول الله صلى الله عليه وسلم بين عبد الرحمن ابن عوف وسعد بن الربيع، قال لعبد الرحمن: إني أكثر الأنصار مالا فأقسم مالي نصفين ولي امرأتان فانظر أعجبهما إليك فسمها لي أطلقها فإذا انقضت عدتها فتزوجتها. قال: بارك الله لك في

son nefesine gelmiş yaralıların kendilerine verilen bir yudum suyu bile yanında inleyen arkadaşına, arkadaşından nasıl îsâr edilip dolaştırıldığı[1] târihî vâkı'anın[2] kudsiyeti Âkif'in *Safahât*'ında[3] ne güzel tasvir edilmiştir. {وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Her kim de nefsinin şuhhundan, yani hırsından, kıskançlığından, nekesliğinden korunursa işte onlardır ki felah bulanlardır. ۞ Sonunda [4845] her mahzurdan kurtulup her murâda erenlerdir. Bu tezyil hem[4] ahlâkī bir saadet düstûru, hem de ensârın ve onların ahlâklarına imtisal edenlerin medhiyle haklarında bir tebşirdir.

"**Şuhh**" nefsin bahillik, nekeslik, hasislik dediğimiz hırs ve kıskançlık huyudur ki "buhl" bunun fi'liyyâttaki[5] tezahürüdür. Yani nefiste bir garîze olması haysiyetiyle "şuhh", fiilen men'e de "buhl" denilir. Râgıb bunu "âdet hâline gelmiş hırs ile buhl" diye târif etmiştir.[6] İbn Münzir'in Hasan'dan rivayetine göre "buhl" insanın elindekini kıskanması, "şuhh" da herkesin elindekini kıskanması diye târif edilmiştir.[7] Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbn Ebî Şeybe, İbn Ebî Hâtim, Beyhakī, Hâkim ve daha birtakımlarının rivayet ettiği vechile İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'ne bir adam gelmiş, "ben korkuyorum ki helâk oldum" demiş, "neye?" demiş, "çünkü" demiş, "dinledim Allah teâlâ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ buyurmuş, ben ise şahîh bir adamım, hemen hemen benden bir şey çıkmaz." İbn Mes'ûd Hazretleri de "o şuhh değil, buhldur, buhlde de hayır yoktur. Allah

---

أهلك ومالك أين سوقكم؟ فدلوه على سوق بني قينقاع، فلما انقلب إلا ومعه فضل من أقط وسمن، ثم تابع الغدو، ثم جاء يوما وبه أثر صفرة، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «مهيم». قال: تزوجت، قال: «كم سقت إليها». قال: نواة من ذهب، أو وزن نواة من ذهب. شك إبراهيم.

1 M ve B: "inliyen arkadaşından, arkadaşına nasıl iysâr edip dolaştırtdığı".

2 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 185; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 227-228:

حدثني ابن سابط، أو غيره أن أبا جهم بن حذيفة العدوي قال: انطلقت يوم اليرموك أطلب ابن عمي ومعي شنة من ماء وإناء، فقلت: إن كان به رمق سقيته من الماء ومسحت به وجهه فإذا أنا به ينشغ فقلت له: أسقيك؟ فأشار أن نعم، فإذا رجل يقول: آه، فأشار ابن عمي أن انطلق به إليه، فإذا هو هشام بن العاص أخو عمرو بن العاص، فأتيته فقلت: أسقيك؟ فسمع آخر يقول: آه، فأشار هشام أن انطلق به إليه، فجئته فإذا هو قد مات، ثم رجعت إلى هشام فإذا هو قد مات، ثم أتيت ابن عمي فإذا هو قد مات.

3 Müellifin kastettiği şiir "Vahdet" ismini taşımakta olup *Safahât*'ın yedinci kitabında yer almaktadır.

4 B -"hem".

5 F, M ve B: "fı'liyyatındaki".

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 446:

الشُّحُّ: بخل مع حرص، وذلك فيما كان عادة.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 351; *Tefsîru İbn Münzir,* II, 707; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 246:

عن ابن طاوس، عن أبيه في قوله: «الذين يبخلون ويأمرون الناس بالبخل»، قال: البخل أن يبخل الإنسان بما في يديه و«الشح»: أن يشح على ما في أيدي الناس. قال: يحب أن يكون له ما في أيدي الناس بالحل والحرام، لا يقنع.

teâlâ'nın zikrettiği şuhh ise kardeşinin malını zulmen yemendir" diye cevap vermiştir.[1] İbn Münzir'in ve İbn Merdûye'nin rivayet ettikleri vechile İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri de demiştir ki: "Şuhh bir adamın malını men' etmesi değil, kendisinin olmayana göz dikmesidir."[2] Âlûsî bunları naklettikten sonra der ki: "Lügaviyyûnun hiçbirinde 'şuhh'un bu târiflerinden bir şey görmedim, murad buhlün nihâyet derecesi olmalıdır ki bununla muttasıf olan kimse başkasının malına bile buhl eder. Gayrın cömertlik etmesini arzu etmez, ondan nefsi munkabız olur da yapmasın diye çalışır, yahut o derece hırslı olur ki mü'min kardeşinin malını zulmen yer veyahut kendisinin olmayan şeylere göz diker, başkasında olmasını da gönlü hoş görmez kıskanır."[3]

Bu âyetten şuhhun, ihtirâsın son derece mezmum olduğu anlaşılır. Çünkü felah [4846] şuhdan vikāye edilenlere kasredilmiş olmakla ondan vikāye edilmemiş olanlar felah bulanların hâricinde kalmış olur. Bunun zemmi hakkında birçok haberler de vârid olmuştur. Hakîm-i Tirmizî ve Ebû Ya'lâ ve İbn Merdûye Enes radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet etmişlerdir: مَا مَحَقَ الْإِسْلَامَ مَحْقَ الشُّحِّ شَيْءٌ قَطُّ "İslâm'ı şuhhun mahvı[4] gibi hiçbir şey mahvetmez."[5] İbn Ebî Şeybe, Nesâî ve Beyhakī ve Hâkim Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet etmişlerdir: لَا يَجْتَمِعُ غُبارٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدُخانُ نَارِ جَهَنَّمَ فِي جَوْفِ عَبْدٍ أَبَدًا وَلَا يَجْتَمِعُ الْإِيمَانُ وَالشُّحُّ فِي قَلْبِ عَبْدٍ أَبَدًا "Allah yolunda bir toz ile cehennem ateşinin dumanı bir kulun cevfinde ebedâ ictimâ' etmez, iman ile şuh da bir kulun kalbinde ebedâ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 285-286; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3347:

عن أبي الشعثاء، عن أبيه قال: أتى رجل ابن مسعود فقال: إني أخاف أن أكون قد هلكت، قال: وما ذاك؟ قال: أسمع الله يقول: «ومن يوق شح نفسه» وأنا رجل شحيح لا يكاد يخرج من يدي شيء، قال: ليس ذاك بالشح الذي ذكر الله في القرآن، إنما الشح أن تأكل مال أخيك ظلما، ذلك البخل، وبئس الشيء البخل.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 513; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 107-108; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247:

قال ابن عمر: ليس الشح أن يمنع الرَّجل ماله، وإنما الشح أن تطمح عين الرَّجل إِلَى ما ليس له.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247:

ولم أر لأحد من اللغويين شيئا من هذه التفاسير للشح، ولعل المراد أنه البخل المتناهي بحيث يبخل المتصف به بمال غيره أي لا يودّ جود الغير به وتنقبض نفسه منه ويسعى في أن لا يكون أو بحيث يبلغ به الحرص إلى أن يأكل مال أخيه ظلما أن تطمح عينه إلى ما ليس له ولا تسمح نفسه بأن يكون لغيره فتأمل.

4 F, M ve B: "mahvetmesi".

5 *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* VI, 209.

ictimâ' etmez."[1] Ebû Dâvûd, Tirmizî "garîb" diyerek, *Edeb*'de Buhârî ve daha diğerleri Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet eylemişlerdir: خَصْلَتَانِ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي جَوْفِ الْمُسْلِمِ، الْبُخْلُ وَسُوءُ الْخُلُقِ "İki haslet müslimin içinde ictimâ' etmez: buhl ve ahlâk kötülüğü."[2] İbn Ebi'd-Dünya ve İbn Adî ve Hâkim ve Hatîb Enes radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiş ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: 'Allah teâlâ Adn cennetini halketti ve ağaçlarını yediyle dikti, sonra ona «nutka gel» buyurdu, قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ dedi, Allah teâlâ da buyurdu ki: وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَا يُجَاوِرُنِي فِيكِ بَخِيلٌ "İzzet ve celâlim hakkı için Bana sende hiçbir bahîl mücâvir olmaz." Sonra Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bunu okudu وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"[3] Ahmed, *Edeb*'de Buhârî, Müslim, Beyhakī, Câbir b. Abdillah radıyallâhu anh'tan rivayet eylemişlerdir[4] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيامَةِ، واتَّقُوا الشُّحَّ فَإِنَّ الشُّحَّ قَدْ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبلَكُمْ، حَمَلَهُم عَلَى أَنْ سَفَكُوا دِمَاءَهُم وَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ "Zulümden sakının, çünkü zulüm kıyamet günü zulümâttır. Şuhdan da sakının çünkü şuh (hırs ve kıskançlık), sizden evvelkileri helâk etti, birbirlerinin kanlarını döktüler ve hurmetlerini helâl saydılar."[5] [4847] Daha bunlar gibi birçok haberler vardır. Lâkin şu da bilinmek lâzım gelir[6] ki şuhdan korunmak bir kişinin her şeyde cömert olmasına mütevakkıf değildir. Abd b. Humeyd, Ebû Ya'lâ ve Taberânî ve Ziyâ', Mücemmi'[7] b. Yahyâ'dan merfû'an rivayet eylemişlerdir ki: بَرِئَ مِنَ الشُّحِّ مَنْ أَدَّى الزَّكَاةَ وَقَرَى الضَّيْفَ وَأَدَّى فِي النَّائِبَةِ "Zekâtını

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247. Krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IV, 307:

وأخرج ابن أبي شيبة والنسائي والبيهقي في الشعب والحاكم وصححه عن أبي هريرة مرفوعا: لا يجتمع غبار في سبيل الله ودخان نار جهنم في جوف عبد أبدا ولا يجتمع الإيمان والشح في قلب عبد أبدا.

2 Tirmizî, Birr, 41:

عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خصلتان لا تجتمعان في مؤمن: البخل وسوء الخلق.

3 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne,* thk. Amr Abdülmün'im Selîm, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, s. 48-49; İbn Kesîr, *Tefsîr,* V, 461:

عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خلق الله عز وجل جنة عدن بيده، لبنة من درة بيضاء، ولبنة من ياقوتة حمراء، ولبنة من زبرجدة خضراء، ملاطها المسك، حشيشها الزعفران، حصباؤها اللؤلؤ، وترابها العنبر، ثم قال لها: «انطقي»، قالت: «قد أفلح المؤمنون» (المؤمنون ١/٢٣)، قال عز وجل: «وعزتي لا يجاورني فيك بخيل» ثم تلا رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ومن يوق شح نفسه فأولئك هم المفلحون» (الحشر ٩/٤٩).

4 B: "etmişlerdir".

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 323; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 244; Müslim, Birr, 56.

6 B: "lâzımdır".

7 M: "Mücmi'".

veren, misafire ziyafet eden, nâibede te'diye eden, yani bir felâkette i'âne veren şuhdan berî olmuş olur."[1] İbn Münzir de Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet eylemiştir ki: "Malının zekâtını veren nefsinin şuhhundan korunmuş olur" demiştir.[2] İbn Cerîr Taberî, Ebû Heyyâc-ı Esedî'den rivayet eylemiştir, demiş ki: "Beyt'i tavaf ediyordum, bir recül gördüm, اَللّٰهُمَّ قِنِي شُحَّ نَفْسِي 'Allahım beni nefsimin şuhhundan koru' diyor, buna bir şey ziyade etmiyordu. Söyledim, 'cevâben nefsimin şuhhundan korunursam sirkat etmem, zina etmem, bir şey yapmam' dedi, bir de baktım ki o recül Abdurrahman b. Avf imiş."[3] İbn Zeyd de demiştir ki: "Bir kimse Allah'ın nehyettiği bir şey için bir şey almaz ve şuhh onu Allah'ın emrettiği bir şeyden bir şeyi men' etmeye dâ'î olmazsa Allah teâlâ onu nefsinin şuhhundan vikāye buyurmuştur ve o müflihîndendir."[4]

{وَالَّذِينَ جَٓاؤُ۫ مِنْ بَعْدِهِمْ} Ve şunlar ki onlardan sonra gelmişlerdir ❁ imana gelmişler veya hicret etmişler veya vücûda gelmişlerdir. Ebû Hayyân der ki: "Bunda zâhir[5], muhâcirîn üzerine ma'tuf olan mâkabline ma'tuf olmasıdır. Ferrâ, 'bunlar ashabdan üçüncü kısım, yani Peygamber'in son zamanlarında iman ve hicret etmiş olanlardır' demiştir. Bu surette مِنْ بَعْدِهِمْ imanda sâbık olan muhâcirîn ve ensardan sonra demek olur ki, bunlar imanları teahhur etmiş yahut imanı sebketmiş[6] ise de hicreti teahhur eylemiş[7] olanlardır. Cumhur ise bunlardan murad tâbi'în, yani muhâcirîn ve ensardan sonra gelen ve onlara güzellikle ittibâ' eden

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 286; İbn Hibbân, *es-Sikāt,* IV, 202; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 188:
قال: ثنا مجمع بن جارية الأنصاري، عن عمه يزيد بن جارية الأنصاري، عن أنس بن مالك، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: برئ من الشح من أدى الزكاة، وقرى الضيف، وأعطى في النائبة.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 108; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247. Krş. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 161:
وأخرج ابن المنذر عن علي بن أبي طالب قال: من أدى زكاة ماله فقد وقي شح نفسه.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 286; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 237. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 70:
عن أبي الهياج الأسدي، قال: كنت أطوف بالبيت، فرأيت رجلا يقول: اللّهم قني شح نفسي، لا يزيد على ذلك، فقلت له، فقال: إني إذا وقيت شح نفسي لم أسرق، ولم أزن، ولم أفعل شيئا، وإذا الرجل عبد الرحمن بن عوف.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 287; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 233:
قال ابن زيد في قوله: «ومن يوق شح نفسه» قال: من لم يأخذ شيئا لشيء نهاه الله عز وجل عنه، ولم يدعه الشح على أن يمنع شيئا من شيء أمره الله به فقد وقاه الله شح نفسه فهو من المفلحين.

5 F, M ve B +"olan".

6 F: "sebkat etmiş".

7 B -"yahut imanı sebketmiş ise de hicreti teahhur eylemiş".

bütün [4848] mü'minler demişlerdir. Bu surette مِنْ بَعْدِهِمْ muhâcirîn ve ensârın vefatlarından sonra demek olur. İşbu وَالَّذِينَ mâkablindeki mecrûra ma'tuf olunca fey'in hükmünde bunların da yukarıdakilere müşârik olacakları zâhir olur."[1] İbn Cerîr Taberî, İkrime tarîkiyle Mâlik b. Evs b. Hadsan'dan şöyle rivayet etmiştir, demiştir ki: "Ömer b. Hattab radıyallâhu anh اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَٓاءِ وَالْمَسَاكِينِ [et-Tevbe 9/60] âyetini okudu, tâ عَلِيمٌ حَكِيمٌ'e kadar vardı, sonra[2] 'işte bu âyet bunlar içindir' dedi. Sonra وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [el-Enfâl 8/41] âyetini okudu, sonra 'işte bu âyet de bunlar içindir' dedi. Sonra مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهِ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى okudu[3], tâ لِلْفُقَرَٓاءِ ve وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ [el-Haşr 59/9], وَالَّذِينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ'e kadar vardı, sonra 'işte bu âyet âmme-i müslimîni istî'âb etmiştir. Hiçbiri yoktur ki onun onda hakkı olmasın' dedi, sonra da dedi ki: 'Eğer ben yaşarsam her hâlde çoban hayvanlarını yürütürken nasibi kendisine alnı terlemeden gelecektir.'"[4]

Buhârî'de Zeyd b. Eslem'den, babasından rivayet olunduğu üzere Hazret-i Ömer radıyallâhu anh demiştir ki: لَوْلَا آخِرُ الْمُسْلِمِينَ مَا فَتَحْتُ بَلْدَةً وَلَا قَرْيَةً إِلَّا قَسَمْتُهَا بَيْنَ أَهْلِهَا كَمَا قَسَمَ رَسُولُ الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْبَرَ "Sonraki Müslümanlar olmasaydı fetholunan her beldeyi ve karyeyi Resûlullah'ın Hayber'i taksim ettiği gibi ehli beyninde[5] taksim ederdim."[6] İmam Mâlik

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 143-144:

«والذين جاؤ من بعدهم»: الظاهر أنه معطوف على ما قبله من المعطوف على المهاجرين. فقال الفراء: هم الفرقة الثالثة من الصحابة، وهو من آمن أو كفر في آخر مدة النبي صلى الله عليه وسلم. وقال الجمهور: أراد من يجيء من التابعين، فعلى القول الأول: يكون معنى «من بعدهم»: أي من بعد المهاجرين والأنصار السابقين بالإيمان، وهؤلاء تأخر إيمانهم، أو سبق إيمانه وتأخرت وفاته حتى انقرض معظم المهاجرين والأنصار. وعلى القول الثاني: يكون معنى «من بعدهم»: أي من بعد ممات المهاجرين، مهاجريهم وأنصارهم. وإذا كان «والذين» معطوفا على المجرور قبله، فالظاهر أنهم مشاركو من تقدم في حكم الفيء.

2 B -"sonra".

3 F, M ve B -"okudu".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 276:

عن مالك بن أوس بن الحدثان، قال: قرأ عمر بن الخطاب رضي الله عنه: «إنما الصدقات للفقراء والمساكين» حتى بلغ «عليم حكيم» ثم قال: هذه لهؤلاء، ثم قال: «واعلموا أنما غنمتم من شيء فأن لله خمسه وللرسول ولذي القربى...» الآية، ثم قال: هذه الآية لهؤلاء، ثم قرأ: «ما أفاء الله على رسوله من أهل القرى» حتى بلغ «للفقراء»، «والذين تبوءوا الدار»، «والذين جاءوا من بعدهم»، ثم قال: استوعبت هذه الآية المسلمين عامة، فليس أحد إلا له حق، ثم قال: لئن عشت ليأتين الراعي وهو يسير حمره نصيبه، لم يعرق فيها جبينه.

5 H -"ehli beyninde".

6 Buhârî, Müzâra'a, 12; Ebû Dâvûd, Harâc, 24:

عن زيد بن أسلم، عن أبيه قال: قال عمر رضي الله عنه: لولا آخر المسلمين، ما فتحت قرية إلا قسمتها بين أهلها كما قسم النبي صلى الله عليه وسلم خيبر.

Muvatta'ında bunu daha mufassal olarak şöyle rivayet etmiştir: "Zeyd b. Eslem[1] bize babasından haber verdi, demiştir ki: 'Ömer'i dinledim, diyordu: «Eğer sonraki nâs bir şeysiz bırakılmış olacak olmasaydı Müslümanların her fethettikleri karyeyi, Resûlullah'ın Hayber'i sehim sehim taksim ettiği gibi ben de sehim sehim[2] taksim ederdim.»'"[3] İbn Hümâm *Fethü'l-Kadîr*'de bunu naklettikten sonra şöyle der: "Bunun zâhiri hepsini taksim etmiş gibi görünüyor. Fakat Ebû Dâvûd'da sened-i ceyyid ile mervî olan şöyledir: Resûlullah Hayber'i iki nısfa taksim etmiştir; bir nısfı nevâibi (ansızın zuhur edecek müşkil hâdisât) için, bir nısfı da beyne'l-müslimîn ki bunu [4849] beynlerinde on sekiz sehim üzerine taksim etti. Kezâlik Ebû Dâvûd bunu Muhammed b. Fudayl tarîkiyle Yahya b. Sa'îd'den, o Beşir b. Yesâr'dan, o birçok ricâl-i ashabdan şöyle rivayet etmiştir: Resûlullah Hayber'i otuz altı sehim üzerine taksim etti ki her sehim cem'an yüz sehim idi[4] yani her yüz adama bir sehim verdi. Beyhakī'nin rivayetinde de böyle mübeyyen olarak gelmiştir.[5] Demek ki Resûlullah'ın ve fâtih olan müslimînin sehimlerine taksim olunan bunun nısfı idi[6] diğer nısfı ise gelecek sefirler ve işler ve zuhûru melhuz müşkil hâdiseler gibi nevâib-i müslimîn için ayrılmış idi. Bunun hulâsası bir nısfı müslimînin nevâibi için ayrılmış demektir. Beytü'l-mâl malı denilmesinin mânası da budur.[7] Diğer tarîk ile beyan olunduğuna göre bu nısıf Vatîh, Ketîbe, Selâlim ve tevâbi'i idi. Bu suretle Resûlullah'ın vaz' etmiş olduğu bu malları işletmeye kâfi

1 H, F, M ve B: "Müslim".
2 B -"bende sehim sehim".
3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 396; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 40; Ebû Dâvûd, Harâc, 24:
عن زيد بن أسلم عن أبيه قال: سمعت عمر يقول: لولا أن يُترك آخر الناس لا شيء لهم ما افتتح المسلمون قرية من قرى الكفار إلا قسمتها بينهم سهمانا كما قسم رسول اللّه صلى اللّه عليه وسلم خيبر سهمانا ولكني أردت أن تكون جرية تجري على المسلمين وكرهت أن يترك آخر الناس لا شيء لهم.
Müellif gibi Kurtubî [*el-Câmi'*, XVIII, 22] ve İbnü'l-Hümâm'ın da [*Fethu'l-Kadîr,* V, 470] bu hadîsi İmam Mâlik'in rivayet ettiğini söylemelerine rağmen biz bu rivayeti *Muvatta*'da bulamadık.
4 Ebû Dâvûd, Harâc, 24.
5 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VI, 516.
6 Ki her bir sehim yüz hisse itibariyle on sekiz sehim, bin sekiz yüz hisse olmuş olur ki piyadeye bir, süvariye iki sehim verilmiş olduğuna göre on iki sehim altı yüz süvari hissesi, altı sehim de altı yüz piyade hissesi verilmiş Resûlullah da süvari olduğu için kendisine bin sekiz yüz hisseden iki hisse isabet etmiş demek olur [Müellifin notu].
7 Bizim rakabesi beytü'l-mâle ait "arâzî-i emîriye" nâmını verdiğimiz arazi de bu kabildendir [Müellifin notu].

amele henüz mevcud olmadığı için Resûlullah bunları muamele, yani müsâkāt[1] ve müzâra'a usûlüyle işletmek ve çıkan hâsılâtın nısfı verilmek üzere yerli ahâlisi olan Yahudîlere îcar etmişti. Ebû Bekir zamanında da böyle geçti, Ömer zamanında çalışacak, işleyecek Müslümanlar çoğaldığı için Yahudîler Şam'a iclâ olunup bu arazi Müslümanlara taksim edildi."[2] "Harben fetholunan arazinin askere taksîmi her hâlde vâcib olmadığına şu da delildir ki Mekke anveten fetholunmuştu, hâlbuki Resul-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke arazisini[3] taksim etmedi. Onun için İmam Mâlik Hazretleri mücerred fetih ile arzın Müslümanlara vakfolunacağına zâhib olmuştur. Müşârün ileyh ahbâr ve âsâra pek vâkıf idi, sulhan fetholundu [4850] diyenlerin davasına delil yoktur, bilakis nakîzine birçok delil vardır."[4] O işte Hazret-i Ömer radıyallâhu anh مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى'dan işbu وَالَّذ۪ينَ جَٓاؤُ۫ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetine kadar olan bu dört âyetle ihticac ederek gelecek Müslümanların menâfi'ine beytü'l-mâl için bir vâridât menba'ı olmak üzere muvazzaf harâc vaz'ıyla Irak sevâdını eski ahâlisi yedinde ibkā edip gânimîne taksim etmemiş, *Kitabü'l-harâc*'da tafsil olunduğu üzere şûrâ-yı ashabda Zübeyr, Bilâl, Selman gibi taksim re'yinde[5] ısrar eden zatlara karşı kitâbullahtan delil olmak üzere demiş idi ki: "Allah sübhânehu ve teâlâ şöyle buyurdu: مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۙ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ... ila âhiri'l-âye", sonra "vallahi onu yalnız

---

1 H: "müsâkāta".

2 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 470:

فظاهر هذا أنه قسمها كلها. والذي في أبي داود بسند جيد أنه: قسم خيبر نصفين نصفا لنوائبه ونصفا بين المسلمين، قسمها بينهم على ثمانية عشر سهما. وأخرجه أيضا من طريق محمد بن فضيل عن يحيي بن سعيد عن بشير بن يسار عن رجال من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أنه قسمها ستة وثلاثين سهما جمع كل سهم مائة سهم» يعني أعطى لكل مائة رجل سهما. وقد جاء مبينا كذلك في رواية البيهقي، فكان لرسول الله صلى الله عليه وسلم وللمسلمين النصف من ذلك، وعزل النصف من ذلك لمن ينزل به من الوفود والأمور ونوائب المسلمين. وحاصل هذا أنه نصف النصف لنوائب المسلمين وهو معنى مال بيت المال. ثم ذكره من طريق آخر وبين أن ذلك النصف كان الوطيح والكتيبة والسلالم وتوابعها، فلما صارت الأموال بيد رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمين ولم يكن لهم عمال يكفونهم عملها فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم اليهود فعاملهم. زاد أبو عبيد في كتاب الأموال فعاملهم بنصف ما يخرج منها، فلم يزل ذلك حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر حتى كان عمر، فكثر العمال في المسلمين وقووا على العمل، فأجلى عمر رضي الله عنه اليهود إلى أرض الشام وقسم الأموال بين المسلمين إلى اليوم.

3 H: "arzını".

4 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 470:

ويدل على أن قسمة الأراضي ليس حتما أن مكة فتحت عنوة ولم يقسم النبي صلى الله عليه وسلم أرضها، ولهذا ذهب مالك إلى أن بمجرد الفتح تصير الأرض وقفا للمسلمين، وهو أدرى بالأخبار والآثار، ودعواهم أن مكة فتحت صلحا لا دليل عليها بل على نقيضها.

5 F, M ve B: "fikrinde".

onlara vermedi, hatta لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذٖينَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ buyurdu", sonra "vallahi onu yalnız onlara da vermedi" dedi tâ وَالَّذٖينَ جَٓاؤُ۫ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetinin nihâyetine kadar okudu. "İşte bu âyet gelecekler de dâhil olmak üzere bütün Müslümanlara şâmildir. Binâen'aleyh bu ganimetten bundan sonra gelecek olan müslimînin hukūk ve mesâlihini gözetmek de lâzımdır. Bu ise ancak bunu taksim etmeyip vaz' olunacak harâc ve cizye ile[1] mümkin olabilecektir" meâlinde hayli uzun bir nutuk îrad buyurdu, ashâb-ı kiram muvâfakat ettiler. Bilâl ve Selman hazerâtı fikirlerinde biraz ısrar etmek istedilerse de *Mebsût*'ta beyan olunduğu üzere sonra[2] onlar da re'ylerinden rücû' edip kabul ettiler. Bunun üzerine Sevâd ahâlisi arazi vergisi olan harac ile nüfus vergisi demek olan cizye mukabilinde menn olunup hür ve ehl-i zimmet olmak üzere arazilerinde bırakıldılar.[3] *Fethu'l-kadîr*'in beyânı vechile arazilerinden gerek ekilsin gerek ekilmesin her cerib başına bir dirhem ve bir kafîz[4] harâc vaz' edildi, kürûmun, yani üzüm bağlarının [4851] her cerîbine on ve ritab[5], yani yoncaların her cerîbine beş dirhem takdir olundu. Zengin olanların şahıslarına senede

---

1 H ve F -"ile".
2 H -"sonra".
3 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 36-37; Serahsî, *el-Mebsût,* X, 16:

قال: وحدثني الليث بن سعد عن حبيب بن أبي ثابت قال: إن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وجماعة من المسلمين أرادوا عمر بن الخطاب رضي الله عنه أن يقسم الشام كما قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم خيبر، وأنه كان أشد الناس عليه في ذلك الزبير بن العوام وبلال بن رباح. فقال عمر رضي الله تعالى عنه: إذن أترك من بعدكم من المسلمين لا شيء لهم. ثم قال: اللّهم اكفني بلالا وأصحابه. قال: فرأى المسلمون أن الطاعون الذي أصابهم بعمواس عن دعوة عمر. قال: وتركهم عمر رضي الله عنه ذمة يؤدون الخراج للمسلمين

ما استشهد به عمر رضي الله عنه في تقسيم الفيء:

قال: وحدثني محمد بن إسحاق عن الزهري أن عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه استشار الناس في السواد حين افتتح؛ فرأى عامتهم أن يقسمه وكان بلال بن رباح أشدهم في ذلك وكان رأي عمر رضي الله تعالى عنه أن يتركه ولا يقسمه. فقال: اللّهم اكفني بلالا وأصحابه، ومكثوا في ذلك يومين أو ثلاثة أو دون ذلك، ثم قال عمر رضي الله تعالى عنه: إني قد وجدت حجة، قال الله تعالى في كتابه: «وما أفاء الله على رسوله منهم فما أوجفتم عليه من خيل ولا ركاب ولكن الله يسلط رسله على من يشاء والله على كل شيء قدير» حتى فرغ من شأن بني النضير فهذه عامة في القرى كلها. ثم قال: «ما أفاء الله على رسوله من أهل القرى فلله وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين وابن السبيل كي لا يكون دولة بين الأغنياء منكم وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا واتقوا الله إن الله شديد العقاب»، ثم قال: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم يبتغون فضلا من الله ورضوانا وينصرون الله ورسوله أولئك هم الصادقون» ثم لم يرض حتى خلط بهم غيرهم فقال: «والذين تبوأوا الدار والإيمان من قبلهم يحبون من هاجر إليهم ولا يجدون في صدورهم حاجة مما أوتوا ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة ومن يوق شح نفسه فأولئك هم المفلحون». فهذا فيما بلغنا والله أعلم للأنصار خاصة. ثم لم يرض حتى خلط بهم غيرهم فقال: «والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا إنك رؤوف رحيم» فكانت هذه عامة لمن جاء من بعدهم فقد صار هذا الفيء بين هؤلاء جميعا فكيف نقسمه لهؤلاء وندع من تخلف بعدهم بغير قسم، فأجمع على تركه وجمع خراجه.

4 Bir kafîz, on iki sâ' mikdârı bir kiledir [Müellifin notu].
5 B: "ribât".

kırk sekiz dirhem, onların mâdûnundakilere yirmi dört dirhem, bir şeyi olmayanlara da on iki dirhem takdir edildi. Bu suretle ilk sene seksen milyon dirhem, ikinci sene ise yüz yirmi milyon dirhem tutmuştur.[1]

İmam Gazzâlî *İhyâü'l-ulûm*'da der ki: "Kendisinde maslahat-ı âmme bulunmayan ganîye beytü'l-mâlin malını sarfetmek câiz olmaz. Ulemâ bu babda ihtilâf etmişlerse de sahih olan budur. Gerçi Hazret-i Ömer'in kelâmında her müslimin cem'iyyet-i İslâmiyeyi teksir eden bir müslim olmak itibariyle beytü'l-mâl malında hakkı bulunduğuna delâlet eden bir delil vardır. Lâkin bununla beraber kendisi o malı müslimînin kâffesine taksim etmiyordu. Belki birtakım sıfât-ı mahsûsa ile muttasıf olanlara taksim ediyordu. Bu sâbit olunca o hâlde her kim maslahatı Müslümanlara ta'alluk eden bir işe me'mur olur da kesb ile iştigal ettiği takdirde o iş mu'attal kalacak olur ise onun beytü'l-mâlde kifayet mikdarı bir hakkı vardır. Ve bunda bütün ulemâ dâhil olur. Yani fıkıh, hadis, tefsir, kıraat gibi dînî maslahatlara ta'alluk eden ulûm ashâbı, hatta muallimler, müezzinler ve hatta bu ilimlerin talebesi dâhil olurlar. Çünkü[2] bunların kifayetlerine bakılmazsa talebde bulunamazlar. Bütün âmiller de dâhil olur ki bunlar dünya mesâlihi amellerine merbut olanlardır. Bunlar memleketi silâh ile düşmandan, ehl-i bağyden, İslâm düşmanlarından muhafaza eden cünûd-i mürtezikadır. Kezâlik kâtibler ve hesab me'murları, vükelâ ve dîvân-ı harâcın tertîbinde kendilerine ihtiyaç bulunanların hepsi, yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine me'mur olan mâliye me'murlarının dahi hepsi[3] dâhil olur. Çünkü bu mal mesâlih içindir, maslahat da ya dine ta'alluk eder yahut dünyaya. Ulemâ ile din korunur, diğer cünûd ve âmilîn ile dünya korunur. Din ile mülk tev'emdir, biri diğerinden müstağnî olmaz, tabîbin ilmine bir

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 471:
ووضع الخراج على أراضيهم على كل جريب عامر أو غامر عمله صاحبه أو لم يعمله درهما وقفيزا، وفرض على كل جريب الكرم عشرة وعلى الرطاب خمسة، وفرض على رقاب الموسرين في العام ثمانية وأربعين وعلى من دونه أربعة وعشرين، وعلى من لم يجد شيئا اثني عشر درهما، فحمل في أول سنة إلى عمر ثمانون ألف ألف درهم وفي السنة الثانية مائة وعشرون ألف ألف درهم.

2 H: "ki".

3 B -"yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine me'mur olan mâliye me'murlarının dahi hepsi".

emr-i dînî [4852] ta'alluk etmese bile cesedin sıhhati ta'alluk eder de din de ona tâbi' olur. Onun için gerek tabîbe ve gerekse maslahat-ı ebdân yahut maslahat-ı bilâdda ihtiyaç bulunan ilimler de tabib mecrâsına cârî olan kimselere bu emvâlden maaş verilmek câiz olur ki ücretsiz olarak Müslümanları tedavi etmek için vakit ve imkân bulabilsinler ve bütün şu sayılanlar hakkında hâcet de şart değildir. Zengin oldukları hâlde de verilmek câiz olur. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn, muhâcirîn ve ensârın ihtiyaç ile mâruf olmayanlarına da verirlerdi. Kezâlik muayyen bir mikdar ile meşrut da değildir. Belki imamın ictihâdına muhavveldir. Hâlin iktizâsına ve malın vüs'atine göre iğnâ[1] etmek veya kifâyet mikdârına kasr eylemek de ona aittir."[2]

Âyette bu sonra gelenler mutlak bırakılmamış, hâlleri şu suretle beyan olunmuştur: {يَقُولُونَ} derler ۝ şöyle dua ederler: {رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا} yâ Rabbenâ mağfiret buyur bizlere {وَلِاِخْوَانِنَا الَّذ۪ينَ سَبَقُونَا بِالْا۪يمَانِ} bizden evvel iman ile geçmiş olan kardeşlerimize {وَلَا تَجْعَلْ ف۪ي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} ve iman etmiş olanlara kalblerimizde hiç kin tutturma {رَبَّنَٓا اِنَّكَ رَؤُ۫فٌ رَح۪يمٌ} yâ Rabbenâ şüphe yok ki sen Raûf'sun, Rahîm'sin ۝ yani esirgemen çok, iman ile çalışanlar hakkında rahmetine nihâyet yok, onun için duamızın kabûlü ile günahlarımızın mağfireti rahmet ve re'fetinden me'mûlümüzdür.

Evvelki âyette geçtiği gibi bu âyette de bazıları[3] الَّذ۪ينَ mübtedâ, يَقُولُونَ haber olup "vav"ın müfredleri değil [4853] cümleyi atf ettiğini

---

1 F: "itina".

2 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn,* II, 140:

فأما الغني الذي لا مصلحة فيه فلا يجوز صرف مال من بيت المال إليه هذا هو الصحيح وإن كان العلماء قد اختلفوا فيه. وفي كلام عمر رضي الله عنه ما يدل على أن لكل مسلم حقا في بيت المال لكونه مسلما مكثرا جمع الإسلام ولكنه مع هذا ما كان يقسم المال على المسلمين كافة بل على مخصوصين بصفات، فإذا ثبت هذا فكل من يتولى أمرا يقوم به تتعدى مصلحته إلى المسلمين ولو اشتغل بالكسب لتعطل عليه ما هو فيه فله في بيت المال حق الكفاية ويدخل فيه العلماء كلهم أعني العلوم التي تتعلق بمصالح الدين من علم الفقه والحديث والتفسير والقراءة حتى يدخل فيه المعلمون والمؤذنون وطلبة هذه العلوم أيضا يدخلون فيه فإنهم إن لم يكفوا لم يتمكنوا من الطلب ويدخل فيه العمال وهم الذين ترتبط مصالح الدنيا بأعمالهم وهم الأجناد المرتزقة الذين يحرسون المملكة بالسيوف عن أهل العداوة وأهل البغي وأعداء الإسلام ويدخل فيه الكتاب والحساب والوكلاء وكل من يحتاج إليه في ترتيب ديوان الخراج أعني العمال على الأموال الحلال لا على الحرام فإن هذا المال للمصالح. والمصلحة إما أن تتعلق بالدين أو بالدنيا فبالعلماء حراسة الدين وبالأجناد حراسة الدنيا. والدين والملك توأمان فلا يستغني أحدهما عن الآخر. والطبيب وإن كان لا يرتبط بعلمه أمر ديني ولكن يرتبط به صحة الجسد والدين يتبعه فيجوز أن يكون له ولمن يجري مجراه في العلوم المحتاج إليها في مصلحة الأبدان أو مصلحة البلاد إدرار من هذه الأموال ليتفرغوا لمعالجة المسلمين أعني من يعالج منهم بغير أجرة وليس يشترط في هؤلاء الحاجة بل يجوز أن يعطوا مع من الغنى. فإن الخلفاء الراشدين كانوا يعطون المهاجرين والأنصار ولم يعرفوا بالحاجة. وليس يتقدر أيضا بمقدار بل هو إلى اجتهاد الإمام وله أن يوسع ويغني وله أن يقتصر على الكفاية على ما يقتضيه الحال وسعة المال.

3 B -"bazıları".

söylemişlerdir. Atf-ı müfred kabîlinden yapılan evvelki vecihte ise يَقُولُونَ istînâf, yahut جَٓاؤُ'nun fâilinden hâldir. Her iki takdirde de, bunların bu kayd ile takyid veya[1] beyanları şâyân-ı dikkattir. İbn Merdûye rivayet etmiştir ki, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ bir adamı muhâcirînden bazısına dil uzatırken işitti, onu çağırdı. لِلْفُقَـرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ âyetini okudu, "işte bunlar o muhâcirîn, sen onlardan mısın?" dedi, "hayır" dedi, sonra وَالَّذٖينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاِيمَانَ âyetini okudu, "işte bunlar da ensar, sen bunlardan mısın?" dedi, "hayır" dedi. Sonra, وَالَّذٖينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetini okudu da "sen bunlardan mısın?" dedi, "ümid ederim" dedi, İbn Ömer Hazretleri "hayır vallahi, onlara söven bunlardan olmaz" dedi.[2] İmam Mâlik Hazretleri de bu âyetten istidlâl ederek demiştir ki: "Sahabeden birisi hakkında kötü söz söyleyen veya buğz besleyen kimsenin fey'de nasîbi yoktur[3]."[4] Görülüyor ki burada, اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ [el-Hucurât 49/5] mûcebince mü'minlerin kardeşliği muktezeyâtına, yani imanın muktezâsı mü'minlerin birbirlerini sevmeleri ve seleflerine hürmet etmeleri ve hasbe'l-beşeriyye vâki' olan kusurlarına bakmayıp kendisi gibi mağfiretlerine dua etmeleri ve hiçbir mü'mine kin beslememeleri lüzûmuna tenbih buyurulmuştur. İşte ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atten maksad وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ mazmûnuyla bu ahlâka temessükü düstûr-i hareket ittihaz etmektir. Bu ise emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker vecîbesini ihmâl etmek değil, وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [et-Tevbe 9/71] misdâkınca mü'minliğin şi'ârı

1 F, M ve B: "ve".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 113:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عمر أنه سمع رجلا وهو يتناول بعض المهاجرين فقرأ عليه «للفقراء المهاجرين» الآية ثم قال: هؤلاء المهاجرون فمنهم أنت، قال: لا، ثم قرأ عليه «والذين تبوؤوا الدار والإيمان» الآية ثم قال: هؤلاء الأنصار أفأنت منهم، قال: لا، ثم قرأ عليه «والذين جاؤوا من بعدهم» الآية ثم قال: أفمن هؤلاء أنت، قال: أرجو، قال: لا ليس من هؤلاء من يسب هؤلاء.

3 B -"İmam Mâlik Hazretleri de bu âyetten istidlâl ederek demiştir ki: "Sahabeden birisi hakkında kötü söz söyleyen veya buğz besleyen kimsenin fey'de nasîbi yoktur".

4 Cevherî, *Müsnedü'l-Muvatta',* thk. Lütfi b. Muhammed es-Sağīr vd., Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997, s. 111-112; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VI, 604:

حدثنا عبد الرحمن بن القاسم عن مالك، قال: من انتقص أحدا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فليس له من الفيء شيء. قال: سمعت مالك بن أنس يقول: ليس لمن سب أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم في هذا الفيء حق، قد قسم الله عز وجل الفيء فقال: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم» الآية، وقال الله عز وجل: «والذين تبوءوا الدار والإيمان من قبلهم» الآية. وقال عز وجل: «والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان»، فإنما الفيء لهؤلاء الثلاثة الأصناف.

olan o vazifenin îfâsından memnun olup وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ [el-Mâide 5/1] mûcebince yardımlaşmak, وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ [el-Asr 103/1][1] tavsiyesine sarılmaktır.

Bu suretle tabaka tabaka mü'minlerin mehâsinine işaret buyurulduktan sonra münafıkların hâllerine dikkat nazarını celb için buyuruluyor ki:

[4854]

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِاِخْوَانِهِمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ
لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطٖيعُ فٖيكُمْ اَحَدًا اَبَدًاۙ وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْۜ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ
لَكَاذِبُونَ ﴿١١﴾ لَئِنْ اُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْۚ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْۚ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ
لَيُوَلُّنَّ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١٢﴾ لَاَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فٖي صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ
لَا يَفْقَهُونَ ﴿١٣﴾ لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمٖيعًا اِلَّا فٖي قُرًى مُحَصَّنَةٍ اَوْ مِنْ وَرَٓاءِ جُدُرٍۜ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ
شَدٖيدٌۜ تَحْسَبُهُمْ جَمٖيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰىۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَۚ ﴿١٤﴾ كَمَثَلِ الَّذٖينَ مِنْ
قَبْلِهِمْ قَرٖيبًا ذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌۚ ﴿١٥﴾ كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ
اكْفُرْۚ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ اِنّٖي بَرٖٓيءٌ مِنْكَ اِنّٖٓي اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمٖينَ ﴿١٦﴾ فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَٓا
اَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فٖيهَاۜ وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِمٖينَ ﴿١٧﴾

[4855] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şu münafıklık yapanlara? Ehl-i kitabdan o küfreden ihvanlarına şöyle diyorlar: "Yemin ederiz ki eğer siz çıkarılırsanız her hâlde biz de sizinle beraber çıkarız ve sizin hakkınızda ebeden[2] kimseye itaat etmeyiz ve şayet size kıtal yapılırsa muhakkak size yardım ederiz." Hâl bu ise Allah şehadet ediyor ki onlar kat'iyyen yalancıdırlar (11). Celâlim hakkı için eğer çıkarılırlarsa onlarla beraber çıkmazlar ve eğer

1 "…ve hep hakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler."
2 M ve B: "ebedâ".

kıtal yapılırsa[1] onlara yardım etmezler ve şayet yardım edecek olsalar mutlak arkalarına dönerler, sonra da kurtarılmazlar (12). Her hâlde onların yüreklerinde sizin korkunuz Allah'ınkinden ziyade, bu onların fıkıhsız bir kavim olmalarındandır (13). Size hepsi toplanarak kıtal yapamazlar, ancak müstahkem mevkilerde veya duvarlar, siperler arkasından yaparlar, aralarında be'sleri şiddetlidir. Sen onları toplu sanırsın hâlbuki kalbleri dağınıktır, bu onların akletmez bir kavim olmalarındandır (14). Yakında önlerinden geçenler gibi ki emrlerinin vebâlini tattılar[2], daha da onlara elîm bir azab var (15). Tıpkı Şeytan'ın meseli gibi ki hani insana "küfret" dedi de küfredince "ben" dedi, "senden berîyim, çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım" (16). Sonra ikisinin de âkıbeti ebeden[3] ateşte kalmaları oldu, ve işte zâlimlerin cezâsı budur (17).

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا} ❁ Benî Avf'tan Abdullah b. Übey b. Selûl ve Vedî'a b. Mâlik ve Süveyd ve Dâis gibi birtakım münafıklar Benî Nadîr'e haber göndermişlerdi, bu âyet bu sebeple nâzil oldu diye İbn İshak ve İbn Münzir ve Ebû Nuaym İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir.[4] Bu âyetlerin mazmûnuna nazaran bunlar önce [4856] vak'a esnâsında nâzil olup münafıkların o sıradaki gizli muhaberelerini Peygamber'e ihbar etmiştir. Onun için mâzî sîgasıyla قَالُوا denilmeyip hâl ve istimrar ifade eden muzâri' sîgasıyla şöyle haber verilmiştir: {يَقُولُونَ} O münafıklar diyorlar ki {لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} ehl-i kitabdan o küfreden ihvanlarına ❁ küfürde küfranda kardeşlikleri veya sıkı sıkı konuştukları yârânları olanlar mezkur kâfirlere hitâben diyorlar veya diyorlardı ki {لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ} vallahi

---

1 B: "yaparlarsa".
2 F: "tuttular".
3 F, M ve B: "ebediyyen".
4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 115. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 526-527; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 289:
وأخرج ابن إسحق وابن المنذر وأبو نعيم في الدلائل عن ابن عباس أن رهطا من بني عوف بن الحارث منهم عبد الله بن أبي بن سلول ووديعة بن مالك وسويد وداعس بعثوا إلى بني النضير أن اثبتوا وتمنعوا فإنا لا نسلمكم وإن قوتلتم قاتلنا معكم وإن خرجتم خرجنا معكم فتربصوا ذلك من نصرهم فلم يفعلوا وقذف الله الرعب في قلوبهم فسألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يجليهم ويكف عن دمائهم على أن لهم ما حملت الإبل من أموالهم إلا الحلقة ففعل فكان الرجل منهم يهدم بيته فيضعه على ظهر بعيره فينطلق به فخرجوا إلى خيبر ومنهم من سار إلى الشام.

siz çıkarılırsanız {لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ} mutlak ve muhakkak biz de beraberinizde çıkarız ❁ yani biz de yurtlarımızı ve mallarımızı bırakır sizinle beraber çıkar gideriz {وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ اَحَدًا اَبَدًا} ve sizin hakkınızda ebeden[1] kimseyi dinlemeyiz ❁ yani sizi çıkartmamak için her türlü itaatsizliği, isyanı göze alırız, şayet sizin çıkmanıza mâni' olamazsak her hâlde biz de beraber çıkarız ve çıkmamıza mâni' olacak her kim olursa olsun asla dinlemeyiz. {وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ} Ve şayet size mukātele yapılacak, harbedilecek olursa vallahi size mutlak ve muhakkak yardım ederiz. ❁ Kıtalde düşmanlarınıza karşı sizden tarafa oluruz, sizinle beraber biz de onlarla çarpışırız diye yemin ederek vaad veriyorlar. {وَاللّٰهُ يَشْهَدُ} Hâl bu ise Allah şehadet ediyor ki {اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} onlar muhakkak yalancılar ❁ o münafıklar kat'iyyen yalan söylüyorlar. Söyledikleri bu sözler, verdikleri vaadler fikirlerine muvâfık olsa bile vâkı'a mutabık olmayacak, yeminlerinde durmayacaklar, dediklerinin hiçbirini yapamayacaklardır. Yani {لَئِنْ اُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ} kasem olsun ki o ihvanları [4857] çıkarılırlarsa beraberlerinde bu münafıklar çıkmayacaklar. ❁ Evvelâ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ demeleri yalan, sonra {وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْ} yine kasem olsun ki mukātele olunursa onlara yardım da etmeyecekler ❁ وَاِنْ[2] قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ demeleri de yalan. Hakikaten de böyle oldu, ne onlarla beraber çıktılar, ne de mukātele ettiler, Allah teâlâ'nın şehadeti vechile yalan çıktılar. {وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الْاَدْبَارَ} Ve bilfarz yardım ederlerse vallahi muhakkak arkalarına dönecekler ❁ mü'minlerin karşısında dayanamayacaklar, {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ} sonra o dönen münafıklar veya yardım etmek istedikleri Yahudîler hiçbir taraftan yardım olunmayacaklar; helâkten, Allah'ın azâbından kurtulmayacaklardır. {لَاَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فٖى صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِ} Her hâlde onların sînelerinde, yani yüreklerinde Allah'tan ziyade sizin korkunuz var ❁ gizliyi âşikârı bilen her şeye şâhid ve şedîdü'l-ikāb olan Allah teâlâ'dan sakınmıyorlar, ikābından korkmuyorlar, gizli gizli münafıklık ediyorlar, "kimseye itaat etmeyiz" diyorlar da sizden çekiniyorlar, size karşı müslümanlık iddiasında bulunuyorlar. {ذٰلِكَ} Bu,

---

1 M: "ebedâ".

2 H: "وَلَئِنْ"; F, M ve B: "لَئِنْ".

yani Allah'tan ziyade sizden korkmaları {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} fehimleri yok fıkıhsız bir kavim olmalarından, Allah'ın azametini, ilm ü kudretinin vüs'atini, ikābının şiddetini bilmemelerindendir. {لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعاً} Onlar müctemi'an, yani münafıklar ve o kâfirler hepsi birlikte toplanarak sizinle çarpışamazlar [4858] {اِلَّا فِى قُرًى مُحَصَّنَةٍ} ancak müstahkem mevkilerde ❁ kale, istihkam gibi îcâbında sığınmak için sağlam[1] yapılmış sığınaklı köylerde kentlerde {اَوْ مِنْ وَرَآءِ جُدُرٍ} yahut duvarlar arkasında: surlar, hisarlar, siperler içinde saklanarak harbederler ❁ o hâlde harb olunca onlardan korkmamak ancak oralardan çıkarmak veya içlerinde yakalamak için وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] emri mûcebince kuvvet ve âlât ve vesâit hazırlamak, onunla beraber sûrenin başında geçtiği üzere o âlât ve vesâite güvenmeyip yalnız Allah'a rabt-ı kalb eylemek lâzım gelir. Bir na'tinde Nazîm der ki:

Hükmün yürütür aşk vuhûş ile tuyûra
Yok emrine serkeşlik eder mâde vü nerde
Bî zûr-i sipeh aşk eder âlemi teshir
Ne zırh u ne miğferde ne tîğ u ne siperde.

{بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ} Be'sleri aralarında şiddetlidir. ❁ "**Be's**" güç kuvvet ve hızlı harb ve sıkıntı ve azab gibi birkaç mânaya gelir. Burada müfessirler üç mâna söylemişlerdir:

1. Onların kuvvetleri, harb ve darbları kendi aralarında şiddetlidir. Yani kuvvet ve şecaatleri birbirleriyle çarpıştıkları zamandır. Yoksa Allah için cihad eden mü'minlerin karşısında meydân-ı harbe çıkacak olurlarsa o kuvvet ve şiddet za'f ve hezîmete münkalib olur. Onun için sizinle meydan harbinden kaçarlar, istihkâmlara siperlere sığınırlar.

2. Mücâhid'den menkul olduğuna göre: Onların kuvvet ve şiddeti kendi aralarında harb lakırdısı ederlerkendir, aralarında toplandıkları zaman "şöyle asarız, şöyle keseriz, şöyle biçeriz" gibi şecaat ve kuvvet

---

1 H -"sağlam".

taslayarak laf ederler, tehdid savururlar; fakat siperler, duvarlar [4859] arkasından meydana çıkamazlar, sinerler. Onun için be'sleri yalnız kendi aralarındadır, hakīkī mü'minlere karşı değil.

3. İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere bunun mânası birbirleriyle sevişmezler, boğuşur dururlar, dâhilî hâlleri perişandır.[1] Demek olur ki bu surette şu beyan onun tefsiri demektir: {تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا} Sen onları toplu sanırsın {وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰى} hâlbuki kalbleri dağınıktır. ❁ Her biri başka havada, başka emelde, kendi zevk ve hissiyâtına göre ayrı bir[2] fikir ve mezhebde perişandır. Bir kelime etrafında toplanıp da bir gönül birliğiyle hareket edemezler. Fırsat buldukça birbirlerine hıyânet ederler. Böyle bir ordu ise zâhirde ne kadar toplu ve kuvvetli görünse, hakikatte bir ordu ve bir cemiyet değil, eczâsı arasında iltiyam ve irtibat bulunmayan bir kül yığını gibi bir rüzgârla savrulacak bir kuru kalabalıktan ibaret demektir. "Şettâ" dağınık ve perakende demek olan "şetît"in cem'idir; "marîz" - "merzâ" gibi. {ذٰلِكَ} Bu dağınıklık {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ} onların akletmez bir kavim olmaları sebebiyledir. ❁ Sırf dünya mahabbetiyle nefislerinin şehevâtı ve hevâ ve hissiyatları arkasında gittiklerinden akılları kalmaz, aklın muktezâsıyla hareket etmez, hakkı tanımazlar; tefrika, kalblerin dağınıklığı, Allah'tan başkasından korkmak, sadakat, fedakârlık edememek, zaaflarını ve kuvvetlerinin perişanlığını mûcib olacağını aklen bilseler bile yine muktezâsıyla hareket etmezler. Çünkü hakkı sevmezler, onun için de cezâsını çekerler. {كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيبًا} Yakında önlerinden geçenler gibi, Bedir'dekiler [4860] veya Benî Kaynukā' Yahudîleri[3] gibi {ذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ} ki emirlerinin, yaptıkları küfr ü isyânın vebâlini tattılar {وَلَهُمْ[4] عَذَابٌ اَلِيمٌ} âhirette de kendilerine elîm

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 510:
وفيه ثلاثة أوجه أحدها: يعني أن البأس الشديد الذي يوصفون به إنما يكون إذا كان بعضهم مع بعض، فأما إذا قاتلوكم لم يبق لهم ذلك البأس والشدة، لأن الشجاع يجبن والعز يذل عند محاربة الله ورسوله. وثانيها: قال مجاهد: المعنى أنهم إذا اجتمعوا يقولون: لنفعلن كذا وكذا، فهم يهدون المؤمنين ببأس شديد من وراء الحيطان والحصون، ثم يحترزون عن الخروج للقتال فبأسهم فيما بينهم شديد، لا فيما بينهم وبين المؤمنين. وثالثها: قال ابن عباس: معناه بعضهم عدو للبعض، والدليل على صحة هذا التأويل قوله تعالى: «تحسبهم جميعا وقلوبهم شتى» يعني تحسبهم في صورتهم مجتمعين على الألفة والمحبة، أما قلوبهم فشتى لأن كل أحد منهم على مذهب آخر وبينهم عداوة شديدة، وهذا تشجيع للمؤمنين على قتالهم.

2 F, M ve B -"bir".

3 M ve B: "Yehûdîler".

4 H, F, M ve B +"فى الاخرة".

bir azab var. ❁ "**Vebâl**" esasında mer'ânın otu vahîm olmak demektir. Otu çok ağır, vahîm olan otlağa "kele'ün vebîl", "mer'an vebîl" denilir. Bundan mutlak sıklet ve vehâmet, ondan da çekilmez kötü âkıbet mânasına mecaz olmuştur ki lisânımızda bu iki mâna da meşhurdur. Ağır günah mânasında isti'mâli de bundandır. Benî Kaynukā' vak'asını İbn Esîr *Kâmil* nam tarihinde şöyle anlatır: "Resûlullah Medine'ye hicret buyurduğu zaman Yahudîlerle[1] bir mu'âhede akdetmiş idi. Bedir'den muzafferen avdet buyurduğu zaman hased ettiler, ilk evvel Benî Kaynukā' Yahudîleri bağyedip nakz-ı ahd eylediler. Resûlullah Yehûdun hasedlerini işittiği zaman onları Benî Kaynukā' çarşısına topladı ve buyurdu ki: 'Kureyş'in başına gelenden çekinin, İslâm'a girin, çünkü benim nebiyy-i mürsel olduğumu anladınız.' Bunun üzerine 'Yâ Muhammed! Harb etmesini bilmez bir kavme rastgeldin de onlardan bir fırsat düşürdün, ona mağrurlanma' dediler ve Peygamber'le aralarında bulunan mu'âhedeyi ilk nakzeden Yehûd onlar oldular. Bir gün Müslüman bir kadın Benî Kaynukā' çarşısına gitmiş, huliyyâtından bir şey için bir kuyumcunun yanında oturmuştu. Onlardan bir adam gelmiş, fistanını arkasından sırtına kadar kesmişti, kadın farkına varmamıştı. Birdenbire kalkıverince avret mahalli açılıverdi, bundan gülüşmeye başladılar, bunun üzerine Müslümanlardan bir adam da o[2] herifi vurdu öldürdü. Hemen Resûlullah'a ahidlerini nebz, yani nakz ettiklerini ilan edip fırlattılar ve kalelerine girip tahassun eylediler. Resûlullah da hareket edip onları on beş gün muhasara etti, nihâyet [4861] hükmüne teslim olarak indiler, kolları arkalarına bağlandı, katledileceklerdi. Bunlar Hazrec kabilesinin halîfleri yani müttefikleri idiler, Abdullah b. Übey b. Selül kalktı, haklarında Resûlullah'a söyledi, Resûlullah cevap vermedi. Elini Resûlullah'ın yakasına koydu, vech-i saâdetlerinde gazab âsârı nümâyân olmuştu, 'bırak!' buyurdu. O, 'üç yüz zırhlı, dört yüz açık dostlarımı bana ihsan edinceye kadar bırakmam, bunlar, beni ahmer ve esvede karşı müdafaa ettiler, vallahi bir karışıklık olmaktan korkarım'

---

1 H: "Yahudîler".
2 F, M ve B -"o".

dedi. Resûlullah da 'haydi senin olsunlar, Allah onlara lânet etti, tahliye edin sürün onları!' buyurdu. O da[1] beraber lânet etti, çıkarıldılar, malları Müslümanlara ganimet kaldı, arazileri yoktu, kuyumcu idiler. Ensardan Ubâde b. Sâmit Hazretleri onları çıkarıp Zibâb'a[2] kadar götürdü, sonra oradan Şam tarafına, Ezri'ât'a kadar gittiler, orada da çok kalamayıp munkariz oldular."[3] İşte Benî Nadîr'in karîben önlerinden geçen ve yaptıklarının vebâlini tadanlar Bedir'den sonra bunlardır. Bunlar hicretin yirminci ayında şevval içinde sürülmüşlerdi, Benî Nadîr vak'ası da hicretin dördüncü senesi rebîülevvelinde olmuştu. Bunlar Yahudîlerin hâli; münafıkların hâli de şöyle temsil olunuyor: {كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ} Şeytan'ın meseli gibi ❁ mesel olmuş taaccüb olunacak hâli gibi {اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ} hani bir vakit insana "küfret" demişti ❁ bir âmir vaziyetinde onu küfre teşvik etmişti. {فَلَمَّا كَفَرَ} O insan küfredince de ❁ Şeytan çekilivermiş {قَالَ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِنْكَ} [4]"haberin olsun" demişti, "ben senden berîyim ❁ yani senin bulaştığına bulaşmam, mes'ûliyetine iştirak etmem {اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَم۪ينَ} çünkü [4862] ben âlemlerin rabbi Allah'tan korkarım" ❁ küfür et diye emir verirken korkmamıştı da aldatıp belâya soktuktan sonra azâbı hatırlayarak korkacağı tutmuş[5], "ben karışmam ne halt edersen et" diyerek savuşuvermişti ki bu da bir şeytanlıktı. Münafıklar

---

1 M ve B -"da".

2 H, F, M ve B: "Zebbâ'ya". Bk. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* III, 3:

ذباب: ذكره الحازمي بكسر أوله وباءين وقال: جبل بالمدينة له ذكر في المغازي والأخبار، وعن العمراني: ذباب بوزن الذباب الطائر جبل بالمدينة. وروضات الذباب: موضع آخر.

3 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* II, 30:

لما عاد رسول الله صلى الله عليه وسلم من بدر أظهرت يهود له الحسد بما فتح الله عليه، وبغوا ونقضوا العهد، وكان قد وادعهم حين قدم المدينة مهاجرا. فلما بلغه حسدهم جمعهم بسوق بني قينقاع فقال لهم: احذروا ما نزل بقريش وأسلموا، فإنكم قد عرفتم أني نبي مرسل. فقالوا: يا محمد، لا يغرنك أنك لقيت قوما لا علم لهم بالحرب، فأصبت منهم فرصة. فكانوا أول يهود نقضوا ما بينهم وبينه، فبينما هم على مجاهرتهم وكفرهم إذ جاءت امرأة مسلمة إلى سوق بني قينقاع، فجلست عند صائغ لأجل حلي لها، فجاء رجل منهم فخل درعها إلى ظهرها وهي لا تشعر، فلما قامت بدت عورتها فضحكوا منها، فقام إليه رجل من المسلمين فقتله، ونبذوا العهد إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وتحصنوا في حصونهم، فغزاهم رسول الله صلى الله عليه وسلم وحاصرهم خمس عشرة ليلة فنزلوا على حكمه فكتفوا وهو يريد قتلهم وكانوا حلفاء الخزرج، فقام إليه عبد الله بن أبي ابن سلول فكلمه فيهم فلم يجبه فأدخل يده في جيب رسول الله صلى الله عليه وسلم فغضب رسول الله وقال: ويحك أرسلني. فقال: لا أرسلك حتى تحسن إلى موالي، أربعمائة حاسر وثلاثمائة دارع قد منعوني من الأحمر والأسود تحصدهم في غداة واحدة وإني والله لأخشى الدوائر. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هم لك، خلوهم لعنهم الله ولعنه معهم. وغنم رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون ما كان لهم من مال، ولم يكن لهم أرضون إنما كانوا صاغة، وكان الذي أخرجهم عبادة بن الصامت الأنصاري، فبلغ بهم ذباب، ثم ساروا إلى أذرعات من أرض الشام، فلم يلبثوا إلا قليلا حتى هلكوا.

4 H +"ben".

5 H: "tutmuştu".

da böyle yapmışlardı ve böyle yaparlar. *Bahr*'da der ki: "Şeytan'ın ben Allah'tan korkarım demesi bir riya idi ki bu korku[1] onu insanları fenalığa sevk etmekten men' etmiyor."[2] Müfessirînin çoğu buradaki şeytan ve insandan murad cins olduğuna zâhib olmuşlardır. Buna göre teberrî kıyamet günü demektir. اِنّٖٓى اَخَافُ اللّٰهَ kavlinin zâhirine en muvâfık olan da budur denilmiştir. Bazıları demiş ki "şeytan" ile murad İblis, insan ile murad Ebû Cehil'dir. Zira Sûre-i Enfâl'de geçtiği üzere Bedir günü Şeytan ona لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنّٖى جَارٌ لَكُمْ [8/48] demiş, sonra da çarpışma başlayınca اِنّٖى بَرٖٓیءٌ مِنْكُمْ اِنّٖٓى اَرٰى مَا لَا تَرَوْنَ اِنّٖٓى اَخَافُ اللّٰهَ [8/48] deyip sıvışmıştı.[3] Ma'amâfîh bu babda mesel olmuş bir kıssa da nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel *Zühd*'de, Buhârî *Tarih*'inde, Beyhakī *Şuab*'da, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki âbid bir adam zaviyesinde ibadet ederdi, bir kadına da bir hâl arız olmuştu, bunun biraderleri vardı, onu o adama götürmüş bırakmışlardı. Derken nefsine hoş göründü, tuttu zina etti, kadın hâmil kalmıştı. Derken Şeytan geldi, "sen bu kadını öldür, çünkü vâkıf olurlarsa rezil olursun" dedi. Bunun üzerine bir de tuttu öldürdü ve bir yere gömdü, sonra geldiler bunu yakaladılar götürdüler, giderlerken Şeytan yine geldi, "onu sana hoş gösteren ben idim, şimdi bana secde et seni kurtarayım" dedi, o da ona secde etti, sonra da o ondan teberrî etti ve dediğini dedi. İşte كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ âyeti buna işarettir.[4] {فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَٓا اَنَّهُمَا فِى النَّارِ خَالِدَيْنِ فٖيهَا} Sonra ikisinin de müebbeden ateşte [4863] kalmaları kendilerinin âkıbetleri oldu, çünkü birisi âmir tavrıyla küfre teşvik etmiş birisi de tutmuş yapmıştı. Demek ki âmirin Allah'a karşı masiyet ile

---

1 H ve F: "bütün kuvâ".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 147:

وقول الشيطان: إني أخاف الله رياء، ولا يمنعه الخوف عن سوء يوقع ابن آدم فيه.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 253. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 202:

وذهب بعضهم إلى أن المراد بالشيطان إبليس، وبالإنسان أبو جهل عليهما اللعنة قال له يوم بدر: «لا غالب لكم اليوم من الناس وإني جار لكم» حتى وقعوا فيما وقعوا قال: «إني بريء منكم إني أرى ما لا ترون إني أخاف الله» الآية.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 300; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 294-295; Beyhakī, *Şu'âbu'l-îmân,* VII, 319-320:

عن علي أن رجلا كان يتعبد في صومعته وأن امرأة كان لها إخوة فعرض لها شيء فأتوه بها فزينت له نفسه فوقع عليها فحملت فجاءه الشيطان فقال له: اقتلها فإنهم إن ظهروا عليك افتضحت فقتلها ودفنها فجاءوه فأخذوه فذهبوا به فبينما هم يمشون إذ جاءه الشيطان فقال له: أنا الذي زينت لك فاسجد لي سجدة أنجك، قال: فسجد له فذلك قوله تعالى: «كمثل الشيطان إذ قال للإنسان اكفر» الآية (الحشر ١٦/٥٩).

emri yapıldıktan sonra me'mûru da mes'ûliyetten kurtaramaz[1]. Eğer bu masiyet küfr ise cezâsı müebbeden cehennemde kalmak olur. {وَذٰلِكَ} Ve işte bu ❁ cehennem ateşinde hulûd yalnız o ikisine mahsus değil {جَزٰٓؤُا الظَّالِم۪ينَ} bütün zâlimlerin cezâsıdır. ❁ Zulmü iyi veya mubah yerine sayan gerek âmir ve gerek me'mur bütün haksızların cezâsı ebediyen cehennemdir. Çünkü zulmü helâl saymak da küfürdür.

Bu suretle münafıkların, kâfirlerin, zâlimlerin hâlleri anlatıldıktan sonra o kötü âkıbetten mü'minleri[2] korumak[3] için buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا
تَعْمَلُونَ ﴿١٨﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ نَسُوا اللّٰهَ فَاَنْسٰيهُمْ اَنْفُسَهُمْۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١٩﴾
لَا يَسْتَو۪ٓي اَصْحَابُ النَّارِ وَاَصْحَابُ الْجَنَّةِۜ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿٢٠﴾ لَوْ اَنْزَلْنَا
هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِۜ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ
لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١﴾ هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِۚ هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ
﴿٢٢﴾ هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَز۪يزُ الْجَبَّارُ
الْمُتَكَبِّرُۜ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٢٣﴾ هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ
الْحُسْنٰىۜ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٢٤﴾

[4864] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Hep Allah'a korunun ve baksın bir nefis yarın için ne takdim etmiş. Hem Allah'tan korkun, çünkü Allah her ne yaparsanız şüphesiz habîrdir (18). Ve onlar gibi olmayın ki Allah'ı unutmuşlardır da Allah da onlara kendilerini unutturmuştur, onlardır ki hep fâsıklardır (19). Ashâb-ı nâr ile ashâb-ı cennet müsâvî olmaz, ashâb-ı cennettir ki hep murâda ermişlerdir (20). Biz bu Kur'ân'ı bir

---

1 F, M ve B: "kurtarmaz".
2 B -"mü'minleri".
3 B: "korunmak".

dağın üzerine indirseydik her hâlde sen onu Allah korkusundan başını eğmiş, çatlamış görürdün. [1]O temsiller yok mu, işte Biz onları insanlar için yapıyoruz gerek ki tefekkür edeler[2] (21). O öyle Allah ki ondan başka tanrı yok, gaybı da bilir şehadeti de. O[3] Rahmân'dır, Rahîm'dir (22). O öyle Allah ki ondan başka tapılacak yok, öyle Melik[4] (Padişah) ki Kuddûs, Selâm, iman ve emniyet veren Mü'min, gözeten koruyan Müheymin, Azîz, Cebbâr, Mütekebbir. Tenzih O Allah'a müşriklerin şirkinden (23). O öyle Allah ki Hâlık, Bâri', Musavvir O, en güzel isimler (Esmâ-i Hüsnâ) O'nun. Bütün göklerdeki ve yerdeki O'na tesbih eder, O öyle Azîz öyle Hakîm'dir (24).

[4865] {يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey Allah'a ve Resûlüne ve âhiret gününe inanıp iman hasletiyle müşerref olmuş bütün mü'minler! {اتَّقُوا اللّٰهَ} Hep Allah'a korunun ❁ nifaktan, münafıklardan, küfürden, kâfirlerden, zulümden, zâlimlerden, şeytanın şeytanetiyle o kötü âkıbete düşmekten sakınıp Allah'ın vikâyesine sığının da her işinizde O'nun emr ü nehyini tutarak ikābından korunun {وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ} ve her nefis yarın için, yani gelecek kıyamet günü için ne hazırlamış, Allah'a ne takdim eylemiş olduğuna nazar etsin ❁ hesab sorulmazdan evvel nefsini muhasebeye çekip hesâbına baksın. Kıyamet gününe "yarın" tâbir edilmesinde iki vecih beyan edilmiştir: Yarın dünden yakın olmak itibariyle yarın olacakmış gibi yakın telakkī edilerek çalışılmasına tenbihtir. İkincisi de Sûre-i Rahmân'da geçtiği üzere indallah zaman biri teklif zamanı olan dünya devri, biri de cezâ ve mükâfat müddeti olan âhiret devri olmak üzere iki günden ibaret olduğuna işarettir ki bugün dünya yarın âhiret demek olur. Bununla beraber âyet insanın dünyada ömründen her gün korunmak için yarına yarar ne yaptığını düşünmesi lüzûmunu ihtardan da hâlî değildir. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ❁ Bu zâhiren evvelkini tekid için tekrar gibi görünür. Fakat evvelki Allah sevgisiyle emirlerin, vazifelerin

1 H +"İşte".
2 M ve B: "ederler".
3 H -"O".
4 B: "Mâlik".

îfâsı, bu da Allah korkusuyla menhiyyâttan, fenalıklardan sakınılması siyâkında olmak itibariyle farklıdır. Yani Allah'tan korkun da fenalık yapmayın, korunmamazlık etmeyin {إِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} çünkü Allah her ne yaparsanız habîrdir. ❁ Yarın ona göre mücâzat veya mükâfâtını verecektir.

{وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ} Ve öyle kimseler gibi olmayın ki {نَسُوا اللّٰهَ} [4866] Allah'ı unutmuşlar ❁ Allah'tan korkmaz, hukūkunu tanımaz, O'nun feyz-i vikāyesinden meded ummaz olmuşlardır da {فَاَنْسٰيهُمْ اَنْفُسَهُمْ} Allah da onlara kendilerini unutturmuştur ❁ sarhoş gibi ne yaptıklarını bilmezler, nefs-i insânînin, hukūk-ı beşerin kıymetini anlamaz, âdî şeylere tapar, insanlığı tezlil eder, kendilerini halâs edecek hayr u hasenâtı düşünmez, azabdan koruyacak amellere çalışmaz, yarın için bir şey hazırlamaz olmuşlardır. Ve bi'n-netîce kıyamet günü öyle dehşetli hâilelere mâruz olurlar ki kendilerinden geçerler, hatta "rûh yoktur" deyip duranlar dahi böyle kendilerini unutmuş, insan mâhiyetinin en mühim mümeyyizini teşkil eden şuur nimetine şuuru kalmamış kimselerdir. İnsanda nefsine şuur fıtrî olduğu için şuura[1] şuurdan ve şuurun hukūkundan ve onun Allah'a nâzır olan vechinden gaflet edenlerin fıtratı bozulmuş kimseler olduklarına tenbih için "nisyan" ile tâbir olunmuştur. {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} Ve işte onlardır ki bütün fâsıklardır. Tâatten çıkıp masiyete dalmış, insanlık kıymeti kalmamış, fıskta tekâmül etmiş, bozulmuş güruhtur. Mü'minler bunlara benzememelidir. {لَا يَسْتَوٖٓي اَصْحَابُ النَّارِ وَاَصْحَابُ الْجَنَّةِ} Ashâb-ı nâr ile ashâb-ı cennet müsâvî olmazlar. ❁ Yani Allah'ı unutup da fıska dalmış olan o fâsıklar beyan olunduğu üzere cehennem ateşinde kalmaya müstahiktirler. Allah'tan korkup korunanlar ise cennete müstahiktirler. Cehennemlikler ile cennetlikler ise denk olmaz. Fazilet ve rüchan hangi tarafta olduğuna gelince: {اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَٓائِزُونَ} Ancak ashâb-ı cennettir ki fâizdirler. ❁ tehlikeden kurtulmuş, büyük murâda ermişlerdir. Mü'minler böyle her tehlikeden kurtulup o büyük murâda [4867] ermek, o fazileti kesb eylemek için Allah'a korunarak ve ikābından sakınarak çalışmalı, her

---

1 H -"şuura"; M: "şuâra".

gün yarına ne hazırladığına bakıp hesab etmeli ve O Allah'ı unutup da kendilerine yazık ederek ateşte kalacak fâsıklar, zâlimler gibi olmamalı; bu nasihatlere, Allah'ın bu emr ü nehyine iyi dikkat etmelidirler.

{لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ} Biz bu Kur'ân'ı -yani iman ile okunup amel edilmek için şân-ı azametimizle indirilmiş olan bu büyük, şanlı Kur'ân'ı Biz Azîmü'ş-şân- eğer bir dağın üzerine indirse idik {لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ} her hâlde sen onu, o dağı Allah korkusundan çatlayarak başını eğmiş görürdün ۞ o kaskatı dağ o derece müteessir olur, Allah'ın emirlerine saygı ile çatlayıncaya kadar itaat ve inkıyad edip secdelere kapanırdı. Fakat Sûre-i Ahzâb'ın âhirinde اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ [el-Ahzâb 33/72] âyetinde geçtiği üzere semâvât ve Arz u cibâl ilk arzda emanetin ağırlığından yılarak onu yüklenmekten çekinmişti de onu insan yüklenmişti. Bundan dolayı kitap indirilmesine dağların kābiliyetleri de yoktur, ihtiyaçları da yoktur. İhtiyaç insanlarındır. Onun için Kur'an da bir dağ üzerine indirilmedi, insanlar için kalb-i Muhammedî üzerine indirildi. Hem öyle beliğ ve müessir bir suretle[1] indirildi ki bi'l-farz büyük bir dağ üzerine indirilmiş, dağa öyle bir şuur verilmiş olsa idi semâya doğru başkaldırmakta bulunan o ulu dağ bütün kasvetine[2] rağmen haşyetullah şuuru altında her türlü serkeşliği atarak çatlayıncaya kadar evâmir-i ilâhiyeye serfürû eder, bu derece müteessir olurdu. Binâen'aleyh akıl ve şuur kābiliyetiyle emaneti hâmil bulunan ve bir taraftan nâr-ı cahîm, bir taraftan da cennet-i na'îm ile kuşatılmış istikbâle doğru gitmekte olan insanların bundan daha ziyade müteessir ve mütenebbih olmaları lâzım gelirken, o zalûm ve cehûl [4868] insanlar müteessir olmuyor, Allah saygısını duymuyor, Allah'ın hukūkunu ve nefislerinin vazife ve istikbâlini unutmuş, salah ve necat yollarını düşünmez olmuşlardır. Zemahşerî, Ebû Hayyân gibi bir hayli müfessirîn demişlerdir ki bu âyet de اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ [el-Ahzâb 33/72] âyeti gibi temsil kabîlindendir. Maksad insanların

1 F, M ve B: "surette".
2 H: "kuvvetine".

kalblerindeki kasvete ve teessürsüzlüğe karşı tevbihtir.[1] Nitekim şöyle buyurulması da buna delâlet eyler: {وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ} Ve işte bu meseller ❁ yani gerek bu âyette, bu sûrede ve gerek Kur'ân'ın diğer yerlerindeki bu kabil temsiller, yahut تِلْكَ mübtedâ, الْاَمْثَالُ haber olduğuna göre bunlar birtakım temsillerdir. Yahut ibret alınmak için dâima hatırda tutulacak dilden düşürülmeyecek mesellerdir ki {نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ} Biz onları insanlar için yapıyoruz ❁ insanların düşünüp istifade etmeleri için inşâ ve tasvir ediyoruz {لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} gerek ki düşüneler ❁ hissî numûnelerden fikrî ve mâkul mânalara intikal edeler[2]. Önlerine sonlarına müte'allik fikirler edineler, Allah'ın azamet ve kudretini anlayalar da yarın için ona göre hazırlanıp korunalar. Fikir, görgüleri ve bilgileri bir tertîbe koyup bildiğinden bilmediğini anlamak, âhiri evvele bağlamaktır. Görülüyor ki burada işbu وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ tezyîli sûrenin tâ baş tarafındaki فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ emrine bir tetmim olmuştur. Onun için bu ihtarlarla güzel bir va'z u tezkir yapıldıktan sonra Allah teâlâ'nın vahdâniyetini ilm ü rahmetiyle şân ü azametini, celâl ü kibriyâsını, bazı esmâ ve sıfâtını anlatarak sûrenin âhirini evveline bağlamak üzere buyuruluyor ki:

{هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ى} O öyle bir Allah'tır ki[3] ❁ bütün kemâl [4869] sıfatlarını câmi' Vâcibü'l-vücûd ve ulûhiyet kendinin hakkı olan bir Zât-ı ecell ü a'lâ'dır ki[4] {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh, yani tapılacak tanrı yoktur. ❁ Bütün esmâ-i ilâhiyenin câmi'i, ism-i zât olan "Allah" ism-i celâli hakkında Fâtiha'nın başında "besmele"nin tefsirinde geçen îzâhâta bak. O Allah {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} gaybın da âlimi şehadetin de. ❁ "Gayb" iki mânada kullanılır ki birisine gayb-ı mutlak, birisine de gayb-ı izâfî denilir. "Gayb-ı mutlak": Hiçbir mahlûkun aslâ[5] ne ihsâsı ne ilmi

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 509; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 148-149:
هذا تمثيل وتخييل كما مرّ في قوله تعالى «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ» وقد دل عليه قوله «وَتِلْكَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ» والغرض توبيخ الإنسان على قسوة قلبه وقلة تخشعه عند تلاوة القرآن وتدبر قوارعه وزواجره.

2 B: "ederler".

3 H -"ki".

4 F -"ki".

5 F, M ve B -"aslâ".

ta'alluk etmeyendir. “Gayb-ı izâfî”: Muayyen bir mahlûkun ilmi ta'alluk etmeyendir ki ona nisbetle gayb demektir. Burada mütebâdir olan ise gayb-ı mutlaktır. Çünkü ahde karîne yoktur. ال istiğrak içindir. Medih makamı bunu iktizâ ettiği gibi diğer âyetlerde musarrah olan عَلَّامُ الْغُيُوبِ [el-Mâide 5/109, 116; Sebe' 34/48] ismi de buna delildir. Şu hâlde gerek vâcib ve gerek mümkin mevcud veya ma'dum ve gerekse mümteni' her gayba şâmil olur. Râgıb der ki: “'Şuhûd' ve 'şehâdet', gerek basar ve gerek basiret ile olsun müşahede ile beraber huzurdur. Bazen de yalnız huzur itibar edilir. Lâkin mücerred huzûra 'şuhûd'[1] evlâ, ma'a'l-müşâhede huzûra da 'şehâdet'[2] evlâdır[3].”[4] Şu hâlde âyetteki “şehâdet”ten murad mahlûkun basar veya basiret ile müşahede edebileceği âlem demektir. Şüphe yok ki gaybı bilenin şehadeti bileceği evleviyette kalır. Bununla beraber لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً اِلَّا اَحْصٰيهَا [el-Kehf 18/49] kabîlinden ihsâ tamamıyla tasrih olunmak için ikisi de zikredilmiştir.

{هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ} O hem Rahmân'dır hem Rahîm ۞ bu iki sıfata dair Fâtiha'nın başında “besmele”nin tefsirinde îzâhât geçmişti, bak. Bunu şöyle hulâsa edebiliriz: Bu iki sıfat iki nevi rahmete delâlet eder. Birisi rahmet-i rahmâniye, [4870] birisi de rahmet-i rahîmiyedir. Rahmet-i rahmâniye hiçbir nevi kesb ile meşrut ve mesbuk olmayarak ibtidâen bahşolunan rahmet-i ilâhiyedir ki mü'mine de kâfire de, çalışana da çalışmayana da şâmil olur. Meselâ ibtidâen vücud, bu rahmetin eseridir. Nitekim rahimdeki ceninler ve bütün hayvânât bu rahmet ile beslenir. Yine bu rahmet ile Allah teâlâ kâfirlere dahi dünyada rızık, akıl vesâire gibi nimetler verir. Rahmet-i rahîmiye ise kesb ile meşrut olan ve rahmet-i rahmâniyeyi hüsn-i isti'mâl ederek çalışanlara verilen rahmettir ki ednâsı kesbin istihkākından aşağı olmaz. Mahz-ı fazl olan a'lâsının ise hadd ü pâyânı bulunmaz. Ve işte dinin, takvânın, kesb ü mücahedenin

---

1 M ve B: “şuhudi”.
2 M ve B: “şehadeti”.
3 M +“denir”; B +“denilir”.
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 465:
الشُّهُودُ والشَّهَادَةُ: الحضور مع المشاهدة، إمّا بالبصر، أو بالبصيرة، وقد يقال للحضور مفردا قال الله تعالى: «عالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهادَةِ» (السجدة ٦/٣٢؛ الحشر ٢٢/٥٩)، لكن الشهود بالحضور المجرّد أولى، والشّهادة مع المشاهدة أولى.

ehemmiyeti bu haysiyetledir. Bunun içindir ki رَحْمَانُ الدُّنْيَا وَرَحِيمُ الْآخِرَةِ denilmiştir. Demek ki "Rahîm" sıfatı iman ile imansızı, iyi ile kötüyü, korunanlarla korunmayanları ayırt ederek iyileri âkıbet ecr ü mükâfat ile murâda erdirmek mânasını ifade ettiği için ona mukabil[1] rahmet-i rahmâniyeyi sû'-i isti'mâl etmiş kötülerin de mahrûmiyet ve mücâzat ile mes'ûliyetlerini tazammun eder ki bu mazmun bundan sonraki âyette ta'dâd olunan evsâf ile îzah edilmiş olacaktır. Şâyân-ı dikkattir ki Allah teâlâ'nın azamet ü kudretini beyan ile haşyetullâhın[2] lüzûmunu isbat siyakında vârid olan bu âyetler mehâfetten evvel mahabbet ve ümid hislerini uyandıracak olan bu rahmet âyetiyle başlamıştır. Ancak ilim rahmete, vahdâniyet de ilme takdim olunmuştur. Çünkü rahmet-i rahîmiyenin gizli ve âşikâr hiçbir ecri zâyi' etmeyecek vechile tamamıyla[3] hüsn-i cereyânı ilim sıfatının ekmeliyetine mütevakkıf olduğundan, sıfât-ı zâtiyye-i sübûtiyeden[4] ilim sıfatının kemâlini gösteren عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ vasfı, sıfât-ı fi'liyeden rahmet sıfatlarını nâtık olan "er-Rahmân", "er-Rahîm" vasıflarından evvel zikredilmiş, ilim sıfatının bunları temin edecek vechile kemâli ise her türlü hükmünde [4871] şerîk ve müzâhimden vâreste olarak zat ve sıfât ve ef'âlde tevhîde mütevakkıf bulunduğu için sıfât-ı zâtiyye-i selbiyeden olan "vahdâniyet" sıfatı da ona takdim olunmuş, sıfât-ı selbiye ve sübûtiye ve fi'liyenin mercii olan vücûd-ı Zat da "Allah" ism-i celâli ile hepsinden mukaddem zikrolunmuştur. Yukarılarda da geçtiği üzere "haşyet" mutlak ürküntüden ibaret olan bir korku değil, mahabbet ve tâzim ile müterâfık olan saygılı bir korku demek olduğu cihetle, evvelâ rahmet-i ilâhiyenin سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي hadîs-i kudsîsi[5] mûcebince gazab-ı ilâhîye sâbık olduğunu iş'âr eden bu âyet ile ibtidâ haşyetin birinci rüknü olan tâzim ve saygı hissi uyandırılmak üzere şevk u ümid ile mahabbet tehyic olunduktan sonra

---

1 H +"kötülerin de".
2 B: "haşyetullah".
3 H -"tamamıyla".
4 H: "zâtiyye ve sübûtiyeden".
5 Buhârî, Tefsîr, 85; Müslim, Tevbe, 15:
عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لما قضى الله الخلق كتب كتابا عنده: «غلبت –أو قال: سبقت– رحمتي غضبي»، فهو عنده فوق العرش.

ikinci rüknü olan ve rahmet-i rahîmiye zımnında mündemic bulunan mes'ûliyet ve mehâfet hisleri de yine aynı ümid ve şevk mebâdîsiyle müterâfık olarak telkin ve tehyic olunmak üzere buyuruluyor ki:

{هُوَ اللّٰهُ الَّذٖى لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} ۞ Her şeyden evvel Zât-ı Hakk'a ve emr-i tevhîde kemâliyle ihtimam ve itinayı ibraz için tekrar ile tekid olunmuştur. Evet, haşyetten dağların bile çatlayarak baş eğeceği o Allah öyle bir Allah'tır ki hakikatte O'ndan başka ibadet edilecek mâbud yoktur. {اَلْمَلِكُ} Mülkün sâhibi ۞ bütün eşyânın mülk ü melekûtu O'nun, bütün mevcûdât üzerinde emr ü nehy, tedbîr ü tasarruf, azl ü nasb, i'zâz u izlâl, mükâfat ve mücâzat ile zâhirde ve bâtında hüküm, kuvvet ü kudret kendisinin olan yegâne hükümdar O. تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ [el-Mülk 67/1][1]. Öyle Melik ki {الْقُدُّوسُ} Kuddûs ۞ gayet mukaddes, her şâibeden münezzeh, her vasfında ekmel, tahdîd ü tasvîre sığmaz, hiçbir leke kabul etmez, tertemiz, [4872] pampak, öyle ki {السَّلَامُ} Selâm ۞ her selâmetin menba' ve masdarı: Kendisi ayıbdan, kusurdan, eksiklikten, fenâ ve zevalden, hâsılı her muhataradan sâlim olduğu gibi selâmet umulan, selâmet arayanları selâmete erdirecek olan da O. {الْمُؤْمِنُ} Mü'min ۞ iman veya emniyet ve eman verici, şekleri, tereddüdleri kaldıran, dehâlet edenlere iman, korkudakilere emniyet veren ve verecek olan da O. {الْمُهَيْمِنُ} Müheymin ۞ görüp gözeten, her şeye şâhid ve hafîz, nigehbân da O. İşbu "Müheymin" kelimesi[2] hakkında Sûre-i Mâide'de[3] geçen وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ [5/48] âyetinin tefsirine bak. {الْعَزٖيزُ} Azîz ۞ yani gayet izzetli[4], onurlu, şanlıdır. Hiçbir vechile mağlub edilmez, her işinde gālibdir. Yahut misli yok, gayet yüksektir. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ'dir [el-İhlâs 112/4][5]. Yahut dilediğini yapar, "fa"âl^ün^ limâ-yürîd"dir. Bununla beraber alçaklığı, ahlâksızlığı, küfür, zulüm, fesad, isyan, küfran gibi fenalıkları sevmez. {الْجَبَّارُ} "Cebbâr" ۞

1 "Ne yücedir O ki mülk O'nun elinde…"
2 M: "gelimesi".
3 H, F, M ve B: "Nisâ'da".
4 H -"izzetli".
5 "O'na bir küfüv de olmadı."

yukarılarda da geçtiği üzere "cebr"den mübalağalı ism-i fâildir[1]. Yani çok cebredici demek olan işbu "Cebbâr" vasfında başlıca iki mâna vardır, Birincisi, "cebr" esasen kırığı yerine getirip sıkı sarmak, eksiği ıslah edip tamamlamak demektir. Nitekim "cebr-i mâfât etti" denilir ki, "zâyi' olanı yerine getirdi, telâfi eyledi" demek olur. Bu mânadan Cebbâr ismi halkın eksikliklerini tamamlayan, ihtiyaçlarını tesviye eden, işlerini düzelten, bu babda iktizâ eden ameliyyâtı gereği gibi yapmakta çok iktidarlı olan hakîm mânasını ifade eder. Müfessirînin birçoğu Allah teâlâ'ya "Cebbâr" ıtlâkı bu mânadan olduğunu söylemişlerdir. Allah teâlâ dertlere derman veren, kırılanları[2] [4873] onaran, yoksulları zengin eden, perişanlıkları yoluna koyup düzelten Zât-ı ecell ü a'lâdır[3]. İkincisi "cebr" icbar etmek, yani dilediğini zorla yaptırmak mânasına da gelir. Bu mânadan "cebbâr" zorlu demek olur. Allah teâlâ'ya ıtlâkı "Kahhâr" ism-i celîli gibi, halkı iradesine mecbur eden, dilediğini ister istemez zorla yaptırmaya kādir olan, hükm ü nüfûzuna karşı gelinmek ihtimâli bulunmayan ceberut sâhibi demektir. Ma'amâfîh bundan cebriyyenin dediği gibi kullara hiç irade vermez, her emrini cebr ile yürütür, insanlarda ef'âl-i ihtiyâriye yoktur mânasını da çıkarmamalıdır. Çünkü teşrî'î olan emirlerini kulların irâde-i cüz'iyesiyle meşrut kılmış olduğu da اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] gibi birçok nusûs ile müsbettir. Ancak bundan şu mânayı anlamalıdır ki[4] Allah teâlâ insanlara birçok fiillerde irade vermiş, hür yaratmış olmakla beraber bütün iradelerini infâza mecbur değildir. Dilerse dilediği anda iradelerini selbeder. Nitekim bir hadîs-i şerîfte إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ إِنْفَاذَ قَضَائِهِ وَقَدَرِهِ سَلَبَ ذَوِي الْعُقُولِ عُقُولَهُمْ حَتَّى يُنَفِّذَ فِيهِمْ قَضَاؤُهُ وَقَدَرُهُ فَإِذا مَضَى أَمْرُهُ رَدَّ إِلَيْهِم عُقُولَهُمْ وَوَقَعَتِ النَّدَامَةُ[5] "Allah teâlâ kazâ ve kaderinin infâzını murad ettiği vakit akıl sâhiplerinin akıllarını selbediverir ki kazâsı[6] ve kaderi onlarda yer bulsun, emri yerini bulunca akıllarını geri verir ve pişmanlık

1 M: "faılidir".
2 B: "kırıkları".
3 F, M: "a'lâ".
4 H -"ki".
5 H ve F -"حَتَّى يُنَفِّذَ فِيهِمْ قَضَاؤُهُ وَقَدَرُهُ فَإِذا مَضَى أَمْرُهُ رَدَّ إِلَيْهِم عُقُولَهُمْ وَوَقَعَتِ النَّدَامَةُ".
6 B: "kazâ".

olur[1]" buyurulmuştur.[2] Dilerse onların akıl ve iradelerini selbetmemekle[3] beraber isteklerinin hilâfına olarak kendi hüküm ve iradesini kahr u zor ile üzerlerinde infaz ve icrâ eder. Nitekim Allah'tan korkmayan, emirlerine karşı gelmek isteyen âsîler, azab[4] ve ikāba yanaşmak istemedikleri hâlde vakti gelince cezâlarını çekmeye mecbur olurlar. Hâsılı Allah teâlâ'nın mutlak ve müneccez olan iradesi tahtında makhur ve mecbur olmayacak hiçbir şey tasavvur olunmaz, وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ'dur [Âl-i İmrân 3/83].

"Cebbâr" ism-i celîlinde bu iki mânadan başka iki vecih daha beyan etmişlerdir. İbn Enbârî demiştir ki: "Allah'ın [4874] hakkında[5] 'Cebbâr' kendisine erişilemez, el uzatılamaz الذي لا ينال demektir. Nitekim el yetişmeyen gayet yüksek hurma ağacına "cebbâre" denilir.[6] Bir de İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet olunduğu üzere el-Cebbâr melik-i azîm, yani çok büyük azametli padişah mânasına dahi gelir."[7] Vâhidî der ki: "İşte şu zikrolunan mânalar Allah teâlâ'nın Cebbâr sıfatı hakkındadır. Halkın sıfatı olarak kullanılan "cebbâr"ın da başkaca birkaç mânası daha[8] vardır. Birisi musallat demektir ki وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ [Kâf 50/45] kavlinde bu mânayadır. İkincisi iri cisimli demektir ki اِنَّ فِيهَا قَوْماً جَبَّارِينَ [el-Mâide 5/22] kavlinde bu mânayadır. Üçüncüsü Allah'a ibadet etmez, mütemerrid demektir ki وَلَمْ يَجْعَلْنِى جَبَّاراً [Meryem 19/32] kavlinde bu mânayadır. Dördüncüsü çok insan katleden kattâl demektir ki[9]

1 H ve F -"ki kazâsı ve kaderi onlarda yer bulsun, emri yerini bulunca akıllarını geri verir ve pişmanlık olur".
2 Deylemî, *el-Firdevs*, I, 250. Krş. Ebû Nuaym, *Târîhu Isbahân,* thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, II, 320; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XVI, 151. Rivayetin münker olduğu söylenmiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân,* VII, 482.
3 H: "selbetmekle".
4 F, M ve B: "azâba".
5 F, M ve B: "sıfatında".
6 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XI, 41; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 398; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:

وقال ابن الأنباري: الجبار في صفة الله الذي لا ينال، ومنه قيل للنخلة إذا فاتت يد المتناول: جبارة. مأخوذ من جبار النخل.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:

قال ابن عباس: الجبار، هو الملك العظيم.

8 F, M ve B -"daha".
9 F, M ve B -"ki".

اِنْ تُرِيدُ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِى الْاَرْضِ [el-Kasas 28/19] kavlinde de bu mânayadır."[1] {اَلْمُتَكَبِّرُ} Mütekebbir ❁ çok büyük, her hususta büyüklüğünü gösterir; büyüklük, ululuk, kibriyâ, azamet kendisine mahsustur, kendisinin hakkıdır. Kibirlenmek, tekebbür etmek mahlûkun hakkı değildir, onun için mütekebbir sıfatı halk hakkında mezmumdur. Zira "mütekebbir" kendisinde kibir izhar eden, büyüklenen demektir. Hâlbuki mahlukta haddizâtında büyüklük ululuk yoktur, bilakis hakāret, zillet, meskenet, ihtiyaç vardır; hatta zaman olur bir sinek bir mikrop bir Nemrud'un işini bitirmeye kâfi gelir. Böyle birçok acz ü ihtiyaçtan kendilerini kurtaramayan fânîlerin ise büyüklük, ululuk taslamaya kalkışmaları cehaletten ve yalancılıktan başka bir şey olmaz. Onun için mahlukta tekebbür, tefe"ul bâbının[2] tekellüf binâsından olarak mezmum bir nakīsadır. Fakat Hak teâlâ zâtında, sıfâtında, ef'âlinde büyüklüğün, ulviyetin, kudsiyetin her nev'ini câmi'dir. O'nun bu ulüvv ü kibriyâsını izhar etmesi hem hiçbir şirket kabul etmeyen hakkı, hem de kendisinin, şân-ı celâl ve [4875] cemâlini[3] kullarına tanıtmak ve onları marifet ve huşû' ile salâh ve saadete irşad etmek gibi pek büyük lütuf ve inayeti ibraz ettiği için gayet memduh bir sıfat-ı kemâldir. O'nun hakkında tekebbür, tefe"ulün tekellüf binâsından değil, bizatihi kuvvet ve istihkākını ve vahdâniyetini ifade eden ziyâde-i ma'nâ içindir. Bundan dolayı bu sıfatlarla tavsif olunduktan sonra onun mahluklardan hiçbirine benzemediğini, müşriklerin tahayyül etmek istedikleri şirk şâibelerinden münezzeh olduğunu sarahatle bir daha anlatmak için buyuruluyor ki: {سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ} Tenzih O Allah Sübhân'a, onların koştukları şirkten ❁ yani mahluklardan birtakımları tekebbür ederek, cebbarlık yapmak isteyerek yahut öyle yapmak

---

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 398; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:
هذا الذي ذكرنا معاني الجبار في صفة الله تعالى، وللجبار معان في صفة الخلق: أحدهما: المسلط كقوله: «وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ» (ق ٥٠/٤٥). والثاني: القوي العظيم الجسم، كقوله: «إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ» (المائدة ٥/٢٢). وقوله: «إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا» (القصص ٢٨/١٩). والثالث: التكبر على عبادة الله، كقوله: «وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» (مريم ١٩/٣٢). والرابع: القتال كقوله: «بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ» (الشعراء ٢٨/١٣٠). وقوله: «إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ»، ذكر ذلك ابن الأنباري. ومضى الكلام على كل واحد في موضعه.

2 B: "bâbından".

3 B: "azametini".

isteyenlere perestiş eyleyerek Allah teâlâ'nın bu zikrolunan sıfatlarına şirk koşuyorlar. Hâlbuki Allah öyle şirklerden münezzehtir. Onlar Allah'tan uzak, çok uzaktır. O'nun ceberûtu, tekebbürü[1] onlarınkine benzemez. Çünkü onlar kendi nefislerinde mahluk ve haddizâtında noksandırlar. Tekebbürleri de zâtî olan noksanlarına bir yalancılık ilâve etmekten ibaret kalır. Allah teâlâ ise bütün büyüklüklerin, bütün kuvvetlerin, izzetlerin sâhibidir. Onun tekebbürü kemâl üstüne kemâldir. Onun için Allah teâlâ o büyüklüğüne hiçbir gubar kondurmaz. Ezelî ve zâtî olan nezâhet ve kudsiyetiyle onu her bir şirk şâibelerinden[2] tenzih eder. O öyle Sübhan, öyle Subbûh u Kuddûs'tur. Çünkü {هُوَ اللّٰهُ} O öyle Allah'tır ki {الْخَالِقُ} Hâlık ۞ sâirleri ise mahluktur. Yukarılarda birkaç kereler geçtiği vechile bizim "yaratmak" tâbir ettiğimiz halk fiili iki mâna ifade eder. Birisi takdir etmek, yani eşyânın bütün tafsîlâtıyla mikdar ve merâtibini tâyin [4876] eylemektir. Zira bir şeyi tamamıyla takdir etmek onun bütün eşyâ arasındaki mikdar ve mertebesini bilmeye, bu da hepsini tamamıyla bilmeye mütevakkıftır. Bu takdir mânası itibariyledir ki "halk" ekseriya mikdar ve kemmiyeti bulunan şeylerde isti'mâl olunur. İkincisi, yok olan şeye vücud vermek, hiçbir asıl ve misâli[3] yok iken îcad ve ihtirâ' eylemektir. Bazen bir şeyden diğer bir şey îcad etmek mânasına da kullanılır. Lâkin[4] bu mânaya daha ziyade "inşâ" tâbir olunur. Mahluklara nisbet edilebilen en yüksek sanatlar, Allah teâlâ'nın takdir buyurduğu keşf ü inşâ mâhiyetinden ileri geçemez. Çünkü mahluk fiilinin bütün tafsîlâtını takdir edemez, bir atom îcad eyleyemez, böyle bir yaratış nâmütenâhî ilm ü kudrete bağlıdır. Mahluk ise bunun ancak mütenâhî bir haddine mazhar olabilir. Her şeyi tam mânasıyla takdir ve îcad ederek yaratan hâlık ancak Allah teâlâ'dır. O öyle hâlık ki[5] {الْبَارِئُ} Bâri' ۞ yani öyle temiz yaratıcı ki halkettiklerini temiz ve sağlam bir nizam üzere seçip tesviye ve tekâmül ettirerek birbirinden farklı

1 H -"tekebbürü".
2 B: "şâibesinden".
3 B: "misli".
4 H: "ki".
5 H ve F -"ki".

evsâf ve havâs ile temeyyüz[1] ettirir. Hemze ile "berâ'" veya "berâet"ten "Bâri'" ism-i şerîfinin iştikākı hakkında da yukarılarda îzâhât geçmişti. *Mefâtîhü'l-Gayb*'da der ki: "'Bâri" ismi, 'sâni'' ve 'mûcid' gibi olmakla beraber ecsâmın ihtirâ'ını ifade eder. Onun için halka 'beriyye' denilir de, levn ve ta'm gibi a'râza denilmez."[2] أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللّٰهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ وَذَرَأَ وَبَرَأَ gibi bazı ed'iye-i me'sûrede[3] vârid olan "halaka" ve "zere'e" ve "bere'e" fiillerine nazaran "Bâri'" ism-i şerîfi hilkatin tekâmül mertebelerindeki îcadlara nâzır olduğu anlaşılıyor. {الْمُصَوِّرُ} Musavvir, O ﷻ mahlûkātın suret ve keyfiyetlerini dahi takdir edip dilediği vechile îcad ederek tasvir edici ancak O'dur. هُوَ الَّذٖى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُ [Âl-i İmrân 3/6], اَلَّذٖى[4] خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَ فٖٓى اَىِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ [el-İnfitâr 82/7][5]. Râgıb der ki: [4877] "'Sûret', a'yânın kendisiyle müntekış olup sâirlerinden temeyyüz ettiği ne ise odur. Bu da iki türlüdür. Birisi hissolunan surettir ki onu avam da havas da, hatta insan ile beraber hayvanlardan birçoğu da idrak eder; meselâ görülen bir hayvanın sureti gibi. Biri de mâkul olan surettir ki bunu umum değil, havas idrak eder. Meselâ insana muhtas olan akıl ve reviyyet ve eşyânın birbirlerine nazaran hâssalarını ifade eden me'ânî gibi ki وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ [el-A'râf 7/11] gibi âyetlerde bu[6] iki suretin ikisine de işaret olunmuştur."[7]

---

1 M ve B: "temyîz".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 514:

ثم قال: «البارئ» وهو بمنزلة قولنا: صانع وموجد إلا أنه يفيد اختراع الأجسام، ولذلك يقال في الخلق: «برية» ولا يقال في الأعراض التي هي كاللون والطعم.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 419:

حدثنا أبو التياح، قال: قلت: لعبد الرحمن بن خنبش التميمي، وكان كبيرا،: أدركت رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: نعم، قال: قلت: كيف صنع رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة كادته الشياطين، فقال: إن الشياطين تحدرت تلك الليلة على رسول الله صلى الله عليه وسلم من الأودية، والشعاب، وفيهم شيطان بيده شعلة نار، يريد أن يحرق بها وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فهبط إليه جبريل، فقال: يا محمد قل، قال: «ما أقول؟» قال: قل: «أعوذ بكلمات الله التامة من شر ما خلق، وذرأ وبرأ، ومن شر ما ينزل من السماء، ومن شر ما يعرج فيها، ومن شر فتن الليل والنهار، ومن شر كل طارق إلا طارقا يطرق بخير، يا رحمن»، قال: فطفئت نارهم، وهزمهم الله تبارك وتعالى.

4 H, F, M ve B -"اَلَّذٖى".

5 "Ki seni yarattı, düzenine koydu, tenasüb ve itidal verdi, dilediği herhangi bir surette terkîb etti."

6 M ve B -"bu".

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 497:

الصُّورَةُ: ما ينتقش به الأعيان ويتميّز بها غيرها وذلك ضربان: أحدهما محسوس يدركه الخاصّة والعامّة، بل يدركه الإنسان وكثير من الحيوان، كَصُورَةِ الإنسانِ والفرس والحمار بالمعاينة، والثاني: معقول يدركه الخاصّة دون العامّة، كالصُّورَةِ التي اختصّ الإنسان بها من العقل والرّويّة والمعاني التي خصّ بها شيء بشيء، وإلى الصُّورَتَيْنِ أشار بقوله تعالى: «ثُمَّ صَوَّرْناكُمْ» (الأعراف ٧/١١).

Allah teâlâ'nın sıfatları, isimleri bunlardan ibaret de değil {لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى} esmâ-i hüsnâ hep O'nun, yani Allah teâlâ'nın evsâfını ifade eden isimleri bu zikrolunanlardan ibaret değildir. En güzel, en yüksek mânalara delâlet eden en güzel isimler hep O'nundur. ۞ Nitekim Sûre-i A'râf'ta وَلِلّٰهِ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوهُ بِهَا [7/180], Sûre-i Tâhâ'nın evvelinde de اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى [20/8] buyurulmuştur. "En güzel isimler" demek olan işbu "esmâ-i hüsnâ" tâbiri lisân-ı şer'de bilhassa Allah teâlâ'nın isimlerine ıtlak olunur. Bunların bazısı zat ismi, bazısı sıfât ismidir. Yalnız[1] "Allah" ism-i celâli hepsini câmi' olan zat ismi, diğerleri sıfât ismidir. Rahmân ismi ism-i sıfat olmakla beraber Allah'tan başkasına ıtlâkı câiz olmayan hâs isimlerdendir[2]. Sıfatlar, sıfât-ı zâtiye, sıfât-ı fi'liye, sıfât-ı ma'neviyedir. Sıfât-ı zâtiye zat ile kāim sıfât-ı selbiye ve sıfât-ı sübûtiyedir. Sıfât-ı selbiye vücûb-i vücûd, kıdem, bekā, muhalefet^ün^ li'l-havâdis, yani hâdisâta benzememek gibi nefy-i teşbih ile kudsiyet ve nezâhet ifade eden sıfatlardır ki Kuddûs ve Selâm, Ehad, Vâhid, Evvel ve Âhir gibi isimler bu haysiyetledir. Sıfât-ı sübûtiye hayat, ilim, sem', basar, irade, kudret, kelâm, tekvin sıfatlarıdır. [4878] Hay, alîm, semî', basîr, mürîd, kadîr, mütekellim ve[3] hâlık isimleri gibi isimler sıfât-ı zâtiye hasebiyledir. Sıfât-ı fi'liye, sıfât-ı zâtiyenin âsâr ve ahkâm ile zuhûrunu ifade eden tekvin sıfatının tecelliyâtıdır ki خَالِق، بَارِي، مُصَوِّر، مُبْدِع، مُبْدِئ، مُعِيد، مُحْيِي، مُمِيت، رَزَّاق، وَهَّاب، غَفَّار، سَتَّار isimleri gibi esmâ bu haysiyetledir. Her fiilin husûsiyetine göre müstakillen isim ıtlâkı veya şâibeli bir kayd ile takyîdi câiz olmaz; mütekābilen nazar-ı dikkate alınmak, edeb ile cihet-i hüsn ve kemâl gözetilmek ve Şâri'in ıtlâkātına riayet edilmek iktizâ eder. Meselâ Beyhakī'nin tenbih ettiği vechile "Dârr" ismi yalnız olarak söylenmez, "Nâfi'" ismi ile beraber söylenmek lâzım gelir.[4] يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُٓ اَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهٖۜ لَبِئْسَ الْمَوْلٰى وَلَبِئْسَ الْعَشٖيرُ [el-Hac 22/13] buyurulmuştur.

---

1 F, M ve B -"Yalnız".
2 M ve B: "ismidir".
3 H ve F -"ve".
4 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 187:
ومنها «الضار النافع» قال الحليمي في معنى الضار إنه الناقص عبده مما جعل له إليه الحاجة وقال في معنى النافع إنه الساد للخلة أو الزائد على ما إليه الحاجة وقد يجوز أن يدعى الله جل ثناؤه باسم النافع وحده ولا يجوز أن يدعى بالضار وحده حتى يجمع بين الاسمين كما قلت في الباسط والقابض.

"Kâbız" ve "Bâsıt" isimleri de böyledir. Nitekim Kur'an'da **يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ** [el-Bakara 2/245], **عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ** [Âl-i İmrân 3/4; el-Mâide 5/95; İbrâhim 14/47], **الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ** beraber vârid olmuştur. Şüphe yok ki Allah teâlâ Hâlıku külli şey'dir. Bütün hayvânâtı da O yaratmıştır. Fakat sadece خَالِقُ الْقِرَدَةِ وَالْخَنَازِيرِ demek câiz olmaz, edebe münâfî olur. Bundan dolayı Mu'tezile "Allah şerrin hâlıkı değildir" demeye kadar gitmişlerse de bu da doğru değildir. Fakat yalnız "hâlıku'ş-şer" dememeli, mukabiliyle beraber "hâliku'l-hayri ve'ş-şer" yahut "hayruhu ve şerruhu minallahi teâlâ" demeli, sıfât-ı ma'neviyeye de riayet eylemelidir. Sıfât-ı ma'neviye: Allah teâlâ'nın ahlâkını ve sıfât ve esmâsının ahkâm ve kemâlini ifade eden azamet ve kibriyâ, celâl ve cemâl, izzet, adalet, hikmet, hilim, sabır, fazl[1], şedîdü'l-ikāb, serî'u'l-hisâb gibi evsâf ve esmâ bu kabildendir. Bunlara "nu'ût" dahi denilir. Hâsılı Allah teâlâ'nın zâtı bir, esmâ-i hüsnâsı çoktur. Kur'an'da zikrolunanlar buradakilerden ibaret değildir. Buhârî, Müslim ve sâirede Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan rivayet olunan bir hadîs-i sahîhte Allah teâlâ'nın doksan dokuz ismini ihsâ edenin cennete gireceği[2] [4879] إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ diye haber verilmiş[3] ve وَهُوَ وَتْرٌ يُحِبُّ الْوَتْرَ O tektir teki sever"[4] buyurulmuştur.

Beyhakī[5] *Kitâbü'l-esmâi ve's-sıfât*'ta birkaç tarîk ile Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan şu tafsîli rivayet etmiştir: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَهُوَ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا اِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ الْغَفَّارُ الْقَهَّارُ الْوَهَّابُ الرَّزَّاقُ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الْخَافِضُ الرَّافِعُ الْمُعِزُّ الْمُذِلُّ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الْحَكَمُ الْعَدْلُ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ الْحَلِيمُ الْعَظِيمُ الْغَفُورُ الشَّكُورُ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ الْحَفِيظُ الْمُقِيتُ الْحَسِيبُ[6] الْجَلِيلُ الْكَرِيمُ الرَّقِيبُ الْمُجِيبُ الْوَاسِعُ الْحَكِيمُ الْوَدُودُ الْمَجِيدُ الْبَاعِثُ الشَّهِيدُ الْحَقُّ الْوَكِيلُ الْقَوِيُّ الْمَتِينُ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ الْمُحْصِي الْمُبْدِئُ الْمُعِيدُ الْمُحْيِي الْمُمِيتُ الْحَيُّ الْقَيُّومُ الْوَاجِدُ الْمَاجِدُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ الْقَادِرُ الْمُقْتَدِرُ الْمُقَدِّمُ الْمُؤَخِّرُ الْأَوَّلُ الْآخِرُ الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ الْوَالِي

---

1 B -"celâl ve cemâl, izzet, adalet, hikmet, hilim, sabır, fazl".
2 H, F, M ve B: "gireceğini".
3 Buhârî, Şurût, 18; De'avât, 68.
4 Buhârî, De'avât, 68.
5 F: "Beyhakī'nin".
6 H: "المسبب".

الْمُتَعَالِي الْبَرُّ التَّوَّابُ الْمُنْتَقِمُ الْعَفُوُّ الرَّؤُوفُ مَالِكُ الْمُلْكِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الْمُقْسِطُ الْجَامِعُ الْغَنِيُّ الْمُغْنِي الْمَانِعُ الضَّارُّ النَّافِعُ النُّورُ الْهَادِي الْبَدِيعُ الْبَاقِي الْوَارِثُ الرَّشِيدُ الصَّبُورُ[1] *Câmiu's-Sağir*'în kaydı vechile bu hadîsi Tirmizî, İbn Hibbân, Hâkim dahi rivayet eylemişlerdir.[2] Ma'amâfîh Allah teâlâ'nın[3] Kitab ve sünnette sarâhaten veya delâleten[4] sâbit olan isimleri bunlara da münhasır değildir. Nitekim diğer bir rivayette sayılan doksan dokuzda şu isimler de mezkurdur: اَلْإِلٰهُ، الرَّبُّ، الْحَنَّانُ، الْمَنَّانُ، الْبَارِي[5]، الْأَحَدُ، الْكَافِي، الدَّائِمُ، الْمَوْلَى، النَّصِيرُ، الْمُبِينُ، الْجَمِيلُ، الصَّادِقُ، الْمُحِيطُ، الْقَرِيبُ، الْقَدِيمُ[6]، الْوِتْرُ، الْفَاطِرُ، الْعَلَّامُ، الْمَلِيكُ، الْأَكْرَمُ، الْمُدَبِّرُ، الْقَدِيرُ، الشَّاكِرُ، ذُو الطَّوْلِ، ذُو الْمَعَارِجِ، ذُو الْفَضْلِ، الْكَفِيلُ.[7]

Kur'an'da Rabbü'l-âlemîn, Rabbü'l-Arşi'l-azîm, Mâliki yevmi'd-dîn, Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde, Allâmu'l-guyûb, Gāfiru'z-zenb[8], Kābilü't-tevb, Refî'u'd-derecât, Zü'l-Arş, Fa''âlün limâ yürîd, Lâ-yüs'elü ammâ yef'al gibi daha bazı esmâ ve evsâf mezkur olduğunda da şüphe yoktur. Bunlar evvelkilere ircâ' olunabilirse de Allah'tan başkasına ıtlak olunamayacak hususiyetleri de hâizdir. Kezâlik Peygamber'in Buhârî ve [4880] Müslim'de rivayet olunan dualarında Münzilü'l-Kitâb, Mücri's-sehâb, Hâzimü'l-ahzâb[9] isimleri de başkasına ıtlak olunamayacak isimlerdendir.

İbn Kesîr tefsirinde demiştir ki: "Esmâ-i hüsnânın doksan dokuza münhasır olmadığına İmam Ahmed b. Hanbel Hazretleri'nin *Müsned*'inde senediyle Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet ettiği hadis de delâlet eder."[10] Beyhakī de *Kitâbü'l-esmâi ve's-sıfât*'ta bu hadîsi Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri'ne muttasıl senediyle şöyle rivayet eylemiştir: "Abdullah b. Mes'ûd dedi ki: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا

1 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 22.
2 Tirmizî, De'avât, 73/3507; İbn Hibbân, *Sahîh,* I, 380; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 62; Süyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr,* no: 4755.
3 H: "teâlâ".
4 B -"sarâhaten veya delâleten".
5 Burada البارى hemzesizdir [Müellifin notu].
6 M ve B: "الدائم".
7 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 32.
8 B -"Gāfiru'z-zenb".
9 Buhârî, Cihâd, 111.
10 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 391, 452.

أَصَابَ مُسْلِمًا قَطُّ هَمٌّ وَلَا حَزَنٌ فَقَالَ: «اَللّٰهُمَّ إِنِّي عَبْدُكَ وَابْنُ عَبْدِكَ وَابْنُ أَمَتِكَ، نَاصِيَتِي بِيَدِكَ، مَاضٍ فِيَّ حُكْمُكَ، عَدْلٌ فِيَّ قَضَاؤُكَ، أَسْأَلُكَ بِكُلِّ اسْمٍ هُوَ لَكَ سَمَّيْتَ بِهِ نَفْسَكَ أَوْ أَنْزَلْتَهُ فِي كِتَابِكَ أَوْ عَلَّمْتَهُ أَحَدًا مِنْ خَلْقِكَ أَوِ اسْتَأْثَرْتَ بِهِ فِي عِلْمِ الْغَيْبِ عِنْدَكَ أَنْ تَجْعَلَ الْقُرْآنَ رَبِيعَ قَلْبِي وَجِلَاءَ حُزْنِي وَذَهَابَ هَمِّي وَغَمِّي» إِلَّا أَذْهَبَ اللّٰهُ عَنْهُ هَمَّهُ وَأَبْدَلَهُ مَكَانَ هَمِّهِ فَرَحًا. Yani "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Herhangi bir müslim bir merak veya hüzne dûçar olur da «Allah'ım, ben Senin kulunum ve kulunun oğlu ve cariyenin oğluyum; nâsiyem Senin yedindedir. Bende hükmün cârî, hakkımda kazân adalettir. Senin olan, Senin kendine tesmiye ettiğin veya kitabında indirdiğin veya halkından birine bildirdiğin veya kendi indinde ilm-i gaybda kendine tahsis buyurduğun her isim ile senden dilerim ki Kur'ân'ı kalbimin baharı, hüznümün cilâsı, hemm ü gamımın zehâbı kılasın» derse, her hâlde Allah teâlâ onun merakını giderir, hemminin yerine ferah verir.' Dediler: 'Yâ Resûlallah, bu kelimâtı öğrenmeyelim[1] mi?' 'Evet, bunları işiten her kimsenin öğrenmesi gerektir' buyurdu."[2]

Yine Beyhakī sened-i muttasıl ile Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan rivayet etmiştir; Müşârün ileyhâ: "Yâ Resûlallah! Allah teâlâ'nın kendisine dua edildiği zaman icâbet [4881] buyurduğu ismini bana öğret" demişti, Resûlullah: "Kalk abdest al, mescide gir, iki rekat namaz kıl, sonra dua et, ben dinleyeyim" bụyurdu. O da öyle yaptı, sonra dua için oturduğunda Resûlullah, اَللّٰهُمَّ وَفِّقْهَا "Allahım onu muvaffak kıl" dedi, o da şöyle dua etti: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِجَمِيعِ أَسْمَائِكَ الْحُسْنَى كُلِّهَا، مَا عَلِمْنَا مِنْهَا وَمَا لَمْ نَعْلَمْ، وَأَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ الْعَظِيمِ الْأَعْظَمِ الْكَبِيرِ الْأَكْبَرِ الَّذِي مَنْ دَعَاكَ بِهِ أَجَبْتَهُ وَمَنْ سَأَلَكَ بِهِ أَعْطَيْتَهُ Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "isabet ettin isabet ettin" diyordu[3], demiştir.[4]

---

1 F, M ve B: "öğrenelim".

2 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 27-30:

قال عبد الله بن مسعود، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أصاب مسلما قط هم ولا حزن فقال: «اَللّٰهُمَّ إني عبدك وابن عبدك وابن أمتك، ناصيتي بيدك، ماض في حكمك، عدل في قضاؤك، أسألك بكل اسم هو لك سميت به نفسك أو أنزلته في كتابك أو علمته أحدا من خلقك أو استأثرت به في علم الغيب عندك أن تجعل القرآن ربيع قلبي وجلاء حزني وذهاب همي وغمي» إلا أذهب الله عنه همه وأبدله مكان همه فرحا. قالوا: يا رسول الله ألا نتعلم هذه الكلمات؟ قال: بلى ينبغي لمن سمعهن أن يتعلمهن.

3 F, M ve B: "buyurdu".

4 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 30-31:

عن عائشة أم المؤمنين، أنها قالت: يا رسول الله علمني اسم الله الذي إذا دعي به أجاب، قال لها صلى الله عليه وسلم: «قومي فتوضئي وادخلي المسجد فصلي ركعتين، ثم ادعي حتى أسمع»، ففعلت، فلما جلست للدعاء قال النبي صلى الله عليه وسلم: «اَللّٰهُمَّ وفقها» فقالت: اَللّٰهُمَّ إني أسألك بجميع أسمائك

Bu hadislerdeki bu dualardan anlaşılıyor ki Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsından Kitab'da indirmediği, kimseye bildirmediği, ilm-i gaybda yalnız kendisinin bildiği isimleri de vardır. Şu hâlde evvelki hadiste "Allah teâlâ'nın doksan dokuz, yani bir müstesnâ olmak üzere yüz ismi vardır, onları ihsâ eden cennete girer" buyurulması, Allah'ın mâlum olabilen esmâ-i hüsnâsından doksan dokuzunu ihsâ eden, yani belleyip sayan yahut Allah ile muamelesinde onların hudûdunu muhafaza edip güzelce riayet eyleyen kimse cennete girer mânasına olmak gerektir. Tam yüz sayılmayıp da biri müstesnâ olarak doksan dokuz addedilmesinin hikmeti de اِنَّهُ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ diye beyan buyurulmuştur ki, Allah tek olduğu için esmâ-i hüsnâsının ta'dâdında da tek adede riayet müstehab olduğu anlatılmıştır. Namazlardan sonra tesbih dualarında otuz üç sübhanallah, otuz üç elhamdülillah, otuz üç Allahuekber denilerek teker teker mecmû'unun doksan dokuza iblağ edilmesi de bu hikmet ile mütenâsibdir. Şu da şâyân-ı dikkattir ki aynı hadiste وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ buyurulmakla esmâullahtan birinin de اَلْوِتْرُ olduğu iş'âr olunarak yüz isim anlatılmış, ancak ta'dâdında bir[1] istisnâ edilerek doksan dokuz sayılmıştır. Bu suretle esmânın doksan dokuza münhasır olmadığı da aynı hadiste[2] ifham edilmiş demektir.

[4882] Velhâsıl doksan dokuz esmâyı belleyip ihsâ etmenin marifetullah hususunda ve duanın müstecâb olmasında büyük fazileti bulunduğu vârid olan müte'addid rivayetlerle haber verilmiş ve ol babda müstakil eserler yazılmış olmakla beraber Allah teâlâ'nın bildirdiği ve bildirmediği daha birçok esmâ-i hüsnâsı vardır. {يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O'na bütün göklerde ve yerde ne varsa hepsi tesbih eder, tenzih eder[3]; وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ [el-İsrâ 17/44] bak. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve O öyle Azîz, öyle Hakîm'dir. ❁ Bütün kemâlâtın hepsini câmi'dir. Zira

---

الحسنى كلها، ما علمنا منها وما لم نعلم، وأسألك باسمك العظيم الأعظم، الكبير الأكبر الذي من دعاك به أجبته، ومن سألك به أعطيته قال: يقول النبي صلى الله عليه وسلم: أصبته أصبته.

1 F, M ve B: "ta'dadda biri".
2 H: "olmadığı aynı hadiste de".
3 H -"tenzih eder".

nâmütenâhî kesret ve teşa"ubâtıyla bereber bütün kemâlât, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ isimleriyle ifade olunan sıfât-ı[1] zâtiyeye râci' olur: kemâl-i izzet, kemâl-i hikmet. Kemâl-i izzet hiçbir şâibe kabul etmeyen kemâl-i kudreti, kemâl-i hikmet de kemâl-i ilm ile nizâm-ı sun'u ifade eder. Gerek semâvât ve gerek Arz'da vücûdun hangi zerresinden bakılsa künhüne nüfuz mümkin olmayan bu iki sıfatın tecellîsi görünür ki bunlar ancak Zâtullah'ta birleşir. Allah teâlâ hiçbir tesire mahkum olmayan kemâl-i izzeti ile bütün esbâbın fevkinde misâlsiz ve muhtelif hârikalar ibdâ'ına kādir ve hiç şirket kabul etmez bir gālibdir. Bununla beraber hiçbir noksan kabul etmeyen kemâl-i ilm ve hikmeti ile ibdâ'âtını yekdiğerine rabtederek muntazam yollarla tenvî' ve teksir ve bu sayede kullarını dahi hikmetten hikmete feyz-i rahmetiyle bekâm eden bir Hakîm'dir. Bu nükteye işaret için الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ isimleri سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ fâsılasından evvelki الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ isimleriyle mütenâzır olarak âhiri evvele ircâ' etmek üzere sûrenin evvel ve âhirinde tekrar olunmuştur. Binâen'aleyh O'nun izzetine dokunmaktan korkmalı; takdis, [4883] tenzih, tesbih[2] ederek iman ve takvâ ile yarın için çalışmalı, rahmetiyle vaad buyurduğu fevz ü murâda ermelidir.

İşbu Sûre-i Haşr'ın âhirindeki bu âyetlerin büyük faziletleri olduğuna dair müte'addid rivayetler vardır. Ezcümle İmam Ahmed, Dârimî, Tirmizî, Taberânî, İbn Dureys[3] ve *Şu'ab*'da Beyhakī Ma'kıl b. Yesar radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim sabahleyin üç kere أَعُوذُ بِاللهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ der[4] sonra Sûre-i Haşr'in âhirinden üç âyeti okursa Allah teâlâ ona yetmiş bin melek müvekkel kılar, akşama kadar ona salavat getirirler ve eğer o gün vefat ederse şehîden vefat eder. Onları akşamleyin söyleyen de o menzilede olur."[5] Deylemî de merfû'an İbn Abbas'tan şöyle rivayet etmiştir: "Allah'ın

1 H ve F: "sıfat".
2 F, M ve B: "tesbih, tenzih".
3 M: "Darîs"; B: "Dâris".
4 F, M ve B: "den".
5 Bu vechile sabah namazlarından sonra okunması teâmül olmuştur [Müellifin notu].

İsm-i A'zamı Sûre-i Haşr'ın âhirinde[1] altı âyettedir."[2] Nîsâbûrî Ebû Ali Abdurrahman b. Muhammed *Fevâid*'inde Muhammed b. Hanefiyye'den tahric etmiştir: Berâ b. Âzib radıyallâhu anh Ali b. Ebî Tâlib kerremallahu teâlâ[3] vecheh Hazretleri'ne demişti: "Senden Allah aşkına recâ ederim, Rahman teâlâ azze ve celle'nin gönderdiklerinden bilhassa Cibrîl'in Resûlullah'a getirdiklerinden, Resûlullah aleyhissalâtü vesselâm'ın bilhassa sana öğrettiklerinden en efdalini bana sûret-i mahsûsada öğretmez misin?" Hazret-i Ali "yâ Berâ!" dedi, "Allah'a İsm-i A'zam'ı ile dua etmek istersen Sûre-i Hadîd'in evvelinden on âyeti ve Sûre-i Haşr'in âhirini oku, sonra de ki: يَا مَنْ هُوَ هٰكَذَا، وَلَيْسَ شَيْءٌ هٰكَذَا غَيْرُهُ 'Ey O böyle olan ve O'ndan başka böyle bir şey olmayan Zât-ı ecell! Senden dilerim ki bana şöyle şöyle yap.' Vallahi yâ Berâ, benim aleyhime dua etsen yere geçerim."[4] Deylemî, Hazret-i Ali'den ve İbn Mes'ûd'dan Resûlullah'a merfû'an "لَوْ اَنْزَلْنَا ilâ âhiri's-sûre rukye-i sudâ'dır" diye rivayet eylemiştir.[5] Hatîb-i Bağdâdî *Tarih*'inde tahric edip [4884] demiştir ki: "Bize Hâfız Ebû Ubeyd şöyle inbâ etti: Gulâm-ı İbn Şünbûz nâmıyla mâruf mukrî Ebu't-Tayyib Mahmud b. Ahmed b. Yusuf b. Cafer inbâ etti: İdris b. Abdülkerim el-Haddad inbâ etti, dedi ki: 'Ben Halef'ten kıraat okudum, işbu لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ âyetine geldiğimde «elini» dedi «başına koy, çünkü ben Hamza'dan kıraat okudum, bu âyete geldiğimde, elini, dedi, başına koy, çünkü ben A'meş'ten kıraat okudum. Bu âyete geldiğimde, elini, dedi, başına koy, çünkü ben Yahya b. Vessab'dan kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dedi, başına koy,

---

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 26; Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 22:

عن معقل بن يسار عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من قال حين يصبح ثلاث مرات: أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم، ثم قرأ الثلاث آيات من آخر سورة الحشر، وكل الله به سبعين ألف ملك يصلون عليه حتى يمسي، إن مات في ذلك اليوم مات شهيدا، ومن قالها حين يمسي كان بتلك المنزلة.

1 F, M ve B: "âhirinden".

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 280; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 416:

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اسم الله الأعظم في ست آيات في آخر سورة الحشر.

3 F, M ve B -"teâlâ".

4 Ebû Ali Abdurrahman b. Muhammed, *Fevâid,* s. 22; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 122:

الحسن بن محمد ابن الحنفية، عن أبيه، عن علي بن أبي طالب، أن البراء بن عازب قال له: أسألك بالله ألا ما خصصتني بأفضل ما خصك به رسول الله صلى الله عليه وسلم، مما خصه به جبريل، مما بعث إليه به الرحمن. قال: يا براء، إذا أردت أن تدعو الله باسمه الأعظم فاقرأ أول الحديد وعشر آيات من أواخر سورة الحشر، ثم قل: يا من هو هكذا، وليس شيء هكذا إلا هو، أسألك أن تفعل لي كذا وكذا، فوالله يا براء لو دعوت علي لخسف بي.

5 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 226:

ابن مسعود: قرأت على جبريل القرآن فلما بلغت إلى قوله «لو أنزلنا هذا القرآن على جبل» قال لي ضع يدك على رأسك فإنها رقية للصداع.

çünkü ben Alkame'den ve Esved'den kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dediler, başına koy, çünkü biz Abdullah radıyallâhu anh'tan kıraat okuduk. Bu âyete geldiğimizde elinizi, dedi başınıza koyunuz, çünkü ben Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dedi, başına koy, çünkü Cibrîl bana bu âyeti indirdiğinde elini, dedi, başına koy, çünkü bu her derdden şifâdır sâmdan başka ki sâm ölümdür.»'"[1] Daha bunlar gibi birtakım âsâr vardır. Fakat fıkh-ı Hanefî'den *Mebsût*-ı Serahsî'de naklolunduğu üzere Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri "Kur'ân'ın nüzûlünden asıl maksad mücerred kıraat değil, mûcebince ameldir"[2] demiş olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Onun için her derde şifa olan bu âyetleri okumaktan maksad efsunculuk yapmak veya sabâdan[3], segâhtan makam çatlatmak değil, elini başına koyarak düşünmek ve marifet ile bezenip haşyetullah ile dolarak يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ emri mûcebince yarın için hazırlanmaktır. Çünkü yarın O Azîz-i Hakîm'in huzûrunda imtihan olacaktır. Nitekim bu hikmete mebnî Sûre-i Haşr'i İmtihan Sûresi tâkip edecektir. Ey o esmâ-i hüsnânın, o azamet-i [4885] kibriyânın, o kemâlât-ı kusvânın sâhibi olan Azîz-i Hakîm, Raûf-i Rahîm Allahım! Bizleri ve iman ile geçmişlerimizi mağfiretinle bekâm et, gönüllerimizde mü'min kardeşlerimize karşı hiçbir gıll u gış bırakma, iman ve mahabbetimizi müzdâd, izzetinle i'zâz, hikmetinle âbâd, rahmetinle dilşâd et. Sen öyle Rahmân, öyle Rahîm, öyle Azîz, öyle Hakîm'sin yâ Rab![4]

---

1 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* I, 394:
أخبرنا أبو نعيم الحافظ قال نبأنا أبو الطيب محمد بن أحمد بن يوسف بن جعفر المقرئ البغدادي –قدم علينا– قال نبأنا إدريس بن عبد الكريم الحداد قال قرأت على خلف فلما بلغت هذه الآية: «لو أنزلنا هذا القرآن على جبل» (الحشر ٢١/٥٩). قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على حمزة فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على الأعمش فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على يحيى بن وثاب فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على علقمة والأسود فلما بلغت هذه الآية قالا: ضع يدك على رأسك، فإنا قرأنا على عبد الله فلما بلغنا هذه الآية قال: ضعا أيديكما على رءوسكما، فإني قرأت على النبي صلى الله عليه وسلم فلما بلغت هذه الآية قال لي: ضع يدك على رأسك، فإن جبريل لما نزل بها إلي قال لي: ضع يدك على رأسك فإنها شفاء من كل داء إلا السام؛ والسام الموت.

2 Serahsî, *el-Mebsût,* I, 199-200:
وقال سعد بن أبي وقاص: من قرأ خلف الإمام فسدت صلاته، والمعنى فيه أن القراءة غير مقصودة لعينها بل للتدبر والتفكر والعمل به، قال ابن مسعود رضي الله تعالى عنه: أنزل القرآن ليعمل به، فاتخذ الناس تلاوته عملا، وحصول هذا المقصود عند قراءة الإمام وسماع القوم، فإذا اشتغل كل واحد منهم بالقراءة لا يتم هذا المقصود.

3 H: "sabahtan"; F, M ve B: "sabahîden".

4 B +"(17 Temmuz 1941) ١٣٦٠ بيد الفقير محمود يازير غفر له ٢٢ جمادى الآخر سنة".

[4886]

سُورَةُ الْمُمْتَحِنَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثَ عَشْرَةَ اٰيَةً

MÜMTEHİNE SÛRESİ

Bu sûreye hâ'nın fethiyle "Mümtehane" veya kesriyle "Mümtehine" yahut "İmtihan Sûresi" denilir. En meşhuru evvelkisidir. Feth ile "Mümtehane" ism-i mef'ûl müfred müennes olup imtihan olunan kadın mânasına olarak nüzûlüne sebep olan kadının vasfıdır ki "Sûretü'l-Mer'eti'l-Mümtehane" takdîrinde olur. Ma'amâfîh "el-Cemâ'atü'l-Mümtehane" mânasına olmak da[1] muhtemildir. Kesr ile "Mümtehine" ise ism-i fâildir. Bu surette ya sûrenin vasfı olup izâfet mevsûfun[2] sıfatına izâfeti kabîlinden olur. Yahut bu sûrede imtihan emrini hâvî olan يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ âyetine işaret olarak سُورَةُ الْآيَةِ الْمُمْتَحِنَةِ takdîrinde küllün cüz'e izâfeti kabîlinden olur. "İmtihan Sûresi" denilmesi bütün mazmûnuna nazaran daha mutlak olarak vâzıhtır. Buna bir de "Meveddet Sûresi" denildiği dahi naklolunmuştur ki عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذٖينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً[3] âyeti münasebetiyle olmak gerektir. Nüzûlü hicretten muahhar olduğu için Medenîdir.

Âyetleri: On üçtür.

Kelimeleri: Üç yüz kırk sekizdir.

Harfleri: Bin beş yüz ondur.

Fâsılası: لم نرد harfleridir.

Mü'minlerin hâl-i harbde ve hâl-i sulhta kâfirlere karşı [4887] tâkip etmeleri iktizâ eden bazı ahlâk ve ahkâma ta'alluk eden işbu İmtihan Sûresi Sûre-i Haşr'in يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ [59/18]

---

1 F, M ve B -"da".
2 B: "mevsûfunu".
3 H ve F: "عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مَوَدَّةً".

hitâbesiyle başlayan hâtimesinin bir devamı sayılabilecek kadar yakın bir münasebeti ve âhirindeki izzet ve hikmet ile tenzih mazmunlarının muktezâsı olan birtakım evâmir ve nevâhî ile ta'lîmât ve irşâdâtı hâvî olmak itibariyle ona şiddetli bir ittisal ile alâkadardır.

Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ تُلْقُونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا
جَٓاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّۚ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْۜ اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِى
سَبِيلِى وَابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِى تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِۗ وَاَنَا اَعْلَمُ بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ وَمَٓا اَعْلَنْتُمْۜ وَمَنْ يَفْعَلْهُ
مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ ﴿١﴾ اِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَٓاءً وَيَبْسُطُٓوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ
وَاَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّٓوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَۜ ﴿٢﴾ لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْۚۛ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۚۛ يَفْصِلُ
بَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣﴾ قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فٖٓى اِبْرٰهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُۚ اِذْ قَالُوا
لِقَوْمِهِمْ اِنَّا بُرَءٰٓؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۘ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ
وَالْبَغْضَٓاءُ اَبَدًا حَتّٰى تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَحْدَهُٓ اِلَّا قَوْلَ اِبْرٰهِيمَ لِاَبِيهِ لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَٓا اَمْلِكُ لَكَ
مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَىْءٍۜ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَاِلَيْكَ اَنَبْنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴿٤﴾ رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً
لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاغْفِرْ لَنَا رَبَّنَاۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٥﴾ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ
لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَۜ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِىُّ الْحَمِيدُ ﴿٦﴾ عَسَى اللّٰهُ اَنْ
يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةًۜ وَاللّٰهُ قَدِيرٌۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٧﴾ لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ
عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ
يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٨﴾ اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَاَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ
وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ اَنْ تَوَلَّوْهُمْۚ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٩﴾

[4889] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Düşmanımı ve düşmanınızı dostlar yerine tutmayın. Siz onlara meveddet ilkā ediyorsunuz, onlar ise haktan size gelene küfrettiler. Rabbiniz Allah'a iman ediyorsunuz diye sizi ve Peygamber'i çıkarıyorlardı, eğer sizler Benim yolumda ve rızâm uğrunda cihad için çıktınızsa... Siz meveddetle onlara sır veriyorsunuz, hâlbuki Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da hepsini bilirim ve içinizden her kim onu yaparsa artık düz yolun ortasında şaşırmış olur (1). Eğer onlar size bir zafer bulurlarsa hepinize düşman kesilirler ve sizlere fenalıkla ellerini ve dillerini uzatırlar[1] *ve arzu ederler ki hep kâfir olsanız. (2). Ne hısımlarınızın ne de evlâdlarınızın size asla menfaati olmaz, O kıyamet gününde aranızı ayırır ve Allah hep amellerinizi gözetir (3). Sizin için güzel bir örnek İbrâhim ile beraberindekilerde oldu; vaktiyle onlar kavimlerine şöyle dediler: "Biz sizlerden ve Allah'tan başka taptıklarınızdan*[2] *berîyiz ve sizi tanımıyoruz, tâ ki siz Allah'ın birliğine iman edinceye kadar. Sizinle aramızda ebedî buğz u adâvet başladı." Ancak İbrâhim'in babasına "elbette senin*[3] *için istiğfar edeceğim, ma'amâfîh senin için Allah'tan hiçbir şeye gücüm yetmez" demesi müstesnâ. Dediler: "Yâ* [4890] *Rabbenâ! Biz ancak Sana tevekkül kıldık ve Sana gönül verdik ve bütün gidiş Sanadır (4). Yâ Rabbenâ! Bizleri o küfredenlerin fitnesi kılma ve bizlere mağfiret buyur, çünkü Sensin ancak öyle Azîz öyle Hakîm" (5). Hakikaten sizler için güzel bir örnek onlarda olmuştur, Allah'a ve âhiret gününe ümid besleyenler için. Her kim de aksine giderse haberi olsun ki Allah çok Ganî'dir, her hamd O'nundur (6). Umulur ki Allah sizinle onlar içinden düşmanlaştıklarınız arasında bir meveddet husûle getire*[4]. *Allah Kadîr'dir*[5]*, Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (7). Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan*

1 M ve B: "uzatır".
2 M: "taptıklarınızızdan"; B: "taptıklarımızdan".
3 B: "sizin".
4 B: "getirir".
5 B: "Kādir'dir".

çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez, çünkü Allah adalet yapanları sever (8). Allah sizi ancak size din hakkında kıtal yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanıza muzâheret eden kimselerden, onlara dostluk etmenizden nehyediyor, her kim de onlara dostluk ederse işte onlar kendilerine yazık eden zâlimlerdir (9).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّ۪ي وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ} ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Hâtıb b. Ebû Belte'a'nın bir mektubu olmuştur. Bu babda tefsir ve hadis kitaplarında vârid olan rivayetlerin hâsılı: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke fethine hazırlık yaptığı sıra halk arasında Hayber (yahut Huneyn) diye işâ'a edilmiş, ashabdan bazı kimselere ise murâdı Mekke olduğunu sırren söylemişti, Hâtıb b. Ebû Belte'a da bunlardan idi. Abdülmuttalib oğullarından birinin[1] âzâdlısı Sâre nâmında bir kadın Mekke'den Medine'ye Resûlullah'a gelmişti, Resûlullah ona "Müslüman olarak mı geldin?" buyurdu, kadın "hayır" dedi. "Muhâcir olarak mı [4891] geldin?" buyurdu, "hayır" dedi. "O hâlde ne sebeple geldin?" buyurdu, kadın "ehil, efendiler, aşiret sizsiniz, efendiler gittiler, ben de şiddetli ihtiyâca düştüm" dedi. Bunun üzerine Resûlullah bu kadına mu'âvenette bulunmak üzere Abdülmuttalib oğullarını teşvik etti. Giydirdiler, kuşattılar, erzak tedarik ettiler, yüklediler. Hâtıb b. Ebû Belte'a da bu kadına varıp on dinar vermiş ve bir bürd iksâ etmiş ve Mekke ahâlisine hitâben onunla gizli bir mektup göndermişti. Kadın yola çıktıktan sonra Cibrîl nâzil olup Peygamber'e haber verdi. Bunu Buhârî, Müslim, Tirmizî vesâire müte'addid tarîklerle Hazret-i Ali'den (radıyallâhu anh ve kerremallahu vecheh) şöyle[2] rivayet etmişlerdir;

---

1 Matbû *Keşşâf* nüshasında "Ebû Amr b. Sayfî b. Hâşim'in" denilmiş ise de, İbn Esîr'in* *Târîh-i Kâmil*'inde "Amr b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menâf'ın mevlâtı Sâre", *Kenzü'l-ummâl*'de İbn Asâkir'den "Ümm-i Sâre" diye mesturdur [Müellifin notu].

* F: "Kesîr'in"; M: "Esîr".

2 H -"şöyle".

Hazret-i Ali demiştir ki: “Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem benimle[1] Zübeyr'i ve Mikdâd'ı gönderdi, ‘hemen’ dedi ‘gidin, tâ Ravza-i Hâh'a[2] kadar varın, orada bir za‘îne (yani hevdec içinde yolcu bir kadın) var, onda bir mektup var, çabuk o mektubu ondan alıp bana getirin.’[3] Hemen çıktık, atlarımızı koşturarak tam Ravza'ya vardık, bir de baktık ki za‘înenin yanındayız. ‘Mektubu çıkar’ dedik, ‘bende mektup yok’ dedi. ‘Ya mektubu çıkarırsın yahut esvâbını soyunursun’ dedik, bunun üzerine ıkāsından, yani saç bağından (*İbn Cerîr ve İbn Asâkir'de rivayetlerin bazısında huczesinden yani uçkurluğundan, diğer bazısında kubülünden*) çıkardı,[4] biz de mektubu alıp Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne getirdik. Bunda مِنْ حَاطِبِ بْنِ أَبِي بَلْتَعَةَ إِلَى أُنَاسٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ بِمَكَّةَ diyor, onlara Peygamber'in bazı emirlerini[5] haber veriyordu. [4892] Bunun üzerine Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ‘bu ne yâ Hâtıb!’ dedi, ‘Yâ Resûlallah, acele buyurma, ben Kureyş'e mülsak[6] bir kişiyim, kendilerinden değilim. Maiyyetinizde bulunan muhâcirînin onlara akrabalıkları var, Mekke'deki ailelerini ve mallarını o sebeple himaye ederler. Benim ise içlerinden neseb cihetinden münasebetim olmadığı için yakınlarımı himaye etmelerine bir vesile olmak üzere onlara bir cemîle yapmak istedim, yoksa bunu ne bir küfür, ne dinimden irtidad, ne de İslâm'dan sonra küfre rızâ için yapmadım’ dedi. Resûlullah da ‘dosdoğru[7] söyledi’ buyurdu, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh ‘Yâ Resûlallah! Bana müsaade buyur boynunu vurayım’ dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da buyurdu ki: ‘O Bedir'de bulundu; ne bilirsin, Allah teâlâ'nın ehl-i Bedir hakkında bildiği var ki onlara, اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ

---

1 Diğer bazı rivayetlerde gönderilenlerin Ömer, Ali, Talha, Zübeyr, Ammar, Mikdad ve Ebû Mersed* radıyallâhu anhüm olduğu söylenmiştir [Müellifin notu].

* M: “Mirsed”.

2 Ravza-i Hâh, Mekke ile Medine arasında on iki mil mesafede bir mevzi ismidir [Müellifin notu].

3 Bazı rivayetlerde “imtinâ‘ ederse boynunu vurun” fıkrası da* vardır [Müellifin notu].

* H -“da”.

4 Bazı rivayetlerde kendisini Peygamber'e götürmemeleri şartıyla çıkardığı söylenmiştir [Müellifin notu].

5 F, M ve B: “emrini”.

6 Çünkü aslı Kureyş'ten değil, Abdullah b. Hamîd b. Züheyr b. Esed b. Abdüluzzâ'nın âzâdlısıydı [Müellifin notu].

7 B: “doğru”.

dilediğinizi yapın ben size mağfiret ettim buyurdu.' Bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ nâzil oldu."[1] Buhârî bu rivayette اَلْآيَةَ dememiş, bazı rivayetlerdeki اَلْآيَةَ tâbirinin hadisten mi, yoksa râvîlerden Amr b. Dînar'ın kavli mi olduğunu لَا أَدْرِي ile rivayet eylemiş olmakla يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ[2] nâzil oldu denilmekten murad bir veya birkaç âyet mi, yoksa bütün sûre mi olduğunu kestirmemiştir[3]. Kezâlik Müslim dahi bu hadiste اَلْآيَةَ yok demiştir. Bazı rivayette bulunduğuna da işaret eylemiştir[4].[5] İbn Cerîr "bu sûrenin evvelindeki âyetler" demiş ve birkaç rivayet nakleylemiştir: 1. Habib b. Sâbit'ten اَلْآيَةَ, 2. Muhammed b. Sa'd'dan إِلَى آخِرِ الْآيَةِ, 3. Mücâhid'den إِلَى قَوْلِهِ «حَتّٰى تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَحْدَهُ», 4. Süfyan'dan إِلَى قَوْلِهِ «بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ», 5. Muhammed b. İshâk'tan إِلَى قَوْلِهِ «وَاِلَيْكَ اَنَبْنَا» إِلَى آخِرِ الْقِصَّةِ, 6. Zührî'den حَتَّى «غَفُورٌ رَحٖيمٌ»[6]. Mukaddimede geçtiği üzere bu gibi mevâki'de اَلْآيَةَ tâbiri bir kıssaya kadar müte'addid âyetlere şamil [4893] olabileceğinden bu rivayetlerin mecmû'u اَلْآيَةَ tâbirinin sûrenin evvelinden bir necim, bir kıssa teşkil eden âyetler mânasına olduğunu ifade etmekle Taberî "evvelindeki âyetler" demiştir.[7] Mâna itibariyle kıssa بَصٖيرٌ veya الْحَمٖيدُ veya غَفُورٌ رَحٖيمٌ olabilirse de tamamı[8] اُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ fâsılasına kadar

---

1 Buhârî, Cihâd, 139; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161:

أخبرني عبيد الله بن أبي رافع قال: سمعت عليا رضي الله عنه يقول: بعثني رسول الله صلى الله عليه وسلم أنا والزبير والمقداد بن الأسود، قال: انطلقوا حتى تأتوا روضة خاخ، فإن بها ظعينة، ومعها كتاب فخذوه منها. فانطلقنا تعادى بنا خيلنا حتى انتهينا إلى الروضة فإذا نحن بالظعينة فقلنا: أخرجي الكتاب، فقالت: ما معي من كتاب، فقلنا لتخرجن الكتاب أو لنلقين الثياب، فأخرجته من عقاصها، فأتينا به رسول الله صلى الله عليه وسلم فإذا فيه: من حاطب بن أبي بلتعة إلى أناس من المشركين من أهل مكة، يخبرهم ببعض أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا حاطب ما هذا. قال: يا رسول الله لا تعجل علي، إني كنت أمرأ ملصقا في قريش ولم أكن من أنفسها وكان من معك من المهاجرين لهم قرابات بمكة يحمون بها أهليهم وأموالهم فأحببت إذ فاتني ذلك من النسب فيهم أن أتخذ عندهم يدا يحمون بها قرابتي، وما فعلت كفرا ولا ارتدادا ولا رضا بالكفر بعد الإسلام، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لقد صدقكم. قال عمر: يا رسول الله، دعني أضرب عنق هذا المنافق، قال: إنه قد شهد بدرا، وما يدريك لعل الله أن يكون قد اطلع على أهل بدر فقال: اعملوا ما شئتم فقد غفرت لكم.

2 Buhârî, Tefsîr, 60:

قال عمرو: ونزلت فيه: «يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا عدوي وعدوكم أولياء». قال: لا أدري الآية في الحديث أو قول عمرو.

3 B: "kestirememiştir".

4 B -"Bazı rivayette bulunduğuna da işaret eylemiştir".

5 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161:

وليس في حديث أبي بكر وزهير ذكر «الآية»، وجعلها إسحاق في روايته من تلاوة سفيان.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 313-315.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 311:

وذكر أن هذه الآيات من أول هذه السورة نزلت في شأن حاطب بن أبي بلتعة، وكان كتب إلى قريش بمكة يطلعهم على أمر كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أخفاه عنهم، وبذلك جاءت الآثار والرواية عن جماعة من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وغيرهم.

8 B -"tamamı".

olmak zâhirdir. Bu surette bundan sonraki âyetlerin sebeb-i nüzûlü başka olmak lâzım gelir. Nitekim ol babdaki rivayetler de naklolunacaktır. Fakat Tirmizî mektup hakkındaki Hazret-i Ali hadîsini rivayetten sonra هٰذِهِ السُّورَة yerine اَلْآيَة diye tasrih ederek mezkur hâdiseyi bütün sûrenin sebeb-i nüzûlü olarak göstermiş ve hadîse "hasen sahih" demiştir.[1] Ebû Hayyân da *Bahr*'da "bu sûre Medenîdir ve Hâtıb b. Ebû Belte'a sebebiyle nâzil olmuştur"[2] demekle bunu ihtiyar eylemiştir. Müfessirînin çoğu ise mutlak olarak o dairede idâre-i kelâm eylemişlerdir. «يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ» نَزَلَتْ فِي حَاطِبِ ابْنِ أَبِي بَلْتَعَة deyip de hâdiseyi nakl ile iktifâ etmişlerdir ki âyete de sûreye de muhtemildir. Muhâcirînden ve ehl-i Bedir'den olan Hâtıb'ın vâlidesi ile oğulları ve kardeşleri Mekke'de kalmış, mektup sebebiyle setr ü[3] himaye etmek istediği de onlar olmuştu. Mektubun suretini Âlûsî bazı rivayetlere göre şöyle nakletmiştir: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم تَوَجَّهَ إِلَيْكُمْ بِجَيْشٍ كَاللَّيْلِ يَسِير كَالسَّيْلِ وَأُقْسِمُ بِاللَّهِ لَوْ سَارَ إِلَيْكُمْ وَحْدَهُ لَنَصَرَهُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَإِنَّهُ مُنْجِزٌ لَهُ مَا وَعَدَهُ yani "haberiniz olsun ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem size doğru gece gibi bir ordu ile teveccüh etti, sel gibi varıyor. Allah'a kasem ederim ki yalnız başına da varsa her hâlde Allah onu size karşı mansur ederdi, çünkü ona olan vaadini muhakkak incaz buyuracaktır."[4] Görülüyor ki bu mektubun mündericâtında esas itibariyle yanlış ve imana muhalif bir şey yok, bilakis kuvvetli ve dosdoğru bir iman delîli var[5]. Ancak bunun büyük bir mahzuru vardı ki o da mektum tutulması lâzım gelen bir sırrı, [4894] bir harb hedefini düşman tarafına gizlice ilkā ediyordu. Bunu gizlice götüren kadın da Peygamber'den gördüğü taltif ve i'âneye rağmen bir casusluk yapıyordu, fakat bu sebeple Resûlullah'ın açık bir mucizesi göründü. Yolda deve üzerinde hevdec denilen mahfe içinde giden o kadının yakalanacağı

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 60/3305:

قال: وفيه أنزلت هذه السورة: «يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا عدوي وعدوكم أولياء تلقون إليهم بالمودة» السورة.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 152:

هذه السورة مدنية، ونزلت بسبب حاطب بن أبي بلتعة، كان قد وجه كتابا، مع امرأة إلى أهل مكة يخبرهم بأن رسول الله صلى الله عليه وسلم متوجه إليهم لغزوهم...

3 F, M ve B -"setr ü".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 260.

5 F, M ve B: "vardır".

Ravza-i Hâh mevkii bile aynen haber verilerek ekâbir-i ashabdan koşturulan süvarilerle mektup çıkartılıp getirtildi. Mündericâtı okundu, gönderen Hâtıb b. Ebû Belte'a muhakeme edildi, maksadını dosdoğru söylemesine ve mağfiretle mübeşşer bulunan Ashâb-ı Bedir'den bulunmasına mebnî affolundu. Tutulmuş olan kadının getirilmesinde ısrar edilmedi.[1] Ma'amâfîh Mekke'nin fethinde eman verilmeyip katlolunan üç erkek ile iki kadından birisi bazılarının kavlince bu kadındır.[2] Mümtehane budur. İşte bu hâdise sebebiyle bu Mümtehane Sûresi nâzil olmuş, bu gibi ahvâlde mü'minlerin vazifelerine dair nesâyih-i mühimme ile dâr-ı harbden muhacir [4895] olarak gelen kadınlar hakkında bile bir imtihan ta'lîmâtı vermiştir. Binâen'aleyh her zaman için nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması lâzım gelen bu sûre, bilhassa kıyamet gününü andıran büyük bir imtihan demek olan harb hengâmlarında daha ziyade itina ile tâkip ve tatbik olunmak bilcümle mü'minlerin vecîbesidir. Evvelâ buyuruluyor ki: Ey o bütün iman edenler! Adüvvümü ve adüvvünüzü dostlar yerine tutmayın! "Dost"un zıddı, adâvet edici düşman demek olan "adüvv" esasen fe'ûl[3] vezninde mübalağa sîgası olmakla cem'inde "a'dâ" ve onun cem'inde "e'âdî" denilirse de, masdar mecrâsında olarak ferde de cem'e de ıtlak olunur. Burada murad cemiyet olmakla beraber cemiyetin ferdde temessülüne

---

1 B -"Tutulmuş olan kadının getirilmesinde ısrar edilmedi".

2 Ebu'ş-Şeyh'in *Kitâbü'l-azame*'de rivayetine göre Mekke'nin fethi günü Resûlullah dört erkek ile iki kadına eman vermemiş, "bunları Kâbe'nin örtüsüne sarılmış bulsanız bile öldürün" diye emretmişti. Bunlardan İkrime b. Ebû Cehil ile Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh bilâhare tevbe ve dehâlet ve şefaat ile kurtuldu. İbn Esîr'in *Târîh-i Kâmil*'de beyânına göre de sekiz erkek dört kadının katli emrolunmuştu; erkekler: İkrime b. Ebû Cehil, Safvan b. Ümeyye, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Abdullah b. Hatal, Huveyris b. Nakīd b. Vehb b. Abd b. Kusay, Makīs b. Sabâbe, Abdullah b. Ziba'râ, Hübeyre b. Ebû Vehb-i Mahzûmî, Hazret-i Hamza'nın kātili Vahşi. Bunlardan Hübeyre Necran'a kaçmış, orada müşrik olarak kalmış idi. Hâin, kātil birer mürted olan Abdullah b. Hatal ve Makīs b. Sabâbe ve Peygamber'e çok ezâ etmiş olan Huveyris b. Nakīd katlolunmuşlardı. Diğerleri de bir müddet kaçıp gizlendikten sonra birer suretle teslim olup İslâm'a girerek kurtulmuşlardı. Dört kadına gelince: Ebû Süfyan'ın zevcesi Hind binti Utbe, mezbûre Sâre ile maktul Abdullah b. Hatal'ın iki muganniye câriyesi idi. Bunlardan Hind kendini bildirmeksizin gelip kadınlar içinde bey'at ederken tanınıp kurtuldu, câriyenin birisi de kaçtıktan sonra mütenekkiren gelip Müslüman olarak kurtuldu, Sâre ile diğer câriye katlolundu [İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* II, 122-124]. Mekke'nin yirmi seneden beri Peygamber'e karşı adâvet ile ellerinden gelebilen her düşmanlığı yapmaya çalışan ahâlisinden fetih günü katlolunan böyle ancak dört beş kişiden ibaret olmuştur ki bu büyük eser-i âtıfet, bu kudsî semâhat ve rahmet ancak mazhariyet-i Muhammediyede tecellî eden meâsirdendir [Müellifin notu].

3 H: "kabûl".

işaret için müfred getirilmiş, "evliyâ"nın cem'iyle de cemiyete tenbih olunmuştur. Bunun izâfetinde zâhir olan mef'ûlüne muzâf olmaktır. Binâen'aleyh عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ "bana ve size adâvet edici düşmanları dostlar yerine tutmayın" demektir. Yoksa neyh hâsılı tahsil olurdu. Allah düşmanı, Allah'a adâvet eden, Allah dinini, Allah hukūkunu tanımayan, Allah ve Resûlü ile yarışa kalkışan ve Sûre-i Mücadele'de اِنَّ الَّذٖينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ [el-Mücâdele 58/5, 20] ve emsâli âyetlerde hâlleri beyan olunan kâfirler, müşrikler, zâlimlerdir. Burada asıl sebeb-i nüzûl Mekke müşrikleri olmakla beraber mefhum e'amdır. Ma'amâfîh bu mefhum ve bu nehy gerek bu âyette, gerek âtîdeki لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ [el-Mümtehine 60/8], اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ [el-Mümtehine 60/9] âyetleriyle takyîden tefsir ve târif de olunacaktır. Mü'minlerin buğzu kendi husûsî garaz ve hislerine göre değil, her şeyden evvel Allah ve menâfi'-i âmme için Allah düşmanlarına karşı buğz fillâh olması, adâvetin ancak o mi'yâr ile ölçülüp gerek nefret ve gerek mahabbet hareketlerinde hak nokta-i nazarından ayrılmamak lüzûmuna tenbih için düşmanlardan ihtiraz ibtidâ Allah düşmanı olan adüvv, a'dâ-i mü'minînin başında zikredilip buyurulmuştur ki: لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ. [4896] {تُلْقُونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ} ❁ "Meveddet" mahabbet, ve sevgi demek olduğu gibi bizim "mahabbetnâme", "meveddetnâme" tâbirlerimiz vechile mektuba da ıtlak olunur ki meveddetin lâzımıdır. Burada bu mâna da verilmiştir. "Bâ" da sıla veya sebebiyye olabilir. Bu cümle, لَا تَتَّخِذُوا'nun fâilinden hâl veya menhî olan "ittihâz"ın tefsiri, yahut evliyâya sıfat-ı kâşife olmak muhtemil olduğu gibi istînaf veya i'tirâziyye olması da muhtemil ve sebeb-i nüzûle daha muvâfıktır. Evvelki vecihlere göre mâna: Onlara meveddet ilkā ederek veya meveddetnâme ile haber ilkā ederek, yahut meveddet ilkā etmeniz veya meveddet sebebiyle haber ilkā etmeniz suretiyle, yahut kendilerine meveddet ilkā edeceğiniz veya meveddet sebebiyle haber ilkā edeceğiniz evliyâ ittihaz etmeyin, hâsılı meveddetle ahvâlinizden haber kaçırmayın demek olur. İstînaf veya itiraz olduğu takdirde ise siz onlara meveddet ilkā edersiniz, yahut içlerinde alâkadar olduklarınıza sevginiz dolayısıyla o düşmanlar

cemiyetine mektup göndererek ihbârâtta bulunuyorsunuz ki bu onların hepsini dost yerine tutmaktır. {وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَٓاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ} ❁ "Vâv" hâliyyedir. Cümle اِلَيْهِمْ zamirinden hâldir. Yani hâl bu ise onlar, o sizin meveddetle haber ilkā ettiğiniz düşman cemaati o hâldeler[1] ki size gelen hakka, Hak teâlâ'dan risalet ve kitap ile gelen ve imanı iktizâ eden hak dininize ve hukūkunuza küfrettiler ve hâlâ etmekteler. Küfürleriyle ne Allah'ın ne de ibâdullâhın hukūkunu tanımıyor, Allah'a ve mü'minlere adâvet ediyorlar. {يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ} Peygamber'i ve sizi Rabbiniz Allah'a iman ediyorsunuz diye çıkarıyorlar. ❁ Hicretinize bâ'is oluyorlar. Bu cümle, küfür ve adâvetlerinin derecesini beyan için istînaftır, كَفَرُوا'nun [4897] fâilinden hâl olmasını da tecviz etmişlerdir. {اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَاداً فٖى سَبٖيلٖى وَابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتٖى} Eğer siz Benim yolumda cihad etmek ve rızâmı aramak için bütün gücünüzle çalışıp uğraşacak mücâhidler olarak çıkdınızsa… ❁ Bu cümle-i şartiyye mâkabli karînesiyle cezâsı mahzuf olmakla, mânen yukarıya merbuttur. Tehirinin nüktesi: Bu şart altında o mazmûnu mânen tekrar ile nehyi tekid[2] ve şartın mazmûnu mûcebince imanda ihlâs ile cihadda metanete teşviktir. Bu suretle لَا تَتَّخِذُوا ve müte'allikātının kaydı mesabesinde olan bu şart bilhassa ihrâca sebep yapılan اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ fıkrasına ittisal ile îmân-ı tevhidde şüpheyi nefy ve ihlâsı tesbit ve hurûcun ihrâca tenâzurunu takrir için bu noktaya tehir olunmuş ve mâba'di ile mâkabli arasında bir cümle-i mu'teriza vaziyetine konulmuştur. Yani siz mü'minlerin hurûcunuz, vatanlarınızdan çıkışınız Allah yolunda cihad etmek ve Allah'ın rızâsı sebeplerini aramak ve binâen'aleyh Allah düşmanlarına karşı Allah dostları mücâhidler olmak için ise öyle yapın, o Allah düşmanı düşmanlarınızı dostlar yerine tutmayın, bâhusus cihad esnasında onlara meveddet yollu haber kaçırmayın da hâlis bir iman ile Allah'ın rızâsına erdirecek mücahede yapın. Bu âyette اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ'de muhatabları gāiblere tağlib ve tekellümden gıyâba iltifat vardır. اَنْ, لِأَنْ

1 B: "hâldedir".

2 F: "bu şart altında o mazmûnu yani tekrar ile nehyi tekid"; M ve B: "bu şart altında o mazmunu, yani nehyi tekrar ile te'kid".

mânasına ihracı ta'lîldir. جِهَاداً Mef'ûl-i leh veya mücâhidîn mânasına hâldir.

Bu ta'lîmâttan sonra sebeb-i nüzul olan hâdiseyi ihbar ile itâb[1] ve tevbih makamında istînaf veya تُلْقُونَ'den bedel tarîkiyle buyuruluyor ki: {تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ} Meveddetle onlara sır veriyorsunuz ❁ o düşmanlara cemîle yaparak gizli meveddetnâme gönderiyor, sırren havâdis [4898] kaçırıyorsunuz. {وَاَنَا} Hâlbuki ben ❁ Allah {اَعْلَمُ بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ وَمَٓا اَعْلَنْتُمْ} sizin gizlediğiniz şeye de açıkladığınız şeye de a'lemim ❁ hepsini de pek âlâ bilirim. Burada اَعْلَمَ, ism-i tafdil de muzâri' nefs-i mütekellim de olabilir. "Bâ" evvelkine daha muvâfıktır. Sonra تُسِرُّونَ'ye nazaran بِمَا اَسْرَرْتُمْ denilmek daha münâsib görünürken بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ buyurulması da şâyân-ı dikkattir. Çünkü ihfâ, isrardan daha gizlidir. Nitekim يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى [Tâ-hâ 20/7] buyurulmuştur. "İsrâr" başkasına sır vermek, gizli konuşmaktır. Bunda ise bir nevi ilan vardır. Hâlbuki" ihfâ" gönülde gizlenene de şâmildir. عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ [el-En'âm 6/73; et-Tevbe 9/94, 105; er-Ra'd 13/9; el-Mü'minûn 23/92; es-Secde 32/6; ez-Zümer 39/46; el-Haşr 59/22; el-Cum'a 62/8; et-Teğâbün 64/18] ve يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى [Tâ-hâ 20/7] olan Allah'ın ilminde gizli de açık da birdir, O hepsini bilir,[2] binâen'aleyh Resûlüne de bildirir. O hâlde açıklamasından çekindiğiniz bir günahı gizli ne için yaparsınız? Gizlemekle onun zararından, cezâsından kurtulacağınızı mı zannedersiniz? {وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ} Hem içinizden her kim onu yaparsa ❁ nehyolunan o fiili, o ittihâzı, bâhusus cihad hâlinde meveddetle o ilkā ve isrârı[3], hatta gönülde ihfâyı siz mü'minler içinden her kim yaparsa {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ} artık düz yolun ortasında sapıtmış, şaşkınlıkla kendisini kaybetmiş olur. ❁ İman ile doğru Allah yolunda giderken Şeytan yoluna sapmış, düşmanın casusu mevkiine düşmüş, cezâya müstahik olmuş, kendisini felâkete sürüklemiş olur. Çünkü {اِنْ يَثْقَفُوكُمْ} onlar sizezafer bulurlarsa ❁ o dost yerine tuttuğunuz, meveddetle sır verdiğiniz düşmanlar sizi mağlub edip ellerine geçirir, hükümleri altına

1 H: "gıyâb".
2 F, M ve B: "Allah ilminde gizliyi de açığı da hepsini bilir".
3 F, M ve B: "meveddet ilka ve israr".

alırlarsa sizin onlara yaptığınız gibi dostluk etmezler, bilakis {يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَٓاءً} [4899] sizlere hep düşman kesilirler {وَيَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ وَاَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّٓوءِ} ve sizlere kötülükle ellerini ve dillerini uzatırlar ❁ elleriyle katl, esaret, işkence gibi ne fenalık yapabilirlerse yaparlar; dilleriyle şetm, hakaret gibi her kötü sözü söylerler. Kur'ân'ın bu kısacık ihtarı ne kadar veciz, ne kadar şümullü, ne kadar hâil, sonra da ifade ne kadar nezihtir. Tarih gözden geçirilirse kâfirlerin, zâlimlerin ellerine düşürdükleri istiklâllerini kaybetmiş Müslümanlara hatta sulh[1] ve ahidden sonra elleriyle dilleriyle yaptıkları kötülükleri, işkenceleri, hakaretleri, zulümleri, alçaklıkları, iftiraları, tezvirleri, taarruzları, imhaları öyle fecî, öyle çirkindir ki okuyanların bile nasıl tüylerini ürpertip nasıl vicdanlarını sızlattığı görülür. İnsan olan onların tasavvurundan[2] bile tiksinir. {وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ} Ve arzu etmektedirler ki hep kâfir olsanız!.. ❁ Hiç mü'min kalmasa. Bu arzuları mukaddem olduğu için mâzî ile tâbir olunmuştur. Ma'amâfîh fiilen cebir ve ikrâha kudret terettüb edebilecek vechile tahakkuku mefruz olan zaferleriyle meşrut olduğu için mânen müstakbeldir. Fenalığın, belânın en büyüğü de budur. Çünkü dünyâ hayat her ne olsa geçer, fakat küfrün cezâsı olan azâb-ı ebedî tükenmez. Ebedî hayâtın miftâhı olan iman nimetini kaybetmek kadar büyük musibet tasavvur olunmaz. Kâfirlere mahkum[3] olanların ise erinde gecinde o musibete giriftar olmaları tehlikesi ağlebdir.

Hâtıb'ın dediği gibi içlerinde bulunan bazı akraba ve evlâd dolayısıyla o düşmanlara meveddet ilkā ve israr edenlere gelince, buna şöyle buyuruluyor: {لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ} Size ne [4900] hısımlarınızın ne de evlâdlarınızın asla menfaati olmaz ❁ onlar sizi[4] yaptığınız günahın cezâsından kurtaramaz. {يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ} Kıyamet günü -Allah- aranızı ayırır. ❁ Zira يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِ وَاُمِّهِ وَاَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ [Abese 80/34-36][5]

1 F, M ve B: "hüküm".
2 F, M ve B: "tesavvurlarından".
3 B: "mahrum".
4 H ve B: "sizin".
5 "O kaçacağı gün kişinin kardeşinden ve anasından babasından ve refikasından ve oğullarından."

âyeti mûcebince o gün kişi kardeşinden ve anasından babasından ve zevcesinden ve evlâdlarından kaçar. Burada harbin mağlubiyet ve felâket günleri de kıyamet gününü andırdığına bir işaret vardır. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} Ve Allah hep amellerinize bakar. ❁ Ona göre mücâzat veya mükâfat eder, yoksa evlâd ve akrabanıza göre değil. O hâlde Allah düşmanlarına dost olanlar Allah dostları olamazlar. Onun için mü'minler evlâd ve iyâl hatırı için Allah düşmanlarını dost yerine tutmamalı, bâhusus harb hengâmında onlara meveddetle sır kaçırmaktan çok ihtiraz etmelidirler.

{قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ف۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ وَالَّذ۪ينَ مَعَهُ} ilh. ❁ Şirk ve küfürden teberrâ ile mahabbet ve buğzun sırf Allah için olması, îmân-ı tevhîdin en mühim esaslarından olduğunu anlatan bu kıssa fî-sebîlillah mücahede için hurûc eden mü'minlere ber vech-i bâlâ verilen ta'lîmâtı tevsik ve tekid için mâzîden alınacak ibretlerin, misâllerin en güzeli olmak üzere kasrı ifade eder bir surette îrad buyurulmuştur. Sûre-i Nahl'in âhirinde اِنَّ اِبْرٰه۪يمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتاً لِلّٰهِ حَن۪يفاً [16/120] ilh... bak. Hemzenin zammıyla ve kesriyle اسْوَة, aslında iktidâ ve imtisâl mânasına masdar olup iktidâ olunmak hakkı olan haslete de şahsın kendisine de ıtlak olunur ki numûne-i imtisâl, şâhid, örnek demek olur. Zat[1] murad olunduğu zaman فِي فُلَانٍ اُسْوَةٌ tâbiri وَلِلضُّعَفَاءِ فِي الرَّحْمنِ كَافٍ gibi tecrid kabîlinden olup "lirada iki dirhem bir denk altın var" demeye benzerse de haslet [4901] murad olunduğu surette zarfiyet, mevsûfun sıfatına mahalliyeti kabîlinden olur ki burada böyledir. لَكُمْ, كَانَ'nin haberi olduğu için takdîmi kasr ifade ile[2] ثُمَّ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰه۪يمَ حَن۪يفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ [en-Nahl 16/123] mazmûnunu anlatır. Hazret-i İbrâhim, bidâyeten yalnız olmak itibariyle وَالَّذ۪ينَ مَعَهُ'dan murad ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا [el-Hadîd 57/27] buyurulduğu üzere onun isrince giden peygamberler olabilirse de sonradan kendisine iltihak eden mü'minler veya hepsi olması da melhuzdur. Mâzîde tarihte geçmiş nice devletler, milletler, cemiyetler, kavimler varsa da bütün inkılâbât-ı beşer

1 M ve B: "Şahıs".
2 H: "eder".

içinde îmân-ı tevhid ile ahlâk temizliği,[1] sadakat ve şecaat ile cihad ve icrâ-yı hakk u adâlete ikdam hasleti nokta-i nazarından en güzel örnek ebü'l-enbiyâ olan ve kelime-i tevhid ile hanifliği zürriyetine miras bırakmış ve bu sayede Arab-ı müsta'ribe olan İsmâil evlâdına istikbal için mümtaz bir inkişaf mebde'i uyandırmış bulunan Hazret-i İbrâhim ile peyrevlerinde vukū'a geldiği anlatılmış {اِلَّا قَوْلَ اِبْرٰهِيمَ لِاَبِيهِ} ancak İbrâhim'in babasına olan şu sözü örnek tutulmaktan[2] müstesnâ kılınmıştır ❁ ki o söz Sûre-i Meryem'de de سَاَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبّٖيۜ اِنَّهُ كَانَ بٖي حَفِيًّا [19/47] kavliyle geçtiği üzere babasına {لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَٓا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ} "her hâlde senin için mağfiret isteyeceğim, ma'amâfîh Allah'tan[3] senin hakkında başka bir şeye gücüm yetmez" ❁ yani istiğfardan başka bir şey elimden gelmez diye vaad etmesidir ki İbrâhim aleyhisselâm bu vaadini Sûre-i Şu'arâ'da[4] geçtiği üzere وَاغْفِرْ لِاَبٖٓي اِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّٓالّٖينَ [26/86] duasıyla îfâ etmiş, bununla beraber Sûre-i Berâe'de geçen وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرٰهٖيمَ لِاَبٖيهِ اِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَٓا اِيَّاهُۚ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُٓ اَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّٰهِ تَبَرَّاَ مِنْهُ [9/114] âyetinden anlaşıldığı vechile babasının bir Allah düşmanı olduğu kendisince tebeyyün ettikten sonra ondan teberrî etmiş idi. Zira اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48] âyetleri mûcebince Allah teâlâ şirke [4902] mağfiret buyurmaz, bundan da anlaşılır ki Allah düşmanı müşriktir. Allah teâlâ insana vâlideyni hakkında ihsan tavsiye etmiş olmakla beraber şirke asla mağfiret etmeyeceğinden Sûre-i Lokman'da da وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بٖي[5] مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا [31/15] buyurulduğu[6] vechile şirke sevkeden ebeveyne bile itaat etmeyip dünyada mâruf ile musâhabet etmeyi emrederek tâati mâruf, yani meşrû ile takyid buyurmuştu. Bu suretle Allah'a isyan mâhiyetinde olan husûsâtta tâat câiz olmadığı ve böyle kabul olunmayacağı mâlum olan duaya âmin denmeyeceği cihetle

---

1 H +"ve".
2 F, M ve B: "tutmaktan".
3 F, M ve B: "Allah'a".
4 B: "Şûrâ'da".
5 H, F, M ve B: "به".
6 H: "buyurduğu".

Hazret-i İbrâhim'in sonradan teberrî etmiş olduğu o sözü de örnek tutulmaktan[1] istisnâ edilmiştir.

{رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا... إلخ} ۞ İbrâhim ve maiyyeti kıssasının mücahededeki hâllerini beyan için istînaf, yahut قَالُوا takdîriyle evvelki قَالُوا'ya atıf[2] sebkindedir. Kıssanın hissesinin hâsılı olmak üzere قُولُوا "böyle deyin" mânası da anlaşılabilmek için kavil ve atıf hazf[3] olunmuştur. {رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} Yâ Rabbenâ! Bizi o küfür edenler için bir fitne kılma ۞ yani onlara mağlub etme, ellerine düşürüp mihnet ve azâba sokma, el dil uzatmalarına meydan verme de bizim mihnetimiz[4] yüzünden imanı tahkir ile küfre meftûniyetlerini[5] artırma. Zira mü'minlerin mihnet içinde gösterecekleri temizlik ve yükseklikten de imanın ulviyeti anlaşılabilirse de bu pek zor ve pek tehlikeli olduğu gibi kâfirlerin "iman iyi olsaydı bunlar mağlub edilmez, esir olmazlardı" diyerek, dünyâ hayat ile mağrur olarak küfre meftun olmalarına sebep de olur. {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} ۞ Kasem ile tekiddir. {لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ} ۞ لَكُمْ'den bedel-i kül veya ba'z [4903] olup iman ve cihadda Allah'a ve âhirete ümidin ehemmiyetli bir rükün olduğuna tenbihtir. Çünkü yeis küfürdür. {وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ} ۞ Burada[6] Allah düşmanlarına karşı beyan olunan vazifeler Allah'ın hâşâ bir eksikliğinden değil, sırf insanların hamde mazhar olmaları için mesâlih ve menâfi'i iktizâsından olarak şâyân-ı teşekkür[7] ta'lîmât ve irşâdât olduğuna tenbihtir. Bu vazifeler yapıldığı ve düşmanlardan tamamen teberrî edilerek cihad edildiği surette {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً} pek me'muldür ki Allah sizinle o kâfirler içinden mu'âdât ve muhasame ettiğiniz düşmanlar arasında bir meveddet husûle getire. ۞ Çünkü İslâm'ın galebesiyle hayra mâni' olanlar def' olunup hak ve adaletle İslâm'ın güzel ahlâkı

1 F, M ve B: "tutmaktan".
2 B: "sıfat".
3 M: "hezf".
4 B: "minnetimiz".
5 B: "muvaffakiyetlerini".
6 F, M ve B: "Buda".
7 F, M ve B: "teselli".

izhar ve tatbik olunmaya başlayınca o adâvetler de meveddete münkalib olmaya başlar. Nitekim Mekke'nin fethi üzerine ahlâk-ı Muhammedî ve uluvv-i Cenâb-ı Ahmedî fiilen tatbik olunmaya başlayınca yirmi senedir adâvetin her türlüsünü yapmaya çalışanlar bile hayretler içinde İslâm'a girmek için yarış etmişler ve çok geçmeksizin bütün Arabistan da İslâm'a dâhil olarak o nûr-i hak âfâk-ı âlemi tenvîre başlamıştı. Bu âyet de gösteriyor ki cihaddan asıl maksud adâvet değil, meveddeti ta'mîmdir. Allah düşmanlarından teberrî ile onlara buğz da Allah rızâsı için ihlâsı[1], meveddeti gereği gibi ta'mîm için zerî'adır. {وَاللّٰهُ قَدٖيرٌ} Allah Kadîr'dir ❁ kudreti çoktur, adâvetleri meveddete çevirmeye de kādirdir. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Ve Allah Gafûr'dur Rahîm'dir. ❁ Rızâsı uğrunda çekilen zahmetleri boşa gidermez. Allah'a ve mü'minlere [4904] adâvetten tevbe edip meveddete geçenlerin günahlarına mağfiret eder. Bu mânayı tavzih ile sûrenin başındaki nehyi tefsir siyâkında buyuruluyor ki: {لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذٖينَ} Allah sizi şunlardan nehyetmez: {لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدّٖينِ} Size dinde kıtal yapmayanlar ❁ kendileri hangi din ve milletten olurlarsa olsunlar size dininiz hakkında, dininizin hukukuna, ahkâmına[2] dokunmak garazıyla harbetmeyen, sizi öldürmeye kalkışmayanlar {وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} ve sizi diyârınızdan çıkarmayanlar ❁ yani gerek mübaşeret ve gerek muzâheret suretiyle olsun bu iki sıfattan hiçbirisiyle muttasıf olmayan, size ne din harbi ne de vatan harbi yapmayanlar, çünkü bundan sonraki âyette وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ kaydı karînesiyle burada da وَلَمْ يُظَاهِرُوا mânası murad olduğu anlaşılır. İşte {اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْ} bunlara iyilik ve adalet yapmanızdan Allah sizi nehyetmez {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطٖينَ} çünkü Allah kime olursa olsun adalet yapanları sever. ❁ Bunun hilâfına olan düşmanlara adâvet etmek de adâlet-i ilâhiyenin iktizâsıdır. "اَنْ تَبَرُّوهُمْ", الَّذٖينَ'den bedel-i iştimâldir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır. Ezcümle Hazret-i Ebû Bekir'in kızı, Hazret-i Zübeyr'in zevcesi Esmâ Zâtü'n-Nitâkayn'den (radıyallâhu anhüm) rivayet olunduğuna göre

1 H: "ihlas".
2 B -"ahkâmına".

demiştir ki: "Resûlullah ile[1] mu'âhid bulundukları sıra müşrike olarak Kureyş'in ahdinde bulunan vâlidem bana rağbetle gelmişti, 'ona sıla ve iltifat edeyim mi?' diye Resûlullah'a sordum, Allah teâlâ bu âyeti indirdi, Resûlullah da bana buyurdu ki: نَعَمْ صِلِيهَا 'evet, ona sıla et, yani alâkadar ol, iltifat ve ihsan eyle.'"[2] Esmâ'nın vâlidesi Kuteyle binti Abdüluzzâ, Hazret-i Ebû Bekir'in zevcesi iken Câhiliyede [4905] tatlik etmiş idi. Bu rivayete göre bu âyet Hudeybiye musâlahasından sonra ve Kureyş'in o mu'âhede ahkâmına tecavüz edip de Mekke'nin fethini iktizâ eden harekâta sebebiyet vermelerinden mukaddem, yani yukarıki âyetlerin nüzûlünden evvel nâzil olmuş demek olur. Bu sebeple bazıları bu âyetin nisvân ve sıbyân hakkında olduğuna kāil olmuş ise de ekser ulemânın dediği gibi bundan mutlaka ahdine riayetkâr olan mu'âhidleri[3] anlamak daha muvâfıktır. Nitekim Hasan ve Ebû Sâlih gibi bazıları da bu âyetin Resûlullah'a mukātele etmemek ve aleyhine mu'âvenette bulunmamak üzere musâlaha yapmış olan Huzâ'a ve Benî Hâris gibi Ka'b ve Kinâne ve Müzeyne kabileleri hakkında nâzil olduğunu rivayet eylemişlerdir.[4] Bazıları da küffâr içinde bulunup da hicret etmemiş veya edememiş olan mü'minler hakkında olduğunu söylemişler ise de bu tahsis âyetin zâhirine de siyâkına da muvâfık değildir. Onun için cumhur الَّذِينَ mevsûlünün sılası hayyizinde zikrolunan iki sıfat ile muttasıf küffâr hakkında olmasına kāil olmuşlardır ki zimmî, müste'men, kat'-ı münasebet edilmemiş olan mu'âhid, musâlihlerin hepsine şâmil olur. Mü'minler bunların hiçbirine birr ü adaletle muameleden menhî değildirler[5]. Tirmizî'nin rivayeti hilâfına olarak bu âyetler denildiği gibi daha evvel nâzil olmuş olsa dahi tertibde buraya konulması baştaki birinci âyetin tefsiri mesâbesinde bir

---

1 F, M ve B -"ile".

2 Buhârî, Cizye, 17:

عن أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنهما قالت: قدمت علي أمي وهي مشركة، في عهد قريش إذ عاهدوا رسول الله صلى الله عليه وسلم ومدتهم مع أبيها، فاستفتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله، إن أمي قدمت علي وهي راغبة، أفأصلها؟ قال: «نعم صليها».

3 M ve B: "muahideleri".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 156. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 302; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 150; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 303:

وقال الحسن وأبو صالح: في خزاعة وبني الحارث بن كعب وكنانة ومزينة وقبائل من العرب، كانوا مظاهرين للرسول محبين فيه وفي ظهوره.

5 F, M ve B: "değillerdir".

siyak ifade etmekte bulunduğu cihetle hepsi beraber nâzil olmuş gibi bir insicam arzetmekte ve Mekkelilerin Huzâ'aya tecavüzleri sebebiyle kat'-ı münasebet emri verildiği bu[1] sırada diğer mu'âhidlerle münasebetin ihlâl edilmemesi nokta-i nazarından da bir siyaset hikmetini ihtivâ eden bu âyetin mazmûnu fiilen muhârib veya muhâriblere muzâhir olmayanların hangi milletten olursa olsun hepsine şâmil olmak lâzım gelir. İbn Cerîr Taberî de bu ta'mîmi tasrih eylemiştir.[2] Şu fıkra da bunu iş'ar [4906] eyler: {اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ} Allah sizi ancak {عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ} dinde size kıtal eden {وَاَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} ve sizi diyarınızdan çıkaran {وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ} ve çıkarılmanıza muzâheret edenlerden ۞ bu üç sınıfın hepsiyle veya herhangi biriyle muttasıf olanlardan {اَنْ تَوَلَّوْهُمْ} onlara dostluk etmenizden nehyeder. ۞ İşte لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ buyurulmasının mânası bu suretle adâvetleri tahakkuk edenlerden münasebeti kat' edip onlara müvâlât ve ilkā-i meveddet yapmamaktır. {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} Her kim de onlara dostluk eder, müvâlâtta bulunursa işte onlar hep zâlimlerdir. ۞ Adâvet yerine meveddeti koyarak adaletin hakkına tecavüz eden ve bi'n-netîce kendilerine zulmetmiş bulunan haksızlardır. Bu suretle bu iki âyet İslâm'ın beyne'l-milel hukuk ve münasebeti ahkâmının esasını tâyin eden iki mühim düstur olmak itibariyle ayrıca bir ehemmiyeti hâizdir. وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ kaydının burada tasrih olunup da evvelkinde nakīzinin tasrih olunmayarak delâlete bırakılmasında bir nükte aranmak lâzım gelir. Allahu a'lem bu nükte muzâhirlerle kat'-ı münasebette isti'câl edilmeyip evvelemirde düşmanlara muzâheretten sarf-ı nazar ettirmek için mümkin olabilen siyâsî teşebbüslere meydan bırakmak[3] hikmeti olsa gerektir.

Buraya kadar devam eden bu âyetler mü'minlere dost ve düşmanı tanıtmak üzere teberrâ ve tevellâ nokta-i nazarından bir imtihan

---

1 B: "bir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 323:
وأولى الأقوال في ذلك بالصواب قول من قال: عني بذلك «لا ينهاكم الله عن الذين لم يقاتلوكم في الدين» من جميع أصناف الملل والأديان أن تبروهم وتصلوهم وتقسطوا إليهم، إن الله عز وجل عم بقوله: «الذين لم يقاتلوكم في الدين ولم يخرجوكم من دياركم» جميع من كان ذلك صفته، فلم يخصص به بعضا دون بعض.

3 H: "bırakmamak".

mazmûnu ifade ettikten sonra diğer bir haysiyetle bir imtihan vazifesi daha göstermek üzere ikinci bir hitâbe ile buyuruluyor ki:

[4907]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّۜ اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِا۪يمَانِهِنَّۚ
فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى الْكُفَّارِۜ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّۜ
وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُواۜ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّۜ وَلَا تُمْسِكُوا
بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقْتُمْ وَلْيَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقُواۜ ذٰلِكُمْ حُكْمُ اللّٰهِۜ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ
عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿١٠﴾ وَاِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ اِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَاٰتُوا الَّذ۪ينَ
ذَهَبَتْ اَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَٓا اَنْفَقُواۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذ۪ٓي اَنْتُمْ بِه۪ مُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ
اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْن۪ينَ وَلَا
يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْت۪ينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَر۪ينَهُ بَيْنَ اَيْد۪يهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْص۪ينَكَ ف۪ي مَعْرُوفٍ
فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٢﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا
غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَـئِسُوا مِنَ الْاٰخِرَةِ كَمَا يَـئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ ﴿١٣﴾

[4908] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Size mü'mine kadınlar muhacir olarak geldikleri zaman kendilerini imtihan edin, imanlarını Allah bilir. İmtihan üzerine onları mü'mine bilirseniz artık kendilerini kâfirlere geri çevirmeyin, mü'mineler[1] kâfirlere[2] helâl değil, kâfirler de mü'minelere[3] helâl olmazlar. Ma'amâfîh sarfettikleri mehri o kâfirlere verin, sizin o mü'mineleri nikâh etmenizde de, kendilerine mehirlerini verdiğiniz takdirde, üzerinize bir günah yoktur. Kâfirelerin[4] ise ismetlerine yapışmayın ve sarfettiğinizi isteyin, kâfirler de sarfettiklerini istesinler.

---

1 B: "mü'minler".
2 M: "hâfirlere".
3 B: "mü'minlere".
4 F, M ve B: "kâfirlerin".

Bunlar size Allah'ın hükmüdür, aranızda hükmediyor ve Allah Alîm'dir Hakîm'dir (10). Ve eğer zevcelerinizden bir şey sizden küffâra kaçar, siz de acısını alırsanız zevceleri gitmiş olanlara sarfettiklerinin mislini veriniz ve Allah'tan korkunuz[1] ki siz O'na iman etmiş mü'minlersiniz[2] (11). Ey o Peygamber! Mü'mineler[3] sana şu şartlar üzerine bey'at etmeye geldiklerinde: Allah'a hiçbir şey şirk koşmayacaklar ve hırsızlık yapmayacaklar ve zina etmeyecekler ve evlâdlarını öldürmeyecekler ve elleriyle ayakları arasında bir bühtan uydurup getirmeyecekler ve sana hiçbir mârufta âsî olmayacaklar; bu[4] suretle onlara bey'at ver ve kendileri için istiğfar ediver, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (12). Ey o bütün iman edenler! Öyle bir kavmi dost tanımayın ki Allah kendilerine gazab etmiş, âhiretten ümidi kesmişler, ashâb-ı kuburdan olan kâfirlerin me'yûsiyetleri gibi ye'se düşmüşlerdir[5] (13).

[4909] {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} ❁ Râzî tefsirinde der ki: "Bu âyetlerin münasebeti nokta-i nazarından nazmında güzel bir vech-i ma'kul vardır: Zira mu'ânid üç hâlden hâlî değildir. Ya inadında devam eder, yahut inadını terketmesi me'mul olur. Yahut da inadı terkedip teslimiyet gösterir. İşte Allah teâlâ bütün bu âyetlerde bu hâlleri beyan ile onlara her hâlette hâlin muktezâsına göre muamele edilmesini Müslümanlara emretmektedir. قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ف۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ وَالَّذ۪ينَ مَعَهُۚ اِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ اِنَّا بُرَءٰٓؤُا kavli birinci hâle işarettir. Sonra عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذ۪ينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً kavli ikinci hâlete işarettir. Sonra bu يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ kavli de üçüncü hâlete işarettir. Ve bütün bunlarda mekârim-i ahlâka sevk ve teşvik eden latif tenbîhât vardır. Çünkü Allah teâlâ bu üç hâlin üçünün mukabelesinde de mü'minlere[6] en güzel olan karşılıkla[7] ve en lâyık olan kelâm ile emr eylemiştir."[8] Ey o bütün iman edenler!

---

1 H -"ve Allah'tan korkunuz".
2 M ve B: "ve Allahdan korkunuz, eğer siz ona iman etmiş mü'minlerseniz".
3 B: "Mü'minler".
4 B: "şu".
5 F: "düşmemişlerdir".
6 H ve F: "mü'minlerin".
7 H ve F: "karşılığa".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 521:
في نظم هذه الآيات وجه حسن معقول، وهو أن المعاند لا يخلو من أحد أحوال ثلاثة، إما أن يستمر عناده، أو يرجى منه أن يترك العناد، أو يترك العناد

{إِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ} Mü'mine kadınlar size muhacir olarak geldikleri zaman ❁ burada "mü'minât" tâbiri, imanın muktezâsı olan kelime-i şehâdeti zâhiren söylemiş ve ona münâfi bir hâl göstermemiş olmaları, yahut imtihan ile imanlarını isbat mevkiinde bulunmaları itibariyle zâhirîdir. Yoksa imtihâna tâbi' tutulmalarının mânası olmazdı. Yani dâr-ı küfürden dâr-ı İslâm'a hicret ederek mü'miniz diye size geldikleri zaman {فَامْتَحِنُوهُنَّ} onları imtihan edin ❁ kalblerinin de dillerine uygun olduğuna zannınızı galebe ettirecek vechile sınayın. İbn Cerîr ve daha bazılarının İbn Abbas Hazretleri'nden rivayetlerine göre Resûlullah bu kadınları اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ kelime-i şehâdeti üzere [4910] imtihan eder ve şöyle yemin verirdi: "Bir zevc buğzundan dolayı çıkmadığına billâhi mi? Bir arzdan bir arza rağbetten dolayı çıkmadığına billâhi mi? Bir dünya emeli için çıkmadığına billâhi mi?[1] Ve Allah'a ve Resûlüne mahabbetten başka bir maksad için çıkmadığına billâhi mi?"[2]

Buhârî ve sâirede rivayet edildiği üzere Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ da demiştir ki: "Resûlullah mü'mineleri ancak اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَلَا... وَلَا... [el-Mümtehine 60/12] âyeti ile imtihan ederdi.[3] Bu imtihânın sebebi, zira {اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِهِنَّ[4]} imanlarına Allah a'lemdir. ❁ Hakikaten mü'min olup olmadıklarını tamamıyla Allah bilir. Çünkü imanın asıl rüknü kalbdeki tasdiktir. Kalblerdeki esrâra ise

---

ويستسلم، وقد بين الله تعالى في هذه الآيات أحوالهم وأمر المسلمين أن يعاملوهم في كل حالة على ما يقتضيه الحال. أما قوله تعالى: «قد كانت لكم أسوة حسنة في إبراهيم والذين معه إذ قالوا لقومهم إنا برآؤا منكم» (الممتحنة ٤/٦٠) فهو إشارة إلى الحالة الأولى، ثم قوله: «عسى الله أن يجعل بينكم وبين الذين عاديتم منهم مودة» (الممتحنة ٧/٦٠) إشارة إلى الحالة الثانية، ثم قوله: «يا أيها الذين آمنوا إذا جاءكم المؤمنات» (الممتحنة ١٠/٦٠) إشارة إلى الحالة الثالثة، ثم فيه لطيفة وتنبيه وحث على مكارم الأخلاق، لأنه تعالى ما أمر المؤمنين في مقابلة تلك الأحوال الثلاث بالجزاء إلا بالتي هي أحسن، وبالكلام إلا بالذي هو أليق.

1 M ve B: -"Bir dünya emeli için çıkmadığına billahi mi?".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 325:

عن أبي نصر الأسدي، قال: سئل ابن عباس: كيف كان امتحان رسول الله صلى الله عليه وسلم النساء؟ قال: كان يمتحنهن «بالله ما خرجت من بغض زوج، وبالله ما خرجت رغبة عن أرض إلى أرض، وبالله ما خرجت إلتماس دنيا، وبالله ما خرجت إلا حبا لله ورسوله».

3 Buhârî, Tefsîr, 60; Müslim, İmâret, 88; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 325:

أخبرني عروة أن عائشة رضي الله عنها زوج النبي صلى الله عليه وسلم أخبرته: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يمتحن من هاجر إليه من المؤمنات بهذه الآية بقول الله: «يا أيها النبي إذا جاءك المؤمنات يبايعنك» إلى قوله: «غفور رحيم». قال عروة: قالت عائشة: فمن أقر بهذا الشرط من المؤمنات، قال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: قد بايعتك، كلاما، ولا والله ما مست يده يد امرأة قط في المبايعة، ما يبايعهن إلا بقوله: قد بايعتك على ذلك.

4 F, M ve B: "بايمانهم".

ancak Allah muttali' olur. Siz ancak zâhiren bir imtihan ile denemek suretiyle zâhirî bir ilim edinebilirsiniz, onun için imanın hükmünü zâyi' etmemek üzere deneyin.

Sûre-i Nisâ'da geçen وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا [4/94] kavli muktezâsınca selâm verene, "mü'minim" diyene "mü'min değilsin" diyerek kâfir muamelesi yapmak doğru olmazsa da mu'âhid bile olsa dâr-ı harbden yeni hicret ederek gelenlerin mücerred "mü'minim" demeleriyle bir tahkik ve tecribe yapılmaksızın[1] derhâl hür mü'minlerin her türlü hukūk ve muamelesine mazhar kılınıvermelerinde de mü'minlere bir zarar getirmesi melhuz olan bir ihtiyatsızlık vardır. Evvelâ bir casusluk, sâniyen bir ahidşikenlik, sâlisen diğer bir nifak ve ahlâksızlık gibi fesadlar melhuz olur. Hâsılı dâr-ı İslâm'da berâet-i zimmet asıl ise de dâr-ı harbden iman iddiasıyla geliş bir berâet-i hâdise davası demek olduğu ve imanın asıl rüknü olan tasdik ise umûr-i hafiyyeden bulunduğu cihetle, zâhirde gayrın hukūku nokta-i nazarından dahi muteber olacak surette her vechile hükmü sâbit olabilmek için alâmet-i zâhire [4911] olan ikrârın ona delâletini takviye edecek bir müeyyide lâzımdır ki o da ancak zikrolunduğu üzere bir imtihan ile tecribe olunabilir. Onun için hicretlerinin başka bir maksadla değil, hâlis iman ile hüsn-i niyyete mebnî olduğu bir dereceye kadar olsun bilinmek üzere denenmeleri iktizâ eder. Nitekim Sûre-i Hucurât'ta geçen قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا [49/14] âyetinde de bu mânaya bir işaret vardı. Ma'âmâfîh burada bu âyet mutlak değil, kadınlar hakkında ayrıca bir sıyânet ve itinayı ifade eder bir hususiyetle vârid olmuştur. {فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ} Eğer imtihan üzerine o kadınların mü'mine olduklarını bilirseniz ۞ اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِهِنَّ[2] karînesiyle müfessirîn demişlerdir ki burada "ilim" zann-ı gālib mânasınadır. Muâmelâtta zann-ı gālib ile amel vâcib olduğuna tenbih için zann-ı gālibden[3] "ilim" ile tâbir buyurmuştur. Yani bu babda sizin için ilm-i yakīn mümkin olamazsa da mümkin

1 F, M ve B: "yapmaksızın".
2 F, M ve B: "بايمانهم".
3 F, M ve B: "galibe".

olabilen bazı sual ve cevap ile bir tecribe ve yemin vesâire gibi karâin ve emârâttan istidlâl tarîkiyle zannınızı galebe ettirecek kadar bir ilim ve kanaat hâsıl olursa {فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى الْكُفَّارِ} artık o kadınları kâfirlere iade etmeyiniz. ❁ Çünkü {لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ} onlar onlara, yani mü'mineler kâfirlere helâl değildir. {وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ} onlar da onlara, yani kâfirler de mü'minelere helâl olmazlar. ❁ Aradaki[1] hurmeti ifade için bu cümlelerin birisi dahi kâfî olabilir idiyse de hurmetin yalnız bir taraftan değil, iki taraftan da sübûtunu tasrih için tekrar olunmuştur. Yahut birincisi firkatin husûlüne, ikincisi de yeniden nikâhın men'ine tenbih içindir. Şu hâlde onları iade[2] etmek lâekal cebren [4912] zinaya sevketmek gibi bir cinayet olur. Ve bu sebepledir ki bu imtihan âyeti bilhassa kadınların bu hurmetini muhafaza içindir. {وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُوا} Bununla beraber etmiş oldukları masrafı o kâfirlere verin ❁ yani o kadınların bırakıp geldikleri kâfir kocalarının onlara sarfetmiş oldukları mehirleri ne ise onu o kâfirlere tazminat olarak verin. Bu emir zâhiren mutlak gibi görünürse de teemmül olununca bunun iadeye ta'alluk eder bir ahid bulunan mu'âhidler tarafından kaçıp gelmiş oldukları takdire ait olduğu anlaşılır. Çünkü hiçbir ahid bulunmayan veya fiilen muharib vaziyetinde bulunan taraftan kaçıp geldikleri takdirde kavâ'id-i umûmiyeye nazaran böyle bir tazmin için sebep yoktur. Sebeb-i nüzûl hakkında vârid olan bazı rivayetler de bunun Hudeybiye musâlahası ahkâmına mahsus olduğuna delâlet etmektedir. Zira Hudeybiye musâlahasının maddelerinden biri şöyle idi: "Kureyş'ten velîsinin izni olmayarak Muhammed'e geleni ona reddedecek, Muhammed'den Kureyş'e geleni ona reddetmeyecekler. Muhammed'in akd ü ahdine dâhil olmak arzu eden de ona dâhil olacak, Kureyş'in akd ü ahdine dâhil olmak arzu eden de ona dâhil olacak ilh..."[3] Resûlullah ahid müddetinde Kureyş'ten velîsinin izni olmayarak kaçıp gelen erkekleri mükellef Müslüman bile olsalar velîlerinin

1 H ve F: "Arada".
2 B: "ifade".
3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 611; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 317-318; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 323: ...وأنه من أحب أن يدخل في عهد محمد وعقده فعل، وأنه من أحب أن يدخل في عهد قريش وعقدها فعل، وأنه من أتى محمدا منهم بغير إذن وليه رده إليه، وأنه من أتى قريشا من أصحاب محمد لم ترده...

mutalebesi hâlinde iade etmişti. Nitekim Kureyş'in sulh murahhası olan Süheyl'in oğlu Ebû Cendel'i nasıl reddettiği ve neticesinin ne olduğu yukarılarda geçmişti. Sonra kadınlardan da hicret edip gelenler oldu, hâlbuki musâlaha müzakeresinde erkekler üzerine söz cereyan etmiş, kadınlar hakkında bir şey konuşulmamış, mu'âhedenâmeye bir sarâhat dercedilmemiş idi, وَمَنْ lafzının şumûlü ihtimâli bulunmakla beraber مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى denilmemişti. Binâen'aleyh mesele[1] tefsire müsâid ve şüpheyi dâ'î idi. İşte bazı rivâyâta göre bu âyet bunun halli için nâzil [4913] olmuş, bir imtihan[2] ile imanına kanaat hâsıl olduğu takdirde kadınların iade edilmeyip ancak evli olanların kocalarına mehirlerinin tazmîni suretiyle şüphenin izâlesi emrolunmuştu. İlk gelen ve sebeb-i nüzûl olan kadın hakkında da rivayetler muhteliftir. Bir rivayette ibtidâ Ukbe b. Ebû Muayt'ın kızı Ümmü Külsûm gelmiş, arkasından da biraderleri Ammar ile Velid gelip reddini taleb eylemişler idi. Bu âyetin nüzûlüne binâen reddedilmemiş, sonra Zeyd b. Hârise radıyallâhu anh Hazretleri'ne nikâh edilmiş idi.[3] Diğer bir rivayette Sübey'a binti'l-Hâris idi ki müşrik olan Sayfî b. Râhib'in, diğer bir rivayette Müsâfir-i[4] Mahzûmî'nin taht-ı nikâhında idi. Mekkeliler talep etmişler, fakat kocasının sarfettiği mehri verip Hazret-i Ömer radıyallâhu anh tezevvüc etmiş idi.[5] Diğer bir rivayette Ebû Hassan b. Dahdâha'nın karısı Ümeyme binti Bişr idi, bu da lede't-taleb iade olunmamış, Sehl b. Huneyf[6] radıyallâhu anh tezevvüc etmiş idi.[7] Bu rivayetler sebebin ta'addüdü ile meselenin Hudeybiye

---

1 H -"mesele".

2 F: "imtihânı".

3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 629-631; III, 1126; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 317; İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VIII, 230.

4 B: "Müsâfiri".

5 İbn Hacer, *el-İsâbe,* VIII, 173:

ذكر الفاكهي أنّ سبيعة بنت الحارث أوّل امرأة أسلمت بعد صلح الحديبيّة إثر العقد وطى الكتاب ولم تخف، فنزلت آية الامتحان، فامتحنها النبيّ صلّى اللّٰه عليه وسلّم، وردّ على زوجها مهر مثلها وتزوّجها عمر.

6 H, F, M ve B: "Süheyl b. Sayfî". Bu hata, müellifin başta gelen kaynakları arasında yer alan Âlûsî'de ismin "Süheyl b. Sayf" diye kaydedilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 332-333; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 521; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 270:

وكان ممن فر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم من نساء الكفار ممن لم يك بينه وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم عهد فحبسها وزوجها رجلا من المسلمين أميمة بنت بشر الأنصارية، ثم إحدى نساء بني أمية بن زيد من أوس الله، كانت عند ثابت بن الدحداحة، ففرت منه، وهو يومئذ كافر إلى رسول الله،

musâlahasına ta'allukunu gösterir. Fakat Dahhâk'tan vârid olan rivayette Resûlullah ile müşrikler beyninde şöyle bir ahid vardı: "Bizden sana senin dininde olmayan bir kadın gelirse onu bize reddedeceksin, şayet senin dinine girerse zevci bulunduğu takdirde sarf etmiş olduğu mehri zevcine reddedeceksin."[1] Buna göre âyet doğrudan doğru bu ahdin hükmüne muvâfıktır. Bâlâda Tirmizî'den naklolunduğu üzere sûrenin hepsi Hâtıb'ın mektubu hâdisesi üzerine nâzil olduğu takdirde de bu tazmin meselesi yine bu ahidlerden birinin ahkâmıyla alâkadar olmak gerektir.

{وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ} Ve o[2] mü'mineleri[3] nikâh etmenizde de kendilerine mehirlerini verdiğiniz takdirde size bir günah yoktur. ❁ Çünkü iman edip İslâm'a girmiş olmalarıyla dâr-ı harbdeki kâfir [4914] kocalarından iftirak ve hurmet hâsıl olmuştur. Ma'amâfîh yalnız[4] eski kocalarının verdiği mehri tazmin kâfi gelmeyip kendilerine de bedel-i bud'[5] olarak ayrıca mehir lâzım gelir. Mehirlerini kendilerine vermekte de fi'l-hâl te'diye şart olmayıp verilmek üzere taahhüd edilmek dahi kâfîdir. Mehir tesmiye edilmeden nikâh fâsid olmaz, mehr-i misil lâzım gelirse de bu âyette, nefy-i cünâh için vermek[6] şart edildiği cihetle tesmiye edilmemek kerâhet olacağı anlaşılır. {وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ} Kâfirelerin[7] ise ismetlerine yapışmayın. ❁ "**Kevâfir**" "kâfire"nin cem'i, "**isam**" "ismet"in cem'idir. "**İsmet**" tutunulacak[8] tutamak demek olup gerdanlık, bilezik, bilek ve[9] hıfz[10] u sıyânet mânalarına geldiği cihetle gerek akid ve gerek sebeb herhangi bir tutamağa ıtlak olunur. Burada

---

فزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم سهل بن حنيف أحد بني عمرو بن عوف، فولدت عبد الله بن سهل.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 522. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 329-330:

وعن الضحاك: أن العهد كان إن يأتك منا امرأة ليست على دينك إلا رددتها إلينا، وإن دخلت في دينك ولها زوج ردت على زوجها الذي أنفق عليها...

2 H -"Ve o".
3 B: "mü'minleri".
4 F, M ve B -"yalnız".
5 B: "bud'u".
6 H ve F: "îtâ".
7 H ve B: "Kâfirlerin".
8 H, F, M ve B: "dokunulacak".
9 F -"ve".
10 H: "men'"; F: "vaz'".

murad nikâhlarının butlânıdır. Yani dâr-ı harbden hicret etmeyip kâfire olarak kalan veya, iyâzen billah, mürted olarak dâr-ı harbe iltihak eden kadınlarla aranızda ne bir ismet ne de bir zevciyet alâkası olmasın, tutamaklarına tutunmayın, daha Türkçesi ellerine yapışmayın, ipleriyle kuyuya inmeyin {وَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقْتُمْ} hem de sarf ettiğiniz mehri isteyin {وَلْيَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقُوا} o[1] kâfirler de size hicret eden mü'mine kadınlara sarf etmiş oldukları mehri istesinler. ❁ Yani takas edin, fazla alacaklı çıkarsanız isteyin, borçlu kalırsanız وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُوا emri mûcebince verin. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ dinlediğiniz hükümler {حُكْمُ اللّٰهِ} Allah'ın hükmüdür. {يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} Aranızda hükmediyor ❁ ma'hud kâfirlerle siz mü'minler arasında hüküm veriyor {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ} ve Allah Alîm, Hakîm'dir. İlmiyle hikmetinin [4915] iktizâsını teşrî' buyurur. {وَاِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ} Ve eğer sizin zevcelerinizden bir şey sizden fevt olur, yani kaçıp dâr-ı harbe geçer ve tazmin edilmezse {فَعَاقَبْتُمْ} sonra da siz mu'âkıb olursanız ❁ ekser müfessirîn burada "mu'âkabe"nin "ukūbet"ten değil, "te'âkub" gibi nevbet mânasına "ukbe"den olduğunu söylemişlerdir ki şöyle demek olur: Sonra da nevbet sizin olur, yani onların kadınlarından iman ile size hicret eyleyenler bulunur, bu suretle tazminat vermek nevbeti size düşerse, yahut bazılarının dediği gibi "ukūbet"ten olduğuna göre: Siz de çarpışıp ganimet alırsanız {فَاٰتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ اَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَٓا اَنْفَقُوا} zevceleri gitmiş olanlara ettikleri masrafın mislini verin ❁ verilecek tazminattan bu kadarını bunlara mahsub edin, yahut alınan ganimetten evvelâ bunların zâyi'âtı kadarını ayırıp[2] verin {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ❁ alacağınızda vereceğinizde O'nun hükmüne riayetle müttakī olun, ikābından korunun. {الَّذٖٓى اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُونَ} O Allah ki sizler O'na iman etmiş mü'minlersiniz ❁ imanın muktezâsı ise başkasından çekinmeyip ancak O'ndan korkmak[3] ve O'nun vikāyesiyle korunmaktır.

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ} ❁ Bu âyetin[4] fetih günü nâzil olup Resûlullah'ın Safâ üzerinde erkeklerden bey'at aldığı sıra Resûlullah

1 H ve F -"o".
2 H -"ayırıp".
3 H: "kurtulmak".
4 H +"de imtihan âyetiyle bu âyetin".

nâmına Hazret-i Ömer'in de aşağıda kadınlardan bey'at aldığını İbn Ebî Hâtim Mukātil'den rivayet eylemiş[1] ise de, yukarıda Hazret-i Âişe'den vârid olan rivayette bunun da imtihan âyetiyle beraber nâzil olmuş bulunduğu[2], Tirmizî'den de bütün sûrenin Hâtıb b. Ebû [4916] Belte'a'nın mektubu hâdisesi üzerine nüzûlü anlaşılıyordu. İmam Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Mâce ve Tirmizî sahih diyerek Ümeyme binti Rukayka[3] radıyallâhu anhâ'dan şöyle rivayet etmişlerdir; müşârün ileyhâ demiştir ki: "Ben Resûlullah'a bey'at edelim diye vardığımda bizden[4] Kur'an'daki اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا âyeti vechile bey'at aldı, nihâyet وَلَا يَعْصِينَكَ فِى مَعْرُوفٍ kavline geldikde فِيمَا اسْتَطَعْنَ وَأَطَقْنَ[5] 'güçleri tâkatleri yettiği derecede' buyurdu, biz de 'Allah ve Resûlü bizlere kendimizden daha erham. Yâ Resûlallah! Bize musâfaha etmez misin?' dedik, 'ben kadınlara musâfaha etmem, ancak yüz kadına sözüm bir kadına sözüm gibidir' buyurdu."[6] Bazı rivayetlerde Resûlullah kadınların bey'ati zamanında mübarek eline bir sevb koyardı,[7] bazılarında da bir bardağa su koyup mübarek elini daldırır, sonra da[8] kadınlar ellerini daldırırlardı diye vârid olmuştur.[9] Meşhur ve mu'temed olan budur ki kadınlarla musâfaha etmemiştir. Ma'amâfîh Resûlullah'ın kadınlardan bey'at alması bir kere değil, müte'addiddir. Medine'de de[10], fetihten sonra

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3350:

عن مقاتل رضي الله عنه قال: أنزلت هذه الآية يوم الفتح فبايع رسول الله صلى الله عليه وسلم الرجال على الصفا وعمر يبايع النساء تحتها عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

2 H: "bulunduğunu".

3 H, F, M ve B: "Rükayye".

4 B -"Ben Resûlullah'a bey'at edelim diye vardığımda bizden".

5 Rivayetlerde ibare فِيمَا اسْتَطَعْتُنَّ وَأَطَقْتُنَّ şeklindedir. Müellifin rivayeti Âlûsî'den aldığı ve tercümeyi de ona göre yaptığı anlaşılıyor.

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 357; İbn Mâce, Cihâd, 43; Tirmizî, Siyer, 37; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 274:

عن أميمة بنت رقيقة، قالت: أتيت النبي صلى الله عليه وسلم، في نساء نبايعه، فأخذ علينا ما في القرآن: أن لا نشرك بالله شيئا الآية، قال: «فيما استطعتن وأطقتن». قلنا: الله ورسوله أرحم بنا من أنفسنا. قلنا: يا رسول الله، ألا تصافحنا؟ قال: «إني لا أصافح النساء، إنما قولي لامرأة واحدة كقولي لمائة امرأة».

7 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VIII, 5; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 322:

عن إبراهيم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصافح النساء وعلى يده ثوب.

8 H -"da".

9 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XVII, 149; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 322; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* VI, 39:

وعن عروة بن مسعود الثقفي قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم عنده الماء، فإذا بايع النساء غمسن أيديهن فيه.

10 F, M ve B +"olmuş".

Mekke'de de olmuştur. Mekke'deki bey'atta Ebû Süfyan'ın zevcesi olup Uhud vak'asında Seyyidü'ş-Şühedâ Hazret-i Hamza'nın şehadetine müşevvikliği ve naaşına karşı gösterdiği gayz ve husûmeti sebebiyle bâlâda naklettiğimiz vechile fetih günü eman verilmeyip katledilmesi emrolunmuş[1] bulunan Hind'in bey'atı fıkrasını gerek tefsirler ve gerek hadis kitapları naklederler. Yezid b. Seken'in[2] kızı Esma radıyallâhu anhâ hadîsinde şöyle demiştir: "Ben Resûlullah'a bey'at eden kadınların içinde idim, Utbe'nin kızı Hind de kadınlar arasında idi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem âyeti okudu; عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا buyurduğunda Hind 'erkeklerden kabul etmediğini bizden kabul edeceğine nasıl ihtimal verebiliriz?' dedi, ki 'bu emrin lüzûmu belli' demiş oluyordu. Sonra وَلَا يَسْرِقْنَ [4917] buyurduğunda Hind 'bazen Ebû Süfyan'ın malından haberi olmaksızın bir şey aldığım olurdu, o bana helâl olur mu?' dedi. Ebû Süfyan da 'geçmişte ve gelecekte benden her ne aldınsa o sana helâldir' dedi. Resûlullah tebessüm buyurdu ve Hind'i tanıdı da 'sen Hind binti Utbe'sin ha!' buyurdu. O da 'evet yâ Nebiyyallah! Geçmişi af buyur' dedi. عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ buyurdu. Sonra وَلَا يَزْنِينَ buyurdu, Hind 'hiç hürre olan kadın zina eder mi?' dedi. Cahiliyede zina ekseriya cariyelerde olur, hürre zina etmez denirdi, ona binâen 'câhiliyede bile ekseriya hür kadınlar zina etmezken İslâm'da öyle şey olur mu?' demek istiyordu. وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ buyurduğunda Hind 'biz onları küçük iken[3] büyüttük, fakat büyüdüklerinde sen katlettin' dedi. Oğlu Hanzale b. Ebû Süfyan'ı kasdediyordu, çünkü Bedir günü maktul olmuştu. Hazret-i Ömer gülmekten katıldı, Resûlullah tebessüm buyurdu. Sonra وَلَا يَأْت۪ينَ بِبُهْتَانٍ buyurduğunda Hind 'vallahi bühtan çok çirkin bir şeydir, Allah teâlâ hep rüşd ve mekârim-i ahlâk emrediyor' dedi[4]. Sonra وَلَا يَعْص۪ينَكَ ف۪ي مَعْرُوفٍ buyurdu, Hind de 'vallahi biz bu meclise nefsimizde hiçbir şeyde sana[5]

1 F, M ve B: "emir verilmiş".
2 H ve F: "Şeken'in".
3 H ve F: "küçüklerken".
4 H -"dedi".
5 H: "sana hiçbir şeyde".

isyan maksadıyla gelmedik' dedi."[1] Ve yine rivayet olunuyor ki burada kadınlardan ilk evvel Peygamber'e bey'at eden Ümmü Sa'd b. Mu'âz ve Kebşe binti Râfi' ile beraberlerindeki kadınlar idi. رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُنَّ

{وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ} ❁ Bunda bilhassa Arapların "ve'd-i benât" dedikleri kız evlâdlarını öldürmek âdetinin nehyi dahi dâhil ise de nassın zâhiri erkek ve dişi hepsinden e'am olduğu gibi, mutlak katlin nefyi gerek mübaşeret ve gerek tesebbüb suretiyle olsun her nevi katle dahi şâmil olur. Binâen'aleyh bunda gerek rûh[2] nefhedilmiş cenînin ıskâtı, gerek bakımında ihmal yüzünden çocuğun ölümüne sebebiyet verilmesi ve gerek sâir envâ'-ı katlin hepsi [4918] dâhil demektir. {وَلَا يَأْت۪ينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَر۪ينَهُ بَيْنَ اَيْد۪يهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ} ❁ Elleri ve ayakları arasında iftira edilen bühtan, başka bir kadının doğurmuş olduğu çocuğu alıp veya kendi doğurduğu ile değiştirip "ben doğurdum" diyerek kocasına isnad etmesidir. Gerçi bunun başka bir erkekten gayr-i meşrû olarak almış olduğu bir çocuğu kocasına isnad etmesi mânasına olması ihtimâli dahi yok değil ise de, bu önce geçen وَلَا يَزْن۪ينَ'de dâhil olduğu için burada bu ihtimal sâkıttır. Ma'amâfîh بَيْنَ اَيْد۪يهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ tâbiri yalnız furûcdan değil, zâttan kinaye olarak kendi nefislerinden uydurdukları her nevi bühtana şâmil olmak daha muvâfıktır ki fiilî cinayetlerin nefyinden sonra kavlî olan cinayetler nefyedilmiş demek olur. Binâen'aleyh bunda kazf, gıybet, nemîme ve sâire tarzında yapılması melhuz olan her nevi[3] bühtandan, yalandan, sahtekârlıktan nehiy vardır.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 160; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 274-275:
وقالت أسماء بنت يزيد بن السكن: كنت في النسوة المبايعات، فقلت: يا رسول الله ابسط يدك نبايعك، فقال لي عليه الصلاة والسلام: «إني لا أصافح النساء لكن آخذ عليهن ما أخذ الله عليهن»، وكانت هند بنت عتبة في النساء، فقرأ عليهن الآية. فلما قررهن «على أن لا يشركن بالله شيئا»، قالت هند: وكيف نطمع أن تقبل منا ما لم تقبله من الرجال؟ تعني أن هذا بين لزومه. فلما وقف على السرقة قالت: والله إني لأصيب الهنة من مال أبي سفيان، لا أدري أيحل لي ذلك؟ فقال أبو سفيان: ما أصبت من شيء فيما مضى وفيما عبر فهو لك حلال، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم وعرفها، فقال لها: «وإنك لهند بنت عتبة»، قالت: نعم، فاعف عما سلف يا نبي الله عفا الله عنك. فقال: «ولا يزنين»، فقالت: أو تزني الحرة؟ قال: «ولا يقتلن أولادهن»، فقالت: ربيناهم صغارا وقتلتهم كبارا، وكان ابنها حنظلة بن أبي سفيان قتل يوم بدر، فضحك عمر رضي الله تعالى عنه حتى استلقى، وتبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «ولا يأتين ببهتان»، فقالت: والله إن البهتان لأمر قبيح، ولا يأمر الله إلا بالرشد ومكارم الأخلاق. فقال: «ولا يعصينك في معروف»، فقالت: والله ما جلسنا مجلسنا هذا وفي أنفسنا أن نعصيك في شيء.

2 B: "nevh".

3 F, M ve B -"her nevi".

{وَلَا يَعْصِينَكَ فِى مَعْرُوفٍ} Ve sana hiçbir mârufta isyan etmeyecekler ❁ yani gerek mâruf[1] ile emir ve gerek münkerden nehiy, hiçbirine âsî olmayıp itaat edecekler. Zira isyan ya emre karşı veya nehye karşı olur. Emrin mâruf ve meşrû olması mâruf ile emr olmasında, nehyin mâruf ve meşrû olması da münkerden nehy olmasındadır. Bunun için burada فِى مَعْرُوفٍ kaydı emre de nehye de şâmildir. وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ [el-A'râf 7/199. Krş. Lokman 31/17] mısdâkınca Resûlullah'ın ancak mâruf, yani meşrû ve müstahsen ile emr[2] ve ancak münkerden nehyedeceği mâlum olduğu hâlde فِى مَعْرُوفٍ kaydının tasrih edilmesi Hâlık'a masiyet olan hususta mahlûka tâat câiz olmayacağına tenbih ile إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ[3] mazmûnuna işarettir.[4] لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] buyurulmuş olduğu için bir kimseye vüs'unun hâricinde bir teklif de mâruf olmaz, münker olur. Onun için yukarıda rivayet edildiği üzere [4919] Resûlullah burada bir tefsir kabîlinden olmak üzere فِيمَا اسْتَطَعْنَ وَأَطَقْنَ[5] diye istitâ'at ve tâkati beyan buyurmuş idi. İşte kadınlar bu şartlar üzerinde itaat için bey'ate geldikleri vakit {فَبَايِعْهُنَّ} sen de onlara bey'at ver {وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَ} ve onlar için Allah'a istiğfar da ediver ❁ yani bey'attan fazla olarak günahlarının affıyla sevâba nâiliyetleri için Allah'tan mağfiret de dileyiver. Bu suretle mağfiret Peygamber'in elinde değil[6], Allah'a ait bulunduğu[7] ve günahların affı hususunda Peygamber'in salâhiyeti ancak mağfirete dua ile şefaat kaziyyesi olduğu da anlatılmış oluyor. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir. ❁ Binâen'aleyh bey'atlarına sadakat ederlerse geçmiş günahları ne kadar çok olsa da mağfiret eder ve rahmetiyle ikram eyler.

Erkeklerden[8] dahi bu âyet mûcebince bey'at alındığını Buhârî ve Müslim ve Beyhakī *Esmâ ve Sıfât*'ta Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh

1 H -"mâruf".
2 H -"ile emr".
3 Buhârî, Ahkâm, 4; Müslim, İmâre, 39.
4 Müellifin bu isimde bir makalesi vardır (bk. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 119-123).
5 Rivayetlerde ibare فِيمَا اسْتَطَعْتُنَّ وَأَطَقْتُنَّ şeklindedir.
6 B -"değil".
7 F, M ve B: "bulunduğunu".
8 H, F, M ve B: "Erkeklere".

Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Biz Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin huzûrunda idik, şöyle buyurdu: 'Bana şunlar üzerine bey'at edersiniz: Allah'a hiçbir şey şerîk[1] koşmamak, zina etmemek, sirkat etmemek… el-âye. Bunun üzerine içinizden her kim vefâ ederse ecri Allah'adır ve her kim[2] bunlardan bir şey yapar da onunla ikāb olunursa o da keffârettir. Her kim de bunlardan bir şey yapar, Allah da onu setrederse o da Allah'a aittir, dilerse ona[3] azab eder, dilerse mağfiret eyler.'"[4]

Müslim ve *Esmâ ve Sıfât*'ta Beyhakī senedleriyle Ebû Zerr-i Gıfârî radıyallâhu anh'tan, o Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den, o Cibrîl aleyhissalâtü vesselâm'dan, [4920] o Allah tebâreke ve teâlâ'dan şu hadîs-i kudsîyi rivayet eylemişlerdir; Allah teâlâ buyurmuştur ki: "Ey kullarım! Haberiniz olsun ki Ben zulmü kendime haram ettim, size de aranızda[5] haram kıldım, binâen'aleyh birbirinize zulmetmeyiniz. Ey kullarım![6] Sizler gece ve gündüz hatalar yaparsınız Ben ise günahları mağfiretimle[7] örterim, ehemmiyet vermem. O hâlde Bana istiğfar ediniz ki size mağfiret edeyim. Ey kullarım! Sizler hep açsınızdır. Ancak Benim it'âm ettiklerim müstesnâdır. Onun için Benden isteyiniz ki size yiyecek vereyim. Ey kullarım! Sizler hep çıplaksınızdır, Benim giydirdiklerimden başka. Onun için Benden giyecek isteyin ki sizi giydireyim. Ey kullarım! Sizin evveliniz, âhiriniz, insiniz, cinniniz içinizden en temiz kalbli bir adam gidişinde olsa o Benim mülkümde bir şey artırmaz. Ey kullarım! Sizin evveliniz âhiriniz ve insiniz cinniniz içinizden en fena kalbli bir adam gidişinde olsa o benim mülkümden bir şey eksiltmez. Ey kullarım!

---

1 M: "şirk".
2 B -"vefâ ederse ecri Allah'adır ve her kim".
3 B -"ona".
4 Buhârî, Îmân, 11; Müslim, Hudûd, 41; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 409:
عن الزهري قال: أخبرني أبو إدريس عائذ الله بن عبد الله: أن عبادة بن الصامت رضي الله عنه، وكان شهد بدرا، وهو أحد النقباء ليلة العقبة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال، وحوله عصابة من أصحابه: «بايعوني على أن لا تشركوا بالله شيئا، ولا تسرقوا، ولا تزنوا، ولا تقتلوا أولادكم، ولا تأتوا ببهتان تفترونه بين أيديكم وأرجلكم، ولا تعصوا في معروف، فمن وفى منكم فأجره على الله، ومن أصاب من ذلك شيئا فعوقب في الدنيا فهو كفارة له، ومن أصاب من ذلك شيئا ثم ستره الله فهو إلى الله، إن شاء عفا عنه وإن شاء عاقبه». فبايعناه على ذلك.
5 B: "arzınızda".
6 B -"binâen'aleyh birbirinize zulmetmeyiniz. Ey kullarım!".
7 H: "mağfiretle".

Sizin evveliniz âhiriniz ve insiniz cinniniz hepiniz bir yere toplanıp Benden isteseler de Ben sizlerden her insana istediğini versem, o Benim mülkümden bir şey eksiltmez; denize bile bir iğneyi bir kere[1] daldırmakla ne eksilir! Ey kullarım! Sade sizin amellerinizdir ki Ben onu size karşı hıfzeder saklarım. Onun için hayır bulan hemen Allah'a hamd etsin, onun gayrısını bulan da ancak kendini levm etsin."[2]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Bey'attan sonra bütün mü'minlere bir nasihat olan bu âyet sûrenin hâsılını[3] telhis ile âhirini evveline ircâ'[4] ve yeisten tahzir ile âhiret ve istikbal için şevk ve ümidi takviye ve aynı zamanda Sûre-i Saff'ın bünyân-ı mersus mazmûnuna bir ta'biyedir. Ey [4921] o bütün iman edenler! {لَا تَتَوَلَّوْا قَوْماً غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah'ın gazab ettiği bir kavmi dost tanımayın ❁ onların velâyetlerine tutunmayın, taraftarlık etmeyin, bir şeylerine heves edip de meyl etmeyin. "Allah'ın gazab etmiş olduğu kavim" tâbiri ekseriya Yahudîler hakkında vârid olduğu cihetle burada da murad onlar denilmiş. Bundan sonraki[5] sûrede Benî İsrâil'den bahsolması[6] da bununla mütenâsib bulunmuş ise de onlarla müvâlâtta bulunan münafıklar veya sûrenin yukarısıyla münasebetine nazaran da[7] müşrikler ve bâhusus Kureyş müşrikleri olması ihtimalleri de söylenmiştir. Fakat قَوْماً nekre olarak îrad edilmiş bulunduğu cihetle bundan murad muayyen ve ma'hud bir kavme münhasır olmayıp zikrolunan vasıf ile muttasıf herhangi bir kavme şâmil olmak gerektir.

---

1 H -"bir kere".

2 Müslim, Birr, 55; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 533:

عن أبي ذر عن النبي صلى الله عليه وسلم فيما روى عن الله تبارك وتعالى أنه قال: يا عبادي إني حرمت الظلم على نفسي وجعلته بينكم محرما فلا تظالموا، يا عبادي كلكم ضال إلا من هديته فاستهدوني أهدكم، يا عبادي كلكم جائع إلا من أطعمته فاستطعموني أطعمكم، يا عبادي كلكم عار إلا من كسوته فاستكسوني أكسكم، يا عبادي إنكم تخطئون بالليل والنهار وأنا أغفر الذنوب جميعا فاستغفروني أغفر لكم، يا عبادي إنكم لن تبلغوا ضري فتضروني ولن تبلغوا نفعي فتنفعوني، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم كانوا على أتقى قلب رجل واحد منكم ما زاد ذلك في ملكي شيئا، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم كانوا على أفجر قلب رجل واحد ما نقص ذلك من ملكي شيئا، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم قاموا في صعيد واحد فسألوني فأعطيت كل إنسان مسألته ما نقص ذلك مما عندي إلا كما ينقص المخيط إذا أدخل البحر، يا عبادي إنما هي أعمالكم أحصيها لكم ثم أوفيكم إياها، فمن وجد خيرا فليحمد الله، ومن وجد غير ذلك فلا يلومن إلا نفسه. قال سعيد: كان أبو إدريس الخولاني إذا حدث بهذا الحديث جثا على ركبتيه.

3 B: "âhirini".

4 Reddü'l-acüz* ale's-sadr denilen bedî' sanatı [Müellifin notu].

* B: "cüz'".

5 H: "sonra".

6 B: "bahsolunması".

7 F, M ve B: "nazarandir.".

Zira gazabın veya nehyin sebebi olmak üzere beyan buyurulan şu vasıf, onların vasf-ı mümeyyizleriyle bir târifi demektir: {قَدْ يَـئِسُوا مِنَ الْاٰخِرَةِ كَمَا يَـئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ} Onlar âhiretten ümidi öyle kesmişlerdir ki ashâb-ı kubûrdan kâfirlerin me'yus oldukları gibi yeise düşmüşlerdir. ❁ Âhiretten ümidi kesmiş olan me'yuslar ise iblis gibi fırsat buldukça her fenalığı yapar, kendilerine yardaklık edenleri de yeis ile cehenneme sürüklerler.

مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ'da iki mâna vardır. Birisinde مِنْ beyâniye olarak kâfirleri beyan olur. Ashâb-ı kubûrdan olan kâfirlerin me'yûsiyeti gibi demek olur. Çünkü ölmüş[1], kabre gitmiş olan kâfirler cehennemdeki ebedî mevkilerini görmüş, âhiret nimetlerinden mahrûmiyetleri tebeyyün etmiş, ne ileride bir şey kazanmak ne de gerideki dirilerden[2] bir imdad almak ihtimâli kalmamış olduğundan her vechile ümidleri kesilmiş, yeisleri tamamen tahakkuk [4922] eylemiş bulunur. Öbürüsünde de مِنْ ibtidâiye olarak yeise ta'alluk eder, kâfirlerin ashâb-ı kubûrdan me'yus olmaları, yani ölülerin ba'sinden, hayâtından ümid kesmiş bulunmaları gibi demek olur. Hâsılı yeis bir küfürdür, gazab-ı ilâhîyi davet eder لَا يَايْـَٔسُ مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ'dur [Yûsuf 12/87]. Onun için âhiretten ümidi kesmiş olanlardan sakınmalıdır. Hemen Hak teâlâ kalblerimizi yeisten koruyup neş'e-i îmân ve ümmîd-i rıdvân ile zevkyâb buyursun.

---

1 H -"ölmüş".
2 B: "geridekilerden".

[4923]

سُورَةُ الصَّفِّ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ أَرْبَعَ عَشْرَةَ آيَةً

SAF SÛRESİ

Saf Sûresi Medenîdir. Buna "Havâriyyûn Sûresi" ve "Îsâ Sûresi" dahi denilir.[1]

Âyetleri: On dörttür.

Kelimeleri: İki yüz yirmi birdir[2].

Harfleri: Dokuz yüz yirmi altıdır.

Fâsılası: ص، ن، م harfleridir.

Bunun sebeb-i nüzûlünde üç rivayet vardır. Hâkim ve daha diğerleri Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh Hazretleri'nden sahîhan şöyle rivayet eylemişlerdir; demiştir ki: "Resûlullah'ın ashâbından birkaç kişi oturmuştuk, müzakere ediyorduk. 'Amellerin hangisi Allah teâlâ'ya en[3] sevgilidir? Bilsek de onu işlesek' dedik, Allah teâlâ da سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ inzal buyurdu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de bize sonuna kadar kıraat eyledi."[4] Âlûsî der ki: "Bu hadîs Şeyhayn'ın şartı üzere sahih bir hadistir. Bunu İmam Ahmed ve Tirmizî ve daha birçokları rivayet etmişlerdir. Hatta Hâfız İbn Hacer demiştir ki: 'Dünyada rivayet olunan müselsel hadislerin en sahihidir.'"[5]

---

1 B: "'Havâriyyûn Sûresi', 'Îsâ Sûresi' dahi denilir".

2 F, M ve B: "yirmidir".

3 F, M ve B: "daha".

4 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 78-79. Krş. Dârimî, Cihâd, 1; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 61:

عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه، قال: قعدنا نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلنا: لو نعلم أي الأعمال أحب إلى الله، عملناه. فأنزل الله عز وجل «سبح لله ما في السموات وما في الأرض، وهو العزيز الحكيم» إلى آخر السورة. فقرأها علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم هكذا. قال الأوزاعي: وقرأها علينا يحيى بن أبي كثير بمكة. قال محمد بن كثير: وقرأها علينا الأوزاعي هكذا. قال أبو الوليد: وقرأها علينا ابن كثير هكذا. قال أبو الحسن بن عقبة: وقرأها علينا أبو الوليد هكذا. قال الحاكم: وقرأها علينا الشيخ أبو الحسن الشيباني هكذا. وقرأ علينا الحاكم أبو عبد الله السورة من أولها إلى آخرها. رواه الوليد بن مسلم عن الأوزاعي من أول الإسناد إلى آخره.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277:

وروي هذا الحديث مسلسلا يقرأها علينا، وهو حديث صحيح على شرط الشيخين أخرجه الإمام أحمد والترمذي وخلق كثير حتى قال الحافظ ابن حجر: إنه أصح مسلسل يروى في الدنيا إن وقع في المسلسلات مثله في مزيد علوه.

İkincisi Dahhâk'ten şöyle rivayet olunmuştur: Bazı gençler muharebede şöyle yaptık böyle yaptık diye yapmadıkları şeyler söylemişlerdi.[1] Üçüncüsü İbn Zeyd'den rivayet [4924] olunduğuna göre münafıklar mü'minlere "biz sizdeniz ve sizinle beraberiz" dedikleri hâlde sonra[2] fiillerinde hilâfı[3] görülmüş olmak sebebiyle nâzil olduğu söylenmiştir. Âlûsî bu üçüncü rivayetin evvelkiler kadar kuvvetli olmadığını söyler.[4]

Bu sûrenin hulâsa-i mazmûnu sıdk u sadakatle Allah yolunda cihâda tergīb ve ihzar ve bu suretle evvelki sûrenin mazmûnu ve imtihan mevzû'u olan لَا تَتَّخِذُوا [el-Mümtehine 60/1], لَا تَتَوَلَّوْا [el-Mümtehine 60/13] nehiylerini bir tekid ve İslâm'ın istikbâlini tavzihtir. Sûre-i İmtihân'ın âhirinde yeisten tahzir ve[5] ümmîd-i âhiret takviye olunduğu gibi, burada da dîn-i İslâm'ın[6] bütün âlem muvâcehesinde zuhur ve ulviyetini isbat için daha büyük imtihan devreleri geçirmek üzere hey'et-i İslâm mücahede meydanlarında "bünyân-ı mersûs" gibi ahz-ı mevki edecek vechile tanzim ve tensîka davet olunarak buna imtisal eden mü'minlere gāye-i muvaffakiyet tebşir edilecektir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا
لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾ كَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ
يُحِبُّ الَّذ۪ينَ يُقَاتِلُونَ ف۪ي سَب۪يلِه۪ صَفّاً كَاَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ ﴿٤﴾ وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 163:

وكذا ما روي في سبب النزول عن الضحاك من أنه قول شباب من المسلمين: فعلنا في الغزو كذا ولم يفعلوا.

2 H -"sonra".

3 F, M ve B: "hılâf".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277-278. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 301; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 163:

وما روي عن ابن زيد من أنه قول المنافقين للمؤمنين: نحن منكم ومعكم، ثم يظهر من أفعالهم خلاف ذلك.... والنداء بوصف الايمان في قوله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ» على ما عدا القول الأخير في سبب النزول ظاهر، وعليه قيل: هو للتهكم بأولئك المنافقين وبإيمانهم.

5 B: "ile".

6 H -"dîn-i İslâm'ın".

يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِى وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنِّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَاللّٰهُ
لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾ وَاِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِى اِسْرَآئِلَ اِنِّى رَسُولُ اللّٰهِ
اِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُٓ اَحْمَدُ
فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٦﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ
الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعٰٓى اِلَى الْاِسْلَامِ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ
اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾ هُوَ الَّذِٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى
وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٩﴾

[4925] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah için göklerdeki ve yerdeki, O öyle Azîz öyle Hakîm (1). Ey o iman edenler! Niçin[1] *yapmayacağınız şeyi söylersiniz? (2) Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah yanında çok mebğuzdur (3). Haberiniz olsun ki Allah kendi yolunda kurşunlu bir binâ gibi saf bağlayarak çarpışanları sever (4). Ve hani bir vakit Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Benim size Allah'ın resûlü olduğumu bildiğiniz hâlde niçin bana ezâ ediyorsunuz?" Sonra vaktâ ki yamukluk ettiler Allah da kalblerini yamulttu, öyle ya Allah fâsıklar* [4926] *gürûhunu doğru yola çıkarmaz (5). Bir vakit de Meryem'in oğlu Îsâ şöyle dedi: "Ey İsrâil oğulları! Ben size Allah'ın resûlüyüm, önümdeki Tevrat'ın musaddıkı ve benden sonra gelecek bir resûlün müjdecisi*[2] *olarak geldim ki onun ismi Ahmed'dir." Sonra o onlara beyyinelerle gelince "bu apaçık*[3] *bir sihir" dediler (6). İslâm'a davet olunurken Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlim de kim olabilir! Allah da zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (7). İstiyorlar ki Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürsünler, Allah ise nûrunu tamamlayacaktır, isterse kâfirler*

---

1 B: "Ne için".
2 B -"ve benden sonra gelecek bir resûlün müjdecisi".
3 B: "pek açık".

hoşlanmasınlar (8). O Allah'tır ki Resûlünü hidâyet kanunu ve hak dini ile gönderdi, onu her dinin üstüne çıkarmak için, isterse müşrikler hoşlanmasınlar (9).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ[1]} ❁ Sebeb-i nüzûlde zikredilen birinci Abdullah b. Selâm rivayetine göre bu hitab, hakīkī mü'minlere nezirlerinin îfâsı lüzûmunu ihtar için tehyicdir. "Yapmayacağınız bir şeyi adamayın, madem ki adadınız o hâlde sözünüzde durup adaklarınızı yerine[2] getiriniz" demektir. İkinci Dahhâk rivayetine göre "yapmadığınız şeyi neye söylüyorsunuz, mü'minlere yalan söylemek yakışır mı?" meâlinde itâbdır. Üçüncü rivayette ise hitab, zâhirde mü'min görünen münafıklara tevbihtir. Fakat bu iki rivayete nazaran مَا لَا تَفْعَلُونَ'da[3] مَا لَمْ تَفْعَلُوا gibi mâzî mânası gözetmek lâzım geleceğine nazaran zâhir olan evvelki rivayet vechile istikbâle ait nezir mânasıdır. Onun için bu âyet ile nezrin îfâsı vâcib olduğuna istidlâl olunmuştur. Yani aslı meşrû olmakla beraber aynı[4] vâcib olmayan bir fiil, nezr ile vâcib olur. O hâlde yapmayacağınız bir fiili nezretmeyin, nezrettiniz mi behemehâl icrâ edin, nezirlerinize yalan çıkmaktan son derece sakının. {كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ} Yapmayacağınız şeyi [4927] söylemeniz Allah yanında mebğuz, menfur olmak itibariyle ne büyük kabahattir. ❁ "**Makt**" yukarılarda da geçtiği vechile şiddetli buğz, son derece mebğuzluk, menfurluk, iğrençlik demektir. كَبُرَ fiili bu gibi makamlarda بِئْسَ gibi fi'l-i zem veya fi'l-i taaccüb mânası ifade eder ki Sûre-i Kehf'de geçen[5] كَبُرَتْ كَلِمَةً [el-Kehf 18/5] de böyle idi. O hâlde Allah'ın en[6] sevdiği ameli bilsek de yapsak diyen hâlis mü'minler, Allah'ın mebğūzu olmamak için büyük söylememeli, yapamayacakları şeylere nezretmemeli, nezrettiklerini yapmalıdırlar. Bundan dolayı Allah teâlâ onların yapabilecekleri amellerden sevdiği bir ameli haber vererek buyuruyor ki:

---

1 F: "تعلمون".
2 H: "yerinize".
3 H -"مَا لَا تَفْعَلُونَ'da".
4 H ve F -"aynı".
5 M ve B -"geçen".
6 H -"en".

{اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِهٖ صَفًّا كَاَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ} Haberiniz olsun ki Allah teâlâ kendi yolunda bünyân-ı mersûs gibi saf bağlayarak çarpışanları sever ❁ Allah'ın sevgilisi olmak için mü'minler de böyle yapmalıdır. Dikkate şâyândır ki bu sûrede صاد fâsılası işbu بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ ile yalnız bu âyete tahsis edilmiş ve bu suretle bunun ehemmiyet-i mahsûsasına tenbih olunmuştur ki buna[1] "Sûre-i Saf" tesmiye edilmiş olması da bunun mümtaz ehemmiyetini iş'âr eder. بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ kurşunlu binâ, eczâsı kurşunla kenetlenerek yekpare bir cisim hâline gelmiş olan muhkem bina demektir. İşte mü'minler hey'et-i ictimâ'iyesi gerek وَالصَّٓافَّاتِ صَفًّا Sûresi'nin başında ve gerek Sûre-i Feth'in âhirinde كَزَرْعٍ[2] اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغٖيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ [48/29] teşbîhi ile beyan ve tasvir olunduğu üzere böyle kavî bir irtibat ile yekdiğerine merbut sağlam bir bünyan teşkil etmeli ve İslâm mücâhidleri[3] o suretle mümtezic bir saf hâlinde çarpışmalıdır. Şüphesiz ki bu teşbihte efrâdın cismen yeknesak bir şekl ü nizam ile terbiye ve inzibatları mevzû'-i bahis olduğu gibi, kalben niyet ve imanlarının bir kelime etrafında toplanacak ve birbirlerini sevip tutacak bir surette ihlâs ve istivâsı da [4928] mevzû'-i bahistir. Sonra bazı müfessirînin beyânına göre[4] bunda ordunun esası ve en mühim teşkîlâtı piyade teşkîlâtı olduğuna da bir işaret vardır. Çünkü süvari, donanma ve sâirede dahi saff-ı harb nizâmı cereyan ederse de en ziyade saf harbi piyadede[5] olmak meşhurdur. Binâen'aleyh terbiye-i askeriyede hem cismânî nizâma hem de terbiye-i dîniye ile kalbî ve mânevî vahdete itina olunmak ve mü'minler arasında bu vahdet ve mahabbeti ihlâl edecek ahlâksızlıklardan son derece çekinilmek iktizâ eder. Bunu yapabilmek için de gaye güzel tâyin edilmek ve süflî maksadlar bırakılıp Allah yolunda en yüksek ve[6] en ulvî gayeye sarılmak lâzım gelir. Bundan dolayı bu mukātele kaziyyesini iktizâ eden esbâb ve sevâiki ve hedef ü

1 B -"bunun ehemmiyet-i mahsûsasına tenbih olunmuştur ki buna".
2 H ve F: "كمثل زرع".
3 B: "mücâhedeleri".
4 H ve F: "beyânı vechile".
5 B: "piyade".
6 H -"ve".

gayeyi îzah ile dîn-i İslâm'ın zuhûru hikmetini anlatmak üzere edyân-ı münzeleye şöyle bir geçit resmi yaptırılarak buyuruluyor ki: {وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ} Düşünün o vakti ki Mûsâ kavmine, yani Benî İsrâil'e demişti: {لِمَ تُؤْذُونَنٖى وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنّٖى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ} Bana niçin eziyet diyorsunuz, hâlbuki benim size Allah'ın resûlü olduğumu biliyorsunuz da ❁ bununla Mûsevîlerin bile bile peygamberlere küfr ü isyan etmek öteden beri âdetleri olduğu ve hep o âdetin seyyiâtını çekmekte bulundukları ihtar olunuyor. Hazret-i Mûsâ'ya ettikleri eziyetlerin tafsîlâtı Sûre-i Bakara'da geçmiş, bâhusus cebbârîne karşı mukātelede اذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ [el-Mâide 5/24] dedikleri ve neticesinde Tîh'e düştükleri Sûre-i Mâide'de zikrolunmuştu. {فَلَمَّا زَاغُٓوا} Vaktâ ki böyle zeyğ ettiler ❁ Haktan meyl ile yamukluk edip eğri gittiler {اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ} Allah da kalblerini yamulttu ❁ eğriltti, eğriliği kalblerine tabiat yaptı. Hep eğrilik düşünürler, eğri giderler, hak söz kendilerine tesir etmez, [4929] doğru yola yanaşmazlar. {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقٖينَ} Allah da dinden çıkmış fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz ❁ muvaffak etmez, murâda erdirmez. İşte Müslümanların mukātele için hazırlanmalarının sebeplerinden birisi böyle hak dinlemez, bozulmuş fâsıklar gürûhunun hâlet-i rûhiyeleridir. Nitekim kalblerinin eğriliğinden dolayı Îsâ'yı da kabul etmediler, ettik diyenler de dediğini tutmuyorlar. {وَاِذْ قَالَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} O vakti de[1] düşünün ki Îsâ ibn Meryem şöyle demişti: {يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Ey Benî İsrâil! ❁ Mûsâ aleyhisselâm baba cihetiyle kendisi de Benî İsrâil'den olduğu için "ey kavmim" diye hitab etmişti. Îsâ aleyhisselâm ise onlardan babası olmadığı cihetle "ey Benî İsrâil" dedi. {اِنّٖى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ} Haberiniz olsun ki ben size Allah'ın resûlüyüm {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ[2] مِنَ التَّوْرٰيةِ} önümdeki Tevrat'ı tasdikçi {وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتٖى مِنْ بَعْدِى} ve benden sonra gelecek bir resûlün mübeşşiri olarak gönderildim {اِسْمُهُٓ اَحْمَدُ} ki[3] o Resûl'ün ismi Ahmed'dir. ❁ Burada "Ahmed" isminin aynen kendisi alem olarak

---

1 H -"de".
2 H ve F -"لدي".
3 M ve B: "gönderildim ki {اِسْمُهُٓ اَحْمَدُ}".

murad olunmak da,[1] mânası murad olunmak da muhtemildir. Yani[2] adı gayet memduh ve pek güzel demek de olabilir. Zira Hazret-i Îsâ'nın bu suretle tebşîrine me'mur olduğu Resûl-i Kibriyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bir ismi de Ahmed olduğu gibi, Muhammed ism-i şerîfi de aynı hamd maddesinden olarak en güzel, en övülecek ismidir[3]. Ma'amâfîh "Ahmed" ism-i şerîfinin aynen kendisi murad olunmak daha zâhirdir. Nitekim İmam Mâlik, Buhârî, Müslim, Dârimî, Tirmizî, Nesâî; Cübeyr [4930] b. Mut'im radıyallâhu anh Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: إِنَّ لِي أَسْمَاءً، أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَنَا أَحْمَدُ وَأَنَا الْحَاشِرُ الَّذِي يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى قَدَمَيَّ وَأَنَا الْمَاحِي الَّذِي[4] يَمْحُو اللَّهُ بِيَ الْكُفْرَ وَأَنَا الْعَاقِبُ "Benim müte'addid isimlerim vardır: Ben Muhammed'im, ben Ahmed'im, ben o Hâşir'im ki nâs benim kademim üzere haşrolunacaklardır. Ben o Mâhî'yim ki Allah benimle küfrü mahvedecektir. Ben Âkib'im." "Âkib" kendisinden sonra peygamber gelmeyen Hâtemü'l-enbiyâ demektir.[5] Hazret-i Hassân'ın şu beyti de, "Ahmed" ism-i şerîfi Resûlullah'ın[6] alemi olan bir[7] ism-i celîl olduğunu nâtıktır:

صَلَّى الْإِلٰهُ وَمَنْ يَحُفُّ بِعَرْشِهِ   وَالطَّيِّبُونَ عَلَى الْمُبَارَكِ أَحْمَدْ

Yani "Allah teâlâ ve O'nun Arşını kuşatmış olan melekler ve bütün temizler mübarek Ahmed'e salât getirmişlerdir."[8] "Ahmed" lafzı, aslında "hamdederim" mânasına fi'l-i muzâri' nefs-i mütekellim vahde sîgasından menkul olmak da melhuz ise de, daha zâhir olan ism-i tafdil olmasıdır. İsm-i tafdillerde asl olan fâil[9] mânasına olmak ise de daha

---

1 H -"murad olunmak da".
2 B -"Yani".
3 H ve F: "isimdir".
4 F, M ve B -"الذي".
5 Müslim, Fezâil, 125. Krş. Buhârî, Tefsîr, 61; Tirmizî, Edeb, 67, 101/2840:
عن محمد بن جبير بن مطعم عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن لي أسماء؛ أنا محمد وأنا أحمد وأنا الماحي الذي يمحو الله بي الكفر وأنا الحاشر الذي يحشر الناس على قدمي وأنا العاقب الذي ليس بعده أحد» وقد سماه الله رءوفا رحيما.
6 H +"bir".
7 B -"bir".
8 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 670; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 323.
9 B: "fiil".

meşhur mânasına eşher gibi ism-i mefʿûl mânasına olduğu da vardır. اَلْعَوْدُ أَحْمَدُ tâbirinde[1] olduğu gibi "Ahmed" lafzının mahmûdiyette tafdil mânasına istiʿmâli de mesmûʿdur. Hâmidiyetten olduğuna göre "en ziyade hamdeden", mahmûdiyetten olduğuna göre de[2] "en ziyade hamd u medh olunan" demek olur. Alem hâlinde de bu mânaların birinden menkul olarak bu isim ile müsemmâ olan zat maksud olur. Bu âyette Hazret-i Îsâ'nın risaletinin hikmeti olarak şu iki şeyi söylediği beyan olunuyor: Birisi önündeki Tevrat'ı tasdik, birisi de kendisinden sonra gelecek ismi[3] Ahmed bir resûlü tebşir. Tevrat'ı tasdik, ahkâm itibariyle dahi mülâhaza olunabilirse de daha ziyade ihbar itibariyle olmakta[4] zâhirdir. Zira Tevrat'ta hem Mesih'e hem de Hâtemü'l-enbiyâ'ya dair haberler vardı, onun için Hazret-i Îsâ'nın gelişi hem [4931] Mesih'e dair olan haberin[5] sıdkını isbat etmiş hem de Hâtemü'l-enbiyâ'yı tebşir ile ol babdaki haberleri tasdik eylemiş bulunuyordu. Lâkin Mûsevîler Hazret-i Îsâ'yı inkâr[6] ettikleri gibi Nasârâ da bu tebşîri kısmen inkâr ve kısmen başka suretle tevil ederek haksızlığa sapmışlar ve eldeki İncillerin böyle bir şeyden bahsetmediğini iddiaya kadar varmışlardır. Hazret-i Îsâ'ya verilmiş olan İncil de Kur'an gibi aynen mevcut ve mahfuz olmuş olsaydı bu tebşîrin İncil'de mezkur olup olmadığına kolaylıkla vukuf mümkin olurdu. Maʿamâfîh Sûre-i Bakara'da tafsil olunduğu üzere elde mevcud olan Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd kitaplarında buna dair delâil de az değildir. Meselâ Ahd-i Cedîd'de, Aʿmâl-i Rusül'ün üçüncü bâbında: "Mûsâ ecdâdımıza 'Rabbiniz Allah size biraderlerinizden benim gibi bir peygamber zuhûra getirecektir. Onu size söyleyeceği cümle şeylerde dinleyiniz. Ve her kim ol Peygamber'i dinlemez ise kavmim arasından mahvolunacaktır' dedi ve İsmâil ile andan sonra söyleyen peygamberlerin cümlesi dahi bu günleri tebşir eylemişlerdir" diye de[7] mezkurdur. Mûsâ

1 Kāsım b. Sellâm, *el-Emsâl,* s. 169; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IX, 3086.
2 H -"de".
3 F, M ve B -"ismi".
4 M ve B: "olmak da".
5 F, M ve B: "haberlerin".
6 H: "irtikâb".
7 H -"de".

gibi olan bu gelecek Peygamber, İsmâil'den de bahis karînesiyle belli ki Hâtemü'l-enbiyâ[1] Muhammed Mustafâ idi. Îsâ aleyhisselâm bunu tasdik ve tebşir etmiş idi. Nasârâ bunu Îsâ aleyhisselâm'ın kendisine hamletmek istemişlerse de Îsâ aleyhisselâm Mûsâ gibi harb u kıtâle me'mur bir peygamber değil idi. Âlûsî burada İncillerden bahsederek der ki: "Nasârâ indinde dört İncil vardır.

Birisi, Matta İncili'dir ki on iki Havâriyyûndan Matta Hazret-i Îsâ'nın ref'inden sekiz sene sonra Filistin'de Süryânî lügatı ile cem' eylemiştir. Altmış sekiz ıshahtır.

İkincisi Markos İncili'dir ki yetmişlerden olan Markos ref'den on iki sene sonra Roma'da Efrencî (yani Latin) lügatıyla cem' eylemiştir. Kırk sekiz ıshahtır.

[4932] Üçüncüsü Luka İncili'dir ki[2] bu da yetmişlerden olup İskenderiye'de Yunan lügatıyla cem' eylemiştir. Seksen üç ıshahtır.

Dördüncüsü Yuhanna İncili'dir ki ref'den otuz sene sonra bilâd-i Rum'dan Efsus şehrinde cem' eylemiştir. Ishâhâtı nüsha-i Kıbtiyyede otuz üçtür. Bu İnciller muhteliftir. Bunların mündericâtında bazı yerler vardır ki insaf bunların ne Allah teâlâ'nın kelâmı, ne de Îsâ aleyhisselâm'ın kelâmı olmadığına şehadet eder. Meselâ zu'mlarınca[3] Îsâ aleyhisselâm'ın salbi, defni, kabrinden semâya ref'i[4] kıssaları gibi ki bunlar bazı ekâbir ve sâlihîn hakkında telif olunan terâcim-i ahvâl kitapları gibi Îsâ aleyhisselâm'ın vilâdeti, ref'i ve daha bazı ahvâli[5] ile bazı kelimâtını şerh yollu yazılmış tarih ve terceme-i hâl kitaplarına benzer. Binâen'aleyh Îsâ aleyhisselâm'ın Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân'da haber verilen beşikte söylemesi ve bizim Peygamberimizi tebşir eylemesi gibi diğer bazı ahvâl ve kelimâtını bu İncillerin ihmal eylemiş olması Kur'ân'ın

1 F, M ve B +"ve".
2 F, M ve B -"ki".
3 B: "zu'mların".
4 B -"Îsâ aleyhisselâm'ın salbi, defni, kabrinden semâya ref'i".
5 H: "ahvâl".

beyânâtına[1] karşı hiçbir zarar vermez. Bununla beraber insaf ile hareket eden ve te'assüfü[2] bırakıp doğru yola sülûk edecek olan kimseler için bu İncillerde dahi o bişârete dair sözler vardır. Yuhanna İncili'nin on beşinci faslında Yesû' Mesih demiştir ki: 'Peder'in göndereceği Hak rûhu Faraklît size her şeyi tâlim edecektir.' Yine Mesih demiştir ki: 'Beni seven kelimemi hıfzeder, Pederim de onu sever ve o O'na varır, indinde menzile tutar. Bunu size söyledim, çünkü ben sizin yanınızda mukīm değilim. Peder'in göndereceği Rûhu'l-kudüs Faraklît size her şeyi tâlim edecek ve benim söylediğim sözü hatırlatacaktır. Size selâmımı tevdî' ediyorum, kalbleriniz muztarib olmasın, telaş etmesin. Ben gideceğim ve size döneceğim. Beni seviyor olsanız benim Peder'e gitmemle sevinirdiniz.' Ve demiştir ki: 'Benim Peder'e gitmekliğim sizin için hayırlıdır. Çünkü ben gitmezsem Faraklît size gelmez, amma gittiğimde onu [4933] size gönderirim. O geldiği vakit de âlemi hatîeden dolayı tevbih edecektir. Size söylemek istediğim daha çok sözler var, lâkin siz ona tahammül edemeyeceksiniz. Fakat o Hak Rûhu geldiği vakit sizi bütün hakka irşad edecektir. Çünkü o kendiliğinden söylemez, ne işitirse onu söyler[3] ve bütün geleceği haber verir ve Peder'e ait olanın hepsini size târif eder.' Bir de (on dördüncü bâbda) demiştir ki: 'Eğer siz beni seviyorsanız benim vasiyetlerimi hıfzediniz ve ben Peder'den size ilelebed beraberinizde sâbit kalacak diğer bir Faraklît vermesini dilerim, o Hak Rûhunu ki âlem[4] onu kabul etmeye tâkat getiremedi[5], çünkü onu tanımadılar. Ben sizi yetim bırakmam, an-karîb size geleceğim.'"[6]

---

1 M ve B: "beyanına".
2 M ve B: "teassubu".
3 Bu cümlenin وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى. اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى mazmununu ihtar ettiği zâhirdir [Müellifin notu].
4 B: "kelâm".
5 M ve B: "getirmedi".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 280-281:

وأنا أقول: الأناجيل التي عند النصارى أربعة: إنجيل متى من الاثني عشر الحواريين جمعه باللغة السريانية بأرض فلسطين بعد رفع عيسى عليه السلام بثماني سنين وعدة إصحاحاته ثمانية وستون إصحاحا، وإنجيل مرقص وهو من السبعين، جمعه باللغة الفرنجية بمدينة رومية بعد الرفع باثنتي عشرة سنة وعدة إصحاحاته ثمانية وأربعون إصحاحا، وإنجيل لوقا وهو من السبعين أيضا جمعه بالإسكندرية باللغة اليونانية وعدة إصحاحاته ثلاثة وثمانون إصحاحا، وإنجيل يوحنا وهو حبيب المسيح جمعه بمدينة إقسس من بلاد رومية بعد الرفع بثلاثين سنة وعدة إصحاحاته في النسخ القبطية ثلاثة وثلاثون إصحاحا وهي مختلفة، وفيها ما يشهد الإنصاف بأنه ليس كلام الله عز وجل ولا كلام عيسى عليه السلام كقصة صلبه الذي يزعمونه ودفنه ورفعه من قبره إلى السماء فما هي إلا كتواريخ وتراجم، فيها شرح بعض أحوال عيسى عليه السلام ولادة ورفعا ونحو ذلك، وبعض كلمات له عليه السلام على نحو بعض الكتب المؤلفة في بعض الأكابر والصالحين

Âlûsî bunları naklettikten sonra da der ki: "'Faraklît' kelimesi hamdi iş'âr eden[1] bir lafızdır. Gözlerini taassub perdeleri bürümemiş olanlar nazarında Îsâ aleyhisselâm'ın bu kelâmından murad Ahmed sallallâhu aleyhi ve sellem olduğu ta'ayyün eder. Nasârânın bazısı bunu 'Hammâd' diye, bazısı da 'Hâmid' diye tefsir etmişlerdir[2]. Bu surette bunun medlûlünde Aleyhissalâtü vesselâm'ın Ahmed (yahut Muhammed) ismine işaret var demektir. Diğer bazı Nasârâ da muhallis (yani halaskâr) diye tefsir etmişler, buna Îsâ aleyhisselâm'ın diğer bir kavlinde 'Allah size diğer bir halaskâr gönderecektir' demiş olmasıyla istidlâl eylemişlerdir. Bu surette risâlet-i Muhammediyeye hamd unvânıyla değilse de tahlis ve şefaat unvânıyla işaret olmuş olur. Nasârânın diğer birtakımları da Faraklît, Hazret-i Îsâ'nın tilmizlerine semâdan inmiş olan âteşîn diller olup[3] birtakım alâmetler ve acâib[4] işler [4934] yapmışlardır diye zu'm olunmuştur. Lâkin diğer bir Faraklît diye âhar vasfı ile tavsif edilmiş olması bu telakkīye müsâid görünmez. Zira Îsâ'dan sonra onlardan önce diğer birisi geçmiş değildir[5]."[6]

فلا يضر إهمالها بعض الأحوال، والكلمات التي نطق القرآن العظيم بها ككلامه عليه السلام في المهد وبشارته بنبينا صلّى الله تعالى عليه وسلم على أن في إنجيل يوحنا ما هو بشارة بذلك عند من أنصف وسلك الصراط السوي وما تعسف. ففي الفصل الخامس عشر منه قال يسوع المسيح: إن الفارقليط روح الحق الذي يرسله أبي يعلمكم كل شيء، وقال يوحنا أيضا: قال المسيح: من يحبني يحفظ كلمتي وأبي يحبه وإليه يأتي وعنده يتخذ المنزلة كلمتكم بهذا لأني لست عندكم بمقيم، والفارقليط روح القدس الذي يرسله أبي هو يعلمكم كل شيء وهو يذكركم كل ما قلت لكم، أستودعكم سلامي لا تقلق قلوبكم ولا تجزع فإني منطلق وعائد إليكم لو كنتم تحبوني كنتم تفرحون بمضي إلى الأب، وقال أيضا: إن خيرا لكم أن أنطلق لأبي لأني إن لم أذهب لم يأتكم الفارقليط فإذا انطلقت أرسلته إليكم فإذا جاء فهو يوبخ العالم على الخطيئة وإن لي كلاما كثيرا أريد قوله ولكنكم لا تستطيعون حمله لكن إذا جاء روح الحق ذاك الذي يرشدكم إلى جميع الحق لأنه ليس ينطق من عنده بل يتكلم بما يسمع ويخبركم بكل ما يأتي ويعرفكم جميع ما للأب، وقال أيضا: إن كنتم تحبوني فاحفظوا وصاياي وأنا أطلب من الأب أن يعطيكم فارقليطا آخر يثبت معكم إلى الأبد روح الحق الذي لم يطق العالم أن يقبلوه لأنهم لم يعرفوه ولست أدعكم أيتاما لأني سآتيكم من قريب».

1 H: "eder".

2 M ve B: "eylemişlerdir".

3 "Ve Hamsin bayramı günü geldikde cümlesi bi'l-ittifak bir yerde hazır oldukları hâlde ansızın semâdan şiddetli esen rüzgâr sesi gibi bir sedâ gelip oturdukları hâneyi bütün doldurdu ve ateş dilleri gibi taksim olunmuş diller anlara zâhir olup her biri üzerine konmasıyla cümlesi Rûhu'l-kudüs'le memlû olarak rûhun kendilerini nutkettirdiğine göre âhar lisanlar tekellüm etmeye başladılar ilh." (*A'mâl-i Rusül* İkinci Bâb) [Müellifin notu].

4 B: "acîb".

5 M: "değildi"; B: "gelmiş değildi".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 281:

والفارقليط لفظ يؤذن بالحمد، وتعين إرادته صلّى الله تعالى عليه وسلم من كلامه عليه السلام مما لا غبار عليه لمن كشف الله تعالى غشاوة التعصب عن عينيه، وقد فسره بعض النصارى بالحماد، وبعضهم بالحامد فيكون في مدلوله إشارة إلى اسمه عليه الصلاة والسلام أحمد، وفسره بعضهم بالمخلص لقول عيسى عليه السلام: فالله يرسل مخلصا آخر فلا يكون ما ذكر بشارة به صلّى الله تعالى عليه وسلم بعنوان الحمد لكنه بشارة به صلّى الله تعالى عليه وسلم بعنوان التخليص، فيستدل به على ثبوت رسالته صلّى الله تعالى عليه وسلم، وإن لم يستدل به على ما في الآية هنا، وزعم بعضهم أن الفارقليط إشارة إلى ألسن نارية نزلت من السماء على التلاميذ ففعلوا الآيات والعجائب، ولا يخفى أن وصفه بآخر يأبى ذلك إذ لم يتقدم لهم غيره.

"Faraklît" kelimesi hangi lisandandır? Müfred mi, mürekkeb mi? İbrânî mi değil mi? Bu babdaki ihtilâfâta ve mânalarına ait bazı sözler yukarıda Sûre-i Bakara'da geçmişti. Eski İncil tercemelerinde bu kelime "Faraklît" (veya "Paraklît") diye aynen muhafaza edilerek gösterilirken yakın zamanlarda basılmış olan İncil tercemelerinde "teselli edici" diye basılmıştır. Meselâ bin dokuz yüz yirmi tarihiyle İstanbul'da Matyosyan Agop Matbaası'nda basılmış olan nüshasında bâlâdaki sözler hep "teselli edici, yani hakikat rûhu" diye terceme edilmiş[1] ve bazı kayıtlar da tuhaf surette değiştirilerek ifade olunmuştur. Ezcümle: Yuhanna'nın on dördüncü bâbında ve "ben Peder'den dilerim, o dahi ilelebed sizinle temekkün etmek üzere size diğer bir teselli edici, yani hakikat rûhunu verecektir. Bunu dahi dünya görmediği ve tanımadığı ecilden kabul edemez. Amma siz anı tanırsınız, zira yanınızda temekkün eder ve derûnunuzda olacaktır." On beşinci bâbında "amma şeriatlarında bana bilâ sebeb buğz ettiler deyu muharrer olan kelâm itmam olunmak için böyle oldu. Fakat Peder tarafından benim irsal edeceğim teselli edici, yani Peder'den hurûc eden hakikat rûhu geldiği zaman benim hakkımda o şehadet edecektir. Ve siz dahi şehadet edersiniz Zira ibtidâdan beru benimle[2] berabersiniz" denilmiştir. Bu yeni tercemeciler "Paraklîd" kelimesinin Yunanca "teselli edici" mânasına olduğunu söylüyorlar ve "Rûhu'l-hak" tâbiri yerine de "yani hakikat rûhu" diyorlar. Bu suretle tercemeden tercemeye değiştirile değiştirile aslı kaybedilmiş olan bu İncillerle Kur'ân'ın sarih beyânına karşı muhalefet edilmek istenilmesi hak fikriyle kābil-i tevfik olamayacağı aşikâr olduktan [4935] başka, insafı olanlar bunlarda bile Kur'ân'ın haber verdiği bişâretin müevvel bir surette olsun itiraf edilmiş bulunduğunu görürler. Fatih Kütüphanesi'nde bu meseleye dair bir risale görmüş idim ki bir papas İncillerdeki bu Faraklît tebşirlerinin Kur'ân'ın bu âyetinde haber verilen وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ tebşîri olduğuna kanaat ederek ihtidâ edip Müslüman olmuş ve buna dair bir risale yazmış olduğunu söylüyordu.

1 F, M ve B: "edilmiştir".
2 B -"Ve siz dahi şehadet edersiniz Zira ibtidâdan beru benimle".

Erbâb-ı fikirden bazı zevat da bu mesele hakkında İncil (Evangel[1]) kelimesinin esas mânasını tedkik etmek istemişler ve "İncil" kelimesinin asıl mânası bişâret ve müjde demek olduğu ve fi'l-hakīka Hazret-i Îsâ'nın bütün davetiyle İncillerin hâsılı gelecek Resul ile melekût-i ilâhîyi tebşirden ibaret bulunduğu kanaatine vâsıl olduklarını söylemişlerdir.

İşte Hazret-i Îsâ böyle demiş olduğu hâlde Benî İsrâilin çoğu, yani Mûsevîler onu dinlemediği gibi Îsevî olanlardan birçoğu da bunu ketm veya tevil ve tahrif ile inkâr etmiş olduklarından dolayı burada bu hakikat ihtar olunarak buyuruluyor ki {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} Sonra o Resul, yani Îsâ'nın o suretle tebşir eylemiş olduğu ismi Ahmed Resul onlara beyyinelerle, açık açık âyetler ve mucizelerle geldiği zaman da [2]{قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ} "bu apaçık bir sihir" dediler. ❁ "Bu Ahmed o tebşir olunan Resul değil, bu açık sihirlerle bizi aldatmak istiyor" diye küfre, haksızlığa saptılar ve bu haksızlıkla birtakım tahrîfat yaparak ve "Îsâ Allah'ın oğludur" gibi aslı olmayan yalanlar yazarak onları Allah kelâmı diye Allah'a isnad ettiler. Bundan dolayı da şöyle buyuruluyor: {وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعٰٓى اِلَى الْاِسْلَامِ} Hâlbuki İslâm'a davet olunurken Allah'a yalanı iftira eden, yani Allah'a yalan isnad eden ve[3] Allah hakkında yalan söyleyen veya uydurduğu yalanı [4936] Allah indirdi diye iftira eden kimselerden daha zâlim de kim olabilir? {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah ise zâlimleri hidâyete erdirmez ❁ haksızları doğru yola çıkarmaz, muradlarına muvaffak etmez. Onun için öyleler hak sözle yola gelmezler, İslâm'ı kabul etmezler. Âkıbet zulümlerinin cezâsını[4] çekmeleri iktizâ eder. İşte böyle müfterî zâlimlerin haksızlıkları, zulümkârlıkları da ehl-i imanın Allah yolunda mukāteleye hazırlanmasını ve o yolda mukātelenin indallah sevgili bir amel olmasını iktizâ eyleyen esbâbdandır. Allah'ın âyetlerine sihir diye iftira eden öyle zâlimlerdir ki {يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ} Allah'ın nûrunu

---

1 M: "Avangel".
2 F, M ve B -"{قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ}".
3 F, M ve B: "veya".
4 H: "cezâlarını".

ağızlarıyla söndürmek isterler ❁ hakkı ibtal için çalışmaktaki hâllerini tasvir ve cür'etlerini tahkirdir. Sanki doğan güneşi ağızlarıyla püf diyerek söndürüvereceklermiş gibi hakkı yalan ve iftira ile ibtal etmek istiyorlar. Allah teâlâ'nın maşrık-i Ahmedî'den tulû' ettirmiş olduğu hak nûru olan dîn-i İslâm'ı uydurma sözler, yalan yanlış propagandalar[1], tahrif olunmuş kitaplarla söndürmek için her türlü haksızlığı yapmak istiyorlar. {وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِه۪} Hâlbuki Allah nûrunu itmam edecektir. ❁ Tamamlayıp âleme neşr eyleyecektir. {وَلَوْ كَرِهَ الْـكَافِرُونَ} İsterse kâfirler hoşlanmasınlar ❁ yani hoşlansalar da tamamlayacak, hoşlanmasalar da tamamlayacaktır. {هُوَ الَّـذ۪ٓى} O, O Allah'tır ki {اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى} Resûlünü hidâyet kanunu ❁ yani هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَ [el-Bakara 2/1] ve هُدًى لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/185] mantûkunca insanlara ve bâhusus korunmak isteyen müttakī insanlara doğru yolu gösteren Kur'an {وَد۪ينِ الْحَقِّ} ve hak dini ile [4937] gönderdi. ❁ Yani evhâm ve hevesâta göre değil, Hak teâlâ'nın ve kullarının hakkını gereği gibi tanıyarak hükm-i hak dairesinde adalet icrâ etmek dini demek[2] olan bir Allah dini: dîn-i İslâm ile gönderdi (*bu âyetin birer[3] nazîri Berâe ve Fetih sûrelerinde de[4] geçtiği cihetle oralara[5] bak*). Görülüyor ki bu âyetlerde "hak" yalnız dinin sıfatı değil, "hak din" denilmekle iktifâ olunmayıp hakka ziyade ihtisâsına tenbih için izâfetle "Hakk'ın dini" veya "hak dini" mânasına "dîni'l-hak" buyurulmuştur. Bunda Hazret-i Îsâ'nın Hazret-i Peygamber hakkındaki tebşîrâtına ait olarak bâlâda beyan olunduğu üzere İncillerde zikrolunan "rûhu'l-hak" vasfına bilhassa bir işaret bulunduğu da unutulmamak gerektir. İşte o Allah, Resûlünü böyle hüdâ ve hak dini ile gönderdi ki {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪} o dini her dinin üstüne çıkarmak için ❁ onun için onu muhakkak tamamlayacaktır {وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ} isterse müşrikler hoşlanmasınlar ❁ çünkü hâlis tevhîdin izhârı ile şirkin ibtâlini gerek açık ve gerek gizli müşriklerin hiçbiri hoşlanmazlar. Lâkin Allah onu hoşlansalar da izhar

1 B: "propagandalarla".
2 M ve B: "demek".
3 H: "bir".
4 H -"de".
5 B: "onlara".

edecek hoşlanmasalar da izhar edecek ve o galebeye erdirecektir[1]. Demek ki risâlet-i Îseviyenin gayesi, risâlet-i Muhammediyeyi tebşirden ibaret iken risâlet-i Ahmediyenin[2] hikmet ve gayesi bu hak dininin âkıbet her dine galebesidir. Ve bu dinin bu suretle zuhur ve galebesi Allah teâlâ'nın bu beyânıyla va'd ü iradesi ve şehadeti muktezâsıdır. Buna tasavvuf lisânında "mazhariyyet-i Muhammediye" denilmiş olduğu gibi, bu mazhariyetin hamd hakikatiyle cem'iyyeti mertebesine de "hakīkat-i Muhammediye" tâbir olunur. Bu mâna ile hakīkat-i Muhammediyenin zuhûru bütün hilkatin gayesi demektir. لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ[3] mazmûnu da bu itibar iledir. Hıristiyanlıkta gāye-i hilkat tecessüd-i kelime diye mülâhaza olunmuştur. Kelime-i Îsâ'nın tecessüdü ise onun tebşir [4938] ettiği rûh-i hakkın hakīkat-i Muhammediye ile tecellîsidir. Artık bunun böyle olacağında şüphe etmemeli, Sûre-i Fetih'te وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيدًا مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ [48/28-29] buyurulduğu üzere Allah teâlâ'nın şehadeti kâfi olduğuna inanmalıdır. Hak dini olan İslâm'ın âkıbet bütün edyâna üstün olmak için gönderildiğini bildiren bu va'd-i ilâhî Kur'an'da müte'addid yerlerde beyan ve tebşir olunmuştur. Demin ihtar ettiğimiz vechile bir kere işbu هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ burada ve Sûre-i Fetih'te ve Sûre-i Tevbe'de olmak üzere üç kere zikr ile tekid ve teyid edilmiş olduğu gibi yine Sûre-i Enfâl'de[4] وَيَكُونَ الدّٖينُ كُلُّهُ لِلّٰهِ [8/39] ve Sûre-i Bakara'da وَيَكُونَ الدّٖينُ لِلّٰهِ [2/193] gibi aynı mazmunda diğer âyetlerle tekrar ve takviye olunduktan başka قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنّٖى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَمٖيعًا [el-A'râf 7/169], وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَشٖيرًا وَنَذٖيرًا [es-Sebe 34/28], وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمٖينَ [el-Enbiyâ 21/107] gibi diğer birçok âyetlerle de risâlet-i Muhammediyenin bütün insanlığa umum ve şumûlü beyan olunmuş ve nihâyet اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ Sûresinde de[5] وَرَاَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فٖى دٖينِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ [110/2-3] diye bu gayenin tahakkuku bir

---

1 H: "erecektir".

2 B: "muhammediyenin".

3 Bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 671-672; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve,* V, 489; Ali el-Kārî, *el-Esrâru'l-merfû'a,* s. 295-296.

4 H, F, M ve B: "Tevbede".

5 B -"اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ Sûresinde de".

daha va'd ü tebliğ ile takviye buyurulmuştur. Bunun böyle birçok kereler tekrar ile[1] beyan ve vaad buyurulması şunu anlatır ki bu zuhur ve galebe bir kere değil, muhtelif devirlere ait olmak üzere birçok kereler tahakkuk edecektir. Böyle olmak için de bu dinin ikbal ve idbar zamanları olacak ve beşeriyetin geçireceği birçok inkılâbât ve tehavvülât arasında bütün inhitatların seyri fısk, zulüm, küfür, şirk yüzünden gazab ve helâke doğru gideceği gibi bütün tekâmülün seyri de îmân-ı tevhid ile hak dininin tecelliyâtı olan ebedî hayâtın selâmet ve saadeti gayesine yükselecektir. Fâni hevesât ve şehevât ardında koşan fâcirlerin, haksızların, dinsizlerin başına kıyamet koparken ehl-i hak hayât-ı Hakk'ın himayesinde Arş'ın gölgesi altında gölgelenerek[2] büyük murâda erecektir.

[4939] Tarih gözden geçirilecek olursa görülür ki İslâm'ın bu âyetlerde vaad olunan zuhur ve galebesi evvelemirde Resûlullah'ın zamanından اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖيناً [el-Mâide 5/3] âyeti nâzil olduğu sıra bütün Arabistan'da başlamış ve Abbâsiye hilâfetinin inkırâzına kadar da şarktan garba kadar bütün âleme yayılmıştı. Arada bir idbar fâsılası yüz gösterdikten sonra çok geçmeden Türklerin zuhûru ve İstanbul'un fethi ile ikinci ikbal başlamış, bu da bir taraftan Kafkas dağlarından Bahr-i Muhît-i Atlâsî'ye bir taraftan da Lehistan'dan Habeşistan'a kadar evcini (*apogée*'sini)[3] bulmuştu. Zamanımızın geçirmekte olduğu büyük inkılab buhranlarının neticesinde daha kim bilir cihan ne gibi tehavvüller, tekâmüller görecektir. Neler yıkılıp neler yapılacaktır. Her ne olursa olsun asr-ı hâzırın terakkiyât-ı fikriye ve fenniyesi ile gerek İslâm âlemlerinin ve gerek sâir milel-i muhtelifenin vicdân-ı umûmîlerinde husûle gelecek intibahların istikbalde namzed olduğu tehavvülât, dünyayı alt üst etmekte bulunan haksızlıkların def'iyle hayât-ı umûmiyede hakkın daha yüksek bir tecellîsine ermek gayesini istihdaf etmek, bu ise fikr-i tevhid ile hak dininin inkişâfına vâbeste bulunmak haysiyetiyle İslâm'ın yeni

---

1 F, M ve B -"ile".
2 B -"gölgelenerek".
3 M ve B -"(*apogée*'sini)".

bir ikbal ve inkişâfı neticesine varacağına da inanmak lâzım gelir. Zira Kur'an bu mazmûnu üç sûrede tekrar ettikten başka üçe inhisar dahi anlaşılmamak için fazlasıyla teyid de eylemiştir. Müfessirîn Mücâhid'den naklen de bu vaadin en mütekâmil sureti Îsâ'nın nüzûlünden sonra olacağını da söylemişlerdir.[1] Binâen'aleyh fâni hayâtın muktezâsı olarak günden güne bedter olacağına ve bir zaman gelip emanetin kalkacağına ve dinin zaafa uğrayacağına ve İslâm'ın yalnız adı kalacağına dair vârid olan ve idbar devirlerini haber veren bazı eserlerden[2] yeise düşmemeli, Allah teâlâ'nın geceyi gündüze ve gündüzü geceye kattığını ve "el-âkıbetü li'l-müttakīn" olduğunu bilerek ve Allah'ın bu kat'î vaadlerine[3] [4940] inanarak dâima âhirete ümid içinde çalışmalıdır.

İbn Sünnî ve Ebû Nuaym Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şu hadîsi rivayet etmişlerdir: "Her şeyin bir ikbâli ve bir idbârı vardır. Bu dinin de ikbâlinden birisi kabîlenin hepsi uyanık, fakîh olmaktır. Hatta içlerinde[4] bir veya iki kişiden başka câhil[5] kaba adam bulunmaz. Bu dinin idbârından birisi de kabîlenin hepsi kaba, câhil olmaktır. Hatta içlerinde[6] bir veya iki fakihten başka bulunmaz, onlar da a'vân ve ensâr bulamaz[7], zelil ve makhur kalırlar."[8] Taberânî'nin yine Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan rivayet ettiği bir hadiste de: "Haberiniz olsun ki bu dinin ikbâli de vardır idbârı da, ve haberiniz olsun ki bu dinin ikbâli cümlesinden birisi kabîlenin hepsi dinde fakîh olmaktır, nihâyet bir

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, VI, 1786. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 361; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 355:

حدثنا علي بن الحسين ثنا المقدمي ثنا معمر عن ليث عن مجاهد «ليظهره على الدين كله» قال: لا يكون ذلك حتى لا يبقى يهودي ولا نصراني ولا صاحب ملة إلا الإسلام وحتى تأمن الشاة الذئب والبقرة الأسد، والإنسان الحية وحتى لا تقرض فأرة جرابا وحتى توضع الجزية ويكسر الصليب ويقتل الخنزير فهو قوله: «ليظهره على الدين كله».

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 35, Fiten, 13; Müslim, Îmân, 230; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* III, 318.

3 H: "va'dine"; M (ilk baskı): "va'delerine".

4 H: "içlerinden".

5 H -"câhil".

6 H: "içlerinden".

7 H: "bulamazlar".

8 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XVII, 466; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* II, 147:

لكل شيء إقبال وإدبار وإن من إقبال هذا الدين أن يفقه القبيلة كلها بأسرها حتى لا يوجد فيها إلا الرجل الجافى أو الرجلان وإن من إدبار هذا الدين أن تجفو القبيلة كلها بأسرها حتى لا يوجد فيها الرجل الفقيه أو الرجلان فهما مقهوران ذليلان لا يجدان على ذلك أعوانا ولا أنصارا (ابن السنى وأبو نعيم عن أبي أمامة).

veya iki fâsık kalırsa da zelil olurlar. Ağızlarını açacak olsalar kahredilir, tepelenirler. Bir de bu ümmetin âhirinde evveline lânet edenler bulunur. Haberiniz olsun ki lânet kendi başlarınadır. Hatta açıktan açığa şarap içerler, hatta bir kalabalıktan bir kadın geçer, içlerinden bazısı kalkar koyun kuyruğu kaldırır gibi eteğini kaldırır. O gün birisi şöyle der: 'Onu bir duvar arkasında gizleseydin!' İşte o gün onların içinde bunu diyen, sizin içinizde Ebû Bekir ve Ömer gibidir. O gün emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker yapan kimseye beni görüp bana îman ve itaat edenlerden elli kişinin ecri vardır."[1] Diğer bir hadiste de: "Ümmetimin fesâdı zamanında benim sünnetim ile amel eden kimseye yüz şehid ecri vardır."[2] İbn Cerîr'in Hazret-i Âişe'den rivayet ettiği bir hadiste de Resûlullah buyurmuştur ki: "Gece ve gündüz geçtikçe (yani murûr-ı zaman ile) Lât ve Uzzâ'ya tapılacaktır." Bunun üzerine Hazret-i Âişe: "Yâ Resûlallah! Allah teâlâ هُوَ الَّذٖى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ âyetini indirdikten sonra ben onu tamam olacak sanmıştım" demiş, Resûlullah da buyurmuş ki: "O Allah'ın dilediği kadar olacak sonra da Allah hoş bir rüzgâr gönderecek,[3] kalbinde hardal dânesi kadar iman bulunanlar vefat edecek, kendilerinde hiç hayır olmayan kimseler kalacak, onlar da eski atalarının dinlerine döneceklerdir."[4] İşte kıyamet de öylelerinin başına kopacaktır. Fakat dinin idbar devirlerine ait olan bu[5] haberler mukabilinde sıhâhda vârid olan bir hadîs-i sahihte buyurulmuştur ki:

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 198. Krş. *Müsnedü'l-Hâris,* II, 770:

عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن لهذا الدين إقبالا وإدبارا، ألا وإن من إقبال هذا الدين أن تفقه القبيلة بأسرها حتى لا يبقى إلا الفاسق والفاسقان ذليلان فيها، إن تكلما قهرا واضطهدا، وإن من إدبار هذا الدين أن تجفو القبيلة بأسرها، فلا يبقى إلا الفقيه والفقيهان فهما ذليلان إن تكلما قهرا واضطهدا، ويلعن آخر الأمة أولها، ألا وعليهم حلت اللعنة حتى يشربوا الخمر علانية حتى تمر المرأة بالقوم فيقوم إليها بعضهم فيرفع بذيلها كما يرفع بذنب النعجة، فقائل يقول يومئذ: ألا وار منها وراء الحائط، فهو يومئذ فيهم مثل أبي بكر وعمر فيكم، فمن أمر يومئذ بالمعروف ونهى عن المنكر فله أجر خمسين ممن رآني وآمن بي وأطاعني وتابعني.

2 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ,* III, 174. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* V, 315:

عن ابن عباس رفعه قال: من تمسك بسنتي عند فساد أمتي فله أجر مئة شهيد.

3 M ve B -"İbn Sünnî ve Ebû Nuaym Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şu hadîsi rivayet etmişlerdir (…) Allah hoş bir rüzgâr gönderecek".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 361:

عن عائشة قالت: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: «لا يذهب الليل والنهار حتى تعبد اللات والعزى»، فقالت عائشة: والله يا رسول الله إن كنت لأظن حين أنزل الله «هو الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله...» الآية، أن ذلك سيكون تاما، فقال: «إنه سيكون من ذلك ما شاء الله ثم يبعث الله ريحا طيبة فيتوفى من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من خير فيبقى من لا خير فيه فيرجعون إلى دين آبائهم».

5 M ve B -"bu".

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ "Ümmetimden[1] bir tâife hak üzerinde gālib olup duracaklardır."[2] Sûre-i Vâkı'a'da geçtiği üzere kıyamet koptuğu zaman da bütün evvelîn ve âhirîn içinde ehl-i cennetin yarıdan ziyadesi de ümmeti Muhammed olacaktır. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ Bunun için bu âyette dîn-i İslâm'ın bu suretle bütün edyâna galebesi vaad buyurulduktan ve bu gayeye ermek için fısk, zulüm, küfür, şirk mâni'alarına karşı bünyân-ı mersûs gibi saf hâlinde mukāteleye hazırlanmak emri verildikten sonra buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰى تِجَارَةٍ تُنْج۪يكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿١٠﴾ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَتُجَاهِدُونَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَۙ ﴿١١﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً ف۪ي جَنَّاتِ عَدْنٍۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُۙ ﴿١٢﴾ وَاُخْرٰى تُحِبُّونَهَاۜ نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَر۪يبٌۜ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ ع۪يسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيّ۪نَ مَنْ اَنْصَار۪ٓي اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ فَاٰمَنَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ وَكَفَرَتْ طَٓائِفَةٌۚ فَاَيَّدْنَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ فَاَصْبَحُوا ظَاهِر۪ينَ ﴿١٤﴾

[4941] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Size öyle bir ticaret göstereyim mi[3] ki sizleri elîm bir azabdan kurtarır (10). Allah'a[4] ve Resûlüne iman edip mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda mücahede eylersiniz; bu sizin için çok hayırlıdır, eğer bilirseniz[5] (11). Günahlarınızı mağfiret buyurur ve sizi altından ırmaklar akar cennetlere ve Adn cennetlerinde hoş hoş meskenlere koyar, işte büyük kurtuluş (fevz-i azîm) odur (12). Diğer biri de ki onu seveceksiniz; Allah'tan nusret ve yakın bir fetih, hem

1 B: "Ümmetimde".
2 Buhârî, İ'tisâm, 10; Müslim, İmâret, 170.
3 B -"mi".
4 F, M ve B: "Allah".
5 F ve M: "bilir iseniz".

mü'minleri[1] müjdele (13). Ey o bütün iman edenler! Allah yardımcıları olunuz, nitekim Meryem'in oğlu Îsâ "kim benim yardımcılarım Allah'a doğru?" dedi, Havâriyyûn "biz Allah yardımcılarıyız" dediler. Bunun üzerine Benî İsrâilden bir tâife iman etti, bir tâife de küfre gitti de Biz iman edenleri düşmanlarına karşı teyid eyledik, o suretle onlar üstün olup yüze çıktılar (14).

{تِجَارَةٍ} ❁ Tenvin, tâzim içindir, yani büyük, şanlı [4942] bir ticaret ki şu suretle tefsir olunuyor[2]: {تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ} Sizi elîm bir azabdan kurtaracak ❁ beyan olunacağı üzere halâs ve hürriyete eriştirip büyük murâda kavuşturacaktır. "O ticaret nedir?" denilirse şöyle beyan buyuruluyor: {تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ} Allah ve Resûlüne iman edersiniz ❁ emirlerini tutar, verdiği haberlerin, vaadlerin doğruluğuna inanırsınız {وَتُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ} da mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz ❁ yani iman ile cihadı cem' edersiniz. Bir hadîs-i şerifte vârid olduğu üzere الْجِهَادُ سَنَامُ الْإِسْلَامِ "cihad, İslâm'ın örgücü, kubbesidir."[3] İslâm bünyânının iman temeli, cihad zirvesi, en yüksek kubbesidir. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani böyle iman ve cihad {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için hayırlıdır. ❁ Gerçi كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ [el-Bakara 2/216] mısdâkınca cihad sizin gücünüze gelir, sevgili görünmezse de hakkınızda hayırlıdır. عَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ'dür [el-Bakara 2/216]. Herhâlde fâsıkların, zâlimlerin, kâfirlerin[4], müşriklerin hükmü altında esaretle ezilmekten ise Allah yolunda ve hak uğrunda malınızla canlarınızla uğraşarak ya şehid ya gāzi diye cihad etmek elbette hayırlıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer bilirseniz ❁ ilim sâhipleri olur, iman ile[5] cihad etmesini bilirseniz cihâdın hayırlı olduğunda şüphe yoktur. Demek ki cihad etmek için de körkörüne hareket etmemeli, ilim üzerine yürümelidir. İman ve ümid ile itaat ye's ü küfürden, cihad ile şehadet esâret ü zilletten her hâlde hayırlıdır. Öyle yaparsanız ticaretiniz

---

1 H ve B: "mü'minlere".
2 M ve B: "olunur".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 235:
عن معاذ بن جبل أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ذروة سنام الإسلام الجهاد في سبيل الله.
4 M ve B -"kâfirlerin".
5 H -"iman ile".

şu olur: {يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ} Allah sizin günahlarınıza mağfiret buyurur {وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} [4943] ve sizi altından ırmaklar akar cennetlere {وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فٖى جَنَّاتِ عَدْنٍ} ve Adn cennetlerinde hoş hoş güzel güzel meskenlere koyar. ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere dâlin sükûnuyla Adn[1] istikrar ve sebat ile ikāmet mânasınadır ki "ma'den"in me'hazıdır. Fıtratta ebedî hayat makarrı olan ve nazarlardan mestur bulunan bağlar, bahçeler içinde, yani kendileri de güzel, mahalleri de güzel[2] meskenlere[3], ikāmetgâhlara koyar.

{ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ} İşte büyük kurtuluş, büyük murâda eriş odur. ❁ Onun için bu, dünyâ hayatta kazanılabilecek en büyük ticarettir. {وَاُخْرٰى} Diğer biri de ❁ yani o suretle cihadda bu nimetlerden, bu ticaretten başka diğer bir nimet veya ticaret daha vardır {تُحِبُّونَهَا} ki siz onu seversiniz. ❁ Cihâdı hepiniz sevmeseniz ve neticesi olan o büyük fevzi hepiniz takdir edemeseniz bile diğer neticesi olan bu nimeti hepiniz hoşlanırsınız. O da şudur: {نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir nusret, düşmanlara karşı bir muzafferiyet {وَفَتْحٌ قَرٖيبٌ} ve yakın bir fütûhât ❁ işte cihâdın bir semeresi de budur ki bunu herkes hoşlanır. Böyle söyle, hem kendin müjdelen {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنٖينَ} hem de mü'minleri tebşir eyle ❁ yâ Muhammed. Çünkü onlar için bu iki ticaret muhakkaktır. Onun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ey o bütün iman edenler! {كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ} Allah yardımcıları olunuz ❁ yani bu müjdelere ermek için bütün iradelerinizi Allah [4944] yolunda sarfederek Allah'ın dinine ve Resûlüne Allah için, Allah'ın rızâsına, likāsına[4] kavuşmak için yardımcı olunuz. {كَمَا قَالَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيّٖنَ} Îsâ ibn Meryem'in Havâriyyûna dediği gibi: {مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ} "Benim Allah'a doğru yardımcılarım kimdir?" ❁ Yani ben Allah'a doğru giderken Allah'ın nusretine kavuşmak için bana yardım edecek, benimle beraber O'na ermek isteyecek ensârım kimlerdir? Buna

1 "Dâl"in sükûnuyla olan bu "Adn" kelimesini, "dâl"in fethiyle olan "Aden" kelimesiyle* karıştırmamalıdır [Müellifin notu].

* M: "kelimesinke"; B: "kelimesine".

2 M: "hüzel":

3 M ve B: "meskenlerde".

4 B -"likâsına".

cevâben {قَالَ الْحَوَارِيُّونَ} Havâriyyûn {نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ} "o Allah yardımcıları biziz" dediler. ۞ İşte siz de ey mü'minler! Îsâ'nın Havâriyyûnu gibi Allah yardımcıları olunuz, Peygamber'in davetine icâbet ederek Allah için tam bir iman ile yardım ediniz.

"**Havâriyyûn**" Hazret-i Îsâ'nın ilk iman eden güzide şâkirdlerinden on iki kişidir ki neşr-i din için kendilerini âfâka yaymış olduğu için "Rusül-i Îsâ" dahi tesmiye olunurlar. Eldeki İncillerde bunlara "onikiler" dahi denilmiştir. İşbu "Havâriyyûn" kelimesi esasen "havârî" ism-i mensûbunun cem'idir. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre bazılarının kavlince cemi'den cinse menkul olarak müfrede ve cem'e ıtlak olunur. "Havâr" ve "haver" asl-ı lügatta beyaz ve beyazlık mânasına isimdir. Bu münasebetle şehir kadınlarına beyazlıklarından dolayı "havâriyyât" denilir, bezleri yıkayıp çırparak ağartan kassâra ve eski Türkçe tâbiriyle çırpıcıya "havârî" denildiği gibi, hâlis ve temiz dost ve mededkâra ve bâhusus enbiyâ-yı izâm hazerâtının davet ve ahkâmını infaz uğrunda[1] yardımcıları olanlara da hulûs-ı niyet ve temizliklerinden dolayı "havârî" ıtlak olunur. Ma'amâfîh zikrolunduğu üzere bu isim en ziyade Îsâ aleyhisselâm'ın en güzîde ensârı olan zevât hakkında şâyi' olmuştur.[2] Müfessirîn bunlara bu ismin verilmesinde muhtelif vecihler nakl eylemişlerdir ki [4945] *Kāmûs* sâhibi Fîrûzâbâdî *Besâir*'de bu vecihleri şöyle hulâsa etmiştir: "Bazıları kassâr, bazıları sayyâd oldukları için demişler[3], bazıları da beyaz elbise giydikleri için demişler, bazıları da dâima ifâde-i ilim ve emr-i dini tâlim ile nâsın nüfûsunu tathir eylediklerine mebnî bu isim verildiğini söylemişler ve demişlerdir ki: Kassârlık isnad edenlerin muradları da budur. Sayyâdlık isnad edenlerin muradları da din ve âhiret emrinde mütehayyir olan nefisleri avlayıp din yoluna çektikleri için olduğunu söylemektir."[4] Diğer bazıları da

---

1 F, M ve B +"yâr ve".

2 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 278-279.

3 Nitekim İnciller* Hazret-i Îsâ bunlardan bazılarını balık avlarlarken görmüş, "gelin ardıma düşün de size insan avcılığını** öğreteyim" demiş olduğunu söylerler [Müellifin notu].

* H ve F: "İncillerde".

** M ve B: "avcılığı".

4 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 506:

والحواريّون: أَنصار عيسى: قيل: كانوا قَصَّارين وقيل: كانوا صيّادين، وقال بعضهم: سُمّوا به لأَنَّهم كانوا يُطَهِّرُونَ نفوس النَّاس من الأَدناس بإِفادتهم العلم والدّين.

işaret ettiğimiz vechile akidelerindeki hulûs, alâka-i dîniyelerindeki[1] temizlik sebebiyle bu nâmı aldıklarını beyan etmişlerdir ki en münâsib olan da budur. Frenkler bunlara "apôtres" demişlerdir ki Yunancadan me'huz olarak uzağa gönderilmiş mürseller demek olduğunu söylüyorlar. Buna göre "apôtre", "Havâriyyûn" kelimesinin tercemesi olmayıp Sûre-i Yâsîn'de اِذْ جَٓاءَهَا الْمُرْسَلُونَ [36/13] kavlinde geçtiği üzere "rusül-i Îsâ" mânasına diğer bir unvan olmuş olur. Yalnız "avcıya dağıtılmış" mefhûmuyla mülâhaza olunursa havâriyyûn da sayyâd mânasını söyleyenlerin kavline yakın demek olur.

Âlûsî de der ki: "*Bahr*'ın beyânına göre Hazret-i Îsâ bunları bilâda dağıtmış, kimini Rûmiyeye, kimini Babil'e, kimini Afrika'ya, kimini Efsus'a, kimini Beyt-i Makdis'e, kimini Hicaz'a, kimini arz-ı Berber'e[2] ve havâlisine göndermişti. Ma'âmâfîh her birine gönderilenin tâyini ve isimlerinin zabtı hususlarının sıhhatine mevsuk denemez. Süyûtî de *İtkān*'da bunları zikretmiş ise de zannolunabilecek mahallerden aransın.[3]

Endelüslü müfessir Ebû Hayyân rahmetullahi aleyh *Bahr*'da der ki: "Havâriyyûn on iki recüldür ve bunlar [4946] Hazret-i Îsâ'ya ilk iman edenlerdir. Îsâ bunları âfâka yaymıştı, Petrus[4] ve Pavlus[5] Roma'ya, Andreas[6] ve Matta[7] ahâlisi insan yiyen arza, Bukas Bâbil arzına, Filipus[8] Kartaca, yani Afrika'ya, Yuhanna Ashâb-ı Kehf'in karyesi olan Efsus'a, iki Ya'kūb Beyt-i Makdis'e, İbn Büleymin Hicaz arzına, Testemir Berber arzına ve havâlisine gönderilmişti. Ma'âmâfîh isimlerinin bazısında zabt cihetiyle işkâl vardır. Zannolunabilecek mahallerinden aransın."[9]

---

1 F, M ve B: "alâka ve niyyetlerindeki".
2 F, M ve B: "Berber".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 285:
فرقهم –على ما في البحر– عيسى عليه السلام في البلاد، فمنهم من أرسله إلى رومية ومنهم من أرسله إلى بابل ومنهم من أرسله إلى إفريقية ومنهم من أرسله إلى أفسس ومنهم من أرسله إلى بيت المقدس ومنهم من أرسله إلى الحجاز ومنهم من أرسله إلى أرض البربر وما حولها وتعيين المرسل إلى كل فيه ولست على ثقة من صحة ذلك ولا من ضبط أسمائهم، وقد ذكرها السيوطي أيضا في الإتقان فليلتمس ضبط ذلك في مظانه.
4 M: "Batris".
5 M: "Pavlis".
6 M: "Andiravs".
7 M: "Mettâ".
8 M: "Filibs".
9 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 169:
والحواريون اثنا عشر رجلا، وهم أول من آمن بعيسى، بثهم عيسى في الآفاق، بعث بطرس وبولس إلى رومية، وأندارس ومتى إلى الأرض التي يأكل أهلها الناس، وبوقاس إلى أرض بابل، وفيليس إلى قرطاجنة وهي إفريقية، ويحنس إلى أقسوس قرية أصحاب الكهف، ويعقوبين إلى بيت المقدس، وابن بليمن إلى أرض

Fi'l-vâki' Saint Paul[1] dahi denilen Pavlus Havâriyyûndan değildir. Sonradan onlara ilhak edilmiş ve mektupları risaleleri Ahd-i Cedîd'in "A'mâl-i Rusül" kısmına derc olunmuştur[2]. Hıristiyanlıkta hitânı kaldırmış ve hayli tehavvülât yapmıştır. Sonra İbn Büleymin ile Testemir isimleri dahi bilhassa zabt u taharrîye şâyandır. Matta İncili'nin onuncu bâbında şöyle denilmiştir:

"Ve on iki şâkirdini yanına çağırıp nâpâk rûhlar üzerine anları çıkarmaya ve her marazı, her hastalığı def' etmeye anlara kudret[3] verdi. O gönderilen on ikilerin[4] isimleri bunlardır: Birincisi Batris[5] tesmiye olunan Sem'un[6] ile karındaşı Endravs[7], Zebedi[8] oğlu Ya'kūb ile karındaşı Yuhanna, Filbs[9] ve Bertolmavs[10] Toma[11] ve gümrükçü Mettâ[12], Halfi[13] oğlu Ya'kūb ve Tedavs[14] lakaplı Lebaüs[15], Kanvi[16] Sem'un[17] ve anı ele veren İsharyotı[18] Yehuda. Îsâ bu on ikileri gönderip anlara tenbih ederek dedi ki: 'Tâifelerin yoluna gitmeyiniz ve Sâmiriyelilerin[19] bir şehrine girmeyiniz. Bundan ise beyt-i İsrâilin zâyi' olmuş koyunlarına varınız ve vardığınızda

---

الحجاز وتستمر إلى أرض البربر وما حولها، وفي بعض أسمائهم إشكال من جهة الضبط، فليلتمس ذلك من مظانه.

1 M: "Senpol".
2 M ve B: "olunmuşdu".
3 H: "kuvvet".
4 Kitâb-ı Mukaddes tercümesinde: "Ve on iki resûlün".
5 Petrus.
6 Simun. M: "Şem'un".
7 Andreas.
8 M: "Zibidi".
9 Filipus.
10 Bartolomeus.
11 Tomas.
12 Matta.
13 Alfeus.
14 Thaddeus.
15 Λεββαῖος, Lebbaios. Bu kelime cesur ve yürekli anlamında olup, bazı Yeni Ahit el yazmalarında Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddaeus'un soyadı olduğu ifade edilirken, revize edilmiş Yeni Ahit versiyonlardan çıkarılmıştır (mesela 1997 tarihli *Kitabı Mukaddes* ile 2003 tarihli *Kutsal Kitap* (yeni çeviri) neşirlerinde yoktur).
16 M: "Fanvi".

Καναναῖος, Kananaios: Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde milliyetçi ve Roma karşıtı Yahudi fırkasını ifade eden "Zelot", ya da günümüz dilinde "Yurtsever" anlamındaki Aramice sözcüğün (qan' anaya) Yunanca transliterasyonudur. Kelime, 1997 tarihli *Kitabı Mukaddes* çevirisinde "Gayyur", 2003 tarihli *Kutsal Kitap* çevirisinde "Yurtsever" şeklinde tercüme edilmiştir.
17 Simun. M: "Şem'un".
18 İskariyot.
19 H, F, M ve B: "Sâmirîlerin".

melekûtü's-semâvât yaklaşmıştır diye[1] vaaz ediniz. Hastalara şifa veriniz, cüzamlıları tathir ediniz[2], cinleri çıkarınız. Meccânen aldınız meccânen veriniz. Kemerlerinizde ne altın, ne gümüş, ne bakır ve yol için ne dağarcık, ne[3] entari, ne ayakkabları[4] ne de asâ tedarik etmeyiniz. Zira işçi kendi taâmına lâyıktır. Ve hangi şehre veya köye girerseniz[5] anda kim lâyık olduğunu sual edip çıkıncaya değin orada kalınız [4947] ve hâneye girdiğinizde ana selâm veriniz ve eğer ol hâne lâyık ise selâmınız anın üzerine gelsin ve eğer lâyık değilse selâmınız size geri dönsün. Ve sizi her kim kabul etmeyip sözlerinizi dinlemezse ol hâneden yahut ol şehirden çıktığınızda ayaklarınızın tozunu silkiniz. Hakikaten size derim ki rûz-i cezâda Sodom ve Gomora[6] diyârının hâli ol şehrin hâlinden ehven olur.

İşte ben sizi[7] koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum. İmdi yılanlar gibi âkil ve güvercinler gibi sâdedil olunuz, lâkin âdemlerden sakınınız, zira sizi millet meclislerine teslim edip sinagoglarında[8] dövecekler. Hem de benim için anlara ve tâifelere şehadet olmak üzere hâkimler ve melikler huzûruna celb olunacaksınız. İmdi sizi teslim ettikleri zaman nasıl ve ne söyleyelim diye endişe etmeyiniz, çünkü ne söyleyeceğiniz size ol saatte verilecektir. Zira söyleyenler siz değilsiniz, sizde söyleyen Pederinizin rûhudur. Ve karındaş karındaşı ve peder evlâdı ölüme teslim edecek ve evlâd vâlideyn aleyhine kalkışıp anları öldürecekler ve ismim için cümle tarafından buğzolunacaksınız. Lâkin kim nihâyete kadar tahammül ederse o halâs bulacaktır. Ve size bir şehirde ta'addî ettikleri zaman diğerine firar ediniz, zira hakikaten size derim ki ibnü'l-insan gelinceye dek İsrâil şehirlerinin devrini tekmil etmeyeceksiniz. Şâkird muallimine ve kul efendisine fâik değildir. Şâkirde muallimi gibi ve kula efendisi gibi olmak kifayet eder. Hâne sâhibine ba'lezbul dedikleri hâlde anın hânesi

---

1 H: "diyerek".
2 *Kitâb-ı Mukaddes* tercümesinde köşeli parantez içerisinde "ölüleri diriltiniz" ilâvesi vardır.
3 *Kitâb-ı Mukaddes* tercümesinde +"iki".
4 B: "ayakkabı".
5 H, F, M ve B: "giderseniz".
6 M: "Sedum ve Gamure".
7 H: "size".
8 H, F, M ve B: "sinagoglarda".

halkına ne kadar ziyade diyecekler. İmdi anlardan korkmayınız, zira keşf olunmayacak mahfî ve bilinmeyecek gizli bir şey yoktur. Size karanlıkta dediğimi aydınlıkta söyleyiniz ve kulağınıza söyleneni damlar üzerinde ilan ediniz ve canı öldürmeye kādir olmayıp cesedi öldürenlerden korkmayınız; lâkin hem canı hem cesedi cehennemde helâk etmeye kādir olandan korkunuz…"[1]

[4948] Bunu müte'âkib on birinci bâb:

"Ve Îsâ on iki şâkirdine emir vermeyi tamam ettikde şehirlerinde va'z u ta'lîm etmek üzere oradan azimet etti ve Yahya zindanda Mesîh'in a'mâlini işitmekle 'ol gelecek kimse sen misin yoksa diğer bir kimseye mi muntazır olalım?' demek için kendi şâkirdlerinden ikisini anın yanına gönderdi."[2]

Denildiğine göre onikilerin bu suretle etrafa gönderilmesi Hazret-i Yahya'nın hapiste bulunduğu sırada olmuş oluyor. Hâlbuki yine aynı İncilin yirmi altıncı bâbında ise mekir, yani suikasd anlatılırken[3] "akşam oldukta onikiler ile beraber sofraya oturdu ve anlar taâm ederken 'hakikaten size derim ki sizden biriniz beni ele verecektir' dedi" denilmiş olduğuna göre, bunların ref'[4] sırasında Hazret-i Îsâ'nın yanında toplanmış bulundukları ve sonradan âfâka yayıldıkları anlaşılıyor. Âl-i İmrân Sûresi'nde geçen فَلَمَّٓا اَحَسَّ عٖيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ... إلخ [3/52] âyetinden[5] Hazret-i Îsâ'nın مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ demesi ve Havâriyyûnun نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ cevâbını vermesi de ref'e tekaddüm eden bu günlerde olduğu anlaşılıyor. İbn Cerîr'in Sa'îd b. Cübeyr tarîkiyle İbn Abbas'tan rivayetine göre Allah teâlâ Îsâ'yı semâya ref' etmek murad ettiği vakit Îsâ ashâbına çıktı, onlar on iki kişi bir evde idiler. O evde bir menba'dan onlara çıktı, başından su damlıyordu. "İçinizden birisi bana yakında on iki kere küfr edecek" dedi, sonra da

1 *Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul 1885, s. 1091-1092.
2 *Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul 1885, s. 1093.
3 M ve B: "anlaşılırken".
4 B: "ref'i".
5 H +"de".

"benim şebehim (benzerim) kendi üzerine ilkā olunup da benim yerime katlolunacak ve benimle beraber benim derecemde bulunacak hanginiz?" dedi, sinnen en tazelerinden bir genç "ben" dedi. Ona "otur" dedi, sonra tekrar etti, yine o genç kalktı "ben" dedi, "evet sen osun" dedi. Bunun üzerine ona Îsâ'nın şebehi bırakıldı ve Îsâ evdeki bir pencereden semâya ref' olundu. Derken Yehûddan arayanlar geldi, onun şebehini tutup katl ve salb ettiler. Bazısı ona iman etmiş iken on iki kere [4949] inkâr etti, ilh."[1] Allahu a'lem (*Âl-i İmrân'da* فَلَمَّٓا اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ [3/52] *âyetlerine ve Nisâ'da*[2] وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [4/157] *âyetine*[3] *bak*). Ma'amâfîh Kur'an burada bu tafsîlâta taarruz etmeyerek buyuruyor ki: يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّنَ مَنْ اَنْصَارٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ [es-Saff 61/14] {فَاٰمَنَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ بَنٓى اِسْرَٓائِيلَ} Bunun üzerine Benî İsrâilden bir tâife iman etti ❁ Havâriyyûnun mesâîsi üzerine Îsâ'ya ve tebşîrâtına inandı, dine yardım etti {وَكَفَرَتْ طَٓائِفَةٌ} bir tâife de küfr eyledi. {فَاَيَّدْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ} Bi'n-netîce Biz de iman edenleri düşmanlarına karşı teyid eyledik. {فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ} Binâen'aleyh onlar gālib oldular ❁ iman edenler düşmanları olan kâfirlere karşı gālib olup yüze çıktılar. İşte siz de Allah'ın vaadlerine ve emirlerine Resûlullah'ın ber vech-i bâlâ davetlerine iman edip Havâriyyûnun çalıştığı gibi Allah yolunda hak dinine yardım için mücahede ederek çalışın, Allah'ın ensârı olursanız bütün düşmanlara gālib gelir لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ vaadiyle zikr olunan müjdelere erersiniz. Hakikaten ashâb-ı Muhammedî öyle çalıştılar, çok geçmeden müşrikleri ve Nasârâyı yendiler. Hak dinini izhar eylediler, öyle izhar eylediler ki İslâm'ın şa'şa'a-i zuhûrunu ve bir Hazret-i Ömer hilâfetinin zevk-i hakkāniyet[4] ve adaletini hâlâ bütün dünya kemâl-i hayret ve hasretle yanaşılmaz bir ümniye gibi yâd

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 366:
عن سعيد بن جبير عن ابن عباس قال: لما أراد الله أن يرفع عيسى إلى السماء خرج إلي أصحابه وهم في بيت اثنا عشر رجلا من عين في البيت ورأسه يقطر ماء، قال: فقال: إن منكم من سيكفر بي اثنتي عشرة مرة بعد أن آمن بي، قال: ثم قال: أيكم يلقى عليه شبهي فيقتل مكاني ويكون معي في درجتي؟ قال: فقام شاب من أحدثهم سنا، قال: فقال أنا، فقال له: اجلس، ثم أعاد عليهم فقام الشاب فقال: أنا، قال: نعم أنت ذاك، فألقى عليه شبه عيسى ورفع عيسى من روزنة في البيت إلى السماء، قال: وجاء الطلب من اليهود وأخذوا شبهه فقتلوه وصلبوه وكفر به بعضهم اثنتي عشرة مرة بعد أن آمن به...

2 H, F, M ve B: "Mâidede".

3 B: "âyetlerine".

4 H: "ve hilâfetin zevk-i hakkāniyet".

etmektedir. Maʿamâfîh bu emir ve vaad yalnız onlara değil يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ hitâbının umûmundan anlaşılacağı vechile her zaman için o suretle âmil olacak bütün mü'minlere şâmil bir vaad ve tebşirdir. O hâlde öyle Allah yardımcısı olmayanlar, Allah'ın yardımından mahrum kalıp idbâra sürükleniyorlarsa mahrûmiyetlerinin sebebini dîn-i Hak'ta değil kendi günahlarında aramalıdırlar. Hâsılı اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7], وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ'dir [en-Nisâ 4/79]. Ashâb-ı kirâm içinde Aşere-i [4950] mübeşşere Resûlullah'ın havârîleri makamındadır. Bir hadîs-i şerifte لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوَارِيٌّ وَحَوَارِيّ زُبَيْرٌ yani "her peygamberin bir havârîsi vardır, benim havârîm de Zübeyr'dir"[1] diye bilhassa Hazret-i Zübeyr bu vasf ile yâd olunmuş olmakla beraber, Katâde'den rivayet olunduğu üzere ondan[2] başkalarına havârî ıtlak olunduğu vârid olmuştur. Denilmiştir ki Resûlullah'ın Havâriyyûnu Ebû Bekir, Ömer, Osman,[3] Ali, Hamza, Caʿfer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Osman b. Mazʿûn, Abdurrahman b. Avf, Saʿd b. Ebî Vakkas,[4] Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam hazerâtı idiler.[5] رِضْوَانُ اللّٰهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ اَجْمَعِين

Zuhur ve galebenin neticesi de cemaatin kıvâmı, Allah teâlâ'ya tesbih ve ubûdiyet olduğuna işaret için burada Sûre-i Saff'ı ber vech-i âti Sûre-i Cumʿa tâkip edecektir.

---

1 Buhârî, Temennî, 11; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 48:

حدثنا ابن المنكدر قال: سمعت جابر بن عبد الله قال: ندب النبي صلى الله عليه وسلم الناس يوم الخندق فانتدب الزبير، ثم ندبهم فانتدب الزبير، ثم ندبهم فانتدب الزبير، فقال: لكل نبي حواري، وحواري الزبير.

2 M: "andan".

3 H ve F -"Osman".

4 H +"Osman b. Affân".

5 M: "edilir".

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 365; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* VIII, 361:

عن قتادة: إن الحواريين كلهم من قريش: أبو بكر وعمر وعلي وحمزة وجعفر وأبو عبيدة وعثمان بن مظعون وعبد الرحمن بن عوف وسعد بن أبي وقاص وعثمان وطلحة بن عبيد الله والزبير بن العوام.

[4951]

سورة الجمعة مدنية وهى احدى عشرة آية

CUM'A SÛRESİ

İşbu Cum'a Sûresi de Medenîdir. Mekkî olduğuna dair İbn Yesar'dan bir kavil var ise de Buhârî ve sâirede vârid olduğu üzere sahih olan evvelkisidir.

Âyetleri: On birdir.

Kelimeleri: Kırk sekizdir.

Harfleri: Yedi yüzdür.

Fâsılası: من harfleridir.

Bu sûrenin evveli Allah'a tesbîh u takdis ve risâlet-i Muhammediyenin Arap ve gayrilerine şâmil pek büyük bir fazl ve ni'met-i ilâhiye olduğunu beyan ile tâzim ve ortası Yehûd'a tevbih, âhiri de mü'minleri cumaya tergībdir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١﴾ هُوَ الَّذٖى
بَعَثَ فِى الْاُمِّيّٖنَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ وَيُزَكّٖيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۗ وَاِنْ
كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍۙ ﴿٢﴾ وَاٰخَرٖينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْۜ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ
﴿٣﴾ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٤﴾ مَثَلُ الَّذٖينَ حُمِّلُوا
التَّوْرٰيةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَاراًۜ بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ
اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ ﴿٥﴾ قُلْ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ هَادُوا اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَٓاءُ
لِلّٰهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُٓ اَبَداً بِمَا قَدَّمَتْ

اَيْدِيهِمْۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾

[4952] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih eder Allah için göklerdeki ve yerdeki; O öyle lekesiz Kuddûs Melik ki hem Azîz hem Hakîm (1). O'dur ki ümmîler içinde kendilerinden bir Resul gönderdi, üzerlerine O'nun âyetlerini okuyor ve onları temize çıkarıp parlatıyor, kendilerine kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki bundan evvel açık [4953] *bir dalâl içinde idiler (2). Ve daha onlardan başkalarına ki henüz onlara lâhık*[1] *olmadılar; O öyle Azîz öyle Hakîm (3). İşte o Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir ve Allah çok büyük fazl sahibidir (4). Kendilerine Tevrat yükletilen, sonra onu hâmil olmayan kişilerin meseli, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin hâline benzer. Allah'ın âyetlerini tekzib eden kavmin meseli ne çirkin! Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (5). De ki: "Ey*[2] *Yahudî olanlar! Siz sâir insanlardan başka olarak Allah'ın dostları bulunduğunuzu zu'mediyorsanız haydin ölmeyi temenni edin, eğer (davanızda) sâdıklarsanız öyle yapın" (6). Hâlbuki ellerinin takdim ettiği günahlar yüzünden onu ebeden temenni edemezler, Allah zâlimleri bilir (7). De ki: "Haberiniz olsun o kaçıp durduğunuz ölüm muhakkak gelip size çatacak, sonra O bütün gayb ve şehadeti bilene iade olunacaksınız da O size neler yaptığınızı haber verecektir" (8).*

{يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Tesbih eder Allah'a (yahut Allah için) göklerdeki yerdeki ❁ hiçbir şey yoktur ki hâlıkının kemâline ve eksiklik şâibelerinden münezzeh olduğuna delâlet etmesin (*Sûre-i İsrâ'da* وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ [17/44] *bak*). Bu tesbih, tesbîh-i fıtrîdir. Binâen'aleyh insanlar da ihtiyar ve iradeleriyle kesbî olarak Allah teâlâ'yı tenzih etmeli ve O'na şirk ve noksan vasıfları isnad etmekten

---

1 B: "ilhak".
2 F, M ve B +"o".

sakınmalıdır. Onun için evvelki sûrenin âhirinde beyan olunduğu vechile zuhur ve galebeye erdikleri zaman mağrur olup da ifrâta sapmamalı, o nusret ve galebenin Allah’tan olduğunu bilmeli ve onu veren Allah’ın almaya da kādir bulunduğunu ve düşmez kalkmaz yalnız bir Allah’tan başka olmadığını bilmeli ve ona göre küfr ü küfrandan sakınarak Allah’ı tesbih ve tenzihte devam etmelidir. Burada يُسَبِّحُ fi‘l-i muzâri‘i[1] zamandan münselih olarak istimrar içindir. Yani müstemirren tesbih ederler. Bununla beraber evvelki sûrede سَبَّحَ buyurulduğu hâlde [4954] burada ve emsâlinde يُسَبِّحُ denilmesi bunun mâzîden ziyade istikbâle nâzır olduğunu da ihtardan hâlî kalmaz. Yani “ileride size mev‘ud olan zafer ve galebeye erdiğiniz zaman bütün eşyâ gibi siz de tesbih ve tenzihte istimrârı unutmayın ve binâen‘aleyh Yehûd ve Nasârâ’nın düştükleri hâllere düşmeyin” demektir. Çünkü O Allah {الْمَلِكِ} öyle bir Melik -bütün bu gökleri ve yerleriyle kainat mülkünü îcad ve tedbir ve tasarruf ile idare eden öyle bir hükümdar, öyle bir padişahtır- ki {الْقُدُّوسِ} **Kuddûs** ❁ hiç lekesiz, tertemiz, pampâktir. Bütün temizlik, bütün medhe lâyık kemâlât, fezâil ve mehâsin O’nundur. Hiçbir şey O’nun sâha-i kudsüne[2] yetişemez, hiçbir tahdid ve tasavvura sığmaz, hiçbir şirk kabul eylemez, mülküne kimseyi ortak etmez, haksızlık yapmaz ve lekeli şeyler O’na yanaşamaz. Ne oğula ihtiyacı vardır ne kıza, ne dosta muhtaçtır ne de yardımcıya. Binâen‘aleyh, evvelki sûrede geçtiği vechile “Allah yardımcıları olunuz” denildiği zaman Allah’ın dilediğini gālib kılmak için nusrete ihtiyâcı varmış gibi bir tevehhüme düşmemeli, ihtiyaç kendinizin olduğunu bilmeli ve[3] O’nu dâimâ takdis etmelidir. Beyhakī *Esmâ ve Sıfât*’ta “Kuddûs” isminin şerhinde Halîmî’den naklen der ki: “Kuddûs’un mânası fezâil ve mehâsin ile memduh demektir. Sarih tesbih takdîsi tazammun eder, sarih takdis de tesbîhi tazammun eder[4]. Çünkü mezmumların nefyi medâyihi isbat demektir. Nitekim ‘şerîki

1 M ve B: “müzari”.
2 M ve B: “kudsisine”.
3 F, M ve B -“ve”.
4 B -“sarih takdis de tesbîhi tazammun eder”.

yok, şebîhi yok' dememiz O'nun Vâhid, Ehad olduğunu isbattır. 'O'nu hiçbir şey âciz kılamaz' dememiz kādir olduğunu ispattır.[1] 'Kimseye zulmetmez dememiz' hükmünde adl[2] olduğunu isbattır. Medâyihi isbat da mezmumları nefiydir. Âlim dememiz cehli nefiydir, Kādir dememiz aczi nefiydir. Şu kadar ki 'O şöyledir' dediğimizde zâhiri takdistir, 'O şöyle değildir' dediğimizde de zâhiri tesbihtir. Sonra takdîsin zımnında tesbih, tesbîhin [4955] zımnında da takdis bulunmuş olur ki İhlas Sûresi'nde ikisi cem' olunmuştur. قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌۚ اَللّٰهُ الصَّمَدُ takdistir. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْۙ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ tesbihtir. Demek ki bunların ikisi de tevhid ile nefy-i teşrîk ü teşbîhe râci'dir."[3] Şu hâlde evvelki sûreyi müte'âkib bu sûrenin böyle tesbih ve takdis ile başlaması Nasârâ'nın zuhûrundan sonra teslis davasıyla düştükleri gulüv ve ifrâtın ibtâline işarettir. Evet, O[4] öyle Kuddûs ki {الْعَزِيزِ} Azîz ❁ çok izzetli, kudsiyeti sarsılmaz, kudretine yetişilmez, ezelden muttasıf olduğu kuvvet ve azameti hiçbir suretle mağlup edilmez. Şân-ı kudsiyetine taarruz edenlerin[5], mülküne leke sürmek, hakkına[6] tecavüz etmek, şirk koşmak isteyenlerin cezâsını verir, kahr u intikāmıyla mağlup ve perişan eder. Bununla beraber {الْحَكِيمِ} Hakîm❁dir. Yaptığını nizam ve hikmetle sağlam yapar. Kudsiyet ve izzetine münâfî olan, şirk ve küfür gibi hâlâta bazen meydan veriyor; zâlimler, fâsıklar gibi haksızları, ahlâksızları imhâl ediyor, yüze çıkarıyor gibi görünürse de onda da nice hikmeti vardır. Öyle olmasa idi hakkın kudsiyet ü ulviyeti bilinmez, izzet-i ilâhiyenin yüksekliği anlaşılmaz, o zâlimler büyük büyük cezâlara müstahik olmaz, mü'minleri daha

---

1 F, M ve B -"'O'nu hiçbir şey âciz kılamaz' dememiz kādir olduğunu ispattır".

2 B: "âdil".

3 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 107-108:

قال الحليمي: ومعناه الممدوح بالفضائل والمحاسن فالتقديس مضمن في صريح التسبيح، والتسبيح مضمن في صريح التقديس، لأن نفي المذام إثبات للمدائح كقولنا: لا شريك له ولا شبيه، إثبات أنه واحد أحد وكقولنا: لا يعجزه شيء إثبات أنه قادر قوي وكقولنا: إنه لا يظلم أحدا إثبات أنه عدل في حكمه، وإثبات المدائح له نفي للمذام عنه كقولنا: إنه عالم نفي للجهل عنه وكقولنا: إنه قادر نفي للعجز عنه، إلا أن قولنا: هو كذا ظاهره التقديس، وقولنا ليس بكذا ظاهره التسبيح، ثم التسبيح موجود في ضمن التقديس والتقديس موجود في ضمن التسبيح، وقد جمع الله تبارك وتعالى بينهما في سورة الإخلاص فقال عز اسمه: «قل هو الله أحد الله الصمد» فهذا تقديس ثم قال: «لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد» فهذا تسبيح، والأمران راجعان إلى إفراده وتوحيده ونفي الشريك والشبيه عنه.

4 H -"O".

5 H ve F: "edenleri".

6 H: "hakka".

yüksek fazl u faziletle sevap ve derecâta erdirecek mücâhedât için hikmet kalmazdı. Çünkü eşyânın zıtlarıyla inkişaf etmesi de bir kānûn-ı hikmettir. {هُوَ الَّذٖى} O Hakîm, Azîz, Kuddûs, Melik olan ve göklerde yerde her şey kendisine tesbih eden Allah sübhânehû'dur ki ❁ izzet ve hikmeti âsârından olarak {بَعَثَ فِى الْاُمِّيّٖنَ رَسُولاً مِنْهُمْ} ümmîler içinde kendilerinden bir Resul ba's buyurdu ❁ ki ümmîlerden murad Araplardır. Yukarılarda geçtiği üzere "ümmî" kelimesinde üç mülâhaza vardır. Birisi "ümm"e mensub demektir ki anadan doğduğu hâl üzere bulunan [4956] yani okuması yazması, tahsili olmayan demektir. إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسُبُ "Biz ümmî bir ümmetiz, yazı ve hesap bilmeyiz"[1] diye vârid olan bir hadiste bu mânaya işaret buyurulmuştur. İkincisi "ümmet"e mensub demek olur. Üçüncüsü "Ümmü'l-kurâ"ya mensub, yani Mekkeli demektir. Meşhur olan evvelkidir. Burada sözün gidişinden de maksad o olduğu anlaşılır. Yani ibtidâî hâlde bulunan, henüz cehalet devrini yaşayan Araplar içinde ölülerden hayat[2] fışkırtır gibi ilm ü hikmet menba'ı olan bir Resul gönderdi. {يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ} Üzerlerine Allah'ın âyetlerini okuyor {وَيُزَكّٖيهِمْ} ve onları tezkiye ediyor ❁ bâtıl akidelerden, fena huylardan temizleyip feyizlendiriyor, fikirlerini açıyor, bütün âlemler içinde parlatıyor {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} ve onlara kitap ve hikmet öğretiyor ❁ okuyup yazmayı ve kitapların en yükseği olan Kur'ân'ı belletiyor. Sünen ve ehâdîs ile icrâ-yı ahkâm için naklî ve aklî ilimler ve ameller tâlim eyliyor. {وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ} Hâlbuki bundan evvel o ümmîler açık bir dalâl içinde ne yapacaklarını bilmez şaşkın bir hâlde idiler. Böyle iken Allah onlara içlerinden öyle bir Resul gönderdi {وَاٰخَرٖينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ} ve daha onlardan başkalarına ki henüz onlara lâhık olmadılar. ❁ Bu "âharîn" "âhar"ın cem'i olup اُمِّيّٖنَ'e veya عَلَيْهِمْ veya وَيُعَلِّمُهُمْ'deki هُمْ zamirine ma'tuf olarak Resûlullah'ın risâlet ve tâlimi yalnız Araplara mahsus olmayıp onlardan başka daha diğer ümmetlere de âm ve şâmil olduğunu beyandır. Zira "ümmiyyîn" tâbir olunan Araplardan mâ'adâ olan "diğerleri" mefhûmu bütün akvâma

---

1 Buhârî, Savm, 13; Müslim, Sıyâm, 15.

2 M ve B: "hayatı".

şâmildir. Yani o Resul yalnız içlerinde ba's buyurulduğu ümmîlere değil, henüz onlara [4957] lâhık olmamakla beraber ileride lâhık olacak olan Arap ve gayr-i Arap bütün insanlık âlemine kitap ve hikmet tâlim ediyor. O öyle bir Resul {وَهُوَ} ve O ❁ Resûl'ü gönderen Allah {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} öyle Azîz, öyle Hakîm'dir. {ذٰلِكَ} İşte o ❁ ba's, öyle bir Resul gönderilmesi {فَضْلُ اللّٰهِ} Allah'ın mahz-ı fazlıdır ❁ kesb ile çalışmakla kazanılır bir şey değildir. {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} [1]Onu dilediğine bahşeder. ❁ O tabiat kanunları altına alınamaz. Mücerred izzet-i ilâhiyenin muktezâsıdır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ} Ve Allah öyle çok büyük fazl sahibidir. ❁ Binâen'aleyh o Resûlünün davetine icâbet etmeli, ta'lîmâtını bellemeli, ona göre ensârullah olup Allah'ın ona vaad buyurduğu fazl u fazilete ermelidir.

Bu beyandan sonra ilmiyle âmil olmayanlara tevbih için buyuruluyor ki: {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرٰيةَ} Kendilerine Tevrat yükletilmiş ❁ öğretilip mazmûnuyla amel olunmak teklif olunmuş olup da {ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا} sonra onu hâmil olmamış: içindekini anlayıp mûcebince istifade ve amel etmemiş bulunanların meseli ❁ mesel olmuş acâib[2] hâlleri ki, "ahbârız, rabbânîyiz, okur yazar ehl-i kitâbız[3]" diye yüklerle kitap yüklenmiş oldukları hâlde Tevrat'ın ve Benî İsrâil enbiyâsının o fazl-ı ilâhî olan Nebiyy-i Ümmî, Hâtemü'l-Enbiyâ hakkındaki haberlerini nazar-ı i'tibâra almamış ve ahkâm u ahlâkıyla istikāmet dairesinde amel etmemişlerdir. Böyle kimselerin hâli {كَمَثَلِ الْحِمَارِ} o eşeğin hâline benzer ki {يَحْمِلُ اَسْفَارًا} sifrler, yani koca koca kitaplar taşır ❁ da içindekinden hiç haberi olmaz, istifade [4958] etmez. "Esfâr" tâbirinde Tevrat'ın aksâmına "esfâr" denildiğine işaret vardır. {بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Bak Allah'ın âyetlerini tekzib eden kavmin meseli ne çirkin ❁ bunda ilmiyle âmil olmayanların hepsinin de hâli, meseli böyle çirkin olduğuna tenbih vardır. {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah da zâlimler gürûhunu hidâyete erdirmez ❁ doğru yola çıkarmaz. Kendilerine hakkın delilleri gösterildiği hâlde onlara inanmayıp da tasdik yerine tekzîbi koyan

---

1 H +"Allah".
2 B: "acîb".
3 M ve B: "okur yazarız".

haksızların[1], o doğru yola çıkmaları, murâda ermeleri mümkin olur mu? {قُلْ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ هَادُوا} De ki ey Yahudî olanlar! {اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَٓاءُ لِلّٰهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ} Siz diğer insanlardan başka olarak kendilerinizin Allah'a evliyâ, Allah'ın velâyetine ermiş sevgili dostları olduğunuzu zu‘mediyorsanız ❁ doğru olmayan öyle bir zu‘m besliyorsanız. Sûre-i Mâide'de وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [5/18] âyetinde geçtiği üzere Nasârâ "biz Allah'ın oğulları ve evlâdlarıyız[2]" dedikleri gibi, Yehûd da "biz Allah'ın sevgilileriyiz" diye iddia etmektedirler. Eğer öyle ise {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} haydin ölmeyi temenni edin ❁ mevti kendinize ümniye, ideal edinin de bir an evvel ölüp bu belâ ve mihnet dünyasından âhirete göçerek Allah'a kavuşmayı canınıza minnet bilin. Burada mevti temenni emri ilzam ve tebkît içindir. {اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ} Eğer o davanızda sâdık iseniz ❁ böyle ölümden kaçmayıp ölümü[3] temenni etmeniz lâzım gelir. Niçin ondan kaçıp da bütün mevcûdiyetinizle dünyâ hayata sarılıp duruyorsunuz? {وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُٓ اَبَدًا} Fakat onu [4959] ebeden temenni etmezler. {بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يهِمْ} Çünkü ellerinin takdim eylediği nice günahlar, cinayetler, küfürler, zulümler var ❁ ki onları işleyenler Allah'ın sevgilisi, evliyâsı olamaz. {وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِالظَّالِم۪ينَ} Ve Allah zâlimleri bilir ❁ cezâlarını verir. Onun için onlar o davada sâdık değil, kâzibdirler; evliyâ değil, haksız zâlimlerdir[4].

{قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذ۪ى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاق۪يكُمْ} De ki: "Haberiniz olsun o sizin kaçıp durduğunuz ölüm her hâlde size gelip çatacaktır." ❁ Kaçmakla[5] kurtulamayacağınız gibi ölmekle de kurtulacak değilsiniz. {ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} Sonra O Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde'ye reddolunacaksınız. ❁ Bidâyeten sizi yaratan[6], bütün mevcûdiyetinize mâlik iken sizler firârî köleler gibi O'nun mülkünden, emr ü hükmünden kaçmak isteyerek gizli ve açık isyanlar yaptığınız hak mevlânız olup bütün gayb u şehadeti bilen ve binâen‘aleyh kendisine hiçbir şeyin gizli kalmasına

1 H: "haksızlar".
2 B: "dostlarıyız".
3 F, M ve B: "onu".
4 F, M ve B: "haksızlar, zâlimlerdirler".
5 F, M ve B +"ondan".
6 F, M ve B: "yaratmış".

imkân bulunmayan Allah teâlâ'nın huzûruna redd ü iade olunacaksınız da {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O size bütün yaptıklarınızı haber verecek ۞ kitabından ve verdiği ilimlerden neleri tahrif ettiğinizi, neler[1] gizleyip neleri açıkladığınızı yüzünüze vuracak ve ona göre cezânızı verecektir. Mevt ile bedenin fenâsından sonra şuur ve temyiz rûhu olan nefs-i nâtıka Sûre-i Zümer'de اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا [39/42] âyetinde geçtiği üzere doğrudan doğru Allah teâlâ'nın kabzında kalacaktır ki, ölümden sonra bekā-yı rûha kāil olanların maksadı da budur. Burada bilhassa Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde ismiyle ilim sıfatına redd ü ircâ' tasrih edilmiş olmasına nazaran bir insan hakikatinin şehadet âleminden gayb âlemine intikāli demek olan bu rücû'un "vücûd-i ilmî" ile [4960] huzûr-ı Hak'ta tahakkuku haysiyetine tenbih olunmuş demektir. Demek ki âlem-i gaybdan âlem-i şehadete gelmiş olan bir insan mevt ile yine âlem-i gayba döndüğü zaman bütün hakikati dünyadaki ömrünün evvelinden âhirine kadar bâtın ve zâhirinde husûle gelen iyi ve[2] kötü bütün ef'âl ve a'mâlinin hâsılası olarak Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde olan Allah teâlâ'nın ilminde hiçbir noktası gāib olmaksızın hâzır ve mütehakkık bulunacak ve ona göre mücâzat veya mükâfâtını görecektir. Gerçi bir insan vefat ettiği zaman onun rûhen ve bedenen muhîtinde bırakmış olduğu âsâr ve intibâ'âtın bir kısmı onu tanıyan insanların, alâkadarların hâfızalarında, daha geniş bir kısmı da kirâmen kâtibîn olan melâikenin kaydetmiş oldukları defter-i a'mâl ile ilim ve hıfzlarında kalır ise de, bunun ikisi de onun bütün hakīkat-i insâniyesini muhît değil, az çok zâhire çıkmış olanlara aittir. Sûre-i Kāf'da وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [50/16] âyetinde geçtiği vechile nefs-i insânînin a'mâkında cereyan eden gizli vesveseler gibi nice hafâyâsı vardır ki onları yalnız اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ olan Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde'nin ilmi ihâta eder ve onun için insanın bütün hakikatiyle rücû'u yalnız Allah'adır. Ve o suretle insanlar Hak teâlâ'nın huzûruna bütün hakikatleriyle haşre ihzar olunarak hesâba çekilecekler

1 H: "neleri".
2 F, M ve B: "veya".

ve ömürlerinin hâsılası olan rûhânî ve cismânî mecmû‘ amellerinin tartısına göre mücâzat ve mükâfat göreceklerdir.

Bunun için bu beyandan sonra mü’minlere hitâben buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَۜ
ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩﴾ فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْاَرْضِ وَابْتَغُوا
مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَث۪يرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠﴾ وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا انْفَضُّٓوا
اِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًاۜ قُلْ مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الرَّازِق۪ينَ ﴿١١﴾

[4961] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Cuma günü namaz için nidâ olunduğunda hemen Allah’ın zikrine koşun ve alım satımı bırakın, o sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (9). Sonra da namaz kılındı mı yeryüzünde[1] dağılın da Allah’ın fazlından nasip arayın ve Allah’ı çok zikredin ki felah bulabilesiniz (10). Böyle iken bir ticaret veya eğlenti gördüklerinde ona fırladılar da seni ayakta bıraktılar. De ki: “Allah’ın yanındaki, eğlentiden de ticaretten de hayırlıdır ve Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır” (11).

{اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ} Cuma gününden namaz için nidâ olunduğu vakit ۞ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ, “اِذَا”yı tefsirdir. في mânasına olduğu da söylenmiştir. Yani cuma günü cuma namazı vakti ezan okunduğunda. *Keşşâf* ve sâirede mezkur olduğuna göre bazıları demişlerdir ki bu nidâdan murad imamın minbere oturduğu sıradaki ezandır. Resûlullah’ın bir müezzini bulunurdu[2] minbere [4962] oturduğu zaman mescidin kapısı üzerinde şöyle ezan okurdu:

---

1 B: “yeryüzüne”.

2 Yani cuma için yalnız bir müezzin ezan ve ikāmet ederdi ki Bilâl-i Habeşî radıyallâhu anh’tır. Yoksa Resûlullah’ın birden ziyade müezzini yok değildi*. Nitekim ramazanda sahur vakti Bilâl-i Habeşî ezan okur, sabah namazı için de İbn Ümmi Mektum okur olduğuna dair rivayetler vardır [Buhârî, Ezân, 11] [Müellifin notu]

* F, M ve B: “değildir”.

اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ، اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ

أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، أَشْهَدُ أَن لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ

أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ، أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّداً رَسُولُ اللّٰهِ

حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ، حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ

حَيَّ عَلَى الْفَلاحِ، حَيَّ عَلَى الْفَلاحِ

اللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ

لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ

Sonra Resûlullah minberden indiğinde de müezzin namaza ikāmet getirirdi. Sonra Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında da böyle idi, tâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh zamanı oldu, nâs çoğaldı, Medine büyüyüp evlerin mesafesi uzaklaştı. O vakit Hazret-i Osman diğer bir müezzin ilâve etti. Birinci ezanın "Zevrâ" denilen hânesi üzerinde okunmasını emreyledi, minber üzerine oturduğu zaman da ikinci müezzin ezan okurdu. İndiği zaman da namaz için ikāmet ederdi. Bu hiç kimse tarafından ayıplanmadı. Bu suretle cuma için iki ezan bir kāmet üzerine icmâʿ vâkiʿ oldu. O vakitten beri teâmül de bunun üzerine cereyan etti. Buhârî Zührî[1] tarîkiyle Sâib b. Yezid'den şunları rivayet etmiştir:

1. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ve Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında cuma günü nidâ birincisi imam minbere oturduğu zaman olurdu.[2] Vaktâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh zamanı oldu ve nâs çoğaldı, Zevrâ üzerinde üçüncü nidâyı emreyledi.[3]

2. Cuma günü üçüncü te'zîni ziyade eden Hazret-i Osman radıyallâhu anh idi ki Medine ahâlisi çoğaldığı zaman idi. Hazret-i Peygamber

---

1 B: "Tirmizî".

2 B +"indiği zaman olurdu".

3 Buhârî, Cumʿa, 21:

عن الزهري عن السائب بن يزيد قال: كان النداء يوم الجمعة، أوله إذا جلس الإمام على المنبر، على عهد النبي صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر رضي الله عنهما، فلما كان عثمان رضي الله عنه وكثر الناس زاد النداء الثالث على الزوراء.

sallallâhu aleyhi ve sellem zamanında ise bir müezzinden başka yoktu ve cuma günü te’zîn imam minbere oturduğu sıra idi.[1]

3. Cuma günü üçüncü te’zîni mescid ahâlisi çoğaldığı zaman Hazret-i Osman emretti, mukaddemâ cuma günü te’zîn imam oturduğu zaman idi.[2]

4. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ve Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında cuma günü ezan, birincisi imam cuma günü [4963] minbere oturduğu sıra idi, sonra vaktâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh’ın hilâfetinde nâs çoğaldı, Osman cuma günü üçüncü ezanı emreyledi de o Zevrâ’da okundu. Binâen‘aleyh emir bu minval üzere sâbit oldu.”[3] Bu rivayetlerin birinde ikinci te’zîn, öbürlerinde üçüncü nidâ, üçüncü te’zîn, üçüncü ezan denilmesi hep bir mânayadır. Maksad Hazret-i Osman zamanında emrolunan ilk ezandır ki biz buna “dış ezanı” tâbir ederiz. Bundan sonra hatibin minbere oturduğu sıra okunan ikinci ezana da “iç ezanı” deriz. Bunların üçüncüsü de namaza başlamak için olan kāmet olur. Ezan ile kāmete “nidâ’eyn” ve “ezâneyn” dahi denilir[4]. Bu itibar ile tarih nokta-i nazarından sonra başlamış olan dış ezanına “üçüncü nidâ” veya “üçüncü ezan” denildiği gibi, kāmetten kat‘-ı nazarla hâs mânasıyla ezan mülâhaza edilerek “ikinci ezan” dahi denilmiştir. Hâsılı Peygamber zamanında cuma için birinci nidâ hatip minbere oturduğu zaman mescidin kapısı üstünde okunan ezan, ikinci nidâ[5] da hatip inerken edilen ikāmet idi. Hazret-i Osman zamanından beri tekarrur etmiş olan icmâ‘ ve teâmüle nazaran

---

1 Buhârî, Cum‘a, 22:

عن الزهري عن السائب بن يزيد أن الذي زاد التأذين الثالث يوم الجمعة عثمان بن عفان رضي الله عنه حين كثر أهل المدينة، ولم يكن للنبي صلى الله عليه وسلم مؤذن غير واحد، وكان التأذين يوم الجمعة حين يجلس الإمام، يعني على المنبر.

2 Buhârî, Cum‘a, 24:

عن ابن شهاب أن السائب بن يزيد أخبره: أن التأذين الثاني يوم الجمعة أمر به عثمان حين كثر أهل المسجد، كان التأذين يوم الجمعة حين يجلس الإمام.

3 Buhârî, Cum‘a, 25:

عن الزهري قال: سمعت السائب بن يزيد يقول: إن الأذان يوم الجمعة، كان أوله حين يجلس الإمام يوم الجمعة على المنبر في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر رضي الله عنهما، فلما كان في خلافة عثمان رضي الله عنه وكثروا أمر عثمان يوم الجمعة بالأذان الثالث فأذن به على الزوراء، فثبت الأمر على ذلك.

4 M: “denir”; B -“Ezan ile kāmete ‘nidâ’eyn’ ve ‘ezâneyn’ dahi denilir”.

5 F, M ve B: “ezan”.

da birinci nidâ cuma vaktinin duhûlüyle okunan dış ezanı, ikinci nidâ hatip minbere oturduğunda okunan iç ezanı, üçüncüsü de kāmettir. Bu âyette اِذَا نُودِىَ nidâsından murad da ilk okunan ezan olmak lâzım geleceği âşikârdır. Çünkü birinci ezan okununca nidâ, yani zikrullâha sa'yin şartı olan çağırılma vâki' olmuş olur. Fakat birinci ezan hangisi itibar edilmeli? Yukarıda naklettiğimiz vechile birtakımları yalnız Peygamber zamanındaki birinci ezanı nazar-ı i'tibâra alarak[1] sa'yin vücûbu hatibin minbere oturduğu zaman okunan ezan ile başlayacağına kāil olmuşlardır. İlk nazarda bu pek muvâfık gibi görünür. Lakin *Kenz* şerhi *Bahr-i Râik*'te ve *Tenvîru'l-Ebsâr* ve sâirede beyan olunduğu üzere Hanefiyyece esah olan budur ki bu vücub ilk okunan dış ezanıyla başlar. Çünkü cumaya nidâ-i davet [4964] bununladır[2].[3] *Fetâvâ-yı Hindiyye* de meseleyi şöyle nakleder: "Sa'y ve terk-i bey' ezân-ı evvel ile vâcib olur. Tahtâvî[4] demiştir ki: 'Minber ezanı sırasında sa'y vâcib ve bey' mekruh olur. Hasan b. Ziyâd demiştir ki muteber olan minaredeki ezandır. Esahhı budur ki zevalden evvel ezan muteber değildir. Muteber olan zevalden sonraki ezandır. Gerek minber üzerinde olsun gerek Zevrâ üzerinde[5], كَذَا فِي الْكَافِي.'"[6] Fi'l-hakīka âyetteki nidâdan murad cumaya davet için olan ezan olmak zâhirdir. Umûmî davet için okunan ezan da zevalden sonra vaktin duhûlüyle dışarıda okunan ilk ezandır. İçeride okunan ikinci ezan hâriçtekilere ismâ' mâhiyetinde değil, hazırdakilere karşı hutbeye şürû'u ilan suretiyle sünnet-i nebeviyeyi ikāme mânasındadır. Resûlullah zamanında minbere oturulduktan sonra mescidin kapısı üzerinde okunan bir ezan[7] hem hârice karşı davet hem

1 B: "alırsak".
2 B: "bunlardır".
3 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik,* Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts., II, 168:
(قوله ويجب السعي وترك البيع بالأذان الأول) لقوله تعالى «يا أيها الذين آمنوا إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى ذكر الله وذروا البيع»، وإنما اعتبر الأذان الأول لحصول الإعلام به.
4 H, F, M ve B: "Tahavî".
5 B +"olsun".
6 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310, I, 149:
ويجب السعي وترك البيع بالأذان الأول، وقال الطحطاوي: يجب السعي ويكره البيع عند أذان المنبر وقال الحسن بن زياد المعتبر هو الأذان على المنارة والأصح أن كل أذان يكون قبل الزوال فهو غير معتبر والمعتبر أول الأذان بعد الزوال سواء كان على المنبر أو على الزوراء، كذا في الكافي.
7 F, M ve B: "azanda".

hutbeye şürû‘u ilan maksatlarını ifade edebiliyordu. Fakat memleket büyüyüp de[1] cemaat tekessür ettikten sonra matlub olan bu iki mâna ve maksadın kemâliyle îfâsı için yalnız bir ezanın kifâyet etmemeye başladığı görüldüğü zaman ber vech-i meşruh iki ezan tekarrur[2] etmiş ve bi'l-icmâ‘ teâmül bunun üzerine cereyan eylemiş olmakla âyetten zâhir olan umûmî davet mânasının dışarıda okunan birinci ezana muntabık olacağı da zâhir olur. İşte bu suretle fıkhen bizce esah olan budur. O hâlde cuma günü güneşin zevâliyle öğle vaktinin hulûlünden itibaren cumaya çağıran ilk ezan okunduğu vakit {فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ} hemen Allah'ın zikrine sa‘yedin ❁ [3]nidâdan evvel ne kadar erken gidilirse o kadar efdal olmakla beraber sa‘yin vücûbu ezandan itibaren başlar. Demişlerdir ki burada "sa‘y"den maksad, meşgul olduğu işi hemen bırakıp vakit geçirmeksizin hutbeye yetişmeye çalışmaktır, telaş ile koşarak gitmek demek değildir. Hazret-i Ömer'den ve İbn Mes‘ûd'dan ve İbn Abbas'tan [4965] ve daha diğerlerinden فَامْضُوا yani hemen gidiniz mânasına olduğu da nakledilmiştir. Çünkü "sa‘y" koşmak mânasına olduğu gibi; فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ [es-Saffât 37/102], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] âyetlerinde olduğu vechile çalışmak mânasına da gelir. Onun için burada "sa‘y" koşmak değil kasd, yani doğru gitmektir. Ve "sa‘y" her amelde tasarruftur. Hasan'dan da "ayak[4] üzerinde sa‘y değil, velâkin niyyât ve kulûb üzerinde" diye naklolunmuştur.[5] Bununla beraber İmam Muhammed b. Hasan rahimehullah *Muvatta*'ında demiştir ki: "İbn Ömer radıyallâhu anh Bakī kabristanında iken kāmeti işitmiş ve sür‘atle yürümüştü. Muhammed der ki: Kendini yormadıkça bunda da beis yoktur."[6] *Hindiyye*'de: "Mescide sür‘at-i meşy ile koşarak gitmek

1 F, M ve B -"de".
2 B: "tekerrür".
3 F, M ve B +"o".
4 F, M ve B: "ayaklar".
5 *Sünenü Saîd b. Mansur,* VIII, 97; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 482; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3356: عن الحسن، أنه سئل عن قول الله عز وجل: «فاسعوا إلى ذكر الله» فقال: أَمَ والله ما هو بالسعي على الأقدام، ولقد نهوا أن يأتوا الصلاة إلا وعليهم السكينة والوقار، ولكن بالقلوب والنية والخشوع.
6 *Muvatta'* (Şeybânî), Salât, 94:
أخبرنا مالك حدثنا نافع أن ابن عمر سمع الإقامة وهو بالبقيع فأسرع المشي. قال محمد: وهذا لا بأس به ما لم يجهد نفسه.

ve bizce de ve âmme-i fukahâ indinde de vâcib değildir. Müstehab olmasında ihtilâf edilmiştir. Esah olan sekînet ve vakar üzere yürümektir. كَذَا فِي الْقُنْيَه[1]."[2] Buhârî ve sâir kütüb-i sittede rivayet olunduğu üzere Ebû Hüreyre radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni işittim, şöyle buyurdu: إِذَا أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَلَا[3] تَأْتُوهَا تَسْعَوْنَ، وَأْتُوهَا تَمْشُونَ، عَلَيْكُمُ السَّكِينَةُ، فَمَا أَدْرَكْتُمْ فَصَلُّوا، وَمَا فَاتَكُمْ فَأَتِمُّوا 'Namaza kāmet[4] olunduğu vakit ona koşarak gelmeyin yürüyerek gelin, sekîneti iltizam edin, yetiştiğinizi kılın yetişemediğinizi tamamlayın.'"[5]

"Zikrullah" mefhûmu esas itibariyle Allah'ı anmak veya Allah'ın vaaz[6] ve ihtârı demek olduğundan Kur'an, tesbih, tahmid, vaaz ve hutbe ve namaz hepsine şâmil olur. Fakat cumanın şurût ve erkânından olan "zikir" hutbe ve namaz olduğu cihetle, burada sa'yi vâcib olan "zikrullah" hutbe ile namaz diye tefsir olunmuştur. *Hidâye* şerhi *İnâye* de hutbe olduğuna müfessirînin icmâ'ını söylemiştir. Ma'amâfîh icmâ' ve ittifak yalnız hutbe olmasında değil, hutbenin dahi maksud olmasındadır. Onun için *Fethu'l-Kadîr*'de der ki: "Tefsirde mezkur olan murad, hutbe ve salâttır."[7] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ömründe [4966] Cuma namazını hutbesiz kılmamış olduğu için hutbe cumanın şerâitinden birisidir. Bu âyet mûcebince hutbe de "zikrullah" tâbiriyle ifade edilmiş olduğundan İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe rahmetullâhi aleyh demiştir ki: Hutbenin rüknü zikrullahtır. Binâen'aleyh sübhânallah, elhamdülillâh, Allahu ekber gibi zikrullah ıtlak olunabilen en kısa bir zikir ile de hutbenin farzı edâ edilmiş olabilir. Bu zikrin biraz uzunca olması ve va'z u nasihat ve duayı tazammun etmesi ise mesnundur. Şu hâlde sünnetlerine riayet etmeyerek kısaca elhamdülillâh ile iktifâ etmek

---

1 B: "الغنيه".

2 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 149:

وسرعة المشي والعدو إلى المسجد لا تجب عندنا وعند عامة الفقهاء واختلف في استحبابه والأصح أن يمشي على السكينة والوقار، كذا في القنية.

3 B -"فلا".

4 M ve B: "ikamet".

5 Buhârî, Cum'a, 16; Müslim, Mesâcid, 151.

6 F, M ve B: "va'd".

7 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 49:

والمذكور في التفسير أن المراد الخطبة والصلاة.

mekruh olursa da cumanın şartı olan hutbenin rüknü me'a'l-kerâhe edâ edilmiş demek olacağından ondan sonra namaz sahih olabilir. Lâkin İmâmeyn demişlerdir ki: Bunun rüknü hutbe ıtlak olunabilecek kadar uzunca bir zikrullah olmasıdır ki ekalli üç âyet veya namazdaki teşehhüd miktarı, yani اَلتَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ... –إلى– عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ'ya kadar olmaktır. İki hutbe olması ve bunların miktarı, Tebâreke, Amme sûreleri gibi tıvâl-i mufassal denilen bir sûre kadar olması, mev'ızayı, şehadeti, salavâtı tazammun etmeleri gibi diğer evsâf sünnetlerindendir. İmam Şâfiî ise demiştir ki: İki hutbe okunmayınca câiz olmaz. Şöyle:[1] Birincisi tahmîdi ve Peygamber'e salât ü selâmı ve takvallah tavsiyesini ve bir âyet kıraatini müştemil olmalı[2], ikincisi de böyle, şu kadar ki âyet yerine mü'minîn ve mü'minâta duayı müştemil bulunmalıdır. Çünkü Resûlullah zamanından beri tevârüs böyle iki hutbe üzerine cereyan etmiştir. Fakat Kur'an'da sade فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ buyurulmuş ve azı çoğu tefrik edilmemiş bulunduğu için İmâm-ı A'zam bundan hutbenin asla terki câiz olmayan rüknü az veya çok zikrullah ıtlak olunabilecek bir miktar olması lâzım geleceğini ve bundan ziyade olarak cereyan eden tevârüsün hükmü ise sünniyeti ifade edeceğini anlatmıştır.

Bu vesile ile mezheb-i Hanefîde hutbenin bazı ahkâmını telhis etmek fâideli olur:

[4967] *Hindiyye* ve sâirede muharrer olduğu üzere cumanın edâsının şartlarından birisi de namazdan evvel hutbedir. Hatta hutbesiz kılsalar veya hatip hutbeyi vaktinden evvel okusa câiz olmaz. Hutbenin farzı ve sünneti vardır. Farzı iki şeydir: Birisi vakittir ki zevalden sonra ve namazdan evveldir. Hatta hutbeyi zevalden evvel veya namazdan sonra yapsa câiz olmaz. İkincisi de zikrullahtır. Bir hamdele yahut bir tehlil yahut bir tesbih dahi farza kifayet edebilir. Ancak hutbe kastıyla olmalıdır. Aksırmak gibi diğer bir sebeple "elhamdülillâh" veya "sübhânallah" yahut "lâ ilâhe illallah" dese hutbe yerine geçmeyeceği

---

1 M ve B -"Şöyle:".
2 M ve B: "olması".

müttefek[un] aleyhtir. Hatip hutbeyi yalnızca yahut sade kadınların huzûrunda okusa câiz olmaz. Cemaat uyumuş bulunsa veya sağır iseler câiz olur.

Hutbenin sünnetlerine gelince, on beş kadar sayılmıştır: 1. Taharettir. 2. Dikilmektir.[1] Oturarak veya yan gelerek okusa (sünnete muhalif ve binâen'aleyh me'a'l-kerâhe) câiz olur. 3. Yüzünü cemaate dönmektir. 4. Hutbeden evvel içinden eûzü çekmektir. 5. Hutbeyi cemaate işittirmektir. İşittiremezse[2] de câiz olur. 6. Allah'a hamd ile başlamaktır. 7. Allah'a lâyık senâ. 8. İki şehadet: اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلا اللهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ 9. Peygamber'e salât[3]. 10. Va'z u tezkîr. 11. Kırâat-i Kur'an'dır. Târiki isâe yapmış olur. Miktarı üç kısa âyet veya bir uzun âyettir. 12. İkinci hutbe ile Allah teâlâ'ya hamd ü senâyı ve Peygamber'e salâtı[4] tekrar etmektir. 13. Bunda müslimîn ve müslimâta duayı ilâve eylemektir. 14. İki hutbeyi tıvâl-i mufassaldan bir sûre kadar tahfif etmektir. Hutbeyi pek uzatmak mekruhtur. 15. İki hutbe arasında oturmaktır. Bu celsenin miktarı zâhir-i rivayette üç âyet okuyacak kadardır. [4968] Hutbeteyn arasında bu celseyi terk ile hatip müsî olur. Resûlullah'a iktidâen hatip minbere çıkmak ve hutbeden evvel oturmak dahi sünnettendir.[5] *Hidâye* şerhi *Fethu'l-Kadîr'de* der ki: "Mev'ıza teşehhüd, salavât ve hutbeteyn ve

---

1 Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kāimen hutbe okurdu, sonra oturur sonra yine kıyam buyururdu ki el'an yaptığımız gibi. [Müellifin notu]. Buhârî, Cum'a, 27:

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يخطب قائما ثم يقعد ثم يقوم، كما تفعلون الآن.

2 B: "İşittirmese".

3 F, M ve B: "salavât".

4 F, M ve B: "salavât".

5 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 146-147:

(وأما سننها فخمسة عشر) أحدها الطهارة حتى كرهت للمحدث والجنب (وثانيها) القيام، هكذا في البحر الرائق، ولو خطب قاعدا أو مضطجعا جاز، هكذا في فتاوى قاضي خان. (وثالثها) استقبال القوم بوجهه (ورابعها) التعوذ في نفسه قبل الخطبة (وخامسها) أن يسمع القوم الخطبة وإن لم يسمع أجزأه (وسادسها) البداءة بحمد الله (وسابعها) الثناء عليه بما هو أهله (وثامنها) الشهادتان (وتاسعها) الصلاة على النبي عليه الصلاة والسلام (وعاشرها) العظة والتذكير (والحادي عشر) قراءة القرآن، وتاركها مسيء، هكذا في البحر الرائق. ومقدار ما يقرأ فيها من القرآن ثلاث آيات قصار أو آية طويلة، كذا في الجوهرة النيرة (والثاني عشر) إعادة التحميد والثناء على الله تعالى والصلاة على النبي عليه الصلاة والسلام في الخطبة الثانية (والثالث عشر) زيادة الدعاء للمسلمين والمسلمات (والرابع عشر) تخفيف الخطبتين بقدر سورة من طوال المفصل ويكره التطويل (والخامس عشر) الجلوس بين الخطبتين، هكذا في البحر الرائق. ومقدار الجلوس بينهما مقدار ثلاث آيات في ظاهر الرواية، هكذا في السراج الوهاج ناقلا عن الفتاوى، قال شمس الأئمة السرخسي في تقدير الجلسة بين الخطبتين: إنه إذا تمكن في موضع جلوسه واستقر كل عضو منه في موضعه قام من غير مكث ولبث، كذا في التتارخانية. والمختار ما قاله شمس الأئمة السرخسي، كذا في الغياثية، والأصح أنه يكون مسيئا بترك الجلسة بين الخطبتين، كذا في القنية، والقعود قبل الخطبة سنة، هكذا في العيني شرح الكنز، وأما الخطيب فيشترط فيه أن يتأهل للإمامة في الجمعة، كذا في الزاهدي. ومن السنة أن يكون الخطيب على منبر اقتداء برسول الله صلى الله عليه وسلم.

tıvâl-i mufassaldan bir sûre kadar olmak gibi ânifen zikrolunan sünnetleri müştemil olduktan sonra hutbenin kısa yapılması ve namazın uzatılması da fıkıh ve sünnettendir."[1] Hatibin sesini yükseltmesi ve ikincisinde cehrin birincisinden biraz hafif olması da hutbenin müstehablarındandır. Hulefâ-i Râşidîn'in, Hamza ve Abbas iki amm-i Nebî'nin hutbede yâd edilmeleri de müstahsendir ve öyle tevârüs cereyan edegelmiştir (*Tecnîs* ve *Hindiyye*).

Hatibin cumada imâmete ehil olması da hutbenin şartlarındandır (*Zâhidî*).

Hatibin hutbe hâlinde lakırdı etmesi mekruhtur. Meğer ki emr bi'l-ma'rûf ola (*Fethu'l-Kadîr*).

İmam hutbeye çıktı mı ne salât ne de kelâm yoktur. Ma'amâfîh imâmeyn hatip çıktığı zaman henüz hutbeye başlamazdan önce ve hutbeden fâriğ olup da namaz ile meşgul olmazdan evvel beis yoktur demişlerdir (*Kâfî*). Hutbe esnasında cemaatte ne kelâm-ı nâs ne tesbih ne teşmît-i âtıs ne redd-i selâm olmamalıdır (*Sirâc-ı Vehhâc*). Fıkıh kitabı mütalaa etmek veya yazmak lâ-be'se bihtir diyenler olmuş ise de mekruh diyenler çoktur (lâ-be'se bihin de terki evlâdır). Diliyle bir şey söylemeyip lâkin eliyle veya[2] başıyla veya gözüyle işaret eylese, meselâ birisinin bir münker yaptığını görüp de eliyle[3] nehyetse yahut bir şey haber verilse de başıyla işaret eylese sahih olan lâ-be'se bihtir (*Muhît*). İmamdan uzak olan da hutbeyi dinlemek hususunda yakın olan gibidir. Onun[4] da hakkı insat, yani susmaktır. Esahhı budur (*Muhît-i Serahsî*). "Cuma günü imam hutbede iken insat" bâbında Buhârî şu hadisleri rivayet etmiştir:

---

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 57:
ومن الفقه والسنة تقصيرها وتطويل الصلاة بعد اشتمالها على ما ذكرناه آنفا من الموعظة والتشهد والصلاة وكونها خطبتين. وفي البدائع: قدرهما قدر سورة من طوال المفصل إلى آخره.

2 F, M ve B: "ve".

3 B: "diliyle".

4 B -"hutbeyi dinlemek hususunda yakın olan gibidir. Onun".

[4969] 1. Selmân-ı Fârisî[1], Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den: "İmam tekellüm ettiği zaman susulur."[2] 2. Ebû Hüreyre'den; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Cuma günü imam hutbe okurken arkadaşına 'sus' desen lağv yapmış olursun"[3].[4] Namazda haram olan hutbede de haramdır. Binâen'aleyh imam hutbede iken yemek veya[5] içmek de gerekmez. Hulâsa, cemaatin hutbeyi evvelinden âhirine kadar dinlemesi vâcibdir. Ve imama yakın olmak uzak olmaktan efdaldir (*Muhît*). Ma'amâfîh imama yaklaşmak için nâsın omuzlarından atlayıp geçmek de mekruhtur. Ancak denilmiştir ki imam hutbeye başlamamış bulunursa hem sonra gelenlere bir yer bırakmak hem de yakınlık faziletine ermek için geçmek lâ-be'se bih olduğu da söylenmiştir[6]. Çünkü önce[7] ileriye gitmeyip de açık bırakanlar, o mekânı bi-gayri uzr^in kendileri zâyi' etmişlerdir. Amma imam hutbeye başlamış ise mescidde olduğu mevzide kalmalıdır. İleri geçmek hutbe esnasında bir amel olur (*Kādîhân*). Hutbeyi dinlerken yüzünü hutbeye karşı çevirmek ve namazda oturur gibi oturmak müstehabdır. Ma'amâfîh dilerse dizlerini dikerek muhtebiyen veya bağdaş kurarak veya kolayına geldiği gibi oturmak da câizdir. Çünkü amelen ve hakikaten namaz değildir (*Hindiyye*). Harben fetholunmuş[8] beldede hatip kılıç takınır (*Şerh-i Tahâvî ve Hindiyye*). Hatip hutbeyi bitirince müezzin kāmet alır.

İşte böyle hutbenin Kitap ve sünnet ile birtakım ahkâmı bulunmakla beraber bu âyetle Kitap'ta sâbit olan asıl mâhiyeti Allah'ı lâyıkıyla anmak veya va'z u nasihatle andırmak mânasına zikrullahtır. Ve zikrullah olması

---

1 M ve B: "farisîden".

2 Buhârî, Cum'a, 36:

وقال سلمان عن النبي صلى الله عليه وسلم: «ينصت إذا تكلم الإمام».

3 Buhârî, Cum'a, 36:

عن ابن شهاب قال: أخبرني سعيد بن المسيب: أن أبا هريرة أخبره: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا قلت لصاحبك يوم الجمعة «أنصت» والإمام يخطب فقد لغوت.

4 Yalnız cuma hutbesinde değil, nikâh ve sâiredeki gibi diğer hutbelerde dahi susup dinlemek gerektir (*Dürr-i Muhtâr*) [Müellifin notu].

5 F, M ve B: "ve".

6 H -"da söylenmiştir".

7 F, M ve B: "evvelce".

8 F, M ve B +"her".

itibariyle de namaz gibidir. Çünkü وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرٖى [Tâ-hâ 20/16] ve اَقِمِ الصَّلٰوةَ[1] اِنَّ الصَّلٰوةَ[2] تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ [el-Ankebût 29/45] âyetlerinde de geçtiği üzere namaz da zikrullahtır. Onun için ey mü’minler, cuma [4970] günü “hayye ale’s-salâh” diye namaza çağıran ezan okununca hemen Allah’ın zikrine yetişmeye çalışıp dosdoğru gidin {وَذَرُوا الْبَيْعَ} ve bey‘i terkedin ❁ yani muâmelâtı bırakın, öyle ki maîşet için en mühimi olan alım satım işlerini bile bırakın. Burada “bey‘” zikr-i hâs irâde-i âm tarîkiyle muâmelâttan mecazdır. Yahut “bey‘” hakikati üzere olup diğer muâmelâtın terki delâlet-i nas ile sâbittir. Belli ki “bey‘i bırakın” denilmesi, “çarşıyı pazarı kapayın” demekten daha şümullüdür. Nitekim Atâ’dan rivayet olunduğu üzere zevcesiyle mubah olan muamele bile o saatte haram olur. Ancak karakol ve inzibat işleri gibi cemaatin emniyet-i umûmiyesi için zarûrî ve mevkūf^un^ aleyh olan husûsâtın mahfuz tutulması da nassın iktizâsı demektir. Onun için fukahâ cumanın şartlarında hürriyet ve emniyet, hükûmet ve izn-i âm gibi bazı şartlar saymışlardır.

Emir, vücûb için olduğundan şu hâlde ezan okununca cumaya sa‘y farz ve bey‘ menhîdir. Nehyin zamanı imamın namazdan çıkmasına kadar devam eder.[3] Fakat bununla beraber bey‘ yapılmış olsa acaba akit bâtıl veya fâsid olur mu? Hükmü nedir? Bazıları buna menhî ve binâen‘aleyh haram olduğu için fâsid veya merdud tâbir etmişlerse de usûl-i fıkıhta Hanefiyyece mukarrer bir kāide vardır ki bu mesele onunla hallolunur. Şöyle ki: Bir şeyin zâtından dolayı nehyi butlân iktizâ eder. Vasfından dolayı nehyi fesad iktizâ eder. Mücâvirinden dolayı nehyi de kerâhet iktizâ eder[4]. Meselâ sâhibinin izni olmaksızın başkasının milkinde, gasp olunmuş bir yerde namaz kılmak mekruhtur. Çünkü namazın erkân ve evsâfında bir halel olmadığı hâlde mücerred kılındığı yerin sâhibinin izn ü rızâsına iktiran etmediğinden dolayı menhîdir.

---

1 M ve B -“اَقِمِ الصَّلٰوةَ”.
2 F -“اِنَّ الصَّلٰوةَ”.
3 H -“Nehyin zamanı imamın namazdan çıkmasına kadar devam eder”.
4 B -“Mücâvirinden dolayı nehyi de kerâhet iktizâ eder”.

Bu gibi nehiyler يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحٖيضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِى الْمَحٖيضِۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] nehyi[1] gibi kerâhet-i tahrîmiye ifade eder. Nidâ vaktindeki bey' dahi, mebî'de, semende [4971] sulb-i akidde bir halelden dolayı değil, اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ kaydıyla mücerred nidâ vaktine mücâveretinden dolayı nehyedilmiş olduğu için akit, diğer şerâiti tam olarak yapılmış bulunursa zât ve vasfında eksiklik[2] bulunmadığından dolayı bâtıl veya fâsid olmayıp sahih ve fakat tahrîmen[3] mekruh olur.

{ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani nidâ vaktinde böyle bey'i terk ile zikrullâha sa'y {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için daha hayırlıdır. ❁ Alışverişten daha faydalıdır. Çünkü âhiret menfaati daha büyük ve bekālıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer bilirseniz ❁ hakikaten hayır ve şerri seçer ilim ehli iseniz bunun daha hayırlı olduğunu bilirsiniz. Cuma, cemaatin kıvâmı ve en güzel tezahürü ve يَدُ اللهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ[4] vefkınca te'yîd-i ilâhînin meclâ-yı tecellîsi olmak haysiyetiyle indallah o kadar büyük hayır ve sevâbı vardır ki onun yanında alışveriş gibi cüz'î menfaatler iltifâta bile değmez. Dünyâ hayâtın[5] bütün mu'âmelât-ı medeniyesi de feyz-i ictimâ'î ile tevfîk-i Bârî'nin tecellîsi eseridir.

"**Cum'a**": Esasen[6] "cem'iyyet" ve "cemâ'at" gibi toplanma ve dernek mânasıyla alâkadar olan cuma, bizim de bu nâm ile bildiğimiz mâlum günün ismidir ki Müslümanların hafta bayramıdır. *Tefsîr-i Keşşâf*ta Peygamber aleyhissalâtü vesselâm'dan şöyle mervîdir: "Bana Cibrîl geldi, avucunda beyaz bir ayna vardı. Dedi ki: 'Bu cumadır. Rabbin bunu sana arzediyor ki senin için ve senden sonra ümmetin için bir ıyd olsun. O bizim indimizde, yani melâikenin[7] indinde seyyidü'l-eyyâmdır. Biz ona âhirete kadar 'yevmü'l-mezîd' deriz'".[8] Yine Peygamber sallallâhu aleyhi

1 H -"nehyi".
2 H: "teşkîk".
3 B -"tahrîmen".
4 Tirmizî, Fiten, 7.
5 M ve B: "hayatının".
6 F, M ve B: "esası".
7 F, M ve B: "Melâike".
8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 532-533. Krş. İmâm Şâfi'î, *el-Ümm,* I, 239-240; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 477: وعنه عليه السلام: أتاني جبريل وفي كفه مرآة بيضاء وقال: هذه الجمعة يعرضها عليك ربك لتكون لك عيدا ولأمّتك من بعدك وهو سيد الأيام عندنا ونحن ندعوه إلى الآخرة يوم المزيد.

ve sellem'den: "Allah teâlâ her cuma günü altı yüz bin kişiyi ateşten âzâd eder". Hazret-i Ka‘b'dan: "Allah teâlâ beldelerden Mekke'yi, aylardan ramazanı, günlerden [4972] cumayı tafdil eylemiştir."[1] Ve Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Cuma günü vefat eden kimseye Allah teâlâ şehid ecri yazar ve onu kabir fitnesinden vikāye eder."[2] İmam Ahmed ve İbn Mâce ve daha birçoklarının Ebû Lübâbe b. Abdü'l-Münzir'den merfû‘an rivayet ettikleri bir hadiste: "Cuma günü seyyidü'l-eyyâmdır ve Allah teâlâ indinde yevm-i fıtırdan ve yevm-i adhâdan daha büyüktür."[3] İbn Hibbân'ın rivayet ettiği bir hadîs-i sahihte de لَا تَطْلُعُ الشَّمْسُ وَلَا تَغْرُبُ عَلَى يَوْمٍ أَفْضَلَ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ "cuma gününden efdal bir gün üzerine güneş ne doğar ne de batar"[4] diye vârid olmuştur. Cuma gecesinin fezâili hakkında bazı hadislerden ve haberlerden de[5] anlaşıldığına göre hafta günleri[6] âlemin ilk hilkat devirlerinin birer[7] misâli gibi mülâhaza olunmuştur. خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فِى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ [Yûnus 10/3; el-Hadîd 57/4] buyurulduğu vechile birçok âyetlerde semâvât ve Arz'ın altı günde yaratılıp sonra Arş üzerinde istivâ buyurulduğu geçmiş idi. Sûre-i A‘râf'ta ve Sûre-i Hûd'un başında ve Hâ-Mîm Fussilet'te îzah olunduğu üzere henüz günlerin mevcut olmadığı zamanlara ait olan bu altı günün mâlum olan günler olmayıp eyyâm-ı âhiret gibi binlerce seneler olması melhuz vakit veya devirleri ifade ettiği de söylenmişti. Bunlardan birincisi

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 533:

وعنه صلى الله عليه وسلم: «إنّ لله تعالى في كل جمعة ستمائة ألف عتيق من النار». وعن كعب: إنّ الله فضل من البلدان مكة، ومن الشهور رمضان، ومن الأيام الجمعة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 533. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 550; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 176, 220; Tirmizî, Cenâiz, 72:

وقال عليه الصلاة والسلام: من مات يوم الجمعة كتب الله له أجر شهيد ووقى فتنة القبر.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 430; İbn Mâce, İkāmetü's-Salâh, 79:

عن أبي لبابة البدري بن عبد المنذر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: سيد الأيام يوم الجمعة وأعظمها عنده وأعظم عند الله من يوم الفطر ويوم الأضحى وفيه خمس خلال: خلق الله فيه آدم وأهبط الله فيه آدم إلى الأرض وفيه توفى الله آدم وفيه ساعة لا يسأل العبد فيها شيئا إلا آتاه الله إياه ما لم يسأل حراما وفيه تقوم الساعة، ما من ملك مقرب ولا سماء ولا أرض ولا رياح ولا جبال ولا بحر إلا هن يشفقن من يوم الجمعة.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 272; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 76; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 184.

5 H -"de".

6 Hafta fikrine fıtrî menşe', Kamer'in terbî‘i ile alâkadar görünür. Onun için bir ayda dört hafta mülâhaza edilir. Dünyanın her tarafında hafta fikri bulunduğuna göre bunun hep bir menşe'den neş'et ettiği teslim edilmek lâzım gelir [Müellifin notu].

7 M ve B: "bir".

maddenin ibtidâ buğu[1] ve duman hâlinde hilkati devri, ikincisi ecrâmın teşekkülü devri, üçüncüsü Arz'ın semâdan ayrılması devri, dördüncüsü kışr-ı Arz'ın tekevvünü[2] devri, beşincisi cibâl ve enhârın teşekkülü devri, altıncısı hayâtın başlangıcıyla nebâtât, hayvânât ve insanın hilkatine kadar tekâmülü devri.[3] Bu altı devir birer gün gibi mülâhaza edilince işbu altıncı devir mebâdî-i hilkatin en toplu, en cem'iyyetli günü, yani cuması demek olur. Çünkü âlem bugünde sırr-ı hayâta mazhar olmuş ve insan hilkatiyle tekâmül ederek [4973] son mertebe-i cem'iyyetini bulmuştur[4]. Bundan sonra da Arş üzerinde istivâ tecellîsi olup tedbîr-i emr[5] ve icrâ-yı ahkâm ile âlem nizâm-ı hikmet dairesinde tanzîm-i faaliyet devrine girmiştir (*Sûre-i Hûd'a*[6] *ve Sûre-i Kāf'a bak*). Hafta günlerinin[7] ehad, isneyn, sülâsâ[8], erbi'â[9], hamîs, cum'a, sebt namlarıyla[10] sayılması[11] da her birinin bu devirlerden birinin mazhar ve misâli olmasıyla alâkadar bulunduğundan, cuma günü hayâtın zuhûru devri ve zevalden sonra cuma vakti hayât-ı insâniyenin neş'eti hengâmı gibi haftanın en feyizli, en mübarek günü olmak mazhariyetini hâiz olarak ehl-i İslâmı Arş-ı Rahmân altında fazl u rahmet-i ilâhiyeden na'îm cennetinin saadetine erdirmek üzere ictimâ'a davet eden bir tezahür günü, bir bayram demektir. *Sahîh-i Müslim*'de "Âdem cuma günü halk olundu ve o gün cennete konuldu"[12] diye rivayet olunan bir hadîs-i şerîf de bu mânaya işarettir. Sa'îd[13] b. Mansûr'un ve İbn Merdûye'nin

---

1 M: "boğu".
2 H ve F: "tekvîni".
3 F +"~~Bundan sonra da Arş üzerinde istivâ tecellîsi olup tedbir ve icrâ-yı ahkâm ile âlem nizâm-ı hikmet dairesinde tanzîm-i faaliyet devrine girmiştir (*Sûre-i Hûd ve Sûre-i Kāf'a bak*)~~".
4 F, M ve B: "bulmuş".
5 F, M ve B -"emr".
6 H: "Hûd".
7 B: "Fakat günlerin".
8 M: "Selâsâ".
9 M: "Erbea".
10 M: "namanlariyle".
11 B: "anılması".
12 Müslim, Cum'a, 18:
عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: خير يوم طلعت عليه الشمس يوم الجمعة. فيه خلق آدم وفيه أدخل الجنة وفيه أخرج منها. ولا تقوم الساعة إلا في يوم الجمعة.
13 M ve B: "Sa'd".

Ebû Hüreyre'den tahric ettikleri bir hadiste de demiştir ki: "'Yâ Nebiyyallah, ne için cuma günü tesmiye edildi?' dedim, buyurdu ki: 'Çünkü babanız Âdem'in tıyneti onda cem‘ olundu.'"[1]

Buhârî ve sâirede rivayet olunan bir hadîs-i sahîhte Resûlullah cuma gününü zikredip "onda bir saat vardır ki müslim bir kul kalkmış namaz kılar, Allah'tan bir şey dilerken ona rast gelirse her hâlde Allah onu ona verir" buyurmuş ve eliyle işaret ederek o saatin azlığını da anlatmıştır.[2] Buna "sâ‘at-i icâbet" denilir. Bu lahzanın hangi saatlerde olabileceği hakkında da muhtelif rivayetler vardır: Ebû Bürde radıyallâhu anh'tan: İmamın namaza duracağı sıradan bitireceği lahzaya kadar. Hasan'dan: Şems'in zevâli sırasında. Şa‘bî'den: Bey‘in haram olduğu lahza ile helâl olduğu lahza arasında. Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: Münâdînin namaza nidâ ettiği sıra. İbn Ebî Şeybe'nin Kesîr b. Abdullâh-ı Müzenî'den tahric eylediği bir hadîs-i merfû‘da namaza kāmet olunduğundan çıkılıncaya kadar. [4974] Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan: "Ümit ederim ki cumadaki saat şu saatlerden birisidir: Müezzinin ezan okuduğu veya imamın minbere oturduğu veya kāmet olunduğu sıra." Tâvus ve Mücâhid'den: İkindiden sonra denilmiş, daha başka da söylenmiştir. Ma‘amâfîh tahkik budur ki Allah teâlâ onu, İsm-i A‘zamını ve kadir gecesini gizlediği gibi gizlemiştir.[3]

Buhârî'de Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem zamanında bir sene kuraklık

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 311; *Müsnedü'l-Hâris,* I, 299; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 155:

عن أبي هريرة، قال: قيل للنبي صلى الله عليه وسلم: لأي شيء سمي يوم الجمعة؟ قال: لأن فيها طبعت طينة أبيك آدم وفيها الصعقة والبعثة وفيها البطشة وفي آخر ثلاث ساعات منها ساعة من دعا الله عز وجل فيها استجيب له.

2 Buhârî, Cum‘a, 37:

عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ذكر يوم الجمعة، فقال: «فيه ساعة لا يوافقها عبد مسلم وهو قائم يصلي يسأل الله تعالى شيئا إلا أعطاه إياه»، وأشار بيده يقللها.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 296:

واختلف في تعيين ساعة الإجابة فيه، فعن أبي بردة: هي حين يقوم الإمام في الصلاة حتى ينصرف عنها، وعن الحسن: هي عند زوال الشمس، وعن الشعبي: هي ما بين أن يحرم البيع إلى أن يحل، وعن عائشة: هي حين ينادي المنادي بالصلاة، وفي حديث مرفوع أخرجه ابن أبي شيبة عن كثير ابن عبد الله المزني: هي حين تقام الصلاة إلى الانصراف منها، وعن أبي أمامة: إني لأرجو أن تكون الساعة التي في الجمعة إحدى هذه الساعات: إذا أذن المؤذن أو جلس الإمام على المنبر أو عند الإقامة، وعن طاوس ومجاهد: هي بعد العصر، وقيل: غير ذلك، ولم يصح تعيين الأكثرين، وقد أخفاها الله تعالى كما أخفى سبحانه الاسم الأعظم وليلة القدر وغيرها لحكمة لا تخفى.

olmuştu. Bir cuma günü Hazret-i Peygamber hutbe îrad buyurduğu sıra bir a'râbî kalktı, 'Yâ Resûlallah! Mal helâk oldu, iyâl aç kaldı, Allah'a bizim için dua ediver' dedi. Bunun üzerine Resûlullah iki elini kaldırdı, semâda bir bulut parçası görmüyorduk[1]. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah teâlâ'ya kasem ederim ki Peygamber elini indirinceye kadar dağlar gibi bulutlar fırlamaya başladı, sonra da minberden inmedi, inerken gördüm ki mübarek sakalından yağmur damlıyordu. O gün yağdı, ertesi gün de yağdı, daha ertesi gün de yağdı[2], tâ öbür cumaya kadar. Yine o a'râbî (veya diğer biri) kalktı, 'yâ Resûlallah! Binâlar yıkıldı, mal gark oldu. Allah'a bizim için dua ediver' dedi. Resûlullah yine iki elini kaldırdı اَللّٰهُمَّ حَوَالَيْنَا وَلَا عَلَيْنَا 'Allah'ım üzerimize değil, havâlimize!' dedi, eliyle işaret buyuruyordu. Ne tarafa işaret ettiyse bulut açılıverdi. Medine, bir cevbe (جوبة) gibi olmuştu, vadi bir ay ark hâlinde aktı, etraftan her kim geldiyse kuvvetli yağmur yağdığını söylüyordu."[3]

Yine *Buhârî*'de cumanın fazileti hakkında[4] Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim cuma günü cenâbetten gusleder gibi[5] guslederek yıkanıp gelirse bir deve kurban etmiş gibi, ikinci saatte gelen bir sığır kurban etmiş gibi, üçüncü saatte gelen boynuzlu bir koç kurban etmiş gibi, dördüncü saatte gelen bir tavuk kurban etmiş gibi, [4975] beşinci saatte gelen de bir yumurta kurban etmiş gibi olur. İmam çıkınca melâike hazır olur, zikri dinlerler."[6]

---

1 F: "görmüyordu"; M: "görünmüyordu"; B: "görünüyordu".
2 H -"daha ertesi gün de yağdı".
3 Buhârî, Cum'a, 33; Müslim, Salâtü'l-İstiskā, 9:
عن أنس بن مالك قال: أصابت الناس سنة على عهد النبي صلى الله عليهه وسلم، فبينما النبي صلى الله عليه وسلم يخطب في يوم جمعة، قام أعرابي فقال: يا رسول، هلك المال وجاع العيال، فادع الله لنا. فرفع يديه، وما نرى في السماء قزعة، فوالذي نفسي بيده، ما وضعها حتى ثار السحاب أمثال الجبال، ثم لم ينزل عن منبره حتى رأيت المطر يتحادر على لحيته صلى الله عليه وسلم، فمطرنا يومنا ذلك، ومن الغد وبعد الغد، والذي يليه، حتى الجمعة الأخرى. وقام ذلك الأعرابي، أو قال غيره، فقال: يارسول الله، تهدم البناء وغرق المال، فادع الله لنا. فرفع يديه فقال: «اللّهم حوالينا ولا علينا». فما يشير بيده إلى ناحية من السحاب إلا انفرجت، وصارت المدينة مثل الجوبة، وسال الوادي قناة شهرا، ولم يجئ أحد من ناحية إلا حدث بالجود.
4 F, M ve B: "bâbında".
5 F, M ve B: "gusleder gibi".
6 Buhârî, Cum'a, 4:
عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله قال: من اغتسل يوم الجمعة غسل الجنابة ثم راح فكأنما قرب بدنة، ومن راح في الساعة الثانية فكأنما قرب بقرة، ومن راح في الثالثة فكأنما قرب كبشا أقرن، ومن راح في الساعة الرابعة فكأنما قرب دجاجة، ومن راح في الساعة الخامسة فكأنما قرب بيضة، فإذا خرج الإمام حضرت الملائكة يستمعون الذكر.

Diğer bir rivayette: “Cuma günü melekler mescidin kapısına durur, gelenleri evvel be-evvel yazarlar. Erken gelen bir bedene hediye etmiş gibi, sonraki bir bakara hediye etmiş gibi, sonra[1] bir koç, sonra bir tavuk, sonra bir yumurta. İmam çıkınca sahifelerini dürüp zikri dinlerler.”[2]

Keşşâf'ta der ki: “Selefte yollar seher vakti ve fecirden sonra erkenden cumaya gidenlerle dolardı, ellerinde kandillerle giderlerdi ve denilmiştir ki İslâm'da ilk bid‘at cumaya erken gitmeyi terk olmuştur. İbn Mes‘ûd radıyallâhu anh'tan rivayet olunur ki pek erkenden gitmiş, üç kişinin kendisini sebk etmiş olduklarını görmüş, nefsine itâb eder dururdu, ‘ben seni dördün dördüncüsü görüyorum, dördün dördüncüsü ise sa‘îd değildir’ derdi.”[3]

Cuma gününe evvel Araplar “yevm-i arûbe” derlerdi ve *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere günleri şöyle sayarlardı: اَوَّل، أَهْوَن، جُبَار، دُبَار، مُونِس، عَرُوبَه، شِيَار ki şu nazımda cem‘ edilmiştir:

أُؤَمِّلُ أَنْ أَعِيشَ وَأَنَّ يَوْمِي بِأَوَّلَ أَوْ بِأَهْوَنَ أَوْ جُبَارِ
أَوِ التَّالِي دُبَارَ فَإِنْ أَفُتْهُ فَمُؤْنِسَ أَوْ عَرُوبَةَ أَوْ شِيَارِ[4]

İbn Esîr *Nihâye*'de der ki: “‘Arûbe’ cumanın ism-i kadîmidir. Sanırım[5] ki Arabî değildir. ‘Yevm-i arûbe’ ve ‘yevmü'l-arûbe’ denilir. Elif lâm konmamak daha fasihtir.”[6] Âlûsî'nin nakline göre: Onun

---

1 M ve B: “sonraki”.

2 Buhârî, Cum‘a, 31:

عن أبي هريرة قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا كان يوم الجمعة وقفت الملائكة على باب المسجد، يكتبون الأول فالأول، ومثل الْمُهَجِّرِ كمثل الذي يُهدي بدنة، ثم كالذي يهدي بقرة، ثم كبشا، ثم دجاجة، ثم بيضة، فإذا خرج الإمام طَوَوْا صحفهم ويستمعون الذكر.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 533-534:

وكانت الطرقات في أيام السلف وقت السحر وبعد الفجر مغتصة بالمبكرين إلى الجمعة يمشون بالسرج. وقيل: أوّل بدعة أحدثت في الإسلام ترك البكور إلى الجمعة. وعن ابن مسعود: أنه بكر فرأى ثلاثة نفر سبقوه، فاغتم وأخذ يعاتب نفسه يقول: أراك رابع أربعة وما رابع أربعة بسعيد.

4 İbn Düreyd, *Cemheratü'l-lüga,* Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, III, 1311; Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zéhir fî ma‘ânî kelimâti'n-nâs,* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, II, 356; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, I, 378; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* I, 283:

وَقَالَ بعض شعراء الْجَاهِلِيَّة:
أؤمِّلُ أَن أعيش وإنّ يومي بأوَّلَ أَو بأَهْوَنَ أَو جُبارِ
أَو التَّالِي دُبار أَو فَيومي بمؤنِسَ أَو عَروبة أَو شِيارِ.

5 B: “sonra”.

6 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 203:

وفي حديث الجمعة «كانت تسمى عروبة» هو اسم قديم لها، وكأنه ليس بعربي، يقال: يوم عروبة، ويوم العروبة. والأفصح أن لا يدخلها الألف واللام.

Arabî olmadığına dair İbn Esîr'in zannettiğine Cemâlüddin Abdullah b. Ahmed eş-Şîşî müsta'mel olan elfâz-ı dahîle hakkında *Kitâbü't-Tezyîl ve't-Tekmîl*'in muhtasarında cezmederek: "Arûbe münekkeren veya mu'arrefen cuma günüdür. Araplaştırılmış Süryânî bir isimdir" demiş, sonra da Süheylî'nin "bazı ehl-i ilimden bize bâliğ olduğuna göre arûbenin mânası rahmettir" demiş olduğunu söylemiştir.[1] Şu hâlde [4976] Araplarda günlerin bu eski isimleri Sâbiîlerden geçme olduğu anlaşılır. Çünkü Süryânîler Sâbiî idiler. Salıya جُبَار, çarşambaya دُبَار denilmiş olması da bu iki günün Sâbiîlerde ve[2] câhiliye Araplarında uğursuz sayılmalarındandır. Çünkü nücûma perestiş eden Sâbiîler bu günleri Mirrîh ve Zuhal'e nisbet ederler. Müneccimler de bunları nahs addederlerdi. Hâlâ bazılarında salı ve çarşamba günlerini meş'um saymak itikādı o meş'um câhiliye itikadlarının bakıyyesidir. Araplarda günlerin bu eski isimlerinin ne zaman değiştirildiği ve binâen'aleyh "arûbe" yerine "cum'a" nâmını veren kim olduğu hakkında da rivayetler[3] muhteliftir. Bazıları bunun ecdâd-ı Peygamberîden Ka'b b. Lüey tarafından tesmiye edildiğini söylemişler, bazıları da ahîren Medineliler tarafından verildiğini rivayet etmişlerdir. Şöyle ki:

İlk Cuma: Abdürrezzak ve Abd b. Humeyd ve İbn Münzir, İbn Sîrîn'den rivayet etmişlerdir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem[4] Medine'ye gelmezden ve cuma âyeti nâzil olmazdan mukaddem ehl-i Medine (yani Medine'deki Müslümanlar) cuma kılmışlardı. Ensâr demişlerdi ki 'Yahudîlerin bir günü var, her yedi günde bir onda toplanıyorlar, Nasârânın da öyle. Gelin biz de bir ictimâ' günü yapalım, Allah teâlâ'yı zikredelim, şükredelim.' Bunun üzerine 'sebt günü Yahudîlerin, ahad günü Nasârânın o hâlde bunu arûbe günü yapın' demişlerdi ki cuma gününe arûbe diyorlardı. Bu suretle Es'ad b.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 294:
وما ظنه من أنه ليس بعربي جزم به مختصر كتاب التذييل والتكميل مما استعمل من اللفظ الدخيل لجمال الدين عبد الله بن أحمد الشهير بالشيشي فقال: عروبة منكرا ومعرفا هو يوم الجمعة اسم سرياني معرب، ثم قال: قال السهيلي: ومعنى العروبة الرحمة فيما بلغنا عن بعض أهل العلم انتهى.

2 F, M ve B -"ve".

3 F, M ve B: "rivayet".

4 F, M ve B -"sallallâhu aleyhi ve sellem".

Zürâre’nin yanına toplandılar, o onlarla[1] iki rekât namaz kıldı ve vaaz etti. Ona toplandıkları sıra ‘cum‘a’ adını verdiler.[2] O da onlara bir koyun kesti, ondan kuşluk ve akşam yediler ve bu hepsine idi, sonra da Allah teâlâ bu babda يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ âyetini indirdi.”[3]

Kezâlik Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ve İbn Hibbân ve Beyhakī, Abdurrahman b. Ka‘b’dan şöyle rivayet [4977] etmişlerdir ki “babası Ka‘b b. Mâlik radıyallâhu anh cuma günü nidâyı işittiği zaman Es‘ad b. Zürâre’ye rahmet okurdu, bundan dolayı demiş ki: ‘Babacığım cuma[4] ezanını işittiğin zaman Es‘ad b. Zürâre için niye istiğfar edersin, o nedir?’ dedim. ‘Çünkü Benî Beyâza harresinde Nakī‘u’l-Hadamât’ta[5] bize ilk cuma kıldıran odur’ dedi. ‘O gün kaç kişi idiniz?’ dedim, ‘kırk erkek idik’ dedi.”[6] *Fethu’l-Kadîr*’de İbn Hümâm’ın dediği ve İbn Sîrîn’in rivayetinden de anlaşıldığı vechile bu henüz âyet nâzil olmadan cuma farz kılınmadan evvel kılınmış demek oluyor. Fakat Âlûsî’nin kaydettiği[7] vechile Allâme İbn Hacer *Tuhfetü’l-Muhtâc*’da demiştir ki: “Cuma namazı Mekke’de farz kılındı, fakat orada ikāme edilmedi, çünkü aded mefkud idi. Yahut onun şi‘ârı izhar edilmek olduğu hâlde Resûlullah orada muhtefî bulunuyordu. Medine’de onu ilk ikāme eden de Medine’den bir

---

1 B: “onlara”.
2 M: “vedirler”.
3 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 429; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XXVI, 394; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 159:
أخبرنا أبو سعيد أحمد بن محمد بن زياد البصري، قال: حدثنا أبو يعقوب إسحاق بن إبراهيم بن عباد الدبري، قال: قرأنا على عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن ابن سيرين قال: جمع أهل المدينة قبل أن يقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة وقبل أن تنزل الجمعة وهم الذين سموها الجمعة، فقالت الأنصار: لليهود يوم يجتمعون فيه كل سبعة أيام، وللنصارى أيضا مثل ذلك، فهلم فلنجعل يوما نجتمع فيه ونذكر الله تعالى ونصلي ونشكره أو كما قالوا: فقالوا: يوم السبت لليهود ويوم الأحد للنصارى فاجعلوه يوم العروبة وكانوا يسمون يوم الجمعة يوم العروبة، فاجتمعوا إلى أسعد بن زرارة فصلى بهم يومئذ وذكرهم فسموه الجمعة حتى اجتمعوا إليه فذبح أسعد بن زرارة لهم شاة فتغدوا وتعشوا من شاة واحدة، وذلك لقلتهم، فأنزل الله في ذلك بعد ذلك: «إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى ذكر الله».
4 M ve B -“cuma”.
5 M ve B: “hadamat”.
6 İbn Mâce, İkānetü’s-Salâh, 78; Ebû Dâvûd, Salât, 215; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 159-160:
عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك قال: كنت قائد أبي حين ذهب بصره، فكنت إذا خرجت به إلى الجمعة فسمع الأذان يستغفر لأبي أمامة أسعد بن زرارة، ودعا له فمكثت حينا أسمع ذلك منه، ثم قلت في نفسي: والله إن ذا لعجز، إني أسمعه كلما سمع أذان الجمعة يستغفر لأبي أمامة ويصلي عليه، ولا أسأله عن ذلك لم هو؟ فخرجت به كما كنت أخرج به إلى الجمعة، فلما سمع الأذان استغفر كما كان يفعل، فقلت له: يا أبتاه، أرأيتك صلاتك على أسعد بن زرارة كلما سمعت النداء بالجمعة، لم هو؟ قال: أي بني، كان أول من صلى بنا صلاة الجمعة قبل مقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم من مكة في نقيع الخضمات، في هزم من حرة بني بياضة. قلت: كم كنتم يومئذ؟ قال: أربعين رجلا.
7 B: “naklettiği”.

mil mesafede Es'ad b. Zürâre'dir."[1] Ancak Resûlullah hakkında cumanın şartları tekemmül etmeden farz kılınmış olması da garib görünür. Gerçi abdest gibi evvelce farz kılınıp da âyetin sonra nâzil olması melhuz ise de ya adedin fıkdânından veya ihtifâ hâlinde bulunmasından dolayı şartlarının tahakkuk etmediği bir sıra farziyeti dirâyeten müsteb'ad görünür. Bu olsa olsa cumaya izin mâhiyetinde olmak gerektir. Nitekim Dârekutnî'nin İbn Abbas'tan şu rivayeti de bunu gösterir; demiştir ki: "Aleyhissalâtü vesselâm hicret etmezden evvel cumaya mezun olmuştu, fakat Mekke'de cuma kıldırmaya istitâ'ati olmadı. Onun için Mus'ab b. Umeyr'e yazdı: 'Emmâ ba'd, Yehûdun cehren Zebur okudukları güne bak, siz de kadınlarınızı ve oğullarınızı toplayın da cuma günü zeval vakti nehar, şatrından meylettiğinde Allah teâlâ'ya iki rekât ile tekarrub edin.' Bu suretle Mus'ab, Hazret-i Peygamber Medine'ye gelinceye kadar cuma kıldıranların evveli olmuş, zeval akıbinde öğle vakti cumayı kıldırmış ve bunu [4978] izhar etmiş idi."[2] Görülüyor ki İbn Abbas'tan olan bu rivayette o vakit cumanın farziyeti değil, me'zûniyeti söylenmiştir. Ancak bunda Es'ad b. Zürâre söylenmemiş[3], Mus'ab'ın ilk kıldırdığı söylenmiştir. Taberânî'nin Ebû Mes'ûd-i Ensârî'den rivayeti de böyledir, demiştir ki: "Muhâcirînden Medine'ye ilk gelen Mus'ab b. Umeyr'dir. Orada cuma günü ilk cuma[4] kıldıran da odur. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kudüm buyurmazdan mukaddem kıldırmıştı,[5] on iki kişi idiler. Süyûtî'nin nakline göre Buhârî de bunu tahric etmiştir. Ve o,

---

1 İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc,* Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, ts., II, 405; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 294-295:

وفرضت بمكة ولم تقم بها لفقد العدد أو لأن شعارها الإظهار وكان صلى الله عليه وسلم بها مستخفيا وأول من أقامها بالمدينة قبل الهجرة أسعد بن زرارة.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 159; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 295:

وأخرج الدارقطني عن ابن عباس قال: أذن النبي صلى الله عليه وسلم الجمعة قبل أن يهاجر ولم يستطع أن يجمع بمكة فكتب إلى مصعب بن عمير: «أما بعد، فأنظر اليوم الذي تجهر فيه اليهود بالزبور فأجمعوا نسائكم وأبناءكم فإذا مال النهار عن شطره عند الزوال من يوم الجمعة فتقربوا إلى الله بركعتين»، قال: فهو أول من جمع حتى قدم النبي صلى الله عليه وسلم المدينة فجمع بعد الزوال من الظهر وأظهر ذلك.

3 H ve F: "söylenmiş".

4 M ve B -"cuma".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VI, 241:

عن أبي مسعود الأنصاري قال: أول من قدم من المهاجرين المدينة مصعب بن عمير، وهو أول من جمع بها يوم الجمعة جمعهم قبل أن يقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم فصلى بهم.

Aleyhissalâtü vesselâm’ın emriyle olmuştur.”[1] Es‘ad’ın evvel kıldırdığına dair olan haberler daha kuvvetli gibi görünmekle beraber bunların ikisini de nazar-ı i‘tibâra alarak cem‘i cihetine gidilmek iktizâ eder. Anlaşılıyor ki Es‘ad henüz Peygamber’den emir gelmeksizin kıldırmış, Mus‘ab ise Peygamber’in me’mûru olarak kıldırmış olduğundan her biri bir[2] itibar ile olur. Ve ihtimal ki Mus‘ab nefs-i Medine’de kıldırmış olmak itibariyle evvel, Es‘ad da Medine kurbünde bir karyede kıldırmış olmak itibariyle evveldir.[3] Diğer bir ihtimal de ikisi de tevhîd-i mesâî ederek çalışmışlar, Es‘ad cemaati toplayıp temin etmiş, Mus‘ab da Peygamber’in emriyle haberi getirip teşvik ederek imam olmuştur. Nitekim Hâfız İbn Hacer “Es‘ad[4] emîr idi, Mus‘ab imam idi”[5] diye bu ihtimâli söylemiştir. Ma‘amâfîh birinde cemaatin on iki, birinde kırk olduğu tasrih edilmesi, Mus‘ab’ınki daha evvel olduğunu iş‘ârdan hâlî de değildir. Demek ki Mus‘ab’da cemaat on iki kişiden ibaret iken Es‘ad’ın gayretiyle kırka bâliğ olabilmiştir.

Herhangisi[6] olursa olsun bu rivayetlerin hâsılından iki şey anlaşılıyor:

Birincisi: O vakit kılınan cemaatle namaz, hutbe ve şerâit-i[7] hâzırasıyla mâlum olan cuma namazı şeklinde olduğu takdirde dahi henüz farz olmuş olmayıp me’zûn^{un} [4979] fîh olarak kılınmış ve şu hâlde farziyet Peygamber’in hicretinden sonra olmuş demektir. Fi’l-vâki‘ İbn Mâce’nin Câbir radıyallâhu anh’tan rivayet ettiği şu hadis de buna delâlet etmektedir; Câbir radıyallâhu anh demiştir ki: “Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hutbe îrad edip[8] buyurdu ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 295. Krş. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 160:

ما أخرج الطبراني من أبي مسعود الأنصاري قال: أول من قدم من المهاجرين المدينة مصعب بن عمير، وهو أول من جمع بها يوم الجمعة جمع بهم قبل أن يقدم رسول الله صلّى الله عليه وسلم وهم اثنا عشر رجلا. وأخرج البخاري على ما نقله السيوطي نحوه وكان ذلك بأمره عليه الصلاة والسلام.

2 H -“Mus‘ab ise Peygamber’in me’mûru olarak kıldırmış olduğundan her biri bir”; H +“olmak”.

3 H -“Ve ihtimal ki Mus‘ab nefs-i Medine’de kıldırmış olmak itibariyle evvel, Es‘ad da Medine kurbünde bir karyede kıldırmış olmak itibariyle evveldir”.

4 H, F, M ve B: “Sa‘d”.

5 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 295:

وقال الحافظ ابن حجر: يجمع بين الحديثين بأن أسعد كان أميرا، ومصعبا كان إماما.

6 F, M ve B +“ilk”.

7 B: “cemaat-i”.

8 M ve B -“edip”.

أَنَّ اللَّهَ افْتَرَضَ عَلَيْكُمْ الْجُمُعَةَ فِي مَقَامِي هَذَا، فِي يَوْمِي هَذَا، فِي شَهْرِي هَذَا، في عَامِي هَذَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، فَمَنْ تَرَكَهَا فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدِي، وَلَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ، اسْتِخْفَافًا بِهَا أَوْ جُحُودًا بِهَا، فَلَا جَمَعَ اللَّهُ شَمْلَهُ وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا وَلَا صَلَاةَ لَهُ وَلَا زَكَاةَ لَهُ وَلَا حَجَّ لَهُ وَلَا صَوْمَ لَهُ وَلَا بِرَّ لَهُ حَتَّى يَتُوبَ، فَمَنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ 'Allah teâlâ cumayı size bu sene, bu ayda, bu günümde, bu makāmımda kıyamete kadar farz kıldı. Binâen'aleyh her kim benim hayâtımda veya benden sonra âdil veya câir bir imamı olduğu hâlde cumayı istihfaf ederek veya inkâr eyleyerek terkederse Allah onun iki yakasını bir yere getirmesin ve işinde bereket vermesin. Haberiniz olsun ki o kimsenin namazı da yoktur, zekâtı da yoktur, haccı da yoktur, orucu da yoktur, hayrı da yoktur, tâ tevbe edinceye kadar. Her kim de tevbe ederse Allah da tevbesini kabul eder.'"[1] Bu hutbenin tarihi tasrih edilmemiş ise de hadisin zâhirine nazaran kayıtları bunun hicretten hayli sonra olduğunu gösterir. Çünkü haccın farziyeti esahh-ı kavle göre hicretin altıncı senesindedir. Daha evvel, daha sonra denildiği de geçmiştir. Gerçi bu hutbe cumanın kıyamete kadar farziyetini takrir ve ihkâm etmiş ve binâen'aleyh ibtidâen[2] farziyet daha evvel vâki' olmuş denilebilirse de zâhiri, bu farziyetin Medine'de ve mevzû'-i bahsimiz olan sûre veya cuma âyetinin nüzûlü sıralarında olmasıdır.

İkincisi: Şu da anlaşılıyor ki Medinelilerin arûbe gününe "cum'a" ismini vermeleri sırf kendiliklerinden olmayıp Mus'ab haberinin delâleti vechile Mekke'de bulunan Resûlullah tarafından bir duygu üzerine olmuştur. Diğer bazı haberlerden de Araplarca "cum'a" ismi de öteden [4980] beri mâlum bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü cuma günü Âdem ile Havvâ'nın ictimâ' ettikleri gün olduğuna dair de bazı rivayetler vardır. Her yerde olduğu gibi bir kavimde bir günün birkaç ismi bulunduğu da inkâr olunamaz. Bu suretle "arûbe" ve "cum'a" isimleri Ka'b b. Lüey'den

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salâh, 78:

عن جابر بن عبد الله، قال: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا أيها الناس، توبوا إلى الله قبل أن تموتوا، وبادروا بالأعمال الصالحة قبل أن تشغلوا، وصلوا الذي بينكم وبين ربكم بكثرة ذكركم له وكثرة الصدقة في السر والعلانية تُرزقوا وتُنصروا وتجبروا. واعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في يومي هذا، في شهري هذا، من عامي هذا إلى يوم القيامة، فمن تركها في حياتي أو بعدي وله إمام عادل أو جائر، استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله ولا بارك له في أمره، ألا ولا صلاة له ولا زكاة له ولا حج له ولا صوم له ولا بر له حتى يتوب، فمن تاب تاب الله عليه. ألا لا تَؤُمَّنّ امرأة رجلا، ولا يَؤُمَّ أعرابي مهاجرا، ولا يؤم فاجر مؤمنا، إلا أن يقهره سلطان يخاف سيفه وسوطه.

2 M: "ibtida".

evvel de bulunabilir. Ancak “cum‘a” isminin tekarruru İslâm’da olmuş olduğuna şüphe yoktur.

Peygamber’in kıldırdığı ilk cuma: Şu mazbuttur ki: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Medine’ye hicret buyurduğu zaman ibtidâ Kubâ’da Amr b. Avf oğullarına indi ve orada pazartesi, salı, çarşamba, perşembe günleri kalıp Kubâ Mescidi’nin temelini attı, sonra cuma günü Medine’ye müteveccihen çıktı. Sâlim b. Avf oğullarında onların bir vâdilerinin içinde cuma namazı vakti gelmişti. Orada hutbe okuyup cumayı kıldırdı ki işte bu, Hazret-i Peygamber’in ilk kıldırdığı cumadır.

Minber vaz‘ı: Bûhârî ve sâirede rivayet olunduğu üzere birtakım kimseler Peygamber’in minberinin ağacının[1] neden olduğunda münakaşa ettiler. Sehl b. Sa‘d-i Sâ‘idî radıyallâhu anh Hazretleri’ne sordular, dedi ki: “Vallahi ben onun neden olduğunu bilirim, hem onu ilk vaz‘ olunduğu gün ve üzerine Peygamber’in ilk cülûs buyurduğu gün gördüm. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem fülân kadına -ki Sehl, ismini de söylemişti- haber gönderip ‘neccar, yani marangoz kölene emret de benim için ağaçtan[2] birkaç basamaklı bir şey yapsın, nâsa kelâm söylediğim zaman üzerine oturayım’ buyurdu. Kadın da emretti, o da gābe tarfâsından[3] onu yaptı, o kadına getirdi, kadın da Resûlullah’a gönderdi. Resûlullah emir buyurdu, buraya vaz‘ olundu. Sonra Resûlullah’ı gördüm, onun üzerinde namaz kıldı, üzerinde iken tekbir aldı, sonra üzerinde rükû‘a vardı, sonra gerisin geri inip [4981] minberin dibinde secde etti, sonra yine döndü tekrar etti. Fâriğ olduğunda nâsa karşı teveccüh etti de ‘eyyühe’n-nâs! Ben bunu şunun için yaptım ki bana iktidâ edesiniz ve benim namazımı belleyesiniz’ buyurdu.”[4]

---

1 H -“ağacı”.

2 H: “ağaçlardan”.

3 “Tarfâ”, Arabistan’da ılgın ağacı cinsinden bir cins ağaçtır ki dört nev‘i vardır. “Esl” bunun envâ‘ındandır, “gābe” orman demektir [Müellifin notu].

4 Buhârî, Cum‘a, 26:

حدثنا أبو حازم بن دينار: أن رجالا أتو سهل بن سعد الساعدي وقد امتروا في المنبر مم عوده فسألوه عن ذلك فقال: والله إني لأعرف مما هو، ولقد رأيته أول يوم وضع وأول يوم جلس عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، أرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى فلانة، امرأة قد سماها سهل: «مري غلامك النجار أن يعمل لي أعوادا أجلس عليهن إذا كلمت الناس». فأمرته فعملها من طرفاء الغابة ثم جاء بها فأرسلت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمر بها

Yine Buhârî'de Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan rivayet olunmuştur, demiştir ki: "Bir ciz' (جذع) yani bir ağaç kütüğü vardı, Resûlullah ona doğru dikilirdi. Minber vaz' olunduğu zaman o ciz'in yeni yavrulu develerin bozuladığı gibi sesini işittik, tâ Resûlullah inip de üzerine elini koyuncaya kadar."[1]

Resûlullah ilk defa minbere çıktığı zaman mehcur kalmış olan o kütüğün böyle ses çıkarıp Resûlullah mübarek elini koyunca susması "hanîn-i ciz' mucizesi" nâmıyla meşhurdur.

Medine'den sonra ilk cuma: Resûlullah'ın mescidindeki cumadan sonra Medine hâricinde ilk cuma namazı kılınan yer de Bahreyn'de (Cüvâsâ'da)[2] Abdi Kays Mescidi'dir. (Buhârî ve sâire).[3]

Cumanın şartları: Bu âyetten ve verilen îzâhattan anlaşıldığı üzere cuma namazı şerâitini câmi' olan kimseler üzerine farz-ı ayndır. Fakat bütün namazlarda şart olan islâm, akıl, bülûğ, taharet şartlarından başka cuma namazının fıkıh kitaplarında tafsil olunmuş iki takım şartları vardır ki burada يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا hitâbı evvelemirde bu şartları hâiz olanlara müteveccih olduğu için burada onların telhîsi de muvâfık olacaktır. Bilhassa cumanın iki nevi şartı vardır: Birincisi vücûbunun, yani farziyetinin şartları[4], ikincisi de edâsının şartlarıdır.

Vücûbunun şartları: 1) Hürriyettir, memluk olanlara vâcib olmaz. 2) Zükûrettir, kadınlara vâcib olmaz. 3) İkāmettir, seferî olanlara vâcib olmaz. 4) Sıhhattir. Binâen'aleyh gitmekle marazının artmasından [4982] veya iyileşmesinin ağırlaşmasından korkacak vechile hasta olanlara vâcib olmaz. Zayıf olan pek ihtiyarlar da marîz hükmündedir. 5) Yürümeye

---

فوضعت ها هنا ثم رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم صلى عليها وكبر وهو عليها ثم ركع وهو عليها ثم نزل القهقرى فسجد في أصل المنبر ثم عاد فلما فرغ أقبل على الناس فقال: «أيها الناس، إنما صنعت هذا لتأتموا ولتعلموا صلاتي».

1 Buhârî, Cum'a, 26:

أخبرني ابن أنس: أنه سمع جابر بن عبد الله قال: كان جذع يقوم إليه النبي صلى الله عليه وسلم، فلما وضع له المنبر سمعنا للجذع مثل أصوات العشار حتى نزل النبي صلى الله عليه وسلم فوضع يده عليه.

2 M: "'Cevasa'da".

3 Buhârî, Cum'a, 11:

عن ابن عباس أنه قال: إن أول جمعة جمعت بعد جمعة في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم في مسجد عبد القيس بجواثى من البحرين.

4 F, M ve B: "şartlarıdır".

kudrettir. Binâen'aleyh ayakları olmayan veya kötürüm oturak olanlara -götüreceği bulunsa bile- vâcib olmaz. 6) Selâmettir. Binâen'aleyh a'mâya vâcib olmaz. Eğer yideni bulunursa İmâmeyn'e göre vâcib olur. Kezâlik zâlimden ve tâkip olunmaktan ve şiddetli yağmur, kar, çamur ve emsâlinden korkusu bulunan kimseye de vâcib olmaz. Müste'cir, ecîrini men' edebilir. Eğer kasabada ise men' etmemelidir. Ancak câmi uzaksa gidip gelmesi kadar ücreti sâkıt olur. Yakın ise tenzil etmemelidir.[1]

Ma'amâfîh bu şartlar bulunmayıp da cuma kendisine farz olmayan kimseler dahi kılarlarsa vaktin farzı, yani öğle namazı sâkıt olur. Yani memnû' değil me'zundurlar. Zira bu şartlar cumanın sıhhatinin şartı değil, vücûbunun şartıdırlar. Onun için kılabildikleri takdirde sahih olup müsâb olurlar. Bunlar da mü'min oldukları için فَاسْعَوْا[2] emri bunlar hakkında nedb ifade edebilir.

Edâsının şartlarına gelince: Birincisi mısr-ı câmi'dir. İbn Ebî Şeybe'nin Hazret-i Ali'den rivayet ettiği vechile: لَا جُمُعَةَ وَلَا تَشْرِيقَ وَلَا صَلَاةَ فِطْرٍ وَلَا أَضْحَى إِلَّا فِي مِصْرٍ جَامِعٍ أَوْ مَدِينَةٍ عَظِيمَةٍ "Mısr-ı câmi' veya medîne-i azîmeden başkasında ne cuma ne teşrik ne fıtır bayram namazı ne de kurban bayram namazı yoktur".[3] Abdürrezzâk'ın Abdurrahmân-ı Sülemî hadîsiyle yine Hazret-i Ali'den rivayetinde şöyledir: لَا تَشْرِيقَ وَلَا جُمُعَةَ إِلَّا فِي مِصرٍ جامع "Mısr-ı câmi'den başkasında ne teşrik ne cuma yoktur".[4]

"**Mısr-ı câmi'**": Cem'iyyetli kasaba demektir. Bunun târifinde başlıca iki rivayet vardır: Birincisi, icrâ-yı ahkâm ve ikāme-i hudûd edecek bir hâkim ve emîr, yani mazlûmu zâlimden koruyacak[5], âsâyiş ve inzibâtı muhafaza edecek âmir bulunan kasaba demektir ki zâhir-i rivayet [4983] budur. Bunun hâsılı, hukuk ve cezâ adliye umûrunu rü'yet ve icrâ eden bir hâkim ile âsâyiş ve inzibâtı idare eden bir vâli veya müdîr bulunarak bir hükûmet cüz'-i tâmmı teşkil etmiş olan bir kasaba

1 B -"Ancak câmi uzaksa gidip gelmesi kadar ücreti sâkıt olur. Yakın ise tenzil etmemelidir.".
2 B: "فسمعوا".
3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 439.
4 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, III, 440-441.
5 F, M ve B: "kurtaracak".

demek olur ki bunun hikmeti emniyet ve âsâyişi temin kaziyyesi olduğu âşikârdır. Vaktiyle bizde kazâ merkezleri bu esas üzere teşekkül etmişti.[1] Böyle bir kasabanın gerek câmiinde ve gerek izne iktiran etmek şartıyla namazgâh ve meydanlarından birinde cuma namazı edâ olunabilir. İkincisi: Cuma vâcib olan ahâlisinin hepsi toplandığı takdirde mevcut olan câmiine sığamayacak kadar kalabalık olan cem'iyyetli şehir veya köy demektir. Müteahhirînin fetvâsı ve memleketimizde amel bunun üzerinedir. Bu derece kalabalık bulunabilen bir köyde hâkim ve emîr bulunmasa bile emniyeti muhafaza edecek bir cemaat cüz'-i tâmmı mevcut demektir.

Hidâye şerhi *Kifâye*'de nakledildiğine göre İmam Ebî Yûsuf'tan bir rivayette de on bin kişi sâkin olan mevzi diye târif edilmiştir ki ekseriya kazâ merkezlerinin nüfusu bu kadar olur. Süfyân-ı Sevrî "mısr-ı câmi', nâsın şehir addettikleridir" demiş, Hanefiyyeden bazı meşâyıhımız da "bir sanat sâhibinin diğer bir sanata geçmeye muhtaç olmaksızın sanatıyla geçinebileceği yerdir[2]" diye târif etmişlerse de bunlar rivâyet-i nâdiredir.[3]

İmam Şâfiî Hazretleri mısr-ı câmi'i şart saymamış, "ricâl-i ahrârdan kırk kişinin yaz ve kış göçmemek üzere sâkin oldukları her köyde cuma kılınır" demiş, bununla beraber cemaatin kırk erkekten aşağı olmamasını şart saymış, kırk erkekten az cemaatle cuma kılınamayacağına kāil olmuştur ki bunun da hâsılı oldukça cemaatli, hadarî bir mahallin şart olduğunu gösterir.

Demek ki küçük köylerde[4], bir mahalde sâbit olmayan konar göçer aşiretlerde, bâdiyelerde, vâdilerde cuma namazı edâ olunmaz,[5] cemaatle

1 M ve B -"Vaktiyle bizde kazâ merkezleri bu esas üzere teşekkül etmişti".
2 H: "yer".
3 Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, I, 259-260:
وعن أبي يوسف روايات ذكر في الإملاء... وفي رواية: لو كان في القرية عشرة آلاف أو أكثر أمرتهم بإقامة الجمعة فيها وقال بعض أصحابنا: المصر الجامع ما يتعيش فيه كل محترف بحرفته من سنة إلى سنة من غير أن يحتاج إلى الانتقال إلى حرفة أخرى... وقال سفيان الثوري: المصر الجامع ما يعده الناس مصرا عند ذكر الأمصار المطلقة.
4 M ve B -"Demek ki küçük köylerde".
5 M ve B -"cuma namazı edâ olunmaz".

öğle namazı kılınır, cuma namazı kılındığı surette de öğle namazı sâkıt [4984] olmayıp kılınmak iktizâ eder. Ancak Minâ gibi bir mevsimde büyük ictimâ‘ mahalli olan bir yerde emîr bulunduğu surette o mevsimde cuma kılınabilir. Arafat'ta cuma namazı bi'l-ittifâk yoktur (*Kâfî*). Büyük şehirlerde cuma namazının müte‘addid mevki‘lerde kılınması Hanefiyyece esahh-ı rivayette sahih ve müftâ bihtir (*Bahr-ı Râik* ve *Dürr-i Muhtâr*).

İkincisi: Veliyyü'l-emr olan imam veya tarafından me'zun bir zat kıldırmaktır. Çünkü büyük bir cemiyetle kılınacağından kimin kıldıracağında münâza‘a ve fitne melhuzdur. Fitne ise cumanın ta‘tîline sebeptir. *Fethü'l-Kadîr*'de zikredildiği[1] vechile مَنْ تَرَكَهَا وَلَهُ إِمَامٌ جَائِرٌ أَوْ عَادِلٌ فَلَا جَمَعَ اللَّهُ شَمْلَهُ وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا لَا صَلَاةَ لَهُ... إلخ[2] hadîsinde gerek câir ve gerek âdil bir imamı bulunduğu hâlde terkeden inzar buyurulurken cumanın lüzûmu için âdil veya câir mutlak bir imam şart edilmiş olduğu gibi; "dört şey vülâta aittir: fey', sadakāt, hudûd, cumalar"[3] أَرْبَعٌ إِلَى الْوُلَاةِ: الْفَيْءُ وَالصَّدَقَاتُ وَالْحُدُودُ وَالْجُمُعَاتُ diye de bir rivayet vârid olmuştur. Onun için Hanefî mezhebinde "hükûmet reisinin emri veya izni olmadıkça cuma câiz olmaz" denilmiş ve buna "izn-i sultânî" tâbir olunmuştur. حَتَّى لَا تَجُوزَ إِقَامَتُهَا بِغَيْرِ أَمْرِ السُّلْطَانِ وَأَمْرِ نَائِبِهِ، مُحِيط سَرَخْسِيّ İmam var iken bir adam cuma günü imamın izni olmaksızın hatiplik etse câiz olmaz (*Kâdîhân*). Vâli veya kadı veya zâbıta müdürünün kıldırması veya hatîbe emir ve izin vermesi kâfi değildir. Meğer ki menşurlarında cumaya izin salâhiyeti bilhassa yazılmış olsun (*Sirâciyye*'den *Hindiyye*). Eğer imamdan istîzân müte‘azzir olur ve nâs intihab ettikleri bir adamın başına toplanır da o kıldırırsa câiz olur (*Tehzîb*'den *Hindiyye*).

---

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 56.

2 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 78; Bâkıllânî, *İ‘câzü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Sakr, Dâru'l-Ma‘ârif, 1997, s. 129; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 534:

...واعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في يومي هذا، في شهري هذا، من عامي هذا إلى يوم القيامة، فمن تركها في حياتي أو بعدي، وله إمام عادل أو جائر، استخفافا بها، أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله، ولا بارك له في أمره، ألا ولا صلاة له، ولا زكاة له، ولا حج له، ولا صوم له، ولا بر له حتى يتوب، فمن تاب تاب الله عليه...

3 Serahsî, *el-Mebsût,* II, 25; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 534.

Emîrin hutbeye izni cumaya izindir. Cumaya izni de hutbeye izindir (*Zâhidî* ve *Fethü'l-Kadîr* ve *Halebî*).[1]

Üçüncüsü: Vakittir. Gerçi farz namazların hepsinde vakit şarttır. Vaktinden evvel kılınsa olmaz. Ancak diğer namazlar vakit geçtikten sonra da kazâ [4985] edilebildiği hâlde cuma namazının kazâsı yoktur. Vakti geçerse öğle namazı kazâ olunur. Cumanın vakti de öğle vaktidir. Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm cumayı güneşin meyli sırasında kılardı.[2] Binâen'aleyh zevalden evvel sahih olmaz. Ancak Ahmed b. Hanbel'in bir kavlinde olur denilmiş. İkindi vakti girdikten sonra da kılınmaz خِلَافًا لِمَالِكٍ. Namazda iken vakit çıkarsa yeni baştan öğleyi kılar, üzerine binâ etmez خِلَافًا لِلشَّافِعِيِّ (*Halebî*).

Dördüncüsü: Hutbedir ki biraz yukarıda zikrolundu.

Beşincisi: Cemaattir. Ekalli imamdan mâ'adâ üç erkektir. Ebû Yûsuf imam ile beraber üç olmasını da tecviz eylemiştir. Cemaatin şart olduğunda icmâ' vardır. Ancak ekall-i adedin kaç olduğunda on üç kavil üzere ihtilâf edilmiştir: 1. Biri imam olmak üzere iki, ki Nehaî ve Hasan b. Sâlih ve Dâvûd'un kavilleridir. 2. İmam ile üç, ki Evzâî ve Ebû Sevr'den ve Ebû Yûsuf ve Muhammed'den ve Râfiî'nin nakline[3] göre kavl-i kadîminde Şâfiî'den mervîdir. 3. İmam ile dört ki İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin ve Sevrî'nin ve Leys'in kavilleridir. İbn Münzir Evzâî'den ve Ebû Sevr'den de nakletmiş ve ihtiyar eylemiştir. *Şerh-i Mühezzeb*'de İmam Muhammed'den ve sâhib-i *Telhîs* kavl-i kadîminde Şâfiî'den de nakleylemiştir. 4. Yedi, İkrime'den. 5. Dokuz, Rebîa'dan. 6. On iki; Mâverdî İmam Muhammed'den ve Zührî'den ve Evzâî'den nakleylemiştir. 7. İmam ile on üç, İshak b. Râheveyh'ten. 8. Yirmi,

1 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 146-147. Krş. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 55:
الصحيح في زماننا أن صاحب الشرط وهو الذي يسمى شحنة والوالي والقاضي لا يقيمون الجمعة؛ لأنهم لا يولون ذلك إلا إذا جعل ذلك في عهدهم وكتب في منشورهم، كذا في الغياثية، والي مصر مات فصلى بهم خليفة الميت أو صاحب الشرط أو القاضي جاز فإن لم يكن ثمة واحد منهم واجتمع الناس على رجل فصلى بهم جاز، كذا في السراجية. ولو تعذر الاستئذان من الإمام فاجتمع الناس على رجل يصلي بهم الجمعة جاز، كذا في التهذيب.... إذن الأمير في الخطبة إذن في الجمعة وإذنه في الجمعة إذن في الخطبة ولو قال: اخطب لهم ولا تصل أجزأه أن يصلي بهم، كذا في الزاهدي.

2 Buhârî, Cum'a, 16:
عن أنس بن مالك رضي الله عنه: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يصلي الجمعة حين تميل الشمس.

3 B: "kavline".

Mâlik'ten bir rivayet. 9. Otuz, Mâlik'ten diğer bir rivayet. 10. İmam ile kırk, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'nin ve kavl-i cedîdinde İmam Şâfiî'nin kavlidir. İmam Ahmed'den meşhur olan da budur. Ve Ömer b. Abdülaziz'den mervî olan iki kavlin biridir. 11. Elli, müşârun ileyhten diğer bir[1] rivayet. [4986] 12. Seksen, Mâzerî nakletmiştir. 13. Bilâ kayd cem'-i kesîr, İmam Mâlik mezhebidir. Şöyle iştihar etmiştir: Aded-i mu'ayyen şart olmayıp bir karyede sâkin olup beynlerinde alışveriş edecek kadar bir cemaat olmalıdır. Üç ile dört ile[2] olmaz. Buhârî şerhinde Hâfız İbn Hacer "bu mezheb en râcihi olsa gerektir" demiş ise de, Şâfiiyyenin büyük eimmesinden Müzenî bile İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin kavlini tercih etmiş, Süyûtî de bunu ihtiyar eylemiştir (Âlûsî).[3] Lügaten de ekall-i cemaat üçtür. Ma'amâfîh bütün bu ihtilâftan âzâde olmak için cumayı en kalabalık câmide kılmak efdal olur. Cemaatin in'ikādı için âkil, bâliğ, erkek olmaları da şarttır. Binâen'aleyh kadınlar ve çocuklarla mün'akid olamaz. Yani bunlar in'ikād için şart olan adede dâhil değildirler. Hür ve mukīm olmaları şart değildir. Köle ve müsâfirler, hasta ve mâzurlar ile de mün'akid olabilir. Hatta bunların cumada imâmetleri bile câiz olabilir. Ancak İmam Züfer "kendilerine cuma vâcib olmayanların imâmetleri de sahih olmaz" demiştir (*Halebî*).

Altıncısı: İzn-i âmdır. Yani câminin kapıları açılıp umûm Müslümanlara izin verilmiş olmaktır. Hatta bir cemaat camiye toplanıp kapılarını üzerlerine kilitleyip de cuma kılsalar câiz olmaz. Kezâlik sultan, sarayında hadem ve haşemiyle kılmak isterse kapısını açıp izn-i âm ile izin verirse, âmme gelse de gelmese de namazı câiz olur (*Muhît*) fakat mekruh olur (*Tatarhâniyye*). Amma kapısını açmaz da üzerine kapıcılar korsa cumaları câiz olmaz (*Muhît*). İşbu izn-i âm şartı cumada emniyet ve selâmeti temin için hükûmetin lüzum ve ehemmiyetini gösterir. Ezan da bu izni ilan ile davet içindir.

---

1 F, M ve B -"bir".
2 H -"ile".
3 H -"ile".

Cuma günü yıkanmak: Cuma günü gusül hakkında Buhârî ve sâirede bir hayli hadis vardır. Ezcümle Buhârî'de Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ'dan:

[4987] 1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Her[1] biriniz cumaya geleceğinde gusledererek yıkansın."[2]

2. Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh cuma günü hutbede dikilirken ashâb-ı Peygamberîden muhâcirîn-i evvelînden bir zat giriverdi, Ömer ona "bu hangi saat!" diye bağırdı, o da[3] "meşguldüm evime dönemedim. Ezanı işitince abdest alıp gelmekten fazla bir şey yapmadım" dedi. Ömer dedi ki: "Abdest de, fakat bilirsin ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem gusül emrederdi."[4]

Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan:

1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Cuma günü gusül her bâliğ olana vâcibdir."[5]

2. Amr b. Süleym-i Ensârî dedi ki: "Şehadet ederim Ebû Sa'îd şöyle dedi: 'Şehadet ederim Resûlullah şöyle buyurdu: «Cuma günü her muhtelime (yani bâliğe) gusül vâcibdir. Hem de dişlerini misvaklamak ve bulursa bir hoş koku sürünmek.»'" Amr der ki: "Evet şehadet ederim gusül vâcibdir fakat misvaklanmak ve koku sürünmeye gelince, o vâcib mi değil mi Allâhu a'lem, lâkin hadiste böyledir."[6]

---

1 B -"her".

2 Buhârî, Cum'a, 2:

عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا جاء أحدكم الجمعة فليغتسل.

3 F, M ve B -"da".

4 Buhârî, Cum'a, 2:

عن ابن عمر رضي الله عنهما: أن عمر بن الخطاب، بينما هو قائم في الخطبة يوم الجمعة، إذ دخل رجل من المهاجرين الأولين من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فناداه عمر: أية ساعة هذه؟ قال: إني شغلت فلم أنقلب إلى أهلي حتى سمعت التأذين، فلم أزد أن توضأت. فقال: والوضوء أيضا، وقد علمت أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يأمر بالغسل.

5 Buhârî, Cum'a, 2:

عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: أن الرسول صلى الله عليه وسلم قال: غسل يوم الجمعة واجب على كل محتلم.

6 Buhârî, Cum'a, 3:

حدثني عمرو بن سليم الأنصاري قال: أشهد على أبي سعيد قال: أشهد على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الغسل يوم الجمعة واجب على كل محتلم، وأن يستن، أن يمس طيبا إن وجد. قال عمرو: أما الغسل فأشهد أنه واجب، وأما الاستنان والطيب فالله أعلم، أواجب هو أم لا؟ ولكن هكذا في الحديث.

Yine Buhârî'den:

Tâvus demiştir ki "İbn Abbas'a dedim: 'Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in «cuma günü cünüb olmasanız bile guslediniz ve başlarınızı yıkayınız ve biraz tıyb[1] (hoş koku) sürünüz» demiş olduğunu söylüyorlar.' İbn Abbas dedi ki: 'Gusül evet, fakat tıybe gelince bilmiyorum.'"[2]

İbn Mâce *Sünen*'inde; Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Her kim cuma günü abdest alırsa pek a‘lâ farza kifâyet eder, her kim de guslederse gusül efdaldir.'"[3]

[4988] Daha böyle birtakım hadislerden dolayı birçokları cuma günü cünüb olmasa bile gusledererek yıkanmak ayrıca bir vâcib olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat son hadisten de anlaşıldığı vechile bunun mânası cenâbette olduğu gibi gusletmeyince namazı[4] câiz olmaz demek değildir. Onun için Hanefiyye ulemâsı bunun sünnet veya müstehab olmasını ihtiyar etmişlerdir. *Hindiyye*'de der ki: "Guslün envâ‘ı dokuzdur. Üçü farzdır ki cenâbetten, hayızdan, nifastan gusüldür. Biri vâcibdir ki mevtâyı yıkamaktır (*Muhît-i Serahsî*). Kâfir cünüb iken Müslüman olduğunda da ona gusül vâcib olur (*Zâhidî*). Dördü sünnettir ki cuma günü, iki[5] bayram günü, arefe günü, bir de ihrama girerken gusüldür (*Muhît-i Serahsî*). Sahih olan cuma günü gusül namaz içindir (*Hidâye*). Hatta fecirden sonra gusletse de sonra abdest alıp cumayı abdest ile kılsa veya cuma namazından sonra gusletse sünneti yerine getirmiş olmaz. Sabahtan evvel gusletse de onunla cumayı kılsa inde Ebû Yûsuf guslün faziletine erer, inde Ebü'l-Hasen hayır (*Fethü'l-Kadîr*). Cuma ve bayram

---

1 H: "hatîb".

2 Buhârî, Cum‘a, 6:

قال طاوس: قلت لابن عباس: ذكروا أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: اغتسلوا يوم الجمعة واغسلوا رؤسكم، وإن لم تكونوا جنبا، وأصيبوا من الطيب.

قال ابن عباس: أما الغسل فنعم، وأما الطيب فلا أدري.

3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 81:

عن أنس بن مالك عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من توضأ يوم الجمعة فبها ونعمت، تجزئ عنه الفريضة، ومن اغتسل فالغسل أفضل.

4 F, M ve B: "namaz".

5 H -"iki".

günü bir olsa, mu'âmele-i zevciye de yapsa, sonra da gusletse hepsinin yerine geçer (*Zâhidî*). Biri de müstehabdır ki kâfir, cünüb değil iken Müslüman olduğu zaman gusletmektir (*Muhît-i Serahsî*). Mekke'ye girmek ve Müzdelife'de vakfeye durmak ve Peygamber'in Medine'sine girmek için gusletmek de mendub olan gusüllerdendir (*Tebyîn*)." Halebî'de[1] der ki: "Cumaya erken gitmek ve gusül ile beraber hoş koku sürünmek ve misvak tutunmak ve en güzel esvâbını giymek de müstehablardandır."

İbn Mâce *Sünen*'inde Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cuma günü hutbe îrad ederken bazılarının üzerinde ثياب نمار yani kaplan postları gördü, bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Ne var, her biriniz gücü yeterse cuma için iki sevb (yani bir kat elbise) [4989] edinse ثَوْبَيْ[2] مِهْنَه'den başka (yani gündelik bir kattan başka).'"[3] Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh'tan bu mânada bir hadis vardır. Ebû Zer radıyallâhu anh'tan, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Her kim cuma günü gusleder, güzel yıkanır ve temizlenir, temizliğini güzel yapar ve en güzel elbisesini[4] giyinir ve Allah'ın nasip ettiği[5] güzel kokudan sürünür, sonra cumaya gelir, lakırdı etmez ve iki kişi arasını ayırmazsa Allah onunla diğer cuma arasındaki kusurlarına mağfiret buyurur."[6] Buhârî'de İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan: "Ömer b. Hattâb mescidin kapısında satılık bir hulle-i siyerâ (yani ipekli çitârî nev'inden yollu bir elbise) gördü. 'Yâ Resûlallah! Bunu satın alsan da cuma günü ve sefirler geldiği vakit giysen' dedi, Resûlullah da 'bunu âhirette nasibi olmayan giyer' buyurdu. Sonra Resûlullah'a onlardan

---

1 F, M ve B +"de".
2 H: "ثوب".
3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 83:
عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب الناس يوم الجمعة، فرأى عليهم ثياب النمار، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما على أحدكم إن وجد سعة أن يتخذ ثوبين لجمعته سوى ثوبي مهنته.
4 H: "elbisesinden".
5 B -" Allah'ın nasip ettiği".
6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 177; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 83:
عن أبي ذر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من اغتسل أو تطهر فأحسن الطهور ولبس من أحسن ثيابه ومس ما كتب الله له من طيب أو دهن أهله ثم أتى الجمع، فلم يلغ ولم يفرق بين اثنين، غفر له ما بينه وبين الجمعة الأخرى.

birtakım hulleler geldi, onlardan birisini[1] de Resûlullah Ömer’e verdi, Ömer ‘yâ Resûlallah! Bunu bana veriyorsun, hâlbuki mukaddemâ Utârid[2] hullesi hakkında bana söylediğini söylemiştin’ dedi. Resûlullah ‘ben sana onu giyesin diye vermedim a’ buyurdu, Ömer de onu Mekke’de bulunan müşrik bir biraderine giydirdi.”[3]

Bir de Buhârî de Kitâbü’l-Cum‘a’da işbu اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ âyeti ile cumanın farziyeti hakkında şu hadîsi de rivayet eder: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: “Bizler âhirûn, kıyamet günü sâbikūnuz. Yani sonra geldik, kıyamet günü müsabakayı kazanıp ileri geçeceğiz. Şu kadar ki onlara kitap bizden evvel verildi, sonra bu, onlara farz edilen günleri idi, fakat onlar onda ihtilâf ettiler[4] de Allah bize hidâyet buyurdu. Binâen‘aleyh nâs bunda bize tâbi‘ olacaktır. Yehûd[5] yarın, Nasârâ yarından sonra.”[6]

Hâsılı zikrolunduğu üzere kendilerine cuma farz olan mü’minlerin cuma günü zevalden sonra çağıran ezanı[7] [4990] işittikleri vakit işlerini bırakıp cumaya sa‘y etmeleri farz, daha evvel gitmeleri müstehab ve efdaldir. Sa‘yda muteber olan da yerinden infisaldir. Teşehhüdde yetişen de cuma olarak itmam eder (*Fethu’l-Kadîr*).[8]

{فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ} Sonra namaz kılınıp bittiğinde ❁ ki farz olan cuma namazı hiç hilafsız iki rekâttır. Hazret-i Ali ve Âişe’den vârid olan eserlerde hutbeden dolayı kasredilmiştir.[9]

---

1 H: “birini”.
2 M ve B: “attar”.
3 Buhârî, Cum‘a, 7:
عن عبد الله بن عمر: أن عمر بن الخطاب رأى حلة سيراء عند باب المسجد، فقال: يا رسول الله، لو اشتريت هذه فلبستها يوم الجمعة وللوفد إذا قدموا عليك. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إنما يلبس هذه من لا خلاق له في الآخرة». ثم جاءت رسول الله صلى الله عليه وسلم منها حلل، فأعطى عمر بن الخطاب رضي الله عنه منها حلة، فقال عمر: يا رسول الله، كسوتنيها وقد قلت في حلة عطارد ما قلت؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إني لم أكسكها لتلبسها». فكساها عمر بن الخطاب رضي الله عنه أخا بمكة مشركا.
4 اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذٖينَ اخْتَلَفُوا فٖيهِ Sûre-i Nahl’e [16/124] bak [Müellifin notu].
5 B: “yâhut”.
6 Buhârî, Cum‘a, 1:
أنه سمع أبا هريرة رضي الله عنه: أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: نحن الآخرون السابقون يوم القيامة، بيد أنهم أتوا الكتاب من قبلنا، ثم هذا يومهم الذي فرض عليهم فاختلفوا فيه، فهدانا الله، فالناس لنا فيه تبع: اليهود غدا والنصارى بعد غد.
7 F -“ezanı”; M ve B: “nidayi”.
8 İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr,* II, 65-66.
9 İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr,* II, 59:
وقد أثر عن علي وعائشة رضي الله عنها إنما قصرت لمكان الخطبة.

Bununla beraber öğlenin sünnetleri gibi cumanın da sünnetleri vardır. İbn Mâce İbn Abbas'tan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cumadan evvel dört rekât kılar ve bunlardan hiçbirini ayırmazdı." Abdullah b. Ömer'den; cumayı kıldıktan sonra gider evinde iki rekât kılardı ve derdi ki: "Resûlullah böyle yapardı." Sâlim babasından: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cumadan sonra iki rekât kılardı." Ebû Hüreyre'den: "Resûlullah buyurdu ki: 'Cumadan sonra kıldığınızda dört rekât kılınız.'"[1] Demek ki evvelâ cumanın dört rekât ilk sünneti vardır ki hatip hutbeye çıkmadan kılınır. Farzdan sonra da iki veya dört rekât son sünneti vardır ki bunları evinde kılmak efdaldir. Âyette zâhir olan farzdır. Bununla beraber sünnetler de farzın mükemmili olmak[2] itibariyle ona mülhak olduklarından sünniyet hükmüyle tebe'an dâhil olurlar. O edâ olunup bitti mi {فَانْتَشِرُوا فِى الْاَرْضِ} o vakit arzda intişar ediniz ❁ yani namaz kılındıktan sonra me'zunsunuz gidebilirsiniz, artık arzu ettiğiniz yere dağılınız {وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} ve Allah'ın fazlından talepte bulununuz ❁ ki bu gerek kesb ve ticaret, gerek ilim, gerek ziyaret, gerek ibadet, gerek istirahat olabilir. İbn Merdûye'nin rivayetinde İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Dünya talebine dair bir şey ile emrolunmadılar, ancak hasta yoklamak, cenazeye gitmek, Allah için din kardeşini [4991] ziyaret etmek gibi şeylerdir."[3] İbn Cerîr bunu Hazret-i Enes'ten merfû'an rivayet etmiştir.[4] Mekhûl, Hasan, Sa'îd b. Müseyyeb hazerâtı ise taleb-i ilim demişler,[5] bazıları da kazanç demişlerdir.[6] İşbu فَانْتَشِرُوا، وَابْتَغُوا emirleri

---

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 95:

عن عبد الله بن عمر: أنه كان إذا صلى الجمعة انصرف فصلى سجدتين في بيته، ثم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصنع ذلك.

عن سالم عن أبيه: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يصلي بعد الجمعة ركعتين.

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا صليتم بعد الجمعة فصلوها أربعا.

2 H ve F -"olmak".

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 165:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس في قوله: «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله» قال: لم يؤمروا بشيء من طلب الدنيا إنما هو عيادة مريض وحضور جنازة وزيارة أخ في الله.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 385:

عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله: «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله» قال: ليس لطلب دنيا ولكن عيادة مريض وحضور جنازة وزيارة أخ في الله.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 428:

وقال الحسن وسعيد بن جبير ومكحول رحمهم الله: «وابتغوا من فضل الله» هو طلب العلم.

6 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 14. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 327; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 385:

وقوله عَزَّ وَجَلَّ: «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» يعني: التجارة والكسب.

esahh-ı kavle göre ibâha içindir. Binâen'aleyh namaz kılındıktan sonra hemen çıkmak vâcib olmayıp mescidde kalmak da mubah olur. Âlûsî der ki: "Dahhâk ve Mücâhid'den de böyle rivayet olunmuş ve Buhârî şerhinde Kirmânî bunun hakkında ittifak bulunduğunu nakleylemiş ise de onda nazar vardır. Çünkü Serahsî vücûb veya nedb için denildiğine dair de kavil hikâye eylemiştir. Ebû Ubeyd ve İbn Münzir ve Taberânî ve İbn Merdûye Abdullah b. Büsr-i Harrânî'den[1] şöyle tahric etmişlerdir; dedi ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin sâhibi Abdullah b. Büsr-i[2] Mâzinî'yi gördüm. Cumayı kılınca çıktı, çarşıda bir saat dolaştı, sonra mescide döndü, Allah'ın dilediği kadar namaz kıldı. Ona 'bunu niçin yapıyorsun?' denildi, 'Seyyid-i Mürselîn sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni böyle yaparken gördüm' dedi ve bu âyeti okudu فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ... إلخ.[3] İbn Münzir de Sa'îd ibni Cübeyr'den şöyle tahric etmiştir; dedi ki: 'Cuma günü mescidin kapısından çıktığında bir şeye pey sür de istersen alma.' Nedb kavli ondan da menkuldür."[4] Fakat ilm-i usûlde beyan olunduğu üzere وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا [el-Mâide 5/2] gibi mahza ibâdın lehine olarak vârid olan emirlerde aleyhe tehavvül ile nakz-ı mevzû' lâzım gelmemek için ibâha asıl olduğuna göre bu[5] فَانْتَشِرُوا، وَابْتَغُوا emirleri de böyle olmak gerektir. Ve bu yalnız hazrdan sonra olduğu için değil, lehten aleyhe kalbi mevzû' lâzım gelmemek içindir. Yoksa emir, hazrdan sonra da vücûb ifade edebilir. Ma'amâfîh o ruhsat ve ibâha ile beraber şu emir nedb ü teşvik için olmak yaraşır.

{وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيراً} ve Allah'ı çok zikredin ❁ yani dağılıp çıktığınızda da Allah'ı unutuvermeyiniz de gerek [4992] intişar ve ibtiğā esnasında ve

---

1 F, M ve B: "harranî de".

2 B -"Harrânî'den şöyle tahric etmişlerdir; dedi ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin sâhibi Abdullah b. Büsr-i".

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 164; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 298. Krş. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 194:

أخرج أبو عبيد وابن المنذر والطبراني وابن مردويه عن عبد الله بن بسر الحراني قال: رأيت عبد الله بن بسر المازني صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا صلى الجمعة خرج فدار في السوق ساعة ثم رجع إلى المسجد فصلى ما شاء الله أن يصلي فقيل له: لأي شيء تصنع هذا قال: لأني رأيت سيد المرسلين هكذا يصنع وتلا هذه الآية «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله».

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 298. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 424; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 164:

وأخرج ابن المنذر عن سعيد بن جبير قال: إذا انصرفت يوم الجمعة فاخرج إلى باب المسجد فساوم بالشيء وإن لم تشتره، ونقل عنه القول بالندبية.

5 H -"bu".

gerek sonra ve gerek evvel Allah teâlâ'yı esmâ-i hüsnâsıyla çok çok anın. Emirlerinin îfâsına muvaffak kıldığından dolayı hamd ü şükr etmek, Kur'an okumak, nafile namaz kılmak ve sâir ibâdâtta bulunmak, âlâ[1] ü eltâfını tefekkür etmek gibi vesilelerle nâm-ı ilâhîsini gerek kalbiniz ve gerek dilinizle yâd edin {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} ki felah bulabilesiniz ۞ büyük murâda eresiniz. {وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا} Emir öyle olmakla beraber bir ticaret veya bir eğlence gördüklerinde {انْفَضُّٓوا اِلَيْهَا} ona sökün ettiler {وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًا} ve seni kıyamda bıraktılar ۞ yani sen[2] minberde hutbeye kalkmış Allah'ı zikrederken bırakıp ticarete koşuştular. Rivayet olunur ki Medine'de açlık ve pahalılık olmuştu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem cuma günü hutbede iken bir kervan geliverdi, onun dünbeleğini işitince cemaatin birçoğu Peygamber'i ayakta bırakarak dışarıya fırlamışlardı[3]. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve sâire Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet etmişlerdir ki "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile namaz kılacağımız sırada yiyecek getiren bir kervan geliverdi, ona iltifat ediverdiler, hatta Peygamber'in beraberinde on iki adamdan başka kalmadı, onun üzerine bu âyet nâzil oldu. وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًاۨ انْفَضُّٓوا اِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًا."[4] Bir rivayette de Resûlullah buyurmuştur ki "eğer hepsi çıksa idi mescid üzerlerine ateş alırdı."[5] Denilmiş ki:[6] On iki kişiden onu Aşere-i Mübeşşere, ikisi de Bilâl ile Câbir yahut Ammar ile İbn Mes'ûd, yahut Bilâl ile İbn Mes'ûd idi. Kervan Abdurrahman[7] b. Avf Hazretleri'nin idi. "Lehv" kafile gelirken çalınması mu'tad olan kös veya def, dünbelek, bazıları davul zurna demişler. Ma'âmâfîh âyette اِلَيْهَا zamiri müennes olarak "ticaret"e gönderilmiş, lehv

---

1 B: "el".

2 H -"sen".

3 F, M ve B: "fırlamışlar".

4 Buhârî, Cum'a, 38; Müslim, Cum'a, 36:

حدثنا جابر بن عبد الله قال: بينما نحن نصلي مع النبي صلى الله عليه وسلم، إذ أقبلت عير تحمل طعاما، فالتفتوا إليها حتى ما بقي مع النبي صلى الله عليه وسلم إلا اثنا عشر رجلا، فنزلت هذه الآية: «وإذا رأوا تجارة أو لهوا انفضوا إليها وتركوك قائما».

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 165; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 299. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 536; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 110:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس في قوله: «وإذا رأوا تجارة أو لهوا انفضوا إليها وتركوك قائما» قال: جاءت عير عبد الرحمن بن عوف تحمل الطعام فخرجوا من الجمعة بعضهم يريد أن يشتري وبعضهم يريد أن ينظر إلى دحية وتركوا رسول الله صلى الله عليه وسلم قائما على المنبر وبقي في المسجد اثنا عشر رجلا وسبع نسوة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو خرجوا كلهم لاضطرم المسجد عليهم نارا.

6 F, M ve B -"Denilmiş ki:".

7 F, M ve B: "Abdullah".

ile beraber اِلَيْهِمَا yahut اِلَيْهِ [4993] diye lehve gönderilmemiştir. Bu gösterir ki çıkanların maksadı lehiv değil ticaret idi. Buna da sebep kaht u galânın şiddeti, bir de hutbeyi bırakıp çıkmakta beis yok zannetmeleri olmuştu. {قُلْ} De ki ❁ ey zikrullah için kāim olan Resûl! {مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ} Allah'ın indindeki -menâfi'- lehivden de ticaretten de hayırlıdır. ❁ Çünkü onlar, dünyâ hayâtın geçici menfaatleridir. Allah yanındaki fazl u sevab ise nâmütenâhî ve muhalleddir. Kaldı ki eğlencenin menfaati de mevhumdur. {وَاللّٰهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ} Ve Allah hayru'r-râzikīndir, rızık verenlerin en hayırlısıdır. ❁ Asıl rızkı O'ndan istemelidir. O nasip etmeyince esbâbdan hiçbirisinin fâidesi olmaz. Ticaretlerin fevkinde Allah'ın öyle rızık kapıları vardır ki onlar kapanınca bütün ticaretler[1] de kapanır. Onun için ticaret sevdasıyla her şeyi unutan Yahudîleri Allah teâlâ bu sûrede tevbih ettikten sonra mü'minleri yükseltmek üzere bu emirlerle cumaya hidâyet ve irşad buyurmuştur.

Bu emirlerden sonra cumayı bilâ mazeret terk ve cumayı bırakıp da lehiv ve eğlenceye koşuşmak nifâka varacağına işaret olmak üzere bunun arkasından münafıkların ahvâlini anlatan sûre gelecek ve onun âhirinde de yine mü'minleri zikrullâha teşvik eder hitap ile bir tetmim yapılacaktır.

1 H: "rızık kapıları".

[4994]

سُورَةُ الْمُنَافِقُونَ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

MÜNÂFİKŪN SÛRESİ

Münafıkların hâlini anlatmakla başlayan bu sûre de Medenîdir.

Âyetleri: On birdir.

Kelimeleri: Yüz seksendir.

Harfleri: Yedi yüz yetmiş altıdır.

Fâsılası: Yalnız ن harfidir.

Sûre-i Haşr'den sonra Sûre-i Mümtehine gibi Sûre-i Cum'a'dan sonra bu sûre de onun bir tetmîmi gibidir. Orada Allah'ı tesbih ve takdis ile başlanıp risâlet-i Muhammediye takrir olunduktan sonra Yehûda itâb ve ona mukabil mü'minlere cumaya sa'y ile hitap ve bu suretle dâhilî tanzîmâta temas edilmişti. Münafıkların hâli de Yehûdun hâllerine benzediği cihetle bu sûrede de Peygamber'e karşı münafıkların hâlleri anlatılarak zemmolunduktan sonra yine mü'minlere hitap ile hitâm verilecektir. Cum'a Sûresi cumadan dağılanların tekdîriyle hitam bulduğu gibi, bu sûre de onunla alâkadar olmak üzere münafıkların zemmi ile başlayacaktır. Sa'îd b. Mansûr'un ve *Evsat*'ta Taberânî'nin Ebû Hüreyre'den rivayetlerine göre Resûlullah cuma namazında Sûre-i Cum'a'yı okur, mü'minleri teşvik eyler; ikinci rekâtta da Münâfikūn Sûresi'ni okur, münafıkları tevbih ederdi[1].[2] İbn Mâce de Resûlullah'ın bunları okuduğunu, bundan başka bazen Sûre-i Cum'a ile beraber هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ bazen de [4995] سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ile هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ okuduğunu dahi rivayet eyler.[3] Cuma ve Münâfikūn sûrelerini

1 H ve F: "eylerdi".

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IX, 112. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 472; Müslim, Cum'a, 64:
عن أبي هريرة، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم مما يقرأ في صلاة الجمعة بالجمعة، فيحرض به المؤمنين، وفي الثانية بسورة المنافقين فيفزع به المنافقين.

3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 90. Müslim, Cum'a, 62-63:
عن عبيد الله بن عبد الله، قال: كتب الضحاك بن قيس إلى النعمان بن بشير: أخبرنا، بأي شيء كان النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ يوم الجمعة مع سورة الجمعة؟ قال: كان يقرأ فيها: «هل أتاك حديث الغاشية».

عن أبي عنبة الخولاني أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ في الجمعة بـ«سبح اسم ربك الأعلى» و«هل أتاك حديث الغاشية».

bir cuma günü sabah namazında okuduğu da mervîdir. Nüzûlüne sebep münafıklar olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِذَا جَٓاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِۢ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُۜ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ
اِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَكَاذِبُونَۚ ﴿١﴾ اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا
كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٣﴾
وَاِذَا رَاَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْۜ وَاِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْۜ كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌۜ يَحْسَبُونَ
كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْۜ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْۜ قَاتَلَهُمُ اللّٰهُۘ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٤﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا
يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ لَوَّوْا رُؤُ۫سَهُمْ وَرَاَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٥﴾ سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ
اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْۜ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ ﴿٦﴾
هُمُ الَّذ۪ينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّواۜ وَلِلّٰهِ خَزَٓائِنُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٧﴾ يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَٓا اِلَى الْمَد۪ينَةِ لَيُخْرِجَنَّ
الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّۜ وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِه۪ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٨﴾

[4996] **Meâl-i Şerîfi**

Sana geldikleri vakit o münafıklar dediler ki: "Şehadet ederiz hakikaten sen şüphesiz Allah'ın resûlüsün." Allah da biliyor ki hakikaten sen şüphesiz O'nun resûlüsün, bununla beraber Allah şehadet ediyor ki doğrusu münafıklar kat'iyyen yalancıdırlar (1). Yeminlerini bir kalkan edinip de Allah yolundan yan çizmektedirler, hakikat bunlar ne fena yapıyorlar (2). O şundan: Çünkü onlar imana gelmişler, sonra küfre gitmişlerdir de o kalblerine tab' olunmuş da artık anlamaz olmuşlardır (3). Sen onları gördüğün vakit cisimleri tuhafına gider ve söylerlerse dediklerine kulak verirsin, sanki dayanmış keresteler (huşub-i müsennede) gibidirler, her sayhayı sanırlar ki aleyhlerindedir.

Onlar düşmandırlar, onun için onlardan sakın, onları Allah gebertsin, nereden çevriliyorlar! (4) Onlara "gelin, Resûlullah sizin için istiğfar ediversin" denildiği zaman da başlarını bükerler ve görürsün ki kibir taslayarak yan çizer giderler (5). Onlar için istiğfar etsen de etmesen de aleyhlerinde müsâvîdir, Allah onlara asla mağfiret etmez ve Allah fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz (6). Onlardır ki [4997] *"Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin tâ ki dağılsınlar" diyorlar. Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır ve lâkin münafıklar anlamazlar (7). Diyorlar ki: "Eğer Medine'ye dönersek her hâlde e'az olan oradan ezell olanı çıkaracaktır." Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir velâkin münafıklar bilmezler (8).*

{إِذَا جَٓاءَكَ} Sana geldikleri vakit ❁ hitap Resûlullah'adır. Yani yâ Muhammed! Senin meclisine hazır oldukları vakit {الْمُنَافِقُونَ قَالُوا} o münafıklar dediler. ❁ "Münafık" Sûre-i Bakara'nın başında tafsil olunduğu üzere dışı Müslüman içi kâfir olan iki yüzlü müzebzeblerdir ki piyasaya göre tehavvül eder. Her münafık mürâîdir, fakat her mürâînin münafık olması lâzım gelmez; riyâ, imana muhalif olmayarak yalnız bazı amelde de olabilir. Asıl münafıklık ise akidenin hilâfına imanda mürâîliktir. Bununla beraber sırf amelî olan nifak da vardır. Bu cihetle nifak ile riyâ mütekāribdir. Bir hadîs-i sahihte buyurulmuştur ki: آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ وَإِذَا اؤْتُمِنَ خَانَ "Münafığın alâmeti üçtür: Söz söylediği zaman yalan karıştırır, husumet ettiği zaman edepsizlik eder, bir şey emanet edildiği zaman da hıyanet eder."[1] Tefsirlerin beyânına göre burada münafıklardan murad, Abdullah b. Übey ve sınarlarıdır. Onlar Resûlullah'ın yanına geldikleri vakit şöyle dediler: {نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ} "Şehadet ederiz ki hakikat sen şüphesiz Resûlullah'sın." ❁ "**Şehâdet**" huzûrî bir ilim ile yakīnen bildiği bir şeyi Hak teâlâ'nın huzûrunda olduğu kanaatiyle dosdoğru haber vermektir. Onun için fukahâ demişlerdir ki şehadet, yemin mânasını tazammun eder bir ihbâr-ı hastır. Her ihbar

1 Bk. Buhârî, Îmân, 23; Müslim, Îmân, 106-107.

ve i'lâm şehadet yerine geçmez, dediğini bilerek "eşhedü" diyen [4998] şâhide yemin vermek de fazla ve tekrar olur.[1] Bundan[2] anlaşılır ki نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ demekte iki cümle ve iki[3] cümleye ait üç tekid vardır. Birincisi "neşhedü" cümlesinin ifade ettiği yemin, ikincisi اِنّ, üçüncüsü lâm'dır. Peygamber'e imanda ikrar vermek için اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمدًا رَسُولُ اللّٰهِ، نَشْهَدُ اِنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ demek de kâfidir. Ziyade tekid muhatabın ziyade inkârı hâlinde takviye ile iknâ'ı için olur. İşte münafıklar bu suretle Resûlullah'ı ikna için kelâmı üç vechile tekid ederek söylemişlerdi. Fakat bu iknâ'ın hedefi nedir? İki cümlenin hangisine aittir? Tekidler ikinci risalet cümlesine müteveccih olduğu için ikna kastı da ona müteveccih olmak lâzım gelir. Hâlbuki bu hakikatte Resûlullah'ı münkir menzilesinde farzederek iknaya çalışmak mânasız ve edepsizliktir. Onların da asıl maksadları bu değil, kendilerinin buna iman ve şehadetleri davasına iknaya çalışmaktır. Asıl şüpheli gördükleri ve inandırmak istedikleri budur. Bu cihetle tekidin hedefi lâzım-ı fâide-i haber demek olan iman davasıyla نَشْهَدُ cümlesi olmak iktizâ ederdi. Onlar ise bunu tekid etmemekle beraber "şehadet ediyoruz" demekte yalan söylüyorlardı. Onun için Allah teâlâ bu iki noktayı güzel bir tetmim[4] ile ayırt ederek buyuruyor ki: {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُ} Allah da biliyor ki hakikat sen onun şüphesiz resûlüsün ❁ Binâen'aleyh اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهُ sözü haddizâtında dosdoğru bir hakikattir. {وَاللّٰهُ يَشْهَدُ} Bununla beraber Allah şehadet ediyor ki {اِنَّ الْمُنَافِقِينَ} doğrusu münafıklar ❁ içi dışına uygun olmayanlar {لَـكَاذِبُونَ} elbette yalancıdırlar. ❁ O hakikate şehadetleri samimi değildir. Mü'min olmadıkları hâlde iman iddia ederler, doğruya inanmazlar, hakikati yalan telakkī ederler. Sonra da o yalan addettikleri şeye "şehadet ederiz" diye yalan söylerler ve yalan söylediklerine kāni' [4999] oldukları hâlde vicdanları hilâfına yemin ederler.

---

1 H ve F: "Bundan dolayı 'bilirim bildiririm, haber veririm' demek şehadet yerine geçmez ve dediğini bilerek 'eşhedü' diyen şâhide yemin vermek de* fazla ve tekrar olur".

* H -"de".

2 F +"dolayı".

3 H: "ikinci".

4 M: "tatmim".

Me'ânîde mâlum olduğu üzere bu âyetten bazıları yalanın itikāda ve vicdâna muhalefet demek olduğunu, bazıları da hem vâki'e hem itikāda muhalefet demek olduğunu anlamak istemişlerse de bu doğru değildir. Doğrusu yalan, vâki'e 'adem-i mutabakattır. Burada münafıkların yalancılığında itikad ve vicdanlarına muhalif söylemiş olmaları da sözlerinin sade itikadlarına muhalefetten nâşî değil, iman meselesinde vâki'in mahalli kalb ve vicdandaki itikad olması ve şehadet meselesinde de yakīn ve samimiyetin şart bulunması hasebiyledir. Yani onlar meşhûd^un bih olan اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ sözünde kâzib değiller, lâkin ona vâki'de inanmadıkları hâlde inanmış gibi iman davası ibraz etmekte ve şehadetleri yok iken نَشْهَدُ diye yalan söylemelerinde ve bu suretle yalandan yemin etmelerindedir. Bir insan itikad etmediği bir şeye "itikad ediyorum" dediği zaman şüphesiz ki yalan söylemiş olur. Ve bunun yalan olması o sözü mücerred itikad ve vicdânına[1] muhalif olmasından değil, haber verdiği şeyin vâki'de onun vicdânında bulunmamasındandır. Şu[2] hâlde o şeyin onun itikādından sarf-ı nazarla doğru olması onun itikad etmediği hâlde "itikad ediyorum" demesinde yalancı olmasına mâni' olmadığı gibi, burada da öyledir. İşte münafıkların sözü böyle olduğu için kizbleri bir taraftan fâide-i haberin lâzımına, bir taraftan da şehadet ve yemin mazmunlarına râci'dir. Bunların yalancılıkları ve sebebi şu suretle îzah da ediliyor: {اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً} Onlar yeminlerini bir kalkan, bir siper ittihaz ettiler. ❁ Burada yeminin tasrîhi, aşağıda gelecek olan sarih yeminlerine nazaran dahi olabilirse de şehadetin zımnında yemin bulunduğuna da işarettir. Yani şehadet getirmek ve yemin etmekle zâhiren mü'min görünüp onu kendilerine bir siper[3] edinerek dünyada mallarını, canlarını korumak istediler [5000] {فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} de bu suretle Allah yolundan i'râz ettiler ❁ kaçındılar, yan çizdiler, yahut birtakım zayıf halkı gizli gizli şaşırtıp dîn-i haktan ve Peygamber'e ittibâ'dan men' ettiler. Yani buradaki "sad" i'râz mânasına

1 H: "vicdâna".
2 B: "O".
3 M ve B: "sedd".

"sudûd"dan da veya men' mânasına "sad"dan da olabilir. İkisiyle de tefsir vârid olmuştur. {سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Ki ne fena yapıyorlardı ❁ yani öyle yeminlerini kalkan edinip de yalan dolan, sahtekârlık, münafıklıkla Allah yolundan i'râz etmeleri veya men'e kalkışmaları ne fena amel, ne kötü ahlâksızlıktır. {ذٰلِكَ} O yaptıkları fena amel ❁ o yalan şehadet ve yalan yemin ile Müslüman suretine girip de yalancılık, münafıklık ile ahlâksızlık yapmaları {بِاَنَّهُمْ} şu suretledir ki bunlar {اٰمَنُوا} imana gelmişler ❁ zâhiren ikrar ve şehadet göstererek mü'min suretine girmişler {ثُمَّ كَفَرُوا} sonra da küfre gitmişlerdir. ❁ İmanın muktezeyâtı, ahlâkī olan istikāmeti tâkip etmeyip gönüllerinde küfrü gizleyerek gizliden gizliye kâfirâne işlere girişmişlerdir. {فَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ} Onun üzerine o küfür huyu olan fena ahlâk kalblerine tab' olunmuştur {فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ} da artık anlamaz olmuşlardır. ❁ İyiyi kötüyü, hakkı bâtılı seçecek; hak dininin, ahlâkının ulviyetini anlayacak, ne yaptıklarını, nereye gittiklerini inceden inceye sezip bilecek fıkıh kābiliyeti kalmamış; kābiliyetsizlik, anlamamazlık huy olup kalmıştır. Çünkü i'tiyad, tabî'at-ı sâniye olur. Kalb alıştığı huyun gayrısına hassasiyetini zâyi' eder. Vurdum duymaz kesilir. خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/6]. [5001] {وَاِذَا رَاَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْ} Ve onları gördüğün vakit cisimleri tuhafına gider. ❁ Zâhiren bakınca giyimleri kuşanmaları, şıklıkları, irilikleri, sabahatleri ile bedenlerinin süsü ve manzarası hoşuna gider, imreneceğin tutar. {وَاِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ} Ve lakırdı ederlerse lakırdılarına kulak verirsin ❁ dillerinin fesâhati ve söyleyişlerinin selâset ve halâveti ve nâtıka-perdazlık sanatına merak ve mümareseleri hasebiyle tatlı laf ederler. Söylemeye başladıkları zaman mecliste bulunanların dinleyesi gelir. Medine münafıklarının başları olan Abdullah b. Übey ve Muğīs b. Kays ve Cedd b. Kays gibi hempâları böyle iyi vücutlu, yakışıklı, giyinmesinde kuşanmasında itina eder, talâkatlı söz söyler, dilleri ve dış yüzleri gösterişli kimseler idiler. "Yâ Resûlallah" diye söze başladıkça Resûlullah da sözlerini dinlerdi. Onlara söz söylendiği zaman ise onlar resmî bir tavır, zâhirî bir vakar vaziyetiyle dinler gibi sessizce dururlar, lâkin söz kulaklarına girmez, öyle ki

{كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ} sanki onlar huşub-i müsennede[1] (dayanmış keresteler). ❁ Mecliste[2] dayanmış ahşap ve[3] keresteler gibi dışları düzgün, endamları süzgün, hareketsizce kurulur otururlar. Lâkin içleri irfan ve şuurdan, neşv ü nemâ kābiliyetinden mahrum, metanet ve salâbetten hâlî, boş kuru tahtalara, direklere benzerler, öyle rûhsuzdurlar. İstifade edilmesi lâzım gelen sözler kulaklarına girmez, ondan istifade etmezler. Öyle cansız, yüreksizdirler ki {يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ} her sayhayı aleyhlerinde zannederler. ❁ Her işittikleri kuvvetli bir sesi mutlaka kendi aleyhlerinde sanır korkarlar, lehlerinde söyleneni bile aleyhlerinde telakkī ederek ürker kaçınmaya çalışırlar. Sertçe bir öksürükten işkillenirler, hemen hemen "pöh" [5002] denilse korkacak hâldedirler. Çünkü içleri kurtlu haindirler, hainler ise hıyanetin ucu yüreklerinde saplı olduğu için الخائِنُ خَائِفٌ meseli mısdâkınca her dem sırları fâş olunmak endişesiyle korku ve kuşku içinde bulunduklarından her şeyden nem kapar, her sesten ürkerler. Yalan söylemeye de alışkın olduklarından lehlerinde söyleneni bile yalan telakkī ederek hep aleyhlerinde mâna çıkarırlar. {هُمُ الْعَدُوُّ} Onlar hâlis hak düşmanıdırlar {فَاحْذَرْهُمْ} onun için onlardan sakın ❁ zira düşmanın en tehlikelisi gülerek sokulup sînede patlayandır.

Yaktı nice canlar o nezaketle tebessüm
Şîrin dahi kasd etmesi câna gülerektir

Bir de:

Âfât-ı bâtıniyedir aslı musîbetin

{قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ} Onları Allah çarpsın ❁ yani onlar böyle duaya müstahiktirler. Bu cümle şöyle de terceme olunabilir: Allah'ın kılıcına uğrasınlar, yahut Allah kahredesiler {اَنّٰى يُؤْفَكُونَ} nasıl çevriliyorlar? ❁ Haktan bâtıla nasıl dönüyorlar? Bu istifham onların hâllerine taaccüb nazarını celb içindir. Yahut nereden sapıyorlar? Nereden döndürülüyorlar? Hiç Allah'tan

1 M ve B: "müsenned".
2 M ve B: "Oturdukları yerde".
3 F, M ve B -"ve".

kurtulup da kaçmak mümkin midir ki yalan dolanla sıyrılıp kurtulmak istiyorlar? {وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ} Hem onlara denildiği zaman ❁ yani hıyanetleri meydana çıkıp da kendilerine nasihat tarîkiyle {تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ} gelin Resûlullah sizin için istiğfar ediversin ❁ günahlarınızın mağfiretine dua ediversin diye söylendiği vakit {لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ} başlarını büktüler ❁ kafa [5003] tuttular, {وَرَاَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ} ve gördün ki onları kibir taslayarak yüz çevirip yan çiziyorlardı. {سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ} Onlar için istiğfar etsen de etmesen de aleyhlerinde müsâvîdir. Allah onlara asla mağfiret etmeyecektir. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ[1]} Çünkü Allah fâsıklar[2] gürûhunu doğru yola çıkarmaz ❁ bundan evvel Sûre-i Berâe'de اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ [9/80] âyeti nâzil olmuştu, Resûlullah "yetmişten ziyade istiğfar ederim" dedi, sonra da bu âyet nâzil oldu (*oraya bak*).[3]

{هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّوا} Onlardır ki "Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin ki[4] dağılsınlar" diyorlar. Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Zeyd b. Erkam radıyallâhu anh demiştir ki: "Bir gazâda idim, Abdullah b. Übeyy'i işittim ki[5] şöyle diyor: 'Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin tâ ki etrafından dağılsınlar, onun yanından döndüğümüz zaman da her hâlde daha aziz olan daha zelil olanı oradan[6] çıkaracaktır.' Ben de bunu amcama söyledim, o da Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e söylemiş, beni çağırttı, ben de anlattım. Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Abdullah b. Übey ve arkadaşlarına haber gönderip çağırttı, onlar söylemediklerine yemin ettiler, Resûlullah beni tekzib edip onları tasdik eyledi. Bundan dolayı ben öyle keder ettim ki asla öyle bir keder başıma

---

1 H, F, M ve B: "الظالمين".

2 H, F, M ve B: "zâlimler".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 397; XXIII, 400. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 186; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VI, 1854:

عن قتادة قوله: «استغفر لهم أو لا تستغفر لهم إن تستغفر لهم سبعين مرة فلن يغفر الله لهم»، فقال نبي الله: قد خيرني ربي، فلأزيدنهم على سبعين! فأنزل الله «سواء عليهم أستغفرت لهم» الآية.

4 M ve B: "tâki".

5 H -"ki".

6 H -"oradan".

gelmemişti. Gittim, evde oturdum, amcam da bana ‘kendini Resûlullah’a tekzib ettirecek, mebğuz kılacak kadar ileri gitmekten ne istedin?’ dedi, bunun üzerine Allah teâlâ اِذَا جَٓاءَكَ الْمُنَافِقُونَ’yi inzal buyurmuş, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem adam gönderip beni çağırttı ve [5004] okudu da ‘Allah teâlâ seni tasdik buyurdu yâ Zeyd’ dedi.”[1] Bundan ve Tirmizî’nin bu babdaki birinci rivayetinden anlaşıldığına göre bu sûrenin sebeb-i nüzûlü bu vak‘a olmuştur. Tirmizî’nin ikinci rivayetinde ise bu daha musarrahtır, şöyle ki: Yine Zeyd b. Erkam demiştir: “Resûlullah’ın maiyyetinde gazâ etmiştik, beraberimizde a‘râbîlerden birtakım nâs vardı. Biz suya koşardık, a‘râbîler bizi geçer ona daha önce varırlardı. Bir a‘râbî arkadaşlarını da geçti, a‘râbî önce vardı mı havuzu doldurur ve etrafına taşlar kor, üzerine de sergiyi örter, arkadaşları gelene kadar beklerdi. Ensardan bir adam bir a‘râbîye vardı, nâkasının yularını salıverip sulamak istedi, o bırakmak istemedi. Ensârî, suyun örtüsünü çekivermişti, a‘râbî de değneğini kaldırıp ensârînin başına vurdu, zedelendi. Ensârî varıp münafıkların başı Abdullah b. Übeyye’e haber verdi, onun ashâbından idi. Abdullah b. Übey öfkelendi, sonra da ‘Resûlullah’ın yanındakilere yiyecek vermeyin tâ ki etrafından dağılsınlar’ dedi, a‘râbîleri kastediyordu. Taâm sırası onlar Resûlullah’ın yanında hazır bulunuyorlardı, bu sebeple Abdullah şöyle söyledi: ‘Muhammed’in yanından dağıldıklarında Muhammed’e yemeği götürün, o beraberindekilerle yesin.’ Sonra da ashâbına dedi ki: ‘Vallahi Medine’ye dönerseniz her hâlde e‘az oradan[2] ezelli çıkaracaktır.’” Zeyd demiştir ki: “Ben Resûlullah’ın ridfi idim, Abdullah b. Übeyy’in dediğini işittim, amcama haber verdim, o da Resûlullah’a haber verdi, Resûlullah da haber gönderip Abdullah’ı çağırttı, o yemin ile[3] inkâr etti, Resûlullah da

---

1 Buhârî, Tefsîr, 63:

عن زيد بن أرقم قال: كنت في غزاة، فسمعت عبد الله بن أبي يقول: لا تنفقوا على من عند رسول الله حتى ينفضوا من حوله، ولئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل. فذكرت ذلك لعمي أو لعمر، فذكره للنبي صلى الله عليه وسلم، فدعاني فحدثته، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى عبد الله بن أبي وأصحابه، فحلفوا ما قالوا، فكذبني رسول الله صلى الله عليه وسلم وصدقه، فأصابني هم لم يصبني مثله قط، فجلست في البيت، فقال لي عمي: ما أردت إلى أن كذبك رسول الله صلى الله عليه وسلم ومقتك؟ فأنزل الله تعالى: «إذا جاءك المنافقون» فبعث إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ فقال: إن الله قد صدقك يا زيد.

2 B: “ondan”.

3 H: “ve”.

onu tasdik ve beni tekzib etti. Sonra amcam bana geldi, 'Resûlullah'ı ve Müslümanları kendine darıltmaktan ve yalancı dedirtmekten başka ne istedin?' dedi, bunun üzerine bana öyle bir hemm ü keder bastı ki kimsenin başına gelmemiştir. Derken Resûlullah ile beraber seferde yürüdüğüm bir sırada idi, merakımdan başımı bükmüş gidiyordum, Resûlullah [5005] geldi, kulağımı büktü ve yüzüme güldü. Dünyada bana bunun yerine huldü verseler bu kadar sevinmezdim. Sonra Ebû Bekir yetişti, 'sana Resûlullah ne dedi?' diye bana sordu, "bir şey söylemedi, yalnız kulağımı burdu[1] ve yüzüme güldü' dedim, 'müjde!' dedi geçti. Sonra Ömer yetişti, o da Ebû Bekir gibi söyledi. Vaktâ ki sabahı ettik, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Münâfikīn Sûresi'ni okudu."[2] Görülüyor ki bunda sûre tasrih edilmiştir. Yine Tirmizî'nin diğer bir rivayetinde denilmiştir ki: "Şu âyet nâzil oldu هُمُ الَّذٖينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّوا".[3] Anlaşılıyor ki Zeyd bu vak'ayı birçok defalar rivayet etmiştir. Maksad sûrenin nüzûlü olacaktır. Bu hususta diğer hadis kitaplarında ve tefsirlerde daha hayli tafsîlât vardır. İbn Cerîr müte'addid rivayetlerden sonra ezcümle şöyle nakleder: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem haber almıştı ki Benî Mustalik kendisine karşı Hâris b. Ebû Dırar kumandasında toplanıyorlar. Resûlullah bunların toplandığını işitince onlara doğru çıktı, nihâyet sahile doğru Kudeyd nahiyesinden Müreysî' denilen su üzerinde onlara

1 M: "bürdü".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 63:

حدثنا زيد بن أرقم قال: غزونا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان معنا أناس من الأعراب، فكنا نبتدر الماء، وكان الأعراب يسبقونا إليه، فسبق أعرابي أصحابه، فيسبق الأعرابي فيملأ الحوض ويجعل حوله حجارة ويجعل النطع عليه حتى يجيء أصحابه. قال: فأتى رجل من الأنصار أعرابيا، فأرخى زمام ناقته لتشرب فأبى أن يدعه فانتزع قباض الماء، فرفع الأعرابي خشبة فضرب بها رأس الأنصاري فشجه، فأتى عبد الله بن أبي رأس المنافقين فأخبره، وكان من أصحابه، فغضب عبد الله بن أبي، ثم قال: «لا تنفقوا على من عند رسول الله حتى ينفضوا»، يعني الأعراب وكانوا يحضرون رسول الله صلى الله عليه وسلم عند الطعام، فقال عبد الله: إذا انفضوا من عند محمد، فأتوا محمدا بالطعام، فليأكل هو ومن عنده، ثم قال لأصحابه: «لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل» قال زيد: وأنا ردف رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فسمعت عبد الله بن أبي، فأخبرت عمي، فانطلق فأخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأرسل إليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فحلف وجحد قال: فصدقه رسول الله صلى الله عليه وسلم وكذبني، قال: فجاء عمي إلي، فقال: ما أردت إلا أن مقتك رسول الله صلى الله عليه وسلم وكذبك والمسلمون، قال: فوقع علي من الهم ما لم يقع على أحد قال: فبينما أنا أسير مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في سفر قد خفقت برأسي من الهم إذ أتاني رسول الله صلى الله عليه وسلم، فعرك أذني وضحك في وجهي، فما كان يسرني أن لي بها الخلد في الدنيا، ثم إن أبا بكر لحقني فقال: ما قال لك رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قلت: ما قال لي شيئا إلا أنه عرك أذني وضحك في وجهي، فقال: أبشر. ثم لحقني عمر فقلت له مثل قولي لأبي بكر، فلما أصبحنا قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة المنافقين.

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 63/3314.

mülâkī oldu. Çarpıştılar, Allah teâlâ Benî Mustalik'i hezimete düşürdü. Onlardan vurulanlar vuruldu, oğulları ve[1] kadınları, malları ganimet alındı. Benî Kelb b. Avf b. Âmir b.[2] Leys b. Bekir'den Hişam b. Dabâbe denilen bir adam da musâb oldu. Ensardan Ubâde b. Sâmit'in takımından bir adam onu düşmandan[3] zannederek hatâen vurmuştu. Derken nâsın su almaya gelenleri de gelmiş su üzerinde idiler. Bu sırada[4] Benî Gıfar'dan Hazret-i Ömer'in atını çeken ecîri Cehcâh b. Sa'îd ile Abdullah b. Übeyy'in halîfi Cüheyneli Sinan, su üzerine müzahame edip dövüşmüşlerdi, Sinan 'yetişin ensar!' diye bağırmış, Cehcâh da 'yetişin muhâcirler!' diye bağırmıştı. Abdullah b. Übey b. Selûl bunun üzerine öfkelenmişti, yanında kavminden birtakımı vardı. Henüz genç yaşta bir taze olan Zeyd b. Erkam da [5006] içlerinde idi, Abdullah şöyle demişti: 'Öyle[5] yaptılar ha, bilâdımızda bize münâferet ettiler ve çok oldular[6]. Vallahi bizim düşmanlarımız Celâbîb-i Kureyş ile hâlimiz tıpkı[7] kāilin dediği gibi: «köpeğini besle[8] seni yesin: سَمِّنْ كَلْبَكَ يَأْكُلْكَ». Amma vallahi Medine'ye dönersek her hâlde e'az, oradan[9] o ezelli elbette çıkarır.' Sonra hâzır olan kavmine dönüp şöyle dedi: 'İşte bu sizin kendinize yaptığınız, onları memleketinize soktunuz, mallarınızı onlarla bölüştünüz. Şimdi vallahi siz ellerinizde bulunanı tutup onlardan sakınsanız onlar memleketinizden dönüp giderler.' Zeyd b. Erkam bunu işitmiş idi, gidip Resûlullah'a yetiştirdi. O esnada Resûlullah harbden fâriğ olmuştu, yanında Ömer b. Hattâb vardı. "Yâ Resûlallah! Abbâd b. Bişr'e emret onu katletsin" dedi. Resûlullah buyurdu ki: "Nasıl olur yâ Ömer! O vakit nâs «Muhammed ashâbını öldürüyor» diye laf ederler. Hayır, lâkin[10] söyle rahîl ilan edilsin.' Bu öyle bir saatte idi ki o saatte yola çıkmak

1 F, M ve B -"ve".
2 B -"Âmir b.".
3 F, M ve B: "düşman".
4 F, M ve B: "sıra".
5 F, M ve B: "Onu".
6 H -"ve çok oldular".
7 H -"tıpkı".
8 M ve B: "semizlet".
9 F, M ve B -"oradan".
10 F, M ve B: "velâkin".

Resûlullah'ın âdeti değil idi, emir üzerine halk hareket etti. Abdullah b. Übey, Zeyd b. Erkam'ın haber verdiğini işitince Resûlullah'ın huzûruna vardı, 'billâhi öyle bir şey ne söyledim ne de konuştum' diye yemin etti. Abdullah'ın kavmi içinde şerefi vardı, büyük sayılırdı. Ensar içinde ashâbından hazır bulunanlar Abdullah'tan çekinerek ve onu müdafaa ederek 'yâ Resûlallah, çocuk sözünde vehme kapılmış, adamın söylediğini belleyememiş, uydurmuş olmalı' dediler. Resûlullah müstakil kalıp yürüdüğü sıra Üseyd b. Hudayr mülâkī oldu. Nübüvvetle selam verdi, 'yâ Resûlallah! Mu'tad olmayan bir saatte yola çıktınız, bu saatte çıkmazdınız?' dedi, Resûlullah 'işitmedin mi arkadaşınız ne demiş?' buyurdu, 'hangi arkadaş yâ Resûlallah' dedi, 'Abdullah b. Übey' buyurdu. 'Ne demiş?' dedi, 'Medine'ye dönerse o e'az, oradan o ezelli çıkaracakmış diye zu'm etmiş' buyurdu. Üseyd 'o hâlde yâ Resûlallah, dilersen onu çıkarırsın, [5007] vallahi o zelil, sen azizsin' dedi, sonra da 'yâ Resûlallah!' dedi, 'ona aldırma, rıfk ile muamele et, fevallâhi Allah seni gönderdi, o sıra[1] kavmi ona taç giydirmek için boncuk diziyorlardı. O seni kendisinden melikliğini selbetmiş görür.' Sonra Resûlullah nâs ile o gün[2] akşama kadar ve gece sabaha kadar ve ertesi günün kuşluğu yürüyüş yaptı, nihâyet güneş eziyet vermeye başlamıştı, nâs ile beraber konak verdi. Halk yere dokunur dokunmaz uyuyakaldılar. Bunu böyle yapması da herkes dünkü Abdullah b. Übey lafı ile meşgul olmasınlar diye idi. Sonra yine nâs ile hareket etti, Hicaz yolunu tuttu. Nihâyet Hicaz'da Nakī'in[3] üstceğizinde bir su üzerinde kondu ki o suya nak' [4]نَقْعَاء denilir, sonra oradan hareket buyurduğunda şiddetli bir rüzgâr esmeye başlamış, halk ondan ezâlanmış, korkmuşlardı. Resûlullah 'korkmayın kâfirlerin büyüklerinden birisi öldü' buyurdu, Medine'ye geldiklerinde, Rifâ'a b. Zeyd b. Tâbut'u o gün ölmüş buldular ki Yahudîlerin büyüklerinden ve münafıkların bir sığınağı idi. İşte o vakit Abdullah b. Übey ve onunla

---

1 M ve B: "sıra".
2 H -"o gün".
3 H, F, M ve B: "Bakîın".
4 H, F, M ve B: "نقع".

beraber olup onun tavrınca giden emsâli münafıkların zikrolunduğu bu sûre nâzil oldu. Bu sûre nâzil olunca Resûlullah Zeyd b. Erkam'ın kulağını tuttu ve 'Allah bunun kulağına vefâ verdi' buyurdu. Abdullah b. Übeyy'in oğlu Abdullah'a da babasının hâli mâlum oldu, Abdullah b. Abdullah -ki hâlis mü'min idi- Resûlullah'ın huzûruna geldi, 'yâ Resûlallah! İşittim ki Abdullah b. Übeyy'i size vâsıl olan sözünden dolayı katletmeyi[1] irade buyurmuşsunuz, şayet yapacaksan bana emret ben onun başını sana getireyim. Fevallâhi[2] bütün Hazrec bilir ki içlerinde babasına benden daha ziyade hayırhah, hürmetkâr olan yoktur. Korkarım ki benden başka birisine emredersiniz, o babamı katleder, benim nefsim de babamın kātilini halk içinde gezerken görmeye tahammül edemez, tutar vururum, bir mü'mini bir kâfire bedel öldürmüş olur bu sebeple [5008] ateşe girerim' dedi. Resûlullah 'hayır. Biz ona rıfk ile muamele ederiz, beraberimizde bulunduğu müddetçe iyilikle sohbet ederiz' buyurdu. O günden sonra her ne yapsa kavmi ona itâb ederler ve tutarlar, azarlarlar ve tehdit ederlerdi. O vakit Resûlullah bunu işittikçe[3] Hazret-i Ömer'e 'yâ Ömer! Görüyor musun nasıl oldu, senin dediğin zaman katletseydim onun için nice burunlar güldürerdi; o gün sana vur desem vururdun değil mi?' buyurdu, Hazret-i Ömer de 'elbette Resûlullah'ın emri benim emrimden çok büyük, çok bereketli' derdi."[4]

---

1 H: "katletmek".
2 B: "Fi'l-vâki'".
3 H: "işitince".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 406-407:
حدثنا ابن حميد قال: ثنا سلمة وعلي بن مجاهد عن محمد بن إسحاق عن عاصم بن عمر بن قتادة عن عبد الله بن أبي بكر وعن محمد بن يحيى بن حبان قال: كل قد حدثني بعض حديث بني المصطلق، قالوا: بلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم أن بني المصطلق يجمعون له وقائدهم الحارث بن أبي ضرار أبو جويرية بنت الحارث زوج النبي صلى الله عليه وسلم؛ فلما سمع بهم رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج إليهم حتى لقيهم على ماء من مياههم يقال له المريسيع من ناحية قديد إلى الساحل، فتزاحف الناس فاقتتلوا، فهزم الله بني المصطلق، وقتل من قتل منهم، ونفل رسول الله صلى الله عليه وسلم أبناءهم ونساءهم وأموالهم، فأفاءهم الله عليه، وقد أصيب رجل من بني كلب بن عوف بن عامر بن ليث بن بكر، يقال له هشام بن صبابة أصابه رجل من الأنصار من رهط عبادة بن الصامت، وهو يرى أنه من العدو، فقتله خطأ، فبينا الناس على ذلك الماء وردت واردة الناس ومع عمر بن الخطاب أجير له من بني غفار يقال له جهجاه بن سعيد يقود له فرسه، فازدحم جهجاه وسنان الجهني حليف بني عوف بن الخزرج على الماء فاقتتلا فصرخ الجهني: يا معشر الأنصار وصرخ جهجاه: يا معشر المهاجرين، فغضب عبد الله بن أبي بن سلول، وعنده رهط من قومه فيهم زيد بن أرقم، غلام حديث السن، فقال: قد فعلوها؟ قد نافرونا وكاثرونا في بلادنا، والله ما أعدنا وجلابيب قريش هذه إلا كما قال القائل: «سمن كلبك يأكلك»، أما والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل؛ ثم أقبل على من حضر من قومه، فقال: هذا ما فعلتم بأنفسكم أحللتموهم بلادكم، وقاسمتموهم أموالكم، أما والله لو أمسكتم عنهم ما بأيديكم لتحولوا إلى غير بلادكم؛ فسمع ذلك زيد بن أرقم فمشى به إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذلك عند فراغ رسول الله صلى الله عليه وسلم من غزوه، فأخبر الخبر وعنده عمر بن الخطاب فقال: يا رسول الله مر به عباد بن بشر بن وقش فليقتله، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «فكيف يا عمر إذا تحدث الناس أن محمدا يقتل

Tefsîr-i Keşşâf'ta da nakleder ki: "Abdullah b. Übeyy'in bu vechile kizbi tebeyyün edince kendisine 'senin hakkında şiddetli âyetler nâzil oldu, hemen Resûlullah'a git senin için istiğfar ediversin' denilmişti, fakat o başını bükmüş, sonra da 'bana iman etmemi emrettiniz iman ettim, malımın zekâtını vermemi emrettiniz zekât verdim, artık Muhammed'e secde etmemden başka kalmadı' demişti. Bunun üzerine de[1] وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ nâzil oldu. Ondan sonra da çok yaşamadı, birkaç gün içinde[2] hastalandı öldü."[3]

Münâfikīnin "Resûlullah" tâbir etmeleri de اِتَّخَذُوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً mazmûnunca zâhirdeki şehadetlerini korumak için siperdir. "**İnfıdâd**" sökülüp dağılmaktır. Ensar, Peygamber'e ve muhâcirîne yardım ettikleri için münafıklar bütün ensar kendilerinden imiş ve onlar nafaka vermezse Peygamber'in yanındakiler dağılıverecekmiş gibi farzederek öyle diyorlar

---

أصحابه، لا ولكن أذن بالرحيل»، وذلك في ساعة لم يكن رسول الله صلى الله عليه وسلم يرتحل فيها، فارتحل الناس، وقد مشى عبد الله بن أبي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم حين بلغه أن زيد بن أرقم قد بلغه ما سمع منه، فحلف بالله ما قلت ما قال، ولا تكلمت به؛ وكان عبد الله بن أبي في قومه شريفا عظيما، فقال من حضر رسول الله صلى الله عليه وسلم من أصحابه من الأنصار: يا رسول الله عسى أن يكون الغلام أوهم في حديثه، ولم يحفظ ما قال الرجل، حدبا على عبد الله بن أبي ودفعا عنه؛ فلما استقل رسول الله صلى الله عليه وسلم وسار، لقيه أسيد بن حضير، فحياه بتحية النبوة وسلم عليه، ثم قال: يا رسول الله لقد رحت في ساعة منكرة ما كنت تروح فيها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أو ما بلغك ما قال صاحبكم؟» قال: فأي صاحب يا رسول الله؟ قال: «عبد الله بن أبي»، قال: وما قال؟ قال: «زعم أنه إن رجع إلى المدينة أخرج الأعز منها الأذل»؛ قال أسيد: فأنت والله يا رسول الله تخرجه إن شئت، هو والله الذليل وأنت العزيز؛ ثم قال: يا رسول الله ارفق به، فو الله لقد جاء الله بك وإن قومه لينظمون له الخرز ليتوجوه، فإنه ليرى أنك قد استلبته ملكا، ثم مشى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالناس يومهم ذلك حتى أمسى، وليلتهم حتى أصبح، وصدر يومهم ذلك حتى آذتهم الشمس، ثم نزل بالناس، فلم يكن إلا أن وجدوا مس الأرض وقعوا نياما، وإنما فعل ذلك ليشغل الناس عن الحديث الذي كان بالأمس من حديث عبد الله بن أبي. ثم راح بالناس وسلك الحجاز حتى نزل على ماء بالحجاز فويق النقيع، يقال له نقعاء؛ فلما راح رسول الله صلى الله عليه وسلم هبت على الناس ريح شديدة آذتهم وتخوفوها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تخافوا فإنما هبت لموت عظيم من عظماء الكفار»؛ فلما قدموا المدينة وجدوا رفاعة بن زيد بن التابوت أحد بني قينقاع وكان من عظماء يهود، وكهفا للمنافقين قد مات ذلك اليوم، فنزلت السورة التي ذكر الله فيها المنافقين في عبد الله بن أبي بن سلول ومن كان معه على مثل أمره، فقال: «إذا جاءك المنافقون» فلما نزلت هذه السورة أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بأذن زيد فقال: «هذا الذي أوفى الله بأذنه»، وبلغ عبد الله بن عبد الله بن أبي الذي كان من أبيه.

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، قال: ثني محمد بن إسحاق، عن عاصم بن عمر بن قتادة «أن عبد الله بن عبد الله بن أبي أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله إنه بلغني أنك تريد قتل عبد الله بن أبي فيما بلغك عنه، فإن كنت فاعلا فمرني به فأنا أحمل إليك رأسه، فوالله لقد علمت الخزرج ما كان فيها رجل أبر بوالده مني، وإني أخشى أن تأمر به غيره فيقتله، فلا تدعني نفسي أن أنظر إلى قاتل عبد الله بن أبي يمشي في الناس فأقتله، فأقتل مؤمنا بكافر فأدخل النار؛ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «بل نرفق به ونحسن صحبته ما بقي معنا»، وجعل بعد ذلك اليوم إذا أحدث الحدث كان قومه هم الذين يعاتبونه، ويأخذونه ويعنفونه ويتوعدونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعمر بن الخطاب حين بلغه ذلك عنهم من شأنهم: «كيف ترى يا عمر، أما والله لو قتلته يوم أمرتني بقتله لأرعدت له آنف، لو أمرتها اليوم بقتله لقتلته»؛ قال: فقال عمر: قد والله علمت لأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم أعظم بركة من أمري.

1 F, M ve B -"de".

2 H -"birkaç gün içinde".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 543. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 399:

فلما بان كذب عبد الله قيل له: قد نزلت فيك آي شداد، فاذهب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم يستغفر لك، فلوى رأسه ثم قال: أمرتموني أن أؤمن فآمنت، وأمرتموني أن أزكى مالى فزكيت، فما بقي إلا أن أسجد لمحمد، فنزلت «وَإِذا قِيلَ لَهُمْ تَعالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ» ولم يلبث إلا أياما قلائل حتى اشتكى ومات.

ve derler. {وَلِلّٰهِ خَزَٓائِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır. ❁ Bütün erzak hazineleri O'nundur. Rızık O'na aittir. O dilediğine verir dilediğine kısar, onlar vermemekle rızık kesilmiş olmaz, Allah verecek olunca onlar vermemek yapamaz {وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ} velâkin münafıklar anlamazlar. ❁ Allah'a [5009] cehaletlerinden dolayı şuûnât-ı ilâhiyeyi anlamazlar da öyle kâfirâne sözler söylerler. {يَقُولُونَ} Diyorlar ki {لَئِنْ رَجَعْنَٓا اِلَى الْمَدِينَةِ} vallahi Medine'ye bir dönersek ❁ gazâdan avdet edersek {لَيُخْرِجَنَّ الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّ} her hâlde e'az, yani izzeti, kuvvet ve haysiyeti ziyade olan oradan ezelli, yani pek zayıf ve zebun olan alçağı mutlaka çıkaracaktır. ❁ Münafıklar böyle demekle de kendilerini e'az farzederek Peygamber'e ve mü'minlere karşı gayz püskürüyorlar. {وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir. ❁ Kuvvet, hakīkī gālibiyet, haysiyet Allah'ın ve O'nun i'zâz eylediği kimselerindir ki onlar da Allah'ın Resûlü ve hâlis mü'minlerdir. Münafıkların izzeti yoktur, izzetleri olsaydı nifâka, yalancılığa tenezzül etmezler, dünya hayâtı için sonunda Hakk'ın huzûrunda yüzlerini kara çıkartacak olan o ahlâksızlıkları, alçaklıkları irtikâb eylemezlerdi. Binâen'aleyh ezell kendileridir. {وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin münafıklar bilmezler ❁ izzet nedir, zillet nedir; e'az ve ezell kimdir bilmezler de öyle hezeyanlar[1] ederler. Kibri izzet, izzeti kibir sanırlar.

Bundan dolayı ulemâ demişlerdir ki izzet kibrin gayrıdır. Ebû Hafs Sühreverdî bunu şöyle tasrih eylemiştir: "İzzet kibrin gayrıdır. Çünkü izzet, insanın kendi nefsinin hakikatini tanıması ve onu acele kısmetler için hakārete[2] düşürmeyip kerîm ve kıymetli tutmasıdır. Nitekim kibir insanın kendini bilmemesi ve onu mevki'inin fevkinde tutmasıdır. İzzetin zıddı zillet, kibrin zıddı tevazûdur."[3]

---

1 H: "hezeyan".
2 B: "harekete".
3 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XV, 439; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 311. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 549:

قال شيخنا شيخ الإسلام أبو حفص السهروردي قدس سره: العزة غير الكبر، لأن العزة معرفة الإنسان لحقيقة نفسه، وإكرامها أن لا يضعها لأقسام عاجلة، كما أن الكبر جهل الإنسان بنفسه وإنزالها فوق منزلتها، فالعزة ضد الذلة، كما أن الكبر ضد التواضع.

Râgıb da "izzet"i şöyle târif etmiştir: "İnsanın mağlup edilmesine mâni' olan hâlet ki Arabın şu kavillerinden me'huzdur: أَرْضٌ عَزَازٌ أَيْ صُلْبَةٌ yani katı yer ve تَعَزَّزَ اللَّحْمُ أَيْ إِشْتَدَّ [5010] yani et serteldi. Şu hâlde 'izzet' keenne vusûlü zor olan yer, 'izâz' da katı ve sert bir yerde olmak meâlindedir. Bazı kere de mezmum olan inat ve hamiyyet-i câhiliye mânasına istiare olunur"[1] ki kâfirlerin iddia ettikleri izzet bu mânayadır. Bu âyette "izzet" kuvvet ve galebe mânasıyla tefsir olunmak şâyi'dir. Ma'amâfîh mağlûbiyete mâni' olan hâlet mânası da murad olunabilir. Çünkü Allah'ta ve Resûlünde ve mü'minlerde bu mâna da vech-i lâyıkıyla[2] sâbittir.[3] Görülüyor ki bu âyette mü'minler, yani nifak âsârından berî olan hâlis mü'minler izzet şerefiyle mümtaz kılınmışlardır. Çünkü hâlis mü'min fâni şeylere zebun olmaz, Allah'tan başkasına secde etmez. Bundan dolayı sâlihâttan bir kadın pejmürde bir hâlde idi, şöyle demişti: "Sen İslâm üzere değil misin? İşte o, o izzettir ki beraberinde zillet yoktur ve o servettir ki beraberinde fakr yoktur."[4] Naklolunur ki Hasan b. Ali (alâ Resûlillah ve aleyhime's-salâtü vesselâm) Hazretleri'ne bir adam: "Nâs sende biraz tîh, yani kibir var diye zu'mediyorlar" demişti, cevâben "o tîh değil, velâkin izzettir" demiş, bu âyeti okumuştu.[5]

Bunlar tefhim olunduktan sonra mü'minlere asıl izzet rûhu olan iki emir telkin olunmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 563-564:

العزة: حالة مانعة للإنسان من أن يغلب. من قولهم: أرض عزاز. أي: صلبة. قال تعالى: «أيبتغون عندهم العزة فإن العزة لله جميعا» (النساء ٤/١٣٩). وتعزز اللحم: اشتد وعز، كأنه حصل في عزاز يصعب الوصول إليه، كقولهم: تظلف أي: حصل في ظلف من الأرض، والعزيز: الذي يقهر ولا يقهر... وقد تستعار العزة للحمية والأنفة المذمومة، وذلك في قوله: «أخذته العزة بالإثم» (البقرة ٢/٢٠٦).

2 H ve F: "bu mâna da".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 311:

وهي بهذا المعنى تثبت للكفرة، وتفسيرها بالقوة والغلبة كما سمعت شائع ولك أن تريد بها هنا الحالة المانعة من المغلوبية فإنها أيضا ثابتة لله تعالى ولرسوله صلّى الله تعالى عليه وسلم وللمؤمنين على الوجه اللائق بكل.

4 B -"ve o servettir ki beraberinde fakr yoktur".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 543; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XV, 439:

وعن بعض الصالحات –وكانت في هيئة رثة–: ألست على الإسلام؛ وهو العز الذي لا ذل معه؛ والغنى الذي لا فقر معه! وعن الحسن بن علي رضي الله عنهما أن رجلا قال له: إن الناس يزعمون أن فيك تيها؛ قال: ليس بتيه، ولكنه عزة، وتلا وهذه الآية.

﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ
فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٩﴾ وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ
رَبِّ لَوْلَٓا اَخَّرْتَنٖٓي اِلٰٓى اَجَلٍ قَرٖيبٍۙ فَاَصَّدَّقَ وَاَكُنْ مِنَ الصَّالِحٖينَ ﴿١٠﴾ وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ
نَفْسًا اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهَاۜ وَاللّٰهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١١﴾

[5011] Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sizleri ne mallarınız ne evlâdlarınız Allah'ın zikrinden alıkoymasın ve her kim öyle yaparsa işte onlar hüsrâna düşenlerdir (9). Ve sizlere merzuk kıldığımız şeylerden infak yapın, her birinize ölüm gelmezden evvel ki sonra "yâ Rabbi! Beni yakın bir ecele kadar tehir eylesen de sadaka versem ve sâlihînden olsam" der (10). Hâlbuki Allah bir nefsi eceli geldiği zaman asla tehir buyurmaz ve her ne yaparsanız Allah habîrdir (11).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Yani o izzet kendisinin olan Allah'a ve Resûlüne hâlisâne iman etmiş olup da Allah yanında mü'minlere mahsus bulunan ilâhî izzete ermek isteyen mü'minler {لَا تُلْهِكُمْ} sizleri ilhâ etmesin ❁ iğfal edip alıkoymasın, eğlemesin, oyalamasın {اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ} ne mallarınız ne de evlâdlarınız. ❁ Yani dünya şuğüllerinin en mübremi olan mal ve evlâd işleri, onların bakımı, derdi, zevki bile alıkoymasın. Zira Sûre-i Hadîd'de geçtiği üzere dünyâ hayat lehv ü la'ib, zînet, tefâhur, mal ve evlâdda tekâsürden ibarettir. Bunların en mübremi, en ciddisi de mal ve evlâd ve iyâl kaygısı ve zevkidir. İşte lehv ü la'ib şöyle dursun zînet ve tefâhurun medârı olan mal ve evlâd[1] bile sizi oyalayıp da alıkoymasın. Bunlarla hiç meşgul olmayın değil, fakat bunlar sizi asıl izzetin rûhu olan {عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ} zikrullahtan alıkoymasın ❁ Allah'ı ve Allah için iş yapmayı unutturmasın. "**Zikrullah**" Allah düşüncesi, Allah anımı ki müfessirînin beyânına göre burada murad Allah'ı zikr ü ta'zîm için yapılan namaz gibi ibadetlerle

1 B -"ve iyâl kaygısı ve zevkidir. İşte lehv ü la'ib şöyle dursun zînet ve tefâhurun medârı olan mal ve evlâd".

onun semeresi olarak Allah mahabbetiyle yapılan ubûdiyetlerdir. [5012] Hak mâbud Allah teâlâ'yı ve O'nun esmâ ve sıfâtı, evâmir ve nevâhîsi, sevab ve ikābı ile ahkâm-ı izzetini düşündürüp andıran, rızâsına vesile olan ferâiz ve nevâfil ibadetlerden, cuma ve cemaatten; namaz, oruç, zekât, hac, cihad, kırâat-i Kur'an, va'z u nasihat, tehlil, tesbih, tahmid gibi sırf Allah'a tekarrub için yapılan ve dâimâ Allah'ı andırıp Allah için Allah'a lâyık güzel işler düşündürmeye alıştıran tâatlerden gaflet ettirmesin. {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} Ve her kim öyle yaparsa ❁ yani mal ve evlâd ile uğraşacağım diye Allah düşüncesinden gaflet ederse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} işte onlar hüsrâna düşenlerdir. ❁ Çok ziyan etmiş, bâkīyi fânîye değişmiş, sonunda bâkiyât izzetinden mahrum kalmış kimselerdir. Mal ve evlâd, dünyâ hayat gider, Allah yanında onlara zillet ve hüsrandan başka bir şey kalmaz. Çünkü اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا'dır [el-Kehf 18/46]. Onun için Allah'ı unutmayın {وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ} ve size merzuk kıldığımız şeylerden infak edin. ❁ Burada mü'minleri izzete erdirmek için[1] siyâkında iki haslet gösteriliyor. Birisi zikrullahtan gaflet etmemek, birisi de infak. Bunların birincisi Sûre-i Cum'a'da ihtar olunan rûhu teyid, ikincisi de onun fiilî semeresini temin ile[2] yevm-i tegābün olan yevm-i ba'se i'dâddır. Bu iki emir, Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere Tirmizî ve sâirenin rivayet ettikleri Mele-i A'lâ'nın ihtısâmı[3] hadîsindeki keffârât ve derecât mazmunlarını hatırlatır. Zira o hadis ile anlatılmıştır ki en yüksek cemiyet olan melâikenin bütün münakaşaları iki şey üzerinedir. Birisi keffârât, birisi de derecâttır. Mâlum ki keffârât kusurları örten, günahların mağfiretine vesile olan güzel amellerdir. Derecât da Allah indinde dereceleri yükselten büyük amellerdir. Keffârât şöyle hulasa edilmiştir: Ayakların hasenâta, bir rivayette cemaate gitmesi, namazlardan sonra mescidlerde cülûs, kerih hâllerden [5013] güzel abdest alıp temizlenmek. Derecât da şöyle: İt'âm-ı ta'âm, neşr-i selâm, herkes uyurken salâta kıyâm. Bundan sonra

1 B -"için".
2 F, M ve B -"ile".
3 H ve F: "ihtisâsı".

Hak teâlâ Resûlüne buyurmuştur ki: Yâ Muhammed, dile ve şöyle söyle: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَتَرْكَ الْمُنْكَرَاتِ وَحُبَّ الْمَسَاكِينِ وَأَنْ تَغْفِرَ لِي وَتَرْحَمَنِي، وَإِذَا أَرَدْتَ فِتْنَةَ قَوْمٍ فَتَوَفَّنِي غَيْرَ مَفْتُونٍ، أَسْأَلُكَ حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ يُحِبُّكَ وَحُبَّ عَمَلٍ يُقَرِّبُ إِلَى حُبِّكَ "Allah'ım! Ben senden hayırlar işlemeyi, münkerâtı işlememeyi ve fukarâyı sevmeyi ve bana mağfiret ve rahmet buyurmanı dilerim. Bir kavme fitne murad ettiğin vakit de beni fitneye düşürmeksizin al. Senden sevgini ve Seni sevenleri sevmeyi ve Senin mahabbetine yaklaştıran ameli[1] sevmeyi dilerim." Resûlullah buyurmuştur ki: "Bu haktır, bunu ders edin belleyin."[2] Demek ki bütün güzel ameller Allah sevgisiyle yapılan işlerdir. Ve bunların bir kısmı keffârât, bir kısmı da derecâttır. Keffârâtın başında abdeste, namaza, cemaate devam ile hasenâta doğru yürümek, derecâtın başında da it'âm-ı ta'âm yani infak ile cemaatteki muhtaçları doyurmak[3], âlemde ifşâ-yı selâm ile neşr-i selâmet etmek ve herkesin uyuduğu gâfil olduğu gece demlerinde kalkıp namaz kılmak vardır. Allah hem evvel hem âhir olduğu için demek ki zikrullâhın en mühimi olan namaz da hem keffârâtın başında hem derecâtın müntehâsındadır. Fakat insan ne kadar namaz kılarsa kılsın zekât ve sadaka vermedikçe, yani Allah için infak yapmadıkça izzet tecelliyâtından efendilik derecesine yükselemeyecektir. Onun için "zekât İslâm'ın kantarasıdır"[4] buyurulmasının mânası derecâta yükselmek için köprü ve geçit mesabesinde olduğunu anlatmaktır[5]. Ma'amâfîh ferâizin

---

1 B: "a'mâli".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 38. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 243; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 708: عن معاذ بن جبل قال: احتبس عنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات غداة من صلاة الصبح حتى كدنا نتراءى عين الشمس، فخرج سريعا فثوب بالصلاة، فصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وتجوز في صلاته، فلما سلم دعا بصوته، فقال لنا: على مصافكم كما أنتم. ثم انفتل إلينا، فقال: أما إني سأحدثكم ما حبسني عنكم الغداة، إني قمت من الليل، فتوضأت فصليت ما قدر لي، فنعست في صلاتي فاستثقلت، فإذا أنا بربي تبارك وتعالى في أحسن صورة، فقال: يا محمد، قلت لبيك رب، قال: فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت: لا أدري رب، قالها ثلاثا، قال: فرأيته وضع كفه بين كتفي حتى وجدت برد أنامله بين ثديي، فتجلى لي كل شيء وعرفت، فقال: يا محمد، قلت لبيك رب، قال: فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت: في الكفارات، قال: ما هن؟ قلت: مشي الأقدام إلى الجماعات، والجلوس في المساجد بعد الصلوات، وإسباغ الوضوء في المكروهات. قال: ثم فيم؟ قلت: إطعام الطعام، ولين الكلام، والصلاة بالليل والناس نيام، قال: سل، قلت: اللّهم إني أسألك فعل الخيرات، وترك المنكرات، وحب المساكين، وأن تغفر لي وترحمني، وإذا أردت فتنة في قوم فتوفني غير مفتون، وأسألك حبك وحب من يحبك، وحب عمل يقرب إلى حبك. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنها حق، فادرسوها ثم تعلموها.

3 B: "korumak".

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 149; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 430; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VIII, 380: عن قتادة ، في قوله تعالى: «الذين لا يؤتون الزكاة» (فصلت ٤١/٧) قال: كان يقال: الزكاة قنطرة الإسلام فمن قطعها برئ ، ونجا، ومن لم يقطعها هلك.

5 M ve B: "anlamaktır".

sevâbı çok olmakla beraber onlar bir borç olduğu için Allah'a tekarrub en ziyade nevâfil ile olacağından infakta da asıl derecâtı kazandıran, borçlarını ödedikten sonra fî-sebîlillah verilen nevâfil-i sadakāt ve i'ânâttadır[1]. Onun için bu âyette de anlaşılıyor ki mü'minler yalnız mal ve evlâdlarıyla uğraşmamalı, çalışıp Allah'ın verdiğinden fî-sebîlillah infak edip [5014] ölmezden evvel efendilik derecesine[2] yükselmek üzere gayret etmeli, Allah'a öyle bir yüzle gitmelidir.

Fi'l-hakīka asıl izzet yemekte değil, yedirmektedir. Kendileri patlayasıya yiyip de Allah için yedirmekten, vergi vermekten kaçınan, yanıbaşındaki komşusunun, cemaatindeki muhtaçların ihtiyâcını düşünmeyen harîsler insanlıkla alâkası yok hâsirûndan başka bir şey değillerdir. Böylelerin yüzündendir ki sedler yıkılır, Ye'cûc ve Me'cûc arzı tahrip eder. Bugün[3] dünyada cem'iyyet-i beşeriyeyi en ziyade yoran, boğuşturup çarpıştıran komünizm faşizm[4] kavgalarının[5] kökü de bu infak meselesidir. Mele'-i esfelin, yani en alçak cemiyetlerin muhâsamât ve mücâdelâtı hep yemek davası üzerinde dolaşır. Onlar hep başkalarının kazancından yemek isterler. Güçleri yeterse cebr ü zulm ile yahut hırsızlıkla almaya çalışırlar, olmazsa dilencilik zilletini âdet edinirler. Bütün bunlar "ben yiyeyim sen yeme" diye kavga ederler. Yükseklerin, yüksek cemiyetlerin münakaşaları ise yedirmek, infak etmek ve muhtaç olanların ihtiyaçlarına yetişerek Allah'a kullukta yükselmek yarışı üzerinde dolaşır. Bunlar bir taraftan çirkinlikleri, ayıpları, günahları örtüp eksiklikleri tamamlamak, bir taraftan da ihtiyâcı olanlara muhtaç oldukları şeyleri birbirinden daha iyi, daha nâfi' bir surette yetiştirmek ve bu suretle nezd-i ilâhîde derecâta ermek için mübahase, münakaşa, müsabaka ederler. İşte Mele'-i A'lâ'nın ihtısâmı[6] böyle keffârât ve derecâttadır. Hilkatte mütemadiyen pisliklerin temizlenip durması,

---

1 B -"i'ânâttır".
2 B: "edercesine".
3 M ve B -"Bugün".
4 M ve B -"komünizm faşizm".
5 M ve B: "kavgaların".
6 H: "ihtisâsı".

yaraların iyileşmesi, havâyic ve erzâkın en hurde uzviyetlere kadar yetiştirilip tevzî‘ olunması bütün melâikenin o[1] evâmir-i ilâhiyeyi infaz husussundaki mesâî[2] ve müsabakalarıyla alâkadardır. Allah teâlâ dîn-i İslâm ile mü'min kullarını da böyle melekût izzetine yükseltmek için bu sûrenin âhirinde de Allah'ın zikrinden gaflet etmeyip infak eylemeyi emir buyurmuştur. Şüphe yok ki infak ile emir onun [5015] mütevakkıf olduğu esbâbın kesbi ile de emirdir. Ve bu maksadla kesb yalnız evlâd u iyâl endişesiyle kesbden çok yüksek bir himmettir. Böyle bir himmet ile me'mur olan mü'min ise pek ziyade muztar olmadıkça tese''ül zilletini irtikâbdan elbette uzaktır. Nitekim öyle muztar olan fukarâ-yı müslimîn hakkında يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْۚ لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا [el-Bakara 2/273] buyurulmuştur. Şu hâlde menhî olan mal kazanmak ve mal ve evlâd tedbir ve terbiyesiyle müstefid olmak değil, mal ve evlâd endişesiyle Allah'ı unutmak, Allah için infâkı düşünmemektir. Ancak mü'min olan kimse kazanmış olduğu malı da sırf kendinin ve kendi marifet ve iktidârının semeresi bilmeyip Allah'ın kendine merzuk kıldığı bir atıyye-i ilâhiye telakkī etmesi ve o suretle Allah yolunda fedâkârlık etmekten çekinmemesi lüzûmuna tenbih için de وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ buyurulmuştur.

Mü'minlerin bu infak meziyetinden hepsi اَلَّذٖينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [Âl-i İmrân 3/134] ve اَلَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً [el-Bakara 2/274] medîhalarına mazhar olanlar gibi a‘zamî surette olmasa bile asgarî surette olsun nasîbedâr olmaya çalışmaları lüzûmuna ihtar için de buyuruluyor ki: {مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} Her birinize ölüm gelmezden {فَيَقُولَ} gelip de şöyle demezden evvel {رَبِّ لَوْلَٓا اَخَّرْتَنٖى اِلٰى اَجَلٍ قَرٖيبٍ} yâ Rab! Ne olur beni yakın bir ecele kadar tehir etsen[3] ❁ çok değil biraz müddet daha ömür versen {فَاَصَّدَّقَ وَاَكُنْ مِنَ الصَّالِحٖينَ} de ben sadaka vermeye çalışsam ve sâlih kullarından olsam. ❁ İşte infak yapmayıp sadaka vermeyen her kimse kendisine ölüm geldiği, emâreleri zâhir olup

---

1 M ve B -"o".
2 M ve B: "mesaısi".
3 F, M ve B +"çok değil biraz müddet tehir etsen".

öleceğini anladığı demde böyle diyecek, Allah'a giderken o salâh izzet ve nimetinden mahrum olarak gittiğine hasret çekecektir. Onun için o dem gelmezden evvel mümkin olduğu kadar rızıklarınızdan [5016] keserek infak edin de o gün o hasret ve hüsrânı çekmeyin. Çünkü o zaman ne kadar nedamet ve dua edilirse edilsin {وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْساً اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهَا} Allah bir nefsi eceli geldiği vakit de asla tehir etmez. ❁ Binâen'aleyh o zaman o duanın fâidesi olmaz. {وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Her ne de yaparsanız Allah habîrdir. ❁ Binâen'aleyh Allah'ın zikrinden gaflet etmeyip Allah için infak edenlerin de yaptıklarını bilir, mükâfatlarını verir. Allah'ı unutup da dünyaya dalanların da yaptıklarını bilir, cezâlarını verir. Bu da kâr ve zarar günü olan hesab ve tegābün günü belli olacaktır. Onun için bu sûreyi de Sûre-i Tegābün tâkip edecektir.

[5017]

سورة التغابن مدنية وهى ثمانى عشرة اية

TEGĀBÜN SÛRESİ

Buna Tegābün Sûresi denilir. Medenîdir.

Âyetleri: On sekizdir[1].

Kelimeleri: Dört yüz yirmi birdir.[2]

Harfleri: Bin yetmiştir.

Fâsılası: من د ر harfleridir.

Bu sûre, Sûre-i Hadîd ve Mücâdele'den beri gelen sûrelerin bir gayesi ve bundan sonrakilerin de Sûre-i Mülk'e doğru bir mukaddimesi gibidir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ
﴿١﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٢﴾ خَلَقَ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْۚ وَاِلَيْهِ الْمَصٖيرُ ﴿٣﴾ يَعْلَمُ مَا فِى
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٤﴾ اَلَمْ
يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُۘ فَذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُ
كَانَتْ تَأْتٖيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُٓوا اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَاۘ فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ
غَنِىٌّ حَمٖيدٌ ﴿٦﴾ زَعَمَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اَنْ لَنْ يُبْعَثُواۜ قُلْ بَلٰى وَرَبّٖى لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا
عَمِلْتُمْۜ وَذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌ ﴿٧﴾ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالنُّورِ الَّذٖٓى اَنْزَلْنَاۜ وَاللّٰهُ بِمَا

1 H, F, M (ilk baskı) ve B: "dokuzdur".
2 H ve F -"Dört yüz yirmi birdir".

تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٨﴾ يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ
صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَدًاۜ
ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿٩﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ خَالِد۪ينَ
ف۪يهَاۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٠﴾

[5018] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih eder Allah'a göklerde ve yerdeki; mülk O'nun, hamd O'nun ve O[1] her şeye kadîrdir (1). O'dur sizi yaratan, öyle iken içinizden kimi kâfir, kimi mü'min; bununla beraber Allah her ne yaparsanız görür (2). O ki gökleri ve yeri hak ile [5019] *yarattı ve size suret verdi, suretlerinizi güzel de yaptı, nihâyet gidiş de O'nadır (3). O göklerde ve yerde ne varsa bilir ve sizler her ne sır tutar ve her ne açıklarsanız hepsini bilir[2] ve Allah bütün sînelerin künhünü bilir (4). Bundan evvel küfredenlerin haberi gelmedi mi size? Ki[3] yaptıklarının vebâlini tattılar, daha da onlara elîm bir azab var (5). Çünkü onlara peygamberleri beyyinelerle geliyordu[4] da onlar "bizi bir beşer mi yola getirecek?" deyip küfretmişler ve aksine gitmişlerdi, Allah da müstağnî olduğunu gösterdi. Öyle ya, Allah Ganî'dir Hamîd'dir (6). Küfredenler asla ba's olunmayacaklarını zannettiler[5], de ki: "Hayır, Rabbim hakkı için muhakkak ba's olunacaksınız, sonra da muhakkak yaptıklarınız size anlatılacaktır ve o Allah'a göre kolaydır" (7). Onun için siz Allah'a ve Resûlüne ve[6] indirdiğimiz nûra iman ediniz ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (8). Sizi o dernek gününe dereceği gün ki o gün tegābün günü (kâr ve zarar günü)dür. Her kim Allah'a iman eder de yaraşıklı iş yaparsa Allah onun kabahatlerini örter de onu altından ırmaklar*

---

1 B -"O".
2 B -"ve sizler her ne sır tutar ve her ne açıklarsanız hepsini bilir".
3 H: "Eğer".
4 H ve F: "geliyorlardı".
5 F, M ve B: "zu'm ettiler".
6 F, M ve B -"ve".

akar cennetlere kor, öyle ki ebediyen onlarda kalmak üzere, işte büyük kurtuluş odur (9). Küfredip âyetlerimizi tekzib eyleyenler ise, onlar ashâb-ı nârdırlar, orada muhalled kalacaklardır, o ise ne fena varılacak yerdir (10).

{يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Yukarılarda ve aşağıda bütün mahlûkāt her zaman ve her lahza müstemirren Allah'ı tenzih eder durur. ❁ Bu sûrenin böyle tesbih ile başlaması evvelki sûrede zikrolunan izzet-i ilâhiyenin bir beyânı ve mü'minleri zikrullâha teşvîkin bir müeyyidesi ve eceli gelen bir kimseyi tehir etmemesi de kudretinde bir şâibeden dolayı değil, zât ve sıfât ve ef'âlinde her şâibeden berî ve münezzeh olarak mülk ve tasarrufunda kemâl-i izzet ve hâkimiyetinden[1] dolayı olduğuna bir tenbih siyâkında olduğu gibi, bu sûre de zikrolunacak ba's meselesine bir mukaddime demektir. Ölüm [5020] gözlerinin önünde durup duran gāfiller, kâfirler anlamaz düşünmezlerse de göklerde ve yerde her ne varsa Allah teâlâ'nın kemâl ve nezâhetini her lahza ilan edip durmakta; zerresinden ecrâmına, ecrâmından fezâsına her neye bakılsa hepsi O'nun yüksekliğine şehadet etmektedir. {لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ} Mülk O'nun, hamd O'nundur ❁ O'ndan başkasının değildir. Çünkü hepsini ibdâ' eden, hepsini tutan koruyan ve hepsinde dilediği gibi îcad ve ifnâ, imâte ve ihyâ, i'zâz ve izlâl ile tasarruf etmek hakkı[2] O'nun ve her nede olursa olsun hamd ve şükür olunmak, medh ü tâzim edilmek hakkı da O'nundur. {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ} Ve O her şeye kadîrdir. ❁ Binâen'aleyh bugün fakir ve zelil gibi görülenleri yarın kuvvetlendirip büyük büyük izzetlere erdirmeye, zengin ve kavî zannedilenleri zelil ve perişan etmeye, mes'ul olmayız zannedenleri mes'ul etmeye, uykudakileri uyandırmaya, ölüleri diriltmeye, Resûlüne vaad ettiklerini yerine getirmeye, hâsılı varları yok, yokları var etmeye kādirdir. Kudretinin âsârından bazısının beyânı: {هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ} O, o kudret sâhibidir ki sizi yaratmıştır. {فَمِنْكُمْ كَافِرٌ} sonra da içinizden kimi kâfir ❁ O'nu, O'nun kudretini ve

---

1 B: "hikmetinden".
2 M ve B +"da".

kudretinin âyât ü delâilini tanımaz, inkâr eder, tekzib eder, nankörlük eder, hakikati örter, kendi hilkatinde meknûn olan şevâhidi bile örter {وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ} kimi de mü'min ❁ O'na ve kudretine ve gönderdiklerine ve indirdiklerine inanır, fıtrattaki tecelliyâtı duyar. Şu hâlde kâfir de O'nun mahlûkudur, mü'min de onun mahlûkudur. İnsan hilkati hâlıka imanı[1] iktizâ etmekle beraber küfre de müsta'iddir, imana da müsta'iddir. Mahlûkāt içinde hepsinden farklı bir insan cinsi yaratmak, sonra da aynı cins içinde son derece [5021] mütebâyin iki zıd yaratmak şüphe yok ki hâlıkın her şeye kādir olduğuna delâlet eden âsâr-ı kudretinden bir mühim âyettir. Bu fıkranın "kâfir^en ev[2] mü'min^en" gibi hâl ve kayd veya "ba'zuküm kâfir ve ba'zuküm mü'min" gibi fasıl suretinde ifade edilmeyip de tafsil veya tefrî' ile tertîbe delâlet eyleyen فَا ile فَمِنْكُمْ diye tâlî bir cümle olarak tâkip ettirilmesi küfür ve iman dahi Allah'ın halk ve takdîri olmakla beraber insanların kesb ü iradesiyle de[3] alâkadar olarak tâlî ve terettübî bir surette yaratılmakta bulunduğuna işaretle bundan dolayı kâfirlere bir tehdîdi ifade eyler. Kādî Beyzâvî daha ziyade birinci noktaya işaretle[4] şöyle demiş: "Kâfir küfrü takdir ve üzerine hâmili tevcih olunmuş, mü'min de imanı takdir ve onun dâ'îsine[5] muvaffak kılınmıştır."[6] Ebussuud da ikinci noktaya temas ederek şöyle tefsir etmiştir: "Sizi bütün kemâlât-ı ilmiye ve ameliyenin mebâdîsini hâvî, bedî' bir hilkat ile halketmiş, bununla beraber bazınız hilkatinin muktezâsı hilâfına küfrü ihtiyar etmiş, onun kâsibi olmuş kâfir, bazınız da hilkatinin muktezâsı vechile imanı ihtiyar etmiş, onun kâsibi olmuş mü'mindir. Hâlbuki üzerinize vâcib olan hepinizin imanı ihtiyar edip halk ve îcad[7] nimetine ve ona müteferri' sâir nimetlere şükreylemek idi. Siz ise fıtratınız itibariyle buna müsta'id iken öyle yapmadınız da kiminiz

1 H: "iman".
2 B: "ve".
3 H -"de".
4 H -"işaretle".
5 B: "dâ'iyesine".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 217:
«هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كافِرٍ» مقدر كفرهٌ موجه إليه ما يحمله عليه. «وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ» مقدر إيمانه موفق لما يدعوه إليه.
7 M ve B: "iycab".

kâfir, kiminiz mü'min olarak teşa"ub ettiniz".[1] Ma'amâfîh bu teşa"ub ve teferruku Cebriyye'nin dediği gibi abdin[2] hiç kesbi olmayarak mücerred Allah'ın hilkatine nisbet etmek nasıl doğru değilse, Mutezile'nin anladığı gibi Allah'ın halk u takdîri olmaksızın sade kulların halkına nisbet etmek[3] de doğru değildir. Âyet, beyan ettiğimiz vechile iki cihetin ikisine de işareti hâvîdir. Abd b. Humeyd ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye Ebû Zer radıyallâhu anh'tan tahric eylemişlerdir. Demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve [5022] sellem buyurdu: 'Meni rahimde kırk gün meksedince ona nüfus meleği gelir, sonra o Rabb'e urûc[4] ettirilir. «Yâ Rab» der, «erkek mi dişi mi?» Allah teâlâ ne kazâ buyuracaksa buyurur, sonra «şakī mi sa'îd mi?» der, neye mülâkī olacaksa yazılır.'" Ebû Zer bu hadîsi rivayet edip Sûre-i Tegābün'ün evvelinden beş âyet وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ'e kadar okumuştur.[5] Bunun gibi daha diğer hadisler de vardır. Bunlar insanın[6] hilkati zımnında istikbaldeki mukadderâtının takdir edilmiş bulunduğunu gösterir. Fakat mâlum olduğu üzere bu mukadderâtın böyle min tarafillah bilinip takdir olunması onun bazılarının abdin kesb ü ihtiyârına merbut olmasına mâni' değildir. Abdin kesbi üzerine cereyan eden halk da وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Saffât 37/96] mısdâkınca yine Allah'ındır. Binâen'aleyh iman da makzî küfür de makzîdir. Ancak iman marzî küfür gayr-i marzîdir. Bu suretle iman ve küfrün halkı insanın iradesiyle alâkadar olan tâlî ve müterettib bir halk olduğundan فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ buyurulmuştur. Ve bunda hem Kādî'nin işaret ettiği mâna

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 233:

«هُوَ الذى خَلَقَكُمْ» خلقًا بديعًا حاويًا لجميع مبادي الكمالاتِ العلميّة والعمليّة ومع ذلك «فَمِنكُمْ كَافِرٌ» أي: فبعضكم أو فبعض منكم مختار للكفر كاسبٌ له على خلاف ما يستدعيه خلقتُه، «وَمِنكُمْ مُّؤْمِنٌ» مختار للإيمان كاسبٌ له حسبما يقتضيه خلقتُه، وكان الواجب عليكم جميعًا أن تكونوا مختارين للإيمان شاكرين لنعمة الخلق والإيجاد وما يتفرّع عليها من سائر النعم، فما فعلتم ذلك مع تمام تمكُّنكم منه، بل تشعّبتُم شُعَبًا وتفرَّقتُم فِرَقاً.

2 F, M ve B: "abdi".

3 B -"nasıl doğru değilse, Mutezile'nin anladığı gibi Allah'ın halk u takdîri olmaksızın sade kulların halkına nisbet etmek".

4 B: "rücû'".

5 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I, 355; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 416; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3358:

عن أبي ذر: إن المني إذا مكث في الرحم أربعين ليلة أتاه ملك النفوس فعرج به إلى الله تبارك وتعالى في راحته فقال: أي رب عبدك هذا أذكر أم أنثى؟ فيقضي الله ما هو قاض، ثم يقول: أي رب أشقي أم سعيد؟ فيكتب ما هو لاق بين عينيه. ثم قرأ أبو ذر من فاتحة سورة التغابن خمس آيات.

6 H ve F: "insanı".

hem de Ebussuud'un ihtiyar eylediği mâna mevcuttur. Birisi وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ [et-Tekvir 81/29][1] mazmûnuna, birisi de فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلًا [el-Müzzemmil 73/19][2] mazmûnuna nâzırdır. Küfür ve küfrandan tahzir, iman ve ihsâna teşvîki ifade eden şu tezyil de kesb nokta-i nazarını müeyyiddir: {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} Hâlbuki Allah her ne yapıyorsanız basîrdir. ❁ Gerek küfür ve küfre müteferri' ameller olsun ve gerek iman ve imana müteferri' ameller olsun, her ne yapıyorsanız hepsini görüp duruyor. İyiliği de görüyor, kötülüğü de görüyor. Siz O'nu görmezseniz de O sizi ve bütün yaptıklarınızı görüyor. O hâlde O'na karşı küfr ü küfrandan utanmaz mısınız? Utanmazsanız korkmaz mısınız? Şüphe yok ki insanlardan sâdır olan ameller içinde insanın elinde olmayan sırf ıztırârî fiiller de vardır. İnsan bunların da dünyada lezzet ve elem gibi netâicini [5023] tahammüle[3] mecbur olursa da mukaddimâtı itibariyle olsun hiç kesb ü ihtiyar ta'alluk edemeyen ıztırârî fiiller sırf cebrî olduklarından dolayı uhrevî mes'ûliyet itibariyle bunlar[4] insana muzâf değildir. لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] ve كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَه۪ينٌ [et-Tûr 52/21] âyetlerinden de anlaşıldığı üzere insana ait olan amel, insanın sa'y ü kesbiyle alâkadar olan amellerdir. Onun için burada da بِمَا تَعْمَلُونَ ile murad, gerek doğrudan doğru gerek mukaddimâtı itibariyle insanın kesbi ta'alluk edebilen ameller olmak lâzım gelir ki küfür ve iman da esbâbı olan nazar ve tefekkür itibariyle bu kabîldendir. Gerçi Allah teâlâ insanların mahal oldukları her ameli de görür. Fakat sırf vehbî veya cebrî olan fiillerde mes'ûliyet ve mükellefiyet bulunmadığından bu cümlenin ifade eylediği inzar ancak ef'âl-i ihtiyâriyeye müteveccih olur. Bu suretle mes'ûliyetin mânası da abdin ihtiyar ve iradesini Allah teâlâ infaz buyurduğu takdirde hikmet-i ilâhiyede ona müterettib olarak halkolunacak iyi veya kötü bütün netâicin ilelebed abde muzâf olması ve o suretle abdin nezd-i ilâhîde mücâzat veya mükâfat görmesidir. O hâlde

1 "Fakat O âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz."
2 "…artık dileyen Rabbine bir yol tutar."
3 M ve B: "tehammülle".
4 F, M ve B: "böyle".

“Allah yaptıklarımızı görürse ne olur?” dememelidir. Çünkü {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ} Allah teâlâ bütün gökleri ve yeri hak ile halketmiştir ❁ beyhûde ve oyuncak olarak değil. Kendisinin vasfı olan hak mefhûmunu tecellî ettiren ve eşyâ arasında terettüb ve intizam ifade edip hepsini hak gayesine doğru götüren sâbit bir irade, bir hikmet-i bâliğa ile yaratmıştır. Onun için hâlıkın[1] hakkı mahlûka, mahlûkun hakkı hâlıka isnad olunmamak bir hak olduğu gibi, bir mahlûkun hakkını diğer bir mahlûka isnad[2] etmemek de bir haktır. O hâlde bütün amelleri görüp duran Hâlık teâlâ her birine bihakkın terettüb ettirerek halkedeceği netâici mahallinin gayriye isnad etmez. Küfr ü küfrâna edeceği mücâzâtı imana, iman [5024] ve ihsâna vereceği mükâfâtı küfr[3] ü küfrâna etmez. O bütün semâvât ve Arz'ı hak ile yaratmış {وَصَوَّرَكُمْ} ve size suret vermiş ❁ bütün mahlûkāt içinde ayrıca bir şekil ve suret ile tasvir edip insan biçimine koymuş {فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ} sonra suretlerinizi güzel de yapmıştır. ❁ Ahsen-i takvîm olan en güzel biçime mazhar etmiştir. Sûre-i Haşr'da هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ [59/17] esmâ-i hüsnâsında geçtiği vechile “sûret” mahsüs olan cismânî şekil ve biçime ıtlak olunduğu gibi, ma‘kul olan mânevî hudûd ve ta‘ayyünâta da ıtlak olunur. İnsanlar da gerek beden ve kāmetin tenasübü ve gerek eşyâyı yekdiğerinden fark ve temyiz ettiren suretlerine şuur ile hak mefhûmunu idrak eyleyen rûhânî teşekkülâtı nokta-i nazarından en güzel surette yaratılmışlardır. Bu suretle kâinatın hak ile yaratılmış olan evsâfını, hasâisini kendinde hulâsa ederek hakkı bâtıldan, güzeli çirkinden, hayrı şerden, tatlıyı acıdan temyiz ve mümkin ve mukadder olduğu kadar tasarruf edip dilediğini Hâlık'tan isteyebilir. Bu vechile ömrünün hâsılına göre kendini ya daha ziyade güzelleştirir, illiyyîne yükselir, yahut da çirkinleştirir, esfel-i sâfilîne yuvarlanır. Demişlerdir ki: İnsan âlem-i ulvî ile âlem-i süflî beynini câmi‘dir. Bu da mücerredât âleminden emr-i rabbânî olan rûhu ile maddiyyât âleminden olan bedeni hasebiyledir. Şu beyti Hazret-i Ali'ye nisbet ederler:

---

1 M: “halkın”.
2 B -“olunmamak bir hak olduğu gibi, bir mahlûkun hakkını diğer bir mahlûka isnad”.
3 M ve B: “küfre”.

وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جِرْمٌ صَغِيرٌ   وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

Sanırsın ki sen bir küçük cirimsin
O âlem-i ekberse sende dürülü[1]

Sûre-i Câsiye'de geçen وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ [45/13] âyetinde de bu mazmûna işaret vardır: Yine bu mânadan dolayı Ebü'l-Feth-i Büstî şöyle demiştir:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ فَضَائِلَهَا   فَأَنْتَ بِالرُّوحِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانُ

Nefsine dikkat edip kesb-i fezâil eyle
Çünkü cisminle değil rûh ile insansın sen.[2]

[5025] Hâsılı Allah teâlâ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖٓى اَحْسَنِ تَقْوٖيمٍ [et-Tîn 95/4][3] buyurduğu üzere insanı en güzel surette yaratmıştır. O hâlde bunun hakkı, lâyıkı ve vecîbesi de insanların çirkin hâllerden sakınıp لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] buyurulduğu üzere en güzel amellerle müsabaka ederek hüsn-i ezelîye tekarrub etmeye çalışmasıdır. Çünkü {وَاِلَيْهِ الْمَصٖيرُ} nihâyet masîr de O'nadır.

"**Masîr**" sayrûret etmek, rücû' etmek, dönüp gitmek mânasına masdar-ı mîmî; bir de dönüp varılacak yer, merci' mânasına ism-i mekân olur. Burada evvelkisi ve بِئْسَ الْمَصٖيرُ'de ikincisi muvâfıktır. Yani ilk hilkat, geliş Allah'tan olduğu gibi nihâyet gidiş de O'nadır. O gökleri ve yeri hak ile yaratıp size en[4] güzel suretleri veren ve hiçbir leke kabul etmeyip bütün güzellikler kendinin, bütün mülk O'nun, hamd O'nun ve her şeye kadîr münezzeh sübhân olan Allah'ın huzûruna varılacak; O'nun hiçbir haksızlığa yer vermeyen huzûr-ı ehadiyetinde toplanılıp haklı haksız, iyi ve kötü ayırt edilerek neş'et-i uhrâda iyiye iyi, kötüye kötü cezâ verilecektir. {يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O bütün göklerde ve yerde ne varsa bilir {وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ} ve siz her ne gizliyor ve her ne

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 376; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* I, 82.
2 Büstî, *Kasîdetü unvâni'l-hikem,* s. 36.
3 "Ki Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık."
4 F, M ve B: "o".

açıklıyorsanız hepsini bilir. {وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Öyle ya, Allah bütün sînelerin künhünü bilir. ❁ Onun için gerek kalblerinizin, rûhlarınızın derinliklerinde ve gerek bedenlerinizin içinde dışında ve gerek bulunduğunuz bütün muhîtlerde neler tutuyor, neler saklıyor, aranızda neler konuşuyor,[1] neler yapıyor, âleme neler neşrediyor, âlemden neler alıp neler yutuyorsanız, iyi ve kötü, güzel ve çirkin, haklı ve haksız hepsini bilir; sizin bildiklerinizi de, [5026] bilmediklerinizi de kâffesini tamamıyla bilir. O hâlde insan olanlar O'na iman edip O'nun yarattığı o güzel hilkati hakkıyla güzel kullanmalı, O'nun nimetlerini yerinde sarfetmeli, hamd ü şükrünü edâ etmeli de O'nun huzûr-ı celâline yüz aklığıyla gitmeli; küfr ü küfran, fısk u isyan ile yüz karası içinde gidip de elîm azâba atılmamalıdır.

Ey bugünkü kâfirler! {اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُۘ فَذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ} Bundan evvel küfredip de yaptıklarının vebâlini tatmış olanların mühim haberleri size gelmedi mi? ❁ Nûh kavmi, Âd ve Semûd ve kavm-i Lût ve Firavun gibi küfürde ısrar edenlerin küfürlerinin, tuğyanlarının vebâli olan o ağır, acı felâketleri bu dünyada nasıl tattıklarını, nasıl battıklarını işitmediniz mi? Gerek kütüb-i sâlifede ve gerek Kur'an'da bunlar size haber verilmedi mi? Hâlbuki onlar yalnız bu dünyada tattıkları o acılarla kalmadılar {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} onlar için daha çok acıklı dayanılmaz bir azab da var ❁ ki o da âhirettedir. Bunlar size haber verilmiş iken sizler niçin ibret almayıp küfürde ısrar ediyorsunuz? {ذٰلِكَ} İşte o ❁ haber verilen dünyada tattıkları vebal, âhirette tadacakları elîm azab {بِاَنَّهُ} şu sebepledir ki {كَانَتْ تَأْتٖيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} onlara peygamberleri beyyinelerle, açık deliller, mucizelerle geliyorlardı da bunlara karşı o kâfirler[2] {فَقَالُوا اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا} "bize bir beşer mi yol gösterecek!" dediler {فَكَفَرُوا} bu suretle küfrettiler ❁ hakkı tanımadılar, o peygamberlere ve beyyinelere inanmadılar {وَتَوَلَّوْا} [5027] ve aksine gittiler. {وَاسْتَغْنَى اللّٰهُ} Allah da istiğnâ[3] gösterdi ❁ onların ne

---

1 B -"neler saklıyor, aranızda neler konuşuyor".
2 F, M ve B -"bunlara karşı o kâfirler".
3 F, M ve B: "istiğnâsını".

iman ve tâatlerine ne de kendilerine asla ihtiyâcı bulunmadığını anlattı, bütün onları ihlâk[1] edip arkalarını kesti. Şüphe yok ki yaratan Allah ganî olmasaydı öyle yapmazdı. {وَاللّٰهُ غَنِيٌّ} Evet, Allah Ganî'dir ۞ sade onlardan değil, bütün âlemînden ganîdir. Dilerse hepsini mahveder, yenisini yapar. {حَمِيدٌ} Hamîd'dir. ۞ Zâtında her güzelliği, her yüksekliği câmi', her türlü hamd ü ta'zîme müstahiktir. {زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنْ} Küfredenler şöyle zu'm ettiler -bilgiçlik taslayarak âhireti inkâr edip şu bâtıl fikr ü i'tikāda doğru diye saplandılar- ki {لَنْ يُبْعَثُوا} asla ba's olunmayacaklarmış ۞ öldükten sonra başka bir neş'etle diriltilmeleri, ayıltılıp da başka bir âleme sevkedilmeleri, evvel yaptıklarının başlarına vurulması; iyilik nasılmış, kötülük nasılmış, acı mıymış, tatlı mıymış anlatılarak cezâ çektirilmesi kābil değilmiş, öldükten sonra her şey yok olur biter, iyilik de kötülük de doğruluk da eğrilik de boşa gider, hakk u hakikat denilen sâbit bir şey yoktur, insan sade kokup çürüyüp gidecek olan tenden ibarettir sandılar ve o gidişin nereye bir gidiş olacağını düşünmediler de o yaptıkları haksızlıklara, ettikleri haltlara, o küfr ü küfrâna ondan dolayı düştüler. {قُلْ بَلٰى وَرَبّ۪ي} De ki: Hayır Rabbim hakkı için {لَتُبْعَثُنَّ} sizler gerek kâfir gerek mü'min bütün insanlar lâbüd ba's olunacaksınız ۞ اَلنَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا اِنْتَبَهُوا "nâs uykudadırlar, öldükleri zaman uyanırlar"[2] denildiği vechile Hakk'ın huzurunda ayıltılıp uyandırılacaksınız. {ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ} Sonra da [5028] yaptıklarınızla haber verileceksiniz -hesâba çekilip cezâlandırılacaksınız.- ۞ İman edip iyi amel yapanlar kârlı çıkıp bahtiyar olacak, küfr ü küfrâna gidenler hüsrâna düşüp belâlarını bulacaklar. {وَذٰلِكَ} Bu -ba's ü cezâ- ۞ sizlere zor gelse de {عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرٌ} Allah'a göre kolaydır. ۞ Çünkü O yaratan her şeye kadîrdir. {فَ} O hâlde o yanlış zu'mlardan vazgeçiniz de[3] {اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah'a ve Resûlüne ۞ bunları size tebliğ eden Peygamberi Muhammed aleyhisselâm'a {وَالنُّورِ الَّذ۪ٓي اَنْزَلْنَا} ve indirmiş olduğumuz nûra -yani şuurları, basîretleri tenvir eyleyecek Hak nûru olan Kur'ân'a iman ediniz- ۞ inanıp mûcebince

---

1 F, M ve B: "helâk".
2 Hz. Ali'nin sözüdür. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 691.
3 F, M ve B -"vazgeçiniz de".

amel eyleyiniz; gösterdiği yolda, anlattığı huy ve ahlâkta çalışınız, emirlerini tutup nehiylerinden kaçınarak hak uğrunda güzel işler yapınız {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} ki Allah her ne yaparsanız habîrdir ۞ küçük büyük, iyi ve kötü hepsini bilir, sırası gelince hepsini size haber verir. Ne günü bilir misiniz? {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ} Sizleri o dernek gününe derleyip toplayacağı gün. {ذٰلِكَ} O ۞ gün {يَوْمُ التَّغَابُنِ} tegābün günüdür. ۞ Kimin aldatıp kimin aldandığı, kâr ve zararın belli olacağı gündür.

"**Tegābün**" "gabn"den tefâʿuldür. "Gabn" alışverişte veya re'yde aldanmak veya aldatmak, yani değerinden aşağı yahut yukarı almak veya vermektir ki fark az olursa "gabn-i yesîr", çok olursa "gabn-i fâhiş" denilir. "Tegābün" de mütekābilen aldatışma yahut aldama ve aldanmanın [5029] zuhûru demektir. Bazen alışverişte olursa gayn'ın fethi bâ'nın sükûnuyla "gabn", re'yde olursa ikisinin de fethiyle "gaben" diye ayırt edilir. Maʿamâfîh muameledeki de re'ye râciʿ olacağından ikisi de esasen bir yere çıkar. Aldatan "gābin", aldanan "mağbun" olur. Râgıb der ki: "'Gabn', aranızdaki muamelede sana arkadaşın bir nevi ihfâ ile denksizlik etmektir. Malda olursa غَبَنَ فُلَانٌ fülân aldattı denilir. Re'yde olursa غَبِنَ أو غُبِنْتُ كَذَا غَبْنًا şöyle bir aldanış aldandı veya aldandım denilir ki gaflet, gabn sayılır. Ve يَوْمُ التَّغَابُنِ kıyamet günüdür. Çünkü وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْر۪ي نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] ve اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ[1] [et-Tevbe 9/111] ve اِنَّ الَّذ۪ينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَناً قَل۪يلاً [Âl-i İmrân 3/77] âyetlerinde işaret olunan mübâyaʿada gabn bulunup bulunmadığı o gün zâhir olacak, bu alışverişlerde kâr ve zarar hep o zaman anlaşılacaktır. Bazıları يَوْمُ التَّغَابُنِ'den sual olundukda şöyle demiştir: 'O gün eşyâ onlara dünyadaki mikdarları hilâfına zuhur edecektir.' Bazı müfessirîn de demiştir ki gabnin aslı, şeyi gizlemektir. Şeyin gizlendiği mevziye de fethile 'gaben' denilir, aʿzânın dirsek, kasık gibi büklüm yerlerine de istitârından dolayı 'megābin'[2] tesmiye olunur ve kadına 'tayyibetü'l-megābin' denilir."[3] *Keşşâf*da der ki: "Burada 'tegābün' kavmin ticaretteki

1 H, F, M ve B: "اموالهم و انفسهم".
2 H: "megābîn".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 602:

tegābününden, yani birbirini aldatmasından müstear olup şakī olanların sa'îd oldukları takdirde işgal edecekleri mevkilere sa'îdlerin konması ve bilakis sa'îd olanların şakī oldukları takdirde işgal edecekleri mevkilere de şakīlerin konması mânasınadır. Resûlullah'ın hadîsinde de 'cennete giren her kula şayet fenalık yapmış olsa idi cehennemde bulunacağı mevki behemehâl gösterilir ki şükrü artsın, cehenneme giren her kula da şayet iyilik yapsa idi cennette bulunacağı makam behemehâl gösterilir ki hasreti artsın' diye vârid olmuştur[1] (*Sûre-i A'râf'ta* وَنُودُٓوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [7/43] *bak*). Gerçi insanların o günden başkasında da tegābünü olmaz değildir. Lâkin ne kadar büyük olursa olsun [5030] dünya umûrunda aldanma ve aldatma hakīkī tegābün olmayıp asıl hakīkī tegābün o kıyamet günü olduğuna tenbih için ona يَوْمُ التَّغَابُنِ tâbir buyurulmuştur."[2] Ticarette tegābün, tefâ'ul bâbının meşhur mânasına nazaran ekseriya alışveriş yaparken karşılıklı aldayış, birbirini aldatmaya çalışmak mânasına isneyn beyninde, müşâreket için olursa da tevâzu' ve tekā'ud kelimelerinde olduğu gibi vâhid içinde olur. Burada Mücâhid ve Katâde'den "ehl-i cennetin ehl-i cehennemi aldattığı gün'[3] diye tefsir olunduğu da nakledilmiştir. Biz buna hakīkī aldatma ve aldanmanın tahakkuk ettiği kâr ve zarar günü demekle her iki ihtimâli de ifade

---

الغبن: أن تبخس صاحبك في معاملة بينك وبينه بضرب من الإخفاء، فإن كان ذلك في مال يقال: غَبَنَ فلانٌ، وإن كان في رأي يقال: غَبِنَ، وغَبِنْتُ كذا غَبَنًا: إذا غفلت عنه فعددت ذلك غَبنًا، ويوم التغابن: يوم القيامة لظهور الغَبْنِ في المبايعة المشار إليها بقوله: «ومن الناس من يشري نفسه ابتغاء مرضات الله» (البقرة ٢٠٧/٢)، وبقوله: «إن الله اشترى من المؤمنين...» الآية (التوبة ١١١/٩)، وبقوله: «الذين يشترون بعهد الله وأيمانهم ثمنا قليلا» (آل عمران ٧٧/٣)، فعلموا أنهم غُبِنُوا فيما تركوا من المبايعة، وفيما تعاطوه من ذلك جميعا، وسئل بعضهم عن يوم التغابن؟ فقال: تبدوا الأشياء لهم بخلاف مقاديرهم في الدنيا، قال بعض المفسرين: أصل الغبن: إخفاء الشيء، والغَبَن بالفتح: الموضع الذي يخفى فيه الشيء... وسمي كل منثن من الأعضاء كأصول الفخذين والمرافق مَغَابِنَ لاستتاره، ويقال للمرأة: إنها طيّبة الْمَغَابِنِ.

1 Buhârî, Rikāk, 51:

عن أبي هريرة قال النبي صلى الله عليه وسلم: لا يدخل أحد الجنة إلا أُرِيَ مقعده من النار لو أساء، ليزداد شكرا، ولا يدخل النار أحد إلا أري مقعده من الجنة لو أحسن، ليكون عليه حسرة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 548-549:

التغابن: مستعار من تغابن القوم في التجارة، وهو أن يغبن بعضهم بعضا، لنزول السعداء منازل الأشقياء التي كانوا ينزلونها لو كانوا سعداء، ونزول الأشقياء منازل السعداء التي كانوا ينزلونها لو كانوا أشقياء. وفيه تهكم بالأشقياء، لأنّ نزولهم ليس بغبن. وفي حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما من عبد يدخل الجنة إلا أرى مقعده من النار لو أساء، ليزداد شكرا. وما من عبد يدخل النار إلا أرى مقعده من الجنة لو أحسن، ليزداد حسرة». ومعنى «ذلِكَ يَوْمُ التَّغابُنِ» –وقد يتغابن الناس في غير ذلك اليوم–: استعظام له وأن تغابنه هو التغابن في الحقيقة، لا التغابن في أمور الدنيا وإن جلت وعظمت.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 419-420:

عن مجاهد، في قول الله: «ذلك يوم التغابن» قال: هو غبن أهل الجنة أهل النار.

عن قتادة «يوم يجمعكم ليوم الجمع» هو يوم القيامة، وهو يوم التغابن: يوم غبن أهل الجنة أهل النار.

etmiş olacağımız kanaatinde bulunuyoruz. Dünya mahabbetine dalmış olan bedbahtların en büyük emelleri, ticaret sevdâsıyla şunu bunu aldatmak olduğu cihetle burada onlara tehekküm için "tegābün" tâbir buyurulmuştur. Murad, en büyük kâr ve zararın tahakkukunu ifade ile o günün azametini anlatmaktır. Kimlerin kâr, kimlerin zarar edeceğine gelince: {وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحاً} Her kim Allah'a iman edip o güne yarar iyi[1] bir amel işlerse ❁ işte o kâr edecektir. Çünkü {يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِهِ} Allah ondan onun kabahatlerini keffâretleyip örtecek {وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ve onu altından ırmaklar akar cennetlere koyacaktır. {خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَداً} Öyle ki içlerinde ebediyen kalacaklardır. {ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ} İşte fevz-i azîm, büyük kurtuluş, büyük zafer odur. ❁ Çünkü her tehlikeden kurtulup en büyük murad, en büyük zevk olan rıdvân-ı ekbere ermek oradadır. {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} [5031] Küfredip bizim âyetlerimize yalan diyenler ise {اُولٰٓئِكَ} işte onlar ❁ aldanıp zarar edenlerdir. Çünkü onlar {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nârdırlar. ❁ Cehennem ateşinde kalmaya mahkumdurlar. {خَالِدٖينَ فٖيهَا} Öyle ki orada muhalled kalacaklardır. {وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ} Ki o da ne fena masîr, ne kötü varılacak yer, ne çirkin yataktır. ❁ Onun için insan olanlar bundan sakınıp o fevz-i azîme kavuşmak için iman ile amel-i sâlihe çalışmalıdır. "Öyle iman ve salâh ile çalışmak, ve hangi amelin daha sâlih, o gün için daha kârlı olduğunu bilmek kolay mı? Ve öyle çalışan mü'minlere dahi dünyada birtakım musibetler olmuyor mu?" denilecek olursa:

مَٓا اَصَابَ مِنْ مُصٖيبَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١١﴾
وَاَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاِنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبٖينُ ﴿١٢﴾ اَللّٰهُ
لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ
وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْۚ وَاِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٤﴾
اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌۜ وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظٖيمٌ ﴿١٥﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ

---

1 H -"iyi".

وَاسْمَعُوا وَاَطِيعُوا وَاَنْفِقُوا خَيْراً لِاَنْفُسِكُمْۜ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٦﴾ اِنْ تُقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً يُضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ شَكُورٌ حَل۪يمٌۙ ﴿١٧﴾ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَك۪يمُ ﴿١٨﴾

[5032] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ın izni olmayınca hiçbir musibet isabet etmez. Her kim de Allah'a iman ederse O onun kalbine hidâyet verir ve Allah her şeyi bilir (11). İman edin de Allah'a itaat eyleyin ve Resûlüne itaat eyleyin; eğer aksine giderseniz Resûlümüze[1] ait olan sade açık bir tebliğden ibarettir (12). Allah'tan başka Tanrı yoktur, onun için mü'minler hep Allah'a dayansınlar (13). Ey o bütün iman edenler! Haberiniz olun ki çiftleriniz ve evlâdlarınızdan size düşman vardır, onun için onların mahzurlarından sakının. Bununla beraber affeder, kusurlarına bakmaz, örterseniz şüphe yok ki Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (14). Her hâlde mallarınız ve evlâdlarınız bir fitnedir, Allah ise, büyük ecir O'nun yanındadır (15). Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun, dinleyin, itaat edin, infak edin, kendileriniz için hayır yapın; her kim de nefsinin hırsından korunursa işte onlar felah bulanlardır (16). Eğer Allah'a bir karz-ı hasen arzederseniz onu sizin için katlayıverir ve sizlere mağfiret[2] buyurur. Allah Şekûr'dur Halîm'dir (17). Gayba da şehadete de âlim[3], Azîz, Hakîm'dir (18).

[5033] {مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ} Bir musibet isabet etmez ki {اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Allah'ın izniyle olmasın ❁ yani gerek kâfir, gerek mü'min her kim, herhangi bir ferd veya cemaat olursa olsun başına, gerek cana, gerek mala, gerek sâireye müte'allik herhangi bir[4] musibet, maddî veya mânevî, kavlî[5] veya fiilî hoşa gitmeyecek acı bir hâdise çarparsa o her hâlde

1 B: "Resûlünüze".
2 M ve B: "sizi de mağfiret".
3 B: "alîm".
4 F, M ve B -"bir".
5 H: "kavî".

Allah'ın izniyledir. Allah'ın izni olmayınca hiç kimsenin istemesiyle, çalışmasıyla kimseye bir musibet eremez. Allah'ın izni olmayınca bir yaprak bile yerinden oynamaz (*Sûre-i Hadîd'de* مَٓا اَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فٖى كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَا [57/22] *bak*). Gerçi وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] ve اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ [er-Ra'd 13/11] âyetlerinde geçtiği üzere bazı musibetlerin mebde'i insanın veya kavmin kendi nefsi olduğu muhakkak ise de böyle olan musibetler dahi yine Allah'ın takdir ve iradesiyle izni ta'alluk etmedikçe[1] vukū'a gelmez. Onun için قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [en-Nisâ 4/78] buyurulmuştu. Bu böyle ancak Allah'ın izniyle olduğu gibi {وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ} her kim de Allah'a iman ederse Allah onun kalbine hidâyet verir ❁ tevfik verir, doğruyu düşündürür, gelen musibetin ancak Allah'ın izniyle olabileceğini ve kendisi Allah'ın olup yine Allah'a döneceğini hatırlatarak اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] tesellîsiyle gönlüne tesliyet لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ [el-Hadid 57/23] irşâdıyla sabır, metanet اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [ez-Zümer 39/10] müjdesiyle inşirah verir {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} ve Allah her şeye alîmdir. ❁ Binâen'aleyh ona izin vermekte hikmeti ne olduğunu, ona ne gibi hayırlar, maslahatlar terettüb ettireceğini ve bu yüzden mü'min kulunu ne gibi sevaplara erdireceğini ve böyle iman eden bir kulun ne suretle hareket etmesi iktizâ edeceğini bilir ve kalbine o suretle hidâyet vererek muvaffak da kılar. O hâlde sâlih [5034] amellerin ne olduğunu bilmek için de Allah'a ve Resûlüne ve o nûra iman edin. {وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ... إلخ} ❁ Bu emir yukarıda mezkur فَاٰمِنُوا cümlesine yahut وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ kavlinin fehvâsı olmak üzere mukadder فَاٰمِنُوا üzerine ma'tuftur. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ} ❁ Cemiyette dâhilî salâhın en mühim mebde'lerinden biri de aile salâhı olmak ve aile umûru ehemmiyetli bir gāile bulunmak hasebiyle burada mü'minlere sâlih amelleri beyan sırasında aile gāilesine ta'alluk eden bazı ta'lîmâtı hâvî bir hitap ile sûreye hitam verilecektir ki bu hitâbe[2] hem evvelki iki sûrenin

---

1 B -"yine Allah'ın takdir ve iradesiyle izni ta'alluk etmedikçe".
2 M: "hatabe".

âhirindeki يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا hitâbeleriyle mütenâzır hem de bundan sonraki iki sûreye bir temhiddir. Tirmizî ve Hâkim ve İbn Cerîr ve daha bazıları İbn Abbas'tan şöyle rivayet etmişlerdir ki, bu âyet يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ... إلخ ehl-i Mekke'den birtakımları hakkında nâzil olmuştu ki Müslüman olmuşlar ve Medine'ye Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne gitmek istemişlerdi. Zevceleri ve evlâdları da onları bırakmak istememişlerdi[1]. Sonra kalkıp Resûlullah'a geldiklerinde nâsın dinde fıkıh ve intibah kesbetmiş olduklarını görünce zevcelerine ve evlâdlarına ukūbet etmeyi kurdular, bunun üzerine Allah teâlâ bu âyeti indirdi.[2] Diğer bir rivayette: Bir adam hicret etmek ister, karısı ve çocuğu mâni' olurdu, o da "eğer Allah teâlâ sizinle beni Dârü'l-Hicre'de cem' ederse vallahi şöyle şöyle yapacağım" diye yemin ederdi, bu âyet nâzil oldu.[3] Atâ b. Ebî Rebah'tan rivayet olunduğuna göre de Avf b. Mâlik-i Eşca'î Peygamber'in maiyyetinde gazâya gitmek istemişti, ehl ü evlâdı toplanıp alıkoymaya uğraştılar ve "biz senin ayrılığına dayanamayız" diye sızlandılar, o da rikkate gelip gazâya gitmemiş, sonra da [5035] nedâmet etmişti, bu âyet nâzil oldu.[4] Demek ki sebeb-i nüzûl müte'addiddir. Bunların cem'inde münâfat yoktur. Âyetin siyak ve mazmûnu bunlara ve emsâline mutâbık olduğu gibi daha çok şümûllüdür.

"**Ezvâc**" "zevc"in cem'idir ki erkeğe de dişiye de ıtlak olunur. Burada hitap zâhiren zükûra olduğuna nazaran "ezvâc"dan murad da onların

---

1 H: "bırakmamak istemişlerdi".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 423; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 532:
عن ابن عباس، وسأله رجل عن هذه الآية: «يا أيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» قال: هؤلاء رجال أسلموا من أهل مكة وأرادوا أن يأتوا النبي صلى الله عليه وسلم، فأبى أزواجهم وأولادهم أن يدعوهم أن يأتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما أتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم رأوا الناس قد فقهوا في الدين، هموا أن يعاقبوهم، فأنزل الله عز وجل: «يا أيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» الآية.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 321. Krş. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm,* IV, 399; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 556:
ومن رواية أخرى عنه أنه قال: كان الرجل يريد الهجرة فيحبسه امرأته وولده فيقول: أما والله لئن جمع الله تعالى بيني وبينكم في دار الهجرة لأفعلنّ ولأفعلنّ فجمع الله عز وجل بينهم في دار الهجرة فأنزل الله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْواجِكُمْ...» الآية.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 424; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 191; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 321:
عن عطاء بن يسار قال: نزلت سورة التغابن كلها بمكة، إلا هؤلاء الآيات «يأأيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم»، نزلت في عوف بن مالك الأشجعي، كان ذا أهل وولد، فكان إذا أراد الغزو بكوا إليه ورققوه، فقالوا: إلى من تدعنا؟ فيرق ويقيم، فنزلت: «يأأيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم...» الآية.

çiftleri olan zevceler demek olur. Ancak يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا gibi hitâb-ı zükûr, tağlîben kadınlara da şâmil olmak kāidesine nazaran "ezvâc" da mütekābilen zevc ve zevceye mütehammildir. Evvelki surette ise bu mâna işâreten veya delâleten anlaşılır. Buyuruluyor ki: Ezvâcınızdan, yani çiftlerinizden ve evlâdlarınızdan[1] {عَدُوًّا لَكُمْ} size bir düşman vardır. ❁ Zevce ve evlâd mecmûʻu olan ailelerinizin hepsi değil ise de içlerinden bazısı; bazı kadın, bazı evlâd veya bazı kadınla bazı evlâddan mürekkeb birtakımı, size bilerek veya bilmeyerek bir nevi düşmandır. Âlemde kocalarına adâvet eden, canına bile kıymaya kadar giden, yemeğine zehirler katan, türlü keydler yapıp[2] aklını ifsad eden, malına, ırzına, namusuna hıyanet eyleyen, dinini diyânetini selbedip[3] cehenneme sürükleyen nice kadınlar ve öyle evlâdlar bulunagelmiştir. Bunu bile bile kasden yapanlar olduğu gibi birtakımları ve belki birçokları da bilmeyerek ve kötü bir maksad beslemeyerek kocalarını veya babalarını zararlara, mihnetlere, kederlere, gāilelere düşürür ve böylelikle birtakım hayır işlerine, ibadetlerine mâniʻ olur. Evlâd hakkında bu ikinci cihet, ikinci âyette "fitne" tâbiriyle ifade edilmiş olmasına nazaran burada daha ziyade kasdî olan adâvet mütebâdir görünür ise de orada zikredilmemiş olan ezvâca nazaran[4] burada da o mâna mülâhaza olunarak mutlak olan adâvetin ıtlâkı üzere kasdî ve gayr-i kasdîye muhtemil olması iki âyet arasında bir ıhtıbâk[5] sanatı ifade edeceği cihetle daha beliğdir. Ailede böyle kasdî veya gayr-i kasdî adâvet, [5036] zevce ve evlâd tarafından olabildiği gibi mütekābilen zevc tarafından da olabilir. Zevcelerine hıyanet eden nice erkekler de vardır. Ancak hitâbın zâhiri erkeklere olmak itibariyle o cihet tasrih olunmayıp zımnî olarak işaret veya delâlete bırakılmıştır. Bunun da sebebi[6] şudur: اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ [en-Nisâ 4/34] mûcebince

1 F, M ve B: "evlâdınızdan".
2 M ve B -"türlü keydler yapıp".
3 M ve B: "selbeden".
4 F, M ve B -"nazaran".
5 B: "intibâk".
6 B -"işaret veya delâlete bırakılmıştır. Bunun da sebebi".

erkekler ailenin[1] infak ve idare ve terbiyesini der'uhde etmiş reisi olmaları hasebiyle hitap evvelemirde onlara tevcih edilmiş, hem de bilhassa iman sıfatıyla nidâ olunmuş olduğu cihetle âkil, bâliğ, mükellef bir mü'min olarak hitap edilmiş bir aile reisinin ailesine adâveti ve ahlâksızlığı, erkeğin, akıl ve iman hasletleriyle mütenâsib olmayacağı ve onlara ancak o gibi husûsâtta müteyakkız olarak öyle mahzurlardan hazer etmek ve afv ü safh u semâhat gibi ahlâk-ı fâzıla ile onları idare eylemek yaraşacağı vuzuh ile anlatılmak için bu cihet tasrih olunup mukābili terk veya ızmar edilmiştir. Yani hakīkī bir mü'min-i kâmil için öyle bir ahlâksızlık tasavvur bile olunmamak gerektir. Ve o hâlde mü'minlerin zevcelerine ve evlâdlarına yaraşan da onlara düşman değil, cidden yâr u şefîk olmak, o iman şi'âr u terbiyesini kesbeylemektir. Hâlen ve kālen numûne olarak bunu telkin ve idare etmek vazife ve mes'ûliyeti ise evvelemirde erkeklere müteveccih ve kadınlar akıldan ziyade hissiyâta tâbi' bulunmakla nidâ ve hitap erkeklere tevcih olunmuştur. Binâen'aleyh meâlin hâsılı şu olur: Ey o bütün iman eden ve aile üzerinde kavvâm olması iktizâ eyleyen[2] erkekler! Sizlerin erkekliğiniz, aklınız, imanınız ve mûcebince salâh fikriniz size muzâf olan ailenize düşmanlık etmeye müsaade etmemek îcab ederse de zevceleriniz ve evlâdlarınız[3] içinden akıl veya dinde noksanlıkları hasebiyle sizlere düşman olan, başınıza gāile çıkarmak isteyen bazıları da bulunabileceği muhakkaktır. {فَاحْذَرُوهُمْ} O hâlde [5037] o düşmanlardan hazer ediniz -onlara dikkat edip mahzurlarından sakınınız- ۞ şerlerinden, gāilelerinden emin olup da kendinizi onlara kaptırmayınız. Bundan dolayı zevceyi intihab ederken dış güzelliğine, malına, şununa bununa kapılıvermeyip her şeyden evvel dinini, edebini, iffetini, ahlâkını aramalı. Nitekim bir hadîs-i nebevîde[4] إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ "çöplükte biten yeşillikten sakınınız"[5] buyurulmuştur. Sonra da aile

---

1 M ve B: "erkekler ailenin".
2 H ve F: "eden".
3 F, M ve B: "evlâdınız".
4 F, M ve B +"de".
5 Râmehürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs,* thk. Ahmed Abdülfettah Temmâm, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekāfiyye, 1409, s. 120.

hukukuna riayet ve onların dînî terbiyelerine dikkat ve onlar yüzünden gelmesi melhuz olan dünyevî ve uhrevî zararlardan sakınmalı, gelişigüzel bırakıvermeyip teyakkuz ve intibah üzere bulunmalı, sevgi ve alâka sevdâsıyla şımartmamalıdır. Bununla beraber sakınacağız diye tazyik edip de sıkmamalı, her kusurlarına aldırmamalıdır. {وَاِنْ تَعْفُوا} Ve eğer affederseniz ❁ yani affetmek hakkınız olup sizin tarafınızdan affı kābil bulunan suçlarını affederseniz ki bunlar size karşı vâki' olup gayrın hakkı ta'alluk etmeyen dünya umûruna müte'allik veya dine dair olup da tevbe ettikleri suçlardır. Affeder {وَتَصْفَحُوا} ve safh ile muamele eder, yüzlerine vurmaz, başlarına kakmaz {وَتَغْفِرُوا} ve ayıplarını eksikliklerini örter, semâhat gösterirseniz {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} şüphe yok ki Allah da Gafûr Rahîm'dir. ❁ O da sizin günahlarınızı rahmetiyle mağfiret buyurur.

{اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ} Her hâlde mallarınız ve evlâdlarınız bir fitnedir ❁ sizi meftun edip birtakım zahmetlere ve günahlara sokmaya sebep olan ve birtakım hayırlardan, tâatlerden alıkoyan bir ibtilâ ve mihnettir. {وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظٖيمٌ} Hâlbuki Allah, büyük ecir O'nun yanındadır. ❁ Binâen'aleyh Allah mahabbetini, Allah'ın zikr ü [5038] tâatini mal ve evlâd mahabbetine dahi tercih etmeli, mal ve evlâd kaygılarıyla uğraşırken Allah için ibâdât ve tâatı haleldar etmemelidir. {فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun ❁ fitneden, Allah'ın rızâsına muhalif şeylerden sakınıp Allah'ın vikāyesine sığınarak takvâ yolunu tutun. Bu emirde اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ [Âl-i İmrân 3/102] emrine nazaran çok tahfif vardır. Yani Allah'a lâyık olan tam hakkıyla takvâ yapamazsanız bile gücünüz yettiği kadar müttakī olun, korunun, zikrullahtan gaflet etmeyin {وَاسْمَعُوا} ve dinleyin ❁ [1]Allah'ın emirlerini, nehiylerini, va'z u nasihati dinleyin {وَاَطٖيعُوا} ve itaat edin ❁ dinlediklerinizi tutup kendi gönlünüzle tatbik ve icrâ edin {وَاَنْفِقُوا} ve infak yapın ❁ tekâsür ve tefâhur için mal toplamak ve kenz yapmak hırsına kapılmayıp gerek kesb ile kazandıklarınızdan ve gerek Arz'dan çıkan hâsılâttan Allah'ın sizlere merzuk kıldığı şeylerden zevcelerin ve

1 F, M ve B +"ve".

evlâdın nafakalarını verdikten başka yukarıki sûrelerde, ezcümle Sûre-i Bakara ve Sûre-i Berâe'de emr ü tergīb olunan cihetlere: vâlideyn ve en[1] yakın akraba,[2] yetimler, miskinler ve ibn-i sebîl için nafakalar ve cemâ'at-i müslimînin ve fukarâ-yı ibâdullahın mesâlih ve menâfi'i, dîn-i hakkın neşr ü müdafaası ile Allah yolunda cihad, birr ü takvâda te'âvün için gücünüz yetebildiği kadar vergi, i'âne, zekât, sadakāt verin. {خَيْراً لِاَنْفُسِكُمْۜ} Nefisleriniz için hayır yapın ❁ Allah'ın vikāyesinde korunmanız için kendi nefisleriniz hakkında en hayırlı, en nâfi' olanı işleyin. Yani büyük ecir ancak Allah yanında olduğu[3] ve dünya serveti[4] sönüp ancak Allah yanındakiler kalacağı cihetle Allah rızâsı için infak, netice itibariyle sizin nefisleriniz hakkında emvâl ve evlâddan daha hayırlıdır. Bundan dolayı [5039] emvâl ve evlâd derd ü hırsıyla Allah'ı ve kendilerinizi unutup da hayr için infaktan geri kalmayın, Allah için hayırlar yapın ve O'nun için çalışın ve[5] emvâl ü evlâda da o maksadı gözeterek bakın. {وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِه۪} Ve her kim nefsinin şuhhundan, hırs u buhlünden vikāye olunup korunursa ❁ ki bu ancak Allah'ın vikāyesine sığınmakla olabilir, {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} işte onlar felah bulanlardır. ❁ Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun da harîs ve bahîl olmamaya çalışın. Nefislerinizin hırsına zebûn olup da ihtikar ve hasislik ile kendinizi ve evlâd ü iyâlinizi ve cemaatinizi felâketlere sürüklemeyin, sahî ve civanmerd olmaya çalışarak Allah için hayır işlerde müsabaka edin (*Sûre-i Haşr'de geçen* كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ [59/7] *ve* وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [59/9] *bak*).

{اِنْ تُقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً} Eğer Allah'a karz-ı hasen suretiyle ikraz ederseniz ❁ (*Sûre-i Hadîd'de ve Sûre-i Bakara'da* مَنْ ذَا الَّذ۪ي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً [57/11; 2/245] *bak*). Bu âyet de infâka tergīb içindir. Bazıları bundan murad farz olan zekâttır, demişler, bazıları mendub olan

1 B -"en".
2 H +"ve".
3 B: "doğru".
4 F, M ve B: "zevki".
5 F, M ve B -"ve".

infâkāttır demişler, bazıları da hepsinden[1] e'am olduğunu söylemişlerdir ki makām-ı tergībe en muvâfık olan da budur. Yani Allah'tan güzel ecir istemekten başka bir garaz beslemeyerek hulûs-i niyetle verilen ödünçler لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذٖينَ اُحْصِرُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَطٖيعُونَ ضَرْبًا فِى الْاَرْضِ... لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا gibi [el-Bakara 2/273] buyurulduğu vechile Allah yolunda çalışan ve çalışacak olanların havâic ve levâzımından ve bu kabîlden iktizâ eyleyen sâir vücûh-i birr ü hayra Allah rızâsı için mal veya emek sarfederek infak ve teberru'âtta bulunursanız, bu suretle sarfedilen şeyler sandıklarda para saklamaktan, dünya garazları için sarfiyyât veya ikrâzât yapmaktan, murâbahacılık, ribâcılık şöyle dursun meşrû ticaretlerden dahi daha kârlıdır. Çünkü {يُضَاعِفْهُ لَكُمْ} [5040] Allah onu size kat kat ecriyle öder ❁ on kattan yedi[2] yüze kadar ve hatta daha ziyade katlar. Memlekette bu yüzden hâsıl olacak güzel sa'y ü amellerle servet-i umûmiye tezâyüd ettikten, ağniyâ ve fukarâ arasında mahabbet teessüs eyledikten başka âhirette de kat kat sevap verir. {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} Hem de günahlarınıza mağfiret eder. {وَاللّٰهُ شَكُورٌ} ve Allah Şekûr'dur. ❁ "Şükür" iyiliği iyilikle karşılamak demek olup Allah teâlâ da rızâsı için yapılan azıcık bir iyiliğe bile büyük büyük ecirler verir, onu büyültür. Nimet esasen kendisinin olduğu hâlde onun şükrünü bilip de Allah için Allah'ın sarfını emrettiği yerlere sarfedenlerin hem daha güzel, daha ziyadesi ile ecrini çoğaltır, hem[3] kadirlerini yükseltir, hem de {حَلٖيمٌ} Halîm'dir ❁ günahkârları derhâl ukūbeti ile muâhaze buyuruvermez, imhâl eder. Gerçi hesap görmek istediği zaman serî'u'l-hisâbdır. Bir lemhada bütün hesapları görüp bitiriverir. Fakat her günahın akıbinde hesâb[4] görüvermez, birçoklarını imhâl eyler, bu da kendisine bir şey gizli kaldığı için değil, büyüklüğündendir. Çünkü O {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} gaybın da âlimidir şehadetin de ❁ gizli yapılanları da bilir, açık yapılanları da bilir, vücûda gelenleri de bilir, gelmeyenleri de bilir. {الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ} O öyle Azîz, öyle

1 F, M ve B: "küllîsinden".
2 B -"yedi".
3 H ve F +"de".
4 F, M ve B: "hisabını".

Hakîm'dir ۞ Şekûr u Halîm olmakla beraber Azîz'dir. İsyâna karşı kahr u ikābı şedîddir. Dilerse hiçbirini imhâl[1] etmez, izzetiyle hepsinin hesâbını görüverir, hâtır u hayâle gelmez şeyler yapar; bununla beraber Hakîm'dir. Yaptıklarının evvel ü âhirini[2] birbirine rabtedip üzerine hikmetler terettüb ettirerek bihakkın muntazam yapar. Her sun'unda hikmet, her [5041] emrinde hikmet vardır. Onun içindir ki dünyanın âhireti vardır. Bütün bu emirler de O'nun hak hikmetiyledir. Bunlarla amel edenler tegābün günü aldanmazlar.

Bu Tegābün Sûresi'nin[3] âhirindeki hitâbede aile ahvâline müte'allik olmak üzere إِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ buyurularak adâvet[4] mahzûrundan sakınılması emrolunmuş bulunduğu ve hâlbuki evlâd alâkası hılkī ve binâen'aleyh fesh ü izâlesi gayr-i kābil bir alâka-i nesebiye olarak sâbit olup zevciyet ise akd-i nikâh sebebi ile muteber ve binâen'aleyh fesh ü ref'i kābil bir alâka-i sebebiye olmak hasebiyle[5] zevc ve zevce beyninde bundan matlub olan mahabbet ve mu'âşeret nefret ve adâvete münkalib olunca bunun mahzûrundan kurtulmak bazı ahvâlde tedrîcen veya kat'iyyen boşama çaresine müracaatı iktizâ edeceği cihetle, izzet ve hikmet-i ilâhiye talâkı teşrî' buyurmuş ve bu münasebetle bu sûreyi de Sûre-i Talâk tâkip eylemiştir.

1 B: "ihmal".
2 F, M ve B: "evvelini âhirini".
3 H: "Bu sûrenin".
4 B: "avret".
5 H +"bu".

[5042]

سورة الطلاق مدنية وهي اثنتا عشرة آية

TALÂK SÛRESİ

Talâk Sûresi Medenîdir. Buna "Kısa Sûre-i Nisâ" (سُورَةُ النِّسَاءِ الْقُصْرَى) denildiği de rivayet olunmuştur.

Âyetleri: On ikidir.

Kelimeleri: Yüz kırk yedidir.

Harfleri: Bin yetmiştir.

Fâsılası: Hep ا harfidir.

Bu sûrenin nüzûlüne sebep olmak üzere bazıları hayız hâlinde îkā' edilmiş bir iki talâk hâdisesinden bahsetmişlerse de, Ebû Hayyân'ın ve Hâfız Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin tasrih ettikleri vechile esahh-ı rivayet, bu sûre bir hâdise üzerine değil, doğrudan doğru bir şer'-i mübtede'i[1] beyan olarak nâzil olmuştur.[2]

"**Talâk ve[3] Tatlîk, Boşama**" lügatta ıtlâk eylemek; yani bir kaydı, bağlantıyı kaldırıp salıvermektir. Şer'an da; nikâh ile sâbit olan kaydı ref' eylemektir. Bu mâna ile "talâk", asıl nikâhın bozulması demek olan fesihten, infisahtan başka bir hükmü hâizdir. Talâka, hul'a, îlâya, iddete dair Sûre-i Bakara'da birtakım ahkâm ve Sûre-i Ahzâb'da iddete müte'allik bir âyet ve Sûre-i Mücâdele'de zıhâr ve keffâretine müte'allik beyânât geçmişti. Burada da evvelki sûrenin âhirinde geçtiği vechile zevc ve zevce beynindeki adâvet mahzûrunun halli [5043] çarelerinden birisi olmak hikmetiyle verilecek talâkın müstahsen olabilecek şeklinin tâlimiyle ona müteferri' kadın ve aile hukukuna müte'allik bazı ahkâm beyan olunacaktır.

---

1 M ve B -"mübtede'i".

2 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 269; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 195:

وهذا كله وإن لم يكن صحيحا فالقول الأول أمثل. والأصح فيه أنها بيان لشرع مبتدإ.

3 H -"ve".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْۚ لَا
تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَمَنْ
يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۜ لَا تَدْر۪ي لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا ﴿١﴾ فَاِذَا بَلَغْنَ
اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَاَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَاَقِيمُوا
الشَّهَادَةَ لِلّٰهِۜ ذٰلِكُمْ يُوعَظُ بِه۪ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاًۙ
﴿٢﴾ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُۜ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُۜ اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِه۪ۜ قَدْ
جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا ﴿٣﴾ وَالّٰٓئ۪ي يَئِسْنَ مِنَ الْمَح۪يضِ مِنْ نِسَٓائِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ
ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍۙ وَالّٰٓئ۪ي لَمْ يَحِضْنَۜ وَاُو۬لَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ
لَهُ مِنْ اَمْرِه۪ يُسْرًا ﴿٤﴾ ذٰلِكَ اَمْرُ اللّٰهِ اَنْزَلَهُٓ اِلَيْكُمْۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪ وَيُعْظِمْ
لَهُٓ اَجْرًا ﴿٥﴾ اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَٓارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّۜ
وَاِنْ كُنَّ اُو۬لَاتِ حَمْلٍ فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّۚ فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّۚ
وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍۚ وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُٓ اُخْرٰىۜ ﴿٦﴾ لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِه۪ۜ
وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّٓا اٰتٰيهُ اللّٰهُۜ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا مَٓا اٰتٰيهَاۜ سَيَجْعَلُ اللّٰهُ
بَعْدَ عُسْرٍ يُسْراً ﴿٧﴾

[5044] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Kadınları boşadığınız vakit iddetlerine doğru boşayın ve iddeti sayın ve Rabbiniz Allah'tan korkun, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar meğer ki açık bir terbiyesizlik etmiş olalar. Bunlar Allah'ın tâyin buyurduğu[1] *hudûddur ve her kim Allah'ın hudûduna tecavüz ederse nefsine zulmetmiş olur. Bilmezsin belki Allah onun arkasından bir iş çıkarır (1). Sonra müddetlerini*

---

1 F, M ve B: "ettiği".

doldurmaya yaklaştıklarında onları güzellikle tutun yahut güzellikle ayrılın ve sizlerden adalet sahibi iki erkeği işhâd eyleyin, şehadeti de Allah için [5045] *doğru edâ edin. Bu size söylenenleri duydunuz a, bununla Allah'a ve âhiret gününe iman eder kimselere öğüt verilir, her kim de Allah'tan korkarsa Allah ona bir mahrec müyesser kılar (2) ve onu hâtır u hayâline gelmez cihetten[1] merzuk eder ve her kim Allah'a tevekkül kılarsa O ona yetişir. Her hâlde Allah emrini yerine getirir, Allah her şey için bir mikdar tâyin etmiştir (3). Hayızdan kesilmiş olan kadınlarınız -şüphelendinizse- onların iddeti de üç aydır, hayız görmeyenler de öyle. Yüklülerin ise ecelleri hamillerini vazʿ etmeleridir ve her kim Allah'a korunursa Allah onun işine bir kolaylık verir (4). İşte bu (anlatılan ahkâm) Allah'ın emridir, onu size indirdi ve her kim Allah'tan korkarsa Allah onun kabahatlerini örter ve ecrini büyültür (5). O kadınları gücünüzün yettiğinden sâkin olduğunuz yerin bir kısmında iskân ediniz ve üzerlerine tazyik yapmak için onları ızrâra kalkışmayınız ve eğer yüklü iseler hamillerini vazʿ edinceye kadar nafakalarını verin. Sonra sizin hesâbınıza emzirirlerse o vakit de ecirlerini verin ve aranızda iyilikle emredin ve eğer zorlaşıyorsanız o hâlde baba hesâbına diğer bir emzikli emzirecektir (6). Genişliği olan genişliğinden infak etsin, rızkı dar olan da Allah'ın ona verdiğinden infak eylesin. Allah bir nefse verdiğinden başka teklif etmez, Allah bir usrun arkasından bir yüsr yapar (7).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ} ey o Peygamber! النَّبِيُّ ﷺ unvânıyla yâd ve tebcil olunan Hâtemü'n-nebiyyîn! Burada evvelâ Peygamber'e nidâ ile başlanması ümmetin mübelliği ve muktedâsı[2] bulunması ve beyan olunacak talâk tarzı onun şerʿine ait taraf-ı ilâhîden yeni bir teşrîʿ olmak hasebiyle neşr ü teblîğine re'sen itina olunması hususlarına tenbih içindir. Yoksa beyan olunacak hüküm Peygamber'in kendisine mahsus değil, umûmadır[3]. Onun için hitap taʿmîm olunarak buyuruluyor ki:

1 H ve F -"cihetten".
2 M: "mâktedası".
3 H ve F: "âmdır".

{اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ} Kadınları tatlik ettiğiniz vakit ❁ yani [5046] boşamak istediğiniz takdirde {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} onların iddetlerini gözeterek boşayın ❁ yani âdetleri olarak sayılı hayız günlerini hesâba alarak ondan önce tuhr zamanında temiz olarak bir talâk[1] boşayın. İşte talâk verilecek olunca onun en güzel ve mesnun sureti böyle kadını âdetinden önce temiz bulunduğu tuhur zamanında mücâma'at etmeksizin bir talâk boşamaktır. Binâen'aleyh وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِى الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] emri mûcebince tab'an ve şer'an i'tizal zamanı olup beklenmek[2] iktizâ eden hayız günlerinde veya mücâma'at vâki' olmuş bulunan tuhr içinde boşayıp salıvermek bu emre muhalif olmakla haramdır, bid'îdir, çirkindir, günahtır. Üç talâk birden boşamak ise daha çirkin, daha günahtır. Talâk vukū'a gelmez değil, fakat günahtır.[3] Çünkü asıl talâk erkeklerin iradesine bırakılmış olduğu için îkā' ile vâki' olur, bâtıl olmaz ise de çirkin surette veya lüzûmundan fazla boşamak hem emre hem hikmet ve maslahata münâfî bir zarar, bir küfran, bir ahlâksızlıktır.

Bunun hikmeti; وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوٓا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً [er-Rûm 30/21] buyurulduğu üzere izdivacdan maksad, zevc ve zevce arasında Allah teâlâ'nın yaratmış olduğu meylin tatmîni ile mahabbet ve merhamet üzere müesses bir aile kurmak ve onun hukūk ve vezâifini der'uhde ederek مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ [el-Mâide 5/5] mûcebince iffet ve ıhsan[4] ile temiz bir hars ve tenasül gayesine hizmet olduğu cihetle zevc ve zevce beyninde hasbe'l-beşeriyye ufak tefek dedikodu ve az çok kırgınlığı veya gāile-i âfâkiye dolayısıyla inkıbaz veya[5] inbisâtı mûcib ahvâl-i ârıza eksik olmasa bile arada esas olan meyl-i hılkī, sükûn-ı cibillî munkatı' olmadıkça aile binâsının temeli yıkılmamak lâzım gelir. Fakat o meyl ü sükûn munkatı' olacak olursa o vakit temel

1 H -"bir talâk".
2 H +"bekletmek".
3 H: "Fakat talâk vukū'a gelmez değil, günahtır".
4 B: "ihsan".
5 H: "ve".

çürümüş ve arada bir nevi talâk-ı tabîî vâki‘ olmuş olacağından talâk-ı şer‘î de verilebilir. Böyle bir [5047] hâlde de bekā ibtidâdan eshel olduğu cihetle kadının sun‘ u taksîri olmadıkça veya erkek için bir tehlike ve sebeb-i zarûrî bulunmadıkça meyl-i tabîînin fıkdânına mukābil ahlâk-ı dîniye ve âdâb-ı şer‘iye ile takvâ hissi, vefâ şuuru, hukūk-ı sâbıkanın ihlâline ve aile binâsının yıkılmasına râzı oluvermez. Lâkin iş yalnız meylin inkıtâ‘ından ibaret kalmayıp bir de kadının kocasına karşı kibr ü nüşûzu veya kasd-ı adâveti yüz göstermeye ve matlub olan meveddet ve merhamet yerine bu suretle gayz u nefret hisleri kāim olmaya başlarsa işte o vakit erkeğin فَاحْذَرُوهُمْ [et-Tegābun 64/14] emri mûcebince sakınmaya me'mur olduğu adâvet ve geçimsizlik mahzûrunun halli[1] suretlerinden birisi olan talâk, şer‘î bir hâcet hâlini alır. Yoksa talâk bir gazab veya bir şehvet düşkünlüğüyle bir ev yıkımı ve ni‘met-i nikâha bir küfran olur. Birçok ahvâlde de hâcet var zannedilir de sonra pişman olunur. Onun için talâk verileceği zaman iyi ve çok düşünmeli, bütün hâlât-ı rûhiye ve din ve ahlâk esasları hesâba alınmalı. İnde'l-îcâb telâfi edilebilmek için şer‘in bahşettiği fırsatları elden kaçırıvermemelidir[2]. Zira rûhda gizli kalan meyiller umûr-ı hafiyeden olduğu için hiddet ve fetret zamanında hissedilemez de sonradan deprenir, zararlara günahlara sürükler, bilinmez ki Allah ne halkedecektir. Onun için ihtiyâca binâen meşrû kılınmış olan talâkın îkā‘ında mekruh veya güzel olan nevileri vardır. Evvelâ kadını tekarrub mekruh olan ezâlı, âdetini gördüğü hayız günlerinde boşamak haramdır. Talâk vâki‘ olursa da boşayan burada emrolunan suretin hilâfına boşamış olmakla günaha girmiş olur. Çünkü kadının tekarrub câiz olmayan ve tabîî meyle münâfî bulunan o ezâlı hâlinde hissedilen meyilsizlik ârızî olmak ihtimâline mebnî kat‘î ve dâimî olduğuna hükmedilemez. İhtimal ki onu boşayan on gün sonra gönlünde heyecan duyacak ve yaptığına pişman olacaktır. Hem bir gün bile olsa beraber [5048] yaşamış bulunduğu bir zevcesini öyle bir hâlinde boşayıp bırakıvermek aynı zamanda bir alçaklıktan başka bir şey olmaz.

1 F, M ve B: "cibillî".
2 F, M ve B: "fırsatlar elden kaçıvermemelidir".

Kezâlik tuhr içinde iken tekarrub ettikten sonra tatlik etmek de mekruhtur. Çünkü tekarrub meylin vücûduna delildir. Ondan sonra duyulan meyilsizlik de ârızî bir fütürdan ibaret olabileceği cihetle meyl-i cibillînin silinmiş olduğuna hükmetmek doğru olmaz. Herhangi bir hâlde üç talâkı birden vermek ise büsbütün hiddete kapılarak ve her ihtiyâtı elden bırakarak bu çirkinlikleri bir defada üç kere tekrar etmek ve emr-i şer'îye kat kat muhalefet eyleyip ailenin salâhı için şer'in bahşetmiş olduğu her fırsatı bir anda elden kaçırmak olacağı cihetle kat kat çirkin ve günahtır. Ve bunun bu kadar çirkin ve günah olması da ıskātâttan olan talâkın vâki' olması dolayısıyladır. Yoksa lağv olur, çirkin ve günah olmasının mânası kalmazdı. İşte talâkın meşrûiyeti zarar ve fesad için değil, aile beyninde yüz gösteren sevgisizlik ve geçimsizlik mahzurlarını def' için mümkin olduğu kadar bir ıslah tecribesi yapılmak suretiyle tarafeynin hâlet-i rûhiyeleri yekdiğerinden ayrılmaya ne dereceye kadar müsâid olabileceğini tebarüz ettirmek hikmetiyle alâkadar bulunduğundan, talâk vermek ihtiyâcını duyan bir kimsenin bunu en güzel bir surette isti'mâl etmesi emrolunarak buyurulmuştur ki: اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ O kadınları boşadığınız, yani boşamak istediğiniz takdirde. Bu şart evvelâ, tatlîkin müstakillen erkeklere ait ve onların yed-i ihtiyârında bulunan bir iş olduğunu gösterir. Zevc tatlik edince talâk bir hakk-ı şer'î olarak sâbit olur, yoksa olmaz. Bundan dolayıdır ki bir hadîs-i şerifte الطَّلَاقُ لِمَنْ أَخَذَ بِالسَّاقِ buyurulmuştur.[1] O hâlde kadının bunda doğrudan doğru bir hakk-ı hıyârı yoktur. Meğer ki dilediği zaman kadın kendisini boşamakta muhtâr olduğuna dair nikâh zamanında veya sonra erkek tarafından bir tefviz yapılmış olsun. Bu olmadığı surette kadın ancak hul' ile [5049] kendisini kurtarmak için müracaat edebilir. فَلَا[2] جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ [el-Bakara 2/229] Bu surette de hâkim, Hanefiyyeye göre ya tarafeynden hakem nasbederek veya doğrudan

---

1 İbn Mâce, Talâk, 31:

عن ابن عباس، قال: أتى النبي صلى الله عليه وسلم رجل فقال: يا رسول الله، سيدي زوجني أمته، وهو يريد أن يفرق بيني وبينها. قال: فصعد رسول الله صلى الله عليه وسلم المنبر فقال: يا أيها الناس، ما بال أحدكم يزوج عبده أمته ثم يريد أن يفرق بينهما؟! إنما الطلاق لمن أخذ بالساق.

2 H, F, M ve B: "ولا".

doğru sulh tavassutunda bulunarak zevc tarafına hul' teklif eder. Zevcin veya vekîlinin kabûlü hâlinde bu da bir talâk olur. Şâfiiyyeye göre ise fesh olur. Bazıları Sûre-i Nisâ'daki وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِهِ وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَا [4/35] emrine nazaran hâkimin fesh ü tefrik hakkını da kabul etmişlerdir. Hanefiyyece bu ancak[1] ınninlik veya cüzam gibi habis bir maraz hâlinde olur. Sâniyen, اِذَا طَلَّقْتُمُ şartı, talâkın diyâneten Allah teâlâ indinde esas itibariyle matlub ve memduh bir şey olmayıp "ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur"[2] hükmünce nihâyet bir müsaadeden ibaret olduğunu da îmâ eder. Çünkü bilâ kayd u şart talâka teşvîki tazammun eden hiçbir delil yoktur. Bilakis Ebû Dâvûd'un ve İbn Mâce'nin rivayet ettikleri hadîsin birinde[3] إِنَّ مِنْ أَبْغَضِ الْمُبَاحَاتِ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الطَّلَاقُ "Allah azze ve celle indinde mubahların en mebğūzundandır talâk"[4]; diğer birinde de أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللَّهِ الطَّلَاقُ Allah'a en mebğuz olan helâl, talâktır".[5] Bu hadislerde "mubah" ve "helâl" tâbirlerinin bulunmasından dolayı birtakımları, asl-ı talâkın mubah olduğuna kāil olmuşlar ise de İbn Hümâm'ın tahkīki vechile esah olan budur ki asl-ı talâk, nikâh nimetine küfran olduğundan dolayı mahzurdur (محظور). Çünkü Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: لَعَنَ اللهُ كُلَّ مِذْوَاقٍ وَمِطْلَاقٍ[6] "çok talâk verici, zevkine düşkünlerin[7] her birine Allah lânet eylemiştir."[8] Onun için hâcet olmayınca mekruh olur. Bundan dolayı "mebğuz" buyurulmuştur. "Mubah" tâbir edilmesi ancak hâcet vakitlerinde mubah olması hasebiyledir. Beyhakī de buğzun vakt-i mesnûna riayet edilmeyerek talâk îkā' edilmesinde olduğunu söylemiştir.[9] Şâfiiyyeden İbn Hacer'in beyânına göre: "Talâk bazı ahvâlde vâcib, bazen mendub[10], bazen haram

1 F, M ve B -"ancak".
2 Mecelle, 29. md.
3 F, M ve B -"hadîsin birinde".
4 Serahsî, *el-Mebsût,* VI, 3.
5 İbn Mâce, Talâk, 1.
6 H ve F: "مطلاق".
7 F, M ve B: "düşkünden".
8 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* VI, 306.
9 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 528; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328:
وكأنه كره الاستكثار منه أو كره إيقاعه في كل وقت من غير مراعاة لوقته المسنون.
10 B: "mubah".

veya mekruh olur. Vâcib olan îlâ yemini yapıp da vat' arzusu bulunmayan kimsenin dört ay bekletmemek için talâkı ve hakemeynin talâk re'yinde [5050] bulunmaları hâlindeki talâk gibi. Mendub olan talâk: Kadının hukūkunu edâ etmekten zevcin gerekse meyilsizlikten[1] dolayı olsun âciz olması veya kadının âdeten kendisiyle geçinilmeye sabredilemeyecek[2] derecede huysuz olması veya kadının fücûrundan korkulacak derecede olmamakla beraber pek afif olmaması hâlinde talâk gibi. Ve fakat bu son surette tatlik edilince kadının fücûra düşeceğinden korkulur veya onun firâkına tahammül edemeyerek erkeğin onunla fücûra sapması veya meşakkat çekmesi melhuz bulunur, ve hâlbuki tatlik edilmediği takdirde bu korkular vârid olmayacak olursa o vakit talâk mendub değil, harama sebep olacağı cihetle mekruh ve belki haram olur. Nitekim talâk-ı bid'î, yani bu âyette emrolunanın hilâfına olarak kadının âdeti vaktinde veya üç talâk birden verilmek haramdır. Bütün bu ahvâlden sâlim olduğu takdirde de mekruh olur. Çünkü naklolunduğu üzere hadîs-i sahihte helâller içinden talâk Allah teâlâ'ya en mebğuz olduğu beyan buyurulması kerâhetini ifade eder."[3] Çünkü kerâhet[4] hill ile ictimâ' edebilmek itibariyle hill ile buğzun ictimâ'ından mütebâdir olan kerâhet olur. O hâlde hill cihetini teyid eder sebepler inzimam ettikçe kuvvetlerinin derecesine göre kademe kademe mubah, mendub, vâcib mertebelerine doğru çıkar. Kerâhet cihetini teyid eder esbâb inzimam ettikçe de buğz haram mertebesine varır ve buna nazaran helâl veya mubah tâbiri vukū'a işaret olup haram olan talâkın dahi îkā' ile vâki' olacağını gösterir. Nitekim bid'î talâkın dahi vâki' olacağı hakkında fukahâ, icmâ'-i ümmet

---

1 F, M ve B: "kayidsizlikten".

2 F, M ve B: "geçinmeğe cebr edilemiyecek".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328. Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* IX, 346:

وقال ابن حجر: هو إما واجب كطلاق مول لم يرد الوطء وحكمين رأياه، أو مندوب كأن يعجز عن القيام بحقوقها ولو لعدم الميل إليها، أو تكون غير عفيفة ما لم يخش الفجور بها، ومن ثم أمر صلى الله تعالى عليه وسلم من قال: «إن زوجتي لا ترد يد لامس» أي لا تمنع من يريد الفجور بها على أحد أقوال من معناه بإمساكها خشية من ذلك، ويلحق بخشية الفجور بها حصول مشقة له بفراقها تؤدي إلى مبيح تيمم، وكون مقامها عنده أمنع لفجورها فيما يظهر فيهما، أو سيئة الخلق أي بحيث لا يصبر على عشرتها عادة فيما يظهر، وإلا فغير سيئة الخلق كالغراب الأعصم أو يأمره به أحد والديه أي من غير تعنت كما هو شأن الحمقى من الآباء والأمهات، ومع عدم خوف فتنة أو مشقة بطلاقها فيما يظهر، أو حرام كالبدعي، أو مكروه بأن سلم الحال عن ذلك كله للخبر الصحيح: ليس شيء من الحلال أبغض إلى الله من الطلاق.

4 B: "hareket".

bulunduğunu söylemektedirler. Buna karşı İbn Teymiyye ile İbn Kayyim-i Cevziyye talâk-ı bid'îden olan üç talâk birden tatlîkin haram olması hasebiyle bunda birden ziyadesinin vâki' olmaması cihetini ictihâd mevridi gibi göstererek tervic etmek ve bu suretle pek ehemmiyetli bir noktaya basmak istemişler ise de [5051] bütün mezheblerin ittifak ve icmâ'[1] etmiş bulunduğu bir meselede usûlen ictihâda mesağ görülemeyeceği[2] cihetle iltifâta şâyân görülmemişlerdir.

Fukahâ[3] talâkı, hükmü itibariyle ric'î ve bâin diye iki nev'e, bâini de hafif ve galiz diye iki kısma taksim etmişler, sûret-i îkā' itibariyle de mesnun ve bid'î olmak üzere iki nevi saymışlar; mesnûnu ahsen ve hasen, bid'îyi de ehaf ve eşed diye[4] yine ikiye ayırmışlardır. Mesnun: Talâk verecek olan kimselere şer'an emir ve tavsiye olunup ve[5] tatlikte tarîkat-ı meslûke olması iktizâ eden surettir. Bunun en güzeli de[6] bu âyette emrolunduğu üzere tuhr zamanında bir talâk-ı ric'î tatlik etmektir. Her biri birer tuhurda olmak üzere ayrı ayrı üç talâka kadar varmak pek güzel olmamakla beraber hasen sayılır. Bid'î ise bunların hilâfına olarak hayız zamanında veya tekarrub vâki' olan tuhurda tatlik etmek yahut her ne vakit olursa olsun üç talâk birden tatlik eylemek suretleridir ki bu hepsinin eşeddidir. Bu sûrenin nüzûlüne kadar bu suretlerin nîk ü bedi tefrik edilmiyordu. Burada bunların tefrîki esası anlatılmıştır. Asıl talâk ne men' ne de tavsiye olunmamakla beraber talâk verilmek istenildiği takdirde en güzel olan şu suret emrolunmuştur: O kadınları, yani medhûl[un] bihâ olup da boşamak ihtiyâcını hissettiğiniz kadınları boşamak istediğiniz takdirde فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ bundan böyle onları iddetlerini gözeterek boşayın. Bunun hâsılı "sayılı hayız günlerinin önünde yakınlık yapılabilecek olup da yapılmamış olan temizlik hâlinde temiz olarak boşayınız" mânasında[7] olduğunda ittifak vardır. Ancak bunu bazıları

1 F, M ve B: "ictima".
2 H: "görülmeyeceği".
3 H: "Fakat".
4 H ve F -"diye".
5 F, M ve B -"ve".
6 H -"de".
7 F, M ve B: "mânasına".

"hayızları önünde", bazıları da "tuhr hâlinde mücâma'at etmeyerek" diye tefsir eylemişlerdir. Bu iki mâna ise mütelâzimdir. Çünkü hayzın önü, istikbâli, gayesi tuhurdur. Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri'nden طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ,[1] İbn Abbas Hazretleri'nden فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ Mücâhid demiştir ki: "İbn Abbas Hazretleri'nin yanında [5052] idim. Bir adam geldi, karısını üç talâk boşamış olduğunu söyledi, o sükût etti, hatta[2] biz zannettik ki karısını ona reddedecek, sonra dedi ki: 'Biriniz gider hamâkate biner, sonra da ey İbn Abbas der, hâlbuki Allah teâlâ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً buyurmuştur. Sen ise Allah'tan korkmamışsın, ben sana mahrec bulamam, Rabbine âsî olmuşsun, karın senden bâin olmuş, Allah teâlâ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ[3] buyurmuştur.'"[4] Dahhâk'ten "iddet kar', kar' hayızdır; tâhir, min gayri cimâ'in tâhir, sonra da üç hayız istikbal edersin". Katâde'den " طَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ hayızdan tâhir olduğunda مِنْ[5] غَيْرِ جِمَاعٍ keyfiyeti de: tâhir olduğu vakit dokunmadan bir talâk verir, bir talâk daha boşamak görünürse diğer bir hayız görünceye kadar bırakır, sonra tâhir olduğu vakit ikinci talâkı verir. Üçüncü bir talâk daha vermek isterse bir hayız daha görünceye kadar imhâl eyler, tâhir olunca üçüncü talâkı da verir. Sonra kadın bir hayız daha iddet bekler, ondan sonra isterse başka kocaya gider." İbn Sîrîn'den: "Kadın tahir iken min gayri cimâ'in veya belirmiş bir haml bulunmayarak boşar".[6] Hasan ve İbn Sîrîn'den: "Allah'ın emrettiği gibi iddetinin önünde فِي قُبُلِ عِدَّتِهَا كَمَا أَمَرَهُ اللّٰهُ boşar: Allah'ın zikrettiği iddetin gayride gerek bir, gerek iki, gerek üç boşamak mekruh olur."[7] Görülüyor

---

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 348:

عن ابن مسعود قال: من أراد أن يطلق للسنة كما أمر الله، فليطلقها طاهرا من غير جماع.

2 B -"hatta".

3 M ve B: "فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ".

4 Ebû Dâvûd, Talâk, 10:

عن مجاهد، قال: كنت عند ابن عباس، فجاءه رجل فقال: إنه طلق امرأته ثلاثا، قال: فسكت حتى ظننت أنه رادها إليه، ثم قال: ينطلق أحدكم فيركب الحموقة ثم يقول: يا ابن عباس، يا ابن عباس، وإن الله قال: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا» وإنك لم تتق الله فلا أجد لك مخرجا، عصيت ربك، وبانت منك امرأتك، وإن الله قال: «يا أيها النبي إذا طلقتم النساء فطلقوهن» في قبل عدتهن.

5 F, M ve B: "في".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 434:

ابن سيرين أنه قال في قوله: «فطلقوهن لعدتهن» قال: يطلقها وهي طاهر من غير جماع، أو حبل يستبين حملها.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 433:

عن الحسن وابن سيرين، فيمن أراد أن يطلق ثلاث تطليقات جميعا في كلمة واحدة، أنه لا بأس به بعد أن يطلقها في قبل عدتها، كما أمره الله؛ وكان يكرهان أن يطلق الرجل امرأته تطليقة أو تطليقتين أو ثلاثا، إذا كان بغير العدة التي ذكرها الله.

ki bütün bunlar hayzın geçmesi gözetilerek ondan sonra طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ boşamak mânasında birleşmiş bulunuyorlar. Bununla beraber Mâlikî ve Şâfiî bunlardan iddetin müddeti tuhr olduğuna zâhib olmuşlar,[1] eimme-i Hanefiyye ise onun hayız olduğunu beyan eylemişlerdir. Bundan dolayı iddeti[2] tuhurdur diyenler لِعِدَّتِهِنَّ tuhurları vaktinde demek olmasını daha sade görerek tercih eylemişlerdir. İlk nazarda bu muvâfık gibi görünürse de bundan ʻadem-i mücâmaʻat kaydını anlamak müşkildir. Bu mâna قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَّاءَ فِى الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] emri mûcebince tuhra girinceye kadar hayzın hükmüdür. Tuhra kadar sayıp beklemek tuhrun değil, tabʻan ve [5053] şerʻan hayzın lâzımıdır. O hâlde iddet tuhr değil, hayız olmak lâzım gelir. Tuhr iddetin mebde'i değil, gayesidir. لِعِدَّتِهِنَّ'de bi'l-ittifak maksud olan tuhr iddetin kendisi olarak değil, önünde gayesi olmak itibariyle[3] lâm ile beraber mecmûʻundan lâzım-ı mâna olarak sâbittir. Hayız müddetinin başlıca iki lâzımı vardır. Birisi mücâmaʻat etmemek, birisi de önünde tuhra ermektir. İşte murad olan mâna da: kadın, bekleme müddeti olan hayzı bitirip tuhra ermiş iken hâlen[4] mukārenet edilmediği surette boşamak olduğundan طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ denilmekle bu iki lâzimenin ikisi de maksud bulunduğuna tenbih olunduğu gibi, فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ denilmekle de bu anlatılmıştır. Bu mâna anlaşılmak için "lâm"ın mânalarındaki ihtimâlâta dikkat etmek lâzımdır. Bu lâm ya taʻlîl veya âkıbet veya tevkīt veya sıla için olabilir. Taʻlîl olursa "bekledikleri için, yani sayılı hayız günlerini bitirip temizlenmiş iken zevciyet muamelesi istenilmemek dolayısıyla boşayınız" demek olur. Âkıbet olursa "hayızlarının âkıbetinde boşayınız" demek olur. لِعَشْرٍ خَلَوْنَ gibi vaktiyye olursa "tuhurları vaktinde" demek doğru olabilirse de "hayız vakitlerinde" demek doğru olmaz; "hayızları bittiği vakit" denilmek iktizâ eder. "İddet" lafzı hayız müddetinin tamamına muntabıktır. İhsâ emrinde de buna işaret vardır. Bunun için müfessirînin bazıları لِإسْتِقْبَالِ عِدَّتِهِنَّ diye bir

1 F, M ve B +"ve".
2 F, M ve B: "iddet".
3 F, M ve B: "i'tibariyledir".
4 F, M ve B: "hâlâ".

muzâf takdîrini göstermişlerdir. فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ de böyle demektir. Kubül ve istıkbal hayızdan evvele de sonraya da[1] sâdık olur. Zemahşerî gibi bazıları da مُسْتَقْبِلَات لِعِدَّتِهِنَّ diye müte'allak takdîriyle hâl yapmışlardır ki bunda lâm tevkīt veya sıla mânalarına muhtemil olarak "iddetlerini veya iddetleri vaktini karşılarlarken" demek olup, bekleyecekleri hayızdan evvelki tuhurları hâlinde verilen talâkın da mesnun olduğunu ve iddetin hayız ile başlayacağını iş'âr[2] eder. Mücâma'at etmemek kaydının lâzım olduğu bilhassa hadîs-i nebevî ile beyan buyurulmuştur. Buhârî ve daha [5054] diğerleri şöyle rivayet etmişlerdir: İbn Ömer radıyallâhu anhümâ karısını hâiz iken boşamıştı, Hazret-i Ömer onu Resûlullah'a söyledi, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ona öfkelendi, sonra da buyurdu ki: "O kadına ric'at etsin, sonra onu temizlenip sonra bir hayız daha görüp yine[3] temizlenene kadar tutsun. O vakit kendisine yine[4] tatlik etmek görünürse onu tâhir olduğu hâlde dokunmadan evvel (İbn Mâce'nin rivayetinde "mücâma'at etmeden evvel")[5] tatlik etsin. İşte Allah'ın emrettiği gibi[6] iddet budur."[7] İbn Ömer Hazretleri'nin bu talâkını[8] bu sûrenin sebeb-i nüzûlü olarak gösterenler olmuş ise de rivayetin tarzından da anlaşıldığına nazaran bu hâdise sûrenin nüzûlünden sonra vukū' bulmuş göründüğünden doğrusu nüzûlün sebebi değil, belki bu hadîs-i şerif ile tefsîrin sebebi olmuştur.

İşte kadınları boşadığınız vakit böyle iddetlerini gözeterek temiz oldukları hâlde dokunmaksızın boşayın {وَاَحْصُوا الْعِدَّةَ} ve iddeti ihsâ edin ۞ yani zaptedip eksiksiz olarak tamamıyla sayın. Sûre-i Bakara'da

---

1 F, M ve B: "evvel de sonra da".
2 M: "is'ar".
3 F, M ve B -"yine".
4 F, M ve B +"onu".
5 İbn Mâce, Talâk, 2:
ثم إن شاء طلقها قبل أن يجامعها.
6 M ve B -"gibi".
7 Buhârî, Talâk, 1:
عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، أنه طلق امرأته وهي حائض على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فسأل عمر بن الخطاب رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: مره فليراجعها، ثم ليمسكها حتى تطهر، ثم تحيض، ثم تطهر، ثم إن شاء أمسك بعد وإن شاء طلق قبل أن يمس، فتلك العدة التي أمر الله أن تطلق لها النساء.
8 H, F, M ve B: "talâkı".

geçen وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوٓءٍ [el-Bakara 2/228] âyeti mûcebince mutallakaların iddeti tam üç kurû', yani üç âdet beklemeleridir. Bu ihsâda ric'at kābiliyetine ve nafaka ve süknâ zamanına[1] ve[2] talâkı tuhurlar üzere tevzî'e mürâ'ât gibi birtakım fâideler[3] vardır. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْ} Ve Rabbiniz Allah'tan korkun ❁ yani sizi erkek onları kadın yaratmış ve sizleri yetiştirip nikâh nimetine ve tatlik salâhiyetine mazhar eylemiş olan Rabbinizin azâbından korkun da emirlerine dikkat edin, iddeti eksik de saymayın tatvil de etmeyin ve gerek talâkta[4] gerek iddette o kadınları ızrar etmeye kalkışmayın. {لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ} Onları evlerinden çıkarmayın ❁ o boşayıp da iddet bekletmekte[5] olduğunuz kadınları beytûtet ettikleri evlerinden hiçbir sebeple çıkarmayın. Bu evler talâka [5055] kadar kocalarıyla beraber sâkin oldukları meskenleridir. Çıkarmak nehyinden anlaşılacağı[6] vechile bunlar kocalarına ait olmakla beraber kadınlara muzâf kılınması, iddetleri çıkıncaya kadar onlar da o mutallakaların milkleri gibi sâkin olmaya istihkakları bulunduğunu beyan ile çıkarmaktan nehyi tekiddir. Şu hâlde ev âriyet veya kiralık olup da asıl sâhibine teslim olunmak lâzım gelmiş ise kocaların onlara yine[7] kira veya şirâ veya diğer bir tarîk ile mesken tedarik etmeleri lâzım gelir. İşbu لَا تُخْرِجُوهُنَّ nehyinin atıfsız olarak bir taraftan takvâyı bir beyan gibi bir taraftan da ibtidâ-i kelâm hâlinde getirilmesi bunun müstakillen matlub olduğunu yeniden iş'âr ile ehemmiyetine tenbih içindir. Bunda iddetten asıl maksud olan nesebin hıfzı ve kadınların korunması hususlarına diyâneten olduğu gibi hukūken ve kazâen dahi itina hikmeti vardır. "Çıkarmayın" demek, gazab veya nefret veya darlığa binâen mesken ihtiyâcı veya mücerred düşüncesizlik gibi bir sebeple çıkarıvermekten mantûken nehy olduğu gibi, "kendiliklerinden çıkıp gitmelerine izin vermeyin" mânasına da

1 M ve B: "zamanında".
2 F, M ve B -"ve".
3 H: "fâide de"; F: "fâideleri".
4 H +"ve".
5 H ve F: "beklemekte".
6 F, M ve B: "anlaşıldığı".
7 F, M ve B -"yine".

işaretiyle şâmil olur. Çünkü onların izin verilse bile çıkıp gitmeleri câiz olmayacağı şununla anlatılıyor: {وَلَا يَخْرُجْنَ} Onlar da çıkmasınlar, yahut çıkmazlar ❁ bu sîga hem nehy-i gāib cem'i müennes hem de fi'l-i muzâri' nefy-i istikbal cem'i müennes olabileceğinden nehiy olmak da nefiy olmak da muhtemildir. Böyle nefiy sureti ile nehiy sarâhaten nehiyden daha beliğ olduğu da mâlumdur. Yani zevcler izin verse bile bir zarûret olmayınca çıkmaları haramdır, çıkmamalıdırlar ve çıkmazlar {اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} meğer ki açık bir edepsizlik edeler ❁ nüşuz, serkeşlik yapıp da bir zarûretleri yok iken çıkıp gitmiş olalar[1] ki bu surette başka bir kabahat yapmamış olsalar bile kendiliklerinden çıkmakla fâhiş bir terbiyesizlik yapmış olurlar. Bu istisnânın وَلَا يَخْرُجْنَ'ye [5056] ta'alluku yakındır. Yukarısına veya her ikisine ta'alluku da muhtemildir. "Hurûc"a müte'allik olduğu takdirde serkeşlikle hurûcun sanki açık bir fuhuş gibi aşırı bir fenalık olacağını iş'âr ile nehiyde mübalağa ifade eder ki İbn Ömer'den, Süddî'den, İbn Sâib'den, Nehaî'den mervî olan budur. Ebû Hanîfe Hazretleri de bunu ahzetmiştir. Çıkar giderlerse iddet hakkından kurtulmuş olmazlarsa da süknâ ve nafaka hakları sâkıt olur. "İhrâc"a müte'allik olduğu takdirde ise fâhişe-i mübeyyine, zina, sirkat, sû'-i kasd gibi açık bir hıyanet[2], bir masiyet ve hatta ağır sebb ü şetm gibi fâhiş eziyet olmak melhuzdur. Böyle açık bir fenalığa giriştikleri görüldüğü vakit çıkarılmaları ihrac nehyinden istisnâ edilmiş olur. Bu takdirde "fâhişe" tâbirinden en mütebâdir olan mâna[3] zinadır. Katâde, Hasan, Şa'bî, Zeyd b. Eslem, Dahhâk, İkrime, Hammâd, Leys'ten mervî olan ve İbn Mes'ûd'un ve İbn Abbas'ın kavilleri olduğu nakledilen de budur. Ebû Yûsuf da bunu ahzeylemiştir. Denilmiştir ki bu takdirde haddin ikāmesi için çıkarılırlar. Bazıları da burada gerek zevc ve gerek akrabasına karşı fâhiş sözlerle ağız bozukluğu etmek mânasına olduğunu İbn Abbas'tan rivayet eylemişlerdir. Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet edildiği üzere "fâhişe" her masiyete ıtlak olunur. Bundan dolayı

1 B: "olanlar".
2 H -"bir hıyanet".
3 H -"mâna".

bazıları bunun haddi îcab eden zina ve sirkat ve bunların gayrı her masiyete şâmil olarak istisnânın hepsine râci' olduğuna kāil olmuştur. Taberî bunu ihtiyar ederek demiştir ki: "Bence savâb, burada 'fâhişe'nin masiyet demek olduğuna kāil olanın kavlidir. Çünkü 'fâhişe' haddini aşmış olan her çirkin iştir. Binâen'aleyh zina, sirkat ve aile efrâdına ezâ ve iddet beklemesi lâzım gelen evden çıkıp gitmek bunlardan hangisini karı iddet içinde yaparsa kocası onu evinden çıkarabilir."[1] Bu istisnânın yukarıdaki فَطَلِّقُوهُنَّ emrine ta'alluk etmesi ihtimâli de yok değildir. لَا تُخْرِجُوهُنَّ cümlesi ittikānın bir hükmünü beyan olabilmek itibariyle [5057] atıfsız olduğundan dolayı buna mâni' de olmaz. Bu surette mâna şu olur: "Bu emirleri ve nehiyleri gözeterek boşayın, ancak boşadığınız takdirde o kadınlar açık bir fuhş u fücûra düşecek olurlarsa başka. O takdirde iddetlerini gözeterek dahi boşamak istemeyin." Müfessirîn bu istisnânın bu vechile rabtı ihtimâlini söylememişlerse[2] de bâlâda İbn Hacer'den naklolunduğu üzere boşandığı takdirde fücur korkusu zâhir olan ve boşanmadığı takdirde[3] mazbut kalacak olan kadını boşamamak tavsiye edilmiş ve bir hadis ile istidlâl dahî[4] olunmuştur. Ebû Dâvûd ve Nesâî'de İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre bir recül Resûlullah'a gelmiş, "benim bir karım var لَا تَرُدُّ يَدَ لَامِسٍ el uzatanın elini reddetmez" demiş, Resûlullah "onu boşa" buyurmuş, ve o "korkarım gönlüm ardında kalır, sabredemem" demiş, bunun üzerine Resûlullah "فَأَمْسِكْهَا öyle ise onu sıkı tut" buyurmuş.[5] Nesâî bu[6] hadîsin merfû' olmayıp doğrusu mürsel olduğunu söylemiştir.[7] Yani İbn Abbas bunu Resûlullah'tan

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 440:
والصواب من القول في ذلك عندي قول من قال: عنى بالفاحشة في هذا الموضع، المعصية، وذلك أن الفاحشة هي كل أمر قبيح تعدى فيه حده، فالزنى من ذلك والسرق والبذاء على الأحماء وخروجها متحولة عن منزلها الذي يلزمها أن تعتد فيه منه، فأي ذلك فعلت وهي في عدتها، فلزوجها إخراجها من بيتها ذلك لإتيانها بالفاحشة التي ركبتها.

2 H: "söylemişlerse".
3 B -"fücur korkusu zâhir olan ve boşanmadığı takdirde".
4 F, M ve B: "de".
5 Ebû Dâvûd, Nikâh, 3:
عن ابن عباس قال: جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: إن امرأتي لا تمنع يد لا مس، قال: «غربها» قال: أخاف أن تتبعها نفسي، قال: «فاستمتع بها».

6 F, M ve B -"bu".
7 Nesâî, Talâk, 34:
قال أبو عبد الرحمن : هذا خطأ، والصواب: مرسل

bizzat dinlememiş bi'l-vâsıta işitmiş, fakat kendi işitmiş kadar kuvvetine itimadından dolayı vâsıtayı tasrih etmeyip merfû' gibi nakletmiştir. Böyle merâsîl-i sahâbe ile merfû' gibi[1] amel bi'l-ittifâk câiz olduğundan bundan işbu[2] hükümler istinbat olunmuştur: Birincisi, afîf olmayan bir kadını boşamak emri, ikincisi zâhir-i hâle nazaran boşandığı takdirde fücur korkusu bulunur, lâkin boşanmadığı takdirde zabt u imsâki kābil olursa boşamayıp sıkı tutmak emridir. Bu ikisinden bi'd-delâle bir hüküm daha anlaşılmış olur ki o da şudur: Afîf olan bir kadın boşandığı takdirde zâhir-i hâle nazaran zarûret sâikasıyla fücûra düşmesi melhuz bulunursa onu boşamanın günah olacağıdır. İşte bu istisnânın yukarıya[3] rabtı ihtimâlinde âyet o hadisten anlaşılan hükümleri de ifade etmiş olacaktır.

{وَتِلْكَ} Ve işte bunlar ❁ talâk hakkında bu emirler, bu [5058] nehiylerle teşrî' ve tâlim olunan ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} hudûdullahtır. ❁ Allah'ın kulları için tâyin buyurduğu hadlerdir. {وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ} Ve her kim Allah'ın tâyin buyurduğu hudûda tecavüz ederse ❁ yani bu ahkâmdan bir şey ihlâl eylerse {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} muhakkak nefsine zulmetmiş olur ❁ kendisine dünyevî uhrevî zarar eylemiş bulunur. {لَا تَدْرِى لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا} Bilmezsin belki Allah ondan sonra bir emir ihdas eyler ❁ o ta'addînin arkasından bir hâdise, bir iş çıkarır, kalbini çevirir, birtakım meşakkatler, ıztıraplar verir. Yaptığın ta'addîye, haddini aşarak verdiğin talâka pişman olursun, dönmek istersin iş işten geçmiş bulunduğu için dönemez, telâfi edemezsin, perişan olur, zararını ve vebâlini kendin çekersin. وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا [Lokmân 31/29] Kimse yarın ne kesbedeceğini bilemez. Onun için herhangi bir sebeple talâk verecek olan kimse tehevvürle[4] her şeyi kesip atıvermemeli, ilerisini hesâba katmalı da Allah'ın bu emirler ve nehiylerle tâyin buyurduğu haddini aşmamalı. Evvelâ iddetini gözeterek temiz bir hâlde bir[5] talâk vermeli ve iddeti saymalıdır. Şayet ayrılmak

1 B -"nakletmiştir. Böyle merâsîl-i sahâbe ile merfû' gibi".
2 F, M ve B: "şu".
3 F, M ve B +"da".
4 B: "tahvillere".
5 M ve B -"bir".

lâzımsa bununla hem maksad hâsıl olur hem de bir tecribeye imkân bırakılarak rûhî tecelliyâtı dinlemeye, düşünüp mütenebbih olmaya ve pişmanlık yüz gösterirse ricʻata meydan bulunur[1]. Çünkü üçe bâliğ olmadıkça öyle sarih bir talâk ricʻî olacağından hükmü geleceği vechile iddet nihâyetine kadar muhayyer kalıp dilerse ricʻat edebilmek, olmazsa ayrılmaktır. Bu hikmetlere mebnî haddi aşmaksızın iddetlerine karşı böyle bir talâk boşayın ve iddeti zabtedip sayın ve Allah'tan korkup takvâ ile hareket edin, onları evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmasınlar. Bunun neticesi ne olacağına gelince: Şu şart ile imsak veya mufârakat [5059] beyninde muhayyerliktir: {فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} Sonra ecellerine yettiklerinde ❁ yani iddetlerinin nihâyetine erdiklerinde. Bu şart, ricʻatin müntehâsı, firkatin mebde'i olan vakti göstermek içindir. Binâenʻaleyh iddet içinde her zaman ricʻat hakkı sâbittir. Lâkin iddet bitince hıyâr kalmaz, firkat lâzım olur. Kadının izniyle nikâh tazelenmedikçe birleşemezler. Henüz iddet çıkmadan nihâyete erdiği zaman ise vaziyet tezahür edeceğinden o vakit {فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} ya mâruf ile onları imsâk edin ❁ bırakmayıp güzel ve meşrû surette geçinmek ve iki tarafın hâline münâsib infak ve iskan eylemek üzere nikâhınızda[2] tutun. اَمْسِكُوا buyurulmasından zâhir olan ricʻatin kavlen olması şart olmayıp fiilen dahi olabileceğidir. İmâm-ı Aʻzam'ın kavli de budur. Maʻamâfîh evvelâ kavlen ricʻat mendubdur ki işhad olunabilsin.[3] {اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} Yahut mâruf ile onlardan ayrılın ❁ burada اَوْ tahyir içindir. Yani imsak ile mufarakat beyninde muhayyersiniz. Fakat imsâki ihtiyar etseniz de firâkı ihtiyar etseniz de mâruf ile mükellefsiniz. Ayrılacaksanız o vakit güzellikle ayrılın, tatlı dille hakkını vererek ve ızrar etmekten sakınarak, meselâ geçinmek niyeti olmadığı hâlde iddeti uzatmak için müracaat edip de sonra yine boşamak gibi muzır hilelere sapmayarak güzelce çıkarıp gönderin. وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا [el-Ahzâb 33/49] mazmûnuna riayet edin. {وَاَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِنْكُمْ}

---

1 H ve F: "ricʻat kābil olur".
2 M ve B: "nikâhlarınızda".
3 F, M ve B -"Maʻamâfîh evvelâ kavlen ricʻat mendubdur ki işhad olunabilsin".

Hem içinizden adalet sâhibi iki erkeği işhad da[1] edin ۞ dönüp tutmayı ihtiyar ettiğiniz takdirde ricʻate, ayrılmayı ihtiyar ettiğiniz takdirde de firkate şehadet etmek üzere siz Müslümanlardan adalet sâhibi, doğru[2] söyler müstakīm lâekal iki erkeği hazır bulundurup şâhid kılın ki töhmete veya nizâʻa mahal kalmasın, îcâbında şâhidlik etsinler. Bu وَاَشْهِدُوا emri اَمْسِكُوهُنَّ، اَوْ فَارِقُوهُنَّ terdidlerine maʻtuf olup وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ [el-Bakara 2/282] gibi [5060] nedb içindir. Umûmiyetle ulemânın kavli budur. Şâfiî kavl-i kadîminde ricʻatte vücub için olduğuna kāil olmuş ise de kavl-i cedîdinde o da nedbe rücûʻ etmiştir. Âlûsî burada şöyle bir kavil tezyif etmiş demiştir ki: "Tabersî zâhir bunun talâka işhad ile emir olmasını ve bunun ehl-i beyt eimmesinden mervî bulunduğunu ve vücub için olup talâkın sıhhatinde şart olduğunu zuʻm eylemiştir."[3] Şîʻa ulemasından *Mecmaʻul-Beyân* sâhibi olan bu Taberistanlı zatın söylediği bu meseleyi ben birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. Fakat bunu teyid edebilecek hiçbir delil bulamadım. Bilâkis zâhir dediği zâhir değildir.[4] Zira bu اَشْهِدُوا[5] emrinin talâka ait olması için ta yukarıdaki فَطَلِّقُوهُنَّ emrine maʻtuf olması lâzım gelir. Bu ise zâhir değil, pek baʻîddir. Zâhir olan yakınındaki imsak veya mufarakat emirlerine maʻtuf olmasıdır. Talâkın sıhhatinin şartı olacak derecede vücub için olsaydı ihsâ emrinden evvel

---

1 F, M ve B -"da".

2 F, M ve B: "doğruyu".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XIV, 330:

وزعم الطبرسي أن الظاهر أنه أمر بالإشهاد على الطلاق وأنه مروي عن أئمة أهل البيت رضوان الله تعالى عليهم أجمعين وأنه للوجوب وشرط في صحة الطلاق.

4 M ve B: "Ben bu meseleyi birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. *Mecmaʻul-Beyân* nâmında bir tefsirin sâhibi olup Şîa ulemâsından bulunan bu Tabersî'nin rivayet ve dirayette salâhiyeti neden ibaret bulunduğunu ve ehl-i beytin eimmesi dediklerinden maksadı hangileri idiğini gereği gibi öğrenemedim. Ancak zâhir dediği zâhir değildir."

F: "Ben bu meseleyi birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. Fakat bu ifadeye nazaran şîʻa ulemasından olması melhuz bulunan bu Tabersî'nin kim olduğunu ve rivayet ve dirayette salâhiyeti neden ibaret bulunduğunu ve ehl-i beytin eimmesi dediklerinden maksadı hangileri idiğini öğrenemedim. Ancak zâhir dediği zâhir değildir."

5 F, M ve B: "işhad".

zikredilmek iktizâ eder ve bu âyete tehirinin hiçbir hikmeti olmazdı. Hem karîbine hem ba'îdine atfı ihtimâli tecviz edilmek için tehir edildiği söylenecek olursa bu bir ihtimal olabilirse de zâhir denilmek doğru olmayacağı gibi, talâkta da imsakta da mufarakatta da aynı mâhiyette olması lâzım gelirdi. Hâlbuki her birine göre emrin vücub için olması ve bu vücûbun şart-ı sıhhat olacak derecede farz mâhiyetinde bulunması imsak veya mufarakatta tahyir emrine muhalif olacağı gibi öteden beri îzah edilegelen mesnun talâkın sûret-i cereyânına ve talâk-ı ric'înin fâidesine[1] münâfî ve talâk esnasında işhad edilmeyip[2] de iddetten sonra imsak veya mufarakat için işhad edildiği takdirde sahih farzedilen talâkın hükümsüz kalması gibi bir tenâkuza bâdî olacağı derkârdır. [5061] Gerçi hilâfına karîne bulunmadıkça emirde asıl olan vücubdur. Fakat ihtimal içinde olan vücub şart-ı sıhhat olacak derecede farz-ı kat'î mânasını ifade edemeyeceği gibi, her vücub da zıddının fesâdını iktizâ[3] etmez. Bununla beraber iddet nihâyetine kadar rücû' edilmeyince mufarakat tahakkuk edeceği cihetle bunda işhâdın vücûbuna kāil olmanın mânası da kalmayacağından bütün müctehidîn mufarakatta işhad emrinin وَاَشْهِدُوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ [el-Bakara 2/282] gibi nedbe mahmul olmasında müttefik bulunuyorlar. Şu hâlde en yakın ve en zâhir olan ihtimalde emir nedb için oldukça, en uzak olan ihtimalde vücub için olmasının, hem de bu vücûbun farziyet derecesinde şart-ı sıhhat addedilmesinin doğru olamayacağı ednâ mülâhaza ile anlaşılıyor. Ancak denebilir ki imsak veya mufarakatta işhad mendub olunca talâkta niye olmasın? Evet bunun da mendub olduğunda şüphe yoktur. Zira bu işhâdın yukarı ta'alluku ihtimâl-i[4] ba'îd olmakla beraber buradan bi'd-delâle evleviyetle sâbit olacağında da tereddüt edilmemek lâzım gelir. Şu emrin ise[5] vücub için olduğunda ihtilâf yoktur:

1 B: "fesâdına".
2 H ve F: "edilip".
3 H: "îcab".
4 F: "ihtimâli".
5 F, M ve B -"ise".

{وَاَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلّٰهِ} Şehadeti de Allah için dosdoğru[1] edâ edin ❁ yukarıki emirlerin hepsi talâk verenlere ait olduğu gibi bu emir de şâhidleredir. Şu hitap da mecmû'unadır: {ذٰلِكُمْ} Size[2] söylenen bu işittiğiniz ❁ gerek talâk verecek olanlara ve gerek şâhid olanlara hitap edilen bu emirlerle yapılan bu tebliğ: yani talâkı iddet gözeterek vermek, iddeti ihsâ etmek, Allah'tan korkup günahtan sakınmak, çıkarıvermemek, çıkmamak, hudûdu tecavüz etmeyip sonunu hesâba almak ve sonra müddet nihâyetinde ya hakkıyla güzelce tutmak veya daha fazla bekletmeyip hakkını vererek güzellikle ayrılmak ve bunlara işhad etmek, şehadeti de zamanında dosdoğru edâ eylemek, işte bunların mecmû'u ve her biri öyle bir derstir ki [5062] {يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ[3] يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} bununla sizlerden, Allah'a ve âhiret gününe iman eder olan kimselere vaaz olunuyor, öğüt veriliyor. ❁ Çünkü bunlara riayet edip korunarak intifâ' edecek olanlar Allah'a ve âhirete imanı olan veya iman kābiliyeti silinmemiş bulunan kimselerdir. İman kābiliyeti kalmamış, kalbleri kararmış, mühürlenmiş olanlar ne Allah'tan korkar ne âhireti sayar ne de nasihat dinler; onlar kendi nefislerinin hevâsına gider. {وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Her kim de Allah'a ittikā ederse ❁ Allah'ın gazabından korkar, isyandan sakınır, öğütlerini tutarsa {يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً} Allah onun için bir mahrec yaratır ❁ onu düştüğü darlıktan ve ezcümle aile yüzünden çekmekte bulunduğu sıkıntılardan kurtulup çıkacağı bir yol, bir çare gösterir {وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ} ve onu hatırına gelmez cihetten merzuk kılar. ❁ Onun için boşayan da boşanan da, ayrılan da ayrılmayan da takvâ ile hareket ettiği takdirde gam yemesin, Allah ona da bir çare yaratır ve ummadığı yerden nasîbini verir.

Rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu kavl-i ilâhîyi وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاًۙ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ okumuş ve demiştir ki: مَخْرَجًا مِنْ شُبُهَاتِ الدُّنْيَا وَمِنْ غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَمِنْ شَدَائِدِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ "hem dünyanın şübühâtından mahrec, hem mevtin gamerâtından hem de

---

1 M ve B: "doğru".
2 H ve F: "siz de".
3 H, F, M ve B +"منكم".

kıyamet gününün şedâidinden".[1] Bir de Ebû Zer radıyallâhu anh'tan şöyle mervîdir: "Resûlullah bu âyeti وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاًۙ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ okuyordu, derken[2] tekrar tekrar okumaya başladı, hatta beni uyku bastı, sonra buyurdu ki: 'Yâ Ebâ Zer! İnsanların hepsi bunu tutsaydı kendilerine yeterdi.'"[3] {وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Ve her kim Allah'a tevekkül kılarsa ۞ başına gelen herhangi bir şeye karşı O'nun [5063] kudretine itimad edip yapacağı işte O'nun emrine teslîm-i nefs ederek hükmünce giderse {فَهُوَ حَسْبُهُ} işte O ona yeter.[4] Allah onun mühimminin hakkından gelir. Hesâbına kâfîdir. أَيْ مَنْ وثق فِيمَا نَالَهُ كَفَاهُ اللّٰهُ مَا أَهَمَّهُ. Râzî tefsirinde zikredildiği üzere onun için Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ insanların en kuvvetlisi olmayı arzu eden Allah'a dayansın."[5] {اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِهِ} Her hâlde Allah emrini yerine erdirir. ۞ Murâdını muhakkak yapar, hiçbir işinden geri kalmaz, hepsinin hakkından gelir. Hükmünü istediği gibi yürütür, tevekkül edilse de yürütür, edilmese de yürütür, nihâyet her şeyin eceli gelir. Dünyada acı da geçer, tatlı da geçer, sıkıntı da geçer, refah da geçer. Ecel gelince mukadder olan ölüm dakika fevt etmeksizin pençesini takar, âkıbet gelir çatar, iyiler iyiliğiyle kötüler kötülüğüyle kalır, herkes ameliyle haşrolur. Ancak O'na böyle tevekkül de O'nun emridir, tevekkül edenin murâdı da başka değil, Allah'ın irade ve rızâsına teslimiyetten ibaret olmakla Allah onun ecrini büyültür. {قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْراً} Hakikat Allah her şey için bir kadr takdir kılmıştır. ۞ Bir hadd ü mikdar tahsis buyurmuştur ki onu ona göre yürütür. O hadd ü mikdardan

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 560:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا. ويرزقه من حيث لا يحتسب» قال: مخرجا من شبهات الدنيا، ومن غمرات الموت، ومن شدائد يوم القيامة.

2 F, M ve B -"derken".

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 178; İbn Mâce, Zühd, 25:

عن أبي ذر، قال: جعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يتلو علي هذه الآية: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا»، حتى فرغ من الآية، ثم قال: يا أبا ذر لو أن الناس كلهم أخذوا بها لكفتهم...

4 F, M ve B: "O ona yetişir".

5 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz,* thk. Ramazan Abdüttevvâb, Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, et-Tab'atü'l-Ûlâ, s. 191; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 239; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 300; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 562.

ileri geçirmez[1]. Bu kaziyye öyle bir kanundur ki her şey hakkında cârîdir. Ve her şeyin hükmü, kıymeti Allah'ın ona tahsis buyurduğu o kadr ile mütenâsibdir. Hakikatte bir şeyi[2] ilim de onu o kadr ve haddiyle temyiz etmektir. Bu cihetle esbâbın bir dereceye kadar bir kadr ü haysiyeti yok değilse de zâtî değil, izâfî ve mütenâhîdir. Tesir ve hüküm onun değil, Allah'ındır. Asıl ilm ü kudretine itimad olunacak, hüküm ve iradesine emir tefviz edilecek hâkim esbâb değil, müsebbibü'l-esbâb olan Allah'tır. Her şey geçer, lehte[3] ve aleyhte [5064] her sebep tükenir, mukadder olan kaderi biter, evvel ve âhir bütün kudretiyle Allah kalır. Hem Allah takdir buyurmamış ise hiçbir şey diğer bir şeyde icrâ-yı te'sîr edemez. Takdir buyurmuş ise Allah'tan başka hiçbir şey de onun önüne geçemez. Ateş Allah'ın "yak" dediğini kadrince dediği kadar yakabilir. Rızık da Allah'ın "doyur" dediğini kadrince dediği kadar doyurabilir. Demek ki esbâba itimad mütenâhî, Allah'a itimad nâmütenâhîdir. O hâlde kuvvet ve yakīn esbâba güvenmekte değil, Allah'a dayanmakladır. Tevekkül de mağrurlukla kendini salıp[4] koyuvermek değil, Allah'ın gösterdiği yolda gücü yettiği kadar vazifeye ihtimam, ittikāya riayet, kusurunu itiraf ile beraber, Allah'ın kudretine itimad edip netice hakkında telâşa düşmeksizin O'nun iradesine teslimiyettir. Evvelâ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ sonra وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ buyurulmasında buna işaret nüktesi vardır. Hadîs-i nebevîde a'râbîye اعْقِلْهَا وَتَوَكَّلْ "deveyi bağla da tevekkül kıl"[5] buyurulması da bu mânaya tenbihtir. Allah teâlâ her şeye bir kadr takdir etmiş olduğu için, her şey gibi insana da gerek cinsine gerek nev'ine, gerek cem'ine[6] gerek ferdine, gerek erzâkına gerek ef'âline, gerek akvâline gerek ahvâline hep birer kadr takdir buyurmuş, birer had koymuştur ki[7] ittikā ve tevekkül dahi o kadr o haysiyet dairesinde cereyan eder. Binâen'aleyh erkeğin de

1 H: "geçemez".
2 F, M ve B: "şey'e".
3 F, M ve B: "leh".
4 M ve B: "sayıp".
5 Tirmizî, Kıyâmet, 22:
سمعت أنس بن مالك يقول: قال رجل: يا رسول الله، أعقلها وأتوكل أو أطلقها وأتوكل، قال: اعقلها وتوكل.
6 B -" bir kadr takdir etmiş olduğu için, her şey gibi insana da gerek cinsine gerek nev'ine, gerek cem'ine".
7 H -"ki".

dişinin de birer kadri ve her birinin ef'âl ve ahvâlinde birer haddi vardır. Ona tecavüz etmeye kalkışan kendine zulmetmiş olur. Bu suretle Allah talâka, iddete, ihrâca, hurûca, visâle, firâka, âlâma, sürûra, nasib ve erzâka hep birer kadr ve had takdir buyurmuştur. Bundan dolayı talâk verilen kadınların iddetlerini de hayızlı, hayızsız, hamilli, hamilsiz olup olmamalarına göre ayrı ayrı birer mikdar ile takdir ve nafaka ve süknâlarını onunla mütenâsib olarak emir buyurmuştur. Bu vechile قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْراً kaziyyesi hem mâkablini telhis ve teyid, hem de mâba'dine bir [5065] mukaddime ve temhiddir. Takdîr-i ilâhî böyle her şeyi önünden ardından ve hatırlara gelmez cihetten bağlar.

İmdi "boşanan kadınların iddetleri, âdetleri yani hayızları hesâbıyla Sûre-i Bakara'da geçtiği vechile üç âdet sayılacak olursa, hayızdan kesilmiş olan veya hayız görmeyen veya gebe bulunan kadınların iddetleri nasıl sayılabilecek?" denirse, onların iddetlerinin de mikdârını beyan için buyuruluyor ki: {وَالّٰٓـِٔي يَـئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَٓائِكُمْ} Hayızdan kesilmiş, yaşı ilerlemiş olup da artık hayız görmekten hasbe'l-âde ümidini kesmiş, iyâs hâline gelmiş kadınlarınızdan boşanmış olanlar ❁ ki ekser âdete nazaran iyâs sinni elli beş ve altmış olarak takdir edilmiştir (*Sûre-i Bakara'da* وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍ [2/228] *âyetinin tefsirinde geçen tafsîlâta bak*). {اِنِ ارْتَبْتُمْ} eğer şekkediyorsanız ❁ burada bu اِنِ ارْتَبْتُمْ kaydı ihtirâzî değil, bu meseleyi soranların veya soracak olanların vukū' bulan veya bulacak olan suallerine nazaran vukū'îdir. Bir cümle-i mu'teriza demektir. Yoksa "hayızdan kesilip kesilmediklerinde şekkediyorsanız" demek değildir. Zira يَـئِسْنَ sîgasıyla ye'sin mâlum olduğu söylendikten sonra "yeiste şüphe ediyorsanız" demek olmayacağı bellidir. Binâen'aleyh mâna şu olur: Bunların iddetleri nasıl olacağını kestiremeyip de müşkil görüyor, işkilleniyor, soruyorsanız biliniz ki {فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ} onların iddetleri üç aydır. ❁ Üç ay beklerler, bu müddet zarfında bir haml tebeyyün etmezse nihâyetinde evvelkiler gibi فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ'dur. {وَالّٰٓـِٔي لَمْ يَحِضْنَ} hayız âdeti görmeyenler de ❁ öyle üç aydır.

Bu وَالّٰٓئ۪ي yukarıki وَالّٰٓئ۪ي[1] يَـئِسْنَ mübtedâsına atf-ı müfred suretiyle ma'tuf olup haberi de mezkur فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ olmak câiz olduğu gibi, buna o karîne ile başka haber takdir olunarak وَالّٰئ۪ي لَمْ يَحِضْنَ كَذٰلِكَ عِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ [5066] suretinde cümleyi cümleye atıf da câizdir. Mikdarda iştirak itibariyle evvelki ve hükümde istiklâl itibariyle ikinci daha muvâfıktır. Bunlar gerek on yedi yaşından küçük olup henüz bülûğa ermemiş olduklarından dolayı hayız görmemiş olanlara[2] ve gerek büluğ sinninin a'zamîsi olan on yedi yaşını geçmiş ve binâen'aleyh yaş itibariyle bâliğ bulunmuş oldukları hâlde hayız âdeti olmamış bulunanlara şâmildir. Bir veya iki kere hayız görüp de sonra görmemiş olanlar da sahih olan böyledir. Çünkü âdet muttarid oldukda muteber olur ki ekalli üçtür. Şu[3] hâlde üç kere hayız görmüş olup da sonra inkıtâ' devam etmiş olsa ona hayız âdeti görmemiş denemeyecğinden "mümteddü't-tuhr"[4] ıtlak olunur ki işte bunun iddeti müşkildir. Hanefiyye bunun hâiz iddetine tâbi' olarak sinn-i iyâsa kadar beklemesi lâzım geleceğine kāil olmuştur. Çünkü buna hayız âdeti görmemiş denemeyeceği gibi iyâs hâline gelmiş de denemez. Lâkin iddetten asıl maksud haml şüphesini kat' etmek olduğuna göre bunu haml müddetinin ekserinden ziyade bekletmek hikmet-i şâri'e muvâfık olmasa gerektir. Âcizâne kanaatim bunda haml şüphesini nazar-ı i'tibâra alarak müddet-i hamlin ekserine kadar bekletmektir. {وَاُو۬لَاتُ الْاَحْمَالِ} Hamil sâhibeleri ❁ hamli bulunan yüklü, gebe kadınlara gelince, gerek mevzû'-i bahs olan talâk ve gerek kocalarının vefâtı hâlinde olsun ale'l-ıtlâk bunların {اَجَلُهُنَّ} ecelleri ❁ yani iddetlerinin nihâyeti {اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ} hamillerini vaz' etmeleridir. ❁ Mudğa veya aleka hâlinde bir sıkt bile olsa[5] vaz'-ı haml bitince o dakikada iddet bitmiş olur. İkiz ise itibar sonrakinedir. Sûre-i Bakara'da geçen وَالَّذ۪ينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً [2/234]

---

1 H +"لم".
2 H: "olanlar".
3 F, M ve B: "O".
4 M ve B: "mümteddetüttuhur".
5 H: "olmasa".

âyetinde kocaları vefat eden kadınların iddeti dört ay on gün olduğu geçmişti. Burada ise ale'l-ıtlâk hâmil olanların iddeti vaz'-ı hamle kadar olduğu [5067] beyan buyurulmuştur. Denildiğine göre Hazret-i Ali ve İbn Abbas bu âyetin mutallakalar hakkında olduğuna zâhib olmuşlar, bununla beraber kocaları vefat edip de hâmil kalan kadınların iddeti "eb'ad-i eceleyn", yani dört ay on gün ile vaz'-ı hamilden hangisi uzun ise o olacağını söylemişler[1], Şî'adan İmâmiyye bunu mezheb edinmişler. Hâlbuki Hazret-i Ali ve İbn Abbas bu âyetin yalnız mutallakalar hakkında olduğuna zâhib olsalardı eb'ad-i eceleyn yahut âhir-i eceleyn diye iki iddetin en uzununa kāil olmazlardı. Bundan başka Buhârî ve sâirede şöyle rivayet olunmuştur: Ebû Seleme b. Abdurrahman haber verip dedi ki: "İbn Abbas'a bir adam geldi, Ebû Hüreyre de yanında oturuyordu, o adam 'bana bir fetvâ ver, zevcinden kırk gün sonra doğuran bir kadın hakkında' dedi. İbn Abbas 'âhir-i eceleyn' dedi, ben وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ dedim, Ebû Hüreyre de 'ben biraderzâdem (yani Ebû Seleme) ile beraberim' dedi. Bunun üzerine İbn Abbas gulâmı Küreyb'i[2] Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderip ona sordurdu,[3] Ümmü Seleme Hazretleri de dedi ki: 'Sübey'atü'l-Eslemiyye gebe iken zevci katlolundu, mevtinden kırk gece[4] sonra Sübey'a doğurdu, nikâhına tâlib olanlar oldu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de onu nikâh ettirdi, Ebu's-Senâbil tâlibler meyânında idi.'"[5] Nesâî'nin rivayetlerinden biri de şöyledir: Ebû Seleme b. Abdurrahman ve İbn Abbas ve Ebû Hüreyre radıyallâhu anhüm zevcinin vefatı hîninde[6] vaz'-ı haml eden bir kadının iddeti hakkında müzakere etmişlerdi. İbn Abbas "iki ecelin âhirini bekler" dedi, Ebû Seleme ise

1 H: "söylemişlerdir".
2 B: "Ğurayb'i".
3 B -"Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderip ona sordurdu".
4 F, M ve B -"mevtinden kırk gece".
5 Buhârî, Tefsîr, 65/2:
أخبرني أبو سلمة قال: جاء رجل إلى ابن عباس، وأبو هريرة جالس عنده، فقال: أفتني في امرأة ولدت بعد زوجها بأربعين ليلة؟ فقال ابن عباس: آخر الأجلين، قلت أنا: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن». قال أبو هريرة: أنا مع ابن أخي، يعني أبا سلمة، فأرسل ابن عباس غلامه كُريبا إلى أم سلمة يسألها، فقالت: قتل زوج سبيعة الأسلمية وهي حبلى، فوضعت بعد موته بأربعين ليلة، فخطبت، فأنكحها رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان أبو السنابل فيمن خطبها.
6 H: "akabinde"; F: "hakkında".

"hayır, vaz' edince helâl olur" dedi, Ebû Hüreyre de "ben biraderzâdemle beraberim" dedi. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in zevcesi Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderdiler, müşârün ileyhâ da dedi ki: "Sübey'atü'l-Eslemiyye zevcinin vefâtından biraz sonra vaz'-ı haml etti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den istiftâ eyledi, [5068] Resûlullah ona tezevvüc etmesini emreyledi."[1] İşbu Sübey'atü'l-Eslemiyye binti'l-Hâris hadîsini diğer[2] muhaddisîn dahî[3] müte'addid yoldan tahric eylemişlerdir. Yine Nesâî bunu Sübey'a'nın kendisinden sened-i mahsuslarıyla şu suretle de rivayet eylemiştir: Abdullah b. Utbe, Ömer[4] b. Abdullah b. Erkam Zührî'ye yazdı, "Sübey'a binti'l-Hârisi'l-Eslemî'ye git, Resûlullah'ın ona hamli[5] hakkındaki fetvâsından sor." Bunun üzerine Ömer[6] b. Abdullah Sübey'a'nın yanına vardı, sordu, o da Resûlullah'ın Bedir'de hazır bulunmuş ashâbından Sa'd b. Havle'nin taht-ı nikâhında olup onun Haccetü'l-Vedâ'da vefat ettiğini,[7] zevcinin vefâtından dört ay on gün geçmeden evvel doğurduğunu ve nifâsından kalktığında Benî Abdüddâr'dan bir zat olan Ebu's-Senâbil yanına gelip kendisini süslenmiş görerek "zannederim dört ay on gün geçmeden nikâh arzu ediyorsun" dediğini haber verdikten sonra dedi ki: "Ben Ebu's-Senâbil'den[8] bunu işitince Resûlullah'a gittim, hadîsimi anlattım, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de buyurdu ki: 'Hamlini vaz' ettiğin hînde helâl oldun.'"[9]

---

1 Nesâî, Talâk, 56:
عن سليمان بن يسار: أن أبا هريرة وابن عباس وأبا سلمة بن عبد الرحمن تذاكروا عدة المتوفى عنها زوجها تضع عند وفاة زوجها، فقال ابن عباس: تعتد آخر الأجلين، وقال أبو سلمة: بل تحل حين تضع. فقال أبو هريرة: أنا مع ابن أخي فأرسلوا إلى أم سلمة زوج النبي صلى الله عليه وسلم، فقالت: وضعت سبيعة الأسلمية بعد وفاة زوجها بيسير، فاستفتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمرها أن تتزوج.

2 F, M ve B -"diğer".

3 F, M ve B -"dahî".

4 M ve B: "Amr".

5 H: "haml".

6 M ve B: "Amr".

7 H +"ve".

8 M ve B: "Ebu Senabil'den".

9 Nesâî, Talâk, 56:
عن ابن شهاب : أن عبيد الله بن عبد الله حدثه: أن أباه كتب إلى عمر بن عبد الله بن أرقم الزهري يأمره أن يدخل على سبيعة بنت الحارث الأسلمية فيسألها حديثها وعما قال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم حين استفتته، فكتب عمر بن عبد الله إلى عبد الله بن عتبة يخبره أن سبيعة أخبرته: أنها كانت تحت سعد بن خولة وهو من بني عامر بن لؤي، وكان ممن شهد بدرا، فتوفي عنها زوجها في حجة الوداع وهي حامل، فلم تنشب أن وضعت حملها بعد وفاته، فلما تعلت من نفاسها تجملت للخطاب، فدخل عليها أبو السنابل بن بعكك –رجل من بني عبد الدار – فقال لها: ما لي أراك متجملة؟ لعلك تريدين النكاح، إنك

Bundan başka İmam Mâlik ve Şâfiî ve Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Münzir rivayet etmişlerdir ki; hâmil iken zevci vefat etmiş olan kadın hakkında soruldu, İbn Ömer Hazretleri "o kadın hamlini vaz' edince helâl olmuş olur" demişti. Bunun üzerine ensardan bir zat da kendisine şunu haber vermişti: "Ömer b. Hattâb dedi ki: 'Hâmil[1] kadın zevci defnedilmeden tabutunda iken bile doğursa helâl olur', yani iddeti biter nikâhı helâl olur."[2]

Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî ve İbn Mâce, İbn Mes'ûd Hazretleri'nden rivayet eylemişlerdir ki: "Sûretü'n-Nisâi'l-Kusrâ Sûre-i Bakara'dan sonra nâzil oldu. Buhârî'nin lafzında ona ruhsat yapmıyorlar da tağliz mi yapıyorlar? Kasem ederim ki Sûre-i Nisâ-i Kusrâ, Tûlâ'dan (yani en uzun sûre olan[3] Bakara'dan) sonra nâzil oldu وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ."[4] Nesâî'nin diğer bir lafzında "her kim dilerse yardım [5069] ederim; وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ başka değil, 'zevci vefat edenler' âyetinden sonra nâzil oldu".[5] Bir lafzında da "Sûre-i Nisâ-i Kusrâ Bakara'dan sonra nâzil oldu." İbn Mâce'nin lafzında "vallahi dileyene yardım ederiz[6], Sûre-i Nisâ-i Kusrâ başka değil اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا'dan sonra nâzil oldu."[7] İşte meselenin miftâhı bu sahih rivayetlerle sâbit olan bu nüzul tarihiyle Resûlullah'ın Haccetü'l-vedâ' senesindeki fetvâsıdır. Demek oluyor ki Kısa Sûre-i Nisâ dahi denilen bu Talâk Sûresi ve bâhusus bu âyet

---

والله ما أنت بناكح حتى تمر عليك أربعة أشهر وعشرا. قالت سبيعة: فلما قال لي ذلك جمعت علي ثيابي حين أمسيت فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألته عن ذلك، فأفتاني بأني قد حللت حين وضعت حملي، وأمرني بالتزويج إن بدا لي.

1 F, M ve B -"Hâmil".

2 *Muvatta'* (Zührî), Talâk, 30; Şâfiî, *el-Ümm,* V, 239-240; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 476; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 554; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 333:

عن عبد الله بن عمر أنه سئل عن المرأة يتوفى عنها زوجها وهي حامل؟ فقال عبد الله بن عمر: إذا وضعت حملها فقد حلت، فأخبره رجل من الأنصار كان عنده أن عمر بن الخطاب قال: لو ولدت وزوجها على سريره لم يدفن فقد حلت.

3 M ve B +"Surei".

4 Buhârî, Tefsîr, 65/2; İbn Mâce, Talâk, 7; Ebû Dâvûd, Talâk, 47; Nesâî, Talâk, 56:

فقال: كنا عند عبد الله، فقال: أتجعلون عليها التغليظ، ولا تجعلون عليها الرخصة؟ لنزلت سورة النساء القصرى بعد الطولى: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن».

5 Nesâî, Talâk, 56:

عن علقمة بن قيس أن ابن مسعود قال: من شاء لَاعَنْتُهُ ما أنزلت: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن» إلا بعد آية المتوفى عنها زوجها...

6 Rivayetteki لَاعَنَّاهُ kelimesi "kendisiyle lânetleşiriz, mülâane ederiz" anlamına gelmekte olup, muhterem müellif tarafından sehven لَاَعَنَّاهُ şeklinde okunarak buna göre mâna verildiği anlaşılmaktadır.

7 İbn Mâce, Talâk, 7:

عن عبد الله بن مسعود، قال: والله لمن شاء لَاعَنَّاهُ، لأنزلت سورة النساء القصرى بعد «أربعة أشهر وعشرا» (البقرة ٢/٢٣٤).

Sûre'den[1] sonra nâzil olmuş olduğu için onun zevci vefat eden kadınların iddeti hakkındaki dört ay on gün âyetinin umûmundan hâmillere ait olan cihetini bu âyetin umûmu tasrîhen beyan etmiş bulunuyor ki böyle muahhar tarih ile olan beyan, ilm-i usûlde "beyân-ı tebdîl" denilen nesih kısmına dâhil olduğundan bu haml âyetinin umûmu o vefat âyetinin umûmundan[2] bir noktasını ta'dîl suretiyle nesh eylemiştir. İbn Abbas Hazretleri ibtidâ iki rivayet beyninde mütereddid olarak ihtiyat olmak üzere "âhirü'l-eceleyn" demiş ise de, ezvâc-ı tâhirâttan Ümmü Seleme radıyallâhu anhâ Hazretleri'nden vâki' olan istifsar üzerine fetvâ-yı Resûl anlaşılmıştır. Binâen'aleyh hâmil kadınların talâkta da vefatta da iddetleri vaz'-ı haml ile tamam olur.

{وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Her kim de Allah'tan korkar ❁ emirlerini tutar, hukūkuna riayet ederek vikāyesine sığınırsa {يَجْعَلْ لَهُ مِنْ اَمْرِه۪ يُسْراً} Allah ona emrinden bir kolaylık verir. ❁ İşini teshil edip sâlih amellere muvaffak kılarak dünya ve âhiret kolaylığa mazhar eder. {ذٰلِكَ} Bu zikrolunan ahkâm {اَمْرُ اللّٰهِ} Allah'ın emridir {اَنْزَلَهُٓ اِلَيْكُمْ} onu size indirdi ❁ sâir ümmetlerde yoktu, Hazret-i Muhammed ile onun ümmetine[3] [5070] indirdi. {وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Ve her kim Allah'tan korkar ❁ emrini, ahkâmını muhafaza eylerse {يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪} Allah onun[4] kabahatlerini tarafından keffâretleyip[5] örter ❁ çünkü اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِ'dır [Hûd 11/114]. {وَيُعْظِمْ لَهُٓ اَجْراً} ve onun ecrini büyültür ❁ katlar. Bu sûrede böyle takvâ tavsiyelerinin her birinde câlib-i dikkat va'd ü va'îdlerle müterâfık olarak bir tercî' hâlinde defe'ât ile tekrar ve teyidi, aile hukukunun, kadın ve talâk işlerinin ehemmiyet-i mahsûsasına ve bu babdaki dikkatsizliğin ve أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللّٰهِ الطَّلَاقُ hadîsiyle[6] de anlatıldığı vechile âdî bahanelerle talâk salâhiyetinin

1 M ve B: "sûrei Bakareden".
2 H -"hâmillere ait olan cihetini bu âyetin umûmu tasrîhen beyan etmiş bulunuyor ki böyle muahhar tarih ile olan beyan, ilm-i usûlde "beyân-ı tebdîl" denilen nesih kısmına dâhil olduğundan bu haml âyetinin umûmu o vefat âyetinin umûmundan".
3 H ve F: "Muhammed ve ümmetine".
4 H: "onların".
5 B -" nağfiretleyip".
6 İbn Mâce, Talâk, 1.

sû'-i isti'mâl edilmesindeki mahzurların ve bu yüzden uğranılacak[1] müşkilâtın iktiham olunmasındaki ecrin büyüklüğüne ve onun için gerek aşk u mahabbet ve gerek gayz u nefret sâikleriyle Allah korkusu, vazife hisleri unutuluvermeyip hâricî ve dâhilî her hususta Allah'ın emirlerine itina olunarak takvâ yolunun tutulması, korunmak çarelerinin aranması lüzûmuna sıkı sıkı tenbîhâtı muhtevîdir. Bu suretle hasbe'l-iktizâ talâk verildiği takdirde evvelâ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْۚ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ[2] وَلَا يَخْرُجْنَ buyurulduğu gibi, burada da yine korunmak yollarından olmak üzere buyuruluyor ki: {اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ} Onları, -yani o boşanıp da iddet içinde bulunan kadınları boşamadan evvel olduğu gibi- vüs'ünüzün yettiğinden kendinizin sâkin olduğunuz yerden bir kısmında iskân ediniz.

"**Vücd**" insanın vüs'ü, gücünün yetebildiği varlığı demektir. Binâen'aleyh kadının kocasına gücünün yetemeyeceği bir süknâ teklif etmeye de hakkı yoktur. Sonra belli ki bu emirler sağ olanlaradır. Binâen'aleyh zevci vefat eden kadının iddetinde süknâ ve nafaka talebine hakkı [5071] yoktur. O vârisler meyânında bulunduğu için terekeden hissesi ne ise onu alır (*Sûre-i Bakara'da geçen* وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاًۚ وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ [2/240] *âyetinin tefsirine bak*). {وَلَا تُضَآرُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّۜ} Onunla beraber üzerlerinde tazyik yapmak, bezdirmek için onları zararlandırmaya da kalkışmayınız {وَاِنْ كُنَّ اُولَاتِ حَمْلٍ} ve eğer o[3] iddet bekleyen mutallakalar bir haml sâhibi iseler ❁ ki o haml gerek talâk esnasında veya daha evvel mâlum olmuş bulunsun ve gerek iddet içinde iken kadın sezmiş olsun[4], kadın bunu ketmetmeyip haber vermelidir. وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ[5] مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖى اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ [el-Bakara 2/228] Ve böyle hayzın inkıtâ'ı ve haml gibi nefsine ait hususta kadın kavliyle tasdik olunmalıdır. {فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّۚ}

1 H: "uğraşılacak".
2 H ve F -"من بيوتهن".
3 H -"o".
4 H: "bulunsun".
5 H, F, M ve B: "ولا يكتمن".

O hâlde[1] onlar ta hamlini vaz‘ edinceye kadar kendilerine infak ediniz ۞ nafakalarını veriniz. İddetin asıl hikmeti haml bulunup bulunmadığını tebeyyün ettirecek bir zaman bekletmek olduğu cihetle haml bulunduğu sezilince artık onu üç hayız bekletmeye lüzum kalmayacağı gibi, üç ay ile de iktifâ edilmeyip az veya çok ta vaz‘-ı hamle kadar infak etmek lâzım gelir. Talâk tarihinden itibaren haml müddeti ekalli altı ay, ekseri ise Hanefiyyeye göre iki sene ve hatta Şâfiiyyeye[2] göre dört sene uzayabilir. Burada وَاِنْ كُنَّ اُولَاتِ حَمْلٍ şartı mutlak infak emrinin menâtı değil, حَتّٰى يَضَعْنَ gayesiyle mukayyed olan infâkın menâtıdır. Onun için bu şartın mefhûm-ı muhâlifi hâmil olmayan mutallakalara iddetlerinde süknâ lâzım ise de nafaka lâzım gelmezmiş gibi bir mâna ifade etmez. Bilakis uzun olabilecek iddetin hitâmına kadar infak emrinin bi'l-ibâre tansîsi iddetleri daha kısa olan mu‘teddelere de[3], beklemek illetinde[4] iştirak hasebiyle, infâkın vücûbunu bi'd-delâle anlatır. لَا تُخْرِجُوهُنَّ، اَسْكِنُوهُنَّ buyurulmuş olması da buna bi'l-işâre karînedir. Çünkü ihrâcı menhî[5], iskânı vâcib olmanın [5072] levâzımından birisi de infâkın vücûbu olacağı kolaylıkla anlaşılır. Böyle iken burada haml şartının tasrîhi şu nükteleri ifade eder:

Birincisi: İddet bekletip infak etmekten asıl maksad, haml gayesi olduğunu anlatır.

İkincisi: Uzamak ihtimâli bulunan hamiller hakkında şüpheyi kesmektir[6].

Üçüncüsü: Talâk olmasa bile hamli olanlara husûsî bir itina ile bakılmasına işaret eylemektir.

Dördüncüsü de şu meseleyi tefrî‘ eylemektir: {فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ} Vaz‘-ı hamilden sonra çocuğu şayet sizin için, yani siz babaların hesâbına

1 H -"O hâlde".
2 F, M ve B: "Şafiîye".
3 F, M ve B -"de".
4 H ve F: "illiyetinde".
5 F, M ve B: "nehiy".
6 H: "kat‘ etmektir"; F: "kal‘ etmektir".

olarak emzirirlerse {فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ} o vakit onlara emzirme ücretlerini verin. ❁ Demek ki çocuk doğunca ona baktırmak, infak etmek vazifesi esas itibariyle babalara aittir. Murdı'ayı, yani emzirecek süt anayı baba tutacak, masrafını baba verecektir. Ananın da hıdâne, yani çocuğu kendi kucağında bulundurup ona bilfiil bakmak hakkı vardır. Çocuğun hakkı da evvelemirde ana sütünü emmektir. Onun için boşanmış olan ana hıdâne hakkını isti'mâl edip de babanın hesâbına olarak ücretle o çocuğu emzirecek olursa babanın o çocuğu ondan almayıp irdâ' ve bakım ücretini vermesi lâzım gelir. Yok eğer babası hesâbına değil de ana kendi hesâbına emzirecek olursa o vakit babanın o anaya emzirme ücreti vermesi lâzım gelmez. Yalnız çocuğun emzirme ücretinden mâ'adâ olan giyim ve sâir masrafını verir ve bütün bunlar aralarında kararlaştırılmak îcab eder. Onun için buyuruluyor ki: {وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ} Ve mâruf vechile, yani iki tarafın hâl ü şânına münâsib ve çocuğun menfaatine muvâfık güzel bir [5073] surette, ne baba tarafından hasislik ne ana tarafından zorluk gösterilmeksizin[1] aranızda birbirinizle müşavere edin, îcab eden ücreti ve çocuğun nafakasını kararlaştırın ❁ boşanıp ayrıldık diye küsüşüp de birbirinize müşkilât çıkarmayın. {وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ} Ve eğer zorlaşacak, birbirinize müşkilât çıkaracak olursanız ❁ baba hasislik, bahillik edip lâyıkını vermez veya ana ziyadesini ister, emzirmeye nazlanır veya emzirmek istemezse {فَسَتُرْضِعُ لَهُٓ اُخْرٰى} o vakit onu babanın hesâbına diğer bir emzikçi emzirecektir ❁ emzikli bir kadın bulunacaktır. Baba diğer bir süt anası bulup emzirtecek ve ona lâzım gelen ücreti vermeye mecbur olacaktır. Bu takdirde ise ana çocuğuna analık etmemiş, şefkat hissi beslememiş, Allah'ın kendisine vermiş olduğu sütü yavrusundan esirgeyip fazla para ile satmak alçaklığına düşmüş olacağı gibi, çocuğu anasından esirgeyen ve gücünün yetebileceği ücreti vermeyip de müşkilât çıkarmış olan baba da evlâdını hem yâd ellere düşürmeye sebebiyet vermiş, hem de yine ücret ve nafaka vermeye ve belki anasına vermek istemediğinden fazla vermeye mahkum kalmış bulunacaktır.

---

1 H ve F +"ve".

Ancak çocuk anasından başka kadının memesini almadığı takdirde onu emzirecek diğer bir kadın[1] bulunamamış demek olacağından, o vakit çocuğun telefine meydan vermemek için ana ecr-i misli ile emzirmeye hâkim tarafından cebrolunur. {لِيُنْفِقْ ذُوسَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ} Se'ası olan, yani genişliği bulunan kimse genişliğinden infak etsin. ❁ Bu âyet bütün nafaka mesâilinde düsturdur. Yani emrolunan infaklardan hangisi olursa olsun infak ile mükellef bulunan kimsenin hâl ü vakti müsâid olup da malca genişliği varsa o[2] kimse genişliğine göre genişliğinden nafaka versin. Bütün genişliğini versin değil, genişliğinden, [3] yani Sûre-i Furkān'da geçen وَالَّذٖينَ اِذَٓا اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَاماً [25/67] [5074] âyetini unutmayıp ne israf ne tazyik etmeyerek itidal dairesinde yaraşanını versin. {وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ} Rızkı dar kısmet edilmiş olan kimseler de {فَلْيُنْفِقْ مِمَّٓا اٰتٰيهُ اللّٰهُ} Allah'ın ona verdiğinden infak etsin ❁ orta halli olan orta halli, az olan da az versin. Çünkü {لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا مَٓا اٰتٰيهَا[4]} Allah kimseye verdiğinden başka[5] teklif etmez ❁ her hususta böyle olduğu gibi infak teklifleri de böyledir. Zengin zenginliğine göre fakir de fakirliğine göre mükellef olur. Borç bulabilirse bilâhare vermek üzere hüsn-i niyetle[6] borç eder. Bu da bir tâkat sayılır. {سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْراً} Allah bir güçlükten sonra bir kolaylık halkedecektir. ❁ Binâen'aleyh fakirler ve fukarâ aileleri de bulabildikleri ile kanaat ve sabrederek ilerisi için Allah'tan ümidi kesmemeli, zenginler de böyleleri ihmâl[7] etmemeli; zekâtları, sadakaları, i'âneleriyle gözetmeli, zengin ve fakir hepsi Allah'a korunarak çalışmalıdırlar.

Kadın, aile ve infak işlerinde bozukluk, ahlâksızlık, idaresizlik, Allah'ın emirlerine isyan ile haksızlık, azgınlık bir cemiyetin, bir medeniyetin, bir memleketin inkırâzına bâdî olacak esbâbdan bulunduğu anlatılmak

1 H -"bir kadın".
2 B -" o".
3 B -" nafaka versin. Bütün genişliğini versin değil, genişliğinden".
4 H, F, M ve B: "الا وسعها".
5 H, F, M ve B: "vüs'ünden öte". Metinde âyetin ibaresi sehven لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا şeklinde yazılmış olduğu için meâl de ona göre verilmiştir.
6 H -"hüsn-i niyetle".
7 M: "imhâl".

ve bu suretle bu sûre ahkâmı bir taraftan evvelki Tegābün Sûresi'ne, bir taraftan da gelecek Tahrîm Sûresi'ne bağlanmak üzere buyuruluyor ki:

وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ اَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَاباً شَدِيداً وَعَذَّبْنَاهَا عَذَاباً
نُكْراً ﴿٨﴾ فَذَاقَتْ وَبَالَ اَمْرِهَا وَكَانَ عَاقِبَةُ اَمْرِهَا خُسْراً ﴿٩﴾ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَاباً شَدِيداً
فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِى الْاَلْبَابِۚ اَلَّذِينَ اٰمَنُواۚ قَدْ اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكُمْ ذِكْراًۙ ﴿١٠﴾ رَسُولاً يَتْلُوا
عَلَيْكُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى
النُّورِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحاً يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا
اَبَداًۜ قَدْ اَحْسَنَ اللّٰهُ لَهُ رِزْقاً ﴿١١﴾ اَللّٰهُ الَّذ۪ى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّۜ يَتَنَزَّلُ
الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۙ وَاَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْماً ﴿١٢﴾

[5075] **Meâl-i Şerîfi**

Nice memleket (nice şenlik) Rabbinin ve resullerinin emrinden çıkıp azdı da Biz onu şiddetli bir hesâba çektik ve görülmedik bir azâba giriftar eyledik (8). O suretle emrinin vebâlini tattı ve işinin âkıbeti bir hüsran oldu (9). Allah öyleler için şedîd bir azab hazırlamıştır, ondan dolayı Allah'tan korkun da korunun ey hâlis özü, temiz aklı olanlar, iman edenler! İşte Allah size bir zikir indirdi, (10) bir Resul gönderdi, Allah'ın nûrlar saçan, yollar açan âyetlerini sizlere karşı okuyor ki iman edip sâlih amel işleyenleri zulmetlerden nûra çıkarsın ve her kim Allah'a iman edip salâh ile [5076] *çalışırsa Allah onu altından ırmaklar akar cennetlere koyacak: Orada ebediyen muhalledler, öyle ki Allah ona hakikaten güzel bir rızık ihsan etmiş (11). O Allah ki yedi semâ yaratmış, Arz'dan da onların bir mislini; aralarında[1] emir inip duruyor. Şunu bilesiniz diye ki: Allah her şeye kadîrdir[2] ve Allah her şeyi ilmiyle ihâta etmiştir (12).*

1 M ve B: "aralarından".
2 B: "kādirdir".

{قَرْيَة} ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere "karye" Kur'an'da, köy, şehir, memleket gibi cemiyet, medeniyet mahalli olan yerlere ve ahâlisine ıtlak olunur. Esasen ictimâ' mânasından me'huzdur. Râgıb der ki: "'Karye' nâsın ictimâ' ettiği mevzi'in ve nâsın mecmû'unun ismidir. Ve her birinde kullanılır. وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ [Yusuf 12/83] de müfessirînin çoğu 'ehl-i karye' demiştir. Bazısı da demiştir ki hayır, burada karye kavmin kendileridir. قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا [en-Nahl 16/112], وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ [Yûsuf 12/٩٤] dahî[1] bu minval üzeredir. لِيُهْلِكَ[2] الْقُرٰى [Hûd 11/117] kavlinde ise o, medînenin yani medeniyet yeri olan şehrin, memleketin ismidir. مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى [Yûsuf 12/109; el-Haşr 59/7], مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا [en-Nisâ 4/75] kavilleri de böyledir. Ve kuzâtın bazısı Ali b. Hüseyin radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nin yanına girip 'bana Allah teâlâ'nın وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً [Sebe' 34/18] kavlinden haber ver, bunun hakkında ulemânız -yani ehl-i beyt ulemâsı- ne diyorlar?' diye sormuş o 'Mekke diyorlar' demiş olduğu şöyle hikâye olunmuştur: Sonra 'gördün mü?' dedi, 'neyi?' dedim, 'ancak ricâli kasdeyledi' dedi. Bunun üzerine ben 'o, Kitâbullah'da nerede?' diye sordum, cevâben dedi ki: 'Allah teâlâ'nın şu kavlini işitmedin mi وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ اَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ [Sebe' 34/39].'"[3] Hâsılı burada karye bir medeniyet merkezi olan şehir ve hatta şehirler mecmû'u olan memleket ahâlisi kavim veya hükümdarları mânasına ehl-i karye demek olduğu anlaşılıyor. Çünkü Allah'ın ve peygamberlerinin emrinden utüvv ile isyan mekânın değil mütemekkinlerin işidir, azâbı tadan onlardır. Onların [5077] yüzünden memleketleri de harap olduğuna

1 F, M ve B -"dahî".
2 H, F, M ve B: "لتهلك".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 669:
الْقَرْيَةُ: اسم للموضع الذي يجتمع فيه الناس، وللناس جميعا، ويستعمل في كلّ واحد منهما. قال تعالى: «وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ» (يوسف ٨٢/١٢) قال كثير من المفسّرين معناه: أهل القرية. وقال بعضهم: بل الْقَرْيَةُ هاهنا القوم أنفسهم، وعلى هذا قوله: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً» (النحل ١١٢/١٦)، وقال: «وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ» (محمد ١٣/٤٧) وقوله: «وما كانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرى» (هود ١١٧/١١) فإنّها اسم للمدينة، وكذا قوله: «وَما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرى» (يوسف ١٠٩/١٢)، «رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْ هذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُها» (النساء ٧٥/٤)، وحكي أنّ بعض القضاة دخل على عليّ بن الحسين رضي الله عنهما فقال: أخبرني عن قول الله تعالى: «وَجَعَلْنا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بارَكْنا فِيها قُرىً ظاهِرَةً» (سبأ ١٨/٣٤) ما يقول فيه علماؤكم؟ قال: يقولون إنّها مكّة، فقال: وهل رأيت؟ فقلت: ما هي؟ قال: إنّما عني الرّجال، فقال: فقلت: فأين ذلك في كتاب الله؟ فقال: ألم تسمع قوله تعالى: «وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها وَرُسُلِهِ...» الآية (الطلاق ٨/٦٥).

işaret için "karye" denilmiştir[1]. {عَتَتْ} ❁ Azgınlık, serkeşlik demek olan "utüvv"den {ذِكْرًا} bir zikir ❁ hiç unutulmayıp mûcebince amel edilmesi lâzım gelen bir öğüt, Kur'an, yahut bir müzekkir: öğüt verici, ihtar ve nasihat edici. Bu surette {رَسُولًا} ❁ zikri beyan, evvelki surette ise[2] أَرْسَلَ رَسُولًا mânasıyla "inzal"den bedeldir. "Resûl"den murad, Resûl-i Ekrem Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Tenvin, fehâmet içindir. Peygambere nazaran Resûl de Cibrîl'dir.

{اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ❁ "**Semâ**" esasen yüksek demek olup Arz üzerinde duran kimselerin semt-i re'sini ihâta eden yüksek âlemlerin ismidir ki biz "gök" tâbir ederiz. "Seb'a semâvât" tâbiri yedi semânın mevcûdiyetini ifadede kat'î olmakla beraber daha ötesi yok demek değildir. Ziyadesini nefyetmez. Çünkü bir hayli müfessirlerin ihtar ettiği ve ilm-i usûlde beyan olunduğu üzere mefhûm-ı aded, karîne bulunmadıkça muteber olmayan mefhûm-ı muhâlif cümlesinden ma'duddur. Ve Kitab ve Sünnet'te yedi semânın daha ötesi bulunduğuna delâlet eden deliller vardır. Âyete'l-Kürsî, Kürsî'nin bütün semâvât ve Arz'dan daha geniş olduğunu gösterdiği gibi, Kürsî'nin de Arş'ın içinde sahrâdaki bir halka gibi olduğunu ifade eden كَحَلْقَةٍ فِي فَلَاةٍ hadîs-i şerîfi[3] de mâlumdur. Semâvât o kadar geniştir ki "seb'a semâvât" tâbiriyle hepsinin hey'et-i mecmû'ası kasdolunduğu surette Arz'a ziyâsı yetişebilen bütün yıldızlar sahası semâ-i dünyâ denilen en aşağısından ibaret kalır. Nitekim اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزٖينَةٍ الْكَوَاكِبِ [es-Saffât 37/6] âyetinde buna işaret geçmiş idi. Fakat mefhûm-ı aded hesâba alınmayarak "seb'a semâvât" denildiği zaman da bundan tebâdür eden mâna umûmiyetle mâruf olan [5078] seb'a-i seyyâre medarlarıyla tefrîk olunan mıntakalardır ki[4] Güneş iki nokta-i nazarla ortalarında mütalaa olunur. Gerek Arz ve gerek Şems bakımından üçü yakın üçü uzaktır. En uzakta bulunan

1 M ve B: "denilmişti".
2 M ve B -"ise".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 399:
وقال أبو ذر: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما الكرسي في العرش إلا كحلقة من حديد ألقيت بين ظهري فلاة من الأرض.
4 F, M ve B -"ki".

Zuhal mıntakası ve daha ötesi yedinci demek olur. Ve bunların böyle yedi adediyle gösterilmesinde hem umûmiyetle mâruf olanları irâe[1], hem de ötede bulunan Güneş'in merkeziyetine bir işaret vardır. Şu hâlde, Zuhal'den ötesi de Uranüs[2] ve Neptün[3] gibi daha başka seyyâreler bulunması yedi semânın mevcûdiyetini ihlâl etmeyeceği gibi, seb'a semâvât nassı da gerek mefhûm-ı muhâlifin muteber olmaması ve gerek onların da mezkur nüktelere mebnî yedinci semâ hudûdunda itibar edilebilmesi haysiyetleriyle daha başka seyyâreler bulunabilmesine mâni' olmaz. Evet, iman edip sâlih amel işleyen mü'minleri altından ırmaklar akan cennetlere ebedî olarak koyacak, kendilerine güzel güzel rızık ihsan edecek olan Allah O Allah'tır ki yedi semâ yaratmış {وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ} Arz'dan da onların mislini ❁ yaratmıştır. Buradaki مِن beyâniyye olmak da, ibtidâiyye olmak da melhuzdur. Misliyet de adedde, yani yedilikte mümâselet olmak zâhir görünürse de, يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ beyânından anlaşıldığına göre vasıfta mümaselet olmak da muhtemildir. Cumhûr-ı müfessirîn مِن beyâniyye ve mümaselet adedde ve bazı evsâfta olduğuna kāil olarak ve bazı hadislerden de istidlâl ederek demişlerdir ki: "Yedi semâ olduğu gibi yedi de arz vardır. Ve her birinin arasında arz u semâ arasındaki gibi mesafe ve her arzda Allah'ın mahlûkātından sükkân vardır." Bizim anlayabileceğimize göre bunun zâhirde seyyârelerden her biri kendi semâsı dâhilinde bir arz gibidir ve onlarda da Allah'ın birtakım mahlûkātı vardır demek olur ki, insan da var mı yok mu Allah bilir. İbn Abbas'tan bir rivayette "yedi arz bihâr[4] ile ayrılmıştır ve hepsini semâ [5079] kaplar"[5] denilmiş olması da bu mânaya olmalıdır. Ve bihârdan[6] murad hava ve buharlar gibi emvâc-ı mekfûfe dahi tâbir olunan cev deryâları olmak gerektir. İbn Abbas'ın semâ bahirlerine dair

1 B: "ifâde".
2 M: "Oranos".
3 M: "Nebtun".
4 H: "buhâr".
5 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 37; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 176; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 339:
القول الثاني: حكاه الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس أنها سبع أرضين منبسطة ليس بعضها فوق بعض، تفرق بينهن البحار وتظل جميعهن السماء.
6 H: "buhârdan".

sözleri de geçmiştir. Ma'amâfîh bu rivayet Asya, Afrika, Avusturalya, Şimâlî Amerika, Cenûbî Amerika, Kutb-ı Şimâlî ve Kutb-ı Cenûbî kıtaları gibi Arz'ın az çok denizle ayrılmış olan kıta'âtına işaret olmak ihtimâli de yok değildir. Dahhâk gibi diğer bazı müfessirler de yedi arzın aralarında açılmak olmaksızın tabaka tabaka birbirlerine muntabık olduklarını söyleyerek وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ bu suretle Arz'ın tabakātına işaret olduğuna kāil olmuşlar[1], bazıları da "ekālîm-i seb'a" tâbir ettikleri eski iklim taksîmâtına ihtimal vermek istemişlerdir. Ebussuud'un naklettiği vechile Kurtubî demiştir ki: "Evvelki, yani her arzın arası, Arz u semâ arası gibi mesafe ile açık olması esahtır. Çünkü Buhârî ve daha diğerlerinde rivayet olunan haberler ona delâlet etmektedir ki şu da o cümledendir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem girmek istediği herhangi bir karyeyi gördüğü anda behemehâl şöyle derdi: اَللّٰهُمَّ رَبَّ السَّمٰوَاتِ السَّبْعِ وَمَا اَظْلَلْنَا وَرَبَّ الْأَرَضِينَ السَّبْعِ وَمَا أَقْلَلْنَ وَرَبَّ الشَّيَاطِينِ وَمَا أَضْلَلْنَ وَرَبَّ الرِّيَاحِ وَمَا أَذْرَيْنَ، نَسْأَلُكَ خَيرُ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ وَخَيرُ أَهْلِهَا وَخَيرُ مَنْ فِيهَا، وَنَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا وَشَرِّ أَهْلِهَا وَشَرِّ مَنْ فِيهَا 'Ey o yedi semânın ve onların kapladığı şeylerin Rabbi, hem yedi arzın ve onların taşıdıkları şeylerin Rabbi ve hem şeytanların ve onların aldattıkları[2] şeylerin Rabbi, hem de rüzgârların ve savurdukları şeylerin Rabbi olan Allah'ım! Senden bu karyenin hayrını ve ehlinin hayrını ve onun içinde bulunan kimselerin hayrını dileriz. Ve onun şerrinden ve ehlinin şerrinden ve onda bulunanların şerrinden sana sığınırız."[3]

Kur'an'da bu âyetten başkasında arzın yedi olmasına işaret eden bir âyet görülmüyor. Bazen السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ diye ikisi de müfred olarak ifade buyurulmuş, ekseriya da السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ diye "semâvât" cemi', "Arz" hep müfred olarak [5080] tekabül ettirilmiştir. سَبْعِ أَرَضِينَ diye yedi arz tasrîhi ancak ehâdîs ve ahbârda vârid olmuştur. Bu meyanda ihticâca sâlih olmayacak gayr-i sahih, garib, zayıf, mevzû' ve bazen temsîlî birtakım

---

1 F, M ve B: "olmuşlardır".

2 H: "aldattığı".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 329. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* XI, 456; Tirmizî, Deavât, 90/3523: عن أبي معتب بن عمرو: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما أشرف على خيبر قال لأصحابه، وأنا فيهم: قفوا، ثم قال: اللّهم رب السموات وما أظللن ورب الأرضين وما أقللن ورب الشياطين وما أضللن ورب الرياح وما أذرين فإنا نسألك خير هذه القرية وخير أهلها وخير ما فيها، ونعوذ بك من شرها وشر أهلها وشر ما فيها، أقدموا بسم الله. قال: وكان يقولها عليه السلام لكل قرية دخلها.

haberler dahi yok değil ise de, Kurtubî'nin dediği gibi muhaddisînin sahih olarak kabul ve rivayet ettikleri hadisler de vardır. Bunlar bu âyetin işaretiyle birleşince arzın ta'addüdünü kabul etmek esah olur. Böyle iken Kur'ân'ın diğer âyetlerinde سَمَاوَات وَأَرْض denildiği gibi bu âyette de وَمِنَ الْاَرْضِ diye "Arz" müfred olarak getirilmiş de وَارَضِينَ مِثْلَهُنَّ veya سَبْعَ سَمَاوَات وَأَرَضِين denilmemiş olmasının hikmeti ve nüktesi[1] düşünülmek lâzım gelir.

Allâhu a'lem bunun nüktesi: "Semâ" i'tilâ meydanı, yükselme sahası olan cihet-i ulüvvü, "arz" sıklet meskeni, sukūt menzili olan cihet-i süflü iş'âr ettiğini[2] ve gelecek tenezzül-i emr hükmüne nazaran mîzân-ı hikmette her teşekkül için nüzul ve sükûn[3] merkezi bir noktadan ibaret olduğu haysiyetle bize nazaran altımızda bir nüzul noktası, bir[4] sukūt merkezi, sıklet merkezi olan arzımız tek olup buna mukabil tepemizde meşâ'irimize tecellî ve rûh ve şuurumuza âfâk-ı şuhûddan işrâk ederek kalbimizi mâverâ-yı şuhûdda hakīkat-i gayba yükseltmek veya mehbit-ı sukūt etmek[5] için ihâta edip çırpındıran semâlar müte'addid olduğu gibi, ecrâmın hangisinden bakılsa yine böyle menzile[6] teşkil eden arz bir[7] ve onu ihâta eyleyen semâlar müte'addid ve bunların hepsi de Allah teâlâ'nın ilm ü kudretiyle muhât bulunduğunu düşündürmektir. Onun için ifadeye öyle bir suret verilmiştir ki, bir zemin üzerinde türlü türlü menâzırıyla nazarları ihâta eden ve neresinden bakılsa nokta-i nazar gözetilmek şartıyla yüksek hakikatler arz eyleyen yedi semâ gibi vücûh ve tabakātı hâvîdir.

مِن beyâniyye olduğuna göre "el-arz"dan murad lâm-ı cins ile cins-i arz olup, bu cinsin veya bazısının yedi semâya [5081] mümaseleti ve o yedinin bizim arzımıza bir mücanesetini anlatır. Bu cihetle mümaselet yalnız adedden ibaret kalmayıp bazı evsâf-ı mahsûsada olduğu anlaşılır.

1 F, M ve B -"ve nüktesi".
2 H: "ettiği".
3 M ve B: "sükût".
4 F, M ve B -"bir".
5 H: "mehbit-ı sukūta yetmek".
6 H: "menzil".
7 H -"bir".

Esahh-ı akvâl olan bu ihtimâle göre, arzımızın seyyârelerle seyyârelerin arzımızla bir mücaneseti ve[1] semâlarla da bir mümaseleti bulunduğu neticesi alınır. Bundan da arzımızın dahi bir seyyâre ve seyyârelerin az çok arzımız gibi, kendi âlemlerinde birer merkez-i sıklet ve bazı mahlûkāta mesken ve bazı eserlere menzil olan maddî ve lâekal me'âdin ve tabakātı[2] hâvî birer cirm oldukları sezilebilir. İkinci bir ihtimal de, "el-arz"[dan] murad[3] lâm-ı ahd ile yalnız arzımızdan ibaret olup buna nazaran da arzımızın kıtaları veya tabakaları veya iklimleri itibariyle yedi semâya bir mümaseletini ifade eyler ki bu da bizi birçok taharriyâta sevkeyler. Bu mânalarda مِن'in teb'îz[4] mânası da melhuz olup olmamasına göre de birer fark hâsıl olur. Bizce bu mânaların hepsi sahihtir.

Diğer bir ihtimal de مِن ibtidâiye olmaktır ki müfessirlerden buna taarruz edeni görmedim, bununla beraber lisan itibariyle bunun da sahih olabileceğinde şüphe etmiyorum. Bu surette[5] خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Fâtır 35/16] ve مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ [Tâ-hâ 20/55] âyetleri kabîlinden olarak arzdan insanın hilkatini ve onun nefsinde başındaki semâları sûret-i mahsüse ve ma'kūleleriyle temessül ve tasavvur ettiren şuur ve idrak tecelliyâtının yaratılışını ifade etmiş olur ki, bu da havâss-ı hamse, akıl ve[6] vahiy tecelliyâtına nazaran yediden aşağı değildir. Ve yedi semâ tıbâkının böyle birbirine intibak eden şuûn-ı rûhiye merâtibine göre mülâhaza edilmesi haysiyeti gibi bizim için pek mühim olan bir bakım noktasını da iş'âr eyler ki, semâya müte'allik haberlerde tesadüf edilen sözleri[7] bir dereceye kadar tasavvur edebilmek için bunun fâidesi vardır. {يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ} [5082] Aralarında peyderpey emir iniyor ۞ وَاَوْحٰى فٖى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا [Fussilet 41/12] buyurulduğu vechile o yedi semâ ile arzdan misillerinin mecmû'u arasında gerek hey'et-i mecmû'asına ve gerek her

1 H -"ve".
2 M ve B: "nabatı".
3 M ve B -"murad".
4 F, M ve B: "teb'izıyye".
5 F, M ve B +"de".
6 H -"ve".
7 H ve F -"sözleri".

birinin bütün müte'allikāt ve muhteveyâtıyla ve umûmî ve husûsî bütün harekât ve sükûnları, hâdisât ve şuunlarıyla tedbir ve idarelerine, velhâsıl kazâ ve kaderlerine müte'allik emr-i ilâhî ve vahy-i rabbânî inip duruyor. Burada "tenezzül", "emr", "beyn" kelimeleri de şâyân-ı dikkattir. Bunda bizim arzımızla beraber dâhil bulunduğumuz ve "Hey'et-i Şemsiye" tâbir ettiğimiz ecrâm manzûmesinin vaz'iyyet-i umûmiye ve husûsiyesine bir işaret ve hilkatlerinden sonra onlarda müctemi'an veya münferiden veya mütekābilen bir muvâzene dâhilinde cereyan eden bütün mukadderâtın gerek onlarda kalan ve gerek bize kadar gelen ziyâ ve hararet vesâire gibi bi'l-cümle umûr ve şuûnun onlardaki bir tabiat işi olmayıp bu manzûmeden daha yüksekleriyle de alâkadar olarak قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulan rûh gibi nezd-i Bârî'den bir tenezzül-i emrî olduğuna ve bu vechile bu Kur'ân'ın, bu emirlerin de semâlar fevkinden inen nûr gibi kalb-i Muhammedî'ye indirilmiş bulunduğuna tenbih buyurulmuştur. Onun için nihâyet bunların bizim rûhî şuûnâtımızla bilhassa alâkası anlatılmak üzere buyuruluyor ki: {لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} O halk ve tenezzül-i emr, şunu bilmeniz içindir ki Allah her şeye kadîrdir. ❁ Binâen'aleyh iman edip sâlih amel işleyen mü'minlere olan vaadini infâza da kādirdir. {وَاَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْماً} Ve Allah her şeyi ilmiyle ihâta eylemiştir. ❁ Zira bütün o ulvî ve süflî, cismânî ve rûhânî kâinâtın halk ve tedbîri ve o şuûnât-ı ilmiyenin ifâzası hepsine hâkim bir kudretin ve hepsinin zâhir ve bâtınıyla bütün künh ü hakikatini, mebde' ü me'âdını ihâta eden [5083] bir ilmin âyât ve burhânıdır. Binâen'aleyh bütün bu ahkâmı o ilim ile takdir ve teşrî' ve o kudretle tenzil ve tebliğ buyurmuştur.

Burada Talâk Sûresi bitti. Talâkın netâicinden[1] birisi de hurmet olmak münasebetiyle bunu[2] ber vech-i âtî yemin ve yine bazı aile husûsâtına alâkadar olan Tahrîm Sûresi tâkip edecektir.

1 B: "netîcesinden".
2 F, M ve B -"bunu".

[5084]

سورة التحريم مدنية وهي اثنتا عشرة آية

TAHRÎM SÛRESİ

Tahrîm Sûresi Medenîdir. Buna "Müteharrim Sûresi" veya "Lime Tuharrimu Sûresi" dahî[1] denilir.

Âyetleri: On ikidir.

Kelimeleri: İki yüz kırk dokuzdur.

Harfleri: Bin altmıştır.

Fâsılası: م، ن، ا، ر (منار) harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Baş[2] tarafındaki âyetlerden anlaşılacağı üzere tahrim hâdisesidir.

"**Tahrîm**": İtikādî veya fiilî, aslî veya ârızî, muvakkat veya gayr-i muvakkat surette haram etmek, haram kılmak veya men' eylemek, mahrum kılmak mânalarına gelebilir ki ya teshîr-i ilâhî ile veya zorla veya akıl cihetinden, yahut şer'î cihetten, yahut resim ve âdette emri sayılan biri cihetinden yasak veya men' edilmek, mahrum kılınmak[3] suretlerine şâmil olup talâk, zıhâr, îlâ gibi bazı yemin aksâmı da buna dâhil olur. Burada ise Peygamber'in kendine yaptığı bir tahrim vak'asının ismi olarak bu sûre ona muzâf kılınmış[4] ve esasen tahrim Allah'a ait olup Allah'ın helâl kıldığını haram kılmak iyi olmadığı anlatılmıştır.

Bu vak'anın hulâsası: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden birine sır olarak söylediği bir sözü o zevce tamamen ketmedemeyip yine [5085] ezvâc-ı tâhirât içinden en ziyade hemhâl olduğu diğer bir arkadaşına çıtlatmış, bundan haberdar olan

---

1 M ve B: "de".
2 H: "Başta".
3 H: "kılmak".
4 F, M ve B: "kılınmıştır".

Hazret-i Peygamber ona o sırrı ketmedemediğinden dolayı serzeniş buyurmuş ve buna karşı o ikisi birbirine arka çıkarak ve dünya refah ve ziynetine müte'allik bazı dilekler arzederek diğer zevcelerini de alâkadar edecek bir tezâhürde bulunmuş olmaları dolayısıyla Aleyhissalâtü vesselâm[1] hem dünyâ hayâtın nazarındaki ehemmiyetsizliğini anlatmak hem de ailesine bir ders-i tehzîb vererek bi'n-netîce rızâlarını yoklamak üzere kendisine helâli haram eder yollu bir yemin ile mu'tad olan tarz-ı hayâtından ve haremlerinden îlâ[2] şeklinde çekilip "meşrebe" denilen selâmlık odasında bir ay uzleti ihtiyar etmiş olması vak'asıdır ki bazen i'tikâf sünnet-i seniyyeden olmak hasebiyle ibtidâlarında bunun ne olduğu farkedilememiş fakat biraz sonra hâne-i saâdette ezvâc-ı tâhirâtın hepsi Resûlullah'ı gücendirmiş olmak endişesiyle hücrelerinde hicran ve hirman elemleri içinde gözyaşları dökmeye başlamış ve derken Peygamber bütün zevcelerini boşamış diye şâyi' olmaya başlayarak işiten ashâb-ı kirâmı birdenbire merak ve telâşe sarmış ve bu esnada Suriye cihetinde[3] Rumların tâbi'iyetinde hükûmet eden Hıristiyan Araplardan Gassânîlerin Müslümanlara harbetmek için tedârükâtta bulunduklarına dair Medine'de havâdis işâ'asıyla münafıklar da erâcîf ve tehyîcâta bir vesile buldukları zu'muna düşüp sevinmişlerdi. Nihâyet yirmi dokuzuncu gün hitâmında Resûlullah uzletten çıkıp hâne-i saâdetlerine avdet buyurmuştu. İşte bu sûre, bu tahrim vak'ası sebebiyle nâzil olmuş olduğu[4] gibi, Tirmizî'nin rivayet ettiği vechile Sûre-i Ahzâb'da geçen يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ اُمَتِّعْكُنَّ وَاُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا [33/28] âyeti de bu sebeple nâzil olmuş,[5] ve Müslim'in bir rivayetine [5086] nazaran Sûre-i Nisâ'daki وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهِ [4/83] âyeti de bu sırada inzal buyurulmuştur.[6]

---

1 H +"~~selâmlık odasında~~".

2 "Îlâ", Sûre-i Bakara'da geçen لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ فَاِنْ فَٓاؤُ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ [2/226-227] âyetlerine bak [Müellifin notu].

3 H: "tarafında".

4 Buhârî, Mezâlim, 25, Nikâh, 83; Müslim, Talâk, 34.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 33, 66.

6 Müslim, Talâk, 30.

Bu hâdise hakkında sahih, gayr-i sahih birtakım sözler söylenmiş ise de İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Hibbân ve daha başkalarının sahih senetlerle tahric eylemiş oldukları vechile Hazret-i Ömer'in İbn Abbas Hazretleri'ne olan beyânâtı ve Hazret-i Âişe hadisleri bizi en ziyade tenvir edecek sahih rivayetlerdendir.

Buhârî'nin bir senedi: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْد اللهِ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ يَحْيَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا يُحَدِّثُ أَنَّهُ قَالَ.[1]

Müslim'in bir senedi: حَدَّثَنَا هَرُونُ بْنُ سَعِيدٍ الأَيْلِيّ، حَدَّثَنَا[2] عَبْدُ اللهِ بْن وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي سُلَيْمَانُ يعني ابْنُ بِلَالٍ، أَخْبَرَنِي يَحْيَ أَخْبَرَنِي[3] عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، أَنَّهُ سَمِعَ عَبْد اللهِ بْن عَبَّاسٍ يُحَدِّثُ[4]

Bu iki senedle Buhârî ve Müslim şu[5] rivayette müttefikler: İbn Abbas radıyallâhu anhümâ hadis anlatarak dedi ki: "Ömer b. Hattâb'a bir âyetten sormak isterdim, bir sene durdum, mehâbetinden soramadım, tâ ki hacca çıktı beraberinde ben de çıktım. Döndüğümüzde yolun birazında (Merr-i Zahran'da) idik, bir hâceti için erâke saptı, ben bekledim, nihâyet fâriğ oldu. Sonra beraberinde yürüdüm (o abdest alıyor, ben de suyunu döküyordum, bir sırasını buldum) 'yâ emîra'l-mü'minîn! Kimdir o iki kadın Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden ki ona karşı tezâhürde bulunmuşlar?' dedim, o 'Hafsa ve Âişe'dir' dedi. Ben 'vallahi bir seneden beri bunu sana sormak istiyordum, fakat saygımdan soramıyordum' dedim. 'Öyle yapma' dedi, 'bende bir ilim olduğunu zannettiğin bir şeyi hemen bana sor,[6] bir bilgim varsa onu sana haber veririm.' Sonra Ömer şöyle dedi: 'Vallahi biz doğrusu câhiliyede kadınlar için bir emir sayıya almazdık, tâ Allah teâlâ onlar için indirdiğini indirinceye ve haklarında verdiği payı verinceye kadar.' 'Ben'[7] dedi, 'kendi kendime bir emirde düşünürken karım «şöyle[8]

1 Buhârî, Tefsîr, 66.
2 B -"حَدَّثَنَا ".
3 M ve B +"عَنْ".
4 Müslim, Talâk, 31.
5 F, M ve B +"iki".
6 F, M ve B +"ki".
7 H -"Ben".
8 F, M ve B +"şöyle".

yapsan» dedi, ben de «o senin nene gerek? [5087] Benim irade ettiğim bir işte senin tekellüfün ne oluyor?» dedim. Bana «ey İbn Hattâb! Sen kendine karşı gevezelik edilmesini istemiyorsun, hâlbuki senin kızın Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne karşı mırıldanıyor, hatta o günü öfkeli bırakıyor» deyiverdi, hemen Ömer kalktı, yerinde ridâsını aldı, tâ Hafsa'ya kadar gitti. Ona «kızım» dedi, «sen Resûlullah'a mırıldanıyor, bütün gün öfkeli bırakacak kadar söyleniyor musun?» «Vallahi» dedi, «biz hepimiz ona söylenir, mırıldanırız.» Bunun üzerine dedim ki: «Bilirsin ben seni Allah'ın ukūbetinden ve Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem'in gazabından dâima tahzir ederim. A kızım! Sakın seni arkadaşının güzelliği ve Resûlullah'ın ona sevgisi mağrur etmesin» -Âişe'yi murad ediyordu-. 'Sonra' dedi, 'çıktım, karâbetim olduğu için Ümmü Seleme'nin yanına girdim, ona söyledim, Ümmü Seleme dedi ki: «Taaccüb ederim sana ey İbn Hattâb! Her şeye girdin de Resûlullah ile zevceleri arasına da mı girmek istiyorsun?» İşte bu söz beni öyle bir tutuş tuttu ki vicdânımda duyduğum teessürü kısmen kırdı.[1] Bunun üzerine onun yanından da çıktım. Ve benim ensardan bir arkadaşım vardı. Ben gitmediğim zaman o bana haber getirir, o gitmediği zaman da ben ona haber getirirdim. Bu esnada Gassan meliklerinden birisini de endişe ediyorduk, bize yürüyeceği söyleniyor, yüreklerimiz ondan dolgun bulunuyordu. Bir de baktım ki arkadaşım ensârî kapıyı çalıyor, «aç aç» dedi, «Gassânî mi geldi?» dedim, «hayır ondan daha eşed; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem zevcelerinden uzlete çekilmiş» dedi. Gönlümden «Hafsa ile Âişe'nin burnu sürtüldü» dedim, elbisemi aldım çıktım, nihâyet vardım, anladım ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem birkaç basamakla çıkılır bir meşrebede (şerbetlik denilen sekili bir hücrede) siyah bir uşağı da kademenin [5088] başında. «Söyle! Ömer b. Hattâb» dedim, nihâyet bana izin verdi, Resûlullah'a bu söylediğim sözleri hikâye ettim. Ümmü Seleme'nin sözüne geldiğimde Resûlullah tebessüm buyurdu. Bir hasır üzerinde bulunuyordu, onunla arasında bir

1 İşte Hazret-i Ömer'in bu meseledeki teşebbüsünün son günlere kadar kalmasının bir sebebi bu olmuş oluyor [Müellifin notu].

şey yoktu, başının altında içi lif dolu bir meşin yastık vardı. Ayaklarının yanında dökülmüş biraz karaz (samg-ı arabî denilen selem pusesi), başucunda da asılı bir pösteki vardı. Böğründe hasırın eserini gördüm, ağladım, «neye ağlıyorsun?» buyurdu, «yâ Resûlallah» dedim, «Kisrâ ve Kayser bulundukları hâl içindeler, sen ise Allah'ın Resûlüsün». Buyurdu ki: «Dünya onların âhiret bizim olmasına râzı olmuyor musun?»'"[1]

Müslim[2] ve Tirmizî'nin mütekārib ve müttefik oldukları diğer bir rivayet:

Müslim: حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْحَنْظَلِيُّ وَمُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَرَ (تَقَارَبَا فِي لَفْظِ الْحَدِيثِ) قَالَ ابْنُ أَبِي عُمَرَ حَدَّثَنَا وَقَالَ إِسْحَاقُ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عبيد[3] اللهِ بْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ:[4]

Tirmizî: حَدَّثَنَا عبد بن حميد أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عن مَعْمَر عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عبيد اللهِ ابْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ قال: سمعت ابن عَبَّاسٍ يقول:[5]

"Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden iki kadını ki Allah teâlâ اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا buyurmuştur,

---

1 Buhârî, Tefsîr, 66/2; Müslim, Talâk, 31:
عن عبيد بن حنين: أنه سمع ابن عباس رضي الله عنهما يحدث أنه قال: مكثت سنة أريد أن أسأل عمر بن الخطاب عن آية، فما أستطيع أن أسأله هيبة له، حتى خرج حاجا فخرجت معه، فلما رجعت وكنا ببعض الطريق، عدل إلى الأراك لحاجة له، قال: فوقفت له حتى فرغ ثم سرت معه فقلت: يا أمير المؤمنين، من اللتان تظاهرتا على النبي صلى الله عليه وسلم من أزواجه، فقال: تلك حفصة وعائشة، قال: فقلت: والله إن كنت لأريد أن أسألك عن هذا منذ سنة، فما أستطيع هيبة لك، قال: فلا تفعل، ما ظننت أن عندي من علم فاسألني، فإن كان لي علم خبرتك به، قال: ثم قال عمر: والله إن كنا في الجاهلية ما نعد للنساء أمرا حتى أنزل الله فيهن ما أنزل وقسم لهن ما قسم، قال: فبينا أنا في أمر أتأمره إذ قالت امرأتي: لو صنعت كذا وكذا، قال: فقلت لها: ما لك ولما ها هنا، فيما تكلفك في أمر أريده؟ فقالت لي: عجبا لك يا ابن الخطاب، ما تريد أن تراجع أنت وإن ابنتك لتراجع رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى يظل يومه غضبان، فقام عمر فأخذ رداءه مكانه حتى دخل على حفصة فقال لها: يا بنية إنك لتراجعين رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى يظل يومه غضبان؟ فقالت حفصة: والله إنا لنراجعه، فقلت: تعلمين أني أحذرك عقوبة الله وغضب رسوله صلى الله عليه وسلم، يا بنية لا تغرنك هذه التي أعجبها حسنها حب رسول الله صلى الله عليه وسلم إياها، يريد عائشة، قال: ثم خرجت حتى دخلت على أم سلمة لقرابتي منها فكلمتها، فقالت أم سلمة: عجبا لك يا ابن الخطاب، دخلت في كل شيء حتى تبتغي أن تدخل بين رسول الله صلى الله عليه وسلم وأزواجه، فأخذتني والله أخذا كسرتني عن بعض ما كنت أجد فخرجت من عندها. وكان لي صاحب من الأنصار إذا غبت أتاني بالخبر، وإذا غاب كنت أنا آتيه بالخبر، ونحن نتخوف ملكا من ملوك غسان، ذكر لنا أنه يريد أن يسير إلينا، فقد امتلأت صدورنا منه، فإذا صاحبي الأنصاري يدق الباب، فقال: افتح افتح، فقلت: جاء الغساني؟ فقال: بل أشد من ذلك، اعتزل رسول الله صلى الله عليه وسلم أزواجه، فقلت: رغم أنف حفصة وعائشة، فأخذت ثوبي فأخرج حتى جئت، فإذا رسول الله صلى الله عليه وسلم في مشربة له، يرقى عليها بعجلة، وغلام لرسول الله صلى الله عليه وسلم أسود على رأس الدرجة، فقلت له: قل هذا عمر بن الخطاب، فأذن لي، قال عمر: فقصصت على رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا الحديث، فلما بلغت حديث أم سلمة تبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأنه لعلى حصير ما بينه وبينه شيء، وتحت رأسه وسادة من أدم حشوها ليف، وإن عند رجليه قرظا مصبوبا، وعند رأسه أهب معلقة، فرأيت أثر الحصير في جنبه فبكيت، فقال: «ما يبكيك». فقلت: يا رسول الله، إن كسرى وقيصر فيما هما فيه، وأنت رسول الله، فقال: أما ترضى أن تكون لهم الدنيا ولنا الآخرة.

2 F, M ve B: "Müslim'in".

3 F, M ve B: "عبد".

4 Müslim, Talâk, 34-35.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 66.

Hazret-i Ömer'den sormaya hırslanır dururdum, tâ ki Ömer haccetti, ben de beraberinde haccettim. Yolun bir yerine geldiğimizde abdest alıyordu, ben de ellerine matharadan[1] su döküyordum; 'yâ emîre'l-mü'minîn!' dedim, 'Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in ezvâcından o iki kadın kimdir ki Allah azze ve celle onlara اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا buyurmuştur?' Ömer bana وَا عَجَبًا لَكَ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ dedi, 'o Hafsa ve Âişe'dir' dedi, sonra hadîsi anlatmaya başladı: 'Biz' dedi, 'ma'şer-i Kureyş kadınlara gālib bulunuyorduk. Medine'ye geldiğimizde bir kavim bulduk ki kadınları onlara galebe ediyorlardı. Bizim kadınlarımız da onlardan [5089] öğrenmeye başladılar. Bir gün ben karıma öfkelendim, baktım[2] mırıldanıyor, mırıldanmasını münâsib görmedim, azarladım, «benim» dedi «mırıldanmamı niye münâsib görmüyorsun? Vallahi Peygamber'in zevceleri bile ona mırıldanıyorlar, ve birisi o gün geceye kadar yanına uğramıyor.» Ben gönlümden «doğrusu onlardan öyle yapan muhakkak haybet ve hüsrâna düşer» dedim. Ve menzilim Avâlî'de[3] Benî Ümeyye (b. Zeyd)de idi ve ensardan bir komşum vardı, Resûlullah'a gitmek için nevbetleşerek inerdik. Bir gün o iner vahiy haberini ve sâireyi bana getirirdi, bir gün de ben iner öyle ona getirirdim, ve o sıra Gassânîler bize gazâ etmek için atlarını nallatıyorlarmış diye havâdis alıyorduk. Derken bir gün o komşum yatsıleyin bana geldi, birdenbire kapıyı vurdu, hemen çıktım, çıkar çıkmaz «bir emr-i azîm hâdis oldu» dedi. «Gassânîler mi geldi?» dedim, «ondan daha büyük: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını tatlik etmiş» dedi. Ben gönlümden «Hafsa hâib ü hâsir oldu, bunun olacağını zannediyordum» dedim ve sabah namazını kılınca giyindim, sonra fırlayıp tâ Hafsa'nın yanına vardım. Gördüm ki[4] ağlıyor (Müslim'in diğer bir rivayetinde 'hücrelerin hepsinde de bükâ var'). «Sizi Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem tatlik mi etti?» dedim, «bilmiyorum, o işte tâ şu meşrebede mu'tezil» dedi. Bunun üzerine

1 B: "matharamdan".
2 B: "kadın".
3 Avâlî: Medine civarında tepelik bir mevki'in ismi [Müellifin notu].
4 H -"ki".

vardım, bir siyah kölesine (yine Müslim'in diğer bir rivayetinde: 'Dış kapının eşiğindeki Rebah nâm kölesine') vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, girdi sonra bana çıktı, «seni kendisine söyledim, bir şey demedi» dedi, bunun üzerine mescide fırladım, vardım ki minberin etrafında birtakım kimseler oturmuş ağlıyorlar. Yanlarında biraz oturdum, sonra vicdânımdaki duygum bana galebe etti, yine o uşağa vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, yine girdi çıktı, «seni kendisine söyledim, bir şey demedi» dedi. Sonra yine [5090] mescide gittim oturdum, sonra yine vicdânım bana galebe etti, yine o uşağa vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, yine girdi sonra bana çıktı, «kendisine seni söyledim, bir şey demedi» dedi, ben de döndüm giderken baktım uşak beni çağırıyordu, «gir, sana izin verdi» dedi, bunun üzerine girdim, baktım ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bir reml-i hasîre (hasır örgüsüne) dirseklemiş, böğründe hasırın izini gördüm (Müslim'in İkrime rivayetinde: 'Bir hasır üzerinde yan gelmişti. Oturdum, üzerine izârını çekti, ondan başka üzerinde bir şey yoktu, hasır böğrüne iz yapmıştı'). «Yâ Resûlallah» dedim, «kadınlarını tatlik mi ettin?» «hayır» buyurdu, «Allâhu ekber» dedim. «Bizi bilirsin ki yâ Resûlallah, biz ma'şer-i Kureyş kadınlara gālib bulunur bir kavim idik, sonra Medine'ye geldiğimizde bir kavim bulduk ki kadınları onlara galebe ediyorlar, bizim kadınlarımız da onların kadınlarından öğrenmeye başladılar. Bir gün ben karıma öfkelendim, bana karşı mırıldanıyordu mırıldanmasını münâsib görmedim azarladım, «niye azarlıyorsun?» dedi, «vallahi Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevceleri bile ona karşı mırıldanıyorlar. Hem onlardan birisi o gün geceye kadar yanına uğramıyor.» Bunun üzerine ben Hafsa'ya dedim ki: «Sen Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne karşı mırıldanıyor musun?» «Evet» dedi, «her birimiz o gün geceye kadar yanına uğramaz.» Dedim ki: «İçinizden her kim öyle yaparsa muhakkak hâib ü hâsir olur. Her biriniz kendine Allah'ın, Resûlünün gazabından dolayı gazab etmeyeceğine emin mi bulunuyor? Alimallah bir lahzada helâk olur.» Baktım ki

Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem tebessüm buyurdu, «Hafsa'ya demiştim ki» dedim, «Resûlullah'a karşı mırıldanma ve ondan bir şey isteme, sana iktizâ ederse bana söyle ve sakın arkadaşının Resûlullah'a senden daha sevgili ve daha dilber olması da seni mağrur etmesin.» Resûlullah bir daha tebessüm buyurdu. [5091] Bunun üzerine «yâ Resûlallah! Müsaade buyurmanızı recâ ediyorum أَسْتَأْنِسُ» dedim, «peki» buyurdu. Başımı kaldırdım, baktım ki odada üç şeyden başka levâzım yok. «Yâ Resûlallah» dedim, «Allah'a dua et ümmetine genişlik versin. O'na ibadet etmezlerken Fars ve Rum'a genişlik vermiş.» Böyle deyince doğrulup oturuverdi de «sen şek içinde misin yâ İbn Hattâb! Onlar[1] hoşlukları dünyâ hayatta geçiştirilen birer kavim» buyurdu (Müslim'de: «Ben de 'benim için istiğfar ediver yâ Resûlallah!' dedim») ve kadınlarına küsmüş olduğundan dolayı bir ay kadınlarının yanlarına girmemeye yemin etmişti, bu babda Allah teâlâ itâb buyurdu'" (Tirmizî'de: 'Ve onun için yemine keffâret kıldı').

Zührî "bir de" dedi, "Urve bana Âişe'den şöyle haber verdi, Hazret-i Âişe dedi ki: 'Vaktâ ki yirmi dokuz gece geçti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana geldi, benimle başladı (Müslim'de: «Yâ Resûlallah, sen bizim yanımıza bir ay girmeyeceğine yemin etmiştin, hâlbuki yirmi dokuzdan girdin, ben onları sayıyorum» dedim, «ay yirmi dokuzdur» buyurdu) da «yâ Âişe, ben sana bir emir anlatacağım, acele etme, tâ ki ebeveynine danışasın» buyurdu. Sonra bana bu âyeti okudu يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ el-âye [el-Ahzâb 33/28] (Müslim'de اَجْراً عَظِيماً'ya kadar). Âişe dedi: 'Vallahi ebeveynimin bana ondan ayrılmayı emretmeyeceklerini muhakkak bilirdi. Ben de dedim ki: «Ay, bunun hakkında mı ebeveynime danışacağım? Elbette Allah'ı ve Resûlünü ve dâr-ı âhireti isterim.»'" Ma'mer "bir de" dedi, "bana Eyyûb haber verdi, Âişe demiş ki: 'Benim seni ihtiyar ettiğimi kadınlarına haber verme.' Resûlullah da ona buyurmuş ki: 'Allah beni mübelliğ olarak gönderdi, mu'annit

---

1 H: "Onları".

olarak göndermedi.'"[1] Tirmizî der ki: "Bu hadis İbn Abbas'tan birkaç vecihle rivayet olunmuş, hasen sahih bir hadistir."[2] Aynı hadis hakkında Müslim'in diğer bir rivayetinde: "Hafsa ve Ümmü Seleme" demiş ve şu fıkraları ziyade etmiştir: "Hücrelere vardım, her evde bükâ vardı, [5092] hepsinden bir ay îlâ yapmıştı. Yirmi dokuz olunca onlara indi."[3]

---

1 Müslim, Talâk, 34-35:

وحدثنا إسحاق بن إبراهيم الحنظلي ومحمد بن أبي عمر (وتقاربا في لفظ الحديث) (قال ابن أبي عمر: حدثنا. وقال إسحاق: أخبرنا عبد الرزاق). أخبرنا معمر عن الزهري، عن عبيد الله بن عبد الله بن أبي ثور، عن ابن عباس. قال: لم أزل حريصا أن أسأل عمر عن المرأتين من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم اللتين قال الله تعالى: «إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما» (التحريم ٤/٦٦) حتى حج عمر وحججت معه. فلما كنا ببعض الطريق عدل عمر وعدلت معه بالإداوة فتبرز ثم أتاني فسكبت على يديه فتوضأ فقلت: يا أمير المؤمنين! من المرأتان من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم اللتان قال الله عز وجل لهما: «إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما»؟ قال عمر: واعجبا لك يا ابن عباس! (قال الزهري: كره والله ما سأله عنه ولم يكتمه) قال: هي حفصة وعائشة. ثم أخذ يسوق الحديث قال: كنا معشر قريش، قوما نغلب النساء. فلما قدمنا المدينة وجدنا قوما تغلبهم نساؤهم. فطفق نساؤنا يتعلمن من نسائهم. قال: وكان منزلي في بني أمية بن زيد، بالعوالي. فتغضبت يوما على امرأتي فإذا هي تراجعني، فأنكرت أن تراجعني. فقالت: ما تنكر أن أراجعك؟ فوالله إن أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ليراجعنه وتهجره إحداهن اليوم إلى الليل. فانطلقت فدخلت على حفصة فقلت: أتراجعين رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: نعم. فقلت: أتهجره إحداكن اليوم إلى الليل؟ قالت: نعم. قلت: قد خاب من فعل ذلك منكن وخسر. أفتأمن إحداكن أن يغضب الله عليها لغضب رسوله صلى الله عليه وسلم فإذا هي قد هلكت. لا تراجعي رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا تسأليه شيئا وسليني ما بدا لك ولا يغرنك أن كانت جارتك هي أوسم وأحب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم منك (يريد عائشة).

قال: وكان لي جار من الأنصار. فكنا نتناوب النزول إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فينزل يوما وأنزل يوما فيأتيني بخبر الوحي وغيره وآتيه بمثل ذلك. وكنا نتحدث أن غسان تنعل الخيل لتغزونا. فنزل صاحبي ثم أتاني عشاء فضرب بابي ثم ناداني فخرجت إليه. فقال: حدث أمر عظيم. قلت: ماذا؟ أجاءت غسان؟ قال: لا. بل أعظم من ذلك وأطول. طلق النبي صلى الله عليه وسلم نساءه. فقلت: قد خابت حفصة وخسرت قد أظن هذا كائنا. حتى إذا صليت الصبح شددت علي ثيابي ثم نزلت فدخلت على حفصة وهي تبكي فقلت: أطلقكن رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: لا أدري، ها هو ذا معتزل في هذه المشربة. فأتيت غلاما له أسود فقلت: استأذن لعمر. فدخل ثم خرج إلي فقال: قد ذكرتك له فصمت. فانطلقت حتى انتهيت إلى المنبر فجلست. فإذا عنده رهط جلوس يبكي بعضهم. فجلست قليلا ثم غلبني ما أجد ثم أتيت الغلام فقلت: استأذن لعمر. فدخل ثم خرج إلي فقال: قد ذكرتك له فصمت. فوليت مدبرا فإذا الغلام يدعوني فقال: ادخل فقد أذن لك. فدخلت فسلمت على رسول الله صلى الله عليه وسلم. فإذا هو متكئ على رمل حصير قدأ في جنبه. فقلت: أطلقت يا رسول الله نساءك؟ فرفع رأسه إلي وقال «لا» فقلت: الله أكبر! لو رأيتنا يا رسول الله وكنا معشر قريش قوما نغلب النساء فلما قدمنا المدينة وجدنا قوما تغلبهم نساؤهم. فطفق نساؤنا يتعلمن من نسائهم فتغضبت على امرأتي يوما فإذا هي تراجعني. فأنكرت أن تراجعني فقالت: ما تنكر أن أراجعك؟ فوالله إن أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ليراجعنه وتهجره إحداهن اليوم إلى الليل. فقلت: قد خاب من فعل ذلك منهن وخسر. أفتأمن إحداهن أن يغضب الله عليها لغضب رسوله صلى الله عليه وسلم فإذا هي قد هلكت؟ فتبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقلت: يا رسول الله! قد دخلت على حفصة فقلت: لا يغرنك أن كانت جارتك هي أوسم منك وأحب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم منك. فتبسم أخرى فقلت: أستأنس يا رسول الله! قال «نعم» فجلست. فرفعت رأسي في البيت فوالله ما رأيت فيه شيئا يرد البصر إلا أهبا ثلاثة. فقلت: ادع الله يا رسول الله أن يوسع على أمتك. فقد وسع على فارس والروم وهم لا يعبدون الله. فاستوى جالسا ثم قال «أفي شك أنت يا ابن الخطاب؟ أولئك قوم عجلت لهم طيباتهم في الحياة الدنيا». فقلت: استغفر لي يا رسول الله! وكان أقسم أن لا يدخل عليهن شهرا من شدة موجدته عليهن. حتى عاتبه الله عز وجل.

قال الزهري: فأخبرني عروة عن عائشة قالت: لما مضى تسع وعشرون ليلة دخل علي رسول الله صلى الله عليه وسلم بدأ بي. فقلت: يا رسول الله! إنك أقسمت أن لا تدخل علينا شهرا. وإنك دخلت من تسع وعشرين، أعدهن. فقال: ''إن الشهر تسع وعشرون» ثم قال «يا عائشة! إني ذاكر لك أمرا فلا عليك أن لا تعجلي فيه حتى تستأمري أبويك». ثم قرأ علي الآية: «يا أيها النبي قل لأزواجك...» حتى بلغ: «أجرا عظيما». قالت عائشة: قد علم والله أن أبوي لم يكونا ليأمراني بفراقه. قالت فقلت: أو في هذا أستأمر أبوي؟ فإني أريد الله ورسوله والدار الآخرة.

قال معمر: فأخبرني أيوب أن عائشة قالت: لا تخبر نساءك أني اخترتك. فقال لها النبي صلى الله عليه وسلم: «إن الله أرسلني مبلغا ولم يرسلني متعنتا». قال قتادة: «صغت قلوبكما»، مالت قلوبكما.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 66:

هذا حديث حسن صحيح، قد روي من غير وجه عن ابن عباس.

3 Müslim, Talâk, 32; Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XX, 181:

عن ابن عباس قال: أقبلت مع عمر حتى إذا كنا بمر الظهران، وساق الحديث بطوله كنحو حديث سليمان بن بلال، غير أنه قال: قلت: شأن المرأتين؟ قال: حفصة وأم سلمة، وزاد فيه: وأتيت الحجر، فإذا في كل بيت بكاء، وزاد أيضا: وكان آلى منهن شهرا، فلما كان تسعا وعشرين نزل إليهن.

Buhârî'nin Hazret-i Enes'ten olan rivayetinde de Hazret-i Ömer şöyle demiştir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevceleri ona karşı gayrette ictimâ' etmişlerdi. Ben onlara: 'O sizi boşarsa Rabbi ona sizden daha hayırlısını verir' demiştim; عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ âyeti nâzil oldu."[1]

Bunlar gösteriyor ki, tahrim meselesi yalnız Âişe ile Hafsa'ya veya Hafsa ile Ümmü Seleme'ye ait değil, hepsiyle alâkadardır. İkiden bahsedilmesi, ikisinin diğerlerine nazaran daha ziyade hususiyetlerindeki ehemmiyetten dolayı olup bir taraftan bu ikisi diğer taraftan öbürleri iki zümre hâlinde olarak birleştiklerini anlatıyor. Bu babda Müslim'in Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan olan şu rivayeti de bunu ve sebebini şöyle îzah ediyor: Câbir dedi ki: "Ebû Bekir girdi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem huzûruna istîzân ediyordu, nâsı kapı önünde oturmuşlar buldu, içlerinden kimseye izin verilmemişti. Ebû Bekir'e izin verildi, girdi, sonra Ömer geldi o da istîzân etti ona da izin verildi.[2] Girince Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni çevresinde kadınları oturmuş, gayet durgun sâkit bir hâlde bulmuş ve binâen'aleyh her hâlde bir şey söyleyeyim, Peygamber'i güldüreyim deyip şöyle söylemişti: 'Yâ Resûlalah, görseydin Hârice kızı[3] benden nafaka istedi, ben de kalktım ona boynunu büküverdim' deyince Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem güldü de, 'bunlar gördüğün gibi benim çevremde nafaka istiyorlar' buyurdu. Bunun üzerine Ebû Bekir kalkıp Âişe'nin boynuna dürterek, Ömer de kalkıp Hafsa'nın boynuna dürterek ikisi de 'siz Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'in yanında olmayan şeyler istiyorsunuz ha!' der, [5093] bunun üzerine cümlesi de 'vallahi bundan böyle ebeden Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den yanında olmayan bir şey istemeyiz' demişler, sonra da onlardan bir ay, yahut yirmi dokuz

1 Buhârî, Tefsîr, 66/3:
عن أنس قال: قال عمر رضي الله عنه: اجتمع نساء النبي صلى الله عليه وسلم في الغيرة عليه، فقلت لهن: عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيرا منكن، فنزلت هذه الآية.

2 B -"girdi, sonra Ömer geldi o da istîzân etti ona da izin verildi".

3 Ömer'in zevcesi [Müellifin notu].

gün uzlete çekilmişti. Sonra يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ [el-Ahzâb 33/28] âyeti nâzil oldu tâ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ اَجْرًا عَظِيمًا'ye [el-Ahzâb 33/29] kadar vardı. Onun üzerine Âişe'den başladı, 'yâ Âişe sana bir emir arzetmek istiyorum dedi (ilâ âhiri'l-hadîs.)'"[1] Yine Müslim'de İkrime tarîkiyle mezkur Hazret-i Ömer hadîsinde: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarından uzlete çekildiği vakit mescide girdim, baktım nâs kederinden çakıllı yeri dürtüştürüyor ve 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamış' diyorlar, ve bu, kadınların hicâb ile emrolunmalarından evveldi. 'Ben bunu bugün öğrenirim' dedim, Âişe'ye vardım. 'Yâ Ebû Bekir'in kızı, senin şânın Resûlullah'a ezâ edecek dereceye vardı mı?' dedim, 'benden sana ne ey İbn Hattâb! Sen kendi heybene bak!' dedi, onun üzerine Hafsa'ya girdim…" diye başlayan Hazret-i Ömer'in beyânâtında şu fıkralar da vardır: "İki istîzânda izin verilmeyince sonra sesimi yükselttim, 'yâ Rebah!' dedim, 'benim için Resûlullah'tan istîzân et, zannediyorum ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem beni Hafsa için geldim sanıyor. Vallahi Resûlullah bana emrederse ben Hafsa'nın boynunu vururum' diye sesimi yükselttim, 'gel' diye işaret etti, bunun üzerine girdim. Resûlullah bir hasır üzerine dengilmişti, oturdum, üzerine izârını çekti. Üstünde başka bir şey yoktu…" (*ilâ âhirih… Kisrâ ve Kayser fıkrasından sonra*) "Girdiğim vakit yüzünde gazab görüyordum; 'yâ Resûlallah! Kadınlar yüzünden niye meşakkati üzerine alıyorsun, şayet sen onları boşarsan Allah seninledir, melâikesi Cebrâil ve Mîkâil, ben ve Ebû Bekir ve mü'minler de seninleyiz' demiştim ve Allah'a hamdederim ki bazen böyle bir kelâm söylediğimde Allah teâlâ'nın söylediğim sözü tasdik buyurmasını ümit ederdim, derim

---

1 Müslim, Talâk, 29:

عن جابر بن عبد الله قال: دخل أبو بكر يستأذن على رسول الله صلى الله عليه وسلم فوجد الناس جلوسا ببابه لم يؤذن لأحد منهم، قال: فأذن لأبي بكر فدخل ثم أقبل عمر فاستأذن فأذن له فوجد النبي صلى الله عليه وسلم جالسا حوله نساؤه واجما ساكتا، قال: فقال: لأقولن شيئا أضحك النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله لو رأيت بنت خارجة سألتني النفقة فقمت إليها فوجأت عنقها، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: هن حولي كما ترى يسألنني النفقة، فقام أبو بكر إلى عائشة يجأ عنقها، فقام عمر إلى حفصة يجأ عنقها، كلاهما يقول: تسألن رسول الله صلى الله عليه وسلم ما ليس عنده؟! فقلن: والله لا نسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئا أبدا ليس عنده. ثم اعتزلهن شهرا أو تسعا وعشرين، ثم نزلت عليه هذه الآية: «يا أيها النبي قل لأزواجك» حتى بلغ: «للمحسنات منكن أجرا عظيما» قال فبدأ بعائشة فقال: يا عائشة، إني أريد أن أعرض عليك أمرا...

ki[1] bu tahyir âyeti de böyle nâzil [5094] olmuştur عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ... Âişe binti Ebî Bekir ile Hafsa Peygamber'in sâir kadınlarına karşı ikisi tezâhür ederler -birbirlerine[2] zahîr olurlar-dı, 'yâ Resûlallah, sen onları tatlik mi ettin?' dedim, 'hayır' dedi. 'Yâ Resûlallah!' dedim, 'ben mescide girdim, Müslümanlar çakılları dürtüyor; «Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamış» diyorlardı; ineyim de boşamadığını onlara haber vereyim mi?' dedim, 'peki istersen' buyurdu. Yüzünden gazab açılıncaya kadar konuşmaya devam ettim, nihâyet şenlendi[3], güldü, mübarek dişleri herkesten güzeldi. Sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem indi, ben de indim, basamaklı kütüğe tutunarak indim, Resûlullah yer üzerinde yürür gibi indi, elini sürmüyordu. 'Yâ Resûlallah, gurfede yirmi dokuz kaldın' dedim, 'ay yirmi dokuz olur' buyurdu. Ben mescidin kapısı üzerine[4] dikildim, 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamadı!' diye en yüksek sesimle bağırdım ve şu âyet وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖۜ وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِي الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] nâzil oldu, o emri istinbat eden ben olmuştum, Allah azze ve celle tahyir âyetini de inzal buyurdu."[5]

1 M ve B -"derim ki".
2 F, M ve B: "birbirine".
3 M ve B: "şeeldi".
4 F, M ve B: "üzere".
5 Müslim, Talâk, 30:

حدثنا عكرمة بن عمار عن سماك أبي زميل حدثني عبد الله بن عباس حدثني عمر بن الخطاب قال: لما اعتزل نبي الله صلى الله عليه وسلم نساءه، قال: دخلت المسجد، فإذا الناس ينكتون بالحصى، ويقولون: طلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه وذلك قبل أن يؤمرن بالحجاب، فقال عمر: فقلت: لأعلمن ذلك اليوم. قال: فدخلت على عائشة فقلت: يا بنت أبي بكر أقد بلغ من شأنك أن تؤذي رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: ما لي وما لك يا ابن الخطاب عليك بعيبتك... ثم رفعت صوتي، فقلت: يا رباح، استأذن لي عندك على رسول الله صلى الله عليه وسلم فإني أظن أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ظن أني جئت من أجل حفصة، والله لئن أمرني رسول الله صلى الله عليه وسلم بضرب عنقها لأضربن عنقها. ورفعت صوتي، فأومأ إلي أن ارقه، فدخلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهو مضطجع على حصير، فجلست، فأدنى عليه إزاره وليس عليه غيره... قال: ودخلت عليه حين دخلت، وأنا أرى في وجهه الغضب، فقلت: يا رسول الله، ما يشق عليك من شأن النساء؟ فإن كنت طلقتهن فإن الله معك وملائكته وجبريل وميكائيل، وأنا وأبو بكر والمؤمنون معك، وقلما تكلمت، وأحمد الله بكلام إلا رجوت أن يكون الله يصدق قولي الذي أقول، ونزلت هذه الآية آية التخيير: «عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيرا منكن»، «وإن تظاهرا عليه فإن الله هو مولاه وجبريل وصالح المؤمنين والملائكة بعد ذلك ظهير». وكانت عائشة بنت أبي بكر وحفصة تظاهران على سائر نساء النبي صلى الله عليه وسلم، فقلت: يا رسول الله أطلقتهن؟ قال: لا، قلت: يا رسول الله، إني دخلت المسجد والمسلمون ينكتون بالحصى يقولون: طلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه، أفأنزل فأخبرهم أنك لم تطلقهن؟ قال: نعم إن شئت، فلم أزل أحدثه حتى تحسر الغضب عن وجهه، وحتى كشر فضحك، وكان من أحسن الناس ثغرا، ثم نزل نبي الله صلى الله عليه وسلم، ونزلت، فنزلت أتشبث بالجذع، ونزل رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنما يمشي على الأرض ما يمسه بيده، فقلت: يا رسول الله، إنما كنت في الغرفة تسعة وعشرين؟ قال: إن الشهر يكون تسعا وعشرين، فقمت على باب المسجد، فناديت بأعلى صوتي: لم يطلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه، ونزلت هذه الآية: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر منهم لعلمه الذين يستنبطونه منهم» فكنت أنا استنبطت ذلك الأمر، وأنزل الله عز وجل آية التخيير.

İbn Mâce'de bu îlânın sebebi olmak üzere Hazret-i Âişe'den şöyle bir rivayet vardır: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ancak şunun için îlâ yaptı, çünkü Zeyneb onun bir hediyesini kendisine[1] geri çevirmişti, Âişe de لَقَدْ أَقْمَأَتْكَ yani 'seni horlamış' dedi, bunun üzerine Resûlullah gazaba gelip hepsinden îlâ etti".[2] Bu da esbâbdan biri olursa da ikisinden mâ'adâsı hakkında sebeb-i kâfî değildir. Tahrim âyetinin nüzûlüne sebep olmak üzere zikrolunan îlâ tahrîminden başka olarak iki yeminden daha bahsedilmiştir. Bunlardan birisi: Peygamber'in, zevcelerinden[3] birinin yanında bir bal şerbeti içmiş olmasından dolayı diğer bazı zevcelerinin sözleşerek "magāfîr kokuyor" diye latife etmeleri üzerine [5095] Peygamber'in bir daha[4] içmemeye bir yemin etmiş olduğunu zikretmişlerdir.

Buhârî'de Âişe'den: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içer, onun nezdinde çokça dururdu[5], ben ve Hafsa Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hangimize gelirse 'magāfîr mi yedin, senden magāfîr kokusu duyuyorum' diyelim [diye anlaştık][6]. Buyurdu ki لَا، وَلَكِنِّي كُنْتُ أَشْرَبُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ ابْنَةِ جَحْشٍ، فَلَنْ أَعُودَ لَهُ، وَقَدْ حَلَفْتُ، لَا تُخْبِرِي بِذلِكَ أَحَدًا 'hayır, velâkin ben Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içerdim, öyle ise bir daha içmem, işte yemin ettim. Bunu kimseye söyleme'".[7] Bu hadîsin son fıkrası Müslim'de ve Nesâî'de, yemin kaydı olmayarak şöyledir: فَقَالَ شَرِبْتُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، وَلَنْ أَعُودَ لَهُ، فَنَزَلَ: «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكَ» إِلَى قَوْلِهِ: «إِنْ تَتُوبَا» "Hayır, Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içtim, onu bir daha da içmem" buyurdu. Binâen'aleyh şu nâzil oldu: لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ ilâ kavlihî اِنْ تَتُوبَا Âişe ve

1 F, M ve B -"kendisine".
2 İbn Mâce, Talâk, 24:
عن عائشة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم إنما آلى لأن زينب ردت عليه هديته، فقالت عائشة: لقد أقمأتك. فغضب صلى الله عليه وسلم، فآلى منهن.
3 H ve F: "zevcelerinin".
4 F, M ve B +"bal".
5 F, M ve B: "bal şerbeti içer ve onun nezdinde dururdu".
6 H, F, M ve B -"diye anlaştık".
7 Buhârî, Tefsîr, 66/1:
عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يشرب عسلا عند زينب بنت جحش ويمكث عندها، فواطيت أنا وحفصة على أيتنا دخل عليها فلتقل له: أكلت مغافير، إني أجد منك ريح مغافير، قال: لا، ولكني كنت أشرب عسلا عند زينب بنت جحش، فلن أعود له، وقد حلفت، لا تخبري بذلك أحدا.

Hafsa için, وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِىُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدٖيثًا de[1] لِقَوْلِهٖ: بَلْ شَرِبْتُ عَسَلًا ''hayır bal şerbeti içtim" dediği için).[2]

Bununla beraber Müslim bu hadîsi daha mufassal olarak Hişam b. Urve tarîkiyle yine Hazret-i Âişe'den diğer bir suretle de şöyle rivayet etmiştir; Âişe dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem tatlıyı ve balı severdi. İkindi namazını kılınca kadınlarını dolaşır, yanlarına varırdı. Derken Hafsa'ya girdi, onun yanında kalageldiğinden daha çok kaldı, sordum, bana denildi ki Hafsa'ya kavminden bir kadın bir tulum bal hediye etmiş, o da Resûlullah'a ondan bir şerbet içirmiş. Ben buna her hâlde bir şaka yapalım dedim ve bunu Sevde'ye anlattım ve dedim ki 'o yakında sana gelecektir, yanına geldiği vakit «yâ Resûlallah magāfîr mi yedin?» de, o sana «hayır» diyecektir, o vakit de «bu koku nedir?» de (Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kendisinde koku bulunmasını hiç istemezdi), diyecektir ki «Hafsa bana bir bal şerbeti içirdi», [5096] sen ona «o balın arısı urfut yalamış» de, ben de öyle diyeceğim, yâ Safiyye, sen de öyle söyle.' Hâsılı Sevde'nin odasına girdiğinde -Sevde 'vallahi yâ Âişe, o bana söylediğini senden korkuma az daha o kapıda iken söyleyeyazdım' derdi- Resûlullah yaklaşınca 'yâ Resûlallah! Magāfîr mi yedin?' demiş, 'hayır' buyurmuş, 'o hâlde bu koku ne?' demiş, 'Hafsa bir bal şerbeti içirdi' buyurmuş, o da جَرَسَتْ نَحْلُهُ[3] الْعُرْفُطَ arısı urfut yalamış[4] demiş, bana geldiği zaman ben de öyle söyledim, Safiyye'ye vardığında o da öyle söylemiş, sonra Hafsa'ya vardığında 'yâ Resûlallah, ondan

---

1 H -"de".

2 Müslim, Talâk, 20; Nesâî, Talâk, 17:

أخبرني عطاء أنه سمع عبيد بن عمير يخبر أنه سمع عائشة تخبر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يمكث عند زينب بنت جحش فيشرب عندها عسلا، قالت: فتواطأت أنا وحفصة أن أيتنا ما دخل عليها النبي صلى الله عليه وسلم فلتقل: إني أجد منك ريح مغافير، أكلت مغافير؟ فدخل على إحداهما فقالت ذلك له، فقال: بل شربت عسلا عند زينب بنت جحش، ولن أعود له، فنزل: «لم تحرم ما أحل الله لك» إلى قوله: «إن تتوبا» –لعائشة وحفصة– «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» –لقوله: بل شربت عسلا–.

3 M ve B: "نحلته".

4 "Urfut", Arabistan'da "talh" denilir dikenli meşe veya mugaylan nev'inden bir ağacın ismidir ki sızıntı gibi tatlı fakat kokusu kerih bir samg çıkarır ve ona magāfîr denilir. Bal arısı o ağaçta yayılırsa balı ona kokarmış.

"Cereset" vızlamış, yalamış, yayılmış mânalarına gelir [Müellifin notu]. (Bu dipnot H nüshasında bulunmamaktadır).

takdim edeyim mi?' deyince 'bana onun lüzûmu yok' buyurmuştur. Sevde 'sübhânallah, vallâhi onu mahrum ettik yâ Âişe!' diyordu, ben ona 'sus, sesini çıkarma' dedim."[1]

Görülüyor ki latif olmakla beraber sonu tatlı gelmemiş olan bu şerbet şakasını anlatan bu iki rivayet, esasta müttefik ve yekdiğerini mütemmim olsa da birinde Hafsa ile[2] bi'l-ittifâk Zeyneb'e karşı, birinde de diğerleriyle bi'l-ittifâk Hafsa'ya karşı olduğu anlatılmak itibariyle eşhâsta müte'ârızdır. Şu kadar ki Buhârî Hazret-i Ömer hadîsine muvâfık gibi görünen evvelki rivayeti tercih etmiş olduğundan bazı müfessirîn bunu قِيلَ diyerek kaydeylemiştir. Lâkin hadîsin Müslim'deki ikinci rivayetinde şaka fıkraları hep tevriyeli olduğu için kizbi zâhir denecek hiçbir ciheti yoktur. Hâlbuki evvelkinde إِنِّي أَجِدُ مِنْكَ رِيحَ الْمَغَافِيرِ fıkrasında مِنْكَ kaydı zâhiren yalan olmak lâzım geliyor. Çünkü magāfîrin kokusunu sevmeyen Hazret-i Peygamber öyle bir koku hissetmemiş olduğu hâlde berikilerin "senden duyuyoruz" demeleri asılsız bir şey söylemiş olmalarını iktizâ eder. إِنَّ فِي الْمَعَارِيضِ لَمَنْدُوحَةً عَنِ الْكَذِبِ buyurulduğunu[3] bilen Hazret-i Âişe'nin şânı, zekâ ve dirayeti ise şaka ve [5097] latife tarzında bir hile için olsa bile böyle bir yalana tenezzül etmekten uzaktır. Fakat ikinci rivayetteki "bu koku ne? Arısı urfut yalamış" tâbirleri böyle değildir, zira hoş bir kokuya da tevriye olabilir. Ve herhangi bir bal arısı urfuta konmuş da olabilir. Ve işte yüksek zekâlar yalanı irtikâb etmeksizin lede'l-îcâb böyle cinaslı, tevriyeli, târiz ve kinayelerden istifadenin yolunu da bilirler.

---

1 Müslim, Talâk, 21:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب الحلواء والعسل، فكان إذا صلى العصر دار على نسائه فيدنو منهن، فدخل على حفصة فاحتبس عندها أكثر مما كان يحتبس، فسألت عن ذلك فقيل لي: أهدت لها امرأة من قومها عكة من عسل، فسقت رسول الله صلى الله عليه وسلم منه شربة. فقلت: أما والله لنحتالن له، فذكرت ذلك لسودة، وقلت: إذا دخل عليك فإنه سيدنو منك، فقولي له: يا رسول الله، أكلت مغافير؟ فإنه سيقول لك: لا، فقولي له: ما هذه الريح؟ –وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يشتد عليه أن يوجد منه الريح– فإنه سيقول لك: سقتني حفصة شربة عسل، فقولي له: جرست نحله العرفط، وسأقول ذلك له، وقوليه أنت يا صفية، فلما دخل على سودة قالت: تقول سودة: والذي لا إلهَ إلا هو لقد كدت أن أبادئه بالذي قلت لي، وإنه لعلى الباب فرقا منك، فلما دنا رسول الله صلى الله عليه وسلم قالت: يا رسول الله، أكلت مغافير؟ قال: لا، قالت: فما هذه الريح؟ قال: سقتني حفصة شربة عسل، قالت: جرست نحله العرفط، فلما دخل علي، قلت له مثل ذلك، ثم دخل على صفية فقالت بمثل ذلك، فلما دخل على حفصة قالت: يا رسول الله، ألا أسقيك منه؟ قال: لا حاجة لي به. قالت: تقول سودة: سبحان الله، والله لقد حرمناه، قالت: قلت لها: اسكتي.

2 F, M ve B -"Hafsa ile".

3 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 336. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* IV, 287; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 282:

عن عمران بن حصين رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن في المعاريض لمندوحة عن الكذب.

Şu hâlde bu gibi ahvâlde mütekellimin veya muhatabın hâl ü şânı da mecaz veya kinaye ile tevile karîne olacağından مِنْكَ "senden dolayı, senin sayende" demek olabileceği gibi magāfîr kokusundan murad da hakikat olmayıp bir gönül teessüründen kinaye veya mecaz olmak suretiyle ince bir mânaya hamledilmek lâzım gelir. Bu ise Hazret-i Âişe'yi bu latifeye sevkeden gayret teessürünü ifade edeceği cihetle en yakışan doğru ve daha ince bir târiz olur. Ve Resûlullah'ın bir şerbetten dolayı yemin etmiş olmasına bu mâna daha iyi yakışır.

İkincisi: Sûre-i Ahzâb tefsirinde isimleri geçtiği üzere Hazret-i Peygamber'in en son dokuz zevcesi vardı, bunlardan evlâdı olmamıştı. اِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمٖينُكَ [el-Ahzâb 33/52] hükmünce milk-i yemîni bulunan birkaç cariyesi de vardı. Zevcelerinin her birinin odasına nevbetle birer gün tahsis etmişti. Bununla beraber ikindi namazından sonra hepsinin odalarını bir dolaşır, gönüllerini alır, akşam da nevbet hangisinin odasında ise orada yatsıya kadar cümlesi toplanır, konuşurlar, sonra da herkes hücresine çekilirdi. Cariyeleri için ayrıca bir nevbet günü (kasm) yapılmazdı. Hâlbuki mâlum olduğu üzere cariyelerinden Mısırlı Hazret-i Mâriye Resûlullah'ın ümmü veledi, yani küçükken vefat etmiş olan oğullarından Hazret-i İbrâhim'in anası olmak bahtiyarlığına mazhar olmakla temayüz etmişti. Resûlullah'ın diğer zevcelerine talâk verebilmesi şer'an helâl olabileceği hâlde ümmü veledi olan cariyeyi ne boşamak ne de satmak helâl olmazdı. Ondan ayrılmak isterse [5098] ancak âzâd etmek suretiyle ayrılabilirdi. Âzâd ettikten sonra yeniden nikâh etmesi câiz ve mendub olurdu. İşte ezvâc-ı tâhirâta karşı Hazret-i Mâriye'nin böyle bir hususiyeti vardı. Burada mevzû'-i bahis olan tahrim ve sır meselesinde bazıları sıhhati sâbit olmayan muhtelif ve muztarib şöyle bir rivayetten bahsetmişlerdir: Hazret-i Âişe'nin bir gününde yahut onun en sevgili arkadaşı olan Hafsa'nın odasında bulunmadığı bir nevbet gününde Resûlullah'ın ümmü veledi Hazret-i Mâriye'yi odasında kabul buyurmuş olduğuna Hazret-i Hafsa geldiği zaman vâkıf olunca bunu

kendisine bir tahkir addetip gayretine dokunarak gücenmiş olmakla ona bir tarzıye olmak üzere Peygamber'in Mâriye'yi bir daha yaklaştırmamak üzere "o bana haram olsun" yahut "vallâhi bir daha yaklaştırmam" diyerek kendine tahrim etmiş ve bunu kimseye söylememesini de tenbih eylemiş olduğu hâlde, Hazret-i Hafsa sabredemeyip bu yemini arkadaşı Hazret-i Âişe'ye söylemiş olduğundan dolayı لِمَ تُحَرِّمُ nâzil olmuş bulunduğunu söyleyenler olmuştur.[1] Gerek Hazret-i Peygamber'in Mâriye'yi nezdine çağırmış olmasında ve gerek Hafsa'nın vâkıf olunca bundan dolayı gayrete gelmesinde aklen ve şer'an revâ görülmeyecek, i'zâm edilecek hiçbir cihet yoktur. Ancak bir zevcesini gayretinden dolayı tatyib için Hazret-i Peygamber'in ümmü veledini kendinden mahrum etmiş olacağını farzetmek rivayeten sahih olmadığı gibi aklen kabûle şâyan da görülmez. Çünkü böyle bir hâl karşısında hepsini tatyib ve taltif etmek için Mâriye'yi açıkça i'tâk edivermek gibi en kolay ve en basit bir çare dururken böyle yapmayıp da Mâriye'yi mahrum etmesi veya Hafsa'yı tatlik eylemesi rivayet edilmiş bile olsa bunun sırr u hikmetini îlâ vak'ası gibi diğer bir sebeb-i mühimde aramak lâzım gelir. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce gibi sıhâhta Mâriye'ye dair böyle bir rivayet yoktur. Nevevî, Müslim şerhinde demiştir ki: [5099] "*Sahîhayn*'ın gayrında mervî olan Mâriye kıssası sahih bir tarîk ile sâbit olmamıştır."[2] Taberî bu tahrimde kendisine muhtelif iki rivayet vârid olduğunu, bir taraftan bazılarının Zeyd b. Eslem'den ve İbn Zeyd'den ve Hazret-i Ömer'in beyânâtı cümlesinden olmak üzere İbn Abbas'tan Hafsa'ya tarzıye için Mâriye'nin tahrîmine dair bazı rivayetlerde bulunulduğunu,

---

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 165; *Sünenü Sa'îd b. Mansûr,* VIII, 121-123; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 187; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 475-479:

نزلت في مارية القبطية، وكان النبي صلى الله عليه يجعل لكل امرأة من نسائه يوما، فلما كان يوم عائشة زارتها حفصة بنت عمر، فخلا بيتها، فبعث رسول الله صلى الله عليه إلى مارية القبطية، وكانت مع النبي صلى الله عليه في منزل حفصة، وجاءت حفصة إلى منزلها فإذا الستر مرخى، وخرج النبي صلى الله عليه وسلم فقال: أتكتمين علي؟ فقالت: نعم، قال: فإنها علي حرام يعني مارية، وأخبرك: أن أباك وأبا بكر سيملكان من بعدي، فأخبرت حفصة عائشة الخبر، ونزل الوحي على النبي صلى الله عليه وسلم بذلك، فدعا حفصة فقال: ما حملك على ما فعلت؟ قالت له: ومن أخبرك أني قلت ذلك لعائشة؟ قال: «نبأني العليم الخبير» ثم طلق حفصة تطليقة، واعتزل نساءه تسعة وعشرين يوما. ونزل عليه: «لم تحرم ما أحل الله لك» من نكاح مارية.

2 Nevevî, *el-Minhâc,* X, 77:

كما أن الصحيح في سبب نزول الآية أنها في قصة العسل لا في قصة مارية المروي في غير الصحيحين ولم تأت قصة مارية من طريق صحيح.

diğer taraftan da böyle değil, şerbet tahrîmi rivayet edilmiş olduğunu kaydettikten sonra birbiriyle müte'ârız görünen bu rivayetlerin birisine bağlanmayı tasvip etmeyerek demiştir ki: "Bu babda sözün doğrusu, savâbı şöyle demektir: Resûlullah Allah'ın ona helâl etmiş bulunduğu bir şeyi nefsine haram etmişti; o şey cariyesi olmak da câiz olabilir, meşrubattan bir şey olmak da câiz olabilir, bunların gayri bir şey olmak da câiz olabilir. Fakat hangisi olursa olsun kendine helâl olan bir şeyi[1] tahrim olmuştu. Onun için Allah teâlâ ona helâl kıldığı şeyi nefsine tahrim etmesinden dolayı itâb etti ve yemininin çözümlüğünü (tahillesini) beyan buyurdu. 'Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu tahrîmi bir yemin ile yaptığına burhânın nedir?' denecek olursa, bunda[2] Peygamber'den tahrimden başka bir şey vâki' olmamıştır diyenlerin de, tahrîm yemindir[3] diyenlerin de kavlini biliyorsun. Denilmiş ki 'buna karşı burhan vâzıhtır. Çünkü gerek Arapçada gerek gayrısında birisi cariyesi veya yiyecek yahut içecek bir şey hakkında 'bu bana haramdır' dediği zaman ondan aklen yemin anlaşılmaz. Bu mâkul olmayınca yeminin sade bir kimsenin helâl olan bir şeye 'o[4] bana haramdır' demesinden ibaret olmadığı ve binâen'aleyh bunun hilâfına olan kavlin fesâdı da mâlum olur. Bununla beraber Peygamber'in bu tahrîmi yemin ile olmak da câizdir. Ve bu takdirde لِمَ تُحَرِّمُ 'niçin yemin eder de helâli kendine haram edersin?' demek olur. Bizim böyle Peygamber'in bu tahrîmi yemin ile yaptığına kāil olmamız ancak şu hadisten dolayıdır, nitekim [5100] حدثني الحسن بن قزعة، قال: حدثنا مسلمة بن علقمة عن داود بن[5] أبي هند عن الشعبيّ عن مسروق عن عائشة قالت: آلَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَحَرَّمَ، فَأُمِرَ فِي الْإِيْلَاءِ بِكَفَّارَةٍ، وَقِيلَ لَهُ فِي التَّحْرِيمِ «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ» Hazret-i Âişe dedi ki: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem îlâ (yemin) etti ve tahrim etti. Binâen'aleyh îlâda keffâret ile emrolundu, tahrimde

1 H ve F: "şey".
2 B: "burada".
3 F, M ve B: "yeminidir".
4 F, M ve B: "ona".
5 H, M ve B -"بن".

de kendisine لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ buyuruldu.'"[1] İşte Taberî'nin[2] ifadesi ve kararı bununla nihâyet bulmuştur. Sonraki müfessirler de bunu tâkip eylemişlerdir. Görülüyor ki gerek evvelâ bazılarından naklettiği muhtelif Mâriye rivayetlerine[3], gerekse onlara mukabil daha toplu ve ekseriyetli gösterdiği şerbet rivayetine[4] müte'ârız vaziyette gösterdikten sonra tefsirde onlara bağlanmayı tasvip etmeyip savâbı son naklettiği Âişe hadisiyle teyid eylediği mutlak îlâ ve tahrim kaziyyesinde olduğuna karar vermiştir. Yalnız bu îlânın zevcelerinden îlâ demek olduğunu tâyin etmiyor.

"**Îlâ**" lügaten mutlak yemin demek ise de şer'an لِلَّذٖينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ [el-Bakara 2/226] âyetinde beyan olunduğu üzere kadına tekarrub etmemek üzere yapılan yeminin ismi olduğu da unutulmamak lâzım gelir.

Yukarıdan beri naklettiğimiz bütün bu rivayetleri ve bunlara dair gördüğüm tefsirlerde ve hadis kitaplarında mütalaa edebildiğim akvâli görebildiğim kadar gözden geçirdikten sonra burada tahrim yeminli veya yeminsiz mutlak tahrîme şâmil olmakla beraber, sebeb-i nüzûl Hazret-i Peygamber'in bütün kadınlarından îlâ yapmış[5] ve bu esnada mu'tâdından fazla bir zühd ü tecerrüd iltizam eylemiş olması vak'ası olduğuna kanaat hâsıl etmiş bulunuyorum. Bunun başlıca sebebi de

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 475-480:
والصواب من القول في ذلك أن يقال: كان الذي حرّمه النبيّ صلى الله عليه وسلم على نفسه شيئًا كان الله قد أحله له، وجائز أن يكون ذلك كان جاريته وجائز أن يكون كان شرابًا من الأشربة وجائز أن يكون كان غير ذلك، غير أنه أيّ ذلك كان فإنه كان تحريم شيئ كان له حلالا فعاتبه الله على تحريمه على نفسه ما كان له قد أحله وبين له تحلة يمينه في يمين كان حلف بها مع تحريمه ما حرّم على نفسه. فإن قائل قائل: وما برهانك على أنه صلى الله عليه وسلم كان حلف مع تحريمه ما حرم، فقد علمت قول من قال: لم يكن من النبيّ صلى الله عليه وسلم في ذلك غير التحريم، وأن التحريم هو اليمين؟ قيل: البرهان على ذلك واضح، وهو أنه لا يعقل في لغة عربية ولا عجمية أن قول القائل لجاريته، أو لطعام أو شراب، هذا عليّ حرام يمين، فإذا كان ذلك غير معقول، فمعلوم أن اليمين غير قول القائل للشيء الحلال له: هو عليّ حرام. وإذا كان ذلك كذلك صحّ ما قلنا، وفسد ما خالفه. وبعد، فجائز أن يكون تحريم النبيّ صلى الله عليه وسلم ما حرم على نفسه من الحلال الذي كان الله تعالى ذكره أحله له بيمين، فيكون قوله: «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ» معناه: لم تحلف على الشيء الذي قد أحله الله أن لا تقربه، فتحرّمه على نفسك باليمين. وإنما قلنا: إن النبيّ صلى الله عليه وسلم حرم ذلك، وحلف مع تحريمه، كما حدثني الحسن بن قزعة قال: ثنا مسلمة بن علقمة عن داود بن أبي هند عن الشعبيّ عن مسروق عن عائشة قالت: آلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وحرم فأُمِر في الإيلاء بكفارة، وقيل له في التحريم «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ».

2 B: "Taberânî'nin".

3 M ve B: "rivayetlerini".

4 M ve B: "rivayetini".

5 M ve B: "iylâ ya yemin".

يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا [el-Ahzâb 33/28] âyetinin işaretinden de anlaşıldığı vechile ezvâc-ı tâhirâtın dünya hayat ve ziynetine az çok ta'alluk edebilen nafaka hususuna ait bazı talepleriyle Hazret-i Peygamber'e karşı gösterdikleri bir tezâhürdür ki Âişe ve Hafsa bunun en başında görünüyorlar. Resûlullah zevcelerinin aleyhine gibi görünen bu îlâ ile yine [5101] zevcelerinin saadet ve hoşnutluklarını düşünmüş olduğu için talâka azmetmemiş ve ancak onlara fiilî bir nasihat ve ibret olmak üzere bir ay için yemin ile uzlet ve tecerrüdü iltizam etmiş ve bu müddet zarfında onların odalarında dargın dargın oturmayı muvâfık görmeyerek ayrıca bir odaya çekilmiş ve onları kendi hâllerinde bırakmakla beraber Hazret-i Ömer'in beyânâtından anlaşıldığı vechile kendisi bir izâr ile bir hasır ve bir yastık ile bir namaz pöstekisi ve yiyecek için de biraz selem tohumu ve biraz arpa ekmeğiyle iktifâ ederek kendine helâl olan sâir metâ' ve erzaktan nefsini men' eylemiş ve şu hâlde bal şerbeti içmediği gibi cariyesini de yanına yaklaştırmamış, bunda da zevcelerinin hâlet-i rûhiyesini gözeterek îlâda onlara ilhak eylemiştir.[1] Ve aynı zamanda yeminini bozmayıp bir ay demek olan yirmi dokuz günü ikmal etmiştir. Bundan dolayı yeminini bozanlara farz kılınan keffâret lâzım gelmemiş olmakla beraber bir rivayete göre bir kul âzâd ederek keffâret de vermiştir[2] ki bunu ya tekmîl-i selâsîn yapmadığı için ihtiyâten veya bal şerbeti yemininin bir ay ile mukayyed olmamasından veya şükren yapmış olması da câizdir. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki Sûre-i Haşr'da geçtiği üzere Resûlullah fakr-ı ıztırârî ile fakir değildi, ailesinin bir senelik nafakasını da iddihar eylerdi. Lâkin fakr-ı ihtiyârî ile fukarâ hayatı yaşamayı sever, kendi hesâbına iddihar etmez ve dâima ihtiyâcı olanlara infak eylerdi, ailesinin de böyle yaşamasını ve kendisine müşkilât göstermeyip dâimâ âhireti düşünerek korunmalarını ve her hususta kendisine yâr olmalarını isterdi ve onlardan dolayı Allah'ın

---

1 *Keşşâf* gibi bazı tefsirler çekildiği oda Mâriye'nin evi olduğunu söylemişlerse de Mâriye'yi tahrîmini de söylemişlerdir [Müellifin notu].

2 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 165; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 570:

ثم قال: «قد فرض الله لكم تحلة أيمانكم» يعني: كفارة أيمانكم، فأعتق رسول الله صلى الله عليه وسلم رقبة، وعاد إلى مارية.

kendisine helâl ettiğini haram ederek, yani intifâ' ve isti'mâlini câiz ve mubah kıldığı esbâb ve vesâitten istifadeye kalkışmayıp nefsini men' [5102] ederek uzlete çekildi. Bu ise Allah'ın emriyle teşrî'î bir tahrim değil, كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖى اِسْرَٓائٖلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرَٓائٖلُ عَلٰى نَفْسِهٖ [Âl-i İmrân 3/93] âyetinde beyan buyurulduğu üzere Ya'kūb aleyhisselâm'ın yaptığı gibi kendi nefsine ait bir mahrûmiyete katlanmak mânasına ve bir sebeb-i zarûrî olmaksızın ihtiyârî bir zühd idi. Halbuki Peygamber'in böyle yapmasında teşrî'î bir mâna olduğu zehâbı hâsıl olarak bunun, lâekal i'tikâf gibi bir sünnet zannedilmesine ve bu suretle teşrî'en dahi helâli haram kılmak câiz olabileceği fikrine düşülmesine ve Îsevîlerin hakkına riayet edemeyip fıska düştükleri rahbâniyet meslekinin tervîcine, velhâsıl لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا [el-Mâide 5/87] nehyinin nesh olunmuş olması gibi birtakım yanlışlıklarla ümmetin tazyîkine ve dünya mesâlihinin muhtel olmasına sebebiyet verilmiş olmak gibi bir mahzûru melhuz bulunduğundan Allah teâlâ bir cihetten Peygamber'e tenbih, diğer cihetten de zevcelerine itâb ederek onlar için lâzım gelen evsâfı tâlim ve ümmeti vikāye ve irşad için işbu لِمَ تُحَرِّمُ sûresini inzal buyurmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَۚ تَبْتَغ۪ي مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١﴾
قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْۚ وَاللّٰهُ مَوْلٰيكُمْۚ وَهُوَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ ﴿٢﴾ وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ
اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِه۪ حَد۪يثاًۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِه۪ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍۚ
فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِه۪ قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَاۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَل۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿٣﴾ اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ
فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَاۚ وَاِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْر۪يلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِن۪ينَۚ
وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ ظَه۪يرٌ ﴿٤﴾ عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ اَنْ يُبْدِلَهُٓ اَزْوَاجاً خَيْراً مِنْكُنَّ
مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَٓائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٓائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَاَبْكَاراً ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا

الَّذِينَ اٰمَنُوا قُوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلٰئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَۜ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧﴾

[5103] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Sana Allah'ın helâl kıldığını niçin haram edersin, zevcelerinin hoşnutluğunu ararsın? Ma'âmâfîh Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (1). Allah sizin için yeminlerinizin çözümlüğünü farz kılmıştır ve Allah sizin mevlânızdır, hem de Alîm [5104] *Hakîm O'dur (2). Ve hani Peygamber zevcelerinin bazısına sır olarak bir söz söylemişti, vaktâ ki o onu haber verdi, Allah da Peygamber'e onu açtı, açınca Peygamber -o zevcesine- birazını tanıttı, birazından da sarf-ı nazar etti. Ona bu suretle anlatıverince "bunu sana kim haber verdi?" dedi, "bana" dedi, "O Alîm, Habîr nübüvvetle haber verdi"[1] (3). Eğer Allah'a tevbe ederseniz ne iyi, çünkü ikinizin de[2] kalbleriniz eğildi, yok eğer ona karşı tezâhüre kalkışırsanız haberiniz olsun ki Allah onun mevlâsı, hem Cibrîl ve mü'minlerin sâlihi, onun arkasından da melâike zahîrdir (4). Gerek ki Rabbi, şayet o sizi boşarsa, yerinize ona sizlerden daha hayırlı zevceler verir öyle ki müslimeler, mü'mineler, kāniteler, tâibeler, âbideler, sâimeler, seyyibler[3] ve bâkirler (5). Ey o bütün iman edenler! Kendilerinizi ve ailelerinizi koruyun bir ateşten ki yakacağı o insanlar, o taşlardır, üzerinde öyle melekler vardır ki yoğun mu yoğun, çetin mi çetin. Allah kendilerine ne emrettiyse O'na isyan etmezler ve her neye me'mur iseler yaparlar (6). Ey o küfredenler! O gün özür dilemeye kalkmayın çünkü hep yaptıklarınızın cezâsını çekeceksiniz (7).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ} Ey o Peygamber! ❁ Bu nidâ evvelemirde bir tekrim hitabıdır. Sonra da edilecek ihtardan asıl murad kendi şahsı itibariyle

1 B +"dedi".
2 H -"de".
3 B: "seyyibeler".

değil, nübüvvet vasfı itibariyle ümmete tebliği matlub olan ahkâm olduğuna işarettir.

{لِمَ تُحَرِّمُ} Niçin tahrim edersin? ❁ Muzâri' sîgası hâlde zâhir olmakla beraber, istikbâle de muhtemildir. Binâen'aleyh "niçin tahrim ediyorsun?" demek olabileceği gibi, "niçin tahrim edeceksin?" demek de olabilir. İstifham da inkârîdir. Bu cihetle bir nehiy ifade eder; "iyi değildir, etme" demek olur. Bâlâda söylediğimiz vechile tahrim itikādî veya kavlî veya fiilî olabilir, bir inşâ-i hurmettir. Allah'ın haram kıldığını kimsenin helâl kılmak[1] haddi olmadığı [5105] gibi, Allah'ın helâl kıldığında kimsenin hurmet inşâ etmesi dahi kābil olamayacağından [2]وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ [et-Tevbe 9/29], لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ [et-Tevbe 9/37] âyetlerinde geçtiği gibi Allah'ın hükmüne karşı haramı helâl veya helâli haram itikād edecek veya ettirecek vechile bir hurmet inşâsına kalkışmak küfür ve muhâdde olarak menhî bulunduğundan, bu cihet Peygamber'de şöyle dursun mü'minlerde bile mutasavver değildir. Binâen'aleyh burada tahrimden murad esas itibariyle fiili veya terki helâl olan kavlî veya fiilî bir tahrimdir. Tahrîm-i kavlî ya "şu haramdır" gibi ihbar sîgasıyla veya "bana[3] haram olsun" gibi inşâ suretinde bir sözle olur. Mücerred ihbar kasdıyla söylenildiği zaman "bana helâl olan şu şey bana haramdır" demek bir yalan olur, bir tahrim olmaz. Fakat "aldım, sattım, boşadım, haram ettim" gibi ihbardan inşâ kasdedilebildiği takdirde veya "haram olsun" gibi inşâ sîgasıyla söylendiği surette bir yemin olur. *Keşşâf* Tefsiri'nde böyle tahrîm-i kavlî hakkındaki akvâli telhis ederek der ki: "Helâli tahrîmin[4] hükmünde Ebû Hanîfe onu her şeyde yemin görür ve o kimsenin tahrim ettiği şeyde maksut olan intifâ'a itibar olunur: Bir taâmı tahrim etmişse onu yememeye yemindir, cariyesine ise vat' etmemeye, zevcesine ise muayyen bir niyeti olmadığı takdirde ondan îlâya yemindir. Zıhâra niyet ederse zıhâr, talâka niyet

1 H: "kılmaya".
2 H, F, M ve B -"ورسوله".
3 B -"bana".
4 H ve F: "Tahrîm-i helâlin".

ederse bâin bir talâk olur. İkiye veya üçe niyet ederse niyeti gibidir. 'Yalan söyledim' derse beynehû ve beynellah diyânete[1] bırakılır.[2] Fakat kazâya gelince îlânın ibtâline gidilmemesi diyânet olur. 'Her helâl bana haram' derse bir niyeti olmadığı takdirde yiyeceğe ve içeceğe ait, niyeti varsa niyetine[3] göre yemin olur. Şâfiî tahrîmi yemin addetmemiş velâkin yalnız kadınlar hakkında keffârete sebep saymıştır. Ona göre talâka niyet ederse ric'îdir. Ebû Bekir ve Ömer ve İbn Abbas[4] ve İbn Mes'ûd radıyallâhu anhüm Hazretleri'nden menkul: Haram, yemindir. [5106] Ömer'den: Talâka niyet ederse ric'îdir. Ali'den: Üçtür. Zeyd'den: Bâin bir talâktır. Osman'dan: Zıhârdır. Mesruk, bir şey olmadığı re'yinde idi, Şa'bî kezâlik, bunlar وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ اَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هٰذَا حَلَالٌ وَهٰذَا حَرَامٌ [en-Nahl 16/116] ve لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ [el-Mâide 5/87] âyetleri ile ihticac etmişler ve Allah'ın tahrim etmediğini kimse tahrim edemez, ederse onun tahrîmiyle haram olmaz demişler ve Resûlullah'ın tahrîmi ayrıca yemin ile olduğuna zâhib olmuşlardır."[5] Ancak لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖيٓ اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ [el-Bakara 2/225] ve وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ [el-Mâide 5/89] âyetleri mûcebince yemin ile tahrim de Allah'ın tahrîmi cümlesindendir. Yeminler de örfe mübtenîdir, ihtilâfın da menşe'i budur. Tahrîm-i fi'lîye gelince: Hiçbir şey söylemeksizin bir helâlden kendisini veya gayrısını men' eylemekten ibarettir. Meselâ, bi'l-iltizâm kendi helâl malını yemekten çekinmek veya birisini su içmekten zorla men' etmek fiilî bir tahrimdir. Nitekim

---

1 F, M ve B: "veya niyyete".
2 M ve B +"ve".
3 F, M ve B: "niyyete".
4 H -"ve İbn Abbas".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 564:

فإن قلت: ما حكم تحريم الحلال؟ قلت: قد اختلف فيه، فأبو حنيفة يراه يمينا في كل شيء، ويعتبر الانتفاع المقصود فيما يحرّمه، فإذا حرّم طعاما فقد حلف على أكله، أو أمة فعلى وطئها، أو زوجة فعلى الإيلاء منها إذا لم يكن له نية، وإن نوى الظهار فظهار، وإن نوى الطلاق فطلاق بائن، وكذلك إن نوى ثنتين وإن نوى ثلاثا فكما نوى، وإن قال: نويت الكذب ديّن فيما بينه وبين الله تعالى، ولا يدين في القضاء بإبطال الإيلاء. وإن قال: كل حلال عليّ حرام فعلى الطعام والشراب إذا لم ينو، وإلا فعلى ما نوى، ولا يراه الشافعي يمينا. ولكن سببا في الكفارة في النساء وحدهنّ، وإن نوى الطلاق فهو رجعي عنده. وعن أبي بكر وعمر وابن عباس وابن مسعود وزيد رضى الله عنهم: أنّ الحرام يمين وعن عمر: إذا نوى الطلاق فرجعى. وعن على رضى الله عنه: ثلاث. وعن زيد: واحدة بائنة. وعن عثمان: ظهار وكان مسروق لا يراه شيئا ويقول: ما أبالى أحرمتها أم قصعة من ثريد، وكذلك عن الشعبي قال: ليس بشيء، محتجا بقوله تعالى «وَلا تَقُولُوا لِما تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هذا حَلالٌ وَهذا حَرامٌ» وقوله تعالى «لا تُحَرِّمُوا طَيِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَكُم» وما لم يحرّمه الله تعالى فليس لأحد أن يحرّمه ولا أن يصير بتحريمه حراما، ولم يثبت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال لما أحله الله: هو حرام عليّ، وإنما امتنع من مارية ليمين تقدّمت منه...

وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ'da [el-Kasas 28/12] tahrim böyle men' mânasınadır. İşte Peygamber'in burada mevzû'-i bahis olan tahrîmi sade böyle fiilî bir tahrimden ibaret miydi? Yoksa kavlî bir tahrim de var mı idi? Bu surette de yemin mi idi değil mi idi?[1] İhtilâf edilen mesele budur. İkinci âyette yemin zikredilmiş olmak karînesiyle bir yemin dahi bulunduğu anlaşılıyor. Rivayetler de bunu gösteriyor. Fakat bu yemin sade haram olsun demekten ve bununla îlâya niyet eylemekten ibaret mi idi? Yoksa "vallâhi şöyle etmem" gibi başkaca bir yemin mi idi?[2] İmâm-ı A'zam gibi birçokları birinciye diğer bazıları da ikinciye zâhib olmuşlardır. Yukarıki rivayetlerden anlaşıldığına nazaran Aleyhissalâtü vesselâm kavlen yaptığı tahrim veya yeminin hudûdundan ziyade olarak fiilen de kendisini[3] birtakım şeylerden men' eylemiştir. Meselâ pöstekiyi bile sermeyip de bir hasır üstünde oturması ve bir izârdan başka bir şey örtünmemesi fiilen bir iltizamdan ibaret demektir. Yemin ise kadınlara ve nihâyet bir de bala ta'alluk etmiş bulunuyor. {مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ} ❁ İstifhamdan [5107] müstefâd olan nehiy mânasına nazaran umum ifade eder. Binâen'aleyh, nikâh, talâk, ekl, şürb ve sâir helâl ve mubah olan fiillerin ve müte'allakātının her birine şâmil olur. Yalnız Peygamber'in sebeb-i nüzûl olan tahrîmine nazaran mahdud ve ma'hud şeylerdir. {لَكَ} ❁ Hem hillin kaydıdır hem de tahrîmin müte'allakını gösterir, تُحَرِّمُ[4] عَلَيْكَ مَا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ meâlini ifade eder. Helâl olan bir şeyin her hâlde işlenmesi vâcib olmayıp vücub veya nedb ta'alluk etmeyen husûsâtta fiili de terki de câiz ve mubah demek olduğundan icrâsı bir vazife değil, bir hak teşkil eder. Bir kimsenin kendi hakkından fedâkârlık ederek kendini kendi helâlinden kavlen veya fiilen mahrum etmesinde ise esas itibariyle bir memnû'iyet yoktur. İki ciheti de helâldir. Hatta كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرَٓائٖلُ عَلٰى نَفْسِهٖ [Âl-i İmrân 3/93] gibi terki bazen mendub olabildiği de olur. Ancak gayrın bir hakkına veya hukūkullahdan birinin edâsına mâni' olacak

---

1 B -"Bu surette de yemin mi idi değil mi idi?".
2 F, M ve B -"Yoksa "vallâhi şöyle etmem" gibi başkaca bir yemin mi idi?".
3 H: "kendini".
4 M ve B +"لم تحرم".

surette nefsine muzır olduğu surette kavlen veya fiilen mahrumiyeti iltizam ederek helâli haram gibi tutmak da câiz olmaz. Ve bu gibi hususta yemin dahi edilmiş olsa keffâret verip o yemini çözmek câiz ve belki evlâ[1] olur. Peygamber'in kendi kendine bir tazyîki demek olan bu tahrîmi mutlak olmayıp bir hâl ile mukayyed olduğuna ve bunun bâ'isi Allah'ın emri değil, kadınlarının hoşnutluklarını gözetmekle alâkadar bulunduğuna tenbih için de buyuruluyor ki:

{تَبْتَغٖى مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ} ❁ Râzî ve Ebû Hayyân bu cümlenin تُحَرِّمُ'nun fâilinden hâl olmasında ısrar etmişlerdir.[2] "Zevcelerinin rızâlarını arayarak, hoşnutluklarını gözeterek veya gözetirken" demek olur. Lâkin *Keşşâf*, Kādî Beyzâvî ve Ebussuud gibi birtakımları تُحَرِّمُ'yu tefsir veya devâ'îsini beyan için istînaf olmasını da tecviz eylemişlerdir[3] ki "niçin zevcelerinin rızâsını ararsın da kendini [5108] sıkarsın, yahut sen mücerred zevcelerinin hoşnutluklarını arıyorsun, o sebeple kendini sıkıyor, mahrumiyete katlanıyorsun da Allah'ın seni serbest bıraktığı haklarından vazgeçiyorsun, hâlbuki Allah buna râzı değil" demek olur. Bu üçüncü istînaf suretinde لَكَ üzerinde vakıf câizdir. Onun için secâvendde ج konularak istînâfın muhtâr olduğuna işaret olunmuştur. Tahrîmi bilhassa Mâriye veya bal yemini hususlarına nazaran mülâhaza edip de zevcelerin hepsinden olan îlâya ta'allukunu göstermeyen müfessirler, bu ciheti işbu تَبْتَغٖى مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ kaydına muhalif gibi görmüşe benziyorlar. Fi'l-vâki' yek nazarda zevcelerin hepsini tahrim onların rızâlarını ve hoşnutluklarını aramak kasdına münâfî gibi görünür. Lâkin şerbet yemini de hepsinin değil, olsa olsa yalnız bazısının hoşnutluğunu gözetmekten ibaret olacağı gibi Mâriye yemini hepsini memnun edebilecek olsa da bunu rivayet edenler onun yalnız bir zevceyi hoşnut etmek ve diğerlerine duyurulmamak[4] üzere yapıldığını

---

1 F, M ve B -"ve belki evlâ".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 568; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 209:

وقوله تعالى: «تبتغي مرضات أزواجك» وتبتغي حال خرجت مخرج المضارع والمعنى: لم تحرم مبتغيا مرضات أزواجك.

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 224. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 563-564; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 255:

«تبْتَغِي مَرْضاتَ أَزْواجِكَ» تفسير لـ«تُحَرِّمُ» أو حال من فاعله أو استئناف لبيان الداعي إليه.

4 F, M ve B: "duyurmamak".

söyledikleri cihetle bunda da hepsinin hoşnutluğu gözetilmemiş demektir. Gerçi اَزْوَاجِكَ lafzı cinse masruf olarak bir veya ikisine de muhtemil olabilirse de zâhir olan hepsine şümûlüdür. Bu kayıdda ise nefs-i tahrim zevcelerin marzîsi olduğu söylenmemiş, onların hepsinin rızâlarını ve hoşnutluklarını aramak sebep ve maksadıyla yapılmış olduğu beyan edilmiş ve yukarıda îzah ettiğimiz vechile îlâdan maksad da bundan ibaret bulunmuş olduğu için bunu Mâriye veya bal şerbetine tahsis etmek umum ifade eden اَزْوَاجِكَ cem'inin zâhirine muhaliftir. Onun için bunu Mâriye ve şerbet sözlerini karıştırmayarak îlâ meselesini anlatmış olan Hazret-i Ömer'in yukarıda sıhâhtan naklettiğimiz beyânâtı dairesinde anlamak lâzım gelir ki, o da Peygamber'in bütün zevcelerinden uzlet ile onların hoşnutluğunu gözetmek için bir ay tecerrüd ve meşakkati iltizam etmiş olmasıdır. *Keşşâf* hâşiyesinde Ahmed b. Müneyyir[1] der ki: [5109] "Peygamber'e لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ buyurulması ona rıfk u şefkat ve onun kadr u mansıbı kadınların hoşnutluğu için meşakkat iltizam eylemekten yüksek olduğuna tenbih içindir."[2] Râzî de itâb için değil, tenbih için olduğunu ihtar eyler.[3] Şu hâlde Hazret-i Ömer'in beyânâtının nihâyetindeki itâb tâbirinin ifade ettiği serzeniş ve tekdir esas itibariyle Peygamber'in[4] kendisine değil, ona karşı tezâhür gösteren zevcelerine müteveccihtir ki bu da üçüncü âyetle anlatılacaktır. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} ❁ Vâv, i'tirâziye veya istînâfiye olup Peygamber'in teessürünü izâle için bir tezyildir.

{قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَـكُمْ} ❁ "Farz" kelimesi, Râzî Tefsîri'nde Sâhibü'n-Nazm'dan[5] nakledildiği üzere bazen îcâb bazen de sûre-i Nûr'un[6] evvelindeki فَرَضْنَاهَا

---

1 M: "Münîr".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 562:

وإنما قيل له: لم تحرم ما أحل الله لك، رفقا به وشفقة عليه، وتنويها لقدره ولمنصبه صلى الله عليه وسلم أن يراعى مرضات أزواجه بما يشق عليه، جريا على ما ألف من لطف الله تعالى بنبيه ورفعه عن أن يحرج بسبب أحد من البشر الذين هم أتباعه ومن أجله خلقوا، ليظهر الله كمال نبوته بظهور نقصانهم عنه.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 569:

البحث الأول: لم تحرم ما أحل الله لك يوهم أن هذا الخطاب بطريق العتاب وخطاب الوصف، وهو النبي ينافي ذلك لما فيه من التشريف والتعظيم فكيف هو؟ نقول: الظاهر أن هذا الخطاب ليس بطريق العتاب بل بطريق التنبيه على أن ما صدر منه لم يكن كما ينبغي.

4 B +"ifade ettiği serzeniş ve tekdir esas itibariyle Peygamber'in".

5 "Sâhibu'n-Nazm"dan kasıt, hicrî 4. asrın başlarında vefat etmiş olan Ebû Ali el-Cürcânî olup, onun *Nazmu'l-Kur'ân* isimli eseri günümüze ulaşmamıştır.

H: "Sâhibu't-Tanzîm'den".

6 M ve B: "tûrun".

[24/1] gibi beyan mânasına gelir. قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ [el-Ahzâb 33/50] gibi عَلَى ile sılalandığı zaman şüphesiz îcabdan başkaya ihtimâli olmaz. Velâkin buradaki gibi "lâm" ile sılalandığı zaman iki veche de muhtemil olur. Onun için burada Mukātil بَيَّنَ اللّٰهُ diye, bâkīleri أَوْجَبَ[1] diye tefsir etmişlerse de ikisi de muhtemildir.[2] {تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْۚ}

"**Tehılle**", aslı "tecribe"[3] "tekmile", "tekrime" kelimeleri gibi "tahlile" olarak tef'îl bâbından alâ gayri kıyâs masdar olup kıyas olan tahlîl mânasına veya mâ bihi't-tahlîl mânasına isim hâlinde kullanılır ki helâl etmek, çözmek, çözülmek ve çözümlük, helâllik demek olur. Yeminin helâlliği, çözümlüğü de; birincisi yaptığı yemini sâdık olarak icrâ edip bitirmek, ikincisi inşaallah kaydıyla istisnâ etmek, üçüncüsü de ısrarında bir günah bulunduğu takdirde bozup keffâret vermektir. Yeminin keffâreti de [5110] Sûre-i Mâide'de وَاِذَا سَمِعُوا [5/83] cüzünün baş tarafında لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖيٓ اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَۚ فَكَفَّارَتُهُٓ [5/89] âyetinde beyan olunmuştur (*bak*).

Burada Peygamber'e ait olan لَكَ hitâbından onunla beraber umum mü'minlere ait olan[4] لَكُمْ hitâbına geçilmiştir. Bunda Peygamber'in tahrîmi bir yemin ile alâkadar olduğuna bir işaret varsa da[5] yemini bozduğuna bir delâlet yoktur. Ancak وَاحْفَظُٓوا اَيْمَانَكُمْ [el-Mâide 5/89] emri mûcebince yemini muhafaza lâzım olmakla beraber îlâ ve tahrim gibi muzır ve mahzurlu yeminlerde ısrar iyi olmayıp onu çözerek farz olan keffâreti vermek evlâ bile olacağını iş'âr vardır. Nitekim bir[6] hadîs-i şerifte de مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى خَيْرًا مِنْهَا فَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ ثُمَّ لِيَأْتِ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ "her kim bir yemin ile yemin eder de sonra ondan hayırlısını görürse yemininden keffâret versin, sonra o hayrı yapsın" buyurulmuştur.[7]

---

1 H: "واجب".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 569:

قال مقاتل: قد بين الله، كما في قوله تعالى: «سورة أنزلناها وفرضناها» (النور ٢٤/١) وقال الباقون: قد أوجب، قال صاحب «النظم» : إذا وصل بـ«على» لم يحتمل غير الإيجاب كما في قوله تعالى: «قد علمنا ما فرضنا عليهم» (الأحزاب ٣٣/٥٠) وإذا وصل باللام احتمل الوجهين.

3 Tuhaftır ki bizde birçokları râ'nın kesriyle olan "tecribe" kelimesini zamm ile okudukları hâlde zamm ile olan "tehlüke" ve "takdüme" kelimelerini de bilakis kesr ile söylerler [Müellifin notu].

4 F, M ve B -"olan".

5 B +"yemini bozduğuna bir işaret varsa da".

6 F, M ve B -"bir".

7 Serahsî, *el-Mebsût,* VIII, 147. Krş. Müslim, Eymân, 10-19.

{وَاللّٰهُ مَوْلٰيكُمْ} Ve Allah sizin mevlânız -yani sâhib[1] ve mâlikiniz ve veliyy-i emrinizdir.- ۞ Onun için kendi arzularınıza göre değil, O'nun emirlerine göre hareket ediniz {وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ} ۞ Binâen'aleyh size verdiği emirleri ve ahkâmı da sizin maslahat ve menfaatlerinizi bilerek ilm ü hikmetiyle vermiştir. Tahrîmin asıl sebebini ihtar ile kadınların her hususta hoşnutluklarını aramak neden dolayı iyi olmadığını beyan ve zevc ve zevce beynindeki esrârın muhafazası lüzûmuna tenbih ve kadınların kocalarına karşı tezâhürü talâka sebebiyet verebilecek ve bi'n-netîce ateşe sürükleyebilecek mahzurlardan olduğunu tefhim ve öyle bir hâlde tevbe etmeyip ısrar edecek olanları tehdit ile ezvâc-ı tâhirâta lâzım olan evsâfı ve ahlâkı tafsil siyâkında buyuruluyor ki:

{وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِه۪ حَد۪يثًا} ۞ Vâv, ibtidâiyedir. اِذْ mahzuf اُذْكُرْ fiiline müte'allik olarak vakt-i mâzîyi ihtar [5111] içindir. Bir illiyet mânasını da ifade edebilir. Hitab umûmadır. Yani aile husûsâtının ehemmiyetini ve tahrim ve talâka sebebiyet verebilecek ahvâli anlamak için dâima hatırda tutup anın o vakti ki Peygamber zevcelerinden birine sır olarak bir söz söylemiş[2], "bu sözü kimseye söyleme" demişti. Bu sır ne idi? Evvelâ حَد۪يثًا buyurulmakla bunun bir fiil olmayıp zevc ile zevce beyninde kalması îcab eden sade bir sözden ibaret olduğu anlaşılıyor[3]. Fakat ne o zevcenin isminin tasrîhine, ne de bu sözün neden ibaret bulunduğunun beyânına bir garaz ve maksad ta'alluk etmediği için Allah teâlâ âyette ne onun ismini ne de bu sözün ne olduğunu bildirmeyerek bu gibi aile beynindeki sırrı bilenler tarafından dahi ifşâ ve ilan etmenin[4] câiz olmayacağına tenbih buyurmuştur. O hâlde en doğrusu bunların kim ve ne olduğunu Allah bilir deyip tecessüse kalkışmamaktır. Ma'âmâfîh tefsir ve hadis kitapları bunu sükût ile geçiştirmemiştir. Bunlar, bu zevcenin Hazret-i Hafsa olduğunda müttefik bulunuyorlar. Sır olan söze gelince: Bunda ancak üç sözden bahsedilmiştir. Birisi ve en

1 F, M ve B: "sahibiniz".
2 H: "söylemişti".
3 M ve B: "anlatılıyor".
4 H: "etmek".

sahih olarak rivayet edileni bal şerbeti yeminidir. İkincisi esas rivayeti zayıf olmakla beraber daha çok dile düşmüş bulunan[1] Mâriye yeminidir. Fakat bunların ikisinin de diğer zevcelerden gizlenmesi lâzım gelen büyük bir sır olacağını ve bundan dolayı iki kadına karşı geleceği vechile Peygamber'in mazhar bulunduğu bütün kudret ve kuvvetin beyânıyla فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ ظَهِيرٌ diye gayet dehşetli bir ihtar ve tehdidîn revâ görüleceğini akıl pek de kabul edebilecek gibi görünmez. Gerçi asıl mesele söylenen sırrın esas itibariyle büyüklüğünde değil, zâtında küçük de olsa sır olması itibariyle[2] büyüklüğündedir. Ehemmiyetsiz gibi görünen birtakım şeyler vardır ki sırasında pek büyük bir ehemmiyeti hâiz olabilir. Ve küçük bir sırrı saklayamayan büyüğünü hiç saklayamayacağı cihetle [5112] kendisine tevdî‘ edilen bir emaneti muhafaza edemeyeceğinden dolayı emniyet ve itimadı zâyi‘ etmiş, bir töhmet ve hıyanet mevki‘ine de[3] düşmüş olur. Bununla beraber ona yapılacak itâb veya tevbih de onun mâhiyetiyle mütenâsib olmak lâzım geleceği de وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَاۚ فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ [eş-Şûrâ 42/40] düstûruyla mâlumdur. Bunun için bizim kanaatimizce burada söylenen sır diğer bir söz olmak gerektir, şöyle ki: Üçüncüsü; Hazret-i Peygamber'in kendisinden sonra imâmetin Ebû Bekir'e ve Ömer'e geçeceğini Hafsa'ya bir tebşir olarak haber vermiş ve ketmini emreylemiş olmasıdır. Tefsirlerin birçoğunda zikredilmiş olan bu haber gerçi *Kütüb-i Sitte*'de nakledilmemiştir. Lâkin Mâriye tahrîmini rivayet edenler içinde de[4] bunu dahi beraber rivayet eylemiş olanlar bulunduğu gibi başkaca da mevsuk zevâttan rivayet olunmuştur. *Bahr*'da Ebû Hayyân şöyle diyor: "Hadis Mâriye sebebiyledir, bir de bal içtim denilmiştir. Meymun b. Mihran da dedi ki: 'Hadis, Peygamber'in Hafsa'ya sır olarak söylediği şu hadistir: أَنَّ أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ يَمْلِكَانِ أَمْرِي[5] مِنْ بَعْدِي خِلَافَةً Ebû Bekir ve Ömer

1 F, M ve B: "olan".
2 B -"büyüklüğünde değil, zâtında küçük de olsa sır olması itibariyle".
3 F, M ve B -"de".
4 H ve F: "rivayet edenlerde".
5 H: "ملكان إمرتي".

benden sonra hilâfeten benim emrime mâlik olacaklardır.'"[1] Âlûsî de bu rivayetleri daha cem'iyyetli toplayarak demiştir ki: "İbn Merdûye İbn Abbas'tan ve İbn Ebî Hâtim Mücâhid'den tahric etmişlerdir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hafsa'ya Mâriye tahrîmini ve kendisinden sonra muhakkak Ebû Bekir ve Ömer'in nâsa velâyetlerini sırren söylemişti, Hafsa da sırren Âişe'ye söyledi. Hakikaten bu emrin sırren söylendiği hakkında daha başka müte'addid haberler de vardır. İbn[2] Adî ve Ebû Nu'aym Hazret-i Sıddîk'ın fezâilinde ve İbn Merdûye birkaç tarîk ile Hazret-i Ali ve İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemişlerdir; ikisi de dediler ki: "Ebû Bekir'in ve Ömer'in emirlikleri Allah'ın kitabında vardır: وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدٖيثًا "Peygamber Hafsa'ya demişti ki: "Baban ve Âişe'nin babası benden sonra nâsın vâlisidirler, sakın kimseye söyleme."[3] Ebû Nu'aym bir [5113] de fezâil-i sahâbede Dahhâk'ten şöyle tahric eylemiştir: Âyette demiştir ki: Aleyhissalâtü vesselâm Hafsa'ya şunu isrâr eylemiştir ki kendisinden sonra halife Ebû Bekir, ondan sonra da Ömer olacaktır.[4] İbn Ebî Hâtim bir de böyle Meymun b. Mihran'dan tahric eylemiştir. Âlûsî bunları serdeyledikten sonra bir de şöyle der: "Şîa ecillesinden Tabersî *Mecma'u'l-Beyân*'da Zeccâc'dan naklen demiştir ki: 'Aleyhissalâtü vesselâm Mâriye'yi tahrim ettiği vakit kendisinden sonra Ebû Bekir ve Ömer'in mülke sâhip olacaklarını haber vermişti. Iyâşî'nin senediyle Abdullah b. Atâ-i Mekkî'den, Ebû Ca'fer Muhammed Bâkır radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet ettiği de buna yakındır.' Âyetin bu haberlere nazaran tefsiri şüphe yok ki bal hadisine göre tefsirinden

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 209. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 376; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 28:

والحديث هو بسبب مارية. فلما نبأت به: أي أخبرت عائشة. وقيل: الحديث إنما هو: «شربت عسلا». وقال ميمون بن مهران: هو إسراره إلى حفصة أن أبا بكر وعمر يملكان إمرتي من بعدي خلافة.

2 F, M ve B +"Ebî".

3 Ebû Nuaym, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* thk. Sâlih b. Muhammed el-Akîl, el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Buhârî, 1417/1997, s. 145. Krş. İbn Adî, *el-Kâmil,* IV, 508:

عن أبي أيوب عن علي، وعن الضحاك عن ابن عباس ح وعن سعيد بن جبير عن ابن عمر قال: والله إن إمارة أبي بكر وعمر لفي الكتاب «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» قال لحفصة: أبوك وأبو عائشة واليا الناس بعدي، فإياك أن تخبري أحدا.

4 Ebû Nuaym, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* s. 145:

عن الضحاك،: في قوله عز وجل: «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» قال: أسر إلى حفصة بنت عمر أن الخليفة من بعده أبو بكر وبعد أبي بكر، عمر.

daha zâhirdir. Velâkin bal hadisi daha sahihtir. Bütün haberlerin hepsini cem' etmek de olacak gibi görünmüyor. Nihâyet denebilecek olan hulâsa şudur: Üçü de olmuş ve râvîlerin[1] bazısı bir kısmını bazısı da bir kısmını rivayet ederek bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ لِمَ تُحَرِّمُ... إلخ nâzil oldu demiştir. Ve hiçbiri hasr iddia etmemiş olduklarından bu kelâm da sâdık olur. Bu sahih olursa ihtilâfın halli kolaylaşmış bulunur. Değilse başkasını ara, vallâhu a'lem."[2]

Bu muhakeme hayli güzel olmakla beraber biz buna şunu ilâve etmek istiyoruz: Yukarıda tafsil ettiğimiz vechile sûrenin asıl sebeb-i nüzûlü ne yalnız Mâriye yeminidir ne de yalnız[3] bal şerbeti yeminidir. Doğrusu zevcelerin hepsinden îlâ yeminidir. Öbürleri nihâyet onun esbâb ve mukaddimâtından sayılmak lâzım gelir. Nitekim Hazret-i Zeyneb'in hediyeyi reddi ve Hazret-i Âişe'nin أَقْمَأَتْكَ demesi ve nafaka mutalebeleriyle tezâhürleri hep onun esbâb ve mukaddimâtından olmuştur. Bu itibar ile cem' ihtimâli belki daha ziyadesiyle mümkindir. Ancak Mâriye tahrîminin sebebinde söylenen rivayetlerin bazısı gayr-i mâkul bazısı da müte'ârız olduğu gibi, beyan [5114] olunduğu üzere şerbet rivayeti de Zeyneb'de mi Hafsa'da mı olması noktasında müte'ârızdır. Hâlbuki imâmet haberi hakkındaki rivayetlerde hiçbir te'âruz yoktur. Bunun *Kütüb-i Sitte*'de bulunmaması da sahih olmamasını iktizâ etmez. Bâhusus Meymun b. Mihran Hazretleri'nden vâki' olan rivayet onun mevsûkiyetini teyid eyler. Çünkü Meymun b.

---

1 B: "rivayetlerin".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 346:

وفي مجمع البيان للطبرسي من أجلة الشيعة عن الزجاج قال: لما حرم عليه الصلاة والسلام مارية القبطية أخبر أنه يملك من بعده أبو بكر وعمر فعرفها بعض ما أفشت من الخبر وأعرض عن بعض أن أبا بكر وعمر يملكان من بعدي، وقريب من ذلك ما رواه العياشي بالإسناد عن عبد الله بن عطاء المكي عن أبي جعفر الباقر رضي الله تعالى عنه إلا أنه زاد في ذلك أن كل واحدة منهما حدثت أباها بذلك فعاتبهما في أمر مارية وما أفشتا عليه من ذلك، وأعرض أن يعاتبهما في الأمر الآخر انتهى.

وإذا سلم الشيعة صحة هذا لزمهم أن يقولوا بصحة خلافة الشيخين لظهوره فيها كما لا يخفى، ثم إن تفسير الآية على هذه الأخبار أظهر من تفسيرها على حديث العسل لكن حديثه أصح، والجمع بين الاخبار مما لا يكاد يتأتى. وقصارى ما يمكن أن يقال: يحتمل أن يكون النبي صلى الله تعالى عليه وسلم قد شرب عسلا عند زينب كما هو عادته، وجاء إلى حفصة فقالت له ما قالت فحرم العسل، واتفق له عليه الصلاة والسلام قبيل ذلك أو بعيده أن وطئ جاريته مارية في بيتها في يومها على فراشها فوجدت فحرم صلى الله تعالى عليه وسلم مارية، وقال لحفصة ما قال تطييبا لخاطرها واستكتمها ذلك فكان منها ما كان، ونزلت الآية بعد القصتين فاقتصر بعض الرواة على إحداهما. والبعض الآخر على نقل الأخرى، وقال كل: فأنزل الله تعالى «يا أَيُّهَا النَّبِيُّ...» إلخ، وهو كلام صادق إذ ليس فيه دعوى كل حصر علة النزول فيما نقله فإن صح هذا هان أمر الاختلاف وإلا فاطلب لك غيره، والله تعالى أعلم.

3 F, M ve B -"yalnız".

Mihran terceme-i hâli *Tehzîb*'de ve sâirede mazbut olduğu üzere Hasan-ı Basrî Hazretleri ayarında tâbiînin ekâbirinden olup Hazret-i Ömer'den, Hazret-i Zübeyr'den ve sâir birçok ashâbdan hadis rivayet etmiş ve kendisinden pek çok ekâbir ahz-ı feyz eylemiş ve Ömer b. Abdülaziz'in son derece mazhar-ı i'timâdı olarak kâtipliğini ve kadılığını yapmış ve yüz on yedi senesinde yüz yaşında olduğu hâlde on yedi günde on yedi bin rekat namaz kılıp on sekizinci gün vefat etmiş kibâr-ı evliyâullahtan bir zattır. Ömer b. Abdülaziz bunun senâsında şöyle dermiş: "Bu ve bunun gibi birkaç kişi kaldı, vefat ederlerse dünya muztarib olur."[1] Eğer sır hadisi hakkında Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfeti rivayetleri öyle[2] mevsuk ve Hazret-i Ali'den dahi müte'addid tarîk ile mervî olmasaydı Şîanın ecillesinden bulunan zatlar bunu kāle bile almazlardı. Bir de bu sûreyi Sûre-i Mülk'ün tâkip etmesi ve başında mevt ve hayâtın zikredilmesi bize buradaki sırrın Peygamber'in vefatından sonraki mülk ve imâmet meselesiyle bir alâkası bulunduğunu îmâdan hâlî kalmıyor. Hâsılı bu tafsîlâttan çıkacak olan netice şudur: Gerek Mâriye'nin halveti kıssası ve gerek şerbet yemini rivayetlerindeki tafsîlât kısmen mütenâkız, müte'ârız ve muztaribdir. Bununla beraber bir bal şerbeti içilmiş, Mâriye hakkında dahi bir tahrim yapılmış olduğu da tafsîlâttan kat'-ı nazarla mecmû'undan mutlak surette anlaşılmaz değildir. Fakat imâmet hadisinin rivayetlerinde bir te'âruz ve tenakuz bulunmadığı gibi büyük[3] bir sır olmaya yakışan ve sır olduğu için fitneden hazeren diğerleri [5115] kadar ifşâ ve işâ'a edilmemiş bulunan da budur. عَرَّفَ بَعْضَهُ[4] وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ'dan anlaşılacağı üzere âyette bahsolunan sırrın birkaç kısmı bulunduğu da gösterilmiş olduğundan bunu yalnız Mâriye veya esah olan شَرِبْتُ عَسَلًا rivayetlerinin birine hasr doğru olmayıp imâmet

1 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 215:

وقال عطاء بن مسلم، عن جعفر بن برقان، وفرات بن سلمان، قالا: كان عمر بن عبد العزيز إذا نظر إلى ميمون بن مهران قال: إذَا ذهب هذا وضربه صار الناس من بعده رجاجا.

وقال مُبَشِّر بن إِسماعيل الحلبي عن جعفر بن برقان عن ميمون بن مهران: كنت عند عمر بن عبد العزيز، فلما قمت من عنده قال: إذَا ذهب هذا وضرباؤه صار الناس بعده رجراجة.

2 H -"öyle".

3 B: "böyle".

4 F, M ve B: "بعض".

haberiyle beraber üç rivayetin cem'iyle zübdesi üzerinden[1] mütalaa etmek ve asıl sebeb-i nüzûlün Hazret-i Ömer'in beyânâtı vechile bu gibi birtakım esbâbdan neş'et eylemiş bulunan îlâ tahrîmi ile Peygamber'in bir müddet uzlet ve tecerrüdü iltizam etmiş olması hâdisesi olduğu hakikatine varmaktır. Bu âyetten anlaşılan bunun mebde'i Peygamber'in bir zevcesine karşı bir fiil yapmış olması değil, sır olarak mühim bir hadis söylemiş olmasıdır.

{فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ} Vaktâ ki o zevce bu sır hadîsini haber verdi ❁ rivayetlere göre Hafsa ketmedemeyip arkadaşı Âişe'ye gizlice duyurmuştu {وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ} Allah da Peygamberine onu açtı. ❁ Demek ki Âişe söylememişti[2], lâkin Allah teâlâ vahiy ile anlatmış, Cibrîl haber vermişti. O vakit Peygamber o söyleyen zevcesine {عَرَّفَ بَعْضَهُ} bazısını bildirdi[3] {وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ} bazısından da sarf-ı nazar etti[4] ❁ o zevcenin söylemiş olduğu sözün bir kısmını anlattı ise de bir kısmını yüzüne vurmadı, semâhat gösterdi de tamamı kadar mahcub etmek istemedi. Ebussuud'un da kaydettiği vechile bu anlattığı imâmet hadîsi idi denilmiş ve şöyle rivayet olunmuştur: Aleyhissalâtü vesselâm ona, "ben sana bunu ketmet dememiş miydim?" buyurmuş, o da "seni hak ile gönderen Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki arkadaşımın babasına Allah teâlâ'nın bahşetmiş olduğu keramete ferahımdan kendimi zaptedemedim" demiştir.[5] [5116] Bazıları burada عَرَّفَ "tanıttı" demek biraz azarladı, itâb etti demek olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bu mânaca "ben onu sana bildiririm veya tanıtırım" demek dilimizde de vardır. Kur'ân'ın birçok yerlerinde فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Mâide 5/105; et-Tevbe 9/105, 94; ez-Zümer 39/7; Cuma 62/8] de bu mânayadır[6]. Şüphe yok ki söylediğinin birazını yüzüne vurmak da bir serzeniş, bir itâbdır. Bununla beraber bir rivayete

---

1 F, M ve B: "üzerinde".

2 H: "söylememiş".

3 F: "tanıttı / bildirdi".

4 H: "{عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ} bazısını bildirdi bazısından da sarf-ı nazar etti".

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 256. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 565-566:

قيل: هو حديث الإمامة، رُوي أنَّه عليه السلامُ قال لها: «ألم أقل لكِ اكتمي عليَّ»، قالت: «والذي بعثك بالحقّ ما ملكتُ نفسي»، فرحًا بالكرامة التي خصَّ الله تعالى بها أباهَا.

6 B: "mâna vardır".

göre Peygamber, Hazret-i Hafsa'yı ric'î bir talâk boşamış, Hazret-i Ömer de ona "âl-i Hattâb'da bir hayır olsaydı Peygamber seni boşamazdı" demiş, sonra da Peygambere Cibrîl nâzil olup "ona ric'at et, çünkü o savvâmedir kavvâmedir ve her hâlde senin cennetteki kadınlarındandır" diye tebliğ eylemişti[1].[2] Ma'amâfîh bu rivayet teyid olunmamış, bâlâda naklolunan Hazret-i Ömer hadîsinde boşamadığı sâbit olmuştur.

{فَلَمَّا نَبَّاَهَا[3] بِهٖ} Ona bunu böyle anlatıverince ❁ o zevce söylediği sırrın duyulmuş olmasından müteessir olarak ve inkâra da kalkışmayarak birdenbire heyecan ile {قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَا} "kim haber verdi bunu sana?" dedi ❁ Âişe'nin haber vermiş olup olmadığı öğrenmek istedi, buna karşı Peygamber de: {قَالَ نَبَّاَنِىَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ} "bana O Alîm ve[4] Habîr -olan Allah- haber verdi" dedi. ❁ İşte kendine[5] tevdî' edilmiş olan bir sırrı muhafaza edemeyip de[6] söyleyeni, ne kadar gizli ve yakınına söylemiş olsa bile Allah teâlâ onu böyle mahcub eder ve hele aile arasında, bilhassa zevc ve zevce beyninde geçmiş olan bir sırrı söylemek büyük büyük nedametlere sebebiyet verebilir. İşte "sizin hayırlınız, kadınlarına hayırlı olanınızdır"[7] خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِنِسَائِهِ buyurmuş olan Pegamber bu kadar söylemekle iktifa etti, yine onların hoşnutluklarını düşündü, sonra bu yüzden onlarda gördüğü bazı temenni ve tezâhür karşısında da başka bir [5117] şey yapmayıp mahza bir ders-i ibret olmak üzere bir ay onları hâllerine bırakarak bir yemin ile kurb-i iltifâtından[8] mahrum ediverdi. Öyle büyük irfânı olan kadınların daha ziyade tehzibleri için de bu acı bir

---

1 F, M ve B: "eylemiş".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 377; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 436; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 84-85:

فلما نزلت هذه الآية همّ النبي صلى الله عليه وسلم بطلاق حفصة حين أبدت عليه. قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: لو علم الله في آل عمر خيرا ما طلّقت حفصة. فنزل جبريل على النبي صلى الله عليهما فقال لا تطلقها: لأنها صوامة قوامة وهي من نسائك في الجنة، فأمسكها النبي صلى الله عليه وسلم بعد ذلك.

3 H, F, M ve B: "انباها".

4 F, M ve B -"ve".

5 H: "kendilerine".

6 H -"de".

7 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 165:

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خيركم خيركم لنسائه ولبناته.

8 F, M ve B: "iltifattan".

ders olmak lâzım gelirdi. Onun için bu beyandan sonra taraf-ı ilâhîden zevcelere hitâben buyuruluyor ki: {اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ} Eğer her ikiniz Allah'a tevbe ederseniz ❁ ki Hazret-i Ömer hadîsinde bu ikisinin Âişe ve Hafsa olduğu geçmişti {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} çünkü kalbleriniz ısgā etmiştir. ❁ Yani[1] kalblerinizde tevbeyi mûcib bir kusur, bir meyl oldu: bir sır söylenmekle gönlünüzde o cihete temayül edip birbirinize uyarak Resûlullah'a karşı ihlâs vazifesinde kusur ettiniz, binâen'aleyh tevbe ederseniz kalbleriniz edilen nasihati dinlemiş, yönetine gelmiş olur.

"Sagat", aslı "sagavet"[2] olup bir cihete meyil demek olan صغو masdarından fi'l-i mâzî müfred müennestir. Muzâri' تَصْغَى gelir; وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ [el-En'âm 6/113]. Söz dinlemek veya dikkat edip kulak vermek, imâle-i gûş etmek demek olan ısgā da bundan müştaktır. Buhârî'de: «لِتَصْغَى» لِتَمِيلَ ve صَغَوْتُ وَأَصْغَيْتُ مِلْتُ، denildiği[3] gibi Müslim'de de me'sur tefsir مَالَتْ قُلُوبُكُمَا diyedir.[4] Müfessirîn فَقَدْ'da قَدْ kelimesinden dolayı bu cümleyi doğrudan doğru اِنْ تَتُوبَا şartının cezâsı yapmayıp fâ-i ta'lîliye olarak cezâ makāmına kāim illet olduğunu söylemişlerdir. Mâlum ki meyil denilince haktan meyil tebâdür eder, bu tevbeyi mûcibdir. Nâhaktan hakka meyil de tevbenin lâzımı ve nasihate ısgā demektir. Bu suretle iki cihete de işaret edilmiş olmak için مَالَتْ denilmeyip فَقَدْ صَغَتْ diye illet, cezâ makāmına ikāme olunmuştur. Sonra قُلُوبُكُمَا izâfeti de şâyân-ı dikkattir; قَلْبَاكُمَا denilmeyip "kulûb" cem'i tesniyeye muzâf kılınmıştır. Hâlbuki iki kişinin ikiden ziyade kalbi olmaz. Müfessirler bunun maksad zâhir [5118] olduğu yerde iki tesniye bir yere getirilmemek nüktesiyle böyle cemi' veya müfred sîgasıyla isti'mâl olunduğunu söylüyorlar.

Ma'amâfîh biz bundan diğer bir nükte anlamak istiyoruz. Murad yalnız şahsen iki zevcenin değil, ezvâc-ı Pegamberînin iki zümre hâlinde toplandıklarına işaretle iki zümrenin hepsinin de kalblerine tenbih

---

1 H: "Çünkü".
2 H ve F: "sagayet".
3 Buhârî, Tefsîr, 66.
4 Müslim, Talâk, 35:

قَالَ قَتَادَةُ: صَغَتْ قُلُوبُكُمَا، مَالَتْ قُلُوبُكُمَا.

olmalıdır. Çünkü Peygamber'in zevcelerinin böyle iki zümre hâlinde tezâhür ettikleri ve Âişe ile Hafsa bir taraf, Zeyneb'le diğerleri de bir taraf olduğu rivayet de olunmuştur. Ve ihtimal ki bu kere hep birlikte olarak arzettikleri dileklerinde Âişe ile Hafsa önde bulunmuş olduklarından dolayı diğerlerinin onlar etrafında toplanmış bulunduklarına ve hepsinin tahrîmi bundan neş'et ettiğine işaret edilmiştir. Bundan sonraki âyette hitâbın[1] اِنْ طَلَّقَكُنَّ diye mecmû'una tevcih olunmuş bulunması da bize bu fikri telkin etmektedir. Şu hâlde Hazret-i Ömer'in beyânâtında Âişe ve Hafsa demiş olması bunların önde bulunmuş olmalarından dolayı olsa gerektir.

{وَاِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ} Ve eğer Peygamber'e karşı ikiniz veya her iki taraf tezâhür edecek olursanız ❁ تَظَاهَرَا, aslı تَتَظَاهَرَا'dır. Böyle ta tekerrür eden sîgalarda muzâra'at tâ'sının hazfi kıyâsîdir. "Tezâhür" birbirine arka verip yardımlaşmaktır. عَلَى ile sılalandığı zaman da diğer birine karşı tesanüd edip yardımlaşarak üstün olmaya çalışmak mânasını ifade eder. Burada te'âvün mânasıyla tefsir edilmiş olmakla beraber عَلَيْهِ bunun Peygamber'e karşı birbiriyle bir te'âvün ve tesanüd demek olduğunu gösterir. وَاِنْ تَظَاهَرَا denilmekle bu tezâhürün bilfiil yapılmış olduğu ifade edilmiş olmaz. Çünkü farz, vukū'u istilzam etmez. Ancak tekabül karînesi tevbe teklîfini îcab eden meylin böyle bir tezâhürü andırdığını ve bu sebeple büyük bir tehdîde müstahik olduklarını iş'âr eyler, onun [5119] için Peygamber'e karşı öyle[2] bir tezâhür yapacak olanların kendilerini pek büyük bir muhataraya atmış olacaklarından dolayı sakınmaları lüzûmu anlatılmak üzere yine cezânın illeti cezâ makāmına ikāme olunarak[3] Peygamber'in hakk u salâhiyeti, maddî ve mânevî her kuvveti câmi' bulunan şân-ı bülendi maddiyetten ziyade mâneviyetinin büyüklüğü şöyle tefhim olunuyor: {فَاِنَّ اللّٰهَ} Hiç şüphesiz haberiniz olsun ki Allah {هُوَ} O Allah {مَوْلٰيهُ} O Peygamber'in mevlâsı, yardımcısıdır. ❁ Yani hak onun ve her şeyden evvel onun sâhibi ve yardımcısı O Alîm ve Hakîm

1 H: "hitâben".
2 B: "böyle".
3 B -"yine cezânın illeti cezâ makāmına ikāme olunarak".

ve Habîr olan Allah zü'l-celâl'dir. {وَجِبْرِيلُ} Hem de Cibrîl ❁ Rûhu'l-emîn olan ve Peygamber'e vahiy getiren o mânevî ve rûhânî kuvvet de onun yardımcısıdır. {وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ} Ve mü'minlerin sâlihi ❁ o iki zevcenin pederleri olan[1] Ebû Bekir ve Ömer'den her biri ve ale'l-umûm mü'minlerin sâlih olan her ferdi onun yardımcısıdır. Burada "sâlih" lafzı bütün sâlihler cinsini iş'âr etmekle beraber müfred getirilmiş, iki kadının tezâhürüne karşı صُلَحَاءُ الْمُؤْمِنِينَ veya صَالِحُوا الْمُؤْمِنِينَ diye maddî kuvveti teksir ile cem'iyyet hâlinde mukabele revâ görülmemiş, iki zevceden her birine nazaran izâfette ahd ile en güvenebilecekleri babalarına, yani Âişe'ye nazaran Ebû Bekir'e, Hafsa'ya nazaran Ömer'e işaret olmak üzere صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ buyurulmuştur. Yukarıda Müslim'in[2] İkrime hadîsinde geçtiği vechile Hazret-i Ömer "Ben ve Ebû Bekir"[3] demiş olduğu ve bu ikisi Hazret-i Peygamber'in veziri hâlinde bulundukları cihetle mü'minlerin hâlisleri[4] cinsinden evvelemirde bu iki zattan her birinin ferden kıymetleriyle Peygamber'e sevgi ve hizmet husûsundaki salâh ve sadakatlerine işaret için Cibrîl'in akıbinde صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ [5120] denilmiş olduğunu müfessirînin çoğu beyan eylemişlerdir. Bundan başka bu ifradda iki nükte daha vardır, birisi: Mü'minlerin sulehâsından her ferdin Peygamber'e nusret hususunda cem'iyyet bulunup bulunmadığını gözetmeksizin Cibrîl gibi tek başına koşacağını ifade eyler. Nitekim ashâb-ı kirâm gerek münferiden ve gerek müctemi'an Peygamber'in emr ü hizmetine kemâl-i sadakatle koşarlardı. İkincisi صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ terkîbinin yazıda değilse bile telaffuzda صَالِحُوا الْمُؤْمِنِينَ cem'inden farkı olmadığı cihetle kıraat hâlinde bundan hem ferd hem cemaat mânası ihtimal üzere anlaşılır. Bu suretle sâlih ferdlerin bir cemaat mesabesinde olduğuna ve sâir mü'minlerin ferden değilse de cemaat hâlinde onların arkasından gideceklerine delâlet eyler. Bu haysiyetle bunu ma'hud, gayr-i

1 F, M ve B -"olan".
2 B: "müslimîn".
3 Müslim, Talâk, 30.
4 M ve B: "sâlıhleri".

ma'hud ale'l-umûm sâlih ferdler cinsi diye anlamak da[1] doğrudur. Bu kadar da değil {وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ} onun arkasından -yani Allah'ın ve Cibrîl'in ve mü'minlerin sâlihinin sevgi ile yardımından sonra- bütün melekler de {ظَهِيرٌ} zahîrdir. ⊛ İşte Peygamber böyle bütün mânevî ve maddî kuvvetlerin sevgi ve yardımına mazhardır. O hâlde ona karşı tezâhürde bulunmanın nasıl bir felâkete müncer olabileceğini düşünmeli de bütün mü'min ve mü'mineler[2] korunup sakınmalıdırlar. Böyle bir kudret karşısında birkaç kadının tezâhürde bulunmasının ne hükmü olur?

{عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ} ⊛ Görülüyor ki burada hitab tesniye değil, cem'-i müennes zamiriyle zevcelerin hepsine teşmil edilmiştir. Ve Peygamber onlara talâk vermemiştir. Onların hoşnutluğunu gözettiği için kendini, kendine Allah'ın helâl kıldığı talâktan da men' eylemiştir. Ve böyle yapması onları boşarsa hayırlı kadınlar bulamayacağı gibi bir mülâhazadan nâşî değildir. [5121] Gerektir ki onun Rabbi olan Allah, şayet o, onları boşarsa {اَنْ يُبْدِلَهُٓ اَزْوَاجاً خَيْراً مِنْكُنَّ} sizin yerinize ona sizlerden daha hayırlı zevceler verir. ⊛ Tefsirler burada şöyle bir sual hatıra gelebileceğini söylerler: Peygamber'in zevceleri "ümmehât-ı mü'minîn" unvânını hâizdirler. Yeryüzünde onlara bedel[3] olabilecek, onlardan daha hayırlı kadınlar nasıl tasavvur olunabilir? Bu suâlin cevâbı da şu olduğunu beyan ederler: Onların o imtiyazları, Peygamber'in sevgili, itaatli zevceleri[4] olmaları haysiyetiyledir. Eğer ezâ ve isyan ederler de Peygamber onları boşayacak olursa o vakit o sıfatları kalmaz,[5] onların yerine gelecek ve ona her hususta itaat ile rızâ ve mahabbetine nâil olacak olan kadınlar onlardan hayırlı olmuş olurlar. Nitekim bu sıfatlara işaret için buyuruluyor ki: {مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَٓائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٓائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَاَبْكَاراً} Müslimeler, mü'mineler, kāniteler, tâibeler, âbideler, sâihalar[6], gerek seyyibeler ve

1 F, M ve B -"da".
2 H: "mü'minler ve mü'mine".
3 F, M ve B: "onların bedeli".
4 F, M ve B: "zevcesi".
5 F, M ve B +"o vakit".
6 B: "sâimeler".

gerek bâkirler ❁ bu vasıflar, اَزْوَاجًا'e[1] sıfat olup zevcelerde bulunması matlub olan ahlâk ve ahvâli gösterirler[2]. مِنْكُنَّ'den hâl olarak da mülâhaza edildiği surette doğrudan doğru[3] Peygamber'in zevcelerinin hâllerini ifade eder. Bu nükteye mebnî مِنْكُنَّ'den tehir olunmuştur.

İlk vasf-ı İslâm; şirkten ve ahlâk-ı şirkten sâlim olarak Allah'ın birliğine ve Resûlünün hakkiyetine ikrar verip Allah'ın emrine ve Peygamber'in kavline inkıyad ve teslimiyet; ikincisi iman, diliyle ikrar ettiği gibi kalbiyle de tasdik ederek içi dışı Müslüman olmak; üçüncüsü, "kānitât" kunût, cân u gönülden itaatte kāim olmak; dördüncüsü "tâibât" tevbekârlık, en küçük bile olsa kusur ve günahtan dâima tevbe ve ihtiraz üzere bulunmak; beşincisi "âbidât", gerek ferâiz ve gerek nevâfil ibâdâta devam; altıncısı [5122] "sâihât", dünyâ hayâtı bir yolculuk bilip maîşette bir yolcu gibi bulduğuna[4] kanaat ederek sıyam ve perhizkârlığı ahlâk edinip dâima ilerisini, âkıbet ve encâmı, Allah'ın sevab ve ikābını mülâhaza etmek. "Siyâhat"tan müştak olan bu kelime hakkında üç kavil vardır. Bazıları لَا سِيَاحَةَ إِلَّا الْهِجْرَة[5] mazmûnunca muhâcirât demişler, bazıları da tâate müte'allik her işe koşar, Peygamber'in git dediği yere gider; hacca, cihâda, sefere gidelim dese dahi gider mânası[6] vermişler. Ekser müfessirîn ise Resûlullah'dan dahi rivayet olunduğu cihetle bu gibi mevâki'de "siyâhat" savmdan kinaye olduğunu ve çünkü sâimin hâli azığı yanında olmayan ve bulduğu yerde yemek yiyebilen bir[7] seyyahın hâline benzediğini söylemişlerdir ki bizim îzah ettiğimiz meal de buna râci'dir (*Sûre-i Tevbe'de* اَلتَّٓائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّٓائِحُونَ [9/112] *âyetinin tefsirine bak*). Yedincisi "seyyibât" ve "ebkâr", bu iki vasıf öbürleri gibi ictimâ'

---

1 H ve F: "de".
2 B: "gösterirken".
3 M ve B: "doğruya".
4 H: "bulunduğuna".
5 Bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VIII, 270; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Hadîs,* I, 444; İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî,* thk. Mahmud b. Şa'bân vd., el-Medînetü'l-Münevvere, 1417/1996, I, 110:
عن طاوس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا خزام ولا زمام ولا سياحة»، وزاد ابن جريج: «ولا تبتل ولا ترهب في الإسلام».
6 M: "mânasını".
7 M -"bir".

etmeyip mütekābil bulunduğundan evvelkiler atıfsız getirilmiş olduğu hâlde bu ikisi bir vâv ile fasl olunmuştur. Bazıları da bu vâv'a vâv-ı semâniye demişlerdir ki yedi ile sekizin arasına gelir. Resûlullah'ın zevcelerinde de bikr olarak aldığı yalnız Hazret-i Âişe olup diğerlerini seyyibe oldukları hâlde tezevvüc ettiği de mâlumdur.

Ezvâc-ı tâhirâta bu vechile nasihat olunduktan sonra umum mü'minlere hitâben de buyuruluyor ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا قُٓوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْلٖيكُمْ نَارًا} Ey o bütün iman edenler! Kendilerinizi ve ehillerinizi ateşten koruyun ۞ [1]cehennem ateşine sürüklenmelerine sebep olacak fitne ve isyandan koruyarak Allah'ın emirlerine, tâate sevkedin[2]. Çünkü[3] aile sâhibi kendinden mes'ul olduğu gibi ailesinden de mes'uldür. كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ[4] kezâlik خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ[5] hadîs-i şerifleri mâlumdur. Ebû Hayyân'ın kaydettiği vechile Hazret-i Ömer "yâ Resûlullah! Nefislerimizi vikāye ederiz, fakat ehillerimizi nasıl vikāye edebiliriz?" demişti, [5123] Resûlullah şöyle buyurdu: "Allah'ın sizi nehyettiği şeylerden onları nehyedersiniz ve Allah'ın size emrettiği şeyleri onlara emreylersiniz, işte o, onları vikāye olur."[6] *Keşşâf*'ta da şu hadisleri kayd eylemiştir: "Allah o kimseye rahmet buyura ki 'ey ehlim, ailem! Namazınıza, orucunuza, zekâtınıza, miskininize, yetiminize, komşularınıza dikkat edin, bakın!' der, ola ki Allah teâlâ onları onunla beraber cennette cem' eder."[7] "Evlâd" "ehil"de dâhildir. Bazıları da "enfüs"te dâhil demişlerdir. Çünkü evlâd atadan cüzdür.

---

1 H +"Çünkü".
2 H: "eden".
3 H -"Çünkü".
4 Buhârî, Cum'a, 10; Müslim, İmâret, 20.
5 İbn Mâce, Nikâh, 50:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: خيركم خيركم لأهله وأنا خيركم لأهلي.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 212. Krş. Bekr b. Alâ, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Selmân es-Samedî, Dubai: Câizetu Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1437/2016, II, 602:

قال عمر: يا رسول الله، نقي أنفسنا فكيف لنا بأهلينا؟ قال: تنهوهن عما نهاكم الله تعالى عنه وتأمروهن بما أمركم الله به فتكون ذلك وقاية بينهن وبين النار.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 568. Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 194; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 490:

وفي الحديث: رحم الله رجلا قال «يا أهلاه صلاتكم صيامكم زكاتكم مسكينكم يتيمكم جيرانكم» لعلّ الله يجمعهم معه في الجنة.

O cehennem ateşi öyle bir ateştir ki {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} yakacağı o insanlar ve o taşlardır (*Sûre-i Bakara'da* فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ [2/24] *âyetine bak.*) {عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ} o ateşin üzerine me'mur galiz galiz, çetin çetin melekler vardır. ❁ Ki bunlara "zebânî" denilir. Bunların gılzatları ve şiddetleri ehl-i cehenneme karşıdır. Çünkü Allah onlara öyle emretmiştir. Bütün melâikenin vasfı da {لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ}dur. Onlarda Allah'ın emrine isyan ve muhalefet olmaz, kendilerine her ne emrolunursa onu icrâ ederler. Bu inzardan[1] sonra kâfirlere hitâben şöyle buyuruluyor:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ} Ey o küfredenler! Bugün i'tizâra kalkışmayın ❁ yani âhirette o cehennem ateşine atılacakları gün kâfirlere böyle denecektir. Zira[2] o gün i'tizârın hiçbir fâidesi olmayacaktır. Onun için dünyada iken küfürden ve i'tizâr edilmek mecburiyetinde kalınacak kötülüklerden sakınmak lâzım gelir. {اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O gün ancak dünyada yaptıklarınızın cezâsını [5124] çekeceksiniz. ❁ Bu âyet, tahrim vak'ası hakkında kâfirler tarafından mu'tad olduğu vechile Peygamberi ve mü'minleri rencide edecek bazı lakırdılar edildiğini veya bazı harekâtta bulunulduğunu iş'âr eder.

Herkes ameline göre mücâzat edileceği için bundan sonra da mü'minleri tevbe-i nasûh ile tehzib ve tekemmüle tergīb ve Peygamber'i kâfirlere ve münafıklara karşı teşvik siyâkında buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُٓوا اِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوحاًۜ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ
وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ يَوْمَ لَا يُخْزِى اللّٰهُ النَّبِىَّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُۚ
نُورُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَاۚ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ
شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقٖينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْۜ وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ

1 B: "izahtan".
2 F, M ve B: "Çünkü".

وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٩﴾ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَاَتَ نُوحٍ وَامْرَاَتَ لُوطٍؕ كَانَتَا تَحْتَ
عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ
مَعَ الدَّاخِلِينَ ﴿١٠﴾ وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا امْرَاَتَ فِرْعَوْنَۘ اِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ
لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَۙ ﴿١١﴾
وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ الَّتِي اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا
وَكُتُبِهِ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ ﴿١٢﴾

[5125] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Allah'a öyle tevbe edin ki nasûh (gayet ciddi, müessir, öğütçü) bir tevbe olsun, gerek ki Rabbiniz sizden kabahatlerinizi keffâretle örter de sizleri altından ırmaklar akar cennetlere koyar. O gün ki Allah Peygamberini ve onun maiyyetinde iman edenleri utandırmayacak, nûrları önlerinde ve sağlarında koşacak, şöyle diyecekler: "Yâ Rabbenâ! Bizlere nûrumuzu tamamla ve bizleri mağfiretinle yarlığa, şüphesiz ki Sen her şeye kadîrsin" (8). Ey o Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara mücahede et ve onlara karşı kalın bulun, onların varacakları yer cehennemdir, ona gidiş de ne fena gidiştir (9). Allah küfredenlere Nûh'un karısıyla Lût'un karısını bir mesel yaptı, o iki kadın kullarımızdan birer sâlih kulun taht-ı ismetinde idiler de onlara hıyanet ettiler. Onun için o iki sâlih kul da onları Allah'ın azâbından zerrece kurtaramadılar, o iki kadının ikisine de denildi ki: "Girin ateşe girenlerle beraber!"[2] (10) Allah, iman edenlere de Firavun'un hatununu bir mesel yaptı; o vakit o hatun demişti ki: "Yâ Rab![3] Nezd-i ulûhiyetinde benim için cennette bir ev yap ve beni Firavun'dan [5126] *ve onun amelinden kurtar, beni o zâlimler kavminden necâta çıkar" (11). Bir de İmran'ın kızı*

1 B: "bu".
2 B -"o iki kadının ikisine de denildi ki: 'Girin ateşe girenlerle beraber!'".
3 M ve B: "Yâ Rabbi".

Meryem'i ki ırzını pek sağlam korudu, fakat Biz ona rûhumuzdan nefhettik[1], hem Rabbinin kelimâtını ve kitaplarını tasdik etmişti, hem kānitînden idi (12).

{تَوْبَةً نَصُوحًا} Tevbe-i nasûh: Nasûh bir tevbe ❁ tevbe, makāmât-ı îmâniyenin evveli, hak yolculuğunun mebde'i, vuslat kapısının anahtarıdır. Yukarılarda da geçtiği üzere lügatta[2] rücû' etmek demek olan "tevbe", şer'an da kabahatten kabahat olduğu için nedâmet ederek vazgeçmektir. Vicdânında o çirkinliğinden dolayı değil de bedenine veya malına veya haysiyetine bir zarar gibi herhangi bir korku veya ümit sebebiyle vazgeçmek, geçenlere tevbe değildir. Tevbe, yaptığı kabahatin bir menfaatini bile görse onun haddizâtında çirkinliğini duyup tiksinerek vazgeçmektir. Burada tevbenin sıfatı olan "nasûh" ise "gafûr" vezninde mübalağa sîgası olup "nush", "nasâhat",[3] "nasîhat" maddesindendir. Bu madde *Kāmûs* sâhibinin de *Besâir*'de beyan ettiği vechile esasen iki mânaya mevzû'dur. Birisi hâlislik ve sâfîlik mânasıdır. Nitekim mumu alınmış hâlis bala عَسَلٌ نَاصِحٌ denilir. Bu mânaca "nasûh" çok hâlis ve temiz demek olur. Birisi de söküğü dikmek, yırtığı yamamak suretiyle onarıp düzeltmek mânasınadır.[4] Nitekim elbisenin dikişine "nesâhatü's-sevb" denilir. Bu mânaca "nasûh" çok ıslah edici, hiçbir gedik bırakmayacak vechile eksiklikleri düzeltip iyi onarıcı demek olur. Bu iki mânanın mecmû'undan me'huz olarak da "nush" hüsn-i niyet ve hulûs-ı kalb ile[5] hayırhahlık ederek eksiklikleri düzeltip ıslah edecek öğüt vermek, vaaz etmek, nasihat eylemek mânasına gelir ki "nasîhat" o verilen öğüdün ismidir. Bu mânaca da "nasûh" çok iyi nasihat edici demek olur. Evvelki ikisinde "nasûh" tevbenin doğrudan [5127] doğru sıfatı olarak hâlis, ciddi, temiz bir tevbe veya insanın dinini, ahlâkını çok ıslah edecek

---

1 H: "nefh eyledik".
2 H -"lügatta".
3 B -"'gafûr' vezninde mübalağa sîgası olup 'nush', 'nasâhat'".
4 Bk. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 63:
النصيحة: كلمة جامعة مشتقة من مادة «ن ص ح» الموضوعة لمعنيين: أحدهما الخلوص والبقاء، والثانى: الالتئام والرفاء. يقال: نصح الشىء: إذا خلص، ويمكن أن يكون النصح والنصيحة من هذا المعنى، لأن الناصح يخلص للمنصوح له عن الغش؛ والمعنى الثانى: نَصَحَ الثوب نَصْحا: خاطه وكذلك تنصحه، والنصاح والناصح والناصحى: الخياط. والنصاح ككتاب: الخيط. والمنصحة: المخيطة. والمنصح: المخيط.
5 H -"ile".

müessir bir tevbe demektir. Üçüncü mânaca[1] ise "nasûh" hakikatte tevbe eden kimsenin vasfı olup tevbeye mecâz-ı aklî suretiyle isnad edilmiş olur. Yani bir tevbe ki onunla tevbe eden kimse evvelâ kendi nefsine, sonra da dolayısıyla diğerlerine çok iyi nasihat verip düzeltmiş olacağından nefsin hakkıyla düzelmesine sebep olan o tevbesine izâfet terkîbi ile "çok iyi nasihatçinin tevbesi" mânasına "tevbe-i nasûh" demek doğru olacağı gibi, tavsif terkîbiyle "çok iyi nasihat edici nasûh tevbe" mânasına "tevbe-i nasûh" demek de daha[2] beliğ olarak doğrudur. Bu tevbe nasıl olur? Kabahatlerden başka bir sebeple değil, mahza çirkinlikleri yani Allah'ın rızâsına muhalif bir kabahat oldukları için vicdânında nedâmet ederek ve irtikâbından şiddetli gam duyarak ve bir daha bir çirkinlik yapmamaya azmeyleyerek vazgeçmek ve nefsini buna alıştırıp hiçbir sebep ve mâni'a karşısında dönmemeye karar vermekle olur. İbn Merdûye'nin rivayet eylediği bir hadîs-i şerifte, Muaz b. Cebel radıyallâhu anh "yâ Resûlallah!" dedi, "tevbe-i nasûh nedir?" Buyurdu ki: "Kul yapmış olduğu günaha öyle nedâmet etmek ve Allah'a öyle arz-ı i'tizâr eylemek[3], sonra da öyle dönmemektir sütün memeye dönmediği gibi."[4] Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan mervîdir ki: A'râbînin birini اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ derken işitmiş, "yâ hâzâ!" demişti; "tevbeye dil çabukluğu yalancılar tevbesidir." "O hâlde tevbe nedir?" deyince de demiştir ki: "Onu altı şey cem' eder[5]: Geçmiş günahlara nedâmet, ferâizi iade, mezâlimi red, hasımlarla helâlleşmek ve bir daha dönmemeye azmetmek, nefsi masiyette büyüttüğün gibi Allah'a tâatte eritmek ve ona me'âsînin tadını tattırdığın gibi tâatin de acısını tattırmaktır."[6] Tevbenin

---

1 H: "mâna".

2 H -"daha".

3 F, M ve B -"eylemek".

4 Taberî, *Târîh*, I, 73; Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame*, IV, 1175; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XII, 273:

قال معاذ بن جبل: بأبي أنت وأمي يا رسول الله! وما التوبة النصوح؟ قال: أن يندم المذنب على الذنب الذي أصابه فيعتذر إلى الله ثم لا يعود إليه كما لا يعود اللبن إلى الضرع.

5 F, M ve B: "cemetmiştir".

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIII, 364; Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, XIV, 492; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 569:

عن جابر بن عبد الله قال: دخل أعرابي مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: «اللّهم إني أستغفرك وأتوب إليك» سريعا وكبر، فلما فرغ من صلاته قال له على: يا هذا إن سرعة اللسان بالاستغفار توبة الكذابين، وتوبتك تحتاج إلى توبة، قال: يا أمير المؤمنين وما التوبة؟ قال: اسم يقع على ستة معان: على الماضي من الذنوب الندامة، ولتضييع الفرائض الإعادة، ورد المظالم، وإذابة النفس في الطاعة كما أذابها في المعصية، وإذاقة النفس مرارة الطاعة كما أذقتها حلاوة المعصية، والبكاء بدل كل ضحك ضحكته.

kabûlü meselesi hakkında Sûre-i Nisâ'da geçen اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرٖيبٍ... وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّٖى تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذٖينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ [4/17-18] [5128] âyetlerine bak. Gereği gibi yapılan tevbenin kabûlü vaad buyurulmuş olduğuna dair hayli âyât ve ehâdîs vardır ki şu[1] da o cümledendir: {عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُكَفِّرَ[2] عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} Gerek ki Rabbiniz sizden kabahatlerinizi örter ilh. ❁ Zira Kur'an'da عَسٰى vaad ve ıtmâʻ ifade eder. Maʻamâfîh bunda dikkat olunacak birkaç nokta vardır:

Birisi: Bunun haddizâtında Allah teâlâ üzerine aklen vâcib olmayıp nihâyet bir vaʻd-i ilâhî muktezâsı olmasıdır. Tevbe-i nasûh hakkında böyle olunca onun mâdûnunda olan tevbeler hakkında da bundan daha ileri bir vaʻd[3] olmayacağı da derkârdır. Şu hâlde اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ'deki عَلَى'dan anlaşılabilecek olan vücub da nihâyet fevrî olarak yapılan tevbe-i nasûh mânasında bir vaad ve taahhüd muktezâsından başka bir vücub olmamak lâzım gelir.

İkincisi: Mağfiret ve sevab ile hüsn-i kabul ümidini besleyerek tevbe etmek tevbenin hâlis ve nasûh olmasına mâniʻ değil, belki müşevvik[4] ve müeyyid olduğu anlaşılır. Kabahati, seyyiâtı kabahat olduğu, çirkin bulunduğu için nedâmet edip terketmek hem yalnız kendi nazarında değil, haddizâtında Hak teâlâ'nın indinde çirkin olduğu için terketmek, O'nun rızâsına tevfîk-i hareketle mâzî olan seyyiâtın dahi yapılmamış gibi örtülmesini ve bu suretle tam bir masum gibi rızâya ermesini istemekten başka bir şey değildir.

Maʻamâfîh üçüncüsü: Burada az çok ihtimal ifade etmekten hâlî de olmayan عَسٰى bir de şunu ifade eder ki: Tevbe ile günahın örtülmesi hiç işlenmemiş gibi ilm-i ilâhîden silinmesi demek olamayacağı[5] cihetle,

1 H: "o".
2 B: "يغفر".
3 F, M ve B: "va'di ilâhî".
4 H, F, M ve B: "şevk".
5 F, M ve B: "olmayacağı".

onun her hususta tam bir masuma müsâvî olması lâzım gelecek derecede örtülmesi mânasına umûmî bir vaad ve taahhüd anlaşılmasın; kabahat madem ki yapılmış o yapılmıştır, ilm-i ilâhîden silinmesine imkân ve ihtimal yoktur. Ancak [5129] tevbe-i nasûh ile, hasenât ve keffâret ile örtülür[1], bağışlanır cezâsı affolunur. Mâzîsi hesap defterinden silinir, hatta ondan sonra hâle göre tam bir masum gibi muamele edilir. Fakat haddizâtında masum olmadığı cihetle o derece yükseltilmesi hususunda teminat verilmez, bununla beraber ümit de kestirilmez[2], çünkü Allah her şeye kadîrdir. {نُورُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ} ❁ Sûre-i Hadîd'de[3] يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ [57/12] âyetine bak. {يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا} ❁ Bununla münafıkların hâlinden ihtiraz ile imanda devam ve terakkī talep olunuyor. Rivayet olunduğuna göre bunu münafıkların nûru sönüverdiği zaman mü'minler hazer ederek söyleyeceklerdir.[4]

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقٖينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} ❁ Bu âyet de bâlâda beyan edildiği üzere tahrim vak'ası sırasında Peygamber şöyle şöyle kadınlarını boşamış, Gassânîler Medine'ye hücum için hazırlanıyorlarmış gibi şâyi'alar çıkararak erâcîf neşrederek zihinleri tırmalayıp fesad çıkarmaya çalışan kâfirlerin, münafıkların hâlleriyle alâkadar ve Sûre-i Ahzâb'da geçen لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ[5] وَالْمُرْجِفُونَ فِى الْمَدٖينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ[6] [33/60] âyetinin mazmûnuyla mütenâzırdır. Bunun bir nazîri de Sûre-i Tevbe'de geçmiştir. Kâfirlere karşı mücahede ve kalınlık وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] mazmûnu üzere hazırlıkla, münafıklara karşı mücahede de ihtar ve ihticac ile teblîğât, ikāme-i hudûd ve sırasına göre sırlarını ifşâ ve her ikisinde de teyakkuz, basîret ve metanetle olur. {ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذٖينَ كَفَرُوا} ❁ Bu gibi mevkilerde darb-ı mesel garib bir

---

1 B -"örtülür".
2 H: "kesilmez".
3 H, F, M ve B: "Safta".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 496:

عن مجاهد، قوله: «ربنا أتمم لنا نورنا» قال: قول المؤمنين حين يطفأ نور المنافقين.

عن الحسن قال: ليس أحد إلا يعطى نورا يوم القيامة، يعطى المؤمن والمنافق، فيطفأ نور المنافق فيخشى المؤمن أن يطفأ نوره، فذلك قوله: «ربنا أتمم لنا نورنا».

5 H ve F -"وَالَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ".
6 M ve B -"بِهِمْ".

hâleti misâl olarak îrad edip garâbette ona benzeyen diğer bir[1] hâleti tanıtmaktır. Yani Allah ona küfredenlerin hâl ve meallerine şâyân-ı dikkat acîb ve garîb bir misâl olarak şunların hâl ve meallerini îrad buyurmuştur: {امْرَاَتَ نُوحٍ وَامْرَاَتَ لُوطٍ} [5130] Ki Nûh'un karısı ve Lût'un karısı ❁ birinin adı Vâli'a[2], birinin adı Vâhile veya Vâlihe denilmiş.[3] Bunlar ne oldu bilir misiniz? {كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ} Kullarımızdan iki sâlih kulun salâhı tahtında idiler ❁ her biri Allah'ın hâlis kulları içinden salâh ile temayüz etmiş birer şanlı peygamberin, biri Nûh aleyhisselâm'ın biri de Lût aleyhisselâm'ın taht-ı nikâh ve ismetinde zevcesi ve bu sayede dünya ve âhiret hayr u saadetini kazanabilecek bir mevkide idiler. {فَخَانَتَاهُمَا} Öyle iken onlara hıyanet ettiler ❁ nankörlükle küfredip onlara inanmadılar. Nûh'un karısı ona mecnun demiş, nemmamlık etmiş, sır olarak telakkī ettiği vahiy haberlerini müşriklere duyurmuştu. Lût'un karısı da öyle münafıklık ediyor, evinde[4] duyduğunu kavmine eriştiriyordu. Lût'un gizli gelen müsafirlerini haber vermişti. Bu bâbdaki rivayetlerin hulâsası budur. Sa'îd b. Cübeyr "Nûh'un karısı ne yaptığını bilmiyorum, Lût'un karısı müsafirlerini haber veriyordu" demiştir.[5] Râgıb der ki: "Hıyanet ile nifak birdir. Ancak hıyanet ahd ü emanet itibariyle söylenir, nifak da din itibariyle söylenir, sonra da bunlar tedâhül ederler. Şu hâlde 'hıyanet' gizlice ahdi bozarak hakka muhalefet etmektir ki bunun nakīzi 'emanet'tir."[6] Bu âyetteki "hıyanet" de bu mânayadır. Her hıyaneti yaptılar demek değil, münafıklık ederek bir emanete hıyanet eylediler demektir. Burada döşeklerine hıyanet, yani fücur ve zina mânası murad edilmek câiz olmayacağı bütün tefsirlerde

---

1 H -"bir".

2 M ve B: "Vâile".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 58; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 356.

4 H: "evinden".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 498:

عن أبي معاوية البجلي قال: سألت سعيد بن جبير: ما كانت خيانة امرأة لوط وامرأة نوح؟ فقال: أما امرأة لوط فإنها كانت تدل على الأضياف وأما امرأة نوح فلا علم لي بها.

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 305:

الخِيَانَة والنّفاق واحد، إلا أنّ الخيانة تقال اعتبارا بالعهد والأمانة والنّفاق يقال اعتبارا بالدّين ثم يتداخلان، فالخيانة: مخالفة الحقّ بنقض العهد في السّرّ. ونقيض الخيانة: الأمانة.

beyan olunmuştur. مَا زَنَتْ اِمْرَأَةُ نَبِيٍّ قَطُّ "Hiçbir Peygamberin karısı zina etmemiştir"[1] diye bir hadis vârid olmuştur. وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَٓا اِلَّا زَانٍ اَوْ مُشْرِكٌ [en-Nûr 24/3] âyetinden de bu mâna müstebân[2] olur. Hem zina yalnız sâlihler nazarında değil, herkes nazarında leke ve tab'an menfurdur. Enbiyâ ise menfur olan ahvâlden müberrâdırlar. Fakat bir peygambere [5131] karşı en küçük bir hıyanet de küfürdür, hakkı inkârdır. Velev bir söz olsun emanete hıyanetin her türlüsü de hıyanettir. Gerek Nûh aleyhisselâm'ın[3] gerek Lût aleyhisselâm'ın taht-ı nikâhındaki karıları da iffetsizlik etmiş değil, lâkin onlara zevce olmak şerefinin iktizâ ettiği iman ve tâate, salâh[4] u istikāmete sâhip olamamış, nâil oldukları nimetin kadrini takdir etmeyerek küfr ü küfrâna meyletmiş, hayr u salâha çalışan zevclerinin muvaffakiyetlerini teshîle çalışacak yerde onlara ezâ ve hak düşmanlarının fesatlarına yardım edecek gizli ihbârât ile fitneyi tahrik etmek suretiyle emanete hıyanet ederek Allah'ın gazabına gitmişler. {فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا} Onun için iki sâlih kul olan o iki peygamber onları, o karılarını, Allah'ın azâbından kurtaramadılar[5]. ❁ O karılara kocalarının salâhı, peygamberliği ve kurtarmak için himmetleri zerrece fâide vermedi, Nûh gemisine alamadı وَاَهْلَكَ اِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ [Hûd 11/40; el-Mü'minûn 23/27] buyuruldu, Lût da karyesinden çıkaramadı اِلَّا امْرَاَتَكَ [Hûd 11/81; Ankebût 29/33] buyuruldu. {وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاخِلِينَ} Ve o iki karıya şöyle denildi: Girin ateşe girenlerle beraber ❁ ikisi de helâk olan kâfirlerle beraber cehenneme gittiler. Demek ki yalnız kocalarının salâhı, Allah indindeki büyük derecesi, peygamberliği bile küfreden karılarını Allah'ın azâbından, o çetin meleklerin me'mur oldukları cehennem ateşinden kurtaramaz. İşte bu, bütün kâfirler için mesel olmuş bir misâldir. Peygamberler her ne kadar küfredenleri ıslah

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 365; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 471; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 177:

قال ابن عباس: كانتا منافقتين ما زنت امرأة نبي قط.

2 F, M ve B: "mütebâdir".

3 H: "aleyhisselâm".

4 H ve F: "ıslâh".

5 H: "kurtaramadı".

etmek, kurtarmak isteseler de imana gelmeyen, küfr ü hıyanete tevbe etmeyenleri karıları bile olsa Allah'ın azâbından kurtaramazlar. Herkes kendi ameline göre cezâsını bulur. Onun için gerek Peygamber'in zevceleri ve gerek sâir sâlihlerin zevceleri, bütün kadınlar kocalarının ve yakınlarının salâhına, Allah indindeki makāmına mağrur olmayıp Allah'tan korkmalı ve kendileri salâha çalışmalıdır.

[5132] {وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا} Allah iman edenler için de -şu iki kadını- mesel yapmıştır. Birisi {امْرَاَتَ فِرْعَوْنَ} Firavun'un hatunu ❁ ki Müzâhim'in kızı Âsiye'dir. Bazıları Hazret-i Mûsâ'nın ammesi, yani halası denildiğini de söylemişlerdir. Hazret-i Mûsâ Firavun'a karşı asâsını salıverdiği zaman iman etmiş, Firavun da onu imanından dolayı şiddetli[1] azâba çekmişti. Ebû Hüreyre'den mervî olduğuna göre güneşe karşı dört çivi ile çivileyip üzerine koca bir kaya bıraktırıvermişti[2] {اِذْ قَالَتْ} O vakit o hatun demişti ki: {رَبِّ ابْنِ لٖى عِنْدَكَ بَيْتاً فِى الْجَنَّةِ} Yâ Rab! Nezd-i ulûhiyetinde benim için cennette bir ev yap ❁ rûhunun Allah yolunda iman ile şehid olarak kabzolunup bu sebeple[3] Allah indinde kurb-ı rahmete nâil olmasını ve Arş-ı Rahmân'a en yakın bulunan Sidre-i Müntehâ'nın yanında Cennetü'l-Me'vâ'da kendisine ebedî bir âramgâh inşâ edilmesini istemiş ve demişti ki: {وَ} Bu suretle[4] {نَجِّنٖى مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهٖ} beni hem Firavun'dan ve amelinden kurtar ❁ hem onun habis nefsinden ve hem kötü amelinden: şirk ile, zulüm ile icrâ etmekte bulunduğu hükmünden, tasallutundan halâs et {وَنَجِّنٖى مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ} hem de beni o zâlimler kavminden -zulümde Firavun'a tâbi' olup âl-i Firavun unvânını takınmış olan kıptîlerden- kurtarıp ebedî necâta çıkar. ❁ Böyle deyince rivayet olunduğu üzere ona derhâl cennetteki makāmı keşf ile gösterilmiş ve hiçbir azab duymaksızın rûhu nez' olunmuş, üstüne bırakılan kaya rûhsuz kalan cesedinin üstüne düşmüştür. Bu

---

1 H: "şiddetle".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 572. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 323:

عن أبي هريرة: أن فرعون وتد امرأته بأربعة أوتاد واستقبل بها الشمس وأضجعها على ظهرها ووضع رحى على صدرها.

3 H -"bu sebeple".

4 H: "istemişti {وَ} demişti ki: Bu suretle";

F, M ve B: "istemiş {وَ} demişti ki: Bu suretle".

da Sâhib-Yâsîn gibi doğrudan doğru cennetlik olarak rahmet ü rıdvâna kavuşmuştur. Evet öbürleri de dünyadan gitmiş bu da gitmiştir. Fakat arada ne büyük fark vardır. Onlar kavimlerini cennete götürmek isteyen [5133] iki peygamberin elinde hayır ve salâh içinde cennete[1] götürülecek hâlde iken küfürleri yüzünden canları cehenneme, ateşe gittiler. Bu ise kavimlerini ateşe sürükleyenlerin başı ve şirk ü zulmün en büyük timsâli bulunan Firavun'un elinde ateşe sürüklenmek istenirken imanı ve Hakk'a ihlâsı yüzünden cennetin en yüksek makāmına, kurb-ı Rahmân'a uçmuştur. Demek ki herkes kendi amelinden mes'ul olduğu için kötü kocaların eline düşmüş bulunan yüksek kadınlar her tehlikeye rağmen fenalıktan sakınarak Allah'a karşı iman ve ihlâslarını muhafaza ettikleri surette kocalarının fenalığından mes'ul olmazlar. Allah onları âkıbet kurtarır. Hem yalnız evli olanları değil {وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ} bir de İmran'ın kızı Meryem'i ❁ dahi Allah iman edenler için bir mesel yapmıştır. {الَّت۪ٓى} O kız ki {اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا} ırzını sağlam korumuştu ❁ iffetini iyi muhafaza etmiş, yakasını[2], eteğini kale gibi muhkem tutup kimseye açmamıştı. Hatta Sûre-i Meryem'de geçtiği üzere Rûh kendisine temessül ediverdiği vakit bile اِنّ۪ٓى اَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ [19/18] "ben senden Rahmân'a sığınırım" diye korunmuştu. يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْـٔاً فَرِياًّ. مَا كَانَ اَبُوكِ امْرَاَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ اُمُّكِ بَغِياًّ [Meryem 19/27-28] diye iftira ve kazf etmek isteyenlerin zu'm ettikleri gibi töhmetli değil, eteği sağlam temiz bir kız idi. {فَنَفَخْنَا ف۪يهِ} Fakat Biz ona rûhumuzdan nefh eylemiştik ❁ bir cesedden değil, doğrudan doğru rûhtan, yani "kün" emriyle yaratılmış yüksek ve temiz bir mebde'-i hayat ve kuvvet olmak hasebiyle Zât-ı ulûhiyet'e izâfetle müşerref kılınmış bir emr-i Rab olan mukaddes rûhtan, Cibrîl'den bir kelime üfürülür gibi ona Îsâ min tarafillah nefh olunmuştu. Bize bu âyetin mazmûnu şu fikri telkin etti: Demek ki bir erkeğin sulbünde nutfe hüceyresi, bir kadının rahminde yumurtacık hüceyresi nasıl yaratılıyorsa bâkir Meryem'in [5134] rahminde ikisi de öyle bir emr-i Rabbânî ile yaratılıvermişti. Demek Meryem o nefh lahzasında hem dişi

---

1 H -"cennete".
2 B -"yakasını".

hem erkek hasletini câmi' fevkalâde bir ıstıfâ hâlinde bulunmuş, وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَٓاءِ الْعَالَمٖينَ [Âl-i İmrân 3/42] buyurulduğu üzere âlemin kadınlarında görülmemiş bir mazhariyetle mümtaz kılınarak hâricî bir telkīhe muhtaç olmaksızın kendine temessül eden bir rûhun nefhinden hâmil oluvermişti. Bu âyette Meryem'in hem müennes hem müzekker vasfında tasvir olunması bize bu mânayı ifham eden bir karîne gibi görünmüştür. Bu âyetin Sûre-i Enbiyâ'da geçen nazîrinde وَالَّتٖى اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فٖيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَٓا[1] اٰيَةً لِلْعَالَمٖينَ [21/91] buyurulmuştu. Oradaki zamirlerin hepsi müennes olduğundan فٖيهَا zamiri de müennes-i semâ'î olan "ferc"e ircâ'ı muhtemil olmakla beraber diğer zamirlerden tefkîki lâzım gelmemek için Meryem'in kendisine ircâ' olunmuştu. Hâlbuki burada müzekker zamiriyle فٖيهِ buyurulmuş, bu suretle diğer zamirlerden tefrik edilmiş olmakla bunun mercii bi't-tab' câlib-i dikkat bulunuyor. Zâhiri "ferc"e râci' olarak ötedeki فٖيهَا'yı da bir tefsir olmasıdır. Evvelce de sözü geçtiği vechile ف ر ج maddesi esâs-ı lügatta açmak ve ayırmak mânasına mevzû' olmakla "ferc" kelimesi masdar olduğu zaman gam ve gussayı açmak mânasına geldiği gibi, isim olduğu zaman da şakk ve fürce[2] gibi iki şey arasındaki açıklık mânasına olarak yaka paça gibi herhangi bir yarığa, yırtığa, çatlağa, aralığa ıtlak olunur. Ve açıklık mefhûmuyla bilhassa insanın bacakları arası demek olan apış arası mânasında hakikattir. Sonra bununla gerek erkek ve gerek dişinin avret mahalli olan uzvundan kinaye yapılır. Ve bu kinaye dişininkinde mefhûm-ı aslîsiyle müterâfık olduğundan dolayı daha ziyade şâyi' olarak sarih gibi olmuştur. İnsanın çift âzâlarının isimleri Arapçada müennes-i semâ'î olduğundan bu kelime de uzuv mânasına olduğu zaman, ayn, üzn, yed, ricl gibi te'nîsi vâcib olup müennes zamiri gönderilir. Diğerlerinde ise [5135] fürce veya şakk mânaları mülâhazasıyla te'nîsi de, tezkîri de câizdir. Kur'ân'ın edebî nezâheti bu gibi lafızları hep kinaye olarak îrad eder. İşte yukarıda نَفَخْنَا فٖيهَا, burada نَفَخْنَا فٖيهِ diye bir

---

1 F, M ve B -"وَابْنَهَا ".
2 H: "فرج".

müennes bir de müzekker olarak ifade edilmesi iki zamirin de mercii "ferc" olduğunu tefsir ettiği gibi, bundan murad sarih olan uzuv değil, kinaye veya diğer bir[1] mâna olduğu da anlatılmış demektir. Onun için bu hususta İbn Abbas'tan menkul ve mervî olan tefsirde "Cibrîl gömleğin yakası içine üfledi" [2] نَفَخَ جِبْرِيلُ فِي جَيْبِ الدِّرْعِ denilmekle bu nefhin aşağıdan değil, yukarıdan olduğu ifade edilmiştir. "Nefh" tâbir olunması da rûhun sereyânıyla hamlin kabarmasından kinayedir. Hâsılı {وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِ} hem Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını tasdik etti ❁ "kitaplar" peygamberlere indirilmiş olan bütün kitaplar, "kelimât" da onlarda ifade olunan ve Allah'ın her şeye kādir bulunduğunu ve[3] اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔاً اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâ-sîn 36/82] mısdâkı üzere dilediğini yaratır olduğunu anlatır. Hârikulâde vâkı'ât ve mu'cizâta müte'allik vahiy haberleridir ki Meryem onlara inanmış olduğu gibi bu suretle Îsâ'ya hâmil olarak kendisi de onlardan bir kısmına bilfiil mâsadak olarak o haberleri doğru çıkarmıştı. {وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ} Ve kānitînden, yani kunût ve tâate, salât ve ibadete müdâvim mutî'în cümlesinden idi. ❁ "Kānitîn" cem'-i müzekker sîgası olmakla burada Meryem "kânet"in tahtında "hiye" zamiri ile müennes olarak ifade edilirken erkek olan kānitlerden sayılarak aynı zamanda hem dişi hem erkek vasfını câmi' bir hâlde gösterilmiştir. Nitekim Âl-i İmrân'da da اقْنُتِى [4] لِرَبِّكِ وَاسْجُدِى وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ [3/43] âyetinde[5] bu mâna vardır. Müfessirîn buna iki vecih söylemişlerdir. Birisi, mescidde namaz ve itaat hizmetine müdâvim bulunan erkekler meyanında ve o zümreden ma'dud olmasıdır. Birisi de öyle kānitîn sülâlesinden gelmiş bulunmasıdır. Ma'amâfîh her [5136] iki takdirde kendisinde iki haysiyetin de ictimâ'ını ifadeden hâlî olmadığı cihetle biz bunda arzettiğimiz mânaya da bir işaret bulunduğunu görüyoruz. Allâhu a'lem.[6]

---

1 H -"bir".
2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 91; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 166; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2403; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XVIII, 250.
3 F, M ve B -"ve".
4 H ve F: "واقنتي".
5 H, F, M ve B +"de".
6 H +"Burada Sûre-i Tahrîm hitam buldu, bunu Sûre-i Mülk tâkip edecektir".

İşte Allah teâlâ iki şanlı peygamber olan Nûh aleyhisselâm'ın karısıyla, Lût aleyhisselâm'ın karısını küfür ile hıyanetlerinden dolayı bednâm edip cehennem ateşine atılmaya mahkum olan en kötü kimselerle beraber o kötü âkıbete uğratarak kâfirlere küfrün fena âkıbetini göstermek için birer mesel yapmış olduğu gibi kaderinde Firavun'un eline düşüp onun hatunu olmak mukadder bulunmuş olan Müzâhim kızı Âsiye'yi iman ve şehadetle Allah'a tekarrub yolundaki o güzel dileklerine muvaffak ederek onun ve etbâ'ının şerrinden ebediyen[1] necâta çıkarıp yükselterek, kezâlik İmran'ın kızı Meryem'i de öyle akılları hayran edecek temiz ve rûhânî bir mazhariyete erdirerek ikisini de iman edenlere imanın güzel âkıbetini anlatmak için birer mesel yapmıştır. Gerçi bunlar Allah teâlâ'nın akıllar fevkinde garib, hârikulâde kerâmât ve mu'cizât kabîlinden takdir ve ihsan buyurduğu tecelliyâttan iseler de küfür ve hıyanet iman ve ihlâs ile ciddi dilek, ihsan ve iffet, tasdik ve ibadet gibi insanların irâdî fiilleri ile de alâkası gösterilmiş iman mevzûlarından oldukları cihetle tasdik ve imtisâli, akıl ve iz'ân kalb ve vicdan sahibi her insan için ders-i ibret olacak kelimât-ı ilâhiye olduğu da anlatılmıştır. Muhakkak ki Peygamber'in ailesi: Ümmehât-ı mü'minîn olan zevceleri ve kızları ile ehl-i beyti, Sûre-i Ahzâb'da geçen لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً [33/33] buyurulduğu üzere en güzel misâl-i ibreti alanların en önündedirler. Hazret-i Hatice'nin, sonra Hazret-i Âişe'nin, Hazret-i Fâtıma'nın ve sâir ümmehât-ı mü'minînin fezâil ve menâkıbı hakkında hadis ve tefsir kitaplarında nice menâkıb[2] zikrolunmuş ve nice âsâr yazılmıştır. Binâen'aleyh bütün mü'minler ve aileleri bunları hiçbir zaman nazar-ı dikkatten dûr tutmayarak kendilerini ve ailelerini o [5137] dehşetli ateşten koruyup bu nûr-i ilâhîden tamamen istifade etmek için çalışmalıdırlar. Bu suretle Sûre-i Tahrîm[3] aile hukuk ve terbiyesinde sûre-i Talâk'ın bir mütemmimi olarak sûre-i Tegābün'ün âhirindeki يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْۚ وَاِنْ تَعْفُوا

1 H: "ebeden".
2 H ve F: "menâkıbı".
3 F, M ve B: "Tahrîmde".

وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا[1] فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ [64/14-15] âyetlerini tavzih ederek Sûre-i Tegābün'ün bir tetimmesi hâlinde hitam bulmuş olduğundan şimdi burada tâ Sûre-i Tegābün'ün başındaki يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ [64/1] âyetine ve oradan tâ Sûre-i Hadîd'in evveliyle Sûre-i Hâkka'nın[2] âhirindeki فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ [56/74-96; 69/52] emrine kadar bütün bu beyânâtın cezrine muntabık ve semeresinin istihsâline müte'allik bir safhaya intikal siyâkında Sûre-i Mülk başlayacaktır. 10 Zilhicce 1355[3] [22 Şubat 1937].

---

1 F, M ve B -"وَتَغْفِرُوا".
2 H, F, M ve B: "Vâkıanın".
3 H +"28. Cüz'ün sonu";
M ve B -"10 Zilhicce 1355".

[5149]

سُورَةُ الْمُلْكِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُونَ اٰيَةً

MÜLK SÛRESİ

Sûre-i Mülk, Tebâreke, Mâni'a, Münciye, Mücadele, Vâkıye[1], Mennâ'a dahi denilen bu sûre-i celîle Mekkîdir.

Âyetleri: Otuzdur.

Kelimeleri: Üç yüz beştir.

Harfleri: Bin üç yüz on üç.

Fasılası: ن، م، ر (نمر)[2] harfleridir.

Taberânî'nin tahric ettiği vechile İbn Mes'ûd radıyallahu anh demiştir ki: "Biz Peygamber zamanında buna 'Mâni'a' ismini verirdik."[3] Bu sûrenin fazileti bâbında Tirmizî ve daha başkası İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan şöyle rivayet etmiştir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin ashâbından bazısı bir kabrin üzerine çadırını kurmuştu, onun bir kabir olduğunu zannetmiyordu. Bir de bakar ki orada bir insan تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ okuyor, hitâmına kadar okudu, bunun üzerine Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne geldi, 'yâ Resûlallah' dedi, 'ben çadırımı bir kabir üzerine kurmuşum, onun bir kabir olduğunu zannetmiyordum, baktım ki orada bir insan مُلْك تَبَارَكَ Sûresi okuyor, hitâmına kadar okudu.' Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'O Sûre-i[4] Mâni'a'dır, onu kabir azâbından kurtarır.'" Tirmizî der ki: "Bu bir hadîs-i hasendir. Bu vecihten garîbdir."[5] Bu babda

---

1 B: "Vikāye".

2 M ve B -"نمر".

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 142:

عن عبد الله بن مسعود قال: كنا نسميها في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم المانعة، وإنها في كتاب الله سورة، من قرأ بها في كل ليلة فقد أكثر وأطيب.

4 M: "Sûre".

5 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن ابن عباس قال: ضرب بعض أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم خباءه على قبر وهو لا يحسب أنه قبر، فإذا فيه إنسان يقرأ سورة تبارك الذي بيده الملك حتى ختمها، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، إني ضربت خبائي على قبر وأنا لا أحسب أنه قبر، فإذا فيه إنسان يقرأ سورة

Ebû Hüreyre'den de şöyle mervîdir: "Peygamber sallallâhu [5150] aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Kur'an'dan otuz âyet bir sûre bir adama şefaat etti, nihâyet ona mağfiret olundu, o تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ Sûresidir.'"[1] Bu bir hadîs-i hasendir -bunu Ahmed, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Hâkim dahi rivayet eylemişlerdir.- Yine Tirmizî'de Câbir radıyallahu anh'tan şöyle mervîdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem الٓمٓ تَنْزِيلُ ve تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ okumadan uyumazdı."[2] Bunu İbn Merdûye de Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmiştir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem (سجدة)[3] الٓمٓ. تَنْزِيلُ ile تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ'ü[4] her gece okurdu, ne seferde ne hazarda bunları bırakmazdı."[5] Taberânî'nin ve İbn Merdûye'nin sened-i ceyyid ile İbn Mes'ûd'dan rivayet eyledikleri bir hadis ile yine ondan bir cemaatin rivayet ettikleri ve Hâkim'in sahih dediği diğer bir hadiste şöyle vârid olmuştur: مَنْ قَرَأَهَا فِي لَيْلَةٍ فَقَدْ أَكْثَرَ وَأَطْيَبَ "Her kim bunu bir gecede okursa çok kazanmış ve iyi yapmış olur."[6]

Âlûsî der ki: "Bu sûrenin fezâili hakkında vârid olan bu gibi birçok haberlerden dolayı bunun her gece kıraati mendubdur denilmiş, ben de sinn-i temyîze erdiğimden bugüne kadar bunun böyle kıraatine beni muvaffak kılmış olan Allah teâlâ'ya hamdeder, bundan böyle de tevfik ve kabûlünü dilerim. Buhârî şerhlerinin bazısında da şöyle gördüm: 'Hilâl

---

تبارك الملك حتى ختمها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هي المانعة، هي المنجية، تنجيه من عذاب القبر. هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه وفي الباب عن أبي هريرة.

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن أبي هريرة : عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفر له، وهي سورة «تبارك الذي بيده الملك». هذا حديث حسن

2 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن جابر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان لا ينام حتى يقرأ «الٓمٓ. تنزيل» و«تبارك الذي بيده الملك».

3 M ve B -"سجدة".

4 B: "تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ ile (سجدة) الٓمٓ. تَنْزِيلُ'yi".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 233:

وأخرج ابن مردويه عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ «الٓمٓ. تنزيل (السجدة)» و«تبارك الذي بيده الملك» كل ليلة لا يدعها في سفر ولا حضر.

6 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 114-115; Makrîzî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* s. 163; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 131; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 540:

عن ابن مسعود قال: يؤتى الرجل في قبره، فتؤتى رجلاه، فتقولان: ليس لكم على ما قبلنا سبيل، كان يقرأ علينا سورة الملك، ثم يؤتى جوفه، فيقول: ليس لكم علي سبيل، كان قد أوعى في سورة الملك، ثم يؤتى رأسه، فيقول: ليس لكم على ما قبلي سبيل، كان يقرأ في سورة الملك. قال عبد الله: وهي المانعة تمنع عذاب القبر، وهي في التوراة: هذه سورة الملك من قرأها في ليلة فقد أكثر وأطيب.

görüldüğü sıra bunun otuz âyeti bereketine[1] o ay içinde mekârihten hıfzolunmak recâsıyla okunması mendubdur.'"[2]

Tahrîm Sûresi'nden sonra Sûre-i Mülk'ün başlayışı, mazmûnu, mâkabline ve mâba'dine münasebet ve ta'alluku itibariyle tertîbi tıpkı yukarıda Sûre-i Nûr'un akibinde تَبَارَكَ الَّذٖى نَزَّلَ الْفُرْقَانَ diye başlayan Sûre-i Furkān'ı andırır. Bu bir taraftan Sûre-i Vâkı'a'nın âhiriyle Sûre-i Hadîd ve Mücadele'den beri gelen sûrelerin her birini kök noktalarına basarak süzen ve mecmû'unun bir zübde ve gayesi gibi yeni bir devr-i inkılâba işaret eden ve bu suretle diğer [5151] taraftan da mâba'dine bir mebde' ve esas olmak üzere başlayan bir sûredir.

Bunun Sûre-i Tahrîm'de bastığı noktalar, mesellerin mazmûnundaki ibret noktalarını teşkil eden kelimât-ı Rabbin tasdik ve tavzîhi, Firavun gibi zâlim ve şeytanetkâr kâfirlere ve münafıklara karşı mücahede ve mücadele ile korunulması[3] emrolunan nâr-ı cehennemin şiddeti, sır noktası, bir de tahrim ve infak ile alâkadar olarak kesb-i rızk meselesi gibi esaslardır. Nüzulde Mekkî olan bu sûrelerin tertibde bilakis Medenî olan sûrelerden sonraya konulması, mazmunlarının şümûlü ve sûret-i tahakkuku itibariyle yine yeni bir devrin başlangıcı noktasında bulunulduğunu îmâ eder.

Sebeb ve hikmet-i nüzûlü, mündericâtından anlaşıldığına göre mülk ve melekût-i ilâhîde süfliyetten sakınıp izzet ve mağfirete ermek üzere لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [67/2] mantûkunca en güzel amellerde müsabakaya tergīb ve teşvik için inzar ve tebşir ve Allah'ın bu babdaki va'd ü va'îdine karşı inkâr ve istihzâ ile مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ [67/25] diyen kâfirlere karşı da onun bir sırr-ı ilâhî olduğunu قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ وَاِنَّمَٓا اَنَا۬ نَذٖيرٌ مُبٖينٌ [67/26] emri mûcebince tefhim ve tebliğ ile risâlet-i Muhammediyeyi takrirdir.

---

1 F, M, B: "bir kişinin".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 3:

ولهذا ونحوه قيل يندب قراءتها كل ليلة. والحمد لله الذي وفقني لقراءتها كذلك منذ بلغت سن التمييز إلى اليوم، وأسأل الله تعالى التوفيق لما بعد والقبول.

ورأيت في بعض شروح البخاري ندب قراءتها عند رؤية الهلال رجاء الحفظ من المكاره في ذلك الشهر ببركة آيها الثلاثين والله تعالى الموفق.

3 H: "korunması".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَبَارَكَ الَّذ۪ي بِيَدِهِ الْمُلْكُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۙ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ
لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاًۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْغَفُورُۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاًۜ
مَا تَرٰى ف۪ي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍۜ فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ ﴿٣﴾ ثُمَّ ارْجِعِ
الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئاً وَهُوَ حَس۪يرٌ ﴿٤﴾ وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا
بِمَصَاب۪يحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاط۪ينِ وَاَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّع۪يرِ ﴿٥﴾ وَلِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا
بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿٦﴾ اِذَٓا اُلْقُوا ف۪يهَا سَمِعُوا لَهَا شَه۪يقاً وَهِيَ تَفُورُۙ
﴿٧﴾ تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِۜ كُلَّمَٓا اُلْقِيَ ف۪يهَا فَوْجٌ سَاَلَهُمْ خَزَنَتُهَٓا اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذ۪يرٌ ﴿٨﴾
قَالُوا بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍۚ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ي ضَلَالٍ كَب۪يرٍ
﴿٩﴾ وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا ف۪ٓي اَصْحَابِ السَّع۪يرِ ﴿١٠﴾ فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْۚ
فَسُحْقاً لِاَصْحَابِ السَّع۪يرِ ﴿١١﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَب۪يرٌ
﴿١٢﴾ وَاَسِرُّوا قَوْلَكُمْ اَوِ اجْهَرُوا بِه۪ۜ اِنَّهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٣﴾ اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَۜ
وَهُوَ اللَّط۪يفُ الْخَب۪يرُ ﴿١٤﴾

[5152] **Meâl-i Şerîfi**

Ne yücedir O ki mülk O'nun elinde ve O[1] *her şeye kadîrdir (1). O ki ölümü ve dirimi takdir edip yarattı, sizi imtihâna* [5153] *çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel; hem O öyle Azîz öyle Gafûr (2). O ki yedi semâ yaratmış birbiriyle mutâbık,*[2] *göremezsin o Rahmân'ın yarattığında hiçbir nizamsızlık. Haydi çevir gözü görebilir misin hiçbir çatlak, bir kusur? (3) Sonra yine çevir gözü, tekrar tekrar, sana döner o göz bîtab olarak zelîl ü hakīr (4). Celâlim hakkı için Biz o dünyâ semâyı takım takım kandillerle donattık ve onları şeytanlar için*

1 B -"O".
2 F +"hiç".

atmalar (rücûm)[1] yaptık, hem onlar için o çılgın ateş azâbını hazırladık (ki azâb-ı sa'îr) (5). Kendilerinin Rabbine küfredenler için de cehennem azâbı vardır, ona gidiş de ne fena âkıbettir (6). İçine atıldıkları vakit onun öyle bir hıçkırışını işitirlerki feveran ediyordur (7). Hemen hemen öfkeden patlayacak gibi bir hâle gelir, içine bir alay atıldıkça her defasında onlara onun bekçileri "size[2] gocundurucu bir peygamber (bir nezir) gelmedi mi?" diye sorarlar (8). "Evet, doğrusu bize gocundurucu bir peygamber (bir nezir) geldi, fakat biz ona inanmadık ve Allah hiçbir şey indirmedi, siz büyük bir dalâl içindesiniz diye tekzib ettik" derler (9). Ve "biz işitir veya akleder olsaydık bu sa'îr ashâbı içinde bulunmazdık" derler (10). İşte günahlarını itiraf ettiler, kahrolsun o hâlde ashâb-ı sa'îr (11). Çünkü o Rablerine gıyabda olarak[3] saygı besleyenler yok mu, muhakkak ki mağfiret ve büyük bir ecir onlar içindir (12). Sözünüzü ister sır tutun ister açığa vurun, çünkü O bütün sînelerin künhünü bilir (13). Bilmez mi o yaradan ki O öyle Latîf öyle Habîr (14).

{تَبَارَكَ الَّذى} ❁ Sûre-i Furkān'ın başına bak -yani ezelî sıfât-ı kemâl[4], lâyezâlî hayr u berekât[5] ile evvel ve âhir, zâhir ve bâtında her şeyden üstün olarak dâim ve bâkī ve yüksekliği öteden beri beyan olunagelen âyât ve âsârının ve eltâf u berekâtının ve ef'âl ü tasarrufâtının ihâtalara sığmaz tecelliyâtıyla zâhir ve aşikâr bulunan ne yüce Feyyâz'dır O Hak teâlâ ki {بِيَدِهِ الْمُلْكُ} mülk O'nun [5154] yedindedir. ❁ Yerde ve gökte bütün kâinatta, dünya ve âhiret tasarruf ve saltanat, îcad ve i'dam, teshir ve tedbir, infâz-ı emr, icrâ-yı ahkâm, lütf u kahr, tecrîm ü tekrîm, ta'zîb[6] ü in'âm hep O'nun elinde, O'nun kabza-i kudretindedir. Hepsi O'nun emr ü iradesi, hükm ü kudreti ile cereyan eder. Dilediğini mülkünde kullanan veya kuvvet verip mülke mazhar eden ve edecek olan da ancak

1 H, F, M ve B: "(rucum) atmalar".
2 H: "sizi".
3 F, M ve B -"olarak".
4 F, M ve B: "kemâli".
5 F, M ve B: "berekâtı".
6 M ve B: "ta'zim".

O'dur. Verdiklerine de külliyen ve asâleten müebbed surette vermez. Mülkünü kendi elinden çıkarmaz. Kendine şerîk kılmaz, çünkü şirkten münezzeh ve müte'âlîdir. Yalnız kendi taht-ı hükmünde me'mur olmak üzere niyâbeten ve muvakkaten verir; dilediği zaman da azleder, nez' eder. Çünkü hakk-ı mülk[1] bizzat kendisinin ve hakīkat-i mülk doğrudan doğru O'nun kabza-i kudretindedir. {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ} Ve O her şeye kadîrdir. ❁ Mülk elinde olduğu gibi her dilediğini dilediği gibi eksiksizce yapmaya kemâl-i kudretle kādirdir. Hiçbir yardımcıya, vezire, vekile, vâsıtaya ihtiyacı yoktur. Her ne isterse kendi kudretiyle yapar, hiçbir iradesi hikmetsiz kalmaz, "ol" deyince oluverir. Diler cebreder diler ihtiyar verir, diler küçültür diler büyültür, dilerse sıkar dilerse açar, dilerse yıkar dilerse yapar, dilerse daha başka âlemler yaratır, onlarda da dilediği gibi tasarruf eder. Ancak O'na şerîk olmaz, O öyle yüksek, öyle müte'âlî, öyle zevalden, aczden münezzehtir. قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ. تُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَىِّۘ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [Âl-i İmrân 3/26-27]. Fâtiha'da مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ [1/4], Âl-i İmrân'da شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [3/18] bak. {اَلَّذ۪ى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ} ❁ Birinci اَلَّذ۪ى'den bedel olup mülkün bazı ahkâmıyla kudretin bazı âsârını tafsil ve bunların hikmet ve maslahat kanunları üzerinde cereyânıyla büyük ve ehemmiyetli gayelere ve neticelere müteveccih bulunduğunu beyâna şürû'dur. Demek ki bir [5155] hayâtın arkasından mevtin ve onun arkasından diğer bir hayâtın mütekābilen yaratılması insanları bu ikisi arasında güzel bir sa'y ü amel mücadelesiyle[2] mülk-i ilâhîde güzel bir âmil, yüksek bir me'mur[3] olmak üzere müsabaka için bir imtihan meydanına çıkarılmaları hikmetine, bu da hayattan hayâta, güzellikten güzelliğe bir terakki nizâmı ve en güzel amellere daha güzeliyle ecr ü mükâfat vererek ileride daha güzel

---

1 H: "hakk u mülk".
2 F, M ve B: "mücahedesiyle".
3 H: "me'mûriyet".

bambaşka bir hayâta erdirilmeleri gayesine müteveccihtir. Bir taraftan mevt, bir taraftan da hayat olmasa, birbirine zıd olarak mütekābilen yekdiğerini tâkip eden bu iki sıfat birlikte yaratılmış olmayıp da hayâtı ölüm ve ölümü diğer bir hayat karşılamış, mülk-i ilâhîde mertebeden mertebeye yükselebilecek güzel bir âmil olabilmek üzere murâd-ı ilâhî olan güzel hayat için sa'y ü amelde mücahede ile müsabaka kanunu konulmamış, bu suretle insanlar mevt ü hayat arasında imtihâna çekilmemiş olsa idi mihnetler çekerek güzel çalışıp Hak teâlâ'nın rızâsına muvâfık güzel istihsâlâtta bulunarak müsabakayı kazananlara mihnetlerini unutturacak güzelliklerle[1], güzel mertebeler, saadetlerle ecr ü mükâfat ve iyi çalışmayan veyahut hiç çalışmayıp âtıl kalmak isteyen veya mesâîsini rızâ-yı ilâhî hilâfına beyhûde, abes, fâidesiz şeylere veya hayât-ı umûmiyeye muzır kötülüklere[2], küfr ü küfrâna, hıyânet ü isyâna, istihlâk ve buhrâna sarfedenlere de kötülüklerine göre mülk-i ilâhîde tenzîl-i mertebe veya muvakkaten veya müebbeden tard ve hâsılı ameline göre mahrumiyetler, zilletler, acılarla ta'zîb ve mücâzat edilmeyecek bulunsa idi mülk-i ilâhîde güzellikten güzelliğe terakki nizâmı bulunmamış veya meleklerden başka me'mur kullanılmayarak insan hilkati için bu nizamda hiçbir salâhiyet verilmemiş olup insanlarda ya hiç hayat eseri ve hayat ümidi kalmayacak vechile hep ölüm olur hepsi söner, yahut da hayat nâmına akl ü zekâdan, kesb ü ihtiyardan, kıymet-i [5156] amelden[3], hürriyetten mahrum ölümden ve kabir azâbından daha beter olarak لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى [el-A'lâ 87/13][4] mısdâkınca ne ölüm ne de bir kurtuluş ümidi olmayan, her tarafı ıztırar ile muhât, bıktırıcı zelil bir ıztırap, elîm bir sefalet hüküm sürer giderdi, bu ise بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ olan Allah tebâreke ve teâlâ'nın insan hilkatine bahşetmek istediği feyz-i inâyeti ve lütf-i kudreti ile mütenâsib olmazdı.

---

1 F, M ve B: "güzellikler".
2 F, M ve B: "hayatı umumiyyenin kötülüklerine*";
* F: "kötülüklere".
3 B: "ameliyeden".
4 "Sonra ne ölecek onda ne hayat bulacaktır."

Yukarılarda da geçtiği üzere "halk" fiili takdir etmek ve îcad eylemek mânalarına gelir. "Takdîr" ilmen bir tahdid[1] olduğundan vücuddan evvele de sonraya da, ʿademîye de vücudîye de taʿalluk eder. "Îcâd" ise fiilen yoğu var etmek, maʿdûma vücud vermek demek olduğundan vücûdu mukadder olan maʿdûmun vücûdu hâlini ifade eyler. Burada خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ mevtin de hayâtın da birlikte mahluk olduğunu anlatmasından dolayı ehl-i sünnetin çoğu mevtin sırf yokluktan ibaret ademî bir emr[2] olmayıp hayat gibi bir mevcudiyeti hâiz vücûdî bir emr, varlığı bulunan bir hâdise olduğuna kāil olmuşlardır. Yani mevt ile hayâtın tekabülü cansızlıkla canlılık,[3] yoklukla varlık, yaratılmakla yaratılmamak gibi bir ʿadem ve meleke veya bir îcâb u selb tekabülünden ibaret olmayıp hareket ve sükûn, ictimâʿ ve iftirak, kalkmakla yatmak, açıklıkla gizlilik, gelişle gidiş, acı ile tatlı gibi bir tezad tekabülü kabîlinden olması lâzım geleceğini söylemişlerdir ki bunun bekā-yı rûh veya bekā-yı madde nazariyeleriyle de bir alâkası vardır. Ölen[4] hayattan, varlıktan büsbütün alâkasını keserek[5] yok olup gitmiyor, ömrünün hâsılına göre iyi veya kötü veya karışık bir şey hâlinde diğer bir neş'ete sevkedilerek acı veya tatlı diğer bir hayatta âlî veya zelil bir mevki almak üzere ibtidâen yaratan varlığa[6] doğru başka bir âleme rıhlet[7] ediyor. Yine ehl-i sünnetten bazılarıyla Muʿtezile demişlerdir ki: Ölüm bir emr-i vücûdî değil, bir emr-i ʿademîdir. Hayat şânından olan bir şeyde [5157] hayâtın yokluğudur. Mevt ile hayat beyninde ʿadem ve meleke tekabülü vardır. Bu, âdî ve felsefî telakkīye akreb görünür. Bu surette mevtin halkı takdîri[8] demek olur. Çünkü takdir vücûdîye taʿalluk ettiği gibi ʿademîye de taʿalluk eder. Yahut ʿadem-i mutlak veya ʿadem-i aslî değil, bir şey'-i mahsûsun ʿademi mânasına ʿadem-i izâfî veya ʿadem-i

1 F, M ve B +"demek".
2 H -"emr".
3 F, M ve B +"veya".
4 B: "Ölüm".
5 F, M ve B: "alâkası kesilerek".
6 M: "yarlığa".
7 F, M ve B: "ric'at".
8 F, M ve B: "takdîr".

hâdistir. Bu gibi ‘ademîlere[1] ise kendisine değil, diğer bir şeye vücud vermek mânasına halk u îcad ta‘alluk eder. Bâhusus[2] ‘adem-i hâdis dahi vücûd-i hâdis gibi illete muhtaç olduğundan onda îcad mânasına değilse de ihdas mânasına müsbet bir halk ve tesir mülâhaza olunabilir. Ma‘dûma vücud vermek bir tesir olduğu gibi mevcûdu i‘dam etmek de bir tesir olduğundan, “halk” kelimesinin böyle ihdas ve inşâ mânasına isti‘mâli[3] de yok değildir. Ma‘amâfîh görülüyor ki bunda da mevt mutlak bir ‘adem gibi mülâhaza olunmuş değildir. O hâlde mevtin halkı yalnız bir takdirden ibaret olmadığı gibi mutlak surette bir i‘dam demek de olamaz. Nihâyet hayâtın bir hususiyetini i‘dam ile diğer bir şeye vücud vermek mânasından hâlî kalamaz. Buna bekā-yı rûh veya bekā-yı madde denilmekte münakaşa edilse bile bekā-yı illet, yani vücûd-i ma‘lûlün illetine rücû‘u veya ircâ‘ı mânasıyla bekā-yı illet umdesini bi'z-zarûre tasdik demek olduğunda tereddüd edilemez. Bu babda iki mezhebi câmi‘ olmak üzere en yakīnî olan akide de budur. Nitekim Kur'an'da bu nokta hep “rücû‘” ve “ircâ‘” ile ifade olunmuş, neş'et-i uhrâ olan hayât-ı âhire hakkında da “i‘âde”, “halk-ı cedîd”, “inşâ” tâbir buyurulmuştur. Bunlar ise hep birer vücûdî mefhum ifade ederler. Bu cihetle evvelki ehl-i sünnetin telakkīsi hem nusûsun zâhirine hem de bekā-yı illet kanununa daha muvâfıktır. Binâen‘aleyh mevti sırf ‘ademî bir emr olarak mülâhaza etmeyip kimine hayâtın bütün lezzetlerini yıkıp ateşe götüren bir elem, bir darbe-i Hak, kimine de bütün elem ü mihnetten kurtarıp likāullâha götüren bir lütf u [5158] lezzet gibi vücûdî bir mâna ile telakkī etmelidir. Şâyân-ı dikkattir ki burada “mevt”, “hayat”tan evvel zikrolunmuştur. Beyzâvî buna iki vecih zikreder: Birisi وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ [el-Bakara 2/28] âyetindeki mazmûna işaret olması, birisi de mevtin hüsn-i amele daha ziyade dâ‘î bulunması nükteleridir.[4] Ki birincisi yok iken verilen hayat nimetine şükür nokta-i nazarından

---

1 H ve F: “‘ademîler”.
2 B: “Bu husus”.
3 B: “isti‘mâl”.
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 228:

وقدم الموت لقوله: «وَكُنْتُمْ أَمْواتاً فَأَحْياكُمْ» ولأنه أدعى إلى حسن العمل.

hüsn-i amele dâ'î, ikincisi de onu selbedecek olan mevti unutmayarak mutlakan hayâta muzır fenalıklardan sakınmak itibariyle hüsn-i amele dâ'îdir. Lâkin كُنْتُمْ اَمْوَاتًا ile ifade olunan mevt, hâdisin tabiatında 'ademin vücûda tekaddümü hasebiyle, ihyâdan evvelki 'adem-i aslî olan imâtesiz hiçliğe işarettir. 'Adem-i aslî ise aslen fâilin fiiline mütevakkıf olmayıp halktan mukaddem olduğu cihetle burada خَلَقَ'nın mef'ûlü olarak gösterilen mevt o mevt değil, hayâta ârız olan mevt olduğundan gaflet edilmemek lâzım gelir. Onun için İbn Mes'ûd gibi birçokları ikinci vechi daha muvâfık görmüşler ve أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَاذِمِ اللَّذَّاتِ "lezzetleri târumâr eden ölümü anmayı çok yapın"[1] hadîs-i şerîfine mutâbık olduğundan dolayı da teyid eylemişlerdir. O hayattan evvel ölümü nazar-ı itibara alarak ölümle neticelenecek olan hayâtın kıymetini ona göre ölçmek en güzel ve en âkılâne bir hareket olacağı cihetle bu bir güzel nüktedir, ancak kâfi değildir. Zira ölümden ötesini düşünmeyenler için bu tarz-ı hareket hüsn-i amelden ziyade yeis ile sû'-i amele de sâik olabilir. Ölüm korkusuyla elden ayaktan kesilerek rahat döşeğine yatmakta isti'câl edenler bulunduğu gibi, "adam sen de, dünyaya bir daha gelecek değilim a, ölümlü dünyada ne keyif ve zevk mümkin ise bir an evvel yapayım" diyerek her türlü fenalıkları gözüne kestirenler de çok olur. Şu hâlde asıl hüsn-i amele dâ'î olan cihet yalnız ölüm düşüncesi değil, ölümden sonraki hayâta inanarak hayattan o suretle istifadeyi düşünmektir. İşte, خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ'de mevt ve hayattan murad cins olmak itibariyle mevtin takdîmi [5159] كُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ [el-Bakara 2/28] noktasından şükr ile hüsn-i amele sevk nüktesini dahi ifade edebilir ise de asıl nükte ondan mâ'adâ خَلَقَ karînesiyle ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ'de [el-Bakara 2/28] imâte ve ihyâ ile ifade olunan mevt ve hayâta tenbih olup burada "mevt"ten murad halk ve imâte ta'alluk eden dünyâ hayâtın ârızî ölümü, hayattan murad da o ölümden sonra ebedî olarak tahakkuk edecek olan hayât-ı âhire olduğunu anlatmak ve bu suretle evvelâ ölümü göz önünde bulundurmakla beraber asıl neticenin ölüm değil hayat olduğunu, fakat Sûre-i Hadîd'de

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 292; Tirmizî, Zühd, 4.

اِعْلَمُٓوا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِؕ كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًاؕ وَفِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌۙ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌؕ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ [57/20] âyetiyle tasvir olunan ve bir gurur metâ'ından, aldanış[1] zevkinden ibaret bulunan dünyâ hayat değil, sonunda ya azâb-ı şedîd veya mağfiret ve rıdvan ile tahakkuk edecek olan ve Ankebut Sûresi'nde وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِىَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ [29/64] âyetiyle de beyan buyurulduğu üzere bilenler için hakikatte mahz-ı hayattan ibaret bulunan âhiret hayâtının mağfiret ve rıdvânı ve onun şedîd azâbından sakınarak mağfiret ve rıdvânına ermek gayesi ve bu vechile mülk-i ilâhîde insanlardan matlub ne ölüm ne de onunla neticelenecek olan fani hayatta kalmak değil, hayattan hayâta terakki ile ilerideki daha yüksek hayâta geçmek için hüsn-i amelde müsabakaya gayret vazifesi bulunduğunu bildirmektir. Fâni hayatın oyuncak olan bütün lezzetlerini târumâr eden, sevgili eşleri birbirinden ayırıp hânümanlar söndüren, cemiyetleri dağıtıp şevketleri yıkarak evlâdları yetim, servetleri hâk ile yeksân eyleyen, aynı zamanda Allah için güzel çalışmış olan mihnetzedelerin iman ile dolu nüfûs-ı mutmainnelerinin âlâm ve ıztırâbına nihâyet vererek kendilerini فَادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى [el-Fecr 89/29-30][2] hitâbıyla ebediyen rıdvân-ı Hakk'a kavuşturmak için açılmış yegâne saadet kapısı bulunan ölüm ile onu tâkip edecek ileriki hayâtı بِيَدِهِ الْمُلْكُ olan Allah tebâreke ve teâlâ şu hikmet için yaratmıştır:

[5160] {لِيَبْلُوَكُمْ} Sizleri mükellefiyetle mübtelâ kılarak imtihan meydanına çıkarıp şunu bildirmek için ki {اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا} hanginiz amelce daha güzel ❁ mülk-i ilâhîde yapılmaya, Allah yanında tahsin olunup rızâsına erilmeye daha lâyık, hayatta bulunan veya gelecek olan kavimlerin hayattan hakīkī intifâ' ve istifadesine daha elverişli, zâhir ve bâtında daha doğru, daha hâlis iş gören kim olduğu hakikati hakkıyla tebeyyün etsin. Burada "amel" iman, ilim, niyet, ihlâs gibi kalbî ve bâtınî amellerle dil ve

---

1 M ve B: "aldatış".
2 "Gir kullarım içine, gir cennetime."

sâir cevârihten sudur eden güzel amellerin hepsine şâmil olduğu merfû'an rivayet edilmiş olan şu hadîs-i şerîf ile anlatılmıştır: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyetin tefsîrinde buyurmuştur ki: أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَقْلًا وَأَوْرَعُ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ تَعَالَى وَأَسْرَعُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ yani "hanginiz hak ve savâbı anlamak, iyiyi kötüyü seçmek ve muktezâsını yapmak cihetiyle akıl ve idrakçe daha güzel ve Allah teâlâ'nın haram kıldığı mehârimden, menhiyyâttan, me'âsîden, fenalıklardan, mazarratlardan sakınıp korunmak hususunda daha takvâlı ve Allah azze ve celle Hazretleri'nin tâatinde daha çabuk?"[1] İşte ilm-i ilâhîde mâlum olan bu hakikat tecribe ve imtihan sahasında sizin için de meydana çıksın. "Çıkıp da ne olacak?" denilecek olursa, şu da bilinsin ki {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ} hem O öyle Azîz, öyle Gafûr'dur ۞ ki bundan sonra beyan olunacağı üzere kötülüğe çalışanları, O'na karşı inat edip şeytanetle kullarını aldatmaya, fitne ve fesad ile halkı yoldan çıkarıp ateşlere sürüklemeye uğraşan şeytanları ve onlara aldanıp küfr ü küfran ile inkâr ve isyan yollarına sapan kâfirleri, haksızları âkıbet tezlil edip izzetiyle kahreder. Zikrolunduğu üzere en güzel amel işleyenleri i'zâz ile aziz ve iman etmekle beraber hasbe'l-beşeriyye kusur edip en güzel surette çalışamamış olanları tevbeleri hâlinde veya dilediği vechile afv u mağfiret eyler Gafûr'dur. İşte [5161] mevt ve hayâtın hilkatinden[2] ve ahsen-i amel teklîfi[3] ile müsabaka imtihânından asıl hikmet ve gaye de O Hâlık teâlâ'nın bu sıfatlarla muttasıf, her şeyden üstün mâlikü'l-mülk olduğunun bilfiil tecelliyâtı ile bilinip tanınmasıdır ki, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] âyetinin ifade ettiği marifet ve ubûdiyetin hâsılı da budur. Onu لِيَعْرِفُونِ diye marifet ile tefsir[4] edenlerin[5]

---

1 *Müsnedü'l-Hâris,* II, 809; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 251; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, VI, 2006:
عن ابن عمر رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه تلى «تبارك الذي بيده الملك» حتى بلغ «أيكم أحسن عملا» قال: أيكم أحسن عقلا وأورع عن محارم الله عز وجل وأسرعهم في طاعة الله عز وجل.

2 F ve B: "halkından"; M: "halakından".

3 F, M ve B -"teklîfi".

4 B: "diye ta'rîf".

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 566. Krş. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV, 133; Karâfî, *Nefâisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995, IX, 3961; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 194; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* II, 276:
وقال مجاهد: إلّا ليعرفون.

ve hadis yoluyla rivayeti sâbit olmamakla beraber tasavvuf kitaplarında كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ "ben bir gizli kenz idim tanınmak istedim, tanınmam için halkı halk eyledim"[1] diye hadîs-i kudsî olmak üzere şâyi' olmuş bulunan kelâmın mânası da budur.

Şimdi O'nun hayât-ı beşerle alâkadar olan mülkü tecelliyâtından ve kudret ü izzet ve mağfireti âsârından bir safha beyan ve tefhim olunmak üzere buyuruluyor ki:

{اَلَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ۞ Bu اَلَّذٖى de baştaki اَلَّذٖى'den bedel, yahut الْعَزٖيزُ الْغَفُورُ'dan sıfattır. "Seb'a semâvât" hakkında Sûre-i Talâk'ın âhirinde geçen اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ [65/12] âyetine bak. Burada da "seb'a semâvât" nekre olarak îrad buyurulmuştur ki bir سَبْعَ سَمٰوَاتٍ demek gibidir. Bu tenkirde iki vecih mülâhaza olunabilir. Birisi, بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [el-En'âm 6/102] mazmûnu üzere semâvâtın bedî'iyetine işaret olarak tefhıym için olmasıdır. İkincisi mefhûm-i adedle yediye hasr maksud olmayarak teksir ve intişar ifade etmesidir ki birçok semâların bir yedisi demek olur.[2] Bu takdirde bu yedi semâ, Sûre-i Talâk'ta da söylediğimiz vechile birçok semâlar içinde her biri bir âlem olmakla beraber birbirine daha husûsî bir âhenk ile uygun olarak Şems etrafında bir manzûme hâlinde yaratılmış olup bizim[3] de içinde dâhil bulunduğumuz ve[4] husûsî bir mecmû'a, bir hey'et-i mahsûsa teşkil etmiş bulunan Hey'et-i Şemsiye'deki seyyârelerin mahrek ve medarlarıyla câzibe ve dâfi'aları hudûdunda yüzerek devretmekte bulundukları felekleri hudûduyla üzerlerinde irtisam ve ta'ayyün eden semâ aksâmının Arzımız bakımından yedisini [5162] göstermiş demek olur ki âlemler içinde bizim hayâtımıza en ziyade alâkası bulunmak itibariyle dikkat nazarımızı çekmeye en şâyan olan kısım olması, vech-i tahsîs olabilir.

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* I, 269; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* II, 276. Krş. Hâris el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân ve me'ânîhi,* thk. Hüseyin Kuvvetli, Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398, s. 245; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 194; Karâfî, *Nefâisü'l-usûl,* IX, 3961.

2 F, M ve B -"birçok semâların bir yedisi demek olur".

3 M ve B: "biz".

4 F, M ve B -"ve".

Lâkin bazı âyetlerde bu kadarla iktifâ câiz olsa bile burada kelâmın siyak ve sibâkı ihâta mânası üzerinde deveran eylediğinden medlûlünde kat'iyyet ifade eder bir lafz-ı hâs olan yedi adedinin mefhum hasrı muteber olarak, üzerimizde semâ ıtlak olunabilen yüksek âlemlerin hepsini müstev'ib olmasını iktizâ ettiği cihetle o kadarcıkla iktifâ pek kāsır[1] olacağına mebnî her hâlde evvelki vecih ta'ayyün etmek lâzım gelir.

O hâlde yedi semâ tasnîfini[2] nasıl anlamalı? Bir kere bunun arzımız bakımından bize mâlum olabilen bütün hey'et-i âlemin bir ifadesi olduğunda bu âyetin مَا تَرٰى... هَلْ تَرٰى hitabları sarih demektir. Bu bakımdan da iki mülâhaza mümkindir. Birincisi: Umum için en zâhir göründüğü vechile kendimizde cisim tasavvurunu edindikten sonra rûh ve idrâkin kıymetini takdir etmek üzere cismânî nokta-i nazarla âfâktan yürümektir ki bu haysiyetle yedi semânın altısı Kamer'le beraber arzımızdan Neptün seyyâresinin aksâsına kadar Hey'et-i Şemsiye dâhilinde, yedincisi de Hey'et-i Şemsiye hudûdundan nazarlarımıza erebilen mecerreler mâverâsına kadar olan muhîttir ki, arzımızın cevvinden itibaren bunların mecmû'una birden de "semâ" ıtlak olunur. Şems merkez ve rasad noktası arzımız olmak üzere bakıldığı zaman, birinci semâ Arz'ın semâsıdır ki Küre-i Arz'ın Küre-i Nesîm ve Küre-i Kamer'le beraber Şems etrafında devriyle çizdiği mahrek ile[3] mülâhaza olunur bir muhîttir. Üst muhîti dışardan Mirrîh'in câzibesi hudûduna kadar, içi de merkezde Şems etrafında Utârid ve Zühre sahalarını muhtevîdir. Bunlar arzımızdan değil, arzımızın Kamer gibi peyki de değil iseler de Arz'ın birinci semâsı hâricinde de değil, onun içinde ve Arz'ın altında [5163] birer arz gibidirler. Rasad noktamız[4] Arz olmayıp da Şems olsaydı, yani biz Şems cirminde bulunsa idik, Arz semâsı dördüncü semâ sayılmak iktizâ edecekti. Nitekim[5] Arz'ı sâbit merkez ve Şems'i seyyâre sayan hey'etçiler Kamer'i birinci, Zühre'yi ikinci, Utârid'i

1 M ve B: "asır".
2 B: "tefsîrini".
3 B -"beraber Şems etrafında devriyle çizdiği mahrek ile".
4 F, M ve B: "noktası".
5 F, M ve B -"Nitekim".

üçüncü, Şems'i dördüncü semâda sayarlar ve yedinci semâyı Zuhal'le tüketirlerdi, lâkin biz Şems'i merkez sayıp seyyârâttan olan arzımızdan rasad ettiğimiz cihetle bunun en yakınında peyki olan Felek-i Kamer'i dahi dâhiline almış bulunan Felek-i Arz'ı birinci semâ saymak lâzım geldiğini ve Zühre ile Utârid'in birer felekte yüzmekle beraber merkez olan Şems cihetinde bulunarak mahrek-i Arz'ın içinde ve binâen'aleyh Arz'ın tahtında kaldıklarını hesâba aldığımızdan bunları birinci semânın fevkinde değil, içinde saymak mecburiyetinde bulunduğumuzu anlamış oluyoruz. Şu hâlde "Semâ-i Dünyâ" denilen de bunları dâhiline almış Felek-i Arz sahası demek olan bu birinci semâ ile tefsir olunabilir. İkinci semâya gelince:[1] Eski hey'etçilerin beşinci semâ saydıkları Felek-i Mirrîh sahasıdır ki, bu daha geniştir. Üçüncü semâ daha geniş olan Felek-i Müşteri sahası[2], dördüncü semâ onun fevkindeki Felek-i Zuhal sahasıdır ki eski Batlamyus hey'etçileri bunu yedinci saymışlardı ve her seyyâreyi felekiyle hareket ediyor zannettiklerinden dolayı seyyârelerin hareketlerini bunlara atfederek bu yedi semânın yedisini de müteharrik addeylemişlerdi. Sûre-i Enbiyâ'da ve Yâsin'de geçtiği üzere كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [21/33; 36/40] mantûkundan gāfil bulunuyorlar, o ecrâmın felekleriyle direkli değil, her biri direksiz olarak muvâzene kanunu dairesinde kendi feleğinde yüzdüklerini hesâba almıyorlardı. Biz o felekleri birer mahrek değil, birer muhaddid olarak mütalaa ettiğimiz gibi, muvâzene kanunuyla arzımızın dahi bir seyyâre olduğunu anlayarak Semâ-i Dünyâ'yı biraz daha geniş gördüğümüzden dolayı onların yedi seyyâresinden üçüncü semâlarıyla beraber arzımızın birinci semâsı dâhiline alıp onların yedi [5164] semâsından bu suretle üçünü tarhetmiş ve ona mukabil daha yüksekte Uranüs ve Neptün nâmıyla iki seyyâre daha rasad eylemiş bulunduğumuz cihetle, onlarca yedinci semâda bulunan Zuhal bizce dördüncü semânın kapısı olmuş bulunuyor. Çünkü her seyyâre câzibe ve dâfi'asıyla kendi semâsının bir kapısı mesabesinde demektir. O hâlde ondan ötede beşinci semâ, ahîren muttali' olduğumuz Uranüs seyyâresi

---

1 B -"birinci semâ ile tefsir olunabilir. İkinci semâya gelince".
2 H: "sahasıdır".

sahası, altıncı semâ da Neptün seyyâresi sahasıdır. Ve nazarımızda bu sahanın müntehâsı Manzûme-i Şemsiye'nin de müntehâsıdır. Bundan ötede ziyâlarını az çok görebilmekle beraber seyyâreler gibi deverânî hareketlerini göremediğimizden dolayı "sevâbit" nâmı verilen birçok yıldızlar âlemi bulunuyor ki bunların aralarındaki mesafelerle beraber hey'et-i mecmû'asının işgal etmiş bulundukları saha da bizim yedinci semâmızı teşkil etmektedir. Burada Manzûme-i Şemsiye âleminin tek bir seyyâre gibi kalacağı nice bin âlemler bulunduğu hey'et-i mecmû'asından samanyolları gibi gözlerimize[1] çarpıp durmakla beraber biz onların hususiyetlerini ve hareketlerini seyyâreler âlemi gibi ne seçebiliyoruz ne de onların daha ilerisine geçebiliyoruz. Bütün nazarlarımız mecmû'u üzerinde dayanıp kalıyor. İşte cismânî nokta-i nazardan yedi semâ hakkında anlayabildiğimiz budur.

Görülüyor ki pek eskiden beri meşhur ve mâlum olan seb'a-i seyyâre âleminde peyk kabîlinden olan küçük seyyârelerden başka Uranüs ve Neptün denilen[2] iki büyük seyyâre daha keşfedilmiş olmakla bazılarının zannettiği vechile Arz'dan mâ'adâ olan seyyârelerin adedi dokuza çıkarılmış olmayıp, Şems ile Kamer biri merkez biri de Arz'ın peyki olarak tarholunmuş bulunduğu gibi Kur'ân'ın yedi semâ hakkındaki nusûsuna karşı da âlem-i fen ve tecribede mugāyir bir şey isbat olunmamış, bilakis onun beyânâtını daha iyi bir vuzuh ile anlamaya yardım edecek hakikatler keşfolunmuştur ve olunacaktır. Bundan şu neticeler de çıkar: Yükseklik [5165] ve alçaklık izâfî olduğu cihetle arzımızdaki gözümüzü ve rü'yet şartlarımızı değiştirmeyerek rasad noktası hangi cirm farzedilirse semâ adedi ve vaziyeti de onunla mütenâsib olur. Merkeze doğru aşağı inildikçe semâlar çoğalır, semâya doğru yükseklere çıkıldıkça semâlar azalır. Ve hepsinde arz adedi de semâ adediyle mütenâsib bulunur وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ [et-Talâk 65/12] düstûru şaşmaz. Rasad noktamız Zühre olsa idi de yine gördüklerimizi

1 H: "gözlerimizle".
2 B -"küçük seyyârelerden başka Uranüs ve Neptün denilen".

görebilseydik o bakımdan sekiz semâ sekiz arz hesab etmiş olacaktık, bu suretle Utârid'den baksa idik bu aded dokuz olacaktı, Şems'ten baksa idik tam on adedine çıkacaktı.[1] Fakat onlardan bakarak bunları görebilmek için gözlerimizin daha fazla incelikleri seçebilecek derecede kuvvetli olması iktizâ edecekti, yoksa yine arzımızdaki tarzda yedi ile dayanıp kalacaktık. O hâlde hakikaten onlarda bulunarak[2] kendimizin ve rü'yet şerâitimizin ne olacağını kestiremezsek de Arz'da bulunduğumuz hâlde gördüklerimizi esas ittihaz ederek mülâhazamızı yürüttüğümüz surette arzımızdan itibaren yedi sayabildiğimiz semâları, Şems'ten itibaren saydığımızda ona çıkarırız. Ve bu suretle onuncu semâda bütün Manzûme-i Şemsiye'nin birleşmiş olduğunu mütalaa ederek Şems'i bir merkez ve Arz'dan altıncı olan ve onuncu semâyı bir muhît olarak mülâhaza ettiğimizde biri Manzûme-i Şemsiye'ye[3] biri de sevâbite ait olmak üzere iki arz ve iki semâ saymamız lâzım geleceği gibi, arzımızı bir nokta ve bütün ecrâm âlemlerini bir muhît, yahut bütün madde ve ecrâm âlemleri bir nokta ve zihnimizden bütün fezâyı bir muhît olarak mülâhaza ettiğimiz surette de ancak bir arz ile bir semâ hesab etmiş oluruz ki, ale'l-ıtlâk arz ve semâ denildiği zaman bir taht ve fevk tekabülünden ibaret olan bir ikilik ifade edilir. Sonra daha ilerisine geçemediğimiz bir[4] merkezle muhît arasında bir şâkul vaziyetinde bulunduğumuzdan dolayı muhîtte altı ciheti tâyin eden altı nokta olup bunlardan yedincisi olan [5166] merkez noktasında amûden tekātu' ederek geçen üç müstevînin birbirine hâsıl-ı darbı olmak üzere tûl, arz, umk dediğimiz üç bu'du hâvî bir kemmiyet ve mikdar mefhûmuyla cismiyet mâhiyetinde birleştirdiğimiz zaman da bütün Arz ve semâyı hey'et-i mecmû'asıyla cismânî bir âlem olarak düşünmüş olur ve böyle en son bir[5] muhîtte alt üst izâfetleriyle tekabül etmiş altı noktanın

---

1 B -"Şems'ten baksa idik tam on adedine çıkacaktı".
2 B: "bulunmak".
3 M ve B: "şemsiyye".
4 F, M ve B: "bu".
5 F, M ve B -"bir".

yedinci bir merkez noktasında bir ictimâ'[1] nizâmı ve binâen'aleyh yine yedi adedinin bir tasnîf-i mahsûsu olmak üzere hâsıl olmuş tek ve mutlak[2] bir cisim suretiyle kendimize döneriz ki bu da bir merkez hâlinde bir noktadan ibaret bulunan nefsimizle karşımızdan ihâta etmiş bulunan bir âfâk muhîtinin, yani "ene" ile "lâ-ene"nin bir tekabül ve izâfeti hâlinde tecellî eder. Demek ki bir cisim tasavvuru için yedi adediyle izâfet ve tevhid kanununun bizim için ihmâli kābil olmayan pek büyük bir hüküm ve ehemmiyeti vardır. Bütün âlem içinde kendimi bir noktadan ibaret olarak bulduğum ben, bana mukabil muhîtimde mevki almış altı noktayı bir izâfet ve tevhid nizâmı ile kendimde birleştirmeden lâekal yedi adedinin tasnîfiyle kendimde bir vahdet bulmadan ne en küçük ne de en büyük bir[3] cisim tasavvur edemem. Bu sebeple âlemi yalnız cismânî nokta-i nazarla cism-i kül hâlinde bir tasavvur ile ihâtaya çalıştığım sırada behemehâl kendimde bu yedi noktanın intibâkını duymak mecburiyetinde bulunurum. Bunu duyduğum anda da benimle ben olmayan muhîtim arasında mütekābil bir izâfet nizâmı içinde bir noktadan ibaret kaldığını duyduğum kendime gözüm açılmış, fakat daha ileri gitmekten bîtâb u tevân kalmış bir hâlde dönerim. فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ Lâkin gözüm açılmış ve daha ilerisine gidemediğim muhîtimin suretini yakalayıp getirmiş olan rûh ve şuurumun kıymetini tanımış olduğum cihetle, ben kendimde o cismânî muhîte[4] mahkum ve mahbus kalmak istemeyerek Arz'ın üzerine çıktığım gibi onun da üstüne çıkmak [5167] için yine çabalarım. Bu kere de döner mücerred şuur delâletiyle bir de sırf rûhânî yoldan giderek bir müşahede ve tasnif daha yapmak için harekete[5] gelirim. Yine kendimden başlayarak şuurumda bana karşı ahz-ı mevki etmiş bulunan âlemlere doğru bir daha ircâ'-ı nazar ederim. Bu kere rûhânî nokta-i nazarla olan bu ikinci mülâhazaya gelelim: Bu haysiyetle kendimize bakınca şuur

1 F, M ve B: "ictimaı".
2 F, M ve B -"ve mutlak".
3 B -"bir".
4 B -"surete".
5 H: "sonuna".

âlemimizin bir semâsı demek olan gönlümüzde, nefs-i nâtıkamızda bir arz gibi ene vicdânının merkezi bulunan kalbimizde iman ve irade şuuru uyandırmak üzere muhît ile alâkadar yedi pencere buluruz ki bunlardan bize mütemadiyen rûh sereyan eder. Beşi yalnız cismânî muhît hâdiselerine nâzır olan havvâs-ı hams, altıncısı onların vâridâtıyla daha ilerisine nâzır olan[1] akl u mantık, yedincisi herkeste sarih ve kavî olmamakla beraber hepsinden geniş olan ilham ve vahiy kuvveleridir. İşte biz "meşâʿir" denilen bu yedi pencereden kalbimize inip çıkan rûh ve basîret nûrunun kuvvet ve zaafına göre hakikatten haberdar olur ve ona göre iman ve irade cehdiyle âkıbetimiz olan gayeye doğru yürürüz. Nefes alırken ciğerlerimize kābiliyetlerine göre hava girip çıktığı gibi hiss ü idrakte de meşâʿirimize rûh inip çıkarken o cereyanları yerli yerine hakkıyla îsal ve tevzîʿe hizmet eden ve "melâike" denilen birçok gizli ve hayırlı maddî ve mânevî kuvvetler bulunduğu ve mâniʿaları bertaraf ederek idrâkimizi, imanımızı, irademizi takviye için çalıştığı gibi, bilakis o rûh cereyanlarının bize nüzûlü sırasında yol kesen eşkiya gibi pusu kuran, vâridâtımızı soymaya ve hiç olmazsa yanlış[2] vehm ü hayâl ilkāsıyla müzâhame edip bizi aldatarak neʿûzübillah idrâkimizi, imanımızı, irademizi gizliden gizliye şeytanetle[3] idlâl ve ifsad etmeye çalışan maddî ve mânevî birtakım şer ve alçak kuvvetler de vardır ki bunlara da cin ve şeytan denilir. Dostu düşman veya düşmanı dost zannettiren bir vehim, biri iki, eğriyi doğru veya bilakis gösteren bir [5168] hayâl, iyiyi kötü, kötüyü iyi zannettiren bir fikir, boş yere gönlümüzü imrendiren veya bulandıran bir rüya veya söz intibâʿı hep gizli veya açık bir şeytan parmağıdır ki bunlar bizimle semâ arasında icrâ-yı şekāvet ederler. Bunlar olmasaydı biz hiçbir his ve irademizde hata etmez, her hususta hakka intibak ederdik. Bizim bunlardan korunabilmemiz için de birincisi nefsimizin fıtrî bir kābiliyeti, ikincisi inmekte bulunan rûh

---

1 H -"havvâs-ı hams, altıncısı onların vâridâtıyla daha ilerisine nâzır olan".
2 F, M ve B -"yanlış".
3 F, M ve B -"şeytanetle".

cereyânının tam ve kābiliyetimizle mütenâsib olarak şiddet ve kuvveti,[1] üçüncüsü de iradenin hudûdunda bu vâridâtın ta menba'-ı vahye kadar yekdiğerine mutabakatlarının derecesi gözetilmek lâzımdır. İşte bize böyle bir merkez noktası gibi tecellî ederek "ben" dedirten nefsimizle muhîtimize tabaka tabaka intibâkımızı ifade etmek suretiyle bizi hakikatten haberdar edip duran rûh cereyânına medhal ve mahrec hâlinde açılmış bulunan yedi şuur noktasına içinden ve dışından vârid olabilen yedi nevi hâdisât ve idrâkât âlemleri de benlik zemînimizi sarmış bulunan yedi semâdırlar. Yani lâmise muhîti, zâika muhîti, şâmme muhîti, sâmi'a muhîti, bâsıra muhîti, akl u mantık muhîti, ilham ve vahiy muhîti demek olan bu yedi âlem aralarında tabaka tabaka mütenevvi' ve aynı zamanda mütetâbık[2] birer tecellî tarzıyla vicdânımıza intibakları nisbetinde bizim hem âfâkımızla hem de kendimizle intibâkımızı temin eden bir vahdet nizâmı arzederler ki hiss ü şuhûdumuzdan gāib olan vücûd-i Hak da böyle bütün zâhir ile bâtının intibâkı noktasından doğan iman ve irfan nûruyla sezilir, tanınır ve gönlümüzde o nisbette hâsıl olan heyecân-ı mahabbetle samîm-i kalbimizden irade rûhu coşarak müstevâ-yı rahmette mağfiret ve rıdvâna [5169] yükselmek üzere vazife ve amel şuurumuzu faaliyete getirir. Hâsılı Şems'i merkez tutarak arzımızdan cismânî nokta-i nazarla âfâka baktığımızda nazarımız rasaddan rasada Kamer'den yukarı seyyârelerin mahrek ve medarlarını mütalaa ede ede birer muhîtte yükselerek bütün Manzûme-i Şemsiye hudûdu nihâyetinde altıncı semâda nisbî bir müntehâ bularak husûsî rasadât ve hesablarımızın fazla nüfuz edemediği lâ-yuhsâ sevâbit âlemine dayanır, onu da icmâlî bir nazarla kavrayarak hepsini وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ [ez-Zâriyât 51/7] olan yedinci semâda mülâhaza ederek orada da bütün cismiyet intibâ'ını kaplayan ve mâverâsına nüfuz

---

1 Çünkü bi't-temsîl zayıf* bir elektrik cereyânı ve hafif bir ziyâ hüzmesiyle gelen bir intibâ' kâfi derecede tenvir etmeyip aldatabileceği gibi, bir gözün tahammülünden fazla bir şiddetle gelen bir ziyâ cereyânı da şaşırtır, matlub olan hakikati hakkıyla göstermedikten başka büsbütün setr veya bakanı mahvedecek bir kahr u felâket olabilir [Müellifin notu].

* M: "hafif".

2 H: "mutâbık".

kābil olmayan son bir[1] müntehâya dayanır. Bu suretle bu yedi semâda birisi arzımızdan altıncı semâda manzûmemize nihâyet veren nisbî bir sidre-i müntehâ, birisi de yedinci semâda âlem-i cismânîye nihâyet veren umûmî bir sidre-i müntehâ bulunduğu gibi, oradan cismâniyet mâverâsına çıkabilmek için tekrar kendimize dönüp rûhânî nokta-i nazarla baktığımız zaman da birisi yine altıncı semâ olan ma'kūlât muhîti müntehâsı, birisi de daha geniş olan yedinci semâda ilham ve vahiy muhîti müntehâsı olmak üzere iki sidre-i müntehâ var demektir. Fi'l-vâki *Sahîh-i Müslim*'de rivayet olunduğu üzere mi'râc hadislerinin birinde Sidre-i Müntehâ altıncı semâda, diğerlerinde de yedinci semâda gösterilmiş bulunmasına nazaran sahih olan bu iki hadîsin cem'inden yedi semâda iki sidre-i müntehâ bulunduğu anlaşılır. Resûlullah'ın mi'râcı hem cismânî hem rûhânî olmak haysiyetiyle de yedi semâ hakkında bu iki haysiyeti câmi' bir görüş tâkip etmek lâzım gelir. Sırf cismânî nokta-i nazardan görebildiğimiz yedi semâ ile rûhânî nokta-i nazardan mülâhaza edebildiğimiz yedi semâyı mukayese ve tatbik ettiğimiz surette ise ikincisinin evvelkisinden daha vâsi' olarak cismâniyet mâverâsında ma'kūlât-ı mücerrede ve ilham ve vahiy hudûduna kadar müntehî bulunduğunu teslim etmek iktizâ eder. Çünkü cismâniyet semâlarının en vâsi' hudûdu nihâyet havâss-ı [5170] hamsimizin en genişi bulunan hiss-i rü'yetin müntehî bulunduğu hadden ma'kūlât sahasına dayanmakta olduğundan hissen ilerisine geçemeyip mâverâsını kapalı bulduğumuz ve ancak bu sahadaki ihsâsâtımızın terkib ve intibâkından akl u mantık idrâkâtıyla mülâhaza edebildiğimiz ve üzerimizde hey'et-i mecmû'asına "gök" tesmiye ettiğimiz muhîtten ibaret kaldığı cihetle gerek bu sahadaki rasad ve tecribelerimizden fikir ve kıyas tarîkiyle geçtiğimiz ma'kūlât muhîti ve gerek vahiy menba'ından aldığımız iman ve irfan nûrlarıyla daha geniş olarak mülâhaza ettiğimiz mutlak rûh muhîti cismânî semâları geçip وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] mısdâkınca arzıyla beraber onları içinden ve[2] dışından

1 H -"bir".
2 H -"ve".

ihâta etmiş bulunan Kürsî ve Arş muhîtine kadar yükselen bir sidre-i müntehâ ifade etmektedir. Şu hâlde فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ emri bâsıramızın hiss-i rü'yette dayanıp döndüğü ve gözlerimize aksedebilen cismânî ziyâların aklımıza terk-i mevki' ederek zulmete daldığı cismânî âleme ait nazar[1], sonra ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ emri de ihsâsâtımızdan mâ'adâ akl u basîretimizin dahi tecribe ve tasavvur u tefekkür ile ihâta edemeyerek dayanıp kaldığı ve daha ilerisine gidemeyerek acz içinde tekrar kendimize mün'akis olduğu rûhânî âleme ait nazar hadlerini basar ve basîrete tanıtmaktadır. Bu iki vecih ile her iki âlemde de kendimizden ve arzımızdan yürüyen nazarlarımız yedi semâ muhîtleri içinde mahsur olarak nisbiyetten mutlakıyete doğru birer müntehâya dayanır kalır. Biz bunların her birinde muhtelif merâtib-i vücûdun derece derece yekdiğerine mutabakatları nizâmı içinde bizimle intibakları noktasında bulunarak kendimizle âfâkımız arasında duyduğumuz vahdet şuurundan Zât-ı Hakk'ın birliğini ve mülk-i Hakk'ın vüs'at ve azametini ve bunun içinde kendi haddimizi[2] ve hedef-i hareketimizi sezer, tanırız. Yalnız cismânî nokta-i nazarla bakanlar muhît-i kül olan Zât-ı Hakk'ın birliğindeki ulüvv ü azameti ile [5171] اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] tecellîsini yalnız cismânî bir kıyas ile mülâhaza ederek teşbihten kurtulamayıp tecsim vâdisinde saplanır kalırlar. Ve Allah'ın Arş üzerinde istivâsını bir cism-i kül hâlinde mülâhaza olunan mahluk âlemin üzerinde hiçbir cisme benzemez diğer bir cisim gibi farzederler. Bununla beraber her şeyi zâhir ve bâtınından ihâta-i ilmiye ile muhît olduğunu da tasdik eylerler. Bu ise vücûd-i ilmîyi itiraf ile beraber ilm-i Hakk'ın Zât-ı Hak'tan daha vâsi' ve daha büyük olduğunu farzetmek demek olur. Hâlbuki bütün sıfât-ı kemâli câmi' olan Zât-ı Hak elbette sıfâtının her birinden daha yüksektir. Ve bu yükseklik mekânî ve cismânî değil, zâtî ve hakīkīdir. Vücûd-i ilmîyi sezip de yalnız rûhânî nokta-i nazarla bakanlar da muhît-ı kül olan Zât-ı Hakk'ı bütün rûhâniyyâtın fevkinde bir rûh-ı kül gibi mülâhaza ederler

1 H: "fıtrî".
2 B: "kendimizi".

ve kendilerini muhît olan cismânî âlem mecmû'uyla rûhânî âlem mecmû'unun dahi intibâkına kefil ve hâkim muhît-ı kül, رَف۪يعُ الدَّرَجَاتِ ذُوالْعَرْشِۚ يُلْقِى الرُّوحَ مِنْ اَمْرِه۪ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ [el-Mü'min 40/15] buyuran Zât-ı Hakk'ın her ikisinden daha yüksek ve daha büyük وَهُوَ الْعَلِىُّ الْكَب۪يرُ [Sebe' 34/23] olması lâzım geleceğini düşünmezler. Ve mücerred fikrî bir seyr ile Hakk'a vâsıl oluverdiklerini zannederler. Hatta kendilerini Hak'ta ifnâ ederek müte'âlî bir vahdete yükselecek yerde Hakk'ı kendilerinde ifnâ etmek suretiyle sâfil bir vahdete düşerler. Hâlbuki zihin ile vâki', enfüs ile âfak, rûhânî âlem ile cismânî âlem bir noktada intibak etmeyince Hak sezilmez, rûh ve cisim ayn-ı Hak değil, mülk-i ilâhîde vücûd-i Hakk'a dâl birer âyettirler. Bi-yedihi'l-mülk olan Zât-ı Hak ise her şey üzerine kadîr, her şey üzerine şâhiddir. وَاِلَيْهِ يُرْجَعُ الْاَمْرُ كُلُّهُ'dür [Hûd 11/123]. Allah teâlâ'nın mertebe-i Zâtında, makām-ı ehadiyetinde ulüvv ü azametine bir lemha-i marifet edinebilmek için âlem-i cismânî ile âlem-i rûhânînin birbirine muntabık olarak vahdet-i Hak'ta fâni oldukları bir sidre-i müntehâda gaşyolmak lâzımdır[1]. Rûh ve cisim âlemleri bizim mevcûdiyetimize nazaran [5172] kurb-i Hakk'a uçmak için açılmış iki kanat gibidirler ki müstevâ-yı Rahmân bu iki kanadın yumulduğu sidre-i müntehânın fevkinden tecellî ederek bütün Arş-ı vücûdu ihâta ve istîlâ eyler. Nitekim تَبَارَكَ الَّذ۪ى بِيَدِهِ الْمُلْكُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ âyetinin kalb-i Muhammedîye nâzil olduğu bu müntehâ sidresini iş'âr için yedi semâ hilkatini ve onların mutabakat nizâmını ihtar akıbinde cismânî âlemlerin müntehâsına celb-i dikkat ile فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ buyurulduktan sonra, seyr-i rûhânî ile teemmüle meydan vermek üzere terâhî ifade eden ثُمَّ ile ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ âyetiyle tekrar ircâ'-ı nazar emrolunmuş ve bunda iki nokta-i nazarın cem'ine işaret olunarak da bilhassa كَرَّتَيْنِ kaydı ile takyid edilmiş ve ancak ondan sonra[2] emre cevap olmak üzere müntehâda tecelliyât-ı ilâhiyenin azameti karşısında kendinden geçip fenâ fillah ile istiğrak hâlinde bîtâb olarak uyandıktan sonra neticede bekā billah şuuru ile kemâl-i ubûdiyet için

1 F, M ve B: "lâzım gelir".
2 B -"bilhassa كَرَّتَيْنِ kaydı ile takyid edilmiş ve ancak ondan sonra".

mebde'-i nazar olan nefse dönüleceği anlatılarak يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسٖيرٌ buyurulmuştur. وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابٖيحَ... إلخ [el-Mülk 67/5], هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖۜ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ [el-Mülk 67/15], اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٓافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَۜ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا الرَّحْمٰنُۜ اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصٖيرٌ [el-Mülk 67/19], اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰٓى اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ [el-Mülk 67/22], قُلْ هُوَ الَّذٖى ذَرَاَكُمْ... [el-Mülk 67/24], قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا [el-Mülk 67/29], قُلْ اَرَاَيْتُمْ... إلخ [el-Mülk 67/30] beyânâtı da mülk-i ilâhîde mertebeden mertebeye hep öyle zü'l-cenâheyn olarak mevtten hayâta, atâletten sa'ye, cehaletten marifete,[1] azabdan rahmete, sefaletten saadete, fenâdan bekāya neşr ü haşr için bekā billah ile müstevâ-yı Rahmân'a vuslat ve istinad gayesine ermek üzere seyr ü sülûkte yalnız nazariyyât ile iktifâ etmeyip hakīkī olarak bi'l-amel dahi uçmak için en vâzıh fark ve cem' âyetlerine ehl-i basar ve basîreti irşad ve şeyâtîn ve küffârı âteşîn mermilerle sefalet ve hüsran vâdisine tard ve ib'âd yolunda hakikati tafsildir[2]. نٓ وَالْقَلَمِ'de وَاِنَّ لَكَ لَاَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظٖيمٍ[3] [68/3-4] vasfıyla ahlâkının azameti ve ecrinin sermediyeti beyan buyurulan hakīkat-i Muhammediyenin isrâsı ve Sûre-i Necm'de فَاسْتَوٰى وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِهٖ مَٓا اَوْحٰى [53/6-10] sonra da [5173] وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰى اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [53/13-18] âyetleriyle beyan buyurulan mi'râcı da cismânî ve rûhânî iki haysiyetin mertebe-i cem'inde cereyan etmiş ve Sûre-i Me'âric'de[4] مِنَ اللّٰهِ ذِى الْمَعَارِجِۜ تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ فٖى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسٖينَ اَلْفَ سَنَةٍ فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمٖيلًا [70/3-5] âyetinde de ulûhiyet me'âricine urûc için yalnız ecsâm âlemi şöyle dursun, onu bir lahzada kat' eden melâike ve rûhun bile

1 F, M ve B -"cehaletten marifete".
2 H: "o hakīkī bir tafsildir".
3 H, F, M ve B: "وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظٖيمٍ وَاِنَّ لَكَ لَاَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ".
4 H, F, M ve B: "Mı'racda".

seyr-i rûhânî[1] ile elli bin senelik bir zaman kat'ına muhtaç olacak vechile mâdûn bir mertebede bulundukları ihbar ve binâen'aleyh o sidre-i müntehâda biraz sabr-ı cemîl lüzûmu da emr ü ihtar olunarak mekân u zamandan münezzeh olan Zât-ı Hakk'ın bütün cismâniyet ve rûhâniyet âlemlerinin mertebe-i cem'inden de çok yüksek ve üstün olduğuna ve ma'amâfîh biraz sabr-ı cemîl ile mi'râc-ı Muhammedînin o harîme vusûlüne de işaret buyurulmuş, mi'râc hadislerinde de seb'a semâvât hem cismânî hem rûhânî haysiyetlerle ifade olunarak Cibrîl ile beraber yedinci semâ nihâyetinde Cennetü'l-Me'vâ'nın bulunduğu Sidre-i Münteha'ya ve oradan yalnız olarak Arş-ı Hakk'a varılmış olduğu anlatılmıştır. Bu hadislerde üzerinde yaratıldığımız arzımızın semâsı birinci olduğuna işaret olarak birinci semâ makām-ı Âdem, ikinci semâ makām-ı Yahyâ, üçüncü semâ makām-ı Yûsuf, dördüncü semâ makām-ı Îsâ, beşinci semâ makām-ı Hârûn, altıncı semâ makām-ı Mûsâ, yedinci semâ makām-ı İbrâhim olduğu ve buraya kadar urûcda ma'iyyet-i Cibrîl ile gidilip sonra da daha ileri geçildiği haber verilmiş olmakla her iki haysiyete tenbih olunmakla beraber evvelemirde isrâya âlem-i cismânîden bed' edildiği ifham olunmuştur. O hâlde seyr-i rûhânî seyr-i cismânîden[2] geniş ve makām-ı vahiy âlem-i ukūlü de muhtevî olarak Kürsî ve Arş'a müntehî olmak hasebiyle biz de yedi semâyı ilk nazarda âlem-i cismânîye ikinci nazarda âlem-i rûhânîye sonra onların nizâm-ı intibâkı ile mertebe-i cem'inden Arş-ı Hakk'a [5174] urûc ve orada fenâ ve bekā zevkini tadarak mensup olduğumuz mülk-i Hak'ta hayâtımızın mebde' ve me'âdıyla hadd ü gayemizi tanıtan bir intibah, bir iman ve vazife şuuruyla yine mertebe mertebe kendimize avdet ederek fiilen ve hakikaten o gayeye yürümek için idrâki lâbüd olan me'âric[3] ve menâzil-i vücûdun his ve akl ü iman nokta-i nazarlarına göre umûmî haysiyetten ale'l-icmâl bir telhis ve tasnîfi olarak mülâhaza etmek üzere evvelemirde hiss-i basarla rasad bakımından, cismânî haysiyetle mütalaadan başlayan

---

1 H: "sade seyr u rûhânî".
2 B -"bed' edildiği ifham olunmuştur. O hâlde seyr-i rûhânî seyr-i cismânîden".
3 B: "mi'râc".

bir seyir tâkip etmeyi muvâfık buluyoruz ki bunda yedi semâ mâverâsı Kürsî ve Arş olmak üzere ihsas mâverâsı olan akıl ve vahiy muhîtine bırakılmış ve bu suretle rûhânî ve hakīkī semâların dâire-i rü'yetimizi tahdid eden yedi semâdan daha çok ve daha yüksek olduğu da anlaşılmış bulunur. Öyle ki bu yedi semânın mecmû'una yalnız semâ-i dünyâ demek câiz olur.

Bizim bu cismânî mülâhazada nokta-i nazarımız üç buudlu cisim olduğunu söylemiştik. Zamanımızda birtakım zevat ondan ileride dört, beş ve belki daha ziyade buudlu yani tûl, arz, umk dediğimiz üç buuddan fazla eb'âdın amûden tekātu' etmiş bulunacağı ecsâm âlemleri tasavvur olunabileceğini ve yedi semâyı o nokta-i nazarla cismânî olarak mülâhaza eylemek kābil olduğunu da bir faraziye hâlinde söylüyorlar. Biz ihsaslarımızın hâsılı olan[1] tecribe ile zihnen noktadan hatta, hattan satha, satıhtan cisim tasavvuruna geçiyoruz ve tecribemize nazaran bir cisimde bâlâda arzettiğimiz vechile amûden tekātu' etmiş üç buuddan fazlasını vâki'de bulamıyoruz. Bulamamak haddizâtında bulunmamayı iktizâ etmeyeceği, 'adem-i vicdandan 'adem-i vücud lâzım gelmeyeceği cihetle bir noktada üçten fazla amûdun tekātu' edebileceğini farzetmekte zâhiren bir tenakuz görünmez. Cisim üç buudludur demek zâtî bir vücub ile aklen bir kaziyye-i zarûriye değil, ancak vâki'i ifade eden bir mutlaka-ı âmme gibi görünür. [5175] Fakat bu kaziyye terkîbî bir kaziyye olmayıp mahmul olan üç buud mefhûmu, mevzû' olan cisim mefhûmunda dâhil bir kaziyye-i tahlîliye olmak haysiyetiyle mutlak cisim tasavvurundan zarûrî olarak istintac olunmuş bedîhî bir kaziyye-i zarûriyedir. Çünkü biz bir cisim diyebilmek için daha evvel üç buudun tekātu'unu bir mebde' olarak ahzetmişizdir. Ve bunu ahzederken üç buuddan her birini mülâhazaya mebde' ittihaz ettiğimiz müstevîlerin ve onları mülâhazaya mebde' olan müstakīm hatların nâmütenâhî temdîdini farzederek onları temdid eden muhîti nâmütenâhîye götürerek mülâhaza etmeye de alışmışızdır. Bundan dolayı mutlak bir cisim tasavvur ettiğimiz zaman

1 B -"faraziye hâlinde söylüyorlar. Biz ihsaslarımızın hâsılı olan".

onda üç buud tasavvurunu nâmütenâhîde dahi rükn-i zarûrî olarak düşünürüz. Ve üç buuddan fazlasını tasavvur ederken nâmütenâhîye kadar mevzu' olarak ahzettiğimiz mebde'den[1] çıkmış olacağımız cihetle zımnî bir tenakuz görürüz. Ve o hâlde ona sade cisim değil, cisimden fazla bir şey nazarıyla bakmaya mecbur oluruz. Bu itibar ile üç buudludan[2] fazla bir cisim tasavvuru bize mantık sahasından hâriç gibi gelir. Bununla beraber şunları da bilmek îcab eder: Bir cisim tasavvurunda üç buudun rükn-i zarûrî olması daha ziyadesinin selbini zarûrî kılmaz, imkânını selb eylemez. Bizim ihsas ve tecribe sahasında bütün idrâkâtımız nisbî ve binâen'aleyh onlardan me'huz olan cisim tasavvurumuz dahi izâfî ve mütenâhîdir. Her izâfet mutlak bir muhît dâhilinde bir tenâhî ile mülâhaza olunabilir. Biz nâmütenâhî bir muhît ile mahdud bir cisim tasavvur edebiliriz, lâkin muhîtsiz olarak nâmütenâhî bir cisim tasavvuru tenakuz olur. Kendimize karşı hiçbir nokta ahzedemediğimiz mücerred bir fezâ bize bir cismiyet değil, hiçbir şey ifade etmez. İşte bizim ihsas ve tecribeden me'huz olan bütün ilimlerimiz en nihâyette mutlak bir muhît dâhilinde bir nisbet şuuruyla o muhîte bir izâfetten ibaret bulunduğunu ve [5176] o muhîte varılınca bu nisbetlerin tükeneceği ve hakīkī ilmin ve vücûdun muhît-i kül olan Zât-ı Hakk'a ait olduğunu ve şu hâlde gerek cisim tasavvuruna ve gerek muhît-i Hak'tan berideki sâir idrâkâtımıza o[3] hakikatte mutlak bir idrak kıymeti atfetmeye hakkımız olmadığını îzah etmek isteyenler üç buudlu cisim tasavvurunun da esasen izâfî ve mütenâhî olarak ahzedilmesi lüzûmunu ve eski riyâzîlerin ve mütekellimlerin "burhân-ı türsî[4]" ve "burhân-ı süllemî" nâmı verdikleri burhanlarla isbat ettikleri gibi, bizim cisim dediğimiz şeyin nâmütenâhî olamayıp mütenâhî bulunduğunu düşündürmek üzere ondan ötede dört, beş ve daha ziyade eb'âd âlemleri câiz ve mümkin olduğunu tasvir için şöyle bir kıyas yürütmüşler: Nokta hattın, hat sathın, satıh cismin bir haddi olarak mülâhaza edildiği gibi, bizim

1 F, M ve B: "mebde ile".
2 B: "bu'uddan".
3 H -"o".
4 F, M ve B: "türs".

bulunduğumuz üç buudlu cisim âleminin de dört, beş veya daha ziyade birer cisim âlemlerinin bir sathı veya hattı veya bir noktası mesabesinde bir haddi[1] gibi mülâhaza edilebileceğini söylemişlerdir. Buna nazaran semâ tasavvurunda mekânî buud mefhûmundan ayrılmamak üzere yedi semâ hakkında ecsâm âlemini bizim âlemimizin sıfıra ineceği yedi buudlu bir âlem mertebesine kadar çıkmak üzere şöyle bir mülâhaza yürütülebilir: Üçü bizim bildiğimiz eb'âd-ı selâse âlemi, dördüncüsü bu âlemin bir satıh mesabesinde kalacağı dört buudlu âlem, beşincisi bu dördüncü âlemin bir satıh ve bizim âlemimizin bir hat mesabesinde kalacağı beş buudlu âlem, altıncısı bu beşinci âlemin bir satıh ve dördüncünün bir hat ve bizim âlemimizin bir nokta mesabesinde kalacağı altı buudlu âlem, yedincisi de bu altıncı âlemin bir satıh, beşincinin bir hat, dördüncünün bir nokta, bizim âlemimizin de sıfır, yani hiç mesabesinde kalacağı yedi buudlu bir âlem diye düşünebiliriz. Ve artık kendimizin sıfıra indiğimizi duyduğumuz[2] lahzada daha fazla [5177] tenakuza düşmemek için bu mütezâyid kıyâsı daha ileri götürmeye[3] salâhiyetimiz olamayacağını anlayarak kendimize dönüp diğer bir âleme intikal ile yükselebileceğimiz lahzaya kadar hayat vazifemizi îfâ edebilmek üzere nisbî ve izâfî âlemimizin tahlil ve terkîbi içinde çalışmamız lüzûmunu derk eylemiş oluruz. Böyle bir mülâhaza da bu âyetin mazmun ve cereyânına muhalif düşmez, muvâfık olur. Ancak bunda takılacak birkaç nokta vardır.

Birincisi: Cisim tasavvurunu üç buuddan ilerisine atlatırken ilk hatvede kendimizden ve mebde'imizden çıkmış bulunduğumuzun farkına varmayarak mütezâyid bir cereyâna kapıldıktan sonra nâmütenâhîde de bir daha kendimize dönmemek tehlikesi.

İkincisi: İhsas ve tecribemiz dâhiline girebilen izâfet noktalarımızdan onu tahdid eden mutlak muhîte doğrudan doğru intikal ediverecek yerde mesafeyi uzatmak için dolambaçlara sapmış olmak.

---

1 H: "hattı".
2 B: "sıfıra indirdiğimiz".
3 H: "götürmek".

Üçüncüsü: İzâfetimiz dairesinin muhîti dâhilindeki buud ve imtidad mefhûmunu o muhîtin mâverâsına temdid[1] etmeye hakkımız olmamak lâzım gelirken, onu peyderpey tezyid ederek uzatmak salâhiyetini nereden aldığımızı düşünmemek.

Dördüncüsü: Düşündüğümüz takdirde ise böyle mütezâyid bir kıyas ve mülâhazada mâlumumuz olan üç buudlu cisim muhîtinden hârice mücerred zihnî olan bir hareketle atlayış ve bu suretle muhât[2] olduğumuz cismânî muhîtten çıkıp mücerred akıl ve gönül muhîtinde rûh âlemine dalmış bulunduğumuzu ve şu hâlde enine boyuna ilâve etmiş olduğumuz buudlar[3] vâki'de cismânî ve mekânî buudlar[4], imtidadlar değil, sırf zihnimizin mânevî imtidâdı nisbetinde mebde'imize tamamen mutâbık olmayarak izâfetimiz nisbetinden fazla bir surette faraziyyât ile uzattığımız mânevî buudlardan ibaret olduğunu, [5178] böyle olunca da Hakk'a vusûl için cisim tasavvurunu tahdid veya tezyid ile uğraşmaktan ise o tasavvuru yaparken rûh âleminde yürüdüğümüzü bilerek her iki âlemin muhîtine doğru yükselmek en sağlam bir hareket olacağını teslim eylemek lâzım gelir. Bunu iyi teemmül ettiğimiz takdirde de alacağımız netice şu olur: Üç buudlu cisim âlemimizin muhîtinde diğer cismânî bir[5] buud ya vardır ya yoktur. Evvelâ yok dememiz lâzım gelir, çünkü o muhît bizim fikrimizde imtidadlarımızın müntehâsı olmak üzere me'huz bulunduğundan hilâfını farzetmek bir tenakuz olur. Bi'l-farz belki vardır dersek o buud, yine vâki'de bizim mâlumumuz olan eb'âd-ı selâsenin mefruz bir imtidâdından ibaret olarak düşünülmek lâzım gelir. Çünkü vâhid-i kıyâsîmiz ondan ibarettir. Bi't-tecribe vâsıl olmamış bulunduğumuz bir[6] sahada yapacağımız tahmînî bir kıyasta neticemizi mukaddimelerimizin şümûlü sahasından ileri götürmeye asla hakkımız yoktur. İki kere iki beş eder diyemeyiz. Öyle bir şey farzettiğimiz

---

1 M ve B: "tahdid".
2 B: "mahdûd".
3 H: "mebde'ler".
4 H: "mebde'ler".
5 H -"bir".
6 H -"bir".

takdirde de onu sırf gönül âlemimizde yapar ve[1] vicdânımıza intıbak etmediğini bilerek sırf vehmî bir surette bir farz olarak yaparız. O hâlde dört buudlu cisim âlemi olan bir semâ mülâhazasına geçtiğimiz lahzadan itibaren ecsâm âleminden çıkmış, mânevî bir sahada hem de[2] rûh ve şuurumuza muntabık olan sâdık bir rûhâniyet âlemi değil, mefruz bir hayâl âleminde dolaşmış bulunuruz. Binâen'aleyh dört veya daha ziyade buudlu bir cisim mümkin olduğunu farz ve tahayyül etsek bile farzımız hâricinde vâki' olduğuna hükmedemeyiz. Bu sebeplerle biz bu faraziyeyi bir şiir gibi kaydedip geçmek isteriz. Ancak tecribî idrâkimizin izâfiyetini ve bildiğimiz cisim tasavvurumuzun tenâhîsini sıfıra indirecek dereceye kadar düşündürebilmesi ve yalnız cismânî düşünmeye alışmış bulunanlara zihin ve rûhâniyet âleminin vüs'atini dahi tecessüm ettirerek mecmû'unu muhît olan mülk-i Hakk'ın [5179] azamet ve vüs'atini tefekküre sevketmek gibi bir fâidesi olmak hasebiyle de kaydetmekten kendimizi alamayız.

Bütün bu yollardan yürümek için ise ilk şartın hayat ve şuur olduğunu ve bütün şuurlarımızın mutlak bir muhîte dayanan bir izâfet nizam[3] ve kadrosu içinde anbean lemha lemha yaratılmakta bulunduğunu unutmamak lâzım gelir. Öyle olunca da şuurun hâlıkına arz-ı teslimiyet etmesi için kendini ve kendinin anbean hudûs ve mahlûkiyetini duyabilmesi kâfîdir. Şuuruna şuur sâhibi olarak kendisini tanıyanlar uzağa gitmeden her şuur mazmûnunda hâlıkının bir âyetini görürler ve onun yanında, önünde ve sonunda وَهُوَ[4] مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4] sırrına ererler. Bu suretle seyr ü nazarlarında Allah'ı aramak için değil, رَبِّ[5] زِدْنِى عِلْماً [Tâ-hâ 20/114] mübteğāsınca milkindeki âlâ ve eltâfın tarz-ı tecellîsini daha ziyade tanıyarak marifetlerini artırmak ve vazifelerini daha güzel yaparak ilmen ve amelen O'nun rızâsına yaklaşmak için çalışırlar. Elbette şuurumuzun kavradığı her zerre ve her cisim bir âyet-i

1 H -"ve".
2 H -"de".
3 F, M ve B: "nizamı".
4 H, F, M ve B: "والله".
5 M: "ربى".

Hak'tır. O'nu ve O'nun tarz-ı vücûdunu kavrayan şuur ise daha büyük bir dâd-ı haktır. Âfâk u enfüsten ilm ü amel kanatlarıyla milk-i ilâhîde uçmak ise en büyük devlettir. Fakat bedenimizle[1] içinden çıkamadığımız âlemleri şuurumuzla kavrayıp da kurb-i Rahmân'a rûhen marifet ve iman ile uçabilmek için cisim tasavvuru içinde muhât olduğumuz eb'âd-ı selâseden daha ziyadesini aramakla meşgul olacağımıza, bütün ecsâm âlemini arzımızla semâmız arasında kavradığımız gibi eb'âd-ı selâse mâhiyetiyle kavramakla iktifâ edip ondan çıkınca mücerred rûhâniyyât âlemine girmiş olduğumuzu tasdik eylemek ve buradan rûhânî ve cismânî iki nazarın şuurumuzdaki intibâkından kendimize dönerek Hak fikrine teslîm-i nefs eylemek şüphesiz ki daha serî' bir yol olur. Şu hâlde yedi semâyı, ya evvelki ya ikinci mâna ile mülâhaza etmekte umûmiyet itibariyle kendimize daha kuvvetli bir intibak vardır. Ma'amâfîh[2] [5180] yedi semâyı bilebildiğimize göre gerek semâlardan yedisini ihtivâ eden bir manzûme âlemi ve gerek yedi idrak âlemi, gerekse tasavvur edebildiğimiz üç buudlu ecsâm âleminin fevkinde olmak üzere hakikatini kavrayamadığımız yedi buudlu âlem diye mülâhaza edelim, şu muhakkaktır ki Allah teâlâ, hakikatlerinin tafsîlini kendi bildiği yedi semâ yaratmıştır ki {طِبَاقًا} hep birbirine mutâbık, yahut tabaka tabaka.

"**Tıbâk**" kelimesi ya masdar yahut cem'dir. Ekser müfessirînin ihtiyar ettikleri vechile masdar olduğuna göre mufâ'ale bâbından "vifâk" ve "muvâfakat" gibi mutabakat mânasına masdar olup sülâsîsi tâ'nın[3] kesriyle "tıbk"tır[4]. Burada سَبْعَ'dan hâl olduğu için "zâte tıbâkin" veya "mutâbıkaten"[5] mevki'indedir. Yekdiğerine mutâbık, hep birbirine uygun demek olup ta'addüdleriyle beraber aralarındaki sıkı[6] nizâm-ı irtibâtı ifade eder. Bu mâna seyyârelerin her birindeki hususiyetle beraber bir câzibe etrafındaki âhenklerine mutâbık olduğu gibi; bir ziyâ

---

1 H: "bedenimizin".
2 H -"Ma'amâfîh".
3 M ve B: "tının".
4 B: "tıbâk'tır".
5 M: "mutabekaten".
6 B -"sıkı".

ile bir harâret, bir ses gibi ayrı ayrı hislerle idrak olunan hâdiselerin gerek âfâkta ve gerek enfüste yekdiğerine intibak edip kaynaşarak müttefikan bir hakikati haber vermeleri hâline de mutâbıktır. Bu intibak olmasaydı biz tecribe sahasında muhtelif havâssimizin ihsâsâtını müşterek bir his ile alıp da bir sûret-i mahsûsa ile hâfızamıza koyamaz, üzerinde aklımızı işletemez, hâriçte mevki'lerini tâyin eyleyemez, bir hak fikrine eremezdik. Tam mânasıyla şirk ve perişanlık içinde kalır, rûhumuzun vahdetini dahi bulamazdık. İkincisi "tabak", yahut "tabaka"nın cem'i olmasıdır ki[1] *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyanına göre "tabak" ve "tabaka" bir şeyin muvâfıkı olan kapağına ve örtüsüne mevzû' olup ona teşbih tarîkiyle alt kata muvâfık gelen üst kata ve yüksek rütbeye ve dereceye ıtlak olunur. Ve cem'inde "etbâk" ve "tıbâk" denilir.[2] Bu mânaca طِبَاقًا tabaka tabaka demek olur. Bazı müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir. Bu da her üç mânaca muvâfıktır. Çünkü [5181] seyyârâttan her biri merkez etrafında birbiri üstüne böyle tabaka tabaka birer sâha-i semâ teşkil ettikleri gibi idrâkât âlemimizde en aşağıda zevk, onun üstünde lems, onun üstünde şemm, onun üstünde sem', onun üstünde basar, onun üstünde akıl, onun üstünde vahiy hâdisât ve müte'allikātı olmak üzere tabaka tabaka birer vüs'at sahası arzederler. Üç buudlu semâ, dört buudlu semâ ilh... diye mülâhaza olunabildiği surette ise her iki mânaca tıbâk mefhûmu daha zâhirdir. Âyette "etbâkan" veya "mutâbikaten"[3] denilmeyip de طِبَاقًا buyurulması her iki mânanın da sâdık olduğunu

---

1 H -"ki".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 496-498:

الطَبَق: غِطاءُ كلّ شيء، والذى يؤكل عليه، ويُنقل فيه الطعام ونحوه، والجمع: أَطْبَاق، وأَطبِقَه. وطَبّقه، وأَطبقه فتطبّق وانطبق... والطَّبَق أَيضًا من كل شيء: ما ساواه. والجمع: أَطباق. وقد طابقه مطابقة وطِبَاقًا. وهى -أَعنى المطابقة- من الأَسماء المتضايفة، وهو أَن يجعل الشيء فوق شيء آخر بقَدْره. ومنه مطابقة النعل... ثم يستعمل الطباق فى الشيء الذى يكون فوق الآخر تارة، وفيما يوافق غيره تارة، كسائر الأَسماء الموضوعة لمعنيين ثم يستعمل فى أَحدهما دون الآخر، كالكأس، والرواية ونحوها. قال تعالى: «الذي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقاً» أَى طبقة فوق طبقة أَو طبقا فوق طبق. وقوله: «لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ»، أَى تترَقّى منزلاً عن منزل. وذلك إِشارة إِلى أَحوال الإِنسان من ترقِّية فى أَحوال شتَّى فى الدنيا، نحو ما أَشار إِليه بقوله: «خَلَقَكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ»، وَأَحوالٍ شتَّى فى الآخرة: من النشور والبعث والحساب والصّراط إِلى حين المستقَرّ فى إِحدى الدّارين. وهذا طِباقه، وطِبْقُه، وطَبِيقه، وَطَبَقُهُ، أَى مطابِقه.

وطبَّق العنق: أَصاب الْمَفْصِلَ فأَبانها، ومنه سيف مطبِّق. ومطر وجراد مُطبِق: عامّ. ومضى طَبَق بعد طبَق: عالَم من النَّاس بعد عالَم... والدّهر أَطباق: حالات. وفلان على طبقات شتَّى، والنَّاس طبقات: منازل ودرجات بعضها أَرفع من بعض. وأَطبقوا على الأَمر: أَجمعوا. وبناتُ طَبَق: الدّواهى، وأَصلها الحيّة لشبهها بالطبق إِذا استدارت، أَوْ لأَنَّها تمسَك تحت طَبَق السّفَط، أَوْ لإِطباقها على الملسوع. وجنون مُطْبِق، وحُمَّى مُطْبِقة، وسَنَة مُطْبِقة، من أَطبقه: غطَّاه. وأَطْبِق شفتيك: اسكت.

3 M: "mutabikatin".

gösterir. Bununla beraber bunun[1] şu vechile îzah edilmesi asıl murad tabakâttan ziyade mutâbakatı tefhim etmek olduğunu anlatır. Ekser müfessirînin bunu ihtiyar etmeleri de bu siyaktan dolayı olmalıdır. Zira mutâbakatı takrir için tefâvütü nefy ile buyuruluyor ki {مَا تَرٰى فٖى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ} Rahmân'ın halkında hiçbir tefâvüt göremezsin.

"**Tefâvüt**" aslında "tenâkuz", "tehâlüf" gibi iki şeyin yekdiğerini fevt edecek[2] vechile uygunsuzluğu ve perişanlığı, başkalığı demektir ki münasebetsizlik ve nizamsızlık diye tefsir olunur. Yani bütün bu semâları Allah teâlâ rahmet ve in'âmı eseri olarak hepsinin fevkinde kendisinin birliğini ve kudret ü izzetinin büyüklüğü ile rahmâniyetini tanıttırmak üzere yaratmış ve o hikmet ile onları tabaka tabaka muhtelif eb'âd ve vüs'atte yaratmakla beraber hepsini hem yekdiğerine mutâbık, hem size uygun bir nizam ve hey'et ve yeknesak bir muvâzene ve âhenk içinde yaratmıştır. Ondan dolayı ey muhatab! Yeryüzünde sen onları o âhenk ve nizam ile muhît bir birlik içinde görür ve onlardan rahmet-i Rahmân'ı sezerek O'na ermek için aykırı gitmeyip nizâm-ı vahdet ile hareket etmek lâzım geldiğini anlayabilirsin. Bak o Rahmân'ın yarattığında [5182] hiçbir nizamsızlık, bir münasebetsizlik göremezsin. {فَارْجِعِ الْبَصَرَ} Haydi o basarı -O[3] Rahmân'ın sende yaratmış olduğu gözü- döndür de bak {هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ} hiçbir futûr, yani nizâm-ı vahdeti bozan veya seni onların mâverâsına geçiren bir çatlak, bir kusur, bir delik, bir halel görebilir misin? ❁ O hâlde sen gözünü açacak, o nizâm-ı rahmetten istifade ile en güzel amele koşacak, yükselecek yerde ona gözlerini yumup küfr ü isyan ile o nizâmı kırmaya ve o mülkün hâricine çıkabilirmişsin gibi kafa tutmaya nasıl cür'et edebilirsin?

"**Futûr**" şak, yani yarık ve[4] çatlak demek olan "fatr" kelimesinin cem'idir. Bundan ilk nazarda eski feylesofların dediği gibi semâvâtın hark u iltiyâmı kābil olmaması hakkındaki davalarına istidlâl olunacak

---

1 F, M ve B -"bunun".
2 F, M ve B: "eder".
3 F, M ve B -"O".
4 H: "veya".

zannedilebilir. Fakat futûr bulunmamak başka, haddizâtında futûru mümteni' olmak yine başkadır. Sûre-i Enbiyâ'da اَوَلَمْ يَرَ الَّذٖينَ كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا [21/30] âyetinde Arz'ın mukaddemâ semâvât ile bitişik iken sonradan ayrıldığı beyan olunmuş bulunduğu gibi, Kamer'in yarılması ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ [el-İnfitâr 82/1][1], اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikâk 84/1][2] gibi âyetlerle kıyamette semânın inşikak ve infitar edeceği haber verilmiş, mahluk oldukları da tasrih olunmuş olmakla nefy-i futûrdan gerek semâvât içindeki ecrâm ve kevâkibin ve gerek nefs-i semânın arzımızda olduğu gibi haddizâtında kābil-i infitâr olmalarını nefiy lâzım gelmez. Yapan elbette yıkmaya dahi kādirdir. Maksat kudret-i ilâhiyeye nazaran yarılmaları, bozulmaları ve yapılmaları ihtimâlini selb değil, vücuddaki vahdet ü ittisal manzarasını göstererek mülk-i ilâhînin vüs'at ve azametini, yaratılışlarındaki nesak ve intizâmın muhayyiru'l-ukūl olan mükemmeliyetini, kusursuzluğunu tabakāt ve envâ' ve eczâsının kesretiyle beraber hey'et ve sisteminin ihâtalara sığmaz, mâverâsına geçilmez [5183] kudret-i ilâhiye çenberi içindeki vahdetini ve o muhît altında mahlûk nazarların mahdûdiyet ve izâfiyetini ve onun içinde ne kadar yükselirlerse yükselsinler üstüne veya[3] hâricine çıkmak için bir had, bir delik bulunmasına kullar tarafından imkân ve ihtimal olmadığını anlatmak olduğu âşikârdır. Şu hâlde demek olur ki haddizâtında infitârı, hark u iltiyâmı kābil olmayan şey ecrâm-ı semâ veya nefs-i semâ değil, onları içinden dışından muhît olan ve hepsinin fevkinde bulunan kudret-i ilâhiyedir. Bir rahmet-i ilâhiye olan o nazarlardan sâbit olacak olan da budur. تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ[4], اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5], İşte O öyle Azîz, öyle Gafûr'dur. Cihet ve mekân kasdıyla değil; cismânî, rûhânî, mekânî, zamânî, maddî, mânevî erilebilecek her yüksekliğin fevkinde hepsini bürür demek olan bu mâna iledir ki Allah teâlâ'ya fevka's-semâ

1 "Semâ çatladığı vakit."
2 "Semâ inşikak ettiği vakit."
3 F, M ve B: "ve".
4 H -"تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ".

ve fevka'l-Arş'tır denilir. اَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْماً [et-Talâk 65/12], وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطاً [en-Nisâ 4/126].

Buraya kadar âyette مَا تَرٰى... هَلْ تَرٰى iki nazar ifade etmiş olduğu gibi "ircâ'-ı basar" tâbiri de tekerrürü ifade eder. Mâlum ki göz iki, idrak birdir. Bunda bir taraftan nisbet ve izâfetin hudûdunu teşkil eden noktaların elâstikiyetiyle[1] merâtib-i nazarın tevessü'üne ve bundan dolayı tecribe sahasında taharrî-i hakikat için nazarların dikkatle tekrârı[2] lüzûmuna bir tenbih ve aynı zamanda bu suretle ma'rifet-i Hakk'a doğru terakki için nazarın enfüsî ve âfâkī haysiyetlerini dahi mülâhaza ve teemmül ile hareket etmek iktizâ edeceğine bir işaret vardır. Nitekim bunu daha sarih olarak anlatmak üzere burada iki gözü birleştiren ihsâs-ı basarın dayanıp kaldığı cismânî hadde bir lahza tevakkuf ve teemmülden sonra basar-ı basîretle daha ziyade ta'mîk ve tedkik için nazarların tekrârı tasrih olunarak terâhîye mevzû' olan ثُمَّ ile buyuruluyor ki: {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} Sonra yine tekrar tekrar ircâ'-ı basar et ۞ o çift gözün birliğinden çıkan bakış ve görüş [5184] kuvvesini döndürüp döndürüp tekrar tekrar bak. كَرَّتَيْنِ esasen كره'nin tesniyesi olduğundan iki kere demektir. Bununla beraber "lebbeyk ve sa'deyk" gibi bazen riyâziyâtta olduğu vechile tekrar ile teksîri tekid ve takviye için kullanılır ki bizim "tekrar tekrar" tâbirimiz de böyledir. Bu cihetle bu ifadenin hilkatimize ve bizimle âfâkımız beynindeki nizam ve irtibâta öyle güzel bir intibâkı vardır ki tasvîrine kudret-i beşer kifayet etmez. Burada hem zâhirî gözlerin çifteliğine hem onunla beraber ikisini bir idrakte birleştiren basîrete, sonra bu idrâki tahdid eden âfâk ve enfüs ikiliğine, sonra o ikinin aralarındaki nizâm-ı vahdetle birliği noktasından benliğimize mütevâliyen yağıp duran şuur ve idrak nûrlarının kesretine ve bundan o kesreti muhît olan Hak teâlâ'nın vahdet ü azametine ve O'nun ihâta-i azameti içinde hiçe inen ve ancak O'na izâfet rahmetiyle yaşayabilen benliğimizin acz ü zilletine gayet açık ve mertebeden mertebeye kat kat muzâ'af ve müekked bir beyan vardır

1 H -"elastikiyetiyle".
2 F, M ve B: "tekerrürü".

لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ... قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا [el-En'âm 6/103-104]. Onun için nazarlar ne kadar tevsî' edilirse edilsin varılacak netice budur. İrcâ'-ı nazar ettikçe {يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ} sana döner o göz ❁ yani göklerde geçecek bir yarık veya kaçacak bir delik arayan o çifteli göz ne kadar çabalasa bu mülkten çıkacak, başka bir devlete geçecek bir çatlak, bir kusur bulamaz, çarnâçar çevrilir, sana döner, öyle ki {خَاسِئًا} aradığı kaçamağı bulmaktan mahrum hakir, sürgün ve düşkün, yahut nihâyetine erilmez o füshat ve azamet muhîtinden fışkıran envâr-ı rahmet ve âsâr-ı kudret ve heybetin şa'şa'a-i ihâtası karşısında[1] hayret ve dehşetle bulanıp kamaşmış, mütehayyir, baygın bir hâlde. ❁ "Hâsien", "husû' (خسوء)"dan ism-i fâil olarak "basar"dan hâldir. "husû'" iki mânaya gelir. Birisi; köpek kısmını azarlayıp tahkir ederek kovmak, tard u teb'îd etmek [5185] mânasına müte'addî veya öyle kovulmuş[2] gibi hakāretle def' olup gitmek mânasına lâzım olur ki قَالَ اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ'da [el-Mü'minûn 23/108] bu mânayadır. Burada da bundan istiare tarîkiyle ekseriya bu mânada tefsir olunmuştur.

İkincisi de göz dumanlanıp kamaşmak, uyuşup feri kaçmak mânasına lâzım olur ki bazıları da burada bu mânayı daha müreccah görmüşlerdir. Ma'amâfîh bu mâna şunda da vardır: {وَهُوَ حَسِيرٌ} Ve öyle ki o göz yorgun ve bitkin, yahut bütün çabalamasına rağmen bir çatlak bulamayıp gördüğü bedâyi'-i san'at, çarpıldığı âsâr-ı kudret, karşılaştığı azamet muvâcehesinde hayret ve dehşetle gafletten açılmış, aczini anlamış, onları delip daha ileri gidemeyeceğini derkederek haddini bilmiş olarak döner sana inkılâb eder. ❁ O muhît dâhilinde bütün o duygular, o nazarlara akseden envâr ve âsâr sana münkalib olarak sende bir vicdan olur. Sen onların içinde iken bu kere onlar senin içinde bir şuur olarak bulunur. Bu kere de bir cisim ve rûh, bir zâhir ve bâtın izâfet ve tekabülü içinde her cihetten ihâta olunmuş bir intibak noktasında hem kendini,

1 B -"rahmet ve âsâr-ı kudret ve heybetin şa'şa'a-i ihâtası karşısında".
2 F, M ve B: "koğuş".

hem muhîtini sezer. O vahdet noktasında[1] Hakk'ın birliğine ve ilm ü kudretinin şümul ve ihâtasına bir iman ve irfan penceresi olan bir kalb bulursun. O vakit o aşılmaz yüksek muhît, o deliksiz geniş milk içinde o manzaranın irtisam eylediği nefsinde bulduğun kalb penceresinden aldığın iman ve irfan nûruyla bu milkin sâhibine karşı kendinde zâtî olan acz ü zilleti ve aynı zamanda O'na izâfetle nâil olmuş bulunduğun feyz-i hilkat ve eser-i rahmeti vicdânında idrak edip kendini ve kendi haddini ve vaziyetini, mebde' ü me'âd ile gayeni tanır ve bi'n-nazar erdiğin o gayeye bi'l-amel ermek için tâkibi lâzım gelen vazifeni araştırmaya koyulursun. Eğer basar ve basîretin, sâlim vicdânın var da hayattan nasip almak istersen O Azîz ü Gafûr'un izzetinden korkar, mağfiret ve [5186] rahmetine sığınır, o büyük mülkte O'nun emr ü nizâmı dairesinde en güzel amellerle rızâsına ermeye çalışırsın.

"**Hasîr**" "hasr" veya "husûr" veya "hasret"ten hâsir veya mahsur mânasına fe'îldir. "Hasr" esasen kapalı ve örtülü bir şeyi açmak, sıyırmak, keşif ile iyân eylemek mânasınadır. حَسَرَتِ الْمَرْأَةُ عَنْ وَجْهِهَا الْقِنَاعَ denilir ki, "kadın yüzünden nikābı sıyırdı, açtı" demektir. Bu mânadan me'huz olarak hayvanı kuvvetinden açıp dermansız hâle getirecek derece[2] sürüp yormaya da "hasr" denilir. Müte'addî[3] olan bu mânalardan "hasîr" "mahsur", yani açılmış, yahut sürülüp yorulmuş, bîtâb bırakılmış demek olur. "Hâsir" de böyle çok yorup bîtâb eden demek olur.[4] "Zuhûr" vezninde "husûr" dahi lâzım olarak örtülü bir şeyin açılıp[5] münkeşif olması ve gözün uzun uzadıya ve bir düziye bakmak sebebiyle yorulup ferden kesilerek donuklanması mânalarına gelir. Bundan da "hasîr", "hâsir", yani açık veya bütün zaafı meydana çıkmış yorgun ve bitkin, bîtâb demek olur. Böyle göz açılmakta bizim "tokadı yiyince gözü açıldı" tâbirimizde olduğu gibi haddini bilmek ve etrafını anlamak mânaları

---

1 B -"hem kendini, hem muhîtini sezer. O vahdet noktasında".
2 H ve F: "de".
3 H: "müte'addid".
4 H: "'Hasr' böyle çok yorulup bîtâb olmak mânasında lâzım da olur. Bu mânaca "hasîr", "hâsir", yani yorgun bîtâb demek olur".
5 B -"açılıp".

bulunabileceği gibi uzaklaşmak mânası da bulunur. “Hasîr”, bir de “hasret”ten mütehassir mânasına gelir. “Hasret” de fevt olan, elden kaçan bir şeye eseflenmektir. Râgıb'ın *Müfredât*'ta, sâhib-i *Kāmûs*'un *Besâir*'de beyanlarına göre “hasr” maddesi esas itibariyle keşf mânasına mevzû‘ olup sâir mânalar birer münasebetle ondan münşa‘ibdir. Süpürüntüyü izâle eden süpürgeye, fırçaya “mihsere” denilir, çünkü süpürülen yeri açar. Yorulup dermansız kalmaya “husûr” denilir, çünkü kuvvet ve tâkat ondan açılmış bulunur. Fevt olan şeye teessüf etmeye “hasret” denilir; çünkü onun kadrini bilmeye mâni‘ olan cehalet perdesi açılmış, yahut fart-ı gamdan kuvveti açılıp yorgun düşmüş, yahut[1] fevt olan şeyi tedarik etmekten aczi inkişaf, elemi tebarüz etmiş bulunur.[2] Velhâsıl “hasîr” açık, yorgun, mütehassir mânalarını ifade [5187] edebilirse de bilhassa göze vasıf olduğu zaman yorgun ve bitkin, bîtâb demek olduğundan müfessirîn burada “hâsi'”i zelil, “hasîr”i kelîl diye tefsir etmişlerdir. Ma‘amâfîh böyle olması diğer mânaları îmâdan da hâlî kalmaz. Açıklığı muhîte, hasreti nefse ait olarak mülâhaza edebiliriz. Ve işbu ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ âyetinde sûfiyyenin zebanzedi bulunan مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ vecîzesinin[3] me'haz ve mısdâkı bir mazmun bulunduğu da hafî değildir. Âfâkta dolaşan nazarın nizâm-ı hilkatte bir çatlak, bir geçit bulmaktan me'yus ve bîtâb hâsi' ü hasîr olarak nefse inkılâbında sırr-ı ma‘rifetin nefiste tecellî edeceğine, ubûdiyet acziyle rubûbiyet kudretinin inkişâfı noktası vicdan ile vücûdun, ene ile ente'nin birbirine bağlandığı bir izâfet düğümü demek olan kalbde bulunabileceğine bir tenbih vardır. Bu suretle Rahmân'ın yarattığı hilkat nizâmının içinden çıkılmaz vüs‘atiyle beraber en derin nazarlarla bile O'nun vahdetini

---

1 B -“fart-ı gamdan kuvveti açılıp yorgun düşmüş, yahut”.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 234-235:

الحسر: كشف الملبس عمّا عليه، يقال: حسرت عن الذراع، والحاسر: من لا درع عليه ولا مغفر، والْمِحْسَرَة: المكنسة، وفلان كريم الْمَحْسَر، كناية عن المختبر، وناقة حَسِير: انحسر عنها اللحم والقوّة، ونوق حَسْرَى. والحاسر: الْمُعْيَا لانكشاف قواه، ويقال للمعيا حاسر ومحسور، أمّا الحاسر فتصوّرا أنّه قد حسر بنفسه قواه، وأما المحسور فتصوّرا أنّ التعب قد حسره، وقوله عزّ وجل: «يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خاسِئاً وَهُوَ حَسِيرٌ»، يصحّ أن يكون بمعنى حاسر، وأن يكون بمعنى محسور، قال تعالى: «فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً» (الإسراء ١٧/٢٩). والحَسْرَةُ: الغمّ على ما فاته والندم عليه، كأنه انحسر عنه الجهل الذي حمله على ما ارتكبه، أو انحسر قواه من فرط غمّ، أو أدركه إعياء من تدارك ما فرط منه.

3 Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 133; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* X, 208; Sâgānî, *el-Mevzû‘ât,* s. 35.

bozacak bir ayıp ve kusur bulunmak[1] ihtimâli olmadığı ve küfr ü şirk ile O'nun sâha-i izzetinden çıkmak isteyenlerin çabalamalarına rağmen O'ndan kurtulabilecek veya başka bir devlet mülküne[2] aşabilecek en cüz'î bir yarık, bir delik bulabilmelerine imkân olmadığı ve bu hakikati basar ve basîreti olanlar yine O[3] Rahmân'ın eser-i rahmeti olarak enfüs ü âfâkı bir birlik nizâmında birleştiren marifet nûruyla âfâktan kendilerine gelerek kalblerinde bulabileceklerini nazarî olarak tanıttıktan ve semâyı zemîne indirdikten sonra bu kere de zeminden semâya, nefisten kurb-ı Hakk'a, fenâdan bekāya, süfliyetten ulviyete amelî olarak yükseltmek için maddî, mânevî nûr u nâr, tebşîr ü inzar şimşekleriyle en yakınımızdan nazarlarımızı istîlâ edip duran semâ-i dünyânın câzibe-i ziynet[4] ve dâfi'a-i satveti ile donatılmış manzara-i hüsnüne ve tarz-ı idare ve inzibâtına dikkatimizi celb ve hüsn ile kubhun, iman ile küfrün, istikāmet ile şeytanetin âkıbetlerini bi'l-mukāyese ferdî ve ictimâ'î hayatta va'd ü va'îd ile [5188] vazife hissini tehyic ve hüsn-i intizam ile sa'y ü amele tergīb zımnında buyuruluyor ki: {وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابٖيحَ} Şânım hakkı için Biz o dünyâ semâyı nice nice misbahlarla donatıp süsledik. ❁ "Semâ-i Dünyâ" terkîbini "dünyanın semâsı" demek gibi izâfet terkîbi zannederek yanlış anlamaya alışmış olanlar, bizim buna "dünyâ semâ" dememizi tuhaf bulurlarsa da biz bunun doğrusu "dünyâ" sıfat, "semâ" mevsuf olarak sıfat terkîbi olduğunu anlatmak için yukarıdan beri "dünyâ semâ" demeyi tercih eyledik ki, "hayât-ı dünyâ"ya "dünyâ hayat" dememiz de böyledir. Gerçi "dünyâ" lafzı lisânımızda olduğu gibi sıfât-ı gālibe kabîlinden isim olarak dahi isti'mâl olunursa da Kur'an'da hep sıfat olarak zikredilmiş olduğundan o mazmûnu muhafaza lâzımdır.

"**Dünyâ**" "ednâ"nın müennesi ism-i tafdil olup "denâet" yahut "dünüvv"den müştak olmasına nazaran en aşağı yahut en yakın demek olduğu cihetle "dünyâ semâ" da mefhum itibariyle en aşağı semâ yahut

---

1 F, M ve B: "bulmak".
2 F, M ve B -"başka bir devlet mülküne".
3 F, M ve B -"O".
4 F, M ve B: "ziyneti".

en yakın[1] semâ demek olur. Fakat bu "Semâ-i Dünyâ"dan murad hangi semâ olduğuna gelince bunda da iki vecih vardır. Birisi zikrolunan yedi semâdan biri olup bize doğru en[2] aşağıda bulunan ve en yakın olan birinci semâ olmasıdır ki arzımızın cevvinden ve hatta sathından itibaren Felek-i Kamer'in üst haddine kadar mahrekiyle bir senede devreylediği dairenin iç ve dış hudûdudur. Buna eski hey'etciler Felek-i Kamer demişler. Lâkin görünen yıldızlar burada olmadığı için müfessirîn bunda ihtilâf eylemiş, çokları mesâbîh ile müzeyyen olan Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer'den çok geniş olması lâzım geleceğini söylemişler, bazıları da yıldızlarla müzeyyen olması için görünen yıldızların hepsi onda olmak lâzım gelmeyeceğini dermeyan eylemişlerdir. Bahâüddîn Âmilî[3] buna ait olmak üzere *Keşkül*'ünde[4] şöyle bir mütalaa kaydetmiştir: "وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا kavl-i ilâhîsi kevâkibin Felek-i Kamer'de merkuz olduğuna delâlet etmez, belki Felek-i Kamer'in onlarla müzeyyen olduğuna delâlet eyler. Fi'l-vâki' eflâkin şeffâfiyetinden dolayı o da öyledir. [5189] Kezâlik وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ kavli de kevâkibin[5] kendisinin düşmesini iktizâ etmez ve binâen'aleyh bundan murûr-ı eyyâm ile kevâkibin naksı[6] lâzım gelmez, nihâyet lâzım gelse gelse 'şihâb' denilen şu'lelerin kevâkibden infisâli lâzım gelir. Bununla beraber kevâkibin hepsi sekizinci felekte merkuz olduğuna ve Felek-i Kamer'de Kamer'den başka kevkeb olmadığına burhan ikāme olunmuş da değildir. İhtimal ki rasad edilmemiş kevâkibin birçoğu onda merkuzdur da şihablar da onlardan

---

1 F, M ve B -"demek olduğu cihetle "dünyâ semâ" da mefhum itibariyle en aşağı semâ yahut en yakın".
2 F, M ve B -"en".
3 M: "âmülî".
4 *el-Keşkûl,* Bahâeddin el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) güzel söz, şiir, nükte ve fıkraları topladığı antolojik eseridir. Âmilî bu eserinde tefsirle ilgili açıklamalara, hadislere dair bilgilere, Arap grameri, lugatı ve belâgatına dair kısımlara, düşündürücü fıkralara, ilginç hikâye ve kıssalara, seçme şiirlere, Hz. Ali, Yunan filozofları, hükümdarlar ve bazı ünlülere ait hikmetli sözlere, vecize ve atasözlerine, gazel, methiye, fahriye ve mersiyelere, vasiyet, mektup ve hutbelere, tasavvuf, felsefe ve ahlâka, kelâm, tevhid ve ilâhiyyâta dair bilgilere, matematik ve matematikle ilgili lugazlara, cebir, geometri ve astronomi gibi müsbet ilimlere dair bahislere, müstehcen fıkra ve şiirlere, bazı meşhur âlimlerin vefat, bazı eserlerin yazılış tarihlerine, Hıristiyanlık'la ilgili konulara, Kur'an'daki kelime ve harf sayısına vb. hususlara dair bilgilere yer verilmiştir (Bk. Hüseyin Elmalı, "el-Keşkûl", *DİA*, XXV, 324-325; Ömer Okumuş, "Âmilî, Bahâeddin", *DİA*, III, 60-61).
5 F, M ve B: "kevkebin".
6 H ve F: "nakzı".

düşer."[1] İşte Felek-i Kamer'i dünya semâ olmak üzere bu âyete tevfik etmek isteyen evvelki fenn-i hey'et fikirlerinin hulâsası budur. Bunun son fıkrası oldukça câlib-i dikkat ve Sûre-i Sâffât'ta geçtiği üzere zamanımızda şihablar hakkındaki nazariyelere hayli yakın olmasına mebnî buraya dercediyoruz. Şimdilik şihab ve recum meselesine varmazdan evvel biz de diyebiliriz ki sade Felek-i Kamer değil, o da dâhil olmak üzere arzımızın birinci[2] seması dâhilinde Kamer'den başka mesâbîh yok değildir. Zira yukarıda söylediğimiz vechile Güneş, Utârid, Zühre, Kamer dördü de bu semânın dâhilindedir. Arzımızın bu semâsı dâhilden bunlarla daha yukarıdan da semânın şeffâfiyeti hasebiyle ziyâları bize gelebilen bütün yıldızlarla nazarımızda müzeyyendir. Lâkin şunu da itiraf etmek lâzım gelir ki bu suretle görünen tezyin yalnız birinci semâya mahsus değil, ilk mülâhazada saydığımız yedi semânın hepsinde de manzurdur. O hâlde وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ بِمَصَابِيحَ denilmeyip de "dünyâ" vasfıyla takyîdin fâidesi ne olabilir? Bu suâle verilecek cevap şu ikiden hâlî değildir: Ya mesâbîhden murad ale'l-umûm görülen kevâkib değil, cevv-i Arz hudûdunda fişenk gibi parlayarak[3] kayıp düşen şihab şu'leleridir denecek, yahut da "Semâ-i Dünyâ"dan murad ber vech-i meşruh zikredilen birinci semâdan daha geniş olarak[4] mer'î olan kevâkib sahasının mecmû'una şâmil olmak üzere mahsüs olan semâ hududuna kadar tevsî' olunmak lâzım gelecektir. Evvelki [5190] ihtimal sâkıttır. Çünkü Ve's-Sâffâti Sûresi'nde اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍِ الْكَوَاكِبِ [37/6] diye ziynetinin kevâkib olduğu tasrih edilmiş, sonra da اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ [es-Sâffât 37/10] diye şihâb-ı sâkıb ayrıca zikrolunmuş bulunduğu cihetle burada tezyin nokta-i nazarından mesâbîhi şihablara hasretmek doğru olamaz. O hâlde ikinci vecih zâhir olur ki muhakkikīnin muhtârı da budur. Yani "Semâ-i

1 Bahâeddin el-Âmilî, *el-Keşkûl,* Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1403/1983, II, 183:
قوله تعالى «وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ» ليس دالّا على أنّ الكواكب مركوزة في فلك القمر بل على أنّ فلك القمر مزيّن بها وهو كذلك لشفافة الأفلاك وكذا قوله تعالى «وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ» لا يقتضي أنّ الكواكب نفسها تنقض ليلزم نقص الكواكب على مر الأيام، بل غاية ما يلزم منه أنّ الشهب تنفصل عن الكوكب كما يقتبس من السراج، ولم يقم برهان على أن جميع الكواكب مركوزة في فلك الثامن وأن فلك القمر ليس فيه إلا القمر، فلعل أكثر الكواكب الغير المرصودة مركوزة فيه ومنها تنقض الشهب.

2 B: "hâricî".

3 F, M ve B: "parlıyan".

4 F, M ve B -"olarak".

Dünyâ" yedi olarak sayılan semâların bize doğru alt tabakası olan birinci semâ demek değil, Arz'a mukabil olarak fevkinde nazarlarımızı tahdid eden sakf-ı merfû' hâlindeki mutlak semâ muhîtinin arzımıza kadar rü'yet sahamızı teşkil eden iç yüzü, bize nâzır olan alt cephesi arzımızın cevvinden itibaren üzerinde görülen ve görülebilecek olan menâzırını muhtevî olarak müzeyyen kubbe şeklinde nazarımıza irtisam eden[1] muhît dâhilidir ki ilk cismânî mülâhazalardaki yedi semânın dâhilini ve ikinci mülâhazadaki yedi semânın mahsüs olabilen kısmını ihtivâ eder.[2] Bunda "dünyâ" kaydı yalnız Felek-i Arz'a nazaran "ulyâ" mukabili değil, Arz'a nazaran ulyâ demek olan cins-i semânın mâfevki mânasına "ulyâ"[3] mukabili veya mâverâsı mânasına[4] "uhrâ" mukabilidir. Tıpkı "dâr-ı dünya" ve "dâr-ı âhire" ve "hayât-ı dünya", "hayât-ı âhire" tâbirlerindeki mâna gibidir. Hülasa bizim "gök" dediğimiz, muhîtin dışı değil içi, fevki değil tahtı demektir. Biz her ne görsek bunun içinde görürüz; bütün gördüğümüz kevâkib, seyyâreler, sâbiteler, manzûmeler, burclar, tabakalar, teşekküller bunun içindedir. Bunun fevki, dış yüzü, daha ilerisi ancak Allah'a ve Allah'ın bildirdiklerine mâlum olabilir. Orası Kürsî ve Arş cephesidir. Sidre-i Müntehâ ve nazarlarımızdan gizli olan Cennetü'l-Me'vâ da Arş'ın altında ve Semâ-i Dünyâ'nın son haddi olan yedinci semânın dış yüzündedir. Hadislerden anlaşılan da budur. Vâsılîn, kurb-i Hakk'a oradan ererler. Bütün o kandiller bizi oraya erdirmek için lambalar, fenerlerdir. Biz o haddi, o noktayı sezmedikçe dünyâ semâda ihtilâf-ı nazardan kurtulamayız.

[5191] Âlûsî der ki: "'Mesâbîh' 'sirâc', yani kandil demek olan 'misbâh'ın cem'idir. Bununla 'kevkeb'den mecaz yapılmış, sonra cemi'lenmiş, yahut ibtidâ 'mesâbîh' 'kevâkib'den mecaz yapılmıştır. Lügaviyyûnun bazısı 'misbâh'ı 'sirâc'ın makarrı diye tefsir eylemiştir. Bu

1 H: "eder".
2 H -"muhît dâhilidir ki ilk cismânî mülâhazalardaki yedi semânın dâhilini ve ikinci mülâhazadaki yedi semânın mahsüs olabilen kısmını ihtivâ eder".
3 B -"mukabili değil, Arz'a nazaran ulyâ demek olan cins-i semânın mâfevki mânasına 'ulyâ'".
4 F: "mânası".

surette mecaz üzere mecaz olur. Buna hâcet dahî[1] yoktur. Çünkü sirâcın kendisine dahi 'misbah' denildiğini tasrih edip duruyorlar. 'Mesâbîh'in tenkîri de tâzim içindir ki 'sizin bildiğiniz misbahlarınız gibi değil, büyük büyük misbahlar' demektir. 'Türlü türlü misbahlar' mânasına tenvî' için olduğu da söylenmiş ise de evvelkisi evlâdır. Zâhir olan murad da geceleyin kandilin ışık verdiği gibi şu'â' veren seyyârât ve sevâbitten bütün kevâkibdir. Şuna binâen ki bütün bunlar kurben ve bu'den mütefâvit felekler ve mecrâlarda oldukları hâlde Semâ-i Dünyâ sahnı içindedirler. Semânın felekten ibaret olması ise seleften mâruf olanın hilâfınadır. O, ancak evvelki felâsifenin kelâmıyla şeriatın kelâmını cem' etmek isteyenlerin kavlidir. İslâm beyninde şâyi' olmuş ve itikad eden etmiştir. Atâ'dan menkul şöyle bir haber vardır: 'Kevâkib, Arz ile semâ arasında, melâike ellerinde nûrdan silsilelerle muallak kandillerdir.' Buna nazaran semânın mesâbîh ile tezyîni 'tavan kandillerle tezyin olundu' denilmesi gibi olur. -Yani tezyin, semânın dâhilinden demek olur.- O haber pek sahih olmasa bile zâhir olan budur. Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer, bâkī altının da meşhur tertib üzere mütebâkī seyyârelerin felekleri olduğuna ve sevâbit için lisân-ı şer'de 'Kürsî' tâbir olunan bir felek-i mahsus bulunduğuna itikad eyleyenler, yahut Semâ-i Dünyâ'nın yedinci semâ sayılan Zuhal feleğinde olmasını veya bazısı bir felekte, diğer bazısı daha fevkinde diğer bir felekte olmasını veya hepsinin bir felekte ve yediden başka bir semâda bulunmasını ve az adede iktisârın çoğu nefy etmemesini tecviz edenler de şöyle demişlerdir: Mesâbîh ile tezyînin [5192] bu semâya tahsîsi şunun içindir: Zira onlar ancak onun üzerinde görülür ve onun mâfevkinde bir cirim görünmez. Yahut umûma anlatmak muktezâsına riayet içindir. Çünkü semâdan semâyı temyiz umum için müte'azzirdir. Çünkü onlar kevâkibi en yakın gök bir felek sergisi üzerinde parıldayan cevherler gibi görürler. Bugünkü ehl-i hey'etin dediklerine itibar edenlere gelince, şöyle ki: Kevâkib, [2]fezâ deryâsının cevvinde hikmetin iktizâ ettiği vech-i mahsus üzere

1 F, M ve B: "de".
2 H +"cevv-i".

yüzen acâib kudretli gemiler ve fezâdaki mecrâları (yani mahrekleri) de onların felekleridir. Her biri hareket ederken boşlukta veya ona şebih mahalde birbirlerine câzibe kuvvetleri ile müncezib ve mürtabıt olarak hareket ederler, hem kendi mihverleri üzerinde hareketleri hem de başka hareketleri vardır. İştihar ettiği vechile eflâk veya semâ nâmına[1] ne hafif ne de sakil olmayan şeffaf, sulb ecrâmda merkuz değildirler. Şimdiye kadar bilinemeyen hafî bir sebepten dolayı hepsi yakın görünürlerse de yakınlık ve uzaklıklarında küllî fark vardır. O derece ki Şems'in şu'â'ı aramızdaki otuz dört milyon fersah (ki yüz elli küsûr milyon kilometre) mesafeden bize sekiz dakika on üç saniyede vâsıl olurken o yıldızlardan bazılarının şu'â'ı bize müte'addid senelerde vâsıl olur.[2] Bunları nazar-ı i'tibâra alanlar da demiştir ki: 'Semâ-i Dünyâ' ile bu fezâdaki bir tabaka-i mahsûsa, 'mesâbîh' ile de kevâkibin kendileri murad olunmak câizdir. Çünkü bunlar bir sarayın fezâsı içinde uçan ve alay alay [5193] dolaşan kuşların tezyin etmesi gibi o tabakayı tezyin etmektedirler. Yahut onun fevkinde bile olsa görülebilen kevâkibin hepsidir. Tezyîni de geçtiği vechile orada izhar edilmiş olmaları itibariyledir."[3] Âlûsî

---

1 H: "semâ-i sâniye".

2 Kevâkib-i sâbitenin Arz'a en yakın bulunanları Arz'ın Şems'e olan mesafesinden iki yüz bin defa daha ba'îd olduğu ehl-i hey'etçe mâlum olduğuna göre kevâkib-i mezkûreden sudûr eden ziyânın Arz'a vusûlü için takrîben üç seneden ziyade bir müddet sarf etmesi lâzım gelir (Sâlih Zeki, *Hikmet-i Tabiiye*, sür'at-i ziyâ bahsi). Şu hâlde en uzak olan sevâbitin ve mecerre âlemlerinin ziyâsı daha ne kadar çok senelerde vâsıl olacağı kıyas olunsun. Altmış yetmiş sene tahmin edilenler bile olmuştur. Bunlar ziyânın saniyede sür'ati üç yüz bin kilometre olması ve arada havadan daha kesif vâsıta bulunmaması mülâhazasıyla yürütülmüş kısmen nazarî kısmen farazî hesaplardır. Bunlar Kur'an'daki "elli bin sene" haberine nazaran hiç mesabesinde kalır. (Hamdi) [Müellifin notu].

(Günümüzde uzay teleskopları, dünyamızdan milyarlarca ışık yılı uzaklıkta bulunan yıldızlar keşfetmiştir.)

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 9-10:

«بِمَصَابِيحَ» جمع مصباح وهو السراج، وتجوز به عن الكوكب ثم جمع أو تجوز بالمصابيح ابتداء عن الكواكب، وفسره بعض اللغويين بمقر السراج فيكون حينئذ تجوزا على تجوز ولا حاجة إليه مع تصريحهم بأن المصباح نفس السراج أيضا وتنكيرها للتعظيم أي بمصابيح عظيمة ليست كمصابيحكم التي تعرفونها. وقيل للتنويع والأول أولى. والظاهر أن المراد الكواكب المضيئة بالليل إضاءة السراج من السيارات والثوابت بناء على أنها كلها في أفلاك ومجار متفاوتة قربا وبعدا في ثخن السماء الدنيا، وكون السماء هي الفلك خلاف المعروف عن السلف وإنما هو قول قاله من أراد الجمع بين كلام الفلاسفة الأولى وكلام الشريعة فشاع فيما بين الإسلام واعتقده من اعتقده. وعن عطاء: أن الكواكب في قناديل معلقة بين السماء والأرض بسلاسل من نور في أيدي ملائكة وعليه ف«زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيا بِمَصابِيحَ» كقول القائل: زينت السقف بالقناديل وهو ظاهر لكن الخبر لا يكاد يصح. ومن اعتقد أن السماء الدنيا فلك القمر والست الباقية أفلاك السيارات الباقية على الترتيب المشهور وأن للثوابت فلكا مخصوصا يسمى بلسان الشرع بالكرسي، أو جوز أن تكون هذه في فلك زحل وهو السماء السابعة، أو يكون بعضها في فلك وبعضها الآخر في آخر فوقه، أو كل منها في فلك وسماء غير السبع. والاقتصار على العدد القليل لا ينفي الكثير قال: إن تخصيص السماء بالتزيين بها لأنها إنما ترى عليها ولا ترى جرم ما فوقها أو رعاية لمقتضى إفهام العامة لتعذر التمييز بين سماء وسماء عليهم، فهم يرون الكواكب كجواهر متلألئة على بساط الفلك الأزرق الأقرب، ومن اعتبر ما عليه أهل الهيئة اليوم من أن الكواكب فلك عجائب القدرة مواخر في بحر جو الفضاء على وجه مخصوص تقتضيه الحكمة

bunları kaydettikten sonra da şu mütalaayı ilave etmiştir: "Bilirsin ki" der, "âyât ve ahbârı felâsifenin her dediklerine mutlaka tatbîke çalışan pek de tamam olmayacak bir işe tesaddî etmiş olur. Allah ve Resûlü ise ittibâ'a daha ehaktır. Evet nakli tevil ancak onun medlûlü hilâfına aklî delil kāim olduğu vakit gerektir. Felâsifenin delillerinin ekserîsi ise ehl-i şer'in delillerine muhalif olanı sahih bir surette isbattan acz esasına mübtenîdir. Böyle olduğu da onun mesâbîhi ile müstenîr olanlara hafî değildir."[1]

Eski fenn-i hey'et erbâbının müsbet hesab hâricine çıkan ve eflâk-i semâyı[2] görüldüğü gibi şeffaf bir cism-i latîf[3], esîrî bir mevc-i mekfuf hâlinden çıkarıp ne hafif ne sakil olmamakla beraber şeffaf ve yıldızların çakılmış olarak merkuz bulunduğu birer cism-i sulb hâlinde düşündüren felsefî nazariyelerinin, mevzû'alarının[4] hepsini müte'ârife hâlinde farzederek âyât ve ahbârı ona göre tevil edenlerin henüz sâbit olmayan faraziyeleri İslâm beyninde dînî ve kitâbî birer akide imiş gibi işâ'alara bâ'is olmuş ve bu sebeple Kur'an ve ehâdîsin bilâ-lüzum zâhiri hilâfına gidilmiş bulunduğunu birçok müfessirler gibi görmüş olan Âlûsî yeni hey'et telakkīlerinden bahsederken aynı hataya düşmemek için ihtiyâtı elden bırakmayarak günün birinde değişmek ihtimâli bulunan ve henüz ilm ü fennin kat'î hudûdu dâhiline girmiş olmayan felsefî nazariyât ve faraziyât sahalarında akl ü naklin zâhiri hilâfında görünen cihetlerde tevil yoluna sapıvermeyip aklımızın hakkıyla ihâta edemediği mutlak hakikat

---

ومجاريها فيه هي أفلاكها وقد تحركت إذ تحركت في خلاء أو ما يشبهه مع قوى بها تجاذبت وارتبطت ولها حركات على أنفسها وحركات غير ذلك وليست مركوزة كما اشتهر في أجرام صلبة شفافة لا ثقيلة ولا خفيفة تسمى أفلاكا أو سماء وهي متفاوتة قربا وبعدا تفاوتا كليا، وإن رؤيت كلها قريبة لسبب خفي إلى الآن عليهم حتى أن منها ما لا يصل شعاعه إلينا إلا في عدة سنين مع أن شعاع الشمس وبيننا وبينها أربعة وثلاثون مليونا من الفراسخ، والمليون ألف ألف يصل إلينا في ثمان دقائق وثلاث عشرة ثانية إلى آخر ما زعموا فيها. قال: يجوز أن يراد بالسماء الدنيا طبقة مخصوصة في هذا الفضاء، وبالمصابيح كواكب فيها نفسها قد زينت تلك الطبقة بها تزيين فضاء دار بطيور يطرن وحائمات فيه مثلا، أو جميع ما يرى من الكواكب وإن كان فوقها وتزيينها بذلك بإظهاره فيها كما مر.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 10:
وأنت تعلم أن من تصدى لتطبيق الآيات والأخبار على ما قاله الفلاسفة مطلقا فقد تصدى لأمر لا يكاد يتم له والله تعالى ورسوله صلّى الله عليه وسلم أحق بالإتباع. نعم تأويل النقلي إنما ينبغي إذا قام الدليل العقلي على خلاف ما دل عليه، وأكثر أدلة الفلاسفة قاعدة على العجز عن إثباتها إثباتا صحيحا ما يخالف أدلة أهل الشرع كما لا يخفى على من استضاء بمصابيحه.

2 F, M ve B: "eflâk ve semayı".

3 M: "lâtîfi".

4 F, M ve B: "mevzu'larının".

hudûdunu, Allah ve Resûlünün ihbârâtını her hâlde kendi izâfî fikrimiz[1] içinde halledivermek sevdâsına düşülmemeyi ve binâen'aleyh mahsüsü mahsüs, mâkulü mâkul, haber-i [5194] sâdıkla menkulü menkul olmak üzere her birinin hak ve kıymetlerine göre intibak noktalarını zâyi' etmeyerek anlamaya çalışmayı ve ihtilâflı noktaları hilâfı küfr ü dalâl olan dînî bir akide hâline getirmemeyi tavsiye etmiş demektir ki ne taassub ne de şeytanet ve şarlatanlık hevâlarına kapılmamak için ehl-i sünnet ulemâsının tutmuş oldukları sâlim hak ve marifet yolu da budur. Biz de bu fikir ve kanaatteyiz[2]. Bu esas dairesinde biz de şunu söylemek isteriz ki:

Gerek eski gerek yeni ilm-i hey'et erbâbı tarafından dermeyan edilen fikirlerin hepsi mücerred bir fikr-i felsefîden ibaret olmadığı gibi, hepsi kat'iyyetle isbat ve tecribe olunmuş ve olunabilecek riyâzî, mihânikî, hikemî, kimyevî, mantıkī fen ma'lûmâtı kabîlinden de değildir. Hatta bu fenlerin mebâdîsinde bile müte'ârife hâline gelmemiş nice münakaşalı mevzû'alar[3], faraziyeler, bedîhî olmayan tasavvurlar bulunduğu gibi netâic ve hâsılâtında da zarûrî olmayan şiir hâlinde mülâhazalar vardır. Eski hey'ette de kat'î hesab sahasına girmiş riyâzî fennî ma'lûmât yok değildi. İki bin seneden ziyadece[4] bir zamandan beri seyyârâtın kıranları, ictimâ' ve istikballeri, husûf[5] ve küsûf hesab olunabiliyordu. Fakat harekâtın sebeplerine ait muhâkemât-ı akliyelerinde müte'ârife yerine saydıkları mevzû'alarında Arz'ı merkez-i kül ve eflâki ecsâm-ı sulbe addetmek gibi faraziyelerinde[6] ve onların hâsılâtında felsefî idiler, fen ve felsefe hudûdu iyi[7] ayrılmış değil idi. Bugünkü ehl-i hey'etin de o kabîlden sırf felsefî mevzû'aları, faraziyeleri ve henüz fen hudûduna girmeyen birtakım mülâhazaları yok değildir. Bununla beraber şunu da itiraf etmek

1 H: "fikr".
2 F, M ve B: "i'tikaddayız".
3 F, M ve B: "münakaşalar, mevzu'lar".
4 H: "ziyade".
5 H -"husûf".
6 B -"müte'ârife yerine saydıkları mevzû'alarında Arz'ı merkez-i kül ve eflâki ecsâm-ı sulbe addetmek gibi faraziyelerinde".
7 H: "ile".

lâzım gelir ki bugün fen ve felsefe, tecribe ve amelî teknik sahasındaki ma'lûmât ile mücerred fikir sahasında dolaşan ma'lûmât ve intikad hadleri daha iyi ayrılmış, her fennin husûsî sahasında amelî kıymeti hâiz nazariyat daha iyi vahdetle kuvvetlenmiş, ma'lûmât-ı [5195] husûsiye âlât ve vesâit tezâyüd ve tekessür etmiş, buna mukabil de bütün fenlerin ma'lûmâtını tensik edecek olan felsefe ve iman sahalarında mezhebler, meşrebler çoğalarak umûmî fikirlerde teşettüt ve perîşânî çoğalmıştır. Yine itiraf etmek lâzım gelir ki fünûnun tecribe sahasında keşfiyyât ve tatbîkātı ilerledikçe bunlar Kur'ân'ın mazmunlarına aykırı gitmemiş, bilakis birçok âyetlerin daha iyi vuzuh ile anlaşılmasına hizmet eylemiştir. Eski hey'et nazariyeleriyle yeni hey'et nazariyeleri Kur'an bakımından mukayese edildiği zaman eski hey'ete nazaran tevile sapılması lâzım gibi görünen nice âyetleri yeni hey'ete nazaran tevile gidilmeksizin zâhiri vechile anlamak daha ziyade suhûlet kesbetmiştir. Meselâ كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40], رَفَعَ السَّمٰوَاتِ[1] بِغَيْرِ عَمَدٍ [er-Ra'd 13/2], وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمٖيزَانَ [er-Rahmân 55/7] âyetlerini eski hey'etçiler bir tevil kapısı aramadan anlayamadıkları hâlde yeni hey'etçiler[2] aynen kendi düsturları gibi anlamakta hiç müşkilât çekmezler. Kezâlik eski hey'etciler milk-i ilâhîyi daha dar bir zihniyetle mülâhaza ettikleri hâlde yeni hey'etciler onun vüs'atini ihâta etmekten âciz olduklarını iftihar ile ilan ve itiraf etmekten geri durmazlar. Şüphe yok ki tecribenin tezâyüdü ve efkârın telâhuku ile ma'lûmâtın hudûdu tevessü' etmekle beraber hiçbir fen âlem-i hilkat ve tekvînin bütün hudûd ve esrârını ihâta etmek iddiasında bulunmadığı gibi, hiç kimse Kur'ân'ın bütün ledünniyâtını ihâta davasında bulunamaz. Bütün madde ve ecsâm âleminin hudûdunu doğrudan doğru mahsüs olmayıp mücerred bir emr-i ma'kul olan câzibe-i umûmiye kanununun vahdetiyle mülâhaza eyleyen, bununla beraber hilkatin bütün hudûdunu her cihetle ihâta ettiği iddiasında bulunmayan yeni hey'et ma'lûmâtının nazarlara açabildiği vüs'at sahası hem mutlak akıl sahasından hem de Kur'ân'ın telkin ettiği daha yüksek vüs'at

1 H, F, M ve B: "السماء".
2 H -"bir tevil kapısı aramadan anlayamadıkları hâlde yeni hey'etçiler".

sahasından çok geridir. Bu itibar ile Kur'ân'ın tefsirini herhangi bir zamanın fen veya felsefesi hudûduna çekerek fikirleri, [5196] vicdanları darlaştırmaya çalışmak doğru olmaz. Mahsüsü mahsüs, mâkulü mâkul olarak anlamak lâzım geldiği gibi Kur'ân'ı da mahsüs, mâkul, menkul bütün nıkāt-ı nazardan kendi nazmının ifade ve delâletini tâkip ederek iman sahasına ermek lâzım gelir. Fakat bunu yaparken âleme karşı göz yummayıp gerek eski ve gerek yeni efkâr ve ma'lûmâtın haddini tecavüz etmemek üzere hizmetinden, tahlil ve terkîbinden istifade ederek yürümek de Kur'ân'ın ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ emri gibi delâlât ve irşâdâtı cümlesinden olduğunu unutmamak iktizâ eyler. Bizim nefsimizde esbâb-ı ilmimiz havâss-ı selîme, akl ü tecribe, haber-i sâdık bu üçte hulâsa edilir. Ve şimdiye kadar bütün keşiflerimiz bunların vahdetini zâmin olan vücûd-i Hakk'a izâfet vicdânı içinde bulunduğu için hislerimizin mâverâsını akıl ile, aklımızın mâverâsını haber-i sâdık ile vicdânımıza iktiran ettirerek îmân-ı Hakk'a yükselebilir isek de evvelemirde hissimizi ilerisinden kavramayıp da kendi âleminde ibtal ile başlayacak bir akla mebde' bulamadığımız gibi hiss ü aklımızı tenvir ve tevsî' edecek yerde onları kökünden ibtal eden bir tenakuz ile başlayan haberin sıdkına da bir mebde' bulamayız. Ve o vakit akıllarımızı daha yüksek bir nûr sahasına çıkarmayıp da hudûdu dâhilinde olduğu hâlde tenakuz ile boğup bırakan bir haberi anlayabilmek için tevil mecburiyetinde bulunacağımız gibi, hissimizi kendi sahasında boğacak olan akılları da birer şeytan gibi telakkī ederek daha sağlam bir akıl ile red veya tevil mecburiyetinde bulunuruz. Yanlış anlaşılmasın, bundan hissimizin her hakikate kâfi olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak hakikat semâlarının bize en yakın ucu hissimiz olduğunu[1] söylüyoruz. Kendinden üstün ve bütün hislerin râbıtası olan aklı duymayan veya duymak istemeyen his his olamayacağı gibi, rabtedeceği hisleri ihâta edip de kendisinden daha yüksek olan hakikate iman duygusunu duyuracak yerde [5197] kendinin ne fevkinde ne de tahtında bir hakikat görmek

---

1 H -"söylemek istemiyoruz. Ancak hakikat semâlarının bize en yakın ucu hissimiz olduğunu".

istemeyen akılların da akıl olmadığını anlatmak istiyoruz. Hiçbir his bizi kendi sahasında aldatmaz. Bütün hatalar o hissi[1] mâverâsındaki sebep ve illete bağlamak için vâsıta olan aklın muhâkemâtında, yani fikir sahasında vâki' olur. Ben bir hayâl ve bir faraziye kurduğum zaman onun bende, zihnimde bir varlığını duyarım ve bu duygum kendi sahasında hatasız olarak doğrudur. Hakikaten o hayâl veya farz bende vardır. Fakat bu hissimin haddini aşıp da o hayâl veya faraziyenin benim bütün varlığımda veya hâricimde mevcut olduğunu da iddiaya kalkışırsam işte o vakit hissimin hudûdunu geçmiş, aklımda hata etmiş olurum. Bindiğim bir gemi sahilden harekete başladığı zaman sahile baktığımda ben bir tehavvül, bir hareket hissederim ve bu hissim beni aldatmaz, ortada hakikaten bir hareket vardır. Fakat ben bunu aklımla mahalline bağlamak için fikre giriştiğim zaman mebde'leri iyi mülâhaza etmeyerek acele ile sahilin hareket ettiğine hükmediverirsem hareketi[2] hissimde değil, fakat aklî muhakemem olan fikrimde hata etmiş olurum. İşte Arz ile semâ arasında hissettiğimiz hareketlerin mahallerini tâyinde vâki' olan hatalarımızın menşe'i de hissimiz değil fikrimizdir. Eski hey'etcilerle yeni hey'etcilerin arasındaki fark da bu haysiyettendir. Bunları arzetmekten maksadımız ise şu neticeye gelmektir: Bütün ecrâmı câzibe kanunu altında tevhid ederek mülâhaza eden yeni hey'etciler eflâkin ecsâm-ı sulbe telakkīsini reddederek daha geniş bir nazarla fezâya atf-ı nazar etmiş[3] olmalarından dolayı semâyı inkâr etmiş olduklarına dair bir şâyi'a vardır. Hâlbuki bu isnad doğru değildir. Hey'etci demek semâcı demektir. Semâyı daha geniş olarak düşünmek başka, inkâr etmek yine başkadır. Karşımızda nazarlarımızı tahdid[4] veya temdid eden ve add ü ihsâsına gücümüz yetmeyen ecrâmın vaziyetlerini âdeten mümkin olabildiği [5198] kadar hissen rasad ve müşahede ile semâ ve âlem hakkında aklî bir fikir edinmeye çalışan fen, mahsüsten mâkule geçerken mebde'i olan

---

1 H ve F: "his".
2 H: "hareket-i".
3 M ve B: "fezâya daha geniş bir nazar atfetmiş".
4 H +"eden".

mahsüsü inkâr ile işe girişecek olursa ilk önce kendi temelini veya iskelesini yıkmış olur. İskeleden iskeleye yükseldikçe etrafı daha geniş görmek başka, kendine dönmek için iskelesini yıkmış veya gözünü kör etmiş olmak yine başkadır. Biz arzımızdan etrafımıza baktığımız vakit her şeyden evvel nazarımızı kaplayan mahsüs bir semâ, bir gök içinde bulunduğumuzu görür, sonra da bunu kendimize bağlayarak hakkı bulmak için mâkul bir semâya çıkmak isteriz. Çıkarken başımızın döndüğü noktadan kendimize dönmek istediğimiz sırada bütün mahsüsâtimizi kaybederek bayılmış bulunursak ıyâzen billah ya hiç kendimize gelemeyecek vechile sukūt eder helâk oluruz, yahut da sukūt ettiğimiz yerde yine o mahsüsât içinde rüyadan uyanır gibi uyanır[1], ma'kūlâtımızı[2] mahsüsât âleminde tâbir etmeye çalışırız. Şeytanların bütün işi de bizi ya mahsüsten mâkule çıkarmamak veya çıkabildiğimiz noktadan sukūt ettirerek helâkimize çalışmaktır. Biz müntehâsında bir noktaya olsun dayanmayan mücerred bir fezâdan hiçbir his edinemeyiz. O bizim için hiçbir şey ifade etmeyen nâmütenâhî bir yokluktan ibaret kalır. Kezâlik her gördüğümüzü bir ziyâ ile gördüğümüz hâlde herhangi bir satıh, bir had üzerine aksetmiş olmayan bir ziyâyı da asla göremeyiz. Hâlbuki biz[3] açık bir havada başımızdan yukarı baktığımız zaman gözümüz bir yıldıza, bir buluta ilişmese bile en yüksekte nazarımızın dayandığı düzgün ve yuvarlak bir muhît hissediyor ve onunla aramızda bir cev, bir fezâ bu'dü tanıyoruz. Ve sonra herhangi bir yıldız veya şu'â' veya bulut görsek hepsini o muhîtin altında ve o cevvin içinde görürüz. Nazarımızı yıldızdan yıldıza, tabakadan tabakaya ne kadar uzatsak hissimiz kābil değil o muhîtin üstüne çıkamaz, hep aşağısında behemehâl kendimize döner. İşte bizim hissimizi ihâta ederek [5199] nazarımızda irtisam eden "gök" dediğimiz o mahsüs muhîtin bizden tarafa olan bütün cephesi Semâ-i Dünyâ'dır. Duyduğumuz bütün hareketler içinde cereyan eder. İlerisine aşılmaz, memnû' bir dalga demek olan "mevc-i mekfuf" da

1 H -"gibi uyanır".
2 F, M ve B: "menkulâtımızı".
3 M ve B -"biz".

odur. Fikrimizde onun daha üstü, semânın semâsı, yahut semâ-i ulyâ veya semâ-i uhrâ diye ne kadar kıyas yürütsek başkaca bir göz, bir keşif veya haber almadan bütün ma'kūlâtımız o mahsüs muhîtin dâhilindeki ilmimizden bir hatve ileri atmış olmaz ve onun için bizim kendimize dönerek kalbimizden Hakk'a intibâkımız böyle binlerce perde arkasından bir âlem-i gaybda vâki' olur ki ona ancak iman yetişir. Şimdi bizim doğrudan doğru bir ziyâ imtidad ve intibâ'ıyla hissetmekte bulunduğumuz bu mahsüs gök ve içindeki ecrâm ve fezâ gerek kendi mevkilerinde ve gerek yalnız bizim gözümüzdeki intibâ'larıyla dimağımızda ve gerekse bizden öte ve mevkilerinden beri bir hadd-i mahsüste irtisam etmiş bulunsun, her hâlde bütün müdafaalarımıza rağmen vicdânımızda mevcûdiyetini hissettirmiş olduğunda şüphe edemeyeceğimiz bir şeydir. Ve bütün akl u fikrimiz bu hissin hudûdu içinde yürür. Biz bütün yükseklik hissini ve mutlak hüsn-i ekmel zevkini ancak bunun içinde duyduğumuz ziynet ve güzelliğin tecrîden mukayesesinden duyabiliriz. Bunu âmiyâne bir histir diye nefy ü inkâra kalkışacak olan herhangi bir akl ü fen ondan evvel kendi kendini yıkmış bulunur. Bu bir cism-i sulb değildir denilir, bilmem diyebiliriz. Bu bir câzibe-i umûmiye muhassalasıdır denilir, bilmem diyebiliriz. Bu bir nevi ince hareketten ibaret olan ziyânın seyr ü imtidâdı hudûduyla gözümüze temasından itibaren önümüzde parlatılarak tersim olunmuş bir sun'-i Hak'tır denilir; belki, fakat ne güzel san'at, ne güzel sâni' diye hayretle takdir edebiliriz. Lâkin hissettiğimiz o muhît, o mahsüs semâ yoktur, hiçbir şey değildir denilecek olursa artık onu [5200] görmeyen neyi görebilir ki diye bütün vicdânımızla onun duygusuzluğuna veya insafsızlığına[1] ve inadına hükmetmekte ve elimize geçen bârika-i hakikati başına yağdırmak lüzûmunda tereddüt etmeyiz. Nûr onda, nâr onda, şimşekler onda, şihablar onda, Güneş onda, Kamer onda, hilâl onda, bedir onda, Zühre onda, Müşteri onda, seyyâreler onda, sâbiteler onda, Ayyûk onda, Şi'râ onda, Süreyyâ onda, Cevzâ onda, Sünbüle onda, Mîzan onda,[2]

1 H: "insafsızlıkla".
2 H -"Sünbüle onda, Mîzan onda".

manzûmeler onda, mensûreler onda, câzibelerin kaynaştığı dâfi'aların çarpıştığı felekler, Hakk'ın emriyle nûrları oynatan, harâretleri kaynatan, zulmetleri dağıtan, bulutları süren, ra'dları gürleten, sa'ikaları patlatan, yağmurları arzımıza, tadını ağzımıza, nesîmi ciğerlerimize, şemîmi burunlarımıza[1], sesi kulaklarımıza, nûru gözlerimize, şuuru gönüllerimize indiren melekler, hâsılı gözümüzü gönlümüzü açan, yolumuzu gösteren misbahlar ondadır. Akl u fikrimizi çelen şeytanlar da onun alt katında, yani başımızda pusular içindedir. "Semâ" yüksek demek olduğu için كُلُّ مَا عَلَاكَ فَهُوَ سَمَاءٌ[2] "sana üstün olan her şey semâdır" mefhûmu itibariyle bizim üstümüze gelen havaya ve Felek-i Kamer'e ve daha yukarı doğru ecrâma ve feleklerine ve bunların arasında mahsüs olan mesafelere ve maddî mânevî bütün yüksekliklere "semâ" ve "semâvât" ıtlak edilmek sahih olduğunda ve[3] meselâ رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ'de [er-Ra'd ،13/2] "semâvât"tan murad yüksekteki mu'allak ecrâm olmak zâhir bulunduğunda tereddüde mahal yok ise de, bunları üstten[4] ihâta ederek nazarımızda ta'ayyün ettiren o umûmî mahsüs muhît bizde semâ mefhûmuna asıl mi'yâr olan esâs-ı haddir. Gözümüzün önünde böyle bir küre-i semâ çizmeden ne bir hey'et dersi, ne bir semâ haritası mütalaa edemeyiz. Bunun içinde müte'addid tabakalar mütalaa edebiliriz. Onun için mer'î olmak üzere nazarlarımıza arzedilen yedi semâyı da bu dairede mütalaa edebileceğimiz anlatıldı. Bu suretle "Semâ-i Dünyâ", Sûre-i Bakara'da [5201] geçen هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ [2/29] âyetinde olduğu gibi Arz'a mutlak olarak tekabül eden ve yedi semâ olarak tesviye edildiği beyan buyurulan semânın bize mahsüs ve manzur olan iç cephesi olmak en zâhir ve bâhir bir mânadır. Yakınlığının[5] mânası da hiss-i basarımız dairesi ve görebildiğimiz ziynet muhîti olmasıdır. Onun için selef eflâka semâ ıtlak etmemiş değillerse de Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer olması eslâf-ı müfessirînce tanınmamış, Âlûsî'nin dediği

1 H: "burnumuza".
2 F, M ve B: "سمائك".
3 F, M ve B -"ve".
4 F, M ve B: "üstünden".
5 F, M ve B: "Yakınlığın".

gibi eski hey'etcilerin kavline itibar edenlerin bir fikri olmuştur. Bu babda Atâ'dan nakledilen haberin, rivayet olmak üzere sıhhati tesbit edilemese bile, gerek âyetin zâhirini ve gerek yeni hey'etcilerin esas düsturlarını herkese en güzel anlatabilecek veciz bir ifade olduğunu dirâyeten itiraf etmek gerektir. Evet, görüp duruyoruz ki yıldızlar Arz ile semâ muhîti arasında cevde muallak kandillerdir. Bunlar, direk hizmetini görecek sulb cisimlerde merkuz değiller, sade mütekābilen yekdiğerine vârid olan ziyâ hüzmeleri, nûr silsileleriyle mu'allakta mütevâzin ve göze görünmez, fakat eseriyle tanınır mânevî kuvvetlerle mahfuz olarak كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40] hükmünce sâbihtirler[1]. Şüphesiz ki bu semânın bir de bizden tarafa olmayan dış yüzü vardır. Yukarılarda çok kere ihtar ettiğimiz vechile yedi semânın altısını oraya ait olmak üzere mülâhaza etmek de câizdir. Lâkin bu sûrede فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ hitâbı hitâb-ı âm olmasına nazaran rü'yetimiz sahasında gösterilmiş olmaları hasebiyle dünyâ semâda saymak ve hiss ü idrâkimizin yetişemediği mâverâsını, âhar tâbir ile semânın semâsını, semâ-i uhrâ veya Kürsî ve Arş[2] diye mülâhaza eylemek muvâfık olduğu kanaatine ermiş bulunuyoruz. Nihâyet şunu da söyleyelim ki biz Semâ-i Dünyâ tefsirinde hem rivâyeten hem dirâyeten muvâfık görerek iştirak eylediğimiz Âlûsî'nin yalnız kevâkibe mesâbîh ıtlak edilmesi mecaz olduğu hakkındaki fikrine ıtlâkı üzere iştirak etmeyeceğiz. Çünkü [5202] misbah, sirâc, lamba, kandil gerek ışık ve şavkın kendisi gerek[3] fener gibi makarrı olmak üzere mülâhaza edilsin, hepsinde de bu mefhumlar kevâkibde tam ma'nâ-yı hakīkīsiyle mevcuttur. Büyük veya küçük olması buna mâni' olmaz. Bu mânada Güneş'in büyük bir lüks lambasından farkı yok demektir[4]. Ancak hissî ışıklara değil, أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِم اقْتَدَيْتُم اهْتَدَيْتُمْ hadîsinde[5] olduğu gibi mânevî ilim[6] ve iman nûrlarına dahi şümûlü

1 B: "sâbittirler".
2 M ve B: "semanın semasını, Semai uhrâyı Kürsî ve Arş".
3 H ve F: "veya".
4 F, M ve B: "yoktur".
5 Âcurrî, *eş-Şerî'a,* IV, 1690; Ebû Bekir el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl,* Vizârarü'l-Evkâfi'l-Küveytiye, 1414/1994, III, 299; Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif,* IV, 1778.
6 F, M ve B: "ulûm".

maksud olmak itibariyle umûm-ı mecaz suretinde anlaşılmak iktizâ eder ki, gerek maddî ve gerek mânevî nûrlar, gerek hakīkī gerek mecâzî mesâbîh ıtlak olunabilen ışıklar demek olur. Asıl maksad da bunların fevka's-semâ olan kudret-i ilâhiyeye ve hüsn-i ekmele delâletle kalblerde iman ve hidâyet şuuru uyandırmaları haysiyetinden mânevî kıymetlerine işaret olduğu siyâk u sibaktan zâhirdir. Lâm-ı kasem ile وَلَقَدْ زَيَّنَّا buyurulması bilhassa bu mânevî delâlete tenbih demek olduğu gibi, şeyâtîne rücûm keyfiyetini anlamakta da bunun ehemmiyeti vardır. Binâen'aleyh meal şu olur: Şân-ı celâlime, nâm-ı ulûhiyetime kasem ederim ki Biz Azîmü'ş-şân o futûrsuz görüp durduğunuz dünyâ semâyı, gözlerinizi gönüllerinizi açacak maddî mânevî ehemmiyeti hâiz türlü kandillerle tezyin eyledik. {وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ} Ve onları, yani o mesâbîhi şeytanlar için rücûm, atmalar yaptık. ۞ Bunda birkaç mâna vardır. Birincisi şeytanlara atmak, onları Arz hudûdundan yukarı çıkarmamak, semâyı şerlerinden muhafaza etmek için mermiler demektir ki meşhuru budur. Sûre-i Hicr'de وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِى السَّمَاءِ بُرُوجاً وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ اِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ [15/16-18] ve Sûre-i Sâffât'ta اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ وَحِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُوراً وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ [37/6-10] âyetlerinde geçtiği üzere Hakk'a karşı inad eden ve taraf-ı ilâhîden indirilen şuûnât-ı rabbâniyeyi, emirleri, âyetleri anlayarak Hak yoluna sülûk etmek isteyen insanları gizliden gizliye [5203] türlü mâni'alar, vehimler, hayâller, desîseler, iğfallerle aldatarak akıllarını ve gönüllerini çelip arkalarında sürüklemek üzere dolaşan ve bu suretle insanlara karşı işleri güçleri şeytanet yapmaktan ibaret olduğundan dolayı "şeytan" denilen maddî veya mânevî gizli birtakım süflî kuvvetler, habis rûhlar vardır ki bunlar semâdan matrud ve semâ onlardan mahfuzdur. Bu şeytanlar Mele'-i A'lâ'yı, vahy-i Hakk'ı getiren melâike-i mukarrebîni dinleyemezler, oraya yetişemezler. Ancak Semâ-i Dünyâ'dan inerken kulak hırsızlığı tarzında çalıp kapmaca bir şey yapmak isterler. Arkalarından da bir ateş şu'lesi, bir şihâb-ı mübîn, bir

şihâb-ı sâkıb ile recmolunarak def' u tard edilirler. Binâen'aleyh o şeytanlar yeryüzünde birtakım kimseleri taraf-ı Hak'tan gönderilmiş bir medyum, bir ilham vâsıtası imiş gibi mıknatıslayarak ispirtizm, manyetizm, sumnambolizm, pisişizm, metapisişizm gibi biri doğru çıkarsa çoğu yalan çıkan kehanet, cincilik kabîlinden acâib bazı rûhiyât hâdiseleri ve hayâlleri ile aldatıp meleklere, peygamberlere rekabet etmek ve ettirmek[1] isterlerse de Allah onları o yüksekliğe yaklaştırmaz, sevdâlarına muvaffak etmez, yalanlarını, yalancılıklarını yüzlerine vurarak âteşîn şu'lelerle def' u tard eyler. İşte burada da meşhuru; "Şeyâtîn" Sûre-i Hicr ve Sâffât'ta geçtiği vecih[2] üzere "istirak-ı sem' yapan" kulak hırsızları şeytanlar, "rücûm" da şihablarla tefsir olunmaktadır. Fakat bunda iki vecih vardır. Birisi: "Şihab"dan murad maddî mânasıyla hakikaten cevv-i hevâda ara sıra görülen ve "yıldız kayması" tâbir olunan fişenk parıltısı gibi şu'leler olmaktır. Bunun hâsılı: Rûhî hâdiselerin cevvî ve semâvî hâdiselerle maddeten bir alâkası vardır demek olur ki hakikatini Allah bilir. Bir şihâbın sukūtu, gözlerde bir intibâ' bıraktığı gibi, düştüğü mevki'de hevâ-i nesîmî içinde yükselmiş bulunan bazı habis gazların ihrâkıyla tasfiyesi veya tesmîmi gibi bazı netâyic husûle getirebilmek veya tahte'ş-şuur bazı [5204] ihtizazlar, cereyanlar ihdâsıyla uykuda veya yakazada veya bazı şerâit altında müsâdif olduğumuz ferdlerin kābiliyet-i mahsûsalarına göre rüya veya ilhama benzer bazı intibâ'ât nakletmek gibi ihtimallerle alâkadar olabilir. Lâkin bu âyetteki "rücûm"u böyle maddî mâna ile şihablara hamletmek âyetin zâhirine pek muvâfık görünmez. Zira وَجَعَلْنَاهَا zamiri, "mesâbîh"e râci'dir. Mesâbîh ise yukarıda beyan ettiğimiz vechile şihablara münhasır değil, bütün kevâkibe şâmildir. Hâlbuki yıldızların hepsi birer şu'le addedilebilseler bile şihablar gibi rücûm hâlinde sukūt ediyor görünmüyorlar. Âyet ise hepsinin rücûm olabilmesinde zâhirdir. Yoksa وَجَعَلْنَا مِنْهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ denilmek iktizâ ederdi. Nitekim o mânayı verenler de böyle tevil etmek istemişlerdir. Buna karşı da şihabların yıldızlar kabîlinden olup olmadığı münakaşaları yapılmış ve

1 M ve B -"ve ettirmek".
2 M ve B -"vecih".

bâlâda Bahâüddîn Âmilî'den[1] naklettiğimiz ziynet ve şihab fıkrasında olduğu gibi şihabların yıldızlardan kopmuş olmaları veya mersud olmayan kevâkib cümlesinden bulundukları tarzında cevaplar verilmiş ise de hiçbiri âyete karşı hilâf-ı zâhir olmaktan çıkmaz. Çünkü şihablar eski fizikçilerin fikri gibi sade havada yukarı çıkan gazların işti'âlinden ibaret olmayıp daha yukarıda sürü hâlinde dolaşan gayr-i mer'î birtakım küçük yıldızların câzibe-i arziyeye kapılarak hevâ-i nesîmî dâhiline bir mermi gibi giren ve girmesiyle delk ü temastan işti'âl etmesi ile husûle gelen şeyler olduğu hakkında yeni mülâhazalar mevcut (Sûre-i Sâffât'a bak) ve bunların parçalanmış yıldızlar enkāzı olması melhuz olmakla beraber, وَجَعَلْنَا مِنْهَا yerine hazf ü îsâl ile وَجَعَلْنَاهَا denilmiş olması ve Sâffât'ta olduğu gibi kevâkib ile şihâbın ayırt edilmemiş bulunması hilâf-ı zâhir demektir. Buna karşı en muvâfık cevap olsa olsa yıldızların hepsinin veya birçoğunun da sukūt kanunlarına tebe'an şihablar gibi ve şu kadar ki mahsüs olmayan bir cereyan üzere bulunduklarına ve bu cereyanlarında dâfi'alarıyla [5205] aynı hizmeti gördüklerine işaret olması söylenebilir. Lâkin burada dediğimiz gibi "mesâbîh" kelimesinin mecâzen maddî ve mânevî olmaktan e'am olmasına göre bu rücûmu maddî olmaktan ziyade mânevî olarak mülâhaza etmek kanaatimizce âyetin zâhirine daha muvâfık olur ki bu da söylediğimiz iki vecihten diğer biridir. Yani Semâ-i Dünyâ'yı tezyin eden bütün kevkebler ve şihablar zâhirî birer nûr olarak câzibeli güzellikleri, ferdî ve ictimâ'î kıymet ve haysiyetleri, gözleri gönülleri açan zevk-i marifetleri ve âheng-i vahdetleri ile Allah teâlâ'nın sun'-i kudretine, şümûl-i rahmetine, azamet ü izzetine delâlet ve imana hidâyet edecek mânevî birer misbah oldukları gibi, aynı zamanda şeytanlara karşı fırlatılarak onların iğvâ ve idlâllerini, şerr ü zararlarını def' u tarda sebep olacak mânevî mermilerdir ki işte enbiyâ ve onların vârisleri olan ashâb-ı kiram gibi ulemâ-i izâm da böyledir. Onun için Sûre-i Cin'de geleceği vechile bi'set-i Muhammediyede cinler, şeytanlar semâya yanaşamaz olmuşlardı. İşte âyette birinci mâna böyle iki surette mülâhaza

1 M: "Amülîden".

olunabilir. Ve bunun ikisinde de recim, şeytanlaradır. Şeytanlar rücûmun fâili değil, hedefleridir. İkinci mânaya gelince rücûm, "recmen bi'l-gayb"da olduğu vechile gayb taşlamak, birtakım zunûn ve evhâm ile gaybden haber vermeye kalkışmak mânasına olarak şeytanların atmaları gayb taşlamaları, bu suretle marifet taslayarak halkı aldatmaları ve Allah'a isnad edilmek, O'nun ilmine havale olunmak lâzım gelen hükümleri nücûma, nücûmun havâssına, kuvvet ve tabiatlarına isnad ederek ilmî salâhiyeti sû'-i isti'mâl edip şirk ü küfre sevketmeleri için birer bahaneleri demek olur ki, bu surette şeytanlardan murad saadet ve şekāvet, kaza ve kader gibi ahkâm-ı gaybiyede nücûmun te'sîrâtına kāil olarak ve nücûma dair olan ma'lûmâtın haddini aşarak ahkâm-ı nücûm ile tâli' ve takdirden birtakım istihraclar ile gayb u istikbalden haber vermeye kalkışan müneccimler, [5206] kâhinler gibi halkı iğfal etmeye uğraşan ins şeytanları demek olur. رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ nazmının ifadesi birbirinin lâzımı demek olan bu iki mânanın her birine de ihtimal üzere sâdık olduğundan ikisi de sahihtir. Birincisinde cin şeytanlarının, ikincisinde ins şeytanlarının hâlleri beyan olunmuş demektir. İbn Sînâ *Şifâ*'da felsefe-i ûlâsının mebde' ü me'âd faslının âhirinde der ki: "Hâsılı umûrun hepsini tahlil ettiğinde birtakım mebâdîye dayanırsın ki onların îcâbı Allah teâlâ indinden münzeldir. Allah teâlâ'dan kazâ ilk vaz'-ı basittir. Takdir kazânın tedric üzere müteveccih olduğudur ki basît olmak haysiyetleri kazâya, ilk emr-i ilâhîye nisbet olunan umûr-ı basîtenin ictimâ'âtının mûcebi gibidir.[1] Eğer insanlardan bir insana bütün Arz ve semâdaki hâdisâtın hepsini ve tabiatlarını tanımak mümkin olsaydı istikbalde hâdis[2] olacakların

---

1 Buna nazaran kazâ îcâbın ilmî mebde'-i haysiyeti, takdir fiilî me'âd ve müntehâ haysiyeti, yani kazâ hüküm, takdir icrâ oluyor. Şu hâlde feylesofların "determinasyon" dedikleri nihâî îcâb takdir olmuş oluyor. Ma'amâfîh bunun aksine olarak takdir ilm-i ezelînin şümûlü, kazâ iradenin ta'alluku ile onun fiile ihrâcı, yani îcâb-ı nihâî diye târif edilmek kazânın hem lügaten itmam mânasına, hem Kur'ân'ın وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ [Yûnus 10/19; Hûd 11/110; Fussilet 41/45] gibi beyânâtına daha muvâfık olduğu için ulemâmızca daha müreccahtır. Bu surette "determinasyon" kazâ demek olur ve bizim iradelerimizin alâkası evvel olan takdirde değil, nihâî olan kazâ hudûdunda bulunmuş olur. Evvelkinde ise bizim iradelerimizin kazâda alâkası yok, sonraki takdir hudûdunda var demektir. Lâkin bu fark kelime farkından ibaret olduğu ve ıstılahta münakaşanın pek ehemmiyeti olmadığı için bu kadardan mânevî bir nizâ' çıkarmaya kalkışmamalıdır [Müellifin notu].

2 B: "hâlde".

hepsinin keyfiyetini de anlayabilirdi. Ahkâma kāil olan şu müneccim ise, evzâ'-ı ûlâsı ve mukaddimâtı bir burhâna istinad etmez, belki bu babda tecribe veya vahiy iddiasına yaklaşır ve çok kere o mukaddimâtın isbâtında kıyâsât-ı şi'riye veya hatâbiye tertîbine kalkışır olmakla beraber[1] kâinâtın esbâbından sade bir cins delâile dayanır ki o da semâda olandır. Bununla beraber semâda olan ahvâlin hepsini ihâta ettiğine tarafından zâmin olmaz. Bi'l-farz bize onu zâmin olsa ve vefâ da etse bizi ve kendisini her vakit hepsinin [5207] vücûduna vâkıf olacağımız bir haysiyette tutması mümkin olmaz. Hepsinin fiil ve tab'ı kendisince mâlum olsa bile onun bulunduğunu veya bulunmadığını bilmesi kifayet etmez. Çünkü ateş hârdır, musahhındır, şunu ve şunu yapar diyebilmek, suhûnetin hâsıl olduğu bilinmeden ateşin teshîn ettiğini bilmeye kâfi gelmez. Hangi hesab tarîki vardır ki bize felekteki her hades[2] ve bid'ata marifet i'tâ edebilsin. Bi'l-farz bizi ve kendisini her vakit onun hepsinin vücûduna vâkıf olacağımız bir haysiyette tutması mümkin olsa bile bizim için onunla mugayyebâta intikal tamam[3] olmaz. Çünkü hudûs yolundaki umûr-ı mugayyebenin tamam olması ancak kemâl adediyle husûlü bizce kâfi olmakla beraber müsamaha edilen umûr-ı semâviye ile mütekaddim ve lâhık umûr-ı arzıyenin fâili ve münfa'ili, tabîîsi ve irâdîsi ihtilât etmekle olur. Yoksa yalnız semâviyyât ile tamam olmaz. O hâlde iki emrin bütün hâzırını ve her birinin mûcibini ve bâhusus gayba müte'allik olanını ihâta etmedikçe gayba intikal mümkin olmaz. Şu hâlde müneccimlerin

1 H -"naklettiğimiz ziynet ve şihab fıkrasında olduğu gibi şihabların yıldızlardan kopmuş olmaları veya mersud olmayan kevâkib cümlesinden bulundukları tarzında cevaplar verilmiş ise de hiçbiri âyete karşı hilâf-ı zâhir olmaktan çıkmaz. Çünkü şihablar eski fizikçilerin fikri gibi sade havada yukarı çıkan gazların işti'âlinden ibaret olmayıp daha yukarıda sürü hâlinde dolaşan gayr-i mer'î birtakım küçük yıldızların câzibe-i arziyeye kapılarak hevâ-i nesîmî dâhiline bir mermi gibi giren ve girmesiyle delk ü temastan işti'âl etmesi ile husûle gelen şeyler olduğu hakkında yeni mülâhazalar mevcut (Sûre-i Sâffât'a bak) ve bunların parçalanmış yıldızlar enkāzı olması melhuz olmakla beraber, وَجَعَلْنَا مِنْهَا yerine hazf ü îsâl ile وَجَعَلْنَاهَا denilmiş olması ve Sâffât'ta olduğu gibi kevâkib ile şihâbın ayırt edilmemiş bulunması hilâf-ı zâhir demektir. (……………………………………) Eğer insanlardan bir insana bütün Arz ve semâdaki hâdisâtın hepsini ve tabiatlarını tanımak mümkin olsaydı istikbalde hâdis olacakların hepsinin keyfiyetini de anlayabilirdi. Ahkâma kāil olan şu müneccim ise, evzâ'-ı ûlâsı ve mukaddimâtı bir burhâna istinad etmez, belki bu babda tecribe veya vahiy iddiasına yaklaşır ve çok kere o mukaddimâtın isbâtında kıyâsât-ı şi'riye veya hatâbiye tertîbine kalkışır olmakla beraber".

2 M ve B: "hadese".

3 B: "tam".

mukaddimât-ı hükmiyelerinden bize verdiklerinin hepsi sâdık olduğunu cabadan teslim etsek bile yine kavillerine bizim için itimad yoktur."[1] Sâbiîler gibi te'sîrâtı nücûmdan bilerek ondan ahkâm çıkarmaya kalkışmak küfr ü şirk olduğunda ulemâ müttefiktir. Ancak onları müessir değil de, "mesâbîh" buyurulduğu vechile ahkâm-ı ilâhiyenin cereyânına delâil ve emârât olmak üzere sâir ulûm ve fünûnda olduğu gibi taharrî-i hakikat fikriyle netâyic ve ahkâm istinbâtına çalışmak da şer'an memnû' değil mendub[2], belki evkāt-ı salâtta olduğu gibi lüzûmuna göre vâcib vazife olacağında da ihtilâfa mahal yoktur. Çünkü ilim, ilim olmak itibariyle هَلْ يَسْتَوِى الَّذٖينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذٖينَ لَا يَعْلَمُونَ [ez-Zümer 39/9] mısdâkınca memduhtur. Ve ilimde yakīn matlub olmakla beraber zannî mesâil ve ahkâmı hâvî olması da mümkin olabildiği kadar meşrû'iyet ve mergūbiyetine mâni' olmaz. [5208] Ve delâil ü emârâttan istidlâl suretiyle istinbat olunan hükümler, zayıf bile olsa gayba hüküm sayılmaz, emâresinin medlûlü sayılır. Edillesinin kuvvet ve zaafına, fiiliyyât sahasındaki tatbîkatları ve kullanış tarzlarıyla gayelerinin hayr u şerrine göre hükümleri ve haysiyetleri farkeder. Fakat nücûm ve eflâkin evzâ' ve eşkâliyle ahvâl ve harekâtından bahseden ilm-i hey'et veya ilm-i semâ denilen, اِنَّ فٖى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ[3] لَاٰيَاتٍ [Âl-i İmrân 3/190], وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنٖينَ وَالْحِسَابَ [el-İsrâ 17/12] gibi âyetlerle tahsîline teşvik olunmuş olan ilm-i nücûm değil de onu bahane edinerek nücûmun

---

1 İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifâ: el-İlâhiyât - Metafizik,* metin ve çeviri, çev. Ekrem Demirli&Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 409-410:

فإذا حللت الأمور كلها استندت إلى مبادئ إيجابها تنزيل من عند الله تعالى. والقضاء من الله تعالى هو الوضع الاول البسيط. والتقدير هو ما يتوجه إليه القضاء على التدريج كأنه موجب اجتماعات من الأمور البسيطة التي تنسب من حيث هي بسيطة إلى القضاء والأمر الإلهي الأول.

ولو أمكن إنسانا من الناس أن يعرف الحوادث التي في الأرض والسماء جميعها وطبائعها لفهم كيفية جميع ما يحدث في المستقبل. وهذ المنجم القائل بالأحكام مع أن أوضاعه الأولى ومقدماته ليست تستند إلى برهان، بل عسى أن يدعي فيها التجربة أو الوحي، وربما حاول قياسات شعرية أو خطابية في إثباتها فإنه إنما يعول على دلائل جنس واحد من أسباب الكائنات وهي التي في السماء، على أنه لا يضمن من عنده الإحاطة بجميع الأحوال التي في السماء، ولو ضمن لنا ذلك ووفى به لم يمكنه أن يجعلنا ونفسه بحيث نقف على وجود جميعها في كل وقت، وإن كان جميعها من حيث فعله وطبعه معلوما عنده وذلك مما لا يكفي أن يعلم أنه وجد أو لم يوجد. وذلك لأنه لا يكفيك أن تعلم أن النار حارة مسخنة وفاعلة كذا وكذا، في أن تعلم أنها سخنت ما لم تعلم أنها حصلت، وأي طريق من الحساب يعطينا المعرفة بكل حدث وبدعة في الفلك، ولو أمكنه أن يجعلنا ونفسه بحيث نقف على وجود جميع ذلك لم يتم لنا به الإنتقال إلى المغيبات. فإن الأمور المغيبة التي في طريق الحدوث إنما تتم بمخالطات بين الأمور السماوية التي لنا تسامح أنا حصلناها بكمال عددها، وبين الأمور الأرضية المتقدمة واللاحقة، فاعلها ومنفعلها، طبيعيها وإراديها وليس تتم بالسماويات وحدها، فما لم يحط بجميع الحاضر من الأمرين وموجب كل واحد منهما خصوصا ما كان متعلقا بالمغيب، لم يتمكن من الإنتقال إلى المغيب. فليس لنا إذن اعتماد على أقوالهم، وإن سلمنا متبرعين أن جميع ما يعطوننا من مقدماتهم الحكمية صادقة.

2 B: "mubah".

3 H, F, M ve B -"وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ".

evzâʿından ileride olacak hâdisât ve mugayyebâta ve şunun bunun bahtına[1] ve tâliʿine dair ahkâm istihrâc etmek mânasına "tencim" veya "ahkâm-ı nücûm" tâbir olunan müneccimlik işi nücûmun tesirine itikad suretiyle olmasa bile haddizâtında ilim denecek bir şey olmayıp gayb taşlamaktan ve bazen tesadüf etse bile esas itibariyle كُلُّ مُنَجِّمٍ كَذَّابٌ buyurulduğu üzere yalan söylemekten ibaret kalarak bu âyetteki şeytanet kısmına dâhil olacağından İbn Sînâ dahi ona itimad edilmemek lâzım geldiğini salâhiyetle beyan eylemiştir. Nücûma perestiş eden Sâbiîler İdris aleyhisselâm'ın mucizesi olmak iddiasıyla gaybdan haber verdiğine kāil olmak istedikleri ahkâm-ı nücûma ehemmiyet vermişler ve semâyı on iki burca taksim etmişler ve eflâkten yalnız perestiş edip heykellerini diktikleri mersud sebʿa-i seyyâre feleklerini nazar-ı iʿtibâra alarak sebʿa-i seyyârenin evzâʿ-ı felekiyelerine göre Arz'da cereyan edecek hâdiseleri bildireceği zuʿmuyla birtakım ahkâm-ı nücûm kitapları yazmışlardı. Bunun ilm-i hey'et nokta-i nazarından hisâbât-ı felekiye ve riyâziyenin terakkīsine bir sevki olmuş olmakla beraber diğer taraftan birçok halkı iğfal ve idlâl eden bir şeytanet vesilesi olarak kullanıldığı ve bu suretle insanların şirk ve küfür yollarında sürüklendiği de daha çok olmuştur. Maʿa't-teessüf Müslümanlar arasında da bunun birçok zararları olmuş, buna haram diyen ulemâ-i dinin ve fukahânın [5209] sözlerini dinlemeyenler bunlara aldanarak nice zararlar görmüştür. Câzibe-i umûmiye ile alâkadar olan arzımızın bütün semâvât, ve ziyâsı erebilen bütün yıldızlar ve aradaki esîrî ve latif gizli ve açık âlemler ile alâkası bulunmak hasebiyle وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ [en-Nahl 16/16] hükmünce nücûmdan hesab olunabilen bazı istidlâlî ve tecribî maʿlûmât ile kaptanın denizde yol tâyin etmesi gibi ilmî nice fevâid istihsal olunabilirse de, Levh-i Mahfûz'u okuyormuş gibi gayb ve istikbâle hâkim olacak vechile falcılığa ve istihrâcâta kalkışılması birkaç seyyâre işi değil, lâekal arzî ve semâvî bütün hâdisâtın tabiî ve irâdî, fiilî ve infiʿâlî bütün şerâitini tâyin etmeye mütevakkıf olduğundan bunun beşer için mümkin fennî bir ilim olamayacağında dîn-i İslâm ulemâsıyla

1 F, M ve B: "baht".

beraber İbn Sînâ, Fârâbî gibi hukemâ ve eski, yeni hey'etciler de müttefiktirler. Yeni hey'etcilerin ihâta davasında olmadıkları mâlumdur. *Şifâ* hâşiyelerinde beyan olunduğu üzere eski hey'etciler de demişlerdir ki: Ashâb-ı ahkâm on iki burcu ve yedi seyyârenin feleklerindeki vaziyetlerini, ictimâ' ve istikballerini, kıran ve mukabelelerini, husûf ve küsûflarını, tayflarının verdiği elvâna nazaran itibar edilen saadet ve nühûset tabiatlarını mülâhaza etmekle bu ilme vâkıf olabileceklerini iddia ediyorlar. Hâlbuki rasadât ve kıyas ile ilm-i hey'etce bulunmuş olan eflâk yediye münhasır değil, altmışa karîbdir. Bunların bazıları arzı muhît, bazıları değildir. Bunlara "eflâk-i tedâvîr" ıtlak olunur. Ve daha rasadla idrak olunamayan diğer felekler bulunmak da mümkindir. Bundan başka kevâkib-i sâbiteden her birinin de seyyâreler gibi birer felekleri bulunmasını da tecviz etmişlerdir. Ashâb-ı ahkâmın ise bu matlabları nazar-ı i'tibâra almak şöyle dursun haberleri bile yoktur. Bir hüküm verdikleri zaman bütün bunlardan gāfil olarak yalnız seb'a-i seyyâre ile hüküm veregelmişlerdir. İş bu kadar da değil. Yine eski ehl-i hey'et nazarında semâda kevâkib-i sehâbiye [5210] denilen birtakım yıldızlar vardır ve Samanyolu, Kehkeşan dediğimiz mecerre ve sâire gibi görülen beyazlıkların buudlarından dolayı gözlerimizle seçilemeyecek derece küçük görünen yıldız sürülerinden mürekkeb manzûmeler olduğuna dair kanaatler vardır ki bunları yeniler de teyid eylemektedirler. Bunlar ve bunların da felekleri olmak lâzım geldiği düşünülünce evzâ'-ı felekiyenin tâyini ihâta-i beşeriyeden ne kadar yüksek olduğu anlaşılır. Daha ilerisinden sarf-ı nazar edelim, şu dairede mülâhaza edilen ve Arz'a az çok ziyâsı yetişebilen yıldızların ahvâl-i husûsiyeleriyle Arz'ın ve cevv-i Arz'ın ve bunlardaki cüz'iyyât ve husûsiyyâtın, cismânî ve rûhânî münasebetleri fenn-i beşerle tâyin olunabilmek ihtimâli nasıl bulunur?[1] Meselâ küçük bir Sühâ yıldızının diğer hususiyetinden kat'-ı nazarla, yalnız Arz'a gelebilen ziyâsının ve Arz üzerinde ondan husûle gelen intibâ'âtın, meselâ Zeyd'in mukadderâtı üzerinde ne gibi bir eser husûle getirmiş olduğunu

---

1 M ve B: "bulunuyor".

hesâba almadan sade on iki burç içinde seb'a-i seyyârenin evzâ'-ı felekiyesi üzerinde Zeyd'in yıldızına bakarak yarınki hâli ne olacağına dair bir hüküm vermeye kalkışmanın nasıl bir saçma, nasıl bir atma, nasıl bir aldatma ve aldanmadan ibaret olduğunu ve bunların fâide yerine ne büyük zararlara bâdî olacağını anlamayanlar nücûm ile rücûmu fark etmeyen bedbahtlar veya farkettirmek istemeyen şeytanetkârlar demek değil midir? Evet dün bilmediğimiz birçok şeyleri yarın öğrenebiliriz, bugün mümteni' gibi istib'âd ettiğimiz[1] birtakım hakikatleri küçük bir hâdiseden bir kanun keşfiyle yarın âdiyyât sahasında tasdik edebiliriz. Lâkin ilmin, âlem-i imkânın ve semâ-i hilkatin bize nâzır olan haddiyle Allah'a ait olan hakikatinde büyük farḳ vardır. Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde ancak Allah'tır. Gaybı ancak O bilir. لَا يَعْلَمُ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ O bildirmeyince Peygamber de gaybı bilemez. فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَداً. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَداً [el-Cin 72/26-27] buyurulduğu üzere bildirdiği kadar bilir. Onun [5211] için قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ [el-Mülk 67/26] buyurulmuştur. Kezâlik وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلاً [el-İsrâ 17/85] bizim ilimlerimizin kılletini anlattığı gibi وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُٓ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ [el-Hicr 15/21] ile tenzîlât-ı ilâhiyenin bir mikdâr-ı ma'lûmu bulunduğu da anlatılmıştır. Allah teâlâ insanlara bahşettiği kābiliyetlerin haddine göre enfüs ve âfâkta ikāme buyurduğu maddî ve mânevî, aklî ve naklî âyât ve delâil ile nazar ve istidlâl ve tecribe ve amel sahasında bizi mertebeden mertebeye kurb-ı rahmetine yükseltecek, nice nice terakkīlere erdirecek ilim yolları, ve semâ-i dünyâyı hidâyet misbahlarıyla tezyin etmiş olmakla beraber nâmütenâhîyi idrak ederek gayb âlemine tahakküm edecek ve bu suretle kendisine şirk koşmaya kalkışacak bir salâhiyete de mazhar etmiş olmayıp وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-En'âm 6/59] buyurulduğu üzere gayb hazinelerini tamamen kendi indinde tutmuş, Levh-i Mahfûz'a da dilediklerini dilediği kadar muttali' kılmış, o ilm-i ledünnîyi güzide kullarından pek azına tattırmıştır. Semâsını şeytanlardan mahfuz tutmuş, ilmi şeytanet için

---

1 F, M ve B: "eylediğimiz".

kullanan ve kulak hırsızlığıyla gayb taşlamaya, kehanet veya keramet satmaya ve böylelikle enbiyâ ve evliyâ, hatta Allah teâlâ ile rekabet[1] ederek halkı idlâl eylemeye kalkışan ins ve cin şeytanlarını recm için parlak misbahlar, âteşîn şirâreli dâfi'alar yaratmış, kullarını o misbahlardan istifade ve o şeytanlardan, şeytan atmalarından ihtiraz ettirmek için nücûmun misbah olmak haysiyetiyle rücûm olmak haysiyetlerini temyiz ettirmek üzere nâm-ı celâline kasem ile وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ buyurmuştur. Sonra da o şeytanların ve onlara uyan kâfirlerin hâl ve âkıbetlerini anlatmak için buyuruyor ki: {وَاَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ} Ve onlar için sa'îr azâbını hazırladık ❁ o şeytanlar dünyada recm olunduktan başka şeytanetlerinin veya attıkları yalanlarla alevlendirmek istedikleri fitne ve fesâdın cezâsını çekecekler, âhirette o sa'îr azâbını tadacaklardır. [5212] Yukarılarda da mâlum olduğu vechile çılgın alevli ateş demek olan "sa'îr" cehennemin isimlerindendir.

Sade o şeytanlar değil {وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} kendilerini yaratan, yaşatan Rabbü'l-âlemîn'e küfreden, nankörlük edip saygısız giden kâfirlerin hepsine de {عَذَابُ جَهَنَّمَ} cehennem azâbı vardır {وَبِئْسَ الْمَصِيرُ} ki o ne fena masîr ❁ ne kötü me'âd, ne çirkin inkılâb yeri, ne acı âkıbettir. Bunun fenalığı, o sa'îr azabının şiddet ve dehşeti, ona atılanların kesreti, küfürlerinin sebep ve mâhiyeti, azâbı görünce intibahları ve cinayet ve istihkaklarını itirafları şu suretle beyan ve tasvir olunuyor:

Evvelâ, {اِذَٓا اُلْقُوا فِيهَا} o kâfirler o cehenneme atıldıkları -o çılgın ateşin içine odun gibi fırlatıldıkları- vakit {سَمِعُوا لَهَا شَهِيقاً} onun bir şehîkını, bir hıçkırışını işitirler ❁ ki yalayıp yutmaya hırsını ifade eden korkunç hışlayış ve gürleyişi, yahut لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ [Hûd 11/106] mısdâkınca içindekilerin acı sadâ-yı mâtemidir.

Sâniyen {وَهِيَ تَفُورُ} o o hâlde feveran ediyor, kaynıyordur.

Sâlisen {تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ} gayzdan; öfkesinin şiddetinden, hışmından hemen hemen patlayacak hâle gelir ❁ öyle çılgın, öyle şiddetlidir.

---

1 M ve B: "'muhadde'".

Râbi'an {كُلَّمَٓا اُلْقِيَ فٖيهَا فَوْجٌ} ona her alay atıldıkça ۞ yani ona atılanlar fevc fevc, alay alay atılır. Her bir alay atıldıkça her defasında {سَاَلَهُمْ خَزَنَتُهَٓا} onlara onun [5213] muhafızları -yukarıki sûrede[1] عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [et-Tahrîm 66/6] diye tavsif olunan gardiyanları, zebâni melekler, sert sert tevbih ve tahkir tarîkiyle- sorarlar: {اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذٖيرٌ} "Size bir nezir gelmedi mi? Bu dehşetli haberi verip gocunduracak bir peygamber, korkutucu bir elçi, bir delil gelmedi mi ki siz buraya geldiniz?" derler, çünkü وَمَا كُنَّا مُعَذِّبٖينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولًا [el-İsrâ 17/15] buyurulduğu cihetle Allah teâlâ bir resul göndermedikçe ta'zîb etmez, ikāb olan her azâba sem'î veya aklî bir delil, bir inzar tekaddüm eder. Bu gösteriyor ki Rabb'e küfür O'nun zâtını inkârdan ibaret değil, rubûbiyeti tecelliyâtını, herhangi bir peygamberini ve indirmiş olduğu âyât ve edillesini ve onlarla tebliğ ettiği ahbâr ve inzârını tekzib ve inkâr ile nankörlük de küfürdür. Çünkü Peygamber'e küfrün menşe'i "Allah hiçbir şey indirmedi" diye mutlak bir yalancılıktan ibaret olan bir inkâra râci'dir ki bu da doğrudan doğru Allah'a karşı bir küfrandır. Kâfir, Peygamber'i tekzib ederken gönlünden o sâlibe-i külliyeyi kübrâ ittihaz ederek şöyle bir kıyas yürütür: "Sen, Allah bana bir şey, bir haber indirdi diyorsun, hâlbuki Allah hiçbir şey indirmemiştir, binâen'aleyh indirdi diyen yalan söylemiş olur. Demek ki siz büyük bir dalâl içindesiniz" der, haber verilen azâbı görmedikçe inzâra inanmaz.

Bu suâle cevâben kâfirler o vakit hakkı ketmedemeyerek {قَالُوا بَلٰى} evet derler ۞ Allah'ın lutf u adaletini ikrar ve kendi kabahatlerini şöyle tafsil ederler: {قَدْ جَٓاءَنَا نَذٖيرٌ} Doğrusu bize bir nezir geldi ۞ parlak misbahlar, âteşîn şihablar, şimşekler gibi nûr u nâr içinde semâdan zemîne yollar açarak, inzarlar saçarak, çarptığını yakarak inen âyetlerle bizi hem tenvir eden hem korkutan bir muhbir geldi. {فَكَذَّبْنَا} Fakat biz onu tekzib ettik ۞ ne nûruna ne de nârına inanmadık[2] {وَقُلْنَا} ve şöyle [5214] dedik: {مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ} Allah hiçbir şey indirmedi ۞ nübüvvetin, kitabın,

1 M ve B +"de".
2 F, M ve B -"ne nûruna ne de nârına inanmadık".

vahy u tenzîlin ve onlara inanıp doğru gidenlere, güzel çalışanlara[1] sevab, inanmayıp şeytanet ve küfre sapanlara sonunda azab edileceğine dair vaadlerin va'îdlerin aslı yoktur. O şihablar, o parlak atışlar maddeten ve mânen bizleri korkutacak hiçbir haysiyeti hâiz değildir[2], dedik, öyle peygamberlik iddia edenler ve onlara inananlara[3] {اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ كَبٖيرٍ} "sizler başka değil, ancak büyük bir dalâl içindesiniz -kendinizi kaybetmiş, gidecek yoldan pek uzağa sapmış, büyük bir yanlışlık ve aldanış içinde şaşırmışsınız ki hem kendiniz aldanıyorsunuz hem de başkalarını aldatmak istiyorsunuz" dedik.- ❁ İşte o kâfirler o vakit böyle küfürlerini, küfranlarını ve uydukları şeytanlarla kendilerinin sıfatı olan o büyük dalâli peygamberlere isnad etmekte aldanmış ve asıl büyük dalâl ve tuğyâna kendilerinin düşmüş bulunduklarını ikrar ve itiraf ederler ki, bunda küfürlerinin sebebini ve mâhiyetini tasvir vardır. Demek ki وَلِلَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ âyetinde kâfirleri cehennem azâbına müstahik kılan küfür Allah'ın varlığını inkâra kadar varmak lâzım değil, Allah'ın kudretini, kullarına indirdiği lütuf ve nimetini,[4] gönderdiği peygamberleri, indirdiği kitapları, âyetleri, verdiği haberleri inkâr ederek küfranda bulunmak dahi Allah'a küfürdür. Böyle küfr ü küfranda bulunanlar onlardan[5] istifadeden kendilerini mahrum etmiş oldukları için âkıbette onlara mev'ud olan nimet ve rahmetten ebediyen mahrum olacakları gibi edilen inzarlara, haber verilen tehlikelere aldırmayıp saygısızlıkla üzerine yürüdükleri ve eldeki halâs fırsatlarını kaçırmış bulundukları için ebedî azab içine atılıp gidecekler ve o vakit bu sözleri söyleyeceklerdir. Felsefe tâbirlerince bunun hulâsası şudur: Allah'a küfür yalnız "atheisme", yani "ta'tîl" denilen nefy-i ilâhdan ibaret değil, "bir Allah'a inanırız amma peygamberliğe ve [5215] peygamberlere inanmayız" diye nefy-i nübüvvetle tevhîd-i ilâh mezhebi demek olan

1 F, M ve B: "yaşayanlara".
2 B: "değildirler".
3 H ve F: "inananlar".
4 H +"ve".
5 H ve F: "onlarla".

"deisme" de Allah'a küfürdür.[1] Nitekim "Allah vardır ve birdir amma bize filân nimeti veren O değildir" veya "O bizim işimize müdahale etmez" demenin şirk ü ta'tîlden farkı olmayan bir tenakuz olduğunda şüphe yoktur. Burada بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ diyen kâfirlerin ateist olmayıp nübüvveti inkâr eden deist oldukları sarihtir. Bunlar[2] bu küfürlerinde mebde'leri olan prensipleri "Allah bir şey indirmemiştir" diye Allah'ın her şeyde zâhir olan kudret ve inayetine karşı kafalarında kurdukları menfî bir taassup dogmasından başka bir şey olmadığını ve hilâfını gösterenleri büyük bir dalâl ile aldanmış farzettiklerini itiraf etmiş bulunuyorlar.

İşte Kur'ân'ın bütün kütüb-i münzeleden yüksek ve asırlardan beri dünyanın her tarafında aynı vahdet ve mevsûkiyetiyle mahfuz, tahrif ve tağyirden sâlim, en temiz, en doğru yegâne bir kitap olduğunu görmüş oldukları hâlde onun Allah'tan indirilmiş تَنْز۪يلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ [el-Hâkka 69/43] kelâmullah olduğuna ve risâlet-i Muhammediyenin hakkıyetine inanmak istemeyen o zamanki kâfirlerin ve müşriklerin dedikleri vechile Muhammed aleyhisselâm'ın bir şâir veya müellif gibi kendi söylediği veya yazdırdığı kendi sözü ve kendi kitabı olarak göstermeye çalışan اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ ل۪ي مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا [el-Ahkâf 46/6] "onu Allah'a iftira etti mi? diyorlar, 'eğer iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaramazsınız' de", قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ[3] مِثْلِه۪ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Yûnus 10/38] "'haydin Allah'tan beride gücünüzün yettiklerini çağırın da onun misli bir sûre de siz getirin' de" demesine aldırmayıp bu kuvvetli beyânâtta Hazret-i Peygamber'in kasden veya hatâen aldanmış bulunduğuna[4] zâhib olarak acaba çok akıllı ve emin olan Muhammed buna ve bu suretle peygamber olduğuna hakikaten kendisi de[5] inanmış,

1 "Deizm" (*deisme*) ile ilâhîlik demek olan "teizm" (*theisme*) birbirine karıştırılmamalıdır [Müellifin notu].
2 F, M ve B: "Bunların".
3 H, F, M ve B +"من".
4 F, M ve B: "olduğuna".
5 F, M ve B -"kendisi de".

aldanmış mı idi yoksa kendisi[1] inanmadığı hâlde öyle [5216] söylemekte bir menfaat görerek aldatıyor mu idi? diye bahisler yapan, yazılar yazan ve nihâyet Corci Zeydan'ın *Medeniyyet-i İslâmiye Tarihi*'nde telhis ettiği vechile kasden aldatmış değil, kendisi cidden ve bütün samimiyetle inanmış[2] ve ancak bu inanmasında aldanmış, yoksa yanlışlığını bilen bir yalancı öyle ahlâk ve etvârında nezih bir hayat ve istikāmet tâkip edemez ve öyle pâyidar bir eser ve şimdiye kadar iki yüzden fazla devlet yetiştirmiş, cihanda büyük büyük intibahlar, inkılâblar husûle getirmiş bir din tesis edemezdi demekten de kendilerini alamamış bulunan garb feylesofları veya muharrirleri dahi müsbet ve tecribî ilimlerde, fenlerde düşündükleri gibi düşünmeyip yine kendilerinin beğenmediği menfî yoldan giderek nefislerinde "Allah bir şey indirmemiştir ve indirmez, başka türlü düşünen hata eder" diye saplandıkları ve dogmatik dedikleri delilsiz bir yokluk dogmasından yürümek isteyen deistler yahut ateistlerdir ki vakti gelince onlar da بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍۚ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ diye itiraf edeceklerdir. Râzî tefsirinde der ki: "Bu âyetin nihâyetindeki اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ hitâbında iki vecih vardır. Birincisi kâfirlerin peygamberlere karşı söyledikleri sözleri cümlesinden olmasıdır ki azher olan budur. İkincisi de cehennem hazenesinin kâfirlere karşı kelâmından olmasıdır ki, 'kâfirler öyle deyince zebâniler اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ diyeceklerdir' demek olur."[3] "Dalâl"den murad, dünyadaki dalâlleri yahut onun neticesi olan helâkleri olmak da muhtemildir. Bunlara karşı o[4] sual soran ve o cevâbı alan melekler tarafından "sizin söz dinleyecek kulağınız veya düşünecek aklınız yok muydu ki Allah'ın indirdiklerini görüp dururken Allah bir şey indirmedi diyerek öyle bir tekzib ve dalâle saptınız?" denilmesine veya denilmesi ihtimâline karşı o kâfirler o vakit onun sebebini de anlatarak {وَقَالُوا} hem derler ki {لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ} eğer

1 H +"kendisi".
2 Corci Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiye Tarihi,* trc. Zeki Megamiz, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1328, I, 31.
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 587:

أما قوله تعالى: «إن أنتم إلا في ضلال كبير» ففيه مسألتان: المسألة الأولى: في الآية وجهان الوجه الأول: وهو الأظهر أنه من جملة قول الكفار وخطابهم للمنذرين. الوجه الثاني: يجوز أن يكون من كلام الخزنة للكفار، والتقدير أن الكفار لما قالوا ذلك الكلام قالت الخزنة لهم: «إن أنتم إلا في ضلال كبير».

4 F, M ve B -"o".

bizler söz dinler veya[1] [5217] aklı güzel isti‘mâl eyler kimseler olsa idik ❁ yani Allah bize kulak ve akıl vermemiş ve onlarla iyi dinlenip tutulduğu veya hakkıyla düşünülüp amel edildiği takdirde hidâyete erdirecek haberler, hikmetler, nasihatler, deliller indirmemiş değildi, fakat biz onlara kulak vermedik, masal dedik, sağırlık ettik, aklı olanlara yakışacak vechile iyi düşünmedik, kendi zevkimizi, hevâmızı düşündük, hayvanlık ettik,[2] çılgınlıkla fitnelere kapıldık, fenalar içinde fenalıklara düştük. Eğer bizler iyi dinler yahut iyi düşünür kimseler olsa idik aklın yetişemediği hususlarda nakil yolu olan sem‘den olmazsa aklın kendisinden hakkıyla istifade etsek, yani hidâyet misbâhı olan ehl-i hak ulemâ ve eimme-i müctehidîn gibi nakil ve aklı, rivayet ve dirayeti câmi‘ bahtiyarlardan olamasak bile hiç olmazsa rivayet ve dirayetten birine olsun sâhip bulunsa idik küfre sapmaz {مَا كُنَّا فٖى اَصْحَابِ السَّعٖيرِ} o sa‘îr ashâbı şeytanlar içinde bulunmazdık ❁ onlara katılıp bu çılgın ateşe atılmazdık, vaktiyle içlerinden çıkar, hidâyet yolunu tutardık. Lâkin onlar içinde bulunduk[3], bu ateşe atıldık, demek ki bizler ne dinler ne de düşünür kimseler değilmişiz, eyvahlar olsun! derler. Ukalâlık iddiasında bulunan o nankörler nihâyet felâket karşısında böyle azâba istihkaklarını itiraf ederler. Bütün mes'ûliyyet-i vicdâniye ile yanarlar. Bu beyan ile de şu noktalar tahlil edilmiş bulunuyor: "Allah bir şey indirmedi" diye inkâr ve tekzib edip durmanın[4] sebebi bu üç şeymiş: Birincisi sem‘den istifade etmemek, ikincisi akıldan istifade etmemek, üçüncüsü de bu suretle kötü muhîtte bulunmak; fakat bu üçüncü bir taraftan mebde' bir taraftan da netice demektir. Sem‘ ve akıl[5] insana mebde' ü me‘âdı, mâzi ve istikbâli tanıttıracak en müfid iki rehberdirler, diğer havâs yalnız hâli tanıtırlar. Lisan ve akıl ise her ilme nâzırdır. Ve sem‘, akıldan evvel gerektir. Sem‘i veya aklı olanlar anlayıp dinleyerek fena bir muhîtten

---

1 F, M ve B: "ve".
2 M ve B -"hayvanlık ettik".
3 B -"Lâkin onlar içinde bulunduk".
4 F, M ve B: "deyip durmanın".
5 M ve B: "aklı".

çıkarak[1] iyilere iltihak edebilir. İman ve hidâyet için bunların birisi [5218] bile derecesine göre kâfi gelir. Şu hâlde küfr ü küfrânın bütün sebebi sem' u akla gereği gibi ehemmiyet vermemekte toplanır. Bu ise hayvanlıktan daha aşağı bir süfliyettir. اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-A'râf 7/179] Hâlbuki ne aklî ne naklî delili idrak kābiliyeti bulunmayanlara esasen teklif ve inzar yoktur. Onlar o süfliyetin netâicine katlanırken sonunda böyle ebedî vicdan mes'ûliyetiyle cehennem ateşinde yanmazlar. Kâfirler ise hilkaten insanın târifinde dâhil mükelleftirler[2], mes'uldürler. Sâmi'aları da vardır, âkileleri[3] de; sonunda cehennemin hıçkırışını, azab meleklerinin ince suallerini duyar anlarlar. Önceden inzârı duymak, düşünmek istemezlerse de fiilî darbe karşısında hepsini duyarlar. Onun için küfürlerini itiraf ederlerken "sâmi'amız veya aklımız olsaydı" demiyorlar, "dinler veya akleder olsaydık" diye sem' ü akıl nimetlerine nankörlük etmiş olduklarına yanıyorlar. {فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ} Demek ki günahlarını itiraf ettiler ۞ demek ki Allah'ın lutfunda, rubûbiyetinde, adaletinde hiçbir eksiklik yok; O her şeyi indirmiş, göz de vermiş kulak da vermiş akıl da vermiş, haberci göndermiş, haber de vermiş. Dünyâ Semâ'yı, mer'î, mesmû', mâkul, muhayyiru'l-ukūl türlü mesâbîh ile hem tezyin etmiş; hem nücûm hem rücûm hâlinde rehberler, muhkem ve müteşabih âyetler, mucizeler, tebşirler, inzarlar indirerek mevt ve hayatta tasarruf eden kudret ve izzetini, ahkâm-ı rubûbiyetini anlatan, güzel amellerle ileride yüksek hayâta yükseltecek iman nûrları saçan, ona karşı küfr ü şeytanetle halkı aldatıp o güzel semâ altında kendileriyle beraber yangınlara sürüklemek isteyenlere hazırlanmış ve delk ü temastan[4] bir kıvılcımla[5] tutuşup köpürmeye müheyyâ bulunmuş olan sa'îr azâbının dehşetini anlatarak fitne ve fesaddan tahzir için ölüm alâmeti sâ'ikalar atan hitaplarla sem' u akla teblîğât da yapmış, cürm ü günah ancak

1 F, M ve B: "çıkar".
2 F, M ve B: "mükellef".
3 B: "akılları".
4 H: "temasta".
5 B: "kıvılcıma".

onları duymak[1] veya düşünmek istemeyerek inkâr ve tekzib edip o nûru [5219] söndürmeye o çılgın ateşi körüklemeye çalışan haddini bilmez nankörlerin kendilerinde olduğu kendilerince de tebeyyün etmiştir. {فَسُحْقاً لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ} O hâlde uzaklaştırılsın, ırak olsun bütün o ashâb-ı sa'îr ❁ bütün o şeytanlar ve onlara uyan o[2] kâfirler. Onların kazançları ve son hakları ancak budur. Allah'ın izzetine karşı gelerek mülk-i ilâhînin nizâm-ı adlini bozmaya, fâni ve süflî hayatta kalmak zu'muyla hak ve halkı kendileri yaratıyormuş, âlem-i mülk kendilerinin imiş gibi fitne ve fesad ile ihtilâl ateşlerini körükleyip ileri hayâtı zulm ü zulmetle boğmaya uğraşan o kesblerin, o günahların sonunda rahmet ve mağfiretten nasîbi yoktur. İzzet-i ilâhiyeye yakışan da budur. Allah öyle azîzdir. Sîn'in zammıyla "suhk" uzaklaşmak ve ırak olmak yahut helâk olmak mânasına "bu'd" gibi masdar olup بُعْداً لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ [Hûd 11/95] gibi mukadder fiilin te'kîdî mef'ûl-i mutlakı olarak makāmına kāim bir cümle-i duâiye hâlinde ve "kahrolsun" tarzında şiddetli bir zecr ifade eyler. لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ'de "lâm" خلافا له gibi fiilin fâil veya mef'ûlünü beyan içindir. Fiilin takdîrinde وَاللّٰهُ[3] اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتاً [Nûh 71/17] gibi iki vecih vardır. Birisi فَأَسْحَقَهُمُ اللّٰهُ إِسْحَاقًا takdîrinde olarak "Allah onları rahmetinden uzaklaştırsın da uzaklaştırsın" demektir ki bu surette "suhkan" müte'addî olan "ishâk" ve ib'âd mânasına olmuş olur, birisi de فَأَسْحَقَهُمُ اللّٰهُ فسحقوا سحقا takdîrinde olup "Allah onları rahmetinden uzaklaştırsın da onlar da[4] uzaklaştıkça uzaklaşsın, kahrolsunlar" demek olur.

{اِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} Haberiniz olsun ki her hâlde Rablerine ani'l-gıyâb saygı besleyenler ❁ yani azâbı gelip çatmadan, bilfiil sâha-i şuhûda çıkmadan evvel henüz kendilerinden gāib iken, yahut el içinde mürâiyâne değil de âlemin gözlerinden gāib olan kalbleri içinden samimi surette korkup sakınarak şân-ı rubûbiyetiyle emirlerine, inzarlarına

1 F, M ve B: "duymayan".
2 F, M ve B -"o".
3 H -"والله".
4 H -"da".

tâzim ve ihtiram hissi besleyenler {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبٖيرٌ} [5220] bir mağfiret ve büyük bir ecir onlar içindir ۞ azâbı görünceye kadar korkmayanlara yahut kalblerinde saygı olmayıp da zâhirden mürâîlik edenlere[1] değildir. İşte sizleri ileri hayat için hanginiz daha güzel iş yapacak diye teklif ve ibtilâ dünyasında peyderpey imtihan ve müsabaka meydanına çıkarmak için mevt ü hayâtı yaratmış ve futûrsuz olarak yekdiğerine muntabık, muntazam yedi semâ ile her tarafınızdan ihâta edip kendinizi tanıtmış ve Semâ-i Dünyâ'yı mesâbîh ve rücûm ile donatıp o nûr u nâr nizâmı içinde sizi tenvir ve tahzir etmek üzere bu tebşir ve inzar âyetlerini dinleyip anlayarak tatbik etmeniz için Peygamberine ve o vâsıta ile sizlerin sem'inize ve aklınıza kadar indirmiş olan o Rahmân böyle Azîz, böyle Gafûr'dur. {وَاَسِرُّوا قَوْلَكُمْ} Ve kavlinizi, yani iyi veya kötü söylediğiniz sözü, yahut akide ve mezhebinizi ister sır tutun, gizleyin {اَوِ اجْهَرُوا بِهٖ} ister onu açığa vurun, haykırın ۞ O'nca müsâvidir, hepsini bilir, ona göre hesâbını görür. Binâen'aleyh O'na gizlide ve açıkta tam saygı beslemek gerektir. Ey mükellefîn! Ey o mevt ve hayat arasında imtihan meydanına atılmış saygılı veya saygısız, dinler veya dinlemez, düşünür veya düşünmez bütün mübtelâlar! {اِنَّهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Çünkü O Rabbiniz bütün sînelerin künhünü bilir ۞ nefislerin, kalblerin, içiyle dışıyla bütün hakikatini kendi hakikatlerinde kendilerinin bile vâkıf olamadıkları gizliliklerin hepsini bütün hudûduyla bilir. Hepsini O yaratmıştır. {اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ} Bilmez mi yaratan ۞ yarattığını. Bir duygu duyan, bir şey düşünen, bir niyet eden, bir söz söyleyen, kasden bir iş yapan onu yaparken ne kadar gizlemek istese[2] kendinden gizleyemez, vicdânında onu o demde duyabilir. O hâlde onu ve bütün o[3] sînelerin künhünü ve bütün hilkati yaratan Hâlık daha evvel [5221] ve daha ekmel bilir. O sîneler, o nefisler, o düşünceler, o kuvvetler, o fiiller, o duygular bilgiyle[4], hep Allah'ın halkıyladır. O yaratmayınca kimsenin

---

1 H ve F +"de".
2 F ve M: "isterse".
3 F, M ve B -"o".
4 B: "birliğiyle".

ne eli oynar, ne dili ne hissi yürür, ne fikri, ne vicdânı kalır ne kendisi. Bakarsın bir an içinde el çolak olmuş, dil tutulmuştur. Fikir durmuş, akıl boğulmuştur. Gönül kendinden geçmiş, "ben şöyle yaparım" diyen nefis hâk ile yeksan olmuştur. Hâlık'ın yeni bir halk ile imdâdı yetişmezse hiçbir mahlûk onu kendine getiremez ve o hilkati işletemez. Çünkü bir zerre, bir şuur, bir şey halketmenin mütevakkıf olduğu tafsîlâtı bilemez. O bütün silsile-i esbâbı ihâta eyleyen ekmel bir ilim ve kudretin eseridir. Mahlûkun Hâlıkından bir şey gizlemesine imkân yoktur. Bir mahlûkun[1] kendindeki hâdis bilgi ve onun mazmûnu ondan evvel onu ve onda o bilgiyi bütün künhüyle yaratan Hâlık'ın ilmine medyundur. Mahlukta herhangi bir hâdise olur da onu yaratan Hâlık bilmez olur mu? {وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ} O iken ancak Latîf Habîr. ❁ "**Latîf**", "lütuf"tan mübalağalı ism-i fâil yahut "letâfet"ten sıfat-ı müşebbehe olabilir. Birincisinde gayet lütufkâr demek olur. "**Lutf**" gayet incelik, hoşluk ve uygunlukla gayeye îsâl, murâdı ihsan eylemektir. "**Letâfet**" de "kesâfet" mukabili olarak incelik, hoşluk, nâziklik demektir ki mukabili olan kesâfetin derecesine göre nisbî olarak muhtelif mertebelerde mülâhaza olunur. "Latif bir hava" dediğimiz gibi, bazı ecsâma latif veya rûh ıtlak edilmesi bu mânaca nisbî bir letâfet itibariyledir. Ziyâya latif denilmesi daha ince, nûra latif denilmesi daha ince, esîre latif denilmesi daha ince[2] bir mülâhazadır. Hâlbuki bütün bunlarda az çok maddî veya cismânî bir nevi kesâfet mefhûmu da vardır. Hiç kesâfet mefhûmu olmayarak mülâhaza edebileceğimiz bir letâfeti ancak ilim mâhiyetinde bulabiliriz ki böyle yalnız işâret-i ilmiye ile iş'âr olunabilen letâife "mücerredât" tâbir olunur. Mutlak vücûd, mücerredâtın en yükseği, vâcibü'l-vücûd olan Zât-ı [5222] Hak ise hepsinden üstündür. Hak teâlâ'nın "Latîf" ism-i şerifinde iki tefsir vardır. Birisi en ince, en gizli umûru bütün inceliğiyle kolay kolay bilen العَالِمُ بِالْخَفَايَا بِرِفْقٍ وَكَمَالِ سُهُولَةٍ demektir ki bu mâna ilim sıfatının letâfetine râci'dir. Birisi de nasıl yapıldığı gizli olan en latif şeyleri yapan ve mahlûkâtının muhtaç oldukları menâfi'i lutf u

1 H: "mahlûk".
2 B -"nûra latif denilmesi daha ince, esîre latif denilmesi daha ince".

inayetiyle ihsan ve îsâl eyleyen lütufkâr demektir. Bu mâna da Tekvîn sıfatına râcî'dir. Râzî'nin dediği gibi burada Habîr sıfatı ayrıca tasrih edilmiş olduğundan bu mâna daha muvâfıktır.[1] O Hâlık ancak böyle her şeye habîr, latîf olan zât-ı ekmeldir. Hiç[2] Habîr olmayan kuvvetler tam mânasıyla latif olamayacağı gibi her şeye habîr olmayan latif[3] rûhlar, melekler de Hâlık'ın kendisi değil, şuûnudurlar. Nitekim قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulmuştur. وَهُوَ اللَّط۪يفُ الْخَب۪يرُ'de lâm-ı ta'rîfin ifade ettiği ahd ekmeliyete işarettir. Latîf-i ekmel, habîr-i ekmel demektir. Müsnedin böyle ma'rife[4] olması da kasr ifade ettiğinden bu iki vasf-ı ekmel mecmû'unun Hâlık'a münhasır olduğunu anlatır. Binâen'aleyh bundan şu mânaları anlayabiliriz; evvelâ: Halk fiili kesâfet, atâlet remzi olan maddenin şânı değil[5], latif olan kuvvetin şânıdır. Sâniyen; ilimsiz kör bir kuvvetin şânı da değil, tam mânasıyla latîf-i âlim bir kudretin şânıdır. Sâlisen; ilminde bir eksiklik bulunan kudretin de değil, her şeye kemâliyle âlim, habîr-i ekmel olan latîf-i ekmel bir kudret ve kuvvetin şânıdır. İşte Hâlık O'dur. O yaratan yarattığı, yaratacağı[6] her şeyi bilir. O hâlde bütün sînelerin künhünü bilir. Mükellefînden sâdır olan gizli açık, iyi veya fena her kavl ü fiil, iman ve küfür her hâl ü kāl, her niyet ve garaz hepsi O'na ale's-seviyye mâlumdur. Lütfunu da cezâsını da ona göre verir. Onun için insan olan, mevt ü hayat arasında imtihan meydanına dikilmiş[7] bulunan bütün mükellefîn, O'na gizlide ve açıkta o nisbette mehâfet ve mahabbetle saygı ve tâzim demek olan haşyet hissiyle [5223] mütehassis olarak güzel amellere sa'yedip o sa'îr azabından korunmalı, vaad eylediği o büyük ecr ü mağfirete ermelidir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 590:
أما قوله: «وهو اللطيف الخبير» فاعلم أنهم اختلفوا في «اللطيف» فقال بعضهم: المراد العالم. وقال آخرون: بل المراد من يكون فاعلا للأشياء اللطيفة التي تخفى كيفية عملها على أكثر الفاعلين، ولهذا يقال: إن لطف الله بعباده عجيب ويراد به دقائق تدبيره لهم وفيهم، وهذا الوجه أقرب وإلا لكان ذكر الخبير بعده تكرارا.

2 F, M ve B -"Hiç".
3 F, M ve B: "latifler".
4 F, M ve B: "muarref".
5 F, M ve B: "değildir".
6 F, M ve B: "yarattığını, yaratacağını".
7 F, M ve B: "dökülmüş".

Şimdi bunu daha amelî bir surette tavzih ve bu âlemde beşer için Arz'dan semâya, maddeden mânaya, süfliyetten ulviyete terakki vicheleriyle tedennî ve helâk tehlikeleri arasında doğrudan doğru rahmet-i Rahmân'a götürecek bir istikāmet yolu, uhrevî bir hayat ve nüşur gayesine irşad için hem teşvik hem inzar siyâkında buyuruluyor ki:

هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولاً فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖۜ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ ﴿١٥﴾
ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ فَاِذَا هِىَ تَمُورُۙ ﴿١٦﴾ اَمْ اَمِنْتُمْ مَنْ فِى
السَّمَٓاءِ اَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًاۜ فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذٖيرِ ﴿١٧﴾ وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ
قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكٖيرِ ﴿١٨﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٓافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَۜ مَا يُمْسِكُهُنَّ
اِلَّا الرَّحْمٰنُۜ اِنَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ بَصٖيرٌ ﴿١٩﴾ اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ
الرَّحْمٰنِۜ اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فٖى غُرُورٍۚ ﴿٢٠﴾ اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى يَرْزُقُكُمْ اِنْ اَمْسَكَ رِزْقَهُۚ بَلْ
لَجُّوا فٖى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ ﴿٢١﴾ اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰٓى اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى
صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٢٢﴾ قُلْ هُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَۜ قَلٖيلاً
مَا تَشْكُرُونَ ﴿٢٣﴾ قُلْ هُوَ الَّذٖى ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى
هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٢٥﴾ قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِۖ وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذٖيرٌ مُبٖينٌ ﴿٢٦﴾
فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً سٖيٓـَٔتْ وُجُوهُ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَقٖيلَ هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَدَّعُونَ ﴿٢٧﴾ قُلْ
اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَهْلَكَنِىَ اللّٰهُ وَمَنْ مَعِىَ اَوْ رَحِمَنَاۙ فَمَنْ يُجٖيرُ الْكَافِرٖينَ مِنْ عَذَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٢٨﴾
قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَاۚ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٢٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ
اِنْ اَصْبَحَ مَٓاؤُ۬كُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتٖيكُمْ بِمَٓاءٍ مَعٖينٍ ﴿٣٠﴾

[5224] **Meâl-i Şerîfi**

O Hâlık'tır ki O size arzı zelûl ([1]münkād) kıldı, haydin o Arz'ın omuzlarında yürüyün de O yaratan Latîf-i Habîr'in rızkından yiyin;

1 H +"ve".

O'nadır fakat nihâyet nüşûr (15). Emin misiniz O semâdakinden, sizinle Arz'ı göçürüvermesinden? O vakit bakarsınız ki o Arz çalkanıyordur (16). Yoksa emin misiniz O [5225] *semâdakinden, üzerinize bir mermiler yağdırıcı gönderivermesinden? O vakit bilirsiniz ki nasılmış inzârım? (17). Fi'l-hakīka onlardan evvelkiler de tekzib ettiler, fakat nasıl oldu inkârım (18). Bakmazlar mı ki üstlerinde uçan kuşlara, kanat süzerlerken ve yumarlarken? Rahman'dır ancak onları tutan, şüphesiz ki O her şeyi görür (19). Yoksa kimdir o Rahmân'ın berisinden şu sizin ordularınız ki sizi kurtaracak? Kâfirler başka değil, sade bir gurur içindedirler (20). Yoksa kimdir şu sizlere rızık verecek, O rızkını keserse? Hayır, bir ürküntü ve azgınlık içinde inada dalmışlar (21). İmdi yüz üstü kapanarak giden mi daha doğru, yoksa dosdoğru bir cadde üzerinde düpedüz giden mi? Düşünmeli bir (22). De ki "O'dur ancak sizi inşâ eyleyen ve size dinleyecek kulak, görecek gözler, duyacak gönüller veren, fakat sizler pek az şükrediyorsunuz" (23). De ki: "O'dur sizi Arz'da zürriyet hâlinde yaratıp yayan, nihâyet de hep toplanıp O'na haşrolunacaksınız" (24). Böyle iken diyorlar ki: "Ne zaman bu vaad, eğer sâdıksanız?" (25). De ki: "O ilim ancak Allah'ın indindedir, ben sade[1] açık anlatan bir nezir (gocundurucu bir peygamber)im" (26). Derken vakti gelip de onu yakından gördüklerinde o küfredenlerin yüzleri kötüleşiverdi ve denildi ki: "İşte bu[2], o sizin kendinize[3] davet edip durduğunuz budur" (27). De ki: "Gördünüz mü? Allah beni ve beraberimdekileri helâk etse yahut bize merhamet buyursa iki takdirde de kâfirleri elîm bir azabdan kurtaracak kim?[4]" (28). De ki: "O öyle Rahmân, işte biz ona iman ettik ve ona dayanmaktayız. İleride sizler de bileceksiniz ki o açık bir dalâl içinde bulunan kim" (29). De ki: "Gördünüz mü? Sabaha kadar suyunuz batakalırsa size bir âb-ı revân getirecek kim?" (30).*

---

1 H: "ancak".
2 F, M ve B -"bu".
3 H: "kendilerinize".
4 F, M ve B: "kimdir".

{هُوَ الَّذٖى جَعَلَ} ❁ Latîf, Habîr olan Hâlık teâlâ'nın insanlara olan lütuflarından birine tenbih ve ona müterettib vazife ve gayelerine irşaddır. {لَكُمُ} Sizin için ❁ bunun takdîmi [5226] ihtisas ifade eder. Yani her şey ve her mahluk için değil, ancak siz insanlar ve bâhusus bu kelâma muhatab olan sem' u akıl sâhibi kimseler için kıldı {الْاَرْضَ ذَلُولاً} Arz'ı bir zelûl. ❁ "**Zelûl**", inkıyad demek olan, kesr ile, "zill" masdarından mübalağa vasfıdır. Herhangi bir şeyden sana münkād, yani istediğin gibi kolaylıkla çekip götürecek vechile tasarrufa müsâid bulunan uysal şeye "zelûl" denilir. Bunda aslolan hakāret ve horluk mânası değil, kolaylık, yumuşaklık, uygunluk, yani uysallık[1] mânasıdır. Bir şey zelûl olmakla beraber şerefli olabilir. Nitekim tevâzu bir şereftir.

Hâk ol ki Hudâ mertebeni eyleye âlî
Tâc-ı ser-i âlemdir o kim hâk-i kademdir.

Yani zelûl olmak zelil olmayı istilzam etmez. Hor ve[2] hakir demek olan "zelîl" zâlin zammıyla "züll" masdarından gelir. İnkıyad ve uysallık infi'âlî olmakla beraber esas itibariyle tav'î bir fiil olduğundan zelûl vasfı hayvanda hakikattir. En'âm denilen yumuşak başlı hayvanlar zelûldür. وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ [Yâsin 36/71] bu mânadandır. Lisânımızda bunun en şâyi' misali koyundur, "koyun gibi" deriz. Koyun zelûldür, zelil denilmez. Eşek zelûl olmakla beraber zelil olmakta da meseldir. Deve zelûldür, zelil değildir. At ehline zelûldür. Ufak bir işaretten anlar, zelil değildir. Kullanmasını bilmeyeni dinlemez, silker geçiverir. Beygir de hem zelûl hem zelildir. Katır zelildir, pek zelûl değildir. Taş gibi[3] zorlukla kullanılan şeylere "zelûl" denilmez, denilirse mecaz olur. Şu hâlde Arz'a zelûl ıtlakı teşbîhîdir. كَحَيَوَانٍ ذَلُولٍ demek gibidir. Menâkibinde meşy emri karînesiyle bunun sade bir koyun gibi eti yenir, sütü sağılır, yünü kırpılır değil, at veya deve gibi daha ziyade binilmesi mu'tad olan en mühim bir hayvana teşbih edilmiş olduğu anlaşılıyor ki en ziyade mütebâdir

1 F, M ve B: "uysal".
2 M ve B -"ve".
3 H: "Taşa".

olan [5227] Arab atı veya hecînidir. Arz bu suretle her türlü istifadeye müsâid olarak binilen ve incitmeden yürüyen[1] uysal bir binit hâlinde tasvir olunmuştur ki bunda onun hissolunmayacak kadar tav'î ve serî' bir hareketle sarsmaksızın yürüyüşüne de bir işaret vardır. Demek ki Allah teâlâ bize Arz'ın hareketini vâki'de olduğu gibi gayr-i mahsüs bir hâlde bildirmiştir. Mâlum ki bu gibi teşbih ve istiareleri takviye eden karînelere "terşih"[2] denilir. Burada da murad öyle bir binit teşbîhi olduğu şu suretle terşih[3] olunarak buyuruluyor ki: {فَامْشُوا فِى مَنَاكِبِهَا} Haydin onun omuzlarında yürüyün ❁ bundan[4] iki yürüyüş anlaşılır. Birisi onun üzerinde, omuzları içinde yürümektir ki bu bildiğimiz vechile Arz üzerinde bizim bizzat yürüyüşümüzdür. Bunda فِى meşye müte'allik olarak مَنَاكِب mef'ûl-i fîhtir. Biz bunda yalnız Arz'ın hudûdu içinde yürümüş oluruz. Birisi de bir at veya gemi sırtında gittiğimiz gibi Arz'ın sırtında olarak onun yürüyüşü ile bi'l-vâsıta yürümemizdir ki bunda فِى مَنَاكِبِهَا zarf-ı müstekar olarak "meşy"in fâili olan muhatablardan hâldir. Bunda Allah teâlâ'nın emriyle evvelen ve bizzat yürüyen Arz, saniyen onun üzerinde olarak bi'l-vâsıta yürüyen de biz olmuş oluruz. Bu suretle yürüyüşümüz Arz'ın bir haddine doğru değil, semâya doğrudur. Bundan sonraki âyette semâdan bahsedilmesi de buna sarih bir karînedir. Burada bundan başka dikkat olunması lâzım gelen birkaç nokta vardır.

1. Arz'ın menâkibi nedir? Mâlum ki "menkib" omuz demektir. Fakat görülüyor ki في مَنْكِبَيْهَا yani iki omuzu denilmemiş, cemi' sîgasıyla "menâkib" buyurulmuştur. Demek ki bunun omuzları bildiğimiz binit hayvanları gibi ikiden ibaret değil, çoktur. O hâlde bunlar nedir? Râzî'nin beyânına göre müfessirînin bunda üç kavli vardır. Birisi Katâde ve Dahhâk ve İbn Abbas'ın kavlidir ki Arz'ın menâkibi cibâl ve âkâmı, yani dağları ve tepeleri [5228] demektir. İnsanın omuzları mürtefi' olduğu gibi dağlar da mürtefi' olduğundan "menâkib" tâbir olunmuştur. Buna

---

1 H: "yürüten".
2 B: "teşrîh".
3 B: "teşrîh".
4 F, M ve B: "bunda".

göre mâna şu olmuş olur: Ben size onun omuzlarında bile yürümeyi kolaylaştırdım, hâlbuki onlar onun tezlilden en uzak olan eczâsıdır. O hâlde sâir eczâsındaki kolaylık evleviyette olmaz mı?

İkincisi: Arz'ın menâkibi yolları, açıklıkları, etraf ve cevânibidir. Bu da Hasan'ın, Mücâhid'in, Kelbî'nin ve Mukātil'in kavli ve Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayeti ve Ferrâ'nın ve İbn Kuteybe'nin muhtârlarıdır. Demiş ki menâkib cevânib demektir. Adamın iki omuzu da iki cânibidir. Ve bu وَاللّٰهُ جَعَلَ لَـكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطاً لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلاً فِجَاجاً [Nûh 71/19-20] kavli gibidir. Bu iki kavilde "menâkib"de mecâz fi'l-müfred var demektir.

Üçüncüsü, Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Omuzlarda yürümek tâbiri fart-ı tezlîlde meseldir. Çünkü iki omuz ve onların mültekāsı olan ense kökü devenin en ince ve râkibin ayakla basıp da üzerine itimad edebilmesinden en uzak olan şeyidir. Deve omuzunda yürünebilecek[1] hâle geldiği zaman inkıyad ve itaatte nihâyet dereceye gelmiş demektir."[2] Bu surette فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا Arz'ın zelûliyette nihâyet derecede olmasından kinaye olarak "onda istediğiniz gibi tasarruf edin" demek olur.[3] Deveye teşbîhi dahi anlatan bu mâna da[4] güzel olmakla beraber,[5] bunda menâkibin ayrıca bir mânasını mülâhaza maksud olmayarak sade meşy ile beraber terkîbin mecmû'u kinaye veya isti'âre-i temsîliye yapılmış oluyor. Bununla iktifâ ise Arz'ın menâkibi ıtlak olunan bir şeyler taharrîsine lüzum göstermemiş olacağından, Arz'ın etrafını keşfe çalışmak gibi gayretleri tahrîke müsâid görünmez zannedilebilir. Hâlbuki bu emir, Arz üzerinde inkişaf hissini[6] telkin ederek Müslümanlara az bir zaman içinde âleme intişar yollarını açmış olan irşâdât-ı ilâhiyedendir. Şu hâlde "menâkib"

---

1 F, M ve B +"bir".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 580:

المشي في مناكبها: مثل لفرط التذليل ومجاوزته الغاية، لأنّ المنكبين وملتقاهما من الغارب أرق شيء من البعير وأنباه عن أن يطأه الراكب بقدمه ويعتمد عليه، فإذا جعلها في الذل بحيث يمشى في مناكبها لم يترك.

3 B -"'onda istediğiniz gibi tasarruf edin' demek olur".

4 B +"'onda istediğiniz gibi tasarruf edin' demek olur".

5 F, M ve B: "Bu surette فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا Arzın zelûliyette nihayet derecede olmasından kinaye olarak deveye teşbihi dahi anlatan bu ma'nada onda istediğiniz gibi tesarruf edin demek olur. Güzel olmakla beraber".

6 M ve B: "hissi".

tâbiri için de ayrıca bir mâna mülâhaza etmek gerektir ki o da bu üç tefsirin hâsılı olmak üzere [5229] Arz'ın menâkibi Arz'ın en yüksek, en uzak ve yürümek için en müşkil ve en nâzik yerlerine kadar sırtı demek olur ki bu da dağları, tepeleri, ovaları, dereleriyle bütün şark u garb cihetlerine ve cenûb u şimâl kutuplarına varıncaya kadar onu kaplamış olan sathın hepsine şâmil olur. Bu itibar ile "cevânib" tefsiri hepsinden şümullüdür. Ancak Zemahşerî'nin dediği gibi meşy de her türlü tasarrufât-ı mümkineden ta'mîm olunduğu surette yalnız sathında kalınmayıp[1] hafriyyât vesâire suretiyle derinliklerinde taharrî mânası da anlaşılır.

2. Bundan anlaşılır ki Arz'ın menâkibinde yürümek için evvelemirde onu keşfedip bilmeye de ihtiyaç vardır. Bu ise Arz'ın sathî ahvâlini bildiren ve coğrafya denilen mâlumat ile olur. Şu hâlde demek olur ki burada o ilmi tahsîle ve peyderpey keşfiyyâtı ileri götürerek tahkik ve ıslah ile tedvîne dahi bir teşvik vardır. Sonra bundan Arz'a dair tetebbu'âtta bulunmak gibi amelî[2] ilimlerin hepsine de bir tergīb çıkar.

3. فَامْشُوا... وَكُلُوا Emirlerini müfessirîn[3] ibâhaya hamletmişlerdir. Bu umûmî nokta-i nazardan doğru olmakla beraber biraz îzâha muhtaçtır. Burada siyâk-ı kelâm bu emirlerin mücerred ibâha için değil, lütf u inzar beyninde bir irşad için olduğunu göstermektedir. Lütuf, asıl fiillere temkin ve ikdar ile tergīb nokta-i nazarındandır. Bu cihetle bunda ibâhadan fazla bir nedb ve lüzûmuna göre vücub mânası da vardır. Nafakasını tedarik etmek ve ölmeyecek kadar yemek vâcib olduğu cihetle bu gibi ahvâlde bu emirler ibâha hâlinde kalamaz. İnzar cihetine gelince, o da وَاِلَيْهِ النُّشُورُ ile iş'âr olunacağı üzere bu fiillere bâ'is olan gaye ve niyetlere[4] nazarandır. Yani "yürüyün, çalışın, yiyin ama bu kuvvetleri ve salâhiyetleri size veren Allah'ı ve ölümü unutmayarak ve O'na hesap vereceğinizi düşünerek hareket edin. Haksızlık, [5230] tecavüz, israf, sefâhet vesâire gibi kötü

1 B: "kalmayıp".
2 B: "ilmî".
3 M: "müfsirîn".
4 B: "nihâyetlere".

gayeler için değil, Allah için ve Allah'a gideceğinizi hesab ederek, hâsılı Allah'tan korkarak yürüyün, yiyin demektir. Bu iki haysiyet mülâhaza edilince umûmî netice ibâha mâhiyetinde kalırsa da bunların gerek efrâd ve gerek cemiyet nokta-i nazarından mühim bir irşad olduğunu unutmamak ve ahvâlin iktizâsına göre vücub, nedb, ibâha hükümlerini bi'l-ictihâd ayırmak îcab eder. Zira

4. فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ emirleri, bu meşyin rızık işi, yani hayat mücadelesinde hüsn-i amel ile sa'y ü kesb meselesine ta'allukunu ifade eder ve bu sûrenin okunması rızık vüs'atiyle alâkadar bulunduğuna dair geçen eserlerin menâtı da bu olmak gerektir. Bu suretle yukarıda geçen لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا kavl-i kerîminde beyan olunduğu üzere mevt ve hayat arasında ahsen-i amel için imtihan meydanına çıkışın amelî bir manzarasını anlatmış olur. Bu cihetle bu meşy emri bir mükellefiyet ile alâkadar olarak rızık kesbi esbâbından hepsine şâmil olmak üzere mülâhaza olunmak iktizâ eyler. Şu hâlde bu meşy, bu yürüyüş gerek cihad, gerek ticaret, gerek ziraat ve gerek sınâ'î herhangi bir sa'y ü amel gibi iktisab esbâb ve maksadlarına şâmil olur. Bununla beraber قُلْ سٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا [en-Neml 27/69; el-Ankebût 29/20; Rûm 30/42] emirleri vechile âfâkı müşahede ve tedkik ile ibret ve marifet tahsil etmek ve din ve fazilet neşri ile kesb-i mesûbât eylemek gibi mânevî rızıklarla intifâ' kasıdlarına dahi şâmil olur. Şu hâlde bu emirler aynen ferdlere dahi hitab olmakla beraber daha ziyade kifaye suretiyle cemiyete müteveccihtir. Ve işte bu suretledir ki Müslümanlar فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ [el-Mâide 5/48] mazmûnu üzere imtihan meydanına sevkolunmuşlardır.

{وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ} Ve rızkından yiyin ❁ yani "O Hâlık'ın rızkından yiyin" emrinde ekl, yalnız yiyeceğe mahsus olmayıp zikr-i hâs irâde-i âm kabîlinden olarak şürb, [5231] kisve vesâireye dahi şâmil olmak üzere mutlak intifâ' mânasına olduğu gibi, Sûre-i Bakara'da وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [2/3] kavlinde geçtiği üzere rızık da maddiyâttan başka ilim gibi mâneviyâta dahi[1] şâmildir. Nitekim rızık hakkında مَا يَسُوقُهُ اللّٰهُ لِلدَّوَابِّ فَتَأْكُلُهُ

1 F, M ve B: "da".

"Allah'ın hayvanlara sevkedip de onların yedikleri şeydir" diye meşhur olan târifte ekl فَتَنْتَفِعُ بِهِ diye intifâ' ile tefsir olunduğu da ilm-i akāidde mâlumdur. Sonra bu rızık yalnız Arz içinde bulunan rızıktan ibaret değildir. وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ [ez-Zâriyât 51/7] buyurulduğu üzere rızkımızın en mühim esası semâda olmasına, هُوَ[1] الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعاً ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29] âyetinde de buna tenbih buyurulmasına nazaran biz Arz'ın omuzlarında yürürken yalnız Arz'da değil, onunla beraber semâya doğru da yürümekte[2] ve bu suretle semâdan havamızı ve ziyâmızı ve sâir tenezzülât-ı maddiye ve mâneviyemizi bildiğimiz ve bilmediğimiz yollardan almakta bulunuyoruz. Binâen'aleyh bu meşy ve eklin gafletle ve süfliyetle değil, büyük bir intibah ve yüksek bir hayat gayesiyle yapılması lâzım gelir ki o da Allah için bir hüsn-i niyet tâkip ederek uhrevî maksadları gözetmek ve mülk-i ilâhîde o suretle mertebeye ermektir. Onun için bu emirlerin menâtı gösterilmek üzere buyuruluyor ki: {وَاِلَيْهِ النُّشُورُ} Bununla beraber nüşûr ancak O'nadır. ❁ Sûre-i Furkān'da vesâirede de[3] geçtiği üzere "nüşûr" intişar mânasına da gelmekle beraber daha ziyade hayat ve bâhusus ölümden sonra hayat, ta'bîr-i âharla ba's demektir. Yani giderken müntehânızın yine o mebde'e rücû' etmek olduğunu unutmayın, gidip gidip nihâyet O'na varacaksınız, O'na ba's olunacaksınız. Evvel O olduğu gibi nihâyet Âhir de O'dur. Bütün seyirler, yürüyüşler böyle iki ucu birleşen bir daire üzerinde bir hareket-i deverâniye demektir. Ve şu hâlde bütün o hareket esnasında da zimâm tamamen O'nun elindedir. Asıl hayat ve gâye-i hayat sizin değil O'nundur. Bi-yedihi'l-mülk O'dur. Böyle mebde' ve me'âd'ın [5232] birliğini düşünmeyerek hareket edenler perişan olur. En yüksek ideal O'nun rızâsı olmak lâzım gelir. Sizin dediğiniz, kuruntunuz olacak değil, O'nun dediği olacaktır. O'ndan beride ne maksada ermek için yürüseniz nihâyet O'nun huzûr-ı ehadiyetine[4] o niyet ve maksadın

1 H: "وهو".
2 F, M ve B: "yürümeğe".
3 F, M ve B -"de".
4 H: "huzûruna".

mes'ûliyetini hâmil olarak varacaksınız. Fâni maksadlar sönecek, o mülkün nizâmına uygun olmayan fikirler, hareketler duracak; bâkīye ait olan kalacaktır. Kötü amellerle sa'îri körükleyenler sa'îre, güzel amellerle cenneti süslemeye çalışanlar mağfiret ve cennete erecektir.

Evet, Arz'ın omuzlarında yürüyün, amma şunu iyi bilerek yürüyün ki bütün o yürüyüşlerin, yiyişlerin gayesi O'na müntehî olan bir nüşûrdur. O nüşûr da nihâyet bir hamûle ile O Hâlık'a rücû' ve O'na arzolunmaktır. Arz'ı size zelûl kılan ve onun üzerinde yürümek salâhiyet[1] ve kuvvetini veren O olduğu gibi, onda yürütecek ve maksada erdirecek ve nihâyet kendine varılacak olan da O'dur. O halde dâima O'nun lutfu sayesinde yürüyünüz ve sonunda O'nun huzûruna varıp hesap vereceğinizi düşünerek O'nun nizam ve ahkâmından çıkmaya çalışmaksızın küfr ü küfran, zulm ü isyan, şekāvet ü şeytanet yollarına sapmaksızın nimetlerinin kadrini bilip her birini yerinde sarf için ahsen-i amel ile mücahede ederek, hâsılı evvel ü âhir O'na iman ve haşyet ile mütehassis olup ikābından korunarak ve eltâfına şükrederek O'nun nezdinde mev'ud olan en yüksek hayâta ermek için yürüyün. Yoksa o Arz'ı size zelûl kılan ve size onun omuzlarında yürümek salâhiyetini veren Hâlık, dilediği zaman sizden o salâhiyeti alıverip size Arz'ı serkeşlendirerek altınızda çalkalayıvermeye veya size sizden daha kuvvetlisini taslit edivermeye de kādirdir. İşte bu inzar ciheti şu âyetlerle tavzih buyuruluyor: {ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ... الآية} مَنْ فِى السَّمَٓاءِ ۞ semâdaki zat. Bu unvan bizden üstün olarak semâda bulunan [5233] zevi'l-ukūlün hepsine şâmil olabilir. Onun için birtakım müfessirîn buna[2] melâike demişlerdir. Lâkin siyâk-ı kelâm bundan murad, Hâlık teâlâ'nın kendisi olmasında daha zâhirdir. Seleften menkul olan da ekseriyetle budur. Ancak "وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] olan ve Arş'tan da üstün olan ve لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] bulunan Allah teâlâ semâdadır demek nasıl olur? فى zarfiyet ifade ettiği ve zarf, mazrûfundan

1 H: "salâhiyetini".
2 F, M ve B: "bu".

büyük olduğu cihetle semânın Allah'tan daha büyük olması veya O'nun da mahlûku olan ecsâm gibi mekâna muhtaç olması ve mekânın O'ndan istiğnâsı lâzım gelmez mi? Ve o hâlde O her şeyi muhît olur mu?" diye birçok sualler vârid olur? Ve bundan dolayı bu âyette birçok münakaşalar yapılmıştır. Bu babda en muhkem olan لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ nassını ve Allah teâlâ'nın mekân ve cihetten münezzeh olduğuna dair olan naklî ve aklî delâili iyi kavrayamamış olan Müşebbihe birçok vücûha muhtemil olmak itibariyle az çok müteşabih bulunan مَنْ فِى السَّمَٓاءِ'dan murad Allah demek olduğunda ve bundan dolayı "Allah semâdadır" demekte ısrar etmişler ve semâdan da cismanî mânayı anlamak istemişler. Bazıları da اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] ile tevfik için burada فِى, عَلَى mânasına olarak semânın üzerinde yani fevkinde Arş üzerinde demek olduğunu söylemişler, bundan da kimi temekkün mânasına kimi de cihet mânasına kāil olmuşlardır. Bunlar ise muhkem olan لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ tenzîhine ve daha birçok âyât ve nusûsun delâletlerine muhaliftir. Ebû Müslim İsfehânî gibi bazıları da bu "Allah göktedir" diye zu'meden müşriklerin zu'mlarına göre bir hitab olduğuna zâhib olmak istemiş ise de burada da hitab evvelki âyetteki gibi e'am olmak kelâmın siyâkına daha muvâfık olacağı cihetle bu da iyi bir vecih değildir. Diğer bazıları bunun وَهُوَ الَّذٖى فِى السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ [ez-Zuhruf 43/84], وَاَوْحٰى فٖى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا [Fussilet 41/12] mazmunları üzere فِي السَّمَاءِ أَمْرُهُ yani "hükmü, emri semâda cârî" demek olduğunu söylemişlerdir. Selef ise bunu da اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] gibi [5234] müteşâbih adderek لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ[1] deyip tevile girişmemiş, yani bundan murad olan mâna şundan ibarettir diye tâyine kalkışmamış, murâdını Allah'a havale ederek bir cariye hadîsinde[2] olduğu gibi فِى السَّمَٓاءِ demekle iktifâ etmeyi daha ihtiyatlı görmüşler, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] demekten de ayrılmamışlardır. Allah teâlâ'nın nezâhet-i sübhâniyesine münafî olduğu aklen ve naklen mâlum

---

1 وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7].

2 Müslim, Mesâcid, 33; Ebû Dâvûd, Salât, 170:

عن معاوية بن الحكم السلمي قال: ...وكانت لي جارية ترعى غنما لي قبل أحد والجوانية، فاطلعت ذات يوم فإذا الذيب قد ذهب بشاة من غنمها، وأنا رجل من بني آدم آسف كما يأسفون لكني صككتها صكة، فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فعظم ذلك علي. قلت: يا رسول الله، أفلا أعتقها؟ قال: ائتني بها. فأتيته بها فقال لها: أين الله؟. قالت: في السماء. قال: من أنا؟ قالت: أنت رسول الله. قال: أعتقها فإنها مؤمنة.

bulunan tecsim, teşbih, hulûl fikirleri gibi bâtıl akidelere düşülmemek için bizim vâsıl olduğumuz kanaat şudur ki: Burada "semâ" gök dediğimiz cismânî semâdan ibaret değil, mutlak yükseklik, üstünlük remzidir. Maddî mânevî, cismânî rûhânî bütün mahlûkātın, mekânın ve zamanın fevki demek olan mutlak ulüvv ve yükseklik mânasınadır. Ve bu mânaca مَنْ فِى السَّمَٓاءِ ancak Allah teâlâ'dır. Zira her şeyin fevkinde, her şeyden üstün olan ancak O'dur. Ale'l-Arş, fevka'l-Arş demenin mânası da budur. Gerek اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] gerek مَنْ فِى السَّمَٓاءِ vasıfları, tıpkı وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ، وَهُوَ الْعَلِىُّ الْعَظٖيمُ، تَبَارَكَ وَتَعَالَى، لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَىْءٌ، وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحٖيط vasıflarında olduğu gibi mutlak tenzih ifade eden vasıflardır. Ve bu mâna ile ulviyet O'nun gerek Arz'da ve gerek semâda eşyâdan hiçbir şeye karşı nisbetinde bir fark ifade etmez. O فِى السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ'dır [ez-Zuhruf 43/84], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ'dür [el-Hadîd 57/4]. Bununla beraber hepsinden üstündür. Bizim nazarımızda ulviyetin en yüksek timsâli semâ olduğu için Allah teâlâ'nın ulüvv-i mutlakı da onunla ifade buyurulmuştur. Sade hâlık ve mahluk isimlerinin mukayesesiyle dahi bu mâna bedâheten mâlum olur. "Allah semâdadır, semânın fevkindedir, Arş'ın üstündedir"[1] demekte ısrar edenlerin asıl maksadları da hulûlden tenzih ile bu ulüvv-i mutlakı isbattır. Fakat bunu takdir edemeyenler teşbîhe sapmışlardır. Biz "gök" kelimesinden de yükseklik anlar isek de, bu kelimenin iştikākı renk mânasına olan göklükle alâkadar olduğu ve semâ ise mutlak yükseklik mânasına olan "sümüv"den müştak bulunduğu için "gök" tâbirinde tecsim, [5235] "semâ" tâbirinde yükseklik mânaları daha bâriz olduğundan, "gök" demek her zaman "semâ" demenin yerini tutmaz. Onun için "Allah semâdadır" demek,[2] "Allah şu mücessem göktedir" demek olmaz. Sonra فِى kelimesinin ifade ettiği zarfiyet-i cüz'iye gerek hakîkî olsun[3] gerek mecâzî olsun ihâta mânasını istilzam da etmez. Meselâ "semâ başımızdadır, Arz ayağımızın altındadır" dediğimiz zaman bunlardan

1 B -"semânın fevkindedir, Arş'ın üstündedir".
2 H -"her zaman 'semâ' demenin yerini tutmaz. Onun için 'Allah semâdadır' demek".
3 H +"ve".

“kuş havadadır” gibi zarfiyet anlamayız. Ne başımızın semâyı nede ayağımızın altı Arz’ı ihâta etmiş olduğu iddiasında bulunmayız. İşte bu gibi yerlerde فِى, بَا، إِلَى، عَلَى gibi diğer bir harf mânasıyla da tefsir olunur. Bu haysiyetle مَنْ فِى السَّمَٓاءِ kavlindeki zarfiyet ile اَلنَّجْمُ فِي السَّمَاءِ demekteki zarfiyet aynı mânada değildir. Bunun gibi Allah teâlâ’nın semâda olmasını Güneş’in semâda olması tarzında değil; ilmin his fevkinde, âlimin câhil fevkinde, Hâlık’ın mahluk fevkinde, hâkimin mahkum fevkinde, âmirin me’mur fevkinde olması gibi[1] mânaya anlamalıdır. عَلَى السَّمَاءِ buyurulmayıp da فِى السَّمَٓاءِ buyurulması ise O’nun ulviyeti zâhir ve bâtından, hâriç ve dâhilden muhît olduğunu, semânın yalnız üstünde değil, içinde dahi hükmünü, ulûhiyet ve hâlıkıyetini ifade etmek gibi bir nükteyi tazammun eyler. Bu ise tamamıyla وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ [el-En‘âm 6/3] âyeti mazmûnunun aynıdır. اَمْرُهُ فِي السَّمَاءِ diyenler de bunu kasdetmişlerdir. Demek ki اَللّٰهُ فِي السَّمَاءِ لَا[2] فِي الْأَرْضِ diyenler, O’nun mekândan münezzeh olarak her yerde hâzır ve nâzır olduğunu inkâr eyleyenler وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ âyetinin sarâhatine karşı gelmişlerdir. Evet, sade اَللّٰهُ فِي الْأَرْضِ “Allah Arzdadır” demek câiz olamayacağında[3] ittifak vardır. Çünkü bununla mekân mânası kasdedilmese bile süfliyet iş‘âr eder. Hâlbuki Allah bütün semâvât ve Arz’da Allah’tır, hepsinde mâbuddur.[4] Sade اَللّٰهُ فِي السَّمَاءِ demek ise cisim, mekân ve cihet kasdedilmeyerek ulüvv-i mutlak mânasıyla câizdir. Çünkü semâ Arz’ı da muhîttir. Fakat اَللّٰهُ لَيْسَ فِي الْأَرْضِ “Allah Yerde değildir” denilmek [5236] O’nun Yerde ulûhiyet ve ma‘bûdiyetini, ilm ü kudretinin nüfûzunu inkâr veya Arz’ı O’nun ihâtasından hâriç tutmak kasdıyla söylenirse câiz olmaz, küfr olur. Çünkü وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ’dır, وَهُوَ بِكُلِّ شَیْءٍ مُحِيطٌ’dır. Ancak mekân ve süfliyeti ve hulûlü nefy mânası kasdedilirse tenzih olarak doğrudur. Arz bize nazaran bile zelûldür. Lâkin bu mânaca اَللّٰهُ لَيْسَ فِي السَّمَاءِ “Allah semâda değildir, yani

---

1 B +“bir”.
2 H ve F: “ولا”.
3 F, M ve B: “olmıyacağında”.
4 F, M ve B -“Allah bütün semâvât ve Arz’da Allah’tır, hepsinde mâbuddur”.

semâda mütemekkin değildir" demek de doğrudur ve öyle itikad edilmek lâzım gelir. Çünkü O semânın hâlıkıdır. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ'dır [el-Bakara 2/255], هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيم'dir. لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ'dir, اَللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ'dir. Bunun için وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ âyetinden de "Allah teâlâ'nın zâtı, semâvât ve Arz'ın içinde mütemekkindir" mânasını anlamaya kalkışmak doğru değildir. Onu "semâvât ve Arz'da mâbud ilâhtır" diye anlamak lâzım gelir ki[1] يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ de bunu beyan içindir. Allah bütün semâvât ve Arz'dan, Arş ve Kürsî'den ve her şeyden ekber, Latîf, Habîr'dir. Her şeyden ulüvv-i mutlakla üstün Rabb-i A'lâ'dır. Ve işte bu mâna ile burada مَنْ فِى السَّمَٓاءِ Allah'tır demek doğru olur. Men halak O, Arz'ı zelûl kılan O, nüşûr kendisine müntehî olan, mebde' ü me'âd kendisinde birleşen sâhib-i mülk tebâreke ve teâlâ ancak O'dur. فَامْشُوا فِى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ Fermanıyla bizim Arz üzerinde meşy ü seyrimizin, nüşûrumuzun kendisinden geldiği gibi yine kendisine müntehî olduğunu bildirerek bizi yalnız Arz'daki rızk ve hayat ile bırakmayıp وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ [ez-Zâriyât 51/22] ihtârı vechile semâda merzuk kılmak üzere kendisine davet buyurmakta olduğunu ve şu hâlde bizim Arz'ın menâkibinde yürürken Arz ile beraber O'na doğru gidiyor olduğumuzu, bu gidişin ise kolay olmayıp terakkisi ne kadar yüksek ise tedennî ve tenezzül tehlikesi de o nisbette büyük bulunduğunu beyan ile inzar siyâkında "siz taht-ı lütuf ve kudretinde bulunduğunuz o semâdakinden emin misiniz?" diye ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ buyurmuştur. Yani O'nun sizi ve Arz'ı hep bulunduğunuz [5237] hâlde tutup duracağından ve gidişinizde sizi hiç helâk etmeyeceğinden eman aldınız, emniyet kesbettiniz de hiç korkunuz kalmadı mı? O Arz üzerinde hareketlerinizde nasıl küfr ü küfrâna, şeytanet ve isyâna sapar da korkmazsınız? O üstünüzdekinden {اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ} sizi Arz'a geçirivermesinden yahut Arz'la beraber batırıvermesinden ki {فَاِذَا هِيَ تَمُورُ} o vakit bir de bakarsınız o altınızda zelûl olan Arz ıztırap ile çalkanıyordur ۞ o ıztırâbât ile bir volkan ateşinde kaynar gidersiniz, o sa'îri boylarsınız. O hâlde Allah'tan

1 F, M ve B -"ki".

korkun da o Arz'ın üzerinde yürürken küfr ü şeytanetle onu ihtilâle vermekten, Allah'ın emirleri hilâfına haksız ve çirkin hareketlerden sakının. Bu inzar Arz'ın zelûliyetini selb ile dâhilinden inzardır. Şu {اَمْ اَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ اَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِباً} âyeti de Arz'ın zelûliyeti durduğu hâlde hâricinden inzardır. Yani ya yoksa emin misiniz o semâdakinden, korkmaz mısınız? Şeytanlara rücûmlar saldırdığı gibi üzerinize semâdan bir hâsıb, taşlar, mermiler yağdırmaya me'mur bir resul, bir melek, bir rüzgâr gönderivermesinden[1] {فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ} artık ileride bileceksiniz nasılmış benim nezîrim? ❁ Gönderdiğim nezîrim, peygamberim yahut onunla haber verdiğim inzârım, tehdîdim[2]. Yani şimdi iman etmezseniz ileride bilfiil bilmeye mecbur olacaksınız ey o nüşûra ve bu nezir ve inzâra inanmayanlar! "Gökten taş mı yağarmış? Âfât-ı tabî'iyenin bizimle alâkası ne imiş, peygambere inanılır mı imiş?" diyenler. {وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} ❁ Misâl için hitabdan gıyâba iltifattır. Yani nâm-ı celâlime kasem ile söylerim ki şimdi[3] inanmayan münkirlerden evvelki kavimler, kavm-i Nûh, Âd, Semûd, Firavun, kavm-i Lût vesâire gibi münkariz [5238] olan kavimler hep gönderilen nezirleri tekzib etmişlerdi de {فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ} fakat nasıl olmuştu nekîrim, tekziblerine karşı ikābım? Her birini görülmedik bir surette köklerinden helâk eden azâbım ne korkunç olmuştu? Yukarılarda haber verildiği üzere mâlum, "nezîr" "nezîrî", "nekîr" "nekîrî" demektir. "Râ"nın kesresiyle mütekellim yâ'sından iktifâ olunmuştur. Bunlar masdar da sıfat da olabilirler. "Nekîr", inkâra karşı görülmedik bir surette ukūbet ile inkâr veya o ukūbete me'mur olan kuvvettir.

O davet ve bu inzar ile beraber bir intibah ve terakki deliline irşad için de buyuruluyor ki: {اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ} Ya üstlerinde uçan kuşlara bakmadılar da mı? {صَٓافَّاتٍ} Bir düziye saflar düzer gibi mütemâdiyen kanat açıp süzülürken {وَيَقْبِضْنَ} ve yumarlarken? ❁ Ki onlar semâda

1 H ve F -"gönderivermesinden".
2 F, M ve B: "inzar ve tehdidim".
3 F, M ve B -"şimdi".

kâh süzülerek[1] kâh yumularak nasıl yükselip nasıl iniyor? [2]İrili ufaklı o uçanlar, o kartallar, o kara kuşlar, o leylekler vesâir kuşlar, havadan ağır olan o sıkletleriyle bulutlar gibi yüksekte nasıl duruyor? Nasıl gidiyor, nasıl menzil alıyor da yerde ve gökte Hâlık'ın rızkından[3] nasıl nasibini alıyor? Musallat olduklarına nasıl musallat oluyorlar, ma'rekeler etrafında nasıl dolaşıyor, nasıl canlar alıyorlar? Sonra da nasıl çırpınıyor, nasıl ve neden düşüyorlar? Arz'ın menâkibinde yürüyen ve bâhusus muharebe meydanlarında veya şekāvet vâdilerinde dolaşan kimseler bunları görmek ve ibret almak lâzım gelmez mi? Onlar bütün bu fiillerinde ve harekât ü sükûnlarında kendi içlerinden gelen bir sevk, bir irade ile fâil olmakla beraber her iki hâlde de {مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا الرَّحْمٰنُۜ} onları ancak Rahmân tutuyor ۞ semâda O tutuyor [5239] veyahut uçuşlarına O nihâyet veriyor. Ancak Rahmân teâlâ'nın rahmeti eseri olan bir nizâmı, bir iradesi ile o yükseklerde uçabiliyorlar. Ve O'nun emr ü[4] müsaadesiyle sırası geldikçe tepelerinizden inip harb meydanlarında sizlere saldırıyorlar. O nizâma muhalefet veya bir gaflet ettikleri veya içlerinden[5] sevk kesiliverdiği vakit de derhâl tutulup yuvarlanıp düşüyor, helâk oluyorlar. Demek ki {اِنَّهُ بِكُلِّ شَیْءٍ بَص۪يرٌ} O Rahmân her hâlde her şeye basîrdir. ۞ Muhakkak her şeyi tamamıyla görüyor,[6] gözetip duruyor. Bütün hayat, nüşûr hep O'na müntehî bulunuyor. İşte sizin Arz üzerinde yürüyüşünüz ve Arz'ın semâya doğru vaziyeti de cevv-i havada mu'allakta uçan kuşlar gibidir. Sizi de tutan ve tutacak olan ancak O Rahmân'dır. Siz de O'nun onları uçuran nizâmı ve imsâki ile yükseklere uçabilirsiniz. Onlardan ibret alın uçun, fakat ne kadar uçsanız, yine öyle üzerinizde dolaşan ve haddinizi tecavüz ettiğiniz hâlde Rahmân'ın emr ü imsâkiyle derhal tepenize inerek[7] sizi avlayacak ve binâen'aleyh size karşı bir taraftan misbah bir

1 B: "süzerlerken".
2 H +"Nasıl".
3 B: "rızasından".
4 M ve B: "emri ve".
5 F, M ve B +"gelen".
6 F, M ve B +"ve".
7 M ve B: "imsakiyle Semadan inerek".

taraftan da rücûm olacak olan nice kuşlar, tayyareler, melekler vardır ki hepsi O Rahmân'ın kabza-i kudretinde cünûdudurlar. O hâlde sizler de O Rahmân'ın irade ve[1] kudretine dayanarak ve O'nun emr ü nizâmını tâkip ederek Arz'ın omuzları üstünde tayyareler yapın ve imtihan meydanlarında[2] yarışın. Fakat bütün hedefiniz ve gidişiniz O Rahmân'a karşı gelmek değil, O'na saygı ve ubûdiyet ile nezdinde nüşûra ermek, mağfiret ve ecrine nâil olmak olsun. Çünkü ne kadar uçsanız O'nun cünûdundan kurtulamaz, milkinden hârice çıkamaz, hiçbir futûr bulamaz, nihâyet يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ mazmûnunu anlayıp[3] kendinize, kendi mesâînize inkılâb ederek mebde'iniz olan Hâlık'a dönmek mecbûriyetinde bulunursunuz ve hiçbir zaman O'nun kabza-i[4] kudretinden yakanızı kurtaramazsınız. O hepsini görür, gözetir durur. Sizlere verdiği sem' u akıl da onları anlayıp dinleyerek iman etmeniz ve ona göre çalışmanız içindir.

{اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ} Yoksa kimmiş, kim oluyormuş o sizin cündünüz, askerleriniz, ordunuz, kuvvet almak istediğiniz vâsıtalarınız ❁ putlarınızdan ve[5] şeytanlarınızdan tut da yardım beklediğiniz silahlarınız, âletlerinizle[6] bütün avaneniz ki {يَنْصُرُكُمْ} sizleri kurtaracak {مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ} Rahmân'ın önünden? ❁ O'nun azab ve ikābından, yahut o Rahmân'ın berisinden, dayandığınız, güvendiğiniz şeyler… Demek ki O korumayınca, O'nun rahmeti ermeyince ne yapsanız, ne kadar çabalasanız aleyhinizedir. O'nu saymayınca, O'na dayanmayınca, O'nun lütfuna,[7] mağfiretine ermeyince her şeyiniz hüsrandır. O sizin sem' u aklınızı alıverse[8] her şeyiniz duruverir. O'nun koyduğu nizâm-ı hayat karışıverince her şey muzmahil oluverir. Ve binâen'aleyh O'ndan beride güvendiğiniz şeyler, dinlediğiniz emeller sönüverir; sönüverir değil,

1 B -"kabza-i kudretinde cünûdudurlar. O hâlde sizler de O Rahmân'ın irade ve".
2 F, M ve B: "meydanında".
3 H ve F: "nihâyet zilletinizi anlayıp".
4 B -"kabza-i".
5 F, M ve B -"ve".
6 F, M ve B: "âletleriniz ve".
7 M ve B +"onun".
8 H: "alıverirse".

sizleri ilelebed yakan bir sa'îr, bir azab kesiliverir. {اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فٖى غُرُورٍ} Kâfirler ancak bir gurur içindedirler. ❁ O Rahmân'ı ve O'nun emirlerini ve inzarlarını tanımayıp da yalnız dünyâ hayatta kalmak için boğuşan ve öldükten sonraki hayâtı inkâr edenler aldanmaktan başka bir şey yapmış olmazlar. Uçsalar da kuş değildirler. {اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى يَرْزُقُكُمْ} Yoksa kimdir o ki size rızık verecek? ❁ Maddî veya mânevî veya cismânî veya rûhânî hayâtınıza medâr olan gıdayı, nasîbi size bahşedecek? {اِنْ اَمْسَكَ رِزْقَهُ} Şayet O rızkını keserse ❁ gerek âfâktan, gerek enfüsten verdiği rızkı kesiverse, meselâ âb u havanızı veya ziyâ ve idrâkinizi kesiverse bir katre suyu, bir nefes havayı size kim sunar? Bir lokma ekmeği nereden[1] görürsünüz? Haydi sunsalar, ağzınıza soksalar veya iddihar [5241] etmiş bulunsanız, O size hazım kuvveti vermez veya kalbinizi, cereyânınızı durduruverirse bir yudum içebilir veya bir lokma yiyebilir misiniz? Veya o orduları besleyebilir misiniz? O hâlde rızıksız,[2] râzıksız hayat[3] olmayacağını bilir ve hep yemeyi düşünürsünüz de niçin o rızkı başkasından bekler, Rahmân'ın milkinde doğru dürüst iman ile çalışmazsınız; başkasından meded[4] umar, atâlet veya zulüm ile[5], kendinizin ve ibâdullâhın zararına koşarsınız? {بَلْ لَجُّوا فٖى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ} Hayır, ne kadar irşad ve inzar edilse Allah'ın kendilerini iman ve irfan ile merzuk kılmadığı o kâfirler, tuğyan ve serkeşlik ile vahşet ve firarda, haktan kaçınmakta inad etmektedirler. Yan yan gider, doğru yola gelmezler. {اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰى} O hâlde yüzün koyu sürünerek giden mi hak gayesine daha iyi erer, murâdına muvaffak olur? ❁ Ki işte şeytanette, bâtıl fikir ve akidede giden kâfirler, nankörler böyle yeryüzünde gözlerini yalnız süfliyete dikerek ve kendilerinden başkasını görmeyerek yüzün koyu sürüne sürüne hayvan gibi[6] giderler. Cehennemde de böyle sürüneceklerdir. Artık onlar mı daha iyi {اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} yoksa iman ve irfan ile doğru bir

---

1 F, M ve B: "nerede".
2 M ve B: "rızkınız".
3 F, M ve B -"hayat".
4 F, M ve B -"meded".
5 F, M ve B: "zulmeyler".
6 M ve B -"hayvan gibi".

cadde üzerinde eğrilmeden dümdüz Hakk'a giden muvahhid, müstakīm mü'minler mi daha iyi, daha hidâyetkâr olur? ❁ Hangisinden olmalı, hangisinin ardından gitmeli? İnsan olan bir düşünmelidir. Şüphesiz ki insanlık süflî hayvanlar gibi yerde sürünmekte, rızkı sade yerde aramakta değil, doğru bir yol ve istikāmetle Hakk'a doğru düpedüz gitmektedir. O hâlde insan olanlar Arz'ın menâkibinde yürümek ve Hâlık'ın rızkından yemek ve O'nun nezdinde nüşûra ermek için evvelemirde Hâlık'ın birliğine ve ahkâmına iman ederek ve O'nun gösterdiği delâili tâkip eyleyerek maddeten ve mânen doğru ve geniş [5242] yollar açmalı ve semt-i Hakk'a dosdoğru yürümelidir. İşte bu sırât-ı müstakīm Hak dini olan tevhid yoludur. Ve onda düz gitmek de istikāmetle ahlâk ve şeriat dairesinde yürümektir. Şu hâlde bunun muktezâsından birincisi إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ yani yoldan ezâ verecek, mâni'aları pislikleri kaldırarak[1] Arz'ın her tarafına geniş geniş ve temiz temiz yollar yapmak ve onlarda öteye beriye sarkıntılık etmeksizin dosdoğru[2] edeb ve hakkāniyetle yürümektir. Ve bunun için Allah teâlâ Sûre-i Nûh'ta geleceği üzere وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطًاۙ. لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا [Nûh 71/19-20][3] buyurmuştur. Şimdi bu istikāmetin esasını ve bu emirlerin ve irşad ve inzarların hâsılını hulâsa etmek üzere Peygamber'e hitâben buyuruluyor ki:

{قُلْ هُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ} De ki ey bu kelâma muhatab olan insanlar! Sizi inşâ eden, yani size bu vücudda bu ilk neş'eti veren ancak O sâhib-i mülk, O mevt ü hayâtı ve bu nizâm-ı âlemi yapan[4] O Latîf Habîr olan Hâlık, O Rahmân tebâreke ve teâlâ'dır. ❁ O'nun berisinden hiçbir şey değil; ne şu ne bu, ne babalar analar, ne şu devlet bu devlet, ne Arz ne semâ hiçbiri değil, ancak hepinizi yaratan Hâlık teâlâ'dır. Diğer sûrelerde geleceği üzere tavırdan tavra O sizi inşâ etti {وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَ} ve size işitecek kulak, görecek gözler, idrak edecek fuadlar, gönüller yaptı ❁ ki siz evvelâ o kulakla işitilmesi lâzım gelen sesleri ve ilmin başı olan

1 Buhârî, Hibe, 33; Mezâlim, 25; Müslim, Îmân, 58.
2 H -"dosdoğru".
3 "Ve Allah sizin için Arz'ı bir sergi yapmıştır, gidesiniz diye ondan geniş geniş yollarda."
4 F, M ve B: "yaratan".

tenzîlî ve naklî ve enfüsî âyetleri ve âlâm u ekdâra veya ahbâr u irşâda delâlet eyleyen sesleri, iniltileri, figanları, gürültüleri, çığırtıları hep vahdet kulağıyla dinleyesiniz ve görülmesi lâzım gelen ve türlü elvân ve menâzırı ihtivâ eden ve nazar ve akla tecribe ile nice ilimler istihrâcına yol açacak olan tekvînî âyetleri göresiniz ve hepsini gönlünüzde duyup idrak edesiniz de ona göre mûcebince iman ve istikāmetle vazifenizi yaparak onların şükrünü edâ edesiniz. [5243] {قَلِيلاً مَا تَشْكُرُونَ} Sizler pek az şükrediyorsunuz ❁ o nimetlerin kadrini takdir etmiyor, onları veren[1] mün'ime karşı tâzim ve ibadet vazifelerinizi yapmıyor, yaparsanız da pek az yapıyorsunuz ve yapanlarınız pek az bulunuyor. Birçoklarınız veya birçok ahvâlde onların ve hâlıklarının kadrini tanımıyor, yanlış yollarda ve yaradılışlarının hilâfına olarak onları[2] boşuna gayelerde kullanarak israf ediyorsunuz. Gerek yukarıdaki nazar âyetleri ve لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ âyeti ve gerek bu âyetten anlaşılıyor ki sem' u ebsâr, akl u vicdan, Hâk[3] teâlâ'nın insanlara uzaktan acı veya tatlı haberler vermek için gönderdiği koruyucu elçilerin en yakınlarıdır. Kitabların teblîgâtı, meleklerin ve peygamberlerin ihbar ve inzarları herkese hep bunlar vâsıtasıyla tebliğ olunurlar. Gerçi lâmise, zâika, şâmme dahi Allah'ın birer muhbirleridir. Fakat bunlar uzak tehlikeleri duyurmaz,[4] en yakından haber verirler, o vakit ise korunmaya meydan kalmaz, tehlike veya netice gelmiş çatmış bulunur. Sem' u ebsâr, akl u kalb ise en uzaktan haber vererek âtî için müsâid bir surette irşad ederler. Bunlardan hüsn-i suretle istifade etmek istemeyen ve yalnız lems, zâika[5], şâmme sahasındaki itiyadlara zebun kalanlar Allah bir şey indirmedi diye ne peygamber, ne kitap, ne irşad dinlemez, şeytanların arkasına düşerek sonunda لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِى اَصْحَابِ السَّعِيرِ derler yanarlar. {قُلْ هُوَ الَّذِى ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ} De ki: "Sizi zerre zerre yaratıp Arz'da yayan ❁ çoğaltarak herhangi bir sebep ile şuraya buraya, şu dereye, şu tepeye, şu ülkeye, şu noktaya, şu

1 H: "bir".
2 H ve F -"onları".
3 F, M ve B: "Hâlık".
4 B -"birer muhbirleridir. Fakat bunlar uzak tehlikeleri duyurmaz".
5 B: "zekâ".

cemiyete bu cemiyete dağıtan da ancak O sizi inşâ eden Allah'tır. Yoksa ne nemâ bulurdunuz, ne çoğalır ne büyür ne dağılır, her biriniz bir yerde bir mevki tutabilirdiniz. {وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} Ve[1] nihâyet de hepiniz O'na haşrolunacaksınız ۞ her [5244] nerede olursanız olunuz, herhangi bir noktada, bir devlet ve cemiyette bulunursanız bulununuz, nihâyet O'na sevkolunup O'nun huzûruna toplanacaksınız. Böyle olmayan hiçbir ferd hiçbir cemiyet yoktur. O hâlde niçin evvel sizi başkası yaratmış, başkası büyütmüş; sonra da ölmeyecek, bulunduğunuz dünyada kalacak, yahut başkasına gidecek imişiniz gibi davranıyor, başkalarına kulluk ediyor, başkalarından korkuyor, nankörlükle bu süfliyette kalmak istiyorsunuz da O'na gideceğinize iman ederek her hareketinizde O'nun[2] rızâsını gözetip şükreyleyerek O'na gitmek istemiyorsunuz? Demek ki siz her nerede olursanız olunuz O'ndan kulağınıza, gözlerinize, gönüllerinize eriştirilen haberleri güzelce, samimiyetle dinler ve onlara hıyanet etmeden hareket edecek olsanız hiçbir yerde ölümden kurtulmayacağınızı ve her nerede bulunursanız Hâlık'ın inâyetiyle yaşadığınızı ve âkıbet O'na gideceğinizi bilir anlarsınız. Ve bu anlayışla bütün yüzünüzü O'na, O'nun kıblesine tevcih edip ancak Allah'tan[3] korkarak ve O'na şükrederek hareket edecek olsanız اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا [el-Bakara 2/148] mısdâkınca hepiniz bir cemiyet olarak O'nun huzûr-ı ehadiyetine ak yüzle ermiş[4] ve başka korkuların hepsini atmış bulunursunuz. O sizi her şeyden kurtarır ve her murâda erdirir. Ondan başka saydıklarınız ve korktuklarınız ise O'nun elinden kurtaramaz. Olsa olsa birkaç günlük geçici bir zevk veya eleme sebebiyet verebilir, o da O'nun izn ü iradesi olursa yapabilir. Ve nihâyet hepiniz ferd ferd veya cemiyet cemiyet veya bütün Arz ve semâ ile birlikte O'na sevkolunur, O'nun huzûrunda yeni bir neş'et ile[5] mücâzat[6] ve mükâfat için toplanırsınız. {وَيَقُولُونَ} Hakikat böyle iken sem'

1 F, M ve B -"Ve".
2 B -"O'na gideceğinize iman ederek her hareketinizde O'nun".
3 H: "O'ndan".
4 F, M ve B: "girmiş".
5 F, M ve B: "ebedî".
6 B: "mu'cizât".

u ebsâr ve ef'idenin kadrini bilmeyen kâfirler diyorlar ki {مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ} ne zaman bu vaad? ۞ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ diye yapılan bu haşir vaadi [5245] {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdık iseniz ۞ ey Peygamber[1] ve ey o sözü bize getiren kulağımız ve duyan vicdanlarımız! Biliyor, doğru söylüyorsanız onun ne zaman olacağını da söyleseniz a! {قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ} De ki o ilim ancak Allah indindedir. ۞ Yani mutlak vukūʻa ilim başka, zamân-ı vukūʻa ilim yine başkadır. Vukūʻ zamanını, her birinizin veya hepinizin ne zaman ölüp ne zaman dirilip toplanacağınızın tafsîlini ancak[2] Allah bilir. {وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ} Ben ise ancak açık bir nezîrim ۞ sade onun olacağını açıkça haber vererek sakındırıcı bir muhbirim. Yoksa yapacak olan ben değilim. Mutlaka vâkiʻ olacağını biliyor isem de ne zaman vâkiʻ olacağını bilmem, ve onu haber vermek sakındırmak için haber olmaz, icrâ tebliği olur.

{فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً} Derken o vaadi yakından gördüklerinde ۞ o ölüm ve sevk emârâtı belirip burunlarının ucuna gelince {سِيٓـَٔتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} o küfredenlerin[3], yani Peygamber'in verdiği o habere ve onu duyan kulaklarına ve vicdanlarına inanmayıp da "ne zaman" diye alay eden kâfirlerin yüzleri kötüleşivermişti ۞ lâkin o vakit yakından duymanın fâidesi olmadı da{وَقِيلَ هٰذَا الَّذِى كُنْتُمْ بِهٖ تَدَّعُونَ} ve budur işte o sizin eğlence tarzında hani diye kendinize[4] davet edip durduğunuz şey denilmiştir. ۞ Onu söyleyen Mekke müşriklerine öyle olmuştu. {قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki gördünüz a ۞ söyleyin bakayım {اِنْ اَهْلَكَنِىَ اللّٰهُ وَمَنْ مَعِىَ} eğer Allah beni ve benimle beraber olan mü'minleri helâk etse ۞ Mekke müşrikleri Peygamber'in inzarları bâkī olan Allah teâlâ tarafından olduğuna inanmayıp da [5246] kendisinin dünyadaki hayâtına mahsus olduğu zuʻmunda bulundukları için "şu helâk oluverse de kurtulsak" derlerdi. Fakat bu inzârın öyle zannettikleri gibi Peygamber'in vefatıyla munkatıʻ oluvermeyeceği anlatılmak üzere böyle buyuruluyor: Eğer Allah beni ve

1 F, M ve B: "Peygamberler".
2 B -"ancak".
3 M ve B: "küfredenler".
4 F, M ve B: "kendilerinize".

bütün maiyyetimdeki mü'minleri sizin arzu ettiğiniz gibi vefat ettirip âhirete gönderse {اَوْ رَحِمَنَا} yahut da bizi rahmetiyle şâd eylese ❁ de size karşı nusret verip arzunuza rağmen yaşatsa, her iki takdirde de {فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ} kâfirleri elîm bir azabdan kurtaracak kimmiş? ❁ Demek ki Allah'tan başka yokmuş, demek ki Allah'a imandan başka halâs çaresi yokmuş. Siz iman etmedikçe ne Peygamber'in vefâtından size bir fâide ne de onun muvaffakiyetinden size bir zarar gelecek değil imiş. Bütün o azab bu dünyada kalmak sevdâsıyla Allah'ın lütfuna nimetine karşı küfrünüz ve nankörlüğünüzden[1] dolayı geliyormuş. İşte sizin hakkınız öyle bir azâb-ı elîmdir. Hayatını da memâtını da Allah'tan bilen ve yalınız O'na kulluk eden bizlere ise âkıbeti ölüm olan fâni bir hayattan daha güzel ve mahz-ı rahmet olan ebedî bir hayata güle güle gitmekten başka bir gaye yoktur. {قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا} De ki işte size o azâbı, bize bu rahmeti veren Rahmân'dır ki bizler O'na iman ettik ve ancak O'na tevekkül kıldık ❁ kendimizi O'na verdik, O'na dayanmaktayız. Biz size çoklukla veya diğer bir vâsıta ile değil, ancak O Rahmân'ın nusretiyle galebe ettik ve edeceğiz ey geri kalan kâfirler! {فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ} Siz de ileride bileceksiniz ki açık bir dalâl içinde bulunan kimmiş ❁ O Rahmân'a iman ve tevekkül ile O'nun yoluna giden bizler mi yoksa fânilere aldanıp da O'nun inzar ve rahmetine küfreden [5247] sizler mi? Dünyada hangisi yanlış gidiyormuş, sonunda hangisi kaybedecekmiş anlayacaksınız. Bu hitab mûcebi telhisten sonra bir va'îddir. Bunula beraber munsifâne bir suretle tebliğ olunmuştur. Hangisinin yanıldığını anlamak için şunu düşünmek yeter: {قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki gördünüz a ❁ kendinizi ve gösterilen yolu bir düşünün ve[2] söyleyin bakayım {اِنْ اَصْبَحَ مَٓاؤُ۬كُمْ غَوْرًا} eğer suyunuz batakalırsa ❁ hayatınızın en mühim ve umûmî bir mâyesi olan su Arz'dan külliyen çekiliverir de Allah rahmetini tamamen kesiverir, menba'larınız kuruyakalırsa yahut bedeninizin veya cemiyetinizin suyu çekiliverir de o güvendiğiniz dünya hayatınız kuruyuverirse {فَمَنْ يَأْتٖيكُمْ بِمَٓاءٍ مَعٖينٍ} size bir mâ-i ma'în, bir göz

1 F, M ve B: "küfrünüzden, nankörlüğünüzden".
2 F, M ve B -"ve".

suyu, bir menba', bir kaynak suyu, bir âb-ı revân kim getirir? ۞ Hangi ferd, hangi devlet, hangi fen ve sanat sâhibi Arz'da veya bedeninizde o hayat mâyesini yaratabilir? O Rahmân'dan başka hiç kimse getiremez. Bu artık en belli bir hakikat değil mi? Zira, suyun ne olduğunu bilenler ve "müvellidü'l-mâ' ile müvellidü'l-humûzadan biz onu istihsâl ederiz" diyecek olanlar da bilirler ki o gazlar, o buharlar, o havalar, o anâsır ve onları tanıtan idrakler ve imal edecek melekeler de O'ndandır. Hep O Rahmân'ın bu âlemde mü'mine ve kâfire diriğ etmediği rahmetindendir. Demek ki O Rahmân'dan beride hayat verecek ve tevekkül olunabilecek hiçbir şey yoktur. Hakikatte öldürecek ve ölüleri diriltebilecek O'ndan başka kimse yoktur. Demek ki O'ndan, O'nun rahmetinden başkasına dayananlar ve O'na gitmek istemeyenler dünya ve âhiret açık bir dalâl içindelerdir. Ve öyle olduklarını O'nun bir rahmeti olan o hayat suyu kesiliverdiği zaman anlayacaklardır. Biz işte O Rahmân'a iman ettik ve O'nun emrine hiç karşı [5248] gelmemek üzere kendimizi hayatta memâtta O'na teslim edip ancak O'na tevekkül kıldık ve nihâyet O'na, O'nun mağfiretine ve rahmetine gideceğiz. Böyle inandık ve böyle azmeyledik. Dileriz ki بِيَدِهِ الْمُلْكُ olan O Kadîr, O Azîz ü Gafûr, O Latîf ü Habîr, O her şeye Basîr yegâne Hâlık, yegâne Rahmân[1] olan Rabbimiz teâlâ bizi bu yoldan şaşırmasın, şeytanlara uydurmasın, imanımızı muhafaza buyursun da güzel huylar, güzel amellerle hüsn-i hâtimeye mazhar ve mağfiret ü rahmetine îsâl eylesin. وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

---

1 B -"Habîr, O her şeye Basîr yegâne Hâlık, yegâne Rahmân".

[5249]

سورة القلم مكية وهي اثنتان وخمسون آية

KALEM SÛRESİ

"Nûn Sûresi" veya "Kalem Sûresi" veya "Nûn ve'l-Kalem Sûresi" denilen bu sûre-i celîle de Mekkîdir. Hem de ilk zamanlarda nâzil olanlardandır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre de اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ'den[1] sonra bu sûre nâzil olmuştur.[2] Müddessir veya Müzzemmil'in daha evvel nâzil olduğunu söyleyenler de vardır. Lâkin Fâtiha'nın tefsîrinde geçtiği üzere âyet olarak ilk اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ Sûresi'nin başı, tam sûre olarak da ekser müfessirîne göre evvelâ Sûre-i Fâtiha, sonra da Kalem nâzil olmuştur. Şu hâlde Müddessir Sûresi'nin başından yedi[3] veya on âyetin bundan evvel nâzil olmuş bulunması buna muhalif olmaz. Fi'l-vâki' نٓ وَالْقَلَمِ [el-Kalem 68/1], عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alak 96/4-5][4] âyetlerine pek mütenâsib olmakla beraber içerisinde sebeb-i nüzûl gibi görünen âyetler, ezcümle son âyeti daha evvel bir hayli âyetlerin nüzûlü işitilmiş ve kâfirler tarafından hem hayret hem küfür ile karşılanmış olduğunu gösteriyor. Hatta Sûre-i Mülk'ün de Mekkî olduğu esah olmakla beraber evvel veya sonra olmasına dair ma'lûmât bulunmamasına nazaran onun da ilk kısmı veya sonundaki فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً'den [67/27] itibaren birkaç âyetten mâ'adâsı dahi bundan evvel nâzil olmuş olmak muhtemildir.

Âyetleri: Elli ikidir.

Kelimeleri: Üç yüz.

Harfleri: Bin dört yüz elli altı.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

---

1 H ve F -"den".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 26:

فقد نزلت على ما روي عن ابن عباس «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» ثم هذه ثم المزمل ثم المدثر.

3 M ve B: "beş".

4 "Kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

[5250] Bu sûrenin Sûre-i Mülk'e münasebeti de çok[1] güzel ve açıktır. Zira o sûre تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ diye başlamış, kudret ve mülk-i ilâhînin vüs'atini ve O'nun tecelliyâtından mevt ve hayat ile insanların hikmet-i hilkatini ve nizâm-ı hilkatin cereyânını, şeytanların ve[2] kâfirlerle mü'minlerin âkıbetlerini, bu babda tenvir ve inzârın fevâidini, Peygamber'in ehemmiyetini, şükrün ve vazifenin kıymetini ve âhiretin hakkıyetini ve rahmâniyetinin âsârı ile Peygamberine[3] ve mü'minlere olan va'd ü rahmetinin yüksekliğini beyan ederek bir mâ'-i ma'în suâli ile hitam bulmuş[4] ve bu suretle kâfirlere[5] âkıbet mülklerinin zevâlini ihtar ile inzar ve mü'minlere ileride büyük bir mülk vaadiyle tebşir buyurulmuştu. Bu sûre ise o Rahmân ile Nezîri beyninde bir sır olan ve o mâ'-i ma'înin menba'ına bir işareti andıran bir remz ve idâre-i mülkün en birinci şerâitinden[6] olan kalem ve yazıya kasem ile başlayacak ve bundan en büyük matlûbun idrak ve ahlâk olduğuna tenbih için idrâk ve ahlâk-ı Muhammedî'nin büyüklüğü ve imansızların, ahlâksızların, müdâhinlerin alçaklığı ve itaate lâyık olmadıkları ve en güzel mülk ü harsın, düşüncesizlik, hırs ve buhl, istibdâd u tahakküm ve zulm u tuğyan gibi ahlâksızlık yüzünden harab olacağını ve cezânın terbiyevî hâssası ve mütenebbih olmayanlara âhiret azâbının büyüklüğü ve ilim ve[7] takvâ ile korunanların kazancı, müslim ile mücrimin farkı ve Hakk'a karşı tahakkümün ve şirkin zemm ü ibtâli ile âkıbetlerinin zilleti ve bunlara karşı mücahedede sabrın lüzûmu ve gazabın zararı ve hâsılı Peygamber'in ve Kur'ân'ın ulüvv-i şânı zikrolunacaktır. Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: "Bu sûrenin mâkabline münasebeti: Evvelki sûrede Allah teâlâ'nın kudret-i bâhiresiyle ilminin vüs'atine ve sü'adâ ve eşkıyânın ahvâline dair şeyler, ve eğer Allah teâlâ dilerse onları batıracağı veya

1 B: "pek".
2 H -"şeytanların ve".
3 F, M ve B: "Peygamber'e".
4 H: "bulmuştu".
5 H: "kâfirlerin".
6 B: "şartlarından".
7 F, M ve B -"ilim ve".

üzerlerine taşlar yağdıracağı zikrolunmuş ve Allah teâlâ'nın ihbar ettiği bu şeyler Resûlullah'ın [5251] vahiy ile telakkī ettiği haberler olduğu, kâfirler ise bunu kâh şiire, kâh sihre,[1] kâh cünûna nisbet eyledikleri cihetle Allah teâlâ bu sûrede Peygamberinin berâetini ve onların ezâlarına sabretmesine mukabil ecrini büyüteceğini ve onun ahlâkının büyüklüğünü beyan ile başlamıştır."[2] Bu ifade sebeb-i nüzûlü tazammun etmiş bulunuyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَۙ ﴿١﴾ مَٓا اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍۚ ﴿٢﴾ وَاِنَّ لَكَ لَاَجْراً غَيْرَ
مَمْنُونٍۚ ﴿٣﴾ وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ ﴿٤﴾ فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَۙ ﴿٥﴾ بِاَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ ﴿٦﴾
اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَب۪يلِه۪ۖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَد۪ينَ ﴿٧﴾ فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّب۪ينَ ﴿٨﴾
وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ ﴿٩﴾ وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَه۪ينٍۙ ﴿١٠﴾ هَمَّازٍ مَشَّٓاءٍ بِنَم۪يمٍۙ ﴿١١﴾
مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ اَث۪يمٍۙ ﴿١٢﴾ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَن۪يمٍۙ ﴿١٣﴾ اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَن۪ينَۜ ﴿١٤﴾
اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاط۪يرُ الْاَوَّل۪ينَ ﴿١٥﴾ سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ ﴿١٦﴾ اِنَّا
بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَٓا اَصْحَابَ الْجَنَّةِۚ اِذْ اَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِح۪ينَۙ ﴿١٧﴾ وَلَا يَسْتَثْنُونَ
﴿١٨﴾ فَطَافَ عَلَيْهَا طَٓائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَٓائِمُونَ ﴿١٩﴾ فَاَصْبَحَتْ كَالصَّر۪يمِ ﴿٢٠﴾
فَتَنَادَوْا مُصْبِح۪ينَۙ ﴿٢١﴾ اَنِ اغْدُوا عَلٰى حَرْثِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَارِم۪ينَ ﴿٢٢﴾ فَانْطَلَقُوا وَهُمْ
يَتَخَافَتُونَۙ ﴿٢٣﴾ اَنْ لَا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْك۪ينٌۙ ﴿٢٤﴾ وَغَدَوْا عَلٰى حَرْدٍ قَادِر۪ينَ
﴿٢٥﴾ فَلَمَّا رَاَوْهَا قَالُٓوا اِنَّا لَضَٓالُّونَۙ ﴿٢٦﴾ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ ﴿٢٧﴾ قَالَ اَوْسَطُهُمْ اَلَمْ
اَقُلْ لَكُمْ لَوْلَا تُسَبِّحُونَ ﴿٢٨﴾ قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا ظَالِم۪ينَ ﴿٢٩﴾ فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ

---

1 B -"kâh sihre".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 234:

ومناسبتها لما قبلها: أنه فيما قبلها ذكر أشياء من أحوال السعداء والأشقياء، وذكر قدرته الباهرة وعلمه الواسع، وأنه تعالى لو شاء لخسف بهم أو لأرسل عليهم حاصبا. وكان ما أخبر تعالى به هو ما تلقفه رسول الله صلى الله عليه وسلم بالوحي، وكان الكفار ينسبونه مرة إلى الشعر ومرة إلى السحر ومرة إلى الجنون فبدأ سبحانه وتعالى هذه السورة ببراءته مما كانوا ينسبونه إليه من الجنون وتعظيم أجره على صبره على أذاهم وبالثناء على خلقه العظيم.

عَلٰى بَعْضٍ يَتَلَاوَمُونَ ﴿٣٠﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَآ اِنَّا كُنَّا طَاغ۪ينَ ﴿٣١﴾ عَسٰى رَبُّنَآ اَنْ يُبْدِلَنَا
خَيْراً مِنْهَآ اِنَّآ اِلٰى رَبِّنَا رَاغِبُونَ ﴿٣٢﴾ كَذٰلِكَ الْعَذَابُۜ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُۢ لَوْ كَانُوا
يَعْلَمُونَ۟ ﴿٣٣﴾

[5252] **Meâl-i Şerîfi**

Nûn ve Kalemle[1] ehl-i kalemin satıra dizdikleri,[2] dizecekleri hakkı için (1) sen Rabbinin nimeti ile, mecnun değilsin (2) ve tükenmez bir ecir var muhakkak senin için (3). Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin (4). Yakında göreceksin ve görecekler (5) hanginizde imiş o fitne, o cünun? (6) Şüphesiz Rabbindir en bilen yolundan sapanı, yine O'dur en bile hidâyete erenleri (7). O hâlde tanıma o yalan diyenleri (8). Arzu ettiler ki müdahene etsen, o vakit müdahene edeceklerdi (9). Ve tanıma şunların[3] hiçbirini: Çok yemin edici, değersiz, (10) gammaz,[4] koğuculukla gezer (11). Hayır engeli, mütecaviz[5] vebal yüklü (12) [5253] zobu, sonra da takma (zenîm)[6] (13). Mal sahibi olmuş ve oğulları var diye (14). Karşısında âyetlerimiz okunurken "eskilerin masalları[7]" dedi (15). Haberiniz olsun ki Biz onlara belâ vermişizdir (16). O bağ sâhiplerini belâlandırdığımız gibi; o sıra ki yemin etmişlerdi, sabah olunca onu mutlaka devşireceklerdi (17). Bir istisnâ da yapmıyorlardı (18). Derken ona Rabbinden bir dolaşan dolaşıvermişti, onlar uyuyorlardı (19). Sabaha kadar o bağ sırıma dönüvermişti (20). Derken sabaha yakın birbirlerine seslendiler: (21) "Haydin kesecekseniz harsinize[8] (kültürünüze) erkence koşun" dediler (22). Hemen fırladılar, şöyle mızırdaşıyorlardı: (23) "Sakın bugün aranıza bir miskin sokulmasın" diyorlardı (24). Sırf bir men'e

1 F, M ve B: "kalem ve".
2 F, M ve B +"ve".
3 B: "onların".
4 H ve F: "bizci".
5 H ve F: "saldırıcı".
6 H ve F: "zobu, arkasından da delme takma".
7 B: "masalı".
8 B: "kesiniz".

güçleri yeterek erkenden gittiler (25). Vaktâ ki o bağı gördüler, "biz" dediler, "her hâlde yanlış gelmişiz (26). Yok biz mahrum edilmişiz" (27). Ortancaları (en mutedilleri) "demedim mi size: tesbih etseydiniz" (28). "Sübhansın yâ Rabbenâ!" dediler, "bizler doğrusu zâlimlermişiz" (29). Sonra döndüler kendilerine levm ediyorlardı (30). "Yazıklar olsun bizlere, bizler doğrusu azgınlarmışız (31). Ola ki Rabbimiz bize onun yerine daha hayırlısını vere, her hâlde biz bütün rağbetimizi Rabbimize çeviriyoruz" (32). İşte böyledir azab, ve elbette âhiret azâbı daha büyüktür, fakat bilselerdi (33).

{نٓ} ۞ Nûn vakf üzere sâkindir. Vasıl hâlinde kıraatlerin ekserîsinde izhar ile, bazısında vâv'da gunneli veya gunnesiz idgam ile okunur. Tâ baş الٓمٓ'de geçtiği üzere bizim için lügaten olmasa bile mânen müteşâbihâttandır. Bunun zâhiri ق, ص gibi hurûf-i hecâdan bildiğimiz nûn harfi olmasıdır ki "Rahmân", "Kur'an" isimlerinin âhirinde olduğu vechile gunneli bir sestir. Bir nokta ile bir hokka ve çanak gibi dâirevî bir şekilde yazılır. İsmi de evvel ve âhiri bir olan نُون lâfzıdır. Harf denilen sesler içinde en ihtizazlı bir ses olması ve kitâb-ı fıtratın nizâmında derece derece müfredât ve besâitten mürekkebât dizilerek mebde'den müntehâya vücûd-i Hakk'a delâlet [5254] eyleyen âyetler satıra konmuş olduğu gibi fikir ve nutukta ve kalemle yazıda da cümlelerin kelimelerden, kelimelerin harflerden dizilmesi haysiyetiyle ya zikr-i hâs irâde-i âm kabîlinden ale'l-umûm hecâ harflerine işaret olarak veya enîn-i beşerin ve tanîn-i hilkatin en ziyade mümessili olan bir ses, yahut nazarımızda bir merkeze nâzır nısf-ı küre şeklinde tecellî eden âlemin Arz ve semâsıyla suret ve mânasını veya kalemle yazı yazılan bir hokka ile mürekkebini andırır bir şekilde yazılan nûn harfinin bilhassa kendisini göstererek fıtratta kelâm ve yazının menşe' ve gayesine telvih ve bunlara kasem ile lisânın ve yazının ve ehl-i kalemin kıymetine tenbih ederek tahaddî daveti ifade eder bir harftir. Ki zihinleri bir noktadan[1] derinlere götürerek kitâb-ı münzelden kitâb-ı hilkate ve mebde'-i vücûda kadar bütün harfleri düşündürebilir.

---

1 F, M ve B: "noktada".

Ve böyle olması aynı zamanda sûrenin ismi olmasına da mâni' değildir. Nûn diye okunurken isim[1] değil de müsemmâsı maksud olduğuna tenbih için ن yazılmış ve i'rab olunmayıp vakf üzere okunmuştur. Bu vakf ile evvelki sûrenin âhirindeki mâ'-i ma'îni kaybetmiş olanların enînleri ancak bir âb-ı revân gibi mâye-i hayat olmak üzere taraf-ı Rahmân'dan nâzil olan Kur'an ile dinlendirebileceğine ve kalemlerin onun için çalışması lüzûmuna da zevkī bir delâlet vardır. Hâsılı burada asıl ma'nâ-yı maksud her ne olursa olsun evvelemirde ن[2] mâlumumuz bulunan nûn harfi olmak zâhir ve birçok müfessirînin muhtârı da budur. Bu cihetle lafzî teşabüh[3] bir dereceye kadar kat' edilmiş demek ise de mânevî teşâbüh[4] yine bâkīdir. Ma'amâfîh Arabîde نُون ismi bu harften başka olarak Hazret-i Yûnus'a ذَا النُّونِ [el-Enbiyâ 21/87] denilmesinde olduğu gibi hût, yani balık mânasına gelir[5]. Kezâlik yazı hokkası divit mânasına ve daha bazı mânalara geldiği de söylenir. Bu münasebetle burada şu rivayetler de menkuldür[6]:

1. Bazıları demiştir ki: Nûn büyük balıktır ki arzlar [5255] onun üzerindedir. Ve ona "Yehmût" tâbir olunur. İbn Cerîr İbn Abbas'tan bu babda şunları rivayet eyler: Birincisi; Allah teâlâ'nın ilk halkettiği şey Kalem'dir. O yaratılınca bütün olacaklar cereyan etti, sonra buhar[7] yükseltildi ondan semâvât yaratıldı, sonra Nûn yaratıldı, Arz o Nûn'un sırtına döşendi. Sonra Arz hareket etti, derken ıztırap ile çalkandı, onun üzerine dağlarla tesbit edildi, onun için dağlar Arz'a karşı fahrederler. İbn Abbas böyle dedi ve okudu: نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ.[8] Bir diğeri: "Rabbimin ilk halkettiği şey Kalem'dir. Ona 'yaz' dedi, o da kıyamete

1 F, M ve B: "ismi".
2 F, M ve B -"ن".
3 B: "teşebbüh".
4 B: "teşebbüh".
5 F, M ve B -"gelir".
6 F, M ve B: "nakledilir".
7 H: "bunlar".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 521:
عن ابن عباس، قال: أول ما خلق الله من شيء القلم، فجرى بما هو كائن، ثم رفع بخار الماء، فخلقت منه السموات، ثم خلق النون فبسطت الأرض على ظهر النون، فتحركت الأرض فمادت، فأثبت بالجبال، فإن الجبال لتفخر على الأرض، قال: وقرأ: «**نٓ والقلم وما يسطرون**».

kadar olacağı yazdı. Sonra su üzerinde Nûn'u halketti, sonra onun üzerine Arz'ı kebseyledi (yani kışr-ı Arz'ı onun üzerine örttü)" buyurdu. Âlûsî bunu Ziya'nın *el-Muhtâra*'da[1] ve Hâkim'in sahih diye ve daha birtakımlarının İbn Abbas'tan rivayet eyledikleri bir hadis olmak üzere şöyle nakletmiştir: خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالَى النُّونَ فَبُسِطَتِ الْأَرْضُ عَلَيْهِ فَاضْطَرَبَ النُّونُ فَمَادَتِ الْأَرْضُ فَأُثْبِتَتِ الْجِبَالُ ثُمَّ قَرَأَ: نٓ وَالْقَلَمِ... إلخ "Allah teâlâ Nûn'u halk eyledi, sonra onun üzerine Arz bastedilip döşendi, bu sebeple Nûn ıztırap ile deprendi. Bu sebeble Arz meyd (meyl) ile çalkandı, bu suretle dağlar oturtulup onlarla tesbit edildi, sonra okudu نٓ وَالْقَلَمِ... إلخ."[2] Görülüyor ki bu rivayetlerde hep Nûn ismi kullanılmış, "hût"[3] denilmemiştir. Fakat Mücâhid'den rivayette buna Arz'ın veya arzların üzerinde bulunduğu hût tâbir edilmiş olduğundan[4] balık diye şâyi' olmuştur. Bunun bizim bildiğimiz balık olmadığı âşikâr iken, bundan birçok yanlış zehablar hâsıl olmuştur. Lâkin dikkatle okununca bunlar bize şunu anlatmış oluyor. İbtidâ Kalem-i A'lâ denilen ve takdîr-i ezelîde kıyamete kadar cereyan edecek şeylerin bir projesini yapan[5] rûhânî bir mebde', bir kuvvet yaratılmıştır ki buna birçokları "Akl-ı Evvel" veya "Nûr-i[6] Muhammedî" demişlerdir. Sonra madde yaratılmıştır, buna "cevher" dahi denilmiştir. Sonra bu su buharı gibi gaz hâlindeki maddeden ecrâm-ı semâviye yaratılmış sonra [5256] bunlardan mâyi' hâlinde Arz'ın maddesi ayrılmış[7] ki "fezâ" dediğimiz semâ deryâsında yüzen bu maddeye kürevî olduğu anlatılmak üzere "Nûn" veya "Hût" tesmiye edilmiştir.[8] Küre-i Arz'ın böyle ibtidâ

---

1 H: "el-Muhtâr'da".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 27. Krş. Zıyâ el-Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-muhtâra,* X, 18:

ففي حديث رواه الضياء في المختار والحاكم وصححه وجمع عن ابن عباس: خلق الله تعالى النون فبسطت الأرض عليه فاضطرب النون فمادت الأرض فأثبتت بالجبال ثم قرأ «نٓ وَالْقَلَمِ...» إلخ.

3 M (ilk baskı): "kut".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 524:

عن مجاهد، قال: كان يقال النون: الحوت الذي تحت الأرض السابعة.

5 B: "yazan".

6 B: "Rûh-i".

7 H: "yaratılmış".

8 Her şeyde evvel ve âhir bir olduğu için herhangi bir şeyde bir mebde'den nihâyet aynı mebde'e dönülmek üzere vâki' olan her hareket bir devir demek olduğundan, âlemin ve bütün ecrâmın hilkatinde asıl olan küreviyettir. Böyle bir devrin başlangıcına "evolüsyon, ihtilâl veya tekâlüb*", tamâmiyetine de "revolüsyon, inkılâb veya tekâmül" tâbir edilmek zamanımızın ıstılahlarından** olmuştur [Müellifin notu].

semâ maddesinden ayrılarak yaratılmış olup buharlarla muhât mâyi' hâlinde cevde yüzmekte bulunan yuvarlak ن maddesi (◉) üzerinde, sonra kışr-ı Arz tâbir ettiğimiz toprak ve cemâdât tabakası yaratılmaya başlamış ve bu taraftan o Nûn maddesinin üzerine bir kabuk hâlinde yayılıp döşenmiş ve bu suretle Arz husûle gelmiştir. Fakat her taraftan böyle sarılmış olan o Nûn evvelkisi gibi teneffüs edemeyerek nefesi tıkanmış bir balık gibi ıztırap ile deprenmeye başladığından bu sebeple hareket-i Arz, yani zelzeleler husûle gelmeye ve bundan da Arz'ın sathı çalkanıp yarılarak volkanlar zuhur etmeye başlamış, bu sebeple de etrafına saçılan Arz dalgalarının kebs oluna oluna, yani bastırıla bastırıla dağlar yaratılmış ve bu suretle dağlar oturdukça Arz peyderpey kesafet ve metanet kesbederek tesbit olunup üzerinde durulabilecek bir hâle gelmiştir. Kur'anda dağlara "evtâd", yani Arz'ın çivileri tâbir buyurulması da bu mâna ile tefsir olunmuştur. Dağların teşekkülünün bu suretle Arz üzerinde hayat için büyük fâideleri olmuş ve bundan dolayı onların Arz'a karşı tefâhürle yukarıdan bakmaya bir hakları vardır. Bununla beraber ondan sonra hareket-i Arz ve hasf denilen volkan hâdiseleri hiç olmuyor değil, zaman zaman nice zelzeleler olmakta ve nice sivrilen dağlar yıkılıp yerin altından yeni dağlar, tepeler yaratılmaktadır. Fakat bunlar arasıra ve ilk devirlerine[1] nisbetle pek cüz'î demek [5257] olduğundan hey'et-i umûmiyesiyle Arz'ın[2] kābil-i süknâ olmasına mâni' teşkil etmemektedir. Bir gün olup da Sûre-i Hâkka'da geleceği vechile zîr-i zeminden büyük bir feveran ile Arz ve cibâlin bir lahzada un gibi dağılıp hebâen mensûrâ edilivermesi de her gün ihtimal dâhilindedir. El-hâletü hâzihi vukū' bulmakta olan zelzeleler, hasifler, volkanlar dahi demek ki hep Arz'ın altındaki o Nûn'un bi-emrillah teprenmesiyle husûle gelmektedir. Ve yarılan yerler, fışkıran volkanlar, yeniden husûle gelen çukurlar, tepeler,

---

* F, M ve B: "tekallüb".

** H: "ıstılâhâtından".

1 F, M ve B: "devirlere".

2 B -"Arz'ın".

ovalar hep o Kalem-i A'lâ'nın resmettiği çizgiler, yazdığı yazılardır. Şimdi şunu itiraf etmek lâzım gelir ki zamanımızda Arz'ın teşekkülü ve dağların tekevvünü ve zelzelelerin tehaddüsü hakkında fen nâmına Tabakātü'l-Arz ma'lûmâtından edinilebilen kanaatlerin hulâsası da bu rivayetlerin müfâdından başka bir şey değildir. Böyle iken birçokları "Arz'ın altında balık mı olurmuş, o nasıl deprenir de hareket olurmuş?" diye güler, birçokları da "Arz'ın altındaki gazların sıkışmasından, hareketinden, yerin üzerinde zelzele mi olurmuş?" diye güler, iki taraf da birbirinin dediğini düşünüp anlamayarak yekdiğerini techil veya tekfîre kadar gider. Hâlbuki iki tarafta da bunun Allah'ın emriyle olmasını unutandır ki cehalet eder. İşte Arz'ın içindeki esas küreyi, merkezi teşkil eden o Nûn'a bazı tefsirler "Hût-i A'zam" ve "Yehmût" tâbir etmişlerdir. Bunu bâ ile mübhemiyetten "Behmût" okuyanlar olmuş ise de Kâdî hâşiyelerinde iki noktalı yâ'nın fethi ve hâ'nın sükûnuyla "Yehmût" diye tasrih edilmiştir. Ma'amâfîh hâ'nın da fethiyle "melekût" ve "ceberût" vezninde[1] mübalağa sîgası olmak zâhir görünür.

"**Yehem**" cünun; "**eyhemân**" iki saldırıcı ki bedeviler sel ile adama saldıran kızgın esrik deveye, medenîler de sel ile yangına derler.

"**Yehmâ**", "sahrâ" vezninde ucu bucağı bulunmayan [5258] çöle, bir de asla ferec ü inşirâhı bulunmayan şiddetli kıtlık senesine denir. Bundan mübalağa sîgasıyla "yehemût" bir mâna ile volkana, bir mâna ile fezâya denilebileceği gibi, son mâna ile de Arz'ın bidâyeten açık iken sonra kışrının yaratılmasıyla altında merkezine kadar mahbus kalıp sıkışmış ve bir fürce buldukça feverâna müheyyâ olmak üzere ıztırâbını saklamakta bulunmuş olan içine şiddet ve dehşeti itibariyle "Yehemût", ıztırâbı itibariyle "Hût", iniltisi veya merkez etrafında istidâresi itibariyle de "Nûn" denilmiş demek olur. İşte bir kısım müfessirîn zikrolunan rivayetlere binâen burada "Nûn", hût, yani balık mânasına olarak bu Yehemût'a kasem[2] olduğuna kāil olmuşlar. Bir kısmı da sûrede

1 F, M ve B: "vezinlerinde".
2 H: "kasemen".

فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌ buyurulmuş olması ve Sâhib-Hût'tan murad Sûre-i Enbiyâ'da geçen وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ [21/82] âyeti mûcebince Zennûn olan Hazret-i Yûnus bulunmasına ve Sûre-i Saffât'ta فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ [37/142] buyurulmasına mebnî bu karînelerle burada da "nûn" Hazret-i Yûnus'un zulumâtında habsolunduğu balık olduğuna zâhib olmuşlardır.

2. Yine İbn Abbas'tan mervî ve Dahhâk ve Hasan ve Katâde'nin muhtârı olarak bazıları da burada "nûn" devat, yani yazı hokkası demek olan divit olduğunu söylemişler ve "nûn"un bu mânaya geldiğine İbn Atıyye ve Râzî bir şâirin şu beytiyle de istişhad eylemişlerdir:

إِذَا مَا الشَّوْقُ يَرْجِعُ بِي إِلَيْهِمْ　　　ألقت النُّون بِالدَّمْعِ السّجُومِ[1]

Bu surette hokka ile kaleme[2] kasem edilmiş demek olur. Çünkü yazı bunlarla yazılır. Nutuk gibi kitab ve [5259] kitabetin de ehemmiyet ve fâidesi pek büyüktür. Ma'amâfîh bu mâna yalnız kaleme kasemden de anlaşılır.

3. Nûrdan bir levh denilmiştir ve Muâviye b. Kurre'nin bunu bir hadîs-i merfû' olarak naklettiği zikrolunmuştur.[3] Bu mâna; ufukta semâ kavsi içinde bir nokta gibi bulunan Güneş'in veya Arz'ın bir ن şekli resmetmesinden müste'âr olabilir.

4. Yine İbn Abbas'tan: اَلرَّحْمٰنُ harflerinin son harfidir.

5. Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nden: Cennet nehirlerinden bir nehirdir.[4]

---

1 "Şevk beni onlara çevirdikçe nûnu, yani yazı hokkasını sicim gibi akan göz yaşlarıyla lîkalarım, gözlerimden sicim gibi yaşlar dökerek onları divitin mürekkebine lîka yapar öyle ağlayarak mektub yazarım."

"Lîka" mâlum ki divitte mürekkebin içine konulan liftir. O konmayınca veya mürekkeb kuruyunca yazı güzel yazılmaz [Müellifin notu].

2 H: "kelâma".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 525:

عن معاوية بن قرة، عن أبيه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ن والقلم وما يسطرون» لوح من نور يجري بما هو كائن إلى يوم القيامة.

4 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 598; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 234.

Bunlardan başka *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "nûn" devat ve hût mânasına geldiği gibi şefretü's-seyf, yani kılıcın ağzına da denir. Ve Arapların balık şeklinde bulunan bir kılıçlarının da ismidir. Ve bir kelime-i savâba ve kezâlik sabînin çenesindeki çukura "nûne" denir.[1] Ve bunlarda ها vahdet için olduğundan cins murad olunduğu zaman "nûn" denilmek lâzım gelir. Şu hâlde "nûn" ism-i cins olarak نٓ وَالْقَلَمِ kılıç ve kaleme kasem olmak da muhtemildir. Lâkin burada buna dair bir rivayet vârid olmamıştır. Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Murad, hurûf-i mu'cemden olan bu ن harfidir. Divit demelerine gelince, vaz'-ı lügavî midir, yoksa şer'î midir bilmem. Burada divitin ismi olduğu takdirde ya ism-i cins veya ism-i alem olmaktan hâlî olamaz. Eğer cins ise i'rab ve tenvin nerede? Eğer alem ise yine i'rab nerede? Ve hangisi olursa[2] kelâmın telifinde bir mevkii olmak lâzım gelir. Eğer muksem^{un} bihtir dersek cins olduğu takdirde cer ve tenvin vâcib olur. Ve kasem mechul ve münekker bir divite yapılmış ve sanki وَدَوَاةٍ وَالْقَلَمِ denilmiş olur. Alem olduğu takdirde de munsarif kılarak mecrur okumak veya alemiyet ve te'nîsten dolayı gayr-i munsarif kılarak meftuh okumak iktizâ ederdi. Kezâlik hût ile [5260] tefsir de böyledir. Ya balıklardan herhangi bir balık murad olunacak, yahut da zu'meyledikleri Yehmût'a alem olacak, nûrdan veya altından bir levh yahut cennette bir nehir diye tefsir dahi böyledir.[3]"[4] Hâsılı i'rab olmadığı için murad isim değil, harfin kendisi olduğu ta'ayyün eder. Bunun gibi Ebû Hayyan da demiştir ki: "ن hurûf-i mu'cemeden ص, ق[5] gibi bir harftir. Âmilden mühmel olarak diğeriyle beraber gelen bazı hurûf gibi gayr-i mu'rebdir. Mahalline i'rab ile hüküm tahakküm[6] olur. Onun hût-i a'zamın ismi olduğuna dair İbn

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 771-772.

2 F, M ve B: "olsa".

3 F, M ve B: "öyledir".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 584:

والمراد هذا الحرف من حروف المعجم: وأمّا قولهم: هو الدواة، فما أدرى أهو وضع لغوى أم شرعي؟ ولا يخلو إذا كان اسما للدواة من أن يكون جنسا أو علما، فإن كان جنسا فأين الإعراب والتنوين، وإن كان علما فأين الإعراب، وأيهما كان فلا بد له من موقع في تأليف الكلام. فإن قلت: هو مقسم به وجب إن كان جنسا أن تجرّه وتنوّنه، ويكون القسم بدواة منكرة مجهولة، كأنه قيل: ودواة والقلم، وإن كان علما أن تصرفه وتجرّه، أو لا تصرفه وتفتحه للعلمية والتأنيث، وكذلك التفسير بالحوت: إما أن يراد نون من النينان أو يجعل علما لليهموت الذي يزعمون، والتفسير باللوح من نور أو ذهب، والنهر في الجنة نحو ذلك.

5 H: "ص, ق".

6 H: "tehekküm".

Abbas ve Mücâhid'den, divit ismi olduğuna dair yine İbn Abbas ve Hasan ve Katâde ve Dahhâk'ten, nûrdan bir levh olduğuna dair merfû' olarak Muâviye b. Kurre'den, er-Rahmân harflerinin âhiri olduğuna dair yine İbn Abbas'tan, cennet nehirlerinden bir nehir olduğuna dair Ca'fer-i Sâdık'tan edilen rivayetlerden hiçbiri sahih olmasa gerektir. Ebû Nasr Abdurrahîm Kuşeyrî de tefsirinde; ن hurûf-i mu'cemeden bir harftir. Tam bir kelime olsaydı 'kalem' gibi i'rab olunurdu. Demek ki sair sûrelerin evvellerindekiler gibi bir hecâ harfidir, demiştir."[1]

Bizim bütün bunlardan vâsıl olduğumuz netice de şudur: Evet, resm-i hat ve lafız nokta-i nazarından burada ن sade bir hecâ harfidir. "Nûn" diye ismiyle okunuşu da "elif be" gibi ta'dâd tarzında olduğu şüphesiz ve bunun asıl hükmü de tahaddî ile ibtilâ-i râsihîndir. Lâkin böyle olması sûrenin ismi olmasına mâni' olmayacağı gibi, birçok mânalara delâlet-i akliye ile muhtemil müteşabih bir remz olmasını da mâni' değil, muktezîdir. Bundan dolayı "nûn" lafzının zihinleri sürükleyebileceği muhtemil mânalardan birini "murad budur" diyerek hasra kalkışmak doğru olmaz. Bununla beraber lisanda az çok mâlum mânalardan bazıları hakkında vârid olan ve rivayetçe pek zayıf olmadığı gibi dirayetçe de anlayabilenler için gayr-i ma'kūl değil[2], bilakis fâideli mazmunları iş'âr [5261] eyleyen rivayetleri, mahmil-i sahihleri varken tekzîbe kalkışılmak da hakkāniyete muvâfık olmaz. Zira İbn Abbas'tan rivayetlerin ta'addüdü gösteriyor ki o onları tahsis için birer vech olmak üzere söylemiş ve her birinde bir fâide beyan eylemiştir. Hem kaleme[3] ta'alluk eden أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمَ[4] fıkrası ve şu hâlde nûn sesinden

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 234:

ن: حرف من حروف المعجم، نحو «ص» و»ق»، وهو غير معرب كبعض الحروف التي جاءت مع غيرها مهملة من العوامل والحكم على موضعها بالإعراب تخرص. وما يروى عن ابن عباس ومجاهد: أنه اسم الحوت الأعظم الذي عليه الأرضون السبع. وعن ابن عباس أيضا والحسن وقتادة والضحاك: أنه اسم الدواة. وعن معاوية بن قرة: يرفعه أنه لوح من نور. وعن ابن عباس أيضا: أنه آخر حرف من حروف الرحمن. وعن جعفر الصادق: أنه نهر من أنهار الجنة. لعله لا يصح شيء من ذلك. وقال أبو نصر عبد الرحيم القشيري في تفسيره: ن حرف من حروف المعجم، فلو كان كلمة تامة أعرب كما أعرب القلم، فهو إذن حرف هجاء كما في سائر مفاتيح السور. انتهى.

2 B -"değil".

3 H: "kelâma".

4 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

hatıra gelebilen ve ehemmiyyet-i mahsûsası bulunan her mâna burada zihinden geçirilmek ve fakat Allah'ın murâdı bunlardan birisi mi, hepsi mi, yoksa daha başka bir şey mi olduğu tâyin edilmeyerek bunun acz-i beşeri tanıtmak üzere mâna itibariyle müteşâbihâttan olduğuna karar verip لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ [Bk. Âl-i İmrân 3/7] demek en muvâfık hareket olur. Gerçi delâlet-i lafziye nokta-i nazarından ilk evvel yazıldığı gibi hurûf-i hecâdan olan ن harfini anlamak zikrolunan kıraate nazaren kat'î demektir. Lâkin burada bu kadarı teşabühün ref'i için kâfi[1] değildir. Bu "vâv kasem içindir" demeye benzemez. Çünkü bu surette de kelâmın telifi için ن harfiyle kalemin ve yazının münasebetini takdir edebilmek üzere aklî ve zevkī birtakım münasebetler düşünülmek lâzım gelir. Ve işte o zaman bu harfin yalnız bir remz olmak üzere zikredilmiş bulunduğu ta'ayyün[2] eder. Bundan ise yine remzî surette mümkin olabilen sâir ihtimâlâtı mülâhazaya dalmak zarûrî olur. Ve bu haysiyetledir ki teşabüh tahakkuk eder. Biz de bunun için diğer mukatta'ât-ı süverde olduğu üzere bunun dahi müteşâbihâttan olduğunu beyan ile söze başladık ki bu hem selef meslekine muvâfık, hem de hurûf-i hecâdan bir harftir diye kestirip atanların gözettikleri tahaddî maksadına mutabıktır. Şu hâlde ن bir kasemi tazammun ediyor mu etmiyor mu kestirilemez. Kasem mukadder ise {وَالْقَلَمِ}deki vâv, وَمَا'deki gibi atıf için değil ise kasem için olur. Bu kalem[3] nedir? Müfessirîn burada iki vecih söylemişlerdir. Birisi "lâm"ın ahd, birisi [5262] de cins için olması itibariyledir. İbn Cerîr der ki: "'Kalem', mâruf olan kalemdir. Şu kadar ki Rabbimizin kalemler içinde kasem ettiği kalem o kalemdir ki Teâlâ zikruhu halkedip emretmiştir, o da kıyamete kadar kâin olacağın kitabetiyle cereyan eylemiştir. Bana Muhammed b. Sâlih Enmâtî tahdis edip dedi: Bize Abbad b. Avvam tahdis edip dedi:[4] Bize Abdülvâhid b. Selîm[5] tahdis edip dedi: Atâ'yı dinledim, dedi ki: Ubâde b. Sâmit'in oğlu Velid'e sordum, 'babanın

1 B: "hafî".
2 H: "tâyin".
3 H: "kelâm".
4 B -"Bize Abbad b. Avvam tahdis edip dedi".
5 H: "Selâm"; B: "Ubeydü'l-Vâhid b. Selâm".

vefatı sırasında vasiyeti ne idi?' Cevâben dedi ki: 'Beni çağırdı, «ey oğulcuğum!» dedi, Allah'a takvâ ile korun, haberin olsun ki sen Allah'ın birliğine, hayır ve şer kadere iman etmedikçe Allah'a korunamazsın ve ilme eremezsin. Ben Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni dinledim, diyordu ki: إنَّ أوَّلَ مَا خَلَقَ اللهُ خَلَقَ القَلَمَ فَقالَ لَهُ: اكْتُبْ، قالَ: يَا رَبِّ وَما أكْتُبُ؟ قال: اكْتُب القَدَرَ، قالَ فَجَرَى القَلَمُ فِي تِلْكَ السَّاعَةِ بِمَا كانَ وَما هُوَ كائِنٌ إلى الْأَبَدِ 'Haberiniz olsun ki Allah ilk halkettiğinde Kalem'i halketti de ona dedi ki «yaz!» «Yâ Rab ne yazayım ki?» dedi, «kaderi yaz» dedi. Dedi ki: 'İşte o saatte Kalem olmuş ve ilelebed[1] olacak ile cereyan etti.' Mücâhid'den de نٓ وَالْقَلَمِ kendisiyle zikir yazılandır."[2] Demek ki kasem olunan kalem şer'an ma'hud olan kalemdir ki o da Levh-i Mahfûz'u yazan kalem yahut Kur'an yazılan kalemdir. Ma'amâfîh bunu عَلَّمَ بِالْقَلَمِ'de [el-Alak 96/4][3] olduğu gibi cinse hamledenler de vardır. *Keşşâf* şöyle der: "Kaleme kasem buyurdu, şânına tâzim için, çünkü onun halk ve tesviyesinde hikmet-i azîmeye delâlet vardır. Ve çünkü onda vasfın ihâta edemiyeceği menâfi' ve fevâid vardır."[4] İbn Atıyye de demiştir ki: "'Buna[5] 'behmût' diyenler, 'kalem'i Allah teâlâ'nın halkedip kâinatı yazmayı emrettiği kaleme hamlettiler, يَسْطُرُونَ'daki zamiri de melâikeye ircâ' eylediler. Ona isimdir diyenler de insanların ellerinde müte'âref olan kaleme hamleylediler. İbn Abbas bunu tansis eylemiş ve يَسْطُرُونَ'daki zamiri de 'nâs'a göndermiştir. Bu suretle kasem bu mecmû'a, yani yazı işine vârid olmuştur ki bütün [5263] ulûmun ve dünya ve âhiret umûrunun kıvâmıdır; çünkü kalem

1 H: "ileride".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 526-527:

وأما القلم فهو القلم المعروف، غير أن الذي أقسم به ربنا من الأقلام القلم الذي خلقه الله تعالى ذكره، فأمره فجرى بكتابة جميع ما هو كائن إلى يوم القيامة. حدثني محمد بن صالح الأنماطي، قال ثنا عباد بن العوام، قال: ثنا عبد الواحد بن سليم، قال: سمعت عطاء، قال: سألت الوليد بن عبادة بن الصامت: كيف كانت وصية أبيك حين حضره الموت؟ فقال: دعاني فقال: أي بني اتق الله واعلم أنك لن تتقي الله، ولن تبلغ العلم حتى تؤمن بالله وحده، والقدر خيره وشره، إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن أول ما خلق الله خلق القلم، فقال له: اكتب، قال: يا رب وما أكتب؟ قال: اكتب القدر، قال فجرى القلم في تلك الساعة بما كان وما هو كائن إلى الأبد...

عن مجاهد، في قوله: «نٓ والقلم» قال: الذي كتب به الذكر.

3 "Kalem ile öğreten de."

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 584:

وأقسم بالقلم تعظيما له، لما في خلقه وتسويته من الدلالة على الحكمة العظيمة، ولما فيه من المنافع والفوائد التي لا يحيط بها الوصف.

5 F, M ve B: "nuna".

lisânın kardeşi ve Allah tarafından bir ni'met-i âmmedir."[1] İmâm Râzî de şöyle der: "'Ve'l-kalem'de iki kavil vardır, birisi budur ki kasem edilen kalem, gerek semâda bulunanın ve gerek Arz'da bulunanın yazdığı kalemin hepsine vâki' olan cinstir. Allah teâlâ mantıkı ihsan ile خَلَقَ الْاِنْسَانَۙ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ [er-Rahmân 55/3-4] diye minnet buyurduğu gibi, وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُۙ اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِۙ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alâk 96/3-5][2] diye kalem ile kitabeti müyesser kılmasıyla da minnet buyurmuştur. Bununla intifâ'ın vechi de şudur: Kalem gāibi muhatab menzilesine koyar, bu sebeble insan lisan ile yakınına anlatabildiği merâmını kalem ile uzağa da anlatabilir. İkincisi: Kasem edilen kalem أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْقَلَمَ diye haberde vârid olan[3] ma'hud kalemdir. Allah teâlâ bunu evvelâ halketmiş, sonra da ona kıyamete kadar olacağı yazdırmış, Sâ'at gelene kadar olacağı, bütün ecelleri, amelleri yazar. Bu kalem, uzunluğu semâ ile Arz mâbeyni kadar nûrdan bir kalemdir. Kādî (Ebû Bekr Bâkıllânî olmalı) demiştir ki: 'Bu haberi mecâza hamletmek îcab eder. Çünkü kitabette âlet-i mahsûsa olan kalem emr ü nehy olunacak hay ve âkıl değildir. Onun mükellef bir zîhayat olmasıyla bir kitabet âleti olması kābil-i ictimâ' değildir. Belki murad 'onu bütün olacaklarla cereyan ettirdi' demektir. Bu tıpkı وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [el-Bakara 2/117] kavli gibidir. Çünkü bunda ne emir, ne teklif yoktur. Belki makdurda münâza'asız ve müdafaasız mücerred kudretin nefâzı vardır."[4] Yine Râzî der ki: "Nâstan bazı

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 345:

فمن قال إنه اسم الحوت جعل «القلم» الذي خلقه الله تعالى وأمره فكتب الكائنات وجعل الضمير في «يَسْطُرُونَ» للملائكة، ومن قال بأن «نون» اسم للدواة، جعل «القلم» هذا المتعارف بأيدي الناس. نص ذلك ابن عباس وجعل الضمير في «يَسْطُرُونَ» للناس، فجاء القسم على هذا بمجموع أم الكتاب الذي هو قوام للعلوم والمعارف وأمور الدنيا والآخرة، فإن القلم أخ اللسان، ومطية الفطنة، ونعمة من الله عامة.

2 "…O keremine nihâyet olmayan Rabbindir. Kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599:

وقوله تعالى: «والقلم» فيه قولان: أحدهما: أن القسم به هو الجنس وهو واقع على كل قلم يكتب به من في السماء ومن في الأرض، قال تعالى: «وربك الأكرم الذي علم بالقلم علم الإنسان ما لم يعلم» فمن بتيسير الكتابة بالقلم كما من بالنطق فقال: «خلق الإنسان علمه البيان» ووجه الانتفاع به أن ينزل الغائب منزلة المخاطب فيتمكن المرء من تعريف البعيد به ما يتمكن باللسان من تعريف القريب والثاني: أن المقسم به هو القلم المعهود الذي جاء في الخبر: أن أول ما خلق الله القلم، قال ابن عباس: أول ما خلق الله القلم ثم قال له اكتب ما هو كائن إلى أن تقوم الساعة، فجرى بما هو كائن إلى أن تقوم الساعة من الآجال والأعمال، قال: وهو قلم من نور طوله كما بين السماء والأرض، وروى مجاهد عنه قال: أول ما خلق الله القلم فقال: اكتب القدر فكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة وإنما يجري الناس على أمر قد فرغ منه. قال القاضي: هذا الخبر يجب حمله على المجاز، لأن القلم الذي هو آلة مخصوصة في الكتابة لا يجوز أن يكون حيا عاقلا فيؤمر وينهى فإن الجمع بين كونه حيوانا مكلفا وبين كونه آلة للكتابة محالة، بل المراد منه أنه تعالى أجراه بكل ما يكون وهو كقوله: «إذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون» فإنه ليس هناك أمر ولا تكليف، بل هو مجرد نفاذ القدرة في المقدور من غير منازعة ولا مدافعة.

kimseler de şu zu'mda bulunmuştur: Burada mezkur olan kalem akıldır. Ve o cemî'-i mahlûkātın aslı gibi bir şeydir. Ve buna şu suretle istidlâl eylemişlerdir, zira haberlerde rivayet olunmuştur ki 'أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمُ[1]'dir. Diğer bir haberde de 'أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْعَقْلُ'dır[2]. Diğer bir haberde de 'evvelü mâ halakallah bir cevherdir ki Allah teâlâ ona heybetle nazar buyurdu, o eridi ve suhûnet peydâ etti. Ondan bir duhan [5264] ve köpük çıktı, duhandan semâvât, köpükten Arz yaratıldı'[3] diye vârid olmuştur. Bu haberlerin mecmû'u delâlet eder ki kalem ve akıl ve mahlûkātın aslı olan o cevher hepsi bir şeydir, yoksa tenakuz olurdu."[4]

Kādî Beyzâvî de bunları şöyle hulâsa eder: "Ve'l-kalem, Levh'i yazan, yahut kendisiyle yazılandır. Ona kasem buyuruldu. Çünkü fevâidi çoktur."[5]

Tefsîr-i Celâleyn'de de der ki: "Kalem kâinâtın Levh-i Mahfuz'da yazıldığıdır."[6] Bunu cins-i kalemin târifi olarak anlamak da kābil olabilirse de Suyûtî'nin muradı ahddir.

Bütün bunları gözden geçirdikten sonra biz de bu kanaate geliyoruz: Mâlum ki ma'hud da cins cümlesindendir. عَلَّمَ بِالْقَلَمِ mısdâkınca insana tâlim olunan cins-i kalemden zâhir olan ise mâlumumuz olan kalem-i beşer görünür. Kalem-i beşer de Allah'ın halkıyladır. Bu da ilk halk olunduğundan beri olmuş ve olacağı ve hatta ilelebed olacağı ve

---

1 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

2 Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh,* I, 147; Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, 318; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a,* s. 133.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599. Krş. Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, I, 272; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 22; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* II, 44:

وفي خبر آخر: أول ما خلق الله تعالى جوهرة فنظر إليها بعين الهيبة فذابت وتسخنت فارتفع منها دخان وزبد فخلق من الدخان السموات ومن الزبد الأرض.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599:

ومن الناس من زعم أن القلم المذكور هاهنا هو العقل، وأنه شيء هو كالأصل لجميع المخلوقات، قالوا: والدليل عليه أنه روي في الأخبار «أن أول ما خلق الله القلم»، وفي خبر آخر: «أول ما خلق الله تعالى جوهرة فنظر إليها بعين الهيبة فذابت وتسخنت فارتفع منها دخان وزبد فخلق من الدخان السموات ومن الزبد الأرض»، قالوا: فهذه الأخبار بمجموعها تدل على أن القلم والعقل وتلك الجوهرة التي هي أصل المخلوقات شيء واحد وإلا حصل التناقض.

5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 233:

«وَالْقَلَمِ» وهو الذي خط اللوح أو الذي يخط به، أقسم به تعالى لكثرة فوائده.

6 Mahallî ve Süyutî, *Tefsîru'l-Celâleyn,* s. 757:

«والقلم» الذي كتب به الكائنات في اللوح المحفوظ.

zikr ü fikri mümkin olduğu kadar yazmakla cereyan etmektedir. Ve şüphe yok ki gerek hakikat gerek mecaz her ne mâna ile olursa olsun kaleme kasem edilince bundan bir ferd-i ma'hud dahi[1] murad edilse yine cins-i kalemin ve binâen'aleyh kalem-i beşerin dahi bir şeref ve kıymeti anlaşılmış olur. Eğer bu kasemin cevâbında muhatab bilhassa Hazret-i Peygamber'in kendisi olmasaydı da hitâb-ı âm olsa idi, burada عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alâk 96/4-5] gibi kalem-i beşer murad olunmak zâhir olurdu. Çünkü umum beşerin fiilen mâlumu olabilen kalem o olurdu. Ahd murad edildiği takdirde de bunlardan birisi veya bir kısmı olurdu. Bununla beraber bundan mecaz olarak kalem-i beşerin menba'-ı feyzi olan kalem-i[2] fıtrat olmak da muhtemil bulunurdu. Fakat burada hitab bilhassa ni'met-i ilâhiyeye mazhar kılınarak, وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4] buyurulan zât-ı Hazret-i Muhammedî'ye ait olması ve bu azîm huluk mefhûmunun içinde وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ [el-Ankebût 29/48] kezâlik مَا كُنْتَ تَدْرِى مَا الْكِتَابُ [eş-Şûrâ 42/52] mazmunları dahi dâhil olmakla nimet [5265] ve huluk-i Muhammedî'nin azameti kalem-i beşerden değil, doğrudan doğru kalem-i fıtrattan cereyan etmiş, bundan önce de mülk-i ilâhînin azamet ve cereyânından söz geçmiş bulunması hasebiyle burada Peygamber'e kasem olunan kalemden murad, ona bildirilmiş ve önce mâlum olmuş bulunan kalem-i fıtrat veya "Kalem-i Evvel" veya "Kalem-i A'lâ" denilen kalem-i ilâhî olmak lâzım gelir. Bundan dolayı biz bu hususta en güzel vechi İbn Cerîr'in rivayeti ile *Celâleyn*'in hulâsasında buluyoruz. Bunu ilm-i usûl lisânıyla ifade edecek olursak şöyle denilmek îcab eder: Bu وَالْقَلَمِ'de "kalem", kalem-i ilâhîde bi'l-ibâre nas, dolayısıyla kalem-i beşer hakkında da bi'l-işâre zâhir demektir. Cins diyenlerin maksûdu da Râzî'nin ihtârı vechile gerek hakikat gerek mecaz مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْقَلَمُ mânasına bu ikisinden e'amdır. Yalnız dâl bi'l-ibâre ile dâl bi'l-işâreyi, nas ile zâhiri tefrik etmemişlerdir. Sonra şunu da unutmamak lâzım gelir ki bu وَالْقَلَمِ'de elif lâmın istiğrak için olduğuna kāil olan yoktur. Yani

1 H -"dahi".
2 H: "kelâm-ı".

kalem cinsinden her ferdine de kasem edilmiş değildir. Binâen'aleyh kaleme kasem edilmekle cinsi cins olmak haysiyetiyle tebcil edilmiş olmakla beraber her ferdi de tebcil olunmuş değildir. Zira hakkı ibtal veya ibâdullahı ızrar yolunda şeytanet ve ahlâksızlık veya idraksizlikle[1] fitne ve fesad vâdilerinde cereyan eden yalancı ve mecnûnâne kalemler tebcîle lâyık değildir. Onlar da birer kalem olmak itibariyle ehemmiyeti hâiz iseler de hak ve hayır cihetiyle değil, şer ve zarar cihetiyledir. Bundan dolayı burada bu kasemin arkasından cünûnun, fitnenin nefyi ve ni'met-i rabbâniyenin idrak ve ahlâkın, ecrin büyüklüğünü beyan ve ahlâksızların, yalancıların zemmi ile o cihete de tenbih buyurulacaktır. Bu da gösterir ki "kalem"den murad Kalem-i ilâhî, Kalem-i Hak'tır. O hâlde meal şu olur:

"Nûn" denilen mebde' üzerinde bir lahza dur dinle, [5266] kasem ederim ona ve mâlumun olan Kalem-i Hakk'a {وَمَا يَسْطُرُونَ} ve ehl-i kalemin satıra dizip yazdıklarına ve yazacaklarına ki yâ Muhammed! ❁ Burada da dikkat olunacak mühim bir nükte vardır. يَسْطُرُونَ cem'-i müzekker-i sâlimdir. Bu cem' ise zevi'l-ukūle mahsustur. "Kalem" müfred olarak zikrolunduğu hâlde yazış ve yazılanlar ona nisbet edilmeyip zikri geçmemiş olan bir zevi'l-ukūl cem'ine nisbet edilmiştir. Bu ise şunu anlatmış olur: Yazı yazan asıl kalem değil, onun arkasında göze görünmeyen bir akıl ve idrak sâhibidir. Onun için mahsüs kalemler yazıları nisbetinde dâima arkalarında gizli olup da onları işleten bir akıl âlemindeki müdrik sâhiplerine, yani ehl-i kaleme delâlet ederler ki hakikatte o kalemle o yazıları satıra dizip yazan onlardır. "Kalem"den maksud da kendisi değil, o yazdıklarıdır, قَلَم, وَمَا'daki vâv-ı atıf gibi bir âlettir. Bu suretle burada vâv atıf için olarak kasem, kalem ve yazılarıyla sâhipleri olan ehl-i idrâke delâlet etmek üzere mecmû'una yapılmıştır. O hâlde kalem ve yazılardan âlem-i ukūl ve me'ânîyi ve onlardan da onları akl-ı beşere yazan Kalem-i Evvel'i[2], ondan da onun sâhibi olan Rabbü'l-âlemîn'i anlamalıdır.

---

1 B: "idâresizlikle".
2 H: "Evvel".

Kalem-i beşere nazaran yazıcılar ehl-i kalem, akıl ve idrak sâhibi insanlar, hem de göze görünen bedenler değil, insanlık hakikatini teşkil eden şuurlar, zekâlar olduğu gibi; Kalem-i A'lâ'ya nazaran da hâriçte suver-i eşyâyı ve zihinlerde suver-i me'ânîyi yazan melâike, onları yazan da Hak teâlâ'dır. Bunun için burada **وَمَا يَسْطُرُونَ**'un fâili olan zamir kalem-i beşere nazaran müdrik insanlara işaret olduğu gibi, Kalem-i A'lâ'ya nazaran da melâike olmak üzere tefsir edilmiştir. Bazı tefsirlerde "nâs", bazılarında da "melâike" denilmesi bundan dolayıdır. Lisânımızda böyle cem'-i müzekker-i sâlim sîgası bulunmadığı için bu nükte [5267] ifade edilemez; "kalem ve yazdıklarına" dediğimiz zaman bundan ehl-i kaleme intikal, tasrih edilmemiş olur. Bir de **يَسْطُرُونَ** muzâri' sîgasıdır. İstimrâra ve hâl ü istikbâle delâlet eder, biz ise hâl sîgasından sîga-i sıla kullanmadığımızdan bunu bir kelime ile ifade edemeyiz. "Yazdıklarına ve yazacaklarına" dediğimiz zaman da yazıyor idiklerini söylememiş oluruz. Bu bize şunu da anlatmış oluyorki bu âyetler nâzil olurken Kalem-i A'lâ cereyan ediyordu ve daha edecektir. O hâlde وَقَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ "Kalem, olan ile kurumuştur"[1] hadîs-i şerîfi kalemin cereyanı tamamen durmuştur demek değil; olanlar yazılmış bitmiştir, fakat olacaklarla kalem kurumuş değil, onları yazmak için cereyan etmektedir demek olur. Kaderde ferâğ-ı tâm Ümmü'l-Kitâb olan ilmullâha nazarandır. Yoksa Levh-i Mahfûz'a ve sâha-i tekvîne nazaran **يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ وَيُثْبِتُ**'dir [er-Ra'd 13/39].

Hâsılı onlara kasem olsun ki yâ Muhammed! {**مَٓا اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ**} Sen Rabbinin nimeti sayesinde (veya nimeti hakkı için) mecnun değilsin ❁ bu ve ma'tufları kasemin cevâbıdır. **بِنِعْمَةِ رَبِّكَ**'de bâ sıla veya kasem için olabilir. Ebû Hayyân nefiyde daha ziyade kuvvet ifade etmek

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 307:

عن ابن عباس أنه قال: كنت رديف رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: يا غلام، أو يا غليم، ألا أعلمك كلمات ينفعك الله بهن؟ فقلت: بلى. فقال: احفظ الله يحفظك، احفظ الله تجده أمامك، تعرف إليه في الرخاء، يعرفك في الشدة، وإذا سألت فاسأل الله، وإذا استعنت فاستعن بالله، قد جف القلم بما هو كائن، فلو أن الخلق كلهم جميعا أرادوا أن ينفعوك بشيء لم يكتبه الله عليك، لم يقدروا عليه، وإن أرادوا أن يضروك بشيء لم يكتبه الله عليك، لم يقدروا عليه، واعلم أن في الصبر على ما تكره خيرا كثيرا، وأن النصر مع الصبر، وأن الفرج مع الكرب، وأن مع العسر يسرا.

üzere cümle-i muʿteriza hâlinde kasem için olmasını zâhir görmüştür.[1] İbn Atıyye de "sen bi-hamdillah sâhib-i faziletsin" demek kabîlinden bi-hamdillah gibi cümle-i muʿteriza olduğunu söylemiştir.[2] Zemahşerî ise menfî olan habere taʿallukuyla "sen Rabbinin nimetiyle âkilsin" demek kabîlinden cünûnun nefyi, aklın isbâtında müsâvî olmak üzere niʿmet-i ilâhiyenin taʿallukunu ifade ettiğini veyahut[3] zarf-ı müstekar olarak اَنْتَ'den hâl olmasını söylemiştir.[4] "Nimet"ten murad da nübüvvet ve levâzımı olan akıl ve şehâmet ve hüsn-i ahlâk ve fazilet ve dünyevî uhrevî sebeb-i[5] saadet olan mevhûbât-ı rabbâniyedir. Hâsıl-ı mâna: Zât-ı Muhammedî'ye ilk vahyin nüzûlü ile [5268] nübüvvet ve risaletin başlaması üzerine Mekke küffârının hased ve adavet ve şaşkınlıkla nisbet etmeye kalkıştıkları mecnunluk ve sapıklık şâibelerinin kendisinden uzak, bilakis onun akl ü şehâmet ve istikāmet ü faziletle mümtaz olduğunu ve bütün bunlar onu terbiye edip yetiştirerek nübüvvet ve risalete mazhar eden Rabbi Allah teâlâ'nın inʿâmı cümlesinden olup bu yüzden göreceği ezâlara ve çekeceği zahmetlere mukabil ileride minnetsiz ve tükenmez ecr ü nimetlere nâil olmak üzere bulunduğunu beyan ve vaad ile nefs-i nefîs-i Muhammedî'yi tebri'e ve tezkiye ile takviye ve bu suretle teblîğāt-ı ilâhiyeyi bütün âlemîne îsâle sevktir. {غَيْرَ مَمْنُونٍ} Kesilmez, tükenmez, lâ-yenkatıʿ ❁ atâ-yı gayr-i meczuz[6], yahut hiç kimsenin minnetini çekmeksizin mahza Allah'ın lutf ü inayeti olan bir ecir {وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظٖيمٍ} ve her hâlde sen şüphesiz pek büyük bir ahlâk üzerindesin ❁ yani saʿy ü amel ile en yüksek hayır gayesine îsâl edecek

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 235:
وجواب القسم: ما أنت بنعمة ربك بمجنون. ويظهر أن «بنعمة ربك» قسم اعترض به بين المحكوم عليه والحكم على سبيل التوكيد والتشديد والمبالغة في انتفاء الوصف الذميم عنه صلى الله عليه وسلم.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 346:
وقوله: «بِنِعْمَةِ رَبِّكَ» اعتراض، كما يقول الإنسان: أنت بحمد الله فاضل.

3 B: "veya".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 584-585:
فإن قلت: بم يتعلق الباء في «بِنِعْمَةِ رَبِّكَ» وما محله؟ قلت: يتعلق بمجنون منفيا كما يتعلق بعاقل مثبتا في قولك: أنت بنعمة الله عاقل، مستويا في ذلك الإثبات والنفي استواءهما في قولك: ضرب زيد عمرا، وما ضرب زيد عمرا: تعمل الفعل مثبتا ومنفيا إعمالا واحدا، ومحله النصب على الحال، كأنه قال: ما أنت بمجنون منعما عليك بذلك.

5 B: "esbâb-ı".

6 Bk. Hûd 11/108.

pek büyük huylar, hakikaten tazime lâyık seciye ve meleke ve mâneviyat üzere yaratılmış bulunuyorsun. Onunla yürüyecek o gayeye ereceksin. İşte o ahlâk sırât-ı müstakīmi, dîn-i hak olan dîn-i İslâm'ı teşkil eden edeb-i[1] Kur'an ve ahlâk-ı ilâhiyedir ki onu Allah teâlâ bahşetmiş ve لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِى رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ [el-Ahzâb 33/21] buyurmuştur. Onun büyüklüğünü halk idrak edemez de sabr u tahammül edilmesi iktizâ eden delilikler de bulunurlar. Râgıb'ın *Müfredât*'ında beyânı vechile "halk" ve "hulk" aslında birdir. "Şerb" ve "şürb", "sarm" ve "surm" gibidir. Lâkin feth ile "halk" gözle idrak olunan suretlere, heyetlere, şekillere mahsus, zamm ile "hulk" gönülle idrak olunan kuvvelere muhtas[2] olmuştur.[3] Cem'i lâmın zammıyle "huluk" ve "ahlâk" gelir. Fakat lisânımızda "ahlâk" kelimesinin de "evlâd" kelimesi gibi müfred makamında isti'mâli şâyi' olmuştur. Ahlâk haddizâtında güzel olan huylardır. Çirkin [5269] huylulara "ahlâksız" denilir. Bununla beraber meleke ve rüsuh esas olduğundan hayır veya şerri itiyad etmiş olmasına nazaran ahlâk-ı hasene ve ahlâk-ı seyyie yahut güzel ahlâklı ve çirkin ahlâklı diye de bir tefrik yapılır.[4] خُلُقٍ عَظِيمٍ'in tefsîrinde vârid olan rivayetler İbn Abbas'tan: 1. Azîm bir din, 2. Azîm bir din ki o İslâm'dır. Mücâhid'den: Din. İbn Zeyd'den; edeb-i Kur'an.[5] İmam Ahmed, Dârimî, İbn Mâce, Nesâî, İbn Cerîr ve daha diğerlerinin Sa'îd b. Hişam'dan rivayetlerinde demiştir ki "Resûlullah'ın ahlâkını Hazret-i Âişe'den sordum, dedi ki 'Kur'ân'ı okumuyor musun?' 'Okuyorum' dedim. 'İşte' dedi, 'Resûl-i Ekrem

---

1 H: "ebedî".

2 H -"zamm ile 'hulk' gönülle idrak olunan kuvvelere muhtas".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 297:

والخَلْقُ والخُلْقُ في الأصل واحد، كالشّرب والشّرب، والصّرم والصّرم، لكن خصّ الخلق بالهيئات والأشكال والصّور المدركة بالبصر، وخصّ الخلق بالقوى والسّجايا المدركة بالبصيرة. قال تعالى: «وَإِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ»، وقرئ: «إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ» (الشعراء ١٣٧/٢٦).

4 F +"~~Burada~~".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 529-530:

عن ابن عباس، قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» يقول: دين عظيم.

عن بن عباس، قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» يقول: إنك على دين عظيم، وهو الإسلام.

عن مجاهد، قوله: «خلق عظيم» قال: الدين.

عن عطية، في قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» قال: أدب القرآن.

قال ابن زيد، في قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» قال: على دين عظيم.

sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin hulku Kur'an idi.'"[1] Bunda iki mâna vardır, birisi: Kur'an'daki büyük mekârim-i ahlâkın hepsi onda vardı,[2] Kur'ân'ın zecreylediği eksikliklerin hepsinden korunurdu, فَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ [Hûd 11/112] emrinin tamamıyla mâsadâkı[3] idi. Onu anlamak Kur'ân'ı tamamen anlamaya mütevakkıftır demek olur. Birisi de onun ahlâkı Kur'an'da وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ buyurulduğu üzere öyle büyük bir ahlâk idi ki onu başka bir târif ile anlatmak kābil değildir demek olur. Dahhâk'tan لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ yani Allah'ın ona emrettiği ve onu müvekkel kıldığı dini ve emri.[4] Burada خُلُقٍ'daki tenvin tefhıym içindir ki sâirlerinin hakkıyla idrak edemeyecekleri güzelliklerle mümtaz bir ahlâk demektir. Görülüyor ki evvelâ tahkik ve tekid için olan اِنَّ sâniyen tekid ifade eden lâm-ı ibtidâ ile, sâlisen tenvîn-i[5] tefhıym, râbi'an da "azîm" vasfıyla ahlâk-ı Muhammedî'nin azamet ü ulviyeti kat kat te'mînât içinde beyan ve tebliğ buyurulmuş ve bu cümle de yukarıdaki kasemin cevâbına ma'tuf olmak suretiyle de takviye ve tekid edilerek bu Kitâb-ı Mübîn'de Kalem-i A'lâ'nın yazdığı satırların azîm bir âyet-i mümtâzesi olmak üzere konulmuştur. {فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ} ❁[6] "Ahlâk" mefhûmunda amelî olarak bir gayeye yürümek matlub bulunduğu cihetle [5270] bu âyet de onun ileride kuvveden fiile çıkarak tecribe sahasındaki tecelliyâtıyla düşmanlar nazarında dahi görüleceğini vaad ve bu suretle Peygamber'i ve mü'minleri bir kat daha takviye ve ona fitne ve cünun isnad eden kâfirlere inzar ve tehdiddir. {بِاَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ} ❁ "**Meftûn**" ism-i mef'ûl olarak fitne ve belâya tutulmuş mecnun demek olduğu gibi masdar olarak fitne ve cünun mânasına da gelir. Burada اَيّكُم denilmeyip

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 53, 94; Dârimî, Salât, 165; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 139; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 529:

...فجاء معي فدخلنا عليها فقالت: حكيم؟ وعرفته، قال: نعم أو بلى، قالت: من هذا معك؟ قال سعد بن هشام، قالت: من هشام؟ قال ابن عامر قال: فترحمت عليه وقالت: نعم المرء كان عامر، قلت: يا أم المؤمنين، أنبئيني عن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم، قالت: ألست تقرأ القرآن؟ قلت: بلى، قالت: فإن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم كان القرآن.

2 F +"ki".

3 F, M ve B: "mısdakı".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 530:

ثنا عبيد، قال: سمعت الضحاك يقول في قوله: «لعلى خلق عظيم» يعني دينه وأمره الذي كان عليه مما أمره الله به ووكله إليه.

5 H: "tenvîni".

6 F +"~~Bu da~~".

bâ ile بِاَيِّكُم buyurulmuş olduğu cihetle müfessirîn ikinci mânayı daha müreccah görmüşlerdir. Evvelkine göre mâna "içinizde iki taraftan hanginizde imiş veya hanginizle imiş o fitneye tutulmuş mecnun; sen mi yoksa sana o kâfirler içinden mecnun, meftun diyen mi?" demek olur. İkinciye göre de mâna "iki taraftan hanginizde imiş o fitne ve cünun, sende mi onlarda mı?" demek olur ki iki mâna da doğrudur. Ancak evvelkinde "meftûn" lâfzının zâhirine nazaran açık olmakla beraber meal itibariyle herkesin kavrayamayacağı ince bir dolaşım[1] vardır. İkincisinde ise "meftûn" lafzının zâhiri hilâfına olmakla beraber meal açıktır.

{اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ} ❁ Bu beyan da Peygamber'e yukarki hitâbât ve te'mînâtı veren Allah teâlâ'nın şerîkten[2] münezzeh olan kendi şân-ı rubûbiyetini; sıfâtının, ilm ü kudretinin yüksekliğini ve binâen'aleyh O'na iman ve itimad ile itaat ve hilâfından hazer[3] olunması lüzûmunu tefhim suretiyle bir taraftan teblîgāt-ı vâkı'ayı evvel ve âhirinden tevsik ve münhasıran kendisine[4] tevcih ederek verilecek teblîgāta[5] ihzardır. Yani sana o in'âmı yapan, o te'mînâtı veren ve önünü sonunu görüp gözetecek ve eğriye doğruya müstehakkını verecek olan ancak Rabbindir. Çünkü O'dur ancak seni yetiştiren, herkesten de senden de a'lem olan {بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِه۪} yolundan sapanı ❁ aklı varken [5271] dâreynde saadete götürecek hak yolundan sapmış, çığırından çıkmış, ebedî şekāvete götürecek yanlış yolda kendini kaybetmiş olanları ki hakikatte deliler, sapıklar onlardır. {وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدٖينَ} Yine O'dur ancak eğrilikten sakınıp doğru yolu tutmuş, âkıbet murâda erecek olanları ❁ ki hakikatte âkil[6] olanlar da işte onlardır. O hâlde ancak Rabbine itaat et, Rabbinin gösterdiği yoldan git de {فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبٖينَ} artık itaat etme o tekzib edenlere ❁ bu hakikatleri tekzib eyleyen, yalan çıkarmaya çalışarak yalancılık eden ve sonunda

1 F: "dolaşma".
2 H ve B: "şirkten".
3 H: "hâzır".
4 B -"kendisine".
5 H -"teblîgāta".
6 F ve M: "aklı".

kendilerini kendileri tekzib edecek olan münkirleri dinleme, tanıma, sözlerini tutma, sevketmek istedikleri yanlış yola gitme; haksızlıklarına, isyanlarına rağmen vazifene, o büyük ahlâkın tatbîkātına devam eyle. Fâ-i cezâiyenin delâletiyle yukarıki te'mînâtın ilk neticesi olan bu nehiy, Allah yolunda yapılacak vazifenin başlangıcını beyan eden öğüttür. Evvelen ve bizzat Peygamber'e hitab olmakla beraber sûrenin âhirinden anlaşılacağı üzere dolayısıyla bütün ukalâ âlemlerine öğüttür. Yani hak yolunda ilk işin bu olsun. Hakkı tanımayan, cezâsına inanmayan münkirleri tanıma, sözlerini tutma; yalanlarına aldanmaktan, düşecekleri âkıbete düşmekten sakın. Her şeyden evvel uyanık ve samimi ol; temizlik, dürüstlük her kemâlin başıdır. Gerçi[1] ahlâkın büyüklerinden birisi de semâhattir, keremdir. Fakat hilim, kerem ve semâhat, haksızlığı tervicde, ciddiyetsizlikte, müdahenede değil, nezâhette, samimiyette, şehâmette ve onların netâicine sabr u tahammül ile feyz u terbiye neşretmektedir. Şunu da bil ki sana mecnun diyen, aldanmış diyen, sapık diyen, öyle yalan neşreden o yalancılar onu samimiyetle değil, garazkârlıkla söylediler. Zira {وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ} arzu ettiler ki sen müdahene etsen, onları [5272] yağlasan; taptıklarına, alçak garazlarına, haksızlıklarına ilişmesen, muvâfakat etsen, yalanlarına yağ sürsen diye istediler de onun için tekzîbe kalkıştılar. Yoksa sen müdahene edecek, garazlarına revac verecek olsaydın, o suretle sen de onların dalâletlerine iştirak etmiş bulunsaydın {فَيُدْهِنُونَ} o vakit müdahene edeceklerdi ۞ onlar da sana yağ sürecek, yalanı tasdik edecek; "ne büyük, ne akıllı adam" diyeceklerdi. Lâkin sen müdahene etmeyip hakkı söylediğin, Allah'ın emrini, risaletini tebliğ eylediğin için öyle iftiraya kalkıştılar, bile bile yalan söylediler. Onun için sen onlara itaat etme, maksadlarına yağ sürme. İşte büyük ahlâkın ilk umdesi budur. Demek ki lisan, kalem, şâyân-ı kasem olmakla beraber doğruyu söylemek için çalışmayan müdâhin diller, müdâhin kalemler ve onları dinleyenler büyüklükten, büyük ahlâktan, akıldan uzak ve itaat eylemek şânından olmayan bedbahtlardır. {وَلَا تُطِعْ كُلَّ} Şunların hiçbirine

---

1 F -"Gerçi".

ve hey'et-i umûmiyesine itaat etme {حَلَّافٍ} çok half, çok yemin edici ❁ çok yemin etmeye alışmış, eğriye doğruya yemin eder durur. Yemin bir zarûret ve kat'î bir lüzum hâlinde hakkı teyid ve izhar için yapılır, pek büyük bir kuvve-i te'yîdiyedir. Çok çok yemin edip durmak ise onu istihfaf[1] etmek, kendi şâhidini kendi cerhetmektir. Gerçi Allah'ın ismini tâzim ile çok zikretmek çok sevabdır, en büyük ibadettir. Fakat onu her şeyde bir vâsıta-i tervic olmak üzere kullanmak, sık sık şâhid olarak[2] çağırıp durmak ise zikr ü tâzim değil, onun izzet ve kudsiyetine tecavüz etmektir. Onun için yemin eden kimse son bir ıztırar hâlinde, onun şehadet ve kefaletine müracaat ederken bütün hakkından emin olacak vechile düşüne düşüne, titreye titreye müracaat etmelidir. Yoksa o yemin o kimsenin saygısızlığına [5273] ve Allah tealâ'nın azametini tanımadığına, yeminin gayet mukaddes tutulması lâzım gelen ve hakkın izhârı, emniyetin takrir ve tesbîti[3] için her vâsıtanın kesildiği en son noktada müracaat edilecek en son ve yegâne kuvve-i müeyyide olduğunu ve onu istihfaf edenin bütün emniyet-i hukūkiyeyi çiğnemiş ve binâen'aleyh kendi vicdânında kendine dahi hakk-ı hayat bırakmamış olacağını duymadığına, düşünmediğine delâlet eyler. Bu ise yeminin hükmünü tanımamak demek olan yeminsizlikten اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ [et-Tevbe 9/12] mâsadakından[4] daha şenî' bir tenakuzdur. Kuvvet almak için müracaat ettiği en büyük kudretin zaafını ilan eyleyerek kendini yıkmaktır. Onun için gerek itikadca, gerek amelce her şerrin menbaıdır. Bunu anlamak için burada her fenalığın başında sayılmasını düşünmek kifayet eder. Bundan dolayı insan kat'iyyen bildiği hakta bile çok çok yemin etmekten sakınmalıdır. Zira ihtiyatsız yemin eden, yalan yere yemin etmeye de alışır. Doğruya eğriye yemin etmeye alışmış olanlarda ise şu vasıfların hepsi bulunabilir: {مَهِينٍ} Alçak ❁ re'y ve tedbîri hakir, süflî düşünür, kendi kendini küçük düşürür, yalancı, değersiz, her kalıba

1 H: "istihdaf".
2 F +"mahkemeye".
3 H: "emniyeti takrir ve tesbit".
4 F, M ve B: "mısdâkından".

dökülür, her fenalığa sürüklenir {هَمَّازٍ} gammaz ❁ şunu bunu ayıblar, ta'neder, gıybet eder, zemm ü kadh ile bizler, iğneler, dürtüştürür; bizleyici, mahmuzlayıcı {مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ} koğuculukla gezer ❁ hafiyelik[1], boşboğazlık ile yaşar. {مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ} Hayır engeli, ❁ hiç hayra yaramaz, gayet bahil olduğu gibi başkalarının yapacağı hayra da mâni' olur. Hayır düşmanı {مُعْتَدٍ} mütecaviz ❁ haddini aşkın, hakkına râzı olmaz, zulümkâr {اَثِيمٍ} günahtan [5274] vebalden çekinmez, vebal yüklü {عُتُلٍّ} zobu ❁ kaba, saygısız, zorba, obur, bulduğunu çarpar yer, fâhiş söyler, gaddar, müstebid {بَعْدَ ذٰلِكَ} ondan sonra da ❁ yani bütün bu fena huyların arkasından da, onlarla beraber {زَنِيمٍ} bir delme takma ❁ nesebi takma,[2] uydurma, yahut fenalıkla mimli, şirret damgalı, yahut dalkavuk.

"**Zenîm**" "zeneme"den müştaktır. "Zeneme" keçinin, koyunun boynunda, kulağı dibinde derisinden küpe gibi yumrucuklara yahut kulağı dilinip de ucundan mu'allak bırakılan sarkıntıya denir ki her tarafa sallanır durur. Lisânımızda o koyun veya keçiye "küpeli" denildiği gibi, Arapça'da da "zenîm" denilir, burada bundan müste'ârdır ki bu Türkçe'de en ziyade "dalkavuk" veya "kulağı yirik", yahut "kulağı kesik", yahut "kulağı küpeli" tâbirlerindeki mecaz mânayı andırır. İbn Cerîr tefsirinde tafsil olunduğu üzere müfessirler[3] İbn Abbas ve gayrılarından bunun târifinde şunları nakl eylemişlerdir: da'î, nesebi mülhak, piç, şer ile mâruf, kötü damgalı, alâmetli kâfir, zalûm, leîm, fâcir ilh...[4] Buharî'de bu sûrenin tefsîrinde Mücâhid'den, İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيمٍ Kureyş'ten şât zenemesi gibi zenemesi olan bir recül.[5] İbn Cerîr ve İbn Merdûye de bu mânada rivayet eylemişlerdir.[6]

---

1 B: "hafiyecilik".
2 F +"~~arkadan~~".
3 B: "müfessirîn".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 537-540.
5 Buhârî, Tefsîr, 68:

عن مجاهد، عن ابن عباس رضي الله عنهما: «عتل بعد ذلك زنيم». قال: رجل من قريش، له زنمة مثل زنمة الشاة.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 538:

عن ابن عباس، في قوله: «بعد ذلك زنيم» قال: نزل على النبي صلى الله عليه وسلم «ولا تطع كل حلاف مهين هماز مشاء بنميم» قال: فلم نعرفه حتى نزل على النبي صلى الله عليه وسلم «بعد ذلك زنيم» قال: فعرفناه له زنمة كزنمة الشاة.

Fakat bunun kesbî bir şey olmayıp hılkī olduğuna göre mezmum olan ahlâk meyânında sayılmaması lâzım geldiği hâlde nasıl olur da en mezmum, en aşağısı sayılır? diye bir sual vârid olduğundan Âlûsî bunun istişkâl olunduğunu söylemiş ve hallinde tereddüd etmiştir. Lâkin yine Âlûsî'nin beyânına göre "zeneme" söylediğimiz vechile hulkī ve sun'î olabileceği cihetle bunu sun'î olarak anlamak veya mecâza hamletmek daha muvâfık olur. Ve onun için diğer mânalarla îzah edilmiştir.[1] Sonra aynı [5275] sual kendi sun'u olmayan mülhak ve mülsaklar hakkında da vârid olabilir. O hâlde gerek âyeti ve gerek rivayeti kesbî nokta-i nazardan anlamak lâzım gelir. Bundan dolayı "zenîm" dalkavuk, yahut küpeli muhannes mânasına olmak muvâfık görünür. "Bunlar her hâlde bir utüllün arkasındadır, yahut utüll kendisi de öyledir[2]" demek olur.

Bahis fena huylardan, alçaklıklardan sakınmak ve onların timsâli olup da o yola sevkedilebilecek olanlara itaat etmemek mevzûu üzerinde ahlâkī ve ictimâ'î bulunduğu için müfessirler gayet rengin ve zengin olan bu kelimât-ı Kur'âniyenin fehm ü tefhîmiyle irşâda çalışmışlardır. Çünkü Kur'an o fenalık timsallerine itaat etmemeyi[3] emrederken, nazmın nezâhet ve nezâketine bir şāibe kondurmamak üzere onları her birinin sırasıyla meftun olup giyindiği müdebdeb bir tavr u edâ içinde deste deste mimleyerek inbikten geçirmiş ve bunlara uyanların hepsinden aşağılık olduğunu göstermek üzere de "zenîm"i hepsinin sonuna[4] takarak cümlesini bir kül hâlinde fırlatıp atıvermiştir.

Müfessirîn bunlarla muayyen bir şahıs kasdedilip edilmediğini taharrî ile de meşgul olmuşlar ise de doğrusu Ebû Hayyân'ın dediği gibi âyetten

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 32:

واستشكل هذا بأن الزنيم عليه ليس صفة ذم فضلا عن كونه أعظم فيه من الصفات التي قبل ذلك على ما يفيده بعد ذلك، ولا يكاد يحسن تعليل النهي به على أن من المعلوم أن ليس المراد بالموصوف بهذه الصفات شخصا بعينه لمكان «كُلّ» ويحمل ما جاء في الروايات من أنه الوليد بن المغيرة المخزومي وكان دعيا في قريش ليس من سنخهم ادعاه أبوه بعد ثماني عشرة من مولده، أو الحكم طريد رسول الله صلّى الله عليه وسلم، أو الأخنس بن شريق وكان أصله من ثقيف وعداده في زهرة أو الأسود بن عبد يغوث، أو أبو جهل على بيان سبب النزول وقيل في ذلك أن المراد ذمه بقبح الخلق بعد ذمه بما تقدم وهو كما ترى فتأمل فلعلك تظفر بما يريح البال ويزيح الإشكال.

2 B: "böyledir".

3 B: "etmeye".

4 F: "kuyruğuna".

zâhir olan budur ki: Bu evsâf muayyen bir şahıs için değildir. Başta كُلَّ حَلَّافٍ buyurulmasından da sarâhaten anlaşıldığı vechile, tâyin ve tahsis maksud olmayarak hem her[1] birinin, hem mecmû'unun cinsinden tahzirdir. Mâzîye olduğu gibi istikbâle de şâmildir. Burada لَا تُطِعْ nehyi müfred olarak evvelemirde ferdlere müteveccih olmakla beraber itaatten tahzir olunan evsâf, hey'et-i mecmû'asıyla ferde ait olmak şart değil, ferdlerden mürekkeb olan külle, o mâhiyette bulunan herhangi bir cemiyete dahi şâmil olacak vechile ifade olunmuştur. Ancak cemiyet vicdânı ferdlerde temessül edeceği ve ferdlerin hâricinde cemiyet mânası [5276] mücerred bir fikirden ibaret kalacağı cihetledir ki mülâhaza ferdlerden yürür. "Şimdi böyle[2] bir ferde veya külle bir âkil için itaat nasıl tasavvur olunur?" denecek olursa, bunun sâiki olabilecek illet[3] şöyle beyan olunuyor: {اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنٖينَ} Mal sâhibi olmuş ve oğulları var diye ۞ yani servet kazanmış ve kuvveti var, belki bir istifade olunur veya şerrinden sakınılır diye itaat etme. Başka bir sebeple itaat edilmeyeceği evleviyetle bellidir. Âkil[4] olan ve onların ahlâkında bulunmayan bir kimsenin[5] onlara başka bir sebeple itaat ve tenezzül etmesine ihtimal yoktur. Şu kadar ki servetinden veya kuvvetinden şahsî veya gayr-i şahsî bir istifade veya zararından tevakkī maksadıyla müdaheneyi muvâfık görenler bulunabilir. Fakat şahsî istifade maksadı güdenler onlar da dâhil-i mehîn veya zenîm demek olacağından burada bu ihtimal sâkıttır. Olsa olsa bir hayra yaramak veya şerlerinden korunmak ümidi kalır. Hâlbuki onlar hayır ehli değil, hayır engelidirler. Kendi çıkarlarını gözetmeden, istedikleri gibi sürüklemeyi kurmadan bir habbe vermezler. Şerlerinden korunmak için öylelere[6] müdahene edenler kendilerini daha büyük bir şerre teslim etmiş olurlar. Büyük ahlâk ise birçok ezâlara, cefâlara, yoksulluklara katlanır, sabr u tahammül eder de onlara itaat ve müdahene etmeye tenezzül etmez.

1 H: "bir".
2 H: "şöyle".
3 H -"illet".
4 F, M ve B: "Aklı".
5 H: "kısmının".
6 B: "böylelere".

Hak yolunda hayır kapıları açılabilmek için evvelemirde o mâni'alara göğüs germeye çalışır. "Her kim bir zengine mücerred malından dolayı tâzim ederse dininin üçte ikisi gider"[1] meâlindeki bir hadîs-i şerîf de bu âyetin bir mazmûnudur.

"اَنْ كَانَ", لِاَنْ كَانَ demektir. Bunun rabtında da birkaç vecih vardır. Birisi mâkabline merbut olup beyan ettiğimiz vechile yukarıdaki لَا تُطِعِ emrine müte'allik olmasıdır. Birisi de zenîme veya hallâftan zenîme kadar tenâzu' üzere hepsine müte'allik olarak illet-i gāiyelerini de [5277] göstermiş olmasıdır ki onlar nihâyet mal ve oğullar sâhibi olmak[2] için onları irtikâb ederler demek olur. Birisi de mâba'dine ait olmak üzere mukaddere veya gelecek قَالَ'ye müte'allik olmasıdır. Bu surette mâna şu olur: Onlardan birisi mal ve oğullar sâhibi olduğu için mağrurlandı, burnunu şişirdi de {اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} âyetlerimiz karşısında okunduğu zaman "evvelkilerin esâtîri" dedi. ❁ (*Sûre-i En'âm'a bak*) {سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ} Yakında Biz onu o hortumunun[3] üzerinden damgalayacağız ❁ burada "burun" yerine "hortum" tâbir edilmesi yukarıda mukadder olduğunu söylediğimiz kibr u gurur fiiline işarettir. Burnu büyümek, burun şişirmek gibi kibr u gururdan kinayedir. Sonra hortum fil[4] ve hınzır burunlarında kullanıldığı ve yüze, buruna damga ve dağ en çirkin şeyler olduğu için bu tâbirde büyük bir tezlil vardır. Onun için Resûlullah hayvânâtın bile yüzlerinden damgalanmasını nehiy buyurmuştur ve yapana lânet eylemiştir. Yüzde burun ise en önde olduğu için en göze batan, ilk sakınılması lâzım gelen ve izzet ü hamiyet nişânesi sayılan ve ondan dolayı en muhterem secde mevzii olan bir uzuvdur. Hatta bazıları "cemâl burundadır" demişlerdir ki şâirin şu beyti bundandır:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 71:

عن وهب بن منبه قال: إني وجدت في التوراة أربعة أسطر متواليات؛ إحداهن: من قرأ كتاب الله عز وجل وظن أن لن يغفر له فهو من المستهزئين بآيات الله، ومن شكا مصيبته فإنما شكا ربه، والثالث: من حزن على ما في يدي غيره فقد سخط قضاء ربه، الرابع: من تضعضع لغني ذهب ثلثا دينه.

Kuşeyrî, *er-Risâle,* II, 435:

سمعت الأستاذ أبا عَلِي الدقاق يقُول فِي الْخَبَر: من تواضع لغنى لأجل غناه ذهب ثلثا دينه.

2 B: "demek".

3 B: "hortumunu".

4 B: "fi'l".

وَحُسْنُ الْفَتَى فِي الْأَنْفِ وَالْأَنْفُ عَاطِلٌ فَكَيْفَ إِذَا مَا الْخَالُ كَانَ لَهُ حُلِيًّا[1]

Hâsılı hortumunu dağlamak, damgalamak "burnunu kırmak" tâbirimizde olduğu gibi son derece tezlilden kinayedir ki ne keyfiyetle olursa olsun, gerek maddî olsun gerek mânevî, gerek dünyevî olsun gerek uhrevî. Ma'amâfîh burada evvelâ dünyevî cihet anlatılmak üzere [5278] buyuruluyor ki: {إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ} Muhakkak ki Biz onlara bir belâ verdik ۞ yani mal ve oğullarına güvenip de öyle diyenleri, o tekzib edenleri belâya düşürmüş, bir imtihâna sokmuşuzdur. O mal ve evlâd onlara bir fitne, bir beliyye kesilir. Nitekim ilk bi'setde ehl-i Mekke öyle ahlâksızların sözlerine uyarak Allah'ın âyetlerini tekzib ve Peygamber'e ezâ ve cefâda ısrar ettiklerinden dolayı Resûlullah اَللّٰهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَى مُضَرَ وَاجْعَلْهَا سِنِينَ كَسِنِي يُوسُفَ "Allahım! Mudar'a darbeni şiddetlendir ve onlara Yûsuf'un seneleri gibi kıtlık ver"[2] diye dua etmiş,[3] Allah da onları yedi sene kıtlık, kuraklık içinde ezmiş, belâlarını vermişti. O mal ve evlâdın hikmet-i hilkatini bilmeyen ve onu hayır[4] için sarfederek şükredecek yerde hayra engel olmak ve Hakk'a karşı burun şişirmek için toplayanlara onların nimet değil birer beliyye olduklarını tanıtmıştır[5] ki burada onu ihbar ile bir ihtar vardır. Ve bunun[6] sade onlara münhasır bir tesadüften ibaret olmayıp evvel ve âhir tatbik edilmesi iktizâ eden bir kanun olduğunu misâl ve hikmetiyle gayet sade ve fakat pek derin mânalara temas ederek îzah etmek üzere şöyle buyuruluyor: {كَمَا بَلَوْنَٓا اَصْحَابَ الْجَنَّةِۚ} Nasıl ki o cennet sâhiplerini bir beliyye ile imtihan etmiştik ۞ burada "cennet"ten

1 Yiğidin* güzelliği burnundadır, burun âtıl iken, artık ona bir ben de ziynet olduğu zaman nasıl, ne kadar güzel olur bir düşün [Müellifin notu].

B: "Yeninin".

2 B +"ver".

3 Buhârî, Tefsîr, 67:

عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا أراد أن يدعو على أحد، أو يدعو لأحد، قنت بعد الركوع، فربما قال، إذا قال: «سمع الله لمن حمده»: «اللّهم ربنا لك الحمد، اللّهم أنج الوليد بن الوليد، وسلمة بن هشام، وعياش ابن أبي ربيعة، اللّهم اشدد وطأتك على مضر، واجعلها سنين كسني يوسف». يجهر بذلك، وكان يقول في بعض صلاته في صلاة الفجر: «اللّهم العن فلانا وفلانا» لأحياء من العرب، حتى أنزل الله: «ليس لك من الأمر شيء» الآية.

4 M ve B: "hayrı".

5 F, M ve B: "tanıtmıştı".

6 H, M ve B: "bunu".

murad dünya cenneti, güzel bağ ve bostan demektir. Daha derin bakışla da vatan demektir.[1] Elif lâm ile اَلْجَنَّةِ yalnız burada böyle dünya cenneti mânasına vârid olmuştur. Çünkü temsîlin delâlet ettiği vechile bu kıssa Araplarca mâruf imiş. Ashâbından murad da o bağın mutasarrıfları, ellerinde tutup idare edenleridir. Bunun Sûre-i Kehf'te وَدَخَلَ جَنَّتَهُ [18/35] âyetinde olduğu gibi bir ferd misâliyle getirilmeyip اَصْحَابَ الْجَنَّةِ diye cemi' sîgasıyla müşterek bir milk misâli olarak getirilmesi ferdî milkin idaresinden ziyade cemiyet ve vatan nokta-i nazarından bir temsil olduğunu anlatır. Kıssanın en mâruf rivayetlerde hulâsası [5279] şöyledir: Yemen'de San'â'ya yakın, Savran denilen arzda sâlih bir adamın güzel bir bağı vardı. Ona iyi bakar, ondan Allah hakkını edâ ederdi. Derken vefat etti, çocuklarına kaldı, onlar ise nâsı onun hayrından men' eylediler ve Allah hakkını kıskanıp buhl ettiler, neticesi Allah teâlâ'nın anlattığı gibi oldu: {اِذْ اَقْسَمُوا} O zaman belâ vermiştik ki kasem etmişlerdi. ❁ Kıssaya bu suretle evvelâ kasemlerinden başlanmasında mühim nükteler vardır. Birincisi her ictimâ'î bir işin bir akid ve mukavele ile başladığını ve bunun yegâne müeyyidesi de yemin olduğunu ve ondan dolayı neticedeki kâr ve zararın da ona bağlı bulunduğunu anlatır. İkincisi yukarıda كُلَّ حَلَّافٍ en başında zikredilmiş olduğu gibi burada da ondan başlanmış ve ettiği yeminin mâhiyetini ve giriştiği mukavelenin ne dereceye kadar kendi ilm u kudreti dâhilinde bulunduğunu iyi düşünmeden[2] kat'î yemin ile taahhüde girişenlerin yalan yere yemin etmiş ve ondan dolayı başlarını nasıl belâya sokmuş oldukları gösterilmiştir. Çünkü bunlar şuna yemin etmişlerdi: {لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ} Her hâlde ve her hâlde sabahleyin o cenneti kesecekler.

"**Sarm**" bağ kesmek, üzüm ve meyve devşirmek mânasına geldiği gibi, bir şeyi kökünden kesip tamamen ayırmak mânasına da gelir. Bunlar gönüllerince bağın kendisini değil, meyvesini devşirmeyi kasdetmiş olsalar da yeminlerinde şöyle demişlerdir: Billahi o bağı sabahleyin mutlak

1 H -"Daha derin bakışla da vatan demektir".
2 M: "düşümeden".

ve muhakkak kesecekler.[1] Hâlbuki bu tamamen kendi ellerinde değildi, gerek o bağın gerek kendilerinin sabaha çıkıp çıkamayacaklarını[2] öyle sûret-i kat'iyede bilemezlerdi {وَلَا يَسْتَثْنُونَ} bir istisnâ da yapmıyorlardı ❁ "inşaallah, Allah izin verirse" yahut "sağ sâlim sabaha çıkarsak, bir kazâ ve âfete uğramazsak" gibi bir şart, bir kayd-ı ihtirâzî koymuyorlardı. Çok [5280] kuvvetli azimkâr olmak için yeminlerini yerine getirememek[3] ve bu yüzden felâkete uğramak ihtimallerini düşünmüyorlar, bir dönüm noktası bulunmasını istemiyorlardı. Yahut kendilerinden başka kimseye bir şey vermek istemiyorlar, onu kendilerinden başka birisinin kesebileceğini hesâba almıyorlardı. Öyle kat'iyyetle kavl ü karar edip uykuya yatmışlardı. {فَطَافَ عَلَيْهَا طَٓائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَٓائِمُونَ} Fakat onlar uykudalarken[4] Rabbin tarafından bir tâif, dolaşan bir emr-i ilâhî, bir âfet o bağın üzerinden her tarafını dolaşıverdi. ❁ Bir rivayete göre bağın bulunduğu vâdiden bir ateş çıkıp o bağı kökünden yakıp kavurup bitirivermişti. {فَاَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ} Derhâl o cennet gibi bağ sabaha kadar sırıma dönüvermişti.

"**Sarîm**" tamamen kesilmiş veya kesik demektir. Meyvesi kesilmiş bağa[5], hâsılâtı biçilmiş tarlaya, geceden bir kıt'aya, hiçbir şey bitirmeyen kumluk bir yere de denilir. Burada birinci mânada olabilirse de sonraki mânalardan biriyle o bağın meyvesinin değil, kendisinin kökünden kesilip yanmış, kül gibi karara kalmış olduğu mervîdir. Demek ki yemin ettikleri fiil olmuştu, fakat gönüllerindeki gibi ve kendi elleriyle lehlerine değil, hatırlarına getirmedikleri bir surette aleyhlerine olmuştu, henüz onların haberi yoktu. {فَتَنَادَوْا مُصْبِحِينَ} Derken sabahleyin birbirlerine seslendiler {اَنِ اغْدُوا عَلٰى حَرْثِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ} "haydin kesecekseniz harsınız üzerine erkence koşun" dediler. ❁ Bunda da iki hata ediyorlardı. Birisi, o bağı yalnız kendileri yetiştirmiş, sade

1 F +"~~diye sözleşmişlerdi~~".
2 F, M ve B: "çıkmayacaklarını".
3 B: "getirmemek".
4 H: "uyuklarken".
5 B: "bağ".

kendilerinin ekimi, kültürü imiş gibi حَرْثِكُمْ diyorlar, sonra da إِلَى حَرْثِكُمْ "harsınıza" demiyorlar da عَلٰى حَرْثِكُمْ "harsınız üzerine" diyorlar, onu ekin biçer gibi kesip bitirmek niyetiyle düşmanın üzerine saldırır gibi kıymak azmiyle aleyhine [5281] yürüyorlar, çünkü ondan kimseye bir şey bırakmak istemiyorlar, son derece hırs ile hareket ediyorlar. Onun için {فَانْطَلَقُوا وَهُمْ يَتَخَافَتُونَ} hemen fırladılar, giderken gizli gizli birbirlerine mızırdaşıyorlardı {اَنْ لَا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْكِينٌ} "sakın bugün üzerinize bir miskin sokulmasın" diyorlardı. ❁ Hiç düşünmüyorlardı ki dün birbirleriyle mukavele ederlerken birbirlerini ancak yemin ile tatmin[1] edebiliyorlar, yegâne te'mînâtı onda buluyorlar, ondan kuvvet alıyorlar, şirket ve cemiyetlerini onunla kurabiliyorlardı. O bağ ve harsa ve onun semerâtını iktitâfa nâil olurlarsa yine o sayede nâil olabileceklerdi. Düşünmeleri lâzım gelirdi[2] ki o bağ ve hars kendilerinden evvel onu kendilerine veren ve onlar uyurken onu gözetecek olan Allah'ındır. Onda bir Allah hakkı, Allah'ın muhtaç olan kullarının nice hukūku vardır. Onları gözetmek, onun şükrânesi olmak üzere Allah için onlara efendilik etmek, hem o bağı bozmaya giderlerken öyle istibdad ile hareket etmeyip mümkin olabildiği kadar onlardan bazılarını da sebeplendirmek ve hırs[3] u istibdad ile bağlarına düşman çoğaltacaklarına ona gözleri takılabilecek olan fukarâyı babaları zamanında olduğu gibi az çok gözeterek hayırhah duacılar, bekçiler yetiştirmek ve kendileri için bir vazife olduğunu unutmamak îcab ederdi. Hâlbuki onlar uykudalarken bağın ne olduğunu, ne hâle geldiğini hiç hesâba katmayarak fırlamışlar, "sakın yanınıza bir fakir sokulmasın" diyerek, bunu da kimse işitmesin diye seslerini dahi kıskanır bir surette fısıl fısıl, mızır mızır birbirlerine tenbih ederek hızla gidiyorlardı {وَغَدَوْا عَلٰى حَرْدٍ قَادِرِينَ} ve sade bir harde kādir olarak, yani hızlı bir men' ü istibdâda, mücerred bir hırs u gazaba güçleri yeterek erkenden gittiler. ❁ Demek

1 H: "temin".
2 H: "gelir".
3 B: "hars".

ki cemiyetin hızı ve istibdâdı ferdden daha kuvvetli ve daha fecî'dir. Evet öyle gittiler, varacakları yere [5282] vardılar amma sonu ne oldu? İşte şu şaşkınlık, şu mahrûmiyet, şu pişmanlık oldu. {فَلَمَّا رَاَوْهَا قَالُٓوا اِنَّا لَضَٓالُّونَ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} ۞ Böyle şaşırdılar; evvelâ yalnız dalâletlerine hükmettiler, sonra da cezâya uğradıklarına, men' etmek istedikleri miskinden ziyade mahrum bırakıldıklarına hükmettiler. İnkisâr-ı hayâl ile hâl ve istikbalden bütün ümidi kesip yeise düştüler. Eğer içlerinde aklı erer mutedil bir ferd bulunmasa idi o me'yûsiyet içinde kalacaklar ve[1] mahrûmiyetle inleyip gideceklerdi. Lâkin içlerinde bidâyeten re'yi dinlenmemiş[2] bir ortancaları, yani aralarında aklı erer, hakkı bilir, istibdâdı sevmez, musibet karşısında şaşırıvermez bir mutedilleri vardı. O vakit o {قَالَ اَوْسَطُهُمْ} evsatları dedi ۞ burada "evsat" yaşta ortanca demek değildir. Üç veya beş kişiden ibaret imişler de bir en ortancaları varmış diye anlamamalıdır. İbn Cerîr'in İbn Abbas'tan ve Mücâhid'den ve Katâde'den ve Dahhâk'ten rivayet ederek tasrih ettiği vechile Sûre-i Bakara'da وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا [el-Bakara 2/143] âyetinde "vasat" âdil mânasına olduğu gibi[3] burada da onun ism-i tafdîli olarak a'del, yani en doğru, en hadşinas, en hayırlı, ta'bîr-i âharla en mutedil demektir. Binâen'aleyh bir cemiyet içinde bidâyeten kadri takdir edilmemiş, söylediği dinlenmemiş bir ferdin kıymetini gösterir. Demek ki mesele cemiyeti ihmal eden müfrit ferdiyetçilerin, müstebidlerin, hodgâmların zannettiği gibi ne yalnız infiradda ne de ferde hiç kıymet vermek istemeyen müfrit ictimâ'iyatçıların zannettikleri gibi yalnız cemiyettedir, ikisi arası bir itidal noktasındadır. Rûh ile beden gibi ferdin zuhûru cemiyette, cemiyetin kıyâmı[4] ferdde, evvel ve âhir ikisinin kıvâmı Hak'tadır. Onun için ferdler Hakk'ın birliğine istinad ile bir mukavele yapmadan cemiyet yapamadılar, aynı [5283] zamanda mukavele ve hareketlerinde Hakk'ın hukukunu gözetmedikleri için de muvaffak

---

1 F ve M: "o".
2 M: "dilenmemiş".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* III, 144; XXIII, 550.
4 H: "kıymeti".

olamadılar. İşte içlerinde bunu bilen bir ferd dedi ki: {اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ لَوْلَا تُسَبِّحُونَ} Demedim mi size? Tesbih etse idiniz! ❁ Hak teâlâ'nın nezâhetini tanısanız, O'nun noksandan münezzeh bir[1] sübhân bulunduğunu, hâkimiyetini kimseye vermeyeceğini, alçaklığı, haksızlığı, tahakkümü sevmediğini bilseniz, hakkı gözetseniz, istisnâ yapsanız da istibdâda sapmasanız?[2] Bu "vaktiyle beni neye dinlemediniz?" diye benlik sevdâsıyla yapılan sade bir serzeniş değil, bu kere düştükleri yeisten kurtarmak ve yeisle Allah'a zulüm isnad etmek gibi Allah'a karşı daha büyük bir küfr ü günaha düşmekten sakındırmak için serzeniş suretinde edilen hatayı ihtar ile[3] tevbe ve intibâha bir davettir. O sebeple uyandılar, evvel dinlemedikleri nasihatı bu kere gördükleri felâket içinde dinlediler de {قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ} "sübhâne rabbinâ innâ künnâ zâlimîn" dediler. ❁ Böyle Allah'ı tenzih ve kendi zâlimliklerini, düşüncesiz yemin, istisnâyı terk ve fukarâya bakmamaya azmetmekle nefislerine yazık etmiş olduklarını itiraf ettiler, bununla da kalmadılar, dağılıp gidivermediler. Daha ziyade tevbe ve nedâmetle salâha yüz tutarak {فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَلَاوَمُونَ} birbirlerine dönüp levmleştiler ❁ ettikleri ifrat ve tefritten dolayı müzakere ederek her biri ferden ferdâ[4] "ben şu kusuru ettim, sen şöyle yaptın" diye kendi kendilerini kınayıp birbirlerine pişmanlıklarını[5] anlattılar. *Keşşâf*'ta der ki: "Çünkü kimi ettikleri zulmü tezyin ve teşvik etmiş, kimisi onu kabul etmiş, kimisi sakınılmasını emretmiş, tâzir etmiş, kimisi âmire isyan etmiş, kimisi râzı[6] iken sükût etmiş."[7] Nihâyet şöyle karar [5284] verdiler de {قَالُوا} dediler: {يَا وَيْلَنَٓا اِنَّا كُنَّا طَاغِينَ} Eyvahlar olsun bizlere, bizler hakikaten azgınlarmışız ❁ cezâya müstahik imişiz, bütün kusur bizim. Rabbimiz her vechile münezzeh sübhân, o hâlde öyle bir Rabbin kulu olan bizler

1 H -"bir".
2 H: "istibdad yapmasanız".
3 B: "ve".
4 H -"ferdâ".
5 H: "perişanlıklarını".
6 H, F, M ve B: +"değil".
7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 591-592:

«يَتَلاوَمُونَ» يلوم بعضهم بعضا، لأنّ منهم من زين، ومنهم من قبل، ومنهم من أمر بالكف وعذر ومنهم من عصى الأمر، ومنهم من سكت وهو راض.

neye ümidimizi keselim, ne için tevbe ile O'na yüz tutmayalım; onu, o fânî cenneti kusurumuzdan dolayı aldı ise biz ihlâs ile O'na yüz tuttuğumuz hâlde O bize onun yerine daha hayırlısını veremez mi? {عَسٰى رَبُّنَٓا اَنْ يُبْدِلَنَا خَيْراً مِنْهَا} Ola ki Rabbimiz bize ona bedel ondan daha hayırlısını vere ❁ ki o asıl âhiret ecri, öyle gussadan, belâdan âzâde olan na'îm cennetidir. Dünyada hayra yarayarak ona vesile olacak olan da onun[1] mukaddimesi demektir. Ma'amâfîh onlar bu talebi bile ihlâs için kâfi görmediler de en sonunda şöyle dediler: {اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا رَاغِبُونَ} Her hâlde biz ancak Rabbimize râgıbız ❁ bütün rağbetimizi münhasıran O'na çevirdik, O'na O'nun rızâsına ermek, bundan böyle hep O'nun için çalışmak isteriz, verir vermez, O'na karışmayız, o artık O'nun bileceği bir şeydir. {كَذٰلِكَ الْعَذَابُ} İşte böyledir azab ❁ bilenleri, bilmek anlamak kābiliyetinde olanları böyle dünyada uyandırır, yola getirir, hakka teslim ettirir, daha büyük tehlikeden korunmasına ve daha büyük hayra ermesine sebep olur. Allah teâlâ'nın belâ vermesinin, acı azab ile cezâlandırmasının hikmeti de budur. {وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ} Ve elbette[2] âhiret azâbı daha büyüktür. ❁ Mala değil canadır. Geçici değil ebedîdir. O bir kere başa geldikten sonra intibâhın fâidesi olmaz. İntibah arttıkça onun şiddeti artar. O o kadar büyük ve şiddetlidir ki içine düşen kurtulmaz. Onun fâide-i intibâhiyesi dünya azâbı gibi fiilen içine düşülmesinde değil, [5285] içine düşülmezden evvel bilinmesinde, uzaktan bilinip dünyada iken korunulmasındadır[3]. Evet, ikisi de muhakkak bir intibah fâidesini hâiz, vukū'undan evvel ilm ü iman ile önüne geçilerek korunulabilmek hususunda müşterektirler. Dünya azâbı da[4] bilfiil vâki' olduktan sonra olmasın olmaz, bundan da korunmak ancak önceden bilinip mümkin olduğu kadar çaresine bakılarak sakınmakla[5] olur. Bununla beraber bu her ne olsa geçer, bu

1 H +"onun".
2 F: "işte".
3 H: "korunmasındadır".
4 B: "azabında".
5 F, M ve B: "sakınılmakla".

suretle ilerisi için tecribî bir ilim ile intibah fâidesi bırakır. Lâkin âhiret azâbı sondur, o tecribeye gelmez, artık bütün tecribeler onda tükenmiş, neticesini vermiş bulunur. Bundan korunmak ba'de'l-vukū' tecribe ile değil Sûre-i Mülk'te geçtiği üzere sem' ü akl ile muhbire iman ve işitilen, görülen dünya azaplarının acılığından bi'l-mukayese cüz'îden küllîye giden bir temsil ile bilinir. Onun için hem haber verilmiş hem temsil yapılmıştır. {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} Fakat bilselerdi ۞ bunlara "eskilerin masalları" diyen ve kendilerine mal ve evlâdlarıyla belâ verilmiş olan[1] o tekzibciler o dünya azâbını gördükten sonra olsun bunu bilselerdi o cennet sâhiplerinin cennetlerinden mahrum olduktan sonra evsatlarının[2] kadrini bildikleri, ihtârını dinledikleri gibi Peygamber'in tebliğ ettiği âyetleri dinlerler, o fenâ huylardan vazgeçerler; imana gelir, bütün rağbetlerini Allah'a çevirerek o büyük âhiret azâbından korunmaya çalışırlardı. O ashâb-ı cennetin daha sonları ne olduğuna gelince, Katâde'den sual edildiğinde "bana zor bir şey teklif ettin" demiş, yani "o cihet âyette musarrah değil, gaybdır bilmem" demek istemiş. Mücâhid'den ise "tevbe ettiler Allah da kendilerine daha hayırlısını verdi" diye menkuldür. İbn Mes'ûd radıyallahu anh Hazretleri'nden de şöyle rivayet edilmiştir: "Bana böyle bâliğ oldu ki onlar ihlâs ettiler, Allah teâlâ da onların sıdkına mükâfat buyurdu da ona bedel bir cennet [5286] verdi ki ona 'el-hayevân' denilir. Onda öyle bir üzüm olur ki bir salkımını bir katır götürür."[3] وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ[4] الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64] âyeti düşünülürse mahz-ı hayat demek olan "el-hayevân" dâr-ı âhiretin ismi olduğu anlaşılır. Şu hâlde o rivayetin mânası onlara sonraki ihlâslarına mukabil Allah hayât-ı ebediye olan âhiret cennetini verdi demek olur. Ve bunlara elif lâm ile اَصْحَابَ الْجَنَّةِ tâbir edilmesinin sebebi de bu hüsn-i hâtimeleri olmak gerektir.

---

1 B -"olan".

2 B: "vasatlarının".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 592:

وسئل قتادة عن أصحاب الجنة: أهم من أهل الجنة أم من أهل النار؟ فقال: لقد كلفتني تعبا. وعن مجاهد: تابوا فأبدلوا خيرا منها. وروى عن ابن مسعود رضى الله عنه: بلغني أنهم أخلصوا وعرف الله منهم الصدق فأبدلهم بها جنة يقال لها «الحيوان» فيها عنب يحمل البغل منه عنقودا.

4 H: "هي".

Madem ki onların sonu ancak Allah'a rağbetle neticelendirilmiştir, o hâlde şu gelen âyet onların da âkıbetlerine işareti ihtivâ eder:

اِنَّ لِلْمُتَّق۪ينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتِ النَّع۪يمِ ﴿٣٤﴾ اَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِم۪ينَ كَالْمُجْرِم۪ينَۜ ﴿٣٥﴾ مَا
لَكُمْ۠ كَيْفَ تَحْكُمُونَۚ ﴿٣٦﴾ اَمْ لَكُمْ كِتَابٌ ف۪يهِ تَدْرُسُونَۙ ﴿٣٧﴾ اِنَّ لَكُمْ ف۪يهِ لَمَا تَخَيَّرُونَۚ
﴿٣٨﴾ اَمْ لَكُمْ اَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۙ اِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَۚ ﴿٣٩﴾ سَلْهُمْ
اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَع۪يمٌۚ ﴿٤٠﴾ اَمْ لَهُمْ شُرَكَٓاءُۚ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ اِنْ كَانُوا صَادِق۪ينَ ﴿٤١﴾ يَوْمَ
يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَط۪يعُونَۙ ﴿٤٢﴾ خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ
ذِلَّةٌۜ وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ ﴿٤٣﴾ فَذَرْن۪ي وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهٰذَا الْحَد۪يثِۜ
سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَۙ ﴿٤٤﴾ وَاُمْل۪ي لَهُمْۜ اِنَّ كَيْد۪ي مَت۪ينٌ ﴿٤٥﴾ اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ
اَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَۚ ﴿٤٦﴾ اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ ﴿٤٧﴾ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ
رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِۢ اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌۜ ﴿٤٨﴾ لَوْلَٓا اَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ
رَبِّه۪ لَنُبِذَ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ ﴿٤٩﴾ فَاجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٥٠﴾ وَاِنْ يَكَادُ
الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ اِنَّهُ لَمَجْنُونٌۢ ﴿٥١﴾ وَمَا هُوَ
اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَم۪ينَ ﴿٥٢﴾

[5287] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz ki korunan müttakīler içindir Rablerinin indinde na'îm cennetleri (34). Ya artık, müslimleri mücrimler gibi kılar mıyız? (35) Neniz var? Nasıl hükmediyorsunuz?[1] (36) Yoksa size mahsus bir kitap var da onda[2] şu dersi mi okuyorsunuz: (37) Siz âlemde her neyi ihtiyar ederseniz o her hâlde sizin olacak diye? (38) Yoksa size karşı üzerimizde[3] kıyamet gününe kadar sürecek yeminler, taahhüdler mi var siz her ne hükmederseniz her hâlde öyle olacak diye? (39) Sor bakalım onlara

1 F: "hükûmet ediyorsunuz".
2 B: "ondan".
3 H: "üzerinizde".

içlerinden ona kefil[1] hangisi? (40) Yoksa onların şerîkleri mi var? O hâlde şerîklerini getirsinler, sâdık iseler (41). O gün ki sâktan [5288] *bir keşf olunur ve secdeye davet edilirler, o vakit güçleri[2] yetmez[3] (42). Gözleri düşmüş, kendilerini bir zillet sarmış bulunur, hâlbuki o secdeye onlar sağ sâlim iken davet olunuyorlardı (43). O hâlde Bana bırak bu sözü tekzib edenleri, Biz onları istidrac ile çıkarır, bilemeyecekleri cihetten yuvarlarız (44). Ve Ben onların ipini uzatırım, çünkü fendim sağlamdır (45). Yoksa sen onlardan bir ücret istiyorsun da mı cereme[4] vermekten ezilmişler? (46) Yoksa gayb yanlarında[5] da onlar mı yazıyorlar? (47) O hâlde sabret Rabbinin hükmüne de Sâhib-i Hût gibi olma, hani öfkeye boğulmuş da nidâ etmişti (48). Rabbindan bir nimet yetişmiş olmasa idi ona, elbette o fezâya fena bir hâlde atılacaktı (49). Fakat Rabbi[6] onu ıstıfâ buyurdu[7] da sâlihînden kıldı (50). Ve gerçek o küfredenler o zikri işittikleri vakit az daha seni gözleriyle kaydıracaklardı, bir de durmuşlar "o her hâlde bir mecnun" diyorlar (51). Hâlbuki o hâlis bir zikirdir bütün ukalâ âlemleri için (52).*

{اِنَّ لِلْمُتَّقٖينَ} ❁ Âhiret azâbının büyüklüğüne mukabil ecr ü mükâfâtının da büyüklüğünü beyan eden bu âyet yukarıdaki اِنَّا بَلَوْنَاهُمْ âyetine mukabil olarak daha yukarıdaki فَلَا تُطِعِ nehyinin illeti mesabesinde va'd-i ilâhîdir. Yani o tekzib eden münkirlere o kötü ahlâkların timsâli olan ferdlerin, cemiyetlerin hiçbirine itaat etme de Allah'a korun, çünkü bir taraftan biz onlara dünyada belâ vermişizdir. O mallar, oğullar, o cennet gibi yurtlar onlara kalmayacaktır. Mütenebbih olmadıkları takdirde âhiret azâbı daha büyüktür. Diğer taraftan da çünkü müttakīlere, yani küfürden, günahtan, o kötü ahlâklardan ve öylelere itaatten sakınıp Allah'a korunan takvâlı kimselere mahsustur. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} Rablerinin indinde ❁ O'nun

---

1 B: "kâfil".
2 B: "gözleri".
3 F: "O gün ki bir baldırdan açılır ve secdeye davet olunurlar, o vakit güçleri yetmez".
4 B: "cerîme".
5 B: "bunlarda".
6 B -"elbette o fezâya fena bir hâlde atılacaktı (49). Fakat Rabbi".
7 B: "buyurup".

huzûr-ı ehadiyetinde {جَنَّاتِ النَّع۪يمِ} na'îm cennetleri ❁ gam ve gussadan, belâ ve mihnetten âzâde hâlis nimet ve saadet [5289] bağları, bostanları, ki o müttakīler dünyada O'na iman ve selâmet-i vicdan zevki ve o gayeye ermek için vazife şevki, temizlik neş'esi, ibadet huzûru, hakikat aşkıyla[1], âhirette de hakka'l-yakīn cemâl likāsı, visâl safâsı[2], rızâ lezzeti ile ebediyen mütena"im ve mes'ud olurlar. {اَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِم۪ينَ كَالْمُجْرِم۪ينَ} Ya biz artık müslimleri: yüzlerini ancak Allah'a tutmuş selâmet düşünür, cürümden korunur, güzellikle çalışır, temiz kalbli müslümanları hiç mücrimler gibi kılar mıyız? ❁ Hakikatte ikisinin âkıbetlerini müsâvî yapar mıyız? Elbette mücrimin[3] âkıbetini azab, müslimin[4] âkıbetini na'îm yapacağız. Burada "müslim", "mücrim" mukabili zikrolunmuştur.

"**Mücrim**" cürm işleyen demektir. Bunun başı da cürmü vicdânında helâl ve mübah addetmektir[5] ki küfürdür. Böyleler cürümden ancak fiilî bir mâni'a[6] karşısında çekinirler.

"**Müslim**" tamamen bunun zıddıdır. Onun imanı vardır. Cürmü vicdânında çirkin bilir, cezâsına inanır, yaparsa hasbe'l-beşeriyye bir hata veya bir zarûret sâikasıyla yapar. Doğrusu kâfirler dahi cürmün çirkin olduğunu bilir. Onun için kendisine karşı yapılan bir cürme gayz püskürür, fakat kendisinin yaptığını cürüm saymaz, hoş görür. Çünkü cürmü hak gözüyle değil, kendi keyfine göre ölçer, kendi fevkinde bir hak tanımaz. O cürmün haddizâtında çirkinliği kendisine ilelebed bir cezâ olacağını hesab etmez, âhirete inanmaz. Bunun bütün sebebi de hükmünde yanılması, her hakk u salâhiyeti kendinde görmesidir. Tefsirlerin beyânına göre Mekke'de kâfirler demişlerdi ki öldükten sonra her şey biter, müslim ile mücrim müsâvî olur. Biz dünyada fırsatı[7]

---

1 H ve B: "şevkiyle".
2 H -"visâl safâsı".
3 H: "mücrimînin".
4 H: "müslimînin".
5 B: "addettirmektir".
6 B: "mâna".
7 H: "fırsat".

kaçırmayız, canımızın istediğini yapar, dilediğimiz gibi hükmeder, zevkimize bakarız. Bu cihetle öldükten sonra [5290] müslimlerden daha iyi ölmüş oluruz. Şayet Muhammed'in dediği ba's varsa biz zevkimizi peşin almış oluruz, onlarınki veresiye kalır. Şu hâlde netice itibariyle müslim mücrim hepimiz bir olmuş oluruz. İşte burada Allah teâlâ bunları şiddetle redd ü tevbih için buyuruyor ki: {مَا لَكُمْ} Neniz var? ❁ Yani akl u fikrinize ne oldu? Yahut neyinize, hangi delilinize, kuvvetinize göveniyorsunuz? {كَيْفَ تَحْكُمُونَ} Nasıl hükmediyorsunuz? ❁ Mücrimleri müslimlerden daha iyi veya ikisini müsâvî nasıl tutuyorsunuz? Cezâyı inkâr eden, iyiliği ve kötülüğü bir sayan, mücrimi müslimden tefrik etmeyen veya daha iyi tutan nasıl hâkim olur? {اَمْ لَكُمْ كِتَابٌ} Yoksa size mahsus bir kitap ❁ sade sizin için indirilmiş semâvî bir kitap var da {فِيهِ تَدْرُسُونَ} onda şu dersi okuyor musunuz: {اِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ} Siz bu âlemde neyi beğenirseniz muhakkak sizindir diye, yahut her neyi ihtiyar ederseniz muhakkak lehinizedir diye, yahut her neyi[1] hayır sayarsanız hakkınızdır diye. ❁ Yani sizin fevkinizde hâkim bir hak, kendinizi uydurmaya mecbur olacağınız bir hakikat kanunu yok, "kün" emri sizin elinizdedir, her istediğinizi yaratır, her yaptığınız yanınıza kâr kalır, hayır ve şer mücerred sizin iradenize tâbi'dir diye size mahsus bir düstur mu var? Çünkü Allah teâlâ kendine mahsus olan bu hakkı kimseye vermemiş, indirdiği kitaplarda, hatta ne nakilde, ne akılda tutunabilecek böyle bir delil, bir kâide, bir ilim indirmemiştir. İndirse idi o sevdâ ile geçen, bu âlemi kimseye vermek istemeyen, bir an başı ağrımak arzu etmeyen[2] nice mütehakkimler, nice devletler, nice milletler, nice ferdler, nice indiyyeler, nice ümniyeciler[3] inleye inleye burayı bırakıp gitmemiş, arkalarından kötülükleriyle yâd olunmamış bulunurlardı, hem [5291] herkes de sizin gibi aynı düstur ile mücadele eder, yine sizin dediğiniz olmazdı. Yoksa başkalarına bir kitap verilmemiş olduğu hâlde size mahsus olmak üzere öyle bir ders veren bir kitap mı var? Var da

---

1 B -"ihtiyar ederseniz muhakkak lehinizedir diye, yahut her neyi".
2 H -"bir an başı ağrımak arzu etmeyen".
3 H +"nice milletler".

onun nakline istinâden mi öyle hükmediyorsunuz? {اَمْ لَكُمْ اَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} Yoksa size mahsus olarak üzerimizde kıyamete kadar sürecek birçok yeminler taahhüdler mi var {اِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ} ki sizin için her ne hükmederseniz o muhakkak öyle olacaktır diye? ❁ Yani bugün size az çok bir hüküm ve salâhiyet verdikse kıyamete kadar hükmünüzün bâkī kalacağına, bütün hâl ü istikbâlin hâkimiyetini de size teslim ettiğimize ve şu hâlde o hakir gördüğünüz müslimlerin yarın sizin üstünüze geçmeyeceğine ve bugün bu böyledir diye verdiğiniz hükmün kıyamete kadar, yani ilelebed[1] öyle olacağına dair size nakzı nâkābil ebedî bir taahhüdde mi bulunduk? Ne bilirsiniz ki bugün size tatlı gelen yarın acı gelmeyecek, ne bilirsiniz ki bugün küçük diye hükmettiğinize yarın büyük diye boyun eğmeyeceksiniz, ne bilirsiniz ki bugün akılsız dediğinize yarın "amma da akıllı imiş ha" demeyeceksiniz, ne bilirsiniz ki bugün güldüğünüze yarın ağlamayacaksınız? O hâlde siz bugün mücrimleri beğeniyor, müslimleri beğenmiyorsunuz; müslimin taltif, mücrimin ta'zîb edilmesini hoşlanmıyorsunuz. Yahut iyi ile kötüyü müsâvî, destiyi kıranla suyu getireni bir tutmak ve binâen'aleyh müslimi akılsız mücrimi akıllı göstermek istiyorsunuz, gönlünüz böyle arzu ediyor diye hakikatte Allah indinde de[2] öyle olduğuna nasıl hükmediyorsunuz? İyi ile kötünün müsâvî olmasını ne nakil ne akıl kabul etmezken siz hangi vesîkaya müsteniden o hükmü veriyor, hangi kuvvet ile hakk u hakikati [5292] tebdil etmeye kalkışıyorsunuz? Öyle indî bir tahakkümde bulunuyorsunuz?

{سَلْهُمْ اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَع۪يمٌ} Yâ Muhammed, sor bakalım onlara içlerinden hangisi imiş ona za'îm ❁ aklî naklî hiçbir delilin, hiçbir akl u iz'ânın kabul edemeyeceği öyle bir hükmün doğruluğuna içlerinden kefil[3] olacak kimmiş? Yahut Allah'tan öyle bir taahhüd alan müteahhidleri kimmiş? {اَمْ لَهُمْ شُرَكَٓاءُ} Yoksa kendilerinin birçok şerîkleri mi var? ❁ Onlara o

---

1 B: "ileride".
2 B -"de".
3 H: "kâfil".

hükümde iştirak eden, gönüllerinin istediğine taklid suretiyle tâbi' olan birçok ortakları veya kendilerinin tâbi'[1] oldukları mâbudları[2] var da onlardan aldıkları kuvvet ile hakk u hakikati tebdil edebileceklerini ve istedikleri vechile müslimleri mücrimler gibi kılmaya Allah'ı mecbur tutacaklarını mı iddia ediyorlar? {فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ} Öyle ise şerîkleriyle gelsinler {إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ} eğer davalarında sâdık iseler! ❁ Çünkü dünya bir tarafa gelse Allah'ın bir hükmünü tebdil edemez, bir hakikati değiştiremez, hepsi hakkın karşısında zelîl ü makhur olmaya mahkumdurlar {يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ} o gün ki bir sâktan keşf olunur[3].

"**Sâk**" lügatta mâlum ki topuktan baldıra doğru bacağın incik yeridir. Bundan ağacın sâkı gibi herhangi bir şeyin aslına da denilir. Burada "sâk" mutlak olup bir şeye muzâf değildir. Lâkin Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Münzir ve İbn Merdûye, Ebû Sa'îd radıyallahu anh'tan şöyle bir hadîs rivayet etmişlerdir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni dinledim, şöyle diyordu: يَكْشِفُ رَبُّنَا عَنْ سَاقِهِ فَيَسْجُدُ لَهُ كُلُّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ وَيَبْقَى مَنْ كَانَ يَسْجُدُ فِي الدُّنْيَا رِئَاءً وَسُمْعَةً فَيَذْهَبُ لِيَسْجُد فَيَعُودُ ظَهْرُهُ طَبَقًا وَاحِدًا 'Rabbimiz sâkından keşfeder, derhâl O'na[4] [5293] her mü'min ve mü'mine secde eder. Dünyada riyâ ve süm'a için secde eder olan kalır. O da secde etmeye gider fakat beli tutulur kalır.'"[5] Bu hadiste ise سَاقِهِ diye zamire muzâf kılınmıştır. Bundan başka İshak b. Râhûye[6] *Müsned*'inde[7] ve Taberânî ve *Rü'yet*'te Dârekutnî ve Hâkim sahih diye ve İbn Merdûye ve gayrıları[8] da İbn Mes'ûd'dan, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den bir hadis rivayet etmişlerdir ki meâli "Allah kıyamet günü nâsı cem' eder ve Allah gamamdan zullelerde nüzul buyurur da bir münâdî nidâ eyler: 'Ey nâs! Sizi yaratan, size suret veren, sizi merzuk kılan Rabbinizden râzı değil misiniz ki sizlerden her bir insana dünyada taptığı, kendine velî tanıdığı

1 H -"olan birçok ortakları veya kendilerinin tâbi'".
2 H -"mâbudları".
3 F +"bir baldır açılır".
4 H: "O'na derhâl".
5 Buhârî, Tefsîr, 68.
6 M: "Raheveyh"; B: "Rahveyh".
7 H, F, M ve B: "Senedinde".
8 B: "gayrı".

mâbudunu velî[1] kılsın, bu Rabbinizden bir adalet değil midir?' O vakit 'adalettir' derler, 'o hâlde sizlerden her bir insan dünyada velî[2] tanıdığına gitsin' der ve dünyada mâbud tanıdıkları şeyler onlara temessül eder[3] (timsâlleriyle karşılarına dikilir). Îsâ aleyhisselâm'a ta'abbüd edenlere Îsâ'nın şeytanı temessül ettirilir. Üzeyr'e ta'abbüd edenlere de kezâ; hatta şecer, ûd, hacere varıncaya kadar her birinin taptığı kendilerine temessül ettirilir. Ehl-i İslâm da cüsûm hâlinde (diz çökmüş göğsüne doğru yaslanmış bir vaziyette) kalır. Onlara da Rab azze ve celle temessül eder de denilir ki: 'Siz neye herkesin gittiği gibi gitmiyorsunuz?' Onlar 'bizim' derler,[4] 'bir rabbimiz vardır ki henüz onu görmedik.' O vakit buyurur ki: 'Siz rabbinizi görseniz ne ile tanırsınız?' 'Bizimle onun aramızda bir alâmet vardır, görsek onu tanırız' derler. 'O nedir?' buyurur, derler ki: 'Sâktan keşf eder'. O vakit Rahmân sâkından keşf eder. Mü'minler hemen secdeye kapanırlar, münafıklar ise sırtları[5] tabak tabak[6] içlerine şişler saplanmış gibi olur."[7] Bu gibi [5294] hadislerde keyfiyeti ihâta olunamayacak müteşabih bir mâna vardır ki Allah teâlâ onu zamanı gelince[8] fi'liyyât ile bildirecektir. Bizim anlayacağımız; "keşf-i sâk" hakikatin zuhûru, insanlardan gaflet perdelerini sıyıracak bir şiddet ve dehşetle hükm-i Hakk'ın ehl-i Hakk'a rahmet ve ehl-i bâtıla gazab saçarak gaybdan şuhûda tecellîsini ifade eden bir işâret-i rabbâniyedir ki

---

1 F ve M: "vâliy".
2 F ve M: "vâliy".
3 H -"ve dünyada mâbud tanıdıkları şeyler onlara temessül eder".
4 B: "derler 'bizim".
5 H, M ve B: "sırtlarını".
6 "Tabak" amûd-i fikarînin her birinin arasında oynak yerine gelen yufkaca kemiklere de denir ki tıpkı tıpkına, tabaka tabaka intibak noktaları demek olur [Müellifin notu].
7 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 257; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 40. Krş. Dârekutnî, *Ru'yetullâh,* s. 264; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 408; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 305:
وأخرج إسحق بن راهويه في مسنده وعبد بن حميد وابن أبي الدنيا والطبراني والآجري في الشريعة والدارقطني في الرؤية والحاكم وصححه وابن مردويه والبيهقي في البعث عن عبد الله بن مسعود عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يجمع الله الناس يوم القيامة وينزل الله في ظلل من الغمام فينادي مناد يا أيها الناس ألا ترضوا من ربكم الذي خلقكم وصوركم ورزقكم أن يولي كل إنسان منكم ما كان يعبد في الدنيا ويتولى، أليس ذلك من ربكم عدلا قالوا: بلى، قال: فينطلق كل إنسان منكم إلى ما كان يعبد في الدنيا ويتمثل لهم ما كانوا يعبدون في الدنيا فيتمثل لمن كان يعبد عيسى شيطان عيسى ويتمثل لمن كان يعبد عزيرا شيطان عزير حتى يمثل لهم الشجرة والعود والحجر ويبقى أهل الإسلام جثوما فيتمثل لهم الرب عز وجل فيقول لهم: ما لكم لم تنطلقوا كما انطلق الناس فيقولون: إن لنا ربا ما رأيناه بعد فيقول: فيم تعرفون ربكم إن رأيتموه قالوا: بيننا وبينه علامة إن رأيناه عرفناه، قال: وما هي قال: «يكشف عن ساق» فيكشف عند ذلك عن ساق فيخر كل من كان يسجد طائعا ساجدا ويبقى قوم ظهورهم كصياصي البقر يريدون السجود فلا يستطيعون...
8 H -"gelince".

nasıl olacağını şimdi tâyin etmemize imkân yoktur. Bu itibar ile burada da ن gibi bir remiz vardır. Fakat müteşâbihât arkasında[1] koşan birtakım kimseler bunlardan tecsim ve teşbih, yani لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] hilâfına olarak ecsâma benzetmek sevdâsına düşmüşler, ehl-i bâtın "mistik" sûfiyyeden birtakımları da bunları bilakis zâhirine hamlederek tecellî-i sûrî hengâmında aynen öyle olacağına kāil olmuşlar.[2]

Sâhib-*Keşşâf* der ki: "'Keşf an sâk' ve 'ibdâ' ani'l-hidâm' (baldırlardan açmak) tâbirleri emrin şiddetinde ve musibetin su'ûbetinde meseldir. Bunun aslı dehşet ve hezimette ve muhadderâtın kaçarken paçalarını sıvamaları ve o sırada baldırlarını açmaları kaziyyesindedir."[3]

Fahr-ı Râzî de der ki: "'Sâk'ın tefsîrinde dört vecih vardır:

Birincisi, şiddettir. İbn Abbas'tan bu âyetin tefsîri sorulduğunda demiştir ki: 'Size Kur'an'dan bir şey hafî geldiği vakit onu şiirde araştırın, çünkü şiir Arabın dîvânıdır. İşitmediniz mi şâirin şu kavlini:

سَنَّ لَنَا قَوْمُكَ ضَرْبَ الْأَعْنَاقِ
وَقَامَتِ[4] الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقٍ

O kerb ü şiddet günüdür.[5] Mücâhid de ondan bugün kıyametin en şiddetli saati olduğunu rivayet eylemiştir. Ve ehl-i lügat bu mânada birçok beyitler rivayet etmişlerdir. Bunlar ehl-i lügattan 'sâk'ın şiddet mânasında mecaz olduğunu itiraftır, Allah teâlâ'ya hakikat mânasıyla sâk isnâdı delâil-i kat'iyye ile muhâl olduğundan mecaz ta'ayyün eder.

---

1 B: "arasında".

2 F +"~~nâzenînler de bunların sâkına tutunmuşlardır~~".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593:

الكشف عن الساق والإبداء عن الخدام مثل في شدة الأمر وصعوبة الخطب، وأصله في الروع والهزيمة وتشمير المخدرات عن سوقهنّ في الهرب، وإبداء خدامهن عند ذلك.

4 H: "قلعت".

5 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 542. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3366:

عن ابن عباس رضي الله عنهم، أنه سئل عن قوله عز وجل: «يوم يكشف عن ساق» قال: إذا خفي عليكم شيء من القرآن فابتغوه في الشعر، فإنه ديوان العرب، أما سمعتم قول الشاعر:

اصبر عناق إنه شر باق قد سن قومك ضرب الأعناق

وقامت الحرب بنا عن ساق

قال ابن عباس: هذا يوم كرب وشدة.

[5295] İkinci kavil, Ebû Sa'îd-i Darîr'in[1] kavlidir. Bir şeyin sâkı onun mâ-bihi'l-kıvâmı olan aslı demektir. Yani emir aslından keşfolunduğu gün demektir. Kıyamet günü eşyânın hakāik[2] ve usûlü zâhir olacaktır.

Üçüncü kavil, Cehennemin sâkı yahut Arş'ın sâkı yahut mehîb bir meleğin sâkı demektir. Lâkin âyet ancak bir sâka delâlet ediyor, o neyin sâkı olduğuna lafızda delâlet yoktur.

Dördüncü kavil, Müşebbihe'nin ihtiyârıdır ki Allah'ın sâkı demişlerdir. Hâlbuki Allah teâlâ cismâniyetten[3] müte'âlîdir. İbn Mes'ûd hadîsi gibi vârid olan bazı rivayetleri cismânî sâk mânasına anlamak bâtıldır ve âyette "sâk" ma'rife değil, nekredir."[4]

Hâtim demiştir ki:

أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضَّهَا   وَإِنْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَّرَا

Harbin kardeşi harb ile ülfet etmiş, harb ehli yiğit, eğer harb onu ısırırsa o da onu ısırır ve eğer harb paçalarını sıvarsa o da sıvar.

İbn Rukayyat da şöyle demiştir:

تُذْهِلُ الشَّيْخَ عَنْ بَنِيهِ وَتُبْدِي   عَنْ خِدَامِ الْعَقِيلَةِ[5] الْعَذْرَاءُ

1 B: "Dârî'nin".
2 B: "hakikat".
3 F, M ve B: "cismiyyetten".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 613:

ثم في تفسير الساق وجوه: الأول: أنه الشدة، وروي أنه سئل ابن عباس عن هذه الآية، فقال: إذا خفي عليكم شيء من القرآن فابتغوه في الشعر، فإنه ديوان العرب، أما سمعتم قول الشاعر:

سن لنا قومك ضرب الأعناق   وقامت الحرب بنا على ساق

ثم قال: وهو كرب وشدة وروى مجاهد عنه قال: هو أشد ساعة في القيامة، وأنشد أهل اللغة أبياتا كثيرة... واعلم أن هذا اعتراف من أهل اللغة بأن استعمال الساق في الشدة مجاز، وأجمع العلماء على أنه لا يجوز صرف الكلام إلى المجاز إلا بعد تعذر حمله على الحقيقة، فإذا أقمنا الدلائل القاطعة على أنه تعالى يستحيل أن يكون جسما، فحينئذ يجب صرف اللفظ إلى المجاز...

القول الثاني: وهو قول أبي سعيد الضرير: يوم يكشف عن ساق، أي عن أصل الأمر، وساق الشيء أصله الذي به قوامه كساق الشجر وساق الإنسان، أي يظهر يوم القيامة حقائق الأشياء وأصولها. القول الثالث: يوم يكشف عن ساق جهنم أو عن ساق العرش أو عن ساق ملك مهيب عظيم، واللفظ لا يدل إلا على ساق، فإما أن ذلك الساق ساق أي شيء هو فليس في اللفظ ما يدل عليه. والقول الرابع: وهو اختيار المشبهة، أنه ساق الله، تعالى الله عنه. روي عن ابن مسعود عنه عليه الصلاة والسلام: «أنه تعالى يتمثل للخلق يوم القيامة حين يمر المسلمون، فيقول: من تعبدون؟ فيقولون: نعبد الله فيشهدهم مرتين أو ثلاثا ثم يقول: هل تعرفون ربكم، فيقولون: سبحانه إذا عرفنا نفسه عرفناه، فعند ذلك يكشف عن ساق، فلا يبقى مؤمن إلا خر ساجدا، ويبقى المنافقون ظهورهم كالطبق الواحد كأنما فيها السفافيد». واعلم أن هذا القول باطل لوجوه... أنه لو كان المراد ذلك لكان من حق الساق أن يعرف، لأنها ساق مخصوصة معهودة عنده وهي ساق الرحمن، أما لو حملناه على الشدة، ففائدة التنكير الدلالة على التعظيم، كأنه قيل: يوم يكشف عن شدة وأي شدة، لا يمكن وصفها...

5 B: "العقلية".

O dehşet; pîri oğullarından zühul ettirir ve gözden sakınılan namuslu hanım kızların baldırlarından açtırır.

Şu hâlde يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ'ın mânası 'emr-i Hak şiddetlenip iş büyümeye başladığı gün' demektir. Yoksa ne sâk vardır ne de keşif, nitekim kolları kesik bahîl adama 'eli bağlı' denilir, hâlbuki ortada ne el vardır ne bağ, o ancak buhülde bir meseldir. Teşbîhe kāil olana gelince, o onun havsalasının darlığından ve ilm-i beyanda nazarının azlığındandır. Onun aldandığı şey İbn Mes'ûd hadîsindeki يَكْشِفُ الرَّحْمٰنُ عَنْ سَاقِهِ fıkrasıdır. Hâlbuki onun mânası [5296] 'Rahmân'ın emri şiddetlenip iş büyüdüğü zaman' demektir ki o kıyamet günü اَلْفَزَعُ الْاَكْبَرُ'dir [el-Enbiyâ 21/103]."[1] Bugün hakkında da iki kavil vardır.

Birincisi, cumhûrun kavli: bugün kıyamet günüdür.

İkincisi de Ebû Müslim'in kavlidir ki bugün kıyamet günü değil, dünyadadır. Demiştir ki "bunun kıyamet gününe hamli mümkin değildir. Zira bunun vasfında وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ buyurulmuştur. Hâlbuki kıyamet günü ne ta'abbüd, ne teklif yoktur. Bundan murad ya kişinin dünyadaki son günüdür, يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى [el-Furkān 25/22] buyurulduğu üzere melâikeyi müjdesiz olarak görürler. Sonra nâsı görür, vakti gelince namaza çağırırlar, kendisi namaza güç yetiremez, çünkü o vakit لَا يَنْفَعُ نَفْساً اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ [el-En'âm 6/158] buyurulduğu üzere daha evvelden iman etmemiş bir nefsin o demde imana gelmesi fâide vermez. Yahut da hastalık, kocalık, âcizlik hâlidir. Hâlbuki وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ evvel o secdeye sağ, sâlimler iken davet olunuyorlardı. Bugün başlarında bulunan dertten sâlim idiler. İşte ya ölüm sırasında başlarına inip muayene ettikleri hevlin şiddetinden veya acz ü heremdendir. Şu bilinmelidir ki âyetin lafzını Ebû Müslim'in dediğine haml mümkindir,

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593-594. Bu görüşün tenkidi için bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 613:

فمعنى «يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ ساقٍ» في معنى: يوم يشتدّ الأمر ويتفاقم، ولا كشف ثَمّ ولا ساق، كما تقول للأقطع الشحيح: يده مغلولة، ولا يد ثم ولا غل، وإنما هو مثل في البخل. وأما من شبه فلِضيق عطنه وقلة نظره في علم البيان، والذي غرّه منه حديث ابن مسعود رضى الله عنه: «يكشف الرحمن عن ساقه، فأمّا المؤمنون فيخرّون سجدا، وأما المنافقون فتكون ظهورهم طبقا طبقا كأنّ فيها سفافيد» ومعناه: يشتد أمر الرحمن ويتفاقم هوله، وهو «الفزع الأكبر» يوم القيامة.

fakat "kıyamet gününe hamli mümkin değildir" demesi doğru değildir. Çünkü bu secdeye davet teklif yoluyla değil, başa vurmak ve tahcil etmek içindir. Ve secdeye davet olunduklarında kudretleri selbolunmuş ve istitâʻatleriyle kendilerinin arasına sed çekilmiş bulunacaktır ki vaktiyle sağ sâlim iken ettikleri tefrit ve taksirden dolayı hüzünleri ve nedâmetleri müzdâd olsun."[1] Ebû Hayyân da der ki: "'Keşf-i sâk' emrin şiddetinden ve gittikçe büyümesinden kinayedir. Ve Mücâhid şöyle demiştir: Bu şiddet kıyametin ilk saatidir ve en fecîʻidir. Hadiste vârid olan فَيَكْشِفُ لَهُمْ عَنْ سَاقٍ tâbiri de yine o günkü şiddete mahmuldür. Ve bu lisân-ı Arabda şâyiʻ bir mecazdır. Hâtim'in zikrolunan:

[5297]

أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضَّهَا وَإِنْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَّرَا

beytinden başka râciz demiştir ki:

عَجِبْتُ مِنْ نَفْسِي وَمِنْ إِشْفَاقِهَا وَمِنْ طِرَادِي الْخَيْلَ عَنْ أَرْزَاقِهَا
فِي سَنَةٍ قَدْ كَشَفَتْ عَنْ سَاقِهَا حَمْرَاءَ تَبْرِي[2] اللَّحْمَ عَنْ عِرَاقِهَا[3]

Diğer bir râciz:

قَدْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا فَشُدُّوا وَجَدَّتِ الْحَرْبُ بِكُمْ فَجِدُّوا[4]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 614-615:
...أن قوله: يوم يكشف عن ساق ليس المراد منه يوم القيامة، بل هو في الدنيا، وهذا قول أبي مسلم قال: إنه لا يمكن حمله على يوم القيامة لأنه تعالى قال في وصف هذا اليوم: «ويدعون إلى السجود» ويوم القيامة ليس فيه تعبد ولا تكليف، بل المراد منه، إما آخر أيام الرجل في دنياه كقوله تعالى: «يوم يرون الملائكة لا بشرى» (الفرقان ٢٢/٢٥) ثم إنه يرى الناس يدعون إلى الصلوات إذا حضرت أوقاتها، وهو لا يستطيع الصلاة لأنه الوقت الذي لا ينفع نفسا إيمانها، وإما حال الهرم والمرض والعجز وقد كانوا قبل ذلك اليوم يدعون إلى السجود وهم سالمون مما بهم الآن، إما من الشدة النازلة بهم من هول ما عاينوا عند الموت أو من العجز والهرم، ونظير هذه الآية قوله: «فلولا إذا بلغت الحلقوم» (الواقعة ٨٣/٥٦) واعلم أنه لا نزاع في أنه يمكن حمل اللفظ على ما قاله أبو مسلم، فأما قوله: إنه لا يمكن حمله على القيامة بسبب أن الأمر بالسجود حاصل هاهنا، والتكاليف زائلة يوم القيامة فجوابه أن ذلك لا يكون على سبيل التكليف، بل على سبيل التقريع والتخجيل... اعلم أنا بينا أنهم لا يدعون إلى السجود تعبدا وتكليفا، ولكن توبيخا وتعنيفا على تركهم السجود في الدنيا، ثم إنه تعالى حال ما يدعوهم إلى السجود يسلب عنهم القدرة على السجود، ويحول بينهم وبين الاستطاعة حتى تزداد حسرتهم وندامتهم على ما فرطوا فيه حين دعوا إلى السجود وهم سالموا الأطراف والمفاصل.

2 H: "قبري".

3 Taaccüb etmişimdir nefsimden ve korkmasından ve benim atlara erzâkından yarışmamdan bir sene ki sâkından açmıştı, kıpkırmızı, etleri tâ dibinden yontuyordu [Müellifin notu].

4 Paçasından sıvadı saldırın, harb size ciddileşti siz de ciddileşin [Müellifin notu].

Bir diğeri:

صبرا امام آن شرّ باق   وَقَامَتِ الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقِ[1]

Bir şâ'ir de demiştir ki:

كَشَفَتْ لَهُمْ عَنْ سَاقِهَا   وَبَدَا من الشر البوارح[2]

İbn Abbas demiştir ki: يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ شِدَّةٍ Ebû Ubeyde de demiştir ki bu kelime şiddette isti'mâl olunur, كَشَفَ عَنْ سَاقِهِ denilir, "çemrendi" demektir. Bundan dolayı Arab kıtlık senesine كَشَفَتْ عَنْ سَاقِهَا der. 'Sâk'ın nekre getirilmesi de Zemahşerî'nin dediği gibi şiddette me'luftan hâriç bir emr-i mübheme delâlet içindir يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ [el-Kamer 54/6] gibi pek şiddetli[3] hâileli bir emr olacağı gün denilmiş gibidir."[4]

Bunlardan sonra biz de şunu kaydedelim ki:

Evvelâ, herhangi bir izâfetin asıl mânası bir ihtisas nisbetidir. Bunun cüz'iyet, külliyet nisbeti olması [5298] izâfetin mâhiyeti iktizâsından

---

1 Bâkī bir şerrin kızıştığı ve harbin bizimle bir sâk üzerine dikildiği hengâm önünde sabredin dayanın [Müellifin notu].

2 Harb onlara sâkından açtı ve şerden bârihler zuhur etti.

"Bârih", avcının sağından zuhur edip soluna doğru geçen ava denir ki Arab bununla teşe"üm eder. Bu da zahmet ve meşakkatte meseldir. Burada "bevârih" yerine الصراح rivayeti de vardır ki sarih demektir [Müellifin notu].

3 F: "dehşetli".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 247-248:

وكشف الساق كناية عن شدة الأمر وتفاقمه. قال مجاهد: هي أول ساعة من يوم القيامة وهي أفظعها. ومما جاء في الحديث من قوله: «فيكشف لهم عن ساق» محمول أيضا على الشدة في ذلك اليوم، وهو مجاز شائع في لسان العرب. قال حاتم:

أخو الحرب إن عضت به الحرب عضها   وإن شمرت عن ساقها الحرب شمرا

وقال الراجز:

عجبت من نفسي ومن إشفاقها   ومن طرادي الخيل عن أرزاقها

في سنة قد كشفت عن ساقها   حمراء تبري اللحم عن عراقها

وقال الراجز:

قد شمرت عن ساقها فشدوا   وجدت الحرب بكم فجدوا

وقال آخر:

صبرا امام آن شرّ باق   وقامت الحرب بنا على ساق

وقال الشاعر:

كشفت لهم عن ساقها   وبدا من الشر البوارح

ويروى: الصراح. وقال ابن عباس: يوم يكشف عن شدة. وقال أبو عبيدة: هذه كلمة تستعمل في الشدة، يقال: كشف عن ساقه إذا تشمر. قال: ومن هذا تقول العرب لسنة الجدب: كشفت عن ساقها، ونكر ساق للدلالة على أنه أمر مبهم في الشدة، خارج عن المألوف، كقوله تعالى: «يوم يدع الداع إلى شيء نكر»، فكأنه قيل: يوم يقع أمر فظيع هائل.

değildir. Bu nisbetin hususiyeti muzâf ile muzâfun ileyhin şânına göre ta'ayyün eder. Onun için لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Allah teâlâ'ya muzâf kılınan herhangi bir şeyde gerek "yed", "kadem", "sâk", "beyt", "rûh" gibi teşbîhi andıran olsun gerek olmasın, hiçbirinde izâfetten cüz'iyet ihtisâsı anlamaya kalkışmak doğru olmaz. Allah teâlâ tecezzîden münezzeh ehaddir. Sâniyen, "teşmîr-i sâk" ile "keşf-i sâk" beyan ettikleri vechile hakikat ve mecaz da aynı menşe'den aynı mânada olmakla beraber biz bunların aralarında sûret-i isti'mâllerine göre biraz bir fark da hissediyoruz. "Teşmîr-i sâk", paçayı sıvamak veya çemremek, yerine göre toplanmak, hazırlanmak, mahzurdan sakınarak cidd ü ihtimam ile işe sıvanmak, şiddet ibraz etmek mânalarını ifade ettiği gibi, "keşf-i sâk" veya "keşf an sâk" mestur bir hakikatin, içerden dışarıya, aşağıdan yukarıya doğru bir uçtan kendini vuzuh ile basar veya basîrete göstermesi,[1] kendini tanıtması mânasını ifade eder. Şüphesiz ki bu, vuzûh-ı idrâkte bir şiddet ve heyecan iş'âr eder. Fakat bu şiddetin bir dehşet veya şevk, bir kudret veya zaaf, bir elem veya lezzet ifade etmesi o hakikatin hususiyeti ile onu idrak edenlerin ona olan nisbetlerine bağlıdır. "Harb sâkını keşfetti", "falan kahraman baldırını açıverdi" denilmekle "zafer sâkını açtı, murad bir uçtan kendini gösterdi, cânan sâkını açıverdi" denilmesi arasında vuzuh nokta-i nazarından fark olmaz ise de, ifade ettikleri tesir ve heyecan itibariyle fark vardır. Onun için Sûre-i Neml'de وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا [27/44] buyurulduğu vechile Belkıs'ın baldırlarını açması onun kuvvetini değil, zaafını kusurunu anlatmıştı[2]. *Keşşâf*'ın kısaca geçen beyânâtında bu iki cihete de işaret vardır.[3] Bir de Âlûsî'nin naklettiği üzere Abd b. Humeyd'in rivayet ettiği vechile Rebî' b. Enes demiştir ki: "O gün gıtâ keşfolunacağı, perdenin açılacağı gündür.[4] Beyhakī de İbn Abbas'tan حِيْنَ يُكْشَفُ الْأَمْرُ وَتَبْدُو الْأَعْمَال emr keşf

1 H -"kendini vuzuh ile basar veya basîrete göstermesi".
2 H: "anlatmıştır".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593-594.
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 39-40:
والمراد يوم يكشف عن أصل الأمر فتظهر حقائق الأمور وأصولها بحيث تصير عيانا وإليه يشير كلام الربيع بن أنس فقد أخرج عبد بن حميد عنه أنه قال في ذلك: يوم يكشف الغطاء.

olunup amellerin zâhire [5299] çıkacağı gündür" diye rivayet eylemiştir.[1] Sa'îd b. Cübeyr, bu âyette "sâk"ın Allah teâlâ'ya izâfetini inkâr etmiş ve bu âyetten sorulduğu zaman şiddetle gazab edip demiştir ki: "Birtakımları Allah sübhânehu kendi sâkından keşf eder zu'mediyorlar. Hâlbuki ancak emr-i şedîdden keşf eder."[2] O hâlde hadîsi de öyle anlamak lâzım gelir. İşte şu arzettiğimiz sebeplerden dolayı biz burada يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ kavl-i celîlinde "keşf-i sâk"tan müslimin imanıyla beklediği, mücrimin kaçındığı Hakk'ın veya hükm-i Hakk'ın perde-i gaybdan sâha-i şuhûda kendini bir uçtan göstermeye başlaması mânasını anladığımız gibi, bunun ibraz ettiği şiddet ve dehşet içinde de mücrimlere mahz-ı elem olan hevl-engiz bir kahr u tezlil, müslimlere de aynı hâile içinde murad kapısını açan câzibeli bir şevk ve izzet heyecânı seziyoruz. Çünkü mücrimlerin bütün şerîkleriyle beraber mecmû'una şiddetli bir va'îd ve inzar olan bu âyet müslimlere bir va'd ü tebşir olmak üzere Peygamber'e hitab siyâkında vârid olmuştur. يَوْمَ, فَلْيَأْتُوا'ya[3] müte'alliktir. اُذْكُرْ gibi bir mahzûfa da yahut gelecek تَرْهَقُهُمْ fiiline de ta'alluk edebilir. Mânanın hâsılı şu olur: Gelsinler, yahut haber ver ki gelecekler o kıyamet günü ki şimdi nazarlardan gizli olan Hakk'ın hükmü tecellî etmeye, hakikat perdesi aşağıdan yukarı açılmaya; müslimlere murad, mücrimlere zillet ve felâket olan gaye bir uçtan arz-ı endâm eylemeye başlayacak {وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ} ve sücûda davet olunacaklar ❁ Hakk'a boyun eğmek istemeyen, istedikleri gibi hüküm verip fenalıktan korunmayan, keyiflerine göre yaşamak arzu eden o mücrimler, münkirler şerîkleriyle beraber birer birer veya alay alay "kalkın bakalım, vaktiyle tanımadığınız Hakk'ın emrine boyun eğin, teslim olun, kemâl-i tâzim ile secdeye kapanın, yüzlerinizi yere koyun, haddinizi anlayın" diye kahr u tevbih için

---

1 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* II, 185:

عن ابن عباس، في قوله: «يوم يكشف عن ساق ويدعون إلى السجود» يقول: حين يكشف الأمر وتبدو الأعمال، وكشفه دخول الآخرة وكشف الأمر عنه.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 255. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 555:

وأخرج عبد بن حميد وابن المنذر عن سعيد بن جبير أنه سئل عن قوله: «يوم يكشف عن ساق» فغضب غضبا شديدا وقال: إن أقواما يزعمون أن الله يكشف عن ساقه وإنما يكشف عن الأمر الشديد.

3 H ve B: "فَلْيَأْتُوا, يَوْمَ'ye müte'alliktir".

çağrılacaklar, o zaman secdeye kapanmak için can atacaklar {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ} [5300] fakat güçleri yetmeyecek ❁ ne başlarını kaldırabilecekler, ne bellerini eğebilecekler[1]. Belleri kazık kesilmiş {خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ} gözleri huşû içinde, bir îmâya bile muktedir olamayacak vechile düşkün {تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} kendilerini bir zillet saracak da saracak[2]. {وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ} Hâlbuki vaktiyle dünyada başları selâmette iken o secdeye davet olunuyorlardı ❁ tav'an secde ve inkıyad etmeleri kendilerine teklif olunuyordu da onu reddediyorlardı. O selâmetin kadrini bilmiyorlar, rızâ ve ihtiyarlarıyla secdeye yanaşmıyorlar, itaatin sevâbına âkıbette zevkine inanmıyorlar, mücrimleri müslimlerden akıllı sayıyorlardı. İşte o vakit bu dertlerden sağ sâlimler iken rızâlarıyla yapmadıkları o[3] secdeye bugün ister istemez can atacaklar amma kımıldanmaya dermanları kalmayacak, gittikçe büyüyen bir zillet içinde hâib ü hâsir, makhur olacaklar. {فَذَرْنِى وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهٰذَا الْحَدِيثِ} O hâlde benimle bırak bu hadîsi tekzib edeni ❁ bu Kur'ân'a inanmayan, "eskilerin masalları" diyen, secde ve itaatin lüzûmuna kāil olmayan, âhiret azâbını inkâr eden, mücrimlere mücâzat, müttakīlere mükâfat edilmez sanan, o büyük ahlâkın kadrini tanımak istemeyen, hakkın tecellî edeceği bir gün gelmez zu'medip de keyfine göre hükmeden kimselerin her birini Bana bırak; yani sen onlardan müteessir olma, çekinme, dediklerine aldırma da vazifene bak yâ Muhammed! {سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} Biz onları bilemeyecekleri cihetten istidrac ederiz ❁ haklarında iyi zannettikleri aldatıcı bazı servetler, kuvvetler, zevkler vererek ve onları gittikçe artırıp hızlandırarak hissettirmeksizin derece derece azab [5301] uçurumuna çeker, bilemeyecekleri bir cihetten yuvarlarız. {وَاُمْلِى لَهُمْ} Ve Ben onların iplerini uzatırım, istediklerine bırakıvermişim gibi imhâl ederim ❁ onu kendilerince bir hayır, bir kâr[4] zannederler, zevklerine göre günahlara dalar, sevinir oynarlar. "Artık kurtulduk, öyle gideceğiz" zu'muna

---

1 H ve B: "doğrultabilecekler".
2 H -"da saracak".
3 H -"o".
4 H -"bir kâr".

düşerler. Belki ipi kırarlar da kaçarlar diye pervâ etmem {اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ} çünkü fendim sağlamdır. ❁ İlmim muhît, tedbîrim muhkemdir. Her lahzada her hâllerini bilir, tam sırası gelince iplerini çekiverir, kendilerine verdiğim hızla kendilerini bir lahzada yuvarlayacağım yere yuvarlarım. {اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْراً} Yoksa onlardan bir ecir mi istiyorsun da {فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ} onlar ceremeden, ağır ağır borçlardan ezilmişler? ❁ Yani onlar yok yere garâmet çekmekten, ağır borçlar altında ezilmekte bulunuyorlarsa sen onlara Allah'ın emirlerini tebliğ ederek yaptığın nasihat ve irşaddan dolayı bir ücret istiyorsun da onun için mi ezilmişler? Onun için mi sana garaz besliyorlar? Hayır senin ecrin Allah'a aittir. Ve onların borçlanmaları ve çektikleri garâmet ve belâ kendi akılsızlıkları, ahlâksızlıkları, sefâhetleri sebebiyle ve uydukları şerîklere aldanmaları yüzündendir. O hâlde kendi dalâletlerini[1], kendi zararlarını bu suretle olsun takdir edip de imana gelmeleri lâzım gelirken sana garaz besleyip husûmet etmeleri sırf kendi şuursuzluklarındandır. {اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ} Yoksa gayb onların indinde de artık onlar mı yazıyorlar? ❁ Yani Allah'a mahsus olan gayb ilmi onların yanında, Levh-i Mahfûz'u yazan Kalem-i A'lâ onların elinde de artık kâinâtın mukadderâtını, olup olacak vukū'âtı onlar mı[2] yazıyor, yaptıkları cürümlerin, küfr ü [5302] şirkin günah olmayıp sevab ve savab olduğunu deftere onlar mı kaydediyorlar ki o suretle akl ü nakle uymaz hükümler veriyor, zulümler ediyor, henüz gaybda bulunan hükm-i Hakk'ın tepelerine ineceği günden çekinmiyorlar. Bu iki âyet yukarıki اَمْ, اَمْ âyetlerine nâzır[3] olmakla beraber mânayı toplayıp tâ sûrenin başındaki وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ âyetine kadar ircâ' etmiş ve bu suretle "kalem"den murad da ilm-i gaybdan kâinâtın mukadderâtını yazan Kalem-i A'lâ[4] olduğunu anlatmıştır. {فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ} O hâlde Rabbinin hükmüne sabret ❁ onları hemen mahvedivermeyip imhâl buyurmasına ve seni tükenmez ecre nâil etmek için o büyük ahlâk ile büyük metanet

1 M (ilk baskı): "delâletlerini".
2 F -"mı".
3 H ve B: "nazîr".
4 F, M ve B: "ilahî".

ve tahammül iktizâ eden nübüvvet ü risalet vazifesinin îfâsı için meşakkatlere sokmasına sabret ki bunlar O'nun hükmü, o Kalem'in yazısıdır. Sabret de ileride vereceği icrâ hükmüne muntazır ol. Çünkü hakikatini tecellî ettirecek, keşf-i sâk eyleyecektir. {وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ} Ve Sâhib-i Hût gibi olma. ۞ "Sâhib-i Hût" Sûre-i Saffât'ta فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ [37/142] buyurulduğu üzere Yûnus aleyhisselâm'dır.

"**el-Hût**" onun karnında habsolunduğu meşhur olan balıktır ki ona "en-Nûn" da denilir. Nitekim Sûre-i Enbiyâ'da وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا[1] فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ اَنْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّى كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ [21/82] âyetinde Yûnus aleyhisselâm'a "Zü'n-nûn" denilmişti.

"Zû" dahi mâlum ki sâhip mânasınadır. Demişlerdir ki "zû" "sâhib"den eblağdır. "Zü'n-nûn" denildiği zaman Yûnus aleyhisselâm'ın ona mahkum kalmayıp sıkıntısından halâsı, "sâhib" denildiği zaman da onun içinde bulunması hâllerine işaret edilmiş oluyor. Onun için Sûre-i Enbiyâ'da medholunurken "Zü'n-nûn", burada ona benzemekten nehyolunurken "Sâhib-i Hût" tesmiye edilmiştir. Bunda "hût" ve "nûn" ikisi de balık mânasına olmak itibariyle bu âyet [5303] ile de sûrenin başındaki "nûn"a dolayısıyla bir telmih yapılmış demektir. Bundan bazıları نٓ'dan murad bu hût olduğuna zâhib olmuşlardır. Lâkin öyle olsa idi burada "sâhibi'n-nûn" denilmek muvâfık olurdu. Demek ki maksad o olmamakla beraber dolayısıyla ona bir işaretten de hâlî değildir (*Yûnus kıssası hakkında Ve's-Sâffât Sûresine bak*).

Hâsılı Allah'ın Kalem-i Evvel ile yazdığı takdîrine sabret, o cefâlara tahammül eyle de yarın için vereceği hükmü gözet. Sabırsızlıkla kavmine kızıp öfke ile zulümâtta habse düşen Yûnus gibi olma, hiçbir vechile onun gibi olma değil, ancak şu hâl ve vakitteki Yûnus gibi olma: {اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌ} O vakit ki o, mekzum, yani öfke ile nefesi tıkanmış bir hâlde nidâ etmişti ۞ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّى كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ diye inlemişti. Ma'âmâfîh burada maksud kime ve nasıl nidâ ettiğini anlatmak değil,

---

1 F: "مغاظبا".

yalnız öfke ile boğulacak bir hâlde nidâ etmiş olduğunu anlatmaktır. {لَوْلَٓا[1] اَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّه۪} Eğer Rabbinin nimeti ona yetişmiş olmasa idi ❁ tevbe ve nedâmetle tesbîhi ilham edip duasına icâbetle imdad etmese idi {لَنُبِذَ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ} her hâlde o fezâya; çıkarıldığı açıklığa, alana mezmum bir hâlde atılacaktı. ❁ Gerçi ilelebed balığın karnında kalmayacak, her ne olsa atılacaktı; lâkin iyi, memduh bir şey olarak değil, mezmum, fena bir hâlde atılacaktı. Demek ki onun oraya düşmesi ve düşmesine sebep olan öfkesi ve sabırsızlığı tabiatıyla iyi bir şey değildi. {فَاجْتَبٰيهُ رَبُّهُ} Fakat Rabbi onu ictibâ buyurdu ❁ o tabiatta bırakmadı, ıstıfâ eyledi, inayetiyle derdi topladı, süzdü, mezmum olmaktan korudu, öfkeden gamdan kurtarıp yeni baştan vahyine mazhar [5304] eyledi de {فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِح۪ينَ} onu sâlihînden kıldı. ❁ Yüzbinlere risalet ve şefaat için gönderdi, onları o sebeple azabdan kurtarıp istifade ettirdi de kendisini salâhta kemâle ermiş mürselînden kıldı. Demek ki her şey gayba alîm[2] olan Rabbin yazısı ve hükmüyle cereyan eder ve O'nun takdîrinde asıl irade kendisinin olmakla beraber istikbâli hâle, hâli mâzîye rabteden ve her hâli istikbâlde bir âkıbete doğru götüren ve aynı zamanda insanlara da takdîrine göre bir salâhiyet veren ve bu suretle her husûsa hususiyetine[3] göre iyi veya kötü neticeler[4] terettüb ettiren, onun da her lahzası yine O'nun hükmüne bağlı olan bir nizam vardır. Kâinat bu suretle kalem-i Hakk'ın yazdığı ve yazacağı satırların müfâdıdır. Onun için nübüvvet nimetine mazhar olmuş Yûnus'un bir öfkesi kendisini balığın karnında habse düşürdü, o öfke ile kalsa idi az daha mezmum bir âkıbete düşecekti. Lâkin Rabbinin onda o öfkeye mukabil de bir nimeti vardı; o nimetin hayrını, öfkesinin şerrine galebe ettirerek Rabbi onu halâs etti ve o suretle onu o öfke huyundan süzüp nimetiyle selâmete çıkararak tam salâha erdirdi. Öfke veya sabır gibi hâllerin bir ucu takdîr-i ilâhîde, bir ucu da insanın iradesine bağlanmıştır. O hâlde

1 H, F, M ve B: "ولولا".
2 B: "âlim".
3 H: "hüsn-i niyetine".
4 H: "bir netice".

o büyük ahlâkın sâhibi ve daha büyük nimetin mazharı olarak süzülmüş ıstıfâ edilmiş olan sen yâ Muhammed Mustafâ! Yûnus gibi sabırsızlık etme de Rabbinin bugünkü hükmüne sabret. Vazifene kemâl-i metanet ile devam edip yarınki hükmünü gözet, gör ki o Kalem-i A'lâ gaybda neler yazmış, hakk u hakikat nasıl tecellî edecektir.

{وَاِنْ يَكَادُ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Ve fi'l-hakīka o küfredenler, Allah'ın nimetine nankörlük ederek âyetlerine yalan deyip seni yalan çıkarmaya kalkışan ve hâl ü ahlâkları anlatılan Mekke kâfirleri {لَيُزْلِقُونَكَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ} o zikri, Allah [5305] tarafından öğüt olarak okuduğun Kur'ân'ı işittikleri vakit, az daha seni gözleriyle kaydıracaklardı ۞ onun yüksekliğini öyle hissetmişlerdi ki kıskançlıklarından az daha isâbet-i ayna uğratacaklar, aç ve kötü gözlerinin şerriyle ellerinden gelse helâk edeceklerdi. Demek ki öfkenin bedende bir hükmü olduğu gibi, gözlerin de karşılarındakine bakışlarına göre iyi veya kötü bir hükmü vardır. Kimi elektrik gibi dokunur çarpar, mıknatıslar, manyetize eder; kimi meclub olur, kimi de aldığı teessürle hasedinden bir gayza düşer, türlü türlü sû'-i kasda, mekirlere kalkışır ki maddî veya mânevî bunun hangisi[1] olursa olsun hedefine erdiği surette "isâbet-i ayn", "göz değmesi" veya "nazar" tâbir olunur. Bunun hakkında uzun uzadıya sözler söylenmiş, inkâr edenler, isbat edenler olmuş ise de biz tafsîline lüzum görmeyerek bu kadarla iktifâ ediyoruz. Keyfiyeti ne suretle olursa olsun isâbet-i ayn vardır, Allah korusun, göze batmak tehlikeli bir şeydir. Allah koruyacağı kulları için ona karşı bir siper yapar. Kâfirler bu sûre ile veya bundan evvel Kur'ân'ı ilk işittikleri zaman onun nazm u mânasıyla belâğatinin yüksekliğini ve Peygamber'in ona mazhariyetini son derece kıskanmış ve hemen hemen yiyecek gibi bütün nazarlarını ona dikmiş,[2] onu kaydırmak istemişler, o onların o derece nazar-ı dikkatini celbetmişti. Öyle iken {وَيَقُولُونَ اِنَّهُ لَمَجْنُونٌ} bir de durmuşlar, "o her hâlde bir mecnun" diyorlar ۞ şaşkınlıklarından kendi kendilerine tenakuza düşüyorlar. Bu suretle gözlerinin ağısını

---

1 F, M ve B: "herhangisi".
2 B -"ve hemen hemen yiyecek gibi bütün nazarlarını ona dikmiş".

kendilerine döküyorlar. {وَمَا هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ} Hâlbuki o Kur'an sade onlara ait değil, bir zikir, bir öğüttür bütün âlemler[1] için ۞ şuur ve idrâki olan bütün ukalâ âlemleri için, yalnız temiz akıllı olmayanlardır ki ondan istifade edecek yerde aleyhinde bulunarak [5306] kendilerine zarar etmiş olurlar.[2] Ve nihâyet bir enîn içinde inler inler giderler.[3]

İşte نٓ ile başlayan Sûre-i Kalem "âlemîn"in âhirinde yine bir nûn ile nihâyeti göstermiş oluyor. Hemen Cenâb-ı Rabbi'l-âlemîn yazan ve okuyan ve dinleyenlere zikr ü fikr ile tevfîkini refîk buyursun.

20 Muharrem 1357[4] [23 Mart 1938].

---

1 F, M ve B: "âlemîn".

2 H +"Ve nihâyet bir enîn içinde kendilerine zarar etmiş olurlar".

3 Râzî der ki: "Bu âyetin kıraati isâbet-i ayna bir devâ olduğu Hasan'dan mervîdir" [Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 597; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 618] [Müellifin notu].

4 H, M ve B -"20 Muharrem 1357".

[5307]

سُورَةُ الْحَاقَّةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَخَمْسُونَ آيَةً

HÂKKA SÛRESİ

el-Hâkka Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Elli ikidir.

Kelimeleri: Dört yüz seksen.

Harfleri: Bin altı yüz elli.

Fâsılası ة، ه، م، ن، ل harfleridir. ل yalnız الْاَقَاو۪يلِ'dedir. Bunun bir âyet sayılmadığı rivayette âyetleri elli birdir.

Bu sûre, Sûre-i Nûn'da keşf-i sâk günü diye işaret olunan kıyamet günü ahvâlinden şerh ü îzâhıyla öğütler verecek ve ona mukaddime olmak üzere resullere inanmayan geçmiş ümmetlerin dünyadaki âkıbetlerini ihtar ile başlayıp sonunda da Peygamber'e şâir veya kâhin diyen ve Kur'ân'ı onun kendiliğinden söylemeye çalıştığı bir şiir veya kehanet diyerek onu tekzîbe kalkışan muâsırları redd ü inzar ile hakikati anlatacak ve netice olmak üzere de Allah teâlâ'nın Azîm ismini yâd ile tesbih ve tenzîhi emredecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْحَٓاقَّةُ ﴿١﴾ مَا الْحَٓاقَّةُ ﴿٢﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَٓاقَّةُ ﴿٣﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ ﴿٤﴾
فَاَمَّا ثَمُودُ فَاُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ ﴿٥﴾ وَاَمَّا عَادٌ فَاُهْلِكُوا بِر۪يحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ ﴿٦﴾ سَخَّرَهَا
عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ اَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ ف۪يهَا صَرْعٰى كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ
﴿٧﴾ فَهَلْ تَرٰى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ ﴿٨﴾ وَجَٓاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ ﴿٩﴾
فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ فَاَخَذَهُمْ اَخْذَةً رَابِيَةً ﴿١٠﴾ اِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَٓاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ ﴿١١﴾

لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَٓا اُذُنٌ وَاعِيَةٌ ﴿١٢﴾ فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ ﴿١٣﴾
وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً ﴿١٤﴾ فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ﴿١٥﴾
وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِىَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ ﴿١٦﴾ وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ
فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ ﴿١٧﴾ يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ ﴿١٨﴾ فَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ
كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَٓاؤُمُ اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ ﴿١٩﴾ اِنّى ظَنَنْتُ اَنّى مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ ﴿٢٠﴾ فَهُوَ
فِى عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ﴿٢١﴾ فِى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ﴿٢٢﴾ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ ﴿٢٣﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنٓيـٔاً
بِمَٓا اَسْلَفْتُمْ فِى الْاَيَّامِ الْخَالِيَةِ ﴿٢٤﴾ وَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِى لَمْ
اُوتَ كِتَابِيَهْ ﴿٢٥﴾ وَلَمْ اَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ ﴿٢٦﴾ يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ ﴿٢٧﴾ مَٓا اَغْنٰى
عَنّى مَالِيَهْ ﴿٢٨﴾ هَلَكَ عَنّى سُلْطَانِيَهْ ﴿٢٩﴾ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴿٣٠﴾ ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ ﴿٣١﴾
ثُمَّ فِى سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعاً فَاسْلُكُوهُ ﴿٣٢﴾ اِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ ﴿٣٣﴾
وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ ﴿٣٤﴾ فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هٰهُنَا حَمِيمٌ ﴿٣٥﴾ وَلَا طَعَامٌ اِلَّا
مِنْ غِسْلِينٍ ﴿٣٦﴾ لَا يَأْكُلُهُٓ اِلَّا الْخَاطِؤُنَ ﴿٣٧﴾

[5309] **Meâl-i Şerîfi**

O Hâkka (1). Ne Hâkka?[1] (2) Ve ne bildirdi sana dirayetle nedir o Hâkka? (3) İnanmadı Semûd ü Âd o kāri'aya (4). Amma Semûd ihlâk ediliverdiler[2] o tâğiye ile (5). Ve amma Âd, onlar da ihlâk ediliverdiler bir sarsar rüzgârı, azgın bir fırtına ile (6). Musallat[3] etmişti Allah onu üzerlerine yedi gece sekiz gün husûm hâlinde: köklerini kesmek üzere müstemirren. Bir de görürsün ki o kavmi o müddet zarfında yıkılakalmışlar.[4] Ve [5310] *sanki içleri kof hurma kütükleri imişler (7). Bak şimdi görebilir misin onlardan bir bakıyye? (8) Firavun da geldi,*

1 F: "Nedir o Hâkka?".
2 B: "ediliverdi".
3 F: "Taslit".
4 B -"Bir de görürsün ki o kavmi o müddet zarfında yıkılakalmışlar".

ondan evvelkiler de, mü'tefikeler de hep o hata ile (9). Hep Rablerinin resûlüne âsî oldular, O da onları alıverdi mütezâyid bir tutuş (kāhir bir kabza) ile (10). Hâlbuki Biz o su tuğyan ettiği vakit sizi akan gemide taşıdık (11). Onu sizlere bir anıt[1] yapalım ve belleyici kulaklar[2] bellesin diye (12). Çünkü Sûr üfürülüp de bir tek nefha (13) o[3] yer ve dağlar yükletilip arkasından da bir çarpılış çarpıldılar mı bir defa (14) işte o gün o vâkı'a vukū'a gelmiştir (15) ve semâ yarılmış o da o gün sarkmıştır (16). Öyle ki melek kenarları üzerindedir ve üstlerinde o gün Rabbinin Arşını sekiz hâmil olur (17). O gün arzolunursunuz, öyle ki gizli bir hâliniz kalmaz (18). İşte o vakit kitabına sağıyla erdirilmiş olan kimse der ki: "Ha alın okuyun kitabımı (19). Çünkü ben sezmiştim ki ben kavuşacağım hesâbıma" (20). Artık o hoşnut bir hayatta (21) yüksek bir cennettedir (22) devşirimleri yakında (23). Yiyin için afiyet olsun, takdim ettiklerinize mukabil geçmiş günlerde (24). Amma kitabına soluyla erdirilmiş olan da der ki: "Eyvah, keşke erdirilmese idim kitabıma (25) ve vâkıf olmasa idim ne imiş hesâbıma (26). Nolurdu iş bitiren olaydı o ölüm (27). Hiçbir şeye yaramadı benden yana malım (28). Mahv oldu benden saltanat u sâmânım" (29). Tutun onu hemen, bağlayın onu (30). Sonra ancak cahîme yaslayın onu (31). Sonra bir zincirde, ki boyu yetmiş arşın, yollayın onu (32). Çünkü o Allah Azîmü'ş-şân'a inanmıyordu (33). Ve fukarânın yiyeceğine hiç bakmıyordu (34). Bugün de ona yok kanı sıcak bir hısım (35) ne de bir taâm, bir "gıslîn"den başka (36). Ki onu kimse yemez hatâkâr cânîlerden başka (37).

{اَلْحَاقَّةُ} O Hâkka ۞ mübtedâ, mâba'di haberdir. Lâm-ı ahd ile "el-Hâkka"; "el-Vâkı'a", "es-Sâ'a" gibi kıyamet gününün isimlerinden olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat "hak", "hakka", "hakikat", "hâkk", "tahakkuk" mefhumlarıyla alâkasına ve [5311] vasfiyetten ismiyete

1 M: "anid".
2 H ve B: "kullar".
3 B: "ve".

nakline[1] göre bu kelimenin ne gibi bir mefhum ifade ettiği hakkında on küsur vecih nakledilmiştir.

1. "Hak" sâbit ve vâcib mânasına olarak "el-Hâkka" vukūʻu vâcib, geleceği hiç şüphesiz sâbit olan Sâʻat demektir.

2. "Hak" bir şeyi hakikati üzere tanımak ve tanıtmak mânasına masdar olarak "el-Hâkka" kendisinde umûr hakikatiyle tanınacak, yani eşyânın hakikatini keşf ü izhar edecek Sâʻat demektir. Bu mâna يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ 'dan [el-Kalem 68/42] anlaşılan mefhûma da muvâfıktır.

3. "El-Hâkka" havâkk-ı umûru hâvî, yani kendisinde sıdk u tahakkuku vâcib sâbit umûr ve ahvâl vâkiʻ olan demektir ki kıyamette vukūʻu ve vücûdu vâcib olan sevab ve ikāb ve sâire gibi katʻî umûru ifade eder.

4. "Hâkka", "hakka" mânasınadır. "Hakka", "hukūk"un müfredi olan "hak"tan ehastır. هَذِهِ حَقَّتِي denir[2] ki "bu benim has hakkımdır" demek olur.

5. "Hâkka" şaşmaksızın inen ve yapacağını yalansız yapan musibet demektir ki لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ [el-Vâkı'a 56/2] mânasınadır.

6. Kavim üzerine vukūʻu hak olan vakit demektir ki birinci mânaya yakındır.

7. Her bir doğruluğa eğriliğe, iyiliğe kötülüğe cezâ ve mükâfâtın hak olduğu, taʻbîr-i âharla her âmile amelinin hak olduğu vakit demektir ki o kıyamettir.

8. Mükellefînin amellerinin hepsinin âsârı tamamıyla tahakkuk edip intizar haddinden çıktığı hak Sâʻat demektir. Çünkü bütün sevab ve ikāb o gün husûle gelir.

9. Ezherî'nin kavlince muhasama ve mügālebe mânasına حَاققته فحققته ‘‘ben onunla haklaştım da ben onu hakladım", yani "yenişmek

---

1 F -"nakline".
2 B: "denilir".

üzere karşılaştım da ben yendim" denilmesinde olduğu gibi haklamak mânasındandır.[1] [5312] Çünkü O Allah'a dininde, bâtılla yarışa kalkanları hep haklar, mağlub eder.

10. Ebû Müslim'in kavlince "el-Hâkka", حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [Yûnus 10/33; el-Mü'min 40/10] mânasından fâ'iledir[2].[3]

11. "Âkıbet", "âfiyet" gibi masdardır ki mahz-ı hakikat demek olur.

12. Kıyametin ismi olması itibariyle başkaca mefhum melhuz olmayarak ism-i câmiddir.[4] Bunların her birinden bir mefhum anlaşılmakla beraber demek oluyor ki "el-Hâkka" وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَٓاقَّةُ buyurulduğu üzere dirayetle bilinir bir şey değildir.

{مَا الْحَٓاقَّةُ} Ne[5] o Hâkka ❁ bu istifham i'zâm ve tehvil içindir. Yani "ne büyük, ne müdhiş hâiledir o Hâkka!" demektir. Şu da onun hevl ü dehşetini tekiddir: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَٓاقَّةُ} Ve ne bildirdi sana dirayetle nedir o Hâkka? ❁ "Mâ" yine istifham için mübtedâ, "dirâyet"ten اَدْرٰى fiili haber, Peygamber'e hitab eden muhatab zamiri كَ "dirâyet"in birinci mef'ûlü, مَا الْحَٓاقَّةُ cümlesi ikinci mef'ûlüdür. Yani o Hâkka öyle büyük, öyle müdhiş bir hâiledir ki onun şiddet ve fezâ'atinin azameti mahlûkāttan birinin dirayetiyle, tahmin ve takdîri ile bilinemez,

---

1 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* III, 243:

قلت هو عندي من قَوْلك: حاققته فحققته أَي غلبته على الحقّ.

2 H: "fâ'ildir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 620:

أجمعوا على أن الحاقة هي القيامة واختلفوا في معنى الحاقة على وجوه: أحدها: أن الحق هو الثابت الكائن، فالحاقة الساعة الواجبة الوقوع الثابتة المجيء التي هي آتية لا ريب فيها. وثانيها: أنها التي تحق فيها الأمور أي تعرف على الحقيقة من قولك «لا أَحُقُّ هذا» أي لا أعرف حقيقته جعل الفعل لها وهو لأهلها. وثالثها: أنها ذوات الحواق من الأمور وهي الصادقة الواجبة الصدق، والثواب والعقاب وغيرهما من أحوال القيامة أمور واجبة الوقوع والوجود فهي كلها حَوَاقٌّ. ورابعها: أن الحاقة بمعنى الحقة والحقة أخص من الحق وأوجب تقول: هذه حَقَّتِي أي حقي، وعلى هذا الحاقة بمعنى الحق، وهذا الوجه قريب من الوجه الأول. وخامسها: قال الليث: الحاقة النازلة التي حقت بالجارية فلا كاذبة لها وهذا معنى قوله تعالى: «ليس لوقعتها كاذبة» (الواقعة ٥٦/٢٠). وسادسها: الحاقة الساعة التي يحق فيها الجزاء على كل ضلال وهدى وهي القيامة. وسابعها: الحاقة هو الوقت الذي يحق على القوم أن يقع بهم. وثامنها: أنها الحق بأن يكون فيها جميع آثار أعمال المكلفين فإن في ذلك اليوم يحصل الثواب والعقاب ويخرج عن حد الانتظار وهو قول الزجاج. وتاسعها: قال الأزهري: والذي عندي في الحاقة أنها سميت بذلك لأنها تحق كل مُحَاقٍّ في دين الله بالباطل أي تخاصم كل مخاصم وتغلبه من قولك: حاققته فحققته أي غالبته فغلبته وفلجت عليه. وعاشرها: قال أبو مسلم: الحاقة الفاعلة من «حقت كلمة ربك».

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 46:

وقيل إنها على ما روي عن ابن عباس من كونها من أسماء يوم القيامة اسم جامد لا يعتبر موصوف محذوف وقيل هي مصدر كالعاقبة والعافية.

5 F: "Nedir".

kimsenin tasavvuruna, ihâtasına sığmaz. Onun ne olduğunu bilfiil vukū'u anlatır. Vukū'u da önceden dirayetle değil, ancak Allah tarafından bir ihbar, bir nakil ile bilinebilir. Bundan dolayı sen de onu dirayetinle değil, Hak teâlâ tarafından risaletle bilip haber vereceksin, fakat onun hakikat ve azameti vukū'undan evvel tasavvurlara sığmayacağı için ihbar ile de kavranamaz, ancak tafsîlini araştırmaksızın habere iman ile rivayeten bilinir. Onun için habere inanmayanlar onu mücerred akıl ile[1], dirayetle kavrayamadıklarından dolayı evhâm, masal, hurafe, şiir, uydurma, aldatma diye türlü laflarla tekzîbe kalkışırlar. Öylelere de en güzel nasihat [5313] dirayetlerin tahmin ve takdîrine sığmaz dehşet ve fecâ'atleriyle vukū'u öteden beri kulaklara küpe, dillere destan olmuş, geçmiş vak'aların ihbar ve ihtârıyla istikbâlin namzed olduğu tehlikeleri bir dereceye kadar olsun sezdirmektir. O dirayetle bilinemeyeceğinden ve habere inanmadıklarından dolayı {كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ} Semûd kavmi ve Âd kavmi yalan diye tekzib etti, o olacak kāri'ayı.

"**Kāri'a**" lügatta insanların başlarına çarpan, beyinlerinde patlayan vak'a demek olup el-Kāri'a Sûresi'yle beyan olunacağı vechile insanların ferâş-ı[2] mebsûs, dağların ihn-i menfuş gibi olacağı hengâmı iş'âr etmek üzere kıyamet gününün bir ismi ve Hâkka'nın bazı ahvâlidir ki bu zikrolunan kavimlerin helâklerinde bundan birer küçük numune vardır. Onlar tekzib ettiler de ne oldu? {فَاَمَّا ثَمُودُ فَاُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ} ❁ "Tâğiye" tuğyan eden, haddini aşan vâkı'a, tağvâ gibi tuğyan mânasına da gelir. Onların o tâğiyesi Sûre-i Hûd'da وَاَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ [11/94] buyurulan sayha ki Hâmîm Secde'de [Fussilet'te][3] ve ez-Zâriyât'ta الصَّاعِقَةُ [51/44] da onunla müfesserdir. Ve A'râf'ta فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [7/78; el-Ankebût 29/37] buyurulan "recfe", o sayha ile gelen zelzeledir.

{بِرِيحٍ صَرْصَرٍ} Rîh-i sarsar ❁ şiddetli sesle gürleyen veya çok soğuk fırtına. {عَاتِيَةٍ} Azgın ❁ büker büker atar, redd ü mukavemete ve halâsa

---

1 H: "aklıyla".
2 M: "firaşi".
3 فَاِنْ اَعْرَضُوا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ [Fussilet 41/13].

çare bulunmaz. {حُسُوماً} ❁ "**Husûm**" uğursuzluk ve idman mânalarına masdar olduğu gibi bir de "hâsim"in cem'i olur. "Hasm" bir şeyi kökünden kesmek ve bir marazı kökünden kesmek için ard ardına dağlamak, mütetâbi'an keyyetmek mânalarına gelir. Burada bundan müste'âr olduğunu söylemişlerdir ki köklerini kesmek için müstemirren demek [5314] olur. Nitekim Sûre-i Kamer'de فِى يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ [54/19] geçmişti. Bundan başka Hâmîm Secde'de فٖى اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ [Fussilet 41/16] buyurulmasına tamamen mutabık olmak üzere bazıları da "husûmen" menhûsât, meş'ûmât demek olduğunu söylemişlerdir. Bu da köklerini kesecek, hiç hayırlarını bırakmayacak derecede uğursuz mânasını ifade eder. Bazıları da "husûmen"[1] masdar olarak mef'ûl-i leh, yani köklerini kesmek için demek olduğuna zâhib olmuşlardır. "Berdü'l-acûze", "husûm fırtınası", "husûm günleri", "eyyâm-ı husûm" tâbirleri lisânımızda da şâyi'dir (*Sûre-i Kamer'e bak*). {صَرْعٰى} ❁ "Sarî'"in cem'idir. "Sarî'" çarpılıp yere yıkılmış, burada helâk olmuş demektir. {وَمَنْ قَبْلَهُ} Ve ondan evvelkiler ❁ ta kavm-i Nûh'a kadar kurûn-i ûlâ. Burada tahsisten sonra ta'mîm vardır. Zira Âd ve Semûd da evvelkilerdendir. {وَالْمُؤْتَفِكَاتُ} ❁ Lût kavminin karyeleri ki murad ahâlisi olan kavm-i Lût'tur. Bu da ta'mîmden sonra tahsistir. İfadenin bu suretle alt üst edilerek dalgalandırılması mevzû'-i bahis olan Hâkka ve sebebi olan isyanların manzaralarını[2] ihtar için ne kadar beliğdir.

{بِالْخَاطِئَةِ} ❁ "**Hâtı'e**"[3] "kasd" mukabili değil de "savâb" mukabili hata, hatî'e ve cinayet işlemek ki o hata, zikrolunan tekzib cinayetidir.

{رَابِيَةً} Gittikçe artan, mütezâyid ❁ onların isyanlarının ziyadeliği nisbetinde şiddeti artan kâhir bir kabza. {لَمَّا طَغَا الْمَٓاءُ} O su tuğyan ettiği vakit ❁ Yani Nûh'un tûfânı zamanında {حَمَلْنَاكُمْ} sizi Biz[4] taşıdık ❁ tekzib eden diğerlerinin kökünü keserken sizin kökünüzü kesmedik de iman

---

1 H ve M (ilk baskı): "hasumen".
2 B -"mevzû'-i bahis olan Hâkka ve sebebi olan isyanların manzaralarını".
3 H ve B: "Hatî'e".
4 H: "bir".

eden atalarınızın sulbünde taşıyarak muhafaza ettik. [5315] {فِى الْجَارِيَةِ} O câriyede ❁ وَهِىَ تَجْرٖى بِهِمْ فٖى مَوْجٍ[1] كَالْجِبَالِ ❁ [Hûd 11/42] mantûkunca o cereyan içinde akan gemide. Ahd ile "el-câriye", Hazret-i Nûh'un gemisidir. Mutlaka gemiye "câriye" ıtlâkı da müte'âreftir. Nitekim:

تِسْعُونَ جَارِيَةً فِي بَطْنِ جَارِيَةٍ

"Bir gemi içinde doksan[2] kız" demektir. Ma'amâfîh burada yalnız "el-câriye" denilmesinde onunla beraber muhatabların o vakit orada atalarının sulbündeki bir cereyanda mahfuz bulunduklarına da bir îmâ vardır. Yani o vakit o cereyanda sizleri yükleyip muhafaza eden gemi değil Biz idik, gemi Bizim kudretimizi tanıtmak için sûrî bir sebepti. Ona yüklemenin sebeb-i mânevîsi de iman idi. Hakîkī fâil ise Biz idik. Biz o vak'ayı[3], o gemiyi yaptırıp o suyu tuğyan ettirip kâfirleri gark ve mü'minleri ona bindirerek muhafaza etmekten ibaret olan vak'ayı şu hikmet için yaptık ki {لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً} o vak'ayı sizler için, yani o vakit ihlâk edilmeyip o suretle kurtarılmış olan insanlar ve zürriyetleri için bir tezkire; unutulmayıp anılacak, önünde ve sonunda Bizim kudretimizi, sun' u hikmetimizi, kahrımızın şiddetini ve rahmetimizin vüs'atini ve kendinizin hakîkī selâmetiniz sebeplerini, imanın fâidesini, isyanın zararını, ilerisi için korunmanın semerâtını, ikābın şiddetini düşündürecek bir anıt[4], bir öğüt, bir ibret muhtırası kılalım ❁ da görenler görmeyenlere, duyanlar duymayanlara ansın, haber versin.[5] Çünkü o yalnız dirayetle bilinir şeylerden değildir. {وَتَعِيَهَٓا اُذُنٌ وَاعِيَةٌ} Ve belleyici kulaklar onu bellesin ❁ dinleyip, hıfzedip düşünerek mûcebince amel etsin, zâyi' etmeyip ilerisi için istifade eylesin, kendilerini vaktiyle o cereyanda taşıdığımız gibi taşısın da sonrakilerin istifadesi için neşr ü ta'mîme sebep olsun. Bellemeyerek tekzib eden kulaklar da [5316]

1 H: "بالموج".
2 B: "dokuz".
3 F: "vâkı'ayı".
4 M: "ânid".
5 B -"haber versin".

cezâlarını çeksin. Çünkü {فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ... اِلخ} ❁ كَذَّبَتْ'den buraya kadar olan beyânât öyle muhtıra kabîlinden olan küçük kıyametler demek olup bundan itibaren Kıyâmet-i Kübrâ olan Hâkka'nın tafsîline şürû' olunuyor (*nefh-i Sûr hakkında Sûre-i Neml'de* يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ[1] شَاءَ اللّٰهُ [27/87] *ve Sûre-i Zümer'de* وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ[2] شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [39/68] *âyetlerine bak*).

{نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ} Kudret-i ilâhiyeden bir tek nefha ❁ bundan zâhir olan nefha-i ûlâdır. Ki nefha-i sâniye veya sâlise daha sonraki safahâtta demek olur. Nefhanın Zümer âyetine nazaran nefha-i sa'k veya nefha-i kıyam diye iki olduğuna kāil olanlardan bazıları İbn Abbas'tan rivayet ederek[3] buna ilk nefha, yani tahrib nefhası[4] demişler, bazıları da تُعْرَضُونَ karînesiyle ikinci nefha demişlerdir. Lâkin ilk nefhadan sonrası artık mümted bir vakit mânasına bir gün addolunmak itibariyle nefha-i sâniyenin yine onda arz için olmasına mâni' değildir. Daha evvel Sûre-i Neml âyetini de ayrıca nazar-ı dikkate alanlar ilk nefha feza', ikinci nefha sa'k, üçüncü nefha kıyam ve arz nefhası olmak üzere üç nefha saymışlar ve bunlardan da bazıları bunu ikinci nefhadan itibar etmişlerdir. Ma'amâfîh bunun nefha-i ûlâ olup وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ [el-Hâkka 69/14], وَهِىَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ [en-Neml 27/88] gibi feza' hengâmını فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً sa'k ve tahrib hengâmı olan nefha-i sâniyeyi, arz da kıyam ve nüşûr, vakfe ve hesab hengâmında olan nefha-i sâliseyi[5] ifade etmiş ve nefha-i ûlâ hepsinin mebde'i olmak ve hepsi "kün" emrine râci' bulunmak haysiyetiyle "nefha-i vâhide" tâbir buyurulmuş olması fehme daha akrebdir. Bir nefha nefhedilip, {وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ} ve Arz u cibâl hamlolunup da ❁ "haml" yüklenip kaldırmak ve taşımak, yüklemek ve yükletilmek [5317] mânalarına geldiğine nazaran Arz ve cibâlin

1 H, F, M ve B: "ما".
2 H, F, M ve B: "ما".
3 F, M ve B: "olarak".
4 B: "safhası".
5 H: "sâniyeyi".

hamlolunması, yüklenilmesi, aşağıdan yukarı mevkilerinden oynatılıp kütle kütle tefrik olunarak kaldırılmaları yahut Arz'ın hamûlesinin sıkleti nefh ile işbâ' hâline getirilip aşağıdan yukarı, içinden dışarı indifâ' ve infilâk ile patlayacak bir vaziyete[1] konulmaları demek olabilir ki evvelkinde infilâk olmuş, ikincisinde ise henüz olmamış ve fakat olmak üzere zelzeleler ve feza' ve heyecan başlamış bulunur. Burada Arz ile cibâlin karşılaştırılması "Arz" ile bütün küre-i Arz üzerindeki yükseklikleri, baskıları ve i'vicâcları ile evtâdı olan dağlardan mâ'adâ olarak çiğnenmekte bulunan alt tabakaya işaret kasdedildiğini gösterir. Bunda asıl mevzû'-i mes'ele insanların âkıbetlerini beyan olmak itibariyle hâkim ve mahkum[2] tabakāt-ı beşeriyenin yekdiğerine karşı vaziyetlerine de bir îmâ vardır. Bu ikisi bir nefha ile böyle mahmul kılınıp, hamlelendirilip, karşılaştırılıp {فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً} arkasından bir dekk, birbirini ezecek vechile bir çarpılış çarpıldıkları vakit ۞ ki bunda her iki kütleye verilmiş olan nefhin derecesine nazaran üç ihtimal vardır.

Birisi: Arz kütlesi اِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجًّا [el-Vâkı'a 56/4] mazmûnu üzere sarsılmış da sarsılmış, recfeye tutulmuş titriyor da titriyor olmakla beraber çarpışmada daha kuvvetli gelmesi suretidir ki bunda cibâl وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّا [el-Vâkı'a 56/5-6] mazmûnu üzere berhevâ olup serpilmiş toz duman hâlinde uçuşup döşenen hebâya dönmüş ve يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَث۪يبًا مَه۪يلًا [el-Müzzemmil 73/14][3] mazmûnu üzere Arz titriyor, çalkanıyor da çalkanıyor, dağlar ise potada eriyip akan kum yığını gibi erimiş akmış, فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرٰى ف۪يهَا عِوَجًا وَلَٓا اَمْتًا [Tâ-hâ 20/106-107] mazmûnunun zâhiri vechile bi'n-netîce o dağların yeri dümdüz, engin ova hâline gelmiş, Arz var fakat yeryüzünde ne iniş yokuş, ne tepe, ne eğrilik görünmez olmuş, etrafını sade bir sis, bir duman sarmış bulunur. Birçok müfessirîn bu [5318] âyetlerin delâletiyle bu vecih üzere mâna vermişlerdir. Bunda Arz üzerinde yine bir hayat tasavvur olunabilir.

1 B: "vaziyette".
2 H: "muhkem".
3 "O gün ki yer ve dağlar sarsılacak, dağlar erimiş bir kum yığınına dönecektir."

İkincisi, Arz'a verilen nefha daha çok, alt ve üstten mâruz olduğu tazyik daha şiddetli, sarsıntı ve infilâk onun içinden başlamış olmak haysiyetiyle çarpışmada Arz daha evvel dağılmış, bu cihetle cibâl gālib gelmiş olmak ihtimâlidir ki, bu surette de cibâl yerinden oynamış, oturup istinad ettiği arz kalmamış olacağı için dağlar da o infilâk ve müsademe neticesinde eriyip akarak hepsi un ufra, hepsi hebâ-i mensûr, bütün küre-i arzın mevkii düpedüz kā'-i safsaf hâlinde bir fezâya dönmüş, ufukta cevv-i semâ yarılmaya âmâde bir gamâm, bir sis hâlinde sarkmış bulunur.

Üçüncüsü, ikisine de verilen kuvvet müsâvî gelerek çarpışmada ikisi birden erimiş ve yine aynı netice hâsıl olmuş bulunur ki, bir hayli müfessirîn de bu vech üzere mâna vermişlerdir. Arz'ın câzibesiyle alâkadar olan ecrâm manzûmesinin de bu sırada âhenkleri ve umûmî münasebetleri bir tebeddül ve teşevvüşe düşmüş, يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [İbrâhim 14/48] sırrı zuhûra başlamış[1] olur. Sûre-i Müzzemmil'in وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيباً مَهِيلاً [73/14] âyeti birinci mânaya, Sûre-i Fecr'in اِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ دَكًّا دَكًّا [89/21][2] âyeti de üçüncüde zâhirdir. Bir de "dekk" ve "dekke" yumuşak ve düz yere ve kumluğa denilir. Kezâlik "dekke" dükkâna, yani kapı önünde oturmak için üstü satıh hâlinde düzeltilmiş sed ve seki gibi binâya denir.[3] "Dekketmek" masdarı da duvar gibi mürtefi' bir şeyi alçaltmak ve düzeltmek için vurup yıkarak hurduhaş etmek ve "dakketmek" gibi döğüp ezmek ve bir şeyin girintisini çıkıntısını, pürüzünü düzeltmek için ezerek veya sürterek, eğeleyerek veya çukurlarını doldurarak herhangi bir suretle tesviye etmeye denilir. Ki bunlar yekdiğerinin lâzımı gibidir. Bazıları da demişlerdir ki "dekk", "dakk"tan daha incedir. "Dekk"te eczâ tamamen tefrik olunup düzeltilir, "dakk"ta ise eczâ muhtelif olabilir.

---

1 B: "gelmiş".
2 "Arz dekken dekkâ düzlendiği."
3 H -"Kezâlik 'dekke' dükkâna, yani kapı önünde oturmak için üstü satıh hâlinde düzeltilmiş sed ve seki gibi binâya denir".

[5319] Bu fiillerden "dekke-i vâhide" masdar-ı binâ-i merre olarak bir vurup yıkış, bir eziş, bir düzeltiş mânalarını ifade eder. Bunun her birinin de zikrolunan üç[1] mânadan her birine göre bir münasebeti vardır ki:

Birisi: Bir darbe ile dağların yıkılıp hepsinin bir seviyeye indirilmesi, sath-ı Arz'ın sath-ı bahr gibi dümdüz edilmesi,

İkincisi: Birbirine bir müsâdeme ettirmek suretiyle ikisinin de ale's-seviyye yıkılıp hurduhaş edilmesi[2],

Üçüncüsü de yine bir darbe ile ikisinin birden izâle edilip yerlerinde hiçbir şey bırakılmayarak fezânın düpedüz açılması mânalarıdır, ki en zâhir görünen evvelkisidir. Ve aynı zamanda bunlar hep insanlara ta'alluku itibariyle haber verilmekte olduğu için Arz ve cibâlin hâlinden zikr-i mahal irâde-i hâl kabîlinden üzerinde alçaklı yüksekli tabakāt-ı beşerin çarpıştırılması suretiyle Arz'ın tesviyesi mânasını da iş'âr etmiş olurlar[3] ki, Neml ve Zümer'de اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [27/87; 39/68] istisnâsının zâhiri de bunu gösterir. Bu mânalar اَلْاَرْضُ'ın bir hususiyeti nazar-ı i'tibâra alınarak mülâhaza edildiği surette de evvelki ümmetlerin misâllerinde geçtiği üzere kıyametin suğrâsı, vustâsı[4], kübrâsı, daha[5] kübrâsı bütün merâtibi düşünülmüş olur. Bununla beraber cumhur كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] mısdâkınca hepsini fenâ-i küllî nokta-i nazarından mülâhaza eylemişlerdir. {فَيَوْمَئِذٍ} İşte o gün ❁ o dekke-i vâhide olduğu, nefha-i sâniye vukū' bulduğu vakit {وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ} vâkı'a vukū' bulmuş ❁ en büyük musibet olan kıyamet kopmuş لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ. خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ [el-Vâkı'a 56/2-3] sırrı zâhir olmuş, Allah'ın diledikleri müstesnâ olmak üzere aşağıda ve yukarıda bulunan kimselerin hepsi bir sa'ka ile yıkılıp serilmiştir. {وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ} Semâ da çatlamış yarılmıştır. {فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ} [5320] o da bugün porsumuş sarkmıştır ❁ Allahu a'lem وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا [el-Furkân 25/25] sırrı zâhir olmuş,

1 H -"üç".
2 H: "edilmesidir".
3 B: "olur".
4 B -"vustâsı".
5 B +"başka".

Şems ve Kamer tutulmuş, yıldızlar tolunmuş, semâ henüz dürülmemiş fakat hazin, mükedder, pusarık[1] bir sîma, gam-âlud bir gamâm, bir bulut manzarasıyla yarılıp etekleri sarkmış {وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا} melek onun etrafı üzerinde ۞ semânın şakkından heybetle yarılan sahalardan etraflarına, yarılmayan cihetlerine doğru çekilmiş, yahut yarılan sahadan açılan kenarlar üzerinde saf saf dizilmiş, yahut Arz'ın kenarlarına saf dizilmiştir. "**Ercâ**"[2] "asâ" vezninde kısa elifle cânib ve nâhiye mânasına olan "recâ"nın cem'i olup etraf ve cevânib, yan tarafları veya kenarları demektir. "Melek", yani bu nâm ile mâruf olan cins, çünkü gelecek "fevkahüm" zamiri bunun mânen cemi' olduğunu gösteriyor. Sûre-i Bakara'da da geçtiği üzere "melek" ile "melâike"nin bir farkı olup olmadığı hakkında birkaç kavil vardır. Zemahşerî ve daha birtakımları demiştir ki "melek", "melâike"den e'amdır. Ebû Hayyân da "'melek' ism-i cinstir, bununla melâike murad olunur; 'melâike'den e'am olduğu zâhir değildir" demiştir. Zemahşerî'nin murâdı "melek" mefhûmu "melâike" mefhûmundan e'am demek midir, yoksa "müfredin istiğrâkı eşmeldir" kāidesince sıdkta e'am demek midir? Tefsîrinde bu cihet sarih değildir. Ancak delîli ikincisini kasdettiğini ve bundan dolayı burada "ve'l-melek" denilip "ve'l-melâiketü" denilmediğini işrâb ediyor. Ebû Hayyân da buna ilişmiş, lâkin nükteyi söylememiştir. "Melek" müfred ism-i cins, "melâike" cemi'dir. Bununla beraber "melâike"nin de müfred gibi ism-i cins mevkiinde isti'mâli yok değildir. Bu iki kelimenin mefhum ve iştikak nokta-i nazarından farklarına gelince çokları demişlerdir ki "melek" ismi mîmi zâid olarak "me'lek" veya onun maklûbu olan "mel'ek" kelimesinin muhaffefidir. İkisinin [5321] cem'i de "melâik" ve[3] "melâike" gelir. "Me'lek" aslında risalet ve sifâret, yani elçilik demek olup "eleke", "ülûk"[4] veya "elâke" fiilinden ism-i masdar veya masdar-ı mîmî, ism-i zaman ve[5] ism-i mekân veznidir. Allah tealâ'dan elçi mânasına isim yapılınca hemze

1 B: "pusuruk".
2 F -"Ercâ".
3 H -"melâik ve".
4 B -"ülûk".
5 F, M ve B -"ve".

tahfif olunarak “melek” yahut kalbolunarak “mel’ek” denilmiş, “melâik” diye cemi‘lenmiştir. Ma‘amâfîh Kur’an’da hiç “mel’ek” kelimesi yoktur. Cemi‘ler kelimenin aslını göstermek itibariyle “melâike”nin müfredi öyle takdir olunmuştur. Bu takdîre göre “melek” ve[1] “melâike” müfred ve cemi‘ demek olup hepsinde de Allah teala tarafından risalet mefhûmu muteberdir demek olur. Bazıları da “melek” mîmi aslî olarak “mülk” ve “melekût” maddesinden kuvvet mânasınadır demişler.[2] Cem‘i “emlâk” veya alâ gayri kıyas “melâik” olabilir. Bu takdirde ikisi bir mefhumda birleşebilir ise de “melek”te bu kuvvet mânası, “melâike”de evvelki risalet mânası daha zâhir görünür. “Melek”, “melâike”den e‘amdır denilmesi de bundan dolayı olmak melhuzdur. Melâikenin hepsi melektir, kuvvettir. Lâkin melekin hepsi melâike olmak lâzım gelmez. Risalet vazifesi yapmıyan melekler vardır. Lâkin Râgıb *Müfredât*’ında demiştir ki: “‘Melek’ lafzını nahviyyûn ‘melâike’ lafzından kıldılar ve mîmi zâid yaptılar. Bazı muhakkikīn ise onun ‘mülk’ten olduğuna kāil olmuş ve demiştir ki: Melâikeden siyâsiyyâta müte‘allik bir şeye mütevellî olana feth ile ‘melek’ denilir, beşerden ise ‘melik’ denilir. Her melek melâikedir, her melâike melek değildir. Melek, فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziât 79/5], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4], وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziât 79/1][3] gibi âyetlerle işaret olunandır. Melekü’l-mevt de bundandır. وَالْمَلَكُ عَلٰۤى اَرْجَآئِهَا [el-Hâkka 69/17], عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [el-Bakara 2/102], مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذٖى وُكِّلَ بِكُمْ [es-Secde 32/11] buyurulmuştur.”[4] Râgıb bu tahkīki beğenmiş görünüyor, bu ifadeden şunları anlıyoruz: Nahviyyûna göre Ebû Hayyân’ın dediği gibi “melek” ve “melâike” mefhumda müsâvî olmak lâzım geliyor.[5] “Melek”in “melâike”den e‘am

---

1 B: “veya”.

2 B -“demek olur. Bazıları da ‘melek’ mîmi aslî olarak ‘mülk’ ve ‘melekût’ maddesinden kuvvet mânasınadır demişler”.

3 H: “وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziât 79/1], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4], فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziât 79/5]”.

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 776:

وأما الْمَلَكُ فالنحويون جعلوه من لفظ الملائكة، وجعل الميم فيه زائدة. وقال بعض المحقّقين: هو من الْمِلك، قال: والمتولّي من الملائكة شيئا من السّياسات يقال له: ملك بالفتح، ومن البشر يقال له: ملك بالكسر، فكلّ مَلَك ملائكة وليس كلّ ملائكة مَلَكا، بل الملك هو المشار إليه بقوله: «فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً» (النازعات ٧٩/٥)، «فَالْمُقَسِّماتِ أَمْراً» (الذاريات ٥١/٤)، «وَالنَّازِعاتِ» (النازعات ٧٩/١) ونحو ذلك، ومنه: ملك الموت، قال: «وَالْمَلَكُ عَلى أَرْجائِها» (الحاقة ٦٩/١٧)، «عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبابِلَ» (البقرة ٢/١٠٢)، «قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» (السجدة ٣٢/١١).

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 258-259.

olduğuna işaret yoktur. Bilakis tahkikte "melek" "melâike"den ehas, "melâike" "melek"ten e'amdır. Çünkü [5322] "melek" "melâike"nin siyasete müte'allik bir şeye de[1] mütevellî olan havâssıdır diyen var. Bunu anlatırken كُلُّ مَلَكٍ مَلاَئِكَة وَلَيْسَ كُلُّ مَلاَئِكَةٍ مَلَكًا ibaresinde "melâike" lafzı da "melek" gibi müfred makāmında kullanılmıştır. Neticede buna göre bu âyette وَالْمَلاَئِكَةُ denilmeyip وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا buyurulması, Zemahşerî'nin gösterdiği gibi "melek" "melâike"den e'am olmakla ta'mîm için değil, melekü'l-mevt ve müdebbirât-ı emr gibi havâs cinsini tahsis için demek oluyor[2]. Zira o sırada melâike de sa'kaya tutulup اِلَّا مَنْ[3] شَٓاءَ اللّٰهُ istisnâsına dâhil olanlar kalacaktır. {وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ} Ve fevklerinde o gün Rabbinin Arşını sekiz hâmil olur. ۞ Bunlara "Hamele-i Arş" denilir. Burada[4] semâniyenin mümeyyizi zikredilmemiş, sekizin neden ibaret olduğu tasrih olunmamıştır. En mütebâdiri o meleklerin fevkinde sekiz melek, yahut sekiz hâmil demek olmasıdır. Dahhâk'ten sekiz saf diye, Hasan'dan de "bilmem sekiz şahıs mı, sekiz bin mi, sekiz saf mı, sekiz bin saf mı?" diye mervîdir. فَوْقَهُمْ Zamiri اَرْجَا'daki "melek"e râci'dir. Onun lafzen müfred olsa da mânen cem' yani bir tek melek değil melek cinsi, yahut bütün melekler demek olduğuna işaret eder. Bazıları "hamele"ye ircâ' ederek hâmillerin kendilerinin fevkinde demek olduğunu söylemiş, bazıları da âlemin fevkinde demiştir. Abd b. Humeyd'in Seleme'den[5] rivayet ettiği üzere İbn İshak demiştir ki: "Resûlullah'ın şöyle buyurduğu bize bâliğ oldu: 'Onlar, yani Hamele-i Arş bugün dörttür, kıyamet günü olduğunda Allah teâlâ onları diğer bir dört ile teyid edecek, sekiz olacaklar.'"[6] Ve Hamele-i Arş'ın evsâf ve eşkâline dair muhtelif rivayetler de kaydolunmuştur ki Tirmizî ve Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin Hazret-i Abbas'tan rivayet eyledikleri "uylukları semâlar kadar uzun sekiz ev'âl

1 H: "bir şeyde".
2 H: "olur".
3 H: "ما".
4 H ve M: "buradan".
5 H: "Selâm'dan".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 584:

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، عن ابن إسحاق، قال: بلغنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «هم اليوم أربعة»، يعني: حملة العرش «وإذا كان يوم القيامة أيدهم الله بأربعة آخرين فكانوا ثمانية وقد قال الله: «ويحمل عرش ربك فوقهم يومئذ ثمانية».

suretinde melekler" haberi[1] ve bazılarının naklettikleri "dört suret" haberi[2] o cümledendir. Ebû Hayyân bunların sıhhatine kāil olmayarak demiştir ki: "O semâniyenin sıfatları hakkında birbirine [5323] uymaz mütekâzib eşkâl zikretmişler. Biz onların zikrinden sarf-ı nazar eyledik."[3] Dünya ve âhiret bütün âlemi muhît olan Arş ve Kürsî'ye dair Âyete'l-Kürsî'de ve Sûre-i A'râf'ta ve Sûre-i Hûd'da istivâ âyetinde ve daha bazı yerlerde söz geçmişti. Burada da bir tasavvuf seyrânı olmak üzere selâmet-i fehmi olanlar için şunu mütalaa etmekte bir inkişaf olacağını zannediyorum. Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin Hamele-i Arş'a dair olan on üçüncü bâbında şu mealde bir nazm ile söze başlayarak:

"Arş ve Hâmilleri vallahi, Rahman ile mahmuldür,
Ve bu kavil, ma'kūldür.
Yoksa mahlûkun ne havl ü kudreti[4] olur
O olmasa? Akıl da böyle vârid oldu Tenzil de
Cisim ve rûh ve erzâk ve mertebe,
Burada senin tertîbinden başka tafsil yok
İşte Arş odur, suretini tahkik edebilirsin;
Ve Rahman ismiyle istivâ eden me'muldür.
O Hâmiller sekizdir, onları Allah bilir,
Bu gün ise dörttür, buna 'niçin' yoktur.
Muhammed, sonra Rıdvan ve Mâlik
Ve Âdem ve Halil sonra Cibrîl,
Mîkâil'e İsrâfîl'i de ilhak et tam
Sekiz alnı açık yüzü pak غُرٌّ بَهَالِيل".

---

1 Ebû Dâvûd, Sünnet, 19; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 69; İbn Mâce, Mukaddime, 13:
عن العباس بن عبد المطلب، قال: كنتُ في البطحاء في عصابةٍ فيهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فمرَّتْ بهم سحابةٌ، فنَظَرَ إليها، فقال: «ما تُسَمُّون هذه؟» قالوا: السحاب، قال: «والْمُزْنَ؟» قالوا: والمزن، قال: «والعَنَانَ؟» قالوا: والعنان –قال أبو داود: لم أُتقِنِ العَنَانَ جيِّداً–، قال: «هل تدرون ما بُعدُ ما بين السّماء والأرض؟» قالوا: لا ندري، قال: «إن بُعدَ ما بينهما إما واحدٌ أو ثِنْتانِ أو ثلاثٌ وسبعونَ سنةً، ثم السماءُ فوقَها كذلك –حتّى عدَّ سبعَ سماواتٍ– ثم فوق السابعة بَحْرٌ، بينَ أسفلِه وأعلاهُ مِثلُ ما بين سماءٍ إلى سماءٍ، ثم فوق ذلك ثمانيةُ أوعالٍ، بين أظلافهم ورُكبِهم مثلُ ما بين سماءٍ إلى سماءٍ، ثم على ظُهورهم العرشُ، بين أسفلِه وأعلاهُ مثلُ ما بينَ سماءٍ إلى سماءٍ، ثم الله تبارك وتعالى فوق ذلك.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 270. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 342; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 69:
وأخرج عبد الرزاق وعبد بن حميد وابن المنذر عن وهب بن منبه قال: أربعة أملاك يحملون العرش على أكتافهم لكل واحد منهم أربعة وجوه: وجه ثور ووجه أسد ووجه نسر ووجه إنسان، لكل واحد منهم أربعة أجنحة: أما جناحان فعلى وجهه من أن ينظر إلى العرش فيصعق وأما جناحان فيصفق بهما وفي لفظ: فيطير بهما، أقدامهم في الثرى والعرش على أكتافهم ليس لهم كلام إلا أن يقولوا: قدسوا الله القوي ملأت عظمته السموات والأرض.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 259:
وذكروا في صفات هؤلاء الثمانية أشكالا متكاذبة ضربنا عن ذكرها صفحا.

4 B: "kuvveti".

der ki: "Allah seni teyid buyursun ey veliyy-i hamîm! İyi belle: Arap lisânında 'Arş' ıtlak olunur, 'mülk' murad olunur. Bir melikin mülküne halel gelince 'sülle arşü'l-melik = meliğin arşı sakatlandı' denir, bir de Arş ıtlak olunur, serîr taht murad olunur. Arş, mülkten ibaret olduğu takdirde onun hâmilleri onunla kāim olanlardır. Arş serir olduğu takdirde de onun hâmilleri üzerinde oturduğu[1] ayakları yahut onu sırtlarına yüklenenlerdir. Hamele-i Arş'a adet girer. Resûlullah onların cümlesini dünyada dört, kıyamette sekiz saymıştır. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ âyetini okumuş [5324] sonra demiştir ki: 'Onlar bugün dörttür, yani dünyada, ve 'yevmeizin semâniye' kavli, yani âhirette.' Bize ehl-i tarîkin ilmen, hâlen ve keşfen ekberinden İbn Meserre el-Cebelî'den[2] rivayet olundu ki mahmul olan arş mülktür ve o cisim ve rûh ve gıda ve mertebede mahsurdur. Âdem ve İsrâfil Sûr için, Cibrîl ve Muhammed ervâh için, Mîkâil ve İbrâhim erzâk için,[3] Mâlik ve Rıdvân va'd ü va'îd içindir. Mülkte de ancak bunlar vardır. Erzâk demek olan gıdalar hissî ve mânevîdir. Biz bu babda ancak bir tarîk zikredeceğiz ki o da mülk mânasına olandır. Çünkü tarîkte ona ta'alluk eden fâideler vardır. Onun hâmilleri onu tedbir ile kāim olanlardan ibarettir. Ki unsurî sureti, yahut nûrî sureti, ve sûret-i unsuriyeyi tedbir eden rûhu ve sûret-i nûriyeyi tedbir eden rûhu[4] ve unsurî suretin erzâkı olan gıdayı ve rûhlar için ulûm ve ma'ârif gıdasını ve cennete girmekle saadete ve cehenneme girmekle şekāvete dair mertebe-i hissiyeyi ve ilmî mertebe-i rûhiyeyi tedbir eder. Binâen'aleyh bu bâbın mebnâsı dört mesele üzerinedir. Birinci mesele suret, ikinci mesele rûh, üçüncü mesele gıda, dördüncü mesele

---

1 B: "olduğu".

2 H, F, M ve B: "İbni Meyserei cîlîden".

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre b. Nüceyh el-Cebelî (ö. 319/931), tasavvufî eğilimleri ve Mu'tezilî görüşleriyle tanınan filozoftur. Endülüs ilim ve fikir tarihi hakkındaki klasik kaynaklar ve modern araştırmalar, İbn Meserre'nin önemli bir şahsiyet olduğunu ve fikirlerinin Endülüs düşüncesinde kalıcı izler bıraktığını, hatta bir Meserrecilik (Meserriyye) hareketinin doğduğunu bildirmekle birlikte hayatı hakkında fazla bilgi vermemişlerdir (Bk. Mustafa Çağrıcı, "İbn Meserre", *DİA*, XX, 188-193).

3 H -"Mîkâil ve İbrâhim erzâk için".

4 B -"ve sûret-i nûriyeyi tedbir eden rûhu".

mertebedir ki gaye budur. Bunlardan her mesele de iki kısma inkısam eder, sekiz olur. Bunlar mülk Arşının hamelesidir. Yani o sekiz zuhur edince mülk kāim ve zâhir olur. Ve Melîki[1] onun üzerine istivâ eyler"[2] dedikten sonra bu meseleleri birer birer tafsil edip nihâyet dördüncü meselede şöyle demiştir: "Allah teâlâ her âlem için saadet ve şekāvette birer mertebe ve menzile kılmıştır ki bunların tafsîlâtı hasra sığmaz, saadeti de ona göredir. Sa'âdet-i garaziye vardır, sa'âdet-i kemâliye vardır, sa'âdet-i mülâyime vardır, sa'âdet-i vaz'iye, yani şer'iye vardır.[3] Şekāvet de taksimde öyledir. Garaza muvâfık olmaz, kemâle muvâfık olmaz, mizâca muvâfık olmaz ki 'gayr-i mülâyim' denilen budur, şer'e muvâfık olmaz. Bunların hepsi ya mahsüs ya mâkuldür. Mahsüs kısmı, dâr-ı şekāya ta'alluk eden dünya ve âhiretteki elemler ve dâr-ı saâdete ta'alluk eden [5325] dünya ve âhiretteki lezzetlerdir. Onun hâlisi vardır, karışığı vardır. Hâlisi âhirete ta'alluk eder, karışığı dünyaya ta'alluk eder. Sa'îd, şakī suretinde zuhur eder, şakī sa'îd suretinde zuhur eder, sonra âhirette temayüz ederler. Bazen dünyada şakī şekāvetiyle zuhur eder, âhirete de

---

1 H: "Meliki".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 147-148:

الباب الثالث عشر في معرفة حملة العرش

العرش والله بالرحمن محمول   وحاملوه وهذا القول معقول
وأي حول لمخلوق ومقدرة   لولاه جاء به عقل وتنزيل
جسم وروح وأقوات ومرتبة   ما ثم غير الذي رتبت تفصيل
فذا هو العرش إن حققت سورته   والمستوي باسمه الرحمن مأمول
وهم ثمانية والله يعلمهم   واليوم أربعة ما فيه تعليل
محمد ثم رضوان ومالكهم   وآدم وخليل ثم جبريل
والحق بميكال إسرافيل ليس هنا   سوى ثمانية غر بهاليل

اعلم أيد الله الولي الحميم أن العرش في لسان العرب يطلق ويراد به الملك يقال: ثل عرش الملك، إذا دخل في ملكه خلل ويطلق ويراد به السرير فإذا كان العرش عبارة عن الملك فتكون حملته هم القائمون به وإذا كان العرش السرير فتكون حملته ما يقوم عليه من القوائم أو من يحمله على كواهلهم والعدد يدخل في حملة العرش وقد جعل الرسولحكمهم في الدنيا أربعة وفي القيامة ثمانية فتلا رسول الله صلى الله عليه وسلم «وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ» ثم قال وهم اليوم أربعة يعني في يوم الدنيا وقوله «يومئذ ثمانية» يعني يوم الآخرة روينا عن ابن مسرة الجبلي من أكبر أهل الطريق علما وحالا وكشفا: العرش المحمول هو الملك وهو محصور في جسم وروح وغذاء ومرتبة فآدم وإسرافيل للصور وجبريل ومحمد للأرواح وميكائيل وإبراهيم للأرزاق ومالك ورضوان للوعد والوعيد وليس في الملك إلا ما ذكر والأغذية التي هي الأرزاق حسية ومعنوية فالذي نذكر في هذا الباب الطريقة الواحدة التي هي بمعنى الملك لما يتعلق به من الفائدة في الطريق وتكون حملته عبارة عن القائمين بتدبيره فتدبر صورة عنصرية أو صورة نورية وروحا مدبر الصورة عنصرية وروحا مدبرا مسخرا الصورة نورية وغذاء لصورة عنصرية وغذاء علوم ومعارف لأرواح ومرتبة حسية من سعادة بدخول الجنة ومرتبة حسية من شقاوة بدخول جهنم ومرتبة روحية علمية فمبنى هذا الباب على أربع مسائل، المسألة الأولى الصورة والمسألة الثانية الروح والمسألة الثالثة الغذاء والمسألة الرابعة المرتبة وهي الغاية وكل مسألة منها تنقسم قسمين فتكون ثمانية وهم حملة عرش الملك أي إذا ظهرت الثمانية قام الملك وظهر واستوى عليه مليكه...

3 B -"sa'âdet-i vaz'iye, yani şer'iye vardır".

şekāvetiyle[1] gider, sa'îd de öyle. Lâkin bunlar mechuldürler. Ahirette temayüz eder belli olurlar. Nitekim Allah teâlâ وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ [Yâ-sîn 36/59] buyurmuştur. İşte o vakit merâtib ehline öyle lâhik olur ki ne inkıtâ' eder ne tebeddül. Bu beyandan sana, 'Arş' tâbir olunan mülkün mecmû'u demek olan sekizin mânası tebeyyün eder. Bu sekiz Hak teâlâ'nın tavsif olunduğu sekiz nisbet ile alâkadardır ki hayat, ilim, kudret, irade, kelâm, sem', basar, tekvin sıfatlarıdır. Mülk de bu sekiz nisbete münhasırdır. Bunlardan dünyada zâhir olan dörttür: Suret, hissî gıda, saadet mertebe-i hissiyesi, şekāvet mertebe-i hissiyesi. Kıyamet günü ise sekiz tamamıyla iyâna zâhir olur. وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ kavli odur. Aleyhissalâtü vesselâm da 'onlar bugün dört' demiştir. Bunlar, Arş'ın mülk ile tefsîri takdîrindedir. Serir olan arşa gelince: Allah teâlâ'nın birtakım melâikesi vardır ki onu sırtlarında taşırlar, onlar da bugün dörttür, yarın mahşer yerine götürmek için sekiz olacaklardır. Ve bu dört hamelenin suretleri hakkında da İbn Meserre'nin[2] kavline yakın haber dahi vârid olmuş, denilmiştir ki birincisi insan suretinde, ikincisi esed (arslan) suretinde, üçüncüsü nesr (kartal) suretinde, dördüncüsü sevr (öküz) suretindedir. Bu, işte Sâmirî'nin görüp de Mûsâ'nın ilâhı diye tahayyül ettiğidir ki kavmine dana yapmış ve 'bu işte sizin ilâhınız ve Mûsâ'nın ilâhı' demişti, kıssa mâlum. وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى السَّبِيلَ [el-Ahzâb 33/4]."[3]

---

1 F, M ve B: "şekavetle".
2 H, F, M ve B: "İbni meyserenin".
3 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 149:

ثم إن الله جعل لكل عالم مرتبة في السعادة والشقاء ومنزلة وتفاصيلها لا تنحصر فسعادتها بحسبها فمنها سعادة غرضية ومنها سعادة كمالية ومنها سعادة ملائمة ومنها سعادة وضعية أعني شرعية والشقاوة مثل ذلك في التقسيم بما لا يوافق الغرض ولا الكمال ولا المزاج وهو غير الملائم ولا الشرع وذلك كله محسوس ومعقول فالمحسوس منه ما يتعلق بدار الشقاء من الآلام في الدنيا والآخرة ويتعلق بدار السعادة من اللذات في الدنيا والآخرة ومنه خالص وممتزج فالخالص يتعلق بالدار الآخرة والممتزج يتعلق بالدار الدنيا فيظهر السعيد بصورة الشقي والشقي بصورة السعيد وفي الآخرة يمتازون وقد يظهر الشقي في الدنيا بشقاوته ويتصل بشقاء الآخرة وكذلك السعيد ولكنهم مجهولون وفي الآخرة يمتازون «وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ» فهنالك تلحق المراتب بأهلها لحوقا لا ينخرم ولا يتبدل فقد بان لك معنى الثمانية التي هي مجموع الملك المعبر عنه بالعرش وهذه هي المسألة الرابعة فقد بان لك معنى الثمانية وهذه الثمانية للنسب الثمانية التي يوصف بها الحق وهي الحياة والعلم والقدرة والإرادة والكلام والسمع والبصر وإدراك المطعوم والمشموم والملموس بالصفة اللائقة به فإن لهذا الإدراك بها تعلقا كإدراك السمع بالمسموعات والبصر بالمبصرات ولهذا انحصر الملك في ثمانية فالظاهر منها في الدنيا أربعة: الصورة والغذاء والمرتبتان ويوم القيامة تظهر الثمانية بجميعها للعيان وهو قوله تعالى «وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ» فقال صلى الله عليه وسلم: وهم اليوم أربعة، هذا في تفسير العرش بالملك وأما العرش الذي هو السرير فإن لله ملائكة يحملونه على كواهلهم، هم اليوم أربعة وغدا يكونون ثمانية لأجل الحمل إلى أرض الحشر وورد في صور هؤلاء الأربعة الحملة ما يقاربه قول ابن مسرة فقيل: الواحد على صورة الإنسان والثاني على صورة الأسد والثالث على صورة النسر والرابع على صورة الثور وهو الذي رآه السامري فتخيل أنه إله موسى فصنع لقومه العجل وقال «هذا إلهكم وإله موسى» القصة. «وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ».

Yine Şeyh'in sözlerindendir ki "Arş'ın bir ayağı haber, bir ayağı hükümdür"[1] demiş ve bununla Âyete'l-Kürsî'de geçtiği üzere Hasan'dan rivayet olunan "Kürsî mevzi'-i kademeyndir"[2] sözünün bir teviline işaret eylemiştir. [5326] Merâtibi îzâhı, sekiz hâmilin Hak teâlâ'nın[3] sekiz[4] sıfat-ı zâtiyesi nisbetiyle alâkasına dair olan ifadesi câlib-i dikkat olmakla beraber, sûrenin evvelinde ihtar olunduğu üzere dirayetle bilinemeyecek olan bu mebhaste en doğrusu yine kendisinin dediği gibi "Allah bilir" deyip haber hudûdunu geçmemektir. Mi'râc hadislerinde makāmı birinci semâda gösterilen Âdem'i Hamele-i Arş meyânında sayması garib görünür. İbn Ebî Hâtim'in İbn Zeyd'den, Peygamber'den tahric eylediği bir hadiste Hamele-i Arş'tan İsrâfil aleyhisselâm'dan mâ'adâsının ismi söylenmemiş olduğu ve Mîkâil'in Hamele-i Arş'tan olmadığı nakledildiğine,[5] binâen'aleyh İsrâfil ile beraber Mîkâil'in ve Cebrâil ve Azrâil'in Hamele-i Arş'tan olduklarını zu'medenlerin şâyân-ı itimad bir haber ile isbatları lâzım gelir. Ve "bu babda rivayet olunan haberlerin ekserîsi itimada şayan değildir" denildiğine göre de isimlerin ta'dâdlarına gitmeyip onları Allah bilir tefvîzinde karar etmek elbette sağlam olur. Onun için bizim bu âyetlerden anlayabileceğimiz en açık mâna: O gün Allah teâlâ'nın azamet sıfatıyla tecellîsini beyan olmasıdır. Nitekim sûrenin âhiri de Azîm ismiyle hitam bulacaktır.

{يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ} O gün arzolunursunuz ۞ kıyam ve nüşur olmuştur. Mahşerde Hakk'ın huzûr-ı azametinde hesâba çekilirsiniz. Burada "arz" hesabdan mecaz olup bir hükümdara askerinin ahvâlini görmesi için arzolunmalarına teşbih tarîkiyle ifade olunmuştur. Bununla beraber

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 149:

وقسم في هذا الكرسي الكريم الكلمة إلى خبر وحكم وهما القدمان اللتان تدلتا له من العرش...

İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 437:

ومن هذا الكرسي تنقسم الكلمة الإلهية إلى حكم وخبر وهو للقدمين الواردين في الخبر.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 250; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 398-399:

عن ابن عباس ، قال: الكرسي موضع القدمين، والعرش لا يقدر أحد قدره.

3 H -"Hak teâlâ'nın".

4 B -"sekiz".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3370:

عن ابن زيد قال: لم يسم من حملة العرش إلا إسرافيل. قال: وميكائيل ليس من حملة العرش.

dünyadaki arzlar gibi zâhirî bir geçitten ibaret olmadığı anlatılmak üzere şöyle buyuruluyor: {لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ} Öyle arzolunursunuz ki gizli bir hâliniz kalmaz ۞ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [İbrâhim 14/48] sırrı tamamen zâhir olur. İmam Ahmed, Abd b. Humeyd, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hâtim, İbn Merdûye Ebû Mûsâ el-Eş'arî radıyallahu anh'tan rivayet [5327] etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Nâs kıyamet günü üç kere arzolunur. Bu arzların ikisi cidal ve i'tizarlardır. Ama üçüncüsü işte o zaman ellerde sahifelerin uçuşması, 'tetayyür-i[1] suhûf.'"[2] Şimdi bu şöyle beyan buyuruluyor: {فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ... إلخ} ۞ Bu kitab Sûre-i İsrâ'da وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فِى عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا [17/13] âyetinde beyan olunan kitaptır ki insanın ömrünün hâsılı olan amel defteri, dünyada yaptığı ve her gece ve gündüz meleklerin kayd eyledikleri amellerin sahifelerinden müteşekkil defter-i kebîr veya onun bilançosu gibi bir sahifeye yazılmış mîzanlı hulâsası veya hesâbının rü'yet edildiğine dair vesîkasıdır. Ve bunun esas yevmiyesi insanın her gün kendi hâfızasında kendi boynuna asılıdır. Burada "yemîn", "şimal" mukabili olduğundan sağ el, sağ taraf demektir ki sağlamlık, dürüstlük, uygunluk, temizlik, uğur, hayr ve kesb ifade eder. Kitabının insana sağıyla verilmesi tâbirinde mühim nükteler vardır. Evvelâ, insanın bir işini kendi eliyle yapması, kendi kudreti, kendi vâsıtasıyla istediği gibi yapması, kesbetmesi demektir. Sağ eliyle yapması sağlam, dürüst, uygun, kendi lehinde iyi yapması; sol eliyle yapması da tersine yapması; arkaya atması ise ihmal etmesi, başkasından umması mânalarını ifade eder. Onun için hasenât yazan melâike sağda, seyyiât yazan melâike solda denildiği gibi "melek sağdan, şeytan soldan gelir" denilir. Ve ashâb-ı yemîne kitapları sağdan, ashâb-ı şimâle de soldan verilir. "Verilmesi" tâbiri dahi hepsi Allah'ın tevfîki, takdîri, hükm ü[3]

---

1 F, M ve B: "tetâyür-i".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 414; İbn Mâce, Zühd, 33; Tirmizî, Kıyâmet, 4:
عن أبي موسى رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يعرض الناس يوم القيامة ثلاث عرضات: فأما عرضتان فجدال ومعاذير، وأما الثالثة فعند ذلك تطير الصحف في الأيدي فآخذ بيمينه وآخذ بشماله.

3 H: "hükmü".

icrâsına bağlı olması hasebiyledir. Çünkü وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ ف۪ي عُنُقِه۪ [el-İsrâ 17/13] medlûlünce insanın kendi mukadderâtı kendi boynuna geçirilmiş, halk ve emr ü hüküm Allah'a ait olmakla beraber insanın mes'ûliyeti ihtiyârî fiillerine rabtedilmiş olduğu cihetle insan yaptığı hayır veya şer, iyi veya kötü, sevab veya [5328] günah amelleri yaparken kendi isteğiyle yaptığı için onu defterine kaydedecek meleklere kâtibine emreder gibi kendisi imlâ ettirip yazdırıyor demek olduğundan kendi yazmış demektir. Eğer o yazdırdığı, hesâbına geçirttiği muameleler ileride Hakk'ın huzûrunda kendi yüzünü kara çıkarmayacak vechile iyi hesab edilmiş, matlûbu, zimmeti iyi karşılaştırılmış, yine kendi tarafından hak gözüyle kontrol edilmiş kârlı, güzel, sâlih, doğru, dürüst ameller ise o defterler kendi lehinde olmak üzere sağlam, muteber, kendi hesâbına güzel yazı ile yazılmış bir defter olacağından o onu sağ eliyle ve lehine hizmet eden sağlam vâsıta ile yazmış ve inde'l-hisâb hükmünü i'lâmını verecek olan hâkim de onun[1] lehinde olarak yazısını onun kendine yazdırmış ve binâen'aleyh hesâbını kolayca kendine gördürüp hükmünü de istediği gibi kendine verdirerek i'lâmını sağ eliyle kendine teslim etmiş olur. Böyle olmak için de herkes اِقْرَأْ كِتَابَكَؕ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَس۪يباً [el-İsrâ 17/14] emri mûcebince her gün kendi boynuna geçirilmiş kitabı, yevmiye defteri demek olan hâfızasında kendi nefsini ve meleklere yazdırdığı amellerini hak gözüyle okuyup Allah'a karşı kendi vicdânında kendi hesâbını görmek ve ona göre وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ [el-Haşr 59/18] emrine tevfîkan yarın için hazırlanmak iktizâ eder. Bu da evvel ve âhir Allah'ın bir tevfîki, sonra o defteri meydana çıkaran ve hükmü verecek olan da nihâyet Allah teâlâ olduğu cihetle "kitabını sağıyla yazan" buyurulmamış, "kitabı kendiye sağıyla verilen" buyurulmuştur. Vicdânında her gün Hakk'a karşı nefsini muhasebe etmeyen kimse işini arkaya atmış, defterini kendi haberi olmaksızın ve zararını düşünmeksizin ağzına geleni söyleyerek arkadan arkaya yazdırmış demek olacağı gibi, işini Allah'ın emri dairesinde doğru

---

1 H: "onu".

yapmayan, eğriyi doğru, doğruyu eğri yapmaya kalkışarak defterini kötü amellerle ve hep zimmet sahifeleriyle doldurtan kimse de defterini ters tutmuş, solak yazmış, yazdırmış [5329] demektir. Hâlbuki meleklerin tuttuğu zabıt onun aleyhinde olarak muameleyi olduğu gibi göstermiş ve ona imza ettirilmiş olmak haysiyetiyle sağlam, doğru ve haddizâtında muteber bulunduğundan o kimse de kendi mukadderâtını kendi yazmış, fakat kendine düşman gibi aleyhinde olmak üzere tescil ve imza etmiş, ters yola gitmiş olduğunu o gün anlamış bulunur.

Diğer bir nükte: Allah'a iman ederek ve hesâbını düşünerek hakk u hayrı sevip[1] şerr ü bâtıldan sakınmış olan kimsenin huzûr-i Hak'ta yüzü ak olarak hesâbı dost tarafından görülmüş, hüküm ve i'lâmı dürüst[2] dost eliyle sağdan lehine verilmiş olur. Bilakis Allah'a küfreden, hakkı ve hayrı sevmeyip nankörlükle aksine giden kimselerin hesâbı da sevmediği hasmı tarafından rü'yet edilmiş ve hükmü, i'lâmı da aleyhine olarak soluyla verilmiş olur. Onun için kitabı kendine sağıyla verilmiş olan kimse o gün Dost huzurunda hesab verirken veya hesâbı güzel olduğuna dair hükmünü, vesikasını sağlam eline alınca hesâbına ümidini veya neticesinde ihvânına ferah ve neşâtını veya cennete giderken pasaportunu göstermek üzere der ki: {هَٓاؤُمُ} Ha işte size ❁ alın, gelin[3], bakın[4] {اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ} okuyun kitabımı {اِنّ۪ي ظَنَنْتُ اَنّ۪ي مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ} çünkü ben, ben anlamıştım ki ben her hâlde bir gün olup hesâbıma kavuşacağım ❁ yani böyle itikad etmiş, bu fikir ve zannı beslemiş idim de ona göre hesâbımı ihtiyat ile sağlam, defterimi dürüst tutmuş idim, اِقْرَأْ كِتَابَكَۜ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَس۪يباً [el-İsrâ 17/14] emrine imtisal etmiş idim diye yüz aklığıyla kendini gösterir, sevinir. Bu mâna mü'minin hesâba sûret-i kat'iyyede iman ve îkān[5] ile inanması lüzûmuna mebnîdir. Ekser müfessirîn burada zannı önceden ilim ve itikad [5330] mânasına

1 H: "sevab".
2 H -"dürüst".
3 B -"gelin".
4 Burada هَا bizim Türkçede "ha sana, ha size" dediğimiz gibi "al işte, alın işte veya gel bak, gelin bakın" meâlinde emir mânasına ism-i fiildir [Müellifin notu].
5 F, M ve B: "yakîn".

olarak bu mealde tefsir etmişlerdir. Ma'amâfîh bazılarının dediği gibi bu, şu demek de olabilir: Ben hesâba inanmakla beraber birçok kusurlar ettiğimi ve nefsimde sû'-i amellerimin kıymeti az[1] olduğunu biliyor ve bundan dolayı zimmetim çok, matlûbum az çıkmasından korkuyor, hesâbımda müşkilâta çatacağımı zannediyordum. Hâlbuki benim farkına varmadığım, hesâba bile almadığım en gizli, en küçük amellerim bile takdir olunmuş, yüksek kıymetler, ecirler biçilmiş. Bu ise benim değerimden, benim kudretimden[2] değil, Raûf-ı Rahîm olan sevgili Rabbimin mahza lutf u keremiyle olmuş bir fazl u rahmettir, diye sevinir. Herkese bu suretle ilan eder, i'lâmını gösterir. Bu mâna hem daha zâhir hem daha ahlâkīdir. Bunun neticesi {فَهُوَ فِى عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ} artık o hoşnut bir hayattadır. ❁ Rızâ ve hoşnutluk sâhibinin sıfatı iken râziye ve marziye mertebelerinin cem'ine işaret olmak üzere mecâz-ı aklî denilen isnâd-ı mecâzî suretiyle mübalağa için yaşayışın kendisine nisbet edilmiştir ki yalnız o kendisi râzı ve hoşnut olmakla kalmayacak; onun güzel ahlâkından, güzel mesâîsinden feyizlenerek daha ziyade güzelleşmiş olan nefs-i hayat da ondan râzı ve[3] kendisi marzî ve sevimli olacaktır demek olur. Bu da şöyle îzah olunuyor: {فِى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ} Âlî yüksek bir cennette ❁ dünya cenneti gibi süfliyyât ile, mihnet ve âlâm ile karışık değil, hâlis bir saâdet ü nimet ve ayn-ı hayat olan yüksek âhiret cennetinde, ki {قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ} devşirimleri, yani iktitaf olunacak yemişleri, meyveleri, nimetleri, uzakta değil, yakında sarkıp duruyor. Alın istediğiniz kadar {كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيٓـًٔا} yiyin için âfiyetle, içinize sine sine {بِمَٓا اَسْلَفْتُمْ} peşin takdim ettiklerinize mukabil.

[5331] "**İslâf**" karşılığı[4] veresiye olarak önceden arz u takdim etmek[5] demektir. Onun için şer'an da "selef", ta'bîr-i âharla "selem" denilen muameleye ıtlak olunur ki para peşin mal veresiye olmak üzere yapılan bir alışveriş, daha doğrusu veriş alıştır. Mal mâlum, müşteri sağlam

1 H +"az".
2 H -"benim kudretimden".
3 F, M ve B: "o".
4 F -"peşin takdim ettiklerinize mukabil. "**İslâf**" karşılığı".
5 H, M ve B -"etmek".

olduğu surette parayı peşin veren tüccar için bunda kazanç daha çok olur. Burada اَسْلَفْتُمْ buyurulmakla hem bu mânaya hem وَاَقْرَضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً [el-Hadîd 57/18] mânasına hem de büyüğe takdim etmek ve ona hizmet eylemekteki büyük istifadeye işaret buyurulmuştur. Bunlar ise darlık zamanında yapılamaz. Çünkü daralmış kimsenin veresi veya hediye vermeye hâli olamayacağı gibi müddet de yoktur. Onun için buyuruluyor ki: {فِى الْاَيَّامِ الْخَالِيَةِ} Geçmiş günlerde, yahut bugünkü derdin bulunmadığı, hâlin müsâid, başların sağ ve sâlim olduğu boş ve müsâid günlerde ❁ ki dünyada ölümden veya maraz ve ibtilâdan evvelki fırsat günleridir. Bunun da en güzeli gençlik hengâmıdır. Rivayet olunmuştur ki o gün Allah teâlâ şöyle buyurur: "Ey dostlarım! Dünyada size Ben çok vakit bakardım; Benim yolumda dudaklarınız susuzluktan kurumuş, gözleriniz içine çökmüş, karınlarınız kasıklarınıza geçmiş. Bugün artık yiyin için, o geçmiş günlerde takdim ettiklerinize mukabil."[1] İşte bunlar o Hâkka'dan böyle murâda ererek kurtulacaklardır. Lâkin vay o günleri boşuna geçirenlere veya sonu gelmez dipsiz hevâya sarfeden veya sermayeyi batakçılara kaptıranlara. Çünkü nice kimseler çalışır, hayır denebilecek şeyler yaparlar amma Hak için Allah için değil, halk için riyâ için, kulların keyfine hizmet için yaptıklarından dolayı ecirleri nihâyet onlardan alabildikleriyle kalır. Onların[2] fenasıyla da müfliste batan mal gibi batar gider. Hak yanında elem ve hirmandan başka kendilerine bir şey kalmaz. Bütün o Hâkka onların başında patlar, bunlar kitaplarını tersine ve [5332] solak yazanlardır. Onun için buyuruluyor ki: {وَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ} ilh… {يَا لَيْتَهَا} ah nolaydı o ❁ bu هَا zamiri mevt vak'asına gönderilmiş mevte-i ûlâ ile tefsir edilmiştir. Gerçi "mevte" lafzı sarâhaten geçmemiştir, lâkin mânen geçmiştir. Hâkka'nın başı bununla başlamış ve bunu söyleyen hesâbı görünce uyanmış demektir. O vakit bulunduğu hâlin tattığı ölüm acısından çok acı ve fecî olduğunu[3] bilfiil

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 310; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 603:
سمعت يوسف بن يعقوب الحنفي يقول: بلغنا أن الله عز وجل يقول يوم القيامة: يا أوليائي، طالما نظرت إليكم في الدنيا وقد قلصت شفاهكم عن الأشربة وقد غارت أعينكم وخمصت بطونكم، فكونوا اليوم في نعيمكم وكلوا واشربوا هنيئا بما أسلفتم في الأيام الخالية.

2 H: "Bunların".

3 H -"hâlin tattığı ölüm acısından çok acı ve fecî olduğunu".

görerek o hâlde o mevti temenni edip der ki ah nolaydı o ilk ölüm {كَانَتِ الْقَاضِيَةَ} kāzıye olaydı ❁ "**Kazâ**" bir işi tamamıyla kesip atmak, kat'î hükmü verip icrâ etmektir. Yani işi bitirip[1] her şeyi kesip atan olaydı da beni bu felâketten, bu Hâkka'dan kurtaraydı. Bu yalnız keşke ölmekle iş biteydi diye geçmişe ait bir temenni değil, ölümden kaçan o adamın gördüğü bu felâket içinde bir daha ölmeye mum olup da onu şimdi bir halâs çaresi olmak üzere hasretle temenni ettiğini ve bu suretle Hâkka'nın ölümden çok şiddetli olacağını ifade eder. O artık ne ölür ne dirilir, sade şöyle hasret ve nedâmet çeker: {مَٓا اَغْنٰى عَنّ۪ي مَالِيَهْ} ❁ مَا burada nefy veya istifhâm-ı inkârîdir. Yani neye yaradı benden yana malım? Hiçbir şeye yaramadı, yaradıysa başkalarına yaradı, bana ancak hasret ve azâbı kaldı {هَلَكَ عَنّ۪ي سُلْطَانِيَهْ} mahvoldu benden saltanatım ❁ onunla iftihar ettiğim, herkese tasallut ettiğim, güvendiğim, mülküm, hükûmetim, servet ü sâmânım, yahut tutunduğum bütün hüccet ve burhânım. Felâketler içinde fakir ve dermansız, çaresiz kaldım.[2] Böyle bir sözle nedâmet ve tahassür belli ki dünya saltanatına güvenip de hesâbını yanlış tutan, başkalarına cezâ verdiği hâlde kendi hakkında cezâyı inkâr [5333] ederek haksızlığa, zulme giden mal ve saltanat sâhiplerine aittir. Müfessirler burada şu fıkrayı kaydederler:

"Adudü'd-devle" lakabını almış olan Fennâ[3] Husrev b. Büveyh şu şiiri söylemiş:

ليس شرب الكأس إلا في المطر   وغناء من جوار في سحر
غانيات[4] سالبات للنهى   ناعمات في تضاعيف الوتر
مبرزات الكأس من مطلعها   ساقيات الراح من فاق البشر
عضد الدولة وابن ركنها   ملك الأملاك غلاب القدر[5]

---

1 H: "iş bitirilip".
2 H -"Felâketler içinde fakir ve dermansız, çaresiz kaldım".
3 M: "fena".
4 H: "غاليات".
5 Dolu sâgar içmek her zaman değil, ancak yağmurlu havada ve bir seher vakti cariyelerin tegannîsi içinde, saz telleri arasında aklı selbeden nâzenîn kızların, nermîn bedenlerin, o dolgun sâgarı matla'ından ibraz ederek o beşerin fevkine çıkan zâta sâkīlikle mey sundukları bir sırada olur. O zat ki devletin pazusu ve Rükn-i devletin oğlu Adudü'd-devle, padişahlar padişahı ve kaderi yenen "gallâbü'l-kader"dir [Müellifin notu].

Kendine "kaderi yenen" (gallâbü'l-kader) demişti, fakat çok geçmeden delirmiş ve dili bu âyetten başkasını söylemez olmuş[1], مَٓا اَغْنٰى عَنّ۪ى مَالِيَهْۚ، هَلَكَ عَنّ۪ى سُلْطَانِيَهْۚ diye diye can verip gitmişti.[2] Ölüm kâzıye oldu mu? Artık[3] orasını Allah bilir. Şimdi görülmüş bir şey varsa bu sözü defterine sağ eliyle yazmamış, gallâb-ı kader dediği pâmâl-i kader olup gitmiş ve cihan böyle neler yutmuştur. Allah teâlâ'dan hakkımızda selâmet ve âfiyet dileriz.

"Kitâbiyeh, hisâbiyeh, mâliyeh, sultâniyeh" fâsılalarında ها fetha üzerine vakf için hâ-i sekittir. Dâima sâkin okunur. Asl-ı kelime "kitâbiye, hisâbiye, mâliye, sultâniye" demektir.

{خُذُوهُ} Tutun onu ❁ yani öyle deyip duran kimseyi. Bu emirler taraf-ı ilâhîden zebânilere emirdir. O kimsenin ağzından o işe yaramayan mal ve sultana söyleniyormuş gibi hikâye suretinde mukadder kavl ile ifade olunmuştur. {فَغُلُّوهُ} Hemen bağlayın onu {ثُمَّ الْجَح۪يمَ صَلُّوهُ} sonra ancak cahîme[4] yaslayın onu ❁ "cahîm" şiddetle köpüren [5334] büyük ateş, cehennemin en şiddetli tabakası. Burada "cahîm"in takdîmi kasr içindir, yani başka yere değil, ancak cahîme[5] {ثُمَّ ف۪ى سِلْسِلَةٍ} Sonra bir zincirde ki bu zincir {ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا} boyu yetmiş arşın ❁ burada bu zirâ'ın nasıl bir zirâ' olduğu hakkında sözler söylemişlerse de lüzumsuzdur. Bazıları "yetmiş" adedi tahsis için değil, اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْع۪ينَ مَرَّةً [et-Tevbe 9/80] gibi çokluktan kinaye olduğunu söylemişler, bazıları da "zâhir olan adeddir, hikmetini Allah bilir" demişlerdir. Bize öyle geliyor ki bu zincirden murad Allahu a'lem dünyadaki ömürdür; cehenneme yuvarlanan onunla sallanır. Günler veya aylar zincirin birer halkası, her senesi de sinnin vâhid-i kıyâsîsi olmak itibariyle onun imtidâdı, tûl mikyâsı olan

---

1 H: "olmuştu".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 604; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 388, 390; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân,* IV, 54:

وعن فنا خسرو الملقب بالعضد، أنه لما قال:

عضد الدّولة وابن ركنها ملك الأملاك غلّاب القدر

لم يفلح بعده وجنّ فكان لا ينطق لسانه إلا بهذه الآية.

3 H -"artıkfena".

4 H: "cehenneme".

5 H: "cehenneme".

arşın ile ifade olunmuştur. Şu hâlde yetmiş arşın boyda demek yetmiş yaşında demek olur, "yetmiş" denilmesi de mâ'adâdan ihtiraz için değil, أَكْثَرُ أَعْمَارِ أُمَّتِي مَا بَيْنَ سِتِّينَ وَسَبْعِينَ[1] buyurulmuş olmasına nazaran yetmiş yaş bu ümmette ekseriya ömürlerin a'zamîsi olduğuna ve bir de yetmiş yaşına kadar dünyayı, âhireti anlamamış, tevbekâr olup iman ve salâha yüz tutmamış olanların ondan sonra salâhları müsteb'ad bulunduğuna işaret olsa gerektir.

Bu emrin hikmeti de şu iki cümle ile beyan buyuruluyor; birincisi: {إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ} Çünkü o kimse Allah Azîmü'ş-şân'a iman etmiyordu. İkincisi {وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ} miskin taâmına teşvik etmiyordu. Fukarâ-yı halkı gözetmiyor, onların ne yediğine bakmıyor, hâllerinden anlamıyor, bakımları çarelerini araştırmıyor, i'ânede bulunmuyor, kendi bakmadığı gibi sâirlerini de teşvik etmiyor, sonra da kendisi bir fukarâ [5335] yemeğine tenezzül etmiyor. Saltanat edeceğim diye halkı eziyor, himâyelerini düşünmüyordu.[2]

{فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هٰهُنَا} Bugün de ona yok burada ne bir {حَمِيمٌ}

"**Hamîm**", lügatta başlıca üç mânaya gelir.

Birincisi: "Veliyy-i hamîm" gibi yakın, yakılgan hısım veya dost demektir. Burada bununla tefsir etmişlerdir. Yani o Allah'a imanı olmayan ve fukarayı himaye etmeyen kâfir zâlimin o gün kendisini koruyacak bir acıyanı bulunmaz. Çünkü dünyada kendisine yardaklık eden bütün hısımları, dostları o gün kendisinden sakınırlar, kaçarlar. Bundan sonraki sûrede[3] وَلَا يَسْـَٔلُ حَمِيمٌ حَمِيماً [el-Me'âric 70/10] "o gün

---

1 Bk. Tirmizî, Deavât, 101/3550; Zühd, 23; İbn Mâce, Zühd, 27; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fî usûli'ş-şerâi',* thk. Muhammed Huseyn İsmâil, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006/1427, I, 167:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أعمار أمتي ما بين الستين إلى السبعين وأقلهم من يجوز ذلك.

2 Ashâb-ı kiramdan Ebü'd-Derdâ radıyallahu anh haremine fukarâ için çorbayı çok pişirmesini tenbih eder ve "zincirin yarısını iman ile çıkardık, bir yarısını da çıkarmayalım mı?" der imiş, bu iki âyetin mefhûmuna işarettir [Müelifin notu].

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 605. Krş. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl,* s. 438; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 274:

وعن أبي الدرداء أنه كان يحض امرأته على تكثير المرق لأجل المساكين، وكان يقول: خلعنا نصف السلسلة بالإيمان، أفلا نخلع نصفها الآخر؟

3 B: "Bundan sonrası".

hısım hısımın hâlini sormaz" buyurulması da bu mânadandır ve buna karîne gibidir.

2. حَم۪يمٍ اٰنٍ [er-Rahmân 55/44] gibi kaynar sıcak su mânasına gelir ki cehennemin suyuna "el-hamîm" denilmesi bundandır. Burada bu mânaya olmadığı zâhirdir.

3. *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere soğuk su mânasına da gelir.[1] Ezdâddandır. Zira soğuk kaynak suyu sıcakta buğulanır. Burada taâm münasebetiyle bu mâna daha münâsib görünüyor. Yani ne bir soğuk su {وَلَا طَعَامٌ} ne de bir taâm, bir yiyecek, yahut tadacak ki bu surette içeceğe de şâmil olur. {اِلَّا مِنْ غِسْل۪ينٍ} Ancak bir gıslînden başka ۞ bir şey yok. "**Gıslîn**" "gasl" maddesinden yıkantı demek olan "gusâle"yi andırır bir kelimedir ki, lügaviyyûndan bazıları yaradan yağırdan akan cerâhatin yıkantısı demişlerdir. İbn Abbas'tan bir rivayette ehl-i cehennemden [5336] akan irin, bir rivayette de "taâmın en şerri, en habîsi, en yutulmazı", İbn Zeyd'den "gıslîn ile zakkūmun ne olduğunu kimse bilmez" *("zakkūm" hakkında Ve's-Sâffât ve İzâ Vaka'a sûrelerine bak*). Bunun her hâlde yiyecek nev'inden kötü bir şey olduğunu şu âyet anlatıyor: {لَا يَأْكُلُهُٓ اِلَّا الْخَاطِؤُ۫نَ} Onu o hâtiûndan, yani öyle işi gücü hata ve hatîe olan büyük günahkârlardan, cânîlerden başka kimse yemez[2] ۞ hatîenin en büyüğü de zulm-i azîm olan şirktir. Görülüyor ki bu hâtiûn fâsılası yukarıda Firavun ve önündekilere ve kavm-i Lût'a dair olan hâtie fâsılasını ihtar etmektedir. Çünkü "hâtiûn" "hâti'"in cem'idir. Demek ki bunlar Firavun ve kavm-i Lût gibilerdir ki onların en büyük hatîesi tekzib ve isyan idi.

Şimdi dirayetle bilinmesine imkân olmayan o Hâkka'nın mukaddimâtı, dehşeti, keyfiyet-i cereyânı ile neticesi, bu beliğ beyan ve inzar ile belleyecek kulaklara ihbar ve ihtar olunduktan sonra bundan alınması lâzım gelen en büyük hisseyi, en mühim öğüdü, en mühim vazifeyi tezkir etmek üzere buyuruluyor ki:

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 250-251.
2 B: "sevmez".

فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَۙ ﴿٣٨﴾ وَمَا لَا تُبْصِرُونَۙ ﴿٣٩﴾ اِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍۚ ﴿٤٠﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍۜ قَلِيلاً مَا تُؤْمِنُونَۙ ﴿٤١﴾ وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍۜ قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَۜ ﴿٤٢﴾ تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٤٣﴾ وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِۙ ﴿٤٤﴾ لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِۙ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَۘ ﴿٤٦﴾ فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ ﴿٤٧﴾ وَاِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾ وَاِنَّا لَنَعْلَمُ اَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ ﴿٤٩﴾ وَاِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٥٠﴾ وَاِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ ﴿٥١﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ ﴿٥٢﴾

[5337] **Meâl-i Şerîfi**

Artık yok, kasem ederim ki gördüklerinize (38) ve görmediklerinize (39) o hiç şüphesiz kerîm bir[1] resûlün getirdiği sözdür (40). Ve o bir şâir sözü değildir. Siz pek az inanıyorsunuz (41). Bir kâhin sözü de değildir, siz pek az düşünüyorsunuz (42). O Rabbü'l-âlemin'den bir tenzildir (43). O Bize isnâden bazı laflar uydurmaya kalkışsaydı (44) elbette Biz onu ondan dolayı yemîniyle yakalar (kuvvetle tutar hıncını alır)dık (45). Sonra da ondan vetînini (iliğini) keser atardık (46). O vakit sizden hiçbiriniz ona siper de olamazdınız (47). Ve o hiç şüphesiz unutulmayacak bir öğüttür korunacaklar için (48). Bununla beraber Biz biliyoruz ki sizden inanmayanlar var (49). Ve her hâlde o, kâfirler üzerinde bir hasrettir (50). Ve o hiç şüphesiz hakku'l-yakīndir (51). Haydi tesbih et Rabbinin Azîm ismiyle (52).

{فَلَا} Demek ki iş öyle zannettiğiniz gibi kolay değil ❁ ey o tekzib hatasını irtikâb edip duran hatâkârlar {اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ. وَمَا لَا تُبْصِرُونَ} yemin ederim ki gördüklerinize ve görmediklerinize ❁ bunda bütün görülebilen ve [5338] görülmeyen, müşahede olunan ve gāib bulunan gizli veya açık her şey, olmuş ve olacak bütün vukū'ât dâhildir. Atâ "görülen, âsâr-ı kudret; görülmeyen, esrâr-ı[2] kudret" demiştir[3] ki güzel bir beyandır. Bunu

1 B -"bir".
2 B: "âsâr-ı".
3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 318; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 362; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 264; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 59:

وقال ابن عطاء: «ما تبصرون» من آثار القدرة، «وما لا تبصرون» من أسرار القدرة.

zamanımız tâbirince tabiat ve mâba'de't-tabî'a diye ifade edebiliriz. Ecsâm ve ervâh, ins ü cin ve melâike, dünya ve âhiret, halk ve hâlık, ni'am-ı zâhire ve ni'am-ı bâtıne diye de ifade olunmuştur. Burada Peygamber'in gösterdiği ve göstereceği mucizeleri ve verilen haberlerin mâzî ve istikbâle ait olanlarını, indirilen ve indirilecek olan, inanılan ve inanılmayan âyetleri de mülâhaza etmek lâzım gelir. Kelimelerin asıl ifade ettikleri mantuk şu oluyor: مَا تُبْصِرُونَ Her ne ki görüyorsunuz ve göreceksiniz, görür ve görebilirsiniz وَمَا لَا تُبْصِرُونَ ve her ne ki görmez ve göremezsiniz. Bunlara kasem ise şunu ifade eder: Sizin şimdiye kadar gördüğünüz ve hâlen görmekte bulunduğunuz ve şimdi görmeyip de ileride göreceğiniz ve görebileceğiniz ve hiç görmeyeceğiniz ve göremeyeceğiniz neler neler vardır. Neler olmuş ve daha neler olacak, neler gelmiş ve gelecektir. Mâzîde, hâlde ve istikbalde sizin idrak edebildiğiniz ve edeceğiniz ve daha idrak etmediğiniz ve edemeyeceğiniz ne hakikatler, acı ve tatlı ne vâkı'alar[1], ne musibetler, ne nimetler vardır. Ey hatakârlar, gāfil[2] münkirler; öyle inkâr ve tekzîbi kolay sanmayınız, işte onları yaratan ve yaratacak olan Ben Allah Azîmü'ş-şân bütün onlara kasem eder de görmek istemediğiniz[3] şu hakikati gözlerinize sokmak üzere size hâl ve istikbâliyle bütün kâinatı ve acı tatlı her türlü te'mînâtı göstererek derim ki: {إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ... إلخ} Şundan gaflet edilmemek[4] lâzım gelir ki, burada bu kasemde pozitivizmin[5] en başlı bir hatasına tenbih vardır: zira tekzib ve inkârın başlıca iki menşe'i vardır:

Birisi sofestaîlik, safsatacılıktır ki bunlar gördüklerini de tekzib eder, kendine de inanmaz inatçılardır. [5339] Sûre-i Bakara'nın başında da geçtiği üzere bunlar kābil-i hitab değildirler. Bunlara söz hiç kâr etmez, başlarını taşa çarpacak fiil gerektir. Ma'amâfîh böylelere de "sakın başına taş düşecek" denilsin de dinlemezlerse ko bütün hasret başlarında kalsın.

---

1 B: "vak'alar".
2 H: "kâfir".
3 B -"bütün onlara kasem eder de görmek istemediğiniz".
4 H: "etmemek".
5 M: "positisvizmin".

Birisi de pozitivistlik, yani fazla müsbetcilik taassubudur ki bunlar da gördüklerine inanır, görmediklerini tekzib ederler. Gerçi hataya düşmemek için müsbet yürümek iyidir. Görünür görünmez tehlikelerden korunmak için lâzım olan son yol da odur. Fakat hayattan maksad gördüklerine saplanıp da durmak değil; yürümek, hatalardan, tehlikelerden korunarak hak murâda, selâmete ermektir. Bu gaye ise görünen tarafta değil, görünmeyen taraftadır. Asıl tehlikeler görünen cihetten gelen değil, görünmeyen cihetten gelecek olanlardır. Onun için hep isbat olunmuş ve olunacak başka hakikat yok imiş gibi hep görünene saplanıp da ondan ilerisini[1] büsbütün nefy ü inkâr ile karşılamak müsbetcilik değil, aynı sofestâiyenin yaptığı gibi menfî bir körlük ve inatçılıktan ibaret büyük bir hatadır ki ilmi bildiklerine kasreden, iman hudûduna yaklaşmak istemeyen kuru akılcı rasyonalistlerle[2] mahdud tecribeci pozitivistler hep böyle nefy ü inkârı isbat zannederek haberlere, hârikalara inanmamış, akıl ve tecribeleri mâverâsındaki hakikatin ateşine yanıp gitmişlerdir. Evet, Sûre-i Mülk'te dahi geçtiği üzere nazar ve tecribe insan için ilim için en yakın yoldur. Fakat tecribe[3] bize gösterir ki hakikat bizim gördüklerimizden ve kavrayabildiklerimizden ibaret değildir. Gördüklerimizi, tecribe ettiklerimizi isbat ederken görmediklerimizi, kavrayamadıklarımızı, yetişemediklerimizi nefy ü inkâra kalkışmak isbatçılık değil, ne aklın ne tecribenin tasdîkine iktiran etmeyen bir menfîliktir. Hiçbir nazar, hiçbir müşahede, hiçbir his, hiçbir akıl, hiçbir tecribe görülen, mükerreren tecribe olunan haddin ilerisi [5340] yoktur, burada dur tevakkuf et dememiştir. Bilakis bütün tecribelerin müsbet olarak verdiği kat'î hüküm şudur: Bugün[4] gördüklerinizin ilerisi var; binâen'aleyh yürüyün, lâkin yolda giderken ilerisini hep gördüklerinizden ibaret farzederek indî kıyas ile yürümeyin ve görmediğiniz bilmediğiniz hakikatlere, tehlikelere tesadüf edeceğinize iman ile yürüyün. Hem

1 H -"hep görünene saplanıp da ondan ilerisini".
2 H: "nasyonalistlerle".
3 B -"insan için ilim için en yakın yoldur. Fakat tecribe".
4 F, M ve B: "duyun".

tecribenin bütün medârı ihtibar, yani nefsin vâki'den[1] haber almasıdır. Hak, nefsin vâkı'a intibâkındadır. Haberi nazar-ı dikkate almayarak kendiliğinden yürüyen nefis, indî hevâsıyla[2] tehlikeye gider. İhtibar ise süflî olan lems, zevk, şemm hislerinden ibaret olmadığı gibi hiss-i basardan ibaret de değil, sem' ve[3] hiss-i bâtın ile akla da alâkadardır. Ve hatta haberin en geniş hudûdu sem'dedir. O, insana akıl ve basarın kavrayamayacağı haberler getirir. İstihbârâtın ehemmiyeti büyüktür. Onun içindir ki devletler sifâretlere pek büyük ehemmiyet verirler. Bilhassa tehlike melhuz olan husûsâtta en zayıf bir haberi bile ihmâl etmezler. O hâlde hiç yalanı tutulmamış, ahlâkı, akıl ve idrâki eğrilikle lekelenmemiş bi't-tecribe sıdk u emanetle tanınmış, ne söylediğini bilir büyük bir muhbirin her mihneti gözüne alarak kat'î bir dava ile "ben yakīnen haber aldım, bu böyledir. Şimdi akıllarınızın eremeyeceği bir surette şöyle olacaktır. İnanın, sonra anlayacaksınız" diye yeminler ederek verdiği haberi "öyle şey olmaz" diye tekzîbe kalkışmak gerek akl-ı nazarî ve gerek akl-ı amelî nokta-i nazarından pek büyük hata olmaz mı? Mekke'de zuhur edip de her şeyi göze alarak "ey Mekkeliler! Sizler ve bütün insanlık pek büyük bir tehlike içindesiniz. Eğer Allah'a iman eder, benim verdiğim[4] haberleri dinler, bana uyar, fedâkârlıklar ederseniz gerçi birçok zahmetler çekeceksiniz, mal ve nüfusça zâyi'âtlar vereceksiniz, amma daha büyük tehlikeden, Hâkka'dan kurtulacak, Kayser ve Kisrâ'yı tepeleyip yalnız Hakk'a kul olarak insanlığa hakkı tanıtacak rehberler olacak, Allah [5341] yanında hak murâda ereceksiniz. Allah bana böyle dedi ve bana bu Kur'ân'ı verdi. Bu dünyanın sonu nasıl olsa ölüm değil mi? Gelin onunla inleye inleye ateşe gitmektense güle güle can verip Hakk'ın cemâline kavuşalım" diye davet eden Hazret-i Peygamber'e; o zaman bir taraftan gördüklerine saplanarak, bir taraftan gördüklerini bile tamamıyla nazar-ı i'tibâra almayarak mecnun diyenlerin, "bize şiir

---

1 H: "vâkı'adan".
2 B: "haysiyetiyle".
3 B -"ve".
4 B: "dediğim".

söylüyorsun" veya "bazen üstüne rast getiren ve ekseriya yalan söyleyen kâhinler gibi kehanet taslıyorsun" veya "bizi büyüleyip anlamadığımız bir cihetten aldatmak, o suretle kendin istifade etmek yaşamak istiyorsun, bize kendi çekip durduğumuz garâmetler yetişmiyormuş gibi bir de sen mi aldatmak istiyorsun?" diyenlerin ilk nazarda mâkul gibi görünen sözleriyle sonundaki hakikat karşılaştırılacak olursa ve fi'l-hakīka yirmi küsur sene sonra o müşriklerin, kayserlerin, kisrâların[1] tepelenip nûr-i İslâm'ın âleme yayıldığı tecribe sahasında imtihan meydanlarında bilfiil tahakkuk ederek kendini gösterdiği mülâhaza olunursa âkil kim, mecnun kim; hak kimin, aldanan kim olduğu bi't-tecribe tebeyyün etmiş olmaz mı? O hâlde görülene[2] tutunup da müsbet gitmek isteyenler bulundukları noktada durup kalacaklarına bu haberlerin henüz görünmeyen cihetlerini de nazar-ı i'tibâra alarak tekzib ve inkârdan sakınmak ve bulundukları hâlde kalamayacaklarını[3] bilerek âhiretin o yüksek saadetine ermek için aşk u mahabbetle Hakk'a doğru yürümek daha müsbet ve daha kârlı olmaz mı? İşte Allah teâlâ bütün tecribelerin, isbatların esası olan "görülen var[4] görülmeyen var, gördüklerinize saplanıp kalmayın" düstûrunu telkin ve bu suretle haberi temin için görülene ve görülmeyene kasem edip hepsini işhad ederek buyuruyor[5] ki: {اِنَّهُ} Haberiniz olsun o ❁ yani mücerred dirayet ile bilinemeyecek olan o haberleri size bu beliğ beyânât ile bildirip öğüt [5342] vermek üzere okunan Kur'an {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} muhakkak kerîm; tekrim ve ihtirâma şâyan, kerem ve keramet sâhibi yüksek bir Resûlün, büyük bir Hak elçisinin getirdiği sözdür. ❁ O, tekzîbe değil; saygı ile, inanç ile dinlenmesi lâzım gelen bir sözdür. Çünkü elçinin sözü onu gönderenin sözüdür. Burada "Resûl-i Kerîm"den murad Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellemdir. اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ sûresinde "Resûl-i Kerîm" Cebrâil olduğu cihetle burada da öyle olmasına zâhib olanlar olmuşsa

1 H -"kisrâların".
2 H: "görünene".
3 H: "kalmayacaklarını".
4 B: "ve".
5 H: "buyuruluyor".

da, oradaki karînelerle buradaki karînelerin farkı vardır. Orada لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ. وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ. وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ. وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ. وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ. [et-Tekvîr 81/19-25] vasıflarıyla, "sâhibüküm" buyurulan Hazret-i Peygamber'in ufuk-i mübînde gördüğü kuvvetli Resûl'ün şeytân-ı recîm olmadığı anlatılmış olduğundan, o Resûl-i Kerîm'in Allah tarafından Peygamber'e gelen Cebrâil olduğu zâhirdir. Hâlbuki onun şâir, kâhin olmadığını söyleyen şu âyetler burada Hazret-i Peygamber'in kerametini beyanda zâhirdir. Muhakkak ki o Kur'ân-ı Kerîm bir peygamberin tebliğidir {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ} ve o bir şâir sözü değildir. ❁ Onu bir şiir gibi dinleyip geçmeyin{قَلِيلاً مَا تُؤْمِنُونَ} siz pek az iman ediyorsunuz. ❁ Gerçi bunda sözün belâğatini biraz takdir etmek ve güzelliğinden bir lemha sezmek gibi imana benzer cüz'î bir duygu gösterilmiş olursa da bu, onun hakīkī kadrini duymamak, Resûl'ün kerametini, risaletin mâhiyetini, gönderenin azametini, Hâkka'nın hakkiyetini bir hayâl farzetmek[1] sizi selâmete çıkaracak, çok yüksek gayelere erdirecek[2] olan Hak teblîgātına küfretmektir. Böyle mislini görmediğiniz şeyleri gördüklerinizin bazısına benzetmekle işin içinden çıkacağınızı zannediyorsunuz, şiir ne kadar güzel olursa olsun büyük bir elçinin tebliğ ettiği yürekler oynatan beyânâtına şiir demek ne büyük hata, ne büyük [5343] gaflettir. وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِى لَهُ [Yâ-sîn 36/69] hakikatini anlamaktan, hakkı teslim ve takdir etmekten uzak olan o duygu, o cüz'î lemha-i şuur kâfi değil, Hâkka günü Hakk'ın huzûruna varıldığı vakit sâhibini selâmete çıkaracak hakīkī bir iman ile işe sarılmak lâzım gelir. O bir şâir sözü olmadığı gibi {وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ} bir kâhin sözü de değildir. ❁ Birtakım âyetlerde beyan edildiği üzere kulak hırsızlığı eden gizli cinler ve şeytanlarla münasebette bulunarak onlardan telakkī ettiği bazı şeylerle zan üzere gayb taşlayan ve hakikati ne olduğunu bilmeksizin gaybdan haber verdiği zu'muna düşerek cinden hüddâm kullanan ve kendi teşebbüsüyle gizli rûhlar celbetmek veya şundan bundan istidlâl ve

1 H: "Resûl'ün kerametini, risaletini, mâhiyetini bir hayâl farzetmek".
2 B: "götürecek".

istihrac suretinde garib bazı atmalarla bakıma bakmak, falcılık yapmak sanatıyla uğraşan kimselerin atarak veya uğraşarak söylediği ve bazen rast getirip çok kere de aldandığı ve aldattığı kehanet sözü de değildir.

İbn Esîr'in *Nihâye*'de beyânına göre: Kâhin, gelecek zamanda olacak şeylerden haber alıp vermeye uğraşan ve esrârı bilmek iddiasında bulunandır. Arabda Şıkk u Satîh[1] gibi kâhinler vardı, bunlardan kimisi kendisinin cinden bir tâbi'i ve bir re'iyyi, yani gözüne görünen güzel bir perisi olup ona haberler getirdiğini zu'mederdi. Kimisi de soran kimsenin kelâmından, fiilinden, hâlinden istidlâl ile üstüne vurduracak birtakım esbâb mukaddimâtıyla işleri bileceğini zu'mederdi ki buna bilhassa "arrâf" ismini verirlerdi. Çalınmış olan şeyi ve yitiğin yerini bildiğini iddia eden gibi.[2] Râgıb da *Müfredât*'ında der ki: "'Kâhin', gizli geçmiş haberleri bir nevi zan ile ihbar edendir.[3] 'Arrâf' da gelecek haberleri yine bir nevi zan ile ihbar edendir. Ve bu iki sınâ'at gâh hata eder gâh isabet eder. Zan üzerine mebnî olduklarından dolayı Aleyhissalâtü vesselâm 'her kim arrâfa veya kâhine gider de onu [5344] dediğinde tasdik eylerse o Ebü'l-Kāsım'a indirilmiş olana küfretmiş demektir' buyurdu.[4] Birisi böyle bir şey yaptığı zaman 'fülân kehanet yaptı' denilir. Bununla tahassus ettiği vakit كَهُنَ 'kâhin oldu' denilir. Kâhinlik yapmaya çalışana da 'tekehhün etti' denilir."[5]

---

1 Şık ve Satîh, câhiliye devrindeki meşhur kâhinlerdendi. Şıkk'ın tek eli, tek gözü ve tek ayağının bulunduğu ve yarım insan şeklinde olduğu söylenir. Satîh'in de kafatası dışında vücudunda kemik bulunmadığına ve kumaş gibi dürülebildiğine inanılır. Bunların vazifelerinden biri de insanların rüyalarını tabir etmekti (Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 15-18; İlyas Çelebi, "Kâhin", *DİA*, XXIV, 171; a.mlf., "Rüya", *DİA*, XXXV, 306).

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* IV, 214-215:

الكاهن: الذي يتعاطى الخبر عن الكائنات في مستقبل الزمان، ويدعي معرفة الأسرار. وقد كان في العرب كهنة ك«شِقّ» و«سَطيح» وغيرهما، فمنهم من كان يزعم أن له تابعا من الجن ورئيا يلقي إليه الأخبار، ومنهم من كان يزعم أنه يعرف الأمور بمقدمات أسباب يستدل بها على مواقعها من كلام من يسأله أو فعله أو حاله، وهذا يخصونه باسم العراف، كالذي يدعي معرفة الشيء المسروق ومكان الضالة ونحوهما.

3 H +"~~Ve bu iki sınâ'at gâh hata eder gâh isabet eder~~".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 429; Ebû Dâvûd, Tıb, 21:

عن أبي هريرة والحسن عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من أتى كاهنا أو عرافا فصدقه بما يقول فقد كفر بما أنزل على محمد.

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 728:

الْكَاهِنُ: هو الذين يخبر بالأخبار الماضية الخفيّة بضرب من الظّنّ، والعرّاف الذي يخبر بالأخبار المستقبلة على نحو ذلك، ولكون هاتين الصّناعتين مبنيّتين على الظّنّ الذي يخطئ ويصيب قال عليه الصلاة والسلام: «من أتى عرّافا أو كَاهِناً فصدّقه بما قال فقد كفر بما أنزل على أبي القاسم». ويقال: كَهُنَ فلان كهَانَةً: إذا تعاطى ذلك، وكَهَنَ: إذا تخصّص بذلك، وتَكَهَّنَ: تكلّف ذلك.

Ahkâm-ı nücûm, reml, cifr, türlü falcılıkla bakıcılık, manyetizm, ispirtizm, psişizm, metapsişizm hâlet-i rûhiyeleriyle medyumluk yapan, onunla uğraşan böyle kimseler her zaman her yerde bulunagelmiştir. Kur'ân'ı, nübüvvet ve risaleti bunlara benzetmeye çalışmamalı, bilakis bunlardan çok yüksek olan hak bir nübüvvet ve risaletin imkânına istidlâl eylemelidir. Zira her nâkıs bir kâmili düşündürür. Ey o Kur'ân'a kâhin sözü diyenler! {قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ} Siz pek az[1] düşünüyorsunuz ❁ kâhine inanıyor da Allah'a ve Peygamber'e inanmıyorsunuz. Peygamber'i kâhine benzetmeye çalışıyorsunuz. Gerçi öyle demekte şiirden biraz daha derin bir mâna, bir hâdise düşünmek; mâzî ve istikbalden bir haber alabilen, gayba dair bir şey bilen bulunduğunu iddia eyleyen bir nevi itiraf demektir. Gaybı Allah'tan başkasının bilemeyeceğini düşünmek zannıyla ilmi ayırmamak olmakla beraber gayb ve şehadeti bilen Hak teâlâ'nın varlığını ve O'nun öyle yalan yanlış bir zan üzere değil, hak bir yakīn ile, kerîm bir Resul gönderip sâdık haberler verebileceğini düşünmek itiraf eylemeyi iktizâ eyler. Böyle iken bazı tesadüf eden birçok kere de yalan yanlışla aldatan ve nihâyeti bir haberin menba'ına vâkıf olmayıp da kulak hırsızlığı kabîlinden şundan bundan çalınarak ve içine Hak'tan mı, Şeytan'dan mı nereden geldiği bilinmeksizin birçok atıp tutmalar karıştırılarak süslenip söylenmiş olan kâhin sözlerine az çok inanıyor, onlara saplanıyorsunuz da Allah'ı, Peygamber'i düşünmüyor, zan ve tevehhüm ile gayb taşlamakla yakīnen bildiği bir hakikati beyan etmek arasındaki farkı nazar-ı itibara almıyor; Kur'an ile, şâir ve kâhin sözlerini güzel [5345] mukayese etmiyor, vahyi kabul etmek istemiyor, saadet ve felâketinizle alâkadar olan bir hakikati tekzib ve inkâr eylemekteki tehlikeyi hakkıyla hesâba almıyorsunuz. İyi düşünün, inanın:[2] Kur'an şâir sözü de değil kâhin sözü de değil, o Resûl'ün risalet nâmına kendiliğinden[3] söylediği bir söz de değildir. {تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ} O, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah teâlâ'dan indirilmedir. ❁ O Resul,

---

1 F -"az".
2 H: "Ey düşünen, inanan".
3 H -"kendiliğinden".

onu olduğu gibi tebliğe me'mur, kerîm bir elçidir. İşte Kur'ân'ın hakikati budur. Yukarıda Resûl-i Kerîm'in kavli denilmişti, eksik düşünenler "resul" ve "kerîm" sıfatlarının mânasını iyi düşünmeyerek onun hiç olmazsa elfâzı Resûl'ün kendi tarafından Allah nâmına söylediği kendi sözü imiş gibi yanlış bir zanna düşmesinler diye burada Kur'ân'ın hem mânası hem nazmı Allah tarafından ceste ceste indirilmiş olduğu tasrih olunarak تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ diye hakikati beyan olunmuş ve bunu daha ziyade teyid ve isbat için de buyurulmuştur ki: {وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ} Eğer o Resul Bize karşı, yani Biz ona söylemeden, emr ü nehy etmeden Bize isnad ederek, Bizim nâmımıza kendiliğinden bazı laflar uydurmaya kalkışsaydı {لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ} Biz ondan dolayı yemîniyle elbette tutar yakalardık ❁ burada "yemîn", "yemînihî" mânasına Peygamber'in ettiği yemin, yahut Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudreti mânasına iki veche muhtemildir. Zira "yemîn" esasen kuvvet demektir. Yani o takdirde bu Kur'an, bu sözler Allah tarafından indirildi diye türlü türlü kasemlerle ettiği yeminler yalan yere yemin olacağından dolayı Biz onu o yemîniyle yakalar, yahut kuvvetle tutar hıncını alır, yalanı başına çarpardık. {ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ} Sonra elbette ondan dolayı vetînini, kalb damarını (veya iliğini) keser atardık.

"**Vetîn**" kalb damarı, şah damarı, şiryân-ı ebher, [5346] bazıları da bel kemiğinin iliği, nuhâ'-ı şevkī demişlerdir ki ikisi de kesilince sâhibi derhâl ölür. Mâna: O vakit tekrim etmek şöyle dursun, hem yalanını tutarak rüsvay eder hem de idam ve ihlâk eylerdik. {فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ} O vakit içinizden hiçbiriniz mâni' olamaz, onun tarafından müdafaa edemezdi ❁ lâkin hakikat öyle değil, o bir Resûl-i kerîmdir;[1] öyle yalandan, yalan yere yeminden müberrâ, kerem ü kerameti, mu'cizâtı, sıdk u emaneti zâhir bir peygamberdir ve o Kur'an hakikaten Rabbü'l-âlemîn'den bir tenzildir. Tenzîlin hikmetlerine gelince {وَاِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِلْمُتَّقِينَ} ve o korunacak müttakîler için bir tezkiredir[2]. ❁ Bir

1 B -"lâkin hakikat öyle değil, o bir Resûl-i kerîmdir".
2 H: "tezkirdir".

ögüt, yollarını gösterecek bir muhtıradır. Onlar için olması, çünkü intifâ' edecek olanlar onlar, öyle korunmak hissini besleyen saygılılardır. {وَاِنَّا لَنَعْلَمُ اَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبٖينَ} Onunla beraber Biz biliyoruz ki sizin içinizden tekzib eden münkirler vardır. ❁ Yani Biz onların cezâlarını veririz {وَاِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرٖينَ} ve çünkü o Kur'an, onun kadrini bilmeyip nankörlük eden kâfirlerin üzerinde muhakkak bir hasrettir. ❁ Onlar kıyamet günü müttakīlerin sevâbını gördükleri zaman ilelebed hasrette kalacaklardır. {وَاِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقٖينِ} Ve o hiç şüphesiz hakku'l-yakīndir. ❁ Şiir, kehanet, zan ve tahmin kabîlinden olmak şöyle dursun ilmü'l-yakīn ve aynü'l-yakīnden de daha yüksek olarak hakku'l-yakīndir (*Sûre-i Vâkı'a'nın âhirine bak*).

O hâlde ey Resûl-i kerîm! {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظٖيمِ}.

[5347]

سورة المعارج مكية وهي اربع واربعون آية

MEʿÂRİC SÛRESİ

"Meʿâric Sûresi", "Se'ele Sûresi", "Mevâkiʿ Sûresi" dahi denilen bu sûre dahi Mekkîdir. İbn Abbas bunun el-Hâkka Sûresi akabinde nâzil olduğunu söylemiştir.[1] Ve bu onun bir tetimmesi gibidir.

Âyetleri: Kırk dörttür. Şâmî'de kırk üç, diğerlerinde kırk iki sayıldığı da mezkurdur. Fark سَنَةٍ ve كَالْمُهْلِ fâsılalarındadır.

Kelimeleri: İki yüz on altı.

Harfleri: Sekiz yüz altmış birdir.

Fâsılası: م، ن، ل، ا، ه، ج، ع harfleridir. ج, الْمَعَارِجِ'de; ل, كَالْمُهْلِ'dedir.

El-Hâkka Sûresi'nin hâtimesinde فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ [69/38-39] diye görülene, görüleceğe ve görülmeyene kasem edilmiş ve Kur'ân'ın hakikati anlatılarak onun müttakīlere bir tezkire ve kâfirlere bir hasret olduğu anlatılmış ve Allah'ın Azîm ismiyle tesbîhi emriyle hitam verilmişti. Bu sûre ile bundan sonrakiler de o مَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ görülen ile görülmeyen şeylere dâir beyanlar ile müttakīlere öğüt ve kâfirlere hasret olarak Allah teâlâ'nın azametini tecellî ettiren âyetleri ihtivâ ederek Sûre-i Hâkka hâtimesinin birer tafsîli mâhiyetindedirler. Bu suretle bu sûrede görülen ve görülmeyenlerden kâfirlerin azab ve hasretine ve Allah'ın azametine ve melâike ve rûha delâlet eden [5348] âyetlerle başlayıp yine kıyamet ahvâlinin bir tasvîri ve ondan korunacak ehl-i cennetin ahlâkının bir tafsîli ile Sûre-i Hâkka'nın bir tetimmesi olacaktır. Şöyle ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 62:

وقد قال ابن عباس: إنها نزلت عقيب سورة الحاقة.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ
سَاَلَ سَٓائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍۙ ﴿١﴾ لِلْكَافِر۪ينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌۙ ﴿٢﴾ مِنَ اللّٰهِ ذِي الْمَعَارِجِۜ ﴿٣﴾ تَعْرُجُ
الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ ف۪ي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْس۪ينَ اَلْفَ سَنَةٍۚ ﴿٤﴾ فَاصْبِرْ صَبْرًا جَم۪يلًا
﴿٥﴾ اِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَع۪يدًاۙ ﴿٦﴾ وَنَرٰيهُ قَر۪يبًاۜ ﴿٧﴾ يَوْمَ تَكُونُ السَّمَٓاءُ كَالْمُهْلِۙ ﴿٨﴾ وَتَكُونُ
الْجِبَالُ كَالْعِهْنِۙ ﴿٩﴾ وَلَا يَسْـَٔلُ حَم۪يمٌ حَم۪يمًاۚ ﴿١٠﴾ يُبَصَّرُونَهُمْۜ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَد۪ي
مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَن۪يهِۙ ﴿١١﴾ وَصَاحِبَتِه۪ وَاَخ۪يهِۙ ﴿١٢﴾ وَفَص۪يلَتِهِ الَّت۪ي تُـْٔو۪يهِۙ ﴿١٣﴾
وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَم۪يعًاۙ ثُمَّ يُنْج۪يهِۙ ﴿١٤﴾ كَلَّاۜ اِنَّهَا لَظٰىۙ ﴿١٥﴾ نَزَّاعَةً لِلشَّوٰىۚ ﴿١٦﴾ تَدْعُوا
مَنْ اَدْبَرَ وَتَوَلّٰىۙ ﴿١٧﴾ وَجَمَعَ فَاَوْعٰى ﴿١٨﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًاۙ ﴿١٩﴾ اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ
جَزُوعًاۙ ﴿٢٠﴾ وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًاۙ ﴿٢١﴾ اِلَّا الْمُصَلّ۪ينَۙ ﴿٢٢﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ
دَٓائِمُونَۖ ﴿٢٣﴾ وَالَّذ۪ينَ ف۪ٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌۙ ﴿٢٤﴾ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِۖ ﴿٢٥﴾ وَالَّذ۪ينَ
يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدّ۪ينِۖ ﴿٢٦﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَۚ ﴿٢٧﴾ اِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ
غَيْرُ مَأْمُونٍۚ ﴿٢٨﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَۙ ﴿٢٩﴾ اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ
اَيْمَانُهُمْ فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُوم۪ينَۚ ﴿٣٠﴾ فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَۚ ﴿٣١﴾
وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَۖ ﴿٣٢﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَٓائِمُونَۖ ﴿٣٣﴾ وَالَّذ۪ينَ
هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَۜ ﴿٣٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ ف۪ي جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَۜ ﴿٣٥﴾

[5349] **Meâl-i Şerîfi**

İstedi bir sâil bir azâbı ki olacak (1) kâfirler için, yok onu def' edecek (2). O, mi'râcların sâhibi Allah'tan (3) ki O'na melâike ve Rûh urûc eder, bir günde ki mikdârı elli bin sene tutar (4). O hâlde sabret biraz bir[1] sabr-ı cemîl ile (5). Çünkü onlar onu uzak görürler (6). Bizse onu yakın görürüz (7). O gün ki olur semâ erimiş bir maden gibi (8) dağlar da atılmış elvan yün gibi (9). Ve bir hısım bir hısıma hâlini sormaz (10)

1 B -"bir".

birbirlerine gösterilirlerken, mücrim ister ki fidye verse o günün azâbından[1] oğullarını (11) ve refîkasını ve biraderini (12) ve kendini barındıran fasîlesini (13) ve Arz'da bulunanların hepsini de [5350] *sonra kendini kurtarsa (14). Hayır, çünkü o salgın bir lezâ (15), etrafı soyan[2] nâr-ı cezâ (16). Çağırır arkasını dönüp tersine[3] gideni (17) ve toplayıp toplayıp kasaya yığanı (18). Hakikat o insan helûʿ yaratılmıştır (19). Şer dokundu mu mızıkçı (20). Hayır dokundu mu kıskanç (21). Müstesnâ ancak o musallîler (22) onlar ki namazlarına müdâvimdirler (23). Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı mâlum (24). Hem sâil için hem mahrum (25). Ve onlar ki din gününü (cezâ gününü) tasdik ederler (26). Ve onlar ki Rablerinin azâbından korkarlar (27). Çünkü Rablerinin azâbından emin olunmaz (28). Ve onlar ki apışlarını korurlar (29) ancak zevcelerine veya milk-i yemînlerine başka, çünkü bunda[4] levm olunmazlar (30). Fakat ondan ötesini arayanlar, işte onlar haddi aşan haşarılardır (31). Ve onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler (32). Ve onlar ki şâhidliklerinde dürüsttürler (33). Ve onlar ki namazları üzerine muhafızlık ederler (34). İşte onlar cennetlerde ikram olunanlardır (35).*

{سَاَلَ} İstedi, dilendi, dua etti, sordu ❁ mânalarına gelir. Evvelkisi hepsini ifade edebilir. Nâfiʿ, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde hemzesiz قَالَ gibi سَالَ okunur ki aynı mânaya gelebilmekle beraber "aktı" demek de olur. {سَٓائِلٌ} Bir sâil ❁ bir isteyen veya soran yahut akan bir sel.

Burada müfessirîn sebeb-i nüzûle dair üç kavil zikretmişlerdir:

Birincisi: Nadr b. Hâris اَللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ [el-Enfâl 8/32] demişti, bu nâzil oldu.[5]

---

1 B: "o gün azabdan".
2 B: "saran".
3 B: "tepesine".
4 B: "bundan".
5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 435; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 331:
نزلت في النضر بن الحارث بن علقمة ابن كلدة القرشي من بني عبد الدار بن قصي، وذلك أنه قال: اللّهم إن كان ما يقول محمد هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فأمطر علينا حجارة السماء أو ائتنا بعذاب أليم.

Cumhûrun kavli budur. Bazıları Ebû Cehl'in اَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفاً مِنَ السَّمَاءِ [eş-Şu'arâ 26/187] demesi üzerine nâzil olduğunu söylemişlerdir.[1]

İkincisi: Hasan ve Katâde demişlerdir ki: "Allah teâlâ Hazret-i Muhammed'i ba's buyurup da müşrikleri azab ile korkutunca müşriklerin bazısı bazısına 'sorun [5351] bakalım Muhammed'e, bu azab kimin için ve kime vâki' olacak' dediler, Allah teâlâ سَاَلَ سَٓائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ ile onlardan haber verdi."[2] İbn Enbârî buna göre سَاَلَ sordu, "بِعَذَابٍ", عَنْ عَذَابٍ tevilinde olduğunu söylemiştir. فَسْـَٔلْ بِه۪ خَب۪يراً [el-Furkân 25/59] gibi.[3]

Üçüncüsü: Bazıları da demişlerdir ki Resûlullah kâfirler için acele bir azab istemişti, Allah teâlâ da "onlara azab vâki' olacaktır, onu def' edecek yoktur, biraz sabret, sabr-ı cemîl" buyurdu. Çünkü فَاصْبِرْ صَبْراً جَم۪يلاً emri Peygamber'e emir olduğundan isteyenin de o olmasına delâlet eyler. Ma'âmâfîh birinci mâna daha sağlamdır. Ve o surette Peygamber'e sabır emri sâilin küfr ü inkâr ile ezâ etmek istemesi dolayısıyladır. وَاقِعٍ Vukū' bulmuş ve bulacak mânalarına olabilir. Burada murad ikincisi olduğu anlaşılıyor. Ma'âmâfîh "mukaddemâ emsâli kâfirlere olmuştur, ona da olacaktır" demek olabileceği gibi, "vukū'una emr-i ilâhî ta'alluk etmiştir. Vakti gelince olacaktır. Onu emr-i vâki' bil" mânasına olmak kelâmın siyâkına daha muvâfıktır ki "tahakkuk-ı vukū'una, yani ileride vukū'u muhakkak olmasına binâen vâki' denilmiştir" diye meşhur olan nükte de bu mâna ile îzah edilebilir. {لِلْكَافِر۪ينَ} ❁ "Vâki'"in sılası, yahut "azâb"ın sıfatı, yahut سَاَلَ'ye müte'alliktir. Lâm ecliyye olarak ta'lîl için de olur. هُوَ لِلْكَافِرِينَ takdîrinde ibtidâ'-i kelam da olabilir. {لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ} ❁ "Azâb"ın sıfatı yahut hâl, yahut cümle-i müste'nefe yahut لَيسَ لِلْكَافِرِينَ دَافِعٍ لَهُ

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 244:

أو أبو جهل فإنه قال «فَأَسْقِطْ عَلَيْنا كِسَفاً مِنَ السَّماءِ» ساله استهزاء.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 330:

وهذا قول الحسن وقتادة قالا: كان هذا بمكة لما بعث الله سبحانه محمدا صلى الله عليه وسلم إليهم وخوفهم بالعذاب والنكال، قال المشركون بعضهم لبعض: من أهل هذا العذاب؟ سلوا محمد صلى الله عليه وسلم لمن هو؟ وعلى من ينزل؟ وبمن يقع؟ فبين الله تعالى وأنزل: «سأل سائل بعذاب واقع، للكافرين».

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXII, 201-202; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 637:

قال ابن الأنباري: والتأويل على هذا القول: سأل سائل عن عذاب واقع، «الباء» بتأويل «عن»... قال الله تعالى: «فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا» (الفرقان ٥٩/٢٥)، وهذا قول الأخفش، قال: أي سأل عن عذاب الله، يقال: خرجنا نسأل عن فلان وبفلان، ونحو ذلك قال الزجاج.

meâlindedir. {مِنَ اللّٰهِ} "Dâfiʻ"e veya "vâkiʻ"e müteʻalliktir. {ذِى الْمَعَارِجِ} ۞ Allah'ın sıfatıdır.

"**Meʻâric**" "miʻrâc" gibi ve aynı mânada mîmin kesri ile "minber" vezninde "miʻrec"[1] veya mîmin fethiyle "menhec"[2] vezninde "maʻrec" müfredlerinin cemʻidir. Urûc ve suʻûd yani aşağıdan yukarıya çıkma aletleri, merdivenler ve [5352] asansörler, yahut çıkılacak dereceler, mertebeler, yükseklikler demektir. "Zi'l-meʻâric" de onların sâhibi. Müfessirîn "meʻâric"in[3] tefsîrinde başlıca dört vecih söylemişlerdir.

Birisi: İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere semâlar, yüksek dereceler demektir ki melâike onlarda semâdan semâya urûc ederler. Bazıları semâ tâyin etmeyerek melâikenin evâmir ve nevâhî ile çıktıkları mesâʻid ve derecât demişlerdir.

İkincisi, Katâde'nin rivayetine göre fevâzıl ve niʻam ve ulüvv ü niʻam, yani yükseklikler ve yüksek yüksek lütuflar[4] ve nimetler. Çünkü O'nun lütuflarının, inʻâmlarının birçok merâtibi vardır. İnsanlara muhtelif merâtibde vâsıl olurlar.

Üçüncüsü: Cennette evliyâsına ihsan buyurduğu dereceler denilmiştir.

Dördüncüsü: Merâtib-i mâneviye ve rûhâniyedir. Fahr-ı Râzî tefsirinde bu vechi beyan ile der ki: "Semâvât irtifâʻ ve inhifâdda, büyüklük ve küçüklükte mütefâvit olduğu gibi, ervâh-ı melekiye dahi kuvvet ve zaafta, kemâl ü naksta, ilâhî maʻârifin kesret-i vukūʻunda ve bu âlemi tedbir kuvvetinin şiddet ve zaafında muhteliftir. Allah teâlâ'nın rahmetinin eser-i feyzi ve inʻâmlarının nûru, gerek âdet ve gerek hârikulâde tarîkiyle bu âleme فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Naziât 79/5][5], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4] buyurulduğu üzere o ervâh vâsıtasıyla

---

1 B: "merciʻ".
2 B: "mahâce".
3 H: "ʻmiʻrâc'ın".
4 H: "eltâf".
5 "Derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var)."

vâsıl olmak hasebiyle مِنَ اللّٰهِ ذِى الْمَعَارِجِ kavl-i celîli bu âlemden[1] O'na merâtib-i hâcâtın irtifâ'ı için çıkış ve o âlemden[2] buraya eser-i rahmetin inmesi için iniş aletleri olan o muhtelif ervâha işaret olabilir."[3] Âlûsî de bunu şöyle ifade etmiştir: "Bir de 'me'âric'[4] a'mâl ve ezkârın bulunduğu makāmât-ı mâneviye veya sâlik olan mü'minler için de terakki ettikleri merâtib-i sülûk, yahut melâikenin merâtibi denilmiştir."[5] Bunu sade makāmât-ı rûhâniye ve mâneviyeye kasretmeleri:

[5353] Birisi, âyette sade melâike ve Rûh'un urûcu zikredilmiş olması,

Birisi de tecsim tevehhümüne düşülmemek için tenzîhe riayet edilmesi mülâhazasından neş'et etmiş olmak gerektir. Lâkin Arz u semâvâtın cismânî olması onların mülküne sâhip ve ecsâm ve ervâhın hâlıkı olması Allah teâlâ'nın cismâniyetini iktizâ etmeyeceği gibi me'âricin cismânî ve rûhânî ikisine de şâmil olması dahi onların sâhibi zi'l-me'âric olan Allah teâlâ'nın tenzîhine münâfî olmaz. Zira ذِى izâfeti[6] cüz'iyet ve külliyeti iktizâ eylemez. Nitekim "zü'l-mâl" mal sâhibinin malına hulûlü mânasını ifade etmez. Kezâlik urûc edenlerin melâike ve Rûh olması me'âricin de sırf mânevî ve rûhânî olmasını îcab eylemez. Cismâniyet ve rûhâniyetin fevkinde olan Hak teâlâ'ya urûc dahi cismânî ve rûhânî merâtib mecmû'unun fevkine urûc demek olacağı cihetle o da bunlardan birine ihtisâsı îcab eylemez. Bilakis bu makamda onların fâni ve muzmahil olduklarını iş'âr eyler. Bu mâna ve hakikat iyice mülâhaza

---

1 H: "âlemde".

2 B -"O'na merâtib-i hâcâtın irtifâ'ı için çıkış ve o âlemden".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 638:

والمفسرون ذكروا فيه وجوها أحدها: قال ابن عباس في رواية الكلبي: ذي المعارج، أي ذي السموات، وسماها معارج لأن الملائكة يعرجون فيها. وثانيها: قال قتادة: ذي الفواضل والنعم وذلك لأن لأياديه ووجوه إنعامه مراتب، وهي تصل إلى الناس على مراتب مختلفة. وثالثها: أن المعارج هي الدرجات التي يعطيها أولياءه في الجنة، وعندي فيه وجه رابع: وهو أن هذه السموات كما أنها متفاوتة في الارتفاع والانخفاض والكبر والصغر، فكذا الأرواح الملكية مختلفة في القوة والضعف والكمال والنقص وكثرة المعارف الإلهية وقوتها وشدة القوة على تدبير هذا العالم وضعف تلك القوة، ولعل نور إنعام الله وأثر فيض رحمته لا يصل إلى هذا العالم إلا بواسطة تلك الأرواح، إما على سبيل العادة أو لا كذلك على ما قال: «فالمقسمات أمرا» (الذاريات ٤/٥١)، «فالمدبرات أمرا» (النازعات ٥/٧٩) فالمراد بقوله: «من الله ذي المعارج» الإشارة إلى تلك الأرواح المختلفة التي هي كالمصاعد لارتفاع مراتب الحاجات من هذا العالم إليها وكالمنازل لنزول أثر الرحمة من ذلك العالم إلى ما هاهنا.

4 H: "mi'râc".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 63:

وقيل هي مقامات معنوية تكون فيها الأعمال والاذكار أو مراتب في السلوك كذلك يترقى فيها المؤمنون السالكون أو مراتب الملائكة عليهم السلام.

6 H: "izâfet".

olunabilirse "meʿâric"den murad İbn Abbas'tan rivayet olunduğu üzere maddî ve mânevî bütün merâtib-i vücûda şâmil olan derecât demek olup, melâike ve Rûh'un[1] urûc ve nüzul ettiği cismânî, rûhânî âlemlerin, tabaka tabaka bütün merâtib ve derecâtını, "zi'l-meʿâric" vasfı da Allah teâlâ'nın bunların hepsinin sâhib ve mâliki ve hepsinin merci[2] ve müntehâsı olmak sıfatıyla hepsinden yüksek olan ulüv ve azametini ifade eyler ki bu mâna "zi'l-Arş" vasfı gibidir. Bu meʿâricde urûc ve nüzul eden Allah teâlâ'nın kendisi değil, O'nun emri ve emrinin hâmilleri olan elçileri ve me'murları, yani melâike ve Rûh olduğunu beyan için buyuruluyor ki: {تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ} Melâike ve Rûh O'na urûc eder. ۞ O'nun emriyle hepsi çıkar ona müntehî olur, O'na rücûʿ eder, hepsi O'nun [5354] huzûrunda يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا [en-Nebe' 78/38][3] mantûkunca saf bağlayıp dururlar. Vesâit tamamen mürtefiʿ olur, وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/28, 245…], وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ [el-Bakara 2/210; el-Hadîd 57/5], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ [er-Rahmân 55/26], كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ [el-Mü'min 40/16] sırrı zâhir olur, O'na karşı bir dâfiʿ bulunmaz.

Burada "melâike" cemʿ, "Rûh" müfred zikrolunmuştur. O hâlde "Rûh"tan murad nedir? Bundan ilk evvel قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulduğu üzere emr-i Rab'dan olan rûh tebâdür eder. Cumhûr-ı müfessirîn burada "Rûh" وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَرُسُلِه۪[4] وَجِبْر۪يلَ [el-Bakara 2/98] buyurulduğu vechile taʿmîmden sonra tahsis kabîlinden Cibrîl aleyhisselâm olduğunu söylemişlerdir.

Ebû Hayyân der ki: "'er-Rûh', cumhur Cibrîl, dedi, teşrif için bilhassa zikredildi. Burada melâikeden sonra ve يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ'de [en-Nebe' 78/38] mukaddem zikrolundu. Mücâhid ise 'er-Rûh, benî âdemin hafazası olan melâikenin hafazası olan melâikedir' dedi. Bir de 'er-Rûh, Cibrîl'in gayrı azim hilkatli bir melektir' denildi. Ebû Sâlih

1 F, M ve B: "ervâhın".
2 B: "mercii".
3 "O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf…"
4 H, F, M ve B -"ورسله".

'insanlar hey'etinde ma'âmâfîh insan değil' dedi. Kabîsa b. Züeyb 'kabzolunduğu vakit meyyitin rûhu' dedi."[1] Lâkin اِنَّ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ [el-A'râf 7/40] mûcebince kâfirin rûhu urûc etmeyeceği beyan edilmiş bulunduğundan, murâdı mü'min rûhu olduğu da kaydolundu."[2] Râzî de der ki: "Bazı mükâşifîn şöyle demiştir: Rûh, azîm bir nurdur. Envârın celâlullâha en yakınıdır. Sâir melâikenin ve beşerin rûhları menâzil-i ervâhın en son derecesinde ondan teşa''ub eder. Tarafeyn arasında ervâh-ı melekiye merâtibinin me'ârici ve envâr-ı kudsiye menâzilinin medârici vardır. Ve onların kemmiyetini Allah'tan başkası bilmez. Lâkin mütekellimîn kavlinin zâhiri الرُّوح Cibrîl aleyhisselâm'dır."[3]

{فٖى يَوْمٍ} Bir günde ❁ bir zamanda, bunun ta'allukunda iki kavil vardır. Birisi تَعْرُجُ'ya müte'allik olmasıdır ki urûc o gün hâsıl olur demektir. İkincisi de Mukātil'den rivayet edildiği üzere bu "gün"ün urûca değil, عَذَابٍ وَاقِعٍ kavline müte'allik olmasıdır. Bu surette melâike ve Rûh'un urûcu [5355] zaman ile takyid edilmemiş, azâbın vukū'u gününün azameti anlatılmış olur. Ma'âmâfîh bu ikisinden tenâzu' üzere hem vukū'a hem urûca müte'allik olup ikisi de aynı gün olduğundan dolayı birininki hazfedilip[4] birininki zikredilmiş bulunması mânası da anlaşılır. {كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسٖينَ اَلْفَ سَنَةٍ} Ki o günün mikdârı elli bin sene eder. ❁ Burada مِمَّا تَعُدُّونَ "sizin saydıklarınızdan" [el-Hac 22/47; es-Secde 32/5] kaydı yoktur. Fakat الٓمٓ Tenzîl'de يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَٓاءِ اِلَى الْاَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ اِلَيْهِ فٖى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ [es-Secde 32/5] buyurulmuş olmasına mebnî burada da o mânanın gözetileceğini söyleyenler olmuştur. Ma'âmâfîh

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 272:

والروح، قال الجمهور هو جبريل، خص بالذكر تشريفا، وأخر هنا بعد الملائكة، وقدم في قوله: «يوم يقوم الروح والملائكة صفا». وقال مجاهد: ملائكة حفظة للملائكة الحافظين لبني آدم، لا تراهم الحفظة كما لا نرى نحن حفظتنا. وقيل: الروح ملك غير جبريل عظيم الخلقة. وقال أبو صالح: خلق كهيئة الناس وليسوا بالناس. وقال قبيصة بن ذؤيب: روح الميت حين تقبض إليه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 64:

ولعله أراد الميت المؤمن.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 638:

قال بعض المكاشفين: إن الروح نور عظيم هو أقرب الأنوار إلى جلال الله، ومنه تتشعب أرواح سائر الملائكة والبشر في آخر درجات منازل الأرواح، وبين الطرفين معارج مراتب الأرواح الملكية ومدارج منازل الأنوار القدسية، ولا يعلم كميتها إلا الله، وأما ظاهر قول المتكلمين وهو أن الروح هو جبريل عليه السلام.

4 B -"birininki hazfedilip".

burada bu senenin melâike ve Rûh senesi olmak ihtimâliyle günün daha ziyade tehvil ve tahzir ifade etmiş olması da muhtemildir. Bazıları burada elli bin seneden murad tûlün mikdârını beyan değil, o günün şiddetinden kinaye olduğunu söylemişlerdir ki daha kısa veya daha uzun olmasına mâniʿ değildir. Nitekim Ebu Saʿîd-i Hudrî'den rivayet olunan bir hadiste إِنَّهُ لَيُخَفَّفُ عَنِ الْمُؤْمِنِ حَتَّى يَكُونَ عَلَيْهِ أَخَفَّ مِنْ صَلَاةٍ مَكْتُوبَةٍ يُصَلِّيهَا فِي الدُّنْيَا "o gün mü'mine tahfif edilir, hatta ona dünyada kıldığı bir farz namazdan daha hafif olur"[1] buyurulması da bunu andırır. Ebû Müslim gibi bazıları bugünü dünyanın ömrü zannetmiş, "ne kadarı geçti, ne kadarı kaldı Allah bilir"[2] demiş ise de doğru değildir. Dünyanın sonuna ait olması daha zâhirdir. Cumhur demişlerdir ki bugünden murad âhiret günü, kıyamet günüdür. Sûrenin ilerisine doğru îzâhât da bunu gösterir. "Lâkin bu surette âhiretin ebedî olmayıp bir gaye ile mahdud olması ve cennet ve cehennemin fâni olmaları lâzım gelmez mi?" diye bir sual vârid olabileceği mülâhazasıyla Ebû Müslim bunu dünya günlerine sarfetmek istemiştir. Lâkin bunun cevâbı şudur: Kıyamet gününün nefhalar beynindeki hengâmları gibi geçici muhtelif devreleri[3], hâlleri ve ehvâlleri vardır ki bunlar cennet ve cehenneme duhûlden evvel ve mü'min ve kâfire başka başkadır. Bu elli bin [5356] senelik gün kıyamet ve âhiretin hepsi değil, mevkıf günüdür. Kâfir hesâbı görülüp cehenneme gönderilinceye kadar böyle ne senesi olduğu mâlum olmayan elli bin senelik mevkıfta ve hatta nice mevkıflarda böyle ellişer bin sene intizarlar içinde bekleyecektir. {فَاصْبِرْ} O hâlde sabret yâ Muhammed! O kâfirlere öyle azab vâkiʿ olacaktır. Onun emri verilmiştir. Yahut cehennemde bir vâdi sel gibi akmaya başlamış o kâfirleri istîlâ edecektir. Sen onların küfürlerine, istihzâlarına biraz sabret, fakat {صَبْرًا جَمِيلًا} bir sabr-ı cemîl

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 75; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 602; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* I, 556; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 639:

عن أبي سعيد الخدري قال: قيل لرسول الله صلى الله عليه وسلم: يوما كان مقداره خمسين ألف سنة، ما أطول هذا اليوم؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفسي بيده، إنه ليخفف على المؤمن حتى يكون أخف عليه من صلاة مكتوبة يصليها في الدنيا.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 639-640:

القول الثالث: وهو قول أبي مسلم: إن هذا اليوم هو يوم الدنيا كلها من أول ما خلق الله إلى آخر الفناء، فبين تعالى أنه لا بد في يوم الدنيا من عروج الملائكة ونزولهم، وهذا اليوم مقدر بخمسين ألف سنة، ثم لا يلزم على هذا أن يصير وقت القيامة معلوما، لأنا لا ندري كم مضى وكم بقي.

3 H: "devirleri".

❁ güzel bir sabır, kendini elemlendirmeyecek ve Allah'ın takdîrine hüsn-i rızâ ile vazifene bakacak surette bir sabır. {اِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ} ilh...

{كَالْمُهْلِ} Mühl gibi ❁ "**mühl**" yağ tortusu, yahut potada eritilen maden gibi kaynar, türlü renkler arzeder. İbn Mes'ûd'dan "eritilen gümüş gibi mütelevvin" diye rivayet edilmiştir.[1] {كَالْعِهْنِ} Yün, bâhusus türlü renklere boyanmış olan elvan yün. Zira dağlar جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ'dur [Fâtır 35/27]. {يُبَصَّرُونَهُمْ} Yani öyle bir dehşet ki birbirlerine gösterilip dururlarken bile soramaz, nerede kaldı ki uzağı arasın {وَفَصِيلَتِهِ} fasîlesini ❁ içlerinde yetiştiği ve başı sıkıldığı zaman kendisini kucaklayan, barındıran kavm ü kabilesini, aşiretini, hemşehrilerini, obasını {اِنَّهَا} o ❁ azab ateşi {لَظٰى} alevli salgın ateş ❁ cehennemin bir ismi {نَزَّاعَةً} ❁ "Lezâ"dan hâl yahut أعنى takdîriyle ihtisas üzere mensubdur. Merfû' okunduğu[2] kıraate göre haber ba'de [5357] haber veya sıfattır. "Nüzû'"dan saldırıcı, "nez'"den, soyucu: {لِلشَّوٰى}

"**Şevâ**" el ayak gibi etrâf; nitekim avcı kol, bacak gibi öldürmeyecek noktadan etrâfa isabet ettirdiği zaman اشوى derler. Yahut başın derisi demek olan شواة'ın cem'idir. Yani eli ayağı, tepeyi tırnağı soyar كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] mazmûnunca azab yenilenmek için onlar, yine iade olunur. {هَلُوعاً} ❁

"**Helû'**", esasında bir çabukluk mânası bulunan bir taraftan tahammülsüzlük, mızıkçılık, bir taraftan da şiddet ve hırs gibi muhtelif mefhum arasında bir huysuzluk ifade eden mübhem bir vasıftır ki şu iki âyet ile tefsir olunmuştur: {اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً} Kendisine şer dokunduğu zaman çok çok sızlanır ❁ kendisine meselâ bir ağrı, bir sıkıntı, bir yoksulluk, hastalık gibi bir acı dokundu mu kıvranır, sızlanır feryad eder, dayanamaz başkalarından imdad bekler. {وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً} Yine kendisine bir hayır dokunduğu zaman da kıskanır ❁ meselâ bir servete, bir sıhhate, bir mansıba kondu mu hırsından, kıskançlığından kimseye

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 609:

وعن ابن مسعود: كالفضة المذابة في تلوّنها.

2 B: "olduğu".

bir şey vermek istemez, ağladığı günü derhâl unutur. Başı ağrıdığı zaman her şeyden ümid bekleyen o mızmız adam bu kere biraz kuvvet bulunca kimseye bir habbe vermemek, hayra mâni' olmak için sımsıkı bir afacan kesilir, hakk u hayra arkasını döner. Eline geçeni toplayıp yığmaya, saklamaya çalışır. Onun için de o salgın ateş onu çağırır. {اِلَّا الْمُصَلّٖينَ} Ancak o mü'min musallîler, o huydan, o ahlâksızlıktan, o azabdan, o kötü âkıbetten müstesnâdırlar ❁ ki [5358] onlar ber vech-i âtî güzel huylarla muttasıf ve cennetlerde ikrâma mazhar olurlar. O ahlâklardan:

Birincisi {اَلَّذٖينَ هُمْ[1] عَلٰى صَلَاتِهِمْ دَٓائِمُونَ} salâtlarına devamlıdırlar. ❁ Sade onun farziyetine iman ettim demekle kalmayıp Allah'ın emrettiği ve Peygamber'in tâlim buyurduğu vechile mâlum olan namazlarını terketmeksizin devam üzere kılmayı da ahlâk edinmişlerdir. Allah'ı ve emirlerini unutmazlar.

İkincisi {وَالَّذٖينَ فٖٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ} mallarında -sade keyfe kalmış nâfile bir i'âne değil- malına göre muayyen bir nisbette mâlum bir hak, edâsı farz bir Allah borcu olmak üzere bir vergi vardır. Ona iman edip de dilenen muhtaç ve dilenmek tenezzülünde bulunmadığı için zengin zannedilen ve fakat kesbden mahrum bulunan yoksul cinsi için o hakkı seve seve hüsn-i niyetle bizzat veya vekilleri vâsıtasıyla verirler (*Ve'z-Zâriyâti Sûresi'ne bak*).

Üçüncüsü {وَالَّذٖينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدّٖينِ} din gününü, iyi veya kötü amellerin cezâsı verilecek haşr ü neşr ve hesab gününü tasdik ederler. ❁ İmanlarında sadakatlerini ibraz ederler. Yani hakkı ve hukuku tanıyıp uhrevî sevâba iman ederek bedenî ve mâlî tâatler yapmak için gayretle çalışır, nefislerini zahmetlere koşar, cezâ gününe iman ettiklerini böyle bilfiil amelleriyle isbat ederler. Burada "tasdîk"ten murad yalnız kalben veya lisânen tasdîk-i nazarîden ibaret olmayıp ona sadakati bi'l-amel fiilen isbat mânasına olduğu salât ve zekâttan sonra amelî tâatler meyânında sayılmasından ve bunun onlarda ihlâsı takrir siyâkında bulunmasından anlaşılır.

---

1 H, M ve B -"هم".

Dördüncüsü {وَالَّذ۪ينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ} [5359] Rablerinin azâbından işfak üzere bulunurlar, kendilerine acıyarak azabdan korku ve ihtiraz üzere bulunurlar. Vazifelerinde, vecîbelerinde kusur etmiş veya menhî olan bir şeye ikdam eylemiş bulunmak ve Hakk'a lâyık ameller takdim edememiş olmak endişesiyle korkar dururlar. Güzel güzel ameller yapmakla beraber çalıştıkları, yaptıkları amellere güvenmezler. Nihâyette varıp kavuşacakları Allah'a karşı onları büyük bir şey yapmış gibi addetmeyip küçük görürler, O'nun huzûruna çıkacaklarını düşünerek وَالَّذ۪ينَ يُؤْتُونَ مَٓا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ اَنَّهُمْ اِلٰى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ [el-Mü'minûn 23/60] medîhası üzere kalbleri titreye titreye çalışırlar. {اِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ[1]} Çünkü Rablerinin azâbı me'mun[2] değildir. Aman verilmiş, ondan emniyet istihsâl olunmuş değildir. Çünkü insan için bu dünyada her şeyi halletmiş, bütün vecîbelerini îfâ ve bütün mahzurlardan ictinab eylemiş bulunduğunu iddia etmek kābil olamadığı gibi sırr-ı kader de mâlum değildir. Bugüne kadar hiç kusur etmemiş olduğu farzolunsa bile yarın ne hâl kesbedeceğini Allah'tan başka kimse bilemez.

Beşincisi {وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ} ırzlarını, apışlarını korurlar, kimseye açmazlar; ancak zevcelerine ve ellerinin kazandığı milk cariyelerine karşı başka. {فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُوم۪ينَ} Çünkü onlara karşı levmolunmazlar. ❁ Fülânın üç dört zevcesi var, şu kadar milk cariyesi var diye medholunmaları lâzım gelmezse de levm ü zem de olunmazlar, kimsenin onları edebe, hukuka, şer'e muhalif görerek kınamaya levm ü zemmetmeye hakkı yoktur. Zira akd ve milk ile helâldirler. {فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ} [5360] Fakat ondan ötesini isteyenler ❁ nikâhlı eşlerinin ve milk cariyelerinin mâverâsında zevk arayan, ırzlarını korumayan, harama açılan, zina ve fuhuşta bulunan kişi gerek erkek, gerek dişi {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَ} işte onlar haddi aşan mütecavizlerdir. ❁ Her türlü levm ü zemme, men' u zecre lâyıktırlar.

---

1 B: "ممنون".
2 B: "memnûn".

Altıncısı {وَالَّذٖينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ} emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler. ❁ Kavilden, hâlden, fiilden, maldan, hukūkullahdan, hukūk-ı ibâddan kendilerine emanet edilen şeylere ve Allah'a ve kullarına, ehline, iyâline, milkine, komşusuna, yakınına uzağına vermiş olduğu ahd ü anda sadakatle riayet eder, onları ihlâl etmekten sakınırlar. Hukūk-ı şerʿin hepsi emânât[1] olduğu gibi Allah teâlâ'nın kullara vermiş olduğu aʿzâ ve emvâl ve evlâd ü iyâl ve mansıb u ikbal ve sâir nimetlerin hepsi de emanettir. Onları mevzûʿunun gayrıda istiʿmâl edenler emanete hıyanet etmiş olurlar. Buhârî ve Müslim'de İbn Ömer Hazretleri'nden rivayet olunduğu üzere dört haslet kendisinde bulunan hâlis münafık olur. O dörtten birisi bulunan da kendisinde nifaktan bir haslet bulunmuş olur: Emanet verildiği zaman hıyanet eden, söz söylediği zaman yalan söyleyen, ahidleştiği zaman gadreden, husumete kalkıştığı zaman da fücur eden, yani bühtan ve iftira ile edebsizliğe sapan.[2] Beyhakī'nin *Şuʿab-ı İman*'da Hazret-i Enes'ten rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah bir hutbesinde buyurmuştur ki: أَلَا لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ، وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ "haberiniz olsun ki emaneti olmayan kimsenin imanı yoktur, ahdi olmayan kimsenin dini yoktur."[3]

Yedincisi {وَالَّذٖينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَٓائِمُونَ} şehadetlerinde kāimdirler ❁ doğru dürüst adaletle[4] durur, şâhid oldukları [5361] şeyin hiçbir noktasını ketmetmeden, eğip bükmeden, dosdoğru edâ-i şehadet ederler. Bu, "emânât"ta dâhil olmakla beraber ehemmiyetini beyan için bilhassa zikr olunmuştur.

Sekizincisi {وَالَّذٖينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} namazları üzerine muhafız olurlar ❁ tâ başta namaza devam söylenildikten sonra sonunda da üzerine

---

1 H ve B: "emanet".

2 Buhârî, Îmân, 23:

عن عبد الله بن عمرو: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أربع من كن فيه كان منافقا خالصا، ومن كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها: إذا اؤتمن خان، وإذا حدث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 154, 210; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVI, 420; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* VI, 197; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 239:

عن أنس بن مالك قال: ما خطبنا نبي الله صلى الله عليه وسلم إلا قال: لا إيمان لمن لا أمانة له، ولا دين لمن لا عهد له.

4 H: "adalete".

muhafızlık ile ayrıca söylenmesi hakkında müfessirîn demişlerdir ki "devam" hiçbir vakit terkedilmemesi için evkātına nazaran, "muhafızlık" da umûr-ı sâbıka ve umûr-ı mukārine ve umûr-ı lâhikasına itina ile hâline ekmel surette ihtimam içindir.

Umûr-ı sâbıkası: Namazın mükemmelen kılınabilmesi için vaktinden evvel gözetilmesi lâzım gelen hazırlıklar, vakitlerin duhûlüne alâka-i kalb ile dikkat etmek, abdest ve temizliğe ve setr-i avret, taleb-i kıble, temiz elbise ve temiz yer ve mükemmel olmak için cemaat ve mesâcid gibi husûsâta itina eylemek ve namazdan evvel kalbini vesveseden ve Allah'ın mâsivâsına iltifattan tahliye ederek huzûr-ı kalb bulmaya ve riyâkarlıktan sakınmaya çalışmak.

Umûr-ı mukārinesi: Namazın huzûr-i Hakk'a yükselten bir mi'râc olduğunu düşünerek ve hikmetine muttali' olarak sağa sola iltifat etmeksizin kıraat ve ezkârında huzûr-ı kalb üzere bulunmak.

Umûr-ı lâhikası da: Namazdan sonra lağviyyâttan ve günaha girmekten sakınmaktır. Ma'amâfîh bütün bunlar yapılabilmek için en mühim bir şart daha vardır ki o da salât-i havf hâlinde kalmamak ve namaz kılmaktan men' edecek hâricî bir düşman tecavüzüne düşüvermemek üzere sâlim bir vatan, bir dâr-ı İslâm ve onda emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ile âsâyişi gözetecek bir cemaat lüzûmunu idrak ederek o hususta îcâbına göre [5362] karakol ve cihad vazifesine âmâde bulunmak, yani Allah'tan başka bir şeyden korkmayacak bir hâlde bulunmak üzere korunmaktır. Zira Sûre-i Tevbe'de geçtiği üzere اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ'dır [9/18]. Yoksa namaza devam ihtimâli kalmaz. Bu suretle bu sekizinci haslet, İslâm'da cemaat kurumuyla âsâyiş, idare ve askerlik işlerinin namazı muhafaza gayesine bilhassa alâkadar olması lüzûmunu anlatmıştır. Binâen'aleyh namaza devam ederken önünde ve sonunda bu muhafızlık vazifesini unutmamak lâzım geldiği gibi, muhafızlık yaparken de namaza devamı

unutmamak[1] ve onu korumak üzere kudsî bir vazife olarak yapmak lâzım gelir. Gerçi bu sûre Mekkî olmak ve Mekke'de henüz harbe dair bir emir nâzil olmamış bulunmak itibariyle orada askerlik işleri mevzûʻ-i bahis olmaz ise de, onun istihzârına müteʻallik böyle esaslar da yok değildir.

Görülüyor ki burada bu sekiz hasletin evvel ve âhiri namaz işi ile çerçevelenerek hepsi de "musallî" vasfında hulâsa edilmiş ve bu suretle namaz dinin direği olduğu anlatılmıştır. {أُولٰٓئِكَ} İşte bunlar {فٖى جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَ} cennetlerde ikram olunacaklardır. ❁ Demek bu sekiz ahlâk cennetin sekiz kapısı mesabesindedir.

فَمَالِ الَّذٖينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعٖينَۙ ﴿٣٦﴾ عَنِ الْيَمٖينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزٖينَ ﴿٣٧﴾ اَيَطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعٖيمٍۙ ﴿٣٨﴾ كَلَّاۜ اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ فَلَٓا اُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ اِنَّا لَقَادِرُونَۙ ﴿٤٠﴾ عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْۙ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقٖينَ ﴿٤١﴾ فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذٖى يُوعَدُونَۙ ﴿٤٢﴾ يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ سِرَاعًا كَاَنَّهُمْ اِلٰى نُصُبٍ يُوفِضُونَۙ ﴿٤٣﴾ خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌۜ ذٰلِكَ الْيَوْمُ الَّذٖى كَانُوا يُوعَدُونَ ﴿٤٤﴾

[5363] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi ne var o küfredenlere ki sana doğru boyunlarını uzatarak koşuyorlar (36). Sağdan ve soldan fırka fırka (37). Onlardan her kişi naʻîm cennetine sokulacağını ümid mi[2] ediyor? (38) Yağma yok! Biz onları o bildikleri nesneden yarattık (39). Artık o maşrıkların, mağriblerin Rabbi için yemîne ne hacet, şüphesiz ki Biz elbette kādiriz (40). Onları kendilerinden hayırlısına tebdil edebiliriz ve Bizim önümüze geçilmez (41). O hâlde bırak onları dalsınlar ve oynayadursunlar, tâ o vaad olundukları güne çatacakları deme kadar

1 H -"lâzım geldiği gibi, muhafızlık yaparken de namaza devamı unutmamak".
2 B -"mi".

(42). O gün ki kabirlerden[1] hızlı hızlı çıkacaklar, sanki çantalarıyla dikmelere (putlara) gidiyorlarmış gibi fırlayacaklar (43). Gözleri düşkün, kendilerini bir zillet saracak da saracak, o işte onların vaad olunup durdukları gün (44).

{عِزِينَ} ❁ "İze"nin cem'idir ki aslı "azv"dendir. Her biri bir fırkaya ma'züv, mensub olarak parça parça, müteferrik bir hâlde. Müşrikler Resûlullah'ın etrafına halka halka, fırka fırka toplanıyor ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın söyledikleriyle istihzâ ederek "eğer Muhammed'in dediği gibi bunlar cennete girerlerse biz onlardan evvel gireriz" diyorlardı, bu nâzil oldu diye rivayet olunmuştur.[2]

[5364] Sûre-i Me'âric, Hâkka'nın مَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ'undan [69/38-39] istikbâle ait görülecek şeyleri ve Allah teâlâ'nın tebdîle kudretini beyan ederek böyle bir va'îd ile hitam bulduğu gibi, bu kudreti mâzîde görülmüş bir misâl ile tavzih ederek aynı davayı tenvir buyurmak üzere bunu Sûre-i Nûh tâkip edecektir.

---

1 B -"kabirlerinden".

2 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 186; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 367. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, IV, 438:

والعزون: الحلق، الجماعات كانوا يجتمعون حول النبي صلى الله عليه فيقولون: لئن دخل هؤلاء الجنة –كما يقول محمد صلى الله عليه– لندخلنها قبلهم وليكونن لنا فيها أكثر مما لهم، فأنزل الله: «أيطمع كل امرئ منهم أن يدخل جنة نعيم».